Борислав Скочев

Концлагерът „Белене“ 1949–1987

Островът, който уби свободния човек

ciela

Борислав Скочев

Концлагерът „БЕЛЕНЕ“

1949-1987

http://4eti.me

ISBN: 978-954-28-2435-0

С благодарност към:

Даниела Горчева, Дянко Марков и Христо Христов – за всяческата подкрепа и помощ,

Лилия Топузова – за възможността да обсъждам идеи и изводи с човек, който изследва и познава темата,

Сабри Искендер и Димитър Пенчев – за споделеното преживяно от тях,

Ганчо Савов и Шабан и Мурадие Ергюл – за контактите с бивши лагеристи,

Маргарита Гоцева – за насърчението да издам тази книга,

Зейнеп Зафер, Майя Захариева и Михаил Иванов – за помощта с документи и сведения,

Александър Кашъмов – за консултацията за публикуване на информация,

майка ми Йовка Скочева и леля ми Мария Бозукова – за търпението и подкрепата.

СЪДЪРЖАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Дянко Марков

Държите в ръце една нова книга. Тя е плод на дълголетен труд, на истински пожертвано време, сили, средства, житейски радости в свободното време, в най-хубавата възраст – ранната зрялост, в часовете между умората и съня, за да даде познание за истината у съвременните млади българи, след като тази истина бе премълчавана, наказвана и посичана у три поколения техни предшественици.

Авторът изчерпва всички достъпни средства за достоверна информация – от свидетелства на все още непреминали в отвъдното жертви или потомците им, публикации в статии, спомени, книги – до представения невероятно огромен брой документи, едва ли не по чудо оцелели до наши дни. Тия документи, оставени от лица и институции на тираничния режим, не могат да бъдат оспорвани. И вече не могат да бъдат унищожени.

Борислав Скочев не влага лична емоция в представянето на многодетния гнет. Но оставайки емоционално хладнокръвен, той представя максимално релефно главния „герой“ на половинвековния комунистически гнет над Отечеството в образа на островния концлагер Персин („Белене“) – Жестокостта!

Жестокостта в концлагера „Белене“, а това е моделът на всеки комунистически концлагер, е присъща само на човешкото същество, на никое друго! В цялата природа има логика, има борба за живот, има, разбира се, смърт, но няма безсмислено и безгранично изтезание – каквото *Homo sapiens*, именно защото е *мислещ,* е склонен да упражнява над подобните си. Жестокостта в комунистическите институции за обезвреждане на враговете започва още с названието „Трудово-възпитателни общежития“. За политическите концлагеристи на остров Персин няма труд. Има каторжен гнет, до степен неволниците да загърбят човешкия си облик – ум, воля, чувства – освен жаждата за почивка, за сън и глад. Възпитание? Общежитие? Гавра с понятията! Концлагерът „Белене“ не е институт за

престъпници, за да бъдат върнати на човешката общност. Не е и институт за наказание. Наказанието съществува в човешките отношения от люлката до ковчега и от колибата до двореца. Наказанието не може да бъде жестоко. А в концентрационния лагер „Белене“ жестокостта бе доведена до абсурд.

Разкривайки документално жестокостта, упражнявана в институциите на комунистическия гнет, авторът, без да внушава позиция, оставя на читателите си сами да оценят, че тя не е човеку дадена от природата или от Бог. Че тя е рожба на друго, също единствено нему, на човека, присъщо „качество“ – омразата. Тя е, която ражда жестокостта. Но и тя – несвойствена, не от Бога дадена на човешките същества, е култивирана в душите на ония, които са избрали или им е наредено да изберат за професия надзора над неволниците и трябва да се научат да мразят „враговете“, за могат да упражняват жестокост над тях.

За чест на автора, свидетелстващ за обективността на повествованието му, за цялата истина в неговия труд, той дава с имена и документи онази част от този надзорен състав, която се опитва от човешки подбуди да внесе в режима на жестокостта човешки моменти. Тук авторът представя една общочовешка позиция, най-оптимистичната, прокламирана в най-жестокия век също от един от най-близките ми приятели, 13 години неволник в комунистическите концлагери и затвори, погълнали най-светлата му младост – легионера, мъдреца, бореца „с меча на словото“ за един по-човешки свят Ваклуш Толев: *„Няма зло! Има нееволюирало добро!“.*

Книгата на Борислав Скочев е съществен принос към историята на отминалата епоха на комунистическия гнет и на хората, които бяха обречени да го преживеят – отхвърляни, отричани, охулвани и клеветени, осъждани, убивани, които не доживяха и/или не успяха да оставят свидетелства за преживяното. Тя противостои на максимата, утвърдена от древността до наши дни: „Тежко на победения, чиято история пише победителят му!“. Възкресената памет за падналите в борбата срещу Злото непобедени и признанието за победените, но оцелели в тази борба, за да предадат щафетата на истината към бъдещето на Отечеството, утвърждават друг, също завещан

от древността девиз:

Invictis victi victuri
На непобедените от победените, които ще победят!

КОНЦЛАГЕРЪТ, КОЙТО СЪПЪТСТВАШЕ КОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

Корабът елегантно се движи по течението на реката, ние правим слънчеви бани на горната палуба и се къпем под душовете, радиото свири приятна забавна музика, когато някой (при всяко пътуване този глас призрачно се появява) казва: „Белене“. Всички българи, които се намират на кораба, обръщат глави и дълго гледат към зеления остров, докато той изчезне далече назад. Като че музиката на радиото внезапно се превръща в крясък на кукумявка, цялото невинно очарование на реката изчезва и слънцето отива по дяволите, за да дойдат страшните представи от толкова разкази и слухове за този остров на българската мъка и смърт. Едва ли има българин, който да не познава някой жив или мъртъв обитател на тази най-вярна витрина на социализма. Близки приятели, състуденти и съученици са преминали през адски изпитания само на един хвърлей от кораба на нашето удоволствие. Тук е бил Васил, когото са държали вързан с вериги цели две седмици в лодка, заклещена всред ледовете на най-студения февруари, Стамен, който е бил карциран денонощия във вода до гушата, момчета от политехниката, които са били застреляни на място без повод и присъда... Веднъж, провесил крака над водата, някакъв хлапак с китара пееше от кораба странна песен:

„Дунав, бели Дунав, тихо си течеш,
Дунав, черни Дунав, страшна мъка ти влечеш...“

Георги Марков[1]

Някога намирах за несправедливост на историческата памет, че концлагерът „Белене“ се е превърнал в символ на комунистическата репресия, а имената на десетките други концлагери, които също са „най-вярна витрина на социализма“, в които също се изработва приложеният по-късно в цяла България модел на изолация от свободния свят, на безправие, на пълна зависимост в труда и бита, на страх и мнителност, са потънали повече или по-малко в

[1] **Марков,** Георги. Задочни репортажи за България. София, Профиздат, 1990, с. 187.

мъглата на забравата. Още в началото на изследването си вече знаех, че в това има и логика, и справедливост. „Белене“ не е нито първият, нито последният комунистически концлагер, но той съществува много по-дълго от всички останали, от 1949 до 1987 година почти без прекъсване. Географското разположение на този остров, откъснат от България от мощните води на Дунав, дава видимост на преживяното от няколко поколения лагеристи чувство, че си изтръгнат от родината, че си отписан от света на живите. Самата комунистическа власт до своя край целенасочено използва името „Белене“ като заплашителен символ.

През дългото си съществуване концлагерът „Белене“ обслужва всички репресивни кампании, включително извършените преди неговото създаване. Организиран през юни 1949 г., той приема от останалите концлагери най-авторитетните, *непоправимите* представители на категориите, репресирани в тези от етапите на съветизацията, които са вече завършени: разграждането на държавните структури на Царство България, смазването на българския национализъм и на антисталинския ляв радикализъм, ликвидирането на партийната политическа система, национализацията, идеологизирането на образованието. Превърнатият в концлагер остров бързо се заселва от бивши полицаи и офицери, предвоенни държавници и политически дейци, членове на младежките националистически организации и на ВМРО, анархисти и троцкисти, уволнени съдии, прокурори, чиновници, университетски преподаватели, изключени студенти, лишени от правото да практикуват адвокати, национализирани индустриалци и едри търговци, водачите и най-активните дейци на Земеделския съюз, Демократическата, Радикалдемократическата, Социалдемократическата партия… Вече след създаването на лагера е форсирана насилствената колективизация, извършена е вътрешнопартийната чистка, превзета е православната църква и са организирани показните процеси срещу католическата и протестантските църкви и в лагера селските стопани стават близо половината от лагерния състав, формирани са цели бригади от духовници, появяват се въдворени комунисти, които бързо заемат

ръководните места в лагерния актив.

Закрит през есента на 1953 г. при постсталинисткото *размразяване,* концлагерът отново е открит през ноември 1956 г. в дните на Унгарската революция. На острова са изпратени около 300 *контрареволюционери* – опозиционни авторитети, които властта намира за способни да подбудят и оглавят „унгарски събития“. В началото на 1958 г. в голяма акция, която трябва да респектира младото следвоенно поколение, още ненаучено да потиска порива си към свобода и харесващо западната музика, облекло и начин на живот, в лагера са изпратени 1700 *хулигани.* През лятото на същата година в още една репресивна кампания, обслужваща втория етап на насилствената колективизация, са въдворени около 100 турци и българи мюсюлмани. Лагерът е формално закрит през септември 1959 г., а на практика е преместен край Ловеч. Но тъй като Ловешкият лагер представлява качествено различно явление, въпреки че през първата си година е административно идентичен с ТВО „Белене“ и продължава много практики, родени на острова, той не е обект на това изследване.

Концлагерът отново е открит в началото на 1964 г., вече като общежитие за изселени на територията на действащия затвор. Намерението на МВР е той да се разрасне с въдворяването на 600 от най-непоправимите криминални рецидивисти и *хулигани.* Поради липсата на законово основание това не се случва, но общежитието функционира и обслужва такива кампании като първия опит за смяната на имената на българите мюсюлмани през 1964 г., превантивното изселване от София и големите градове на политически враждебни и криминално проявени лица по време на Световния младежки фестивал през 1968 г. и смяната на имената на българите мюсюлмани през 1970-1973 г. Концлагерът би трябвало да е закрит през 1977 г. с влизането в сила на новия Закон за народната милиция, който отменя мярката „принудително установяване на ново местожителство“, но хора без присъда на острова има и през 1978 г., и през 1981 г.

Последното откриване на концлагера е в самия край на 1984 г., в първите дни на насилствената смяна на имената на етническите турци. Сега „Белене“ трябва да осигури

превантивната изолация на авторитетните личности сред тях. Турците са главният обект на въдворяването, но по своята вътрешна логика то се разгръща и са въдворени българи мюсюлмани, чиито имена са сменени през 70-те, но които спазват религиозните си традиции, както и 14 българи без пряка връзка с „възродителния процес“. Концлагерът е закрит през есента на 1986 г., но отделни лагеристи остават до началото на 1987 г. Концлагерът продължава да съществува в кризисните планове на режима до самия му край. На 3 май 1989 г. на съвещание на ръководството на МВР зам.-министър Григор Шопов казва: *„Вече е ясно, че ние ще изселваме голямата част от това население* [турското] *не в Белене, а в Турция и може би това мероприятие ще се окаже по-полезно, отколкото Белене. Но Белене трябва да се пази, мерките да се вземат, процесите да се ръководят и законите да се прилагат“*[2].

Създаден след като политическите партии са вече разпуснати, а вражеските класи – унищожени, концлагерът продължава да съществува и след като е изиграл ролята си в потискането на вече победените политически и класови врагове и дори на техните синове и дъщери. За разлика от военновременните концлагери, „Белене“ функционира през един 40-годишен мирен период – но в перманентна война на тоталитарната държава срещу една или друга група от собственото ѝ население, в непрестанна насилствена промяна на обществото и човека. За разлика от концлагерите на деспотичните, диктатарските, тираничните режими, той не цели само изолацията, репресията, изтреблението или робовладелската експлоатация на политическия противник, ликвидирането на политическата съпротива и насаждането на масов страх. Неговата главна задача е да произвежда хора, които след концлагера да бъдат други – не само в политическото и общественото си поведение, но и в най-частното. Те не просто трябва да се откажат от политическата борба, а от политическите си възгледи. Не само да потиснат мисълта за бягство към свободния свят, но и влечението си към

[2] **Стенограма** от съвещание в МВР по „възродителния процес“ с участие на началниците на централните оперативни поделения, СГУ, областните и общинските управления на МВР. – В: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-ге години на XX век). Том I. София, Държ. агенция „Архиви“, 2009.

неговото изкуство, музика, танци, облекло. Да забравят ритуалите и традициите си, вярата си, етническата си принадлежност, името си. Да се предпазват от всяка проява на съпричастие. Да заменят изолацията на телените мрежи с отшелничеството на страха и подозрението. Да бъдат готови да предадат най-близките си.

Как „Белене“ постига своята цел? Българските комунистически концлагери не са лагери за изтребление, смъртността в ТВО „Белене“ в годините 1951-1953 и 1956-1959 се съизмерва с тази в ГУЛАГ през същия период (значително по-ниска от тази преди и по време на войната), българският лагерен жаргон не изработва съответствие на *Muselmann* и *доходяга.* Въпреки усилията българската лагерна система не прераства в лагерно-производствен комплекс, концлагерното стопанство е недоразвито и постоянно губещо, а през 60-те, 70-те и 80-те години трудно се намира приложение на труда на лагеристите. В този смисъл българският комунистически концлагер е по-чист образец на тоталитарен концлагер от съветските и нацистките, защото постига задачите си без ужаса на индустриализираната смърт и без утилитарната многомилионност на ГУЛАГ. Това, което едно изследване открива в концлагерите на комунистическа България и най-вече в „Белене“, е активната агентурно-оперативна работа. Тя е с *перспектива* – насочена към живота след лагера. През 1946 г. отговарящият за лагерите инспектор от ДС Желязко Троев предрича голяма роля на ТВО в борбата срещу враговете на народната ОФ власт с благоприятните им условия за вербуване[3]. А през 1985 г. ръководещият Държавна сигурност зам.-министър Григор Шопов определя „Белене“ като *инкубатор за вербуване на агентурен апарат*[4]. Лагерите винаги са били административно ръководени от други структури на МВР (с

---

[3] **Доклад** от Инспектор Д.С. Ж. Троев относно работата в трудово-възпитателните общежития Д.С. през 1946 г. До началника на отдел Държавна сигурност. – АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 225.

[4] **Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – В: Ангелов, Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания срещу турското национално малцинство в България (23 декември 1984 – 31 март 1985 г.). Документи. София, 2016.

изключение на специалния лагер „С“ 1947-1950 г.), но най-важната роля в тях е на Държавна сигурност, чиито оперативни работници имат по-голяма неформална власт над лагеристите от лагерния началник. Тежкият бит и непосилният труд са резултат на лошата организация и стопанските амбиции, но преди всичко на възгледа за лагеристите като за врагове, чиито тела и психика трябва да бъдат сломени и подготвени за трансформация. Категоризацията и режимът имат за цел не да превъзпитат, а да деморализират най-непримиримите и да поощрят предалите се. Културно-просветната работа цели не да внуши нови убеждения, а да разруши всяко убеждение, да принуди лагеристите да се саморазкайват публично за миналото си, да проговорят на езика на идеологическото лицемерие; нейната абсурдност демонстрира власт дори над здравия разум – най-характерният пример са *предизборните мероприятия* в лагера, предназначени за хора, които неформално са лишени от право на глас.

Най-мощното средство обаче е самото въдворяване. Противно на разпространените представи, то не е най-масовата репресия в комунистическа България. Например през 1951, 1952 и осемте месеца на 1953 г. от всички разследвани от Държавна сигурност лица 2671 са били въдворени в ТВО, а 5134 са били осъдени; към началото на 1953 г. политическите лагеристи са 2107, политическите затворници – 5093, изселените по политически причини – около 24 000 (вж. Табл. XXVII в *Статистически данни).* Изселването (от големите градове и граничната зона, както и принудителното заселване на определено местожителство) е възможност за най-масово и спешно прочистване на неблагонадеждно население от определени зони, но то няма възможностите на концлагера за промяна на човека. Следствието най-бързо пречупва личността, изправянето пред съда демонстрира реалността на врага и ожесточението на класовата борба, но след присъдата затворникът има ясен срок и известни права, а и попада в среда на солидарност. Въдворяването е прилагано при нужда от масова и спешна репресия, при липса на законови основания за преследване и при невъзможност да се докажат провиненията, но е смятано за непълноценно средство на наказателната политика на ДС, за резултат на

лоша агентурно-оперативна работа и незадълбочено водени следствия. Смята се, че то развращава оперативните работници, които работят само за събирането на материали за изпращането на обектите си в ТВО, но не и за разкриване на замислите им и изправянето им пред съд. Но въдворяването е същностно необходимо не просто със своята леснота, масовост, спешност. То е нужно преди всичко със своя произвол, с пълната липса на права на въдворения, с *несъществуването* му за външния свят. Лагеристът няма присъда, причината за въдворяването не му се съобщава, срокът на въдворяването може да бъде продължаван до края на живота му, освобождаването му се решава от анонимни органи на ДС. Единственото, което може да го върне в света на съществуващите, е капитулацията. Така концлагерът много по-безапелационно от всяка друга репресия поставя човека пред избора между физическата и моралната смърт[5].

Няколкото по-големи репресивни кампании след 1956 г. се отклоняват от горната статистика, но това са изключенията, които потвърждават правилото. Това е особено очевидно в кампанията по „възродителния процес“ (в нея в годините 1985-1986 на съд са предадени 399 души, а 452 са въдворени в „Белене“). Тогава режимът не иска със съдебни процеси да създава „герои-мъченици“, но не може да покаже слабост и има спешна нужда от вербуване – и концлагерът е предпочетен като място, което *не съществува* и в което не се предполага нравствен избор.

За цялото съществуване на концлагера „Белене“ през него преминават над 15 000 души – 11 000 без съд и присъда и 4000 затворници (1952-1953 г.). Това са голяма

---

[5] Тъй като липсват документи за прякото предаване на съветския опит, особено интересно е свидетелството на художника Тодор Хаджиниколов, въдворен в „Белене“ през 1951 г. Той предава разказа на въдворения бивш началник в Държавна сигурност Антон Кирилов: „Веднъж функционер от КГБ ни изнесе лекция, след която имаше въпроси и отговори. Мене ме попита: каква е целта на трудово-възпитателните общежития. Отговорих като по учебник: целта е чрез труд и идейно-политическо превъзпитание да се въздейства на въдворените и след време, така подковани да влязат наново в живота като усърдни строители на социализма. *„Глупости* – ядоса се руският шеф*. – Главната цел на ТВО-то е да бъде унищожен най-напред морално врагът. Това, което следва, са подробности.“* Хаджиниколов, Тодор. Островът на залезите. Неизпепелени спомени от Белене. Пловдив, Академично издателство на Аграрния университет, 2007. Навсякъде следващите позовавания на Тодор Хаджиниколов се отнасят към това издание.

част от най-авторитетните в своята среда, най-непримиримите към налагания нов ред личности. През 40-те и началото на 50-те години освобождаването на въдворения зависи и от поведението на неговите близки. И обратно – съдбата на близките му (да загубят работата си, да бъдат изселени, самите те да бъдат въдворени) зависи от неговото поведение в лагера. Когато преценяваме ефекта на концлагера върху българското общество, трябва да мислим и за тези негови заложници. Концлагерът обаче не повлиява единствено върху онези, чиято съдба е засегнал пряко. Заради компактните общности, в които тече животът в България, въдворяването на един въздейства върху хиляди, помни се десетки години. Думите на Георги Марков, че едва ли има българин, който да не познава някой жив или мъртъв обитател на „Белене“, се отнасят за едно пътуване по Дунав в края на 60-те. Името *Белене* респектира, възпира, парализира енергията на съпротивата. *„Няма да успеем, ще дойде милиция и ще ни арестуват, ще ни изпратят в Белене“* – и събралите се в един дом студенти се отказали от стачка в подкрепа на изключените си по време на Унгарската революция колеги, разказва Георги Данаилов[6]. Върху този ефект на въдворяването окръжните началници на МВР изграждат тактиката на репресията през 1985 г.: *„От най-реакционните селища и места вземаме по един и след това всичко се оправя. Това е въпрос на тактика и ние го осъществяваме“[7].*

Но „Белене“ не е само предупреждение за безсмислието на политическата съпротива или заплаха срещу всяко отклонение от идеологическите и социалните норми. Колкото по-неопределена е опасността да се озовеш в концлагера, толкова по-обширно е въздействието на това име. До масовата акция преди изборите за народни съвети на 15 май 1949 г., когато са въдворени политически

[6] **Данаилов,** Георги. Доколкото си спомням. София, РВР ООД, 2000, с. 120.

[7] **Стенограма** от оперативка на ръководството на МВР, състояла се на 20.03.1985 г. от 9.00 ч. в заседателната зала, на която присъстваха началниците, заместник-началниците и партийните секретари на ОУ на МВР – Пловдив, Кърджали, Хасково, Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Толбухин, Силистра, Разград, Шумен, Търговище и Русе и беше отчетена агентурната работа по лицата възстановили българските си имена. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 656.

неблагонадеждни елементи, репресията все още е предвидима. В следващата масова акция след смъртта на Георги Димитров на 2 юли 1949 г. вече са въдворени хора случайни, непринадлежащи към никоя преследвана категория, чиято вина е единствено, че не са демонстрирали скръб и покруса. Концлагерът „Белене“ отваря врати между тези две акции. Тук можем да маркираме началото на същинския тоталитарен концлагер, символичната граница между *извънредната държава* или политическото насилие и тоталитарното насилие, което трябва да произведе нов човек, а също и нова, параноична реалност – свят на всеобща вина, известна само на една неведома власт, която може да я посочи дори у най-високопоставения си функционер. (Без пряка връзка, но закономерно съвпадение е, че Трайчо Костов е арестуван дни преди на острова да пристигнат първите лагеристи.) Всепроникващата вина дори е кодифицирана, когато в началото на 1953 г. в наказателния закон е записано, че близките на бегълците и невъзвръщенците, които са знаели за тяхното бягство, подлежат на съд, а онези, които не са знаели – на въдворяване в ТВО. Така и по закон концлагерът е определен като наказание за вината на невинните.

Погледът към концлагера хвърля светлина върху развитието на институциите на административната репресия и ни казва съществено важни неща за промените в репресивната политика. До 1953 г., в периода, когато се установява тоталитарната държава и се пречупва съпротивата на българите срещу съветизацията, репресията е масова и демонстративна. Въдворяването, административно-стопанското ръководство на лагерите и агентурно-оперативната работа са под ръководството на различни централни структури на МВР, които си сътрудничат и се допълват, но и се контролират и си съперничат. Процедурата на въдворяване става все по-регламентирана, нараства централният контрол, политическото ръководство е все по-пряко. Копирането на съветския модел в наказателната политика става особено усърдно в началото на 50-те с идването на съветските съветници в МВР. През 1951 г. административната репресия е приравнена към съдебната с утвърдения от

Политбюро на ЦК на БКП нов ред на въдворяване – то трябва да се предшества от пълноценно следствие и да завършва с *присъда* от Специална комисия – подобие на *Особое совещание при НКВД.* От 1948 г. върви създаване на единна, стопански амбициозна пенитенциарна система, но реално общо ръководство на лагерите и затворите има едва от 1950 г. Същата година техните предприятия и стопанства са включени в народостопанския план, развити са структури за централно стопанско ръководство, но МВР не получава нито цели отрасли като НКВД, нито дори значими предприятия, концлагерното стопанство е постоянно губещо главно заради държавните доставки, обединените трудови ресурси на лагерите и затворите нямат приложение като в слабо населените територии на СССР и принудителният труд не е от съществено значение за икономиката на страната. Политическите, а не икономическите задачи са решаващи при кампаниите на масово въдворяване. Единственият по-съществен резултат е създаването през 1952 г. на де факто нов лагер от съветски тип с изпращането на затворници в ТВО „Белене“. За разлика от съветските лагери, затворниците остават строго изолирани от лагеристите, но загубват много от правния си статус и само закриването на ТВО през есента на 1953 г. възпира пълното им приравняване с лагеристите в еднакво безправие.

При повторното откриване на концлагера през 1956 г., след като страхът на режима от „унгарски събития“ е преодолян, политическите репресивни кампании стават прикрити, а не демонстративни, дори освобождаването започва да се прави не като групово благодеяние, а поединично. Демонстративно е само въдворяването на *хулигани,* концлагерът работи за „спокойствието на трудещите се“. *Контрареволюционери* са само бившите авторитетни опозиционери, а всички останали въдворени са категоризирани като неполитически – криминални и хулигани, и за първи път броят им надвишава, и то значително, този на политическите. Това е не просто маскиране на политическото преследване, а действително възприемане на формите на политическа съпротива или сблъсъка с идеологическите и социалните норми на социализма като криминално отклонение. В резултат на

това заличаване на границата между политическо и неполитическо въдворяване изолацията на въдворените по линия на ДС от въдворените по линия на НМ лагеристи е премахната и възниква йерархията на криминалните рецидивисти. Нов момент е и първото въдворяване по етнически и религиозен признак през 1958 г., което обслужва втория етап на насилствената колективизация. Това въдворяване, както и разработените в същата кампания мерки за неутрализиране на *турския национализъм* – същите като приложените преди това срещу българското мнозинство, разкриват, че същината на онова, което в следващите десетилетия ще се проявява като асимилация, е опитът за създаване на „социалистическа нация", лишена от съпротивителните сили на вяра, етнос, традиция. През 1985 г. самият министър на вътрешните работи ще обяви, че една от основните характеристики на „възродителния процес" е: „революционно дело, с което [...] се ускорява процесът на освобождаване от религиозни, консервативни и националистически отживелици"[8].

Кризисното повторно откриване на концлагера през ноември 1956 г. и новата политика на негласна репресия оставят много празноти в организацията на въдворяването и концлагера. Не съществува почти нищо от централните институции на концлагерната система от първия период. Цялостното ръководство на концлагера е възложено на окръжното управление на МВР, а всъщност се упражнява неформално, еднолично, пряко и предимно устно от зам.-министър Мирчо Спасов и отделение „Въдворяване и изселване". Те имат и пълен контрол върху въдворяването, чийто ред не е ясно регламентиран. Не съществува разделението между агентурно-оперативната работа и административно-стопанското ръководство на концлагера. Политическото ръководство става непрозрачно, Политбюро само формализира вече приведените в действие решения на Тодор Живков. От края на 50-те режимът става все по-зависим от опитите си за дипломатическо и икономическо сближаване със Запада. В началото на 1959 г.

[8] **Стенограма** от оперативката с окръжните началници, състояла се на 21.01.1985 г. в заседателната зала на министерството от 10.00 ч. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

въдворяването е премахнато като принудителна административна мярка и от този момент до 1989 г. концлагерите ще съществуват на ръба на закона или отвъд него. Родените в ТВО „Белене“ безконтролност и поставянето на всички въдворени в категорията *утайка на обществото* в съществуващия с мълчаливото одобрение на Политбюро извън закона Ловешки лагер (1959-1962 г.) довеждат до апогей на насилието и дехуманизацията.

След третото откриване на концлагера „Белене“ през януари 1964 г. МВР прави няколко опита той да бъде легализиран и разширен. Но през 1972 г. при отсъствието на законово основание за въдворяване общежитийното изселване окончателно се налага като форма на концлагерна изолация и това ще бъде използвано и при смяната на имената на етническите турци през 80-те. Въпреки тази маскировка режимът е принуден да закрие общежитията в средата на 70-те след подписването на Хелзинкските споразумения и втори път през 1986 г., когато вън от страната изтича информация за концлагера. Вторият проблем пред МВР е как негласното съществуване и отсъствието на външен за МВР контрол върху концлагера да не доведе до произвола на Ловешкия лагер. Административното ръководство остава отговорност на окръжните управления на МВР (само през април 1985 г. е прехвърлено от ОУ МВР – Плевен към отдел „Затвори“ – МВР), но е организиран централен контрол от няколко различни структури на МВР и от прокуратурата върху концлагерните общежития, които по закон не съществуват. Някои от тези структури също са легално несъществуващи – централните комисии за въдворяване по линия на ДС не са предвидени в правилника за приложение на принудителните административни мерки. Политическите разпореждания вече се дават без никакви писмени следи. Така е изобретен един паралелен механизъм на ведомствена законност, който се разминава с правните норми. Този контрол е ефикасен и произволът намалява все повече, но през 60-те в тази сенчеста зона между нормите и практиката започва да се изработва новият код на вътрешните документи на МВР, те стават шаблонни, прикриващи зад трафарета действителните факти и мотиви на преследването, доверявайки ги само на

прякото общуване. Така институционалното развитие на концлагерната система през 60-те, 70-те и 80-те години – годините на развития социализъм с относителна политическа стабилност и повишаващо се жизнено равнище, но и стагнация и зависимост от икономическите връзки със Запада, върви паралелно със създаването на държавни контрабандни фирми и разминаването между парадна идеология и обществен цинизъм.

Това изследване е резултат на десетгодишна работа в архива на Държавна сигурност, на проучване на лични архиви и архивите на Политбюро, Министерския съвет и отдел „Затвори“ в ЦДА, на документи в архива на Радио „Свободна Европа“/Радио „Свобода“ в Будапеща, в достъпния онлайн архив на ЦРУ, в руски, холандски (с благодарност към Даниела Горчева) и британски (с благодарност към Лилия Топузова) архивни източници и на десетките мемоари на бивши концлагеристи. При цитирането е запазен автентичният правопис.

Тук бих искал да отдам почит на хората, оставили ни своите свидетелства за лагера въпреки травмата. Много пъти препрочитах лагерните спомени и всеки път възприятието ми се променяше. След първоначалния емоционален прочит дойде време на внимателно вглеждане и откриване на несъответствия в спомена. Навлизайки все по-дълбоко в изучаването на документите обаче, осъзнах, че въпреки неточностите си спомените са много по-близо до реално случилото се и до онова, което документите се опитват да прикрият. И преди всичко те много повече от документите разкриват същността и смисъла на концлагера и ни предават онова, което никое изследване не може достоверно да докосне – човешкото страдание.

1949-1953
ИНСТРУМЕНТ НА СЪВЕТИЗАЦИЯТА

Подготовката

Концлагерът „Белене“ е замислен и организиран като строго изолиран концлагер за политически лагеристи и като голямо земеделско стопанство на концлагерната система.

С доклад № 296-II от 15 април 1949 г. до министър-председателя министърът на вътрешните работи Антон Югов предлага Беленските острови да бъдат предадени на МВР за организиране на трудово-възпитателно общежитие. *„За организираните от отделението ТВО трудово-възпитателни общежития са необходими терени, в които да са налице най-добри условия за ефикасна охрана и лесно предотвратяване възможността за отклоняване на задържаните лица, както и да дават възможност за правилното и пълно оползотворяване труда на последните. Такива терени са намиращите се между гр. Свищов и с. Белене дунавски острови: Персин, Голяма Бързина, Малка Бързина, Милка, Кичето, Магарица, Белица, Совата и Предела, които спадат в обекта на горите. В тези острови трудът на въдворените в общежитията за неблагонадеждни лица ще може да бъде оползотворен в извършване на работи по укрепяването на островите, пресушаване мочурищата в тях, залесяване подходящите части, както и в превръщане по-голямата част в обработваеми площи.*[9]

На 27 април 1949 г. Министерският съвет разглежда доклада на министъра на вътрешните работи. На заседанието присъстват Васил Коларов – подпредседател на Министерския съвет и министър на външните работи, Кимон Георгиев – подпредседател на Министерския съвет и министър на електрификацията и мелиорациите, Георги Трайков – подпредседател на Министерския съвет и министър на земеделието, Вълко Червенков – председател на Комитета за наука, изкуство и култура, и Антон Югов – министър на вътрешните работи. Прието е Постановление

[9] **АКРДОПБГДСРСБН А – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 1175.

№ 1, Протокол № 50/27.04.1949 г.:

„Одобрява се:

1.Да се изключат из обекта на горите и се предадат на Министерството на вътрешните работи, намиращите се между град Свищов и с. Белене, дунавски острови: Персин, Голяма бързина, Малка бързина, Милка, Кичето, Магарица, Белица, Совата и Предела, за организиране в тях на трудово-възпитателно общежитие:

2.Задължава се Министерството на вътрешните работи чрез трудово-възпитателното общежитие:

а/ по плана на Министерството на електрификацията и мелиорациите, да проведе мелиорациите в островите, изброени в т. 1;

б/ по плана и разпределено от Министерството на горите, да извърши залесяванията, дърводобива и другите необходими мероприятия в тези площи от островите, които се стопанисват, като гора;

3.Задължава се Министерството на електрификацията и мелиорациите:

а/ до края на 1949 година да електрифицира остров Персин;

б/ до края на 1949 г. да проучи и изготви план за всички мелиоративни мероприятия, с които остров Персин да се укрепи и да се превърне площта му в обработваема;

в/ да включи в плана си за 1950 г. извършването на мелиорациите.

Изпълнението на постановлението се възлага на Министерството на вътрешните работи, Министерството на електрификацията и мелиорациите и Министерството на горите“[10].

Организирането на концлагера започва в началото на май 1949 г. под ръководството на началника на отделение ТВО в отдел „Затвори и ТВО“ милиционерски подполковник Тодор Миленков. Добитъкът на беленчани е изведен от остров Персин, наети са трактори за оран на обработваемите площи на острова и каици за превоз на товари и хора.

Създаването на лагера среща съпротива от местните

[10] Документът е получен от Даниела Горчева от архива на Министерски съвет.

хора. В края на май Тодор Миленков се обръща към отговорния секретар на МВР с донесение, че отделение ТВО е извършило подготвителните работи за организиране на общежитието, но Околийският комитет на БКП и Околийският народен съвет – Свищов са изпратили изложения до ЦК на БКП, Министерския съвет, Министерството на горите и МВР, с които изразяват несъгласието си да се организира общежитие на острова, тъй като той служи за пасбище на едрия и дребен добитък, а министърът на горите Г. Попов също е на това мнение и подхранва настроението им. Миленков предлага да бъде сезиран министърът на вътрешните работи и с представител на ЦК на БКП да се отиде на място в комитетите на БКП в Свищов и Белене, да се изслушат техните мотиви и да се намери начин да се предотврати „опасното за нас настроение, начало на което вече е поставено“[11].

ТВО „Белене“ е създадено с министерска Заповед № 373-П от 30 май 1949 г., подписана от помощник-министър Руси Христозов:

„На основание чл. 1 от правилника за устройството на трудово възпитателните общежития и съгласно 1 постановление на Министерския съвет от 27.IV.49 г. протокол № 50

Заповедвам:

Да се открие трудово възпитателно общежитие в с. Белене, Свищовско на плаца на остров Персин.

Необходимия административен персонал да се набере от щата на отделение трудово възпитателни общежития.

Охраната да се осигури с милиционери от Дирекция на Народната милиция.

Препис от настоящата ми заповед да се изпрати на пом. министри на Д.С. и Директора на Народната милиция за сведение и изпълнение.

София, 30. V. 1949 г.“

Към началото на юни 1949 г. Тодор Миленков и началникът на отделение „Строево“ при Униформен отдел майор от милицията Петко Григоров докладват на

[11] **АКРДОПБГДСРСБНА-М,** ф 1, оп. 1, а.е. 610.

директора на Народната милиция план за охраната на концлагера:

„Донасяме Ви, другарю Генерал, във връзка с уреждане охраната на новооткриващото се общежитие при с. Белене, Свищовско, следното:

I. Общо положение

1. Обекта, върху който се открива общежитието, е остров в Дунава – дълъг 15 клм. и широк в центъра 5-6 клм. – общо 45.000 декари. По-голямата част е обрасла с едри върби, а източния му край е покрит с много гъсти върбалаци и други растения – много трудно проходим. Западния край е съвсем голо място.

На острова първоначално ще работят от 500 до 1 000 въдворени, но при започване на дигата за защита на същия ще се увеличат до 2-3000. Същите ще спят на две места в бараки, които нощем се заключват.

Ще работят най-малко на 10 обекта, а най-много на 20; във всяка група по 20-50 души, които трябва да се охраняват.

2. Острова се намира на границата с Румъния и е под контрола на граничните войски. В селото има застава, но понеже границата е с приятелска страна, то режима е крайно разхлабен, не са изпълнявани досега напълно разпорежданията за граничната служба – движението покрай границата и в острова е било съвсем свободно.

3. Острова се намира точно срещу с. Белене, Свищовско, което има 1400 домакинства с 7500 жители. Занимават се изключително с земеделие. Католишко село.

В изборите са гласували 60% и 40% не гласували, а от гласувалите 25% против ОФ или общо взето повече от 50% от селяните са врагове на ОФ. Има партийна организация с около 200 члена, която няма особено влияние. В селото има милиционерски подучастък на Свищовското околийско управление.

Селяните сега ще станат още по недоволни и по-големи врагове, понеже до сега са използвали острова, на който всеки е отглеждал едър и дребен добитък с много малко грижи, от което те са спечелвали годишно по 100-200.000 лева, а сега добитъка им се изкарва и недоволството е много голямо.

4. За селото може да се отиде с влак от гара Левски, по шосе от Свищов, а има и 7 черни пътища от съседните села.

5. Острова е заобиколен с вода както следва:

Откъм румънския бряг – около 1000 м.

Откъм българския бряг – около 300 м.

При по-малките острови, които са между българския бряг и големия остров – около 150 метра.

Параходите минават от към румънския бряг.“

Според плана външната охрана на острова трябва да се осъществява от Гранични войски и ДНМ, а вътрешната – само от милиция. Предвидени са ограничения на движението около острова и селото – въвежда се строг граничен режим като този на южната граница, забранява се риболовът около острова, въвежда се режим на открит лист за района на Белене и милиционерски час от 22,30 ч. до 3,30 ч. За вътрешната охрана на брега и лагерните и работните обекти са предвидени общо 8 старши милиционери и 147 младши милиционери – 121 пеши и 26 конни.

Изработен е и „Перспективен план за работата в трудово-възпитателно общежитие с. Белене, Свищовско“:

„I. По охраната и устройството на общежитието:

1. Да се направят землянки на определените места по плана за охрана. Землянките да се изградят от войници в размери за по 10 души.

2. Да се направят от селяни просеки по крайбрежието от върха на острова по южното и северно крайбрежие, до където е обрасло. Срок 20. VI.

3. На западния край до високите дървета да се изградят бараки плетени с пръти за около 300-400 души, с кухня и временен склад. До същите бараки да се направи и малка барака за около 20-30 души милиционери и конюшня за около 30 коня. Срок 31 юлий 1949 год.

4. До дървената барака в местността „Черницата“ да се изгради още една барака, плетена за въдворени. Една барака за склад и една за около 30 души милиционери. Милиционерската барака да се изгради от селяни до 20 юний.

5. Да се изгради дига около високите места на местността

„Черницата".

6. Да се направят просеки от единия бивак до другия и до двата бряга / северния и южния срещу Черницата, както и към носа. Срок 30 август 1949 год.

7. Да се изчисли приблизително колко пирони, стъкла и инвентар в брадви, тесли, лопати, кирки, бичкии, жаги и др. ще са необходими, за да се искат.

8. Да се направят тухли и да се изгради на два етажа съвместно с граничните войски – гранична застава. Срок 30 август 1949 год.

9. Да се построи двуетажна сграда за управление на общежитието. Срок 30 октомврий 1949 год.

II. По стопанството:

1. До 15 юний да завърши оранта.

2. До 17 юний да се засее.

3. Да се набави до 10 юний най-късно още 17 тона мухар и просо. С наличните 8 тона да станат 25 тона, с които да се засеят общо 6000 декара. За просо и мухар да се оставят по-сухите и високи места.

4. Засяването на конопа да завърши на 9 юний.

5. Останалата площ да се засее с царевица.

6. Да се засее коноп до 2500 декара.

7. До 20 юний да се закупят около 1000 глави агнета и шилета, за разплод и ялови овце за месодобив.

8. До 30 юний да се закупят около 100 глави едър добитък за огояване и месодобив.

III. Други стопански мероприятия:

1. До 30 юний да се организира риболова, като се назначат 3-4 души проверени партийни хора за риболов в езерата и крайбрежието.

2. До 30 юний да се направят поръчки в централния затвор за изплитане на мрежи и набавяне друг инвентар за риболовната група.

3. До 10 юний да се изсекат 150 000 колци за градината Тутракан от остров „Кичето" и др. Същите да се изпратят с сал до Тутракан.

4. До 25 юний да се формира една група от въдворени за дърводобив.

5. До 25 юний да се формира една група за дигозащитни

работи.

IV. По транспорта:

1. Да се закупят два ездитни коня и две седла, две двуколки, две каруци с 6 впрегатни коня, две каруци за превоз от гарата до складовете – волски, един мотоцикъл. Срок до 30 юний.

2. До 30 юний да се набавят три бързоходни лодки и една транспортна.

3. До 15 юний да се закупи един каик.

4. До 20 юний да се набавят две рибарски лодки.

5. Да се закупят 4-5 магарета за лек транспорт.

6. Да се набавят до 30 юний два велосипеда“[12].

Началото

Спомените се разминават за датата, на която първата група лагеристи тръгва от Богданов дол към новия концлагер – 22, 23 или 24 юни, а според Славейко Павлов – 30 юни[13]. Тези първи въдворени в ТВО „Белене“ са 300- 400 опозиционни депутати, николапетковисти, социалдемократи, анархисти, офицери и полицаи[14]. На

[12] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1. оп. 1, а.е. 1205.

[13] **Павлов,** Славейко. Одисеята на един анархист. Благоевград, 2005. Навсякъде следващите позовавания на Славейко Павлов се отнасят към това издание.

[14] По спомени в тази първа група са анархистите Христо Колев, д-р Константин Кантарев, Славейко Павлов и Борис Хвърчилков, земеделските народни представители Борис Чанджиев, Кочо Бонев, Недко Ботев, Никола Ковачев, Сергей Златанов, Стоян Божков и почитаният от беленчани местен представител дядо Никола Алексиев, опозиционните земеделци Николай Чуховски, Никола Чакъров и майор Иван Страхинов, социалдемократът Симеон Пенкьовски, дипломатът Стефан Бочев, военният съдия д-р Петър Байчев, летецът Добри Станчовски.

Според източник на РСЕ/РС групата е от 311 души. Като дата на тръгването от „Богданов дол“ погрешно е посочен 25 април 1949 г. Лагеристите са натоварени в товарни вагони, раздадени са им по 800 г. хляб и 150 г. мармалад и вратите са заключени. След 2 дни пристигат в „Белене“, с малки лодки са прехвърлени на острова, настанени са в заградено с бодлива тел място, охранявано от 45 въоръжени до зъби милиционери. Всеки получава по 2 сламени рогозки. Десет дни са под открито небе в принудително бездействие, докато идва шлеп със строителни материали, селскостопански инструменти и 20 вола и започва изграждането на бараките. 200 лагеристи работят по строежите, а останалите разчистват голяма територия за зеленчукова градина. В края на май идват още лагеристи и работата се разширява. **(„Belene,** The Bulgarian Dachau“, 8 April 1953. HU OSA 300-1-2-32640; Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Institute: General Records: Information

сутрешната проверка в „Богданов дол“ имената им са прочетени от началника на охраната Гершанов, той им нарежда да си вземат багажа и обявява на оставащите, че отиват „там, където петел не пее и откъдето връщане няма“. Под милиционерска охрана колоната им е отведена на сепарацията на „Богданов дол“, където ги чакат няколко конски вагона и ги заключват в тях.[15] Лагеристите не знаят къде ги откарват, през пролуките виждат, че преминават през София, там вагоните са прекомпозирани и през Искърското дефиле се насочват на север. В тях се заражда тревогата, че ги откарват в Сибир[16]. Призори влакът прави дълъг престой на гара Левски и поема на север. Към 10 ч. лагеристите са стоварени на гара Белене, обградени са от пеша и конна милиция и натоварени с багажа си, са отведени на брега на Дунав[17]. Широки плоскодънни каици на няколко курса ги превозват до остров Персин. Колоната е поведена навътре в острова, обраснал с буйна, плътна като стена растителност от повет и къпини. Дивата и величествена природа на този дунавски остров и природните стихии ще предизвикват много страдание, но и възхита и ще имат специално място в спомените. След десетина километра лагеристите се озовават на поляна с два хълма. Това е местността Черницата, определена за постоянния бивак – бъдещия II обект. Върху по-високия хълм има една-единствена барака и в нея милиционерите наблъскват част от лагеристите (според д-р Константин Кантарев – възрастните и болните[18]), а останалите спят под открито небе. Багажът на тази първа група – сандъци и

Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

[15] Според Стефан Бочев първо преминават през санитарен вагон с баня, в който са съблечени за изпарване и обезвъшляване на дрехите, остригани са и са намазани с течност за обезкосмяване.

[16] Славейко Павлов пише, че на гарите, на които спират, пускат бележки кои са и че не знаят къде ги отвеждат.

[17] Петър Байчев пише, че в групата има инвалиди – 7 души с общо пет крака. Единият е Христо Коев от управлението на инвалидното дружество, другият е със смачкани в мината на „Богданов дол“ крака, останалите са с по една протеза. **(Байчев,** Петър. Спомени от лагерите. Портрети на лагеристи от Белене (1948-1953). София, Сиела, 2014. Навсякъде следващите позовавания на Петър Байчев се отнасят към това издание.)

[18] **Кантарев,** Константин. Един безвластник в лапите на властта. Бургас, Димант, 2011. Навсякъде следващите позовавания на д-р Константин Кантарев се отнасят към това издание.

куфари с дрехи, храна и книги – пристига следващия ден по обед, натоварен на няколко волски коли. Следващите лагеристи ще бъдат принудени да носят багажа си сами. Едва на третия ден конска каруца докарва хляб, брадви, мотики и лопати. Пристига и новоназначеният комендант на ТВО „Белене“ майор Ангел Куртев и нарежда да започне изграждането на землянки.

Милиционерски майор Ангел Куртев дотогава е комендант на ТВО „Николаево“, което е закрито. Лагеристите от „Николаево“ са разделени на две групи, първата е изпратена за ТВО „Перник“ на 3 юли и пристига там на 8 юли. Ешелонът с втората група от около 150 лагеристи тръгва от „Николаево“ на 4 юли и пристига на 5 юли в ТВО „Белене“. Стефан Власков разказва, че пътуването е в товарни вагони, трае дълго, с кратки почивки на малки гари през нощта. В края на пътуването се разнася слухът за смъртта на Георги Димитров. Когато на гара Белене лагеристите са свалени и под конвоя на милиционери и граничари е автомати са заведени на брега на Дунав, решават, че ще бъдат изпратени през Румъния в Сибир. Мнозина плачат и мислено се прощават с близките си, чуват се викове: „Бог да пази България!“. На острова, понесли вързопи, сандъчета и куфари, лагеристите са пришпорени да вървят в дъжда, загубват цървулите си в гъстата кал. Накрая се приютяват под група огромни вековни каваци. Бивш офицер от инженерни войски, който е бил и по-рано на острова, ги успокоява, че още са на българска земя. На следващия ден са раздадени брадви, кирки и лопати и комендантът Куртев нарежда да строят землянки и бараки. Лагеристите изпитват облекчение, чуват се викове: „Оставаме, оставаме!“[19].

Лагеристите от ТВО „Николаево“ са оставени на мястото, определено за втория бивак – „до високите дървета“. Тук са изпратени и около 40 доброволци от II обект. На I обект идват и нови групи от ТВО „Перник“. Пристигат и политически лагеристи от Ножаревските лагери, превозени от Тутракан до „Белене“ с параход.

Д-р Атанас Москов, който пристига в началото на юли,

---

[19] **Власков,** Стефан. Спомен за един провален живот. София, Иван Вазов, 2001. Навсякъде следващите позовавания на Стефан Власков се отнасят към това издание.

разказва, че са превозени от „Богданов дол“ до софийската централна гара с автобус и камион и са натоварени в затворнически вагон. В автобуса лагеристите научават от докараните през нощта мъже и жени, че в София се извършват масови арести заради смъртта на Георги Димитров. На гара Левски вагонът е откачен от влака за Варна и лагеристите се досещат, че пътуват на север, към Дунав. Някои от тях вече знаят за съществуването на дисциплинарен лагер с много тежък режим на брега на Дунав, но смятат, че от този лагер ще бъдат изпратени в Сибир[20]. Този страх от изпращане в съветските лагери ще съществува години наред. Според един обзорен доклад на РСЕ/РС за българските концлагери в началото на 50-те години сред българския народ тръгнали слухове, че лагеристите в ТВО „Белене“ ще бъдат депортирани в Сибир и майките довели децата, за да видят бащите си за последен път[21]. Славейко Павлов пише, че често си говорели със старите лагеристи, че властта иска да ги унищожи физически и морално и следващата стъпка ще е Сибир; носели се слухове, че ЦК на БКП и правителството ще обявят България за съветска република.

През цялото лято пристигат нови попълнения от „Богданов дол“. Конските вагони с по 60 души пътуват нощем, с дълги престои на гарите. Лагеристите все така гадаят дали ги изпращат в добруджанските лагери, или в Сибир. Беленчани скришом наблюдават големите групи лагеристи, които преминават под конвой през селото от гарата до брега на Дунав, откъдето ги превозват до острова с пароми – два свързани понтона с четирима гребци и един кормчия.

В края на юни завалява непрестанен дъжд и бивакът на бъдещия II обект е обграден от наводнените блата. На I обект лагеристите спят на открито, търсейки под огромните каваци подслон от дъжда. След няколко дни им е позволено да си направят колиби от одеялата и чергите,

---

[20] **Москов,** Атанас. Роб се връща. – В: *Москов,* Атанас. Спомени. Възходи и падини. Т. III. София, Захарий Стоянов, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2004. Навсякъде следващите позовавания на Атанас Москов се отнасят към това издание.

[21] **Concentration** camps in Bulgaria, 2 March 1954. HU OSA 300-1-2-44311; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

но те често рухват под тежестта на водата и напора на вятъра. Изграждането на лагера започва със строеж на помещения за милиционерите, заслони за конете, складови бараки. След това почти без инструменти и с подръчни материали започва изграждането на землянки. На брега край селото лагеристи строят сградата на лагерната администрация. Отделни бригади секат мертеци в горите на острова, други правят тухли на брега. Но мнозинството лагеристи са на полска работа. В 40-градусовата жега с неизклепани и незакалени мотики, които се чупят и прегъват, разбиват огромните буци в изораните от съветски трактори „Сталинец“ ниви, окопават царевицата, прибират конопа, като скубят стъблата на ръка. Започват и побоите – милиционерите си набелязват онези, които според тях не работят добре, и след вечерна проверка ги викат в помещението на милицията „за съветване“, оставят ги през нощта в кариерната яма до кръста във вода или върху пробит понтон сред реката. В средата на август 1949 г. част от лагеристите са изпратени на брега да копаят напоителни канали в Беленската низина. По-късно са върнати на острова за прибиране на реколтата. С настъпването на лошото време започва изкореняване на върби с голи ръце, сеч и дялане на дървета в горите южно от II обект и на малките острови край Персин. В средата на декември 1949 г. започва изграждането на дигата, която трябва да защити острова от ежегодните наводнения. В следващите години това ще бъде най-тежката работа, извършвана от въдворените на II обект, където вече са събрани *най-опасните политически врагове.*

Към 2 септември 1949 г. в „Белене“ са 800 от всичките 4500 политически лагеристи в страната. В ТВО „Ножарево“ има 2000 души, а в ТВО „Димитрово“ – рудник Богданов дол – 1700. ТВО „Белене“ все още не е най-големият лагер, но вече е предназначен за *най-опасните политически врагове,* които са отдавна в лагерите и не се предвижда скорошното им освобождаване – опозиционни водачи от национален, областен и околийски мащаб, лидери на предвоенни партии, ръководни и активни дейци на различни други политически организации, висши офицери, полицейски началници. Принципът на разпределяне в трите съществуващи по това време концлагера се вижда до-

бре в „Справка за броя, духа и настроението на Н. Петковистите въдворени в ТВО“, изготвена на 17 ноември 1949 г. от оперативния работник Джамбазов от центъра. В ТВО „Ножарево“ има около 150 николапетковисти. Те са *кулашки елементи* и дребни селяни, въдворени през юни-юли 1949 г. в двете акции на масови арести като агитатори против ТКЗС под влияние на кулашките елементи. В ТВО „Димитрово“ се намират 85 земеделци, обикновени членове на БЗНС или заемали малки ръководни длъжности, главно от градските центрове, и малка част средни и бедни селяни за съпротива срещу ТКЗС; срокът им не е изтекъл. В ТВО „Белене“ има около 115 бивши членове на БЗНС – Н. Петков. Те са бивши членове на парламентарната група на БЗНС във ВНС, бивши членове на Постоянното присъствие, Управителния съвет, върховни съюзни съветници, председатели на околийски и градски дружби, ръководители на бившия ЗМС – Сърбински от неговото Постоянно присъствие и областните му ръководства, академичния земеделски съюз и пр. По-голямата част са въдворени през 1947 г. след обявяването на БЗНС извън закона, наказанието на почти всички е изтекло, като са превъдворявани няколко пъти[22].

Но ТВО „Белене“ започва да се оформя като концлагер въобще за въдворените по политически причини в страната. От ноември 1949 г. въдворяването на *политически престъпници* е главно в този концлагер, като политическите лагеристи в ТВО „Ножарево“ и ТВО „Димитрово“ са превъдворявани в същите лагери.

Изборджиите и гробарите – краят на политиката и краят на правото

През 1949 г. броят на концлагеристите в България почти се утроява. Масовите въдворявания започват с изключените студенти. През февруари 1949 г. са изключени 3612 студенти, от които са въдворени 230 души[23]. Задържането и въдворяването им стават на 14 и 23

[22] *Държавна* сигурност и политическите партии в България (1944-1949). София, В: КРДОПБГДСРСБНА, 2014.

[23] Изселени – 388, поставени на разписване – 530, изпратени по родните места под контрол – 1367. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 1, а.е. 456.)

февруари 1949 г. съгласно радиограма № 795 от 7.02.1949 г. Студентите са изключвани от университетите и въдворявани в ТВО както заради произхода си (напр. „син на кулак“), така и по донесения за вражески изказвания (правили публични изказвания „против мероприятията на ОФ и против СССР“, говорили, че няма свобода, или разказвали разпространената по това време история за селянин, който изпуснал каскета си в житото за наряда, а го намерил след време в доставеното като помощ от СССР жито).[24] Преди изборите на 15 май 1949 г. в Политехниката се появили надписи: „15 май – ден на пасивна съпротива“, а след смъртта на Димитров – „Свалете шапки, умря един диктатор“; без да намери авторите, група XVIII – „Учаща и студентска младеж“ при отделение „В“ в отдел I – ДС въдворява в ТВО още 10 студенти[25].

Същинското масово въдворяване през тази година е при две акции, в които по обяснението на министъра на вътрешните работи Руси Христозов пред министър-председателя Коларов са въдворени над 4000 души. В обясненията си министърът подчертава **„неоценимата помощ, оказана от съветските другари – съветници, които вземат активно участие в разработването и провеждането на всички наши оперативни мероприятия“[26].**

Първата от тези две акции е във връзка с изборите за народни съвети на 15 май 1949 г. На 9 май 1949 г. е издадена министерска Заповед № 287-II за незабавно изпращане в ТВО на вражеските елементи преди изборите. С радиограма към заповедта още помощник-министърът Руси Христозов нарежда:

„Предизборната кампания навлиза в своята решителна фаза. Едновременно с активизиране силите на Отечествения фронт се активизира и врагът. Министерството има сведение, че вражеските елементи открито провокират, като пускат различни слухове за

---

[24] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1604; АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 456.

[25] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 13, оп. 1, а.е. 456.

[26] **Докладна** на министъра на вътрешните работи до председателя на Министерски съвет Васил Коларов по повод писмото на Главния прокурор за нарушения на МВР в реда на изселване и въдворяване, 30.12.1949 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1180.

предстояща война, разпространяват анонимни хвърчащи листове, пишат надписи по стените, правят опити за саботажи и пожари, а на някои места открито заплашват, че ще отмъщават на комунистите и др. подобни. С това целят да създадат впечатление на несигурност и разколебаят вярата на народа в силата на властта.

Мобилизирайте всички сили на нашите органи за борба с тези прояви на врага.

По отношение вражеските елементи, които открито провокират и развиват противонародна дейност, да се вземат бързи административни мерки, като най-злостните от тях, след съгласуване с бюрата на околийските комитети на Партията и пълномощниците на ЦК, се изпратят веднага в ТВО, без да се чака оформянето на заповедите на Министерството, което ще стане допълнително по Ваш доклад, изпратен заедно с материалите за проявите на тези лица.

Тази мярка не трябва да се прилага масово, а само в отделни случаи и то под Ваша лична отговорност.

С законни средства трябва да се респектират враговете на народа и заставят да съблюдават законите в страната.

Редовно информирайте Министерството за вражеските прояви и взетите мерки срещу тях“[27].

В акцията са задържани и въдворени хора без активна *вражеска дейност,* но набелязани като вражески елементи заради произхода, биографията или несъгласието им със съветизацията. Лагерният жаргон нарича въдворените в тази акция *изборджии.*

Превантивното въдворяване на *изборджиите* е последната масова репресивна акция, която трябва да гарантира изборните резултати. Оттук насетне във вече установената и официално прогласена от Петия конгрес на БКП (18-25 декември 1948 г.) диктатура на пролетариата изборите няма да имат същинско политическо значение. Органите на Държавна сигурност наблюдават, че загубили възможността за легална политическа борба, българите преминават към други форми на съпротива [28].

---

[27] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1.оп. 1, а.е. 1175.

[28] „В сравнения с отчетната 1948 год., където вражеските елементи изживяваха илюзиите на Н.Петковите стремежи, чужди намеси и пр., ловеха се в разпространяване на неверни слухове и т.н., то 1949 год. още от началото се характеризира с активизиране на враговете по всички линии, като някои от тях

Втората голяма акция на масови арести в цялата страна е след смъртта на Георги Димитров на 2 юли 1949 г. Централните и местните поделения на Държавна сигурност задържат и изпращат в ТВО свои обекти по обща заповед на помощник-министъра на вътрешните работи. Арестувани и въдворени са и хиляди хора, които до този момент не са били в полезрението на ДС. Зад строгия официален траур и задължителната скръб смъртта на комунистическия вожд е предизвикала тайно ликуване. Държавна сигурност получава хиляди доноси за изказвания срещу Димитров от секретните си сътрудници и от кварталните ОФ организации и местните партийни комитети, които препоръчват лицето да бъде репресирано като враг. Комунистическият вожд е наричан диктатор и кабинетен герой, от когото българският народ се е отървал, смятат го за лично отговорен за съветизацията на България и му противопоставят наскоро арестувания Трайчо Костов, който не признавал ръководството на руските болшевики, а искал да води България по собствен път[29]. Но много хора са задържани, само защото носели светли дрехи, други – защото празнували свои празници, без да знаят за смъртта на Димитров, били въдворени сватбарите от цяла една сватба, на която се викало „Хаирлия да е!“, въдворен бил младоженец от Провадийско, който направил сватбата си на 2 юли[30]. Невинни поздрави и

се активизираха на групички, дръзнаха да вършат подмолнорушителна работа, писане анонимни писма, позиви и др. подобни, изостряне и проявяване още по-силно своята класова умраза към ОФ и по специално към комунистическата партия. Цялата страна беше поставена на бойна и строителна нога за изпълнение историческите решения на 5-тия конгрес на БКП, където враговете в началото на годината бяха още в очакване дали тия решения действително ще започнат да се осъществяват и когато те започнаха да стават живо дело, врагът решително премина и застана твърдо на своите вражески позиции, откъдето не закъсня да върши своите пъклени дела.“ (Годишен отчетен доклад за времето от 1 януари 1949 год. до 31 декември 1949 год. за работата на 1-ва Секция при Сектор Д.С. – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 13, оп. 1, а.е. 461.)

[29] Годишен отчетен доклад за работата през 1949 година по линия на „интелигенцията“, както и за състоянието на обектите и агентурата по същите. От групов началник 16 група отделение „В“ до началника на отдел I ДДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 456. По същия начин общественото мълва противопоставя местните комунисти на емигрантите, които след завръщането си от СССР ги изместили от ръководството на компартията.

[30] Писахме да се знае. Кн. 3: Адът. Лагерите и затворите. Състав. Васил Станилов. С., Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2007, с. 434 435.

усмивки станали повод за изпращане в концлагер. Д-р Москов предава разказите на някои от въдворените: един извикал на колегите си много жизнерадостно: „Здравейте!“, някой си тананикал, двама си приказвали със засмени лица, други се черпили за „Бог да прости!“, известният кардиолог д-р Христо Ив. Пастухов поздравил позната и се усмихнал – „Значи, радваш се!“, казали му в участъка и без други формалности го натоварили в камионетката[31].

До този момент рискът да попаднеш в концлагера е предвидим. Сега концлагерът започва да приема хора, които не са имали опозиционно поведение и не принадлежат към някоя от социалните или професионалните групи, които са обект на репресия. Изпращането им в концлагера е незабавно, без да преминават през следствието на Държавна сигурност, като по нареждане на помощник-министър Руси Христозов законовото оформяне на въдворяването се прави месеци по-късно.

Дори външният вид на тези нови въдворени, наречени в лагерния жаргон *гробарите* или *неплакалите,* ги отличава от дотогавашните лагеристи. Стефан Власков си спомня, че в лагера изведнъж се изсипала огромна група хора, облечени с цивилни дрехи. Лицата им били уплашени, но не изпити като на хора, които дълго са били в следствието

[31] 39-годишен турчин от с. Кирли (днес Бенковски), Златоградско, с виеше образование, бивш учител, кандидат на БЗНС в изборите през 1947 г., задължен да окачи черен флаг на бакалията си, казал: „Колко приятно е да сложиш черен флаг върху червения“. Бил чут от партийния секретар на селото и заместник-кмета и същия ден бил арестуван от ДС, откаран в Златоград, разпитван от един следовател и шестима комунисти и след няколко дни откаран в ТВО „Ножарево“. С още 6 турци и един българин антикомунист бил превозен с камион до гарата в Подкова, а оттам с влак до Пловдив. В Пловдив задържаните станали 600 души и с влак били транспортирани до Русе, като по пътя станали 860 души, от които 185 турци, останалите българи. От Русе били превозени с кораб до Тутракан и с камиони до „Ножарево“. В „Ножарево“ вече били 1800 души. През ноември 1949 г. група от 350 лагеристи били транспортирани с кораб от Тутракан до о-в Персин. Източникът останал 8,5 месеца в ТВО „Белене“, където имало 1500 души. Благодарение на подкуп на възпитателя бил освободен на 1 май 1950 г. 3 месеца след въдворяването му семейството му – жена, дъщеря и син, било изселено в с. Стеврек, община Елена. (**„Comments** of a Turkish Ethnic on Zlatograd Communists, Persecution, Arrest, and Life in Nojarovo and Belene Prison Camps.“, 18 July 1953. HU OSA 300-1-2-36824; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

на ДС. Изправени на плаца, те не смеели да помръднат, сякаш били попаднали на друга планета, в очите им имало панически страх. Атанас Москов също описва пристигането на *неплакалите* същата нощ, когато бил вдигнат за преместване в „Белене“. В „Богданов дол“ пристигнали камиони, автобуси, джипове, които докарали неколкостотин задържани: жени по престилки, с рокли или шлифери, невчесани, някои боси, мъже с работни комбинезони, попски раса, костюми. Като че ли жените били грабнати от кухните, а мъжете – от улицата и работните им места.

Това е тъкмо онзи произволен избор на жертвата, за който Хана Аренд в „Тоталитаризмът“ пише, че е най-важният принцип на тоталитарния концлагер: *„Тези групи напълно невинни са най-подходящите за радикалния експеримент по пълното им лишаване от права и унищожаването им като субекти на правото“*[32]. С осъществената възможност да се озовеш в концлагера, без да си политически противник или криминален престъпник, тази акция трябва да демонстрира на българското общество края на нормалната юридическа процедура, в която определено престъпление води до предвидимо наказание, и настъпването на епохата на непознаваемо по своята логика насилие, което може да открие престъпление дори в смеха и усмивката.

Част от въдворените в двете акции – *класово близки, превъзпитани* или болни – са освободени през есента. По решение на Политбюро да се дадат помилвания по случай Девети септември, Секретариатът на ЦК на БКП одобрява с Решение № 296 от 2 септември 1949 г. предложението на министъра на вътрешните работи Руси Христозов да бъдат помилвани 1685 затворници[33] и 1140 въдворени и докладът е внесен в Министерския съвет за одобряване на помилването им. Тези 1140 въдворени са подбрани от специална комисия, която прегледала досиетата на всичките

[32] Arendt, Hannah. The Origins of totalitarianism. New York, Meridian Books, 1958, с. 449.

[33] Според доклада на Руси Христозов към 20 август в затворите има 13 066 затворници. От тях 3270 са политически. Ог предложените за помилване 1685 затворници 1012 са осъдени за криминални престъпления, 589 – за стопански, 12 – за политически, 54 са неизлечимо болни, 18 са маловръстни. Всички те са предимно бедни работници, бедни и средни земеделци, занаятчии.

4500 въдворени в ТВО лица (което е съмнително, тъй като не за всички има заповеди и справки) и направила избора въз основа *„данните в досиетата, сведенията за поведението и поведението на домашните им* Предложените са:

а) чийто срок изтича до месец октомври;

б) въдворени за по-дълъг срок, но ударници и с добро поведение;

в) с разклатено здравословно състояние или в пределната си възраст;

г) дребни и средни земеделски стопани, въдворени в общежитията за прояви във връзка с изграждането на ТКЗС;

д) лица трудящи се по произход и с тежко семейно положение, нямащи особени проявления[34].

Лагерният режим

Към края на юли 1949 г. лагерният режим вече е установен. В 4,30 ч. лагеристите са събуждани от звъна на *клепалото* – парче релса, а по-късно от военна тръба. Чакат на дълги опашки пред кладенеца и клозетите, бакарите се редят за закуската на бригадата и я разпределят. След час клепалото ги привиква да се строят за проверка, бригадните отговорници докладват на четния, а той – на началника на охраната. Четат списъци с освободените или изпращаните в следствието и те остават в лагера, определят се и болните, които ще останат в лагера. (В следващите години сутрешният развод продължава все по-дълго. Тодор Хаджиниколов пише, че към май 1951 г. лагеристите, строени в редици по 5 човека, чакат 2 часа, докато дойде сержантът. Това било особено мъчително през зимата, когато старците падали като подкосени[35].) Бригадите се разпределят по обекти, получават инструменти от склада и под строй потеглят на път – често над един-два часа. В кратката обедна почивка лагеристите получават по черпак чорба, донесена на работния обект от бакарите на бригадата.

---

[34] ЦДА, ф. 1Б, ОП. 8, а.е. 532.

[35] Хаджиниколов, Тодор. Островът на залезите. Неизпепелени спомени от Белене...

В този начален период завръщането става в безразборна колона, на 700- 800 метра от лагерния обект милиционерите нареждат лагеристите да влязат в строй и да пеят. Пред портала охраната претърсва за хранителни продукти. След прибирането лагеристите имат кратко лично време. Някои проверяват списъка на получилите колети и писма, други търсят познати, трети наклаждат огън, за да сварят нещо за ядене, което са успели да намерят и внесат в обекта, болните търсят лекаря лагерист. Бригадните съставят за лагерната управа сведенията за изпълнените от лагеристите норми. Времето за хранене е кратко, на плаца бакарите разсипват чорбата в наредените в редица канчета, раздава се дажбата хляб.

Следва вечерната проверка. Бригадите се строяват на плаца. Бойчо Огнянов описва вечерната проверка към 1949-1950 г. Лагеристите са строени по взводове, по трима в редица. Взводовете са строени отляво и отдясно на 10 м разстояние, между тях застава ротният (четният отговорник), а взводните (бригадните отговорници) отиват при него с маршова стъпка и докладват, че при направената проверка всички са налице, с изключение на еди-колко си дневални, в кухнята и т.н. Когато след половин-един час чакане идва старшината, ротният командва „Глави наляво!“, с маршова стъпка и козируване отива при него и докладва. Старшината минава покрай строените и ако някой старец не се е изпънал, го изпраща във „водния карцер“. А Тодор Хаджиниколов пише, че към лятото на 1951 г. проверката продължавала дълго, милиционерите се обърквали в смятането и току се скарвали на четния, че някой липсва, правела се нова проверка, а епилептиците отдавна се гърчели на земята. След това старши милиционерът или възпитателят четат съобщения за нарушения и заповеди за наказания. Това лагерната администрация нарича *разобличаване пред строя,* а лагеристите – *словесно.* Словесното включва и дълги неграмотни политически речи, наставления и заплахи. Лагеристите пеят химна на ТВО и милиционерите, недоволни от изпълнението, ги карат да повтарят.

След проверка е строго забранено оставането извън бараките. Въпреки умората на светлината на общия фенер или на собственото газениче някои пишат писма до

близките си, други четат книги, разговарят с политически съмишленици и земляци.

Официално неделята е почивен ден, но по време на полската работа това не се спазва. Според Любомир Банковски по два, а по някога по три месеца не е разрешаван почивен ден. Когато неделята е почивен ден, тръбата свири час по-късно. До обед се работи домакинска работа в района на обекта, събират се дърва за фурната и кухнята, почиства се обектът, доработват се недовършени неща или се пренасят тухли от тухларната, отстояща на няколко километра, като нормата е 6-7 тухли на курс и бригадите правят по два или три курса, проточват се по цялото разстояние, като едни отиват, а други се завръщат с товара си в калта. Следобед лагеристите разполагат с около 4-5 часа за лична хигиена и почивка. В почивния ден по бараки се провеждат и различните политико-превъзпитателни курсове и беседи.

Надеждата

В спомените си Атанас Москов и Стефан Бочев[36] описват появилата се през лятото на 1949 г. надежда за освобождаване. В концлагера се носели слухове за дебати в Общото събрание на ООН, за разтурване на лагера, за свободни избори, за ново правителство. Скептиците са обявени за „пораженци“.

По това време в ООН действително се разглеждат обвинения срещу комунистическите режими на България, Румъния и Унгария, че нарушават мирните договори, в това число и задържането без присъда в лагери.

Мирните договори задължават победените страни да осигурят на всички лица под тяхна юрисдикция, без оглед на раса, пол, език и религия, техните човешки права и фундаментални свободи, в това число свободата на изразяване, на преса, на вероизповедание, на политически възгледи и на обществени събрания. Съгласно договорите в срок от 18 месеца след подписването им ръководителите на дипломатическите мисии на СССР, САЩ и Обединеното

[36] Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. София, Фондация „Българска наука и изкуство“, 2003. Навсякъде следващите позовавания на Стефан Бочев се отнасят към това издание.

кралство в София, Рим, Будапеща, Букурещ и Хелзинки следят за спазването им, като действат в съгласие. Споровете, които не са разрешени от тримата ръководители на мисии в срок от 2 месеца, се внасят в комисии, съставени от представители на двете страни по спора и трета, посочена по споразумение между тях. Предложението на британската, американската и френската делегация на Парижката мирна конференция въпросите по нарушенията на мирните договори, които не са разрешени по дипломатически път, да бъдат предавани на Международния съд в Хага, е прието на конференцията, но под съветски натиск Съветът на министрите на външните работи го премахва от мирните договори. Нееднократните протести на правителствата на САЩ и Обединеното кралство през тези 18 месеца срещу флагрантните нарушения на договорите са отхвърляни от правителствата на България, Румъния и Унгария под предлог, че не са действия „в съгласие“, тъй като главите на съветските дипломатически мисии отказват сътрудничество.

На 16 март 1949 г. САЩ правят декларация, че България, Унгария и Румъния нарушават своите задължения по договорите. На 2 април дипломатическите представители на САЩ и Обединеното кралство в трите страни връчват ноти, с които обвиняват правителствата им в нарушаване на задълженията си по договорите да осигурят спазване на човешките права и свободи. България е обвинена в произволни арести, систематично погазване на юридическите процедури, продължително задържане в арести и лагери без публичен процес на хора, чиито възгледи противоречат на режима, в разпускането на БЗНС, БРСДП и други партии и лишаването от свобода на много от техните лидери, в ликвидиране на парламентарната опозиция и екзекутирането на Никола Петков заради неговите демократични възгледи, в ликвидиране на свободата на словото и на вероизповедание чрез законодателство, административни актове, използване на сила и съдебни процеси. Трите съветски сателита отхвърлят нотите като незаконна намеса във вътрешните им работи. В своята нота българското правителство заявява, че има най-демократичната конституция в света и

че ще разглежда като неприятелски акт всеки опит вътрешните му работи да бъдат подлагани на международен контрол. На 31 май ръководителите на американските и британските мисии в трите страни искат от съветските си колеги да проведат обсъждане според процедурите на мирния договор. На 11 и 12 юни съветското правителство в ноти до Вашингтон и Лондон отказва сътрудничеството на съветските посланици под предлог, че трите правителства не нарушават, а изпълняват задълженията си по договора да водят борба с фашистки организации и такива, които целят да лишат хората от техните демократични права. Съветското правителство характеризира това искане като опит за намеса на САЩ във вътрешните работи на трите страни. След изтичането на посочените в договорите 2 месеца с ноти от 1 август САЩ и Великобритания изискват от трите правителства да вземат участие в създаването на комисии за разрешаване на спорни въпроси. Трите сателита отказват. С нота от 19 септември САЩ отново изразяват решимостта си да осигурят спазването от трите правителства на техните задължения по договорите. На 21 септември 1949 г. държавният секретар Ачесън се обръща към Общото събрание на ООН, че САЩ предлагат да бъде внесен в Международния съд въпросът дали България, Румъния и Унгария са задължени да спазват процедурите съгласно мирните договори[37]. Междувременно в ООН вече върви процедура по разглеждане на спазването на човешките права от България, Унгария и Румъния[38]. На 22 септември

[37] Stephen D. Kertesz, Human Rights in the Peace Treaties, 14 Law and Contemporary Problems 627-646 (Fall 1949). https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol4/iss4/4

[38] На 16 март 1949 г. правителството на Боливия внася искане политическото преследване срещу кардинал Миндсенти да бъде включено в дневния ред на втората част на третата редовна сесия на Общото събрание на ООН, а на 19 март правителството на Австралия иска включването в дневния ред разглеждане на въпроса за фундаменталните свободи и човешки права в България и Унгария, в това число правото на религиозна и гражданска свобода във връзка с процесите срещу религиозни лидери. След разговори в Генералния комитет Австралия и Боливия обединяват предложението си в единен текст, като се позовават на Хартата на ООН и на мирните договори. Представителите на СССР и Полша в Генералния комитет се противопоставят, но въпросът влиза в Общото събрание и то гласува за създаването на ад хок политически комитет за разглеждане на въпросите и доклад. Комитетът разглежда въпроса от 19 до 22 април, приета е резолюция, но България и Унгария отговарят на Генералния секретар на ООН, че не приемат да участват

Общото събрание натоварва с въпроса *ad hoc* политически комитет. Комитетът разглежда материалите между 4 и 13 октомври в 9 заседания. На 13 октомври комитетът приема проекторезолюция, подготвена от Боливия, Канада и САЩ. Представителите на Полша, Украйна, Чехословакия, СССР и Беларус са против. На 22 октомври 1949 г. Общото събрание приема Резолюция № 294, с която се отнася към Международния съд за съвещателно мнение по спорните въпроси и решава въпросът да бъде включен в петата сесия. Международният съд дава отговор на първите два въпроса на 30 март 1950 г.: трите страни са задължени по клаузите на мирните договори да сътрудничат при разрешаването на спорни въпроси, в това число – да излъчват представители в комисиите по договора. След като трите страни и след това решение не излъчват представители, съдът преминава към следващите въпроси и излиза със съвещателно мнение на 18 юли 1950 г. По третия въпрос – дали Генералният секретар може да назначи трети член на комисията, ако една от двете страни откаже сътрудничество, отговорът е отрицателен[39]. На 3 ноември 1950 г. Общото събрание приема Резолюция № 385, с която осъжда отказа на трите правителства да излъчат представители за комисиите по мирните договори – задължение, потвърдено от Международния съд, изразява мнение, че обвинените страни са наясно, че са извършили нарушенията, но са безразлични към мнението на световната общност, отбелязва, че страните не са дали задоволително опровержение на обвиненията и призовава останалите страни по договорите да предоставят на Генералния секретар на ООН всички доказателства, с които разполагат или с които се сдобият, за да бъдат на разположение в бъдеще.

в разискванията, тъй като ООН не е компетентна по въпроси, които са от вътрешна юрисдикция. Политическият комитет приема с 34 срещу 6 гласа и 11 въздържали се резолюцията, предложена от Боливия. Мнозинството смята, че въпросът попада под компетенцията на ООН, но в момента не е уместно да се действа, тъй като някои от страните по мирния договор са предприели стъпки съгласно него. Против гласуват Беларус, Украйна, СССР, Чехословакия, Полша и Югославия под предлог, че ООН няма компетенция и не може да се намесва в процедура, предвидена в мирните договори, и освен

[39] Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, Advisory Opinion, 1949, I.C.J. 221 (July 18). *http://www.worldcourts.com/icj/eng/decisions/1950.07.18_peace_treaties.htm*

От лятото на 1950 г. лагеристите (както и голяма част от българския народ) вече са пренасочили надеждите си за свобода към избухналата Корейска война. В края на юли 1950 г. комендантът на ТВО „Белене“ Ангел Куртев съобщава в доклад до началника на отдел „Затвори и ТВО“, че „опозиционните елементи в общежитието се стремят да провалят съревнованието, като казват, че не е необходимо да работят наднормено, тъй като с труд не ще бъдат освободени и очакват скорошното идване на американците, които ще се намесят във вътрешните ни работи“. Куртев изброява редица опозиционери, които споделят, че „войната с България е пред прага“, че „ако България не изпълни договора за мир, ще бъде окупирана от Англия и Америка и след това ще бъде обявена война на СССР“ и че в Югославия е започнала мобилизация. Донесенията съобщават, че лагерист след освобождаването си щял да избяга в Турция, а след това да се завърне и „мамката щял да разплаче на комунистите“, а друг казвал, че поради международното положение въдворените не бива да хвърлят напразно силите си, „защото ще дойде време тези сили да ни трябват“. *„Въобще събитията в Корея е укоражила до известна степен въдворените и започва сред тях да се мисли и правят опити за бягство.“*[40] През есента на 1950 г. тази увереност е още по-силна. Лагеристите коментират, че СССР търпи поражение в Корея, и вярват в победата на англо-американските войски в Корейската война и загубата на „варварска Русия“. Те смятат, че Западът се готви за война срещу СССР, американците създават военни огнища около Китай – Виетнам, Корея, Тибет, и вътрешни борби, за да може Китай да бъде под американско влияние в предстоящия конфликт между СССР и САЩ.[41] Стефан Китов отбелязва в доклада за октомври 1950 г., че с напредването на американските войски е паднал духът на част от милиционерите. Те

[40] ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

[41] Солженицин също пише в „Архипелаг ГУЛАГ“, че в съветските специални лагери през лятото на 1950 г. силно се вълнували от съобщенията от Корея, радвали се на провала на севернокорейския блицкриг и били силно въодушевени от създаването на силите на ООН. Те възприемали Корея като „Испания на Третата световна война“. „Така бяхме зажаднели за истината, че не ни беше жал и сами да изгорим под една бомба с палачите си. Намирахме се в онова пределно състояние, когато нямаше какво повече да губим.“

изменили отношението си към въдворените, били склонни да се съгласяват с техни изказвания, държанието им станало по-либерално, между самите милиционери се породило недоверие[42].

Все пак според докладите на началника на лагера за октомври и ноември 1950 г. дипломатическите битки все още пораждат надежда и духът на въдворените е „доста повишен поради събитията в ООН“. Те вярват, че разглеждането в ООН на правата на човека в България ще доведе до съставяне на ново правителство без комунисти и провеждане на избори под контрола на ООН, ревизиране на всички дела на Народния съд, провеждане на амнистия, стопанско подпомагане на България от САЩ и Великобритания. Особено уверени са николапетковистките лидери и анархистите, под чието влияние останалите не изпълнявали нормите; според тях до Нова година всички въдворени ще бъдат освободени и ще се състави правителство от земеделци и анархисти. Те разказвали, че правителството е разговаряло в затвора с Вергил Димов, Муравиев и Димитър Гичев за съставянето на ново правителство при обрат. Заминаването на Стойчо Мошанов, Атанас Москов, Иван Вълков и Георги Стамболов от ТВО „Белене“ в следствието на ДС също се тълкува като намерение на властта да води преговори. Други са по-скептични и смятат, че властта няма да направи такива отстъпки, а най-много ще разреши свобода на печата. Предполага се, че ликвидирането на ТВО ще стане след завръщането на Вишински от ООН и знак за това било, че в ТВО „Ножарево“ въдворените намалели на 180 души и били заменени със затворници.

Лагерната 1950 година

Тя започва със смъртта на Васил Коларов, която не предизвиква нови вълни *неплакали,* но режимът става по-строг. Голямото събитие в началото на годината е наводнението, чиято хронология Стефан Бочев е фиксирал в своите записки, правени в лагера. От 20 януари до 10 февруари температурите падат до минус 31 градуса, а средно са минус 20 градуса. Дунав замръзва с двуметров

[42] ЦДА, ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

лед. От 10 февруари температурите се повишават, идват съобщения за катастрофални наводнения в Унгария и Австрия и за неуспешни опити за взривяване на ледовете в ръкава към селото. На 13 февруари лагеристите от II обект научават, че приливната вълна ще бъде при острова след два дни, добитъкът от I обект бил вече прекаран в селото, управата се колебаела дали да евакуира хората, водата излязла над леда и сутринта връзката с България била прекъсната. На 14 февруари на II обект сеното е качено на навеси с височина 2 м, инструментите са събрани на височината в обекта. На 15 февруари, завръщайки се от работа, лагеристите виждат, че блатото е достигнало на около 200 м от II обект. Започва събиране на материал за строеж на салове. Вечерта са прочетени инструкции какви ракети да се изстрелват, какви салове да се направят, какво да се прави с удавените, определени са аеропланен отговорник и радиоотговорник, без да има ракети или радио. На 16 февруари, докато са на работа в гората и укрепват дървения материал, за да не го отнесе водата, лагеристите научават, че ледоходът е спрял в ръкава между острова и българския бряг и в горния край на острова се е натрупал лед с височина 3-4 м; в обекта водата била на около 50 м от бараките и заляла кладенците. Вечерта комендантът Куртев съобщава, че са обкръжени отвсякъде от водата, но „няма страшно“, и нарежда да се приготвят за евакуиране. На 17 февруари водата продължава да нахлува, но по-бавно, а ледоходът бил вече „правилен“. На 18 февруари лагеристите не са изведени на работа. Накладени са големи огньове, „за да ги видят самолетите“. Отделена е първата група от 250 човека, които за половин час трябва да са готови за евакуация. Те се придвижват почти на бегом, губят багажа си, болните изостават. Край I обект конен милиционер ги подканя да бързат, защото водата е близо. Със сетни сили достигат брега, качени са на понтонни лодки, така препълнени, че ръбовете им са на сантиметри от водата, лавират между носени от реката големи ледени блокове. (Според Славейко Павлов лодките са гумени, управлявани от войници, а гледката на надигащите се огромни ледени блокове била най-страшната в живота му.) На брега са настанени в училището, без да получат храна. На 19 февруари вечерта

внезапно се получава нареждане да тръгнат към новия обект – каналите в Беленската низина.

Според Трифон Силяновски (който погрешно отнася наводнението към февруари 1951 г.) около 40 лагеристи са изоставени на II обект, някои от тях са летецът Добри Станчовски, Нено Шумков и габровските индустриалци Конкилев, Моневин и Калпазанов. През нощта водата залива II обект. Станчовски и Силяновски помагат на старците да се качат на дърветата и последни се качват на голямо, до половината залято дърво, като достигат до него през ледената вода завързани един за друг с въже. Там прекарват 3 дни и 2 нощи над носещите се под тях ледове. В това време румънски самолети бомбардират леда около острова[43].

Атанас Москов пише, че през януари температурите паднали до минус 33 градуса, а когато през февруари задухал необичайно топъл вятър, започнало бързо топене на снега и ледоход, водата натрупала бентове от грамадни ледени блокове и нахлула на острова. Д-р Москов е един от стотината души, които остават „по желание" на Обект № 1, най-високата част на острова (очевидно II обект). Водата достига на няколко метра от бараките. На 19 февруари са строени за проверка, когато идва нареждане да се евакуират в селото, а в обекта да останат само 6 стопански отговорници. Лодките, които трябвало да ги евакуират, не пристигат и старшината нарежда да вървят на север. Газейки във водата, която носи лед и на места е до гърди, с багажа си на главите, лагеристите излизат на ивица земя по северния бряг и привечер достигат I обект.[44]

Стефан Власков също остава на обекта (не става ясно кой) заедно с други лагеристи. Няколко дни са откъснати от селото, без храна. Долните нарове са наводнени и хората са на горните нарове, завити с подгизнали одеяла и нападнати от въшки.

Бойчо Огнянов остава на I обект. Първоначално

[43] Българският ГУЛАГ. Свидетели. Сборник от документални разкази за концлагерите в България. Състав. Екатерина Бончева, Едвин Сугарев, Свилен Пътов, Жан Соломон. София, Издание на в. „Демокрация", 1991, с. 107-117. Навсякъде следващите позовавания на Трифон Силяновски се отнасят към това издание.

[44] Д-р Москов нарича този обект Обект № 2, но очевидно има несъответствия в спомените, защото пожар избухва на I обект, и то в края на 1950 г.

лагеристите пренасят материали на по-високия II обект и сковават площадки за хората върху каваците. По-късно една голяма група са изпратени да укрепват дигата с чували с пръст. Работят до кръста във вода, пришпорвани от милиционери, без почивка, дори и нощем на светлината на огньове. Трупат чувалите от двете страни на дигата и със стесняването притокът става все по-мощен. Водата носи лед и когато идва по-голям блок лед, лагеристите се предупреждават с викове и бягат встрани, някои хвърлят чувалите, въпреки че милиционерите предупреждават по високоговорителна тръба, че ще стрелят на месо, ако някой хвърли чувала. Бойчо Огнянов е свидетел как един лагерист е пометен от леда и изчезва във водата. Тази борба с водната стихия продължава два дни и една нощ, дигата е повдигната с 20-30 см над водата и едва тогава лагеристите получават почивка, храна и по 600 г. хляб. Друга група лагеристи, които дотогава били в обекта, са изпратени на друг сектор на дигата. Междувременно задръстването с лед се отпушило, 3-4 дни нивото на водата останало постоянно, а на шестия ден започнало да спада[45].

Евакуираните на брега лагеристи около месец изкореняват върби и пренасят тухли, а през втората половина на март започват работа на системата от напоително-отводнителни канали в Беленската низина[46]. През есента на 1949 г. там са работили част от лагеристите, както и трудово мобилизирани и затворници. Завършването на този голям мелиоративен проект е форсирано с министерско Постановление № 537 от 3 март 1950 г., което възлага задачи на различните министерства по спешното извършване на проучвателните, строителните и монтажните работи. Министерството на строежите и пътищата трябва да извърши землените работи по направа на напоителните и отводнителните канали и съоръженията по тях, сградата на енерговлака и други необходими постройки и съоръжения, като използва 3000 трудоваци и 400 курсисти от Трудовата повинност, 3000 въдворени и

[45] Огнянов, Бойчо. А бях само на 17 години. София, Изток-Запад, 2013. Навсякъде следващите позовавания на Бойчо Огнянов се отнасят към това издание.

[46] По спомените на Петър Байчев лагеристите започват работа на новия III обект на 20 март 1950 г.

затворници с леки присъди от Министерството на вътрешните работи при специално договаряне, местни бригади и друга работна ръка. МВР трябва да осигури групата от 3000 въдворени и затворници, да издаде разрешение строителните организации да работят в граничната зона и да разреши използването на строителни материали от брега на река Дунав и Беленските острови. Групата от 3000 въдворени и затворници трябва да завърши строителните работи до 1 май 1950 г., а с ново постановление на МС е разпоредено след това 1500 затворници и въдворени да бъдат прехвърлени на работа по каналите в Бръшленската низина. При Министерския съвет се образува комитет за съдействие в състав: подпредседателя на МС Райко Дамянов, министърът на земеделието Титко Черноколев и министърът на строежите и пътищата Благой Иванов. Със Заповед № 500 от 14 март 1950 г. министърът на вътрешните работи заповядва да се изкарат за работа в Беленската низина 2000 въдворени от ТВО „Белене“ и ТВО „Димитрово“ и 1000 затворници – общо 3000 работници. Трябва да се подберат само тези, за които има данни, че няма да избягат или да организират саботиране на строежите. Списъците на въдворените се утвърждават от помощник-министъра за ДС Иван Райков, а на затворниците – от отговарящия за отдел „Затвори и ТВО“ пом.-министър Любомир Ангелов. Общ отговорник по строежите и охраната е Стоян Илиев – началник на отдел „Затвори и ТВО“. По строежите и интендантството отговорен е Дочо Колев, пръв помощник на Стоян Илиев, по политическата и агентурно-оперативната работа – Георги Савов Георгиев, групов началник ДДС, по охраната – майор Кочланов от ДНМ. Отговорници по изпълнението на задачата са пом.-министрите Иван Райков, Йонко Панов и Любомир Ангелов и директорът на НМ Благой Пенев.[47] Организирането на групата затворници и въдворени и ръководството на новия обект за 3000 души на открито и с усилена външна милиционерска охрана са поети от отделение „Ниски строежи“ в Стопанския отдел на фонд „Затвори и ТВО“ (бившето отделение „Трудова мобилизация“), а началникът на отдел „Затвори и ТВО“ пряко ръководи работата.

[47] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. І, оп. 11, а.е. 5.

По лагерни спомени през април в преследване на поставения срок 1 май, режимът е облекчен, разрешено е по-често получаване на храна и писма, спират милиционерските побои и заплахите, изчезва обращението „гадове“. Но нормите постепенно се увеличават и стават двойни – 6,40 м^3 изкопана и пренесена пръст (по други спомени нормата се увеличава от 4 на 5,5 м^3). Появяват се слухове за освобождаване. В края на април са освободени лагеристи по случай Първи май – около 200 души според заповедите за освобождаване. Наред с освобождаването върви превъдворяване на *по-опасните и непоправими врагове.* През пролетта на 1950 г. са прочетени нови срокове – за 1 година или 6 месеца. Превъдворени са всички по-видни политически фигури.

В края на май министърът на вътрешните работи Руси Христозов докладва на министър-председателя, че до 27 май 1950 г. затворниците и лагеристите са завършили работата си в отредените им участъци. Междувременно те са намалели от 3000 на 1200 души поради изтичане на сроковете на присъдите и въдворяването и други причини. Христозов предлага МС да освободи МВР от задължението да изпрати работната група от 1500 затворници и въдворени на каналите в Брършленската низина, а да им бъде възложено довършването на землените работи в Никополско-Беленската низина до есента на 1950 г.[48] Работата на новия участък продължава до септември 1950 г., но повечето от лагеристите са върнати на острова още в края на май, за да работят в земеделското стопанство, което става все по-амбициозно.

От началото на 1950 г. ТВО „Белене“ вече е основният политически лагер. Към 21 март 1950 г. в ТВО „Белене“ има 1496 лагеристи, в ТВО „Димитрово“ (ТВО „Перник“) – 1250, в ТВО „Ножарево“ – 1298[49]. Политическото въдворяване вече се прави само в ТВО „Белене“. Изключение правят въдворените по линия на ДС жени, които се изпращат в ТВО „Ножарево“. В ТВО „Ножарево“ продължава въдворяването по линия на НМ, а поли-

[48] Доклад от Руси Христозов, министър на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

[49] Щатна разстановка на служба ВЗ при ДДС за 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 70.

тическите лагеристи там се превъдворяват в същия лагер. Въдворяването в ТВО „Димитрово“ е прекратено след въдворяването на двама души в началото на годината. С изпращането на групи лагеристи на Беленските канали през март започва закриването на ТВО „Димитрово“ и замяната на лагеристите със затворници. (Според Петър Байчев на 15 май пристигат последните *богдановдолци.)*

От ТВО „Ножарево“ също започва преместване на политически лагеристи в ТВО „Белене“. Те преминават през преглед дали са трудоспособни[50], но преместването им е заради „вражески изказвания“ по доклад на ръководството на ТВО „Ножарево“ или поради опасност да избягат. Към 1 ноември 1950 г. в ТВО „Ножарево“ има въдворени от Държавна сигурност 415 мъже и 42 жени, от Криминален отдел – 289 мъже и 144 жени. Директорът на ТВО „Ножарево“ Никола Дяков предлага 66 лагеристи да бъдат преместени в ТВО „Белене“, тъй като могат всеки момент да избягат и *„за в бъдаще когато постъпват в общежитието ни опасни лица за бегство то молим по наш доклад отдела да разрешава провеждането на такива лица в ТВО-„Белене“*.[51] Към 31 юли 1950 г. лагеристите в ТВО „Белене“ са 1490, а към 31 октомври, след освобождаването за Девети септември – 1129, всички по линия на ДС.

С Протокол „А“ № 219 от 15 юни 1950 г., с който Политбюро определя комисията по помилването на затворници и предсрочното освобождаване от ТВО, е определено, че на предсрочно освобождаване подлежат въдворени за „вражеска пропаганда и агитация, вследствие увлечение и заблуда“[52]. Със заповед от 2 септември от ТВО „Белене“ предсрочно са освободени по случай Девети септември 245 политически лагеристи. С Окръжно № 8306 от 2 септември 1950 г. до управителите на трудово-възпитателните общежития главният инспектор на отдел „Затвори и ТВО“ Петър Варков нарежда: *„Предсрочно освободените лица да бъдат пуснати на 7 септември, с*

---

[50] Йордан Сотиров – Жокера си спомня, че през 1950 г. група лагеристи от „Кофалджа“ [Куфалча] са подбрани за изпращане в „Белене“ от комисия в състав: [Тодор] Костов, Петър Гогов, Любен Данов и Стефан Китов, които им опипват вратовете като на животни. Българският ГУЛАГ..., с. 311.

[51] ЦДА, ф. 335, ОП. 17с, а.е. 18.

[52] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 926.

оглед същите да бъдат на 9-ти септември в местожителствата си Тъй като много от въдворените, които са очаквали, че ще бъдат пуснати, а не са били представени, могат да предизвикат „нежелателни действия, евентуално и бягство“, Варков нарежда да се вземат сериозни предохранителни мерки, преди да се съобщят списъците с предсрочно освободените. На 7, 8,9 и 10 септември и няколко дни след това да се засилят охраната и бдителността. Всички съмнителни лица да се поставят под наблюдение и „да им се създаде обкръжение“[53].

През ноември 1950 г. (вероятно в началото на месеца) на I обект са доведени 36 души от секретния лагер „С“ в стария пазарджишки затвор. Лагерната администрация ги изолира в отделна бригада, за да нямат контакт с останалите лагеристи. Те изпитват постоянен трескав глад и правят впечатление на хора с психически проблеми след годините, прекарани при специален режим и строга изолация. Заради затворническите си униформи на сиви и кафяви ивици ги наричат „зебрите“.

Според запазените министерски заповеди през годината в ТВО „Белене“ са въдворени 648 души (вж. Табл. IV в „Статистически данни“). Няма достатъчно сведения за тях, но през годината основните проблеми на режима са съпротивата срещу ТКЗС, неизпълнението на държавните доставки, създаването на нелегални групи. Съответно в ТВО би следвало да са изпращани предимно селски стопани, неизпълнили държавните доставки, николапетковисти, легионери, уволнени офицери, бивши полицаи, „бивши хора“ – индустриалци, търговци, *заличени* адвокати (с отнети права)[54]. Някои от въдворените – бивши

[53] ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.

[54] Не ни помагат особено и докладите на отдел I - ДС - за борба с контрареволюцията, тъй като въдворяването по неговите линии е неголяма част от общото въдворяване. През годината по линиите на отдела в страната са задържани 1774 души, от които 137 са изпратени в ТВО, а отделът задържа по разработки 99 души, от които 18 са изпратени в ТВО, и без разработки 57 души, от които 20 са изпратени в ТВО. (Отчетен доклад за работата на отдел 1-ви ДДС за 1950 година. – В: *Държавна* сигурност – политическа полиция. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2011.) Данните за изпратените в ТВО от отдела 38 души могат да бъдат подвеждащи, защото това въдворяване се прави в центъра и не отразява въдворяването в страната. По линии то е: *Македонци, михайловисти, протогеровисти* – 7, *Анонимки* – 2, *БЗНС* – 2, *Николапетковисти* – 2, *Контрарев. организации и буржоазни партии* – 4,

офицери, млади земеделски лидери и пр. – са характеризирани в заповедите като „непоправими врагове на народната власт, които злословят и разпространяват неверни слухове“, т.е. хора без *активна вражеска дейност,* но с непримиримо отношение към режима.

На 10 ноември 1950 г. пожар унищожава половината от лагерните бараки на I обект. Според Петър Байчев пожарът е предизвикан от късо съединение в едно от помещенията, но няколко дни се водят непрестанни разпити на дневалните – болни хора, оставени на работа в обекта. Лагеристите са събрани в оцелелите помещения и след няколко дни повечето са преместени на II обект, където остават до пролетта на 1951 г.

В самото начало на ноември 1950 г. комендантът Куртев е сменен от началника Стефан Китов, заедно с когото от ТВО „Ножарево“ пристига и зам.-началникът по охраната кап. Тодор Николов. Те ще направят режима в лагера още по-суров. Същия месец лагерното ръководство и отдел „Затвори и ТВО“ отчитат, че *„врагът е успял да завладее духа на въдворените, което е довело до снижаване на трудовата дисциплина, общо разколебаване и отрицателно отношение към мероприятията на общежитието* Срещу тези „достигащи до демонстративност прояви на анархисти и николапетковисти“ е засилена агентурната работа. Създадено е дисциплинарно отделение (наказателна бригада). Според Петър Байчев това става на 21 ноември, когато на II обект е сформирана „депутатската бригада“. В нея са 50 души, предимно земеделски и други опозиционни народни представители: Михаил Михайлов, Асен и Петър Сърбински, Димитър Сираков, Слави Попигнатов, Недко Ботев, Минчо Драндаревски, Минчо Панов, Атанас Москов, Кочо Бонев, полк. Марин Диков, Вангел Торов, Борис Чанджиев, Христо Колев Йорданов, майор Страхинов. Една от първите ѝ задачи е разтоварване на камъни от шлеп, включително на 25 декември 1950 г. – католическата Коледа, и на 7 януари – православната Коледа, като понякога се работи денонощно по няколко дни. Камъните се пренасят от шлепа на ръце по дъска, само

Интелигенция и младежи – 7, *Духовенство* – 6, *Държавен апарат* – 1, *Фашистки организации* – 3, *Бивши хора* – 4. (Справка по работата на I-ви отдел ДДС за 1950 година. – В: *Държавна сигурнаост* – политическа полиция.)

по-едрите на колички, позамръзналите талпи се върви трудно. През нощта се работи на газови фенери. Работата се ръководи от кап. Николов.

Великденската и Юнската акция

1951 е година с нови масови въдворявания – въдворени са 2357 души[55], голяма част от тях – в резултат на две акции през април и юни, известни като Великденската и Юнската акция. *„От общия брой на арестуваните* (6600 души през 1951 г.) *през месеците април и юни 1951 г. в общи акции бяха арестувани около 3000 души вражески елементи, от които значителна част бяха изпратени в ТВО.“*[56]

Великденската акция е замислена да изпрати в концлагера осъдените от Народния съд, които са изтърпели присъдите си, и онези полицаи, съдии и прокурори, които не са били съдени. В доклад за състоянието и работата на органите на ДС от 12 април 1951 г.[57] вътрешният министър Георги Цанков прави следния извод за наказателната политика на съда и въдворяванията в ТВО:

„Към 31.3.950 г. в затворите са се намирали 2855 политически затворници, които по своето социално положение се разпределят както следва: безимотни, дребни и средни селяни – 1428 души – 50% работници, дребни собственици и служащи – 1158 души – 40,6% едри търговци, капиталисти, бивши военни – 184 души – 6,4% кулаци – 85 души – 3%

От посочените данни се вижда, че съдът не е имал никакъв класов подход при провеждането на своята наказателна политика. Много вражески елементи (бивши провокатори и полицейски сътрудници, висши полицейски чиновници, съдии и прокурори) стоят на свобода и не могат

---

[55] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.

[56] Доклад на министъра на вътрешните работи за състоянието и дейността на органите на МВР за периода 1951-1953 г., 8.11.1953 г. – В: *Да* се запази за вечни времена. Информационен бюлетин, № 1. Състав. Веселин Ангелов. София, Комисия за разкриване на документи и установяване на принадлежност към бившата Държавна сигурност или бившето Разузнавателно управление към Генералния щаб, 2002.

[57] В: *Държавна* сигурност. Структура и основни документи. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2010.

да бъдат съдени поради липса на съответен закон. Мнозина от осъдените от народния съд пък са вече или помилвани и освободени, или в скоро време ще бъдат освободени, поради многократните им досега помилвания.

От осъдените 7492 души от Народния съд, в настоящия момент в затворите се намират само 1063 души, или с помилвания са освободени 6479 души.

Въдворените в ТВО лица по своя социален произход се разпределят както следва:

1. *Дребни и средни селяни – 35%*
2. *Кулаци – 10,5%*
3. *Работници, дребни собственици и служащи – 25,5%*
4. *Бивши едри търговци, капиталисти и военни – 24,5%*
5. *С неопределен социален произход – 4,5%*

Цифрите и тук показват, че в ТВО са изпращани в по-голямата си част трудящи се селяни и работници.

[...] Извършеното досега масово помилване, безразборното въдворяване на лица в ТВО и тяхното освобождаване, както и останалите на свобода вражески елементи налагат срочни мерки за подобряване на съществуващото положение, което врага използва в борбата си срещу нашата страна и народ“.

В подготовката на Великденската акция, както е известна сред потърпевшите и техните близки, или *Предмайската операция,* както я назовават в МВР, са набелязани и предложени за задържане 1862 *вражески елементи.* От тях са утвърдени 1272, а са задържани 1167 души плюс 170 *неутвърдени обекта* (главно в Старозагорско).[58] Предложенията за арестите се правят от местните поделения на ДС, в отдел I – ДС списъците се *отсяват* и се добавят нови имена, съгласуват се с помощник-министър Кумбилиев и се утвърждават от министъра на вътрешните работи Георги Цанков. Първото изработване на списъците е на 20 и 21 април, утвърждаването е на 28 април. Утвърдените за задържане 1272 души са:

---

[58] Доклади, справки, сведения, заповеди и др. по масовата акция на 29.4.1951 г. Справка от началника на отдел I – ДС Б. Думков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 845.

николапетковисти	579
кулаци и БЗНС	68
михайловисти	106
антинародни партии	34
буржоазни партии	28
фашисти – легионери	96
уволнени офицери	102
полицаи	184
бивши хора	52
държавен апарат	23

Акцията е проведена в ранните часове на 29 април – Великден. Тя е толкова мащабна, че в групите за извършване на арестите са включени членове на БКП. Всеки набелязан е задържан от няколко цивилни и поне един униформен милиционер. Задържаните преминават през следствие от двадесетина дни до 8 месеца. Мнозинството арестувани, чието следствие според спомените цели главно вербуване, са в изоставена фабрика в Казичене (повечето от спомените са именно за Казичене, Стефан Бочев говори за Кривина), някои остават в V участък, а онези, чието следствие трябва да доведе до съдебен процес, са отведени в Централния затвор. Когато следствието приключи с въдворяване, са формирани групи, изпращани с конски вагони за ТВО „Белене“ (жените са въдворени в ТВО „Ножарево“ – лагер „Босна“).

Отделно от задържаните във Великденската акция в арестите на Държавна сигурност има и задържани по *реализации* и „по вълненията в ТКЗС“ (или „селските вълнения“). Например към 1 юни 1951 г. в ареста в Плевен се намират общо 362 души, от които 129 по реализации, 137 „по вълненията в ТКЗС“, 84 по „операцията от 29 април“, 12 други; за изпращане в ТВО са набелязани 151 души. В Пловдив от 364 души в ареста по реализации са 141, по операцията от 29 април – 117, по вълненията в ТКЗС – 68, и други – 38; за ТВО са определени 150 души. В окръзите, в които няма селски вълнения, арестите по разработките са приблизително равни или превишават тези по Великденската акция. Едно изключение е София-град,

където от 355 души в ареста 309 са задържани във Великденската акция, 32 – по разработки, 1 за селските вълнения и 13 други; към този момент за ТВО са определени 29 души, което в справката се обяснява със забавянето на следствието. На следствените органи е предадено нареждането на министъра да се побърза с изпращането в ТВО[59].

Някои от въдворените при тази акция: Марко Рясков, бивш управител на БНБ и бивш министър на финансите, арестуван на 29 април, разследван до 5 октомври, въдворен със заповед от 11.X. 1951 г. в ТВО „Белене“[60]; Емануил Георгиев, бивш директор на Полицейското училище, адвокат, лишен от адвокатски права, въдворен при Великденската акция в ТВО „Белене“[61]; Любомир Семерджиев, бивш преводач в Дирекцията на полицията, адвокат, лишен от адвокатски права, въдворен при Великденската акция в ТВО „Белене“[62]; Елза Димитрова, съпруга на Рангел Даскалов, бивш народен представител от БЗНС – Никола Петков и член на ПП на съюза, арестувана на 1 май, въдворена в ТВО „Ножарево“[63]; Борислав Колев, арестуван на 1 май за събиране на помощи за лагеристи в ТВО „Ножарево“ от Летница, въдворен на 18.XII. 1951 г. в ТВО „Белене“[64]; Панайот Дунев и баща му, арестувани на 1 май, разследвани 40 дни в изоставена фабрика в Казичене, въдворени в ТВО „Белене“[65]; Милан Дренчев, през 1946 г. кандидат за народен представител на БЗНС – Никола Петков във ВНС, докато е в „Куциян“, през 1948 г. въдворен в ТВО „Перник“, освободен за няколко месеца през 1951 г., задържан на Великден 1951 г. в изоставена фабрика в Казичене, на 2 май преместен в Централния затвор, след 5 месеца следствие въдворен в ТВО „Белене“; Тодор Хаджиниколов, художник, анархист, арестуван във Великденската акция, следствен около 40 дни в V участък,

[59] **Справка** до другаря министър на вътрешните работи относно броя на задържаните в окръзите по реализации, вълненията в ТКЗС и по операцията от 29.IV. т.г. и относно направените предложения за ТВО. От нач. отдел „Инспекторат“, 1.06.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2146.

[60] **Рясков,** Марко. Спомени и документи. София, БНБ, 2006.

[61] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 616.

[62] Адът. Лагерите и затворите..., с. 616.

[63] Пак там, с. 56.

[64] Пак там, с. 279.

[65] Пак там, с. 568-569.

въдворен в ТВО „Белене“; Руен Крумов Боналов, социалдемократ, бивш редактор на в. „Свободен народ“, арестуван във Великденската акция, следствен около 40 дни в Казичене, въдворен в ТВО „Белене“[66]; Стефан Бочев, бивш дипломат, арестуван на 13.05.1949 г. и въдворен в ТВО „Перник“, преместен в ТВО „Белене“ с първата група лагеристи, освободен на 3.11.1950 г., арестуван на Великден 1951 г., следствен около два месеца, въдворен в ТВО „Белене“.

На 25 май 1951 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков внася в Политбюро предложение за нова *масова операция за задържане и обезвреждане на вражески елементи:*

„Другари,

За да се пресече вражеската дейност, насочена против мероприятията на Партията и Правителството за преустройството на селското стопанство на нови – социалистически начала и особено за обезпечаване успешното и безпрепятствено прибиране на реколтата и изпълнение държавните зърнодоставки предлагам да бъдат арестувани и предадени на следствие или пратени в ТВО най-активните вражески елементи от следните категории:

1. Активни николапетковисти, гичевисти и др. земеделци-опозиционери, включително прикрилите се в БЗНС, които водят антинародна агитация и пропаганда всред селяните, насочена против ТКЗС и правителствените мероприятия.

2. Злостни кулаци, засегнати от законите на Народната власт, които развиват антинародна дейност и дават тон на вражеските прояви в село.

3. Бивши полицейски началници и полицаи от ДС.

4. Уволнени офицери, които продължават да развиват антинародна дейност и групират около себе си врагове.

5. Развиващите антинародна вражеска дейност, бивши членове на фашистки организации и буржоазни партии – легионери, ратници, Паисиевци, бранници, сговористи, лулчевисти и др., а също така бивши хора – заличени адвокати, индустриалци с национализирани предприятия, банкери и др.

6. Активни анархисти, михайловисти, разни

---

[66] Пак там, е. 319.

терористически елементи и изселени в провинцията по политически съображения, които водят подривна дейност против Народната власт.

Считам, че с тази мярка на органите на МВР ще се създаде по-спокойна обстановка за творческа работа на село и условия за укрепване на позиците на БКП в село.

Задържането на горните категории вражески елементи да стане едновременно и повсеместно из цялата страна по утвърдените списъци от Политбюро. Операцията да се проведе по решение на Политбюро през месец юни т.г.“[67]

На 28 май Вълко Червенков поставя резолюция: *„Да се приготви списъка. В него трябва да влязат активни вражески елементи, опасни за реда и спокойствието“.*

Юнската акция е проведена в нощта на 15 срещу 16 юни. Насочена главно срещу враговете в селото, в нея отново са арестувани и хора, които наскоро са били освободени от затвора.

Тази акция е отчетена като по-добре организирана от операцията на 29 април. Нейната организация е разработена от съветските съветници в МВР[68]. Във всеки окръг е изпратен по един ръководещ работник от централния апарат на МВР, който дава указания за съставянето на списъците за арестите и за провеждането им. Предложения за арестите се правят на околийско ниво, утвърждават се или се отхвърлят от началниците на отдел ДС в окръжните управления и се внасят в централното ръководство на МВР. Според справка на началника на отдел I – ДС Богдан Думков към 12 юни 1951 г. са получени 2477 предложения. От ръководството на отдела са отхвърлени 1179, а ръководството на МВР отхвърля 132 и утвърждава 1166 обекта.

По политическа принадлежност те са[69]:

Николапетковисти	583
Бивши членове на фашистки организации	146

[67] Предложение на министъра на вътрешните работи Г. Цанков до Политбюро, 25.05.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 5, а.е. 3.

[68] Съвети по реализиране указанията на Политбюро на ЦК на БКП за обезвредяване враждебните елементи, противодействуващи на мероприятията на партията и народната власт. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 5, а.е. 3.

[69] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 8, а.е. 208.

Бивши полицаи	111
Бивши офицери	23
Бивши хора	20
Бивши членове на буржоазни партии	50
Анархисти, троцкисти и трайчокостовци	32
Михайловисти	8
БЗНС	7
Безпартийни	186

(Към 10 юни са предложени 2423 души и утвърдени 1129. Към 12 юни списъкът се е увеличил главно е николапетковисти – 36 души. В списъка от 10 юни са посочени 11 анархисти и 21 троцкисти и трайчокостовисти.)

По социална принадлежност:

Едра градска буржоазия	108
Кулаци	526
Дребна буржоазия	106
Средняци	378
Бедняци	41
Работници и служащи	7

По вид на развиваната вражеска дейност:

Участници в нелегални организации	269
Връзки с бандити и ятаци	50
Връзки с чуждото разузнаване	30
Терор и диверсии	76
Подготовка за бягство	65

Разпространение на анонимки	84
Агенти предатели	12
Враждебна агитация срещу държавните доставки, ТКЗС, военна пропаганда и др.	580
БЗНС	7
Безпартийни	186

На 12 юни е проведено инструктивно съвещание в МВР. На 13 юни изпратените в окръзите пълномощници на МВР провеждат съвещания с окръжните началници на МВР, главните инспектори, началниците на отделения при окръга, околийските началници, пълномощниците за околиите за провеждането на операцията – цялостен план, основни задачи и срокове. На 15 юни в окръзите са проведени съвещания с отговорниците за окръга по реализациите, отговорниците по следствената работа и отговорниците за следствения арест. Изработен е план за разпределяне на задържаните с оглед пълното им изолиране, предварителното им разпределяне на съответни следователи, използването на наличната камерна агентура и определяне на група за провеждане на вербуване. До 10 дни от задържането трябва да се определят арестантите за ТВО и тези за по-продължително следствие. На 15 юни са проведени и съвещания с оперативния наряд, който трябва да проведе операцията в околиите. В нощта на 15 срещу 16 юни са арестувани набелязаните за задържане, с малки изключения, подробно обяснени в докладите за операцията. Извършени са няколко убийства на набелязани за задържане и на странични лица при престрелки по време на задържането. Според *Сводка за незадържаните обекти по операцията на 16 юни* от 20 юни

1951 г. от началника на отдел I – ДС Богдан Думков от утвърдени 1168 *обекта* са задържани 1097, убити са трима, не са задържани 68[70].

	утвърдени	задържани
Софийско окр. упр.	112	98
Столично управление	93	86
Сталински окръг	59	59
Търновски окръг	73	72
Пловдивски окръг	120	117
Хасковски окръг	69	65
Врачански окръг	253	234
Старозагорски окръг	50	48
Благоевградски окръг	30	27
Русенски окръг	51	48
Плевенски окръг	90	78
Коларовградски окръг	45	44
Бургаски окръг	100	92
Отдел I ДС	25	20

Съгласно препоръките на съветските съветници предложените за задържане са разпределени в три категории. В първа категория са *особено важните арестанти държавни престъпници.* Те се изпращат в следствения отдел VII – ДС след съгласуване с началника му. По тяхното разследване работят 10 следствени групи с по 5 следователи от VII, I, II отдел на ДС и Столично управление. Във втора категория са *държавните престъпници, за които има данни за престъпна дейност.* Арестуваните в София и Софийски окръг се изпращат за следствие в Столично управление, а останалите – в съответните окръжни управления на МВР. По тяхното следствие работят 15 следствени групи от I, II, IV, IX, XII отдел на ДС и Столично управление. Останалите арестанти са в *трета категория;* изпращат се в Столично и в съответните окръжни и околийски управления и по тях работят 10 следствени групи от ДНМ и Столично

[70] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 8, а.е. 208

управление. Следствията на първа и втора категория трябва да се водят *особено щателно,* а на арестуваните от трета категория се провежда филтриране и се съставя заключение за вербуване, освобождаване или изпращане в ТВО с посочване на срока. Според справка от началника на отдел I – ДС Б. Думков по време на майската и юнската операция е извършено вербуване на 574 души, подготвени са за вербуване 24.[71]

В концлагер са изпратени не само задържаните от трета категория, но след продължителни следствия и част от останалите задържани, тъй като няма основание да бъдат съдени или не се поддават на вербуване. За задържаните в следствения отдел VII на Държавна сигурност *особено важни арестанти държавни престъпници* прекратяването на следствието и изпращането в ТВО става по предложение на началника на отдела полк. Н. Дворянов със съгласието на началника на отдел I – ДС за борба с вътрешнатаконтрареволюция Богдан Думков и с одобрението на помощник-министър Георги Кумбилиев.

Във Великденската и Юнската акция около 380 души са въдворени от окръжните управления на МВР, от Столично управление и Държавна сигурност без заповед на министъра и без участието на отделение ВИ, а само с утвърждаване от помощник-министър Кумбилиев[72][73]. Това се правело *„с цел да не се задържат лицата в арестите на милицията и Държавна сигурност и с оглед бързото разрешаване делата на задържаните лица* но и след акциите някои служби на ДС (Стара Загора, Пловдив и др.) продължават да изпращат в концлагера лица без заповеди и справки. Към 21 декември 1951 г. в ТВО все още се намират 141 души без заповеди за въдворяване и справки[74]. Някои от тях са освободени през февруари 1952 г.

---

[71] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 8, а.е. 208.

[72] **Доклад** от подполк. Луко Иванов, началник на отдел „Инспекторат“, относно извършената проверка в отделение ВИ – ДС, съгласно резолюцията на др. министър от 15.III. 1952 год., 27.03.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2523.

[73] **Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ – ДС, 27.08.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.

[74] **Доклад** от помощник-министъра на вътрешните работи ген.-майор Ангел Цанев относно въдворяване на лица без заповеди, 2.01.1952 г. До министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.

Според лагерната статистика през 1951 г. има въдворяване по линия на ДС на следните по-големи групи: май – 239 души, юни – 467, юли – 733, август – 280, септември – 344, октомври – 87, ноември – 100.

В двете акции през 1951 г. са въдворени и православни свещеници. Към 8 февруари 1952 г., когато е направена „Справка за намиращи се в ТВО свещеници", в лагера се намират 22 православни свещеници. Някои от тях са въдворени през 1950 г., но мнозинството са въдворени по време на Великденската и Юнската акция през 1951 г. като „противници на народната власт", противници на ТКЗС, николапетковисти и легионери[75]. Справката е по повод писмо от секретариата на В. Червенков, към когото Светият синод се е обърнал с молба за освобождаването на петима свещеници, осъдени от народния съд. Вероятно повечето свещеници са били освободени през февруари 1952 г., защото в доклада си за месеца Китов пише: *„Честото и напоследък системно освобождаване на въдворените повиши тяхното настроение. Особено когато освобождаваме някои от тях екстрено какъвто е случая с поповете"[76].*

Най-голямата лагерна група

От 1948 г. с форсирането на насилствената колективизация в българското село селските стопани вече са най-голямата лагерна група. Към 1 януари 1949 г. селяните са 26,5% от 1218-те въдворени по политически причини в страната или 20,4% от всички 1591 политически лагеристи, ако към тях се прибавят белоемигрантите и некартотекираните анархисти (вж. в „Статистически данни" табл. I). Те са 325 души – 117 бедни селски стопани, 110 средни селски стопани и 98 богати селски стопани[77]. Началникът на следствения отдел IV – ДС Стефан Богданов обяснява: *„Увеличаване числото на изпращаните в ТВО от секторите, особено от селата, се забелязва по мотиви, че*

[75] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 2646.

[76] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

[77] Сведение за лицата, намиращи се в ТВО към 1 януари 1949 г., изразен цифрово и в проценти по националност, причини за въдворяването и социален състав. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

лицата се обявяват против ТКЗС. Тъй като случаите имат по-масов характер, следва да се даде указание за процедурата при такива случаи, защото не са основата при тия провинения кулашките елементи, а болшинството са средни и бедни селяни. Следва също така от цифрите на отчета по ВЗ да се направят някои изводи от ДС. Така от всичко 1218 лагерници бивши полицаи и офицери имаме само 45 души, т.е. 3,5%, търговци 3,5% и индустриалци 1,5%. Работниците и бедни и средни селяни са 36%, а богати селяни кулаци 8%“[78].

Към 31 март 1950 г. селяните вече са 45,5% от въдворените в ТВО: 35% – *дребни и средни селяни,* 10,5% – *кулаци.* От политическите затворници към този момент 50% (1428 души) са безимотни, дребни и средни селяни, а 3% (85 души) са кулаци[79].

Ако до 1950 г. съпротивата срещу национализацията на земята се е ограничавала главно с *вражеска агитация,* то от юли 1950 г. с прибирането на непосилните държавни зърнодоставки тя става открита и отчаяна – демонстрации през лятото на 1950 г., масово изколване на гладуващия добитък в края на 1950 г., заявления за напускане на ТКЗС, разграбване на кооперирания добитък и инвентар във Врачански, Плевенски и Пловдивски окръг през март 1951 г., женски митинги, въоръжени сблъсъци, палежи... Започват арести за неизпълнение на държавните доставки на жито и на посевния план, за участие в селските бунтове и митинги[80]. За арестите през лятото на 1950 г. министър

---

[78] Отчет за извършената работа от IV отдел през 1948 година, 9 януари 1949 г. От началник на отдел IV Стефан Богданов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 42а.

[79] Доклад на министъра на вътрешните работи Георги Цанков до Политбюро за състоянието и дейността на органите на ДС, 12.04.1951 г. – В: *ДС* – структура и основни документи...

[80] На 9 ноември 1950 г. е приет Закон за защита на държавната и кооперативната социалистическа собственост, който квалифицира като „враг на народа“ всеки, който посяга на такава собственост. Кражбата на добитък, земеделски произведения, инвентар и машини се наказва със затвор до 15 години, унищожаването й - до 10 години, а палежът - от 5 до 15 години или смърт. Наказанието се утежнява от участието в организирана група. На 13 февруари 1951 г. по модел на Наказателния кодекс на РСФСР от 1926 г. е приет нов Наказателен закон, който включва и текстовете за защита на държавната и кооперативната собственост - стопанската основа на социализма. Законът квалифицира частичното или пълното неизпълнение на стопанските наряди и задачи като престъпление срещу Народната република „саботаж“, наказанието за което е затвор до 10 години. В Наказателния кодекс

Руси Христозов докладва на министър-председателя Червенков: *„Във връзка с изпълнение плана на държавните доставки се срещна сериозна съпротива от страна на кулашките и други вражески елементи. Това принуди органите на властта да извършат арести. Една част от най-опасните от тях са минали и зарегистрирани от органите на МВР.“* Задържани са 2787 души, от които са предадени на прокурор 1309, а в ТВО са въдворени 70. Въдворените са от следните окръзи: София – 1, Враца – 2, Русе – 28, Ямбол – 29, Ст. Загора – 9, Пловдив – 1[81].

През 1951 г. с арестите „по вълненията в ТКЗС“ и Великденската и Юнската акция репресивната мощ на МВР е изцяло мобилизирана за преодоляване на съпротивата на българския селянин и за осъществяване на последния етап на съветизацията – ликвидирането на частната собственост в селското стопанство. 81% от задържаните в Юнската акция са селяни, поне 50% са заради „вражеска агитация срещу държавните доставки и ТКЗС“. По указание на съветските съветници при подготовката на Юнската акция е „обърнато специално внимание“ на окръзите, в които е имало активна съпротива в селата срещу колективизацията и държавните доставки, както и на тези, които не са били засегнати при първата операция от 29 април. Прави впечатление големият брой задържани във Врачански окръг в сравнение с останалите окръзи. Причина са селските бунтове в този район. Лагерният жаргон нарича тези въдворени за съпротива срещу ТКЗС селяни *колхозаджии* и *текезесари,* а въдворените за неиздължени наряди – *нарядаджии.*

Към 1950 г. на портала на II обект е изписано: „Човек – това звучи гордо! Максим Горки“, а от вътрешната страна –

от 1956 г. - при началото на втората масовизация - саботажът вече се наказва с лишаване от свобода не по-малко от 1 година, а в особено тежки случаи - не по-малко от 10 години или смърт, а вредителството (разстройване или подравяне на промишлеността, земеделието, транспорта, търговията, паричното обращение, кредитната система или отделни стопански предприятия и спъване на дейността им с цел да се внесе смут в обществото, да се създадат спънки на властта или да се подрони авторитета ѝ) се наказва с лишаване от свобода не по-малко от 10 години или смърт в особено тежки случаи.

[81] Сведения за извършените задържания във връзка с изпълнение плана за Държавните доставки на зърнени храни, 11.09.1950 г. – В: *ДС* и колективизацията (1944 1959). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2015.

„Ако врагът не се предава, той се унищожава. М. Горки“. Второто е заглавие на статия на Горки, публикувана в „Правда“ и „Известия“ на 15 ноември 1930 г. в разгара на насилствената колективизация в СССР и насочена срещу „враговете в селото“ – кулаците, които „организират глада и тероризират селяните-колективисти“. В следващите години става често цитиран девиз на масовите репресии, а през февруари 1942 г. е цитирана от Сталин в заповед до красноармейците и партизаните вече във връзка с войната. В „Белене“ Горкиевата заплаха се връща към първоначалния си исторически смисъл, най-вероятно без лагерната администрация да знае и да цели това.

В спомените си, след като дава приблизителен брой на различните партийни групи в лагера, анархистът Александър Наков пише: „И все пак всички тези разнородни групи бяха тук заради някакви принципи или идеи; затова за мен най-тъжната група беше най-многобройната: тази от прости недоволни селяни, осмелили се да попитат защо им вземат волчето, коня или магарето“[82].

Решенията за масови репресии срещу вражеските елементи в селото се редуват с решения за освобождаване на класово близки селяни от затворите и концлагерите и отново с решения за репресии. Идеологическият императив за класов подход в репресиите влиза в трудно разрешимо противоречие с основната задача пред комунистическата власт в този период – насилственото коопериране.

През април 1951 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков определя, че цел на наказателната политика, провеждана от органите на Държавна сигурност, е „сурово да наказва действително активните, класово чуждите, и политически враждебните на нашата народно-демократическа власт елементи (бивши индустриалци, търговци, банкери, активисти на бившите фашистки и буржоазни партии, николапетковисти, тр. костовци и анархисти)“, но „да помага за превъзпитанието на трудящите се (средни и дребни собственици, служащи и

[82] Наков, Александър. Досие на обект № 1218. София, Шрапнел, 2009. Навсякъде следващите позовавания на Александър Наков се отнасят към това издание.

работници), провинили се пред законите на страната под влиянието на класовите врагове“[83].

Между Великденската и Юнската акция с Решение „А“ № 303 от 4 май 1951 г. Секретариатът на ЦК на БКП възлага на Георги Дамянов – председател на Президиума на Народното събрание, Димитър Георгиев – главен прокурор, Борис Лозанов – председател на Върховния съд, и Георги Кумбилиев – зам.-министър на вътрешните работи, до 15 май „да прегледат делата на дадените под съд и осъдени миналата година във връзка с неизпълнението на държавните доставки земеделски стопани, а също така осъдени трудещи се по закона за цените и снабдяването, като излезат с предложение за освобождаването на осъдените бедни и средни селяни и други трудещи се“.

Същия месец министърът на вътрешните работи назначава две комисии – за ТВО „Ножарево“ и за ТВО „Белене“, които трябва да освободят предимно бедни и средни селяни и работници, прилагайки класовия подход. Те трябва да прегледат всички досиета на въдворените и да предложат за освобождаване „ония лица, които са изпратени неправилно или допуснати некакви грешки“. За част от определените за освобождаване политически лагеристи комисиите искат мнението на околийските началници на МВР, окръжните комитети на БКП и съответните отдели на ДС. Комисията за ТВО „Ножарево“ е с председател старши инструктор при политическия отдел на ДНМ и членове: зам.-прокурор при Софийски окръжен съд, инспектор отдел I – ДС, инспектор отдел XIII – ДС, началник-отделение при Криминален отдел и оперативен работник от отдел II – ДС. Тя докладва: „Самите справки и материали за въдворяването и материалите нямат конкретни данни за причините, поради които се предлагат за въдворяване на дадено лице, а в болшинството случаи в общи фрази: „враг, опозиционер, разпространявал слухове, агитирал за опозицията“ и пр., без да се посочи неговата дейност. При въдворяването не е имало класов подход към лицата, което се вижда от факта, че в общежитието има само 7-8 индустриалци и 30-40 кулаци, а останалите

[83] Доклад за състоянието и работата на органите на ДС, от вътрешния министър Георги Цанков до Политбюро, 12.04.1951 г. – В: *ДС* – структура и основни документи...

въдворени са бедни и средни селяни, работници или средни градски прослойки. Изпращаните характеристики от възпитателите в ТВО също имат общ характер, като в повечето случаи преписват част от справката, с която е въдворено лицето, и прибавят още някои общи фрази за държанието на лицето в ТВО, които се изразяват в следното: „работи добре, не се подава на слухове, да се освободи“ или обратното: „не работи добре, дружи с реакционери, разпространява слухове, да се превъдвори“. Но и в тия характеристики няма класов подход, а в повечето случаи се държи само на белега трудова дейност и от тук се изхожда при определяне на мнение за освобождаване на въдворените, а не от това какъв е неговият класов произход и политическите му прояви в ТВО и в миналото. В голяма част от досиетата няма никакви характеристики, а където има, са от 950 година“. Възпитателите, които не познавали своите въдворени и нямали класово отношение към тях, допуснали да се представят на комисията за освобождаване въдворени, които работели добре, но били кулаци с по 120-140 дка и национализирани мелници или трактори и активни привърженици на опозицията. Комисията се старае да не допусне освобождаването на врагове: „Много от въдворените Н.Петковисти са били бедни и средни селяни, увлечени от Н.Петковистите, които осъзнават своята грешка и желаят да се поправят, а и дават доказателства в тая насока. Но нашата констатация е, че по-богатите Н.Петковисти, които са в ТВО, си остават отявлени врагове на Народната власт и БКП и за отбелязване е, че почти всички имат едно и също разбиране и дават едни и същи отговори, когато се говори с тях, което показва, че те имат известни идейни връзки по между си в самото общество. Много от тях имат добра трудова дейност в общежитието, с което смятат, че могат да притъпят нашата бдителност и да бъдат освободени“. На 11 юни 1951 г. комисията за ТВО „Ножарево“ предлага за освобождаване 53 криминални (33 работници, 7 земеделски стопани, 5 домакини, 5 свободни професии, 1 домашна прислужница, 1 артист, 1 търговец) и 75 политически лагеристи – 10 бедни земеделски стопани, 11 средни земеделски стопани, 18 работници, 7 занаятчии, 6 търговци, 10 чиновници, 6 учащи се, 2 домакини, 5

свободни професии, лекари, адвокати, инженери[84].

Комисията за ТВО „Белене“, която работи от 19 май до 10 юни (от 31 май до 6 юни на място в концлагера), разглежда 1017 дела на въдворени, но в доклада си съобщава, че броят на въдворените в лагера надвишава 1200 души[85]. След прегледа на делата и разпитите констатира, че „няма въдворени неправилно лица или такива, за които не се знае защо са въдворени и от кого“. В работата си комисията следва основния принцип: „Да не бъдат пуснати на свобода отявлени врагове на народната власт, като бивши кадри на разтурения съюз Н. Петков, анархисти, легионери, бивши офицери, кулаци, бивши индустриалци и лица живущи в райони граничещи с Югославия, Гърция и Турция заподозрени в шпионска дейност или има данни, че замислят бягство зад граница“. Освен това комисията се ръководи „от социалния произход, материалното положение на въдворения, здравословното състояние и оказало ли е положително влияние престоя в общежитието на въдворения в политическо и трудово отношение“. Предложени са за освобождаване 222 лагеристи, всички те политически. По социален произход 37 са работници, 19 – бедни селяни, 54 – средни селяни, 15 – занаятчии, 38 – чиновници, 15 – богати селяни, 7 – търговци, 15 – свободни професии, 21 – учащи се. От предложените за освобождаване 40 души са агенти (22 вербувани от отдел XIII – ДС, 14 – от отдел I – ДС, и 4 от отдел II – ДС).

На 10 август 1951 г., два месеца след Юнската акция, министърът на вътрешните работи Георги Цанков отправя до ЦК на БКП предложение за „освобождаване от ТВО на трудящи се елементи“:

„В трудово възпитателните общежития в Белене и Ножарево са въдворени за различни срокове, а на някои още не е определен срока, бивши активни членове на николапетковистките организации и членове на техните нелегални организации, създадени след разтуряне на

[84] Доклад от комисията по проверка на въдворените лица в ТВО Ножарево, Тутраканско. 11..06.950 г. (грешна дата – отнася се за 1951 г.). АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

[85] Доклад относно извършената работа от комисията, натоварена да прегледа досиетата на въдворените в ТВО – „Белене“ и излезе с предложение за освобождаване или превъдворяване. 10.06.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

съюза им, както и активни деятели на бившите буржоазни партии и фашистки организации. Освен тези категории има въдворени безпартийни, главно селяни по други поводи. Въпреки че през тази година бяха освободени не малко от въдворените във връзка с вълненията в някои села против ТКЗС, както и във връзка с масовите арести преди 1 май и през месец юни т.г. бяха изпратени в ТВО нови групи, главно селяни, за които имаше сведения и се предполагаше, че може да предприемат враждебни действия, за да попречат на правилното провеждане на кампанията по прибиране на реколтата и изпълнението на плана за държавните доставки. Органите на МВР направиха усилия да се подберат предимно класово чужди елементи, но тоя принцип не можа да бъде прокаран напълно. Бяха арестувани и въдворени в ТВО не малка част трудящи се селяни, предимно средни и незначителна част бедни селяни, които имаха известна вражеска дейност, разпространяваха вражески слухове и се ползваха с авторитет и влияние сред вражеските среди в село.

Ние считаме, че няма да бъде политически целесъобразно да бъдат дълго задържани в ТВО трудящи се елементи. Предвид на това предлагам на Политбюро следното решение:

1) Във връзка с националния празник „9 септември“ да бъдат освободени от ТВО всички бедни и средни селяни и други трудящи се. Могат да бъдат освободени и други категории от въдворените, болни, възрастни над 60 години и такива, които са лежали по-дълго в ТВО, държали са се добре и може да се счита, че са се поправили и няма да развиват вражеска дейност. Като изключение могат да бъдат оставени в ТВО отделни лица из средата на бедните и средни селяни, за които има проверени сведения, че са били активни подбудители и организатори сред селяните за борба против ТКЗС и правителствените мероприятия и за създаване на нелегални организации и групи за борба срещу властта.

2) Да се създадат две комисии – по една за Белене и Ножарево, които да изучат наличните материали за въдворените, да съберат и нови такива, където е необходимо, и да подготвят персонално предложение които

от тях да бъдат освободени.

Състава на комисиите да бъде от 6 души: отговорен работник от ДС (за председател), един работник от административния отдел на ЦК на БКП, прокурор от Главната прокуратура, служител от отдел „Затвори и ТВО“, служител от отделение „Въдворяване и изселване“ при ДС и директора на съответното ТВО. За да могат комисиите правилно да определят социалното положение на селяните, трябва да съберат точни данни за тяхното имотно и семейно положение от Окл. Народни съвети. Също така да вземат мнението на Окол. к-ти на БКП и Окол. у-ния на МВР, кои от въдворените да бъдат освободени.

Предложенията на комисиите да се разгледат и окончателно утвърдят от административната комисия под председателството на министъра на вътрешните работи, която съгласно решението на ПБ в бъдеще ще издава решения за въдворяване в ТВО“[86].

На 14 август помощник-министър Кумбилиев е натоварен с организацията на освобождаването. На 20 август той възлага на комисиите задачата да прегледат наличните материали за всички въдворени за вражеска дейност лица в двете общежития – „Белене“ и „Ножарево“, и да преценят кои от въдворените „трудящи се, бедни или с напреднала възраст предлагат за освобождаване 360 души: 290 политически лагеристи и 70 белоемигранти. По политическа принадлежност те са: безпартийни – 114, николапетковисти – 81, бивши хора – 36, легионери, цанковисти, михайловисти и анархисти – от 5 до 20 души. 134 души имат средно селски социален произход, 72 – бедно селски, 28 – работнически, 24 – чиновнически, 34 – кулашки и буржоазен. По оперативни съображения се предлагат за освобождаване 115 души – вербувани по време на следствието и изпратени в ТВО за *3-4* месеца за зашифровка, 18 души са болни, 23 са възрастни, 14 са младежи до 20-годишна възраст. Така агентурно-оперативната работа отново има предимство пред класовия подход.

Въпреки тези освобождавания процентът на селяните в концлагера остава почти неизменен. Към 31 декември

[86] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

1951 г. в ТВО „Белене“, който вече е единственият концлагер, има 3228 лагеристи и 45,8% от тях са селски стопани – 1138 *бедни и средни селяни,* 128 *селяни в ТКЗС* и 212 *кулаци.* Към 1 декември 1952 г. броят на лагеристите е 2145 души, процентът на селяните е 41,6%: 718 *бедни и средни селяни,* 104 *селяни в ТКЗС* и 71 *кулаци.* Селяните остават най-голямата социална група в лагера, следвани от служителите – 410 души, работниците – 344, занаятчиите – 290.

Към 31 декември 1951 г. от 1478 селяни 506 са членове на БЗНС – Никола Петков и ЗМС, 418 са безпартийни, 193 – на БЗНС в ОФ и т.н. А към 1 декември 1952 г. от 893 селяни 368 са безпартийни, 263 са членове на БЗНС – Никола Петков и ЗМС, 78 – на БЗНС в ОФ, 49 – на БКП, и т.н. (вж. в „Статистически данни“ Табл. VIII).

Селяните остават 40-42% от концлагерния състав до края на юли 1953 г. В първия етап на ликвидирането на ТВО значителна част от тях са освободени като *класово близки* и в края на август 1953 г. те са 16,6%, като групите на работниците, служителите и занаятчиите са значително по-големи.

Към края на 1948 г., когато потокът от селски стопани към концлагера става все по-пълноводен, са изградени 892 ТКЗС с 2 300 000 дка земя[87]. Към 29.08.1950 г. вече има създадени 1879 ТКЗС с 238 681 домакинства и 8 563 137 дка земя. Само за две седмици, до 15.09.1950 г., ТКЗС стават 2293 с 417 283 домакинства (38,3%) и 17 208 302 дка земя (35% от общата обработваема площ). Към 15.10.1950 г. са създадени 2566 ТКЗС с 507 377 домакинства (46,3%) и 19 946 026 дка земя (41,9%). Към 1.4.1951 г. – 2709 ТКЗС с 594 408 домакинства (55%) и 22 883 015 дка земя (47,8%)[88]. Когато селяните излизат от концлагера през есента на 1953 г., в ТКЗС са 60,5% от обработваемата земя и 52,3% от селските домакинства[89].

„Не бойте се, момчета! Ще видите, че ще излезем от този

[87] Положението на ТКЗС в страната, 1.04.1949 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[88] Справка относно наличните ТКЗС, МТС и ДЗС в страната. 7.02.1951 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[89] Протокол на заседанието на пленума на ЦК на БКП, състояло се на 10.10.1953 г. ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 123.

ад, когато се стабилизират законите за защита на държавата и животът стане като тук, да работиш за парче хляб, тогава ще ни пуснат в големия лагер“ – прогнозира през лятото на 1952 г. един стар анархист. Трифон Терзийски, който предава думите на възрастния си съмишленик, добавя: *„Колко прозорлив бе този човек, врял в политическите борби, прекарал повече от живота си по лагери и затвори, разбрах, когато след излизането от лагера видях българския труженик от полето, как вее, вали и в делник и в празник, наежил се от студ, отива в ТКЗС да запише „кучката“ (надницата). Разликата бе тази, че работника в България сам си слагаше хляба в торбичката и получаваше символична заплата, а хляба в торбичката на лагериста бе ограничен, наказателен, напълно робски“*[90].

1951 г. – утрояване и „гулагизация“

В края на март става наводнение, което оставя до края на април повечето от лагеристите в бараките им, без работа и при минимална хранителна дажба.

От началото на годината до края на април в лагера има около 1000 души. През май пристигат първите групи от задържаните във Великденската акция и в края на месеца лагеристите са 1226 души. В края на юни, след Юнската акция, според докладите на началника на лагера има 1750 лагеристи, а според началника на отд. ВИ – над 2000. В края на юли – 2580 души, а в края на август – 2939 души. Въпреки освобождаването по случай Девети септември в края на годината лагеристите са 3225 души.

Утрояването на лагерния състав се дължи не само на Великденската и Юнската акция. От лятото на 1951 г. ТВО „Белене“ е единственият политически концлагер. На 20 юни 1951 г. началникът на отделение ВИ Стефан Папалезов, който по устна заповед на министъра на вътрешните работи е бил в ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“, за да приведе в изпълнение подготвеното от двете комисии освобождаване, докладва: *„Има нареждане всички политически въдворени, без жените, да се съберат в едно общежитие – „Белене“. Това нареждане се привежда в*

[90] Терзийски, Трифон. Достоен живот. София, 2004. Навсякъде следващите позовавания на Трифон Терзийски се отнасят към това издание.

изпълнение и от общежитието „Ножарево“ се изпращат в общежитието „Белене“. За сега в последното общежитие има над 2000 възпитаници“[91]*.* Към 1 май 1951 г. в ТВО „Ножарево“ има 236 мъже и 35 жени, въдворени по линия на ДС. Към 1 септември същата година са останали 4 мъже и 39 жени политически лагеристи[92].

В края на декември, когато пристигат и последните лагеристи от закритото ТВО „Ножарево“ – 67 въдворени по политическа и криминална линия жени и 82 мъже *криминални,* ТВО „Белене“ остава единственият концлагер в страната.

В доклада си от 20 юни началникът на отделение ВИ пише:

„а) Управата на общежитието „Белене“ не е подготвена да приеме такова число възпитаници. Административният кадър е недостатъчен.

б) В общежитието няма помещения, където да се приемат всички възпитаници. За сега се изпращат на острова, като за една част има палатки, а болшинството спат на открито. Това за лятния сезон не е много голяма беда – макар и неправилно, но през есента и зимата няма да има къде да се подслонят.

Охраната и в двете общежития е много слаба и недостатъчна. При една сериозна подготовка от страна на въдворените за провеждането на вражеска дейност наличната охрана не е в състояние да се справи.

Обслужването на общежитието от страна на XIII отдел е все още слабо. Все още не са надникнали в живота и мислите на възпитаниците – какво те мислят, не замислят ли провеждането на вражеска дейност в общежитието или вън от него след като бъдат освободени.“

Папалезов предлага в „Белене“ веднага да започне строеж на помещения за лагеристите, за да са готови до есента; да се засили охраната, като на първо време се попълни щатът; да се увеличи броят на оперативните работици и да се засили агентурно-оперативната работа.

И преди пристигането на новите лагеристи концлагерът

[91] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф 12, оп. 1, а.е. 354.
[92] ЦДА, ф. 335, оп. 4с, а.е. 3.

изпитва големи затруднения с жилищните помещения, храната, няма средства за лекарства и медикаменти, за осветление на лагерните бараки. Няма достатъчно дрехи и особено панталони, а наличните са в окаяно състояние, цяло лято едни от лагеристите са с лятно късо облекло, други с лятно дълго, трети със зимно облекло, а четвърти с бракувано, но всички крайно изпокъсани. Новодошлите спят в палатки, а на I обект през юли 500 души спят на открито. В края на август помощник-министър Ангел Цанев прави проверка в „Белене“ и докладва на министъра:

„В настоящия момент в ТВО Белене има въдворени 2880 души – всички по политически причини. Броя на въдворените ежедневно се увеличава. Въдворените по политически причини в ТВО Ножарево са вече окончателно изтеглени от там и настанени в ТВО Белене.

За близо 170 души от въдворените няма никаква барака или какъв да е подслон. От 20-25 дни спят и живеят на открито – на една поляна в съседство с обект № 1. Дрехите и покривките им са също на открито.

Въдворените са настанени в 3 главни обекта №№ 1, 2 и 3 и други 3 по-малки обекта. Стопанската дейност в острова е огромна и разнообразна, налагаща да се работи на много участъци и групи“[93].

Ангел Цанев дава нареждане да се строят бараки от подръчен материал и при липсата на гвоздеи, цигли и стъкла на всички обекти започва изграждането на бараки. Лагеристите са прибрани в тях с началото на студовете, но дори в началото на 1952 г. бараките остават недовършени, с непокрити покриви, без дограма и прозорци. Трагично остава и положението с облеклото. В началото на ноември една трета от лагеристите са без одеяла и сламеници, шинели и куртки, а 70% нямат зимни панталони и са с къси летни панталони или панталони с един крачол. В началото на декември 30% са с лятно облекло или изпокъсано зимно – „от брака брак“, според доклад на началника на лагера. От октомври положението с храната става все по-тежко, липсват продукти като боб и картофи, за които закъсняват нарядните писма.

До май 1951 г. се смятало, че от заградения с вода II

---

[93] Доклад от Ангел Цанев, пом.-министър на вътрешните работи. До министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

обект е невъзможно бягство и част от охраната му била прехвърлена на V обект на брега, но след бягството на двама души през този месец обектът започва да се охранява по-строго. През юли и август има други три случая на бягство на петима души и заради тях министър Георги Цанков с устна заповед е изпратил в „Белене“ пом.-министър Ангел Цанев, за да провери състоянието на охраната и вземе мерки срещу „зачестилите бягства“. На място Цанев нарежда незабавно да се построят наблюдателни кули по брега на острова, да се усили охраната, а окръжният началник на МВР – Плевен Мирчо Спасов да попълни вакантните милиционерски длъжности. Той предлага да се увеличи милиционерският щат и милиционерската охрана да извършва само охрана и конвой, а да не се ангажира с надзирателски функции на работните обекти. Цанев докладва: *„Настроения за бягства, въпреки застрелването на двама бегълци, са съществували всред въдворените. Имало е почти открито такива из-казвания: „Тука и така и така ще си загинем, по добре да бягаме. Ако ни разстрелят – нищо и без това няма живот, ако избягаме – добре!“*[94]. Въпреки взетите мерки през септември отново двама души успешно бягат от II обект. Със заповед от 15 декември III обект – „Градината“, е закрит като част от мерките срещу бягствата и лагеристите са преместени на I обект. Охраната става все по-строга. Придвижването на въдворени от обект на обект става задължително под конвой. Забранява се излизането на въдворени на работа в селото. В края на годината лагерните обекти са оградени с бодлива тел, изсечени са просеки по брега за по-добро наблюдение, прокарани са контролно-следови полоси, построени са наблюдателни кули и застави на Гранични войски и милицията. Щатът на охраната е попълнен, но е недостатъчен за утроения концлагер и през декември Гранични войски поемат външната охрана на острова по северния му бряг.

1951 година носи важни промени във въдворяването, лагерния режим и оперативната работа – резултат от нов етап на съветизация на институциите и наказателната политика, чието начало е поставено през втората половина

[94] Пак там.

на 1950 г. с идването на съветските съветници[95]. Целта е по-голяма ефективност на репресията, тя трябва да бъде мощна и масова, но точно насочена срещу „действителните врагове“.

Един от първите плодове на „съветските съвети“ са двете масови акции през 1951 г. и особено Юнската, в чиято организация съветниците имат пряко участие.

Следва заличаването по съветски модел на границата между съдебна и административна репресия. С Решение „Б“ № 27 от 7 август 1951 г. Политбюро създава аналог на съветското ОСО (Особое совещание) – Специалното съвещание при НКВД, като орган за извънсъдебна репресия, когато липсват доказателства за съд или те не могат да бъдат огласени по оперативни съображения. ОСО налага изпращане в лагер, принудително заселване или изселване само по материалите на следствените и оперативните работници, без участие на защита, в отсъствието на обвиняемия и с експедитивност, която позволява масовост на репресията. Максималният лагерен срок, който ОСО може да налага, е 8 години. В този орган към НКВД влизат висшите ръководители на комисариата по вътрешните работи. От 1941 г., когато получава право да налага висшата наказателна мярка – разстрел, ОСО работи под надзора на прокурора на СССР.

Създадената от Политбюро комисия, неформално наричана *Специална комисия,* също така по административен ред, без зашита и в отсъствие на обвиняемия, налага срокове на въдворяване до 7 години,

[95] Една от първите им намеси е в кадровия подбор в МВР. В началото на 1951 г. висшето ръководство на МВР и Държавна сигурност е подменено с партийни функционери. Новият министър Георги Цанков дотогава е секретар на ЦК на БКП, пом.-министрите Апостол Колчев и Георги Кумбилиев също идват от ЦК на БКП, пом.-министър Делчо Чолаков е секретар на Градския комитет на БКП в София. Други партийни функционери от висшия апарат и редактори на в. „Работническо дело“ също стават ръководители на управления и отдели в ДС. По съветите на съветските съветници е реорганизирана Държавна сигурност и започва обединяването на поделенията ѝ в управления, преустроено е следствието. Държавна сигурност получава задача да създаде широка агентурна мрежа от проверена и ценна агентура във всички сектори, като използва съветския опит в методите на агентурно-оперативната работа, вербуването, ръководството, възпитанието и използването на агентурата. Разширени са вражеските контингенти, на оперативен или спомагателен отчет са взети цели категории, например всички офицери на Царство България – Заповед № 5531 П от 30 март 1951 г.

въпреки че според закона срокът не може да бъде по-голям от 1 година. Председател на комисията е Георги Дамянов – член на Политбюро на ЦК на БКП и председател на Президиума на Народното събрание, а членове: министърът на вътрешните работи Георги Цанков, помощник-министрите по Държавна сигурност Георги Кумбилиев, Апостол Колчев, Христо Боев и Димитър Капитанов, главният прокурор Димитър Георгиев и председателят на Върховния съд Борис Лозанов.

Това, което се отразява най-тежко върху режима в лагера, е извършената категоризация. В началото на 1951 г. е приет нов, социалистически Наказателен закон, обнародван в „Известия“, бр. 13 от 13 февруари 1951 г., чийто образец е наказателният кодекс на РСФСР от 1926 г. с неговите изменения и допълнения. Изработен е и *Общ правилник за изправително-трудовите учреждения,* който въвежда съветския модел категоризация на затворниците и въдворените в две категории според политическия или неполитическия характер на престъплението и в три разряда според опасността на престъплението, класовата принадлежност и поведението в лагера и затвора. В ТВО „Белене“ категоризацията е извършена в края на 1951 г. Лагеристите са разпределени по бригади, чети и лагерни обекти така, че отделните разряди да нямат контакти едни с други, прекратено е честото им преместване от обект на обект. На II обект са двете тежки режимни категории I-I и I-II, разпределени в две чети, изолирани една от друга. На I обект остават лагеристите от категория I-III. Контактите между отделните чети са забранени и се наказват дисциплинарно. Ограничени са правата на кореспонденция и получаване на храна отвън. На практика редовното свиждане за новата 1951 г. е последното за лагеристите. Това е тежък удар върху моралното и физическото им състояние, защото колетите са животоспасяващи в лагера, особено в зимните и пролетните периоди, когато храната е слаба и недостатъчна.

През годината се засилва натискът за вербуване. В Държавна сигурност е създаден специален отдел XIII за агентурно-оперативната работа в затворите и концлагерите. Със Заповед на министъра на вътрешните работи Г. Цанков № 9441 от 1 юни 1951 г., изработена по

указанията на съветския съветник в МВР, се нарежда да се активизира агентурно-оперативната работа в ТВО „Белене“ и затворите, до 2-3 месеца да се извършат нови целеви вербувания, всички представляващи оперативен интерес затворници и лагеристи, и особено николапетковистките лидери, да бъдат взети на активни агентурни разработки, а останалите да бъдат поставени под постоянно агентурно наблюдение, да се активизират наличните разработки с придобиване на агентура и провеждане на агентурни комбинации.

Жените на Щурчето

На 28 декември, облечени с цивилните дрехи, с които са били въдворени в ТВО „Ножарево“, и с опакования си личен багаж жените от лагера „Босна“ са превозени с камиони до Тутракан. Там са затворени в избите на милицията, а на следващия ден са транспортирани с влак до с. Белене и с понтон до остров Щурчето. На този остров между о-в Персин и българския бряг, обрасъл с големи дървета и наполовина заблатен, е организиран обектът за жени в ТВО „Белене“. Настанени са в наскоро построена от лагеристи барака върху насип, която не е напълно завършена.

Към 31 декември 1951 г. жените са 67, от които 44 са въдворени по линия на ДС, а 23 са въдворени от Административен отдел. Политическите и *административните* лагеристки са в отделни помещения. Лиляна Пиринчиева описва *административните* (в „Босна“) като „млади жени проститутки, крадли, сводници и нещастни полунормални същества, жертва и продукт на лоши социални условия и наследствено обременяване“. Повечето са без дом, родители и професия, от разтрогнати семейства или деца на алкохолици. Някои са болни от сифилис, трипер и други болести. Най-много били българките, имало и циганки и малко еврейки. За разлика от политическите, те имали определен и недълъг срок на въдворяване, но скоро след освобождаването си подхващали стария си занаят и ги връщали обратно в лагера[96].

[96] Пиринчиева, Лиляна. Горчива истина. – В: *Горчиви истини. Свидетелства за*

Политическите лагеристки са предимно николапетковистки, оставилите спомени Лиляна Пиринчиева и Цветана Джерманова са съответно троцкистка и анархистка. Но голямата част – към 31 декември 1951 г. повече от половината – политически лагеристки са безпартийни. Лиляна Пиринчиева пише, че тези *политически* без политическа дейност са жени, дъщери и сестри на убити или репресирани интелектуалци, офицери, индустриалци, царски съветници, предвоенни политици и държавници, опозиционери и бегълци, млади жени, които имали приятелства с чужденци, монахини, селянки, въдворени при масовизирането на ТКЗС. Много от жените споделят, че не знаят за какво са ги арестували, други – че не са се съгласили да станат доносници, трети са въдворени за вицове[97]. Повечето *политически* са интелигентни, образовани и културни. Сред тях има лекарки, медицински сестри, журналистки, учителки, университетски преподаватели, чиновнички, работнички.

След показните процеси срещу католиците са въдворени две монахини кармелитки от манастира в София, пристигнали в концлагера вероятно навръх католическото Рождество Христово 1952 г.[98]

Ето каква е политическата принадлежност на въдворените по линия на ДС жени в ТВО „Белене“ към 31 декември 1951 г.[99]:

комунистическите репресии. София, Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, 2003. Навсякъде следващите позовавания на Лиляна Пиринчиева се отнасят към това издание.

[97] Източник на РСЕ/РС, 29-годишна жена от София, разказва, че е въдворена за бохемския си начин на живот и за „открито изразени вражески настроения“, тъй като на приятелско събиране в нейния дом пяла забранената предвоенна песен „Ще дойдат нови щастливи дни за всички хора по света“. (The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

[98] Изглежда, Харалан Попов е бил свидетел именно на тяхното пристигане на острова следобеда на 24 декември 1952 г., едва придвижващи се в калта, ритани от надзирателка. В сайта на сестрите кармелитки – www.carmel-bulgaria.hit.bg – се разказва, че две от монахините са изпратени в концлагер, откъдето се завръщат след 9 месеца – следователно при закриването на ТВО „Белене“, но не се съобщават имената им.

[99] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 391.

БКП	1
БЗНС ОФ	-
Безпартийни	25
ДСНМ	2
БЗНС-НП, ЗМС	10
Социалисти	-
Анархисти	2
Легионери	1
Бранници	-
Ратници	-
ВМРО	-
Цанковисти	-
Демократи	1
Бивши полицаи	-
Бивши офицери	-
Разни	2

Към 1 февруари 1951 г. жените са 70 – 45 политически и 25 *криминални,* към 1 март – 73 жени (48 политически и 25 криминални), към 1 април – 70 жени (45 политически и 25 криминални), към 1 май – 73 жени (48 политически и 25 криминални). В следващите месеци няма сведения, но според доклад от 9 октомври 1952 г. на началника на Политическото отделение при отдел „Затвори и ТВО“ Таско Тасков на IV обект има 120 жени[100]. Не е ясно дали броят им се е увеличил в резултат на някаква акция, или с идването на затворници на острова, там са изпратени и жени с присъди. Към 10 декември 1952 г. политическите лагеристки са 40, а неполитическите – 36. След това политическите постепенно се увеличават до 45-48 в първите месеци на 1953 г. и рязко нарастват до 57-60 в края на април 1953 г. – очевидно е въдворяването на майки, жени, дъщери и сестри на бегълци. От края на 1952 г. броят на неполитическите лагеристки постепенно се увеличава до 50 през февруари 1953 г. и остава почти неизменен до началото на септември 1953 г., когато започва закриването на лагера. Повечето от въдворените по линия на ДС жени са освободени в първия етап на закриването на лагера и

[100] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.

към 20 август 1953 г. са 18, докато неполитическите – 50 жени, не са освободени до края на август. Към 10 септември 1953 г. в лагера остават 5 жени, въдворени по линия на ДС (по списък са 6, но една от тях е в болница), и 10 жени по линия на НМ. Към 25 септември 1953 г. на Щурчето има 15 лагеристки и 3 затворнички. Към края на октомври 1953 г. 18-те жени са изпратени в затвора в Сливен по предложение на началника на управление „Затвори и ТВО“ Късовски и със съгласието на пом.-министър Никола Цанев. Те са заменени от затворници, които остават на острова до края на 1953 г., когато обектът е закрит.

Основната работа на жените е в свинефермата на Щурчето, например през октомври 1952 г. там работят половината от 120-те жени. Част от лагеристките работят на дигата за жилищните помещения на Щурчето. Според свидетелството на анонимна лагеристка в началото всички работят на дигата, а впоследствие там са изпращани наказаните. Дажбата на дигата била значително по-висока – 400 г. хляб, и жените извършвали нарушения, за да бъдат изпратени на дигата[101]. Но Лиляна Пиринчиева пише, че нормата била 3,5 кубика изкопана, превозена с колички и насипана пръст – непосилна за жена и никога не можели да я изпълнят, за да заситят глада си. Жените също така изкореняват дървета – трудна и опасна работа, работят в градините и домакинска работа в обекта. Началник на женския лагер е зам.-началникът по политическата част лейт. Радка Денева. За целите на „превъзпитанието“ е създаден културпросветен съвет от лагеристки, който под ръководството на администрацията организира лекции, колективно четене на вестници и обсъждане на речите на комунистическите лидери. Охраната е от жени милиционерки. Надзирателките са млади жени под ръководството на старши надзирателката Величка.

Д-р Найден Найденов, който понякога бил изпращан да преглежда болни лагеристки, описва женския лагер: жените се мяркат като сенки – слаби, с изпъкнали скули и силно хлътнали очи, режимът им е непоносимо строг, про-

[101] The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

веждан от прости и жестоки надзирателки начело с началничка с животински израз на лицето, арогантна и необикновено жестока за жена, с лейтенантски пагони и винаги с гумена палка в ръцете[102].

Гладът

Това е едно от главните страдания в концлагера. Слабата храна в съчетание с тежкия труд и лошите битови условия подлагат лагеристите на хронично недохранване, изтощение и болести. Лагерните спомени твърдят, че гладът по-често от разстрелите е причина за смъртните случаи, но разбира се, той никога не е отбелязван като такава в докладите на лагерната управа.

Пристигащите от „Богданов дол“ лагеристи, където дажбата е по-висока – като за минен лагер, именно в ТВО „Белене“ се сблъскват с истинския глад. Д-р Константин Кантарев пише, че изпитали първите признаци на глада към края на юли 1949 г., след около месец тежка полска работа и въпреки че по това време започват да получават първите колети.

Дажбата хляб за изпълнена норма е 540 г., а наказателната дажба за неизпълнена норма, за наказаните в дисциплинарното отделение или по време на ежегодните наводнения, когато един или два месеца не може да се работи, е 360 г. Дажбата включва и рядка чорба от некачествени продукти собствено производство и много фиде. Въпреки че дажбата на работещите трябва да включва месо 10 дни в месеца, а на неработещите – 5 дни, лагеристите виждат мръвки в чорбата си много рядко.

Много от лагерните спомени описват чувството на глад. Една нощ Стефан Власков чул в палатката шумолене на хартия и дъвчене. Почувствал силен глад, започнал да слюноотделя толкова обилно, че го заболяла челюстта, бил готов да се моли, да заплашва, да проклина. Една цигара го върнала в нормално състояние. След време прочита за същото състояние, което определя като унизително, описано в романа на Кнут Хамсун „Глад“. Тодор Хад-

[102] Найденов, Найден. Спомени с Иван Багрянов. София, Галик, 2002. Навсякъде следващите позовавания на д-р Найден Найденов се отнасят към това издание.

жиниколов също припомня описанията на глада у Хамсун и Джек Лондон, като казва, че гладът го обсебил на третия ден в следствения арест, където се развила цяла дискусия дали хлябът трябва да се изяде наведнъж, да се раздели на три части или през час да се хапва по залък. В ТВО „Ножарево“ през 1948 г. вечер след лягане 17-годишният Бойчо Огнянов усещал корема си празен и вътрешностите си изпаднали, започвали пристъпи на силна болка и спазми, свивал се на две, като колената опирали брадичката, завивал се през глава и плачел от болка и мъка, в съзнанието му изниквал сборът на село и отрупаната софра, устата му се пълнела със слюнка и болката ставала по-силна. Това продължило няколко месеца, след което постепенно болките изчезнали, но останало усещането, че коремната кухина е празна. Неведнъж спомените описват помътнелия поглед на гладуващия, прикован към всичко, което може да стане за ядене. Д-р Найденов разказва, че наблюдавал как крайно изтощен лагерист, който едва се влачел, намерил на плаца на II обект животинско изпражнение и се опитал да го изпече и изяде. Д-р Найденов го отнел от обезсиления човек и му подал своята дажба хляб. Лагеристът грабнал хляба като наплашено животно и го изял на няколко хапки, но не откъсвал очи от изпражнението.

Атанас Москов бил свидетел на гладната смърт на човек през няколко нара от неговия. Иван Влайков бил един от най-отдавна въдворените. Толкова отслабнал, че не можел да се движи и говори. Не посягал към храната. Правел само умолителни знаци с ръце да сложат в устата му цигара. Затворил очи, дишането се забавило и угаснал като догоряла свещ. Същото се случило и със Стефан Яръмов – висок, хубав 31-годишен мъж, чиято майка починала и нямало кой да му изпрати колет. Ближел сол, за да убие глада. Подпухнал и пожълтял. Ръцете и тялото му се покрили с абсцеси. Изтънял като вейка. Големите му очи станали кафяво-жълти, страшни, накрая умрял.

На острова първо били изловени и изядени костенурките. След това лагеристите ловят жаби и водни змии, понякога зайци и патици, гълъби, гущери, водни плъхове, котки и кучета, гарги, таралежи, врабчета. При възможност месото се изпича набързо или се сварява в канчетата, но понякога

се яде сурово. На жабите се хвърлят само главите. След наводненията ловят риба в локвите и блатата на острова и я изяждат сурова на място, защото риболовът е една от стопанските дейности на острова и това се наказва като кражба. Лагеристите изравят и изяждат труповете на болни от антракс животни, удавени коне[103], умрели от заразни болести свине (като сваряват месото в консервните кутии), убити от милиционерите лисици и диви котки, захвърлени, след като им е взета кожата. Някои промиват изпражненията на конете и изяждат несмлените ечемичени зърна. С риск от разстрел за отклоняване от строя или от периметъра на работния обект берат билки, корени, гъби и ги добавят в чорбата. През 1952-1953 г. лагеристите започват да ядат млади върбови листа и трева. Лагерните спомени твърдят за издадена по този случай специална заповед за забрана на пасенето.

Категоризацията и новият режим особено влошават положението на лагеристите. До този момент по правилник те имат право на два колета по 5 кг храна на месец (всъщност от пролетта на 1951 г. зам.-началникът Тодор Николов своеволно разрешава само един колет. След категоризацията политическите лагеристи имат право на колет на четири, три или два месеца, в зависимост от разряда, като едно наказание може да ги лиши от колет в продължение на година.

Изключително тежко е състоянието на гърците, тъй като няма кой да им изпраща храна. Според лагерните спомени те едва вървели от слабост и за да оцелеят, ядели варена трева и дървесна кора, варели плъхове и ги изяждали „като сармички“. Куни Кунев пише, че се надпреварвали за изплютите от другите лагеристи твърди люспи на пипера гороглед[104]. Иван Делийски разказва, че докато копаел, двама бивши гръцки партизани стояли край него, грабвали

[103] Петър Байчев пише, че през късната есен на 1949 г. група криминални лагеристи – петлярки, изровили и изяли умрял от антракс кон и двама-трима от тях умрели. Нарекли ги „лешояди“. Анархистите също изровили удавен кон и яли, в т.ч. и Байчев.

[104] Кунев, Куни. Стенания от мрака. Из спомените на Куни Генчев Кунев от лагера на остров Персин на Дунава при с. Белене, околия Свищовска. – В: *Горчиви* истини. Свидетелства за комунистическите репресии. София, Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, 2003. Навсякъде следващите позовавания на Куни Кунев се отнасят към това издание.

всеки появил се червей, изстисквали го от пръстта и го изяждали. Когато се отдръпвали водите, събирали дребна риба от тинята и след малко варене я изяждали нечистена, горчива, с вътрешностите. Само на тях било позволено вечер да събират остатъци на боклука[105]. Славейко Павлов веднъж видял млад грък да изяжда повърнатите от друг лагерист парченца месо.

В същото положение са и югославяните. Куни Кунев пише, че някои от тях събирали отпадъците, други молели за храна онези, които са получили колети, или изяждали изхвърлената развалена храна от получените със закъснение колети. Някои от българите също нямат кой да им изпрати колет или семействата им са твърде бедни. Кунев разказва за такъв случай – баща и син от село Грамада, въдворени заради бунтовете срещу ТКЗС, а семейството им изселено в Ямболско.

В стратегията на оцеляването всеки изработва свой метод за разпределяне на дажбата. Някои изяждат хляба си за деня наведнъж, други го разделят на малки порции и го ядат бавно. Повечето, особено новодошлите, изяждат чорбата веднага след раздаването ѝ, но по-опитните я отнасят в помещението след вечерна проверка, за да я изядат бавно, след като са добавили набраните през деня растения. Напролет започва брането на лапад, коприва, щир, дива лобода, киселец, гъби, плодове, люцерна, мента. Експериментира се с различни растения и информацията, че конопеното семе или корените на дивата ружа стават за ядене, бързо се разпространява в лагера. Стефан Бочев има две торбички, окачени на кръста. В едната събира лапад, коприва, джоджен, гъби, почиства ги по време на почивка и ги поставя в другата. Носи и вързопче клечки в торбата и след завръщане в обекта в личното време прави малък огън, за да кипне продуктите за обеззаразяване. Някои тайно от милиционерите кладат огън, за да сварят набраното с каквото имат – ориз, фиде, мазнина или само вода. Други слагат сурови в чорбата коприва, млечок, гъби, стъбла от млада царевица. Царевица, картофи, фуражен грах, дини – всичко, което може да се намери на работния обект или в насажденията по пътя, се яде сурово и на място, за да не бъде заловено при проверката на портала,

[105] Българският ГУЛАГ..., с. 102.

тъй като представлява кражба и се наказва строго.

Колетите трябва да вместват в разрешените килограми най-силните храни – непременно захар и мазнина, и да се разпределят за по-дълго. Според Стефан Бочев оцеляват тези, които прибавят по лъжичка захар към голата вода на сутрешния чай и по малко мас към дажбата си. Стефан Власков също пише, че свинска мас със захар спасява онези, които имат кой да им ги изпрати. В Заград Бойчо Огнянов получил съвет от бивш народен представител от земеделската опозиция да си разделя колета на 30 части, дори ако се пада по четвърт курабийка; ако храната е само чай, да добавя мас и захар, но ако е чорба с булгур, да оставя дела си за друг път. Тъй като имат право на един колет на месец, двамата се разбират единият да получава колет в началото на месеца, а другият в средата и си ги поделят. Съдържанието на колетите трябва да е трайно не само заради закъсненията при получаването, но и защото едно дисциплинарно наказание може да лиши лагериста от колет за дълго. Стефан Бочев консумира по малко от получените 3 литра рибено масло в гладната зима на 1952-1953 г. Любомир Банковски пише, че в лагера рибеното масло е най-ценната, най-калоричната и търсената храна[106]. С него се пържат филии или се топят залъци хляб с малко сол и червен пипер. Хранителни продукти се изпращат и под прикритието на лекарства – рибено масло или буркани с оцветена с черница мас. Петко Огойски пише, че заради забраната в писмата си да искат конкретни храни, затворниците изобретателно им давали измислени имена, наподобяващи лекарства[107].

В лагера има и черна борса на хранителни продукти, организирана от криминалните лагеристи, които изграждат свои канали чрез подкупени милиционери. Те успяват да внасят дори алкохол, шоколад и месо. За политическите лагеристи обаче е почти невъзможно да се възползват заради строгата изолация от криминалните.

[106] Банковски, Любомир. Моят живот. Трагедията на едно поколение. София, Св. Никола, 1997. Навсякъде следващите позовавания на Любомир Банковски се отнасят към това издание.

[107] Огойски, Петко. Записки за българските страдания 1944-1989 г. Т. I. София, Феномен, 2005. Навсякъде следващите позовавания на Петко Огойски се отнасят към това издание.

Обикновено те разменят помежду си хранителни продукти или купуват от получилите колет. Стефан Бочев пише, че един мухлясъл неколкоседмичен хляб се продавал за 35-40 лева, докато един астраганен балтон, нелегално останал при собственика си, е предлаган за 120 лева. Любомир Банковски пише, че княз Лобанов-Ростовски предлагал с документ да преотстъпи княжеската си титла срещу 10 хляба, но не се намерили желаещи.

Оскъдната по количество и качество храна се дължи както на бюджетите на фонд „Затвори и ТВО“, в които кредитите за битовите условия на лагеристите са жертвани за стопанското изграждане на системата, така и на лошата организация на снабдяване. Закъсняват както нарядните писма за основни хранителни продукти, така и доставките им и тези продукти трябва да бъдат заменяни с други, по-некачествени, обикновено бракувано собствено производство.

Но гладът е и пряк инструмент на политическата репресия. На него се гледа като на възпитателно средство. Именно с аргумента *„като излезе да не помисля да се занимават с подриване на народната власт, а просто да имат дори и страх“* през април 1951 г. Стефан Китов предлага намаляване броя на получаваните колети и увеличаване на трудовите норми[108]. Такива – репресивни и превъзпитателни – са и режимните ограничения в получаването на храна отвън след категоризацията, поставящи в много по-тежко положение политическите затворници и лагеристи и особено непримиримите и класово чуждите от тях.

Чуждите поданици

Най-голяма е групата на гръцките граждани. Повечето от тях пристигат от „Ножарево“. През лятото на 1949 г. в ТВО „Ножарево“ са въдворени 28 гръцки емигранти, а през есента на същата година – още 6 души. (В действителност въдворените са били 37, но към лятото на 1950 г. един е починал в болница, един е убит при бягство и един е избягал успешно.) Повечето са изпратени в концлагер от представителите на ЦК на БКП Докузов и Хинков по искане

[108] ЦДА, ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

на гръцкото ръководство на общежитието за гръцки политемигранти в Берковица заради съмнения, че са „вражески настроени и провокатори“. Друга част са разследвани от отделение 3-то („противогръцко-турско и италианско разузнаване“) при отдел II – ДС и въдворени по тяхно предложение. Всички те се водят „монархофашистки войници и дезертьори от демократичната армия [Гръцката демократична войска – комунистическите партизански формирования]“[109]. Сред тези 34 души има няколко етнически българи, турчин и арменец, както и един български гражданин, доброволец в ГДВ. Тридесет и четирите души са настанени самостоятелно в каменна кариера и нямат контакт с въдворените българи. Към лятото на 1950 г. те са в крайно изтощено физическо състояние, поради слабата храна и лошите условия в землянката страдат от рани по краката и други болести, 8 души са в болница. На 12 юни 1950 г. в ТВО „Ножарево“ са въдворени още 50 души съгласно заповед на министъра от 9 май. От тях трима са комунистически партизани, а 47 – пленени „монархофашисти“. Те също са изолирани от българите и работят на отделен земеделски участък[110].

Към 21 юни 1950 г. в ТВО „Ножарево“ се намират 84 гръцки политемигранти и пленени „монархофашисти“. В ТВО „Белене“ има 10 гърци (според заповедите те са въдворени в „Белене“ през февруари и юни с.г.). Според доклада тяхното положение е по-добро от това на въдворените в ТВО „Ножарево“, работят земеделска работа и са здрави. От тях 6 души са във връзка със „следствието на Критон“ (обвинен в предателство) и 4 „монархофашисти“. Двете групи работят и спят изолирано една от друга, но било допуснато да работят заедно с българите, поради което гърците били много недоволни, че ръководството ги „таксува като фашисти“. Гърците от „групата около Критон“ работела добре, надвишавали нормите

[109] Рапорт относно разрешаването на поставените от зам.-директора др. Боев и Вас въпроси във връзка с вземането на разработка гръцките бежанци у нас, 10.01.1950 г. От нач. отделение 3-то отдел II до началника на отдел II. – В: *ДС* и малцинствата..

[110] Рапорт относно състоянието на въдворените в ТВО Ножарево, Тутраканско, и Белене, Свищовско, гръцки партизани и монархофашисти, 21.06.1950 г. От опер. работник от група „Д“ при отделение 3-то отдел II до началника на отдел II. – В: *Държавна* сигурност и малцинствата. София, КРДОПБГДСР СБНА, 2015.

и за Първи май като ударници били наградени с по 3000 лв. Доброволно долагали на възпитателя на общежитието всичко, което говорели пред тях българите. Оплаквали се само от слабата храна – 500 г. хляб и по една чорба на обяд и вечеря. От четиримата „монархофашисти“ двама имали добро държание и работели добре, заявявали, че не желаят да се върнат в „монархофашистка Гърция“, че признават демократичното правителство и желаят да заминат организирано за някоя демократична страна. Другите двама работели лошо, желаели да се завърнат в Гърция и единият ги подканял да бягат.[111]

От лятото на 1950 г. започва да се мисли какво да се прави с гърците. При разговор с оперативния работник от отдел II – ДС управителят на ТВО „Ножарево“ поискал повече да не бъдат изпращани гърци заради опасността от бягства, а на въпрос имат ли условия да приемат още, като им се даде отделен от българите обект, комендантът на ТВО „Белене“ казал, че имат нужда от работна ръка и ако им изпратят още гърци, ще им открият самостоятелен обект на малкия остров (вероятно Щурчето)[112]. Заради много тежкото здравословно състояние на гърците в „Ножарево“ се обмислят редица предложения: да бъдат освободени и заселени в Северна България, част от тях да бъдат вербувани и настанени на работа с други гръцки емигранти[113]; част от тях да бъдат включени в групата за изпращане в Полша (предложението е утвърдено от пом.-министър Христо Боев на 16.08.1950 г.)[114]. Към 12 юли 1950 г. се планира 30 от намиращите се в ТВО „Ножарево“ 84 души да бъдат изпратени в Полша, 4 да бъдат освободени и настанени при близките им в България, а останалите 50 да бъдат преместени в ТВО „Белене“. В ТВО „Белене“ трябва да бъдат изпратени и 30 „монархофашисти“ от общежитието в Оряхово, в което са преместени гръцките емигранти след разформироването в началото на юли 1950 г. на общежитието в Берковица[115].

---

[111] Пак там.

[112] Пак там.

[113] Предложение относно освобождаването от ТВО Ножарево на част от въдворените през 1949 година гръцки емигранти. – В: *ДС* и малцинствата...

[114] Предложение относно изпращане в Полша на част от въдворените през 1949 г. Г.П.Е. в Т.В.О. – „Ножарево“ Тутраканско. – В: *ДС* и малцинствата...

[115] Доклад от Илия Михайлов – н-к отделение 3-то, отдел II-ри, относно

На 23 август 1950 г. началникът на отделение 3-то при отдел II – ДС чрез началника на отдела изисква от началника на отдел „Затвори и ТВО“: *„Наредете изброените в приложения списък 34 души гръцки емигранти, въдворени в ТВО Ножарево, обект „Косалча да бъдат преместени в ТВО Белене, Свищовско*[116]. Не е известно дали това нареждане е изпълнено веднага, тъй като е препратено на пом.-министър Ангелов за указание и с въпрос към пом.-министър Христо Боев какви съображения има за преместването им. В крайна сметка тези 34 души са били преместени в „Белене“, защото много от имената се срещат в списъка за освобождаване през септември 1952 г.

Въпреки това гърци остават и в ТВО „Ножарево“. Към 1 ноември 1950 г. те са на кариерата Подлее (в „Куфалча“ вече има главно въдворени по линия на НМ българи), а към 1 май 1951 г. в „Заград“ има 80 гърци. През лятото на 1951 г. преместването на политическите лагеристи в ТВО „Белене“ засяга и тях.

На 25 декември 1950 г. началниците на отделение 3-то и група „Д“ със съгласието на началника на отдел II – ДС предлагат въдворяването в ТВО „Белене“ на 20 гръцки емигранти. Причината е, че част от мобилизираните партизани и пленените „монархофашистки“ войници, настанени на работа в страната, провеждали вражеска агитация и действали разложително на останалите емигранти. През октомври и ноември имало 5 случая на бягства в Гърция и Югославия. „Гръцките другари“ посочват 20 души, които са най-опасни сред тази категория емигранти. От тях 13 били мобилизирани насила от Демократичната войска, а 7 били „пленени монархофашистки войници и майсти (?)“. *„Гръцките другари предлагат гореизброените лица да бъдат изпратени на принудителна работа, всички открито изявяват желание да бъдат върнати в Гърция и има опасност да избягат. На същото мнение е и др. Докузов.“* (Пеню Докузов отговаря в ЦК на БКП за гръцките политемигранти.) Върху издадената на 24 януари 1951 г. заповед за въдворяване в ТВО „Белене“ на 21 емигранти пом.-министър Кумбилиев

положението на гръцките емигранти у нас. – В: *ДС* и малцинствата...

[116] АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1668.

поставя резолюция да се спре до второ нареждане[117]. Не е известно дали заповедта *е* била приведена в изпълнение. (Имената им не се срещат в списъка за освобождаване от септември 1952 г. Ако са били въдворени, са освободени преди това.)

Според доклада на пом.-министър Ангел Цанев към края на август 1951 г. гърците в ТВО „Белене" са 150 души. Според лагерната статистика към края на 1951 г. те вече са 72, очевидно половината са били освободени за 9.09.1951 г. Към началото на септември 1952 г. в лагера има 63 гръцки поданици. По случай 9 септември 1952 г. са освободени 54 от тях (един е етнически турчин, всички останали са отбелязани като гърци, но някои от тях се срещат в рапорта от 21.06.1950 г. с български имена), а други 9 са превъдворени. Към края на ноември 1952 г. в „Белене" има 11 гърци, от които 6 безпартийни, 2 членове на БКП, 1 – на ДСНМ, и 2 – на Демократическата партия (възможно е вече да има въдворени български граждани). Този брой се запазва до първия етап на закриването на концлагера.

Въдворените комунистически партизани са дошли в България след края на Гражданската война в Гърция, но някои са прехвърлени в България още по време на войната. Например един от тях бил овчар, който избягал при партизаните, но поведението му било *вражеско и разложително* и през април 1947 г. го изпратили в България. Първоначално бил в лагера в Берковица, няколко месеца по-късно бил въдворен в „Босна", освободен и върнат в Берковица, отново въдворен в „Заград", след което преместен в „Белене". Неговото отношение към останалите въдводрени гърци не било добро, *„не е забелязван да провежда вражеска агитация, но е бил предпазлив и хитър, от държанието му е видно, че още не се е поправил"* и затова през септември 1952 г. е превъдворен за 6 месеца. „Монархофашистите" са както пленени или дезертирали войници от правителствените сили, така и цивилни граждани, пленени и прехвърлени в България от комунистическите партизани. Например един от гърците бил заловен от партизаните, когато отивал в съседно село да вземе кошери, изпратен в България, настанен в Берковица, а след това въдворен в „Заград". Има

[117] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 359.

и случаи на заловени от българските граничари, например един човек случайно преминал на българска територия през май 1950 г. и след едногодишно следствие бил изпратен в ТВО „Белене“, „прави се на умопобъркан, което не може да се вземе за истина“.

„Вражеската и разложителна дейност“ на гърците е най-вече желанието им да се завърнат в Гърция. Такива са предложените за въдворяване в края на 1950 г. 20 души, които „провеждали вражеска агитация и действали разложително на останалите емигранти“. Един от превъдворените за 2 години през септември 1952 г. *„развивал вражеска дейност, подстрекавал гърците в Берковица да си заминат в Гърция. В резултат на тази им вражеска дейност много от пленниците искали да си заминат в Гърция, като отказвали да заминат в НР Полша* Друг от превъдворените с още двама гърци избягал от „Заград“ с намерение да се завърне в Гърция, но бил заловен на границата. Той продължава да „говори за Гърция“[118]
.

Друга причина за изпращането в концлагер са личните и политическите конфликти с партийните ръководители на гръцките политемигранти в България: *„Водил борба против добри партийни ръководители“; „В разговор с същия още продължава да поддържа становището си по македонския въпрос, като обвинява партийни ръководители“[119].*

Пленените „монархофашисти“ са разследвани, след което са изпращани в ТВО по предложение на II отдел – ДС, а комунистическите партизани са въдворявани по предложение на партийните си ръководители. И в двата случая решението се взема от ръководството на Държавна сигурност и специална комисия към ЦК на БКП. В края на 1949 г. отдел „Затвори и ТВО“ настоява пред отдел II – ДС да се спазва установената през есента на 1949 г. процедура на въдворяване, при която се иска утвърждаване от комисията по въдворяването към МВР. Контраразузнавателният отдел обаче смята това за неправилно и на 18 април 1950 г. началникът на отдела прави предложение пленените „монархо-фашисти“, както и

[118] Протокол за превъдворяне на гърци от 8 септември 1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. I.а.е. 132.
[119] Пак там.

„установените или заподозрени в агент-провокаторска дейност гръцки партизани“ все така да бъдат изпращани в „Косалча“ след съгласуване с ръководството на ДС и специалната комисия при ЦК на БКП, без да се иска решението на специалната комисия при МВР: *„Всички те са гръцки поданици. Те са извършили престъпления срещу гръцката комунистическа партия и гръцкия народ, за които престъпления нашата прокуратура няма законно основание да възбуди срещу тях наказателно преследване и ги предаде на съд. Освен това всички проверки, които трябва да се извършат по тяхните показания, стават много трудно и бавно, което ни кара да ги държим дълго в арестите. Ние не сме в състояние да дадем в установената форма и срок точни данни на специалната комисия при ТВО“*[120]. Това предложение е утвърдено от министъра на вътрешните работи Руси Христозов на 9 май 1950 г.

Освобождаването на гърците от „Белене“ става със заповеди на отдел II – ДС, след като е взето съгласието на партийните ръководители на гръцките политемигранти. Например за освобождаването през есента на 1952 г. „началникът на отделение XI (отделение XI „Гръцко“ в отдел II – ДС) говорил с гръцките другари и те са съгласни“.

В ТВО „Белене“ от гърците са формирани отделни бригади, но тяхната изолация се засилва и от това, че повечето не говорят български. Положението им е много тежко, тъй като нямат никаква подкрепа отвън. Към септември 1951 г. пом.-министър Ангел Цанев съобщава: *„В общежитието има около 150 души емигранти гърци. Същите нямат никакви долни дрехи. Само при тях има появата на доста въшки. Пред опасността да избухне някоя епидемия, която лесно може да се пренесе в с. Белене, докато се вземат мерки, предлагам да се раздаде на въдворените гърци – емигранти, по един чифт долни дрехи“*[121].

Според Стефан Бочев мнозина от гърците измрели от студ, глад и болести. „Тежка им беше съдбата – най-вече поради глада“ – пише Бочев, но отбелязва, че не е

---

[120] Предложение на началника на II отдел ДС относно изпращането на гръцките монархо-фашисти в ТВО Ножарево, обект Косалча, 18 април 1949 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 359.

[121] Доклад от Ангел Цанев, пом.-министър на вътр. работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

забелязал особено съчувствие към гърците и сърбите, тъй като били смятани за комунисти. „А пък, разбирате, ние бяхме един комунистически лагер, все пак...“

Тодор Хаджиниколов също смята, че мнозина от гърците умрели от глад и изтощение, но пише, че някои от българите отделяли от залъка си, за да ги подхранват, други им давали от колетите си по половин шепа ориз за чорбата, коятоварели от трева, или по някой сухар или бисквитка. Непоносимият глад карал гърците да застават с протегнати ръце, когато се раздавали колетите, а след като раздаването приключвало, се спускали към лесата, на която се отваряли колетите, за да търсят паднали трохи. Тъй като нямали сили за работа, били оставяни в обекта на домакинска работа.

Христо Колев пише, че гърците били 150 души – остатък от армията на генерал Маркос, обявени за предатели и изпратени в лагерите в Добруджа, тъй като в лагера в Берковица поискали да се завърнат в Гърция, а не да отидат в СССР, Полша или Чехословакия, и възкликва: „Колко много страдаха тези хора!“. Той активно се намесил в съдбата им, като предал на проверяващ инспектор от ДС заплахата на началника Китов, че всички гърци ще измрат до един в лагера, предупредил го, че тези думи ще стигнат до Гърция с част от освободените гърци, и настоял да се държи сметка за честта и достойнството на българския народ. Скоро след това гърците били освободени от работа по дърводобива и натоварени с по-леката задача да събират дърва за кухнята. Това им дало възможност да ловят жаби и костенурки и да се спасят от гладна смърт, а също да продават костенурки на останалите лагеристи и така да си осигуряват средства[122].

Славейко Павлов също пише за окаяното състояние на гърците и за това, че в крайна сметка по нареждане на ДС те не били изпращани на работа през зимата. Техен бригадир бил бившият служител на ДС – София Кирил Попов, въдворен като титовист, въздържан и спокоен в отношенията си с хората; той ги водел сутрин в гората, където гърците ловели костенурки и змии, възстановили се

[122] Колев, Христо. Спомени за израстването. София, Артиздат – 5, 2006. Навсякъде следващите позовавания на Христо Колев се отнасят към това издание.

и дори започнали търговия с костенурки.

В наличните списъци с имена на починали, с които разполагам, гръцките имена са 5 – две през 1951 г. и три през 1952 г. Тези данни са непълни, но най-вероятно окаяното положение на гърците и тяхната изолираност са оставяли впечатление за по-голяма смъртност от действителната.

Друга по-значителна група чужденци са югославяните. Според Стефан Бочев още през 1950 г. имало бригада сърби на каналите в Беленската низина. Част от югославяните са *прибежчици,* потърсили убежище в България. Лагеристите ги смятат за сръбски комунисти и офицери, бегълци от режима на Тито. Но изглежда, че някои от тях са българи от Западните покрайнини и Македония. Към края на 1951 г. те са 10 души, а от ноември 1952 г. до март 1953 г. – 6 души. След това броят им нараства до 10 през март и 27 през април 1953 г. Не успях да изясня на какво се дължи това въдворяване и какви са въдворените. Възможно е това да са бегълци от югославска Македония, защото към август 1953 г. четирима от 20-те югославяни са членове на ВМРО.

През ноември 1950 г. с временна заповед на министъра на вътрешните работи в ТВО „Белене“ са изпратени девет *югославски прибежчици.* Трима от тях са *дражевисти* (членове на роялистката партизанска армия на Дража Михайлович), които от 1944 г. били в нелегалност, докато между юни и септември 1950 г. поотделно преминали в България и се предали на властите в търсене на убежище. За тях ДС твърди, че не са агенти на югославското разузнаване. Съдейки по имената, останалите 6 души вероятно са българи от Западните покрайнини, характеризирани от ДС като „неграмотни и със слаба култура“. Според ДС под заплаха, че ще бъдат разстреляни, те са прехвърлени на българска територия от органите на УДБ с разузнавателни задачи.

Към март 1951 г. в ареста на ДС има други трима югославяни, също с български имена и по същия начин прехвърлени от УДБ с разузнавателни задачи, за които са изготвени предложения за въдворяване.

През януари 1951 г. помощник-министърът по ДС Иван Райков нарежда деветте югославяни да се изискат от отдел

„Затвори и ТВО“ и да бъдат съдени. Това не е направено и на 23 март 1951 г. началникът на отдел VII – ДС Н. Дворянов и началникът на отдел II – ДС Мурджев със съгласието на помощник-министър Кумбилиев предлагат дванадесетте югославски *прибежчици* да не бъдат давани под съд, тъй като са се предали доброволно при преминаването си в България и са признали задачите, поставени им от УДБа, а да останат в ТВО за срок от 6 месеца, след което отдел II – ДС да „остане да се разправя с тях по установения порядък за тази цел“. Предложението е утвърдено от министър Георги Цанков на 30 март 1951 г.[123]

Тримата дражевисти загиват в лагера същата година. Един от тях умира през май от миокардит, а другите двама са застреляни през август „при опит за бягство“. Още поне двама югославяни загиват през 1951 г. Един от тях се удавя във вътрешен канал на острова през май 1951 г. „при опит за бягство“. Стефан Бочев пише, че през юни 1953 г. част от офицерите югославяни били разстреляни при опит за бягство, но липсват други сведения за такъв случай.

Според Любомир Банковски гърците и югославяните са в една „международна бригада“.

Трифон Силяновски в разказа си за празнуването в концлагера на Коледа 1950 г. споменава двама германци – Отто Ерхард и Валтер Артур Щьореман, „останали още от немските войски“, а Александър Наков пише за Валтер Артур Кланеман при работа на каналите в Беленската низина през пролетта на 1950 г. Трифон Силяновски разказва: „Те си нямаха кой да им прати нещо – боси, по налъми в снега, горките. Аз като получавах, давах им, сприятелихме се.“

Славейко Павлов пише за турски студент, нелегално преминал в България след една студентска демонстрация, който бил държан 3 години в лагера, докато се изясни дали е шпионин. Според лагерните спомени в „Белене“ има и пленени на границата турски войници. Не разполагам със сведения за тях, но присъствието на турски граждани в лагерите се потвърждава от едно писмо на зам.-директора на ДДС и началник на разузнаването Христо Боев до началника на отдел „Затвори и ТВО“ от 25.10.1950 г.:

[123] Предложение относно не даването под съд въдворените в ТВО югославски прибежчици. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 353.

„Наредете в 15-дневен срок да се съберат данни по приложения въпросник за намиращите се в затворите и ТВО в страната лица: а) Гърци и турци по народност – независимо от това дали са съответно гръцки и турски граждани и б) гръцки и турски граждани – независимо от каква народност са“.

Въпросникът събира данни за имената, месторождението, местожителството, народността, гражданството, образованието, професията, семейството, приятелските връзки зад граница, близките зад граница, кога е осъден или въдворен, присъда и срок и колко остава от тях, поведението в затвора/ТВО, политическата принадлежност и в кой затвор или ТВО се намира лицето. Очевидно се е подготвяло вербуване на агентура зад граница[124].

Криминалните

Димитър Шишков разказва, че през есента на 1949 г. една от петте бараки на I обект била изпразнена от политическите лагеристи и в нея били настанени криминални; между тях и политическите не се създала никаква връзка нито на обекта, нито по време на работа[125]. Христо Колев пише, че по време на прибиране на конопа на I обект през есента на 1949 г., докато трупали на камари конопените стъбла, между анархистите и криминалните станало сбиване, анархистите респектирали криминалните, след което тарторът им вечер преди прибиране в бараките издавал заповед всеки криминален да открадне два кочана царевица за „анархията“. Петър Байчев съобщава за група *петлярки,* които към октомври 1949 г. яли труп на болен от антракс кон и няколко души умрели. Д-р Константин Кантарев пише, че след време, вероятно в края на 1949 или началото на 1950 г., лагерната управа започнала да наказва с изпращане при криминалните. Те били около 200 човека, не всички от тях криминални престъпници, а някои въдворени за стопански провинения, спекула и злоупотреба.

Вероятно тези въдворени остават в ТВО „Белене“ за кратко, до началото на 1950 г. Според министерските

[124] ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.
[125] Адът. Лагерите и затворите..., с. 283-284.

заповеди през 1950 г. няма въдворяване в ТВО „Белене“ по линия на НМ, но има освобождаване на въдворени по линия на НМ – 15 през юли, 2 през август и 18 по случай Девети септември (данните по линия на НМ са след средата на юни 1950 г.)[126]. Най-вероятно тези въдворени са били довеждани от ТВО „Ножарево“. Очевидно почти всички са били освободени до есента на 1950 г., защото в доклада си за януари 1951 г. Китов пише на началника на отдел „Затвори и ТВО“: *„Имаме също така и 4 души от Криминалния Отдел изпратени от ТВО Ножарево, а съгласно Вашето нареждане не трябва да има при нас от криминалния отдел. За тази цел сме Ви писали писмо за да ни се отговори какво да правим с тях".* Най-вероятно те са изведени още през февруари, защото този въпрос повече не се повдига.

Отново криминални лагеристи в ТВО „Белене“ пристигат в самия край на 1951 г. със закриването на ТВО „Ножарево“. Докладът на началника за декември 1951 г. съобщава за пристигнали от ТВО „Ножарево“ 82 *криминални* въдворени мъже и 67 жени, от които 23 са въдворени от Криминален и Административен отдел. Към 1 февруари 1952 г. в лагера има 115 въдворени по линия на НМ и 2 от МВР „Кадри“, в това число 25 жени. Този брой се запазва до юли 1952 г., когато са въдворени 55 души по линия на НМ, следват по-малки въдворявания, а през декември 1952 г. – 25 души. Сравнително по-голямо въдворяване има през март 1953 г. От края на 1952 г. до май 1953 г. броят на въдворените по линия на НМ мъже остава почти постоянен, докато въдворените по криминална и административна линия жени се увеличават от 38 на 53. След закриването на ТВО „Белене“ към 10 септември 1953 г. в лагера остават 53 мъже и 10 жени, въдворени по линия на НМ.

Най-голям е броят на *криминалните* лагеристи към 30 април 1953 г. – 199 души. След това броят им са запазва сравнително постоянен, но е започнало освобождаването на политически лагеристи и затова процентът на въдворените по линия на НМ расте.

XII. 1951	3,3%

[126] ЦДА, ф. 335, оп. 3с, а.е. 8; а.е. 9.

I. 1952	3,8%
IV. 1952	4%
IX. 1952	6,6%
XI. 1952	7,3%
I. 1952	8%
IV. 1953	8,8%
V. 1953	8,9%
VI. 1953	9%
VIII. 1953	15,4%
IX. 1953	13,2

Правилниците предвиждат строга изолация на криминалните – класово близки и подлежащи на превъзпитание – от „вредното влияние“ на политическите затворници и лагеристи. Доведените от ТВО „Ножарево“ в края на 1951 г. мъже криминални въдворени вероятно първоначално са на V обект. В края на февруари 1952 г. пристигат 140 криминални затворници с лек режим, които настаняват на V обект. Китов докладва, че през март 1952 г. въдворените по криминална линия са настанени на I обект в направените за тази цел землянки в отделен район, заграден с бодлива тел.

По описанията на лагеристи секцията за криминалните лагеристи, наричана „Тел Авив“, била в непосредствена близост до I обект, оградена с бодлива тел и ровове и охранявана от милиционери с кучета. Криминалните били строго изолирани, в I обект идвали за храната само техните дневални и болните, които се нуждаели от лекарска помощ. Изолирани били и при работата си в зеленчуковата градина и на обекта Черешови воденици, където изкоренявали дървета. Тодор Хаджиниколов бил очевидец на създаването на секцията за криминални. Бригада майстори започнали да строят малко лагерче върху ниския терен близо до северната част на I обект. Една привечер лагеристите видели обитателите на лагерчето: криминални рецидивисти, предвождани от известния Бегайчо. Те махали към старите лагеристи и развеселени, се боричкали за места. Милиционерите намерили общ език с тях, взаимно си правели груби шеги, забавлявали се с техните свади и побоища и не успявали да ги накарат да работят,

дисциплината им била слаба.

Д-р Константин Кантарев пише за криминалните в годините 1949-1950, че едни от тях се подигравали и опитвали да уязвят изпратените при тях политически лагеристи, но други се отнасяли почтително.

Според Недялко Гешев криминалните лагеристи били въдворени само въз основа на подозрение и на стари изтърпени присъди. Вътрешната им организация била строго йерархична, подчинена на главатар. Недялко Гешев, който имал контакт с тях в наказателното отделение през февруари 1953 г., обрисува три категории. Едните имали човечно поведение, дори по-хуманно от това на някои от политическите затворници. Втората група били криминални престъпници от големите градове – убийци, крадци, комарджии и пияници, лежали няколко пъти в затворите. Техен лидер бил Бегайчо от Михайловградско. Третата група били изгубили човешкото си лице престъпници, които крадели, убивали и издевателствали над по-слабите. Техният лидер носел прякор Мародера[127].

Денчо Знеполски има най-преки наблюдения от секцията на криминалните. Там царяла желязна дисциплина и строга йерархия. Думата на главатаря се радвала на безпрекословно подчинение. Имали тайна организация и успявали да внасят пари, алкохол, храна, свещи и други неща от битова необходимост[128].

Знеполски е изпратен при криминалните още с идването си в лагера на 1 май 1952 г. Според него това средство за наказание и издевателство било прилагано и при други лагеристи и криминалните ги биели, тормозели, вземали им от храната и разграбвали колетите им. Знеполски обаче открива, че тези престъпници и отхвърлени от обществото хора имат свои понятия за човещина, почтеност, вина и справедливост. Учуден е, че за разлика от бившите му другари, криминалните не се повлияват от официалната версия за неговото шпионство и точно определят човешката му същност. В началото неутрални, изчакващи,

[127] Гешев, Недялко. Белене – островът на забравените. София, Робинзон АТИ, 1992. Навсякъде следващите позовавания на Недялко Гешев се отнасят към това издание.

[128] Знеполски, Денчо. Посмъртна изповед. София, Христо Ботев, 1997. Навсякъде следващите позовавания на Денчо Знеполски се отнасят към това издание.

скоро криминалните започнали да изпитват съчувствие заради издевателствата, извършвани над Знеполски от лагерните началници. Започнали да се обръщат към него с „бай Денчо“, идвали на разговор, карали го да им чете от книгите, които носел със себе си, носели му зеленчуци от градината, в която работели, бранели го от надзирателите и бригадните. Според Знеполски имало разпореждане на главатаря да не бъде закачан, но не става ясно дали въдворени комунисти и бивши служители на ДС не са използвали за това влиянието си.

Един от малкото сблъсъци между политически и криминални е споменатото сбиване през есента на 1949 г., описано от Христо Колев. Според Христо Колев след това криминалните се отнасяли с уважение към анархистите не само заради проявената твърдост, но и защото виждали в тях идеализма и решителността, които впечатлявали и останалите политически лагеристи. Политически затворници и криминални лагеристи се сблъскват и при наводнението през 1953 г. В отсъствието на охрана и надзиратели, криминалните са освободени от „Тел Авив“, за да не се удавят. Според едни от разказите криминален лагерист отнел хляба на старец – политически затворник, и бил нападнат от затворниците, а останалите криминални му се притекли на помощ с ножове и вериги. Според друг разказ криминалните обрали личните вещи на затворниците в напуснатите бараки, но след като били заплашени и при численото превъзходство на политическите, по заповед на тартора си ги върнали. Според Петко Огойски при атаката на милиционерите едни от криминалните помагали на милицията, а други, в това число водачът Бегайчо, подкрепяли затворниците.

Комунистите

Към 31 декември 1951 г. в ТВО „Белене“ има 154 членове на БКП – 147 политически (от които една жена), 6 *криминални* (1 жена) и 1 с присъда (единственият с присъда в ТВО „Белене“ към този момент). По народност те са: 138 българи, 2 югославяни, 7 гърци, 6 турци и 1 арменец. В края на ноември 1952 г. в лагера има 123 лагеристи комунисти – 115 политически и 8 *криминални.*

От тях 121 са мъже, а 2 са жени. По народност: 118 българи, 1 югославянин, 2 гърци, 1 турчин, 1 циганин. В края на август 1953 г.: 58 членове на БКП – 53 политически и 5 *криминални;* 55 мъже и 3 жени; 49 българи, 2 югославяни, 6 турци и 1 циганин. (Тази статистика не включва затворниците, които идват в лагера през 1952 г.)

Ето данните за социалното им положение и причината за въдворяването:

	31.12.1951	30.11.1952	31.8.1953
нетрудещи се	1	2	2
занаятчии	21	22	13
бедни и средни селяни	43	20	7
селяни в ТКЗС	7	7	-
кулаци	7	4	4
служители	42	40	18
учащи	-	-	-
работници	8	22	13
свободни професии	25	6	1
	31.12. 1951	30.11.1952	31.8. 1953
вражеска агитация и пропаганда	12	11	1
саботаж и вредителство	40	33	14
бандитизъм и тероризъм	9	5	2
бягство през граница	16	8	5
помагачество на нелегални	14	15	2
помагачество при бягство	5	4	-
шпионаж	10	7	3
дейност преди 9.XI.1944 г.	14	32	26
кражба	-	3	2
Неморални деяния	6	4	3
Пиянство и комар	28	1	-

Както се вижда, голяма част от комунистите са изпращани в „Белене“ като съпротивляващи се на отнемането на земята селяни, като бегълци от режима, като помагачи на горяни и на бегълци, но в лагерните спомени като комунисти са останали само репресираните партийни функционери и служители на ДС. Първите от тях се появяват в края на 1949 г. Първият комунистически функционер, за когото се споменава в лагерните спомени, е Васил Живков, въдворен в края на 1949 г. или началото на 1950 г. Според лагеристите той е брат на Живко Живков и

бивш секретар на Антон Югов. Този вид лагеристи се увеличават през 1951 г., когато с приключването на следствията по трайчостовските процеси в лагера са изпратени онези, които не са предадени на съд. А през 1952 г. заедно е политическите затворници от затворите в страната идват и осъдените в тези процеси.

Денчо Знеполски, който е разследван по трайчокостовските процеси и изпратен в лагера без присъда, смята, че през лятото на 1952 г. на острова има 120 комунисти и посочва някои от тях – лагеристи и затворници: Радко Миланов, Велю Баев и Стефан Чакъров – началници на бургаската Държавна сигурност, Симеон Касабов – емигрант в СССР, съветски комунист, Нарцис Смилков – ръководител на БОНСС преди 9.09.1944 г., секретар на Добри Терпешев, Любен Гумнеров – преди 9.09.1944 г. секретар на Околийския комитет на БРП в Пазарджик, партизанин в отряд „Чепинец“, Стефан Богданов – партиен деец и началник на IV отдел на ДС, Гавраил Савов от Пловдив – един от участниците в изграждането на Военната организация на БКП, емигрант в СССР, 1944-1949 г. работи в ЦК на БКП, Димитър Молдованов – комунистически деец от Ямбол, проф. Михаил Герасимов, полк. Марко Чиков, завършил военна академия в СССР, Борис Христов, осъден в процеса срещу Трайчо Костов, търговски представител в СССР в периода 1944-1949 г., Боню Петровски – сътрудник на нелегалните партийни канали за чужбина през 1920-1925 г., емигрант в СССР, заместник-министър на външната търговия до осъждането му в трайчокостовските процеси, Димитър Пенчев – милиционерски началник от Нова Загора, Иван Стефанов – министър на финансите, управител на БНБ, осъден заедно с Трайчо Костов, полк. Боян Михнев – комунистически партизанин, армейски офицер, Петър Делийски от плевенската ДС. В лагера са и Петър Семерджиев – бивш партизанин, секретар на ОК на БКП в Сливен, от 1948 г. кандидат-член на ЦК на БКП, осъден в процеса срещу министри, членове на ЦК и сътрудници на Държавна сигурност и преместен от Шуменския затвор през есента на 1953 г., Рачо Цанев от Сливен (Рачо Цанев Радков) – член на ЦК на БКП (1928-1931 г.), секретар на ЦК и член на Политбюро (1929-1931 г.), изключен от БКП като

левосектант (1935 г.), комунистическият екзекутор Лев Главинчев – зам.-командир на Гранични войски (1947-1949 г.), осъден в процес по македонска линия, свързан с трайчокостовските процеси.

Според причината за въдворяването, лагерното им положение и отношението на лагеристите към тях към тази група трябва да се отнесат и участниците в Деветосептемврийския преврат Крум Лекарски, Тодор Тошев и Стоян Трендафилов. Те са следствени по свързаното с трайчокостовските процеси следствено дело „Военен съюз“. Поради липса на достатъчно доказателства на 13 март 1952 г. е издадено обвинително заключение да се прекрати следствието и по оперативни съображения да бъдат изпратени в ТВО, което е утвърдено от министър Цанков на 11 април 1952 г. Въдворени са за срок от 7 години с Протокол на комисията № 6 от 16 април 1952 г.

Положението на комунистите в концлагера е двойнствено. *Трайчокостовците* са една от смятаните за особено опасни категории политически престъпници. Въпреки това те остават *идейно близки* за бившите си съпартийци, за разлика от всички останали *реакционери.* Съществуват и лични връзки, общо партизанско минало и съвместна служба в МВР с някои от лагерните началници. Денчо Знеполски разказва в спомените си, че началниците на лагера, някои от които са негови съпартизани, се отнасят към него като към предател, заканват му се с убийство, подлагат го на издевателства. Същевременно той *е* назначен за секретар на културсъвета с поръчение да овладее положението с новодошлите затворници „реакционери“, които се бунтуват, правят протести и не искат да работят. (Знеполски е въдворен за 7 години на 30 април 1952 г., но е изпратен на затворническия I обект.) Бившите високопоставени комунистически функционери са членове на културсъвета, четни и бригадни отговорници.

Тези позиции в лагерния актив дават привилегиите да не се работи, собствена стая, свобода на движение из острова, достъп до по-добра храна и облекло, както и възможност да се помага на други комунисти. Денчо Знеполски разказва, че Радко Миланов чрез свои хора бил в състояние да го защитава от лагерните началници и да му изпраща храна, дрехи и гумени цървули, а Гавраил Савов, бивш

„разведчик“ от международен мащаб, имал сериозно влияние в лагера, така че дори лагерните началници се бояли от него. Петър Семерджиев бил предложен за бригаден отговорник от приближен на лагерната управа затворник, когото той като секретар на Окръжния комитет на БКП в Сливен препоръчал за началник на милицията в Сливен. *„А бригадир означаваше да получа допълнително парче хляб, допълнително чорба и на работния обект да не работя, а да записвам извършената работа от отделните участници в бригадата“* – пише Семерджиев. Няколко дни по-късно обаче бил извикан пред строя от началника на лагера и била прочетена заповед за отстраняването му като бригадир, защото е „упорит народен враг“[129].

Редовите комунисти (както и белогвардейците) са смятани за неспособни на бягство и са предпочитани за работа на слабоохранявани обекти или без милиционерска охрана – като колари, овчари, говедари.

Между бившите комунистически функционери и останалите лагеристи съществува пропаст. Комунистите смятат собственото си въдворяване за грешка, а на останалите лагеристи гледат като на правилно въдворени реакционери. Останал в края на 1953 г. един от последните лагеристи, Денчо Знеполски пише, че двамата с Боян Михнев са оставени да стоят „сред най-заклетите врагове на народа“. Тази пропаст се задълбочава от привилегированото им положение в лагерния актив. Мотивирани и идеологически, и от желанието да запазят привилегиите си, те според лагерните спомени са „изедници спрямо затворниците“, тероризират останалите, правят доноси, нанасят им побои и понякога са много по-подли и жестоки от самите надзиратели. Това особено се подчертава за Радко Миланов, Любен Гумнеров, Петър Делийски, Боян Михнев, Димитър Пенчев.

Лагеристите се отнасят към комунистите с презрение и недоверие. Донякъде изключение е Денчо Знеполски, който въпреки идеологическата си правоверност и прилежание в лагерния актив се държал смирено. Някои лагеристи споменават с добро и четния бай Рачо Цанев от

[129] Семерджиев, Петър. Спомени. София, Сиела, 2010. Навсякъде следващите позовавания на Петър Семерджиев се отнасят към това издание.

Сливен и Нарцис Смилков[130], но Стефан Бочев описва Смилков като образец на лагерен нагаждач. Атанас Москов разказва, че при връщането си в лагера през 1951 г. от следствието на ДС е посрещнат от четния на II обект Георги Йорданов, бивш началник на ДС в Русе. Москов бил категоризиран в I разряд и определен за отделението на изолираните, но Йорданов на своя отговорност го поставил временно във II разряд, при по-лек режим, докато се възстанови. Тодор Хаджиниколов пише (без сам да е бил свидетел), че четният на II обект Йорданов при освобождаването си бил изпратен с овации от лагеристите. Стефан Бочев обаче разказва, че четният от русенското ДС без причина идвал неколкократно в помещението да се заканва, че ще го постави два метра под земята.

Разделението минава не само между комунистите и останалите, но и между самите комунисти – например въдворените без присъда смятат осъдените за основателно репресирани. Атанас Москов пише, че когато комунистите

[130] Като художник в културсъвета Хаджиниколов бил приятел само с Нарцис Смилков и бай Рачо Цанев от членовете му, останалите били нервни, груби и като че ли вярвали, че ще се върнат на работа в тайните коридори на ДС; един от тях се хвалел, че Трайчо Костов стоял на колене пред него, и въобще били „достатъчно окървавени“, с деформирано мислене и с голямо недоверие към останалите. Източник на РСЕ/РС, 28-годишен българин от Варна, завършил университет през 1946 г., легионер, въдворен за разпространяване на новините от западните радиостанции, освободен януари 1952 г. и избягал в Турция през юли 1952 г., говори за Рачо Ангелов и Нарцис Смилков като за осъзнали тоталитарния характер на партията си. Според неговия разказ Рачо Ангелов, 60-годишен, дребен, прегърбен, с бяла коса и кафяви очи, бил арестуван през юни 1951 г. като трайчокостовист, скоро след пристигането в лагера бил направен бригадир, а през септември 1951 г. – четен. През октомври бил наказан с 15 дни карцер в „Тел Авив“, защото наредил да се направи навес на група болни, които работели на открито под дъжда. След това бил изпратен на обща работа и никога не донасял за действията и приказките на своите другари. Бил уважаван от всички. Нарцис Смилков, 38-годишен, софиянец, арестуван през 1950 г. като трайчокостовист, като образован човек бил назначен за председател на културпросветния комитет. Надзиравал политическото превъзпитание на лагеристите, но в това сам бил проверяван за политическа благонадеждност. Често държал речи пред големи групи лагеристи, но винаги под прякото наблюдение на политическия командир. През септември 1951 г. група лагеристи били хванати да ядат царевица и изпратени в карцер. Смилков се изказал в тяхна подкрепа, това било донесено на началниците и бил наказан с 10 дни карцер, след което бил снет от длъжност и изпратен на обща работа. (Communist „Deviationist“ Inmates of Camp Belene, 17 April 1953. HU OSA 300-1-2-33580; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

стават повече, се разделят на групи, започват да се дебнат, да се карат и взаимно да се злепоставят. Когато една от групите дойде на власт – четен, бригадни, измервани, нормировчици, – започва да преследва другата група и ги докарва с доноси до карцера. Според доклада на началника на лагера за ноември 1951 г. бившият земеделски народен представител Борис Чанджиев натяквал на въдворените комунисти, че това е тяхната демокрация: „Един друг ще се изядете и ще се унищожавате и ще лежите заедно с нас, щом не зачитате свободата и демокрацията на Запада“[131].

Лагерната 1952 година

От края на май започват да пристигат политически затворници от различни затвори в страната. Те са настанени на I обект, а политическите лагеристи са преместени на II обект – там са събрани трите разряда на политическата категория и са формирани две чети, като I разряд е строго изолиран от останалите два. Криминалните лагеристи остават в своята секция на I обект. Ако към 1 май в лагера има 3017 лагеристи (2895 политически и 122 *криминални),* то към 1 октомври в лагера има 4191 лагеристи и затворници.

Щатът на концлагера се разраства, главно с нови стопански длъжности и структури. Продължава затягането на режима и охраната, започнало в края на 1951 г. След бягството на 6 април на двама лагеристи през придошлия Дунав режимът допълнително се затяга, направен е обиск, иззети са всички предмети, които могат да послужат като поплавъци при бягство – манерки, шишета, дамаджани. Лагеристите са прибирани по-рано в бараките, помещенията са заключвани през нощта, на прозорците са поставени дървени решетки. Милиционерските постове са увеличени, на работните обекти се извършват проверки на всеки час. Наказанията се увеличават – ако през март дисциплинарно наказаните са били 17 души, през април те са 101. Като „опит за бягство“ се третира всяко отклонение от строя или зоната на работния обект и разстрелите зачестяват – на 23 април е убит криминален лагерист, на 11 май е убит анархистът Иван Йондев, през юни отново са

[131] ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

застреляни двама души „при опит за бягство". Въпреки това през юли по време на нощна вършитба бягат двама затворници. Нощната работа е преустановена. През август бягат трима затворници, по-късно са заловени. Затворниците и лагеристите са заключени при затворнически режим в бараките и не са извеждани на работа. Горещината е непоносима, хората се струпват около малките прозорчета, за да поемат въздух. Външната охрана на част от южния бряг на острова е поета от рота на Вътрешни войски, усилена е охраната на лагерните обекти. През септември заради спадналите води на Дунав и страха от бягство близо 70% от затворниците и въдворените не са изпращани на работа и остават заключени в бараките, извеждани са само за закуска, обяд и вечеря. В началото на октомври Вътрешни войски са подсилени с още 30 войници и започва извеждането на дигата на всички годни за работа въдворени, а затворниците са на земеделска работа. На работния обект се извършва проверка на всеки час, а в лагерния обект проверките са увеличени на три на ден. В края на месеца е убит затворник при „опит за бягство". На лагеристкия II обект силите са хвърлени за завършване на дигата, нормите са удвоени. През ноември Вътрешни войски изтеглят своите части и вътрешната и външната охрана изцяло се поема от милицията. Поради лошото време са завършени 2000 м от планираните 3000 м дига, която трябва да се разшири в основата с 6 м и да се надгради с 1,5 м. Удвоените норми се изпълняват при 6-часов работен ден, тъй като заради страха от бягства лагеристите се извеждат и прибират по светло. През декември затворниците са мобилизирани за прибиране на изостаналата селскостопанска продукция, островът е потънал в кал, непроходим за всякакви транспортни средства, и хората пренасят продукцията на гръб над 6 км. Работата на лагеристите на дигата е силно затруднена от лошото време, пръстта трябва да се носи от по-далечно разстояние, защото водата е придошла и е заляла ниските места на острова.

Въпреки че концлагерът продължава да се изгражда, битовите условия остават тежки, особено след увеличаването на лагерния състав със затворниците. През лятото на I и II обект се строят нови бараки, но хората

влизат в тях едва през октомври. Построените на II обект нови 10 бараки плетарки са много по-паянтови и нехигиенични от съществуващите. Особени трудности има с храната. Снабдяването с продукти е нередовно, а от лятото то е и недостатъчно, защото се прави по планове, които не включват пристигналите затворници. През цялата година дажбите не се спазват по качество и количество. Лавките не са снабдени с хранителни продукти, а през май е извършена парична реформа, парите на въдворените и затворниците са обменени и те не могат да си купуват дори наличното в лавката. Водните помпи не са достатъчни за увеличения брой на хората. Още от началото на годината облеклото остава „един от най-болните въпроси“, а с пристигането на затворниците през лятото положението става катастрофално. През март и април смъртността се увеличава драстично и по наличните сведения умират 18 души, вероятно вследствие на гладната зима и на грипна епидемия.

На 1 февруари 1952 г. започва работа Специалната комисия по въдворяването и изселването. Тя не само трябва да решава по новите предложения за въдворяване и изселване, но и да прегледа делата на всички въдворени, да освободи част от тях и да остави в ТВО *непоправимите заклети врагове,* като им определи срокове до 7 години.

До този момент лагеристите са въдворявани със заповеди до 1 година, но в лагера огромната част от тях се водят безсрочно въдворени. Към 31 декември 1951 г. в ТВО „Белене“ се намират 3228 въдворени – 3123 политически и 105 криминални. Според сведенията на лагерната администрация техните срокове са:

до 3 м.	22
до 6 м.	265
до 9 м.	36
до 12 м.	886
без срок	2019

През май 1952 г. на част от въдворените е прочетен новият срок, за който ги превъдворява Специалната комисия. През юни лагерът много често е посещаван от оперативни работници от София във връзка с

превъдворяването, както и с цел вербуване. Почти всички въдворени са викани на разпит.

До началото на юли 1952 г. комисията освобождава на големи групи 598 души, а превъдворява 1660 от лагеристите, но все още не е успяла да завърши превъдворяването. На 8 юли 1952 г. Вълко Червенков за пореден път прави забележка на вътрешния министър, че *„недопустимо бавно работи комисията по преглеждане списъка на въдворените. В ТВО трябва да останат непоправимите заклети врагове, явно опасните за реда и спокойствието в страната елементи, а не за щяло-нещяло да се праща в ТВО“.* Червенков нарежда на Георги Цанков до 1 август да представи в Политбюро доклад за броя на въдворените, характера на причините за въдворяването и предложение за освобождаване на всички, които са въдворени неправилно и без достатъчно основания, а занапред въдворяването да става само по решение на Специалната комисия и под личната отговорност на министъра на вътрешните работи, който на три месеца да докладва в Политбюро за решените от него въдворявания[132].

Тъй като окръжните управления на МВР изпращат непълни материали за въдворените, налага се във всеки окръг да бъдат командировани служители, които заедно с окръжните началници да прегледат делата и да направят предложения до комисията. На 23 юли 1952 г. пом.-министър Капитанов докладва, че „не се откри нито един случай, при който български гражданин да е изпратен в ТВО невинно“, но окръжните началници на МВР са предлагали дълги срокове, несъответстващи на вината. В ТВО също са изпратени служители, които вземат мнението на лагерната администрация и провеждат разпити на лагеристите[133]. Според пом.-министър Кумбилиев някои окръжни управления, като това в Плевен под ръководството на Мирчо Спасов, предлагат високи срокове с най-общи обвинения „и то за трудещи се селяни“, други, като МВР – Враца, предлагат твърде малки срокове.

[132] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.

[133] Доклад относно намиращите се в ТВО лица, причината ва въдворяването им и по подработка на материалите за комисията, 23.07.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 361.

Кумбилиев препоръчва, когато от окръга предлагат превъдворяване, а в центъра – освобождаване, по изключение такива случаи да се съгласуват с окръзите по телефона, „за да не пуснем някой гад“, и дава своето мнение, че *„трудящи се селяни, които нямат големи провинения и особено тия във връзка с ТКЗС м.г., да бъдат освобождавани. Михайловисти и полицаи – за по-дълги срокове, също анархисти* Кумбилиев предлага освобождаването да стане за 9 септември: *„Има политически смисъл и също така да се помисли за някои вербуване и заедно да се пуснат – по-добре ще се зашифроват. [...] Има доста болни. За някои не е целесъобразно да умират в ТВО. Предлагам да се изпрати комисия от 2 лекари и отговорен работник от III управление – 4 отдел, която да прегледа само по-тежко болните и излезе с предложение за всеки. Това също може да стане до 9 септември т.г.“*[134].

На 30 юли 1952 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков докладва на Вълко Червенков за работата на Специалната комисия[135]. Проверките и прочистването на ТВО са започнали от началото на 1951 г. и през 1951 г. са освободени 1023 лица, а през 1952 г. заедно с освободените от комисията – 1351, или общо са освободени от началото на 1951 г. 2374 души. От 1 февруари до 30 юли 1952 г. комисията е освободила 966 лица, превъдворила е 1993 и е въдворила нови 330 лица. Към този момент в ТВО се намират 2323 лица (2248 мъже и 75 жени), от които криминалните са 144. По причините за въдворяването се разпределят така:

Бивши белогвардейци, участвували в окупационния корпус в Югославия и за други вражески прояви	5
Бивши полицаи, вършили убийства, изтезания и други престъпления до 9.IX. 1944 г., укрили се от Народния съд, или за вражески прояви след това	262
Бивши царски офицери за престъпления до 9.IX.1944 г., укрили се от Народния съд, други помилвани, но с вражеска	173

[134] Доклад от Георги Кумбилиев до министъра на вътрешните работи Георги Цанков, 20.07.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. I, а.е. 2645.

[135] Доклад относно намиращите се в ТВО лица и характера на причините, поради които са въдворени, 30.07.1952 г., чернова. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.

дейност след това	
Провокатори и за предателство в Партията	47
Активни Ив. Михайловисти (ВМРО)	41
Лидери, бивши министри и други водачи на буржоазни и фашистки партии	65
Ръководящи и активни Н. Петковисти и лулчевисти, членове на върховно и окръжни ръководства, „народни“ представители и др.	529
Бивши водачи на легионери и ратници и други, проявявали до въдворяването им активна антинародна дейност	66
Изменници на Родината, заловени на границата или в опит и подготовка за това	26
Ятаци и помагачи на бандити или на шпиони и диверсанти, прехвърлени в страната	279
Участници в нелегални контрареволюционни групи и организации	170
Разпространители на злостни слухове и за вражеска пропаганда, разпространяване на анонимки и други разни	243
Чужденци, влезли нелегално в страната по неустановени причини	41
Анархисти с активна анархистична дейност	43
Сътрудници на полицията	98
Сътрудници на чуждото разузнаване	91
Криминални престъпници: рецидивисти, сводници и проститутки	144

Георги Цанков илюстрира с конкретни случаи критериите на превъдворяването. За 1 година е превъдворен 28-годишен безпартиен селянин, който „не е привърженик на народната власт“ и е подготвял измяна на Родината – бягство в Гърция, осуетено от органите на МВР. Срок от 2 години е определен на 47-годишен селски кръчмар, сътрудник на полицията преди 1944 г., а след това – опозиционер и водач в селото, съден през 1947 г. „във връзка с паричната обмяна“, „разпространител на злостни слухове“ след излизането си от затвора. Срок от 5 години е определен на 58-годишен бивш полицейски пристав, след 1944 г. „много активен опозиционер и кандидат за народен представител, разпространител на слухове и антинародна пропаганда“. За 7 години е превъдворен 57-годишен бивш индустриалец, „известен убиец на работничеството в Габрово“, бивш министър на

правосъдието, „управител на Беломорието, ръководител на избиването на гръцкото население по време на Германската окупация“.

През август на лагеристите са съобщени сроковете на превъдворяване. Любомир Банковски пише, че един ден тръбата свирила сбор и лагеристите били върнати в обекта. На плаца имало коли и външни хора. Наредили лагеристите да седнат на земята и започнало четенето на имената по окръзи с новите срокове до 7 години. Лагеристите били стъписани от годините, раздавани с лекота, но абсурдността постигнала обратен ефект и те започнали да се шегуват с „присъдите“, като обявявали за благонадеждни тези със срокове по-малки от 5 години.

На 3 септември 1952 г. отделение ВИ предлага на Специалната комисия за Девети септември да бъдат освободени 245 въдворени – 240 мъже и 5 жени, 178 от тях са *контрареволюционери* (от които 4 жени), 13 – *криминални* (1 жена), а 54 са гръцки поданици.

Предложени от окръзите като непредставляващи повече опасност за обществения ред и сигурност	109
Предложени от окръзите по оперативни съображения	33
Предложени от III управление по оперативни съображения	36
Гърци по предложение на II управление – ДС	54
За криминална дейност, непредставляващи вече опасност	13
За добра трудова дейност и поведение, предложени от ТВО „Белене“ и III управление – ДС да им се намали срока за въдворяването	15

При изготвянето на предложенията служители на отделение ВИ вземат мненията на окръжните началници на МВР, а служители на отдел „Затвори и ТВО“ и на III управление – ДС отиват в лагера и на място определят „подходящи за освобождаване лица“. Комисията, която на място в „Белене“ преглежда списъците и материалите за въдворените и прави мотивирано предложение за освобождаването по случай Девети септември на тези лица, „които няма да представляват повече опасност за обществения ред и сигурност“, е назначена със Заповед на началника на управление „Затвори и ТВО“ № П-749 от 11

август 1952 г. и се състои от зам.-началника на ТВО „Белене“ Тодор Николов, лейт. Кирил Гаджев от управление „Затвори и ТВО“ и Блажо Стойчев като представител на отдел IV при управление III – ДС.

От 1 август до 31 декември 1952 г. комисията въдворява 212 *държавни престъпници* и 76 *криминални* – 252 мъже и 35 жени. По категории и вид на деянието нововъдворените са:[136]

Бандити, ятаци и помагачи	36
Сътрудници на чуждото разузнаване (католици)	30
Разпространители на слухове и анонимки	29
Участници в нелегални организации	24
Бивши полицаи	20
Изменници на Родината	12
Сътрудници на полицията	12
Провокатори и предатели на партията	11
Чужденци нелегално влезли в страната	11
Царски офицери	10
Николапетковисти и лулчевисти	10
Водачи на легиона и ратници	5
Анархисти	2
Криминални рецидивисти, сводници, проститутки	75

Така през есента и зимата на 1952 г. горяните и техните ятаци и католиците, въдворени след големите показни процеси през октомври и декември 1952 г., изпреварват като обект на политическото въдворяване традиционно водещите групи на „разпространителите на слухове“, полицаите и членовете на БЗНС – Никола Петков.

Към края на октомври на въдворените отново са съобщени срокове на превъдворяване. През декември оперативни работници провеждат чести разпити на „добрите производственици“ и някои от тях са предсрочно освободени.

Към 31 декември 1952 г. лагеристите са 2348 души със следните срокове:

---

[136] Доклад от началника на отделение ВИ относно настаняването на държавните и криминални престъпници в ТВО от специалната комисия и проекти за наказателно-административни мерки по отношение на изменниците на родината и невъзвръщенците и техните близки, 26.01.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 11.

	политически	криминални
3 месеца	7	0
5 месеца	2	0
6 месеца	41	29
1 година	478	17
1 година и 6 месеца	2	0
2 години	462	51
2 години и 6 месеца	2	0
3 години	422	54
4 години	130	7
5 години	340	30
6 години	33	0
7 години	225	16

Концлагер затвор

С пристигането на затворници през 1952 г. ТВО „Белене“ се превръща в нов вид трудово-изправително учреждение. Опитът да се слеят концлагери и затвори в единна трудово-изправителна система по подобие на ГУЛАГ започва с изпращането на затворници в ТВО „Ножарево“ през 1950 г. и продължава с ТВО „Белене“ през 1952 г. В края на февруари 1952 г. в ТВО „Белене“ са доведени 140 затворници за работа по строежите в селото. Те не са политически и са с малки провинения и присъди. Повечето са с най-леката режимна категория – II категория III разряд, много малко са II разряд. Те са настанени на V обект при все още неосигурени битови условия[137]. А в края на май 1952 г. започват да пристигат политически затворници от различни затвори в страната.

Определянето кои затворници ще бъдат изпратени в „Белене“ се прави от комисия на място в затворите. Според Недялко Гешев комисията включва началника на затвора, политическия началник и двама представители на управление „Затвори и ТВО“. Според П. К. Чинков комисията се състои от Петър Варков от управление „Затвори и ТВО“, началника, лекаря и главния надзирател на затвора. Пред нея се явяват политическите затворници без осъдените на смърт и следствените. На затворника са задавани въпроси за името, датата на раждане, присъдата,

[137] Доклад от Стефан Китов, началник общежитие с. Белене, Свищовско. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

колко остава от срока му и желае ли да бъде изпратен на работа. За някои от затворниците началникът на затвора възразява, ако са имали *лошо поведение,* но невинаги възраженията се вземат предвид[138]. Според спомените подбирани са затворници с присъди до 10, рядко до 15 години. Те трябва да са работоспособни – П. К. Чинков е отхвърлен, тъй като е твърде възрастен и физически слаб, но през лятото на 1953 г. е одобрен от Варков и изпратен на I обект в „Белене“ на 5 август.

На 25 май 1952 г. в ТВО „Белене“ пристигат политически затворници от Плевенския затвор[139]. По спомените на Колю Кондов политически затворници от Пазарджишкия затвор са натоварени в товарни вагони на 29 май 1952 г. и пристигат в лагера след двудневно пътуване, като по пътя един от тях умира. Ангел Христозов от с. Марково, Пловдивско, разказва, че на 8 юни 1952 г. политически затворници от Варненския затвор потеглят към „Белене“ и на 13 юни пристигат на острова[140]. През юни 1952 г. са докарани около 420 политически затворници от затвора в Коларовград (Шумен) – един от основните политически затвори.[141] Според Хapалан Попов това става на 12 юни[142]. През юни 1952 г. от Пазарджишкия затвор са доведени 8 бивши лагеристи в специалния лагер „С“, които заради това, че са били преки свидетели на убийствата в лагера, след закриването на лагер „С“ са били *оставени завинаги* в Пазарджишкия затвор. През лятото на 1952 г. пристигат и политическите затворници от затвора в Лом.

След мъчително пътуване в горещи, задушни, претъпкани вагони, само нощем и с престой през деня в глухи

---

[138] Чинков, П. К. Сега ще чуете нашия коментатор. Записки. София, Синева, 2001. Навсякъде следващите позовавания на П. К. Чинков се отнасят към това издание.

[139] Горчева, Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други. – В: *Диалог,* № 60, Холандия, 2010.

[140] Истината или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. БНТ, 1993.

[141] Шуменският затвор е един от най-строгите политически затвори. Според Недялко Гешев през януари 1952 г. затворниците от II и III разряд на I категория са изпратени в Пазарджишкия затвор, а оттам са докарани затворници от категория I-I. В затвора са много от осъдените лидери на различни политически партии и организации.

[142] Попов, Харалан. Българската Голгота. София, Изд. ателие АБ, 2005. Навсякъде следващите позовавания на Харалан Попов се отнасят към това издание.

коловози, затворниците пристигат на острова, настанени са на I обект, разпределени са в бригади и на втория ден са изпратени на работа. Първите работни дни са много трудни за хората, прекарали години в килиите. Изтощени и с атрофирали мускули, те не са в състояние да изпълнят нормите и получават тежки изгаряния от слънцето.

На I обект затворниците заварват 40-50 лагеристи, оставени като четни отговорници, културпросветници и на домакинска работа в складовете, фурната и кухнята. Но затворниците на I обект и лагеристите на II обект са строго изолирани едни от други. Понякога затворниците минават край работни обекти на лагеристи и разпознават сред хората, които лагерната администрация усърдно крие от тях, бивши министри, депутати, офицери. Забелязват, че лагеристите от I чета, с най-строгата режимна категория, изглеждат много по-изтощени и измъчени от самите тях – изгорели от слънцето, измършавели, с напукани устни и ръце. Лагерната администрация научава, че много от младите политически затворници, особено николапетковистите, се интересуват за своите въдворени лидери и правят опити да се свържат с тях. Когато затворниците не успяват да завършат жътвата до 1 юли 1952 г., на полетата в западната част на острова са изпратени бригади лагеристи, но отново строго изолирани от затворниците[143].

Лагерът събира политически съмишленици, които дотогава са били в различни затвори или изолирани в един и същи затвор. Това дава възможност за политически коментари, за организирана взаимопомощ, за по-успешно разкриване на агентите и дори за организиране на протести. В младежките бригади (според Недялко Гешев три бригади в отделна барака), формирани от лагерната управа за предпазване на младите политически затворници от вредното влияние на по-възрастните, групите на земеделците, легионерите, анархистите и

[143] Затворниците имат контакт само с бакарите на лагеристите, които идват за чорбата в кухнята на I обект. От тях научават кои техни близки и познати са на II обект. Недялко Гешев научава, че баща му е на II обект. По молба на сина бащата е включен в групата на бакарите и двамата се срещат за 10 минути след неколкогодишна раздяла. Двамата се срещат отново, когато по случай 9 септември 1952 г. бащата е освободен, а Гешев помага в склада на I обект при връщането на цивилните дрехи.

социалдемократите отказват да изпълняват нормите, саморазправят се с доносниците и открито декларират опозиционната си принадлежност. След неуспеха на поредица дисциплинарни наказания лагерната управа е принудена през септември да разформирова младежките бригади, създадена е наказателна бригада и е прекратено връщането на провинените затворници в затворите, а наказанията им се налагат на острова.

Със Заповед на Президиума на Народното събрание № 257 от 29 юли 1952 г. е назначена комисия за изработване на предложение за помилване на затворници от ТВО „Белене“ по случай Девети септември. Председател е началникът на лагера Стефан Китов, а членове: Васил Панев – представител на Окръжния съд в Плевен, прокурор Христо Иванов – представител на Окръжната прокуратура в Плевен, Петър Гичев – представител на ОК на БКП – Плевен, лейт. Коста Папуров – представител на ОУ МВР – Плевен, кап. Марин Пантевски – представител на Военната прокуратура в Плевен, и неназован представител на ОК на ОФ – Плевен. С доклад от 6 август 1952 г. комисията предлага за помилване: 1 осъден за престъпления срещу НРБ, 9 осъдени от Народния съд, 32 осъдени за криминални престъпления, 11 осъдени от военен съд (предимно милиционери, осъдени за криминални престъпления и превишаване на властта) и 2 осъдени за предизвикване на смърт по непредпазливост. Не се помилват 2159 души[144]. Или към този момент в „Белене“ има 2214 затворници.

Така от лятото на 1952 г. „Белене“ е най-големият политически затвор в страната. Към началото на 1953 г. в „Белене“ има около 1700 политически затворници. В този момент ТВО „Белене“ е следвано по брой на политическите затворници от Коларовградския затвор – 869 души. Според доклад на началника на III управление – ДС полк. Богдан Думков „най-злостните и закоравели контрареволюционери“ са в затворите в Коларовград, Сталин, Плевен, Пазарджик, Стара Загора, Сливен и ТВО „Белене“[145]. Към началото на 1953 г. в „Белене“ са

[144] ЦДА, ф. 117, оп. 13с, а.е. 1106.

[145] Според доклада на Думков към началото на 1953 г. в страната има около 19 000 затворници и въдворени, от които 7590 политически и 11 410 криминални.

концентрирани половината от 7590-те политически затворници и лагеристи в България – 3736 души (заедно с неполитическите в ТВО „Белене“ има 4197 души)[146]:

ТВО „Белене“	3 736
Софийски затвор	540
Коларовград	869
Плевен и Ловеч	604
Сталин	635
Стара Загора	257
Пазарджик	383
Сливен	125
Пловдив	135
Димитровград	17
Благоевград	25
Бургас	51
Кюстендил	35
Търново	34
Враца	83

Всъщност от 1952 г. ТВО „Белене“ е не просто най-големият политически затвор, а въобще най-голямата наказателна институция в страната. Към 20 юни 1953 г. в „Белене“ има 2674 затворници и 2094 въдворени. За сравнение, в Софийския централен затвор има 3261 затворници, в Сливенския затвор – 1469, в затворническото общежитие Димитрово – 1092, в Плевенския затвор – 1000.[147]

Въдворените са 2286, а затворниците са 16 714- 14 380 осъдени и 2334 следствени. От 7590 „контрареволюционери“ 5093 са осъдени, 390 са следствени и 2107 са въдворени. Политическата принадлежност на политическите затворници и лагеристи е: николапетковисти, геметовци и гичевисти – 2533, фашистки организации и бивши хора – 741, полицаи – 147, трайчокостовисти, троцкисти и анархисти – 164, легионери – 146, михайловисти – 99, духовенство – 55, бивши членове на БЗНС в ОФ – 459, изключени от БКП и ДСНМ – 507, безпартийни – 2042, шпиони – 149, други – 468. (Обвинение в шпионаж имали много по-голям брой, но като второ обвинение.)

[146] Справка относно агентурно-оперативната работа в отдел IV при III управление на ДС, 23 март 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 67.

[147] Материали от пом.-министър Н. Цачев относно закриването на затвори, броя на затворниците, на изселените и др. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 3104.

В края на август 1953 г., при закриването на концлагера, началникът на управление „Затвори и ТВО" подполк. Васил Късовски докладва на пом,- министър Никола Цачев, че значителна част от затворниците в страната, осъдени за контрареволюционни престъпления, „стоят в затворите неизползувани в никаква работа", поради това, че повечето са с присъди от 15-20 години. Те са главно шпиони, трайчокостовисти и др., за които се е смятало, че не трябва да се изпращат на работа в „Белене". Например към 20 август в затвора в Коларовград е имало 397 затворници, незаети с работа, в затвора в Плевен – 265, в затвора в Сталин – 154. *„Една част от тия затворници са стари и негодни за работа, но останалите всички биха се използували по направата на дигата в Белене, ако се реши въпроса да изпращаме в Белене всички здрави и годни за работа затворници-контрареволюционери, независимо от размера и характера на техните присъди. Затворническото общежитие Белене добре се охранява и има условия да се провежда известна изолация на най-злостните от останалите, същевременно да работят по направата на дигата. Сега, когато нуждата от затворници-работници за Белене е голяма, моля да утвърдите това наше предложение, а именно да изпращаме в Белене всички здрави и годни за работа затворници-контрареволюционери."*[148]

Когато през август 1953 г. се подготвя решението на Политбюро за закриване на ТВО и някои затвори, МВР преценява възможностите на съществуващите затвори и затворнически общежития. В докладна записка на пом.-министър Никола Цачев капацитетът на затворническото общежитие „Белене" е изчислен на 2500 затворници и е най-голям в сравнение е останалите затвори. Върху докладната записка са нанесени поправки, вероятно от министъра, с които капацитетът на „Белене" е определен на 5000 затворници. Следва Софийският затвор, чийто капацитет заедно е отделенията, заети от Държавна сигурност, е 2000 души. Някои други, по-големи затвори са Сливенският (двата затвора) – 1500 души, затворническите общежития в Димитровград – 1200 души, и Димитрово (Перник) – 1000 души, затворът в Коларовград – 1000 души,

[148] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

и т.н.[149]

От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. от ТВО „Белене“ са освободени по изтичане на срока и помилване 1062 затворници, преведени в други затвори 56 души, доведени от други затвори 1176 затворници и към крайната дата в концлагера се намират 2476 затворници[150]. След закриването на ТВО „Белене“ на острова са доведени още политически затворници от цялата страна. Към 1 ноември 1953 г. затворниците са 3845, от които 3120 осъдени за контрареволюционни деяния и 725 осъдени за криминални деяния, а в края на ноември 1953 г. затворниците вече са над 4500[151]. Към 20 февруари 1954 г. на I обект и в намиращия се в непосредствена близост обект „Оборите“ има 1400 затворници, а на II обект – 2600 затворници[152]. На I обект затворниците са млади и с по-леки присъди политически и криминални затворници, а на II обект – политически с по-тежки присъди, криминалните са единици[153]. При наводнението през март 1954 г. на II обект има и от трите разряда на политическата категория (първо трябва да се евакуира 3 разряд, а след това по-строгите режимни разряди). През 1954 г. капацитетът на I обект е 1700-2500 затворници, на II обект – 2500-3000, на V обект – 400-500 затворници[154].

През 1954 г. продължават да пристигат политически затворници от затворите в София, Пловдив, Стара Загора, Пазарджик. До 1955 г. „Белене“ и Софийският централен затвор остават двата най-големи политически затвора в

[149] Докладна записка от пом.-министъра на вътрешните работи ген.-майор Никола Цачев относно закриването на затворите в градовете Благоевград, Кюстендил, Кърджали, Хасково, Коларовград и Пазарджик. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. I, оп. 1, а.е. 3104.

[150] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[151] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

[152] Доклад от майор Марин Тодоров Ханджийски – началник 30 Белене, Свищовско, по изложението на ТКЗС „Гигант“ с. Белене за използване на островите в района на общежитието. До началника на отдел „Затвори и 30“ – МВР. Февруари 1954 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[153] Според Недялко Гешев в началото на 1954 г. 750 от 1000 затворници, които са преместени от II на I обект през август 1953 г., са върнати на II обект. Същевременно 250 младежи от II обект са преместени за превъзпитание на I обект. На мястото на преместените политически затворници на I обект са докарани 1000 криминални.

[154] ЦДА, ф. 335, оп. 17с, а.е. 119.

България. Вероятно през 1955 г. започва преместване на политическите затворници, защото към 1 януари 1956 г. в 30 „Белене“ има 2060 затворници, от които 1971 криминални, а в края на 1956 г. са преведени в други затвори почти всички затворници, осъдени за контрареволюционна дейност, с изключение на 50 души[155]. Към 31 декември 1959 г. затворниците са 1404, от които 25 *контрареволюционери*[156]. След закриването на концлагера затворническото общежитие се завръща на острова. През 1960 г. политически затворници от други затвори отново са изпратени в „Белене“ и броят им нараства. Към 31 декември 1960 г. има 1358 затворници, от които 302 *контрареволюционери: 101 опозиционни земеделци, 16 царски офицери, 42 фашисти, националисти и терористи, 15 полицаи, 47 членове на контрареволюционни организации, 34 за шпионаж, 1 за вредителство и саботаж, 5 за вражеска агитация, 24 за опит да преминат границата, 15 безпартийни и ДКМС, 2 анархисти*[157]. Към 4 юли 1962 г. общият брой на затворниците в ТПО – с. Белене е 1455, от които 347 *контрареволюционери* и 1108 осъдени за криминални и стопански престъпления. По *линии и окраски* политическите затворници са: *бивша земеделска опозиция* (между тях няма лидери, а „редови членове, които нямат никаква дейност, а някои от тях са се оформили като земеделци в затвора“) – *90, легионери – 12, цанковисти – 12, анархисти – 4, звенари – 8, социалдемократи – 1, изключени от БКП – 11, безпартийни – 207.* По характера на престъплението: *за конспирация – 94, за опит и подготовка за бягство – 46, изменници на родината – 17, за стари деяния (предимно царски офицери) – 97, за шпионаж в полза на ватиканско и френско разузнаване – 10, турско разузнаване – 10, английско разузнаване – 4, американско разузнаване – 3, гръцко разузнаване – 4, израелско разузнаване – 3, югославско разузнаване – 3, за вражеска агитация и пропаганда – 33, за саботаж – 8, за диверсия – 2,*

[155] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[156] През 1959 г. са освободени 824 души поради изтърпяване на наказанието, освободени предсрочно условно – 48, помилвани с указ – 140, преведени в други затвори – 81, починали – 2, новопостъпили от ТВО „Белене“ – 75, постъпили от други затвори – 987.

[157] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

укриватели – 10, терористи – 4[158]. Към 1 януари 1975 г. в затвора има 1194 затворници, от които за престъпления против НРБ са осъдени 211 души[159].

„Дух и настроение“

Сведенията за „духа и настроението“ на лагеристите и затворниците са първата по ред и важност част на ежемесечните доклади на началника на ТВО „Белене“ до началника на отдел/управление „Затвори и ТВО“. Те съобщават какво вълнува въдворените и затворниците и какви са проявите на непокорство и съпротива.

През януари 1951 г. „духът и настроението на лагеристите са повишени“, те коментират заседанието на ООН по китайския въпрос[160], идването на Айзенхауер в Европа като първи главнокомандващ силите на НАТО, „провокациите от страна на Югославия, Турция и Гърция“, отстъплението на американските войски в Корея. Смятат, че затварянето на българо-турската граница (в началото на октомври 1950 г.) и декларацията на турското правителство са продиктувани от американците и са тактически ход, тъй като на границите с България са натрупани западни войски. Въоръжаването на Западна Германия се разглежда като подготовка за скорошна война, обиколката на ген. Айзенхауер в Европа – също. При кратките си контакти с външни лица по време на работа лагеристите се интересуват за положението в страната, за отношението на народа към БКП и какво се говори за лагерите.

През февруари се коментират военните маневри на югославската армия около Сараево, говори се, че под влиянието на Запада Тито се готви за война и на маневрите са присъствали военните аташета на западните страни, министрите на Англия, Франция и Австрия и главнокомандващият американската армия. Коментира се срещата на френския министър-председател Рене Плевен с

[158] Информация за агентурно-оперативната работа при ТПО с. Белене, Плевенски окръг, отдел „Затвори“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[159] ЦДА, ф. 335, оп. 32, а.е. 2.

[160] Вероятно става дума за отхвърлените от Съвета за сигурност на заседанието му на 30 ноември 1950 г. проекторезолюции на Китай и СССР за осъждане на американската военна помощ за Тайван.

италианския Де Гаспери като свързана с бъдещите военни действия в Европа, с надежда се гледа на въоръжаването на Западна Германия и се очаква обявяване на войната през март. Анархистите говорили, че в тази война ще е по-добре да победят САЩ, отколкото СССР, защото тогава ще има истинска свобода за широките народни маси. Смятат, че заради близката война освобождаването е спряно, а лагеристите – превъдворени за още 3 месеца. Николапетковистите коментират обявения вътрешен държавен заем като знак, че комунистическото правителство е довело страната до финансова катастрофа, и агитират лагеристите да не участват в заема. Очакват през март да бъде приет закон, че се въдворяват само лица с присъди, а тези без присъди ще бъдат освободени или дадени под съд. Говорят за промени в правителството и че в него ще влязат николапетковисти.

През март въдворените коментират премахването на купонната система за промишлените стоки и намират, че това е прах в очите на народа и не допринася за подобряване на материалното му положение. Коментират и новия наказателен закон и очакват, че ще бъдат разделени на три категории, една от които ще бъде освободена. Надяват се в най-близко бъдеще военният сблъсък между СССР и САЩ в Корея да достигне България и да донесе свободата.

През април духът и настроението са повишени, особено на николапетковисти и анархисти. Николапетковистите очакват до края на май войната в Корея да завърши с победа на американците и да се прехвърли на Балканите, американските войски да дойдат в България и да сложат край на комунистическия режим. Николапетковисти и анархисти организират хората за неизпълнение на нормите. Администрацията научава по агентурен път, че тези две групи разпределят получаваните колети между съпартийците си. Въдворените хранят надежда, че тези „с малки деяния“ ще бъдат освободени, а останалите ще получат присъди. Същевременно смятат, че при война на Балканите останалите в ТВО ще бъдат изпратени в Съветска Русия.

През май слуховете за масови арести достигат до лагера. За да се солидаризират „с борбата на кулашките елементи

вън от общежитието", земеделците бойкотират изпълнението на нормите и навременното обработване на културите. Започват да пристигат големи групи въдворени при Великденската акция. Старите лагеристи разбират, че скоро няма да има освобождаване, а други тълкуват това като знак за скорошно освобождаване на въдворените за по-малки провинения. Анархистите не изпълняват нормите, за да не изразходват силите си, тъй като не очакват освобождаване, привличат на своя страна младежи и въпреки разстановките успяват да се свързват с тях. Коментира се, че от 3-4 месеца няма никакво освобождаване, нито се разрешава свиждане. Някои планират бягство, като заявяват, че ако бъдат заловени, ще бъдат осъдени и изпратени в затвора, където е по-леко и има определен срок. Особено склонни към бягство са югославяните, гърците, въдворените за нелегално минаване на границата и ятаците на *бандити.* Стефан Китов докладва, че от външните новини се коментира конференцията на зам.-министрите в Париж. Лагеристите се надяват на Парижкото заседание за своето освобождаване[161].

През юни духът и настроението са повишени, тъй като много лагеристи са освободени. Смята се, че това се дължи на напрегнатото вътрешно и международно положение и че такива освобождавания ще има всеки месец: „Бентът се отприщи". Пристигането на нови големи групи въдворени също се отдава на международното положение и съпротивата на селяните срещу колективизацията. Говори се за разтуряне на ТКЗС по места и сблъсъци. Коментират радиостанция „Горянин" и горяните от Сливенския Балкан. Пристигащите отвън земеделци се интересуват от Петър Сърбински, Петър Симеонов, Петър Божинов и други свои лидери. Коментират преговорите в Париж с нескривана радост (конференцията на заместник-министрите на външните работи е прекратена на 21 юни с декларация на делегациите на САЩ, Обединеното кралство и Франция, че съветското поведение на преговорите ги обезсмисля) и смятат, че започва трета световна война. Анархистите, гърците и югославяните не изпълняват трудовите норми,

[161] Конференцията в Париж на заместник-министрите на външните работи на СССР, САЩ, Обединеното кралство и Франция, започнала на 5 март 1951 г. и обсъждаща напрежението и заплахите за мира.

симулират и замислят бягство.

През юли най-активни остават лидерите на николапетковистите. Развитието на войната в Корея се следи с надежда. Земеделците търсят съюз с анархистите. Особено се коментира това, че въдворените нямат определен срок, което у едни поражда надежда, а у други – опасения, че няма да бъдат освободени скоро.

През август основната тема на коментарите е посещението на комисията по освобождаването. Духът на бригадата от Гърция е паднал, защото не се надяват да бъдат освободени и защото дажбата им е приравнена с тази на останалите лагеристи, а в „Ножарево“ им била давана увеличена дажба хляб. Наблюдават се раздори сред гърците. На I обект се коментира посещението на пом.-министър Ангел Цанев.

В началото на септември лагеристите са в очакване на освобождаването за Девети септември, но след това губят надежда, особено с идването на нови големи групи нововъдворени. Анархистите и николапетковистите проявяват голям интерес към новодошлите и ги разпитват как е снабдяването навън, какви са изгледите за нова война, как са се провели държавните доставки на село. Очакват от пленума на ЦК на БКП (18-19 септември) сътресения в ръководството, говори се, че Георги Чанков е натоварен да се занимава със Земеделския съюз и че има важни решения, които обаче няма да бъдат обявени публично. Коментират се декларацията на министър-председателя на ГДР[162], преговорите в Кесон[163] и сепаративният мир като възможност да се победи Корея и да се воюва след това с Китай. Смята се, че войната на Балканите е предстояща, Тито подготвял военни бази на САЩ, от Югославия, Турция и Гърция щял да бъде направен удар срещу България.

През октомври слуховете са, че ще има масово освобождаване по случай Октомврийската революция. Коментира се изявлението на Сталин пред „Правда“, че

[162] Предложението на Ото Гротеволд към Западна Германия за общогермански избори, направено на 15.09.1951 г.

[163] Преговори за примирие в град Кесон между Северна Корея и силите на ООН, започнали на 10.07.1951 г. след стабилизирането на фронта в началото на юни, прекратени в средата на август и подновени в Панминджон на 25.10.1951 г.

американците вече нямат монопол над атомната бомба и СССР също притежава такава[164], но лагеристите не вярват в това. Въдворените възлагат надежди на изборите в Англия (25 октомври) и на идването на власт на Чърчил като защитник на западната демокрация от „червената опасност“. Обсъжда се реч на Труман в Сената, в която коментирал „народните демокрации“. Говори се, че в Унгария били прекратени съдебните дела за шпионаж в полза на Америка, а в румънския парламент бил внесен проект за обща политическа амнистия. Лагеристите са убедени, че островът ще бъде освободен още в самото начало на новата война от английски и американски парашутисти, тъй като на него се намират големи политици, които са необходими на „англоамериканския империализъм“.

През ноември се очаква, че за Нова година ще бъдат освободени 80% от въдворените, а останалите 20% ще бъдат оставени задълго в лагера. Лагеристите се вълнуват дали ще има свиждане за Нова година. С радост посрещат резултатите от изборите в Обединеното кралство и идването на власт на Чърчил, за когото вярват, че ще направи всичко възможно за бързото освобождаване на въдворените. Обсъждат се разискванията в ООН, които дават надежда за скорошна война, но духът се понижава, след като във вестника е публикувана речта на Вишински пред сесията на ООН[165]. Относно статия в „Работническо дело“ за Титовите лагери лагеристите коментират иронично, че авторите ѝ не са взели предвид българските общежития. По повод мобилизацията в Югославия и струпването на войски около българските граници се говори, че Тито е готов веднага щом получи нареждания от американците, да започне война и заедно със САЩ да освободят българския народ от комунистите. Спори се дали извършената отчасти категоризация и разделянето на лагеристите на II обект на две чети е по решение на лагерното ръководство, или на министерството.

[164] В. „Правда“, 6 октомври 1951 г.

[165] Вероятно Китов има предвид обявения на 16 ноември от съветския министър на външните работи Вишински контрапроект на внесения в Генералната асамблея на ООН от САЩ, Великобритания и Франция проект за резолюция за съкращаване на въоръжението и забрана на атомното оръжие.

През декември лагеристите коментират амнистията в Гърция, преговорите в Корея, където очакват споразумения между САЩ и СССР, които да се отразят благоприятно на освобождаването им, частичната мобилизация в Плевенския сектор, която засегнала и някои служители от ТВО, което се тълкува като скорошно избухване на третата световна война. Говори се, че мобилизацията е предизвикана от преминаването на Румъния и Чехословакия към империалистическия лагер. Слухове за снемането на 10 министри. Очаква се за Нова година да бъдат пуснати много въдворени. Извършената през втората половина на месеца категоризация попарва надеждите за освобождение.

През януари 1952 г. лидерите на николапетковистите са песимистично настроени и разочаровани, че не се е случил очакваният конфликт между англо-американците и СССР. Песимизъм пораждали и политинформациите за противоречия между САЩ и Великобритания. Към средата на месеца настроението се повишило, когато завърнали се от следствие лагеристи донесли новината, че различия между Англия и Америка не съществуват. Чърчил произнесъл реч в този дух при посещението си в Америка и това било гаранция за победата на англо-американския блок. Говори се, че от ТВО се освобождават агенти на властта, на които тя ще разчита при война. Въобще затягането на режима и охраната в края на 1951 г. повишило духа на въдворените, те започнали често да правят преднамерени провокации пред по-нисши служители; настроението им, особено на тези от категории I-I и I-II, „е реакционно, провокаторско и настървено срещу народната власт“. Пристигналите от „Босна“ жени имали повишено настроение, като смятали, че в новия лагер настъпва край на мъченията, но след като били категоризирани, тези, които попаднали в I категория 1 разряд, започнали да проявяват недисциплинираност и нежелание да участват в просветната работа. Най-злостните политически лагеристки подигравали въдворените по линия на НМ, на които срокът изтекъл, но продължавали да бъдат в лагера: *„Ето ви наградата за хубавата работа и поведение! Няма ли пак да излезете ударнички?!“.*

През февруари пристигането на неполитически

затворници на V обект се тълкува като знак, че политическите лагеристи ще бъдат освободени, а някои – изпратени в затвора. Най-злостните николапетковисти всячески се стремят да поддържат духа на въдворените и броят дните на властта. Същото се наблюдава при политическите лагеристки. В лагера се говори, че войната започва през март или април и победата на империалистите е сигурна, комунистическият режим ще падне и лагерите ще бъдат закрити.

През март Китов отбелязва, че някои от земеделските лидери вече не се надяват на външна намеса, но останалите николапетковисти възлагат надеждите си на новосформиращите се сили на НАТО. Те смятат, че *„центъра на събитията ще бъдат в западна Германия, а не в Корея, където се създава мощна западна армия, която скоро според тех требва да отпочне военните действия. А за балканите Титовци щели да изиграят голема роля за сгромолясването на Червената диктатура“.* Анархистите продължават да не вземат активно участие в просветната дейност и си остават „да не кажа хептем непоправими, но мъчно поправими“. Изпълняват трудовите норми, но „имат отрицателно отношение за преизпълнението им“. Група анархисти направили опит да пеят марша на анархистите в едно от помещенията, но били чути от охраната. Въдворените по линия на ДС жени са с *повишено самочувствие* и се надяват на освобождаване заради международната обстановка. Те не вземат активно участие в културно-просветната дейност, а николапетковистките дори направили опит да пеят марша на земеделците. Чуждите поданици – гърци и югославяни, са неутрализирани, но има агентурни сигнали, че говорят помежду си за бягство. През този месец ЗНПЧ и ръководителите на обекти са на курсове и *разобличителната работа* се провежда от надзорния персонал и *не е на ниво.*

През април животът в лагера е под знака на бягството на 6 април на двама лагеристи през придошлите води на Дунав, коментарите основно са по затягането на режима – едни го обясняват с бягството, а други с международното положение. Много от въдворените се надяват на масово освобождаване за Първи май, въпреки че опозиционните

лидери им казват да не се надяват на това. Правят се „опити за създаване на групички за колективен живот, за подпомагане на наказаните въдворени и лишените от колети и писма“. Такъв бил опитът на коларите от оборите да вземат от ярмата за добитъка и при прекарване на дървен материал от II обект „да подпомогнат некои техни колеги“. Те са отстранени и изпратени в дисциплинарното отделение. Инж. Бакалов от II обект, който ръководи изграждането на дигата, взел при себе си николапетковиста Борис Чанджиев, Стоян Миленков и Марко Чиков, но когато администрацията разбрала, че така ги подпомага, той бил наказан, а те изпратени на тежка работа. Самите Чиков и Миленков пък правят опит да подпомогнат с храна пристигналия в края на месеца Денчо Знеполски, но са заловени, наказани и изолирани един от друг. Администрацията е получила сведения за много изказвания срещу изпълнението на нормите и е наказала провинените, но предполага, че има много други неразкрити случаи.

През май е прочетен срокът на част от въдворените, определен от специалната комисия. Появяват се слухове, че островът ще стане затвор, една част от лагеристите ще бъдат освободени, а останалите изпратени в ДЗС. Настроението на анархистите е *повишено* заради убийството на техния другар Иван Йондев, „като смятат, че са дали една невинна жертва“. Лидерите на земеделците Асен Паянтов, Слави п. Игнатов, Спас Найденов и Димитър Сираков се стараят да поддържат духа на другарите си. Димитър Сираков казвал: *„Бесът на комунистите не е признак на силна власт. Това дълго няма да продължи. Необходимо е търпение“.* Доведените в края на май на I обект политически затворници са още слаби и не могат да изпълняват нормите си. По-възрастните затворници са доволни, че са вън от килиите и ще работят, но младите са *по-упорити,* „не изпълняват трудовите норми и се забелязват признаци на неподчинение“. Причината според Китов е, че между тях има злостно настроени елементи, които още не са открити. Някои от младежите пели земеделския марш. Въобще затворниците идват със слаба дисциплина и лагерната администрация „към това насочва усилията си“ и особено към младежките бригади по

разряди.

През юни посещенията на оперативни работници по превъдворяването дават нов живот на слуховете, че лагерът ще стане затвор, въдворените за по-леки провинения ще бъдат освободени, а останалите ще бъдат изпратени в ДЗС в Добруджа. През месеца са застреляни двама души „при опит за бягство“. Когато каруцата с труповете минавала покрай втора и трета бригада на лагеристите, земеделският лидер Димитър Сираков казал: „Застанете мирно, колеги, да дадем почит на двама убити от комунистите борци.“ Бившият полицай Георги Костов коментирал, че по повод законното арестуване на ръководителя на френската компартия Жак Дюкло се правят протести на трудещите се, а те самите са лишени от свобода без всякаква законност. Въдворените николапетковисти правят опити да обединят около себе си „вражеските елементи“, стремят се да имат организационен живот и вярват, че с външна намеса режимът ще падне и ще бъде съставено правителство на БЗНС – Никола Петков. Администрацията взема мерки срещу тази „вражеска дейност“, като налага наказания, премества от една в друга бригада и разобличава при изнасяне на доклади. Поведението на затворниците през месеца е крайно лошо, без всякаква дисциплина. *„Има вражески контрареволюционни елементи, които в лицето на служебни ръководители изказват своето вражеско отношение към мероприятията на властта.“* Млади затворници николапетковисти, пристигнали от Сталинския затвор, на въпрос на зам.-началника Тодор Николов дали смяната на строгия режим в затвора ще изиграе роля за тяхното превъзпитание и отчитане на грешките отговорили, че имат отрицателно отношение към мероприятията на властта. Те започнали да не изпълняват нормите си и саботирали изпълнението на стопанските задачи. Сред младежите се създават групи за борба срещу затворниците, които изпълняват нормите си, и вечерно време им нанасят побой. Тези младежи са изпратени в карцера и наказателната бригада, а *добрите затворници* са поощрявани с преминаване от I във II разряд, някои – е извънредни колети и писма. Ялъмов, инспектор от бившия XIII отдел на ДС, дал предложение побойниците да бъдат

върнати в затвора и поставени на тежък режим. Затворниците силно се интересуват от своите въдворени лидери на II обект, като Петър Сърбински, Димитър Сираков, Слави поп Игнатов, и полагат усилия да се свържат с тях и да ги подпомагат материално.

През юли след посещението на комисиите от окръжните управления на МВР ловенето лагеристи от III разряд се надяват, че ще бъдат освободени, а останалите ще бъдат осъдени и прехвърлени към затворническото общежитие и въдворени повече няма да има. Лагеристите от I разряд – земеделски лидери, легионери, бивши офицери, са с *понижен дух,* очакват да бъдат превъдворени за големи срокове. Лагеристите коментират посещението на Риджуей (ген. Матю Риджуей е заменил през май 1952 г. Айзенхауер на поста Главнокомандващ силите на НАТО в Европа) в западните страни и очакват то да доведе до започване на трета световна война, като тя щяла да се запали на Балканите. Духът на затворниците е *по-понижен,* с изключение на някои от младежките бригади, „където имат изказвания против народната власт“ и очакват до дни и седмици външна намеса за освобождаването им от острова. Някои младежи затворници имат провокационно държание към надзирателите и милиционерите, не изпълняват заповедите по вътрешния ред, пречат на културно-просветната работа със своите изказвания и оказват тормоз върху онези, които изпълняват трудовите си норми. Налагани са им дисциплинарни наказания. Има опити да саботират усилената работа по прибиране на реколтата, но са взети строги административни мерки.

През август Китов е в отпуск и докладът *е* от зам.-началника кап. Тодор Николов. Той съобщава: *„Докато въдворените в огромното си болшинство са неутрализирани с изключение на единични екземпляри, затворниците, особено из средите на геметовците, Никола Петковистите и особено младежите от ЗМС (Сърбински), както и легионерите проявяват голяма активност, която се изразява в следното: неизпълнение на нормите, провокиращо държание с персонала, разложителна дейност сред по-добрите затворници, които изпълняват нормите“.* Срещу тези прояви са взети различни мерки: разобличаване пред строя и *насаме,* изолиране на най-

закоравелите вражески елементи, връщане на някои в затворите, подменяне на култсъветите с подходящи лица, разобличаване чрез стенвестника и административни наказания. Тъй като на всеки обект има по един ЗНПЧ или ръководител общежитие и 4-5 надзиратели, които не могат да обхванат хилядите затворници и не ги познават, идващите от различни затвори политически затворници обменят опит, създават центрове за вражеска дейност, а между затворниците *не е обезпечена абсолютно никаква агентура* и не може да бъде уловен и неутрализиран този вражески център. Духът на затворниците се повишава от *капиталистическото обкръжение* на Балканите и различните делегации, които си разменят „турските реакционери, гръцките монархофашисти и титовите бандити от една страна и англоамериканците от друга". Слуховете са, че войната е неизбежна, че Чърчил дал ултиматум в ООН за освобождаване на затворниците и т.н. За разлика от затворниците, лагеристите са неутрализирани и известни настроения за бягство имат само турците и сърбите. Останалите лагеристи са в очакване да научат срока на превъдворяване, той ще бъде съобщен през септември и се очаква „известно раздвижване на духовете", за което ще се вземат предварителни мерки.

През септември залавянето на двамата бегълци от август и на трети, който направил опит да премине Дунав, дало резултат, *„като се вся страх в останалите, че е много трудно да се опита човек да бяга и да не бъде заловен; но все пак задача стои пред нас да се всее още по-голям страх, като предотвратиме още в зародиша на подготовка на бягство."* Прекратено е връщането в затвора за провинения, тъй като *някои от затворниците го желаят и нарочно предизвикват,* а наказанията се налагат в лагера. Въдворените очаквали, че ще бъдат пуснати 90% по случай Девети септември, но това не се случило и духът бил *понижен.* Усилената заради бягствата охрана поражда слухове сред николапетковистите и легионерите, че има натиск от американците, те скоро ще започнат войната и ще пуснат парашутисти на острова. При затворниците духът е *ту повишен, ту понижен.* През месеца са разтурени младежките бригади и младите затворници са разпръснати

в другите бригади, „за да не се групират и да не се проявяват“. Създадено е *дисциплинарно отделение с по-специален режим,* което успяло „да обуздае грубите прояви на лоши изказвания, грубото държание пред надзорно-строевия персонал“. Работата в ограничени райони създала възможност за контакти, агитиране за неизпълнение на нормите и разпространяване на слухове.

През октомври въдворените николапетковисти и анархисти *имат линия* да не изпълняват удвоените норми на дигата. Администрацията налага *разобличаване* и дисциплинарни наказания, „за да не остане и следа от такова положение през следващия месец“. Духът и настроението на въдворените и затворниците са *понижени.* Особено голяма промяна има при затворниците, тъй като „най-отявлените, непокорните, подбудителите на вражеска дейност“ не са върнати в затворите, а са изпратени в дисциплинарна бригада, изолирани от останалите затворници и лишени от колети, писма и свиждане. Към края на месеца на въдворените са съобщени сроковете на превъдворяване. *Провежда се мероприятие* по обявения същия месец втори Държавен заем за развитие на народното стопанство, като лагеристите и затворниците трябва да участват със свои средства. Заемът е „посрещнат общо взето добре“, с изключение на николапетковистите и анархистите от въдворените и от земсистите „Сърбински“ от затворниците; те са разобличени чрез култсъветите и стършелите (лагерните стенвестници). Сред затворниците и въдворените има негодуване от лошото снабдяване на лавките, от забавянето на раздаването на колетите и писмата, неправилното връщане на колети на подателите им и забавянето на отговорите на молби и въпроси и „набелязва задачи по тия слабости за не даване кос в ръцете на същите“.

През ноември *по-активно се проявяват* затворниците николапетковисти – не изпълняват трудовите норми, правят опити за създаване на групи и за водене на организационен живот, стремят се „да вербуват предимно неукрепнали младежи“. Инициаторите инструктират съмишлениците си да нямат особени проявления пред култсъвета и администрацията, да изпълняват донякъде нормите, за да не се набиват на очи и да не бъдат

наказвани, за да могат да развиват своята дейност. Някои са наказани и преместени в наказателно отделение, а други са взети на разработка. Същото се отнася и за въдворените анархисти.

През декември духът и настроението на въдворените са *понижени.* Няма *открити прояви от политически характер.* Николапетковистите опитват друга тактика – дават вид, че са съгласни с властта на ОФ, но търсят начини да спъват разпоредбите на лагерната администрация по изпълнение на стопанските и административните задачи. В тесен кръг се коментира международното положение и особено „империалистическата агресия в Корея“, като се смята, че войната е неизбежна. Решенията на XIX конгрес на КПСС и дадените големи срокове на николапетковистите и анархистите пораждали песимизъм за бъдещето. Тема на лагеристите са провежданите този месец от оперативни работници чести разпити на *добрите производственици,* някои от които са предсрочно освободени. Според началника на лагера това „дава добри прояви към трудовата дейност от страна на останалите въдворени“. При затворниците темите на коментарите са същите. Има индивидуални прояви на затворници, *„които влизат в пререкания с охраната, говорене помежду си, че комунистите са ни поставили при лоши условия и много изискват от нас, обаче ние издържаме, но ще видиме после тях като ги сложим в лагерите те нема да издържат“.* Затворниците забавят започването на работата в работните обекти, под предлог че нямат указания, и саботират счетоводството, като изготвят наполовина таблиците за производствените резултати. Спрямо тези прояви администрацията прилага „ефикасни административни и политически мерки съгласно правилника за вътрешния ред в общежитията и затворите“. Всички въдворени и затворници коментират евентуалното им освобождаване по случай новата петилетка и Нова година, но по културно-просветна линия им се разяснява, че „добрия и изпълнителен въдворен или затворник доказал със своите дела, че е порицал миналото си винаги ще бъде предлаган за намаление наказанието и освобождаване“.

През февруари 1953 г. „контрареволюционерите продължават да живеят със своите надежди за предстояща

трета световна война, която щяла да се открие през тази пролет“. Основно тези слухове идвали от лидерите на лагеристите и затворниците николапетковисти, поддържани от легионерите и офицерите. След наводнението затворниците смятали, че ще бъдат преместени по други затвори, но след като се убедили, че остават в „Белене“, започнали да създават групировки от средата на николапетковистите и да убеждават останалите да не изпълняват трудовите норми и да не се включват в култпросветната работа, за да бъдат върнати по затворите. Направено е разместване на бригади и на бригадни отговорници[166].

Наводнението

През декември 1952 г. нивото на Дунав започва да се покачва. Към средата на месеца началникът Китов представя на началника на управление „Затвори и ТВО“ Късовски „План за евакуация при евентуално повдигане водите на р. Дунав“ (утвърден от Късовски на 13 януари 1953 г.). Китов съобщава, че опасността е далече и в момента нивото на реката е по-ниско с 35 см от най-високата кота през април 1952 г. и за да залее строените през 1949-1950 г. сгради, трябва да се покачи с още 1,5 м, постройките на площадки с 2 м над равнището – с 2,5 м, а II обект, където е най-високата точка – с 3,5 м. Преустановява се дълбоката оран по ниските места и там, където при покачване на реката с 80 см може да излезе подпочвена вода. Изготвя се разпределение на работната ръка за укрепване на съществуващата дига, издигане с подръчен материал на временни диги по ниските места, запушване всички гърла на острова и това ще се прави и нощем, ако се наложи. Изготвя се план за охраната при евакуация. Ежедневно ще се държи връзка с пристанището в Свищов за сведения за покачването на водите.

Животните, материалите и инвентарът трябва да се евакуират на V обект и в ТКЗС „Стаханов“, като на V обект се използват наличните палатки и брезенти. Разпределени са транспортните средства: на V обект за прибиране на имуществото – 10 каруци, 3 камиона „Щаер“ при хубаво

[166] ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 5, 6, 7, 8.

време, а при лошо – 2 трактора с 4 ремаркета; при оборите – останалите 6 каруци за извозване на материали, продукция и фураж. До 25 декември пред щаба трябва да се закотвят 3 моторни парома и 10 единични понтона. Тези водни превозни средства са недостатъчни и ако се наложи, ще включат и от други поделения чрез Околийското управление на МВР. До 30 декември трябва да се направи воден път от I до II обект, като се почистят чукани и клони и се обозначи със знаци за евакуация на имуществото. Същото се предвижда и за канала от II обект до главния ръкав на Дунав. Материалите, които не се повреждат от вода, ще бъдат вдигнати на площадки и по дърветата, а по-тежките машини и прикачните ще се прехвърлят в селото. На острова трябва да останат материали, предмети, инструменти и други съоръжения само от първа необходимост. Върбовият строителен материал трябва да се извози пред щаба, а останалият да се укрепи в дърветата или с колове на кубици, колчетата от градината да се овържат с тел. Евакуирането на животните трябва да се извърши на етапи: 2 дни преди цялостната евакуация кокошките да бъдат пренесени в построените за хората помещения на V обект; пчелните кошери да се пренесат с воден транспорт в района на V обект; воловете, кравите, юнците, конете и др. да се прехвърлят на V обект до 48 часа; овцете и агнетата да се прехвърлят от оборите на I обект на V обект в срок от 3 дни при нареждане; свинете източнобалканска порода да бъдат превозени на V обект с воден транспорт само по нареждане; останалият земеделски инвентар, горива, фураж и семена да бъдат пренесени на V обект 5 дни преди евакуацията при нареждане. За лагера на Щурчето вероятността от наводнение е малка, тъй като постройката е издигната 2 м; излишният инвентар трябва да бъде прехвърлен на V обект до 30 декември, а до 25 декември да се направи път за воден транспорт с широчина най-малко 20 м от помещението до ръкава на Дунав[167].

В края на декември 1952 г. от северния ръкав нахлува вода в по-ниския източен край на острова. Всички сили на въдворените и част от затворниците са хвърлени в укрепване на дигата. В лагера цари напрегнато очакване.

[167] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

Бригади затворници са разпратени да спасяват инструменти, машини, фураж, да евакуират животните, птиците и кошерите на брега; при прехода в калта измират много овце и агнета. Водата залива все по-големи части от острова. На 10 януари 1953 г. (различни спомени посочват 9, 12 и 13 януари) водата започва да прелива над дигата и неукрепените места. I обект е внезапно залят и остава под 1,5 м вода, затворниците, които си почиват след няколко денонощия непрестанен труд, скачат от наровете до кръста във вода и заловени за ръце намират спасение върху насипа на построената през лятото барака, в която е канцеларията на културсъвета. В бараката за 120 души и на насипа около нея се събират над 500 затворници и криминалните лагеристи от секцията край I обект. Милиционерите и надзирателите се спасяват в построените върху насип сгради на милицията извън потъналия под вода обект и само няколко пъти в денонощието идват с понтонни лодки, за да донесат дневната дажба за неработещи – 360 г. хляб и рядка чорба. Част от затворниците остават в старата голяма барака за 500 души, събрани върху горните нарове, без да могат да излязат, и подаващи през прозореца само канчетата си за чорбата (Тодор Шалев[168]).

Островът бързо изчезва под водата, над която стърчат само върбите и няколко по-високи сгради. Някои от бригадите затворници, изпратени да евакуират животни, намират спасение върху високи дървета. Около 40 младежи от 7-а бригада, изпратена да евакуира пилчарниците и кошерите до застава „Тигър“, са изоставени върху кокошарника, през нощта са превозени с лодка и оставени върху дигата, а на сутринта са откарани при монтажната работилница за трактори (Недялко Гешев). Затворниците в „Оборите“ се спасяват върху дървета, на които прекарват 5 дни[169].

---

[168] Шалев, Тодор. Не съм живял на колене. Изповед на един политически затворник. Благоевград, Ирин-Пирин, 2015. Навсякъде следващите позовавания на Тодор Шалев се отнасят към това издание.

[169] Д-р Найденов разказва, че затворниците в „Оборите“ чуват боботенето на прииждащата вода и се качват на върбите. Малко по-късно под тях минава двуметровата водна стена и залива оборите до покривите. На втория ден свършва храната, завалява силен сняг и затрупва хората по дърветата. На четвъртия ден пристига заместник-началникът ст. лейт. Данев с моторница и

Стефан Бочев разказва, че на 9 януари следобед лагеристите от II обект, които укрепват дигата, чуват шум от пробиващата вода. Реката започва да прелива през върха на дигата. Към 20 ч. лагеристите спират работа и застават в очакване от вътрешната страна на дигата. В 23,30 ч. пристига конник със заповед веднага да се прибират на обекта. След разкъсването на дигата водата нахлува бързо. В малките часове на 10 януари над нея вече са само бараките на II обект и най-високите клони на върбите в околните гори.

На I обект се стига до сблъсъци между политическите затворници и криминалните лагеристи, които прерастват в саморазправа на политическите затворници с членовете на култсъвета и подозираните за доносници. Вълненията са потушени от пристигнали с моторни лодки милиционери с автомати. Част от младите политически затворници са изолирани върху понтон. Д-р Грозев разказва, че десетина души, не всички от тях участници в бунта срещу култсъветниците, но известни като водачи, са извикани по списък, а според Димитър Тодоров извиканите по списък са 12 човека, като списъкът е изготвен от култсъветниците[170]. По-късно на понтона са изпратени още хора. Петко Огойски, който е един от наказаните, разказва подробно за изтезанието. Изолираните са 36 души и са подбрани по предварително изготвен списък, прочетен от Кузманов от отдел „Затвори и ТВО“. Понтонът е завързан за стърчащ над водата стълб близо до помещението на милицията извън лагерната ограда и е пробит, затворниците не спират да изтребват вода. Първоначално наказаните пеят бунтовни песни, но на втората нощ повечето от тях са в безпомощно състояние. Те са върнати в една от бараките, върху горните нарове, останали над водата. Тези, които са в

ги уверява, че ще ги превозят на брега. Затворниците се опитват да подскачат по клоните, за да се стоплят, стоят прегърнати и свити един в друг. На петия ден водата довлича бурета, от които те правят салове и се придвижват до хамбара, отстоящ на 200 м и построен върху издигната площадка. Там правят нови салове и спасяват останалите на върбите хора. В хамбара изгладнелите хора ядат от ярмата на свинете, за което по-късно са наказани с карцер и заплащане на ярмата в троен размер. На площадката на хамбара престояват 10 дни, докато водата спада до колене, и започват прокопаването на канали за оттичането ѝ и почистване на оборите.

[170] Истината или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. БНТ, 1993.

по-добро състояние, оказват помощ на измръзналите. На няколко пъти получават тайно храна, обувки и дрехи от другарите си. След един ден отново са натоварени на понтона. В отделна лодка е заловеният при бягство Недялко Гешев. На понтона са качени още няколко затворници, в това число циганинът Расим, наказан за това, че като прислужващ на милиционерите дал чай на Недялко Гешев. Един път на ден на наказаните се донася гюмче с чорба. Затворникът, който разсипва чорбата, успява да предаде сланина, изпратена от останалите затворници. От стотина метра разстояние затворниците окуражават другарите си на понтона, а д-р Никола Грозев им дава указания да се движат и да спят на смени, за да не замръзнат. Петко Огойски издрасква „Ужас“ и с това име понтонът остава в лагерните спомени. След седмица наказаните са изтеглени до брега и един по един са притискани да подпишат декларация за сътрудничество, според Огойски – от Петър Гогов (няма данни по това време Гогов да е в „Белене“), а според Гешев – от Борис Митев. При температура минус 15 градуса и режещ вятър, стъпили в ледената вода, наказаните остават на понтона още два дни и две нощи. На 25 или 26 януари в пълно изтощение и безпомощно състояние са свалени от понтона. Д-р Грозев разказва: *„През януари 1953 г. оставиха 30 души в понтона на смъртта – 2 седмици под открито небе. Беше толкова студено, че гарваните, които кръжаха над приличащите на мърша вкочанени тела, падаха на земята от студ. Милиционерите бяха с габини и пак трепереха. Когато изкараха мъчениците, изрязах на няколко души пръстите, вече бяха черни“*[171]*.* Измръзналите затворници в продължение на няколко месеца се придвижват с бастуни и са подкрепяни от другарите си на път за работа.

Тодор Хаджиниколов пише, че една сутрин се чули викове: „Водата спада!“. Постепенно положението се нормализирало. А по-късно научили, че близките на лагеристите изпаднали в паника, когато научили от Би Би Си за наводнението. Калта в обекта, която при нормални валежи стигала до глезените, сега била непроходима. Земята била подгизнала, посевите – унищожени, огромни

[171] Хитов, Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев е спасил в комунистическите затвори хиляди хора. В: Демокрация, 11 октомври 2001 г.

дънери, довлечени от реката, били разхвърляни чак до плаца. Четният бай Рачо, който получавал заповеди от брега, една вечер изброил номерата на десет бригади, които на сутринта трябвало да укрепват дигата. Останалите сушели сламеници, почиствали пътеките до бараките, запушвали сламените покриви. Постепенно лагерът придобил приличен вид, проверките влезли в обичайния си ритъм[172].

Когато през февруари 1953 г. водата отчасти се оттегля и замръзва, затворнически бригади, предимно от млади земеделци, са изпратени на II обект за работа на дигата, но през март отново са върнати на I обект. Към края на март обаче, след като са разгледани докладите за стопанската дейност, които посочват като основна причина за загубите на земеделското стопанство недовършените работи по дигата, министърът на вътрешните работи Георги Цанков натоварва началника на управление „Затвори и ТВО“ Късовски и неговия заместник по стопанската дейност Варков *„да разработят план за използване на затворниците от I категория* (политическите затворници) *в стопанството остров Персин с. Белене за усилена работа на дигата. За максимално използване труда на затворниците“*[173].

На 10 март 1953 г. се случва една от големите лагерни трагедии. На връщане от о-в Голяма Бързина, където се добиват дънери за пилоти за новите сгради върху насип на I обект, охраната нарежда при последния курс в лодката да

[172] Още едно голямо наводнение става през март 1954 г., когато ледоходът задръства реката и се натрупват ледени блокове с височина няколко метра. Островът е залят и над водата остава малка част от II обект, на която са струпани около 2600 затворници и 700 глави добитък. Направен е опит за евакуация, но паромите не успяват да преминат през ледовете. Затворниците остават блокирани на малкото пространство дни наред, докато ледовете са безуспешно бомбардирани с артилерия и авиация. Затворниците от I обект са евакуирани с понтон по ивица разбит лед и един по един по дървени талпи през натрупания лед в ръкава, осветени от прожектор от щаба, с риск всеки момент ледоходът да тръгне. Тази евакуация трае цяла нощ, а към 9 сутринта ледоходът тръгва. Евакуираните са настанени на V обект в помещенията за хората и животните. След оттеглянето на водата започва спешно укрепване на дигата, но тя отново е разрушена от Черешовите води по-късно през пролетта. През март 1956 г. островът също е залят и връзката между обектите е само по вода. Наводнение има и през март-април 1958 г. При наводнението през 1962 г. водата покрива двора на II обект до средата на май, над водата са само блоковете и насипът за караула отвъд оградата.

[173] Справка относно извършената проверка по състоянието на работата в затворите и ТВО, 18 март 1953 г„ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

се качат 11 души вместо 7. (Според Тодор Шалев секачите се връщат с две лодки, но милиционерът се страхувал да не го удавят и наредил в една лодка да се качат всички, а той пътувал сам с лодкаря в другата.) Лодката е стара и пропуска вода и това е добре известно на милиционерите. Двама гребат, един е на кърмата, а останалите изтребват водата с канчета. Претоварена, лодката потъва. Облечени в тежки шинели и ботуши, затворниците не могат да плуват. Седем души загиват, четирима се спасяват. Стотина души на брега са свидетели на трагедията, някои се хвърлят във водата да помогнат. Началникът на милиционерската охрана пита дали в лодката е имало милиционер и заявява: „Е, щом са били само гадове, не *е* голяма загубата“. Това предизвиква гнева на затворниците и милиционерите зареждат автоматите, за да се предпазят. Според Тодор Шалев затворниците отказват да носят отсечените греди и се прибират в обекта съсипани от това, на което са били свидетели. Според Недялко Гешев от загиналите 7 души шестима са членове на ЗМС, а един – на ВМРО.

Началото на края

На 5 март 1953 г. умира Сталин. В концлагера „Белене“ новината за смъртта на съветския вожд е съобщена на лагеристите и затворниците на траурни събрания. Според лагерните спомени това става на 5 март, но би трябвало да се е случило на 6 март[174].

Според доклад на Радио Свободна Европа[175] с източник 40-годишен бивш политически лагерист, избягал през Гърция септември 1954 г., на II обект новината е съобщена на лагеристите от началника Стефан Китов. Той ги преду-

[174] На 5 март 1953 г. в. „Работническо дело“ публикува правителственото съобщение на съветското ръководство за заболяването на Сталин с дата 3 март. Сталин умира на 5 март в 21,50 ч. московско време и новината не е отразена в броя на „Работническо дело“ от 6 март, в който е публикуван бюлетин за здравословното състояние на Сталин към 16 часа на 5 март. На 7 март в официоза е публикувана траурната реч на Вълко Червенков и постановлението на ЦК на КПСС, МС на СССР и Президиума на Върховния съвет на СССР за новите назначения.

[175] How the death of Stalin came to Belene, 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

преждава да не се надяват на промяна и да не коментират, защото ще съжаляват жестоко, новият вожд вече е избран и ще следва пътя на Сталин към социализма. През целия ден въдворените остават затворени в бараките, а на следващия са на обичайната си работа – изкореняване на дървета и работа на дигата.

По спомените на Стефан Чакъров дни преди това се носят слухове за болестта на Сталин. На 5 март тръбачът не свири в обичайния час. Лагеристите наблюдават суматоха сред охраната. Около 9 часа тръбата свири, лагеристите са строени, но не се прави проверка. В лагера пристига главният надзирател сержант Асен заедно с Радко Миланов, който през плач съобщава, че генералисимус Сталин е починал. Заповядано е лагеристите да паднат на колене. Това продължава в пълна тишина повече от 5 минути, защото никой не смее да се изправи пръв. След това лагеристите са прибрани в землянките и бараките[176].

Според Стефан Бочев съобщението пред лагеристите на II обект е направено едва на 15 март, като от началото на месеца се усеща смут в лагерния персонал. Любомир Банковски също пише, че лагеристите научават в средата на март.

Харалан Попов пише, че на 5 март затворниците на I обект забелязват, че надзирателите са с черна лента на ревера. На сутрешната проверка началникът на обекта съобщава, че другарят Сталин е починал. Културпросветниците и затворниците комунисти имат печално изражение, а останалите скрито ликуват и се поздравяват.

Недялко Гешев разказва, че на 5 март около 10 часа всички изведени на работа бригади са върнати на I обект; самата администрация не знае защо. В 11 часа тръбата свири сбор. Пред строените затворници застават Владо Митев, Борис Митев и други началници. Те дават на четния отговорник да прочете вестникарското съобщение за болестта на Сталин, а след това съобщението за смъртта на вожда. Затворниците тихо ликуват с надежда за промяна.

Разказът на Петко Огойски е, че на 5 март заминаващите

[176] Чакъров, Стефан. Боже, прости им, но не забравяй. Записки на един каторжник от „Белене“. София, Планета 3, 2000. Навсякъде следващите позовавания на Стефан Чакъров се отнасят към това издание.

на работа бригади са върнати на I обект и след половин час са строени на плаца. Пред строя са началниците Борис Митев, Петър Гогов и Владо Митев. Четният Димитър Пенчев прочита публикуваното във вестник съобщение на Политбюро на ЦК на КПСС за смъртта на Сталин. Въздишка на облекчение минава през редиците на затворниците, те тайно се ръкуват и едва сдържат радостта си. Борис Митев предупреждава да нямат никакви илюзии, делото на социализма ще бъде доведено до край. След това затворниците са изпратени на работа близо до обекта, а въоръжените с тояги началници се разпределят по бригадите.

В спомените си Денчо Знеполски разказва, че новината му е съобщена през нощта от отговорника Брезоев (зам.-началник по политическата част на цялото общежитие), който е съкрушен, плаче и се страхува от реакцията на затворниците и лагеристите. На Знеполски като секретар на култсъвета на I обект е възложено да организира траурното събрание. Пред строя той произнася кратко слово и плаче за Сталин. Денчо Знеполски пише: „Новината посрещнахме различно – опозиционерите се радваха, а повечето от комунистите плакаха като идиоти. И аз бях един от тях!“. След събранието е упрекнат от комунистите Нарцис Смилков и Симеон Касабов; те вярват, че милиони хора ще се приберат по домовете си след смъртта на тиранина.

Действително в СССР незабавно започва съкращаване на неефективната концлагерна система. С постановление на МС на СССР от 25 март 1953 г. е прекратено строителството на редица големи обекти, извършвано от лагеристи. С постановления от 18 и 28 март са ликвидирани всички 15 производствени главни управления и управления на МВР, които имат в състава си лагери, повечето от производствените им структури и обекти са предадени на други министерства, а лагерите им – на ГУЛАГ. На 2 април ГУЛАГ и териториалните управления на изправително-трудовите лагери и колонии с всичките им служби и поделения, промишлени предприятия, строителни организации, помощни стопанства и учебни заведения за кадри на системата са предадени от МВР на Министерството на правосъдието. На 27 март са

амнистирани и през следващите 3-4 месеца са освободени осъдените до 5 години за длъжностни, стопански и някои военни престъпления, бременните жени и майките с малолетни деца, непълнолетните, старите, болните и инвалидите, като на амнистия не подлежат осъдените за контрареволюционни престъпления. От 2,5 милиона души в началото на годината към 1 юли 1953 г. в лагерите и колониите остават малко над 1 милион. Започва освобождаване и на част от политическите затворници.[177]

В ТВО „Белене“ лагеристите и затворниците забелязват смекчаване на режима. Според доклад на РСЕ/РС няколко дни след смъртта на Сталин Китов и непознат цивилен, за когото тръгва слухът, че е министърът на вътрешните работи, правят проверка на II обект. На следващия ден Китов съобщава, че е отменена забраната за контакти между трите чети. Облекчен е режимът и I чета може да получава колет на 2 месеца, II и III чета – всеки месец; получаването на пари от семействата вече не е ограничено. Малко по-късно четири камиона докарват стока в лавката. Отпада забраната за I чета да купува от лавката, отпадат и ограниченията за количеството закупена стока. Намалени са нормите и работното време. Работният ден става от 8 до 17 часа, обедната почивка се спазва. Лагеристите излизат от порочния кръг, в който наказателната дажба за неизпълнена норма и извънредната работа водят до изтощение и постоянно неизпълнение на нормите[178]. Според Стефан Бочев режимът е облекчен в средата на април и последните две недели на месеца са почивни, като лагеристите са задължавани само да носят дърва за кухнята. Атанас Москов си спомня, че храната на трите чети е увеличена с половин черпак, а в лавката се появяват фиде, бонбони и бисквити едва след пристигането на II обект на първите групи затворници, тоест през втората половина на май. Любомир Банковски пише, че скоро след смъртта на Сталин на закуска започнали да дават

[177] Смирнов, М. Б., Сигачев, С. П., Шкапов, Д. В. Система мест заключения в СССР. 1929-1960. – В: *Система* исправительно-трудовмх лагерей в СССР. Москва, Знание, 1998.

[178] How the death of Stalin came to Belene, 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

подсладен билков чай или варен ориз, а в чорбата за обяд и вечеря все по-често имало парчета месо и лагеристите разбрали, че ги „угояват“ за освобождаване от лагера.

В края на април отделение ВИ предлага на специалната комисия да бъдат освободени 143 въдворени, от които 132 (2 жени) *държавни престъпници,* и да бъде намален срокът на 145 души, от които 122 *държавни престъпници.* Към този момент лагеристите са 2254 души. За Първи май са освободени 115 *държавни престъпници* и 11 *криминални.* Освобождаването на други 16 души – всички бригадири, отговорниците на оборите и овчарите, е отложено до 5 май[179]. Освободени са и 27 затворници.[180]

На 8 май 1953 г. затворниците са преместени на II обект, а лагеристите заемат тяхното място на I обект. Бригадите на затворниците са строени в строй по петима и понесли своето имущество в куфари и чанти, преминават 9-те километра до II обект. Отдалеч виждат лагеристите, които по други пътища отиват на I обект. Със затворниците на II обект идват като ръководител на обекта лейт. Борис Митев и старшината Йонко Йонков като старши надзирател.

Част от лагеристите остават на II обект, а на I обект – част от затворниците. Предишната строга забрана за контакти между затворници и лагеристи вече не съществува. Първата работа на затворниците на II обект е да потърсят сред останалите лагеристи свои близки, приятели и съмишленици, с които са били разделени от години. Тук младите затворници земеделци намират въдворените водачи на БЗНС и научават повече за съдбата на Никола Петков и Г. М. Димитров. На I обект затворници и лагеристи дори са настанени заедно в бараките.

Паралелно с облекчаването на общия режим администрацията изолира най-авторитетните и непримирими личности сред въдворените и затворниците.

Дни след смъртта на Сталин на I обект започва изпращането на затворници в наказателното отделение. Харалан Попов разказва, че в продължение на няколко дни на сутрешната проверка се четат списъци на затворници, които се смеели или ръкували по време на траурното събрание. В наказателното отделение са изпратени и част

[179] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. l.a.e. 187.

[180] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

от младежите от понтона, все още с измръзвания. До 14 март около 100 души са изпратени в наказателната бригада[181]. Вещите им са обискирани и храната е иззета, униформените им шинели и панталони са заменени с негодни износени дрехи. Според д-р Никола Грозев след смъртта на Сталин в карцера по списък са изпратени 11 души, между който д-р Грозев, а друга група от 185 души е кардирана малко по-късно. След известно време втората група е освободена, но първата, към която са присъединени лагеристите Александър Гиргинов и Денчо Знеполски, остава в карцера 8 месеца[182]. На 8 май 1953 г. наказателната бригада също е отведена на II обект, а към 20 май е преместена от старата наказателна барака в нов подземен карцер, построен спешно под ръководството на лейт. Борис Митев. Когато в началото на юли наказателната бригада е изведена да пресушава блатото до II обект, хората са заприличали на скелети в ужасяващите условия на подземния карцер – влага, тъмнина, задух и наказателна дажба, едва се движат от изтощение, носят само по няколко лопати пръст върху таргите и въпреки това падат. Последните от затворниците в наказателната бригада ще бъдат изведени от бункера едва в края на ноември 1953 г., когато с удивление ще наблюдават промените в лагера. Харалан Попов пише, че брадите и мустаците им толкова са пораснали, че трябва да ги отдръпват, за да се хранят[183].

На II обект 30-50 авторитетни лагеристи също са изолирани в наказателната бригада, която според Петър Байчев е формирана на 17 март 1953 г. Заради състава си от най-видни бивши народни представители от опозицията

---

[181] Недялко Гешев, изпратен в затворническата наказателна бригада в началото на лятото на 1953 г., среща в нея бившите членове на областни и околийски ръководства на ЗМС и БЗНС Жельо Динев Желев от Старозагорско, Христо Монов от същия край, Мартин Петков от Бургаско, Иван Шаламанов от Пловдив, Васил Чинин, Петър Пасков, лекарите д-р Петър Дертлиев и д-р Никола Грозев, съдения с легионерския център Димитър Карабаджаков от Хасковско, анархиста Бончо Няголов от Казанлъшко, Георги Донев, студента Тома Малечков – член на ВМРО, турчина Осман Кълъч – учител.

[182] Истината или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. БНТ, 1993.

[183] По спомените на Георги Муравеев Радев последните останали в карцера са трима земеделци и четирима легионери: самият Радев, д-р Никола Грозев, Димитър Буков и Добриков. (Свидетелство на Георги Радев. – В: *Марков,* Дянко. Свидетелствам под клетва. София, Ренесе, 2012.)

е наречена депутатската бригада[184]. През май 1953 г. за известно време затворническата и лагеристката наказателна бригада са заедно, но скоро лагеристката е преместена на I обект. Депутатската бригада е строго изолирана от останалите лагеристи, не напуска обекта и прави тухли близо до клозетите, извеждана е, след като останалите бригади заминат на работа, а вечерната проверка се провежда вътре в бараката, за да се предотвратят всякакви контакти с лагеристите на общ режим. Дълго време на наказателна дажба, телата стават кожи и кости, лагеристите падат, докато работят. През юли в продължение на няколко дни са натоварени от Китов да преместят с бурета фекалиите от старите нужници в новите, изкопани до хармана на тухлите.

През май и юни на II обект пристигат нови групи политически затворници от затворите в страната. Лагеристите отговорници им издават стопанствата и складовете. През юни 1953 г. е подновена офанзивата по изграждане на дигата. Петко Огойски пише, че не помни

[184] Атанас Москов, който през март е върнат в лагера след поредното неколкомесечно следствие в Държавна сигурност, заварва в дисциплинарното отделение 52 души. Сред тях са: Стойчо Мошанов, д-р Иван Балев, Кирил Попов, Недко Ботев, д-р Александър Гиргинов, ген. Иван Вълков, д-р Динко Гочев, Руен Боналов, ген. Баларев, д-р Емил Краев, Христо Стоянов, Петър Сърбински, Недялко Атанасов, проф. Петко Стоянов, Славейко Иванов, Марко Рясков. Според Петър Байчев при формирането ѝ в нея са 30-35 души, между които Недко Ботев, ген. Вълков, Минчо Драндаревски, Минчо Панов, Петър Байчев, Крум Неврокопски, Нарцис Смилков, Кирил Попов – земеделец гичевист, Ст. Хадживълчев – адвокат гичевист, Стойчо Мошанов, Слави Попигнатов. Петър Байчев изброява и някои от преминалите през дисциплинарната бригада на лагеристите на I обект. Земеделци: бившите министри в правителството на Стамболийски Христо Стоянов и Недялко Атанасов, инж. Стоян Божков, братята лекари Ханджиеви, д-р Ненов от Ямбол, д-р Гочев от Раднево, д-р Василев, д-р Емил Краев, Асен и Петър Сърбински, Асен Паянтов – народен представител от Силистра, Петър Антонов, Димитър Сираков, Любен Боянов, Вангел Горов. Социалисти: д-р Атанас Москов, Руен Боналов, Левчо Иванов Игнатов. Анархисти: д-р Иван Балев, Христо Колев, Славейко Василев. Легионери: Тодор Капанов, Иван Симеонов, Владо Русев. Михайловисти: Борис Бунев, Венко Гаврилов Гинчев. Офицери: генералите Вълков, Бекяров, Баларев, Янко Бойчев, флотски инженер Петър Рашеев, Константин Асенов Костов, Николай Шкендев, Евгени Стоянов, Борис Долгиев, полк. Йончо Йоневски – летец, Иван Влайков. Министри: Стойчо Мошанов, Марко Рясков, Димитър Вълев, Александър Гиргинов. Демократи: Христо Манафов, Методи Янчулев, Дончо Смилов. Цанковисти: Стефан Шейретов, Никола Търкаланов. Полицаи: Басмаджиев, Колибаров. Разни: Кънчо Шипков – индустриалец, княз Николай Лобанов-Ростовски, Звонимир Йосиф Коплан – титовист, Милко Ведър – масон, д-р Хашнов.

по-зловещи дни с изключение на тези на понтона: изтощителна работа на дигата, непосилна норма от 4,8 кубика пръст, бой при отиване и завръщане от работа, разстрели на отклонили се затворници (всички разстрели през годината са извършени между 22 май и 7 септември, убити са 2 политически затворници и 1 лагерист, двама затворници са обстрелвани и се смятат за убити и двама затворници са простреляни тежко). Вечерните проверки са безкрайни, началници и надзиратели четат дълги списъци със заповеди за наказание, на всяка проверка хора припадат от изтощение. Затворниците, които не са изпълнили нормата си, са изпращани в подземния карцер, нощта прекарват наблъскани в общата килия, а денем работят на дигата. Според Харалан Попов в общата килия с размер 20 х 4 м са натъпквани до 200 човека, а за да се освободи общото помещение, наказателната бригада е вкарана в единичните килии, като в килия има по 17 души, които стоят плътно притиснати и спят на смени. В този момент на пълно физическо и психическо изтощение Борис Митев, повишен в инспектор на ДС, и един нов служител по ДС – Борис Тричков, привикват наказаните затворници, за да ги вербуват. *„Край на мъките, край на бункера* – пише Харалан Попов, – *само срещу „малката услуга" затворникът да напише доклад за условията в наказателната бригада."* Поддалите се излизат от бункера, но повечето отказват.

На I обект режимът на лагеристите е облекчен скоро след преместването им. Някои от бригадите са настанени в старите, строени през лятото на 1949 г. бараки и землянки. Други – в по-новата барака за 500 души, в която са смесени със затворници. Според Стефан Бочев в края на май или началото на юни на I обект с няколко джипа пристигат началникът на лагера Китов и непознати началници и в неформална, „приятелска" среща питат лагеристите за оплаквания от персонала и бригадните, а един от въдворените записва оплакванията. На следващия ден Китов порицава пред строя няколко души от персонала, а бригадирите наказва с 15 дни наказателен труд. По повод слуховете за амнистия заявява: „В България няма такова

нещо като амнистия. Но има помилване и то се дава за добро поведение. Тези от вас, които са се държали добре, ще бъдат помилвани". Няколко дни по-късно на I обект докарват походно кино, но лагеристите са така изморени, че не остават на прожекциите. В края на юни в лавката започват да продават по няколко килограма фиде на бригада. През юни и юли лагеристите са на жътва и вършитба.

„Бавно робите започнаха да се връщат към живота. Угасналите от страданията очи загубваха напрегнатия си безнадежден израз. Стиснатите в няма агония устни се разтваряха за разговори, дори за шеги и смях. Мъжете поискаха да изглеждат отново като хора, да се мият, да изкърпят дрипавите си дрехи."[185]

Началникът Китов съобщава в месечния си доклад, че през юни въдворените коментирали *особено оживено* събитията в Берлин (работническото антисъветско въстание на 16-17 юни 1953 г.) и *най-отявлените вражески настроени елементи* смятат това за сигнал за започване на войната в Европа. Лагеристите земеделци коментирали присъствието на Светла Даскалова и Асен Стамболийски в деловия президиум на честването на годишнината от Деветоюнския преврат. *Най-закоравелите елементи* от тях казвали, че двамата не представляват земеделското движение и неговите истински лидери са тук, в лагера, а земеделците от низините виждали в това знак, че „Партията е готова да прости известни грешки и увлечения и да подаде ръка на готовите да работят за изграждането на социализма". Коментира се и подготвяната амнистия в другите страни от съветския лагер. Водачите на николапетковистите не очакват да бъдат амнистирани, а смятат, че „тя ще обхване само слугите на комунистите, а истинските „представители на народа" не се нуждаели от милост от комунистите". За тези *вражески прояви* лидерите са изолирани в изолационни бригади[186]. През юли 1953 г. затворниците и въдворените коментират очакваната пълна амнистия, особено в средата на николапетковистите

[185] How the death of Stalin came to Belene, 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[186] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 6.

и легионерите, като част от тях смятат, че това е резултат от натиска на *империалистите,* а мнозинството – че това е по волята на правителството на комунистическата партия. Коментира се „провокацията на империалистите в Берлин и остров Тайван“, най-злостните смятат, че войната е неизбежна и само тя ще им донесе освобождение, а режимът, при който са поставени, има за цел да бъдат унищожени[187].

В края на юли или началото на август на I обект са доведени от II обект затворниците, които са определени за помилване. Макар и в отделни бригади, затворниците и лагеристите не са изолирани един от друг, земляци и съидейници се срещат и коментират политическите събития. Чувства се наближаващото освобождение. Знаменитият майор Страхинов командва: *„Народни врагове, свободно!“* (Петко Огойски). Извеждането на работа става все по-вяло, а в някои дни като че ли лагерната управа ги забравя и въдворените се разхождат по плаца в търсене на нови познанства.

Последните въдворени

Между 20 и 30 април 1953 г. е въдворена последната по-голяма група – 33 души по политически причини. Въдворяването продължава и през май,

когато са въдворени общо 32 души по политическа и 9 души по криминална и стопанска линия, но вече не на големи групи. Единични въдворявания има и през юни и юли.

Какви са хората, които са изпратени в концлагера, когато се очаква неговото закриване?

Някои от тях са въдворени за *дейност преди 9 септември*

[187] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

1944 г. – „преследване на нелегални“, „издаване на комунисти“, а един човек – тъй като не предупредил партизаните, че наблизо има полицаи. Други – „за говорене гадости против др. Сталин по време на болестта и смъртта му“ и за опит за взривяване на статуята на Сталин в Борисовата градина. Трети – за вражеска агитация против мероприятията на властта и ТКЗС.

Най-много са въдворените като близки на *изменници на Родината* (ИР). Според статистиката на отделение ВИ въдворените по силата на чл. 72 „а“ и „б“ от НЗ са 34 души – 27 въдворени през април 1953 г. и 7 през май 1953 г.[188]

Тяхното въдворяване е плодът на една дълга подготовка, с която МВР трябва да превърне масовите акции на изселване на неблагонадеждно население от южната, югоизточната и западната граница в законодателно установена репресия. След издаването на Постановление на МС № II-183 от 25 февруари 1952 г.[189] МВР подготвя кампания срещу близките на бегълци и невъзвръщенци *„с цел да се пресекат бягствата през граница и да се парира контрареволюционната дейност на близките на изменници на родината* За близки на изменника се смятат всички лица, които преди бягството са живели под един покрив с

[188] Таблица-сведение за движението на въдворените държавни престъпници в ТВО за периода от 1 януари 1951 година до 31 май 1953 година, обр. 1-а. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 12, оп. 1, а.е. 391.

[189] С това постановление „За уреждане собствеността на изселените семейства от района на западната и южната граници на Народната република“ се одобрява замяната на недвижимите покрити и непокрити имоти на изселените със заповеди на министъра на вътрешните работи лица и семейства до 1951 г. включително с държавни имоти по реда на Закона за трудовата поземлена собственост. По данни на министъра на вътрешните работи към началото на 1952 г. от граничните райони са изселени около 3100 семейства. 600 от тях – по силата на 7-о ПМС от 9 ноември 1949 г., 1550-по ПМС П-2192 от 28 юли 1950 г., и около 1000 със заповеди на министъра на вътрешните работи. Собствеността на изселените по постановленията на МС се зачислява към държавните имоти, а на новите местожителства им се дава равностоен държавен имот и разликите се доплащат, а замяната на собствеността на изселените със заповеди на министъра на вътрешните работи не е уредена, което налага издаването на постановлението. За изпълнението му е определен срок до 10 май 1952 г., а по-късно – 16 юли 1952 г. Към средата на юли 1952 г. от общо 2710 изселени семейства, за които има подадена информация, са заменени имотите на 678 семейства, а на останалите не са заменени поради непредставени описи на старите имоти или поради липса на земи от държавния поземлен фонд. 223 семейства отказали да получат имоти, надявайки се на завръщане.

него или са били на негова издръжка. (Според едно по-ранно предложение на директора на НМ Димитър Капитанов от 31 март 1951 г., утвърдено от министър Георги Цанков, членове на семейството на забягнал се считат неговите родители, синове, дъщери, внуци, зетьове и снахи, ако са живели под един покрив в момента на бягството[190].) На 2 юни 1952 г. министър Г. Цанков нарежда на пом.-министър Димитър Капитанов, тъй като изселването е укрепило границата и е намалило вражеския контингент, но броят на ИР се увеличава, да се излезе с предложение за: пълна конфискация на имуществото на ИР и семействата им; създаване на специални детски и старчески домове за близките на ИР; изпращане на семействата на ИР в ТВО.

Предложенията на Капитанов се изработват от отд. ВИ и минават през няколко варианта. Първоначално намерението е старците от семействата на ИР да бъдат настанени в специални старчески домове, а децата – в специални детски домове, открити от Министерство на народното здраве. Децата след навършване на 12-годишна възраст да бъдат изпратени в трудови школи към МВР, а когато навършат 16 години – в производството. По-късно става ясно, че нито МНЗ, нито МВР са в състояние да разкрият детски и старчески домове и е решено децата до 7 години, неизлечимо болните и старците да бъдат изселени заедно със семействата си, малолетните (7-14 години) да бъдат изпратени в училища на МНП до 7 клас, а непълнолетните (14-18 години) да бъдат изпращани за 3 години в трудова школа на МВР. Следствието срещу близките трябва да започва с арест на всички членове на семейството над 16-годишна възраст и да приключи до 2-3 дни с образуването на общо дело за цялото семейство, което се изпраща в съда или в специалната комисия за ТВО[191].

С доклад до министър-председателя Вълко Червенков

[190] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 11, а.е. 7.
[191] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 11; а.е. 353.

министърът на вътрешните работи Георги Цанков внася предложенията на МВР за промяна в Наказателния закон. Промените са обнародвани в „Известия на Президиума на Народното събрание“, бр. 13, на 13 февруари 1953 г. с Указ № 44 на Президиума. Добавени са чл. 72-а и 72-б:

„Чл. 72-а. Български гражданин, който без разрешение на надлежните органи на властта по какъвто и да е начин напусне пределите на страната, както и български гражданин, включително и военно лице, напуснал пределите на страната с разрешение на надлежните органи на властта, който не се завърне след изтичане на определения му за пребиваване зад граница срок, се счита за изменник на родината и се наказва със смърт.

Чл. 72-б. Лицата, включително и близките родственици на изменника, които са знаели за готвеното престъпление по чл. 72-а и не са съобщили своевременно на органите на властта, се наказват с лишаване от свобода от 5 до 10 години и с глоба до 10 000 лв.

Останалите пълнолетни членове на семейството на изменника, живущи заедно с него или намиращи се на негова издръжка по време на извършване на престъплението, се наказват с лишаване от права по чл. 28 и с конфискация на цялото или част от имуществото. Срещу същите се вземат административни мерки – изпращане на трудово-възпитателна работа или въдворяване на друго местожителство“[192].

В началото на годината министърът на вътрешните работи издава заповед с цел прочистването на големите

[192] Добавени са и текстове за съдебно преследване за *дейност преди 9.IX. 1944 г.:*

„Чл. 91-а. Който преди 9 септември 1944 г., прикрит като привърженик на антифашисткото движение, е сътрудничил на монархофашистката власт с цел да разкрива или предава антифашистки организации, техни поделения или отделни дейци, се наказва с лишаване от свобода до 10 години.

Ако в резултат на такава дейност е последвало разкриване на антифашистки организации, техни поделения или отделни дейци, наказанието е лишаване от свобода не по-малко от 5 години, а ако по присъда или по друг начин е последвала смърт на деец на антифашисткото движение, наказанието е лишаване от свобода не по-малко от 10 години или смърт.

По отношение на деянията по чл. 91-а от Наказателния закон давността на чл. 51 от същия закон, законите за амнистията отпреди 9 септември 1944 г., както и Наредбата-закон за освобождаване от изтърпяване на наказания за деяния, извършени до 9 септември 1944 г., обнародван в „Държавен вестник“ от 9 декември 1944 г., не се прилагат.“

градове и граничните зони от вражески елементи и прекъсването на връзките на ИР с техните семейства да се подготви в най-строга тайна изселването на семействата на изменниците на Родината и невъзвращенците, живущи в София, Сталин, Бургас, Пловдив и граничните зони по западната, южната и югоизточната граница и въдворяването им на нови местожителства във вътрешността на страната. Столичният и окръжните началници на МВР трябва да установят всички членове на тези семейства и до 20 март 1953 г. трябва да направят чрез отд. ВИ предложенията си за тяхното изселване. Началникът на отд. ВИ Стефан Папалезов, началникът на VI отделение при II управление – ДС Димитър Велев и инспекторът при II отдел на III управление Ангел Шиличев са натоварени да прегледат всички предложения, да ги съгласуват с управленията в центъра и най-късно до 1 април да ги представят пред Специалната комисия. С контрола по изпълнението на заповедта е натоварен пом.-министър Димитър Капитанов, който трябва да проучи и предложи на комисията местата за изселване и работата, на която да бъдат настанени изселените[193]. Отделение ВИ съвместно с ДНМ трябва да изготви план за придвижване на близките и охраната им по време на депортацията. Заради очакваното мащабно въдворяване отделение ВИ предлага затворниците от „Белене“ да се разпратят по затворите, за да се освободи място за новите лагеристи[194].

След смъртта на Сталин тази кампания не е проведена в замислените мащаб. Но въдворените за *помагачество при бягство* са единствената лагерна група, която след март 1953 г. увеличава броя си, при това значително – от 44 през март на 70 души през април. Броят на въдворените по политически причини жени, който се запазва постоянен от пристигането им в „Белене“, също нараства рязко – от 45 към 20 април 1953 г. на 57 към 30 април и 60 на 20 май 1953 г., което е резултат от въдворяването на майки и сестри на бегълци.

В концлагера по заповед на началника Китов близките на

[193] Доклад относно провежданите изселвания в Благоевградско, 25.06.1952 г. – В: *Държавна* сигурност – административни, принудителни и наказателни мерки. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2014.

[194] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 11, а.е. 11.

ИР са отделени в отделни помещения и бригади[195].

Видът на репресията не зависи нито от близостта на кръвната връзка, нито от лоялността към режима – повечето от близките са характеризирани в справките на ДС като крайно бедни, тихи и трудолюбиви работници и селяни, нечленували в никаква политическа организация, с „правилно отношение към народната власт“. Изселвани са твърде възрастните, майките с малки деца и непълнолетните, а останалите са въдворявани в ТВО.

Инициативата за репресията в някои случаи идва от Гранични войски. На 10 май 1953 г. управление „Гранични войски“ изпраща на помощник-министър Димитър Капитанов писмо за 6 войници, които през 1953 г. са се предали на югославската, турската и гръцката гранична стража. За първите два случая съгласно министерски заповеди личният състав на заставите трябва да бъде разформирован, *изменниците* съдени задочно, а близките им – репресирани. За другите 4 случая съгласно устна заповед на министъра на вътрешните работи близките следва да бъдат репресирани. На 10 юни началникът на Гранични войски полк. Слави Чакъров изпраща докладна записка до министъра на вътрешните работи Георги Цанков, че от направената проверка се установило, че нито едно от семействата на шестимата граничари не е репресирано. Чакъров настоява министърът да даде нареждане в този дух.

В края на май или началото на юни 1953 г. въдворяването на близки на ИР спира. Протокол № 39 на Специалната комисия за изпращането в концлагер на 8 майки, бащи, съпруги и братя на петима бегълци и изселването на 11 други – стари хора или родители на малолетни деца, е подписан от помощник-министрите Христо Боев на 8 юни и Апостол Колчев на 16 юни. Георги Кумбилиев обаче вписва в протокола мнение, че трябва да се изчака резултатът от разследването и едва тогава близките, които са знаели или имат участие в бягството, да бъдат съдени или изпратени в ТВО. Това той прави на 23 юни – ден преди Вълко Червенков да даде сигнал за закриването на концлагера. Всички протоколи на комисията за репресия на близки на изменници на родината след Протокол № 39 са за

[195] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 6.

изселване[196].

В списък с предложение за освобождаване на въдворени близки на ИР (недатиран, но вероятно от края на юли 1953 г.) фигурират 34 души[197]. Те са 5 майки, 8 бащи, 1 съпруга, 7 сестри, 12 братя и 1 снаха на бегълци. Всички те са въдворени за срок от 3 години, само един за 5 години. Най-възрастни са двама бащи – 65-годишни, най-млади са една сестра и един брат на бегълци – на 17 години. 18 души са от с. Брезница (днес с. Горна Брезница), Санданско, с близки, избягали в Югославия, 8 души са българи мюсюлмани от с. Годешево, Гоце Делчевско, е бегълци в Гърция, 8 души са от е. Гореме, Санданско, с бегълци в Югославия. В списъка са дадени кратки сведения за въдворените и мненията на окръжната комисия, комисията при ТВО и ръководството на МВР дали лицето да бъде освободено. Почти винаги окръжната комисия е на мнение лицето да не се освобождава, а мнението на ръководството на МВР е да се освободи.

Закриването на лагера

На 24 юни 1953 г. върху доклада на Георги Дамянов и Георги Цанков за предстоящите помилвания за Девети септември Вълко Червенков поставя резолюция да се дадат частични и пълни помилвания на повече затворници, тъй като *„някои присъди са дадени, така да се каже, завишени, седят хора по затворите с години за дребни престъпления* и да останат само *„осъдените за големи престъпления срещу Родината и реда в страната".* Комисия към Президиума на Народното събрание трябва да разгледа предложенията за помилване, както и основанията да не се даде помилване. За членове на комисията Червенков посочва члена на Политбюро и председател на Президиума на Народното събрание Георги Дамянов (или секретаря на Президиума Минчо Минчев), члена на Политбюро и министър на външните работи Минчо Нейчев и министъра на вътрешните работи Георги Цанков (или първия помощник-

[196] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 206.

[197] Списък на въдворени лица в ТВО по силата на чл. 72 а и чл. 72 б от наказателния закон – близки на изменници на Родината, които предлагаме да се освободят. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 235.

министър на вътрешните работи Георги Кумбилиев). Същата комисия трябва да прегледа състава на въдворените и *„ТВО да бъде разтоварено от голяма част от намиращите се в тях, като останат само действително опасните за обществения ред“.*

Девет години след създаването на комунистическите концлагери Червенков пита: *„Какво е конституционното основание за задържане в ТВО? Моля др. Минчо Нейчев да доложи въпроса в Политбюро, за да го разгледаме. В страната ни трябва да има пълен конституционен ред. Не могат да лежат в затвора хора неосъдени. Да разгледаме и решим този въпрос в ЦК, а за сега да бъде направен преглед на намиращите се в ТВО арестувани и пуснем от тях всички, за които намерим, че можем да сторим това, без особен риск за обществения ред. Може да не се чака непременно деня на 9-ти Септември. Може и даже е по-целесъобразно да се действува не изведнъж, а последователно и до 9-ти Септември да се свърши с помилванията, без да се вдига много шум. В навечерието на 9-ти Септември т.г. ще обявим кого сме пуснали на свобода. А сега, например, може да се пуснат от всички затвори тези, които ние ще помилваме, като осъдени – малолетни, по непредаване на доставките. А за другите случаи – да се вземат от затворите поотделно – разгледали за един затвор – дали помилване, и т.н. Цялата работа ще бъде свършена за два месеца“*[198].

С Решение № 111 на Политбюро от 4 юли 1952 г., одобрено от пленума на ЦК на БКП на 11 юли 1953 г.[199], се

---

[198] АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.

[199] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 121. На пленума Червенков информира за повикването си в Москва на 7 юли заедно с посланик Бодров, където са повикани и ръководителите на останалите съветски сателити от Източна Европа. Прочетено им е постановлението на ЦК на КПСС „За престъпните антипартийни и антидържавни действия на Берия“, прието същия ден, което по молба на Маленков Червенков прочита на пленума на ЦК на БКП. В изложението си Червенков казва за лагерите: „ТВО трябва да се ликвидира като учреждение. Това учреждение е неправилно, то е произвол“. След изложението зам.-министърът на вътрешните работи (по политическата работа) Делчо Чолаков пита: „За ТВО е правилно. Ще се успокоят хората. Но тази работа си има и обратна страна. Има некои такива разбойници, за които нямаме данни да ги съдим, но си са разбойници. Какво ще ги правим тях?“. Червенков отговаря: „Законност трябва да има в нашата срана. Разбойници на свобода няма да търпиме“.

потвърждава генералната линия, изработена на V конгрес на БКП, за правилна, но се предприемат редица мерки за преодоляване на „извращенията в партийната политика“ и подобряване на „връзките на Партията с народа“ (някои от тях са: намаляване темповете на индустриализация и подобряване благосъстоянието на народните маси, спиране на форсирането на колективизацията за сметка на укрепване на съществуващите ТКЗС, намаляване цените на стоките, пресичане „извращенията в наказателната политика на Партията и Правителството“, прилагане на „мерки за пълно разложение на николапетковисткото подполие“ и др.). Точка 16 от решението гласи:

„От затворите да се пуснат осъдените на непродължителен срок за нарушение на наредби и закони, свързани със стопанска дейност, също – стари и болни вече. От ТВО да се пуснат всички, освен най-опасните за социалния ред елементи. Да се обсъди и реши въпросът изобщо за целесъобразността на ТВО като институт. Също така да се реши въпросът за разселените и изселените по разни причини български граждани.

Отговорни – др.др. Г. Дамянов и Г. Цанков; срок за представяне на предложения и изпълнение на решението – 1.9.53 г.“[200]

Със заповед на председателя на Президиума на Народното събрание Георги Дамянов е назначена *Комисия по помилванията на затворниците, по положението на намиращите се в ТВО лица и по положението на разселените семейства от Столицата, големите градове и граничните райони.* Тя се ръководи от Георги Дамянов, а членове са: секретарят на Президиума на НС Минчо Минчев, помощник-министърът на вътрешните работи Никола Цачев, председателят на Върховния съд Цветковски, главният прокурор Димитър Георгиев, прокурорът при МНО, прокурорът към транспортното министерство и представител на Министерството на народното здраве – лекар. Решенията си комисията взема въз основа на справките и мнението на отделение ВИ, което изработва своето предложение, след като получава становищата на две комисии – комисия при ТВО и окръжна комисия. Решенията на комисията се разглеждат и

[200] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1827.

утвърждават от членовете на Политбюро Георги Дамянов, Минчо Нейчев и Георги Цанков и се оформят със заповед на министъра на вътрешните работи. Тримата членове на Политбюро представят работата на комисията пред Политбюро за одобряване и потвърждаване на освобождаването на въдворени и на дадените от Президиума на НС помилвания на затворници.

Според доклад на комисията към 25 юли 1953 г. в ТВО „Белене“ е имало 1917 въдворени, от които 1732 въдворени за контрареволюционна дейност и 181 въдворени за криминални престъпления. Комисията решава да бъдат освободени 858 лица, които не са опасни за обществения ред, престояли са дълго време в ТВО, няма достатъчно данни да бъдат дадени на съд или е нецелесъобразно да бъдат съдени[201]. Те са освободени с две заповеди на министъра на вътрешните работи от 5 август 1953 г. – със Заповед № 22 се освобождават 824 въдворени мъже и жени (без да се уточнява по коя линия са въдворени), а със Заповед № 22а се освобождават 34 близки на *изменници на Родината* от с. Брезница, Санданско, и с. Годешево, Гоцеделчевско, и се изселват при останалите членове на техните семейства в с. Вокил, Дуловско.

Освободени са и помилваните с указ на Президиума на Народното събрание от 25.07.1953 г. затворници. За ТВО „Белене“ те са 517 души. (Според доклад на зам.-началника на ТВО „Белене“ кап. Тодор Николов от 25.09.1953 г. през август и септември са освободени 478 затворници[202].) С Окръжно № 6420-10-П от 25.07.1953 г. на началника на управление „Затвори и ТВО“ се нарежда при освобождаването им да попълнят декларация. Освобождаването трябва да започне незабавно след получаване на указа и да завърши най-късно 24 часа след това. Във връзка с помилването да се вземат всички допълнителни мерки по охраната, надзора и бдителността, за да не се допусне бягство на затворници, които не са получили помилване. Да се засили политико-просветната и

[201] Доклад от Георги Дамянов, Минчо Нейчев и Георги Цанков – членове на Политбюро, относно помилванията на затворници и други осъдени лица с влезли в сила присъди, закриването на ТВО и положението на разселените семейства от Столицата, големите градове и граничните райони. Към Протокол „А“ № 135 на Политбюро на ЦК на БКП от 5.09.1953 г.

[202] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

разяснителната работа, като се обърне специално внимание на разясняването на измененията в Наказателния закон относно бягствата през граница. Помилването „да се използва за широка политическо-разяснителна работа всред затворниците за все по-засилващата се мощ на народнодемократичната власт“[203].

Декларацията, която трябва да подпишат освободените, е следната:

„Декларация. Подписаният ... от гр./с. ... осъден за противонародно и противодържавно престъпление на ... год. затвор помилван и освободен предсрочно от Народната власт на ... 1953 год. декларирам че излизайки от затвора няма да се занимавам с никаква противонародна и противодържавна дейност, обратно, ще подпомагам органите на МВР в борбата им против враговете на нашата Народна Република България и на мира. Ако Народната власт установи, че отново се занимавам с такава престъпна дейност, да бъда наказан от Народния съд най-строго. ... 1953 год. Декларатор...“[204]

В лагера четенето на имената продължава няколко дни, докато е освободена първата група от 858 въдворени[205]. По лагерните спомени първата вълна на освобождаването става на големи групи от 8 до 15 август. Недялко Гешев пише, че на 12 август около 1000 затворници от II обект са върнати на I обект, за да поемат полската работа. Според източник на РСЕ/РС на 25 август са освободени 40 чужденци – гърци, югославяни и турци[206].

Любомир Банковски разказва, че на 8 август при завръщане от работа лагеристите виждат на плаца коли и външни хора. На вечерната проверка се четат списъци със стотина имена[207]. За да нямат контакт с оставащите,

---

[203] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 2.

[204] Пак там.

[205] Според десетдневните сведения на лагерната администрация между 20 и 31 юли, преди да започне освобождаването на определените от комисията, са освободени 100 политически и 14 криминални лагеристи, а между 1 и 20 август са освободени 908 политически и 1 криминален лагерист.

[206] How the death of Stalin came to Belene, 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[207] Обикновено освобождаването става на сутрешна проверка, но и Стефан Бочев, и Тодор Хаджиниколов, и Любомир Банковски, и Славейко Павлов, освободени тогава, разказват, че имената са прочетени на вечерна проверка. Бойчо Огнянов описва освобождаването си през 1950 г. На сутрешния развод

освободените трябва да излязат от строя, да приберат багажа си от бараките и да излязат извън оградата на обекта, където надзирателите извършват щателен обиск. (Освободените все пак оставят храна и вещи на оставащите. Любомир Банковски оставя в бараката сандъчето с храната си с бележка да бъде предадено на проф. Любен Диков. Славейко Павлов също оставя храната си, част от долните си дрехи, калцуни, чорапи и един козяк, оставен му от освободен анархист преди 6 години.) Във вещевия склад сдават дрехите, цървулите и одеялата и получават цивилните си дрехи. По-отдавнашните лагеристи получават изядени от молци, мухлясали, полуизгнили дрипи. Нощта прекарват на открито. На сутринта се провеждат последни опити за вербуване. Любомир Банковски разказва, че е повикан в канцеларията. Първоначално любезно, а след това със заплахи непознат следовател, който по-късно се оказва началникът на плевенската ДС, се опитва да го вербува, това продължава 2 часа и след като не успява, му нарежда да свали цивилните дрехи за оставане в лагера, но това е последен блъф. Освободените преминават моста и се строяват пред щаба. Един по един са извиквани, за да получат документ за освобождаването си и левове срещу лагерните пари. Преди да получат документа, трябва да подпишат декларацията. Някои подписват, други написват собствен текст. Петко Огойски пише, че трети, най-често млади земеделци затворници, отказват да подпишат, заплашвани са, че ще бъдат върнати, но в крайна сметка също са

се четат имена, взводовете заминават на работа, освободените се връщат в бараката за багажа си и издават в склада всичко: кирка, лопата, брадва, две одеяла, възглавница със слама, сухарна торба, войнишко канче. Под строй тръгват към пристана. Прекарват ги с лодка на няколко курса, на брега ги обграждат милиционери, в училищния двор ги строяват на групи, които не се познават, извикват ги един по един при дървена барака и им дават цивилните дрехи, които все още не са в лошо състояние, проветрени са и само миришат на застояло. Предупредени са, че ще бъдат върнати в лагера, ако потърсят връзка с други от освободените, да не казват на никого откъде идват и въобще да не говорят за ТВО, има пуснати агенти и веднага ще ги върнат обратно. Дават им влакови билети до родните им места и им подменят лагерните пари с истински, а на тези, които нямат, дават пари за един обяд. Товарят ги на камион и ги откарват на гара Ореш, след 30 минути идва локомотив с един вагон, на гара Свищов прикачват още пътнически вагони, но на вратата на вагона стои милиционер, който до Русе не позволява да се смесят с останалите пътници.

освободени. Първото, което освободените правят, е да си купят хляб и плодове, след което отиват на гарата, за да вземат влак до гара Левски, откъдето поемат в различни посоки към домовете си.

Съпоставяйки данните за юли и август 1953 г. (в „Статистически данни“ Табл. X), се вижда, че 62% от освободените лагеристи са селяни – 650 души, като най-висок е процентът на освободените при категориите *бедни и средни селяни* (82%) и *селяни в ТКЗС* (73%). По вида на престъплението сред освободените най-много са въдворените за *саботаж и вредителство* – 375 души (тази група е и с най-висок процент освободени – 77,3%), за *вражеска агитация и пропаганда* – 190 души (53,8% освободени от тази група), и за *помагачество на нелегални* – 184 души (74,8% освободени от тази група).

След като завършва освобождаването на онези, които комисията определя по своя преценка, започва подготовка за освобождаването на следващата група, която комисията предлага на Политбюро да бъдат освободени. В лагера пристига комисия, която започва да разпитва ежедневно по 100-150 души за причините за въдворяването, възгледите, професиите и намеренията им след излизането на свобода. Според справка от пом.-министър Никола Цачев след 5 август (датата на заповедта за освобождаване) в лагера са останали 1055 лица, от които 874 въдворени за контрареволюционна дейност и 181 – за криминални престъпления[208]. Политическите лагеристи са:

Полицейски служители	156
Бивши офицери	92
Анархисти	16
Николапетковисти	123
Разни (михайловисти, демократи, имигранти и др.)	290
Провокатори	27
Бивши министри и ръководни лица на опозиционни партии	21
Въдворени, които могат да бъдат дадени на съд	149

Според доклада на комисията в лагера остават 1059 лица. Комисията предлага да бъдат освободени 638 души – 519 политически и 119 криминални лагеристи, а да бъдат

[208] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. I.а.е. 2645.

предадени на съд 421 души – 353 политически и 68 криминални:

	общ брой	За освобождаване	за съдене
Бивши министри и ръководни дейци на буржоазни партии	20	12	8
Бивши офицери	118	29	89
Полицейски служители – командири и разузнавачи	212	69	143
Агент-провокатори, предатели и сътрудници на полицията, вербувани като партийни членове	33	7	26
Анархисти	17	12	5
Николапетковисти, терористи, михайловисти, уличени в шпионска дейност и др.	472	390	81
Криминални престъпници, сводници, комарджии, проститутки и др.	187	119	68

Според комисията за една част от предложените за съд *„има достатъчно материали, за да бъдат съдени, а за останалите трябва да се разследва и документира престъпната им дейност, след което да бъдат дадени на съд* За бившите министри, полицаите, офицерите, агент-провокаторите и лидерите на николапетковистите комисията внася в Политбюро персонални справки и предложения, изготвени от отделение „Въдворяване и изселване“ и подписани от неговия началник майор Стефан Папалезов и от началника на III управление – ДС полк. Б. Думков.

Комисията предлага на Политбюро да вземе решение за закриването на ТВО „Белене“ *„като такова в което са изпращани лица за контрареволюционни и криминални престъпления, без законни присъди“,* да одобри освобождаването на предложените 638 лица, да се разследват и предадат на съд 421 лица и да не се допуска освободените от ТВО криминални престъпници да живеят в София, независимо дали са били софийски жители.

На 5 септември 1953 г. Политбюро на ЦК на БКП разглежда доклада на Георги Дамянов, Минчо Нейчев и Георги Цанков за помилванията на затворници,

закриването на ТВО и положението на изселените семейства и решава: ***„Да се закрие единственото в страната трудововъзпитателно общежитие в Белене, в което са изпратени лица за контрареволюционни и криминални престъпления*** Политбюро потвърждава освобождаването на 853 въдворени, извършено на 5 август. Решава от 1 септември да бъдат освободени още 584 лагеристи, а други 475 да бъдат разследвани и предадени на съд. Освободените от ТВО криминални престъпници не могат да живеят в София, независимо дали са били софийски жители. Изселническият режим на всички изселени семейства в страната се вдига и се възстановява жителството на „явно неправилно изселените семейства или отделни членове на същите“, но възстановяването на жителството в София, Пловдив, Сталин (Варна), Бургас, Благоевград и граничните зони по южната и западната граница трябва да става само по преценка на министъра на вътрешните работи. Забранява се изселването на семейства без решение на съда. Закриват се затворите в Благоевград, Гоце Делчев, Лом, Кюстендил, Видин, Търново, Разград, Силистра, Хасково, Кърджали, Русе и Коларовград (Шумен)[209].

Със Заповед № 23 от 4 септември 1953 г. са освободени 443 мъже и жени, въдворени за контрареволюционни прояви, и 119 мъже и жени, въдворени за криминални престъпления. Всички заповеди за освобождаване имат един и същ текст:

„Порастна и продължава да расте икономическата мощ на нашата Народна Република България. На тази основа непрестанно расте благосъстоянието на нашия народ. Крепне все повече съюза между работническата класа и селяните. Трудящите се са сплотени и все по-плътно се сплотяват около Ц.К. на Българската Комунистическа Партия и Народното Правителство. Доверието им в Партийното и Държавно ръководство е непоклатимо.

В правилността на политиката на нашата Партия и Правителство се убеждават все повече и тези български граждани, които бяха повлияни и увлечени от чуждата пропаганда и антибългарските агенти на империалистите,

[209] Протокол „А“ № 135 на Политбюро на ЦК на БКП от 5.IX.1953 година. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1865.

в лицето на крупните бивши индустриалци, търговци, извехтялите буржоазни лидери и тям подобни.

Преориентировката на увлечените в противонародна и противодържавна престъпна дейност се изразява предимно в тяхното поведение, дисциплина и положително отношение към труда.

На основание на горесказаното и за да се даде възможност на въдворените в ТВО за извършени от тях контрареволюционни и други престъпления да се включат свободно в социалистическото изграждане на нашата скъпа Родина, заповядвам да се освободят от ТВО „Белене" следните лица: [...]"

На 4 септември в лагера пристига комисия от управление „Затвори и ТВО". В следващите дни се четат нови списъци на освободени. Основната част от въдворените са освободени на групи на 5, 6 и 7 септември 1953 г.

На 3 септември по указание на министър Цанков от проектозаповедта за освобождаване са извадени 12 души „бивши министри и ръководители на буржоазни партии". На 5 септември Цанков поставя резолюция да бъдат освободени и те, освен ако няма материали за предаването им на съд. Заповед № 25 от 8 септември 1953 г. нарежда освобождаването на 9 от 12-те души: Недялко Мочуров, Христо Стоянов, Петър Сърбински, Минчо Драндаревски, Атанас Добревски, Тодор Лазаров, Димитър Нестеров, Райна Лапардова и Любен Диков. За останалите трима – Димитър Вълев, Васил Вълков и Слави поп Игнатов, началникът на III управление Думков смята, че трябва да бъдат съдени, а пом.-министър Никола Цачев – че на съд трябва да отиде само Васил Вълков[210], Димитър Вълев да бъде освободен, защото няма данни да бъде съден, а Слави поп Игнатов „е от 1947 г. в ТВО и няма да е целесъобразно даването му под съд". На 21 октомври 1953 г. е издадена Заповед № 26 за освобождаването на Димитър Вълев и Слави поп Игнатов. Въпреки това някои от тези 12 души или всички те са предадени на следствието[211].

---

[210] Според справката Васил Вълков е бил член на Висшия партиен съвет на Демократическия сговор, много близък на Никола Мушанов, народен представител, създател на опозиционния демократичен съюз след 9.09.1944 г., агитирал против влизането в ТКЗС. (АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 37.)

[211] Атанас Москов пише, че на 12 октомври 1953 г. бил включен в група за

Не са освободени 62 въдворени за криминални престъпления. Но се оказва, че някои вече са изтърпели присъдите си, а за други прокурорът не намира основание за съд и 29 души от тях са освободени към 25 октомври 1953 г.[212]

На 19 септември 1953 г. министърът на вътрешните работи издава Заповед № С-233. По точка 1 се закриват затворите в Благоевград, Гоце Делчев, Лом, Видин, Търново, Разград, Силистра, Хасково, Кърджали, Русе и Коларовград. Точка 2 гласи:

„Да се закрие единственото в страната трудово-възпитателно общежитие в с. Белене. В бъдеще въдворяване, както бе практиката до сега, няма да се извършва и всички провинили се вражески и други престъпни елементи трябва да се предават на съответните съдебни органи и наказват съгласно законите в нашата страна.

Началника на I-ви отдел ДС и началника на III-то управление ДС в 10-дневен срок да представят план с мероприятия за разследване на останалите неосвободени лица от ТВО „Белене след което да бъдат предадени на съдебните органи“[213].

Според лагерната статистика към 10 септември 1953 г. в „Белене“ са останали 509 лагеристи. От тях политически –

следствието, която под охраната на въоръжени милиционери била отведена с два камиона на гарата в с. Деков, където, вече свободни, чакали влака други лагеристи, между които Недялко Атанасов, Христо Стоянов, Петър Сърбински, професор Любен Диков (всички те освободени със заповедта от 8 септември или освободени по-късно, или има неточност в спомена на А.М.). Но според Постановление от 26 април 1954 г. за предаване в архив на делото на проф. Любен Диков в края на 1953 г. той е бил „изтеглен на следствие в отдел I-ви, от където е освободен поради това, че не е установено да е развил някаква особена дейност преди 9.9.44 год.“ (В: *Държавна* сигурност и юриспруденцията (1944-1975). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2015.)

[212] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф 12, оп. 1, а.е. 37.

[213] Директорът на Народната милиция и началникът на Столично управление на МВР са задължени да не допускат освободените от ТВО *злостни криминални престъпници* да живеят в София, независимо дали са били софийски жители. Със заповедта се вдига изсел- ническият режим на всички разселени лица в страната, но възстановяването на жителството на изселените лица от София, Пловдив, Сталин, Бургас, Благоевград и граничните зони по южната и западната граница може да става само по изключение и с разрешение на министъра. След тази заповед голям брой семейства се завръщат, но със Заповед № 262 от 1953 г. една част са върнати обратно, а други със съгласието на партийните комитети, народните съвети и органите на МВР остават. (Доклад от пом.-министър Цачев. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 3407.)

436 мъже и 6 жени, криминални – 57 мъже и 10 жени.

В следващите месеци определените за съд политически лагеристи изчакват съдбата си в лагера. Не за всички могат да се намерят основания за съд и са освобождавани през октомври, а останалите на групи през октомври, ноември и декември са изпращани в следствието на Държавна сигурност в София.

Последните останали лагеристи на 14 ноември 1953 г. са преместени от I на II обект. Според Петър Байчев те са 150 души заедно с наказателната бригада от 14-15 души. Изолацията не е така строга и могат да се срещат със затворниците. Така новите затворници, пристигнали в последните дни на 1953 г., заварват на II обект последните лагеристи. А последните лагеристи посрещат на II обект някои от по-рано освободените си другари вече като затворници с присъди.

Петър Байчев отбелязва, че на 21 декември 1953 г. са отведени в следствието последните 50 души и в лагера остават само 7. По спомените на Марко Рясков последните седем лагеристи са изпратени в следствието на Държавна сигурност в Софийския централен затвор на 6 януари 1954 г. Те са бившите министри проф. Петко Стоянов, Стойчо Мошанов, ген. Никола Недев, Илия Кожухаров и Марко Рясков и бившите депутати Методи Янчулев и Васил Маринов, като от тях само двама – Стойчо Мошанов и Методи Янчулев – са осъдени, а останалите са освободени след около месец следствие[214].

Съпричастието

В този период на масови репресии комунистическият режим особено внимателно следи за прояви на съчувствие и подпомагане на репресираните. Една от задачите на органите на Държавна сигурност е наблюдението кой събира помощи за въдворени в ТВО. В докладите по линия на анархисти, БЗНС – Никола Петков или интелигенцията има редица сведения за събиране на помощи за въдворени съмишленици или колеги. Някои от въдворените преди изборите през май 1949 г. са задържани именно като *организирали събирането на помощи за въдворени и*

[214] Рясков, Марко. Спомени и документи...

техните семейства. Една от категориите задържани във Великденската акция през 1951 г. е тази на *събиралите помощи за въдворени или осъдени николапетковисти.* Тези наблюдения се извършват и в концлагера. В доклада си от 31 януари 1951 г. началникът Китов пише: *„От агентурно донесение се констатира, че анархистите получават от вънка хранителни продукти и лекарства от техни съмишленици, които ги подкрепят. Поставени са под наблюдение и се следят адресите на изпращачите. Техните колети се щателно преглеждат от милицията“*[215]*.*

Тъкмо в тези години се правят най-решителните стъпки в разрушаването на традиционните обществени връзки и произвеждането на изолирани индивиди и излизащите от концлагера лагеристи могат най-болезнено да усетят промяната. Бойчо Огнянов, освободен през 1950 г., пише, че в селото му хората го поздравяват набързо и едва след като се огледат дали не ги наблюдава някой комунист. Двама души залягат пред вратата му, за да записват кой идва и колко стои. Преди да влезе в лагера, съселяните му били по-приветливи, по-дружелюбни, държали се по-свободно и разговаряли за най-различни проблеми, а сега били съвсем други хора – свити, неразговорливи, някак помрачени, нямало вече веселите разговорливи хора с ведри лица. Те не забелязвали тази промяна, но той бил поразен.

Въпреки това в тези първи години на комунистическия режим страхът и самоизолацията все още не са унищожили човещината, а и заради масовостта на репресията на всеки българин е добре известно какви са хората в концлагерите и лагерните спомени и документите на МВР свидетелстват за множество прояви на съчувствие.

На жителите на село Белене е внушавано, че на острова са най-опасните престъпници, забранявано им е да излизат и да наблюдават придвижването на големите групи лагеристи, преминаващи от гарата до брега на реката. Независимо от това беленчани купували храна или давали пари на освободените, които не можели да си платят

[215] ЦДА, ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

билета.

„Жителите на с. Белене, болшинството католици, имат благоприятни настроения към затворниците и не са малко случаите да се свържат с тях, да ги обслужват и даже при бягства да ги подпомагат (случая с тримата избягали през есента на 1953 г.).“[216]

„Населението от с. Белене в болшинството е реакционно настроено и отровено от католицизма. Практиката показва, че винаги когато им се е отдавало възможност са сътрудничили и съчуствали на затворниците. В това отношение може да се цитират редица примери. Най-ярък пример е случая с последното бягство в края на 1953 год., когато членове на ТКЗС и минаващи за „Прогресивни“ жители на с. Белене подпомогнаха бегълците и затрудниха залавянето. Наложи се същите да бъдат дадени под съд и осъдени. Въобще населението в с. Белене ненавижда общежитието, не сътрудничат на служителите и вероятно под напора на тия чувства е написано изложението от отговорните фактори, въпреки че много пъти им е обяснявано и са убеждавани при правене на многократни постъпки през миналите години.“[217]

„При пускане на селяни в острова за дърва, въпреки че са били под строго наблюдение, пак са успявали отделни затворници да се свържат с тях като са залавяни писма и други поръчки, дадени от затворниците на тези селяни. [...] През същия остров (Превалията) през лятото трима затворници са успели да избягат и след излизането им на брега са били подпомогнати от селени от с. Белене като са им дали дрехи и са им посочили най-безопасния път, по който да минат незабелязано.“[218]

Андрея Момерин е освободен през 1950 г. В Белене, като

[216] **Докладна** записка от генерал-майор Никола Цанев – пом.министър на вътрешните работи, относно искането на ТКЗС с. Белене да използуват за пасбище някои от островите около остров Персин. Без дата. До министъра на вътрешните работи. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[217] **Доклад** от майор Марин Ханджийски – началник 30 „Белене“, Свищовско, по изложението на ТКЗС „Гигант“ с. Белене за използване на островите в района на общежитито. До началника на отдел „Затвори и 30“ – МВР. Февруари 1954 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[218] **Доклад** от Йордан Нешев – н-к служба при отдел „Затвори“, по изложението на ТКЗС „Гигант“ с. Белене за ползване на островите в района на затвора „Белене“. До началника на отдел „Затвори“ – МВР. 23 февруари 1954 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

го видяла уморен, отслабнал, едва вървящ, една стара жена му казала: „Синко, Господ да ти е на помощ, ела с мен“, купила му канче боза, прекръстила се и го благославила: „Бог да те пази!“. Милан Дренчев пише, че въпреки забраната за свиждане майка му дошла в „Белене“ с надеждата, че заради възрастта ѝ ще ѝ разрешат да види сина си, но ѝ било отказано. Началникът на гара Белене ѝ помогнал да изпрати храната, която носела, като колет, написал по-малко килограми, за да не надвишава разрешените 5 кг, и не ѝ взел такса. При опита си за бягство през януари 1953 г. Недялко Гешев се скрил в недовършена постройка, но бил открит от стопанина. Беглецът се страхувал, че ще бъде предаден, но бай Цветан, беден селянин с две деца, с отнети от ТКЗС имоти, му донесъл хляб и сирене и свои собствени дрехи. Радичко Радичков бил освободен от „Белене“ на 11 ноември 1949 г. Когато казал на кондуктора, че няма билет, защото излиза от лагера, той го взел в служебното купе до София[219].

При освобождаването на големите групи през август 1953 г. тези жестове са по-открити. Източник на РСЕ/РС разказва: *„При пристигането им в „Белене“ се случи едно от тези произшествия, който режимът е безсилен да предотврати, красноречив епизод на човешкото съчувствие, което обществото изпитваше към нещастните жертви на новия ред. Около 250 от освободените лагеристи нямаха пари да си платят билетите до дома. Като видяха затрудненото им положение, жителите започнаха да събират пари помежду си, докато събраха достатъчно всички бивши роби да платят пътя си до дома“[220].* Художникът Тодор Хаджиниколов пише, че на гара Белене един човек раздавал от товарен вагон пъпеши на освободените лагеристи: „Яжте без пари. Три години лежах във вашите бараки“. А на гара Левски пътниците спонтанно освободили купетата и поканили лагеристите да седнат, някои жени плачели. За първи път след годините в лагера те седнали човешки. Правите пътници разглеждали

[219] Лулева, Ана, Троева, Евгения, Петров, Петър. Принудителният труд в България (1941-1962). Спомени на свидетели. София, Проф. Марин Дринов, 2012.

[220] How the death of Stalin came to Belene, 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute; General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

освободените дискретно, със състрадание и без нотка на просташко любопитство. *„Това бяха нашите първи посрещани...“* Лиляна Пиринчиева е освободена на 9 август 1953 г.: *„Четири жени отпътувахме за Русе с параход. Повечето пътници, разбрали по външния ни вид, че излизаме от концлагера, се отнесоха съчувствено към нас, макар и боязливо. Някой ни почерпи с една голяма, чудесна диня, най-сладката диня, която съм яла в живота си“.* Александър Наков е освободен на 10 август 1953 г.: *„Когато пристигнахме в София, отидохме в бръснарницата, която беше срещу гарата. Там хората, които си чакаха реда, ни гледаха като че ли сме пришълци от друга, неизвестна, но нецивилизована планета. Когато ми дойде редът и седнах на стола, бръснарката шепнешком ме попита откъде идваме. Аз обаче ѝ отговорих така, че да чуят всички, които бяха в бръснарницата – от „Белене“. След като ме подстрига и обръсна, попитах колко ѝ дължа. Тя ми отговори тихо: „Нищо“.* На 10 август на гара Левски, останал сам и без пари, Славейко Павлов е заговорен от една жена. Първоначално подозрителен и мълчалив, Павлов постепенно се отпуска, досещайки се, че тя има близък човек в лагера. Поканен е в дома ѝ, там разговаря с мъжа ѝ и една съседка, нахранен е и оставен да поспи. Досетили се, че няма пари, му купуват билет до София и го изпращат до гарата. *„Стана ми топло, много топло на душата от тяхното човешко поведение. [...] Качих се на влака с едно топло чувство към тези непознати хора, което пазя в душата си и до днес и ще го пазя докато съм жив.“* Офицерът Любомир Банковски, който като много други бивши лагеристи, между които майор Страхинов или бившия дипломат Стефан Бочев, има само една възможност за работа в София – каруцар, пише, че всички служители на Химико-фармацевтичния завод, Аптечно управление, аптечните складове и аптеките, които снабдявал, без изключение се отнасяли към него с голямо уважение и симпатия – и не толкова заради неговата личност, колкото като косвена проява на отрицателното им отношение към комунистическата власт и съпричастие към нейната жертва. Към ноември 1953 г. тежко раненият от безпричинна милиционерска стрелба Димитър Тодоров е откаран под охраната на милиционер и офицери в

болницата в Свищов за рентгенови снимки. Шофьорът не позволил на охраната да се качи в линейката, принудил ги да ходят пеша, а лекарят им отказал достъп при болния. На връщане шофьорът на линейката, който имал братовчед – затворник на II обект, купил на затворника два хляба и салам и му ги дал пред охраната, която заради присъствието на множество хора не реагирала[221]. След като е изпратен от „Белене“ в следствието на ДС в Софийския централен затвор, Атанас Москов е освободен. При вратата на затвора край него минава стара, бедно облечена жена с мрежа в ръка. *„Тя ме поглежда с майчински очи и ми казва: – Хвърли камък назад, синко, хвърли камък, да ги завлече мътната и ти да не се връщаш вече никога тук, както няма да се върне камъкът... Искам да уловя ръката ѝ и да я целуна. Първите топли думи, които чувам от толкова години. Първите думи от едно човешко сърце, което сигурно има своята тайна на страдание, за да ми ги каже с майчински глас, на мен, случайния, излизащия от затвора мъченик.“*

*****

За годините 1949 1951 не е налична статистика на въдворените в ТВО „Белене“ (а и по-късно тя не е водена прецизно) и затова е възможна само оценка за броя на преминалите през концлагера от откриването му през юни 1949 г. до края на 1953 г.

Към 21 март 1950 г. в ТВО „Белене“ има 1496 лагеристи[222]. От началото на годината са освободени 93 души, а са въдворени 117[223]. Или в началото на 1950 г. е имало около 1470 лагеристи. Не знаем колко души са били освободени за Девети септември 1949 г. и Нова година, но можем да приемем около 200 освободени (само за 9 септември 1949 г. от трите съществуващи концлагера са освободени 1140 въдворени[224], но се придържам към най-консервативната оценка, тъй като ТВО „Белене“ е предназначен за *непоправимите врагове).* Или през 1949 г.

[221] Истината или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. БНТ, 1993.
[222] Щатна разстановка на служба ВЗ при ДДС за 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 70.
[223] ЦДА. ф. 335. оп. 3с, а.е. 8.
[224] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 8, а.е. 532.

през лагера преминават около 1670 души.

През 1950 г. в ТВО „Белене“ са въдворени 648 души, а са освободени 1510[225]. В края на 1950 г. в лагера има около 1100 лагеристи. Разликата от около 500 души очевидно са доведените от закритото ТВО „Димитрово“ и от ТВО „Ножарево“. Или през 1950 г. в лагера влизат около 1125 нови лагеристи.

През 1951 г. по линия на ДС са въдворени 2357 души[226], като политическото въдворяване, с изключение на жените, вече е изцяло в „Белене“. Към 1 януари 1951 г. в ТВО „Ножарево“ се намират 400 политически лагеристи: 362 мъже и 38 жени[227]. До края на годината всички те или огромната част от тях, ако е имало освободени, са преместени в ТВО „Белене“ (междувременно политическите лагеристки са станали 44). В края на годината са преместени 115 въдворени по линия на НМ. Така пристигналите в „Белене“ през 1951 г. са около 2900 души.

През 1952 г. са въдворени 581 души – 415 по линия на ДС и 166 по линия на НМ.

През 1953 г. са въдворени 191 души – 144 по линия на ДС и 47 по линия на НМ.

Така общият брой на въдворените в ТВО „Белене“ през този период е около 6500 души. От началото на 1952 г. до 25 септември 1953 г. в ТВО „Белене“ са били изпратени не по-малко от 3700 затворници. Или от откриването на ТВО „Белене“ през юни 1949 г. до закриването му през септември 1953 г. през концлагера са преминали най-малко 10 200 души.

[225] **ЦДА.** ф. 335, оп. 3с, а.е. 8; а.е. 9.

[226] **Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ – ДС, 27.08.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.

[227] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

1956-1959
КОНТРИ И ХУЛИГАНИ

Акцията на 5 ноември

На 5 ноември 1956 г., ден след нахлуването на съветските войски в Унгария, МВР извършва арести в цялата страна. Задържани са 564 души: 374 по линия на Държавна сигурност и 190 по линия на Народната милиция. Арестите са извършени по списък в малките часове на 5 ноември. Задържаните са отведени с уверението, че ги викат за малка справка, а в домовете им е извършен щателен обиск.

Същия ден на съвещание на партийния и служебния актив на МВР във връзка със събитията в Полша, Унгария и Близкия изток Тодор Живков казва: *„Дочух, че тая сутрин няколкостотин души сте прибрали. Правилно сте постъпили, другари. (Ръкопляскания.) Нека по три пъти на нощ да се стряскат враговете на нашия народ. (Ръкопляскания.) [...] Другари, сега ще почувстват още един път враговете на нашата страна, и вътрешни и външни, че хазяин в нашата страна сега и на вечни времена е работническата класа начело с БКП! (Продължителни ръкопляскания.) Впрочем, горе главата, другари!"*[228].

Задържаните по линия на ДС са *вражески авторитети,* „най-активните вражески елементи, имащи широки връзки сред враговете и способни за контрареволюционна дейност“. Те са: *115 дейци на бившата земеделска опозиция, 42 бивши царски офицери, 15 бивши полицаи, 33 бивши фашистки управници и капиталисти, 15 бивши дейци на буржоазни партии, 8 анархисти, 10 души от духовенствата и сектите, 11 кулаци, 29 легионери, 96 ратници, бранници, отецпаисиевци и членове на други бивши фашистки организации и антинародни елементи*[229].

Задържаните по линия на НМ според вътрешния

---

[228] *W. Десталинизацията.* Дилемата на едно противоречиво десетилетие 1953-1964. София, КРДОПБГДСРСБНА. Държавна агенция „Архиви“, 2013.

[229] **Докладна** записка от Георги Цанков – министър на вътрешните работи, до Политбюро на ЦК на БКП, 8 ноември 1956 г. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 1, оп. 1. а.е. 3682.

министър са „предимно опасни криминални престъпници – крадци, рецидивисти, убийци и др.“

Задържаните се разпределят по управления и окръзи така[230]:

[230] **Сведение** за задържаните лица от поделенията на МВР в страната във връзка с дадените указания за това, 8 ноември 1956 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 3682.

Поделение		по линия на ДС	по линия на НМ
управление II – ДС		35	
управление III – ДС		59	
Софийско окръжно управление МВР	в столицата	31	186
	в околиите	14	4
ОУ МВР – Благоевград		17	
ОУ МВР – Бургас		41	
ОУ МВР – Варна		15	
ОУ МВР – Враца		18	
ОУ МВР – Коларовград		8	
ОУ МВР – Плевен		12	
ОУ МВР – Пловдив		26	
ОУ МВР – Русе		18	
ОУ МВР – Стара Загора		43	
ОУ МВР – Търново		16	
ОУ МВР – Хасково		21	

Ден по-рано, на 4 ноември, началникът на следствения отдел I – ДС Димитър Капитанов получава от началниците на II и III управление – ДС списъци на лицата, предложени за задържане от техните управления. III управление предлага за задържане 26 дейци на БЗО (бивша земеделска опозиция) и други *буржоазни партии,* 20 дейци на *бивши фашистки организации,* бивши полицаи и техни сътрудници, бивши царски офицери и подофицери, бивши *капиталисти* и висши чиновници от *буржоазния държавен апарат,* 4 души по линия на *духовенства и секти* и още 10 *други.* Подборът е направен въз основа на разработки и агентурни донесения за поведението и изказванията им.

Задържаните преминават през по-кратко или по-дълго следствие, което завършва с предложение за предаване на съд или изпращане в ТВО. Предложенията за въдворяване в ТВО показват, че в тази акция са репресирани хора, които нямат никаква доказуема пред съда „активна вражеска дейност“, а вината им е, че са „запазили вражеската си същност“ и са авторитетни личности в опозиционните групи.

„В компании е крайно въздържан и отбягва да коментира политическите събития. Предвид на това, че [...] е авторитет в легионерските среди и понастоящем изчаква

по удобно време да развие вражеска дейност, предлагам да бъде въдворен в ТВО.“

„Предвид на това, че [...] е закоравял враг на народната власт, годен за остра вражеска дейност и в настоящата обстановка опасен за обществения ред и сигурност, предлагам да бъде въдворен в ТВО.“

„От агентурни данни се вижда, че [...] наистина не е изменил на своята идеология, че той подканва своите стари приятели от затвора към дейност, вдъхва им сили за борба. Като имам предвид гореизложеното, считам, че [...] се явява опасен за спокойствието на обществения ред и предлагам да бъде въдворен в ТВО.“

„Същия е написал стихотворение с вражеско съдържание по отношение събитията в Полша. Говорил е също така, че в скоро време ще напише подобно стихотворение по отношение събитията в Унгария. Като се има предвид горното и това, че същия е вражески настроен – не престава да злослови против народната власт и това, че при удобен момент е способен да предприеме активна борба срещу НРБ, предлагам да бъде въдворен в ТВО.“

„Заявил, че в България в скоро време ще стане същото като в Унгария. В едно от иззетите при обиска писма сестра му изразява вражеското си отношение към народната власт: „да видиш, братко, какъв е разкош, какво е разточителство от страна на новата въшлива червена аристокрация. Всички честни българи се възмущават. [...] Никога не съм чувствала мъст в душата си както сега. Стискам зъби, ама до кога.“ В друго писмо от негов приятел пише: „чудиш се къде да отидеш и с кого да споделиш, понеже всичко е станало подло, коварно и мошеник... Аз започнах да ставам неверни Тома Това са косвени данни, които показват вражеската същност на задържания. От гореизложеното е видно, че [...] е злостен враг срещу народната власт и се явява обществено опасно лице. Ето защо предлагам да бъде изпратен в ТВО.“

„Като имам предвид, че Йосиф Петров се ползва с името на твърд и последователен гичевист, популярността му на земеделски поет, това че той може да влияе на околните, което се явява опасност за обществения ред, предлагам Йосиф Петров Лалов да бъде въдворен в ТВО.“

„Предвид обстоятелството, че [...] е бивш служител от

полицията, прави остри вражески изказвания и в настоящия момент е годен за организирана вражеска дейност, предлагам да бъде въдворен в ТВО.“

„Предвид миналото на [...], неговите изказвания пред наши източници и влиянието му сред бившите легионери, същия в настоящия момент се явява обществено опасно лице и поради което предлагам да бъде изпратен в ТВО.“

„От показанията на свидетеля от 15 ноември 1956 г. е видно че [...] се е изказвал враждебно по отношение на социалистическия строй у нас и другите социалистически страни. Възхвалявал е капиталистическите страни. Казвал е, че той има западна култура и се гордеел с това. [...] се ползува с влияние сред работниците в спални вагони предимно сред по-непросветените. Предвид изказванията, които е направил пред нашите източници и свидетеля, същия в настоящия момент се явява обществено опасен, поради което предлагам да бъде изпратен в ТВО.“

„При разпита Колев се държи много спокойно и открито заявява, че е анархист, но сега не провеждал никаква практическа дейност и нямал намерение да започва такава, защото българският народ още дълги години нямало да се освободи от комунистите. Христо Колев Йорданов си остава враг на народната власт и опасен за обществения ред, но не е разобличен, поради липса на конкретни материали. Предвид горното предлагам Христо Колев Йорданов да бъде въдворен в ТВО.“

„[...] може да бъде съден за шпионаж, само ако бъде използван за свидетел агент Рилски, който може да потвърди известни факти за връзките на [...] с [...] и за интереса, който е проявявал за някои стопански обекти, но да се проваля агента, който е ценен, не е целесъобразно, защото нищо ново не разкрива. Данните от мероприятие „З“ също не следва да се ползват пред съда, а в случая това е и невъзможно, защото не е запазен никакъв документ освен една обобщена и неточна справка. Предвид горното предлагам следствено дело№ [...] по описа на ДС, заведено срещу [...], да бъде приключено като същия бъде изпратен в ТВО.“

„Иван Костов Стрихинов се обвинява в това, че след излизането му от ТВО е продължил да провежда вражеска дейност против народната власт, изразяваща се в

разпространяване на най-различни хули и клевети по адрес на народната власт, възхвалявал англоамериканската мощ, говорел, че конфликта между западните страни и СССР бил неизбежен, при който конфликт комунизма ще бъде ликвидиран. На 6 септември 1956 г. Стрихинов наричал народната власт разбойническа власт, като говорел, че краят на комунистите скоро ще дойде. На 11 октомври говорил, че всички наши храни отиват на безценица в СССР, а нашите селяни гладували и че момента бил удобен за интервенция, защото търпението достигнало до висшата си точка. На 16 октомври направил изказване, че хората в нашата страна били озлобени и чакали само сигнал, за да пометат комунистите.“[231]

Най-ранните предложения на следствието на Държавна сигурност за изпращане в ТВО са от 16 ноември 1956 г. Министърът на вътрешните работи утвърждава списъците на предложените за въдворяване на 18 ноември 1956 г., но заповеди не са издавани, тъй като няма законово основание за въдворяване в ТВО.

Политическото решение за откриването на концлагера е взето на заседание на Политбюро на ЦК на БКП на 17 ноември 1956 г. с Протокол „Б“ № 9[232]. Наред с другите мерки срещу „унгарски вариант“[233] Политбюро заповядва: *„Да се въдворят в трудово-възпитателното общежитие в с. Белене, Свищовско, най-опасните за реда и сигурността на страната вражески и престъпни елементи, настанили се на местожителство в София и други големи градове на страната“.*

На 3 декември 1956 г. Министерският съвет утвърждава с Постановление № 451 проект за изменение и допълнение на УНМ, с който се възстановява въдворяването, и го

---

[231] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 6, оп. 1, а.е. 26.

[232] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 64, а.е. 231.

[233] Увеличаване състава на Вътрешни войски с 1500 срочнослужещи и допълнителен брой на действителна служба, които са „доказали на дело, че са готови на всякаква жертва, когато се наложи, за интересите на партията, НРБ и трудещия се български народ“; създаване на доброволни боеви въоръжени работнически отряди и групи от „безпределно верни и предани на народната власт“ партийци и безпартийни в по-големите заводи, мини, строителни обекти, които да действат в помощ на органите на МВР за смазване на коптрареволюционни действия; отнемане софийското жителство на „ония капиталистически и кулашки елементи и разни криминални рецидивисти, за които има данни, че работят против народната власт и сега представляват обществено опасни лица“.

предлага на Президиума на Народното събрание за указ. Президиумът издава указа на 4 декември 1956 г. под номер 468. Със същото постановление на МС ползваните дотогава от МВР територия, сгради, добитък, съоръжения и инвентар на острова в землището на с. Белене, Свищовско, са оставени и за в бъдеще под разпореждане на МВР, тъй като от 1 януари 1957 г. затворите преминават към Министерството на правосъдието.

На 22 декември 1956 г. е издадена министерска Заповед № I-182, подписана от зам.-министър Апостол Колчев, за откриване на ТВО „Белене“:

„В изпълнение на алинея втора от точка първа на 451 Министерско постановление от 3 XII1956 година,

Заповядвам:

1. *Да се устрои Трудово-възпитателно общежитие за въдворени в района и сградата на II-ри обект – остров Белене – за мъжете и в сградите на остров „Щурчето“ – за жените.*

2. *Да се обзаведат трудово-възпитателните общежития – II-ри обект и „Щурчето“ с домакински, станен и постелочен инвентар за около 2000 души от домакинския, станен и постелочен инвентар на затворническото общежитие – Белене.*

3. *Да се определят районите на затворническото общежитие и Трудово-възпитателното общежитие.*

4. *Да се определят помещения за администрацията за ТВО – Белене.*

5. *Да се определи начина на риболова, сенокоса и прибирането на сеното от земеделското стопанство в района на Трудово-възпитателното общежитие.*

6. *Да се уредят взаимоотношенията между затворническото общежитие, Трудово-възпитателното общежитие, Народната милиция, Вътрешни и Гранични войски, като се изготви съгласуван план, относно: охраната, пропускателната система, движението в териториите на отделните общежития, охранителните периметри и зони, местата и начина за провеждане на водопоя за добитъка, залесителните мероприятия, ползуването на столовете.*

7. *За изпълнение на посочените по-горе задачи назначавам комисия в състав: председател – полковник*

Георги Аргиров – Окръжен началник МВР Плевен и членове – подполковник Петър Варков – зам. началник отдел „Затвори“ МВР, майор Добри Левичаров – Зам. началник у-ние Снабдително МВР, подполковник Гечевски – от Войските на МВР, ст. лейт. Делчо Чакъров – зам. началник отделение ВИ-МВР, подполковник Дочо Колев – началник з.о. „Белене“ и полковник Георги Куманов – началник на ТВО – „Белене“.

До 28 декември 1956 година комисията да представи предложение по поставените задачи за утвърждение.

Препис от настоящата заповед да се изпрати на отдел „Затвори“, отделение ВИ, Снабдително у-ние МВР, Окръжно у-ние МВР Плевен, Началника на Войските при МВР, началника на з.о. Белене и началника на ТВО „Белене“, за сведение и изпълнение“[234].

Първите въдворени са пристигнали на острова вероятно още на 15 ноември 1956 г. – датата, която сетнешните доклади на лагерната администрация поставят като начало на отчетните си периоди. От 27 ноември 1956 г. до средата на декември са налични уведомления за приети на острова групи въдворени (от 20, 13, 6,2 души), които началникът на затворническото общежитие „Белене“ изпраща до отдел „Затвори“ и до началника на отдел 1 – ДС.

Към 14 януари 1957 г. 231 от арестуваните 374 *контрареволюционери* са изпратени в ТВО „Белене“. (Разпределението по окръзи и управления се разминава с първоначалните доклади.)

	задържани	изпратени в ТВО
II управление – ДС	41	11
III управление – ДС	57	32
Софийско управление – ДС	52	29
окръжните управления	224	159

За сравнение, на съд са изпратени: от II управление 2 души, от III управление – 9, от Софийско управление – 10[235].

ТВО „Белене“ започва да приема задържани не само в акцията на 5 ноември. Към 19 януари 1957 г. в лагера са

[234] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 28.

[235] **Сведение** от началника на отдел I **ДС** за резултатите от разследването на задържаните на 5 ноември 1956 г., 14.01.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 6, оп. 1, а.е. 25.

въдворени 1024 души – 236 политически и 788 *криминални,* а към 10 февруари 1957 г. задържаните, разследвани и изпратени в ТВО „Белене", са 1120 души, от които 247 „за контрареволюционна дейност" и 873 „криминални престъпници – рецидивисти, опасни за обществения ред и морал"[236].

Въдворяването на вече изпратените в концлагера през ноември и декември лагеристи по утвърдени от министъра списъци, което е незаконно до промените в Указа за Народната милиция, е оформено с министерски заповеди през януари 1957 г. Според справка на лагерната администрация към 1 март 1957 г. в ТВО „Белене" са въдворени 263 вражески елементи, като в лагера се намират 256 от тях, останалите не са изпратени. Това е станало със Заповед № 4/10.01.1957 г. – 221 души, № 6 /22.01.1957 г. – 5 души, № 8/24.01.1957 г. – 8 души, № 10/30.01.1957 г. – 5 души, № 11/30.01.1957 г. – 7 души, № 14/25.02.1957 г. – 17 души. По окръзи и управления те са изпратени от: Благоевград – 14 души, Бургас – 27, Варна – 15, Враца – 6, Коларовград – 7, Пловдив – 25, Плевен – 12, Русе – 15, Стара Загора – 29, София – 30, Търново – 15, Хасково – 20, упр. II – ДС – 11, упр. III – ДС – 37. По криминална линия са въдворени 1045 души, от които 931 се намират в лагера (827 мъже и 104 жени), а 114 не са изпратени. Те са въдворени със Заповед № 2/8.01.1957 г. – 109 души (от които 108 от София), № 3/10.01.1957 г. – 229 души (от София), № 5/11.01.1957 г. – 285 души (от окръзите и ДНМ), № 7/22.01.1957 г. – 52 души (51 от София), № 9/29.01.1957 г. – 52 души (от София), № 12/8.02.1957 г. – 62 души (57 от София), № 15/25.02.1957 г. – 256 души (от окръзите и ДНМ)[237].

Концлагерът

Първите въдворени са повече от месец на острова, когато започва същинското организиране на концлагера. Назначената от зам.-министъра на вътрешните работи комисия се събира на 25,26 и 27 декември 1956 г. и на 27

[236] **Справка** от министъра на вътрешните работи до Политбюро на ЦК на БКП, 12.02.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1. а.е. 3682.

[237] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. l.а.е. 1568.

декември излиза с предложение ТВО да се устрои изцяло на II обект. Мъжете трябва да останат на мястото, на което вече са настанени, а жените да бъдат настанени в обекта на оборите. Жените трябва да бъдат преместени от Щурчето, защото постройката там „подлежи на срутване и не е подходяща за обитаване“, освен това е изолирана напълно от щаба и е извън системата на войсковата охрана. Затворническото общежитие се задължава до 1 януари 1957 г. да освободи един от оборите и да го подготви за живеене. В него на 15 януари трябва да бъдат настанени жените. До същата дата затворническото общежитие трябва да освободи още два обора „с цел изолация на женския обект“, а останалите обори да освободи напълно до 20 март 1957 г. „с цел пълна изолация“[238].

Комисията определя границата между затвора и ТВО, като до 15 януари трябва да се поставят отличителни знаци по протежението ѝ. По-голямата част от острова заедно със сградите, съоръженията, добитъка и инвентара е отстъпена от МВР на Министерството на правосъдието за ползване и стопанисване. Комисията одобрява набелязаните мерки за взаимоотношенията между затворническото общежитие и ТВО по охраната, пропускателната система, движението на територията на острова и охранителните мероприятия и зони, както и изработения план на поделението на Вътрешни войски 0650-ВВ за външната охрана. Земеделското стопанство остава под ръководството на затворническото общежитие, а службите на ДС и Народната милиция от 1 януари 1957 г. преминават под ръководството на ТВО. Началникът на концлагера получава ръководна позиция спрямо началника на затворническото общежитие. Имуществото на II обект изцяло преминава в собственост на ТВО и е съставен опис на друго имущество, което затворническото общежитие трябва да предаде на концлагера[239]. Управление „Снабдително“ – МВР трябва да

[238] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

[239] В списъка на необходимия инвентар за нуждите на II обект повечето от предварително вписаните бройки са двукратно и повече занижени, вероятно поради поделяне със затворническото общежитие – 800 железни колички са коригирани на 430 бр., 1000 криви лопати – на 500 бр., коси – от 100 на 20 бр., дървени вили – от 200 на 50 бр., железни вили – от 20 на 10 бр., кирко-брадви – от 50 на 25 бр., кирки – от 100 на 20 бр. На концлагеристите, чиято основна работа ще бъде на дигата и дърводобива, са оставени изцяло поисканите 500 тарги, 500 прави лопати, 250 брадви, 500 сърпове, както и повечето от

осигури две шевни машини и инвентар за обзавеждане на обущарска работилница за обувките и облеклото на въдворените, както и една товарна кола *молотовка.* Към този момент са електрифицирани I, III и V обект; комисията предлага 11 обект също да бъде електрифициран, като за целта трябва да бъдат разрешени лимитни средства, а ако това е невъзможно, управление „Снабдително“ да търси възможности за набавянето на един дизелов мотор 52 к.с. и съответното гориво.

От началото на 1957 г. ТВО „Белене“ вече е обозначавано като *поделение 0789-МВР.* Началник на концлагера е полк. Георги Куманов. Концлагерът започва да функционира със 7 надзиратели при мъжете и една надзирателка при жените. В края на май 1957 г. надзирателите са 16, от които трима са старши надзиратели, а надзирателките са 4. Началник на II обект е кап. Петър Гогов, а началник на обекта на жените – ст. лейт. Стойко Нешев.

Лагеристите са разделени на две чети – *контрареволюционери* и *криминални.* Спалните помещения на двете чети са разделени с телена ограда. Първите два месеца политическите лагеристи са настанени в една, а след това – в две бараки.

Първоначално режимът не е строг, работата е доброволна и лека, без норми, не са налагани наказания. Христо Колев си спомня, че лагерната администрация е смутена от Унгарското въстание, началниците ги уверяват, че не са лагеристи, а *обстоятелствата са такива.* Това продължава до края на 1956 г., когато изпращането в ТВО е узаконено. От началото на януари започва извеждането на работа на първите групи, като политическите лагеристи са само на тежка физическа работа: сеч, изкоп на канали, издигане на трасета на пътища, залесяване, насип на градината, в работилницата. За разлика от първия период, вече има ръчни колички, но те не са достатъчни и лагеристите са групирани по 5 човека на тарга. Нормите за изкопана и пренесена пръст постоянно се увеличават – от 2 до 5 кубика. Бригадата, която не изпълни нормата си, остава да работи след прибирането на останалите бригади и озлобените милиционери нанасят побои на лагеристите.

В началото на 1957 г. се появяват слухове, че

зидарските инструменти. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 142.)

въдворените ще бъдат освободени след 21 март 1957 г. Началникът на обекта Петър Гогов *опровергал* тези слухове. По-късно въдворените не са извеждани на работа от края на април до 20 май, което отново поражда слухове за освобождаване, но с времето надеждата започва да умира. Според докладите на началника на лагера Куманов в първите месеци политическите лагеристи смятат, че репресията е временна и скоро ще бъдат освободени, тъй като липсва законово основание за изпращането им в ТВО:

„От това положение някои от тях се възползуваха и държаха линия на поведение, че те не са виновни и че ако са имали някаква вина, то трябвало да бъдат съдени, но не и докарани в ТВО. Липсата на достатъчно данни за разобличаване на тези, с които беше воден разговор и липсата на заповеди за въдворяването им, се използуваше от най-закоравелите между тях и главно от средата на адвокатите [...] и др. за провеждане агитация, че в скоро време ще бъдат освободени, тъй като липсвали законни основания за тяхното изпращане в ТВО. Характерно беше за този период, че определяха дати за пускане, очакваше се външна намеса за тяхното освобождаване, включително от организацията на ООН. С идването на заповедите за въдворяването настъпи нов момент. Някои от въдворените по линия на БЗНС(о) възприеха поведение, че са виновни и правилно изпратени в ТВО. Това беше използвано за провеждане разложителна работа и подхождане за вербуване на нова агентура. Изграден беше просветен актив за разложителна работа от средата на онези въдворени, които се признаваха за виновни, при участието на зам.-н-ка на отдел V-ти при управление III-то ДС полковник Дончев[240]*.*

През май 1957 г. Мирчо Спасов, дотогава началник на Софийско градско управление на МВР, е назначен за заместник-министър на вътрешните работи по ДС. Със Заповед № I-51 от 24 юни 1957 г., с която са разпределени отговорностите на заместник-министрите на вътрешните работи, на Мирчо Спасов е възложено ръководството на дейността на отделение ВИ и съответно концлагерът

[240] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 год. до 1.IX. 1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

преминава под негов контрол. Изглежда, това незабавно се отразява на живота в концлагера. По спомените на Христо Запрянов през лятото на 1957 г. при посещение на Мирчо Спасов, полк. Чернев и други началници от София милиционерите започнали да бият с тояги лагеристите, за да ги принудят да тичат по пътя към работния обект, а на следващия ден започнало привикването на земеделците да подпишат декларация, че се отказват от досегашната си политическа дейност и порицават Никола Петков и Г. М. Димитров като предатели [241]. В средата на януари 1958 г. полк. Георги Куманов е сменен от полк. Иван Тричков, бивш партизанин от Белица, който ще вложи голямо старание по изискването на Мирчо Спасов за максимална експлоатация на лагеристкия труд.

Храната все така е недостатъчна за лагерния труд, но лагеристите получават малко по-висока дажба от предходния период на концлагера – по таблицата за работещи тежка физическа работа дневната дажба хляб е 720 г. за работещите и 500 г. за неработещите. Режимът е с повече ограничения и по-голяма степен на изолация: въдворените нямат право на свиждане, нямат право да получават вестници и книги, правото на писма и колети зависи от преценката на лагерната администрация. Режимът на кореспонденция, колети и пари на политическите и *криминалните* лагеристи е еднакъв, въпреки че са в различна режимна категория – разликата е, че *криминалните* могат да бъдат изпращани на външни обекти.

Новата репресивна тактика

Масовите арести на 5 ноември, въдворяването в ТВО „Белене“, изселването от София и останалите репресии от края на 1956 г. и началото на 1957 г. са плод на страха от *унгарски вариант.* Извършени след като съветските войски смазват Унгарската революция, те трябва да демонстрират силата на режима както пред вътрешните му *врагове,* така и пред неговите функционери. Затова и на съвещанието на

241 **Запрянов,** Христо. Живот в отминали години. Пловдив, EX LIBR1S, 2004. Навсякъде следващите позовавания на Христо Запрянов се отнасят към това издание.

партийния и служебния актив на МВР на 5 ноември Тодор Живков призовава: *„Няма никакво основание за паника. [...] Впрочем, горе главата, другари!“*[242]. На 8 ноември министърът на вътрешните работи докладва на Политбюро: *„След проведените арести враговете са стреснати и са се свили. Бяха отбелязани вече изказвания, че народната власт е здрава власт, че е по-добре да си стоят мирни, изказват съжаление, че поразвързали езиците си и сега можело да пострадат и други“*[243]. Въпреки това министерска Заповед № I-155 от 14 ноември 1956 г. показва, че страхът е още силен: *„Не трябва да се създава никаква паника, напротив, от всички действия на нашите работници трябва да лъха спокойствие, сила и увереност в непобедимостта на народно-демократичния строй и да се стремим винаги да ударим действителните врагове“*[244].

С тази заповед министърът на вътрешните работи Георги Цанков посочва недостатъци в действията на Държавна сигурност и заповядва да бъде направена подготовка за бъдеща акция на масови арести:

„Преди известно време органите на Държавна сигурност проведоха операция като задържаха една част от най-активните вражески елементи в страната, имащи широки връзки сред враговете и способни за контрареволюционна дейност, която операция от една страна повиши самочувствието на трудещите се, а от друга внесе респект сред известна част от вражеските елементи.

Тя показа обаче и редица недостатъци в работата на органите на ДС. В много поделения на ДС няма нужната подготвеност за бързото и внезапно обезвредяване на действителните врагове. Не са обработени материалите за някои вражески елементи, предложенията се правят на стари материали или на непроверени агентурни данни, пишат се общи неща, даже се правят шаблонни справки, без да се знае за някои от тях какво е сегашното им отношение към народната власт и последните международни събития, за да сме сигурни, че действително задържаме такива лица, които със своето минало и

[242] В: *Десталинизацията...*, с. 343- 345.

[243] **Докладна** записка от Георги Цанков – министър на вътрешните работи, до Политбюро на ЦК на БКП, 8 ноември 1956 г., АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 3682.

[244] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 28.

настояще поведение са способни за най-остра вражеска дейност и представляват сериозна опасност за сигурността на страната.

Проведената операция показа също така, че отчетността в някои поделения на Държавна сигурност е в занемарено състояние, защото една седмица след провеждането ѝ някои от поделенията на ДС не можаха да дадат точни данни за резултатите от същата."

Задържането на тези врагове на народната власт не бива да внася самоуспокоение в редиците на ДС, защото вражеската дейност не престава, редица врагове, които са годни да развиват, а някои и развиват активна вражеска дейност, не са обезвредени. Министър Цанков нарежда в десетдневен срок да се съставят списъци на всички вражески елементи с настояща вражеска дейност или способни на остра вражеска дейност при усложнена обстановка, които да бъдат арестувани при заповед[245]. Списъците трябва да се категоризират съобразно вражеската дейност и обществената опасност, така че при първите арести да се задържат най-опасните. Трябва да се внимава в списъците да не попаднат *„честни трудещи се граждани, които са изразили недоволство от някои непорядки в страната или са попаднали под влиянието на врагове или пък такива лица, които в миналото са стояли на вражески позиции, но сега са застанали на позициите на народната власт* Лицата в списъците трябва да бъдат групирани по линии, като се започне с тези от градовете, а след това от селата за всяка линия. Околийските и окръжните управления трябва да разработят планове за най-ефикасно задържане на лицата в списъците. Следствията да се извършват бързо, като се обръща специално внимание на сигналите за наличието на организация, за изменници на родината, за оръжие, за останали незасегнати от мероприятията и на свобода вражески елементи. Агентурната работа и наблюдението на вражеския контингент трябва да се засилят.

[245] С друга заповед – № I-162 от 24 ноември 1956 г., министър Цанков нарежда на околийските и окръжните началници на МВР да изготвят и съгласуват с окръжните комитети на БКП списъци за изселване от столицата на вражески и чужди на нашата народна власт елементи – бивши индустриалци, търговци и кулаци, фашистки управници, активни участници във фашистки организации, бивши царски офицери и полицаи, които са се заселили в София.

Такава голяма акция не е извършена, но единичното или на по-малки групи въдворяване в ТВО продължава. Данните на лагерната статистика показват увеличаване на политическите лагеристи след първите масови въдворявания. От януари до края на февруари 1957 г. броят на *контрите* е нараснал от 236 на 256 души. Това са арестуваните на 5 ноември, идващи от следствието. В края на март 1957 г. политическите лагеристи вече са 276, в края на април – 298, в края на май – 315, в края на юни – 337, в края на юли – 356, а на 1 септември 1957 г. – 366.

Между 1 и 15 септември 1957 г. по случай Девети септември са освободени 184 лагеристи (70 политически и 114 *криминални).* По болест са освободени 34 души, за добро поведение – 66, по оперативни съображения – 73, за зашифровка – 8. В ТВО „Белене" остават 934 *криминални* и 297 политически. Към края на ноември, когато изтича едногодишният срок на въдворяване, са освободени още 27 политически и 26 *криминални*[246]*.* С единични освобождавания и въдворявания броят на *контрареволюционерите* се запазва постоянен до август 1958 г., когато отново нараства, причината за което ще разгледам по-късно.

Възпирането на въдворяването по линия на ДС през септември 1957 г. е политическо решение. На 16 май 1957 г. Политбюро разглежда предложението на министър Цанков да се разшири обхватът на изселването на *вражески елементи* от София, започнало след Унгарската революция, но с протокол „А" № 131 решава: *„Да се спре засега изселването на вражески елементи от гр. София. Ако е наложително изселването на отделни лица, въпросът да се решава конкретно, като във всички случаи се взема мнението на Политбюро на ЦК*[247]*".* Успокоен от смазването на Унгарската революция, режимът се завръща към ограничаване на видимата политическа репресия само до непримиримите опозиционни авторитети – тактика, чието начало е сложено в края на 1953 г., когато вражеският контингент е съкратен в пъти – до *враговете с активна вражеска дейност*[248]*.* Наред с успокоението за стабилността

[246] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. I.а.е. 1531.

[247] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3255.

[248] През 1953 г. вражеският контингент по някои линии на III управление за

на съветския режим в Източна Европа комунистическата власт преценява, че *вражеските сили* в България са неспособни да организират *унгарски събития* след повече от десетилетие репресии. Още в края на 1954 г. III управление докладва за намалена вражеска активност, успешно разложение сред земеделците, липса на организирана вражеска дейност сред царските офицери, бившите полицаи и офицерите от военното разузнаване[249]. На национално съвещание на служебния и партийния актив на МВР през юни 1957 г., на което се обсъжда решението на Политбюро на ЦК на БКП от 18 май 1957 г.

за задачите и работата на органите на МВР, ръководството на МВР отчита, че класовите врагове в страната, подбуждани от империалистите, правят опити за реставрация, но изострянето на класовата борба вече е под контрола на органите на МВР. Класовите врагове са изолирани от техните бази и съюзници. С мерките за разложение на вражеското и опозиционното подполие е попречено на империалистите да изострят класовата борба[250].

По отношение на въдворяването новата политическа линия е приложена в началото на септември 1957 г., когато ръководството на МВР критикува органите на ДС, че са започнали да работят предимно за изпращане на обектите си в ТВО и много от въдворяванията нямат сериозни основания. На 7 септември 1957 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков в резолюция върху предложение за въдворяване пише: *„Ние в колегиума се разбрахме, че няма така – за било не било, рекъл – казал, хайде в ТВО – да създаваме в себе си празна илюзия, че в мирна и нормална обстановка можем спокойно и по-леко да живеем, разчитайки на ТВО. Каква сериозна опасност представляват някои от тези, които се предлагат? Никаква. Ако някои работят активно, да се вземат на активна*

цялата страна е: николапетковисти – 52 000 души, царски офицери – 8353, легионери 24 000. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 1, а.е. 1014.) За 1956 г. вражеският контингент по същите линии е: бивша земеделска опозиция – 14 578, царски офицери – 3185, легионери – 3845. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 1, а.е. 1327.)

[249] **Отчетен** доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа на III управление – ДС за 1954 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1067.

[250] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 3843.

разработка, да се докаже противонародната им дейност и да се дадат в съд, а ако тези, които са извършили някакви прегрешения, но сега не работят, или са се оправили, ние трябва да бдим за тях, но в ТВО ще сгрешим, ако ги пратим. На настоящия етап ТВО е само за явно непоправими и безспорно опасни, което трябва да се доказва солидно“[251].

В резолюция от 11 септември 1957 г. върху предложение от Мирчо Спасов за въдворяване на поета и толстоиста Йордан Ковачев Георги Цанков прави забележка, че донесенията не са достатъчни: *„Какво е доказано от донесенията на „Сергей“, „Трявна“ и „Петко“ и какво е давано, за да подържат агентите нашето благосклонно отношение към тях? Това че са донесли агентите, още не значи, че е установена истината без допълнителни наши проверки, доказателства и документации, каквито не се виждат от справката, за да се твърди това или онова“*[252].

В изпълнение на тези резолюции е Окръжно № I-83 от 17 септември 1957 г.[253] зам.-министър Мирчо Спасов нарежда на началниците на окръжните управления на МВР в страната и началниците на II и III управление на ДС:

„От постъпващите в последно време до ръководството на Министерството предложения за изпращане в ТВО на вражески елементи е видно, че за много от предлаганите такива липсват данни за конкретната им вражеска дейност в настоящия момент. В много от справките се изтъкват минали прояви, въз основа на които даден вражески елемент е включен в оперативния отчет, а в други пък се посочват прояви, за които нашите органи нямат убедителни данни или липсва всякаква документация.

От предложенията е видно също така, че в известна част от оперативния състав има увлечение да се работи по някои обекти дотолкова, доколкото е необходимо да се съберат материали за изпращането им в ТВО. Това създава предпоставки за притъпяване вниманието на оперативния състав по отношение на главната негова задача, т.е. активното разработване на вражеския контингент и разкриване на неговите замисли против народната власт. [...]

---

[251] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 32.
[252] Пак там.
[253] Пак там.

Неведнъж ръководството на Министерството е обръщало внимание, че нашите органи трябва внимателно да следят проявите на всички вражески елементи, включително и на тези, които дават вид, че са се приобщили и развиващите вражеска дейност да се вземат на активна разработка. Необходимо е винаги конкретно да се подхожда при решаването кой вражески елемент да бъде изпратен в ТВО, като това трябва да се извършва само от окръжните началници, а не от оперативния състав. На целия състав да се забрани и предупреди, че няма право и не трябва да се занимава с издирване и подработване на материали за изпращане на обекти в ТВО, като им се обясни, че те няма да изпращат в ТВО, а нашата цел е да не шумиме и да не даваме повод за приказки. В настоящия момент имаме пълна готовност по писмо 155 и в случай на нужда ние имаме запазено и мястото в ТВО.

Трябва да се осъзнае, че увлечението да се работи само за набиране на материал, осигуряващ изпращането на определено лице в ТВО, е вредно действие за нашите органи. Това води до отслабване на бдителността по отношение на редица вражески елементи, които умело се прикриват и не дават външен израз за своите намерения и действия. По отношение на вражеските елементи, които развиват дейност под най-различна форма, е наложително да се работи настъпателно и активно с цел набиране на достатъчно доказателства за даването им под съд, а не да се прибягва до изпращане само в ТВО, с едничкото намерение да бъдат махнати от околията или града, за да не създават повече „неприятности" на нашите органи.

Необходимо е целият оперативен състав да насочи вниманието, силите и умението си активно да наблюдава и разработва вражеския контингент, особено проявяващите се врагове, като главната цел трябва да бъде преди всичко доказване и документиране на антинародната им дейност и даването им под съд."

Само 20 дни по-рано Мирчо Спасов е защитавал полезността на въдворяването: *„Понастоящем има предложения за изпращане в ТВО по линия на ДС на лица, чието даване под съд се затруднява и забавя по редица причини, а през това време те продължават своята подривна и разложителна дейност. Други не е*

целесъобразно по оперативни съображения да бъдат съдени. Но с изпращането им в ТВО тяхната дейност се пресича и освен това разработването им в общежитието ще продължи. Що се отнася до предложенията по линия на НМ, то те са предимно за рецидивисти. Благодарение изолацията на криминалните престъпници, престъпността в Софийски окръг за последните 8 месеца е намаляла с 42% в сравнение за същия период на миналата година“[254].

Контрареволюционерите

В документите на МВР названието „политически затворници“ е заместено с „контрареволюционери“ още към 1951-1952 г., но в лагерните документи лагеристите все още се определят като „въдворени по линия на ДС“ и „криминални“ до есента на 1953 г. (В доклад от март 1953 г. началникът на III управление – ДС Богдан Думков използва „контрареволюционери“ обобщаващо за политическите затворници и лагеристи в ТВО „Белене“.) Едва при повторното откриване на ТВО „Белене“ и особено под знака на антисъветската революция в Унгария *контрареволюционери* става официалното название на политическите лагеристи. А лагерният жаргон нарича въдворените във връзка с Унгарската революция *унгарци.*

Първите политически арести на 5 ноември 1956 г. са основно по линия на управление III – ДС и отчасти по линия на управление II – ДС. Впоследствие политическото въдворяване е почти изцяло по линиите на управление III – ДС („Борба с вътрешната контрареволюция“)[255].

---

[254] **Справка** относно досегашната работа на ТВО „Белене“, 21.08.1957 г. От Мирчо Спасов, неадресирана. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

[255] През 1957 г. по линиите на управлението са арестувани, задържани и филтрирани 2171 *вражески елементи,* от които около 500 са предадени на съд. Само в центъра по тези линии са арестувани, задържани и филтрирани 211 души. От тях 47 са изпратени в ТВО: 12 души от I отдел (бивши офицери, полицейски началници, фашистки дейци, капиталисти, монархо- фашистки управници, дейци на буржоазни партии, духовенство и секти, нелегални, терор, изменници на родината), 1 от II отдел (писачи и разпространители на анонимки, буржоазна интелигенция, вражеска младеж), 3 от III отдел (обслужване на промишлеността и строежи те), 9 от IV отдел (обслужване на транспорта, пощите и радиото), 22 от V отдел (земеделска опозиция и БЗНС). **(Отчетен** доклад за състоянието на работата на III управление на ДС за 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1475.) През следващата 1958 година по линиите на III управление са арестувани, задържани или филтрирани 2412

Към 19 януари 1957 г. *контрареволюционерите* са 236 души, от които справки има за 231: 87 земеделци опозиционери, 53 безпартийни, 26 царски офицери, 23 легионери, 10 бивши полицаи, 10 членове на ВМРО, 8 цанковисти, 5 анархисти, 4 демократи, 2 звенари, 1 социалист, 1 ратник, 1 член на БЗНС в ОФ. Към началото на септември 1957 г. 365-те *контрареволюционери* са: 120 земеделци опозиционери, 112 безпартийни, 29 легионери, 27 царски офицери[256], 16 бивши полицаи, 12 членове на ВМРО, 10 цанковисти, 8 анархисти, 5 демократи, 4 звенари, 3 изключени комунисти, 2 социалдемократи, 2 БЗНС в ОФ, 2 изключени членове на ДСНМ, 1 белогвардеец, 1 отецпаисиевец, без справки са 11 души.

Както се вижда, за първите 9 месеца на 1957 г. най-значително са се увеличили безпартийните – повече от два пъти. Част от това въдворяване се дължи на специфичната към този момент задача пред режима – довършването на национализацията на земята и сломяването на съпротивата при кампанията за създаване на нови и *масовизиране* на старите ТКЗС. През 1957 г. *по линия на селското стопанство и кулаци* в страната са задържани по разработки 79, а без разработки – 70 лица. От тях 67 души са осъдени на затвор, 27 са изпратени в ТВО, а останалите са освободени. Но органите на ДС репресират и по други линии лица, които живеят на село и „вражеската им дейност е насочена против нашите мероприятия в селското стопанство“, например тази година по същите причини са осъдени 51 обекта по линия на БЗО, а 14 са изпратени в

вражески елементи. От тях 452 са осъдени, 168 са изпратени в ТВО, следствени са 46. (**Отчетен** доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа на III управление на ДС за 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1598.) Най-много са реализациите (арести, задържания и филтрации) по линиите на II отдел при III управление – 279 младежи и 187 *анонимчици* само през първото полугодие, следвани от обектите на I отдел – 147 *бивши фашисти,* царски офицери, полицаи и др. (**Отчетен** доклад за работата на управление III – ДС през първото шестмесечие на 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 4024.)

[256] Към 11 ноември 1958 г. в лагера има 21 офицери, ог които двама са за „минала дейност“, а останалите – за „вражески прояви след Унгарските събития“. През 1957 г. и първата половина на 1958 г. в страната са били реализирани 78 обекта по линия на офицери, от които 6 са изпратени в ТВО. (**Справка** за състоянието на агентурно-оперативната работа по линия на „Царски офицери“. От началник I отдел, управление III ДС. – В: *Държавна* сигурност и офицерите от БНА (1944-1960). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2014.)

ТВО[257]. През 1958 г. по същата линия в страната са *реализирани* 123 души, от които 5 са изпратени в ТВО, 50 са осъдени, 49 са филтрирани и 19 са вербувани[258].

Това въдворяване отразява и логичното пренасочване на репресията от невъзможното вече политическо противопоставяне към индивидуалния бунт – чрез бягство, анонимки или *вражеско* говорене[259] – на аполитичния дотогава човек. Някои характерни предложения за въдворяване от средата на август 1957 г. (съгласувани с главния прокурор Йордан Чобанов и утвърдени от Мирчо Спасов в началото на септември 1957 г.):

„През 1956 година при разграбване на добитъка от ТКЗС, [...] написал позив с вражеско съдържание насочено срещу народната власт и дал да се разпространи. Същата година му било донесено позив пуснат от вражески самолет. [...] като пълномощник не взел никакви мерки. За горните му престъпления по оперативни съображения не е даден на съд, а се предлага да бъде изпратен в ТВО за 6 месеца.“

„След 9.IX.1944 година остава безпартиен, но вражески настроен към народната власт. Псува най-вулгарно Партията и народната власт. От сведенията на председателя на ДОСО V-ти район е видно, че системно

---

[257] **Доклад** за проявите на контрареволюционните и кулашки елементи в селското стопанство и състоянието на агентурно-оперативната работа на органите на Д.С. От нач. упр. III – ДС Б. Думков, 17.03.1958 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[258] **Отчетен** доклад за работата на органите на ДС по линия на „Селско стопанство“ за времето от 1.1.1958 до 31.XII. 1958 година. От нач. отделение II отдел V упр. III, 6.01.1959 г. – В: *ДС* и колективизацията...

Един от случаите, представени в доклада: На 7 март 1958 г. в ресторанта в с. Лютово, Велинградско, трябвало да стане учредяване на ТКЗС с представители на ОК на БКП и ОНС. Около 100 жени от селото и околните махали заобиколили ресторанта, започнали да викат срещу ТКЗС и местните ръководители, нахлули вътре и издърпали мъжете си навън. Събранието било провалено, а „отговорните другари“ се прибрали в съвета, но жените започнали да хвърлят камъни, принудили ги да избягат и от там, нанесли им побой и взели пушката на един от горските пазачи. Били изпратени милиция и работнически отряди от Велинград, които стреляли и разпръснали хората. Били задържани 38 човека, от които двама – Салих Мехмедов и Мустафа Ибрямов, били изпратени в ТВО като инициатори, а останалите били освободени.

[259] Според „Отчетен доклад за състоянието на работата на III управление ДС за 1957 г.“ вражеската дейност в страната е главно „подготовка и опит за измяна на родината“ (32% от общия брой на арестуваните, задържани и филтрирани врагове през годината), „изготвяне и разпространяване на вражески анонимки“ (23%), „вражеска агитация и пропаганда“ (20%). **(АКРДОПБГДСРСБНА**-М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1475.)

псува комунистите и органите на МВР. По време на Унгарските събития и след тях не един път се е изказвал, че комунистите почнали да се омилкват около нас, но той си ги е набелязал. Партийния актив в квартала и честните безпартийни се възмущават от постъпките му и смятат, че има някакви връзки с органите на МВР и затова не се поставя на място за постоянните му хули към народната власт.“

„Преди 9.IX.44 година е бил безпартиен. През 1942 година построява химическа фабрика в с. Кътина, Софийско. При национализацията същата бива национализирана и той остава като технически ръководител. Засегнат от национализацията [...] се озлобява и започва да разпространява най-различни вражески слухове. Изказвал се е, че положението на работниците сега било много лошо и че били гладували. Казвал, че в скоро време се очаквали големи промени в стопанската политика и очаквал да се върнат фабриките, които са национализирани, както това станало в Югославия и т.н. Изказвал задоволство от суецката криза като желаел да се обърне положението и тогава да си умешаме капите и т.н. Във връзка с съборите устройвани на Българо-Сръбската граница изказвал известни изменнически намерения. По повод пусканите балони от американците казвал, че нашата власт била въздържана защото ги било страх, да не би да се предприеме нещо от американците.“[260]

В първите 7 месеца от откриването на лагера няма въдворени за „подготовка и опит за бягство през границата“, а през юни – след решението на Политбюро на ЦК на БКП от 18 май 1957 г. за работата на органите на МВР и министерска Заповед № I-66 от 8 август 1957 г. *за вземане срочни мерки за усилване работата по предотвратяване изменната на Родината*[261] има само един, през юли те вече са 9, през август – 15, в края на годината – 21, а в края на 1958 г. – 29 души. Друга група, която се увеличава значително, е на въдворените за *саботаж и вредителство,* те са 3 през 1957 г. и първите месеци на

[260] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1.а.е. 1527.
[261] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 32.

1958 г., през май 1958 г. са 5, а през декември 1958 г. – 10[262].

Главният обект на политическото въдворяване в този период обаче остават *вражеските авторитети.* Между първите въдворени в „Белене“ са бившият министър-председател Константин Муравиев, бившият министър и лидер на земеделската опозиция Христо Стоянов, бившият министър в правителствата на Андрей Тошев (1935 г.) и Кьосеиванов (1938-1939 г.) Никола Йотов, Страхил Гичев – син на земеделския водач Димитър Гичев, Христо Манафов – бивш член на централното бюро на Демократическата партия, д-р Петър Кьосеиванов – бивш народен представител и заместник-председател на Народното събрание, анархистът Христо Колев Йорданов, полк. Андрей Андреев, Филип Филипов – бивш член на националното водачество на Съюза на българските национални легиони, Йосиф Петров – поет и авторитетен земеделски деец, земеделският деец Атанас Лерински, габровският индустриалец Колю Конкилев (умира в концлагера през 1957 г.), Петър Живков – бивш групов полицейски началник.

Много от тях през юли 1956 г. са били посочени поименно в справките на ДС до Тодор Живков за насоките на вражеската дейност в страната и за поведението на близките и съмишлениците на бившия земеделски лидер Димитър Гичев като „активни вражески и капиталистически елементи и фашистки управници“, окуражени от XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП и особено от събитията в Познан[263]. Те са авторитетни личности в опозиционните среди, които отказват компромис с комунистическата власт, но нямат активна дейност и задържането им по време на Унгарската революция е въз основа на *вражеската* им биография и *вражеско настроение.* 95% от първите лагеристи (220 от 231 души) са въдворени за *вражеска агитация и пропаганда.* В доклад до Политбюро министър Георги

---

[262] През 1958 г. ДС отчита, че в промишлеността има „отделни опити за саботаж и вредителство“ и по тази линия само за първото полугодие на 1958 г. са реализирани 103 *врагове* срещу 97 за цялата 1957 г. (**Отчетен** доклад за работата на управление III – ДС през първото шестмесечие на 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 4024.)

[263] **ЦДА,** ф. 378Б, оп. 1, а.е. 1071.

Цанков ги описва така:

„Въдворените се явяваха като обединители на редица вражески елементи. Много от тях, явявайки се вражески авторитети, даваха указания на враговете, които се допитваха до тях, дълго време преди унгарските събития, че трябва да поддържат връзки помежду си под формата на приятелски и други сбирки по различни благовидни предлози, така че да поддържат вражеския си дух и бъдат готови за действия – без да оформят организация, да се чувствуват организирани.

Други се събираха редовно на определени места и време, разпространяваха вражески слухове и предаванията на вражеските радиостанции, заканваха се за отмъщение и особено по време на събитията в Унгария и агресията в Египет, започнаха да се организират бързо за сваляне на народната власт.

[...] Христо Иванов Манафов, бивш член на централното бюро на демократическата партия, заедно с други членове на бюрото, като Паница, Миле Ганчев и други редовно са се събирали на определени места и в уговореното време, където са коментирали по предаванията на чуждите вражески радиостанции и са обменяли мисли около бъдещото положение на тяхната партия, разговаряха за евентуалното възстановяване на тяхната партия.

Бившите капиталистически елементи Алберт Фарин, Аспарух Влахов, Визел и други редовно се събираха по ресторантите и кафенетата на Столицата където разпространяваха най-злостни клевети по адрес на Партията, народната власт и Съветския Съюз. В тези сбирки са участвували над 70 други капиталистически и буржоазни елементи.

При задържането и извършените обиски в много от въдворените лица бяха намерени и иззети материали и документи, които свидетелствуваха за тяхното вражеско отношение и готовност при усложнена обстановка да действуват против народната власт. Така например при обиска на бившия групов началник от полицията Петър Живков бе намерен саморъчно написан доклад предназначен за изнасяне на конференция на опозиционери, каквато не се е състояла. В домът на Страхил Димитров Гичев бяха намерени позиви с лика на

баща му от тези пуснати от вражески самолети. При обиска на Никола Филипов Панев – бивш активен член на опозиционния ЗМС, е иззета тетрадка със стихотворения с остро вражеско съдържание, вражески листовки и други.

Тези и други доказателства, добити в процеса на разследването, обаче не бяха достатъчни, за да бъдат предадени на съд изпратените в ТВО лица"[264].

Началникът на концлагера Георги Куманов пише следното:

„По решение на Партията и Правителството в края на миналата 1956 година бяха взети бързи и решителни мерки по отношение на враждебно престъпните елементи у нас, които във връзка с унгарските събития си бяха разпасали поясa и почнаха да бълнуват за връщане назад към омразното фашистко минало, да заплашват с разплата и убийства, вършейки всичко това под диктовката на вражеската пропаганда от вън и разчитайки главно на помощта на международната реакция, която стоеше на дъното на контрареволюцията в Унгария.

Всички тези класови врагове, бивши царедворци, кулаци, бивши полицаи и царски офицери, бивши опозиционери от съюза на Никола Петков и Темето, кариеристи и демагози, някои от които мечтаеха и за министерски кресла, като Муравиев и Христо Стоянов, намериха правилно своето място в новосъздаденото поделение 0789 с. Белене, Свищовско (биеше ТВО), като административно наказани – въдворени, тъй като със своето поведение и държание те явно заплашваха сигурността и обществения порядък в нашата родина. По наличните данни, с които разполагат органите на МВР, на дъното на тяхните вражески прояви, които придобиха остра форма в дадения момент, лежеше и лежи класовата им умраза и ненавист към бурно изграждащия се у нас социализъм, към правилната миролюбива политика на Партията и Правителството, към вечната и нерушима дружба със Съветския съюз и народно-демократичните страни"[265].

[264] **Справка** от министъра на вътрешните работи до Политбюро на ЦК на БКП, 12.02.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 3682.

[265] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 год. до 1.IX.1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

В концлагера ДС насочва усилията си най-вече към групите на земеделците, легионерите и анархистите. Подходът към земеделците е различен от този към останалите. Най-голяма политическа група в лагера, но *класово близки,* те трябва да бъдат разложени и приобщени към ОФ. Такава е партийната политика към опозиционните земеделци, зададена с решението на Политбюро от 4 юли 1953 г. за отстъпление от масовите репресии, с което на МВР се възлага да предприеме мерки за *пълно разложение на николапетковисткото подполие.* На Шестия конгрес на БКП (3.03.-25.02.1954 г.) Вълко Червенков обявява готовност опозиционните земеделци да *бъдат допуснати в строя и да вложат своите усилия за строителството на нова България, ако признаят, че тяхната карта е бита от самия живот.* От 1954 г. по отношение на опозиционните земеделци разложителната работа е предпочитана пред наказателните мерки. Тя се ръководи от БКП и се провежда от ОФ и БЗНС, като тези казионни организации организират стотици публични събрания в страната, на които говорят бивши опозиционни земеделски лидери и завърнали се емигранти, а Държавна сигурност „подпомага партията в работата по завръщането в ОФ на заблудените в миналото опозиционни земеделци“[266].

Сред земеделците в лагера ДС наблюдава три групи (по политическо поведение; по принадлежност към различните крила групите са две и към ноември 1958 г. от 98 земеделци 12 са привърженици на Димитър Гичев, а 86 – на д-р Г. М. Димитров[267]). Първата е „групата на приобщените“. Тя се оформя в резултат на провежданите *разложителни мероприятия* и се състои от онези земеделци, които публично са изказали желание за приобщаване към ОФ. Към май 1957 г. по-известните имена в тази група са Атанас х. Попов – председател на *просветния актив,* Спас Найденов, Крум Неврокопски, Гено Трандев, Господин Коларов, Петър Живков, Атанас Лерински, Слави

[266] **Как** да водим агентурно-оперативна работа сред бившата опозиция за пълно разлагане, 1955 г. Лекция на школа „Г. Димитров“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1297.

[267] **Докладна** записка относно държането и проявите на въдворените в ТВО – „Белене“ бивши земеделци опозиционери. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

поп Игнатов. Към групата се присъединил и Христо Стоянов, за когото ДС смята, че само привидно иска да приобщи групираните около него земеделци към ОФ, а истинското му намерение е да възстанови опозиционния БЗНС, като свали ръководството на казионния земеделски съюз, събирайки около себе си не само земеделци, но и бивши полицаи, цанковисти и други[268]. През есента на 1957 г. началникът на лагера Куманов докладва за групата на приобщените, че те *„държат линия на поведение за привидно приобщаване към ОФ, заработване с всички сили за строителството на социализма в нашата страна, одобряват всички мероприятия на властта, без обаче да говорят за своите конкретни престъпления, които са причина за тяхното въдворяване".* След Юлския пленум (11-12 юли 1957 г.) те се надявали на демократизиране и на включването им в управлението въпреки съпротивата на Вълко Червенков и вътрешните борби в БКП, за което ще спомогне и разбирателството на великите сили за *омиротворяване на света.* За 9 септември 1957 г. лагеристите от тази група очакват групово освобождаване от ТВО. Към юли 1958 г. началникът Тричков наблюдава различно поведение: *„Те смятат, че от ТВО може да се излезе не чрез някаква интервенция от вън, а чрез съзнателно и честно отношение към трудовата дейност. [...] Те отчитат напълно извършените от тях прегрешения, дават разкаяние и заявяват, че при евентуално освобождаване те ще се включат активно в строителството на социализма в нашата страна"*[269]

Втората група са *геметовците,* които ДС смята за най-непримирими от земеделците. Нейни водачи са инж. Стоян Божков и Страти Тодоракиев, който има влияние върху младежите. Някои от по-известните *геметовци* са Рачо Домусчиев, Иван Гинчев, Сиво Чапаров, Димитър Сираков, д-р Емил Краев, Иван Страхинов, Иван Титев. Тази група *„стои на твърде реакционни позиции и се обявява срещу всеки, който изрази положително становище към ОФ и*

[268] **Строго** секретна справка за настроенията сред въдворените контрареволюционери в поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за времето от 8 април до 20 май 1957 г. – В: *Десталинизацията...*

[269] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на **ДС** и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII.1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

БЗНС и си е поставила за цел да тероризира онези опозиционери, които желаят да скъсат с опозиционното си минало и минат честно на ОФ позиция“[270]. *„Представителите на тази група не изпускат случая да обещават на онези въдворени земеделци, които са засегнати от мероприятията на Народната власт, че като дойдат на власт геметовците, ще им върнат земите и имуществото.“*[271]

Третата група са земеделците от БЗНС „Врабча-1“ или *гичевистите.* Тази група е формирана около Константин Муравиев, а някои по-известни имена в нея са Минчо Панов, Димитър Коцев, Пенчо Йосифов, Йосиф Петров, Страхил Гичев, Иван Делийски, Георги Аракчиев. Поведението на тази група се характеризира от началниците на лагера с отстояване на твърди позиции, изчакване на събитията, запазване на членовете ѝ от разложение, *укрепване на духа си* и борба за разкриване агентите на ДС сред тях. Гичевистите смятат, че Западът ще спечели. Те са солидарни по всички въпроси и се поддържат материално. *„По време на разпитите се държат твърдо, провокационно, не признават никакви провинения, а държат изградената от тях линия на поведение, че те вече с политика не искат да се занимават, искат да си отпочинат и да бъдат само едни добри граждани на страната. Тая линия на поведение е с цел да бъдат освободени по-скоро от ТВО. Обаче тяхната злоба и ненавист по отношение на властта най-ярко проличава от донесенията, които се получават за тях.*[272]

Легионерите са групирани около Георги Боцов Ненов, в групата са известни легионери като Филип Филипов, Константин Цанев, Стефан Балабанов, Васил Крайчев, Манол Журналов. Към септември 1957 г. началникът Куманов докладва за тях: *„В сравнение със земеделците опозиционери легионерите проявяват по-голяма*

---

[270] **Справка** относно досегашната работа на ТВО „Белене“, 21.08.1957 г. Подписана от Мирчо Спасов, неадресирана. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

[271] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 год. до 1.IX. 1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[272] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

тактичност в действията си, те никога не заговарят за своите минали и настоящи престъпления, не говорят и за приобщаване към ОФ власт. От досега водените беседи с тях те държат линия на поведение, че не са виновни и че за в бъдеще не ще се занимават с никакви политически въпроси, а ще бъдат неутрални. Това заявяват всички горепосочени легионери“[273]. Същото остава положението с тази група и в края на 1958 г.: *„Засега легионерите в сравнение с останалите въдворени, изхождащи от отделните политически групировки, са най-единни. Подпомагат се един на друг, както в материално отношение, така и по време на изпълнение на трудовите норми по работните обекти. Разговорите, които са водили до сега с тях, ясно проличава тяхната твърда линия на поведение, че те нямат конкретна дейност за сегашното им въдворяване, поради което не се признават за виновни и заявяват, че вече не желаят да се занимават с политика, затова защото тая политика ги е докарала до това тежко положение. Някои от тях [...] правят опит за сближаване със земеделците гичевисти. Така например Георги Боцов, възползувайки се от положението си на лавкаджия, загрижен от здравословното състояние на Коста Муравиев, по неофициален път доставяше лекарства на последния“*[274].

Анархистите са сплотена група, в която има доверие и отлично организирана взаимопомощ. Всички анархисти „стоят на твърди вражески позиции и се взаимно окуражават и подкрепят“. *„Беседите, които се проведоха почти с всички анархисти, всички заявяват, че се отказват да провеждат каквато и да било дейност, но в същото време заявяват, че не се отказват от своите анархистически убеждения.* "[275] Център на групата са Христо Колев Йорданов, когото според ДС „всички уважават и зачитат“, и Стефан Котаков. ДС докрай има големи трудности с агентурното проникване в групите на анархистите и

[273] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[274] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[275] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789-МВРс. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX.1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

легионерите и посяването на недоверие към водачите.

Група от „бивши фашисти“ се създала около Иван-Асен Ранков – паисиевец, Драгомир Божинов – бивш банков директор, Петър Кьосеиванов и др. Останалите въдворени, *„изхождащи от средата на бившите офицери, полицаи, от бившите буржоазни партии, демократи, цанковисти и други, не е забелязано да се групират и да развиват активна политическа дейност. При разговор с тях заявяват, че за своите престъпления са изтърпявали не веднъж наказание и че с политика няма да се занимават, давайки вид на примирили се и че живота ги бил опровергал. [...] Някои от тях се мъчат да се представят за земеделци по убеждения. [...] Всички до един обаче си остават заклети врагове, видно от това, че нито един от тях до сега не отчете своята вина, за която е докаран в ТВО, а и при опит за вербуване не се съгласяват“*[276].

Между отделните групи съществуват натрупвани с десетилетия конфликти. Особено остри са противоречията на земеделците с легионерите, офицерите, членовете на старите буржоазни партии, ВМРО, от които те търсят сметка за вражди и събития отпреди 9.IX.1944 г. Между отделните земеделски групи също съществува напрежение, особено срещу групата на готовите за приобщаване. В доклад за първото полугодие на 1958 г. лагерното ръководство отбелязва няколко случая на сбивания между въдворени: 3 случая между земеделци, 1 между земеделец и ратник, 1 между земеделец и офицер, 1 между земеделец и македонстващ, и други неуточнени. В повечето случаи „се е влагал политически елемент на отмъщение“[277].

Напрежение предизвикват докладите на просветния актив, особено два от тях – за IV конгрес на ОФ (11-12.П.1957 г.), на който се решава ОФ да стане масова опора на властта, и за XXIX конгрес на БЗНС (5-7 април 1957 г.), на който Г. М. Димитров, Димитър Гичев, Константин Муравиев и Христо Стоянов са наречени „агенти на международната реакция“, които нямат нищо общо със Земеделския съюз и подкрепят интересите на едрия

[276] Пак там.

[277] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

капитал[278]. *„Особено по първите два доклада се развиха оживени разисквания и ясно се очертаха оформилите се дотогава враждебни групички на геметовци, гичевисти, легионери, монархисти и др.“[279].*

Сериозен сблъсък става на 25 април 1957 г., когато няколко земеделци залавят подготвената от определен от просветния комитет лагерист беседа с нападки срещу опозиционните земеделци. Председателят на просветния комитет Атанас х. Попов прави опит да си върне изложението, разменят се обиди и обвинения, почти се стига до бой, като конфликтът е не само между земеделци и просветници, но и между самите членове на просветния комитет, както и между земеделците и бригадния отговорник легионер, който се опитва да прекрати конфликта. Някои от по-опитните земеделци като Страти Тодоракиев и Атанас Лерински се опитват да убедят останалите да върнат изложението и се намесват, за да предотвратят боя, но това е използвано от администрацията като повод Страти Тодоракиев също да бъде изпратен в карцера[280].

С времето земеделските групи започват да правят опити за сближаване. Според ДС още преди въдворяването си Муравиев и Христо Стоянов водили разговори за обединение на земеделците. *Гичевистите* дали на Христо Стоянов принципно съгласие и били готови да го подкрепят в борбата му срещу Георги Трайков. В началото на 1958 г. са получени донесения, че в лагера Костантин Муравиев и Христо Стоянов правят опит „за обединяване на всички земеделци в едно за водене на борба срещу Партията и Правителството“. Направената съвместно с представител на III управление проверка установила, че „такова обединение не е постигнато“[281].

Земеделците организират общо посрещане на новата

---

[278] **Спейт,** Ричард, Ламбърт, Антъни, Линкън, Антъни. Съветска България през три британски мандата. Из архива на Форин офис за събития и личности в България. Съст. и коментар Димитър Димитров. София, Би Би Си Лондон, 1994, с. 11.

[279] **Справка** относно досегашната работа на ТВО „Белене“, 21 август 1957 г. От Мирчо Спасов, неадресирана. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

[280] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ОД на МВР – Плевен, ф. 3, оп. 3в, а.е. 260.

[281] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

1958 година и канят лидерите на различните земеделски групи. Същото правят и при честванията на именните си дни. На тези събирания те коментират политическото положение и „става групиране на младежите земеделци около лидерите“, в резултат на което според ДС са извършени побои върху легионери, офицери и безпартийни[282]. Останалите политически групи също организират общо посрещане на Новата 1958 г.

През пролетта на 1957 г. ДС получава донесение, че Иван-Асен Ранков, Драгомир Божинов и Петър Кьосеиванов направили опит да преодолеят изолацията си от земеделците и говорили с представителите на двете земеделски групи Муравиев и Рачо Домусчиев за обединение, но не постигнали особени разултати. Рачо Домусчиев им казал, че сега геметовците работят за обединението на опозицията и чак след това ще разговарят с „бившите фашисти“. Други донесения от този период съобщават, че земеделецът Муравиев и легионерът Васил Матов Крайчев водили двучасов разговор, а Муравиев и социалдемократът Петър Братков често се уединяват на продължителни разговори[283]. ДС наблюдава, че Константин Муравиев се ползва с доверието и на други политически групи и с него държат връзка социалдемократите Симеон Пенкьовски и Петър Братков. Петър Братков е характеризиран като особено непримирим и твърд. С Муравиев поддържат връзка и демократите, от които ДС смята за най-непримирими Христо Манафов, Петър Кьосеиванов и Власаки Манов.

През лятото на 1957 г. въдворените от групата на *бившите фашистки партии* продължават да „търсят начини и форми да установят по-близък контакт с различните групировки за обща борба против партията и особено с групата на геметовците“[284]. През есента на 1957 г. ДС наблюдава в поведението на легионери, анархисти, демократи и социалдемократи опити за по-тясно опознаване и сближаване на политическите позиции и коментиране по политически въпроси. Особено активни в

[282] Пак там.

[283] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1530.

[284] **Справка** относно досегашната работа на ТВО „Белене“, 21.08.1957 г. Подписана от Мирно Спасов, неадресирана. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

тези опити са легионерите. Към края на 1958 г. ДС забелязва, че групата на гичевистите е „спечелила симпатиите на някои от легионерите и се случва да водят интимни разговори“.

Държавна сигурност използва всички средства за разложение и пречупване на *контрите.* Христо Запрянов пише: *„Първата група освободиха преди да навършим година, освободиха и втора група при навършване на втората година. Те бяха малко, колкото за подвеждане на останалите. На всички други прочетоха писмен документ, че удължават присъдата с още една година. От този ден режима силно се затегна. Наказанията бяха жестоки, дори за най-дребни неща. [...] Повториха, че от лагера се излиза само с декларация, друг път няма. А целта им по-скоро беше да те вържат като доносник. Използваха всевъзможни безчовечни методи. Пускаха приказки, че приятел говори против теб, освобождаваха лагерници по други някакви причини и веднага слуховете, че са подписали декларация – да ни настроят против освободените. Със семейните се разправяха като пускаха всякакви мръсотии относно съпругите или децата им и пр. и пр. Например пращаха писма от съпругите или до тях, в които използваха лъжи, дето умът ти не може да побере, камо ли да роди! Доктор Емил Краев получи такова писмо от жена си, но той бе достатъчно силен и разумен, познаващ съпругата си на какво е способна. Тя през всичките тези години е носила и неговия кръст. След тези разпити и шантажи, както може да се предполага, някои лагеристи се огънаха и изплашиха, други може и да повярваха, щом подписаха декларации.“*

През септември 1957 г. началникът на лагера Куманов преценява разложението сред земеделците като развиващо се успешно. (Но и в края на 1958 г. земеделците са „с най-чести прояви, изразяващи се в нарушаване на вътрешния ред, а от там и изявяване и своята злоба по отношение мероприятията на нашата власт“[285].) Лагерното ръководство смята да разширява и задълбочава процеса на разложение с всички средства, така че *колебаещите се да бъдат привлечени към приобщаващите се, а стоящите на твърди вражески позиции, непоправимите и заклети*

[285] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

врагове и демагозите бъдат изолирани и разобличавани. Куманов вижда следващата задача на лагерното ръководство в това да пренесе процеса на разложение и в редовете на другите политически групи. Според него за целите на разложението „извънредно положително въздействие“ е имало предсрочното освобождаване за 9 септември на въдворени, които имали добро поведение и показали данни на приобщаване. Към този момент около 50 души от различни политически групи са направили писмени изложения, „че те отчитат своята вина и са правилно въдворени, но все още малцина говорят за провиненията си“. Куманов приписва заслугата за това на индивидуалната разложителна работа, водена от просветния актив, който на свой ред е „подхранван“ и ръководен от лагерните началници. Същевременно лагерното ръководство е наясно, че някои от написалите подобни изложения ги смятат за тактическа хитрост – „временно явление до тяхното освобождаване“[286].

По спомените на Колю Кондов през есента на 1957 г. е проведена нова акция за подписване на декларации за сътрудничество с властта. Той разказва, че когато една нощ Христо Стоянов предложил на Муравиев да подпишат декларации, за да се върнат младите хора при семействата си, Константин Муравиев реагирал възмутено: „Колко пъти ще ги правиш тези работи? Аз съм там, където народът ми стои“, на което останалите лагеристи в бараката извикали: „Браво, бай Коста!“[287].

Агентурните донесения информират за непреклонността на много от политическите лагеристи:

„Не само не желае да се приобщи и влезе в ТКЗС, но като излезе от ТВО, първо щял да коли тези, които са го докарали в лагера, а след това щял да се приобщава и да влиза в ТКЗС.“

„Казал, че може и костите му да останат в лагера, но пак няма да се приобщи към днешната власт.“

„На всеослушание заявява, че той е от тия земеделци,

[286] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при под. 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 год. до 1.IX.1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[287] **Кондов,** Колю. Истината е много страшна. Варна, Народен будител, 2000. Навсякъде следващите позовавания на Колю Кондов се отнасят към това издание.

които са с Темето и никога не желае да се приобщава.“

„Изказал се, че аз живота си съм дал за този опозиционен съюз и нямам намерение да се отказвам от него и да се приобщавам към ОФ.“[288]

Контрареволюционерите се стремят да неутрализират разложителната работа на ДС. Според агентурните донесения двама авторитетни легионери се заканвали на направилите писмени изявления за приобщаване към ОФ и ги обвинили в напълно излишно подмазване, защото администрацията и на тях гледа с лошо око. Гичевистите *„събират около себе си младежите под формата на пеене и разправяне на вицове, а в същност ги подготвят против приобщаването“.* През есента на 1957 г. *геметовците* водят „мълчалива кампания“ срещу онези земеделци, които са написали декларации за приобщаване към ОФ. Според справка от декември 1958 г. те продължават да оказват натиск върху приобщилите се и други политически групи и са „склонни на разни побоища, закани, заплахи и други такива“[289].

Според ДС въдворяването на *хулиганите* през февруари 1958 г. обезкуражило някои от лидерите на политическите групи. Дотогава очаквали скорошното си освобождаване и разтурване на ТВО, но след тази акция били убедени, че тя отежнява положението им. *„Болшинството изпаднаха в униние, което доведе до озверяването им един към друг по политическа линия. Всеки започна да подозира в лицето на своя съсед сътрудник на органите на ДС.“*[290] Скептични за бъдещето, много от лагеристите отказват да платят цената за освобождаването си: *„Дончо Василев – анархист, е казал: „Да се излезе от ТВО и да си добре въобще, трябва да приемеш евангелието на комунистите, което значи да скъсаш с всичко старо, макар и да си бил величина – да хвалиш само Съветския съюз, да мразиш запада и неговата култура и безропотно да изпълняваш всички желания на*

---

[288] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при под. 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 год. до 1.IX.1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[289] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[290] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

комунистите и на сините шапки.“ Същия се ползва с голям авторитет сред останалите анархисти. „Стоян Божков смята, че от ТВО ще се излезе само когато човек стане агент, „а аз за паница леща не се продавам“ – казал той“[291]

В края на 1958 г. докладите отново отбелязват надеждите на политическите лагеристи: *„За разлика от криминалните, те много оживено коментират международните събития и ту са с повишено настроение, ту изпадат в отчаяние – в зависимост от отделните събития. Друга част очакват своето освобождение по пътя на чужда интервенция, или чрез ООН, но не от нашето правителство“*[292].

Дори и през май 1959 г., когато вече се подготвя закриването на ТВО „Белене“ и лагеристите са викани за *беседване* с дошлите в концлагера служители на отделение ВИ – ДС, те, и особено земеделците, които са основната група, „е *разговор повечето от тях на думи уж казват, че са се поправили, но когато им се постави въпрос за разобличаване на враговете между тях и да помагат на ДС, те отговарят, че врагове няма и не е по характера им да пакостят на другарите си. Почти същото е и за останалите контрареволюционери. [...] По възрастта се вижда, че това не са млади хора, случайно попаднали там, а са хора вече зряли, със значителен опит в живота. Така само 20 души са на възраст до 25 години, а до 40 и над 40 години са 293. Но и от младежите има злостни и упорити врагове. Така например в едно писмо пратено по нелегален път от въдворения Славейко Йовчев от гр. Кюстендил същия след като сочи, че някои негови съграждани по негово предположение са станали сътрудници на ДС, казва, че той никога не ще стане такъв и че той иска да бъде „по-добре мъртъв лъв, отколкото живо куче“*[293].

Наказателната бригада

В доклад от 17 септември 1957 г. Георги Куманов

[291] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.
[292] Пак там.
[293] **Справка** относно работата на работната група по изпълнение резолюцията на др. Министър и указанията на др. зам. министър М. Спасов по въдворените в ТВО. От началник на отделение ВИ – ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

предлага да бъде разрешено „за най-активните лидери да се провежда специален режим – изолиране, получаване на по-малко писма, колети и записи“, както и да се разрешава свиждане на въдворените контрареволюционери с техни близки само по оперативни съображения[294]. На 14 ноември 1957 г. докладът е разгледан от Съвещателния орган на ДС и на 4 декември предложението *„активните лидери да се изолират на специален режим и с намалени права за писма, колети и записи“* получава от Мирчо Спасов резолюция „Съгласен“.

През пролетта на 1958 г. на II обект е създадена наказателна бригада, в която са 10-15 от лидерите на политическите лагеристи. Някои от тях по спомените на Христо Цачев, който също е в тази бригада, са Константин Муравиев, Христо Стоянов, Крум Неврокопски, Александър Пършев, Манол Журналов[295]. Според Колю Кондов през пролетта на 1958 г. в наказателната бригада е изпратен легионерът Георги Боцов, след като отказва да подпише декларация срещу легионерския лидер емигрант Иван Дочев, а през лятото на 1958 г. още с пристигането си в лагера там са изпратени и арестуваните в акция срещу пловдивски легионери Димитър Къркелана, Иван Долев, Никола Стоянов – Коко, Пантелей Рашков – Панчо и Боруш. По спомените на Христо Запрянов през пролетта на 1959 г. в наказателната бригади отново са изпратени влиятелни лагеристи, общо 35 души, между които: земеделците Рачо Домусчиев, Страти Димитров, Слави Попигнатов, Сиво Чапаров, Атанас Попов, Йордан Ковачев, Атанас Лерински, Ради Точев от с. Брод, д-р Емил Краев, Константин Муравиев, Кирил Попов, Христо Стоянов, Йосиф Петров, Иван Гинчев, Любен Боянов, социалдемократът Петър

[294] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI. 1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[295] Христо Цачев е арестуван на 3 ноември 1956 г., защото на входа на Партийния дом в София залепил плакати: „Да се осигури спокоен и сносен човешки живот за всички български граждани! Да се даде пълна и безусловна амнистия на всички политически затворници!“. Въпреки че по време на престоя си в „Белене“ е осъден за разлепените плакати на 1 година затвор, остава в концлагера близо 3 години – до 4 септември 1959 г. (Цачев, Христо. Спомени от лагера „Белене“ (1956-1959 г.). – В: *Симов,* Григор. Срещу течението. Спомени от затворите и Независимото дружество за защита правата на човека. София, Българи, 2010. Навсякъде следващите позовавания на Христо Цачев се отнасят към това издание.)

Братков, Петър Кьосеиванов, анархистът Христо Колев Йорданов. Възможно е Христо Запрянов да греши в спомена си, като отнася към пролетта на 1959 г. събитието от пролетта на 1958 г.

Освен за изолиране на лидерите на дисциплинарната бригада се разчита да подпомогне разложителната работа. Според началника на лагера изпращането в дисциплинарната бригада на Христо Стоянов го е *разобличило* пред групираните около него земеделци, склонни на сближаване с ОФ, и те го изолирали и заработили самостоятелно и съзнателно. *„Някои въдворени смятат, че изпращането в дисциплинарната бригада на Коста Муравиев и Христо Стоянов е решение наложено отгоре, с цел да бъдат физически унищожени и идейно компрометирани. Изобщо съществуването на дисциплинарната бригада внесе известен респект по отношение подобряването на дисциплината и изпълнението на трудовите норми.* [...] Тая *форма се оказа много подходяща, тъй като оказва възпитателно въздействие не само на наказаните, но и на останалите.“*[296]

Наказателната бригада е под ръководството на садистичния милиционер Мечо (лагеристите не знаят истинските имена на милиционерите и надзирателите и ги наричат с прякори). Лагеристите в наказателната бригада работят при двойно по-високи норми – 10 кубика изкопана и изнесена на 100-200 м пръст. Тъй като количките не достигат, те се групират по двама на една тарга с обща норма 20 кубика. Колю Кондов пише, че 65-годишният Константин Муравиев от изтощение паднал с количката в изкопа и си счупил две ребра. Работи се до изпълнение на нормата, на работния обект е инсталирано осветление за работа след залез, но наказателната норма е непостижима. Манол Журналов разказва, че след като никой не успявал да изпълни нормата, започвали среднощните побои. Всяка вечер някой бил набелязван за жертва. Журналов описва как Мечо пребил с ритници съборения в калта старец Христо Стоянов, тъй като не можел да избута препълнената догоре количка. Останалите наблюдавали ужасени и

[296] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско. Декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

изтръпнали, но продължавали да работят[297]. Христо Цачев пише, че първоначално за неизпълнение на нормата намалявали дажбата, а по-късно трябвало да работят през нощта – да пълнят понтоните с вода или да изпомпват вода с двете ръчни помпи и да превозват с колички бурета по 100 л. Ако не тичали с количките, подбрани криминални лагеристи ги биели със сопи. При бягането водата се разплисквала, което отново било повод за бой. При тези условия наказателната бригада работи денонощно в продължение на 2 месеца, лагеристите едва се движат от изтощение, *тежат им дори шапките.* През деня не им се разрешава да седнат за почивка, на обед по време на храна им е разрешено за 50-60 минути да седят, но не на сянка, а на слънце. Христо Цачев си спомня, че издържал по 2 денонощия и припадал за няколко часа. Някои от надзирателите ритали по главите припадналите, но имало и такива, които ги оставяли да се съвземат.

На 24 ноември 1958 г. зам.-началникът на управление III – ДС докладва: *„Въведена е наказателна бригада, в която се изпращат тези, които нарушават дисциплината. В това отношение, обаче, се е стигнало в някои случаи до нарушение на социалистическата законност, като са прилагани непозволени средства и методи на превъзпитание. Типичен е случаят с Христо Стоянов, Крум Неврокопски и Александър Пършев. Същите са били изпратени в наказателната бригада и им е била определена прекомерно завишена норма. На Христо Стоянов е била определена норма 10 кубика пръст, която той не е бил в състояние да изпълнява, и поради което е бил заставен да работи денонощно. По негови изказвания в продължение на 8 денонощия работил непрекъснато, без да спи. При това на 25.VIH.1958 г. от 21 ч. до 1 ч. след полунощ над него е бил организиран побой. В нанасянето на побоя са участвували въдворени от криминалните, които с тояги, ритници и юмруци са му нанасяли удари по време на работа. Следствие на побоя Христо Стоянов три пъти е изпадал в безсъзнание, лявото му око е загубило зрението и е получил изсипване. Такъв побой по същото време е бил нанесен и над Крум Неврокопски и Александър Пършев. През това време началника на обекта капитан Горанов и*

[297] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 64.

няколко надзиратели са седели на пейка и наблюдавали побоя. Случая е станал достояние на всички въдворени“[298].

Някои от лагерните спомени разказват за план лагеристите от наказателната бригада да бъдат убити. Според Христо Цачев това било замисъл на Горанов. Бригадата работела на изкопи на около 400 м от лагера. Обикновено под съпровода на цигански оркестър Горанов и Мечо пиянствали и биели лагеристите със сопи. Един ден на път за изкопите лагеристите чули Горанов да казва да ги оставят още малко да подишат въздух – да копаят само ако искат. В полунощ на 26 срещу 27 август токът трябвало да бъде прекъснат и да се инсценира опит за бягство, за охрана били оставени само трима надзиратели. Началникът на охраната и партиен секретар на лагера обаче сигнализирал в ЦК на БКП за готвеното убийство. В 23,40 ч. в лагера пристигнали с коли инспекторите от МВР Ковачев и Бакърджиев и още двама, за които по-късно лагеристите научили, че са от ЦК на БКП. Те питали пияния Горанов какво правят лагеристите извън лагера посред нощ, на което той отговорил, че това са гадове, които не трябва да живеят. На лагеристите било наредено да се върнат в лагера и един по един били разпитани. След това им разрешили да се приберат в помещенията и за първи път след два месеца денонощен непосилен труд и бой легнали на нарове.

Христо Запрянов, който също смята, че тези 10-15 лагеристи е трябвало да бъдат убити, разказва друг слух за избавлението им. Според него човек на Славчо Трънски, попаднал в бригадата около Новата 1958 г., след излизането си от лагера разказал в ЦК на БКП за нечовешкото отношение на лагерното ръководство. Пристигналата комисия разследвала създаването на наказателна бригада, а началникът на лагера Тричков хвърлил вината върху Горанов, той от своя страна – върху милиционера Мечо. Според Запрянов Мечо се застрелял с пистолета си, но оцелял. След този случай наказателната бригада била разформирована.

Манол Журналов също пише, че Мечо се застрелял, тъй

[298] **Докладна** записка относно държането и проявите на въдворените в ТВО – „Белене“ бивши земеделци опозиционери. – В: *ДС* – административни, наказателни и принудителни мерки…

като лагерното ръководство стоварило върху него вината за побоите, когато за тях се разбрало извън лагера и била назначена комисия.

Свещениците

През 1956 г. Държавна сигурност наблюдава в религиозните общности в страната засилена дейност за разширяване и укрепване на влиянието на религията и църквите „заради развилите се международни и вътрешни събития“. Донесенията показвали подкрепа за Унгарската революция сред православното и католическото духовенство и протестантските пастори и работа срещу *масовизацията на ТКЗС* сред православните свещеници. През годината са арестувани и задържани 35 души (18 протестанти, 15 православни и 2 католици), като повечето от арестите са извършени на 5 ноември 1956 г. и след това. От тях 23 души са филтрирани, 6 са дадени на съд, 1 – на следствие, 1 – вербуван, и 4 са изпратени в ТВО[299]. Един от въдворените в ТВО е свещеник Пинтев, изпратен от ДС – Силистра с обвинение, че е член на нелегална група, което по време на следствието се оказало, че не е вярно, но свещеникът бил въдворен.

През първото полугодие на 1957 г. са реализирани 40 обекта по линия на „духовенство и секти“. От тях 21 са филтрирани, 3 – вербувани, 3 – освободени, 9 са дадени под съд, 4 са изпратени в ТВО. Към 20 септември 1957 г. в лагера се намират 4 православни свещенослужители и един член на протестантска или православна „секта“[300].

На 26 декември 1957 г. с Протокол „А“ № 344 Политбюро на ЦК на БКП приема решение „Относно мерките за засилване и подобряване на атеистическата пропаганда в страната“. Решението формално копира постановленията на ЦК на КПСС от 1954 г. за засилване на атеистичната пропаганда, но на практика то посочва духовенството като един от обектите на репресивната кампания след

[299] **Отчетен** доклад на отделение „Духовенство“ при III управление на ДС за времето от 1.1.1956 г. до 30.XII.1956 г., 8.01.1957 г. – В: ДС – политическа полиция...

[300] **Доклад** от I отдел при III управление за състоянието на работата по духовенство и секти. 20.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1562.

Унгарската революция: *„През последните няколко години и особено след XX конгрес на КПСС и унгарските събития, когато международната реакция се опита да нанесе удар върху комунистическото движение и народнодемократичния строй, отделни реакционно настроени свещенослужители станаха дръзки и открито призоваваха към неподчинение на законите и на постановленията на Конституцията. В тези си действия те се окуражаваха от известни нелоялни прояви на някои висши духовни дейци и на синодалния печат. В повечето случаи тези прояви са дело на класовия враг и на неговите задгранични покровители, които правят много усилия, за да използуват религиозната маска и религиозния институт за своите коварни, контрареволюционни цели.“*

Според Държавна сигурност *„решението на ЦК на БКП от 8 януари 1958 г.* (на тази дата ЦК изпраща окръжно с решението на Политбюро от 26 декември 1957 г.) *и статията в „Работническо дело“ от 8 февруари 1958* г.[301] *карат враговете да опитат да мобилизират своите сили като усилват религиозната пропаганда. Това се характеризира със засилване на вражеската агитация в средите на православното духовенство и продължаване да се търсят пътища за осъществяване на контакти със западните религиозни вражески централи от страна на католическото и протестантското духовенство“*[302]*.*

На 25 март 1958 г. Колегиумът на МВР взема решения по изпълнението на поставената от Политбюро задача: *„Да се усили агентурната работа в средите на вражеското православно духовенство, сектите и мохамеданското духовенство; мероприятията на органите на ДС да съдействуват за осъществяването решението на ЦК на БКП по усилване анти-религиозната пропаганда и разложението сред вражеското духовенство, като се парират опитите за противодействие от страна на тези категории врагове или активизиране вражеската им дейност; да се обърне особено внимание на разработка на сигналите и данните за връзки с католическите, протестантските и ислямски задгранични*

---

[301] **Найденов, Вл.** Съвременни изследвания върху произхода на християнството. В: Работническо дело, № 40, 8 февруари 1958.

[302] **Отчетен** доклад на отделение „Духовенство и секти“ за периода 1 януари – 30 юни 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1633.

централи“[303].

През 1958 г. са въдворени още 4 православни свещеници и двама членове на „протестантски или православни секти“: *„През годината бяха арестувани 33 попа и служители под ведомствата на църквите, от които 19 осъдени, 4 изпратени в ТВО, 4 подследствени и 6 филтрирани. За същия период от време през 1957 година са осъдени 9 попа. По католическо духовенство 1 осъден, по секти осъдени 4 и двама изпратени в ТВО“*[304].

Репресиите са насочени не само срещу влиянието на църковните организации, но и на такива неформални народно-православни движения, които не могат да бъдат институционално превзети като официалните вероизповедания, като възникналите през 20-те години Православно свято общество за духовна обнова на българския народ и обществото „Добрият самарянин“. През 1949- 1953 г. в „Белене“ са въдворени няколко души от ръководството на Православното свято общество, а неговият председател, близо 80-годишният Христо Устабашиев, умира на острова. При арестите на 5 ноември 1956 г. са задържани 19 души от „сектата Устабашиев“ начело с водача ѝ Стефан Кукуринков, като той и още двама души са дадени на съд. През декември 1958 г. в концлагера е въдворен добросамарянският ясновидец и проповедник Йордан Дренков – брат Йорданчо, който през 30-те години посочил Кръстова гора като свято място. През 1956 г. той вдъхновил хората от близкото с. Борово да изградят църква на върха, а пловдивчани – да направят аязмо в църквата „Св. Спас“ в Пловдив. При закриването на ТВО „Белене“ през октомври 1959 г. Йордан Дренков е включен в списъка на „неподлежащи на освобождаване криминални рецидивисти“, с които се открива Ловешкият лагер, като „опасен за обществения ред и сигурност“, тъй като „от малък се очертал като активен религиозен пропагандатор“, който „спекулира с религиозното невежество на някои хора“. Убит в Ловешкия лагер.

Според Държавна сигурност репресиите постигат своята

[303] Пак там.

[304] **Отчетен** доклад от I отдел за състоянието на агентурно-оперативната работа през 1958 г., 30.12.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 13, оп. 1, а.е. 1562.

цел още в средата на 1958 г.: *„След проведените мероприятия по решението на ЦК на БКП за усилване на атеистическата пропаганда и арестуването на някои отявлени врагове сред духовенството, изземването на вражеска религиозна литература и др. православната църква официално дава насока на своята дейност в лоялен дух на Отечествения фронт. Отявлени реакционери сред владиците като Софроний и Михаил спряха откритата си злостна агитация против Партията“*[305]. Годишният доклад потвърждава, че след арестите *„сред духовенството и сектите има примирение“*[306].

Първо въдворяване по етнически и верски признак

След началото на септември 1957 г. въдворяването по линия на ДС почти е спряно и броят на политическите лагеристи се запазва почти постоянен до август 1958 г. Но от август до края на 1958 г. нараства от 278 на 385 души, като междувременно са били въдворени 144 и освободени 40 души. Това нарастване на *контрареволюционерите* се дължи най-вече на кампанията за въдворяване на турци и българи мюсюлмани – първото масово въдворяване след това по време на Унгарската революция. Само въдворените по политически причини турци нарастват от 13 през юни 1958 г. на 93 в края на годината и вече са една четвърт от политическите лагеристи.

През първия период на комунистическите концлагери – 1944-1953 г., турците са въдворявани като помагачи на горяни, заради съпротивата им срещу ТКЗС, защото отказват да бъдат агенти на ДС или замислят бягство през границата, като активни членове на опозиционните БРСДП, БЗНС – Никола Петков и Демократическата партия (според лагерната статистика огромната част от тях са безпартийни, но за такива членове на опозиционните партии знаем от лагерните спомени) – по същите причини, поради които са въдворявани българите, евреите, арменците или циганите. През този първи период

---

[305] **Отчетен** доклад за работата на управление III – ДС през първото шестмесечие на 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 4024.

[306] **Отчетен** доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа на III управление на ДС за 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13. оп. I, а.е. 1598.

българите са 95% от политическите лагеристи. Към 31 декември 1951 г. в ТВО „Белене“ се намират въдворени по политически причини 3072 българи, 72 гърци, 40 турци, 18 руснаци, 10 югославяни, 5 англо-американци, 3 евреи, 3 арменци, 3 албанци и 2 цигани. А през август 1953 г. при закриването на концлагера: 984 българи, 20 югославяни, 17 турци, 10 цигани, 7 гърци, 4 руснаци и 1 евреин.

Това е първото въдворяване по етнически и верски признак. На пръв прочит то би могло да се свърже с приетите от Политбюро на 21 юни 1958 г. и утвърдени от пленум на ЦК на БКП на 24 октомври 1958 г. „Тезиси за работата на партията сред турското население“. С тезисите е обявена борба срещу „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“, религиозното обучение и религиозните проповеди, „силните националистически настроения“ в средните турски училища и гимназии и съпротивата на турското население срещу ТКЗС[307].

Но към този момент репресивната кампания вече е подготвена. А причините ѝ трябва да се търсят в 1956 г.

На 27 октомври 1955 г. Никита Хрушчов (посетил България през юни с.г.) се обръща с писмо към Президиума на ЦК на КПСС за оказване на помощ на България, за да бъде довършено коопериранeто на селското стопанство. България трябва да стане образцовото ТКЗС на социалистическия лагер: *„Завършването на колективизацията в такава страна, като България, би имало огромно политическо значение. Това би се явило хубав пример за другите страни с народна демокрация. Заедно с това биха били окончателно разбити и погребани надеждите на реакционните кръгове на Запад, които разчитат, че широките селски маси в страните с народна демокрация няма да отидат в колхозите* На пленума си на 6-7 декември 1955 г. ЦК на БКП приема писмата на Хрушчов и на ЦК на КПСС до ЦК на БКП от 27 ноември 1955 г. като поставена пред българското партийно и правителствено ръководство задача ликвидирането на частната собственост в селското стопанство да бъде завършено до 2-3 години[308].

От началото на 1956 г. започва втората вълна на

---

[307] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 5, а.е. 352.
[308] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 5, а.е. 189.

насилственото коопериране с образуването на нови и *масовизация* на старите ТКЗС. Както и по-рано, тя среща съпротивата на селските стопани – подаване на заявления за напускане на ТКЗС и силово разграбване на добитъка, женски митинги и бунтове, но обречена и вече не така масова, както през 1950-1951 г. Само турците виждат изход, с който българите не разполагат – изселването. До средата на април 1956 г. в турската легация и консулствата са подадени 13 000 заявления за изселване[309].

В предназначена за Тодор Живков „Справка за насоката, формите и мащаба на вражеската дейност в селското стопанство през първото полугодие на 1956 година“ от 6.07.1956 г. началникът на III управление – ДС Богдан Думков докладва за активизираната съпротива срещу колективизацията. Подадени са над 4000 заявления за напускане на ТКЗС – най-масово в Софийски, Врачански и Старозагорски окръг. В Софийски, Русенски, Старозагорски, Бургаски, Пловдивски, Коларовградски (Шуменски), Врачански, Сталински (Варненски) и Плевенски окръг са направени 34 „организирани от врага опити за разграбване на добитъка, придружени с демонстрации“. Задържани са 200 души. Следствието показало, че „отделните случаи на разграбвания, с изключение на районите с турско население, нямат връзка помежду си и не са дело на организирано вражеско подполие“. Според ДС съпротивата срещу ТКЗС в районите с турско население е предизвикана от вражеската дейност на капиталистическия съсед. *„В резултат на провежданата вражеска агитация от страна на турските легационни чиновници у нас, турското население отпочна разграбване на добитъка и инвентара в някои новообразувани ТКЗС в Коларовградски и Русенски окръзи.“* Единственият пример, който Държавна сигурност дава за „вражеските указания“ на турските представителства, е съвет каква собственост да вземе при изселването си човек, който ще гради живота си от нулата: *„Акъ Сюлейманов от с.Дичево, Тутраканско, посетил турската легация в София и депозирал заявления за изселване в Турция. От легацията му казали, че ще бъде по-добре, ако заминат с добитъка си в Турция. След*

[309] **Тодорова,** Румяна. Българо-турски отношения след Втората световна война (40-те – 60-те години). – В: *Исторически преглед,* 1994-1995, № 5.

завръщането си в село разказал за дадените му указания от легацията. Последвало разграбване на добитъка"[310].

И преди на турското население се гледа като на *неблагонадежден елемент, податлив на реакционната турска пропаганда.* През 1948-1949 г. са проведени масови изселвания на турско и помашко население от южната граница, а през 1950-1951 г. е разрешено изселване в Турция, чрез което комунистическото ръководство планира да се освободи от 250 000 турци (изселват се 155 000 и процесът е спрян от Турция през ноември 1951 г., но българският комунистически режим, усетил криза с работната ръка в селското стопанство, още през май намалява имиграционния поток със завой в политиката спрямо турското население[311]). Но сега режимът не желае да позволи изселване в Турция, а този *неблагонадежден елемент* спъва изпълнението на важната задача, поставена от Москва – завършването на последния етап на съветизацията.

От началото на 1958 г. започва нова вълна на кампанията за изграждане на нови ТКЗС. Началникът на управление III – ДС Богдан Думков докладва: *„При акцията за изграждане на ТКЗС през първите месеци на 1958 г. в много села на Коларовградски, Варненски, Хасковски, Пловдивски и др. окръзи турците упорито отказват да влезат в ТКЗС, напускат селата и се укриват в гората или в други села, а на някои места станаха инциденти, бяха бити другарите от комисиите (Омуртажко и Велинградско), отделни лица направиха опити да избягат в Турция"*[312]. ДС вижда причината за тази съпротива във вражеската агитация на турските представители и ходжите: *„Една от основните причини за това отношение на турците е систем-ната вражеска агитация, провеждана всред тях от страна на тяхните сънародници – легационни чиновници от турската легация и консулства, местните ходжи и турската реакционна радиопропаганда и др."*[313].

---

[310] В: *ДС* и колективизацията...

[311] **Бюксеншютц,** Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989). София, IMIR, 2000.

[312] **Доклад** за проявите на контрареволюционните и кулашки елементи в селското стопанство и състоянието на агентурно-оперативната работа на органите на Д.С, 17.03.1958 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[313] **Отчетен** доклад за работата на органите на ДС по линия на „Селско

В началото на 1958 г. ръководството на МВР назначава комисия „за провеждане на мероприятия за париране на вражеската дейност сред турското население“ (наричана и *Комисия по предложенията за репресиране на някои вражески лица от средите на турското население).* Тя трябва да разгледа предложенията на окръжните управления на МВР и на II управление на ДС за лицата, които да бъдат репресирани.

В комисията са изпратени делата на 386 лица. За съд се предлагат 33 души, за ТВО – 289, за филтрация със задържане до 48 часа – 6 души, за филтрация без задържане – 28 души, за вербуване – 30 души. От предложените за ТВО 289 лица комисията решава да предложи за утвърждаване 99 лица, а 153 лица – от бедни и средни селски семейства и *с незначителна вражеска дейност* – трябва да бъдат филтрирани (92 със задържане до 48 часа и 61 без задържане). Комисията одобрява предложените за вербуване 30 лица и добавя още 14 от предложените за филтрация и ТВО. За съд са утвърдени 9 души[314]. Определените от комисията за съд и ТВО 108 души по социален произход са: кулаци – 43 души, търговци – 15 души, средни селяни – 46 души, бедни селяни – 4 души. Според комисията много малко лица от турската интелигенция са представени пред нея – 44 души[315].

Определените за ТВО 99 души са предложени от: управление II – ДС – 3 души, от окръжните управления на МВР в Пловдив – 8, Хасково – 22, Ст. Загора – 7, Бургас – 6, Варна – 6, Русе – 10, Коларовград – 19, Търново – 1, Плевен – 7, Враца – 1, Благоевград – 9.

От окръжните управления са предложени за изпращане в

стопанство“ за времето от 1.1.1958 до 31.XII. 1958 година. От нач. отделение II, 6.01.1959 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[314] Делата на предложените за съд са разгледани от следователи от I отдел на ДС, които ги докладват пред комисията. Те преценяват и дали някои от предложените за изпращане в ТВО не могат да бъдат предадени на съд. От предложените за съд 33 души комисията решава да представи на ръководството на МВР 9 души за утвърждаване (4 за шпионаж и 5 за вражеска агитация, борба против ТКЗС и създаване на изселнически настроения), а делата на останалите да се върнат за допълнителна документация и проверки и отново да се предложат за разглеждане.

[315] **Докладна** записка относно работата на Комисията по предложенията за репресиране някои вражески лица от средите на турското население. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 411.

затвора и ТВО лица, *„които са с авторитет и дават тон сред турското население за борба против ТКЗС, за изселване, за насаждане религиозен фанатизъм, великотурски шовинизъм и други. От Хасковски, Русенски, Коларовградски и Благоевградски окръзи са представени обекти, които много активно са се борили против колективизацията, заплашвали партийни членове и активисти, организирали групово напускане на ТКЗС и други. Голям брой от представените – 163 души, са свързани с турската легация и консулства, посещавали са ги десетки пъти, някои са работили активно по изселването, като са носили със стотици заявления, давали са имената на демократично настроени турци, които не бива да се приемат в Турция и други. От разгледаните материали за горните лица е видно, че в турската легация и консулствата у нас поддържат духа на турското население, системно подхранват у същото надеждата за скорошно разрешение на изселническия въпрос, а заедно с това събират сведения от стопански и политически характер. [...] Отново се потвърди, че особено пакостна работа сред турското население вършат ходжите и някои от учителите, но по отношение на същите не са вземани никакви мерки по съдебен и административен път“.*

Тридесет и един от предложените за репресия са ходжи, имами и хатиби. Комисията решава 11 от тях да бъдат предложени за ТВО, 1 за съд, 13 за филтрация и 6 за вербуване. Комисията смята, че представеният брой на духовниците е малък, като се има предвид, че в страната има към 3000 ходжи. Обяснява това с незадоволителната работа на органите на МВР срещу турското духовенство. Въобще комисията прави извод, че агентурният апарат по турска линия е малоброен и некачествен, в малко дела има данни от няколко агента, а в някои дела въобще няма агентурни сведения.

В доклада си комисията пише: "*Основният критерий, за да решим дали да бъде изпратено едно лице в ТВО или не, бе извършената от него вражеска дейност да е насочена против социалистическия строй у нас, против ТКЗС, верска агитация, вследствие на което не се изпълняват стопанските планове, начина на провеждането на същата агитация – събиране на по-голями групи турци в джамиите*

и селските одаи, предаване на новини от Турция и радио „Анкара“ придружено със злостни коментарии против Народната власт и други“.

В доклада на комисията по репресиите от април 1958 г. са предложени дългосрочни мерки срещу вражеската дейност на турското население – по същество същите мерки, с които е прочистена българската образователна система, подчинена и лишена от влияние Българската православна църква и създадена послушна българска интелигенция.

Комисията предлага да бъдат внесени в ЦК на БКП следните предложения:

- Да се отстранят всички реакционни елементи от средите на мюфтиите, ходжите, имамите и хатибите по предложение на директора на вероизповеданията на основание чл. 12 от Закона за изповеданията, според който се отстраняват свещенослужителите, които нарушават законите, обществения ред и добрите нрави или работят против демократическите уредби на държавата. Новите назначения да стават съгласно параграф 65 на устава за духовното устройство и управление на мюсюлманите в България само срещу свидетелство за завършен курс на медресе или на малцинствената гимназия Нювваб и с изискване кандидатът да е честен и благонадежден и да няма фашистки и реставраторски прояви.
- Да се намали броят на мюфтийствата, религиозните общини и духовните лица, като се ограничат кредитите на Главното мюфтийство и се използват конкретни поводи за съкращаване на някои мюфтийства (вражески прояви на духовниците, малък брой на населението и пр.). Да се вземат строги мерки по административен и служебен ред за ограничаване дейността на ходжите по обучение в Коран на турски деца и младежи, като се прилага втори абзац на чл. 20 от закона за вероизповеданията, гласящ, че „възпитанието и организирането на децата и младежите се извършва под особените грижи на държавата и се намира извън кръга на дейност на изповеданията и техните свещенослужители“.
- Да се вземат мерки за подобряване на образователната система в районите с турско население с оглед

подготовката на младежите турци за активно участие в социалистическото строителство.

- Да се възложи на окръжните и околийските комитети на БКП да контролират подбора на младежите турци за средните и висшите учебни заведения „с оглед създаване на вярна на Партията и народа турска интелигенция“.
- Да се отстранят от университета и училищата реакционно настроените студенти и учители турци.
- Да се пресече религиозната пропаганда сред турското население и да се провежда антирелигиозна пропаганда, като се засили написването, превеждането и издаването на турски и български език на литература против исляма и религията изобщо.

Комисията препоръчва на ръководството на МВР всички поделения на ДС в центъра и по места и V отдел на УГВ да засилят агентурно-оперативната работа по турска линия, рязко да се увеличи агентурният апарат, да се вербуват агенти сред турци, ползващи се с доверие сред дипломатите, агенти от средите на турските духовници, интелигенция и авторитети, а също и жени, „като се превъзмогне неправилното схващане, че туркини не могат да бъдат вербовани“. Трябва да се ограничат посещенията на турски граждани при техни близки в България и тези посещения, както и на български турци в Турция, да се разрешават само от управление II – ДС. Да се организира умело разложителната работа сред реакционното мюсюлманско духовенство и вярващите лица. Да бъдат ограничени посещенията на турското население в турската легация и консулства. Пловдивски, Хасковски, Благоевградски окръг и управление II – ДС да проведат специални мерки за изолиране на българомохамеданите от влиянието на турската легация и консулства.

Един съществено нов момент в историята на въдворяването е предложението на комисията **репресивната кампания да бъде дискретна,** а не демонстративна. Окръжните управления на МВР и управление II – ДС трябва да разработят планове за провеждането ѝ *„така, че да не се създава впечатление, че се провежда кампания по отношение на турското население“.* (През 1958 г. е възприета и практиката

освобождаването да става „периодично и поединично“, а не на големи групи[316]).

На 26 април 1958 г. Съвещателният орган на Държавна сигурност разглежда докладната записка на комисията за репресиране на турци и прави предложения;

„Репресирането да се извърши не кампанийно, а последователно на групи и поединично, като се съобразява със следното:

1. За онези лица, за които има достатъчно данни за арест и съд за извършена от тях вражеска дейност, да се правят предложения по общия ред.

2. Някои отявлени вражески елементи – турци, които систематически настройват турското население против народната власт и мероприятията ѝ, да бъдат изпратени в ТВО.

Предложенията за ТВО да се правят по общия ред, като се почне от най-отявлените. Предложенията за задържане на всеко отделно лице да се утвърждават от др. зам. министър Колчев и местния окръжен прокурор, а след разследването им да се представят за утвърждение от др. Министър и Главния прокурор.

На всички задържани за съд и ТВО да се организира сериозно разследване.

Контрола по провеждането на следствието и разследването на задържаните лица се възлага на I-ви отдел на ДС“[317].

Наред с предложенията по въдворяването, филтрирането, екстернирането и по агентурно-оперативната работа, Съвещателният орган на ДС предлага органите на МВР да изготвят конкретни предложения до ЦК на БКП, до окръжните комитети на БКП и други държавни органи „за подмяна на някои ходжи, учители и други лица из средата на турската интелигенция, за изключване на някои студенти и др., които като вражески елементи не е целесъобразно да работят на заеманите от тях длъжности“.

[316] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско, декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[317] **Протокол №** 4 за предложенията на Съвещателния орган на Държавна сигурност приети на заседанието му от 26.IV. 1958 г. Подписан от зам.-министър Г. Кумбилиев на 30 април 1958 г. и утвърден от министъра на вътрешните работи Г. Цанков на 8 май 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 6, оп. 1, а.е. 7.

Утвърдените за въдворяване са изпратени в концлагера с няколко групови заповеди за 10-15 души от август и началото на септември 1958 г.

Справките за въдворените характеризират повечето като „едни от най-авторитетните турци, до които се допитвали всички“ в тяхното село или град. Много от въдворените са обвинени в агитация против влизането в ТКЗС („противник на масовизацията“; „говори против ТКЗС“; „заканвал се на председателя на ТКЗС, затова че му взели добитъка“; „агитирал селяните да косят ливадите си, защото били незаконно включени в ТКЗС“). Почти всички са „вражески настроени“ и „правили вражески изказвания“: „Смята, че СССР би изгубил евентуална война“; „Прави подигравателни изказвания за СССР“; „Говорил, че предстоящите избори са за смях на народа, а после ще кажат, че са ги взели със 100%“. Общото в повечето обвинения е, че през 1956 г. въдворените „агитирали за изселване“ и като грамотни хора писали молбите на останалите и ги внасяли в турските консулства в Пловдив и Бургас и турската легация в София. Заради тези контакти с турските дипломатически представителства някои са обвинени в събиране и предаване на сведения от икономически и военен характер. Така броят на въдворените за „шпионаж“ рязко нараства в края на 1958 г. Общо е и обвинението в шовинизъм. Някои били вербувани от ДС, но „дезинформирали органите“, саморазконспирирали се и разказвали за връзките си с ДС. Няколко от въдворените са изселници от 1950-1951 г., които се завърнали нелегално в България, били заловени и обвинени в шпионаж, но не били осъдени, а филтрирани и настанени на работа. Но животът в комунистическа България отново ги накарал да направят опит или да замислят бягство.

Пред комисията по репресирането на лица от турското население са представени делата и на 31 българи мюсюлмани. Комисията решава да бъдат взети мерки поради острия характер на вражеската им дейност, борба против ТКЗС, заплашване на партийни и стопански деятели и др. Решението на комисията е един да бъде изпратен на съд, 10 души – в ТВО, 12 души да бъдат филтрирани. Предложението на комисията е мерките срещу българите мюсюлмани да бъдат провеждани *„по място и време съвсем*

отделно от мерките по отношение на вражеските елементи от средите на турското население“. Въпреки това те са включени в груповите заповеди за въдворяване на турци. Въдворените са от Мадан, Ардино и някои ардински и девински села. Те също са хората с авторитет в тяхното селище, най-често имами и ходжи, които проповядват исляма, обучават на Коран и „проповядват срещу мероприятията на народната власт“. За ходжа от Мадан справката информира, че след 9 септември 1944 г. минал на страната на николапетковистката опозиция, открито проповядвал мюсюлманската религия, проповядвал срещу правителствените мероприятия, организирал протести, делегации до София, курс за младежи ходжи. Няколко души от помаците, въдворени за вражески изказвания, изказвания срещу ТКЗС и посещаване на консулствата на Турция с молби за изселване, и по-рано са изпращани в ТВО за бягство през границата или неиздължаване на държавните доставки.

Комисията разглежда делата и на 34 българи, които често имали контакти с турската легация, тъй като имат близки в Турция и уреждали свои посещения. Решението е те да бъдат разпитани и предупредени. Въпреки това в груповите заповеди за въдворяване присъстват и българи от тази група – репресирани и преди *вражески елементи,* за разправата с които кампанията срещу мюсюлманите е удобен повод[318].

В края на 1958 г. началникът на лагера Тричков докладва:

„През отчетния период бяха въдворени и една внушителна група турци. Останалите въдворени смятат, че тях ги въдворяват затова защото са изявили желание за изселване в Турция. За самите турци първоначалния период беше период на опознаване. Още с идването им

[318] Например през август 1958 г. с груповите заповеди е въдворен българин, който преди е изпращан в „Белене“ за разпространяване на позиви с *антинародно съдържание.* Според справката той установил връзка с гръцката легация и се съгласил да предава сведения на гръцкото разузнаване. Друг от въдворените е българин, роден в Цариград, офицер от ШЗО, веднага след деветосептемврийския преврат бил изпратен в ТВО, единият му брат, околийски началник, бил „ликвидиран от народната власт“, а другият брат – „ликвидиран като ратник“. Той остава *вражески настроен,* за Унгарските събития казал, че това е въстание на целия унгарски народ, а също, че СССР ще бъде унищожен.

болшинството от тях са посрещани и предупреждавани от по-рано въдворените турци,

които им говорили, че те трябва да се пазят, да си затварят устата да не говорят много, защото тук има много агенти на Държавна сигурност, които всичко донасяли. Получават се агентурни данни, че някои от тях при задържането не са си признали изцяло вражеската дейност, а освен това са укрили вражеската дейност на други турци, които и сега са навън. Видно е още и това, че някои от тях правят изказване, че щом бъдат освободени, наново ще направят опит за изселване, ако по тоя начин не успеят – ще избягат"[319].

Криминалните

Скоро след първите арести на 5 ноември 1956 г., когато са задържани 374 души по линия на Държавна сигурност и 190 по линия на Народната милиция, съотношението политически/криминални започва да се променя. Веднага след вземането на политическото решение за повторно откриване на концлагера ДНМ започва да изпраща в „Белене" лица, които не са задържани в първата акция. В края на годината на острова има 238 *контрареволюционери* и 700 *криминални,* а в края на май 1957 г. – 316 *контрареволюционери* и 806 мъже и 110 жени, въдворени по линия на НМ (плюс 68 мъже и 5 жени, които впоследствие са преведени в затвора за изтърпяване на присъди).

На 22 февруари 1957 г. на министър Цанков е представена проектозаповед, с която трябва да се оформи въдворяването на 256 души по линия на НМ, утвърдени от него на 18 ноември 1956 г. и изпратени в концлагера, но съгласувани с главния прокурор Чобанов на 22 февруари 1957 г. Върху заповедта Г. Цанков поставя резолюция до директора на ДНМ ген. Н. Цачев: *„Да ми се доложи колко криминални са в ТВО – по окръзи и докога ще продължава ДНМ да представя със стотици за въдворяване. Няма ли съд за престъпниците?* В докладна записка, с която дава данни за въдворените криминални, Никола Цачев излага

---

[319] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене", Свищовско, декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

мнението на ДНМ, че изпращането в ТВО на криминални престъпници не трябва да се смята за завършен процес, тъй като в редица случаи рецидивисти с многократни дребни престъпления получават малки присъди и е целесъобразно такива активни криминални престъпници и занапред да се изпращат в ТВО. На 23-27 март 1957 г. мнения по справката на директора на ДНМ излагат Георги Кумбилиев, Апостол Колчев, Григор Шопов и Мирчо Спасов. Кумбилиев смята за неправилно мнението, че престъпността и хулиганството могат да се ликвидират по пътя на ТВО: *„Колко години ще ги държим в ТВО?“.* Апостол Колчев препоръчва ДНМ да се отнася по-прецизно към предложенията за ТВО. Григор Шопов смята, че една част могат да се изселват от големите в малките провинциални градове, където ще са под пряко наблюдение. Единствено Мирчо Спасов е съгласен с ген. Цачев и аргументира „необходимостта за най-рационално използване на ТВО в борбата срещу криминалната престъпност, хулиганството и непоправимите рецидивисти“ с това, че от затворите непрекъснато излизат лица, които не дават основание да се смята, че ще се поправят, докато в ТВО те са задължени да работят и привикват към труд – ТВО е „по-силно респектираща мярка отколкото съдебната и затворническа процедура“. Мирчо Спасов, който по това време е началник на Софийско градско управление на МВР, съобщава, че „след въдворяването в ТВО тук в София (а сигурно и другаде) резко и значително намаля тая престъпност – около 70%“[320].

Изглежда, мнението, че ТВО е успешно средство за справяне с битовата престъпност, е било подкрепено от съветските съветници и от Тодор Живков, защото надделява над мнението на ръководството на МВР.[321] Въдворяването по линия на НМ се увеличава от средата на юни 1957 г. до края на август, след което отново е поединично до края на годината.

[320] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

[321] В интервю на Христо Христов следователят по делото за лагерите Владимир Стойков разказва за разговорите си с Тодор Живков и Мирчо Спасов извън протоколите: „Съветските съветници са оказвали помощ за това как е могла да се намали престъпността и как може да се ограничи определена тенденция сред дисидентите.“ **(Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите. София, Сиела, 2012, с. 200.)

Инспекторът по политическата част при под. 0789 – с. Белене, лейт. Георги Атанасов описва *криминалните* в концлагера към средата на 1957 г.:

„Пристигналите криминални групи в обекта, представляваха една компактна маса от хора свикнали да живеят в безредие, затънали до уши в блатото на най-черните пороци, пороци осъдени и отречени от обществото и от всички социално етични норми, от нашата социалистическа действителност. Мнозина от тях бяха наскоро излезли от затворите, разнаго рода субекти, наказвани от нашето социалистическо общество за тежки престъпления. Много от тях са криминални престъпници – рецидивисти, разбойници и крадци, красноречиво доказателство за което бяха и са действията им тука. И тук след идването си ежедневно, ежечасно продължаваха да крадат каквото им попадне, като дрехи, пари, вещи, продукти и хляба от торбите на другарите си или съседа си. За това по цял ден, където и да се намираха на работа, извън обекта или вътре в обекта, торбите биваха на гърбовете им, винаги готови за на-падение или отбрана. Като че ли цялата тази маса е обединена в тъмен съюз роден от омразата към обществен ред и дисциплина. Цялата тази сбирщина е зловещ представител и пасивен продукт от гниенето на най-долните слоеве на старото буржоазно капиталистическо общество, готови във всеки момент да станат оръдие на реакцията. И вън и тук, техните действия са в разрез с най-елементарните изисквания на приличието и етиката на работническата класа. Отдавна са протрошили рамките на здравите морални норми на трудещия се човек и са станали пример на безредие и безскрупулни същества, способни ако не е здравия юмрук на народната власт, да превърнат улицата и домовете, а тук бараките и обекта – в джунгла.

Всички тези декласирани елементи са търсили обиколни пътища на лично щастие, винаги в страни от трудовия процес. Подобно явление наблюдаваме дори тук в обекта. Особени трудности и безпокойство ни създаваха психико-нервно заболялите наброяващи 14-15 души. При новата обстановка, някои от тях започнаха да буйстват, да чупят и рушат, като до известна степен дразнени и подстрекавани от останалите под различни форми, което в последствие

наложи изпращането им в психиатричното отделение в Ловеч. В последствие след лечение върнати.

Със съжаление трябва да се отбележи, че голяма част от криминалните въдворени са младежи съставляващи 38 процента (от 18-30 години), са в болшинството си синове на разведени, родители, или сираци без какъвто ида е било упражняван родителски или обществен контрол, върху техните действия и характер. Други са синове на бивши търговци, на разни кулашки елементи на хора от „бившето общество", бивши „мамини синчета" приучвани на лек и разгулен живот. Други са синове и дъщери на бедни работници и селяни които са ги изпуснали още при техния растеж. Има и такива които голяма част от живота си са прекарали по затворите и лагерите.

[...] Характерно е да се отбележи че болшинството от тая категория са хора слабограмотни, тоже и политически. Те съставляват грамаден процент – 47 процента от всички криминални мъже от които 13 процента са неграмотни, а останалите с основно (IV клас по новому). Завършилите прогимназиално образование съставляват около 47 процента, а тия с средно са едва около 10 процента. Оставалия 1 процент са със полу-висше и висше образование. До като в същото време картината на грамотността при контра въдворените е тъкмо обратното. При тях процента на завършилите виеше образование е 32 процента – приблизително колкото завършилите основно образование при криминалните, а на завършилите основно образование процента е 12 – т.е. колкото на завършилите средно образование криминални; 40 процента от тях са със средно образование и останалите 16 със прогимназиално. За това и тактиката и отношението на контрите се коренно различава от останалите, съумяват да лавират и организирано да проявяват действия. Радостно е да се отбележи, че младежите от 25-30 год. съставляват едва 5 на сто от всички контри"[322].

Както се вижда от доклада, набиращото скорост в началото на 1957 г. въдворяване по линия на НМ е дало

[322] **Доклад** от лейт. Георги Атанасов – инспектор по политическата част при под. 0789 с. Белене, Свищовско. До началника на под. 0789 – МВР. Недатиран, около 1 юни 1957 г. Докладът е представен от Мирчо Спасов на министър Георги Цанков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

възможност поделенията на милицията да се освобождават както от криминално проявени лица, така и от психично болни, алкохолици и буйни младежи. Каква част от въдворените като криминални са действително хора с криминално минало и колко са жертвите на политическо или лично преследване и на кампанията за въдворяване може да се каже само при задълбочено проучване на делата на въдворените и от интервюта с техни близки.[323]

Според лагерната статистика към края на януари 1957 г. причините за въдворяването по линия на НМ са: *кражба* – 333 души, *неморални деяния* – 202 души, *пиянство и комар* – 191 души. В края на юли 1957 г. статистиката е следната: *кражба* – 524, *неморални деяния* – 51, *пиянство и комар* – 27, *хулиганство* – 178, за 32 души няма справки, а двама са с политическо провинение – за *вражеска агитация и пропаганда.* В следващото сведение от август 1957 г. вече няма отразено въдворяване за *вражеска агитация и пропаганда.* Но през септември 1957 г. една от жените, въдворена по линия на НМ, е заради *вражеска агитация и пропаганда.* От ноември 1957 г. до април 1958 г. един от мъжете и една от жените по линия на НМ са отразени в сведенията като въдворени за *вражеска агитация и пропаганда.* През май и юни 1958 г. в справките за въдворените по линия на НМ мъже продължава да присъства един въдворен за *вражеска агитация,* но тези справки не отразяват въдворените *хулигани.*

В спомените си Христо Цачев пише за „хулиганите“ (имайки предвид криминалните, които се намират заедно с политическите на II обект, а не младежите, които са въдворени по-късно и са на разстояние от обекта): *„Нас политическите лагеристи, ни държаха отделно, преградени с бодлива тел от т.н. „хулигани Между тия хулигани по-голямата част също бяха политически, но понеже преди това не са лежали по затворите и лагерите с политически обвинения като нас, затова ги отделяха, за да не се дава*

[323] Например анонимен свидетел разказва, че по време на Унгарската революция бил на гости на сестра си в София. Бил спрян от двама цивилни за проверка на документите и след като видели, че е от провинцията, го отвели в сградата на Държавна сигурност на Лъвов мост. След около седмица бил отведен с други 60 задържани на гарата и натоварени в конски вагон за „Белене“. Въдворен като криминален. През 1959 г. е един от преместените в Ловешкия лагер. (Българският ГУЛАГ..., с. 299-303)

вид, че има много политически лагеристи. А те с нищо не можеха да докажат, че не са хулигани, криминални и т.н.“.

Хулиганската акция

В доклада на инспектора по политическата част на ТВО „Белене“ от юни 1957 г. и в справката по същия доклад, която Мирчо Спасов представя на министър Георги Цанков, специално се подчертава, че 25-30-годишните контрареволюционери в лагера са едва 5%. Всъщност към юли 1957 г. въдворените по линия на НМ мъже под 25-годишна възраст са едва 1 % от общия брой на *криминалните* – 8 души от 782 въдворени. Само при жените, въдворени по линия на НМ, този процент е 13,4.

В същото време Държавна сигурност отбелязва силно нарастване на младежката *вражеска дейност.* През 1956 г. „броят на увлечените във вражеска и престъпна дейност младежи в сравнение с 1955 година е почти двойно по-голям“[324]. Това се дължи на *активизираната дейност на империалистическите, емигрантските централи и контрареволюционното подполие в страната по време на унгарските събития за увличане на младежта в антинародна дейност, на специалните предавания за младежи на вражеските радиостанции и на многократно разхвърляните със самолети и балони позиви за организиране на младежта на борба с Комунистическата партия и народната власт.* През 1956 г. са разкрити 77 младежки нелегални групи с 446 участници, най-често ученици от средните учебни заведения и техникуми и селски младежи. Почти половината участници са от *трудови добри семейства,* но те са ръководени от произхождащи от семейства на *засегнати от народната власт врагове.* Най-много вражески групи са разкрити в Хасковски, Плевенски, Пловдивски, Русенски и Благоевградски окръг. Тези групи са предимно на млади земеделци, социалдемократи, за бягство през границата, за въоръжена борба срещу комунистическия режим. Особена активност сред младежите се наблюдава по време на

[324] **Информация** №17 за някои прояви сред младежта в страната през 1956 година. От МВР до министър-председателя Антон Югов, 27 март 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 5, а.е. 61.

Унгарската революция – агитация срещу идеологическите дисциплини и изучаването на руски език, искания за демократизация на обществения и университетския живот, критики срещу държавното ръководство, призиви да се излезе на улицата и да се демонстрира с революционни песни, антисоциалистически изказвания на български студенти в СССР, бягства в капиталистически страни на студенти в други социалистически страни, създаване на групи за въоръжена борба.

През 1957-1958 г. по линиите на управление III – ДС в центъра и страната са обезвредени 306 групи с 1295 участници, от които 169 групи са с 835 участници младежи – от тях една четвърт не са с *ярък контрареволюционен характер.* Основните направления на вражеската дейност на задържаните и филтрираните са подготовка и опити за измяна на родината – 35%, изготвяне и разпространение на вражески анонимки – 23%, вражеска агитация и пропаганда – 22%[325]. От заловените през 1957 г. на границата при опит за бягство 384 души 242 са младежи (219 за 1956 г.), от 445 заловени автори на *вражески анонимки* 225 са младежи. Според анализа на III управление за 1957 г. *„увеличението на младежките нелегални контрареволюционни групи и груповата вражеска дейност сред младежите е в началните месеци на годината, когато отражението от унгарските събития пряко влияеше върху враждебната и с авантюристични наклонности младеж. [...] Активен вражески контингент сред младежите са репресираните от народната власт младежи, синове и дъщери на репресирани вражески семейства, близки на изменници на родината и такива, които са били филтрирани и предупредени в миналото за участие във вражеска дейност“[326].*

Още от октомври 1953 г. Държавна сигурност включва задължително в оперативния отчет „деца над 18-годишна възраст, родителите на които са репресирани от органите на народната власт за вражеска дейност“[327]. През първото

[325] **Доклад** относно състоянието на работата и задачите на III управление на ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1723.

[326] **Отчетен** доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа на III управление на ДС за 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1475.

[327] **Инструкция** по оперативния отчет в поделенията на ДС на МВР, 10.Х.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 11, а.е. 15.

полугодие на 1958 г. в оперативния отчет са включени не само синове и дъщери „на излезлите от затвора репресирани врагове“, но и на „бивши буржоазни капиталистически елементи“[328].

В началото на 1958 г. МВР провежда операция с кодово име „Мероприятие „Мълния“, станала известна като Хулиганската акция. Повод за операцията е криминално убийство, извършено на 21 декември 1957 г. в трамвай № 2 в София. На 21 януари 1958 г. по доклад на Тодор Живков Политбюро на ЦК на БКП с Протокол „А“ № 33 взема решение: *„С цел да се засили борбата против някои зачестили хулигански прояви счита за целесъобразно др. Георги Цанков да организира въдворяването на принудителен труд отявлените и вредните за обществения ред и спокойствие хулигани, крадци-рецидивисти и други разложени елементи. Др. Георги Цанков да вземе необходимите мерки против хулиганските прояви в туристическите хижи, за да се осигури спокойна почивка на трудещите се“*[329]. В МВР е създадена работна група за ръководство на операцията начело със заместник-министъра на вътрешните работи по Държавна сигурност Мирчо Спасов. Арестите се извършват от 21 януари до 10 февруари 1958 г. “като най-масовите са на 25 и 26 януари, когато е завършен първият етап на операцията”[330]. Те стават на адреси по предварително съставен списък, а *подвижни бригади* на ДНМ арестуват на улицата „лица в неприличен външен вид“. За арестите са мобилизирани всички кадри на милицията и ДС, които трябва да извършат в най-кратки срокове и разследването. На курсистите в школата на МВР поради липса на опит са възложени за разследване леките случаи. Арестите по списък са извършвани около 3-4 часа сутринта от групи по 3-4 души[331]. Арестуваните са отвеждани „за малка справка“

---

[328] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. I.а.е. 4024.

[329] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3518.

[330] До 13 ч. на 26 януари 1958 г. от набелязаните в София 1076 лица са задържани 922, а до 16 ч. са задържани още 23 души. От останалите 131 лица една част са в провинцията и е наредено околийските управления да ги задържат и изпратят в Софийско окръжно управление. Други са на Витоша и на екскурзии и оперативните работници ги чакат край домовете им. Около 60 души са без постоянно местожителство и се издирват агентурно.

[331] Георги Минк си спомня, че е арестуван от армейски офицери с автомати и един милиционер с пистолет. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 172-174.)

в районните управления на МВР, а оттам на групи по 100-200 човека под строга охрана са откарвани в Централния затвор, по 10-15 души в килии с размери 3 х 4 м. Следствието започва още вечерта на същия ден.

„Всички работеха почти непрекъснато, особено на 25 и 26.1.58 год. Много оперативни работници не си отиваха дома, през цялото денонощие бяха в поделенията или изпълняваха задачи навън. След завършване обхода на подвижните бригади оперативните работници незабавно се включваха в подработката на материалите по други мероприятия. Никой не се оплакваше от умора, никой не искаше почивка. Операцията показа, че оперативният състав на Народната милиция в Столицата в основному правилно е издирил и опознал своя контингент и че в случай на нужда по заповед на Партията и Ръководството на МВР заедно с другите служби и работници на Министерството е в състояние за един ден да го обезвреди.“[332]

Същевременно операцията е показала някои слабости – на една част от набелязаните за арест не се знаят последните адреси, отделни оперативни работници изготвят предложенията въз основа на стари и недостатъчно проверени материали, не са взели предвид промените в начина на живот на набелязаните обекти.

До 29 януари са задържани 1085 лица – 872 мъже и 213 жени. От тях 893 се намират и разследват в арестите на I отдел – ДС, 105 – в арестите на ДНМ, 87 – в арестите на районните управления на МВР[333].

На 3 и 4 февруари 1958 г. има нови арести. Този път повечето от арестуваните са по *списък за ТВО,* както е посочено срещу имената им в списъците на задържаните лица. В началото на февруари започва изпращането на *хулиганските групи* в „Белене“. Задържаните получават суха храна за 3 дни (прегладнели, те я изяждат веднага),

[332] **Доклад** относно изпълнението на решението на ПБ на ЦК на БКП по прочистване на Столицата от хулигани, криминални престъпници и други обществено опасни лица. От ръководителя на работната група по акцията Мирчо Спасов до министъра на вътрешните работи Георги Цанков, 10.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1541.

[333] **Информация** относно следствието на задържаните хулигани и престъпници в София. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

под конвой са откарвани на Централна гара в автобуси с боядисани прозорци и на глух коловоз с бой са товарени в конски вагони.

До 10 февруари 1958 г. са задържани 1328 лица – 291 от подвижните бригади, 1037 от ОУ МВР – София (917 в София и 120 от околийските управления на МВР в Софийски окръг)[334].97 лица, арестувани от подвижните бригади в обществени заведения и доведени в районните управления на МВР, са освободени след справки и с предупреждение. Други 60 лица, *„движещи се на обществени места в неприличен външен вид, екстравагантно облечени, подражатели на запада с „япанджаци“, тесни панталони, „конски опашки“ и други подобни* са отвеждани от подвижните бригади в районните управления на МВР и ДНМ, но не са задържани, а „се подканяха да приведат в порядък външния си вид“. За някои от тях е съобщено в предприятията или учебните заведения, в които работят или учат. Оказало се, че *„тази категория лица са предимно младежи из интелигентските среди, студенти във висшите театрални училища, музикалната и художествената академия, артисти – певици, балерини и други хора на изкуството”.*

Снимки на задържани в Хулиганската акция[335]

[334] **Доклад** относно изпълнението на решението на ПБ на ЦК на БКП по прочистване на Столицата от хулигани, криминални престъпници и други обществено опасни лица. От ръководителя на работната група Мирчо Спасов до министъра на вътрешните работи Георги Цанков, 10.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1541.

[335] **Снимки** и справки за лица, задържани за хулиганско държание и облекло. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1538.

След провеждане на следствието 1145 от задържаните са изпратени в ТВО, 180 са освободени[336] и едва на 9

[336] Един погрешно задържан поради съвпадение на имената, 7 – поради напреднала възраст над 60 години и липса на значителна обществена опасност, 3 – наскоро освободени от ТВО и няма данни за извършени престъпления, 16 – започнали редовна работа, 13 – болни, бременни, инвалиди, 10 – наскоро встъпили в брак и заживели порядъчен живот, 2 – предстои да отидат войници и от добри семейства, 37 – филтрирани (жени с малки деца, случайно извършили престъпление, спекуланти и подобни), 8 родители на много деца, 25 – с престъпна дейност преди 1950-1954 г., 64 – по оперативни съображения, секретни сътрудници (други 22 агенти са изпратени в ТВО и

следствието е продължено за евентуално предаване на съд.

Въдворяването продължава през февруари и март и общият брой на въдворените *хулигани* е над 1600. На 1 февруари 1958 г. в лагера има 1168 въдворени, а на 1 април – 2802. Всички нововъдворени са категоризирани като *криминални.*

Според справка за хода на Хулиганската акция задържаните в София до 30 януари 1958 г. 1085 лица, от които 213 жени, са провинени в: хулиганство – 265 души, кражби – 363, измами – 59, проституция, сводничество, разврат – 194, спекула – 86, комар – 86, и др.[337]

Докладът на Мирчо Спасов за Хулиганската акция обаче показва, че на задържаните се търсят и политически провинения: *„В повече от 15 души задържани вражески елементи бяха намерени скрити снимки на цар Борис и семейството му и друга литература с фашистко съдържание. В студента по медицина [...] бяха открити и иззети две тетрадки стихове с много гнусно вражеско съдържание.* " Мирчо Спасов очаква да бъдат разкрити и други политически престъпления. Чрез камерни агенти в килиите са наблюдавани: задържана, на която *„някаква жена на бивш германски генерал [...] искала от нея карта на София с обозначение местонахождението на военните поделения“,* задържан в килия № 165, който *„работил организирано против властта, Отечествения фронт и ТКЗС“,* задържан, на когото *„баща му в ТВО се готвил да измени на Родината“;* човек от персонала на цирка, тъй като *„по време на гостуването на Френската балетна трупа са нарисували на един „бик" пречупен кръст, който е показан на публиката, една вечер докато го открият“*[338]. Към май 1958 г. от 268 въдворени по линия на НМ жени (за толкова от 345-те жени в лагера има справки) 7 са въдворени за *вражеска агитация и пропаганда,* 2 за *шпионаж* и 2 за *дейност преди 9 септември 1944 г.*

Очевидно документи, които биха могли да осветлят

след това ще се направят предложения за освобождаване), 4 – изпратени в затвора за изтърпяване на влязла в сила присъда.

337 **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

338 **Доклад** относно изпълнението на решението на ПБ на ЦК на БКП по прочистване на Столицата от хулигани, криминални престъпници и други обществено опасни лица. От ръководителя на работната група по арестите Мирчо Спасов до министъра на вътрешните

истинските мотиви и цели на Хулиганската акция, са били прочиствани. Например липсва докладът на Тодор Живков за заседанието на Политбюро на 21 януари 1958 г., по който е взето решението за масовото въдворяване на *хулигани.* Но дори и някои от запазените документи дават основание да се смята, че от самото начало акцията е била замислена и организирана предимно като политическа – в която политическото въдворяване е над 80%. На 8 януари 1958 г. е изготвен „План на поделение 0789 (Т.В.О.) с. Белене, Свищовско, относно приемане, настаняване и отпочване следствие на враждебно-престъпните елементи, които ще бъдат изпратени в поделението от София", подписан от началника на лагера Георги Куманов (който скоро след това е сменен от Иван Тричков)[339]. Този план е изработен в съответствие с *„плана на ръководството на Министерството в случай на нужда в поделението да бъдат изпратени: 1. По линия на ДС – общо 1621 лица; 2. По линия на НМ – общо 345 лица* На концлагера е била „поставена задача да ги приеме, настани и организира разследването им". Този документ е изработен две седмици преди решението на Политбюро за Хулиганската акция. Точната бройка на очакваните въдворени означава, че вече са били съставени (а вероятно и утвърдени) списъци, процедурата за което не би могла да е по-кратка от седмица.

Планът на ръководството на концлагера е специална група в състав: майор Иван Лалчев – началник на групата, ст. лейт. Тачев – пом.-началник, лейт. Георгиев – взводен командир, и 20 милиционери от конвойния взвод на лагера, да посреща групата въдворени на гарата и да подсилва конвоиращата ги група до отвеждането им на 11 обект, където ще ги предадат на началника на обекта кап. Гогов. Настаняването на въдворените ще става от специална група в състав: кап. Гогов – началник на групата, ст. лейт. Атанасов – пом.- началник, двама ст. надзиратели и 10 надзиратели. Тази група с помощта на началника по снабдяването ст. лейт. Кърчев предварително ще подготви помещенията и организира прехраната. Въдворените по линия на ДС ще бъдат настанени в отделно помещение, специално приготвено на мястото на „оборите", което може

[339] В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

да побере до 2000 човека. Въдворените по линия на НМ ще бъдат настанени в помещенията, в които към момента се намират въдворените *криминални* и където „при сгъстяване“ могат да се съберат още 500 човека. Младежите ще бъдат в отделни помещения от възрастните. Началникът на охраната на II обект кап. Петров е натоварен да организира охраната на новия обект на мястото на „оборите“, като вземе милиционери от конвойния взвод и от резерва, ползван за работните групи. Следствието ще се води в кабинетите на оперативните работници в щаба на II обект и в новата постройка в мястото „Въглищарника“. Следствената група ще се състои от зам.-началник на отдел I – ДС, 10 оперативни работници – 5 от III управление – ДС и 5 от Окръжно управление МВР – София, и от наличния оперативен състав на поделението – 3 оперативни работници. Тази група ще води следствието до назначаването на предвидените за целта 6 следователи.

На 27 януари 1958 г. – при вече завършен първи етап на Хулиганската акция – зам.-началникът на отд. ВИ – ДС Делчо Чакъров докладва на Мирчо Спасов за готовността на концлагера, която също предвижда значително въдворяване по линия на ДС: *„В преобразните постройки могат да се поберат 2400 души мъже при нормални условия (едно войнишко легло). Една от постройките ще се използва за въдворени по линия на ДС, в която могат да се поберат 600 души. В случай, че бъдат изпратени жени по линия на ДС, ще бъде избита нова врата с оглед да не се допусне свързването им с криминалните“*[340].

Въпреки че въпросът е действителния процент на въдворените по политически причини остава неизяснен, сигурното е, че Хулиганската акция е насочена срещу младото следвоенно поколение, което трябва да бъде респектирано. Тя е превантивна мярка и срещу младежката престъпност, и срещу западното идеологическо влияние сред младежта. Две трети от въдворените са на възраст до 30 години – към 25 февруари 1958 г. от въдворените 1316 мъже 16,7% са юноши, 49% са

[340] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

на възраст между 20 и 30 години, 30,2% са между 36 и 55 години и 4,1% са над 55-годишна възраст[341].

В доклад до Форин офис от 13 февруари 1958 г. британският посланик Ричард Спейт съобщава впечатленията си от акцията, и дава обяснение за повишената младежка престъпност:

„Несъмнено беше необходима някаква твърда акция, но властите, както обикновено, се захванаха по погрешен начин. Близо 2000 души бяха арестувани през последните 3 седмици, главно в София. Около една четвърт от арестуваните после бяха освободени, но останалите се пращат в концентрационния лагер Белене и други лагери. Арестите бяха извършени по твърде произволен маниер и освен истински престъпници младежи – черноборсаджии, проститутки, измамници и тям подобни – милицията замъкна всеки, който редовно е посещавал кафенета, където действат черноборсаджии, всеки, който носи тесни панталони, къси вълнени палта с качулки и практически всичко, което съответства на текущата местна представа за западен стил облекло. Във всичко това властите сами се направиха за смях, особено с включването на палтата с качулки, 60 000 от които бяха произведени в България и се продават в софийския ЦУМ. Жената на един от секретарите в източногерманското посолство е била арестувана за носене на такова палто и тъй като не е имала документи, е била държана известно време, преди да бъде пусната. Един от служителите на британското посолство е бил очевидец как председателят на Софийската търговска палата, облечен с такова палто, е бил спрян от милиционер, който се опитал да го арестува, но трябвало да му се извинява, когато разбрал самоличността му. Подобно нещо станало в трамвая миналата седмица, когато милиционер спрял младата жена на един от френските

---

[341] **Доклад** от полк. Иван Тричков, началник под. 0789 – МВР-Белене, Свищовско, относно работата, обстановката, дисциплината и предложение за бъдеща дейност с новопристигналите въдворени, 25 февруари 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1552.

Това съотношение се е променило между двата етапа на операцията. От задържаните към 26 януари 1958 г. 1085 души, на възраст до 18 години са 49 души (4,5%), от 18 до 26 години – 244 души (22,5%), от 26 до 60 години – 771 души (71%), над 60 години – 21 души (2%). (**Информация** относно следствието на задържаните хулигани и престъпници в София. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1536.)

секретари, която била с джинси току-що донесени от Париж.

Мисля, че това може да се отдаде на три главни фактора: неуспехът на режима да намери заместител на религиозното влияние, което той се стреми да унищожи с всички възможни средства; отслабването на семейството и неудовлетвореността, пораждана от ограниченията върху свободата на мисълта и пътуванията. Многозначително е, че успоредно с кампанията срещу младежката престъпност пресата провеждаше нова кампания срещу религията и във вестниците излизаха една до друга статии, от една страна осъждащи липсата на морал у младите хора, а от друга страна атакуващи „религиозни суеверия“ в училищата. И докато религиозните традиции на православната църква са все още силни, най-вече в провинцията, няма съмнение, че липсата на каквото и да било религиозно обучение в училищата, заедно с официалното отношение към религията, дава своето отражение върху младите хора. Намаляването на родителското влияние – нещо, което стана почти навсякъде в Европа след войната – е по-остро тук поради социалните сътресения на революцията и вероятно дори още по-големия приток на хора в градовете и последвалото отчайващо пренаселване. За по-интелигентните млади хора ограниченията, които режимът поставя върху свободата им да пътуват, да получават книгите, които искат, да слушат музиката, която харесват, и да гледат филмите, които ги интересуват, неизбежно създава дълбоко чувство на неприязън и неудовлетвореност. В частност, студентите страдат от това, че не могат изобщо да разширят знанията си извън рамките на комунистическия блок. Подтискайки джаза и рокендрола, властите отново прекалиха и онези няколко ресторанта в София, които имаха свирещи групи, са сега почти празни, което стана и с единствения нощен клуб (чиято главна певица беше между първите арестувани)“[342].

Една типична справка за задържане с идеологически мотиви гласи, че задържаният, който бил конферансие на студентска вечеринка, *„обявил, че джаза ще свири най-модерните танци „рокен-рол“ и „ку-клукс-клан“. С тези*

[342] **Спейт,** Ричард, Ламбърт, Антъни, Линкън, Антъни. Съветска България през три британски мандата..., с. 30-32.

думи предизвиква възторг в присъстващите, които започнали да танцуват изкълчени танци и да издават хулигански викове, по който начин вечеринката придобила хулигански характер. Има данни, че пътува из страната с театрални колективи неодобрени от М-во на просветата и културата и изнася спектакли без разрешение“[343].

Самите политически лагеристи са наясно, че част от „хулиганите“ са въдворени по политически причини. Йосиф Петров разказва: *„След година докараха още 1800 души – така наречената хулиганска акция. Вижте само какви хулигани – свещеници, архитекти, юристи и какви ли още не, все образовани хора, все неудобни за властта“*[344]. В спомените си Христо Запрянов пише: *„Момичетата бяха много красиви, като че ли нарочно събирани по красота. Но не само красиви, момичетата се оказаха изключително смели и единни, просто решени. Може и младостта им да бе виновна. Един преди обяд докараха нови десетина навързани момичета от Белене. Пратиха ги да копаят царевица, но те под предлог, че е невъзможна нормата, отказват. Охраната посяга да удари една от тях, другите се притичват на помощ и удрят надзирателя с мотика. Започват да стрелят, но по-буйните и смели от момичетата тръгват с мотиките към тях. Разбира се, понеже бяха жени, им се размина по-леко. Ако същото сторехме ние, до един щяха да ни избият. И все пак не им се размина – докараха ги на дигата с норма по три кубика, което никак не е леко за жена. В продължение на два-три месеца се изпоразболяха всички. При съвместната работа разбрахме, че не са никакви хулигани, а противници на комунистическите безумия. Харесваха западния ред, музика, мода, искаха свободно да мислят и нямаха нищо общо с криминалните* Инж. Георги Н. Василев, политически затворник, който като ръководител на строежите на острова имал свобода на придвижване и контакти, изброява няколко категории въдворени: младежи с тесни панталони, модни обувки, дълги коси и бради и момичета с къси поли и пушещи на обществено място; предприемчиви инженери,

[343] **Справки,** сведения, информации и списъци за задържани лица за връзки с чужденци, незаконна търговия, хулигански прояви, кражби и др. по време на акцията през м. I 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1535.

[344] **Българският** ГУЛАГ..., с. 186.

които в жилищната криза организирали строителни кооперации, което не нарушавало закона, но се зловидяло на властта; вносители и пласьори на контрабандно внесени ръчни часовници; голям брой момчета и момичета, наклеветени от кварталните отговорници и активисти, за да си отмъстят на техните родители[345].

Но Хулиганската акция прикрива и директна политическа репресия. Част от предложенията за задържане и въдворяване са направени от оперативните управления на ДС. Справка на зам.-министър Мирчо Спасов за задържаните в София до 13 часа на 26 януари 1958 г. гласи: *„Др. министър, общата бройка 1076 достигна това количество с представените от II и III управление 113 души“[346].*

Предложените от III управление за задържане в Хулиганската акция най-често са хора на изкуството, бивши анархисти, бивши членове на ВМРО и лица, които имат връзки с граждани на капиталистически страни. Някои от тях са *врагове* или произхождат от семейства на *бивши хора,* „хулят и клеветят народната власт“ или „разпространяват най-цинични вицове против народната власт“. В повечето случаи справките ги обвиняват в морална разложеност, незаконна търговия, „движи се в среда на хулигани“, „пие и прави скандали по ресторантите“ – като основание за включването им в списъците на „хулиганите“. Художникът Теню Желев, арестуван на 26 януари и изпратен на острова с една от хулиганските *групи* на 15 февруари 1958 г., научил, че в Съюза на българските художници имало спор как да постъпят с него, но надделяло мнението на кварталната партийна организация, че е опасен за обществото и изкуството и бил изключен от СБХ, без дори да бъде изготвен протокол. В сформираната културна бригада Теню Желев бил с Иван Оббов – блестящ преводач от френски, художника Асен Николов – Шопа, Кирил Григоров – бивш асистент на Рене Клер[347]. С хулиганските групи е докаран и

---

[345] **Василев,** Георги. Остров Персин – позорът на България. София, Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1995. Навсякъде следващите позовавания на инж. Г. Н. Василев се отнасят към това издание.

[346] **Справка** от Софийско окръжно управление на НМ за резултата от проведената операция за задържане на хулигани и други престъпници в столицата, 26.01.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1533.

[347] **Българският** ГУЛАГ..., с. 176.

художникът Стефан Вълев (в една група с Иван Оббов)[348].

Документите по случая с въдворяването на Асен Николов Божилов – Шопа показват нагледно как в този период мотивите за репресията вече са амалгама от обвинения във *вражески изказвания,* хулиганско поведение и лични конфликти, като в случая политическите обвинения са от първостепенно значение. Те показват добре и каква е била ролята на кварталните организации на БКП и на служба „Личен състав“ в творческите съюзи. През есента на 1957 г. ДС му завежда лична предварителна разработка заради донесения, че в пияно състояние говори против комунистите, смята себе си за анархист, „не признава никаква обществена дисциплина и рамките на нашия живот счита за много тесни за неговите убеждения“, възхищавал се на унгарците и казвал, че Съветският съюз само говори за мирно съжителство, а непрекъснато предизвиква и иска да наложи своята власт над целия свят. Рапорт от края на 1957 г. обобщава, че в пияно състояние е много буен и посяга на бой, като предизвиква изключително и само членове на БКП. Неговата съпруга от една година била въдворена в ТВО „Белене“. Арестуват го на 26 януари 1958 г. и при обиска намират тетрадка с „антинародни стихове“. Сведенията от кварталния отговорник при V районно управление на МВР – София, събрани след ареста му от членове на БКП от „Слатина“ и от началника на отдел „Личен състав“ при Съюза на художниците, са, че макар и член на БКП, художникът поддържал връзки с видния опозиционер от БЗНС Ангел Държански и под негово влияние започнал да говори против мероприятията на Народната власт и да влиза в спор с комунисти. След изпращането на съпругата му в ТВО „Белене“ той започнал още повече да пиянства, озлобил се и станал открит враг на народната власт. Мнението на същите информатори било, че арестуването му е правилно, той е непоправим пияница и алкохолик и следва да бъде изпратен в ТВО, където ще бъде изолиран и няма да има възможност да пие. През 1960 г. ДС прекратява оперативното наблюдателно дело, което му е завела, тъй като след излизането си от ТВО той продължавал да пие, но се въздържал от вражески изказвания, а

[348] **Данаилов,** Георги. Доколкото си спомням, с. 69-70.

освен това бил компрометиран като пияница и неморален човек и не можел да оказва особено лошо въздействие на средата, в която се движи[349].

Концлагерът като „грижа за спокойствието на трудещите се“

Хулиганската акция е нов етап не просто в концлагерната практика, а в репресивната политика на комунистическия режим. Александър Солженицин отбелязва този поврат в Съветския съюз, когато разказва за масови вълнения в началото на 60-те години. „При Сталин – пише той – даже шивачът, забил игла във вестника, получаваше политическа присъда по чл. 58, а сега станаха по-умни: разгромът на милиционерски участък не е политически акт, а обикновен бандитизъм... И ето че вече нямаше политически.“ Ако в периода на изострена *класова борба* „политическата престъпност“ е необходимият аргумент за масовите репресии, то в епохата на *победилия социализъм* тя би свидетелствала за непълнотата на тази победа.

Само няколко месеца след Хулиганската акция VII конгрес на БКП (2-7 юни 1958 г.) ще обяви, че социализмът в България е победил и в града, и в селото, социалистическият сектор е завоювал всички позиции в промишлеността, транспорта, строителството, търговията, кредита и селското стопанство, премахната е експлоатацията на човек от човека, капиталистическата класа в България е ликвидирана и българската нация постепенно се превръща в социалистическа нация. По-рано Съвещанието на представители на комунистическите и работническите партии на социалистическите страни, проведено в Москва на 14-16 ноември 1957 г., е прогласило, че социалистическата система е в подем, расте и крепне, а империализмът е в упадък, неговите позиции са разклатени вследствие разпада на колониалната система, в империалистическите държави се изостря противоречието между производителните сили и производствените отношения, световната капиталистическа икономика остава неустойчива. Пълната и окончателна победа на социализма в СССР е провъзгласена и от XXI конгрес на

[349] **Илиев,** Красимир. Форми на съпротива. София СГХГ, 2016, с. 115-118.

КПСС, проведен на 27 януари – 5 февруари 1959 г. Пред Третия конгрес на писателите на 22 май 1959 г. Хрушчов обявява, че срещу комунизма може да се обяви само луд човек: *„И днес има хора, които се борят с комунизма, с неговите благородни идеи, но при тези хора очевидно не всичко е наред с психическото състояние.“*

След 1957 г. несъгласието с режима вече не може да има идейни подбуди. То е податливост на идеологическата диверсия, плод на аморално или криминално поведение, хулиганство, психическо отклонение... В България властта започва да маскира много от случаите на политическа репресия под криминални обвинения. Статутът на политическо престъпление е отказан най-вече на младежката съпротива срещу социалистическия начин на живот и ред. Същевременно, въпреки че *хулиганството* е лишено от политически статут, неговата обществена опасност се измерва с възможността да стане оръжие на вътрешните и външните източници на ревизионизъм – свалената буржоазия и буржоазната интелигенция и световния империализъм. При това генезисът на *хулиганството* е в остатъците от капитализма, а неговото формиране се направлява от вътрешната реакция. В доклада си (недатиран, вероятно от края на януари 1958 г.) до Политбюро за Хулиганската акция вътрешният министър Георги Цанков пише: *„На забавите в училищата се вършат големи безобразия, като се започне от изкълчените танци, пушенето на цигари, употребяването на спиртни напитки, побоища и други хулигански прояви. [...] Цялата тази маса е обединена в тъмен съюз, роден от умразата към обществения ред и дисциплина. Цялата тази сбирщина, зловещ представител и пасивен продукт от гниенето на най-долните слоеве на старото буржоазно-капиталистическо общество, готови във всеки момент да станат оръжие на реакцията и вън и тук, техните действия са в разрез с най-елементарните изисквания и приличието на работническата класа“*[350].

Същото идеологическо обяснение на хулиганството срещаме още по-рано. Изглежда, че министър Цанков буквално е преписал част от цитирания по-горе доклад на

---

[350] **Доклад** от Георги Цанков до Политбюро за въдворяване на намиращите се в **ТВО** малолетни престъпници. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1540.

инспектора по политическата част при ТВО „Белене“ от I юни 1957 г.

Тази идеологическа теза е сведена на обществото в началото на февруари, по време на кампанията срещу хулиганството, подета в пресата. Първата статия, която разказва подробности за убийството, станало повод за акцията – „Поучителна трагедия“ във в. „Народна младеж“, бр. 17 от 20 януари 1958 г. “е публикувана месец след убийството и ден преди заседанието на Политбюро. Последвана е от „Равнодушието – враг № 1“ във в. „Литературен фронт“, бр. 4 от 22.01.1958 г. Основна тема на тези две редакционни статии, както и на двата отзива – от Димитър Ангелов и Емилиян Станев, публикувани в „Литературен фронт“ на 30 януари под заглавие „За висок морал, гражданска и служебна отговорност“, е общественото равнодушие и бездействието на свидетелите на убийството. (В отзива си Емилиян Станев отправя и упрек-призив към властта: *„Нима тая власт не се справи навремето и не се справя и сега извънредно бързо и лесно с толкова вътрешни и външни врагове, та тук не ѝ стигат сили?“.)* В редакционната статия на „Литературен фронт“ има известен опит за идеологизиране – и двамата убийци са от работнически произход, но единият отрано става хулиган, а другият – след като напуска техникума и въпреки предупрежденията на майка си отива в каруцарска задруга, където *печели и се издържа сам.* Но тезата за криминалния съюз между хулиганството и *бившите хора* е развита едва от Стефан Продев в статията „Редове на гнева“ в „Отечествен фронт“ от 2 февруари 1958 г. – в хода на Хулиганската акция, като авторът очевидно е присъствал на някои от разпитите: *„Ставицки е един от многото „бивши хора“, един от ония, които създават обществената среда на хулигана. Той има богат спекулативен опит, разхождал се е из Европа, знае какво значи риск, пипал е „истинска пара“ [...] Но Ставицки е само един от многото „бивши“. Наред с него в джунглата на хулиганите шествува цяла кавалкада от извехтели величия, която тук-таме все още поддържа илюзията, че „светът от вчера“ е жив. [...] Тъмните сили на миналото хвърлят ловко своя плащ върху сърцето на хулигана“.*

Така Хулиганската акция вменява криминална същност

на категорията *контрареволюционни остатъци* като цяло.

В края на операцията Мирчо Спасов представя на министър Цанков причините и корените на хулиганството и престъпността в София. Една от тях, наред с пиянството, безделието, разврата, либерализма на МВР, съда и прокуратурата спрямо хулиганството, семейната среда и липсата на възпитание, е концентрираното присъствие на *врагове* в София: *„Важна причина за голямата престъпност и хулиганството в Столицата е силната концентрация в София на враждебно престъпни елементи, крадци, проститутки, безделници, политически врагове, мародерствали до 9. IX. 44 година в провинцията и укрили се след тази дата в София“*[351]. В писмо от 14.03.1958 г. до Начо Папазов, по това време първи секретар на Градския комитет на БКП в София, Мирчо Спасов предлага да бъде използван моментът за изселването от столицата на *останалите живи* след всички репресии врагове:

„Др. Папазов, Изпращам Ви само четири списъка от 50 бройки от всичко подготвени за изселване 1240 броя. Всички са прегледани и подписани от др. Борачев, др. Дим. Попов и др. Чобанов като удобрени за изселване.

Това са предимно бивши убийци, палачи и крупни престъпници – врагове, съдени обаче останали живи и сега в болшинството си свободни и живущи в София. Една малка част от тях са още в затворите или в Белене, обаче семействата им са в София, а след излизането им от затворите и те ще бъдат тук.

Добре е, именно тази бройка от 1240 души, съвсем незначителна за Софийското население, да се очисти от Столицата, още повече като се има предвид подготовката на Империалистите от вън за тази пролет да предизвикат в нашата страна бунтове и безредици. Вярно и безспорно е, че враговете от вън и от вътре не могат в нашата страна нищо да направят, но защо да не се възползваме от тия техни намерения и закани, за да изгоним от София малко сволоч и т.н.“[352].

---

[351] **Доклад** относно изпълнението на решението на ПБ на ЦК на БКП по прочистване на Столицата от хулигани, криминални престъпници и други обществено опасни лица. От ръководителя на работната група по арестите Мирчо Спасов до министъра на вътрешните работи Георги Цанков, 10.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1541.

[352] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. Кае. 1542.

Тези съображения за предпазване от бунтове и безредици остават в личните писма, като това на Мирчо Спасов до Начо Папазов. Официалната цел на репресиите е да се осигури „обществения ред и спокойствие“. На 10 февруари 1958 г. ръководителят на работната група по арестите Мирчо Спасов докладва на министъра на вътрешните работи Георги Цанков: *„В резултат на взетите мерки и проведените мероприятия против престъпността и хулиганството, против смутителите на обществения ред и спокойствието на гражданите, сега по улиците на София вече не могат да се срещнат или са изключение лица в неприличен външен вид. Няма ги групите необуздани хулигани по ул. Раковски и бул. Руски. Улиците на Столицата са по-тихи и по-спокойни и това прави добро впечатление на всички граждани. Осезателно се забелязва ново по-нататъшно снижение на престъпността. [...] Сега и честните хора, и нарушителите на обществения ред говорят за властта с чувство на по-високо уважение. На лице е неимоверно повишение авторитета на властта и особено на органите на МВР. Проведената операция и получените във връзка с това резултати показват колко навременно, правилно и целесъобразно е решението на Политбюро на ЦК на БКП и колко наложително е да не се отслабва борбата срещу хулиганството, а да се доведе тя докрай и с това да се отговори на очакванията на населението“*[353].

Наблюдавайки пристигането на хилядите *хулигани* обаче, политическите лагеристи стигат до извода, че режимът прави опит да закрепи властта си чрез подгряване на страха и това ще утежни собственото им положение: *„Във връзка с пристигането на нововъдворените Георги Горанов, безпартиен, бивш адвокат, въдворен още през 1956 година, е заявил пред наши сътрудници, че закона против детската престъпност е резултат на създалото се безнадеждно положение в страната. Новият закон се явил като страшилище за всички. Положението е било много тежко и че това неможело да се лекува с лагери и робски труд.*

[353] **Доклад** относно изпълнението на решението на ПБ на ЦК на БКП по прочистване на Столицата от хулигани, криминални престъпници и други обществено опасни лица, 10.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА –М.ф. 12, оп. 1, а.е. 1541.

Изказал е истинско съжаление по отношение въдворяването на новите хора. Александър Найденов, БЗНС-о, бивш народен представител, счита, че изпращането на хулиганите на острова е превантивна мярка, която се намирала в тясна връзка с международното положение в дадения момент и събитията, които се очаквали в близко бъдеще. Смята, че ако се е касаело въпроса за истинските хулигани, то той е можел да се разреши по съдебен път по силата на съществуващите закони в страната“[354].

Неполитическият *хулигански* статут на новите въдворени се отразява на условията на живот и труд в концлагера: формално по-лека режимна категория, но по-лоши битови условия, издевателства и максимална експлоатация на труда на *безполезните нетрудови елементи.*

Първата *хулиганска група* пристига в лагера на 4 февруари 1958 г., а следващите – по лагерни спомени – на 6, 8 и 15 февруари. Те са превозвани с конски вагони до гара Белене, конвой от въоръжени милиционери и Вътрешни войски ги отвежда на брега, понтони с влекач ги откарват на острова. Там ги посреща началникът на охраната, останал в спомените на лагеристите като Червения капитан (по някои спомени ги посреща началникът полк. Тричков, а според плана на концлагера от 8 януари тази група от 20 милиционери от конвойния взвод трябва да се ръководи от майор Иван Лалчев). Строявани са в редици по 10 души, охранявани от въоръжени милиционери с кучета и заобиколени от милиционери с тояги с дължина 2 м и диаметър 5 см. Червения капитан нарежда всички да завържат добре обувките си, защото им предстои дълъг път, но преди да са успели да го направят, са подкарвани към вътрешността на острова с псувни и град от удари. (По спомените на Борис Тодоров жените и тези, които не могат да ходят, са отделени[355].) Отпред вървят двама офицери и с тояги бият през главите и гърдите, отзад препуска на кон Червения капитан. С бой ги натикват в насажденията с млади

---

[354] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[355] **Българският** ГУЛАГ..., с. 183-184.

тополки и ги бият, защото газят дръвчетата. Разрешават им да пият вода и ги бият, защото пият. Разрешават им да отидат по малка нужда и отново ги бият. Паникьосаната тълпа се върти в кръг, затъва в блатата, стъпва върху падналите, губи багажа, дрехите и обувките си. При пристигането на II обект началникът на обекта Гогов ги пита с ехидна загриженост къде са се изкаляли така.

Георги Минк, по това време 17-годишен, си спомня: *„Същинският ад започва от стъпването ни на остров Белене. Някои разправяха, че са били 15 км, не знам колко път беше, но ще го помня цял живот. В редици по 10 човека бяхме псувани, ругани и бити със сопи (дръжки от кирки и белове) през целия този път. Помня само, че падахме и ставахме под ударите, мокрехме лицата си в локвите и пак се изправяхме, за да паднем отново. [...] Бяхме много, много. Всякакви. Най-малкият, Муто, беше 13-14-годишен. А имаше и много старци. И сакати и еднокраки с патерици – ветерани от Отечествената война. Срещу нас на разстояние, за да се познаем, но не и да говорим, бяха наредени голите жени. [...] Не много встрани от нас имаше граничари с кучета. Не знам като какви сме им били представени, но момчетата плачеха и си въртяха главите да не гледат нашите мъки“*[356].

Гледката е шокираща за странични наблюдатели. Христо Николов, затворник, който работи в монтажната работилница до щаба, наблюдава пристигането на товарните вагони: *„Не съм вярващ, но в този момент се уплаших толкова много, че коленичих, прекръстих се и благодарих на Бога, че не съм нито при едните, нито при другите. През нощта не мигнах. Тресеше ме. От страх ли или от настинка, не зная. Все бяха пред очите ми. На другия ден още по-голям ужас. Започнаха да връщат от острова побъркани, мъже и жени. Те крещяха. Жените си скубеха косите и скимтяха като кучета“*[357]. Инж. Г. Н. Василев, затворник, който като ръководител на строежите има свобода на движение из острова, е очевидец на пристигането на *хулиганите* и отношението към тях по-късно и свидетелства, че тези групи са посрещани с тежък поединичен или групов побой, в много случаи до

[356] **Пак там,** с. 172-174.
[357] Пак там, с. 169-172.

осакатяване. От гледката на биячите с тояги, които изскочили от гората и започнали жестоко да бият новодошлите лагеристи, му прилошало и повърнал. Според инж. Василев тези издевателства се ръководели от полк. Тричков.

Принуждаването на лагеристите да тичат от понтонния мост до II обект не е новост. Константин Цанев, арестуван на 5 ноември 1956 г. и след месец следствие изпратен в концлагера, разказва, че групата, натоварена с багажа си, изминала на бегом километрите до II обект. Пред обекта Цанев паднал на земята и се съвзел благодарение на бучка захар, която му дал приятел. Около час след групата пристигнал и 70-годишният габровски индустриалец Колю Конкилев, подбутван от милиционер на кон с вършина в ръката. От калните дрехи на Конкилев личало, че е падал многократно по пътя. Конкилев споделил с Цанев още в търновския арест, че страда от сърце. Според Цанев той починал в лагера три месеца по-късно[358].

За първи път обаче това посрещане, с побоя и издевателствата, е режисирано като концлагерна инициация с пристигането на *хулиганските групи.* Тази инициация има своя предистория. В „Куциян“ всеки нововъдворен преминавал през канцеларията на началника на охраната Гершанов, където той го питал за причината за въдворяването и му нанасял побой като начало на „политическото превъзпитание“. Според Христо Колев Йорданов Петър Гогов присъствал на побоите и дори сам биел. Възможно е Гогов да е пренесъл тази практика в „Белене“, но сега тя не е лична проява на класовата омраза, а организирано въвеждане на „непоправимите нетрудови елементи“, на „утайката на обществото“ в безмилостния свят на лагерното превъзпитание.

Това посрещане, изглежда, е било прилагано само на *хулиганските групи* през 1958 г. и е било прекратено по-късно, защото Борис Гиков, въдворен като „хулиган“ през юни 1959 г. с голяма група, разказва, че новите въдворени не преминават през посрещането с бой, но старите лагеристи разказвали, че предишната година това пътуване до II обект се провеждало като състезание с конете и немските овчарки на охраната, бити от милицията под

[358] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 174-177.

предлог, че газят тополките[359]. Но пък при освобождаването си (вероятно в началото на 1959 г.) Георги Минк е подложен на същото издевателство: *„Прочитайки заповедта за освобождение от файтона си, капитан Гогов ни подбра 12 човека и ни подгони пред файтона. Тичах като подгонен звяр, а зад себе си усещах само конете и чувах доволния му смях“*[360]. Това издевателство започва да се извършва и над политически лагеристи. Земеделският деец Атанас Лерински, който поддържал духа на лагеристите с вицове и солени шеги, бил принуден да тича от II обект до брега, вследствие на което заболял тежко и умрял[361]. Тази практика е подновена в ТВО „Ловеч“, където „всеки новодошъл в трудовата група е получавал най-малко 10-15 удара с гума, пръчка или тояга с оглед бързо да се „аклиматизира“, както констатира комисията от ЦК на БКП.

След като изминават кошмарния път до II обект, новодошлите са оставяни един-два часа на студа по гащета, докато получат дрехи. Настанени са в оборите край II обект, които според зам.-началника на отд. ВИ Делчо Чакъров са ремонтирани, обзаведени е нарове и електрифицирани[362]. Всеки от оборите е препълнен с 200 до

---

[359] **Станилов,** Васил. За малка справка. София, Иван Вазов, 2000, с. 21.

[360] **Българският** ГУЛАГ..., с. 172-174.

[361] Юлия Гурковска – Джу разказва, че при освобождаването на последната група един от надзирателите, който по-рано се заканил на Атанас Лерински, че жив няма да излезе, го накарал да тича пред каруцата от II обект до брега. Лерински многократно падал, ставал, тичал, биели го и когато стигнал до понтоните, паднал в безсъзнание. Така го качили на влака, а на гара Левски Григор Гурковски свалил своя близък приятел и останал с него. Повиканият лекар не могъл да помогне. Когато двамата пристигнали на софийската гара, Лерински вече нищо не осъзнавал. Умрял след няколко дни. **(Адът.** Лагерите и затворите..., с. 585-594.) Според Колю Кондов Атанас Лерински бил отведен за разпит в щаба на брега през лятото на 1958 г. Конният милиционер го карал да тича пред коня натам и обратно до II обект, като конят многократно го бутал и събарял. Лерински се върнал напълно изтощен, след което тежко се разболял и никога повече не се оправил. Според Кондов това било отмъщение на Антон Югов, на когото Лерински ударил плесница в Народното събрание през 1946 г. Според Христина Бързанова Лерински се разболял и бил настанен от д-р Карев (вероятно д-р Краев) в лазарета, но бил изваден от Горанов и накаран да тича от II обект до щаба, като през цялото време бил бит. По пътя падал и когато стигнал понтона, изпаднал в безсъзнание. При закриването на лагера Лерински бил освободен с последната група, пренесен на ръце до влака, няколко пъти губил съзнание, на гара Левски бил свален, за да потърсят лекарска помощ, но умрял при завръщането си у дома. **(Адът.** Лагерите и затворите..., с. 240.)

[362] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение

500 души, един човек спи на 30 см от нара. Според Чакъров всичко е организирано така, че въдворените да започват работа още в деня след пристигането си и за да не се губи време, ръководството на концлагера предлага отдел „Научно-технически“ да извърши регистрацията на въдворените още в София, а не впоследствие да изпраща бригада в лагера. На първо време хулиганите трябва да запълват естествените ями около помещенията на новия обект и да повдигнат терена за предпазване от наводнения, а след това да работят изключително по направа на пътя към I обект. На практика обаче те са откарвани на работния обект с бой веднага след настаняването им или както Тричков докладва на Мирчо Спасов на 25 февруари 1958 г., „още същия ден са включени в трудовия процес“:

„Идването на първата група въдворени от 4.II. ни завари напълно подготвени. Групите биваха настанявани в предварително подготвените за целта помещения и още същия ден включени в трудовия процес, разпределени по звена и бригади, със съответните звенови и бригадни отговорници от същите въдворени. Полагаха се и се полагат грижи за общата и лична хигиена и здравеопазване, като за целта се проверяваха медицинските органи. Раздадено е на всички работно облекло и обувки. Редовно и навреме се снабдяват с храна от стария обект, която се разнообразява и е питателна. Раздадени им са съответния постелочен материал. Организирано им е и осигурено редовно къпане. Вземати са всички мерки за очистването им от паразити и заразни болести.

До 20.11. т.г. (включително) са пристигнали 1 308 мъже и 234 жени. Младежите до 19-годишна възраст са заделени в три отделни бригади, които са настанени в отделно помещение. Раздадено им е облекло и постелочен материал. Към тях се полагат по-специални грижи. Обезпечено им е помещение, което понастоящем се отремонтирва и е пригодено за културно-просветни мероприятия. Подравнен е терен за игрище за провеждане на физкултурни занимания, което понастоящем се обзавежда.

0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки…

Поради липсата на помещение за изолирването на девойките въдворени в отделни помещения, се наложи да се построи малка постройка към източната част на него обект, която да побира около 35 жени. Девойки от 14 год. до 21 годишна възраст имаме 31.

Състоянието на дисциплината сред въдворените е добро. Особено сред мъжете новодошли, където дисциплината и реда се провеждат на казармени начала и продължават в такъв дух. Включването им в трудовия процес и спазване на горните порядки способствува твърде много за укрепването на реда и дисциплината. За разлика от стария обект при новите дисциплината е много по-добра“[363].

За 20 дни *хулиганите* вече са направили околовръстна дига около обекта, дълга над 520 метра, като са пренесли над 12 хиляди кубически метра пръст. Те работят при завишени норми с 30%. Жените окопават горските насаждения на затвора. В следващите месеци *хулиганите* трябва да работят по изграждане на диги и пътища на острова, дърводобив, строежи на концлагерни сгради, производство на тухли; за болните, възрастните и негодните за тежка физическа работа е организирано кошничарско производство и добив на ментово масло. Но през март Дунав залива острова и водата обкръжава бараките на разстояние 2 м. В продължение на месец лагеристите не могат да работят и храната е намалена на 500 г. хляб и рядка бобена чорба. Пламва дизентерия. Мирчо Спасов успява да издейства изтеглянето на затворниците от острова и в края на април *хулиганите* са настанени на I обект и поемат полската и животновъдната работа. Младежите са настанени на V обект, изолирани от намиращите се там затворници. Те правят тухли и чукат камъни за пътя от V обект до гара Белене.

Към 31 май 1958 г. лагеристите са 2729 души. На II обект лагеристите са 1007 души – 262 политически, 396 криминални мъже и 349 жени. Политическите лагеристи „са включени на груба физическа работа: риголване на отводнените от водата места и подготвянето им за посев,

---

[363] **Доклад** от полковник Иван Тричков – Началник под. 0789 – МВР-Белене, Свищовско, относно работата, обстановката, дисциплината и предложение за бъдеща дейност с новопристигналите въдворени. До зам.-министър на МВР Мирчо Спасов. 25.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 23, оп. 1. а.е. 145.

пренасят пясък за новостроящия се блок за въдворените, дърводобив и др.“[364]. На I обект се намират 1070 *криминални* лагеристи. Те работят полевъдна работа, като гатеристи, рибари, градинари, трактористи, понтонери и в животновъдната ферма на III обект. На I обект са преведени и лагеристи за по-лека физическа работа, с която са ангажирани ежедневно. Останалите лагеристи са изведени на външни обекти, на каквито по-леката режимна категоризация на „хулиганите“ позволява да бъдат изпращани. От началото на май *хулигани,* както и част от *криминалните* са изведени на временни обекти край с. Драгомирово, Свищов и Никопол. На групи от 20 до 200 души те работят по изграждане и корекция на шосейни пътища, корекции на реки, придадени са към селски съвети и ТКЗС и произвеждат тухли за техните строежи, ръководени от представителите на местната партийна и държавна власт. Така Мирчо Спасов и началникът на концлагера Тричков намират нови възможности за експлоатация на лагеристкия труд.

Поради ранното оттегляне на водата след пролетното наводнение оставените на острова *хулигани,* жени, *криминални* и политически не са достатъчни, за да се справят с нарастващата селскостопанска работа. Работният им ден е 10-12 часа. Работят всички, независимо от състоянието си, с изключение само на тези, които са в болница. До 30 юни обектите в Драгомирово, Свищов и Никопол са закрити и лагеристите са върнати на острова. Но групи *хулигани* са изпращани и по-късно през лятото на 1958 г. на външни обекти – на земеделска работа в ТКЗС в околните села, на строителството на стадион „Спартак“ в София, за довършване на почивния дом на МВР в Плевен, за ремонтни и строителни работи на казарми и застави на Гранични войски около Никопол, на различни постройки на съвета и БКП в Белене и Свищов, за изграждане на културен дом в с. Белица, Разложко. На външни обекти работят около 800 души, преизпълнявайки нормите си средно със 160%. Няколко външни обекта не присъстват в

[364] **Справка** относно разстановката, разпределение силите на въдворените при поделение 0789 – МВР с. Белене и включването им в работа. От началника на под. 0789 полк. Тричков до зам.-министър Мирчо Спасов. 31.05.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 21, оп. 1, а.е. 148.

окончателния вариант на доклада за извършената работа в ТВО „Белене“, лично зачеркнати от Мирчо Спасов в черновата. Това са сгради на Окръжния комитет на БКП и на МВР и културния дом в Белица – родното село на началника на лагера Иван Тричков. По спомените на Христо Запрянов през лятото на 1958 г. около 100 лагеристи са изпратени в Белица под ръководството на лагериста инж. Стоян Божков, николапетковист, бивш народен представител, и с помощник Христо Запрянов. Запрянов пише, че през май 1959 г. като добър строител отново бил включен в група от 30-40 криминални, която трябвало да направи мазилката на културния дом, а в групата бил и скулпторът Александър Гигов – анархист и политически лагерист, за да изработи паметник на Владимир Поптомов в Белица.

Съчетанието между „превъзпитанието на утайката на обществото чрез труд“ и постигането на максимална ефективност на лагеристкия труд създава изключително тежките условия на труд за *хулиганите.* По спомените на Никола Гуров, който е на 1 обект от 30 юни 1958 г. до 6 ноември 1959 г. “работи се от тъмно до тъмно, до пълна изнемога, Гогов бие с повод и без повод, жестоко и най-често с къс бастун, а милиционерът Радко пребива до смърт 7-8 души за това, че „откраднали от народа“ няколко домата[365].

Инж. Г. Н. Василев пише, че за лагеристите не важели държавните трудови норми, които се спазвали при затворниците. Нормите им били определяни от началника на лагера или неговите помощници. При неизпълнение лагеристите били оставяни да работят в тъмното и по нареждане на Тричков инж. Г. Вълков осветил с прожектори работния обект. Имало случаи да осъмват на участъка, а храната се носела на място. Въпреки всички издевателства лагеристите отказвали да изпълняват непосилните норми. При обиколките си по работните участъци Г. Н. Василев виждал по гърбовете на много от въдворените незарасналите и гноясали рани от нанесен побой.

На I обект администрацията отчита проблеми със създадените около криминални авторитети йерархични и

[365] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 67.

хомосексуални кръгове. За осигуряване на вътрешния ред и изпълнението на трудовите норми бригадите на тази разнородна категория – *хулиганите,* смесваща въдворени както за криминални и битови, така и за политически и идеологически провинения, са поставени под властта на криминални престъпници като бригадни отговорници и надзиратели по вътрешния ред в спалните помещения. Така се ражда тази вътрешна лагерна йерархия, чието собствено оцеляване в ТВО „Ловеч“ ще зависи от жестокостта и повечето от бригадирите в ТВО „Ловеч“ идват от „Белене“. През този период започва и обмен на състав между лагера и затвора, какъвто ще има и през 60-те и 70-те години. Към юли 1957 г. 102 от въдворените по линия на НМ мъже са преведени в затвора „Белене“ (10 жени в затвора в Сливен)[366], а от 1.01.1958 г. до 1.05.1959 г. – 272 души[367]. Вероятно повечето са осъдени за стари, но разкрити по агентурен път (или приписани им) в лагера престъпления. И обратно – някои от изтърпелите присъда са връщани в лагера.

Непълнолетните

През март 1958 г. министър Георги Цанков докладва на Политбюро за въдворяването на младежи в Хулиганската акция. Според Цанков 167 от въдворените са непълнолетни, 14-19-годишни, и са изпратени в лагера без заповеди, от тях 34 са момичета. Георги Цанков не споменава, че в лагера има и малолетни – най-малкият лагерист е 12-годишен. Министърът предлага на Политбюро да одобри въдворяването на непълнолетните за срок от една година и чертае пред комунистическото ръководство планове за превъзпитанието им: квалификационни курсове, спортни занимания, политинформации, колективно четене на „Педагогическа поема“ и на в. „Народна младеж“, образователни курсове, осигуряване на редовен сън и почивка, художествена самодейност, прожекции на филми[368]. Така преходът на концлагера от *класовата репресия* към *превъзпитанието на*

[366] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, а.е. 1568.
[367] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 3, а.е. 948.
[368] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1540.

хулиганите ражда един рецидив на „блудкавия романтизъм на превъзпитанието“, както го нарича Варлам Шаламов, разбира се, останал само върху хартията на партийните документи, които трябва да оправдаят въдворяването на малолетни и непълнолетни. В действителност превъзпитанието се изчерпва с робския труд.

През април 1958 г. непълнолетните момчета са отделени от „вредното влияние“ на мъжете в отделна младежка бригада на V обект – тухларната край село Белене. Това ги спасява от побоите, но не и от непосилния труд. Асен Пасков, арестуван по време на Хулиганската акция ученик, разказва: *„Работа до пълна изнемога, но поне не биеха с тояги. Работиш докато свършиш! И сега се чудя как съм издържал – по 12-13 часа тежък труд с по 500 грама хляб. Видимо, крепял ни е ужасът, вдъхнат ни от разказите на другите лагеристи. Те говореха с шепот за остров Магарец, където свинете ровели плитко заровените трупове на избитите и издъхналите от изнемога лагеристи“*[369]. Петър Лаков, 17-годишен при въдворяването му по време на Хулиганската акция: *„След три месеца ме изпратиха на 5-и обект в тухларната фабрика. Работехме от 5 часа сутрин до 8-9 вечерта. Дойде полковник Бакърджиев от Софийско управление на МВР. Той ме попита колко килограма съм и когато му казах, че съм 70 кг, ме заплаши, че няма да изляза оттук, докато не стана 7 кг. Отчаян, един ден аз си сложих пръстите на валовете и осакатях. Така за известно време успях да се спася оттам. Но след болницата в Свищов, където ме лекуваха, върнаха ме отново там“*[370].

През лятото на 1958 г. започва освобождаване на непълнолетните. Към 16 септември 1958 г. в ТВО „Белене“ все още има 44 момчета, въдворени без заповед, родени между 1939 и 1945 г. – най-малкият е 12-годишен. *Повечето* са отделени в младежката бригада на V обект. Без заповед са и 8 момичета, родени между 1940 и 1942 г. Началникът на лагера Тричков дава мнение за освобождаването на непълнолетните, въдворени без заповеди.

Към пролетта на 1959 г. непълнолетните са освободени: *„При криминалните престъпници също числото на младите*

---

[369] **Българският ГУЛАГ..., с. 180 –182.**
[370] Пак там, с. 348-350.

хора не е голямо. До 25-годишна възраст има само 134 души, някои от които са нововъдворени или пък след кратък престой на свобода за втори път са пратени в ТВО. През миналата година имаше доста младежи, но бяха своевременно освободени[371]

Женобектът

През ноември и декември 1956 г. въдворените жени са настанени в постройките на стария женски лагер на остров Щурчето. Според комисията, която в края на декември 1956 г. обсъжда организирането на ТВО, тези постройки са в окаяно състояние, пред срутване и до 15 януари 1957 г. затворническото общежитие трябва да освободи за женски лагер оборите в близост до II обект. Няма данни кога са преместени жените, вероятно това става в ранната пролет на 1957 г., но не по-късно от края на май 1957 г.

Лагерът на жените е наричан от канцлагерния персонал „женобект“. Той е в собствено заграждение с бодлива тел и охрана. Негов началник е ст. лейт. Стойко Нешев.

През януари 1957 г. в лагера има 98 жени, които до май нарастват на 115. За Девети септември е освободена част от тях и в началото на февруари 1958 г., преди Хулиганската акция, броят им е 92. На 10 февруари 1958 г. вече са 199, на 1 март – 330, а на 1 април – 345. По-масови освобождавания има през септември, октомври, ноември и декември 1958 г. – част от тях вероятно на непълнолетни. Към 1 февруари 1959 г. жените са 276. През февруари и март 1959 г. са освободени 92 жени. След като през май 1959 г. е въдворена само една жена, през лятото на 1959 г. въдворяването отново нараства: през юни са въдворени 6 жени, а през юли – 17, и броят им към 1 август 1959 г. е 203.

Според лагерната статистика всички жени са въдворени по линия на НМ, в това число и всички въдворени при Хулиганската акция. Едва през май 1958 г. статистиката отбелязва въдворяването на три жени по линия на ДС – две

---

[371] **Справка** относно работата на работната група по изпълнение резолюцията на др. Министър и указанията на др. зам.-министър М. Спасов по въдворените в ТВО, 11 май 1959 г. От началник на отделение ВИ – ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

за *вражеска агитация и пропаганда* и една за *шпионаж.* Според аналитичната таблица за май 1958 г. две от тях са българки, а една е германка, а според сведението от юни – две българки и една арменка. През август и септември 1958 г. са въдворени още две жени по линия на ДС. През септември 1958 г. са освободени две политически лагеристки, а през октомври още една. Към 1 май 1959 г. в лагера все още има две политически лагеристки, но от 1 юни в сведенията на лагерната администрация те се водят като въдворени по линия на НМ.

В лагера към края на юли 1957 г. има 97 жени, въдворени по линия на НМ: за кражба – 32, за неморални деяния – 62, за хулиганство – 3. Социалният им произход е: буржоазно-капиталистически – 8, занаятчийски – 1, служители – 17, бедни и средни селяни – 28, работници – 41. Социално положение: нетрудещи се – 92, занаятчии – 1, учащи – 4. По народност: 84 българки, 2 *македонки,* 1 чехкиня, 1 германка, 3 рускини, 6 циганки. Възраст: до 20 г. – 1, 20-25 г. – 12, 25-35 г. – 39, 35-50 г. – 38, над 50 г. – 7. Всички са въдворени за срок до 1 година. Две са въдворени без справки, а същия месец 10 са преведени в затвора в Сливен.

В края на май 1958 г. жените са 345, от които 9 са изпратени в затвора в Сливен, 68 са въдворени без справки. Останалите 268 са: 245 българки, *4 македонки,* 1 германка, 1 чехкиня, 5 туркини, 1 арменка, 1 австрийка, 10 циганки. На възраст: до 20 г. – 11, 20-25 г. – 52, 25-35 г. – 105, 35-50 г. – 81, над 50 г. – 19[372].

По същото време началникът на лагера Тричков докладва на Мирчо Спасов: *„Всички трудоспособни жени са включени в окопаването на тополките, засаждане на слънчоглед и царевица на площи в близост до обекта. Негодните за физически труд се използуват за изплитане на пазарски чанти за износ. Слънцето добре ги изпече и ръцете им са мазолести“*[373]. През следващите месеци жените изработват рогозки и кошници, правят дига при обекта си, залесяват и окопават тополки, засяват, окопават

[372] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1568.

[373] **Справка** относно разстановката, разпределение силите на въдворените при поделение 0789 – МВР с. Белене и включването им в работа, 31.05.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА –М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1544.

и берат царевица и цвекло и вършат друга полска работа към земеделското стопанство.

Обект за цигани

В справка от декември 1958 г. се съобщава за въдворени цигани, които водят скитнически живот: *„Известна част от циганите – „биволари“ не само отчитат своята вина, но заявяват, че ще сложат край на скитничеството и ще заживеят заседнал живот, ще се включат в ТКЗС и ще заработят съвестно“*[374].

Вероятно това въдворяване е свързано с Решението на Политбюро от 1 ноември 1958 г., Протокол „А“ № 267, с което се приема внесеното проектопостановление на Министерския съвет „за уреждане на въпросите за циганското население в България“ и проектозакон за борба със скитничеството и просията. С него се забраняват скитничеството и просията и се нареждат редица мерки за настаняване на циганите в ДЗС, ДГС, ТКЗС и трудови кооперации, за построяване на жилища и разселване от компактните цигански квартали около бул. „Стамболийски“ и Коньовица и за осигуряване на циганските деца на завършване на основно образование[375]. Постановлението на Министерския съвет № 258 е издадено на 17.12.1958 г.

Към края на 1958 г. е създаден още един обект, предназначен само за цигани. Информацията за този обект и за въдворяването на цигани е оскъдна. В обяснителна записка на окръжния началник на МВР – Плевен от 13 януари 1959 г., с която предлага промени в щата за две допълнителни длъжности началник на отделение НМ (неоперативен), се казва: *„Понастоящем в ТВО Белене, както обектите на въдворени жени, така и съгласно последните разпореждания на Министерството, се създаде*

[374] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – „Белене“, Свищовско, декември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[375] Със същото проектопостановление, „за да се засили борбата срещу лицата, които съзнателно отбягват да се занимават с обществено-полезен труд и вършат престъпления“, се одобрява проектоуказът за изменение на чл. 14 от УНМ, с който от чл. 14 се премахва въдворяването в ТВО, но забраната за напускане на местожителството се утежнява с неопределен срок за скитниците и просяците.

обект за цигани, които се набират от цялата страна“[376].

Едно свидетелство за този обект дава в спомените си инж. Георги Н. Василев, като той смята, че това са затворници. През лятото на 1958 г. на I обект били докарани около 250 цигани и настанени в старите, почти рухнали плетени, измазани с кал бараки, преди това набързо ремонтирани от строителната бригада. Циганите били строго изолирани от контакти с останалите лагеристи в I обект. От тях била формирана отделна чета, с отделни надзиратели. Старши надзирател бил Трайчев, един от най-добрите надзиратели, който с ентусиазъм се заел с превъзпитанието. Циганите били предимно млади, до 30-35-годишни, малцина над 50-годишни. Според инж. Василев те били предимно крадци на добитък и коне – като 12-годишното циганче Муто, което било в четата заедно с дядо си и зет си, с които извършвал прехвърляне на краден добитък от град в град. На Муто не възлагали тежка работа, а на работния обект обслужвал охраната с вода и им правел заслони. Циганите били използвани в строежа на дигата, по-рядко в земеделска работа. Според инж. Василев между тях имало чести сбивания с лопати и кирки, най-често заради хомосексуални отношения. Старшият надзирател бил безпомощен да прекрати сбиванията, при които имало ранени, въпреки че участниците били наказвани с карцер. Циганите били в състояние да изпълняват нормите, но си спестявали труда, като излъчените от тях мерачи отчитали двойно по-голямо изпълнение.

Закриването

Закриването на концлагера традиционно се обяснява с изказване на Антон Югов пред западни журналисти, че в България концлагери няма, за което се приема, че е направено през лятото на 1959 г. Това вероятно тръгва от историческа справка за въдворяването и изселването от 3 юни 1967 г., изготвена от зам.-началника на под. ВИ Делчо Чакъров: *„През м. август 1959 година министър-*

[376] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 5, а.е. 530.

председателят на НРБ при едно интервю с журналистите заяви, че в България няма вече ТВО. Незабавно след неговото изказване от 25.VIII.1959 година до 7.IX. 1959 година бяха освободени по-голямата част от въдворените лица в Белене. Но още по влака някои от тях имаха много дръзки хулигански прояви, като във влака Левски – посока Варна бяха влезли в купето за майки с деца и бяха нападнали кърмещите в момента децата си майки и са искали да се гаврят с тях. Не закъсняха и в София със своите хулигански прояви. Случат с ген. […] в трамвая, уринирането по сградата на ДНМ и др. наложи да се спре с пускането и останалите криминални престъпници да бъдат прехвърлени в трудовата група край гр. Ловеч“[377].

Антон Югов прави подобно изказване през лятото на 1957 г. Справка на МВР до ЦК на БКП и до министър-председателя Югов от 6 август 1957 г. съобщава за възмущението на писателя Ясен Валковски от лъжата на Югов пред американски журналист, че в България няма лагери, както и за слухове, че Петър Вутов, по това време представител на България в ООН, подписал в ООН споразумение за закриване на лагерите.[378]

Васил Урумов – Чико разказва, че като затворник в „Белене“ през лятото на 1957 г. лично чул по радиото отговорите на Антон Югов на въпроси на чужди журналисти. На въпрос дали в България има концентрационни лагери, колко души и за какво са там, Югов отговорил, че в България няма концентрационни лагери, а има неколкостотин криминални престъпници, които се намират в населени места, живеят при нормални условия и са задължени да се занимават с общественополезен труд[379].

В спомените си Колю Кондов разказва, че политическите лагеристи се сдобили чрез криминалните с югославски вестник, в който били отразени думите на министър-председателя Антон Югов на пресконференция в Прага, че в България няма лагери, а само изселване на други

[377] **Исторически** данни как е прилаган досега чл. 14 от Указа за Народната милиция. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 111.

[378] **Информации** за вражески прояви с резолюции на членове на ЦК. АКРДОП-БГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 5, а.е. 61.

[379] **Българският** ГУЛАГ..., е. 325.

работни места.

Според Кондов това е по времето, когато началник на лагера е Тричков – т.е. не по-рано от началото на 1958 г. Кондов свързва закриването на лагера и е предстоящото първо посещение на съветски лидер в САЩ – от 15 до 27 септември 1959 г.

Още една възможна причина за закриването на концлагера е изложена в интервю на Христо Христов със следователя по делото за лагерите Владимир Стойков: *„Едно от условията, внушено от българската емиграция, което навремето Западът е поставял при отпускане на заеми на комунистическия режим, е лагерите да бъдат закрити“*[380].

Независимо от конкретните обстоятелства по изявлението на Югов, очевадно е, че причина за закриването на лагера става външният натиск. А най-вероятният повод е влязлата в началото на 1959 г. в сила Конвенция на ООН за забрана на принудителния труд [381].

---

[380] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 199

[381] Пътят на конвенцията е дълъг. След Втората световна война в САЩ стават известни факти за съветските концлагери. Американската федерация на труда обвинява СССР за изпращането на дисиденти на принудителен труд при невъзможни условия на живот и на 24 ноември 1947 г. внася в Икономическия и социален съвет на ООН (ECOSOC) искане Международната организация на труда (МОТ) да приеме конвенция срещу принудителния труд, а през 1949 г. публикува Slave labor in Russia със свидетелства на съветски каторжници. През февруари 1949 г. американската делегация в ECOSOC прави предложение да бъде разследван принудителният труд. Страните от съветския блок отхвърлят предложението, тъй като принудителният труд превъзпитавал престъпници, и насочват дебата към колониалната система. През юни и юли 1949 г. в ECOSOC се води дипломатическа битка за създаването на разследваща робския труд комисия. Съветският блок бойкотира дейността на ООН по време на сесията на ECOSOC през февруари 1950 г. С Резолюция 350 от 19 март 1951 г. на 12-та си сесия ECOSOC създава съвместно с МОТ ad hoc комисия за принудителния труд. На своята 17-а сесия ECOSOC обсъжда доклада на комисията и приема Резолюция 524 от 17 април 1954 г. срещу принудителния труд и използването му за политическо превъзпитание и наказание на политически инакомислещи, призоваваща правителствата за законодателни промени. Тази резолюция е подкрепена от Генералната асамблея на ООН с Резолюция 842 от 17 декември 1954 г. През 1956 г. ECOSOC обсъжда втори доклад за принудителния труд, изготвен съвместно от генералния секретар на ООН и Генералния директор на МОТ, и с Резолюция 607 от 1 май 1956 г. отново осъжда всички форми на принудителния труд, като натоварва МОТ с предприемането на мерки за премахването му. На 25 юни 1957 г. Генералната конференция на МОТ приема Конвенция 105 за премахване на принудителния труд, която задължава членовете на МОТ, ратифицирали конвенцията, да не използват принудителен труд, включително за политическо превъзпитание и за наказание на политическо и идеологическо инакомислие. Конвенция 105 трябва да влезе в сила от 17

България не е ратифицирала конвенцията, но с Указ № 10 на Президиума на Народното събрание от 10 януари 1959 г. Указът за Народната милиция е изменен. Буква „в“ – „настаняване за определен срок в трудово-възпитателни общежития“ – е премахната. Съществуването на ТВО престава да има законово основание.

Лагерът продължава да съществува, продължава и въдворяването, но започва „отсяване“ на лагеристите. На 19 февруари 1959 г. министърът на вътрешните работи дава указание: *„Да се прегледат много внимателно всички, които остават в ТВО и се отсеят така, че там да останат само непоправимите и действителни класови врагове и престъпници“*[382]. На 5 март 1959 г. заместник-министър Мирчо Спасов изпраща Окръжно № I-39 до директора на Народната милиция и окръжните началници на МВР:

„Съгласно резолюция на министъра от 19 февруари 1959: „Да се прегледат много внимателно всички, които остават в ТВО и се отсеят така, че там да останат само непоправимите и действителни класови врагове и престъпници.“

Образувана е работна група, която ще се отнесе и до вас за лица, изпратени от поделенията ви в ТВО. Когато предлагате за ТВО, да не се допуска настаняване на лица в ТВО, по които трябва да се работи от службите, с цел документиране и изправяне на съд, а също така строго да се спазва и класовия подход, за да не се изпращат в ТВО лица в класово и социално отношение из средите на трудещите се...

Необходимо е да имате свое окончателно мнение за всяко лице конкретно, въз основа задълбочена проверка и обективна оценка по всеки отделен случай, като се изпълняват точно и най-прецизно тези указания, които по същество не са нови за вас. За грешки или прибързано, леко отношение ще се търси отговорност“[383].

Отделение ВИ започва да преглежда материалите, взема мнението на органите на МВР по места и *беседва* с

януари 1959 г. През 1957 г. Управителното тяло на МОТ решава да бъде създадена нова независима комисия за разследване на принудителния труд. Комисията на МОТ се събира през март 1959 г., а докладът ѝ е обсъден от Управителното тяло на МОТ на неговата 142-ра сесия през лятото на 1959 г.

[382] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1. а.е. 97.

[383] Пак там.

повечето от въдворените – с изключение на *„незначителна част, които са известни като непоправими врагове и престъпници и счетохме, че е безпредметно беседването с тях“*[384].

Като се ръководи от указанията на Георги Цанков и Мирчо Спасов, работната група предлага за освобождаване *само по-леките случаи с добро държание:* 478 въдворени, от които около 80 по оперативни съображения. Други 176 души отделение ВИ предлага да бъдат освободени след 6 месеца.

От септември 1958 г. до края на годината са освободени 372 души, от които *криминалните* са 96% – на 1 септември 1958 г. лагеристите са 2812, а на 1 януари 1959 г. – 2397. През януари 1959 г. са освободени 64 криминални и 2 политически лагеристи. След нареждането на министъра и зам.-министъра през февруари и март са освободени 521 *криминални* и 5 политически, през април – 147 *криминални* и 28 политически, а през май – 240 *криминални* и 58 политически.

В началото на май 1959 г. в лагера пристигат служители на отделение ВИ – ДС за *беседи* с лагеристите, за да отсеят за освобождаване онези с по-леки провинения и добро поведение. Към 11 май 1959 г. в лагера има 1455 въдворени, от които 313 *контрареволюционери* и 1142 *криминални престъпници. Контрареволюционерите* са: 94 земеделци опозиционери, от които 17 лидери, 26 ръководители от средния кадър и 51 редови членове; 23 активни легионери; 196 други контрареволюционни елементи, полицаи, царски офицери, анархисти и прочие. По народност те са 238 българи, 64 турци и 11 „разни народности“. Двадесет са до 25-годишна възраст, 107 – до 40-годишна възраст, 186 – над 40-годишна възраст. Сто и четирима са въдворени през 1956 г., 47 – през 1957 г., 162 – през 1958 г. *Криминалните* са осъждани: до 3 пъти – 546; до 5 пъти – 178; до 10 пъти – 171; над 10 пъти – 111. Според началника на отделение ВИ всички криминални трябва да останат в ТВО: осъжданите до 3 пъти не са леки случаи, а

[384] **Справка** относно работата на работната група по изпълнение резолюцията на др. Министър и указанията на др. зам. министър М. Спасов по въдворените в ТВО. От началник на отделение ВИ – ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

крадци рецидивисти с множество престъпления, съдените по 5, 10 и повече пъти са *„закоравели престъпници, които трябва да стоят в ТВО до тогава, докато се оправят“,* малко на брой въдворени имат *„по-малко кражби и други престъпления, но характера на тези престъпления е такъв, че е необходимо да престоят още известно време в ТВО“,* 136 души не са съдени, *„но това са жени проститутки и корумпирани пияници, които многократно са предупреждавани от органите на Народната милиция и с поведението си се явяват опасни за обществения ред и морал“*[385].

През юни и юли 1959 г. освобождаването е прекратено, но въдворяването е възобновено. Ако през април са въдворени 14, а през май 15 криминални, то през юни са въдворени 50 криминални и 5 политически, а през юли – 128 криминални и 6 политически. На 1 август 1959 г. лагеристите са се увеличили на 1630 души. Всичко това очертава тенденция към възраждане на концлагера.

На 3 юли са превъдворени за срок от 1 година 111 души по линия на НМ и ДС. Това става по предложение на началника на ТВО „Белене“. Други 27 души началникът на лагера, съгласувано с окръжните началници на МВР, е предложил за освобождаване поради изтичане на срока и добро поведение. Това предложение не е утвърдено и върху него Мирчо Спасов поставя следната резолюция: *„Др. Ковачев, Всички се предлагат за освобождаване поради „добро поведение“! Ами че те в ТВО са малко – само по изключение с недобро поведение. Ето защо несъстоятелно е предложението и поради това нужно е да се превъдворят за още 50 години и чак когато сме сигурни, че няма да се занимават с престъпления, тогава ще ги пуснем като нови, превъзпитани солидни и т.н хора“*[386].

Ако в началото на втория период въдворяването по линия на ДС и по линия на НМ става с отделни заповеди, сега вече заповедите са общи. Те са за „въдворяване по линия на ДС и НМ“ или „въдворяване на лица, опасни за

[385] **Справка** относно работата на работната група по изпълнение резолюцията на др. Министър и указанията на др. зам. министър М. Спасов по въдворените в ТВО. От началник на отделение ВИ – ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

[386] Предложение за освобождаване от ТВО на лица, чийто срок е изтекъл и са показали добро поведение. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 674.

обществения ред и сигурност“ и в тях не се прави разграничение на лицата според вида провинение. В почти всяко предложение се дава мнението на кварталната общественост, че лицето е станало нетърпимо, често инициатор на репресията е кварталната първична партийна организация или ОФ организацията, които настояват да се вземат административни мерки срещу лицето. В тези колективни заповеди за по 50-60 души не се откроява определена категория, а репресията е насочена срещу всеки, който се е проявил като дразнител за местните власти. В заповедите един до друг са например завърнал се емигрант, подозиран за участие в Унгарската революция; хомосексуалист, който освен това правил вражески изказвания; българин мюсюлманин с изменнически намерения и вражески изказвания; младежи, които „водят в квартирите си момичета, пият, пеят, играят изкълчени танци, сношават се полово, изнасилват девойки и пр.“; македонист, който разпространявал пропагандна литература от Скопие; хулиган; джебчия с вражески изказвания; пияница и побойник с вражески изказвания; алкохолик; селско момиче с неморално поведение; бивш член на ЗМС с връзки с чужденци и вражески изказвания; джебчийка; циганин чергар; измамник; опозиционер с намерения за бягство; турчин с изселнически намерения; пияница, който не се грижи за семейството си; невменяем, който „разпространява листовки и агиттабла вражески, пише анонимни писма до партийни и държавни ръководители с вражеско съдържание и ругатни“… В предложенията за въдворяване на *политическите престъпници* обикновено се приписват и криминални провинения, неморално поведение или хулиганство и обратно – на предложените за въдворяване заради криминално или неморално поведение се приписват вражески изказвания. Например човек, въдворен за виц срещу Тодор Живков, е обвинен и в безделничество.

Така напълно е заличена границата между политическото и криминалното провинение – логично продължение на Хулиганската акция и въведение към Ловешкия лагер. Например в заповед от 19 август 1959 г. за въдворяване на „опасни за реда и сигурността в страната криминални

престъпници“ (самата формулировка е смесила двете различни определения от началото на 50-те години: „опасни за обществения ред и държавната сигурност“ за въдворените по линия на ДС и „опасни за обществения ред и морал“ за въдворените по линия на НМ) първият е с чисто политически провинения – говорил за тежкото положение на работниците, за това, че у нас няма свобода като в капиталистическите страни, „възхвалявал американските изкуствени спътници, като казвал, че ако някой се пукнел над София, от нея нямало да остане нищо“, посещавал израелската легация.

Изглежда, тогава започва и смесването на лагеристите в различните обекти. Борис Гиков, обявен за хулиган и въдворен през юни 1959 г. с голяма група, разказва, че са настанени на II обект, в старите землянки плетарки. Между лагеристите има политически, неполитически, осъждани няколко пъти криминални и при това струпване на хиляди хора не може да се разбере кой какъв е. Едва след месец-два Гиков е преместен на I обект и разпределен в група за работа на външни обекти[387].

В края на август е взето политическото решение за закриването на ТВО „Белене“. С Протокол „А“ № 179 от 27. VIII. 1959 г. Политбюро решава: „Да се ликвидират трудово-възпитателните общежития в страната“[388]. Това решение е взето по доклад на Тодор Живков, който отново липсва и не знаем същинските мотиви за него.

Към 1 септември 1959 г. в лагера има 1423 души – 276 *контрареволюционери* и 1147 *криминални.* Със Заповед № 67 от 5 септември 1959 г., подписана от Мирчо Спасов, са освободени всички 276 *контрареволюционери.* Освобождаването става на 4, 5 и 6 септември. С три заповеди от 16 септември са освободени по-голямата част от въдворените по линия на НМ, като в заповедите Мирчо Спасов лично задрасква някои от имената с резолюция „Да отпаднат“.

Някои бригади на външни обекти са освобождавани на място. Такъв е случаят с бригадата, която работи в родното място на началника на лагера Иван Тричков – Белица. По спомените на Христо Запрянов бригадата е освободена на 8

[387] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 26.
[388] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3984.

септември 1959 г. Двама служители на разложката ДС правят последен опит да вземат декларация от Запрянов, като го заплашват, че ще го изпратят в Ловеч.

Васил Урумов – Чико, който е с група лагеристи в тухларната в Плевен (на шосето за София), описва последните дни на ТВО „Белене“. На 2 септември 1959 г. окръжният началник на МВР – Плевен полк. Аргиров съобщава на въдворените, че лагерът се закрива. Прочетен е списък от 100 души, които се освобождават. На останалите около 50 човека Аргиров обещава, че ще бъдат освободени не по-късно от 15 септември, след като приберат тухлите. На 13 септември тухлите са прибрани и на 15 септември лагеристите весели и с приготвен багаж очакват освобождаването си. Около 15 часа на обекта пристигат две молотовки с милиция от „Белене“. Аргиров съобщава, че ще бъдат освободени в администрацията на лагера. В „Белене“ молотовките не спират пред щаба, а с пълна скорост минават по понтонния мост и откарват лагеристите на I обект, където заварват други 100-150 човека. Научават, че и на II обект има останали лагеристи, както и в женския лагер. Работата в лагера продължава, докато неизвестността принуждава въдворените да започнат гладна стачка и да откажат да работят. Организаторите са изпратени в карцера и пребити. Около 5 дни по-късно в лагера пристига комисия, в която са началникът на следствения отдел на ДНМ Исак Франсес (Франсез), зам.-началникът на отделение ВИ Делчо Чакъров (Урумов го нарича Куция сатана), полк. Бакърджиев и други. Исак Франсес съобщава на лагеристите, че тази вечер ще пътуват извън острова, ще бъдат изпратени в населено място и това трябва да бъде оценено от тях. Според Урумов 204 души са изпратени в неизвестна посока. Останалите около 200 души са откарани с молотовки в Ловеч[389].

За протеста разказва и Г. В. от Русе. В лагера са останали около 200-250 души, когато в протест срещу неизвестността една сутрин отказват да изядат храната си. Поединично всички са бити и поливани с вода пред портала на лагера, следват дни на побои с тояги и всякакви

[389] **Българският** ГУЛАГ..., с. 324-337.

подръчни средства до изпращането им в Ловешкия лагер[390].

Борис Гиков разказва, че неговата група, която работи в с. Александрово, Ловешко, в началото на септември получава нареждане да се върне, всички лагеристи са събрани на I обект и им е съобщено, че лагерът се закрива и ще бъдат освобождавани на групи. До 3 септември остават 140 лагеристи, на които е казано, че ще прибират реколтата и се чака заповед за освобождаването им. Това продължава целия септември. Накрая те отказват да се хранят. В средата на октомври са натоварени на няколко камиона, покрити с брезент, и пристигат в Ловешкия лагер. Посрещачи са офицерите и старшините от стария лагер и същата охрана, но по-настървена[391].

Тези свидетелства показват, че най-късно в началото на септември 1959 г. вече е имало решение част от лагеристите да бъдат изпратени в нов концлагер. Определянето кои да бъдат тези лагеристи е направено през октомври.

На 30 септември Мирчо Спасов разпорежда да се реши кои от неосвободените все още въдворени да бъдат освободени и кои – задържани в ТВО. На 13 октомври зам.-директорът на Народната милиция полк. Г. Стоянов му докладва, че са изучени досиетата в ДНМ на всички въдворени лица, проведени са разпити на място по техни висящи дела, неизпълнени присъди, отношението им към собственото минало и е разговаряно с ръководния, оперативния и надзирателския състав на ТВО „Белене“ „за вземане решение по съдбата на всеки въдворен“. Според данните на отделение ВИ и изпратения от ТВО „Белене“ списък в лагера би трябвало да има 343 въдворени – 319 мъже и 24 жени. След неколкократни проверки се оказва, че са налице 337 души, четирима са били освободени, но не са били снети от отчет, а един е умрял. (За един липсващ полк. Стоянов не дава никакви данни.) Освен това в ТВО „Белене“ се водят на отчет 62 лица, които не са налице, защото са изпратени в затвора за изтърпяване на присъди, 23 от тях след затвора трябва да се върнат в ТВО, а 39 имат заповеди за освобождаване от ТВО. Всички 360 лица са разпределени в няколко списъка. Съгласувано с

[390] Пак там, с. 289-292.

[391] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 27.

ръководството на ТВО „Белене“, е решено да бъдат освободени 102 души от наличните лагеристи, а 16 от затворниците да не бъдат връщани в ТВО. Те са включени в списъци № 2 и № 3. В списък № 4 са 26 лица, които имат висящи дела с определена мярка за неотклонение, по-лека от задържане под стража, или влязла в сила присъда. За тях се предлага органите на МВР да направят мотивирани предложения до Главна прокуратура или Върховния съд за изменение на мярката в задържане под стража, а за онези с влязла в сила присъда да изпратят препис от нея в ТВО. Въдворените да бъдат оставени в ТВО „Белене“ до решаване на въпроса. Ако съдът и прокуратурата приемат предложението, въдворените да се преведат в затворническото общежитие „Белене“, а при отхвърляне да се обсъди кои да бъдат освободени и кои да останат временно в ТВО. В списъци № 5 и № 6 са 71 лица, за които е установено, че са извършили престъпления преди или по време на въдворяването, но не са били разследвани и съдени до момента. За 53 от тях предложението е да се постъпи според разпореждането на съответния прокурор, който ще разгледа делото, а 18 лица с тежко престъпно минало да се оставят временно в ТВО „независимо от мярката за неотклонение, която ще определи прокурора“. В списъци № 7 и № 8 са 145 лица – 138 от наличните въдворени и 7 от изтърпяващите присъда, които са „крайно опасни за обществения ред и сигурност, държанието им до сега в ТВО не показва осъзнаване на грешките и изправление, поради което предлагаме те временно да останат в ТВО, а затворниците след изтърпяване на наказанията да бъдат върнати там“. Тъй като срокът на въдворяване на някои лица изтича в най-близко време, ДНМ моли Мирчо Спасов да разпореди ръководството на ТВО „Белене“ и отделение ВИ бързо да изготвят предложения за превъдворяване на лицата от списък № 7 за поне още 6 месеца. От тези 138 лагеристи 14 са жени, а 27 са отбелязани като цигани. Между намиращите се в затвора са и някои от бъдещите бригадири в Ловешкия лагер. ДНМ предлага на Мирчо Спасов след утвърждаване на предложенията да командирова в концлагера отговорен служител на МВР, който „да разясни на временно оставащите въдворени, че те не се освобождават сега,

защото не са проявили достатъчно трудолюбие, дисциплина и превъзпитание и че следва да коригират своето поведение, за да бъдат в близко бъдеще освободени онези, които се изправят“. Това според полк. Стоянов е необходимо за заздравяване на дисциплината и показване на пътя, който те трябва да следват[392].

Списъците са изготвени от началника на отдел „Следствен“ на ДНМ полк. Исак Франсес по предложения на окръжните и градски управления на МВР, които са изпратили лицата в „Белене“. По всеки списък Мирчо Спасов прави свои бележки и отхвърля или добавя имена. В Ловеч са били изпратени и някои от предвидените за освобождаване, защото на 27 ноември зам,- директорът на ДНМ предлага за превъдворяване, а Мирчо Спасов утвърждава списък с имената на 35 души (Спасов зачерква някои имена), а на 30 ноември – още трима, които са в списъци № 2 и № 5.

Между предложените като непоправими и опасни за обществото криминални престъпници има хора, въдворени по очевидни политически причини, но без да са категоризирани като *контрареволюционери.* Например споменатият религиозен проповедник Йордан Дренков е предложен от началника на Градско управление МВР – Пловдив за задържане след закриването на ТВО „Белене“ като активен религиозен пропагандатор и измамник, опасен за обществения ред и сигурност. Друг от 166-те опасни за обществото лица е „проводник на западния начин на живот, който на обществени места демонстрира западни танци, мода и песни, дружи с различни хулигани, които на обществени места хулиганстват, а в ТВО има лошо държание и не е дал данни, че се е поправил“. Трети в пияно състояние скъсал портретите на Г. Димитров и Сталин[393].

В края на октомври 1959 г. (след 25 октомври) министърът на вътрешните работи Георги Цанков внася докладна записка до Политбюро на ЦК на БКП, в която съобщава, че към 1 септември 1959 г. в лагера е имало

[392] **Докладна** записка от Зам. директора на Народната милиция полковник Г. Стоянов относно предложения за уреждане положението па намиращите се временно в ТВО лица. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 616.

[393] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1. оп. 7, а.е. 420.

общо 1423 въдворени, от които 276 души *за контрареволюционни прояви и намерения* и 1147 лица *с криминални прояви, с които са станали опасни за обществения ред.* В изпълнение на решението на Политбюро от 27 август са били освободени всички 276 лица, изпратени за контрареволюционни прояви, а от въдворените за криминални деяния са били освободени 981 лица, от които едни освободени след предупреждение, други изпратени в затворите да изтърпяват влезли в сила присъди, а трети ще бъдат привлечени към наказателна отговорност за престъпления, извършени преди и по време на пребиваването им в ТВО. В лагера са останали 166 лица като непоправими рецидивисти, крайно опасни за обществения ред и сигурност. Според Цанков освобождаването на въдворените дава положително политическо отражение и се възприема като мярка, която демонстрира силата на народната власт и възможността ѝ да се справя с такива елементи и без трудово-възпитателни общежития. Но: *„Наред с това имаше и сега има твърде много изказвания, че ТВО беше една подходяща мярка за непоправими криминални престъпници, злостни хулигани, професионални пияници, побойници, развратници и скандалджии“.* Цанков съобщава, че повечето от освободените „бързо се настанили на работа и показват данни за изправяне“, но някои веднага започнали да извършват много и тежки нарушения на обществения ред, неподчинения на органите на МВР и отмъщения към граждани, които според тях имат вина за въдворяването им. *„Те считат, че като няма вече ТВО, могат да нарушават безнаказано обществения ред. В този дух те правят изказване, пеят някаква гнусна песничка и извършиха някои тежки простъпки. Освобождаването на въдворените от ТВО-Белене от друга страна повлия и на някои други престъпни елементи, които до тогава се въздържаха да се проявяват публично и да вършат хулиганства.“* От 15 август 1959 г. до 8 септември били получени съобщения за 6 хулигански прояви в цялата страна, а от 9 септември до 25 октомври – съобщения за 63 хулигански прояви, като една трета от тях са извършени от освободени от ТВО лица[394].

[394] В справка от 29 септември 1959 г. началникът на Столично управление на МВР изброява 10 случая на кражби и скандали, извършени от освободени от

Това била причината последната група да бъде задържана, за да се проучи кои лица имат влезли в сила присъди или престъпления, за които не са съдени. Според Цанков освобождаването на тези 166 лица, непоправими и злостни, ще даде отрицателни резултати, те няма да се въздържат от подобни прояваления и „в настоящата обстановка това няма да се възприеме от гражданите като положителна и оправдана мярка“. От тези 166 души според вътрешния министър 35 са осъждани от 10 до 30 пъти, 36 души – от 5 до 10 пъти, 68 души – до 5 пъти, а 27 са *„проститутки и морално разложени мъже, неколкократно изпращани в ТВО, предупреждавани, но непоказващи изправление”.*

Министърът на вътрешните работи предлага Политбюро да вземе решение:

1. Да останат на тежък физически изправителен труд неосвободените досега въдворени.

2. Счита за целесъобразно МВР да има временно правото да изпраща на такъв труд отделни лица, особено опасни за обществения ред, което да се оформя въз основа на досегашното право, определено в указ 468 от 4 декември 1956 г.

3. МВР да разглежда периодически резултатите от мерките по изправлението на тези лица и освобождава онези, които показват осъзнаване[395].

Всъщност, когато Георги Цанков предлага на Политбюро това решение, концлагерът вече е организиран. Според Тодор Минков първата група от 20 беленски лагеристи (самият той е в тази група) под ръководството на Цвятко Горанов заминава за Ловеч на 10 септември 1959 г. да подготви помещенията, а 20 дни по-късно и Петър Гогов заминава за лагера с останалите лагеристи[396]. Най-вероятно към 19 октомври 1959 г. в Ловеч е преместен целият необходим административен, надзорен и милиционерски състав. Това се предполага от докладна записка на началника на лагера полк. Иван Тричков до Мирчо Спасов от 26 октомври 1959 г. Тричков съобщава, че

ТВО, и предлага в такива случаи да се прилага изселване по чл. 14. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 145.)

[395] **Докладна** записка до Политбюро на ЦК на БКП от Георги Цанков – министър на вътрешните работи, недатирана. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. 420.

[396] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 26

„с част от наличния състав въдворени е разкрит работен обект в гр. Ловеч“. За осигуряване ръководството, охраната и надзора над въдворените на обекта са командировани 7 офицери, 15 старши надзиратели и надзиратели, 55 милиционери и отдельонни командири, 2 заведущ складове, 1 касиер и 1 контрольор. Началникът на лагера моли да бъде издадена заповед на офицерите и служителите вместо дневни пари да се изплаща добавка към заплатите съгласно т. 18 от Наредбата за служебните командировки в размер на 23% за покриване допълнителните им нужди за храна, като заповедта влезе в сила със задна дата от 19 октомври 1959 г.[397]

Преместването на концлагера в Ловеч очевидно е решено през юли-август 1959 г. или още по-рано от Тодор Живков по предложение на Мирчо Спасов и Георги Цанков. В какъв кръг е взето решението, става ясно от стенограмата от заседанието на Политбюро на 5 април 1962 г., на което се обсъжда докладът на комисията на Борис Велчев за Ловешкия лагер. Георги Цанков казва: *„През 1959 г. ние разгледахме обстановката в страната и дойдохме до заключението, че не ще можем да държим лагера Белене. Говорихме с другаря Живков няма ли да е разумно да закрият този лагер. Ако има хора, които са непоправими, да се пратят в затворите. Белене остана за усложнено време. Ставаше въпрос за една група от 500-600 души какво да се прави с тях? Дали да ги пуснем и да започнем да ги гоним наново или да ги изолираме някъде. Тогава решихме да открием една кариера в Ловеч, където да приберем тези хора и да ги превъзпитаваме чрез тежък физически труд. Решение на Политбюро за това няма. По Закона за милицията ние имаме право да създаваме такива лагери. Ние с Мирчо Спасов често сме говорили за тези лагери. Главната отговорност тук, разбира се, е на министъра, въпреки че Мирчо Спасов пряко отговаряше за тези лагери.“*[398]

Министър Цанков аргументира предложението си до Политбюро с това, че престъпността се увеличила след 8 септември, но неколкостотин души са определени да не бъдат освободени преди тази дата. Примерите за хулиган-

[397] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 692.
[398] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 130

ски прояви, които дава в доклада си Георги Цанков и които трябва да оправдаят новия концлагер, са от 13, 19,24 и 29 септември и от 8 октомври – след като набелязаните са вече задържани в „Белене“, а организирането на ТВО „Ловеч“ е започнало. Политбюро е трябвало само да оформи вече решеното и извършеното.

Политбюро обаче не излиза с решение за ТВО „Ловеч“, защото въпреки твърдението на министър Цанков, че за такова решение не са необходими никакви законодателни изменения, тъй като Указ № 468 не е отменен, Указ № 10 от 10 януари 1959 г. е отменил въдворяването в ТВО. Като не взема решение по предложението на министъра на вътрешните работи, Политбюро на ЦК на БКП негласно разрешава организирането на новия концлагер извън закона.

* * *

Според лагерната статистика от ноември 1956 г. до август 1959 г. в концлагера са въдворени 3777 души – 569 мъже и 5 жени по линия на ДС и 2750 мъже и 453 жени по линия на НМ. През 1956-1957 г. са въдворени 1471 души: 379 мъже по линия на ДС, 965 мъже и 127 жени по линия на НМ. През 1958 г. – 1990 души: 168 мъже и 5 жени по линия на ДС, 1533 мъже и 284 жени по линия на НМ. През 1959 г. – 316 души: 22 мъже по линия на ДС, 252 мъже и 42 жени по линия на НМ. В статистиката липсва въдворяването през август, което според издадените заповеди е на 123 души. Така през втория период на ТВО „Белене“ са въдворени най-малко 3900 души.

1964-1977
КОНЦЛАГЕР НА МИНИМАЛНА МОЩНОСТ

Възобновяване на изселването

След закриването на Ловешкия лагер през април 1962 г. МВР прекратява настаняването в ТВО и изселването, а изселническият режим е вдигнат с Решение „А“ № 314 на Политбюро от 3 ноември 1962 г.

Прекратяването на административните репресии, прилагани от МВР, не е в резултат на либерализация, а на властовите борби в комунистическата партия, които превръщат ТВО „Ловеч“ в опасност за позициите на Тодор Живков. Разкритията за Ловешкия лагер, докладвани от началника на следствения отдел на ДС Димитър Капитанов, неговия заместник Гатю Гатев и новия началник на отделение „Въдворяване и изселване“ Иван Чуков направо в ЦК на БКП без знанието на ръководството на МВР, са възприети от близките на Живков заместник-министри Мирчо Спасов и Григор Шопов като опит да бъдат отстранени, а от Живков – като атака срещу самия него. В Политбюро Живков успява да предотврати политическите последствия и да предпази от наказание Мирчо Спасов, но е принуден да се откаже от концлагерите: *„Това е безобразно досаден случай. Трябва да не допускаме такива случаи в бъдеще. Ние с нашето решение сме заложили основите за тези действия. Трябва занапред да ликвидираме заведения от подобен род. Ако е хулиган, да го съдим. [...] Да се ликвидира лагерът. На времето сме се увлекли. Нашето решение беше да отидат там и да работят. Сега няма нужда от лагер. Лагери ще създаваме при случай на война. Комисията да отиде да види какви са хората, които ще пуснем, кои ще пратим в затвора. Лагерът да се разпусне!“*[399].

В края на 1962 г. Живков вече е отстранил противниците си от висшето партийно ръководство, правителството и ръководството на МВР, но все така е смятан за временно явление, посредствен първи секретар, който ще си отиде с

[399] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 129-131.

неизбежното падане на Хрушчов[400]. През 1963 г. става ясно, че антихрушчовските и антиживковските настроения в комунистическата партия (официално обяснявани с „подривната дейност на китайските и албанските разколници“) нарастват и са изразявани повече или по-малко открито[401].

На 2 ноември 1963 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков издава Окръжно № I-3696 до началниците на управления и самостоятелни отдели на МВР и ДС в центъра, директора на Народната милиция, началника на школа „Г. Димитров“ – МВР, началниците на Софийското и окръжните управления на МВР и началниците на участъци на МВР и НМ. Според Диков успехите на социалистическото строителство, повишаването на жизненото равнище на трудещите се и разширяването на социалистическата демокрация укрепват морално-политическото единство и сплотеност на народа около ЦК на БКП и народното правителство. VIII конгрес на БКП е посочил, че представителите на бившите експлоататорски

---

[400] Георги Марков пише: „По-късно, когато Червенков си отиде и името на Живков започна да се затвърждава и да се свързва с промените след 1956 година, хората и отляво, и отдясно го смятаха за преходен ръководител. Сталинистите и привържениците на твърдата линия открито се подиграваха с него, докаго демократите го гледаха подозрително и не му вярваха. Непрекъснато се говореше, че този или онзи скоро щял да го смени. [...] Интелигенцията, която вероятно съдеше за него от речите му, го смяташе за обидно елементарен. В София имаше дузина хора, които го имитираха много сполучливо. Особено гласа и смеха му, който сякаш падаше на етажи, започвайки от най-горния. И ако интелигенцията изпитваше презрително отношение към него и даже си позволяваше да забелязва колко висококултурен бил Червенков, широките маси имаха най-подигравателно отношение. Цялата страна беше залята от вицове за Тодор Живков, при което той неизбежно бе рисуван като прост, ограничен, примитивен човек. От трета страна, както вече казах, в самата партия имаше силно пренебрежение към него“. (**Марков,** Георги. Задочни репортажи за България..., с. 401-411.)

[401] „Още през 1963 г. Захари Харалампиев Свинарски, Пенчо и Петрана Стоилови, тогава членове на БКП, установиха конспиративни връзки с китайското и албанското посолство, откъдето получаваха пропагандни материали и ги разпространяваха тайно между други лица. Те хулеха народната власт, говореха за преврат, приканваха и свои познати да се включат в нелегална борба. През същата година органите на КДС разкриха нелегална антидържавна група в ДИП „Комуна“ – София, ръководена от Тасо Златков, която провеждаше злостна клеветническа пропаганда против линията на КПСС и БКП и подбуждаше към терористически актове.“ (**Доклад** на Ангел Солаков на пленум на ЦК на БКП, 23 март 1967 г.: „За подривната дейност на империалистическите разузнавания и китайските разколници против НРБ и борбата на Държавна сигурност за нейното осуетяване“. ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а.е. 52)

класи са изгубили каквото и да било икономическо и обществено-политическо значение и роля. Но органите на сигурността и опазването на обществения ред не трябва да забравят, че *„макар и да не смеят сега открито да надигнат глава, някои от бившите експлоататори не са се отказали да вредят и кроят планове срещу народната власт, да фабрикуват и разпространяват всякакви гадни слухове и злостни клевети срещу БКП, партийното и държавно ръководство. Тези отрепки от миналото използуват някои отделни затруднения в една или друга област на нашия новоизграждащ се живот, за да изливат мръсната си помия върху чистата и светла снага на нашата социалистическа родина. Сега, когато целият наш трудов народ се е вдигнал на величава борба за претворяване в живота директивите на историческия VIII конгрес на БКП, тези враждебни и антисоциални елементи активизираха своята дейност, използувайки някои временни затруднения по изхранването на населението, породени от тежката и продължителна зима и засушаването, както и разногласията, които възникнаха между ръководството на Китайската комунистическа партия и международното комунистическо движение. В компании, по кафенета, ресторанти и др. общодостъпни места, те съчиняват и разпространяват различни слухове и вицове, злостно клеветят и хулят партията и народната власт и най-отговорните партийни и държавни ръководители. В това кално дело те се допълват и от изметта на нашето общество – разните безделници, хулигани и др. престъпни елементи, които хулиганствуват и нарушават обществения ред. Възползувайки се от бездействието и примиренчеството на някои комунисти и безпартийни граждани, тези елементи напоследък стават дръзки и по различни опашки, в магазини, хлебарници, сладкарници и други места открито злословят срещу Партията и народната власт. В редица случаи, вместо да им дават отпор, отделни заблудени честни безпартийни граждани и отделни членове на БКП сами започват да пригласят на врага“.* Органите на НМ и ДС в много от случаите бездействали, не вземали мерки и не информирали партийните комитети. Затова органите на МВР трябва да поведат *„решителна и системна борба срещу проявяващите*

се враждебно настроени и заблудени лица, които хулят и клеветят партийната и правителствена политика, съчиняват и разпространяват гадни слухове и вицове по адрес на партийните и държавни ръководители, срещу разните престъпници и нарушители на установения обществен порядък, за осигуряване безопасността и спокойствието на трудещите се в нашата страна“[402].

Мерките, които се нареждат с това окръжно, са целият състав да бъде инструктиран за бдителност и незабавно реагиране на вражески и антипартийни изказвания, вицове и слухове, агентурният апарат да бъде насочен да съобщава за всички лица – без оглед на тяхната политическа принадлежност, които разказват вицове и правят изказвания срещу партийната политика и най-отговорните партийни и държавни ръководители. За подобни изказвания на членове на БКП трябва да се информират партийните комитети. Най-злостните разпространители на антипартийни изказвания, вицове и слухове трябва да се предават на съд, а временно увлечените и заблудени лица трябва да бъдат викани в поделенията на МВР и предупреждавани с протокол.

Мерките не предвиждат възобновяване на административните репресии на МВР. Това обаче се променя в рамките на един месец. В началото на декември изселването е възобновено, а на 12 декември е издаден правилник за приложение на принудителните административни мерки по чл. 14 от УНМ (които не са отменяни)[403].

Изглежда, през ноември ръководството на МВР отново е било укорено, че бездейства пред разпространението на вицове и антиживковски изказвания. Това става ясно от изказване на министър Дико Диков на 17 декември 1963 г., с което той разяснява на ръководния състав на окръжните управления и Софийско управление на МВР приложението на чл. 14 от УНМ и Указа за дребното хулиганство и политическите задачи пред МВР:

---

[402] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 59.

[403] **Правилник** за приложение на чл. 14 от Указа за Народната милиция, подписан от министъра на вътрешните работи Дико Диков на 10 декември 1963 г., от главния прокурор Иван Вачков на 11 декември и от началника на управление „Народни съвети, местна промишленост и комунална дейност“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 2, а.е. 1.

„Другари, на органите на МВР е обърнато внимание, че сред тях има разпускане, свиване и отстъпване пред проявите на враговете, хулиганите и другите носители на нездрави антиобществени прояви. Такова свиване има и в обществените организаций.

Враговете са концентрирани в големите центрове, като София, Пловдив, Варна, Бургас и др., както и на големите наши строежи, като Кремиковци, ТЕЦ „Марица Исток" и т.н. Затова не е чудно, че там стават аварии и произшествия, които не се разкриват или трудно се разкриват.

Вражеските елементи са раздвижени, активни и нагли в своите действия срещу властта и нейните мероприятия. Разпространяват слухове и вицове, особено след разногласията ни с ръководството на ККП и убийството на президента на САЩ Кенеди. С вицове те опорочават нашите успехи и постижения в строителството на социализма, говорят против Правителството и ЦК на БКП, особено против първия секретар др. Живков. Тук има пръст врага, има пръст чуждестранната разведка. Иначе неможе да се обясни хулиганството в неговата най-вулгарна форма, безделието и т.н.

Целта е да се създаде неверие в нашата власт, в дружбата ни със СССР, да се компроментира правителството и ЦК на БКП, нашия Първи секретар – др. Тодор Живков.

Чуждестранните разведки се стремят да навлезат в редовете на студентската младеж, в редовете на некои младежки среди.

Не се уценяват тези нагли прояви на врага и по такъв начин неможе да се види какви пагубни последствия ще ни донесът в случай на усложнена обстановка и при евентуални икономически затруднения, които ние ще имаме по пътя на нашето успешно социалистическо строителство.

Това налага изселване и преди всичко изселване от София на ония, които злословят, приказват безотговорно и т.н., но се указа, че когато трябва да се издирят тези хора, ние сме слаби, неподготвени за една такава мерка.

За правилна борба с тези прояви, необходимо е да се има предвид следното:

1.Политически правилно да уценим тези явления.

Милицията и ДС да станат страшилище за хулиганите и враговете, за любителите на вицове и вражески слухове.

2.Да се разгаря умразата на народа срещу враговете и хулиганите, да се държи народната революционна бдителност на нужната висота.

3.Да се вземат най-сериозни мерки срещу нарушителите на социалистическия обществен и правов ред. Може да се извикват в поделенията на МВР такива елементи и там да подписват деклараций, че са предупредени да спрът с тази своя дейност, защото в противен случай ще бъдат изселвани по член 14 от Указа за Народната милиция.

Какви явления се наблюдават в некои среди на Партията?

– Еснафлък в неговата най-отвратителна форма. Некои хора мислят само за леки коли, апартаменти и вили, мислят да излизат навън, извън страната. Комуниста трябва да воюва за комунистическата правда и за изпълнение на партийните решения. А има комунисти, които клеветят, злепоставят, само и само да вървят нагоре.

Зададен ми беше въпроса, какво да правим с ония бивши служители от ДС и НМ, които като пенсионери са се разложили, пиянстват и хулиганстват. Трябва да се знае, че с такива хора ще се постъпва по общия ред, те небива да правят изключение.

Некои комунисти говорят против Партията и СССР, като казват, че ръководството на ККП е право, а когато ги изправят да отговарят пред Партията за свойте безотговорни приказки, те казват, че имали политически разногласия, казват, че такова било тяхното мнение по големите въпроси на нашата политика. [...]

В Партията има и политически мъртви души, които са безразлични и незаинтересувани от това, което става в нашата страна.

Уценката, която ни се даде за либерализма и пасивността в нашата работа е правилна. Необходимо е да се набележат мероприятия, за да излезем от това положение. Нека се знае, че нашата партия е силна и няма да трепнем в решенията си и срещу членове на Партията, които са се разложили“[404].

[404] **Протокол** от съвещание с ръководния състав на окръжните управления на МВР и Софийско управление МВР, 17 декември 1963 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. 310.

Така две са категориите, посочени като заплаха: разпространителите на вицове и слухове и комунистите, които говорят срещу партийното ръководство. Министърът на вътрешните работи специално подчертава персоналната насоченост на тази вражеска и антипартийна дейност срещу първия секретар Тодор Живков. А на същото заседание заместник-министърът на вътрешните работи Мирчо Спасов представя Живков и като физически застрашен от тази вражеска дейност:

„Другаря Министър обрисува вражеските действия в страната, а именно:

- *вицове, вражески слухове, закани за убийства на отговорни наши държавни и партийни ръководители.*
- *некои другари, забравили се, не само разпространяват китайските материали, но разпространяват сериозни закани срещу др. Живков и др. наши ръководители.*

Искам да обърна вниманието ви, че по сигнал за остра форма на вражеска дейност, закана за убийство на наш ръководител, трябва да се действа най-бързо и оперативно да се изпълняват набелязаните мероприятия, като се уведомява и ръководството на МВР. Оказвайте строго и бързо съдействие на другарите от УБО. Никакво подценяване на тази задача. Много покъзателен е случая с милиционера, който говори за убийство на др. Тодор Живков. Ликвидирайте всякаква разпуснатост в това направление. Трябва да се вземат сериозни мерки, за пълна сигурност на нашите другари.“

Изселването вече е започнало на 9 декември 1963 г., още преди приемането на правилника за приложението на чл. 14 от УНМ. Този ден са изселени 37 души по линия на Народната милиция[405]. Със заповеди от 16 декември 1963 г. са изселени *прокитайски настроени* членове на БКП, а със заповеди от 25 декември 1963 г. са изселени някои от бившите опозиционни лидери.

На 30 декември 1963 г. министър Дико Диков издава Окръжно до началниците на ОУ на МВР № I-4202:

„В годините след 9.IX. 1944 г. в София се настаниха много

[405] До края на годината са изселени още 50 души по линия на НМ, през януари 1964 г. са изселени 56 души, а през февруари – 64. (**Справка** как е прилаган досега чл. 14 от Указа за Народната милиция, 2 април 1966 г., от нач. под. 1248 – МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 23.)

бивши хора: индустриалци, търговци, дейци на буржоазните партии, царски офицери, полицаи и др., дошли от всички окръзи на страната.

Част от тях получиха софийско жителство, а други по различни поводи получават временно жителство в Столицата или в присъединените към нея села.

Тази концентрация на враждебно настроени към политиката на партията и народната власт остатъци от бившите експлоататорски класи създава възможност да се води вражеска агитация, да се разпространяват всевъзможни слухове и вицове по отношение на отговорни партийни и държавни ръководители и мероприятията на партията и правителството, да се влияе върху по-изостаналите и неукрепнали в политическо отношение хора и да се трови политическата атмосфера в Столицата.

За да бъде прочистена София от тази категория хора в срок от два месеца, изпратете на Софийското управление МВР списък на бившите хора от окръга ви, които пребивават понастоящем в Столицата "[406].

До 10 февруари 1964 г. от София са изселени 219 души: 41 мъже и 7 жени по линия на ДС и 158 мъже и 13 жени по линия на НМ.[407] Причините за изселването по линия на ДС са: вражеска агитация и пропаганда и разпространяване на слухове – 30 души, друга антидържавна дейност – 17, неморални деяния – 1, а по линия на НМ: обикновени, взломни и джебчийски кражби – 109, измами – 13, хулиганство – 23, хомосексуализъм – 5, пиянство и комар – 5, изнасилване и блудство – 5. До 9 октомври 1964 г. от София и окръзите в страната са изселени 268 души по линия на ДС и 527 по линия на НМ (и има постъпили предложения за изселване на още 54 лица по линия на ДС и 262 лица по линия на НМ).[408] До края на 1965 г. по линия на НМ са изселени 581 души[409], а по линия на ДС – 320 души:

[406] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 11, а.е. 59.

[407] **Справка** относно изселените от София лица на основание чл. 14 от УНМ, 10.11.1964 г., от началника на Софийско управление на МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 10, а.е. 1357.

[408] **Съдоклад** относно работата на Софийско управление МВР по изпълнение на чл. 14 от УНМ, 9.10.1964 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1522.

[409] **Справка** относно как е прилаган досега чл. 14 от УНМ, 2.04.1966 г., от нач. под. 1248 – МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 3.

„През 1963-1964 г. също става изселване във връзка с раздвижване на вражеските елементи. Изселени предимно вражески настроени хора, които са правили изказвания против партийните и правителствените мероприятия. За разлика от по-рано сега са изселвани не цели семейства, а само непосредствения виновник. Изселени са всичко 299 души, от които около десетина души са от провинцията. След краткотрайно прекарване на определените им места са върнати 230 души от тях, а са останали изселени само 69 души. Повечето от изселените са изпратени по родните им места. Освен това в ДЗС Ножарево, Силистренски окръг, има 11 души; каменни кариери с. Крупен, Толбухинско, има 4 души; с. Мътница, Шуменски окръг, 1; ДГС с. Черни Вит, Ловешки окръг, 2 души; ДГС Бяла Паланка, Сливенски окръг, 2 души; ДГС Рогозина, Толбухински окръг, 2 души и гр. Свищов 2 души.

През 1965 год. са изселени само 21 души, от които 9 са бивши офицери замесени с заговорниците. Те са изпратени в градовете: Исперих, Кубрат, Дулово, Преслав, Тетевен, Тервел, Троян, ДЗС Ножарево и мина Твърдица. Осем са българомохамедани и са в ДЗС Белене в острова.

От изселените през различните години само малка част се повтарят и са по два пъти изселвани. Повечето от изселените макар и вътрешно да са били озлобени привидно са се държали добре, включвали са се в масовите организации и са работели. Някои от тях преоцениха своето поведение в миналото и си направиха изводи. Други са остаряли и не са годни за вражеска дейност. Но значителна част си останаха заклети врагове.

Много лошо повлия върху обществеността и самите изселени бързото им връщане. И то не за отделни случаи, за които евентуално може да е станала грешка, а масовото връщане през 1963-1964 год. Това не спомага на изселените да вземат курс към поправяне, а обратно, да считат, че това е случайно хрумване на отделни личности и има временен характер“[410].

В справка за изселените от София лица в края на 1963 г. и началото на 1964 г. са описани три характерни случая на

[410] **Справка** относно изселените лица по линия на КДС от 1948 до 1965 год., 12.02.1966 г., от началника на под. 1248 – МВР Семко Ковачев. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 3.

изселени по линия на ДС. Първият е бил политически концлагерист в „Белене“ от 1958 г. до септември 1959 г., но след освобождаването си *„се занимавал изключително със спекулативни сделки, изнудване, измами и пр. Освен това е продължил да злоелови по адрес на Народната власт и комунистите, като очаква края на Народната власт“.* Вторият е бивш царски офицер и бивш групов началник в отделение „А“ на Дирекция на полицията, осъден от Народния съд на 10 години затвор, политически концлагерист в „Белене“ от ноември 1956 г. до септември 1959 г., който *„напоследък се е активизирал и системно разпространявал вражески слухове, очаква падането на Народната власт.“* Третият е бивш търговец, член на Демократическата партия и секретар на Никола Мушанов, опозиционер след 1944 г., изселен от София, възстановил жителството си през 1956 г., който и след това *„продължил да се среща с бившите си съидейници и други вражески елементи, да злослови срещу Народната власт, разпространявал вицове и слухове. Освен това се занимава с изнудване и измама на граждани и разиграва комар“*[411].

Характерният за тези справки израз „освен това“, с който се добавят криминални провинения, е в тон с наложената от 1958 г. линия да се приписва криминален характер на политическия противник, но също е и поради отсъствието на реална *вражеска дейност* при необходимостта да се проведе заповяданата репресивна кампания:

„За допуснатите грешки много спомогна кампанийния характер на изселването, липсата на време за задълбочено изучаване на лицата и набиране необходимата документация.

Софийско управление МВР се оказа неподготвено за такава мярка, особено по линия на ДС. Вражеския и престъпен контингент не се наблюдаваше отблизо, не се знаеха последните прояви на същите и затова масово се предлагаха лица за изселване въз основа на стари данни или присъди.

Сериозна слабост при подработване предложенията за изселване е, че не винаги се търсеше мнението на

[411] **Справка** относно изселените от София лица на основание чл. 14 от УНМ, 10.02.1964 г., от началника на Софийско управление на МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 10, а.е.

обществеността по месторабота и местоживеене на лицето“[412].

„Белене“ отваря врати

„Белене“ е предвидено да бъде място за наказателно презаселване още в подготовката за възобновяване на принудителните административни мерки. В правилника за приложение на чл. 14 е приложен образец на декларацията, която лицето подписва при връчването на заповедта за изселване. Декларацията включва предупреждение за презаселване в „Белене“ като едно от строгите наказания за нарушаване условията на изселването: *„Известно ми е, че при неизпълнение на заповедта ще ми се търси най-строга отговорност, включително превеждането ми на местожителство в с. Белене и на работа в ДЗС „Белене“ или привличане към наказателна отговорност по чл. 207 ал. I и чл. 285 „а“ от НК“.* Никъде не се споменава, че това ще бъде принудително установяване на самия остров.

---

[412] **Съдоклад** относно работата на Софийско управление МВР по изпълнение на чл. 14 от УНМ, 9.10.1964 г. От зам.-министър на МВР и директор на НМ ген.-майор (по това време Григор Шопов, документът не е подписан), изпратен на членовете на Колегиума на МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1522.

Директорът на НМ привежда няколко примера на изселени от Софийско управление МВР. По предложение на о.р. Ив. Христов сляпа жена е изселена по линия на ДС и едва след пристигането ѝ в Силистра от окръжното управление сигнализират, че тя не може сама да се обслужва. По предложение на о.р. Манов по линия на ДС е изселен автомонтьор, в подкрепа на когото административното, партийното, профсъюзното и комсомолското ръководство на предприятието са направили изложение до министъра на вътрешните работи. По предложение на о.р. Никола Терезов по линия на НМ е изселена бременна в 5-ия месец жена, която вече била започнала работа и въпреки молбите ѝ да не бъде изселвана, защото е бременна. След изселването родила седмаче, за което били необходими специални лекарски грижи. Директорът на НМ предлага в бъдеще да се търси строга отговорност от виновните оперативни работници и ръководители, които допускат нарушения по приложението на чл. 14 от УНМ; да се преустанови всякаква кампанийност в изселването; комисията да изисква най-строго спазване на правилника; да се утвърждават за изселване рецидивисти, хулигани и вражески елементи „с проявена вражеска дейност в последно време“, които са станали нетърпими за обществото; да се взема предварително мнението на обществените организации и ръководствата на предприятията по местожителство и месторабота. Григор Шопов подчертава ролята на началника на Софийско управление на МВР ген. Стефанов, който като член на комисията по изселването често настоявал да се изселват лица без достатъчно основание и материали.

На съвещанието на 17 декември 1963 г. министърът на вътрешните работи нарежда: *„За ония лица, които нарушават определената им мярка за принуда, режима им се утежнява, ако те действително не се поправят. Нинов* (окръжният началник на МВР – Плевен Стойко Нинов,), *виж помещението на острова Белене и го приведи в готовност. Освен това, всичко трябва да се разясни на изселваните лица, за да знаят те, какво ги очаква в случай на неизпълнение. Ставаше въпрос при нас и за лагер или ТВО. Ние се спряхме на с. Белене, но това не е лагер, тъй като последния предвижда охрана, храна, легла и т.н. Но в новия указ и този въпрос за лагерите трябва да се реши, за да имаме ние в ръцете си законна форма и в случай на усложнена обстановка да действуваме“.*

Много малко е известно за условията на живот и работа, за режима, охраната и агентурно-оперативната работа в общежитието през 60-те години. Наличните документи са недостатъчни, почти напълно липсват свидетелства от този период. Това, което е известно, е, че изселените лица се намират на II обект под контрола на милиционерската охрана на затвора. Работят в горското стопанство на острова към ДЗС „Белене“. Не могат да напускат острова без разрешение на началника на охраната на затвора. Имат свиждане с близките си. Това са ограничения, които не съществуват в принудителната административна мярка изселване, а са характерни за концлагерния режим. При това те са настанени на територията на действащ затвор, а не в населено място.

В доклад до Политбюро от 10 октомври 1964 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков, министърът на правосъдието Петър Танчев и главният прокурор Иван Вачков съобщават, че от 9 декември 1963 г. от София и окръжните градове са били изселени 754 лица. Настанени в ДГС, ДЗС, каменни кариери, мини и други работни обекти, някои от тях *„отказват да работят, отдават се на пиянство, крадат, бягат от работните места и разлагат дисциплината сред останалите добри производственици“*. Въпреки проведената разяснителна работа от органите на МВР, прокуратурата и ръководствата на предприятията те не се включват в работа *„и поради това, че не се охраняват от органите на Народната милиция и няма орган, който да*

ги застави да работят Така дискредитират мероприятието по чл. 14 от УНМ и трябва *„такива лица бързо да бъдат изолирани от останалите изселени лица* Към момента на изготвянето на доклада 38 лица от *„изброената категория“* се намират в общежитието на остров Персин.

„Те са придадени на работа в ДЗС-Белене, което експлоатира земята на острова. Същите не могат да напускат острова без разрешение на началника на поделението, което охранява Трудово поправителното общежитие за затворници. Срещу положения труд те получават възнаграждение. Но и тук същите лица не се включват в активен труд и изработват нормите едва до 20-30%, а някои не могат да изработят дори стойността на храната, която получават.

Имайки предвид, че за в бъдеще такива лица ще бъдат изпращани в ДЗС „Белене“, намираме, че е необходимо да се подобри базата за изселените лица, в която те ще работят като работници на ДЗС, ще получават пълно възнаграждение за изработената работа и ще се създаде възможност за провеждане на по-голяма възпитателна работа.

[…] Като се има предвид, че на острова са организирани две затворнически общежития на затвора Белене, където живеят над 800 затворника, че целият остров е под усилена охрана и създадената многостранна организация и експлоатация на острова се явява крайно неудачна, особено сега, когато се увеличи броят на изселените лица, настанени на работа при ДЗС „Белене“.

За да се създадат условия за най-пълно използуване острова като земеделско стопанска единица, най-правилно да се оползотвори труда на затворниците от затвора Белене, на изселените, които ще бъдат настанени в острова, да се осигури най-ефикасна охрана на затворниците, контрол и наблюдение над изселените, да се подобри възпитателната работа сред изселените и затворниците, считаме за правилно – екплоатацията на острова, селскостопанското производство, животновъдството, улова на риба, горското стопанство и мелиоративните мероприятия да бъдат предадени изцяло на Държавното стопанско предприятие към затворите при Министерството на правосъдието. Министерството на

селскостопанското производство, Министерството на вътрешната търговия и Главното управление по горите и горската промишленост при Министерския съвет ще следва да осигурят методическо ръководство относно селскостопанската дейност, горското стопанство и риболова в придадените на Министерството на правосъдието Държавно земеделско стопанство“[413].

Общежитието в „Белене“ е отворило врати на 19 януари 1964 г. – на тази дата според сведенията за изселените в ДЗС „Белене“ постъпва първият презаселен. До 19 юни 1964 г. в общежитието са въдворени със заповеди 46 души, от които в общежитието се намират 32,4 са преведени другаде (двама в затвора, един следствен, един в Трудови войски), а 10 не са изпратени. Повечето от тях са наказателно презаселени от други места за изселване: 4 от Бобов дол, 4 от Ножарево, 11 от Черни Осъм, 6 от Мътница, 4 от Черни Вит. Останалите седем са изселени директно в „Белене“. Обикновено всеки месец постъпват по няколко души (с изключение на септември 1964 г.), изпращани на малки групи от едно окръжно управление. Например на 23 август 1964 г. постъпват четирима души, принудително установени в каменната кариера Крупен и презаселени от окръжното управление в Толбухин, а на 16 декември 1964 г. окръжното управление в Силистра изпраща 7 души, дотогава изселени в Ножарево и Куфалча. Към 1 януари 1965 г. в общежитието има 39 души, били са освободени 26 души, а 11 имат заповеди за презаселване в „Белене“, но не са изпратени. От откриването на общежитието до 1 ноември 1965 г. са постъпили всичко 91 човека, освободени са 45, един се е удавил, двама са в затвора, налице са 43 (вж. в „Статистически данни“ табл. XXIII).[414]

До 1 януари 1965 г. през общежитието са преминали 68 души. Мнозинството от тях според справките са били изселени за пиянство, хулиганство, кражби, безделие или скитничество и презаселени в „Белене“ за лошо поведение в мястото на принудителното установяване. От 39-те души

---

[413] **Доклад** от Д. Диков, министър на вътрешните работи, П. Танчев, министър на правосъдието, и Ив. Вачков, главен прокурор на НРБ, до ПБ на ЦК на БКП за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към ДСП при затворите при Министерство на правосъдието. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1521.

[414] **Списъци** на изселниците в ДЗС „Белене“ съгласно чл. 14 от УНМ. АКРДОП-БГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1565.

налице в общежитието 32 са за срок от 5 години, двама – за 3 години, трима – за 2 години, един – за 1 година, а един е за 10 години. Въз основа на справките при няколко души може да се допусне наличие на политически мотив. Например един от изселените директно в „Белене“ няма криминални престъпления, а е обвинен в скитничество, не желае да се труди и е бил осъждан условно за опит за бягство в Югославия. Един е бил изселен завинаги в Ножарево за хулиганство и вражеско поведение. Един е изселен за криминално поведение, но е отбелязано, че баща му е бил разстрелян като член на асеновградската горянска конспирация Национал-християнски кръст.

Безспорно политическо въдворяване има при петима от тези 68 души. Четирима от тях са от Рибново, един е от Осиково, Благоевградско. Изселени са директно в „Белене“, а не са презаселени. Причината за репресията е съпротивата срещу първия опит за смяна на имената на българите мюсюлмани в Пазарджишки и Благоевградски окръг, започнал през есента на 1963 г. В началото на 1964 г. хората започнали първоначално поединично, а след това и групово да отиват в турската легация в София с молби за изселване. След като били сменени имената на хората в селата Огняново и Скребатно, на 30 март сутринта в Рибново пристигнали комисията по преименуването, агитаторите, един оперативен работник, 4 милиционери и 12 отрядници, както и десетина войници, под предлог че провеждат занятие в близост до селото. Пристигналите били посрещнати огранизирано от цялото население и „за да се изтеглят от селото се наложила стрелба във въздуха от почти всички другари“. Били преследвани на половин километър извън селото. Един от милиционерите бил заловен, бит, отнели му пистолета и автомата и го пуснали да си върви. Заловен бил и един войник, но след като му взели автомата, го пуснали да си върви, тъй като изпълнявал заповед. Според директора на училището учителският дом бил претърсен от въоръжени селяни за скрити агитатори. На 31 март в Якоруда се провело партийно събрание за преименуването, но научили за целта на събранието, хората се събрали на площада и протестирали срещу смяната на имената. Един от впоследствие изселените, който бил критикуван на

събранието за неправилна позиция по националното осъзнаване, хвърлил демонстративно партийната си книжка и застанал начело на демонстрацията, но призивите му да се влезе в сградата не били последвани и демонстрацията останала мирна и на площада. Същия ден акцията по преименуването била отменена. В Корница прекратяването на преименуването било посрещнато с радост от населението и двама от по-късно изселените дали вечеря за съселяните си. За разлика от Якоруда и Корница, съпротивата в Рибново е окачествена като метеж. В информация за метежа министърът на вътрешните работи Дико Диков предлага на ЦК на БКП: *„Да се разреши на органите на МВР да предприемат наказателни и административни мерки по отношение на организаторите и най-активните участници в метежа“*[415]. С решение от 12 май 1964 г., с което осъжда извършените насилия и извращения на партийната политика към българо-мохамеданите и набелязва мерки за дългосрочна работа по икономическото, образователното и културно-просветното развитие на това население, Политбюро нарежда МВР и ОК на БКП – Благоевград да вземат най-строги мерки срещу „реакционните и вражеските елементи в окръга“, да се издирят всички организатори и участници в покушенията и побоите на активисти и органи на властта, като най-провинените бъдат съдени и изселени.

МВР прави опит да установи организаторите на *метежа* в Рибново, най-вече по агентурен път. ОУ МВР – Благоевград установява 212 активни вражески елементи, от които 52 взели активно участие в съпротивата в Рибново и други села, а останалите подстрекавали за изселване и носили молбите в представителствата на Турция. От тях били осъдени на лишаване от свобода 31 души, от които 11 за *метежа* в Рибново[416]. През април и май ОУ МВР – Благоевград издава заповеди за изселване на 19 българи мюсюлмани – 4 от Корница, 5 от Якоруда, 1 от Осиково и 9

[415] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 10, а.е. 90.

[416] **Докладна** записка на зам.-председателя на КДС относно извършената проверка и изясняване на оперативната обстановка и състоянието на агентурно-оперативната работа в районите с българомохамеданско население в Благоевградски и Пазарджишки окръг към 3 юли 1964 г., София, 6.07.1964 г. – В: *Държавна* сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том 1. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2013.

от Рибново. Заповедите за хората от Якоруда и Корница са издадени на 9 май, а от Рибново и Осиково – на 10 май 1964 г. На 28 май, е издадена заповед за изселване на още един човек от Рибново.

Всички от Рибново и Осиково са изселени за 5 години в ДЗС „Белене“, докато тези от Якоруда са изселени за 1, 2 и 5 години в каменна кариера Мътница, ДГС „Черни Вит“, Ловешко, ДЗС „Раковски“, Толбухински окръг, каменна кариера Крупен, Толбухински окръг, и ДГС – „Черни Осъм“, а от Корница – за 2 и 3 години в каменна кариера Крупен, ДГС – Етрополе, ДГС „Черни Осъм“ и ДГС „Черни Вит“.

Предложенията за изселване са направени от началник-участък МВР и районния прокурор и са съгласувани с началника на окръжното управление на МВР и окръжния прокурор, подписани са от назначената комисия начело със зам.-министъра на вътрешните работи и директор на Народната милиция Григор Шопов, а заповедите са издадени от началниците на окръжното управление. Първите предложения, датирани на 6 май 1964 г., са за ДЗС „Ножарево“ или ДЗС в Толбухински окръг. Върху едно от тях има резолюция: „Защо не е по-тежко наказанието за такива престъпници!“, и върху предложеното място на принудително установяване ДЗС „Раковски“ е написано „Белене“.[417] Резолюцията е от Г. Кръстев, длъжността не е посочена, но вероятно е членът на комисията по предложенията за мерките по чл. 14 и зам.-директор на НМ. Така най-вероятно решението за изселването в „Белене“ на хората от Рибново е взето в комисията на МВР по изселването. Предложението за изселването на последния рибновчанин (със заповед от 28 май) е направено на 17 май и вече е за ДЗС „Белене“.

Изпратените в „Белене“ са обвинени, че са били активни участници „по време на метежа“ в Рибново на 30 март 1964 г., взели активно участие в преследването и прогонването на комисията. Някои от тях били инициатори на събирането и занасянето в турската легация на молби за изселване през есента на 1963 г. и лично ги написали на „латински език“. Почти всички са обвинени в организирането на отпора. Един от изселените няколко дни преди 30 март бил викан да му се смени името, отказал и

[417] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. l.а.е. 1185.

разказал в селото, че бил бит и тормозен, което настроило селото за активен отпор, а след това организирал сигнализирането на селяните при появяване на членове на комисията или органи на реда. Друг прерязал телефонната линия по време на смяната на имената. Трети на проведеното на 29 март партийно събрание се заканвал публично и псувал секретаря на Окръжния комитет на БКП Съботни Генов, който по-рано им казал, че имената няма да се сменят. Така той „провалил партийното събрание и създал настроение за активен отпор срещу провеждането на едно мероприятие в такава насока". Същият на 30 март сутринта, като видял влизането на членовете на комисията и представители на властта, започнал да вика: „Братя, ставайте, изгоряхме!", и населението излязло с брадви, камъни и колове. Някои от изселените са обвинени в нанасянето на побой на милиционера, в преследването на комисията и че отнели от органите на реда автомат и пистолет и с тях правили обиски в домовете на учителите българи за укрити членове на комисията, за да ги ликвидират. На практика всички сведения за поведението на въдворените по време на „метежа" са основани на агентурни донесения. Един от ходжите, близо 60-годишен, е изселен със следните мотиви: *„Предвид на това, че е един от най-авторитетните хора в селото, злослови против народната власт, взел активно участие по организирането на метежа на 30 март, отказва да прави самопризнания и за да не се допусне евентуално групиране на населението около него при освобождаването му."*

От десетте души с издадени заповеди за изселване в ДЗС „Белене" на острова са изпратени петима. Заповедите за тяхното изселване са отменени: на двама на 15 октомври, на други двама на 24 октомври и на един на 13 ноември. Заповедите на неизпратените са отменени: на един на 6 август, на един на 24 октомври, на двама на 28 януари 1964 г. и за един няма данни. В доклада си от 9 октомври 1964 г. директорът на НМ съобщава, че от откриването на общежитието са преведени 38 лица, „в което число влизат и изселените направо от Благоевградски окръг помаци, за част от които има решение да бъдат освободени"[418].

[418] **Съдоклад** относно работата на Софийско управление МВР по изпълнение на чл. 14 от УНМ. 9 октомври 1964 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е.

Към 15 август 1965 г. в общежитието са налице 37 души. Сред тях отново има трима българи мюсюлмани. Те са от с. Краище, община Белица, и са изселени директно в ДЗС „Белене“ за срок от 5 години от ОУ МВР – Благоевград със заповед от 4 август 1965 г. като инициатори и организатори на групата, която на 19 юли 1965 г. пристига в София, за да моли в ЦК на БКП за връщането на мюсюлманските имена. Мотивите в заповедта за изселване са: *„За организиране на открит протест против политиката на Партията по националния въпрос и искането да бъдат писани турци, а не българи* Почти по същото време са изселени, но не в „Белене“, организаторите на посещение в София на група от 29 души от Велинградско, които на 2 април 1965 г. посещават съветското посолство, Министерския съвет и ЦК на БКП, за да се жалват от смяната на имената. До края на годината очевидно са въдворени още петима българи мюсюлмани, защото в цитираната по-горе справка на под. 1248 през 1965 год. са изселени по линия на КДС 21 души, от които „осем са българомохамедани и са в ДЗС „Белене“ в острова“[419].

Няма информация за движението на въдворените в годините 1966-1968, но общежитието продължава да функционира. Двадесет и шест от въдворените в „Белене“ през 1964 г. до края на същата година са презаселени на нови места, върнати на старите места на изселване или с отменена мярка – едни за добро поведение и труд, други – поради възрастта и негодността им за каквато и да било работа, или по очевидно политическо решение като в случая с хората от Рибново. След като през първата половина на 1965 г. освобождаванията са единични, през юни 1965 г. отново са освободени или презаселени 10-12 души, а в следващите месеци отново освобождаването е поединично. Останалите от въдворените през 1964 г. са с отменено заселване в „Белене“ със заповеди от януари и август 1967 г. и от октомври 1968 г. Един от случаите е на човек, който е в „Белене“ от декември 1964 г. до януари 1967 г. и отново е изселен в „Белене“ през юли 1968 г. по

1522.

[419] Справка относно изселените лица по линия на КДС от 1948 до 1965 год., 12.02.1966 г., от началника на под. 1248 Семко Ковачев. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 3.

време на Световния младежки фестивал, а през октомври същата година е презаселен със срок „завинаги“ в Ножарево.

1968 година – нови репресивни кампании

Единственото известно ми свидетелство за този период е публикувано в „Българският ГУЛАГ“, но то не описва самото общежитие на II обект, а извънредно въдворяване във временен бивак. Авторът с инициали А. Б. на два пъти – през 1949 г. и 1953 г. – бил съден за опит за бягство през границата и с намесата на Държавна сигурност уволняван от всяка работа, на която постъпвал. През пролетта на 1968 г., когато слушал чужди радиостанции и коментирал с приятели Пражката пролет, бил арестуван и в управлението на МВР на бул. „Г. Димитров“ майор Цаков му съобщил: „Изселваме те завинаги на остров Белене“. Заедно с други задържани незабавно бил откаран в „Белене“, на застава „Акация“ в източния край на острова (всъщност тази застава е в северозападния край на острова), в изоставена сграда с парцаливи дюшеци и голи нарове. Въдворените скоро станали около 200 души. Оставени сами, без охрана, не били извеждани на работа и не получавали храна – хранели се тайно от насажденията с царевица и грах, било им забранено да се движат из острова и да излизат на брега. А. Б. предполага, че разпръснати из острова, имало и други групи, изпратени *„по чешките събития* От време на време групата била инспектирана от началника на затвора майор Тачев. На проверка идвал и инспектиращ от София, на когото се оплаквали, че няма какво да ядат. Разрешили един от тях да ходи до селото, за да купува храна. Гладът обаче продължил и веднъж въпреки забраната хората излезли на брега и махали на движещ се близо до брега чужд кораб, като показвали, че са гладни; моряк им хвърлил огромен бут. През есента на 1968 г. въдворените били ужасени от мисълта да презимуват на острова, което означавало гладна смърт. Тогава дошла комисия начело с Делчо Чакъров, за когото знаели, че отговаря за лагерите в страната. Чакъров ги приел един по един. *„Мен ме попита искам ли да ме пуснат да си ида от България. Попитах ще*

ми дадат ли паспорт като всеки човек, а той се засмя и рече, че съм бил голям дявол. След една седмица ни освободиха всички и се прибрах в София.“ В началото на 70-те А. Б. отново бил изселен на остров Белене, очевидно на II обект, този път само за два месеца. Условията били по-прилични. Веднъж в района на обекта открили потънала в земята землянка, в която имало полуразложени цивилни дрехи и останки от куфари[420].

Най-вероятно въдворяването на А. Б. на острова през пролетта на 1968 г. е свързано не с Пражката пролет, а с двете кампании, които КДС и МВР провеждат през годината. В началото на 1968 г. структурите на КДС получават нареждане да прилагат административните репресии във връзка с обществените реакции срещу повишаването на цените на стоки и услуги. На 11 януари 1968 г. първият заместник-началник на КДС Мирчо Спасов издава окръжно до началниците на окръжните управления на КДС „Относно мерките за пресичане на вражеските прояви и действия във връзка с решенията на ЦК на БКП и Министерския съвет от 29.12.1967 г.“. Спасов ги упреква в пасивност пред „нетърпими вражески прояви, някои особено остри и опасни“, в резултат на която пасивност *„не е изключено отделни лица с враждебно отношение към Народната власт да пристъпят към по-остри действия. Има данни, че някои бивши царски офицери и други вражески елементи се уговарят да използват създалата се обстановка, за да водят скрита подстрекателска подривна дейност, да влияят върху съзнанието на трудещите се и да ги подбуждат към открити действия срещу Народната власт“.* Като натоварва окръжните началници с персонална отговорност за вземането на енергични мерки за своевременното разкриване, изясняване на причините и пресичане на вражеските прояви, Мирчо Спасов нарежда: *„За бързо и своевременно пресичане на вражеските прояви, особено в големите градове, да се прилагат административни мерки като изселване, отнемане на жителство, строго предупреждение с писмен протокол, включително и разследване и даване под съд. При необходимост да се иска санкция по телефона“*[421].

[420] **Българският** ГУЛАГ..., с. 385-388.
[421] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 10, а.е. 1440.

През 1968 г. по линия на ДС са изселени 219 души – 158 мъже и 61 жени. От тях 90 са за *вражеска агитация и пропаганда.*[422]

Малко по-късно започва подготовка за IX Световен фестивал на младежта и студентите, който трябва да се проведе от 28 юли до 6 август 1968 г. Някои от мерките, които МВР взема по отношение на *вражеския и криминален контингент* са административни: изселване от София и окръжните градове; контрол върху изселените, за да не отидат в София и другите фестивални градове[423]; усилване на охраната и явния контрол върху изселените и специално върху тези в ДЗС „Белене“, ДЗС „Ножарево“, ДСО „Стройрайон“ – Ихтиман и тухларната фабрика в Самоков[424][425]. Не разполагам с данни за изселените в тази кампания по линия на КДС. По линия на НМ Софийското и окръжните управления на МВР правят 387 предложения за изселване, като 70 от тях по предложение на под. 1248 – МВР са върнати от комисията по приложението на мерките по чл. 14. От 1 май до 15 август 1968 г. по линия на НМ са

[422] **Окръжно** на министъра на вътрешните работи до началниците на централните поделения по ДС и НМ, Софийско градско и окръжните управления на МВР в страната, във връзка със заседание на Съвета по ДС за приложението на чл. 14 от УНМ, проведено през март 1969 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 708.

[423] В изпълнение на Заповед № I-592/27.4.1968 г. и от името на ръководството на МВР поделение 1248 – МВР разпорежда по телефона на всички окръжни началници на МВР, на територията на чиито окръзи има изселени, да засилят явния и негласен контрол и за *най-опасните* да въведат мярка „разписване“ до три пъти на ден; да не се дават отпуски за София и другите фестивални градове; за самоволно отклонилите се да се сигнализира незабавно, да се издирват максимално бързо и да се съдят по чл. 272 от НК.

[424] Докато общежитията в „Белене“ и „Ножарево“ имат постоянна охрана и самоволното напускане е невъзможно, за ДСО „Стройрайон“ и тухларната фабрика за времето от 20 юли до 15 август 1968 г. са назначени по двама платени служители, които да подпомогнат въоръжената охрана на изселените; изработват се планове за охрана, които включват не само органите на МВР, но и партийни и профсъюзни членове и членове на ДОТ; забранени са отпуските и е въведено „разписване“ три пъти на ден; изселените са разделени на групи с доверени отговорници, които трябва да знаят къде се намират хората от групата и да сигнализират при самоотлъчване. Тези мерки се решават на място от посетилите Ихтиман и Самоков зам.-началника на под. 1248 – МВР Маринов, зам.-началника на Оперативно управление при МВР Георги Павлов и зам.-началника на Софийско управление на МВР Бакърджиев. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 24, оп 1, а.е. 94.)

[425] **Справка** относно изселените от София и окръзите в страната лица по линия на МВР на основание чл. 14 от УНМ по случай проведения през 1968 година в София IX Световен фестивал на младежта и студентите, за солидарност, мир и дружба. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 24, оп. 1, а.е. 94.

изселени 317 лица – 251 мъже и 66 жени (през май са изселени 22 души, юни – 38, юли – 256, август – 1; 253 са от Софийски окръг, 49 – от Пловдивски, останалите – поединично от различни окръзи). От тях 58 са принудително установени в ДЗС „Белене“[426].

По време на подготовката за провеждането на фестивала са издадени редица заповеди, окръжни, телефонограми и устни разпореждания от ръководството на МВР и Централния щаб на МВР. Основната инструкция за мерките по провеждането на Световния младежки фестивал е Заповед на министъра на вътрешните работи № I-592 от 27 април 1968 г. Заповедта дава възможност да се налага забрана за напускане на местожителството и разписване на лица от активния престъпен контингент, без тези мерки да са наложени по установения в закона административен ред, а само с предупреждение с протокол[427].

Непосредствено преди започване на фестивала е направена още една стъпка. С телефонограма на ръководството на МВР № 272 от 20 юли 1968 г. е разпоредено изселените по чл. 14 от УНМ, които непосредствено преди и по време на фестивала пребивават без разрешение в София и другите фестивални градове, да бъдат изпращани незабавно – мъжете в ДЗС „Белене“, а жените в ДЗС „Ножарево“, където е организирано общежитие за жени. Същото се отнася и за лицата, които е трябвало да се изселят „доброволно“, без да имат наложена административна мярка по чл. 14 от УНМ – *„предупредени от органите на МВР по време на фестивала да се устроят в други населени места, но не са спазили това предупреждение“[428].* Такива са случаите на 14 мъже,

[426] Пак там.

[427] Подобна заповед е издавана и по-рано – Заповед № I-2490 от 8 юни 1966 г., съгласно която престъпници рецидивисти трябва да бъдат предупредени писмено да не напускат местожителствата си и да не посещават черноморските курорти, установъчни данни, списъци и снимки трябва да бъдат изпратени до окръжните управления Бургас и Варна, а заловените, че са посетили курортите, да бъдат предлагани на комисията при ДНМ за изселване. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 80.)

[428] Началникът на под. 1248 – МВР Делчо Чакъров, зам.-началникът на Софийско управление на МВР Бакърджиев и началникът на Криминално отделение при Софийско управление на МВР Хахамски на място *оказват непосредствена помощ* на районните управление в София, като разглеждат

изпратени в ДЗС „Белене“, и на 3 жени, изпратени в ДЗС „Ножарево“. Според началника на под. 1248 – МВР всички са освободени след 15 август 1968 г. като *„изключение правят само няколко души, които бяха оформени като изселени, съгласно изискванията на Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ“*[429]*.*

След 15 август са отменени заповедите на някои от изселените по чл. 14 от УНМ по линия на НМ: лица, които са получили повиквателни заповеди за казармата, учащи се във вечерни гимназии, техникуми и други учебни заведения, които са се записали за учебната 1968-1969 година, както и изселените за срок от 1 до 6 месеца, които са *показали добро поведение.*

Така по време на кампанията за IX Световен младежки фестивал през лятото на 1968 г. в общежитието в „Белене“ са изпратени не по-малко от 72 души по линия на НМ – 58 със заповед и 14 без заповед. Няма данни какъв е броят на въдворените на острова по линия на ДС в тази и в предходната кампания.

Фестивалът поражда административни репресии, но и надежди у въдворените на острова. В информация на Окръжното управление на МВР в Плевен до ръководството на МВР от 28 март 1968 г. се съобщава, че *„охраната на изселените в ДЗС Белене е получила сведение от информатор, че един от въдворените е имал свиждане със сина си и се уговорили синът му да се свърже с младежи, знаещи чужди езици, за да напишат листовки и ги разпространят по време на фестивала. Съдържанието на листовките щяло да бъде такова, че да се каже на чужденците, че в остров Белене има лагер, в който се инквизират изселниците, че такива лагери има на много места в страната, че се изпращат и младежи, които имат връзки с чужденци. Синът му щял да направи възможно да заведе някой чужденец в Белене да покаже острова“.* По

подготвените материали за изселване и дават указания кои лица да бъдат изселени по чл. 14 и кои лица да бъдат предупредени да се устроят доброволно в други населени места. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 24, оп. 1, а.е. 94.)

[429] **Справка** относно изселените от София и окръзите в страната лица по линия на МВР на основание чл. 14 от УНМ по случай проведения през 1968 година в София IX Световен фестивал на младежта и студентите, за солидарност, мир и дружба. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 24, оп. 1, а.е. 94.

този сигнал е уведомено ръководството на КДС – Плевен и оперативното управление при МВР за вземане на мерки[430].

През 1968 и 1969 г.[431] отново има кампания срещу „неприличния външен вид“, в която към нарушителите се прилагат различни мерки, включително изселване, но не е известно дали има въдворени на острова. С окръжно до началниците на окръжните управления на КДС от 30 август 1968 г. Мирчо Спасов съобщава, че *,, напоследък в някои окръжни градове, предимно в курортните комплекси и градовете край Черноморието, са се появили скитащи групи и по единично младежи с неприличен външен вид – мръсни и хулиганстващи с крайно неприлично облекло. С държанието и поведението си пред чужденците злепоставят нашата страна. Говорят включително и пред чужденците, че причина за това им състояние е, че не им се осигурявало работа в нашата страна“*. Спасов нарежда органите на КДС по места съвместно с органите на МВР да вземат мерки за недопускане появяването на горепосочените лица и на законно основание да ги обезвредят (профилактират) независимо дали са местни или пришълци. *„Срещу такива младежи да се действува, както срещу политически вредни лица.“*[432] Ако по време на Хулиганската акция отклонението от социалистическия дрескод е криминално провинение, сега то е третирано като политическо провинение.

[430] **Информация** във връзка по подготовката и провежданите мероприятия във връзка е IX световен фестивал на младежта от органите на МВР в Плевенски окръг, 28 март 1968 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 24, оп. 1, а.е. 309.

[431] През юни 1969 г. в Софийско управление на МВР е създадено специализирано

[432] През юни 1969 г. в Софийско управление на МВР е създадено специализирано отделение за борба срещу лица с неприличен външен вид, неупражняващи общественополезен труд и морално разложени, които са „нечистоплътни, носят неприлични бради, прекадено дълги коси и екстравагантно облекло, част от тях дошли от провинцията в София без основание“. В края на май 1969 г. началникът на Софийско управление на МВР е предложил поредица от мерки срещу подобни лица, като една от тях е да се прилага чл. 14 от УНМ спрямо тези, които системно вършат нарушения и не спазват отправените им предупреждения. От началото на борбата с *неприличния външен вид* до средата на август 1969 г. „за един месец в 18 окръжни управления, без Софийско управление на МВР, са издирени 5 665 лица с дълги коси, 149 – с бради, 143 със замърсено и неприлично облекло. В резултат на проведените беседи 5 342 се избръснали и подстригали доброволно, а 515 – принудително“. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 20, оп. 1, а.е. 261.)

* * *

За периода 1966-1971 г. липсват данни за движението на изселените в ДЗС „Белене“. Известно е, че от декември 1963 г. до края на 1972 г. по линия на ДС са изселени общо 734 души – 135 жени и 599 мъже. Към 3 февруари 1973 г. срокът на 428 души е изтекъл, продължават да са изселени 306 души, от които двадесет и пет души са изселени в Плевенски окръг, но е неизвестно каква част от тях са въдворените в „Белене“.[433] От всички 734 изселени по политически причини най-много са тези за вражески изказвания и дейност, следвани от българите мюсюлмани за съпротива срещу смяната на имената, за антипартийна и прокитайска дейност, за проституиране с чужденци, за връзки с чужденци, за изменнически намерения, бивши полицаи, за сводничество, за националистически прояви и ръководители на религиозни секти[434]. Знаем, че от тези

[433] **АКРДОПБГДСРСБНА –М, ф.** 1, оп. 10, а.е. 1440.

[434] „Най-внушителна част от изселените са за вражески изказвания и дейност (232 души). Голяма част от тях са вражески елементи, членували във фашистки организации и буржоазните партии преди 9.1Х.1944 г. Значителна част от тях са съдени на различни срокове за вражеска дейност. Те се появиха най-вече през 1968 г. във връзка с корекцията цените на някои стоки. Тази категория хора изселването не може да поправи, но повечето от тях след изтърпяване на наказанието си и завръщане по местожителствата си от страх да не бъдат наново изселени престават да правят вражески изказвания.

Значителна група от изселените са българомохамеданите – 151. Изселването започна през 1965 г., но се засили най-вече след като започна прилагането на решението на Секретариата на ЦК на БКП за възстановяване на българските им имена. Изселванията дадоха положителен резултат, но все още има изселени в „Белене“ и другаде, които фанатично се придържат към арабските си имена.

За антипартийна и прокитайска дейност са изселени 106 души. Те започнаха да се проявяват през 1965 г. след разбиване на групата на Горуня – Ц. Кръстев. Най-много изселени от тази категория имаме през 1965 и 1967 г. Няколко от тях бяха за втори път изселени, макар че бяха дали обещание да престанат да се занимават с антипартийна дейност. Това са предимно хора с незадоволени амбиции, които се считат обидени и под влияние на китайската пропаганда намразват партията и Съветския съюз.

Не е малък броя (100) и на изселените за проституиране с чужденци жени. Те са особено нахални и упорити. Някои са изселвани по два и повече пъти, но не се поправят. Други се уплашиха от изселването и след изтичане на срока им по-предпазливо действуват. Най-важното за тях е, че и където са изселени продължават да проституират, отказват да работят и буквално запалват селата. Местните хора протестират и не искат да им се изпращат проститутки Освен че разстройват някои семейства, те зле влияят на младежите от двата

категории на острова са изпращани българи мюсюлмани. Вероятно са изпращани и въдворени за *вражески изказвания, изменнически намерения* и младежи за *връзки с чужденци.* Към 26 август 1975 г. принудително установените в страната са 346 мъже и 31 жени по линия на ДС и 1218 мъже и 308 жени по линия на НМ. Причините за политическото изселване са: вражеска агитация и пропаганда – 103 души, антидържавна дейност – 22, националистическа дейност – 138, бивши полицейски служители и сътрудници – 14, членове на бивши фашистки организации, вражески настроени – 9, подготовка за измяна на родината – 38, членове на нелегални контрареволюционни организации, вражески настроени – 8, бивши царски офицери, вражески настроени – 7, поддържащи връзка с капиталистически легации и граждани – 16, закана за терор – 4, анонимна вражеска дейност – 1,

---

пола. [...]

Групата изселени за връзки с чужденци (48) са главно младежи, които се свързват с чужденците, вършат им дребни услуги и просят подаръци. След заминаването им започват кореспонденция с тях, като искат да им изпращат разни неща от модни списания и грамофонни плочи до различни модни дрехи, с което излагат престижа на нашата страна.

Групата изселени заради изменническите им намерения (38) се състои главно от младежи подмамени от вражеската пропаганда за „неограничените възможности на Запада“. Те обикновено нищо не работят, а искат да имат всичко. Някои от тях са съдени за опит да изменят на Родината. Много от тях произхождат от вражески семейства и с това демонстрират умразата си и непримиримостта си към Народната власт.

Групата на бившите полицаи (19) говори сама по себе си, че тези народни врагове и сега не са изменили на себе си и при случай атакуват с вражески изказвания народната власт и отговорни ръководители на партията и правителството.

Групата на изселените за сводничество (17) се състои предимно от младежи, които преживяват с това, че се запознават с чужденци и им доставят момичета, за което получават пари и подаръци. Прекарвайки времето си в безделие в общодостъпните заведения, те със своя паразитен начин на живот са бреме за обществото и за родителите си.

Групата изселени за националистически прояви (17) се състои предимно от млади хора от Благоевградски окръг, попаднали под влияние на югославската пропаганда – за присъединяване на Пиринския край към Македония. Намирайки се под духовното влияние на михай- ловистките банди, те разпространяват литература, песни, пишат позиви, организират националистически групи.

Последната група – ръководители на религиозни секти, са такива на секти, които не са зарегистрирани от комитета по въпросите на църквата и въпреки многократните предупреждения от органите на МВР продължават да се събират незаконно по частни домове.“ **(Справка** относно изселените по ДС за 1963-1972 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 708.)

ръководители на вражески религиозни секти – 13, морално-битово разложени и връзки с чужденци – 1, анархисти – 3. По народност 369 са българи, 5 – турци, 3 – без гражданство. Най-много са от София – 158 мъже и 19 жени, следвани от Благоевградски окръг – 99 мъже и 7 жени, очевидно българи мюсюлман.[435]

Лагеристите през 70-те

В докладите и справките за изселените в ДЗС „Белене“ през 70-те години има общи сведения за броя им, като само в два от документите е посочен броят на изселените по линия на ДС.

Към 3 октомври 1973 г.: по списък – 72 лица, от тях 54 са по линия на НМ и 18 по линия на ДС, налице – 54 души, в затвора – 5, не се завърнали в срок – 1, в болница – 1, все още не са се явили – 11[436].

Към 30 януари 1974 г.: по списък – 64 души по линия на НМ, налице – 29 души, все още не са се явили – 17, в затвора – 5, в следствието – 3, в отпуска – 4, избягали – 2. Изселените по линия на ДС не са посочени като брой[437].

Към 4 април 1974 г.: „В ДЗС Белене са разселени около 80 политически и криминални престъпници, от които 6 са българи, изповядващи мохамеданска вяра.“[438]

Към 31 декември 1974 г.: по списък – 106 души по НМ и 18 по ДС, от тези по НМ налице – 67 души, в затвора – 22, в отпуска от няколко месеца – 10, избягали и се издирват – 8. От наличните 5 са в болница[439].

Към 1 май 1975 г.: по списък – 107 души, налице – 46 души, в отпуск по болест и домашен отпуск – 12, избягали и

[435] **Справка** за лицата, спрямо които е приложена мярка по чл. 14 от УНМ, букви: „а“, „б“ и „в” по ДС и НМ, през 1973, 1974 и 1975 години. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[436] **Доклад** за проверка на работна група на МВР в ДЗС Ножарево и ДЗС „Белене“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[437] **Справка** за резултатите от проверката на Групата за контрол и помощ при МВР в някои окръжни управления на МВР по изпълнение на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от УНМ. 30 януари 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

[438] **Доклад** за резултатите от проверката на цялостната работа на окръжното управление на МВР в Плевен, извършена от 26.3. до 4.4.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 403.

[439] **Справка** за приложението на чл. 14 от УНМ през II-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

се издирват – 7, в затворите на страната – 32, изтърпяват присъди „задължително заселване“ – 10. Не е посочен брой по линия на НМ и на ДС, вероятно данните са само за изселените по линия на НМ[440].

Към 1 юли 1975 г.: по списък – 112 души, налице – 63 души, в затвора – 34, избягали – 5, с присъди „задължително заселване“ – 10. От наличните 5 души са в болница, 4 имат отсрочка на мярката, 10 души са в отпуска. Не е посочен брой по линия на НМ и на ДС, възможно е това да *е* общият брой.[441]

Към 13 ноември 1975 г.: по списък 107 лица, от които 2 с присъда „задължително заселване“. На острова налице – 34 души, в общежитието в с. Бяла вода – 16, в затворите – 26, отсрочени – 8, изпратени в други поделения за изтърпяване присъди „задължително заселване“ – 12, изпратени на лечение – 5, в неизвестност – 6. Не е посочен брой по НМ и ДС, вероятно отново това са данни само за изселените по линия на НМ.[442]

Аналитични данни за изселените в ДЗС „Белене“ липсват. Частична информация за въдворените на острова може да се извлече от два документа, в които има кратки справки за изселените. Това са „Списък на лицата установени на ново местожителство в ДЗС Белене, Плевенски окръг“, изготвен на 13 ноември 1975 г. от началника на отдел „Охранителен“ в ОУ МВР – Плевен[443], и „Списък на изселените по линия на ДС“, изготвен от под. 10001 – МВР на 29 септември 1975 г.[444]

Списъкът на лицата, установени на ново местожителство в ДЗС „Белене“, съдържа имената на 107 души и вероятно всички те са изселени по линия на НМ. В кратките справки всички са представени като криминални рецидивисти, като за повечето са отбелязани като причини за изселването предишни многобройни присъди за кражби, нападения и

[440] **Справка** относно наличността на изселените по чл. 14, т. „а“ от УНМ в ДЗС „Белене“ към 1 май 1975 г., изготвена от майор Кънев. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[441] 2 юли 1975 г. От зам.-началник ОУ МВР – Плевен до началник под. 10001 МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[442] **Рекапитулация** от началника на отдел „Охранителен“ в ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[443] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389

[444] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

побой, алкохолизъм, скитничество и хулигански прояви, има и цигани чергари. За други най-общо е вписано *„осъждан многократно за различни престъпления“.* Някои сведения навеждат на мисълта за политически елемент в преследването: *„Произхожда от богато фашиско семейство, вражески настроен”, „Изселен за вражеска дейност, неупражняване на обществено полезен труд и нарушаване на обществения ред“, „Сътрудник на фашиската власт, участвувал в издевателствата в Югославия и Гърция“* (за един от представителите на стара българска фамилия от Битоля, създател на българския акционен комитет в града през май 1941 г.); *„Осъждан 5 пъти за различни престъпления и измяна на Родината, контактувал с чужденци“; „Преди 9 септември 1944 г. е бил в Германия на разположение на фашиската власт. Занимавал се е с търговия, посещавал е почти всички Европейски столици. През декември 1947 година на път за България е заловен в Будапеща и върнат в България. Изпратен в ТВО Перник, Ловеч и другаде. Не е упражнявал обществено полезен труд, подържа контакт с чужденци. Осъждан 7 пъти за измама, фалшификации и други престъпления”.*

Списъкът на изселените по линия на ДС включва 350 лица в цялата страна с тази мярка към 29 септември 1975 г. На 16 март 1977 г. списъкът е допълнен до 414 души с изселените след септември 1975 г. От 350-те лица за 14 души е отбелязано, че са били в ДЗС „Белене“.

Както се вижда от таблицата, от 14-те души само 4 са презаселени, останалите са изпратени направо в общежитието на острова. Освен окръжните управления изселване на острова, в случая директно, прави и Шесто управление на ДС.

изселен първо-начално	презаселен/ изселен в ДЗС „Белене“	срок	презаселен в друго населено място	причина	По предложение на:
-	3.8.73	3 г.	2.8.1975	контрареволюционна дейност и опит за измяна на Родината	ОУ В. Търново
15.4.1974	28.8.74		21.3.1975	вражеска агитация и пропаганда	Софийско градско управление
-	28.4.1973	за посто-янно	изтърпява присъда 4 г. „зад. заселване“ в ДЗС „Белене“	подготовка за измяна на Родината	Софийско градско управление
26.6.1972	28.9.74	5 г.	17.4.1975	Националистическа дейност	ОУ Ст. Загора
-	29.12.1970 13.8.1974	5 г. 5 г.	30.3.1972 17.4.1975	Националистическа дейност	ОУ Пазарджик
-	19.5.1973	5 г.	13.3.1974	националистическа дейност	ОУ Благоевград
-	29.5.1972	5 г.	13.3.1974	Националистическа дейност	ОУ Благоевград
-	14.9.1973	3 г.	31.5.1975	вражеска агитация и друга вражеска дейност	VI управление ДС
-	29.5.1972	5 г.	25.1.1974	националистическа дейност	ОУ Благоевград
19.5.197	28.9.1974	5 г.	17.4.1975	Националистиче	ОУ

3				ска дейност	Благоевград
-	29.5.1972	5 г.	25.1.1974	националистическа дейност	ОУ Благоевград
-	22.7.1974	3 г.	17.4.1975	подготовка за измяна на Родината	ОУ Плевен
-	29.5.1972	5 г.	17.4.1975	националистическа дейност	ОУ Благоевград
18.1.1972 за постоянно	29.3.1974	3 г.	6.9.1975	бягство през границата, вражеска дейност, незаконна търговия, безделие	ОУ Видин

Тези откъслечни данни могат да дадат само известна представа за категориите, изпращани на острова по линия на ДС. Най-много са въдворените „за националистическа дейност" – това са българи мюсюлмани, съпротивлявали се на насилствената смяна на имената им. Един е въдворен директно в „Белене" още през 1970 г. Той е от Ходжова махала – с. Цветино, Велинградско, и е изпратен за 5 години в „Белене" на 29 декември 1970 г. На 30 март 1972 г. е презаселен на друго местожителство, на 13 август 1974 г. отново презаселен в „Белене" за 5 години и на 17 април 1975 г. презаселен на друго местожителство. Първото му изпращане в „Белене" става няколко месеца след решението на ЦК на БКП от юли 1970 г. за *„класово-партийното, патриотичното и интернационалното възпитание на българите с мохамеданска вяра"* и за *„доброволна и убедена смяна на имената* Четиримата със заповеди от 29 май 1972 г. са от Якоруда и якорудските села Аврамово и Бел камен, изселени след бунтовете срещу преименуването в този район през май 1972 г. Двамата със заповеди от 19 май 1973 г. са от Брезница и Корница, арестувани след потушаването на съпротивата на трите села Корница, Брезница и Лъжница на 28 март 1973 г.

Не може да се посочи точният брой на преминалите през

„Белене“ българи мюсюлмани в периода 1970-1975 г.[445] В началото на 1971 г. на територията на Плевенски окръг има 22 изселени лица по линия на ДС, от които 17 българи мюсюлмани. Не е ясно каква част от изселените са на острова, но сведението съобщава, че към 29 юни 1971 г. „6 българомохамедани, разселени в ДЗС „Белене“ – острова, са презаселени“ в Михайловградско и Видинско[446]. Юсеин Сюлейманов Машев, който бил в „Белене“ от септември 1973 г. до август 1974 г., твърди, че при идването си в лагера намира там „31 човека от нашия край, от всяко село по един“.[447] Проверка на Групата за контрол и помощ в ОУ МВР – Плевен през август 1974 г. установява, че на територията на Плевенски окръг има принудително установени 20 българи мюсюлмани (11 от Благоевградски окръг, останалите от Пазарджик, Кърджали, Смолян, Разград и Търговище), от които 6 са със семействата си, а 7 „се намират на острова край Белене“. *„Към тези лица е осигурено агентурно и явно наблюдение и не е установено да се занимават с вражеска дейност. Редовно работят в ТКЗС и са много трудолюбиви и дисциплинирани.“*[448]

Докато през 1964 г. изселването на помаците е наказателна репресия, след като насилственото преименуване в районите на Якоруда, Белица и Рибново е вече спряно, то в първата половина на 70-те изселването се извършва при продължаваща смяна на имената и има както наказателен, така и превантивен характер. Ограничителният режим на общежитието в „Белене“ е

---

[445] Според доклад на отдел 04 на Шесто управление – ДС към 21 декември 1972 г. „във връзка с оказаната съпротива в някои райони от българи с мохамеданска вяра по време на провеждането на мероприятия в изпълнение на решението на Секретариата на ЦК на БКП през последните две години са изселени общо 92 лица – от тях освободени 31 и в момента изтърпяват наказанието си 61 лица“. (**Доклад** на отдел 04 за характерни особености на подривната дейност по линия на турския национализъм и състоянието на работата, 28.12.1972 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 22, оп. 1, а.е. 9.)

[446] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ОД на МВР – Плевен, ф. 3, оп. 4а, а.е. 142.

[447] **Горчиви** разкази. Тяхната истина за „възродителния процес“. Книга първа, ред. Сенем Конедарева, записал Али Авдиков. Благоевград, Фондация за регионално развитие „Родопи – XXI век“, 2003, с. 78.

[448] **Справка** за извършената проверка за състоянието на миграционните процеси всред българските граждани от турски произход и българите изповядващи мохамеданска вяра в Плевенски окръг, 30 август 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 404 .

необходим за пълната изолация на смятаните от Държавна сигурност за подбудители на съпротивата. Изселването в ДЗС „Белене“ цели и насилствена смяна на името – практика и при въдворяването на турците през 1984-1985 г.: *„В затвора имаше голям тормоз, извикваха ни в централния затвор в Белене, защото ние бяхме 13 километра от него надолу. Разпитваха ни това-онова, даже и ми смениха името, направиха ми и паспорт. Бяха го пратили в нашето кметство и там си видях и досието. И сигурно това ме защити да не ям бой тогава. Обаче моите колеги, имаше от други села, много ядоха, съсипаха ги с бой. Като ме пита там, един полковник в Белене ми казва, защо сам тука като сам си сменил името и паспорт имам нов. А я му каам, че някой пат зарад сухото и суровото гори“* (Хюсеин Даракчи[449]). *„Името ми го смениха в Белене, но аз никъде не сам се подписал, а те ми го смениха служебно. Сложиха ми името Юлиан Събев Машев“* (Юсеин Сюлейманов Машев[450]).

Според списъка на изселените по линия на ДС други категории, изпратени на острова, са въдворените за *измяна на Родината* или *подготовка за измяна на Родината,* за *вражеска агитация и пропаганда* и за *вражеска дейност.* Според спомена на Хюсеин Даракчи *„в този лагер имаше големци хора от предишният строй. От 1946-1948 год. хора, които тогава са били във властта“*[451]. Не разполагам с данни за въдворени в лагера предвоенни или опозиционни държавни или политически дейци. През 70-те години те са изселвани като правило по родните си или други населени места из страната. Също така няма данни в „Белене“ да са изпращани и „ръководители на религиозни секти“, те са принудително установявани поединично из страната.

В своя разказ Юсеин Машев, въдворен август-септември 1973 г. и избягал на 6 август 1974 г. говори за 80 души български македонци. *„В Сърбия ни хванаа на 26-ти август. Там като им разказахме какво сме преживели, казахме им също, че в Белене имаше 80 души български македонци. Казахме им, че сме били заедно с тях във Втори обект в Белене. [...] Цялата тази история, която им я разказах на*

[449] **Горчиви** разкази..., с. 75.
[450] Пак там, с. 79.
[451] Пак там, с. 75.

сърбите, ме накараха за 10 дена да я науча на сръбски и да я кажа по тяхното (в Скопие) *радио."*[452] Въпреки че *„промакедонският национализъм"* е една от основните линии, по които работи Държавна сигурност в този период[453], това твърдение засега не намира потвърждение в документите и по-скоро трябва да се отдаде на обстоятелствата, при които е направено.

Лагерът през 70-те

В правилника за приложение на чл. 14 от 1971 г. наказанието *презаселване в с. Белене* е премахнато, а нарушенията на режима на изселване вече са квалифицирани като престъпления съгласно новия наказателен кодекс от 1968 г., но въдворяването в общежитието продължава. С изменението на Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ със Заповед на министъра на вътрешните работи № I-1387 от 4 ноември 1972 г. съгласно разпореждане № 334 на Министерския съвет е регламентирано създаването на общежития за групово принудително установяване и на същата дата с министерска Заповед 1-1389 са определени първите пет общежития, едно от които е това в „Белене". За общежитието в „Белене" на практика нищо не се променя, освен известно подобряване на битовите условия със средства на Окръжния народен съвет – Плевен и

[452] Пак там, с. 78.

[453] ДС разграничава три направления в *„промакедонската националистическа дейност":* проскопско, михайловистко и автономистко, като смята за особено опасни първите две. Михайловисткото направление е от *бивши михайловисти,* които активно защитават българската етническа принадлежност на македонците, но са обявени за опасни врагове, гьй като отхвърлят комунистическия режим и зависимостта от Съветския съюз. *„Напоследък Македонските патриотични организации правят опити да популяризират „македонския въпрос" и своята дейност в защита на българщината чрез поставянето на този въпрос на вниманието на различни международни форуми. Под маската на отстояване българския национален характер на населението живеещо в Македония чрез мемоарни и други публикации се провежда активна антибългарска, антисъветска и антикомунистическа дейност."* (**Доклад** на отдел 04 за работата през 1974 г., 28.12.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 22, оп. 1, а.е. 29.) Проскопското направление, отричащо българската етническа принадлежност на населението в Пиринска Македония, работи за откъсване на Благоевградски окръг и присъединяване към Югославия. Автономисткото направление е за признаване на македонска националност и автономия на Пиринския край в рамките на НРБ.

разкриването на щатни длъжности към общинска милиция за един офицер и шест милиционери, придадени на ръководство към затвора, за надзор на изселените.

Описания на общежитието се съдържат в няколко вътрешни доклада и справки на МВР. Ще ги приведа изцяло в частта им за „Белене“.

Първото сведение е доклад на работна група с представители на под. 10001 – МВР, управление „Охранително“ – ДНМ, Главна прокуратура и началниците на отдел „Охранителен“ в окръжните управления на МВР в Силистра и Плевен до министъра на вътрешните работи и главния прокурор[454]. Докладът не е датиран, в архива е заведен под 1975 г., но съдейки от сведенията в него, е от октомври 1973 г. В изпълнение на министерска заповед от 1 до 3 октомври работната група извършва проверка на принудително установените по чл. 14, буква „а“ от УНМ в ДЗС „Ножарево“ и ДЗС „Белене“:

„1. В стопанството са настанени със заповеди общо 72 лица, от тях 54 – по линия на НМ и 18 – по линия на ДС. На лице се оказаха 54 лица. Изпратени в затвора за извършено престъпление – 5; не завърнал се в срок – 1 и изпратен в болницата – 1. Не са се явили още съгласно последните заповеди – 11 лица.

Всички лица се намират на втори обект на острова в блок първи. Жилищната сграда е слънчева и хигиенична. Извършени са необходимите ремонти и са създадени добри жилищни и битови условия за лицата. Окръжният народен съвет гр. Белене е отпуснал 12 500 лв. за ремонта, закупуване на кревати, дюшеци, одеяла и необходимите постелочни принадлежности. Предстои в най-скоро време да се постави дюшеме в спалното помещение, където са настанени принудително установените на друго местожителство българо-мохамедани, както и клубното помещение. Закупени са телевизор и радиопарат, които се използуват в клуба.

От установените на принудително местожителство тридесет души работят в държавния химкомбинат „Свилоза“ край гр. Свищов, като ежедневно се извозват с автобус. Ръководството на химкомбината изяви задоволство от работата им и категорично настоява да им се даде по-

[454] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12. оп. 3, а.е. 1389

голяма бройка работници.

При разговора с установените лица на работните им места в завода същите изразиха задоволство от работата и получаваното трудово възнаграждение, което се движи между 100-150 лева месечно. Същите се хранят в стола на химическия комбинат, където храната е много хубава и е на достъпни цени.

Останалите лица работят на острова в горското и земеделското стопанство.

За медицинско обслужване ползуват градската болница – Белене.

2. Административният надзор върху тези лица се осъществява от назначените за целта 1 офицер и 6 общински милиционери.

Принудително установените на острова лица свободно се движат из района на втори обект, без да имат право да отиват на първи и трети обект, където са затворниците, за да не установяват връзки с последните.

На работното им място в държавния химически комбинат „Свилоза“, който е на територията на Велико Търновски окръг, административният надзор се осъществява от един общински милиционер.

При лошо време и при невъзможност да бъдат извозени, ръководството на завода предлага да остават в техни помещения, които ще оборудват за тяхна сметка в най-скоро време. Тези помещения се намират в близост до комбината, който се охранява от ведомствена милиция. Считаме, че това предложение е целесъобразно.

Изхождайки от изложеното и с цел подобряване на работата с принудително установените на друго местожителство лица в ДЗС Ножарево и ДЗС Белене, предлагаме да се обсъдят следните мерки:

[...] 4. С оглед нуждите от работна сила на държавния химически комбинат „Свилоза“ край Свищов, правилно е да се увеличи броя на лицата принудително установявани в ДЗС Белене и за постъпване на работа в същия комбинат“.

Проверка на Групата за контрол и помощ при МВР дава сведения за общежитието и за въдворените по линия на НМ към януари 1974 г.:

„В Плевенски окръг, на остров Белене, към държавното земеделско стопанство на затвора има общежитие за

мъже – престъпници-рецидивисти. При проверката се установи, че за там има издадени заповеди за 64 лица, седемнадесет от които още не бяха се явили. Петима се намираха в затвора, трима – задържани по следствени дела, 4 бяха пуснати с разрешение, а двама избягали и са в неизвестност. От наличните 29 души 27 бяха на работа в Химически заводи в гр. Свищов. Останалите двама по здравословни причини не работят.

Помещенията на общежитието са масивни и слънчеви. Със средства, предоставени от окръжния народен съвет, окръжното управление на МВР ги е обзавело с всичко необходимо. Хигиената в тях обаче също е лоша, не се почистват редовно. Някои от стаите са с циментов под, няма шкафчета за лични вещи. Едва сега се строи баня.

Столът е оборудван и се обслужва с персонал от затвора. Поради липса на средства малко от настанените тук се хранят в него. В деня на проверката например за обяд се бяха записали само 4 души, а за вечеря – 12, като се има предвид, че на острова пребивават лица и по линия на ДС.

За организиране контрола и охраната има един квартален отговорник и 6 милиционери, назначени към общинската милиция. Те са предадени на пряко ръководство към затвора. Принудително настанените лица имат право да напускат острова само с разрешение. През другото време те са неотлъчно там и движението им се контролира от дежурния милиционер. Свижданията, получаването на писма и колети са неограничени. На острова обаче има и затворници, с които те се срещат и взаимно си влияят.

Поради това, че ДЗС и горското стопанство не могат да осигурят постоянна работа, сключен е договор с Химическите заводи в Свищов. Всяка сутрин и вечер принудително установените се транспортират с корабче или автобус до завода и обратно, придружени от двама милиционери. При лошо време (мъгли и силни снеговалежи) те остават за нощуване в общежитие на завода. При проверката се установи, че 27 души, заедно с двама милиционери, в продължение на 15 дни не са се прибирали от Свищов. Работниците в завода имат добра заработка, другите обаче не работят редовно и живеят мизерно.

Медицинското обслужване се извършва от лекаря при

затвора, а при нужда заболелите се изпращат в здравната служба – гр. Белене. Почти не се провеждат възпитателни мероприятия“[455]*.*

Към 31 декември 1974 г. състоянието е следното:

„И през II-то шестмесечие на 1974 г. в ДЗС-Белене бяха решени редица въпроси, особено що се касае до битовите условия. За изселените бе закупен телевизор, радиоапарат, гардероби, нощни шкафчета и др. Дори са поставени пердета на прозорците. Тези грижи обаче не се оценяват от изселените и се правят опити имуществото да се руши и унищожава.

Въпреки че е направено много за обекта в Белене все още има някои нерешени проблеми. Голям проблем е осигуряването на работа. В настоящия момент в химкомбината „Свилоза“, град Свищов, работят само 19 души. С една част от останалите правим опит за организиране на дърводобив и както е известно около 20 души изобщо отказват да работят, дори когато им се предлага лека работа – вадене на мед в пчелина, обработка на папур и др.

Друг проблем е медицинското обслужване. Въпреки че всички болни са картотекирани в градската болница, в обекта няма кой да се занимава с ежедневните леки заболявания – истинки, кашлица, главоболие и др. И това става причина всеки ден да ги освобождаваме да ходят в болницата, а веднъж излезли от острова изселените вършат най-различни безобразия. Някои се отклоняват по няколко дни без да можем да ги съдим по чл. 272 от НК.

Проблем за нас са и болните като [...] от Шумен и други, за които в острова е немислимо да се осигури работа.

[...] За поддържането на обекта и през 1975 г. Окръжният народен съвет ще осигури необходимите средства. Считаме обаче, че следва да се регламентират със съвместни заповеди взаимоотношенията и задълженията на ръководството на затвора по отношение на изселените в острова лица и нашите органи“[456]*.*

---

[455] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция, 30 януари 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

[456] **Справка** за приложението на чл. 14 от УНМ през II-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. От зам.-началник на ОУ МВР Плевен.

За състоянието на общежитието през първото шестмесечие на 1975 г. зам.-началникът на Окръжно управление МВР – Плевен докладва на началника на под. 10001 („Въдворяване и изселване“):

„Много грижи се отделят за изселените лица в ДЗС-Белене. Окръжен народен съвет-Плевен е отпуснал 15 000 лв. за подобряване битовите условия, за живеене, хранене и пр. Тъй като затвора-Белене организира своя работна група за Химкомбината „Свилоза“ гр. Свищов, нашите изселени се наложи да работят изключително в острова на дърводобив. С помощта на затвора-Белене бяха отпуснати 2 бр. моторни резачки, с които се улеснява работата по дърводобива. През зимните месеци работата вървеше добре и някои от изселените кубираха по 500-600 кубика дърва. Обаче след като се появиха комарите, малко са тия които могат да работят на дървата. Всичко това наложи да се търсят други места за работа. Със съдействието на ГК на БКП гр. Белене в с. Бяла вода във фабриката за креда бяха приети 20 души на работа. Тук изселените си изкарват добри пари, ръководството на фабриката осигурява общежитие, квартири и стол за храна, но все пак ние сме техни временни работници.

[...] В ДЗС-Белене по списък имаме 112 души. От тях на лице 63, в затвора 34, избягали 5 и с присъди „Задължително заселване“ 10. От наличните, 5 души са дълго време в болници и 4 души имат отсрочки на изтърпяване мярката. Освен това, по различни причини 10 души имаме постоянно в отпуска.“[457]

Тези документи не дават достатъчно ясна представа дали изселените по линия на ДС са в някаква изолация от изселените по линия на НМ, но според свидетелствата политическите лагеристи имат режим на свижданията и кореспонденцията. Освен това те очевидно не могат да работят на външни обекти и заради сезонната работа и ниското заплащане не се хранят в стола или могат да си позволят само едно хранене, както е отбелязано в доклада

АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[457] **Справка** за осъществяване на административния надзор над изселените лица и приложението на мярка по чл. 14 от УНМ през I-вото шестмесечие на 1975 г. в Плевенски окръг, 2 юли 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

от януари 1974 г. В сборника „Горчиви разкази“, който е засега единственият източник на свидетелства за този период на лагера, Юсеин Машев разказва: *„Казахме им, че сме били заедно с тях във Втори обект в Белене и как сме режили дърва и че ни даваха по 1 лв. на ден, само за ядене. Сутрин 30 ст. за чорба, на обяд 30 ст. за чорба и вечер 30 ст. за чорба. Които работеха – по 600 гр. хляб на ден, който не работеше – по 200, 100 и т.н. И така кой издържи там издържи, кой не издържи яка му душица“*[458]. *„Работа до зор, гланнутия до зор. Т'ва мога да кажа.* (Джемал Пентов)[459].

Разказите в сборника описват тежък наказателен труд, все така примитивен, както през 40-те и 50-те години: *„След това карафме в Белене, што карафме. Ще ни нарамят дърва на ръцете по цял ден носим дърва, ръцете ни бява свити направо от носене. Одеялата си разрязавафме и си правифме амуте и тезгерета за да влачим дървата – по шест кубика трябваше на ден да носим. Смянева ни един ден дърва, един ден земе. Едно момче скочи през прозореца и те го застрелява, въпреки че той от скока си почина. Той искаше да се самоубие, но на сутринта капитан Горанов ходи и още един патрон в челото, въпреки че човека е надупчен цялия. И на следващата вечер искат да ни изкарат и да ни изчистят добре, ама българите не искат да излизат. И престига някаковси от София. Обадила му со е някаква жена, че политическите затворници въстанава и той казва, че те не са ни докарали там да ни оголват, а ни докарали да ни унищожат. На сутринта капитан Горанов вика: „Маменцето ви, кожите на върбите ще ви ги закача. От 6 кубика на 12 кубика земя ше носите на 300 м, който ни изкара цяла нощ ше цепи върбови дърва, сутринта пак на ново“. Тогава на тоя труд седемдесе на сто ората препикаха корв“* (Мехмед Ханe)[460].

От разказите на Мехмед Хане и Джемал Пентов от с. Абланица в сборника става ясно, че хора без присъда е имало и в затвора на острова. Двамата са били (единият 14, а другият 24 месеца) на I обект. Възможно е те да не са били с мярка изселване, а следствени, но същевременно

[458] **Горчиви** разкази..., с. 78.
[459] Пак там, с. 71.
[460] Пак там, с. 52.

работили тежка принудителна работа: *„В Белене изкараф около 14 мясеца без присъда, без никакво дело, без нищо. Там от министерството дохождава две голями главяки с нашивки и всеки месец там правиха ни следствие. И един пот ни викат по обед да ни правят следствие. И качвам са там и те съоннали и ме питат, аз какво да кажа. Каквото и да им кажеф сощото – на парници да ма наряжет я ни мога да ложем. И рекава да каже, чи докато ни каже кокалите там ше ми изгният. И така, правят па дознание и па ма пускат на работа. И сяки мясец следствие, се анно и сощо. Искат от теле крава да роди, от вол теле да роди“* (Джемал Пентов)[461].

Хелзинки и „Белене“

Броят на изселените през 1975 г., особено по линия на НМ, намалява. Докато през 1974 г. са изселени 110 души по линия на ДС и 406 по линия на НМ, през 1975 г. те са 49 по линия на ДС и 59 по линия на НМ (вж. в „Статистически данни“. Табл. XXIV) Това става след Окръжно № I-4248 от 11 ноември 1974 г. до началника на Софийско градско и окръжните управления на МВР в страната, подписано от зам.-министъра на вътрешните работи Д. Стоянов[462]. В него се изреждат редица нередности, констатирани при проверка на прилагането на принудителните административни мерки, и е наредено в срок до 30 април 1975 г. поделенията на МВР, в чиито райони има изселени, да направят *„най-задълбочена преоценка на тяхното положение в светлината на настоящото окръжно и за онези от тях, които са настанени неправилно, или са болни, алкохолици, майки с деца, с тежко семейно положение, възрастни и др., да излезат със съответното предложение“.*

Най-вероятната причина за издаването на Окръжно № I-4248 и ограничаването на административните репресии е предстоящото подписване на Заключителния акт от Хелзинки.

След Хелзинки натискът върху българския тоталитарен

[461] Пак там, с. 71.
[462] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 289.

режим за спазване на човешките права се засилва и изселените в „Белене“ попадат в полезрението на правозащитните организации.

На 21 октомври 1976 г. в Париж се провежда протестно събрание за освобождаване на политическите затворници в СССР, Чехословакия, Уругвай, Чили и Боливия, организирано от „Амнести интернешънъл“, Комитета на френските математици, Международния комитет против репресиите, Лигата за правата на човека, Комитета против специалните психиатрически болници в Съветския съюз, експулсирания от Съветския съюз съветски математик, правозащитник и политически затворник Леонид Плюшч и чехословашкия политически емигрант Иржи Пеликан. Участва и делегация на Френската комунистическа партия. Пред залата е разпространен „Апел на българския комитет против репресиите“, озаглавен „Свобода на политическите затворници в България“, в който са изброени имената на редица политически затворници и принудително заселени по политически причини. Сред тях се споменава Христо Христов – интерниран за цял живот в „Белене“ американски гражданин от български произход[463]. Справката на I отдел VI управление на ДС за Христо Христов съобщава, че той е роден през 1937 г. в Плевен, изселен през 1974 г. в ДЗС „Белене“ за 3 години, от 17 април 1975 г. е презаселен в с. Славяново, Плевенско, за 3 години. Изселването му е извършено от ОУ МВР – Плевен. ДС няма данни да е американски гражданин, но е бягал през Югославия и е ходил в САЩ[464].

На 17 септември 1976 г. Софийско градско управление на МВР получава екземпляр от плакат на „Амнести интернешънъл“, разпространен в Кьолн. Плакатът представлява карта на България, в дясната част е нарисувана плажуваща жена на Черноморското крайбрежие, в лявата част са нарисувани три фигури зад бодлива тел и е обозначено „Белене“. Текст, насочен към евентуални западни туристи в България, информира за политическото изселване и репресивната психиатрия. За

---

[463] **Митинг** в зала „Мютюалите“ в Париж. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[464] **Относно** разпространени в Париж печатни материали. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

„Белене“ се казва: *„На един дунавски остров преди град Белене се намира лагер за интернирани политически затворници. Там има около 1300 затворника. Съществуването на лагера се оспорва от властите. А1 разполага с доказателства за съществуването на лагера. В средата на заблатена област на един дунавски остров се прилагат наказания с тояги върху затворници. Вие като турист ще прекарате почивката си сред тези хора, стремейки се да забравите всекидневието и реалността. Но можете ли да забравите съдбата на тези хора в тази страна? Хора, които живеят в непрекъснат страх да умрат от мъчения и нечовешки условия на живот“*[465].

В края на 1976 г. Международният комитет против политическите преследвания публикува в Париж материали за политически репресии в редица диктаторски режими и страни от съветския блок, в това число и България. След историческа ретроспекция на концентрационните лагери се казва, че някои от останалите все още лагери са „Белене“ и „Ножарево“. Смята се, че общият брой на изселените и задържаните в концлагери е над 20 000[466].

През март 1977 г. министърът на правосъдието Светла Даскалова получава писмо от „Амнести интернешънъл“ с въпроси за изселен човек. Представителят на организацията предупреждава, че принудителното установяване и задължителното заселване по новия НК противоречат на Хелзинкското споразумение, подписано от България[467].

След като Заключителният акт от Хелзинки е подписан през август 1975 г. МВР започва да подготвя нов Закон за Народната милиция. Новият ЗНМ е издаден на 29 октомври 1976 г. и не предвижда *принудително установяване в друго населено място.* С влизането му в сила от 1 март 1977 г. изселените за определен срок се връщат на старите си местожителства. На изселените за постоянно не е позволено да се завърнат, а е вдигнат изселническият им

[465] **Справка** относно разпространени в ГФР материали с антибългарско съдържание. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[466] **Из предаването** „Радиохроника на радио „Дойче веле“. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[467] **Писмо** от АИ до Светла Даскалова. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

режим и са регистрирани като жители на новите си местожителства, като само на *далите доказателства за поправяне на поведението* са отменени заповедите и е възстановено предишното местожителство[468].

Няма сведения за съдбата на общежитието в „Белене“. Според данните в „Списъка на изселените по линия на ДС“ след септември 1975 г. в общежитието не би трябвало да има изселени по линия на ДС, като мнозинството от въдворените са били презаселени в други населени места на 17 април 1975 г. А според справката на ОУ МВР – Плевен от 13 ноември 1975 г. в общежитието има изселени по списък 107 души по линия на НМ. Би трябвало общежитието да е закрито преди 1 март 1977 г., когато влиза в сила ЗНМ.

Въпреки това изглежда, че изпращане в „Белене“ без присъда продължава да има, без то да е законово регламентирано. Сведение за въдворяване след 1977 г. се съдържа в „Информация относно получените на 21.VIII. 1986 г. по-характерни данни във връзка с Възродителния процес“: *„При задържането в [...] са намерени удостоверение за раждане и свидетелство за завършено образование с турски имена, както и снимки от въдворяването му в Белене през 1974 и 1978 г.“*[469]

Един разказ в „Българският ГУЛАГ“ свидетелства за голяма акция с арести, филтрация и въдворяване на острова през 1981 г. Владимир Писарски разказва, че в края на пролетта бил извикан в Софийско градско управление на МВР, където офицер, представил се за отговарящ за младежта в София, го разпитал за неговите антинародни стихотворения, които чел в младежки литературни среди, и специално за стихотворението „Хиляда и триста и тридесет и пет от тях“. Писарски бил задържан 48 часа в ареста и след като не написал нищо от поисканите му сведения, с още около 80 човека бил транспортиран в

---

[468] Към 1.01.1977 г. изселените от София са 754 души: по линия на ДС 151 мъже и 19 жени, по линия на НМ 508 мъже и 76 жени. На 188 изселени по НМ и 61 по ДС е вдигнат изселническият режим, но са оставени на новите местожителства. На останалите 396 по линия на НМ и 109 по линия на ДС мярката е отменена и те са се завърнали в София. (**Историческа** справка за поделение 72020 МВР-София. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 23, оп. 1, а.е. 149.)

[469] В: *Държавна* сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1986-1990 г.). Том II. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2013.

пощенски вагон под охраната на униформени милиционери до гара Левски, където пренощували в изоставени вагони. На сутринта милиционерската охрана се сменила с друга, с маскировъчни дрехи и автомати, задържаните били натоварени в автобус без седалки и съпровождани от две милиционерски камионетки, били откарани в затвора „Белене“ на I обект. Въдворените без присъда били общо около 200 души. Били настанени в бараките на затворниците, отделени от тях с дървени плоскости, но на работния обект работели заедно. Първоначално трябвало да окопават градините, но нямало работа за всички и на третия ден им наредили да сглобяват дървени бараки и отново да ги разглобяват, като изправят пироните. Това било наричано „изправителен труд за повишаване на квалификацията“. Бригадири били криминални затворници и те издевателствали върху въдворените. В бараката въдворените се връщали крайно изморени и почти не общували помежду си. Надзирателите влизали и биели наред, ако чуели да се говори, затова въдворените си пишели съобщения с кибритени клечки върху късчета хартия. Писарски бил изпратен в карцер за 18 дни, където не получавал храна, на пода имало 4 пръста вода и нечистотии, нарът се спускал за лягане само за 3-4 часа. На всеки 6 месеца в лагера идвала комисия на МВР начело с майор Веселинов, която се срещала с въдворените, приемала молби и жалби и правела предложения за освобождаване. Владимир Писарски бил освободен след около 6 месеца. На тръгване за работния обект бил повикан в канцеларията на I обект, началникът му върнал паспорта, поставили му белезници и под охраната на милиционер и цивилен бил натоварен на моторница и откаран в Свищов. Там го освободили и цивилният го предупредил да не разказва къде е бил, защото, ако каже и една дума, можел да се смята за мъртъв и никой нямало да го намери[470].

Тази акция би могла да е свързана с няколко вътрешно- и външнополитически събития през 1981 г., във връзка с които Държавна сигурност очаква „идеологически диверсии“ и за които взема редица превантивни мерки. Това са XII конгрес на БКП (31.03.-4.04.1981 г.), XXVI конгрес на КПСС (23.02,- 3.03.1981), 13-вековният юбилей

[470] **Българският** ГУЛАГ..., с. 393-400.

на българската държава, 25-годишнината от Априлския пленум, Международната детска асамблея „Знаме на мира“ в София и други. Бдителността на ДС е засилена най-вече заради конгреса на БКП и събитията в Полша. По време на подготовката и провеждането на XII конгрес на БКП и XXVI конгрес на КПСС е запланувана „профилактична дейност за обезпечаване на пълен ред и надеждна сигурност“. Шесто управление засилва агентурно-оперативната и профилактичната си работа сред интелигенцията, младежта, народностните групи и религиозните общности. Към 6 май 1981 г. общо в страната в предконгресния период са профилактирани 629 лица, от които 70 по приключени дела и 327 по сигнали. Задържани и разследвани са 26 души. Разкрити са над 80 автори и разпространители на анонимни вражески материали[471]. Данни за въдворяване в „Белене“ обаче липсват.

* * *

Поради липса на данни за този период може да се даде само приблизителна оценка на преминалите през концлагера. Те са между 300 (въдворените 1964-1965 г., през лятото на 1968 г. и намиращите се в лагера през 1974-1975 г., за които със сигурност знаем) и 700 души (ако темпът на въдворяване се е запазвал сравнително постоянен).

[471] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 22, оп 1, а.е. 128.

1984-1987
ИНКУБАТОР НА „СОЦИАЛИСТИЧЕСКА НАЦИЯ“

Въдворяването в „Белене“ е възобновено в самото начало на насилствената смяна на имената на турците в България. Участници в протестите на 24 декември в селата Горно Прахово и Млечино са арестувани на 25 и 26 декември в ОУ МВР – Кърджали. Според спомените в „Те минаха през Белене“ те са транспортирани до „Белене“ на 27 декември 1984 г. в две групи – едната около 20 души, а втората – 7. Според водения в затвора регистър на въдворените без присъда на 26 декември 1984 г. са приети 7 души, а за 22 души няма посочена дата на постъпване; най-вероятно те са едната от тези две първи групи.[472] Участници в протестите на 25, 26 и 27 декември в с. Бенковски, с. Груево, с. Каялоба, Джебел и Момчилград, задържани в районното управление на МВР в Момчилград, са изпратени в „Белене“ на 29 декември. Една по-голяма група е изпратена в „Белене“ на 30 декември 1984 г. – 26 души, задържани в ОУ МВР – Кърджали между 26 и 29 декември. Сред първите изпратени в „Белене“ има и една жена – Хюсние Емин от Момчилград, която след няколко дни е преместена в Плевенския затвор. Изпращането на групи в „Белене“ продължава ежедневно до 15 януари 1985 г.

На 4 януари 1985 г. на съвещание на ръководния състав на МВР полк. Атанас Кадирев, началник на Окръжно управление МВР – Кърджали, съобщава за първия протест на 24 декември: *„В селото* (Млечино) *установихме временен милиционерски участък и оперативна група, която да разкрие организаторите и подстрекателите. В следващите 2-3 дни те бяха разкрити и някои изпратени в Белене. Работата по разкриването на активните участници продължава. [...] Установи се, че някои имами също са организирали демонстрациите в някои села като Горски Извор и Добромирци, където в джамиите са създавали организацията за тръгването и други подробности около метежите и масовите безредици. Установени са много*

[472] **Книга** за постъпване и освобождаване на затворници по чл. 39 от ЗНМ, 1985-1989. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1779.

други лица, които като апостоли са обикаляли с коли и пеша селата в окръга и в др. окръзи да организират хората. В Белене са изпратени 80 такива лица. В Кърджали има задържани 13, утвърдени са предложения за задържане на още 38 лица и са подготвени нови 16 предложения“[473].

На същото съвещание директорът на ДНМ Иван Димитров докладва: *„Голяма е ролята на органите на предварителното производство, на следствието в подобни случаи. Налагат се задържания, разследвания, профилактирвания на множество враждебно-престъпни и нарушили обществения ред лица. Необходима е стройна организация, арести, конвойни и арестантски автомобили и не на последно място, надеждно охранявано място за филтър и временна изолация на тези лица, каквото се оказа Белене“.* А министър Стоянов напомня, че освен като място за филтрация и изолация, „Белене“ трябва да респектира със самото си съществуване: *„Аз преди малко шеговито казах: „В Белене има достатъчно места". Но главатарите, инициаторите, подстрекателите, рушителите на реда трябва да знаят това. Това е и първият въпрос, който аз поставям, за да може всеки окръжен началник, тук са и заместниците по ДС, като се върнат отново да поставят тези въпроси на вниманието си“.*

Изпращането в лагера става след няколко часа или няколко дни задържане в окръжното управление на МВР в Кърджали или районните управления в Момчилград и Крумовград. Някои от задържаните са откарани в „Белене“ директно от местните арести, спирайки в окръжното управление в Кърджали само за да качат още задържани. Транспортирането е с арестантски УАЗ-ки – „катафалки“. Само за групата от 20 човека на 27 декември свидетелски разкази твърдят, че е с камион. Заради заснежените пътища пътуването продължава почти цял ден. „Катафалката“ тръгва в сутрешните часове от Кърджали или Момчилград, а в „Белене“ пристига късно през нощта. Температурите са минусови, а колата не е отоплена. Арестантите са приковани с белезници един за друг и през целия път нямат почивка за раздвижване и ходене по

[473] **Иванов,** Михаил. Като на празник. Документални страници за „Възродителния процес" (1984-1989). – В: *ОМДА* [онлайн]. [прегледан 27.06.2016]. http://www.omda.bg/public/biblioteka/mihail_ivanov/praznik_2.htm

нужда. Мехмед Тюркер пише: *„След известно мълчание един от нас зададе на глас въпроса, който се въртеше в главите на всички: „Накъде ли ни карат?“ Изразяваха различни предположения, някой каза, че ни карат в Стара Загора, друг – в Ловеч, трети – в Софийския затвор. От страх никой не можеше да спомене думата „Белене", макар че това беше мястото, което на всеки минаваше през ума като най-възможното от всички. Защото бяхме чули, че от два-три дни насам десетки са въдворени на острова на смъртта, самото му име ни караше да настръхваме. Въпреки това се самозалъгвахме, че отиваме на някое друго място“*[474]. Слизайки от „катафалката“, арестантите се озовават пред трите реда бодлива тел на затвора, сградите с тежки врати, кулите с прожектори и милиционери с автомати, трудно удържащи налитащите немски овчарки. Снегът е до колене, студът е вледеняващ, всичко е замръзнало. Групата дълго чака на студа, докато един по един новодошлите са регистрирани в приемната, събличани голи, дрехите им са претърсвани и изхвърляни обратно на снега, където въдворените трябва да се облекат. Някои от пристигналите късно вечерта групи са оставяни до сутринта в сградите на брега, други са приемани в затвора веднага, в първите часове на новия ден.

Превантивното въдворяване

Ако първите въдворени са участници в протестите и авторитетни турци, които Държавна сигурност подозира като организатори, то още в първите дни на януари започва въдворяването и на хора, които отказват да сменят името си или в миналото са били репресирани за „турски национализъм“.

До средата на януари 1985 г. въдворяването е само от Кърджалийски окръг, в който се провежда насилственото преименуване. Очевидно изпращането в „Белене“ не е било планирано. Не е обмислена юридическата форма, под която да бъде проведено продължителното задържане на големи

[474] **Тюркер,** Мехмед. Остров Белене. Спомени от огнения обръч на изтезанията. – В: *Когато* ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на ХХ век в литературата на мюсюлманските общности. Състав. Зейнеп Зафер, Вихрен Чернокожев. [Прев. Зейнеп Зафер, Айтян Делихюсеинова]. София, Изток-Запад, 2015, с. 264-191.

групи.

На 18 януари 1985 г. Тодор Живков и Георги Атанасов обявяват пред членовете на Политбюро и секретарите на ЦК на БКП, първите секретари на окръжните комитети на партията и други партийни функционери, че *„създалата се обстановка в страната налага процесът* [на преименуването] *да продължи и в други окръзи: Бургаски, Сливенски, южната част на Шуменски окръг, районите на Герлово, Тузлука и Попово на Търговищки окръг, Силистренски, Варненски, Толбухински, Русенски, Великотърновски, Ловешки, Габровски, Плевенски и Врачански окръг“*[475].

Когато Живков информира Политбюро за новия етап на „възродителния процес“, подготовката вече е започнала. На 17 януари 1985 г. началникът на Шесто управление на ДС ген. Антон Мусаков прави предложения за организирането на кампанията и за изолацията и репресирането на лица с данни и сигнали за вражеска дейност, преминали на предателство агенти и всички съдени за политически престъпления, като въдворяването в „Белене“ е втората по тежест репресивна мярка след предаването на съд:

"По *работата с агентурата:*

[...] Да се проведат мероприятия за проверка на агентурата и се вземат строги мерки, включително задържане, предаване на съд или въдворяване в Белене на агенти, минали на предателство или съзнателно ни дезинформират [...]

По сигналите: [...] Незабавно да се изясняват всички сигнали за намерения и подготовка на остра и масова вражеска дейност. При потвърждаване на данните, лицата взети на сигнал да се задържат. Оперативно-следствените групи на място да преценяват и правят предложения кои от тях трябва да бъдат предадени на съд, изпратени в Белене,

[475] **Доклад** на Георги Атанасов пред първите секретари на ОК на БКП, с който ги информира за смяната на имената на българските турци в Кърджалийски, Хасковски, Пловдивски, Пазарджишки, Старозагорски и Благоевградски окръг и инструктира как и в какви срокове да се извърши смяната на имената и в останалите окръзи, София, 18.1.1985 г. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 72. – В: *Ангелов,* Веселин. Строго поверително! Асимилагорската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989). София, Гутенберг, 2008.

разселени или профилактирани [...]

По делата на оперативен отчет: [...] Преди започване на мероприятието да се направи оценка на обектите по делата на оперативен отчет и сигналите. Тези от тях, за които има данни, че подготвят организиран отпор, терор, диверсии, изграждат нелегални групи и организации и др., незабавно да бъдат задържани. Да се прецени и предложи кои от тях ще бъдат дадени на съд, изпратени в Белене или разселени [...]

По контингента: [...] Преди започване на мероприятието да се прегледат и оценят всички материали за лицата от вражеския контингент. Тези от тях, за които са получени проверени данни, че подготвят терор, диверсии, масови безредици и друга остра вражеска дейност, да се задържат, след което се оцени и предложи кои от тях ще бъдат дадени на съд, изпратени в Белене или разселени.

Всички лица от вражеския контингент, които са съдени за политически престъпления, да бъдат задържани. Да се прецени и предложи кои ще бъдат изпратени в Белене или разселени.

По време на провеждане на мероприятията особено внимание да се обърне на бързото установяване вражеската дейност на новопроявяващия се контингент от средите на младежта, интелигенцията, мюсюлманското духовенство, лидерите на новосъздадени неформални националистически групи и лица, ползващи се с авторитет и влияние. Те да бъдат незабавно задържани, давани под съд, въдворявани или разселвани“[476].

Узаконяването на въдворяването става необходимост за превантивна и продължителна изолация на потенциалните водачи на съпротивата в районите, където преименуването предстои. На 21 януари 1985 г. министър Стоянов нарежда: *„Понеже в Белене ние нямаме чак толкова много неограничени възможности, в такива окръзи като Пловдив, Сливен, Стара Загора, където малко лица са преименувани, задържаните да се държат в окръжното управление. Там, където има затвори, задържаните ще се пращат в затворите, да са на сигурно място. А там, където вече тряб-*

[476] **Предложение** относно инструктажа във връзка с провеждане на мероприятия за подмяна на турско-арабските имена. – В: *ДС* – политическа полиция...

ва, каквито са трите центъра в южна Добруджа – Толбухин, Силистра, Варна и тук триъгълника – Разград, Търговище и Шумен, те трябва да се пращат в Белене“[477].

На 22 януари 1985 г. със Заповед № I-5 на министъра на вътрешните работи и съгласието на министъра на правосъдието и главния прокурор Белене е добавено в списъка с населените места, определени за принудително установяване по чл. 39 от ЗНМ. Същата заповед възлага организацията на концлагера, битовото и трудовото устройване на въдворените на началника на Окръжно управление МВР – Плевен.

„Заповед относно: Допълнение на МЗ № I-381/28.11.1983 г.

Във връзка с прилагането на превантивната административна мярка „принудително установяване в друго населено място“ на основание чл. 39, ал. 1, т. 1 от Закона за Народната милиция,

Заповядвам: Допълвам раздел втори от списъка на населените места с гр. Белене, Плевенски окръг.

Принудително установените там лица да се устроят битово в общежития на остров Белене и да работят в строителството и селското стопанство на територията на селищната система.

Началникът на окръжното управление на МВР Плевен да създаде необходимата организация на работата по наблюдението и контрола на тези лица, за оказване на конкретна помощ по битовото и трудовото им устройване.

Настоящата заповед е съгласувана с Министерството на правосъдието и Главната прокуратура на НРБ.

Контролът по изпълнението на заповедта възлагам на съответните зам.-министри по чието направление ще се установяват принудително лицата.

Министър: Димитър Стоянов

Съгласни: Министър на правосъдието Св. Даскалова, Главен прокурор на НРБ К. Лютов“

---

[477] **Стенограма** от оперативна в МВР с окръжните началници, 21 януари 1985 г. – В: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци...

На 23 януари 1985 г. в справка за оперативната обстановка в страната Шесто управление – ДС съобщава, че преименуването е почти завършено в Южна България, като се „работи по отделни лица“ в Сливенски и Старозагорски окръг, в Сливен са задържани 42 лица, „подбудители и организатори на масови безредици“. Най-сложна е обстановката в Шуменски окръг, където преименуването е започнало на 22 януари в няколко села и работници и ученици групово напускат работа и се завръщат по селата си. Там са задържани 50 лица – обекти на ДС за протурски национализъм, а 400 са военно мобилизирани, от тях повече от 100 не са открити. В Търговищки окръг до 22 януари са сменени имената на 44 000 души, 9 души са задържани, 5 са предложени за изпращане в „Белене“, 23 *националисти* са мобилизирани. В Силистренски окръг преименуването не е започнало, мобилизирани са 100 души, изготвени са предложения за изпращане в „Белене“ на 12 лица, 40 души ще бъдат задържани в окръжното управление преди началото на „мероприятието“. В Русенски окръг преименуването ще започне на 24 януари, мобилизират се 100 души. Във Великотърновски окръг преименуването се провежда без съпротива и ще завърши на 24 януари. В Толбухински окръг преименуването ще започне на 20 февруари. Във Варненски окръг в част от районите преименуването е започнало, мобилизирани са 200 души. В София има негативни коментари от отделни лица от средите на художествено-творческата интелигенция и студентите, двама обекти – един студент и един пенсиониран журналист, са предложени за изпращане в „Белене“. (Заповедите за въдворяването им са със следните мотиви: *„Прави остри националистически изказвания и организира отпор срещу подмяната на турско-арабските имена като оказва силно разложително влияние сред студентите“; „Прави остри националистически изказвания по подмяната на турско-арабските имена и оказва силно разложително влияние сред интелигенцията на гр. София“.)* Шесто управление предлага: *„Да се съкрати процедурата за изпращане в Белене, като се даде възможност на окръжните началници на МВР и окръжните прокурори да утвърждават*

предложенията за принудително установяване в Белене“[478].

Действително изпращането в „Белене“ в този начален период се извършва само с утвърждаване от окръжните началници, а министерските заповеди за изселване по чл. 39, ал. 1, т. 1 от ЗНМ се издават впоследствие. Първите министерски заповеди за изселване в „Белене“ са издадени на 24 януари 1985 г. Те са за двамата, предложени от Шесто управление – ДС, и за четирима, предложени от ОУ МВР – Бургас[479]. Заповедите на 128 души от Кърджалийски окръг, въдворени през декември 1984 г. и януари и февруари 1985 г., са издадени на 25 февруари и 5 март 1985 г. Всички заповеди са подписвани от заместник-министъра на вътрешните работи Григор Шопов.

На 4 февруари на срещата на ръководството на МВР с ръководителите на оперативни групи от централните поделения за оказване на помощ на окръжните управления по преименуването зам.-министърът на вътрешните работи Димитър Стоилов настоява да се спазва формалната процедура по изселването: *„За изпращането в Белене, по чл. 39. Утвърди се. Изпращат се в Белене хора, които не са оформени по съответния ред и по закона. Само с подписа на окръжния началник. Трябва да има и на прокурора. Комисии две работят в ДНМ и VI у-ние и да си върви по реда. Ще дойде време и ще кажат кой ви е дал право. Силистра изпраща само 12 души с подписа на окръжния началник, Хасково изпрати 4 души с подписа на окръжния началник и прокурора, Търговище изпраща само с подписа на окръжния началник и прокурора. Има си ред. Всичко онова, което беше допуснато, да се изправи“*[480].

Както узаконяването, така и организирането на концлагера се прави в ход. На 28 януари 1985 г. началникът на Шесто управление Антон Мусаков докладва: *„В Белене са изпратени 161 лица, като 129 са от*

[478] В: ДС – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том 1...

[479] Рамис Халипов (Ramis Oztiirk) от Айтос разказва, че е арестуван на 3 януари 1985 г. заради демонстрация пред турското консулство в Бургас в дните след Нова година и след кратко следствие е изпратен в „Белене“ на 17 януари 1985 г. (Те минаха през Белене – 2..., с. 48) Ремзи Бекиров (Remzi Oztiirk) също е арестуван, преди да се състои организираната на *2* януари 1985 г. ог турци от Айтос демонстрация пред турското консулство в Бургас и след 98 дни жестоко следствие е изпратен в „Белене“ на 11 април 1985 г. заедно с още 8 души. (Те минаха през Белене – 2..., е. 166)

[480] В: ДС – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

Кърджалийски окръг. Останалите са от останалите окръзи. Прави впечатление, че в Северна България, където върви преименуването, значително по-малко са лицата, които са изпратени в Белене. Най-много са от Силистра – 11 лица, Шумен – 5, Търговище – 5.“ Началникът на Главно следствено управление полк. Костадин Коцалиев дава по-различни данни: *„Във връзка с провежданото мероприятие към днешна дата на територията на страната има задържани 319 лица. Една трета от тях са на територията на Кърджалийски окръг. [...] В Белене има 132 лица, от които 7 са от Силистра, малко по-малко, отколкото посочи др. Мусаков“.* (Според регистъра на затвора 7 въдворени от Силистренски окръг са приети в „Белене“ на 25 януари, а първите заповеди за въдворяване на 11 души по предложение на ОУ МВР – Силистра са издадени на 4 февруари 1985 г.) Коцалиев докладва на вътрешния министър Димитър Стоянов за възможностите на „Белене“ като концлагер: *„Във връзка с поставената от вас задача да се провери готовността, състоянието на това място (Белене) на място се запознах с извършената работа и внесох докладна записка, няма да отегчавам другарите. Към настоящия момент, ако наложи оперативната обстановка, има прилични условия за около 1500 човека да бъдат изолирани. Задържаните 132 лица от Кърджалийски окръг са при добри, от гледна точка на охраната, условия, и не бяха при добри условия от гледна точка на разяснителната работа, която трябва да се създаде. Ние ще докладваме мерки, които вие трябва да одобрите, да се раздават вестници, да се извади подходяща литература от затворническата библиотека, радиоточката да престане да дава служебна информация, да работи на националния говорител, за да се ускори процесът на диференциране на тези групи, които ще предадем на съд, а дали ще ходят, това ще бъде политическо решение. Такива, които ще останат по чл. 39 от ЗНМ за един период от време и една неголяма група, между които и болни, около 20 лица, да бъдат задържани. Другарят Ганчовски* [началник на отдел „Затвори“ – МВР], *в интерес на служебните ни задължения, лично на място ръководеше ремонтно-строителната и охранителна работа, остана до понеделник, за да се*

довърши тя.“[481]

Мотивите за въдворяването в заповедите от първия етап – смяната на имената в Кърджалийски окръг и масовите протестни демонстрации – най-често са: *“Участвал в организирана тълпа и издигал антидържавни лозунги и срещу подмяната на турско-арабските имена. Подстрекавал към неподчинение на органите на МВР.“* По време на преименуването в Северна България въдворяването е с мотиви: *„Разпространявал слухове с вражеско съдържание във връзка с подмяната на турско-арабските имена, подстрекавал към даване отпор на длъжностните лица и агитирал за изселване в република Турция „Противопоставя се на подмяната на турско-арабските имена. С проявите и изказванията си влияе отрицателно на лицата, с които контактува „Прави остри вражески изказвания като изразява несъгласие с политиката, провеждана от БКП по националното осъзнаване на турчеещите се българи“.*

„Закрепване на мероприятието“

На 28 януари 1985 г. зам.-министър Григор Шопов казва: *„Това, което го вършим сега някъде и по принуда, някъде и стихийно, ще трябва да премине в една планомерна дейност на нашите органи в центъра и особено в окръзите и да не допуснем никакви терористически действия, които могат да ни прочуят зад граница. Да дадем отпор на слуховете, да работим така, както сега вече започнаха да работят нашите органи – арест, ако има основание за това, Белене – където се намери сполучлива форма, която трябва да се практикува и за в бъдеще, предупреждения – писмено или устно, тези форми продължават още по-често. Белене – на тия начала, на които сега работим там, може би ще трябва да сформираме една временна група с ваша заповед, другарю Министър, и да предвидим на хората* [следователите и оперативните работници] *някои удобства за тежки условия, работа и др. п. Те там работят при действително тежки условия. Да им се предвиди един*

[481] **Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена на 28.01.1985 г. от 10.00 ч. в заседателната зала. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

оклад малко по-солиден, за да работят хората спокойно"[482].

Към този момент преименуването на практика е вече завършено. Въдворяването в „Белене" е изпълнило задачата си като една от „целия комплекс превантивни и агентурно-оперативни мерки за извеждането и неутрализирането на вражеския контингент и евентуалните подбудители", като една от „предприетите [от ръководството на МВР] мерки да обере всички фанатици и потенциални провокатори, вражески елементи, които можеха да станат организатори на инциденти; и това именно обезвреждане, и то доста нашироко, даде възможност да се свърши работата спокойно". Така на 4 февруари 1985 г. обобщава задачите до момента министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов на съвещание на ръководството на МВР и ДС и групите от центъра по провеждането на „възродителния процес" и обявява, че е приключил етапът на превантивната и охранителна работа на МВР по преименуването и започва етапът на агентурно-оперативната работа и на приобщаването на преименуваното население[483]. През февруари задачата вече е „да се закрепи мероприятието", да не се създаде „подполие", да бъде пресичана *враждебно-престъпната дейност* и *настроенията за изселване.* Министърът нарежда: *„Който се яви емисар да води пропаганда за изселване, да проявява активности, да ходи от село на село, да събира вкъщи хора, се задържа, арестува се и се праща в Белене. С такава категоричност трябва да се пресекат тези опити"*[484].

Към 25 февруари 1985 г. в Сливенски окръг са задържани 46 души, за 24 от които е утвърдено предложение за въдворяване в „Белене", а 22 души са следствени. Около 60-70 души са „минали през ареста" и са профилактирани. В Шуменски окръг са били задържани над 80 лица, от които

[482] **Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена на 28.01.1985 г. от 10.00 ч. в заседателната зала. – Пак там.

[483] **Стенограма** от среща на ръководствата на МВР, на централните оперативни поделения и участници от оперативните групи на централните управления в помощ на окръжните управления, проведена от 16 ч. на 4. II. 1985 г. – В: ДС-смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

[484] **Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

към момента в ареста има 12, изпратени в „Белене“ 10. Профилактирани над 220 лица без задържане. В Бургаски окръг са изпратени в „Белене“ 3 души и има 12 нови предложения. В Търговищки окръг са изпратени в „Белене“ 5 души и има още 9, от които 6 са внесени в комисията за разглеждане и утвърждаване. В окръжното управление „считат, че повече от това не могат да изпратят“. В Толбухински окръг е работено по 70 сигнала и са направени 5 или 7 предложения за „Белене“. На тази оперативка се проявяват два различни подхода към репресията. Зам.-министър Стоян Савов излага мнение, че тя трябва да е ограничена и да се заложи на вербуванета: *„Смятам, че още един път трябва да се огледат хората* [за въдворяване в „Белене“]. *Може би няколко души ще трябва да отпаднат за по-дребни прояви. На съд да отидат само тези, които имат по-остри прояви, както докладвах в началото. Другите трябва да се вербуват, по оперативни съображения да се освободят. Този въпрос остава да се обсъжда, тук ще го обсъдим и ще се дадат по-точни указания* Началникът на ЦИОУ – МВР Васил Георгиев пък смята: *„Досега са утвърдени 173 души да бъдат изпратени в Белене. Като чета справките за тях, видях такива остри неща, на всички направи впечатление, защо трябва да се церемоним да ги изясняваме. Тук трябва да действаме по бързата процедура, не по класическия способ, щом не можем да го съдим – да го изпратим в ТВО“.* Зам.-министър Григор Шопов: *„Мисля, че не сме се увлекли в много арести и изселвания, но не трябва да допускаме такива увлечения. Струва ми се, че сред селяните ще трябва да се работи по-динамично, по-селективно. Сред тях трябва да вербуваме агентура. Говоря за тези, които са в Белене. Там повече динамизъм трябва да въведем. Те са към 170-200 души. [...] Освен това можем да използваме това изселване и пускане евентуално за компрометиране на някои лидери, които иначе не се съгласяват. Въобще да не е такова стационарно изселване – изпратим го там и той стои 3 години. С тази „публика“ трябва да се работи оперативно и да се оценяват едни с оглед на вербуване, други на други наши действия – компрометация, но да има дишане, динамизъм“*[485]*.*

[485] **Стенограма** от оперативната на ръководството на министерството,

И през март почти ежедневно в лагера пристигат групи от по няколко души от Кърджали. Някои от тях са участници в протестните демонстрации от края на декември, които са успели да се укрият. Въдворяването им става незабавно или след кратко следствие. Други не са оказвали съпротива на преименуването, но са изразили неодобрението си.

Различните подходи към въдворяването се сблъскват и през този месец. На 20 март 1985 г. на оперативка Дамянов от ОУ МВР – Разград докладва: *„В Белене изпратихме вече 12 души. От най-реакционните селища и места вземаме по един и след това всичко се оправя. Това е въпрос на тактика и ние го осъществяваме. Набелязали сме още към 30 души, задържаме някои“.* А Ив. Христов от ОУ МВР – Търговище докладва: *„Ние не бързаме с изпращане на хората в Белене. Засега имаме утвърдени предложения за още 6 човека, с които имаме още работа. Нашата тактика е такава – чрез изпращането в Белене и задържането на лицата ние влияем в наша полза за овладяване на обстановката в съответните райони. Когато се създаде обстановка, тогава ние отиваме към задържане и изпращане в Белене, защото ако веднъж извършим това, по наша оценка, то няма да бъде най-положителното наше решение“.* На това ген. Никола Черкезов, началник „Инспекторат“ – МВР, възразява: *„Тук др. Христов изказва становище, че трябва да чакаме да се проявят и тогава да ги изпращаме в Белене. Нашето становище е, че именно от това разбиране в Търговищки окръг се проявиха и най-силно след преименуването. Затова защото предварително, както в другите окръзи бяха арестувани, пратени, респектирани, това там не се извърши“*[486].

Независимо от това началникът на окръжното управление в Разград Никола Дамянов продължава да се придържа към тактиката си и на съвещание на 8 юли

проведена на 25.02.1985 г. от 15.00 ч. в залата на министерството. – Пак там.

[486] **Стенограма** от оперативка на ръководството на МВР, състояла се на 20.03.1985 г. от 9.00 ч. в заседателната зала, на която присъствуваха началниците, заместник-началниците и партийните секретари на ОУ на МВР – Пловдив, Кърджали, Хасково, Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Толбухин, Силистра, Разград, Шумен, Търговище и Русе и беше отчетена агентурната работа по лицата възстановили българските си имена. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 656.

1985 г. докладва: *„Във връзка с Белене. Ние сме привели 23 души там. Някои ще кажат: „Добре де, толкова ли е малък този ваш контингент. От 120 000 преименувано население, та 23 души само сте изпратили в Белене Другари, въпросът за репресията е също много важен. Ние си даваме добре сметка и сме го отчитали и в дните на преименуването, и след това, и сега. Масовите репресии ще доведат до масови съпротиви. Ще доведат до формиране на герои. Когато говоря това, аз съвсем не искам да кажа, че ние амнистираме или не действуваме по отношение на онези, които действуват. Напротив, твърдо, решително ние се занимаваме с тях. Но специално за Белене искам да съобщя тактиката. Сега има 8 нови, които са утвърдени. Ние сме ги прегледали. Там, където има силни селища, компактни, с организирана дейност, от там се изваждат. Може да не е главният противник. В друго село може да има 5-10 души за Белене, но ние ще вземем 1 или 2. Така ще ги вземаме последователно по райони, съобразно обстановката, за да се създава респект“.* Там, където населението се „окопитва“ и групира, появяват се намерения за организиране, служителите на МВР отиват при кмета и питат кои недоволстват, реагират и създават проблеми, прави се списък кой може да копае руда, да сече гора, да пасе говеда или овце – създава се впечатление, че „ще отидат на едни други мерки“[487].

Според издадените заповеди до закриването на лагера са въдворени 199 души от Кърджалийски окръг, 43 от Сливенски, 34 от Разградски, 28 от Бургаски, 22 от Търговищки, 20 от Шуменски, 18 от Пловдивски, 17 от Силистренски, по 11 от Варненски и Хасковски, 9 от Софийски, по 8 от Русенски и Толбухински, по 2 от Плевенски, Смолянски и Старозагорски, 1 от Ловешки, ГСУ изпраща 16 души, Шесто управление на ДС – 4, Второ главно управление на ДС – 1. Въпреки че тези данни не са пълни[488], може да се види, че процентът въдворени е най-

[487] **Стенограма** от срещата на др. Министър с ръководствата на оперативните поделения от Центъра и ОУ на МВР на 08.07.1985 г.. състояла се в НТУ. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 12, а.е. 636.

[488] Например според началника на Областно управление на МВР – Хасково Саманджиев от 1984 до 1989 г. от Хасковска област, която включва бившите окръзи Кърджали, Стара Загора и Хасково, са били изпратени в „Белене“ 233 души. **(Стенограма** от съвещание в МВР по „възродителния процес“ с участие

висок в Сливенски окръг с 16 000 души преименувано население (три пъти по-висок от този в Кърджалийски), Кърджалийски – 233 000, Пловдивски – 22 700, и Бургаски – 50 000[489]. Кърджалийското, Сливенското и Бургаското окръжно управление са първенци и по строгост на мярката. Техните предложения са почти изключително за максималния срок от 3 години, докато останалите окръжни управления предлагат срокове от 1,2 или 3 години. Предложенията на ГСУ, СГУ, Шесто управление – ДС и ВГУ – ДС също са за 3 години. Изследване на ЦИОУ – МВР и ВСШ „Г. Димитров“ на дейността на органите на ДС за укрепване, задълбочаване и развитие на възродителния процес, ограничено в районните управления на МВР в Исперих, Дулово, Момчилград и Крумовград за времето 1.5.-3О.10.1984 г., 1.1.-30.6.1985 г. и 1.7.-31.12.1985 г., констатира: *„От приключилите с въдворяване в ТВО 40 сигнала 37 са в РУ Момчилград, 2 – в РУ Крумовград и 1 в РУ Дулово. Тези, както и другите анализирани данни показват, че работата по сигналите в отделните районни управления се характеризира с някои особености, които са резултат както на обективните условия, така и на субективния фактор в лицето на оперативния и ръководен състав по ДС“[490].*

Въдворени в затвора

Независимо от юридическата форма на изолацията като изселване по чл. 39 от ЗНМ, във вътрешните документи на МВР концлагерът обикновено е наричан ТВО, а изпращането в него – *въдворяване.*

В началото въдворените са настанени в I обект на затвора, в складови помещения, набързо пригодени за обитаване и без отопление. С пристигането на нови групи

на началниците на централните оперативни поделения, СГУ, областните и общинските управления на МВР, 3 май 1989 г. – В: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци...)

[489] **Справка** за резултатите от възстановяването на българските имена на членовете на семействата от смесен брак и семействата българи мохамедани, записани за български турци, 25.01.1985 г. – Пак там.

[490] **Доклад** относно проведено изследване на дейността на органите на ДС за укрепване, задълбочаване и развитие на възродителния процес. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

настанените в едно помещение нарастват двойно (според един от разказите от 6 на 13 души). Те са изолирани от настанените в съседните помещения, но чуват, че и в тях се говори на турски. Заради пренаселването и ниските температури около 20 февруари една от сградите е освободена от затворници и въдворените са преместени в техните килии, но аварирал котел отново ги оставя без отопление.

Въдворените са поставени в режим на следствен арест – строго изолирани, без разходка и работа, без право на кореспонденция и свиждане. В 6 часа сутрин са извеждани за 5 минути до клозета, следващата килия се отваря след прибирането им. Едва през март е разрешено да се избръснат, да отидат на баня и да сменят дрехите и бельото си.

Семействата им не знаят каква е съдбата им, въпреки че всеки ден питат в окръжните управления на МВР и окръжните прокуратури.

През март 1985 г. в лагера започват да пристигат хора, на които е било проведено продължително следствие в окръжните управления и в Главно следствено управление, но не са предадени на съд.

Една голяма група от Сливен пристига в концлагера на 1, 2, 3 и 4 март – 22 души според регистъра и 24 според издадените на 19 февруари заповеди. Повечето от тях са от Ябланово и други села в Герлово – участници в съпротивата на 17-20 януари 1985 г., арестувани на 19-21 януари и преминали през следствие в сливенската Държавна сигурност. Според издадените заповеди до края на лагера в „Белене“ са въдворени 43 души от Сливенски окръг. Али Дуралиев (Ali Onder) разказва, че само от родното му Ябланово в лагера са 23 души[491].

В началото на март 1985 г. ДС започва да получава данни за „разширяване на пасивната съпротива срещу подмяната на имената и засилване на вътрешногруповото общуване и сплотяване“. *„Някои от близките на изпратените в Белене се гордеят с дейността на роднините си и заявяват, че сега най-умните и смели „български турци“ се намират в затворите, но след време те щели да бъдат най-*

[491] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 71.

уважаваните.“[492]

От края на март до началото на юни Главно следствено управление изпраща в лагера 16 души. Рашид Юсеинов разказва: *„След седмица докараха 5-6 младежи. Попитахме – откъде сте бе, момчета, а те ни казаха, че са от Момчилград – строителни и машинни техници. Дълго време били в София – в следствения отдел, едвам говореха, нямаха сили, само ни казаха, че тук се намираме в рая. Мина около седмица, малко се пооправиха и започнаха да говорят по-спокойно“*[493].

На 10, 11 и 12 април постъпват въдворени от Бургаски окръг – 12 души според заповедите от 25 март и 8 април. На 8 април са издадени заповеди за 4 души от Шуменски окръг. Те са изпратени в лагера на 16 април[494]. На 25 март и 8 април са издадени заповеди за въдворяването на 16 души от Пловдивски окръг; те пристигат в лагера на 18 април. В края на април концлагерът приема 8 души от Разградски окръг.

Преименуване и вербуване

В някои случаи следствието продължава и в концлагера. Още в самото начало на въдворяването в затвора пристигат следователи от София и Кърджали, а по-късно и от останалите окръзи, които имат въдворени. Те провеждат разпити и съобщават на лагеристите, че ще им бъдат повдигнати тежки обвинения, заплашват ги с последствия за близките им. Исмаил Дауд Лютви разказва, че им били прочетени обвинителните актове и всички се оказали шпиони, които предавали секретни сведения на Турция, но после следователите се отказали от обвиненията[495]. Следствието на Мюмюн Юсеинов (Miimin Muratoglu)

---

[492] **Информация** до началниците на СГУ и ОУ на МВР относно обстановката в страната към 6 март 1985 г. във връзка със смяната на имената на турцизираните в миналото българи. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

[493] **Българският** ГУЛАГ..., с. 403.

[494] Един от тях е Мехмед Адемов (Mehmet Vatansever), арестуван на 1 март 1985 г. като началник на телеграфо-пощенската станция в с. Сушина, Шуменско, и разследван в продължение на месец и половина. (Те минаха през Белене – 2..., с. 55-56.)

[495] Те минаха през Белене – 2..., с. 102-110.

започва в Кърджали на 30 декември 1984 г. и продължава в „Белене“, където е изпратен на 31 декември, от същия следовател от Кърджали – Василев, който го изпратил на острова. След 90 дни на I обект му е връчен обвинителен акт с обвинения, че хули партийната власт, работи срещу осъзнаването на турчеещите се българи, подготвя терористичен акт и бягство зад граница и т.н., но въпреки побоите отказва да го подпише, а впоследствие обвинение не му е предявено[496]. Изглежда, че към края на март повечето от следствените дела са приключени[497]. От всички 447 имена в книгата за постъпване в затвора на въдворени по чл. 39 само за един е отбелязано, че е осъден (октомври 1985 г.).

Информация на ГСУ от 17 септември 1986 г. дава представа за стратегията на следствения апарат на Държавна сигурност: *„През периода м. декември 1984 г. – м. август 1986 г. общият брой на турчеещите се лица, към които са приложени тези мерки за въздействие* [въдворяване в „Белене“ и привличане към наказателна отговорност], *достигна 851. В това число не са включени лицата с националистически и престъпни изяви, към които е взето оперативно отношение и са привлечени за сътрудничество с органите на МВР. Следва да се отбележи обстоятелството, че по-често и по-широко бе прилагана мярката по чл. 39 от ЗНМ (към 452 лица), отколкото привличането към наказателна отговорност (399 лица). [...] От разследваните през 1985 г. 276 лица, на съд са предадени 67,4% (186 лица), а към останалите, поради различни правни основания или оперативни съображения, наказателното производство е прекратено в стадия на*

---

[496] Пак там, с. 118.

[497] В няколко случая следствените действия продължават. Ремзи Бекиров разказва, че на 17 юни 1985 г. той и още четирима души са отделени от останалите, изолирани в килия и за разлика от останалите, не им позволяват свиждане. Сейдали Алишев е отведен в Софийския централен затвор, по-късно научават, че е в Старозагорския затвор, след това е отведен и Бекир Халим, а Бекиров, Ислям Бейтула и Коджа Рамадан остават 5 месеца в килията. На 5 ноември 1985 г. са върнати при останалите на II обект, но на 27 февруари 1986 г. отново са изолирани в същата килия. На 2 март 1986 г. Бейтула е отведен по думите на надзирателя „на заточение“, по-късно е отведен и Коджа Рамадан, а на 13 март Ремзи Бекиров е отведен в София в следствието на „Развигор“, изведен на 16 май 1986 г. заедно с друг лагерист от „Белене“, откаран в Момчилград, а оттам е отведен на принудително установяване в Северозападна България. (Те минаха през Белене – 2..., с. 167-171.)

предварителното разследване. Така се процедираше и когато, макар да бяха налице признаците на извършено престъпление, обществената опасност на деянието бе явно незначителна. При тези случаи задълбочено и всестранно се преценяваше освен обществената опасност и другите фактори от конкретната обстановка – влияние на околната среда, обществения резонанс на деянието, възможностите за превъзпитание на извършителя и др. Внимание изискваше обстоятелството да не се пресилват изкуствено отделни случаи, за да не се допусне създаване на „герои-мъченици“ и отявлени врагове на народната власт“[498].

Освен с разкриване на вражеска дейност, връзки и съучастници следствието е натоварено с агентурно-оперативни задачи – да вербува или морално да пречупи съпротивляващите се на преименуването. На 4 февруари 1985 г. на срещата на ръководството на МВР с оперативните групи по преименуването от централните поделения вътрешният министър Д. Стоянов обрисува общата обстановка в страната като усложнена въпреки успешното завършване на преименуването, „от кръга на преименуваните лица се оформя един контингент, който извършва или замисля извършването на остри вражески действия“, от тези новопрояваващи се и от старите обекти на ДС трябва да се очакват „опити за по-голяма организираност и насочването им към остри саботажни и преки терористични действия под влиянието на турската и западната подстрекателска пропаганда, под влиянието на турските диверсионни централи, на турското разузнаване и натовските разузнавателни служби“. Затова главната задача на този етап е „да се укрепи действуващата агентура, да се използват всички възможности за придобиването на нова агентура и доверени лица, да се подобри ръководството на агентурата и да се засили нейното възпитание в патриотичен дух“. Министърът нарежда: *„При вербуването на нова агентура трябва най-пълноценно да се използват и възможностите на следствието. В най-тясно взаимодействие със съответните окръжни и с централните поделения следствените органи*

[498] **Информация** относно дейността на следствения апарат по възродителния процес. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

да създават условия за вербуване на изявени националисти, ползващи се с доверие и престиж сред преименуваните. В тази връзка особено внимание да се обърне на разселените и разследвани лица в Белене“[499]. Два дни по-късно Димитър Стоянов отново подчертава: *„Другарят Т. Живков на няколко пъти поставя въпроса в Политбюро, официално и неофициално, че на нас ни трябва агентура, особено сега, когато става въпрос да приобщаваме, да му влияем, да откъснем това население от влиянието на протурския национализъм. Това са нашите партийни позиции“*[500].

На 11 февруари Димитър Стоянов отново настоява: *„Ние трети месец говорим за вербуване и приказките са много, а резултатите са много малки. По един агент да бяха вербували другарите за тези три месеца, нещата щяха да са други. И като се прибави и това, че ние изпратихме оперативни работни групи от по 7-8 души опитни оперативни работници, трябва по новому да се постави въпросът за вервобовъчната работа и използването на наличната агентура. Трябва да се внесе конкретност и целенасоченост сега, когато обстановката е още подходяща, все още има хора, които са в Белене и в следствието, и арестите. Но фактическият резултат е все още малък“*[501].

На заседание на 18 февруари 1985 г. зам.-министър Григор Шопов излага съображението, че незаконосъобразното използване на „Белене“ като място за заселване е оправдано от възможностите му за вербуване, но те малко се използват: *„В Белене сега тенденцията е да се увеличава и комисията работи. Трябва да кажа, че прокуратурата подписва тези документи. Имаме съображения, че остров Белене не е предвиден за 39-А. А ние ги заселваме там и прокуратурата се съгласява и засега така ще бъде. Но Белене също така трябва да бъде*

---

[499] В: *ДС-* смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

[500] **Стенограма** от срещата на др. Министър за обсъждане мероприятията на ръководството и координация на работата на МВР след преименуването на българските граждани, насилствено помохамеданчени в миналото, състояло се на 06.02.1985 г. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

[501] **Стенограма** от оперативката, проведена на 11.02.1985 г. от 11.00 ч. в кабинета на др. Министър. – Пак там.

един инкубатор за вербуване на агентурен апарат. А ние малко го използваме за тази цел. За командированите другари. Ние ги командироваме за по един-два месеца. Може би „Кадри“ да изучат обстановката, условията, при които тези хора работят и се види нещо по командироването евентуално. Др. Коцалиев предложи за хората, които работят в Белене – следователи и от оперативните поделения. Предложи се и една сума от 3 лева на ден да се увеличи командировката. Финансов отдел възразява. Обаче командировките са малко и хората като стоят там месеци, ще им бъде трудно. „Инспекторат“ и „Кадри“ трябва да видят. Храна в Белене се дава без пари“[502].

Според началника на „Инспекторат“ – МВР Черкезов съдебните процеси ще навредят на пропагандата за доброволност: *„За хората, които трябва да се съдят. [...] Може би в най-тесен кръг да се оцени политически как ще изглежда тази работа. Защото се изразява мнение за това, че не е искал да се преименува и ние го съдим, трябва ние сами да създадем предпоставки за това, че са оказвали съпротива при този процес. А ние иначе имаме достатъчно документален материал, когато говорим, че този процес става доброволно. И може би да се има предвид дали Белене не е по-удачно“*[503].

На същата оперативка министър Стоянов определя и хронологични граници на концлагера: *„Ние не можем само в Белене да пращаме. Белене е временна работа. Ние трябва да подготвим документ за заселване на ново местоживеене. [...] Сега по въпроса за тези дела. Вижте, Коцалиев, за това трябва да има някаква подготовка. Към колко хора трябва оперативно да се подходи и колко да се профилактират, колко ще останат за дела. Трябва да се намери някакъв начин и да се помисли. Не знам дали ще бъде полезно да вдигаме шум, че водим дела във връзка с преименуването. Трябва да се намери друг начин. Да се мисли какво ще предложим на др. Т. Живков“.*

На 20 март на оперативка на ръководството на МВР, на която присъстват началниците, заместник-началниците и

---

[502] **Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – Пак там.

[503] Пак там.

партийните секретари на окръжните управления в Пловдив, Кърджали, Хасково, Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Толбухин, Силистра, Разград, Шумен, Търговище и Русе, зам.-министър Григор Шопов препоръчва: *„Може би Белене трябва по-често да го използвате. Да пращате хора и след това да вербувате от тази категория лица в Белене и чрез Белене. Това е много приемлива форма за работа и който мине през Белене и там бъде вербован, и му направим това добро да го пуснем, той е много признателен на органите. Така че повече динамика, повече транспортиране трябва да има до Белене и обратно. Не се притеснявайте да изпращате някои от тези елементи“*[504].

При вербуване „Белене“ е използвано и като заплаха. На същата оперативка Дамянов от ОУ МВР – Разград разказва: *„Аз няма подробно да разказвам за стремежа ни да отиваме във вражеските среди. Сега като го разобличаваме доктора за някои изказвания и знае, че другият е заминал за Белене, му казваме „Или ще работиш и ежедневно да ни казваш какво става в средите, или в Белене.“ [...] Един го вербовахме и го изпратихме в Белене. Срещахме го малко и го пуснахме. Такъв е нашият подход“.*

Според Мюмюн Юсеинов следователите „опипват дали са станали българи или още не са“. Следователят Василев от ОУ МВР – Кърджали му казал, че друг въдворен признал всичко и се съгласил да работи за тях, и му предложил да направи като него[505]. Следователите от Силистра питали Фикрет Мустафов (Fikret Karagoz) дали се е осъзнал. „Какво да осъзная?“ – на свой ред питал Мустафов, а те отговаряли, че той знае, окумуш човек е и с това разпитът приключвал до следващата „профилактична среща-разпит“[506]. На 16 февруари 1985 г. в килията на Мехмед Тюркер влязъл цивилен, който се представил като Узунов. Раздал на всички формуляри за приемане на ново име и

---

[504] **Стенограма** от оперативка на ръководството на МВР, състояла се на 20.03.1985 г. от 9.00 ч. в заседателната зала, на която присъстваха началниците, заместник-началниците и партийните секретари на ОУ на МВР – Пловдив, Кърджали, Хасково, Стара Загора, Сливен, Бургас, Варна, Толбухин, Силистра, Разград, Шумен, Търговище и Русе и беше отчетена агентурната работа по лицата възстановили българските си имена. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 656.

[505] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 118.

[506] Пак там, с. 100.

заявил да не си въобразяват, че ще излязат от „Белене“, без да са го попълнили[507]. Сезай Кьосев разказва: „*Бях извикан при заместник-началника и следователя на затвора. Пред мен имаше още един, който също не желаеше да си сменя името. Казваше се Кара Бакър, биха го с палки, докато загуби съзнание и падна на пода. Тогава ме вкараха и мене, с белезници на ръцете, и с мен се повтори същата участ. Двайсетина палки ми удари следователят на затвора, след това заместник-началникът на затвора със същата палка започна да ме бие по меките части, респективно по мъдете, члена и дупето. Представете си какво жестоко мъчение преживях – и всичко това ставаше за промяна на името. След побоя ме върнаха в карцера и аз реших, че не мога да съществувам като личност. Вързах работната си куртка на рамката на прозореца и направих опит да се самообеся, но отделъонният командир Мъню Мънев ме видял, влязъл с трима старшини и ме смъкнали. След вечерната проверка на следващия ден един генерал от ДС наредил да ме отведат при него. Там бяха и кап. Винаров, началник на лагера, кап. Андреев, зам.-началник, и следователя на лагера Парашкевов. Отново ми поставиха въпроса за смяна на името, на което отказах категорично. При това положение решиха да ме принудят, като заплашиха, че ще ме хвърлят на кучетата. Аз обаче казах, че съм съгласен, нека ме хвърлят, но не си сменям името. Пропуснах да спомена, че там беше и полковникът от ДС Панов. Той ми постави въпроса: знаеш ли какво става в Турция с имената на кюрдите? Там им ги сменяват имената – така и ти ще си смениш името, в противен случай ще бъдеш изяден от кучетата*“[508]. Според Исмаил Дауд Лютви въдворените били принуждавани да стават кръстници на онези, които идвали в лагера с турски имена[509].

На 21 март 1985 г. на заседание на Секретариата на ЦК на БКП и заместник-председателите на Министерския съвет Тодор Живков и министър-председателят Георги Атанасов обявяват успешното завършване на смяната на имената на турците в България. Докато в заповедите за

---

[507] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 86.
[508] **Българският** ГУЛАГ..., с. 401 402.
[509] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 102-110.

въдворяване от януари, февруари и 5 март наложените български имена са единични, в заповедите, издавани след 22 март 1985 г., турските имена са рядкост, а в заповедите от края на април всички имена са български.

Но много от турците в лагера не приемат наложеното им българско име и имената им са сменени служебно. За Емил Хаджиев от Варна (вероятно Емин Хамдиев) специално е отбелязано в заповедта за преместване от лагера, издадена на 19 март 1986 г.: *„По време на престоя си в Белене се проявява като твърд националист и няколко месеца остава с непроменени имена, отношението му към възродителния процес продължава да е отрицателно* Димитър Пенчев пише, че турците особено тежко приемат вечерната проверка, на която се четат насила наложените им имена[510].

Всеки петък в лагера идват лектори и изнасят беседи на исторически или съвременни политически теми, старайки се да убедят въдворените в българския им произход и в предимствата на социалистическа България пред капиталистическа Турция[511].

Както навсякъде в страната, така и в концлагера разговорите на турски език са забранени. Гюлтекин Салиев (Giiltekin Karaman) разказва, че надзирателите наказват всекиго, когото чуят да говори на майчиния си език. По време на свиждане е забранено да се говори на турски и възрастните родители, които не знаят български, разговарят със синовете си с жестове[512]. Когато Емин Хабибов (Emin Korkmaz) попитал на турски майка си: „Как си, какво правиш, мамо?“, свиждането му било прекратено[513]. Сабри Гаваз обаче свидетелства, че тази забрана е била нарушавана *е* мълчаливото позволение на надзирателите. На 19 август 1985 г. в залата за свиждане 250-300 майки се опитвали да говорят със синовете си с жестове. Майка му Хаджер, близо 70-годишна, изпуснала няколко турски думи. Дежурният старши лейтенант ѝ запушил устата с ръка и предупредил, че ще прекрати

[510] **Пенчев,** Димитър. Идеалната жертва. София, Мултипринт ЕООД, 2011. Навсякъде следващите позовавания на Димитър Пенчев се отнасят към това издание.

[511] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 48.

[512] Пак там, с. 50.

[513] Те минаха през Белене – 2..., с. 146.

свиждането. Възрастната жена го попитала на турски има ли майка и го помолила за разрешение да погали сина си. Българският офицер обърнал гръб и отишъл към прозореца. Жената милвала сина си по косата и лицето, двамата разговаряли на турски. Останалите надзиратели също един по един отивали до прозорците и оставяли близките да разговарят. Сабри Гаваз видял сълзи в очите на офицера и чул да си говори: „О, боже, какво правим ние?!“[514].

В концлагера строго се наказва не само турският език, но и турските песни и мюсюлманските ритуали. Според Ислям Бейтуллах дълбоко религиозният Реджеб, който пет пъти на ден изпълнявал намаз в килията си, бил наказан с двумесечен карцер за протурска и религиозна пропаганда и влияние върху младежите. Въпреки това продължил да прави намаз, не излязъл нито веднъж на работа и просвещавал младите в религиозните традиции[515].

Както и в предишните периоди на концлагера, близките са използвани за натиск върху лагеристите. На свиждане на 25 октомври 1985 г. Ахмед Нуманов (Ahmet Kitapc) видял близките си унили – началникът на ДС в Ардино Ламбов им казал, че „още дълго ще гние в Белене, защото главата му не увира“[516].

Насилието постига обратен резултат, то отчуждава турците от българската държава и засилва у много от тях турското етническо самосъзнание. Между въдворените има такива, които знаят само по няколко турски думи, в лагера те започват да изучават езика. Младежите научават от по-възрастните мюсюлманските религиозни традиции и ритуали. По-образованите запознават останалите с личностите и произведенията на турската литература. Разучават думите на турския национален химн – стихотворението на Мехмед Акиф Ерсой „Марш на независимостта“. Въдворените възлагат надеждите си на турските държавни ръководители, споделят помежду си прокрадналите се в лагера новини за турските политически реакции на преименуването.

Трябва да се отбележи, че третирането на лагеристите, след първите месеци на суров режим и физическо насилие

[514] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 121-123.
[515] Пак там, с. 35.
[516] Те минаха през Белене – 2..., с. 152.

при преименуването, е много по-различно от предходните периоди. Първоначално въдворените са представени на персонала на затвора като терористи и бунтовници, които искали да правят автономна република и са убивали българи. Мюмюн Юсеинов си спомня, че в началото надзирателите се държали така, сякаш само чакат заповед, за да ги убият – първите лагеристи „обрали каймака на жестокото отношение на надзирателите", докато дошлите след третия месец, вече „не виждали толкова зор"[517]. Офицерите и надзирателите често си „затварят очите" пред предизвикателно поведение или проявите на етническо самосъзнание, в рамките на възможното зачитат достойнството на въдворените.

Могат да се предположат няколко причини за това различно поведение от жестокото отношение на лагерния персонал в предишните периоди, когато всяко неподчинение и всеки протест са били смазвани с максимална суровост. Би могло да се допусне, че значение има малкият брой на въдворените (300-400 през 80-те срещу 3000-4000 през 50-те) и възможността те да бъдат лично опознати, исторически заложените въпреки съществуващите предразсъдъци толерантност и уважение между турци и българи, мълчаливото несъгласие на персонала, част от който се състои от власи и българи католици. Но главната причина е политическата линия в първите 3 години на „възродителния процес" за *приобщаване* на турското население „към нашата социалистическа държава и нация"[518]. Документите от съвещанията на ръководството на МВР показват очевидно усилие да не се преминава границата на прекомерното

[517] Пак там, с. 117.

[518] Дори и в началото на 1988 г., когато вече е ясно, че „възродителният процес" е претърпял провал, Димитър Стоянов предупреждава по отношение на изселените по чл. 49 и чл. 40а лица: „Трябва ясно да се осъзнае от всеки, че крайната цел е една – формирането на сплотена единна българска социалистическа нация, способна да решава проблемите на преустройството и социалистическото изграждане на страната. [...] Доброжелателното отношение, доверието, недопускането на грубости и закононарушения от нашите служители към тези български граждани също имат голямо значение за приобщаването им към делото на социалистическото правителство и единната българска социалистическа нация." (Стенограма от съвещание в МВР за „дейността на противодържавни групи" в Разградски, Русенски и Шуменски окръг, 18 януари 1988 г. – *Възродителният процес.* Българската държава и българските турци...)

насилие, то да остане под пълен контрол и да не се позволява развихрянето на личен шовинистичен произвол[519]. Почти в самото начало на въдворяването, на 28 януари 1985 г., министър Стоянов предава устното разпореждане на Тодор Живков: *„Всичко, което правим, трябва да го правим законно, защото след два-три месеца, когато се успокои положението, ще започнат да се обаждат оттук и от там гласове от прокуратурата, от съда, от отдели на ЦК, ще започнат да ни търсят кусурите. Всичко трябва да бъде законно и обосновано, документирано. По линия на ПГУ сме утвърдили мероприятия, работи се по тях. Лично др. Живков даде указания в това направление. Нямаме интерес тези, които сме задържали в Белене, да им поставяме някакви рамки, да ги направим още по-големи противници. Храната – храна, отношението – отношение, културата – култура, вербуването – вербуване, преименуването – преименуване, достойнството на човека трябва да се пази“*[520]. На 18 февруари 1985 г. Димитър Стоянов отново говори за законността: *„И в заключение – законността. Законността е основен белег за културата на нашата работа. Защото сега, другари, когато нещата се създават и се овладява обстановката и се решават, всички викат „ура“. Но утре, като се нарушат нещата, ще почнат да питат защо сте направили така. И затова въпросът за законността – всяко действие трябва да бъде премерено, от позициите на закона. Това не значи, че няма да е строго. Но да бъде законосъобразно и културно проведено. Законността няма*

[519] На съвещание на ръководството на МВР на 4 януари 1985 г. Чергиланов докладва за прояви на „български национализъм“ в армията и тормоз над етнически турци, които прояви трябва да бъдат преследвани, и един войник е даден на съд. (**Стенограма** от служебното съвещание с ръководния състав, провело се на 04.01.1985 г. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...) А месец по-късно министър Димитър Стоянов твърди, че партийните организации наказали и уволнили от заводите, училищата, болниците, армията, много българи, които подигравали преименуваните си колеги. „Това е едно такова реагиране, което е много важно.“ (**Стенограма** от срещата на 4.II. 1985 г. от 16,00 ч. в салона на III етаж, организирана от ръководството на министерството за оценка на извършената работа по преименуването и набелязване новите задачи за решаване през следващите седмици и месеци. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...)

[520] **Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена на 28.01.1985 г. от 10.00 ч. в заседателната зала. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

нищо общо с простотията и с нарушенията“[521].

На II обект

Според едни от спомените строгият следствен режим е облекчен в края на март, а според други – в средата на април 1985 г. Някои спомени свързват това с посещение на офицери от отдел „Затвори“[522]. На въдворените е разрешено да се изкъпят и избръснат, да се срещнат за кратко с хората от съседните килии и да пишат на близките си. В края на април 1985 г. се провеждат първите свиждания. Новопристигналите вече не се изолират, а се настаняват на големи групи, вероятно заради недостиг на помещения[523]. Въдворените научават от новите въдворени – познати и роднини, новини за семействата си[524].

Най-вероятно има връзка между облекчаването на режима и една промяна в организацията на концлагера, направена по същото време. На 9 април 1985 г. министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов издава Заповед № I-64, съгласувана с главния прокурор Костадин Лютов, с която административната, стопанската и превъзпитателната дейност в концлагера, до този момент възложени на Окръжно управление МВР – Плевен, се възлагат на отдел „Затвори“[525]:

„Във връзка с прилагането на превантивната административна мярка „принудително установяване на друго населено място“ на основание чл. 39, ал. 1, т. 1 от Закона за Народната милиция

Заповядвам: Организацията на работата по наблюдението и контрола на принудително установените на остров

---

[521] **Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – Пак там.

[522] Исмаил Дауд Лютви свързва това с посещението на генерал – шеф на затворите. По неговите спомени пак тогава следователите се отказват да повдигат обвинения. Мой респондент разказа, че един ден в затвора кацнал хеликоптер, след което настъпило облекчаване на режима. (Те минаха през Белене – 2..., с. 102-110.)

[523] Фехим Юсуфов (Fehim Karaduman), въдворен на 9 април 1985 г., е настанен в салон с още 80 човека. (Те минаха през Белене – 2..., с. 54.)

[524] Така Мехмед Тюркер научава, че е баща на двумесечна дъщеря. (Те минаха през Белене – 1..., с. 87.)

[525] Със заповедта се изменят и допълват МЗ№ I-381 от 28.11.1983 г., МЗ № I-111/27.04.1984 г. и МЗ № I-5 от 22.01.1985 г.

Белене лица, както и дейността по битовото им устройване, ангажирането в общественополезен труд и възпитателната работа с тях се възлага на отдел „Затвори“ – МВР.

Предвид настаняването на посочените лица на строго охраняваната територия на остров Белене, произтичащите от това допълнителни ограничения, свързани с движението и контактите им с външни лица, да се уредят с Временни правила, утвърдени от зам.-министър на вътрешните работи.

Отдел „Затвори“- МВР да установи засилено наблюдение и контрол по месторабота на лицата, установени принудително на остров Белене.

Началникът на Окръжно управление МВР – Плевен и Районно управление МВР – гр. Белене да оказват необходимата помощ и съдействие по изпълнението на принудителната мярка.

Въпросите за прекъсването, намаляването на срока и отменяването на мярката да се решават от Комисията по чл. 6 ал. 1 от Наредбата за прилагане на чл. чл. 39, 40 и 41 ЗНМ – МЗ1-383 от 28.11.1983 година.

В случаите по чл. 22 от Наредбата за прилагане на чл.чл. 39, 40 и 41 ЗНМ, разрешението се дава от началника на отдел „Затвори“, съгласувано със съответното териториално поделение на МВР.

Отменям абз. 3 на МЗ № I-5 от 22.01.1985 г.

Едно от важните последствия е, че въдворените са преместени на II обект при по-свободен режим и започва извеждането им на работа. Очевидно преместването става на части. Исмаил Дауд Лютви е преместен на 22 април[526]. Ремзи Бекиров, въдворен на 11 април 1985 г., е преместен на II обект на 27 май[527]. Рашид Юсеинов пък разказва, че лагеристите са преместени на II обект на 16 юни, за да нямат контакти със затворниците, но извеждането на работа започва от 2 април, когато полк. Ламбев от ДС – Кърджали и полк. Лазаров от ДС – София им съобщават, че макар да нямат присъда, трябва да работят[528].

Спомените описват II обект като правоъгълник, ограден с две огради от бодлива тел, между които на 30-40 метра има

[526] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 109.

[527] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 71.

[528] **Българският** ГУЛАГ..., с. 404.

служебни кучета, на четирите ъгъла на лагера има наблюдателни кули с въоръжена охрана. Въдворените са настанени в двете железобетонни сгради на обекта. На преместените през юни се налага да изчистят птичата тор от помещения, използвани дотогава като птичарници. В стаите са по 20-30 души. Заключват се само външните врати на сградите и хората могат да ходят по стаите – огромна свобода в сравнение с изолацията на I обект. (Според някои спомени стаите се заключват през нощта.)

Според доклад на началника на отдел „Затвори“ – МВР Т. Ганчовски от 17.03.1986 г.: *„В изпълнение на поставената задача от ръководството на МВР през 1985 г. в кратки срокове бе изградена база за принудително установените по чл. 39 ЗНМ на остров Белене лица с капацитет от 1 000 места, за което бяха инвестирани над 800 000 лв.“*[529]

Една част от лагеристите са извеждани на външни работни обекти в гр. Белене, а смятаните за *по-опасни* са на работа в земеделското стопанство на острова. В Белене лагеристите строят поликлиника и битов комбинат, както и жилищни блокове на МВР в града и блокове за работниците в АЕЦ „Белене“.

На острова лагеристите работят на полето с охрана, а на външните обекти охраната е особено строга, извършват се проверки по двадесетина пъти на ден и се следи въдворените да нямат контакт с местното население. Но през късната пролет и лятото на 1985 г. семействата на лагеристите разбират, че съществува възможност за тайни срещи. Пропътувалите дълъг път съпруги и майки, братя и бащи, преоблечени в работни дрехи, дълго чакат на чешмата, на която лагеристите наливат вода. Разкриването им означава карцер за лагериста и унизителни разпити за близките. Но за разлика от редките свиждания под контрола на надзирателите, на тези рисковани срещи могат да се прегърнат, да си съобщят семейни новини и новини за политическите реакции на Турция и да си предадат пари. След това лагеристите дълго носят топлината от срещата и надежда за освобождаване.

---

[529] **Информация** по изпълнението на Основните насоки за повишаване ефективността от изпълнение на наказанието лишаване от свобода, утвърдени от Секретариата на ЦК на БКП. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки…

Паметта за лагера

Някои от въдворените, които и преди са били на острова като лагеристи или затворници, са живата връзка между различните исторически времена на концлагера. От Халил Ибрям, който за втори път е тук, останалите научават за безсмисления тежък труд, за дажбата от 300 г. хляб, за разстрелите на отклонилите се от строя и за въдворените държавници на Царство България[530]. Някои от надзирателите също разказват, че някога е било много по-страшно и тежко. Гюлтекин Салиев научил от сюнетчията Мехмед, помак, че през 1971 г. островът отваря врати за несъгласните с преименуването българи мюсюлмани и те били доведени до такова окаяно положение, че ядяли змии и жаби[531].

Между лагеристите се говори, че докато окопавали царевица в южната част на острова, някои се натъкнали на човешки кости. Мехмед Тюркер пише, че един ден, копаейки царевица, Халилибрям изровил човешки череп. Той помръкнал и казал, че това може да е черепът на някой от неговите български другари от първото му пребиваване в лагера. Друг спомен на Тюркер е за бившия лагерист Фикрет Кечиджи, който разказвал как при предишния си престой в „Белене“ българите в неговата килия, когато не получили отговор на жалбите си за издевателствата, извършили колективно сепуко[532]. А Нури Тургут, който вече два пъти бил на острова, разказвал, че всеки ден от някоя килия изкарвали мъртвец, а телата не предавали на близките[533].

Тези разкази изграждат у новите лагеристи образа на „Белене“ като лобно място на цвета на българския народ. И днес може да се чуе от изселници в Турция, че в „Белене“ са избити 100 000 български интелектуалци. Един

[530] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 43-44.

[531] Пак там, с. 44.

[532] Пак там, с. 112.

[533] **Тюркер,** Мехмед. Остров Белене. Спомени от огнения обръч на изтезанията. – В: *Когато* ми отнеха името..., с. 264-191.

хиперболизиран и митологизиран образ, който всъщност предава вярно историческата роля на концлагера.

Този образ на концлагера се пресъздава по аналогия с нацистките лагери за изтребление. Юсуф Юсуфов (Yusuf Ayyildiz) предава разказа на един от надзирателите за загиналите тук 9000 от 11 000 въдворени българи. Юсуфов описва стари карцери, които видял и които нарича *на дъното* – 12 м дълги и 10 м широки ями със стени от бетон, покрити с железни решетки, по които минавала охраната. В тях някога наказвали българите лагеристи. До тях – комини на крематориуми с полепнала на слоеве по стените им човешка мас. Хвърлените *на дъното* българи били принудени да изгарят телата на загиналите си другари, за да оцелеят. Виждайки всичко това, Юсуф Юсуфов благодарил на Аллах, че не допуснал с тях да се случи същото като с 9-те хиляди българи[534]. Гюлтекин Салиев също научил от надзирател, който работел в лагера от 1972 г., че до 1956 г. в лагера били въдворени 12 000 българи, от които 9000 били изгорени в пещите на концлагера и едва 3000 оцелели. Самият Гюлтекин Салиев видял комин с наслоена човешка лой. Тя падала на парчета, когато на път за работа удрял с брадвата по комина. Нощем понякога се чували човешки вопли и гласове и когато Салиев питал другите дали чуват същото, получавал потвърждение. Най-старият ходжа в лагера обяснил, че това са воплите на избитите 9 хиляди българи. Салиев добавя, че през 1936 г. „фашисткото правителство“ решило да ликвидира турската интелигенция и я откарало на острова. Турците разбрали какво ги очаква при едно евентуално пролетно наводнение и затова изградили дига около острова[535].

Въдворяването разширява обхвата си

През май продължава въдворяването от Сливен, Стара Загора, Разград, Силистра, Шумен, Бургас и Главно следствено управление. Някои идват след месеци в следствията на Държавна сигурност. Например на 8 май от следствието на сливенската Държавна сигурност в „Белене“ е изпратен Сабри Искендер, един от бъдещите

[534] Те минаха през Белене – 1..., с. 100.
[535] Пак там, с. 43-44.

лидери на борбата на турците за човешки права, арестуван на 17 януари 1985 г. – ден преди да започне насилственото преименуване в Сливенско, и преминал през 4-месечни жестоки мъчения в сливенския следствен арест. Мотивите за въдворяването му са: *„Противопоставял се на мероприятията за национално осъзнаване на турчеещите се българи, като е отправял хули и клевети по отношение на обществено-политическия строй у нас. Изразявал е намерение за нелегално преминаване на границата, както и за написване на дискредитиращ Н.Р. България клеветнически материал.“*

Гюлтекин Салиев от с. Голям Поровец, Разградско, също е приет в лагера на 8 май, след като на 14 февруари 1985 г. бил арестуван с обвинение, че е запалил сламата на ТКЗС (имената на хората в селото били сменени на 27 януари), и до този момент бил разследван в ОУ МВР – Разград[536].

Отново се засилва въдворяването от Кърджали – през май са въдворени 15 души със заповеди от 26 април и 27 души със заповеди от 13 май. Някои от тях са участници в протестите от декември 1984 г., които са се укривали, други не са оказали активна съпротива, но не приемат заличаването на етническата им идентичност. Със заповедите от 13 май са въдворени предимно авторитетни турци и бивши политически затворници. Между тях е Нури Тургут (отведен в лагера на 23 май 1985 г. с група от около 9 човека), един от най-авторитетните политически затворници турци, за когото Едуард Генов пише: *„Бай Нури – духовният водач на турците в затвора, човекът с огромно сърце, балсам за болките и на българи, и на турци“*[537]. Само месец преди това Нури Тургут е освободен от Старозагорския затвор. Мотивите за въдворяването му в „Белене“ са: *„Противопоставил се на мероприятията за национално осъзнаване на турчеещите се българи като на 03.03.1985 г. като затворник е организирал гладна стачка с цел изказване на протест. Разпространява слухове за предстояща намеса с военна сила от страна на република Турция. Подстрекава за оказване на отпор“*[538].

[536] Те минаха през Белене – 2..., с. 30-38.

[537] **Генов,** Едуард. Бихме се до край. – В: *Нова* борба [САЩ], май-юни 1992.

[538] По сведения от книгата на Мехмед Тюркер „Героят в сянка“ **(Tiirker,** Mehmet. Golgedeki Kahraman. Istanbul, Ufuk Otesi Yayinlan, 2003), предадени ми от проф. д-р Зейнел Зафер. Нури Тургут е роден през 1922 г. в с. Островен,

В лагера се оказват много от бившите политически затворници турци. Димитър Пенчев, бивш политически затворник, е въдворен през юни същата година: *„Закараха ни в лагера. Първия лагерист, когото видях, го познах – Шукри: били сме заедно в старозагорския затвор. И той ме позна и извика: „Ти пък какво правиш тук?“ И започна да разправя: всички, които бяхме в Стара Загора, пак сме тук: бай Нури, Халил... и продължи да ги изрежда.“*

Със заповеди от 3 юни 1985 г. са въдворени 35 души. Дванадесет от тях са от Ябланово и Филаретово, разследвани за съпротивата на герловските села срещу насилственото преименуване, като двама са изпратени от Главно следствено управление, а 10 – от Окръжно управление на МВР – Сливен.

Димитър Пенчев описва изпращането на една сливенска група:

„На 15 юни още по тъмно ме изкараха от килията. Слязох, в двора на МВР-то ме чакаше катафалка. До катафалката – съвсем младо момче, около 18-годишно. Едната белезници – на неговата ръка, другата – на моята. Вкараха ни в съвсем малка клетка и ни заключиха. Не можеш да се обърнеш наникъде. Започнаха да вкарват в по-голямата преграда на катафалката и други хора.

Катафалката тръгна. Момчето до мен каза, че е турче, а аз му казах, че съм българин.

Той е от село Ябланово, бил е следствен във връзка с прекръстването – намерили в него и взривни материали. Каза ми, че и другите, които се качили в катафалката, били от тяхното село – познал ги по гласовете. Влязоха във връзка. Говорят на турски. Разприказваха се доста. После

Момчилградско. През 1945 г. е арестуван и изпратен в концлагера „Росица“. Отново е арестуван през 1950 г. и след 14 месеца следствие през 1952 г. е въдворен в ТВО „Белене“. През 1960 г. е арестуван заради свое протестно писмо срещу натиска върху помаците, което изпраща в Турция. Осъден е на 20 години затвор, като първите 2 години изтърпява в затвора в „Белене“, а следващите – в Старозагорския затвор, в политически отряд. Освободен е през 1973 г. През 1982 г. отново е арестуван заради стихове против режима. Обвинен е, че ги е чел публично пред партийния секретар, т.е. осъществил е престъпление по чл. 108, ал. 1 – разпространяване на клеветнически твърдения, засягащи държавния или обществения строй. Излиза от затвора през март 1985 г. След освобождаването му от „Белене“ е изселен в с. Скомле, Видинско. През май-юни 1989 г. е експулсиран от България. През 2000 г. е обявен за почетен гражданин на Момчилград. Наричан е Мандела на българските турци.

момчето до мен им каза, че не е сам, че е с българин. Гласовете поутихнаха, но после пак се чуваха ясно.

Катафалката спря и качиха още един. Оказа се, че сме в Котел, а момчето, което се качи, също беше от Ябланово. Към обяд почувствахме, че катафалката минава по понтонен мост. Разбрах, че няма да бъда в града Белене, а в лагера на остров Белене.

Катафалката спря, слязохме. Затворът в Белене, първи обект.

Вкараха ни всички в едно помещение. И седемте турнета бяха от с. Ябланово. Водели им следствие пет месеца и сега ги изпращат в лагера Белене. Всички са млади – по на двайсетина години. Бяха много отслабнали и брадясали.“

През юни в лагера пристигат нови групи турци от Кърджали, Шумен, Толбухин, Варна, СГУ и Пловдив. Последното по-масово издаване на заповеди за въдворяване е на 26 юни – 31 души. Единадесет от тях са предложени от Разградското окръжно управление на МВР, 8 от Търговище, по 3 от Шумен и Русе и по един от Хасково, Силистра, Ловеч, Кърджали, СГУ и Шесто управление – ДС. Те са регистрирани в „Белене“ между 10 и 17 юли, а някои в края на юли.

Характерните мотиви за въдворяване след юни 1985 г. са: „заподозрян в разпространяване на анонимка с вражеско съдържание, слуша турско радио и коментира враждебно“; „слуша и разпространява клевети от чужди радиостанции, хули народната власт“; „демонстрира несъгласие, говори на турски език, разпространява слухове и вдъхновява други към такива действия“. Един от въдворените на 3 юни от Шуменското окръжно управление е изпратен за 1 година в лагера, защото „в писмо до турски гражданин съобщил неверни сведения за действия на органите на властта при подмяната на имената“. Със заповед от 26 юни от Разградски окръг е въдворен човек, който „заявявал, че човешките права в България се погазват най-безцеремонно“.

Според министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов към 1 юли 1985 г. в „Белене“ се намират 386 лица, от които 375 са „протурски националисти“, а останалите 11 са „политизиран криминален контингент“[539].

[539] **Оценка** за работата на органите на МВР срещу протурския национализъм,

Въдворените българи

Част от въдворените като „протурски националисти“ са българи мюсюлмани, нарушили забраната на мюсюлманските религиозни ритуали и обичаи. Със заповеди от 13 май 1985 г. са въдворени седем души от село Жълтуша (в което преименуването е извършено през 70-те години) с един и същи мотив – извършване на сюнет: *„Противопоставя се на мероприятията за националното осъзнаване на турчеещите се българи като извършва забранени обредно-религиозни дейности, създаващи опасност за здравето.“*

В лагера са въдворени и българи без връзка с „възродителния процес“. Първият случай е от 15 февруари 1985 г., когато Шесто управление въдворява на острова българин, *„разпространявал клеветнически твърдения, насочени срещу обществено-политическия строй в НР България и оказващ разлагащо влияние на лицата, с които контактува* Това въдворяване е спешно разрешаване на случай с човек от обкръжението на Владимир Живков, който рискува да изложи Шесто управление на гнева на Тодор Живков.

Този случай остава изолиран до май 1985 г., когато централните и местните поделения на ДС се възползват от тази възможност за репресия и за случаи извън насилствената смяна на имената. Със заповеди от 8 май ГСУ изпраща в „Белене“ трима българи с почти еднакви мотиви: *„контрабанден трансфер на валута и други обществено опасни прояви, с които влияе отрицателно на лицата, с които контактува и дискредитира името на Н.Р. България“.* Със заповедите от 13 май и 8 и 26 юни 1985 г. са въдворени още поне седем българи по предложение на СГУ, ГСУ, Шесто управление – ДС и окръжните управления в Сливен и Варна (тъй като всички имена в заповедите са български, етническата принадлежност се предполага само от мотивите). Въдворените от СГУ са с мотив *неморален*

изнесена от кандидат-члена на Политбюро на ЦК на БКП и министър на вътрешните работи генерал-полковник Димитър Стоянов на националното съвещание с ръководния състав на министерството на 08.07.1985 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 636.

начин на живот (за това провинение обикновено е налагана по-лека мярка или индивидуално изселване и затова трябва да се предполага, че истинският мотив е друг), за анонимни писма със заплахи срещу партийни ръководители, за *„закани срещу служители на МВР при изпълнение на служебните им задължения и обработване на лица да изменят на Родината* за *„клевети срещу държавния и обществен строй, разпространение на инкриминирана литература, злоупотреба с алкохол и извършване на хулигански действия* Окръжното управление във Варна изпраща един българин за *„клеветнически твърдения срещу държавния и обществения строй и разпространяване на литература с такова съдържание с цел злепоставяне на Н.Р България“.* Със заповед от 3 юни ОУ МВР – Сливен въдворява Димитър Пенчев с мотиви: *„Извършва противообществени прояви, засягащи сигурността на страната. Поддържа тесни отношения с ИР* [изменници на Родината], *съдени за контрареволюционна дейност и противодържавна агитация. Обработва във вражески дух идейно неукрепнали лица“.* Със заповед от 26 юни 1985 г. е въдворен българин, предложен от Шесто управление – ДС със следните мотиви: *„Отправя закана за терор по отношение на пръв партиен и държавен ръководител на БКП и НРБ, а също по отношение на пръв партиен и държавен ръководител на КПСС и СССР“.* В списък на принудително установените по политически мотиви, подписан от ген. Иван Ачанов, срещу имената на въдворените в „Белене“ българи е отбелязан кратко мотивът за репресията: „анархист“, „аноиимки“, „засягащ сигурността на страната“, „вражеска агитация“, „аморални“, „дисидент“ (за Димитър Пенчев)[540].

---

[540] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1779.

Димитър Пенчев пише: *„Започна да чете заповедта. [...] После ми прочете мотивите: извършвал съм деяния, с които съм застрашавал сигурността на страната. Чудовищна лъжа! Поддържал съм тесни връзки с емигрантски организации. Също лъжа. Влиял съм на млади, идейно неукрепнали хора...“* В действителност Димитър Пенчев няма настояща „вражеска дейност“, а Държавна сигурност насочва вниманието си към него след терористичния акт от 1984 г. като към бивш политически затворник и заради приятелството със съзатворниците му Петър Бояджиев и Алфред Фосколо, живеещи във Франция[541]. При ареста му на 13 юни 1985 г. е поставен пред избора да бъде въдворен в „Белене“ или да стане сътрудник на ДС и той избира „Белене“.

Михаил Геренски също разказва, че е въдворен в „Белене“, след като отказва да дава сведения и се крие от оперативния работник от ДС[542]. Геренски е изпратен в лагера на 5 юни 1985 г. със заповед от 13 май.

Към юли 1985 г. в лагера има общо 14 българи, въдворени без пряка връзка с насилственото преименуване. Те също са на II обект и не са събрани заедно, а са в различни помещения, размесени с останалите лагеристи. Вероятно те не са извеждани извън острова – такъв е случаят с Димитър Пенчев, който не е извеждан на работа в селото, а окопава царевица на острова.

Гладните стачки

На 28 юни 1985 г. е въдворен българинът Иван Кутровски от Варна. Още с пристигането си той обявява безсрочна гладна стачка като протест срещу въдворяването му. Отведен е в карцера на I обект. Гладната му стачка продължава един месец, до извеждането му от лагера.

[541] В началото на 1956 г. Димитър Пенчев и негови съученици образуват нелегален кръжок за изучаване историята и идеологията на БЗНС. В края на 1958 г. като войник Димитър Пенчев е вербуван от V управление на ДС, но гледа на отношенията си с ДС като на надхитряне, не дава задоволителна информация и оперативният работник престава да се среща с него, а през 1960 г. е снет от отчет. През 1962 г. е осъден на смърт за опит за възстановяване на БЗНС – Никола Петков, присъдата е заменена с 20-годишна, а през 1964 г. е включен в общата амнистия. През 1967 г. е осъден на 9 години затвор за бягство през граница. Излиза от затвора в края на 1974 г.

[542] **Българският** ГУЛАГ..., с. 407.

Лагеристи, наказани в карцера на 1 обект, при завръщането си на II обект разказвали, че той продължава да гладува. Когато излиза от карцера, Кутровски не може да върви и е подкрепян от другарите си.

В средата на юли 1985 г. започват гладна стачка и турците. По данни на ОУ МВР – Плевен стачката започва на 12 юли и продължава два дни, а инициатор е лагерист от Хасково[543]. Според Ахмед Нуманов турците обявяват обща гладна стачка на 7 юли 1985 г. Някои от техните искания са: да им бъде разтълкуван чл. 39 от ЗНМ, да се подобри храната, свижданията да не се провеждат при унизителни за близките им условия и да не се подлагат на психологически тормоз преди и след свиждането, милиционерите да не се обръщат към тях с насилствено дадените им имена. При стачкуващите идва началникът на концлагера и им казва, че няма да има резултат от стачката и само усложняват положението си. След като първия ден всички стачкуват, на третия ден стотина души вече ходят в столовата, единството е разколебано и стачката се проваля[544]. Въпреки това лагерната администрация и ръководството на МВР са разтревожени и стачката има частичен успех. Според спомените от София пристига генерал от ръководството на затворите. Гюлтекин Салиев разказва, че ст. лейт. Пироев и подполк. Арабаджиев правят неуспешен опит да ги убедят да прекратят стачката, след което началникът на лагера майор Парашкевов обещава да подобри условията на живот. Лагеристите получават забавените с месеци писма от семействата си, разрешено им е по едно свиждане на три месеца, избират свой затворнически кмет – Мустафа Кафеджиев, бивш говорител на турски език в Радио София[545].

Според Рашид Юсеинов причини за стачката са изтощението от тежката физическа работа и гладът. *„Всички заедно не излязохме на работа, гладната стачка продължи три дни. Дойдоха хора от прокуратурата в Плевен, също и Ламбев от ДС в Кърджали и ни събраха да ни питат защо стачкуваме. Ние поставихме въпроса въз*

[543] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф 1. оп. 11, а.е. 407.
[544] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 148-154.
[545] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 47.

основа на кой член от конституцията сме изпратени тук без присъда, защо без вина ни задържат. Тогава начело с майор Матеев, Лазаров и Ламбов обещаха, че ще ни дадат през два месеца право на колет и по някой лев пари. Въпреки това продължихме да работим на обекта на МВР само за една храна, а майор Парашкевов, следовател на затвора, се държеше крайно грубо с нас, когато задавахме въпрос защо писмата ни ги дават толкова късно. След 20 дни пак обявихме гладна стачка, която продължи два дни. С нас имаше 14 българи, една сутрин ги отведоха от Белене – после разбрахме, че са попаднали в мините на Бобов дол“[546].

Началото на извеждането от лагера

През юли няма издадени заповеди за въдворяване. След това въдворяването вече е поединично. В лагера са изпращани преминали през дълго следствие хора или такива, които открито изразяват несъгласие с преименуването. През септември 1985 г. в „Белене“ са изпратени по един-двама души от Русе, Бургас и Шумен, през октомври – от Пловдив и Търговище, през ноември – от Разград, Варна, Русе, Силистра, през декември – поне 6 души от Кърджали и един от ГСУ.

През юли започва извеждане на групи мюсюлмани от лагера, дотогава освобождаванията са единични. Според данните в лагерния регистър на 24 юли 1985 г. са изведени 17 души от Кърджали и по един от Разград и Шумен. Съдейки от сведенията в „Те минаха през Белене“, част от тях са изселени, а повечето са поставени под административен надзор.

Два дни след това, на 26 юли 1985 г., от лагера са изведени българите християни и са настанени на нови принудителни местожителства. Петима от тях са изпратени в Бобов дол, където в продължение на няколко години работят в рудник „Христо Ботев“.

Изглежда, че това извеждане от концлагера става по спешност. Едва след като са изведени от острова, под. 72 001, което организира въдворяването и изселването по линия на Държавна сигурност, прави предложение за

[546] **Българският** ГУЛАГ..., с. 405.

промяна на мястото на принудително установяване на въдворените българи:

„От принудително установените лица на остров Белене 14 (четиринадесет) са българи. Същите са подложени на тормоз, заплаха и обработка от някои протурски националистически настроени елементи. Това оказва отрицателно въздействие върху тях. Целесъобразно е българите да бъдат извадени от остров Белене и настанени в други селища за доизтърпяване на наложената им административна мярка по чл. 39 от ЗНМ, тъй като и проявите им са от друг характер.

На основание гореизложеното, предлагам:

Четиринадесетте лица – българи да бъдат извадени от острова и настанени за изтърпяване на мярката в различни населени места на страната“[547]*.*

Предложението на началника на под. 72 001 ген.-майор Стоян Зурлев, съгласувано с началника на ОУ МВР – Плевен Ст. Нинов, е получило съгласието на началника на Шесто управление – ДС ген.-майор Антон Мусаков и на 5 август 1985 г. е утвърдено от зам.-министъра на вътрешните работи Григор Шопов със съгласието на главния прокурор Костадин Лютов. На 13 август началникът на под. 72 001 изпраща на съответните окръжни управления, които имат въдворени лица, предложението и списък за промяна на населеното място на принудително установяване, утвърден от министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов.

Димитър Пенчев свидетелства, че твърденията за тормоз над българите са лъжа:

„Чудни отношения се създават между хората, които са били по затворите! Струва ми се, че хората, минали през страдания, стават по-искрени. Бай Нури, който е прекарал над 20 години по лагери и затвори, ме посрещна като баща. Халил ме посрещна като брат. Когато ме взеха от лозето, бях със сандалети, панталон и риза с къс ръкав. Тук лагеристите ми дадоха всичко.

В лагера сме над 450 турци и 14 българи.

Една голяма част от турците в лагера бяха против комунистическата система. Някои от тях са били тук и през 50-те години, но другата част бяха комунисти и партийни

[547] **Пенчев,** Димитър. Идеалната жертва..., с. 253-254.

секретари, но не са били съгласни с новите си имена.

Особено тягостна беше атмосферата вечер, когато надзирателите започваха да правят проверка и четяха новите им имена. Понякога разговарях с турци, които бяха загубили близки в защита на чест и народностна принадлежност. Наистина, каква голяма човешка трагедия.

И мен ме отвлякоха от лозето, където живеех. Жена ми остана с малко дете сред лозята. Близките ми не знаят къде съм. Управата на лагера не ми разрешават да им напиша писмо. Мои приятели турци от затворническите години, които бяха в лагера и работеха на външни обекти, можаха да ми изнесат писмо, с което известих на моите близки къде се намирам. Представители от МВР-София посетиха лагера и започнаха да привикват. Извикаха и мен... Казаха ми, че всички българи ще ни изкарат от лагера и ще ни заселят другаде, че там режимът щял да бъде много по-лек. Това бе преди 24 години. Днес, когато имаме „достъп“ до архиви и досиета, аз можах да намеря документ от 05.08.1985 г.

„Предложение относно: Промяната на населеното място на принудително установяване по чл. 39, ал. 1, т. 1 от ЗНМ.

От принудително установените лица на остров Белене 14 (четиринадесет) са българи. Същите са подложени на тормоз, заплаха и обработка от някои протурски националистически настроени елементи...“

Заявявам най-категорично, че това е една голяма безсрамна лъжа. Докато бях на остров Белене не съм бил подлаган на тормоз и заплахи от турски среди и никой от останалите българи не ми е казвал нещо такова“[548].

Михаил Геренски също свидетелства: *„Турците се държаха много добре, но някои смятаха, че сме хора на ДС, затова имаха тайни от нас“*[549].

При липсата на достатъчно документи от този най-късен период може само да се предполагат причините за спешното извеждане на 14-те българи от лагера,

[548] **Пенчев,** Димитър. Спомени от Димитър Пенчев за солидарността между християни и мюсюлмани по затворите и лагерите, написани на 14 август 2009 година за мемоарния труд „Петър БОЯДЖИЕВ и приятели“. – В: *Блог* на Петър Бояджиев [онлайн]. [прегледан 27.06.2016]. http://democrata92.blogspot.com/2011/03/blog-post_18.html

[549] **Българският** ГУЛАГ..., с. 408.

прекратяването на масовото въдворяване на мюсюлмани и започналото тяхно извеждане.

Най-вероятната причина е изтичането на информация за концлагера и евентуалните международни усложнения. В президентския доклад до американската Комисия за сигурност и сътрудничество в Европа за изпълнението на Заключителния акт от Хелзинки за периода 1 октомври 1984 г. – 1 април 1985 г., публикуван от Държавния департамент през юли 1985 г., сред нарушенията на човешките права на етническите турци в България е и това, че в края на наблюдавания период американското правителство научило, че авторитетни етнически турци са задържани в лагера на остров Белене[550]. В своите бюлетини от юни 1985 г. Шесто управление – ДС осведомява, че сред турците се разпространяват слухове за намерени от румънците трупове на лагеристи с белезници и следи от мъчение. В началото на юли бюлетинът съобщава, че едно лице събирало в Джебел сведения за въдворените в „Белене“ и твърдото, че имената на въдворените от Кърджалийски окръг вече били изпратени в Турция. На 20 юли Шесто управление съобщава, че по места въдворените в „Белене“ са смятани за герои. Получени са и сведения за намерения за бягство от лагера[551].

Към тези усложнения се прибавят и гладните стачки на Иван Кутровски и на лагеристите турци. Но изглежда, още преди стачките МВР разбира, че концентрацията на въдворени ще доведе до организиране, оформяне на лидери и обединяване на съпротивата на турци и българи, защото на 7 юли 1985 г. в инструкция за нова наказателна политика на МВР, прокуратурата и съда, която предвижда за осигуряване на „възродителния процес“ по-широко използване на принудителното заселване по административен и съдебен път, се нарежда:

„Във връзка с местата за настаняване на лицата, по отношение на които е приложена горната мярка, началникът на под. 72001 съгласувано с под. 72400 и ДНМ

[550] **Eighteenth** Semiannual Report on the Implementation of the Helsinki Final Act – US Department of State [онлайн]. [прегледан 26.06.2016]. Линк: *https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Eighteenth%20Semiannual%20Report%20on%20the%20Implementation%20of%20the%20Helsinki%20Final%20Act%20-%20US%20Department%20of%20State.pdf*

[551] **АКРДОПБГДСРСБНА-М,** ф. 22, оп. la, а.е. 1711.

да направи съответна преценка и ако се налага, да предложи определяне на нови места в други подходящи райони на страната. При определяне на тези места да се изхожда от необходимостта:

а) да не дават възможност за контакт с лица, по отношение на които мярката е приложена на друго основание или по-скоро – лица от криминалния контингент;

б) да не се създават компактни маси от лица с възстановени имена – примерно не повече от 10 души, евентуално и семействата им;

в) да има условия да се устройват трудово и битово и близките на задължително заселените лица, с перспектива да се устроят за постоянно в тези места и семействата им“[552].

---

[552] Наказателната политика е обявена със Заповед № I-196 от 7 юли 1985 г., подписана от министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов, главния прокурор К. Лютов и председателя на Върховния съд на НРБ Иван Велинов. Инструкцията е изпратена до началниците на Софийско градско и окръжните управления на МВР, Софийския градски прокурор, окръжните и районните прокурори, председателя на Софийски градски съд, окръжните и районни съдилища. Органите на МВР, прокуратурата и съдът трябва още по-широко да използват правните възможности, които Наказателният кодекс и Законът за Народната милиция предоставят *„за ограничаване на протурската и националистическата дейност на лица с възстановени имена, чрез института на задължителното заселване и принудителното установяване в друго населено място“*. Наказанията „задължителното заселване“ и „лишаване от право на местоживеене в определено населено място“ трябва да се прилагат специално за следните престъпления съгласно последните изменения на наказателния кодекс: недоносителство (чл. 112 и чл. 356); закана (чл. 112-а, чл. 144 и чл. 33О-а); употреба на насилие поради религиозни или политически убеждения (чл. 162, ал. 2); проповядване на омраза на религиозна основа (чл. 166); принуждаване за участие в религиозни обреди и служби (чл. 165, ал. 3); противозаконно пречене на орган на властта да изпълнява задълженията си (чл. 270); съзнателно разгласяване на неверни твърдения (чл. 273), особено след измененията – всяко друго подобно деяние, с което може да се създаде недоверие към властта или нейните мероприятия или да внесат смут в обществото; незаконно влизане и излизане през границата (чл. 279); извършване на непристойни действия, грубо нарушаващи обществения ред и изразяващи явно неуважение към обществото – хулиганство (чл. 325); упражняване на професия без разрешение, свързана със здравеопазването (сюнетчийство) (чл. 324, ал. 2); злоумишлено обаждане (чл. 326); безделие (чл. 329); придобиване и държане на взривове, огнестрелни оръжия или боеприпаси, без надлежно разрешение (чл. 339).

„За ефективно пресичане на проявите, възпрепятствуващи възродителния процес следва да се прилага още по-широко предвидената с чл. 39, ал. 1, т. 1 и чл. 40-а от ЗНМ превантивна административна мярка „принудително установяване в друго населено място“. Наред с информацията за проявите на лицата, постъпваща по явен път, следва да се увеличи притока на такава от агентурния апарат и по другите оперативни пътища. По отношение на тези

Така след юли 1985 г. в административните мерки срещу почти всички форми на съпротива срещу „възродителния процес“ МВР се ориентира към поединичното изселване и към по-широкото прилагане на административния надзор.

На 15 юли 1985 г. министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов дава нареждане занапред като място за изолация на преминалите през следствието да бъде използван Бобов дол: *„За в бъдеще след следствието турските националисти да се пращат в мината в Бобов дол, в мините. Консервните фабрики са за пионери и средношколци. Този протурски националист, който е*

лица преписките следва да се оформят в по-кратки срокове и да се предлагат на комисиите за прилагане на мярката.

Органите на предварителното разследване да оказват правна помощ при изготвянето на документи и предприемане на мерки за принудително установяване в друго населено място съгласно изискванията на чл. 39-42 от ЗНМ спрямо лица с възстановени български имена, с националистически прояви. Като противообществени прояви, засягащи сигурността на страната (чл. 39, ал. 3, т. 5 от ЗНМ), трябва да се квалифицират и случаите на заплахи за саморазправа, оказване на морален и психически тормоз спрямо съзнателно приобщилите се към възродителния процес, носене на турски дрехи и други символи, демонстративно говорене на турски език на публични места, разпространяване на слухове във връзка с възродителния процес и други.

Разпоредбата на т. 5, ал. 3 е самостоятелно основание за прилагане на превантивно-административните мерки – принудително установяване в друго населено място, забрана за напускане на местоживеенето и поставянето под административен надзор по отношение на лица, макар и неосъждани, но които извършват противообществени прояви, „засягащи сигурността на страната“. Към тази категория да се отнасят всички лица, чиито прояви поради несъставомерност или ниската им степен на обществена опасност не представляват престъпления. Поради това органите на ДС и следствието при всички (или в определени) случаи на профилактиране да оформят преписки за прилагане на превантивно-административните мерки.

Наред с прилагането на принудителното установяване в друго населено място следва да се използуват и резервите, които се съдържат в мярката „поставяне под административен надзор“. Процедурата по налагането на тази мярка е най-опростена, тъй като се налага непосредствено от началника на ОУ на МВР без съгласуване с окръжния прокурор, като едновременно могат да се приложат предвидените мерки за забрана за посещаване на някои части на населеното място или на обществени заведения и задължение за явяване в определено време в най-близкото поделение на Народната милиция. По-целенасочено следва да се използуват административно-превантивните и административно-надзорните мерки, прилагани на другите основания по чл. 39, по отношение на лицата от криминалния контингент, из средите на тези с възстановени имена. Рецидивът като общо основание по т. 2 и скитничеството и неморалните прояви по т.т. 3 и 4 от ЗНМ като самостоятелни основания, сред тази категория лица е наложително да се поставят в известност и се вземат на отчет, с оглед прилагане на мерките. По-широкото прилагане на тези мерки съществено ще ограничава възможностите за контакти и противообществени прояви.“

тръгнал да събаря нашата държава – в мината. Активните протурски националисти трябва да се изолират, така както действахме през зимата. В тази връзка аз моля още един път да се види в моя инструктаж [как] *е разработена наказателната политика на Министерството"*[553].

През септември 1985 г. служители на окръжните поделения на Държавна сигурност, а вероятно и на Шесто управление, провеждат срещи с лагеристите. По спомен на Гюлтекин Салиев това са 15-20 души с коли със софийска регистрация. Въпросите, които задават на лагеристите, са: какво мислят за „възродителния процес", как смятат, че ще бъдат посрещнати от обществото след излизането си от „Белене", може ли ООН да обвини България в неспазване на човешките права, дали са вярващи, кого смятат за виновен, че задържат писмата им до близките, и много други[554]. Според Али Дуралиев от Ябланово на 16 септември 1985 г. в лагера идва началникът на ДС – Сливен и цивилен, който се представя за ген. Тодоров и който се среща поединично с лагеристите; генералът предлага на Али Дуралиев да работи за ДС, за да бъде пуснат, и когато той отказва, го заплашва, че ще остане в лагера 15 години[555]. Ахмед Нуманов си спомня, че през септември в лагера идва началникът на ДС в Ардино Ламбов. Задава обичайните въпроси за отношението към „възродителния процес", попълват и анкети. През септември според Нуманов са освободени 200-300 души. *„Ние, „твърдите глави", продължихме да си гледаме работата „като турци" и се мъчехме да не мислим за онези, които бяха вече се прибрали при жените и домочадието си"*[556].

Извеждането на одобрените започва след средата на септември. От 17 септември до 15 октомври от лагера са изведени поне 100 души. Данните в таблицата са въз основа на регистъра на затвора и са непълни, но дават приблизителна представа от кои окръзи са освободените.

[553] **Стенограма** от оперативката, състояла се на 15.07.1985 г. от 14.30 ч. в Заседателната зала на Министерството с пълномощниците на ръководството на Министерството за отделните окръзи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 666.
[554] Те минаха през Белене – 1..., с. 47.
[555] Пак там, с. 70.
[556] Те минаха през Белене – 2..., с. 152.

17.09.1985 г	Сливен – 15, Пловдив – 11, Кърджали – 2,
20.09.1985 г	Кърджали – 8, ГСУ – 1
23.09.1985 г	Кърджали – 9, ГСУ – 1, Варна – 3
24.09.1985 г	Кърджали – 12, ГСУ – 1, Шумен – 1
25.09.1985 г	Кърджали – 7, ГСУ – 1, Шумен – 1,
26.09.1985 г	Кърджали – 6
27.09.1985 г	Упр. 06 – ДС – 1, Бургас – 1
08.10.1985 г	Кърджали – 1, Толбухин – 2, Бургас – 4
12.10.1985 г	Бургас – 3
15.10.1985 г	Кърджали – 1, Толбухин – 2, Хасково – 2

През октомври и ноември 1985 г. продължава освобождаването на въдворени от тези и от останалите окръзи.

През септември не са издавани заповеди за въдворяване, а през следващите месеци те са единични, по предложение на окръжните управления в Пловдив („заподозрян в разпространение на анонимка с вражеско съдържание, слуша турско радио и коментира враждебно“), Смолян („слуша и разпространява клевети от чужди радиостанции, хули народната власт“), Варна („демонстрира несъгласие, говори на турски език, разпространява слухове и вдъхновява други към такива действия“), Русе и СГУ[557]. Със заповед от 28 януари 1986 г. един човек от Кърджали е въдворен в „Белене“ като заподозрян за участие в терористичен акт.

Нов момент е извеждането от лагера на оформящите се лидери. С министерска заповед от 23 октомври 1985 г. инициаторът на гладната стачка през юли е изселен във Врачанско по предложение на началника на ОУ МВР – Плевен:*,, Създава затруднения в работата сред въдворените на о-в Белене и създава опасения той да бъде изграден и утвърден като лидер. Под негово внушение на 12 юли 1985 г. значителен брой от въдворените обявиха двудневна гладна стачка, обработва ги във вражески и националистически дух, настройва ги против участието им в трудовия*

[557] Със заповед от 11 декември 1985 г. Софийско градско управление изпраща за 2 години в лагера обвинен за „образуване противодържавна група с цел да разпространява клеветнически твърдения, засягащи държавния и обществен строй в НРБ“. Другият участник в „противодържавната група“, жена, е изселена в Трявна. Не е ясно дали двамата са турци, или българи.

процес“[558]. В началото на 1986 г. още няколко души са преместени от „Белене“ в села в Северозападна България по предложение на ОУ МВР – Плевен с мотиви: „Влияе отрицателно върху принудително установените“.

В същото време със заповеди от 10 февруари 1986 г. трима души от Кърджалийски окръг са изпратени повторно в концлагера, тъй като след освобождаването си продължили да „слушат турски радиостанции, изразяват недоволството си и демонстративно общуват на турски език“. Двама от тях са Емин Хабибов, освободен от „Белене“ на 25 юли 1985 г., и Ремзи Хасанов (Remzi Keser), освободен на 23 септември 1985 г., чиито разкази са поместени в „Те минаха през Белене“.

Според регистъра на затвора след освобожданията през януари и февруари 1986 г. през март не са освобождавани хора. На 19 март 1986 г. са издадени заповеди за изселване на други места на 49 души, а на 24 март – на още трима: 25 от Кърджали, 6 от Сливен, 1 от Варна, 2 от Стара Загора, 7 от Разград, 4 от Търговище, 2 от Силистра, 1 от Бургас, 2 от Русе и 2 от Пловдив. Мотивите са: „След принудителното му установяване в Белене продължава да критикува мерките по възродителния процес“; „Отношението му към възродителния процес продължава да е отрицателно“; „Продължава да стои на националистически позиции“ Най-вероятно тези хора са били изведени от лагера и заселени на нови места на 10, 11 и 15 април 1986 г.

„Заставата“

В края на ноември 1985 г. част от лагеристите на II обект са преместени на нов обект – „Заставата“. Според Ахмед Нуманов това става на 29 ноември 1985 г., а отделените са 24 души. Те са натоварени на ремаркетата на два трактора и под конвоя на милиционерски джипове са откарани на новия обект[559]. Според Юсуф Юсуфов изпратените на „Заставата“ са 22 души[560]. В края на 1985 г. на „Заставата“ са докарани още 12 души. В спомените общият брой на изпратените на „Заставата“ варира от 32 до 36 лагеристи.

---

[558] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 11, а.е. 407.
[559] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 148-154.
[560] Пак там, с. 129-136.

Обектът е бивша гранична застава на брега откъм Румъния, ограден с бодлива тел, строго охраняван.

Първите две седмици лагеристите са под ключ, след което започва извеждането им на работа – сеч на дървета.

В края на март 1986 г. изолацията и неизвестността карат лагеристите да започнат гладна стачка. Сабри Искендер разказва, че идеята е да се гладува 13 дни „в чест на 13-ия конгрес на БКП“ (2-6 април 1986 г.). Няколко души се отказват в първите дни, но останалите издържат докрай[561]. Четирима (сред които Сабри Искендер) продължават гладната стачка и след тринадесетия ден. Искането им е: „Или ще ни изкарате от „Белене“ живи, или мъртви! Изборът е ваш, но решението е наше“[562].

На 9 април 1986 г. на „Заставата“ са прочетени имената на десетина души, те са натоварени на камион, на II обект към тях са присъединени още 75 души и всички (85, 86 или 87 души според различните спомени) са откарани в затвора в Бобов дол[563].

Останалите лагеристи от „Заставата“ са върнати на II обект на 18 април 1986 г.

Четиримата, които продължават гладната стачка, са отведени на I обект и са изолирани в отделни килии под лекарски надзор. На двадесетия ден от стачката пристига полк. Тодоров от МВР – София, който знае отлично турски език, и прави опит да ги убеди да прекратят стачката, но той няма пълномощия да ги освободи и стачката продължава. След това от София е изпратена линейка и лекарски екип да следи здравословното им състояние. На

---

[561] Фезула Фейзулов (Фезула Юджетюрк) разказва, че когато гладуващите вече нямали сила да вървят, началникът на обект „Заставата“ майор Енчев в дълъг разговор на турски език го предупредил да не гладува до смърт, защото лагерът вече се отчита като грешка и скоро ще бъде закрит. (Те минаха през Белене – 1..., с. 113-120.)през Белене – 1..., с. 113-120.)

[562] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 104.

[563] В ТПО „Бобов дол“ въдворените работят на три обекта: каменоломната, мината и строителството. Настанени са по 4 души в килия, имат редовни свиждания, разрешавани са им отпуски при смърт на близки. Всеки четвъртък идват лектори от София, историци, които говорят за българския произход на турците. В края на април 1987 г. лагеристите започват гладна стачка с искане да им се обясни на какво основание вече две години и половина ги задържат без присъда. Първо участват 58 души, на втория ден 36, на третия 18. Стачката се проваля, но започва изселване на въдворените в села в Кюстендилски окръг и в Бобов дол. Накрая остават четирима души, един от които е Али Дуралиев, изпратен на заточение на 9 май 1987 г. (Те минаха през Белене – 2..., с. 86-89.)

26-ия ден от стачката с гладуващите се среща ген. Златев от София. Той им заявява, че има пълномощия да ги освободи, но това не може да стане незабавно, а лекарският екип трябва първо да ги възстанови. След седмица ген. Златев признава, че също няма право да ги освободи. Лагеристите обявяват гладна стачка до смърт. На 9-ия ден от новата стачка са освободени от лагера[564]. Съдейки по разказа на Сабри Искендер, извеждането им от лагера трябва да е около 6-7 май. По предложение на под. 72 001 със заповеди от 4 май са презаселени на други места трима лидери на съпротивата в лагера. Един от тях е Сабри Искендер. Мотивите за презаселването му са: *„Отправя хули и клевети по отношение на социалистическата действителност у нас, изразява намерение за нелегално преминаване на границата и за написване на материал, с който да дискредитира в чужбина мероприятията по възродителния процес. При престоя си в Белене продължава да стои на националистически позиции, а с поведението и проявите си влияе отрицателно върху останалите лица* Друг е презаселен с мотив: *„Националист, при престоя си в Белене продължава да стои на националистически позиции, с поведението и проявите си влияе отрицателно върху останалите и пречи на приобщаването им, явява се инициатор на гладен протест.“*

Закриването

Освен изпратените в Бобов дол на 9 април 1986 г. около 85 души, според непълните данни в регистъра на затвора на 10 април от острова са изведени 8, на 11 април – 12, на 15 април – 27 лагеристи. Всички те са принудително установени с нови заповеди във Видински, Врачански и Михайловградски окръг.

Така започва закриването на лагера, което ще продължи няколко месеца. Тези, които остават в лагера, продължават протестите си. На 18 май 1986 г. Хасан Оджаклъ от Малко село, Сливенско, с писмено изложение до началника на лагера обявява отказ от работа заради незаконното му задържане, посегателството върху етническата му

[564] Те минаха през Белене – 1..., с. 104.

принадлежност и вредните условия на труд[565]. Според Мюмюн Исмаилов (Miimin Akkas) обща гладна стачка е обявена на 13 юни 1986 г. Самият той е от активните участници и е изселен в Михайловградско на 25 август[566]. Според Шюкрю Арифов (Sukru Altay) на 8 август 1986 г. останалите на II обект 35 лагеристи започват гладна стачка. Стачката продължава поне до 20 август, когато той и още един лагерист са изселени в Михайловградско[567].

Със заповеди от 13 юни са изселени на други места 21 души. За тях също се посочва, че „продължават да стоят на твърди националистически позиции, отричат възродителния процес“ и са едни от „организаторите и подстрекателите към неподчинение“ в концлагера. Със заповеди от 26 юни са изселени 30 души, основно от Кърджалийски окръг. Тези заповеди използват една и съща мотивировка за презаселването: *„С присъствието си в родното място ще бъде катализатор на нови националистически прояви от съмишлениците му* Данните в лагерния регистър са непълни, но от тях може да се предположи, че извеждането на тези въдворени е станало на 24 и 31 юли и 8 август. Със заповеди от 6 август са презаселени в Северозападна България и в мина „Бобов дол“ и рудник „Житуша“ около 25 души, а със заповеди от 19 септември 1986 г. – още около 30 души. Според регистъра извеждането на последните въдворени става в края на септември 1986 г.

На 1 юли 1986 г. е издадена последната министерска заповед за изселване на о-в Белене за срок 3 години по предложение на окръжното управление на МВР – Смолян. Мотивите са: *„Протурски националист, не упражнява обществено-полезен труд, отправя клевети срещу наши партийни и държавни инстанции, с което оказва отрицателно влияние върху населението, създава затруднения при реализиране мероприятията, провеждани от партийните и държавни органи* Забележителното в тази заповед, издадена в момент, когато лагерът се закрива, е, че е с мюсюлманското име на човека. Приет е в концлагера в края на юли 1986 г., а със заповед от 29 септември 1986 г.

[565] Пак там, с. 63-68.
[566] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 161.
[567] Пак там, с. 156.

е презаселен в Дряново.

Няма сигурни данни кога напуска острова последният въдворен, но в регистъра на затвора е заведен един човек от Семерджиево, Русенско, въдворен на 26 юли 1986 г. по предложение на РУ МВР – Белене и освободен на 5 януари 1987 г. с „прекратена мярка“. Тази записка е странна, тъй като въдворяването не може да става по предложение на районно управление на МВР. Все пак това разширява хронологичните граници на лагера до 1987 г.

Наред с това, че концлагерът става контрапродуктивен, възможно е допълнителна причина за ликвидирането му да е достигналата до международни правозащитни организации информация. През април 1986 г. в Лондон е публикуван докладът на Amnesty International *Bulgaria: imprisonment of ethnic Turks. Human rights abuses during the forced assimilation of the ethnic Turkish minority.* „Амнести“ съобщава за турци, изпратени в затвора на остров Белене, но няма информация дали им е повдигнато обвинение в престъпна дейност. През юни 1986 г. Helsinki Watch публикува доклада си *Destroying Ethnic Identity: The Turks in Bulgaria.* Докладът е написан от Джери Лейбър, изпълнителен директор на „Хелзинки уотч“. Тя посещава София през октомври 1985 г., но не ѝ е разрешено да отиде в районите с етнически турци. През декември 1985 г. интервюира в Истанбул двадесетина бегълци и по-ранши емигранти от България. Според тях турците са въдворявани в няколко лагера, като специално се отбелязва лагер край Хасково, но най-страшният лагер за политически затворници е разположеният на остров Белене сред Дунав. Смята се, че там са задържани 1500 или повече турци. Някои от свидетелите имат свои близки в „Белене“, а други сами са преминали през лагера. Един от свидетелите бил задържан на 21 януари 1985 г. в лагер във военно поделение в Сливница, където било сменено името му. Повечето от лагеристите били пуснати след 25 дни, но той заедно с около 100 души били задържан до 25 април. След това свидетелят бил освободен, но задължен да се разписва два пъти на ден в милицията, където вечер трябвало да почиства клозетите. През септември 1985 г. бил извикан в милицията и информиран, че му е наложено въдворяване в „Белене“ за 5 години, след което успял да избяга през

границата. Един от мъжете казва: „Няма връщане от „Белене“, намирали са тела в Дунав“. „Хелзинки уотч“ получава имената на 18 души, от които 12 въдворени в „Белене“ между декември 1984 г. и февруари 1985 г., трима осъдени на затвор в „Белене“, една жена – в сливенския затвор, и двама изселени. Всички те са от Ардино, Момчилград, Алфатар, Гърбище, Джебел, Ненково, Горно Прахово, Башево и Китница. През октомври 1986 г. „Хелзинки уотч“ получава информация, че лагеристите още са в „Белене“, но някои от тях са освободени и заселени принудително в Северозападна България.

* * *

За броя на преминалите през концлагера „Белене“ документите на МВР дават различни данни. В периода декември 1984 г. – януари 1987 г. са издадени 459 заповеди за въдворяване в „Белене“, като за поне трима души е известно, че са въдворени повторно.[568] В „Книга за постъпване и освобождаване на затворници по чл. 39 от ЗНМ“ са записани 447 лица, постъпили в затвора „Белене“ като принудително установени.[569] За 9 от тях е отбелязано, че са българи. Според справка на ГСУ от декември 1984 г. до август 1986 г. в „Белене“ са изпратени 452 *турчеещи се лица.*[570] В информация от 29.12.1989 г. до члена на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Ал. Лилов министърът на вътрешните работи Георги Танев съобщава, че от декември 1984 г. до декември 1989 г. „на основание чл. 39 от ЗНМ на остров Белене са били принудително установени за различни срокове общо 485 българи мюсюлмани“.[571] В бр. 44 на „Държавен вестник“ от 1990 г. е публикувано решение на Парламентарната комисия за разглеждане и решаване на някои неотложни въпроси, свързани с

[568] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 405; а.е. 406; а.е. 407.

[569] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1779.

[570] **Информация** относно дейността на следствения апарат по възродителния процес.. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

[571] **Информация** до члена на Политбюро и секретар на ЦК на БКП др. Александър Лилов относно: Дейността на органите на МВР по осигуряването на обществения ред в хода на провежданите през 1984-1985 г. мероприятия за възстановяване на българските имена. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

допуснати деформации и нарушения на законността в държавния, обществения и стопанския живот. По предложение на министъра на вътрешните работи ген. Атанас Семерджиев и главния прокурор на Народна република България Евтим Стоименов парламентарната комисия обявява „политическа и гражданска реабилитация на неоснователно лишени от свобода и въдворени в „Белене“ 517 лица във връзка с насилствената промяна на имената на една част от българските граждани“. В приложения списък сред 517-те лица фигурират и 9 жени, а е известно, че на острова за кратко е изпратена само една жена. Според „Доклад за дейността на ДС през 80-те години на XX век“ от 1991 г. общо за периода 1984-1989 г. в „Белене“ са въдворени 423 български граждани с турско етническо съзнание, 314 са принудително установени в други населени места за срок от 1 месец до три години.[572] За най-достоверен източник намирам „Списък на лицата по чл. 39, преминали през остров Белене“, съставен от майор П. Парашкевов от РУ МВР – Белене на 28 юли 1986 г. В него присъстват 440 лица, всички с мюсюлмански имена, в това число една жена.[573] Към този брой следва да се прибавят 14-те българи, за които е известно, че са били в лагера. Или общо 454 души са преминали през концлагера в последния му период.

---

[572] **Доклад** на Централната група на МВР за изпълнение решението на Министерския съвет от 27. 01. 1991 г. за обследване дейността на бившите органи на Държавна сигурност. – В: *Ангелов,* Веселин. Строго секретно! Документи за дейността на Държавна сигурност (1944-1989). София, 2007.

[573] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е 1779.

СТАТИСТИЧЕСКИ ДАННИ

1949-1953 г.

I. Въдворени в ТВО по линия на ДС към I януари 1949 г.[574]

	брой
българи	1030
турци	139
помаци	21
разни народности	28
инквизитори и убийци	101
ятаци на нелегални	171
минаване нелегално на границата	361
опозиционери	471
шпиони	86
офицери и полицаи	45
индустриалци	18
търговци	42
свободни професии	322
занаятчии	106
чиновници	193
общи работници	215
бедни селски стопани	117
средни селски стопани	110
богати селски стопани	98
общо въдворени	1218
некартотекирани анархисти	156
белогвардейци	217
всичко въдворени в ТВО	1591

---

[574] **Сведение** за лицата, намиращи се в ТВО към 1 януари 1949 г., изразен цифрово и в проценти по националност, причини за въдворяването и социален състав. От нач. служба ВЗ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

II. Въдворени в ТВО по линия на НМ през 1949 г.[575]

към 1.1.1949 г.	въдворени	освободени	към 31.XII. 1949 г.
399 (241 мъже, 158 жени)	627	610	454 (296 мъже, 158 жени)

към 31 .XII. 1949 г. по вид на престъплението	мъже	жени
крадци	227	19
спекула	23	-
пиянство	17	-
комарджии	15	-
разни	14	-
проститутки	-	128
сводници	-	11

III. Задържани и въдворени през 1949 г. според сведенията на окръжните управления на МВР[576]

	задържани		изпратени в ТВО	
	по линия на ДС	по криминална линия	по линия на ДС	по криминална линия
Столично управление	1055	3245	569	114
ОУ МВР-София и околийски у-	1065	1581	346	14

[575] **Сведение** за движението на въдворените в ТВО с. Ножарево, Тутраканско, и ТВО с. Белене, Свищовско – по криминална линия. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1653.

[576] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 1, а.е. 1653.

ния				
Враца	1702	1575	294	36
Плевен	1285[577]	1902	515	26
Г. Оряховица	794	2239	389	74
Русе	-[578]	1652	-[579]	41
Сталин	945	1385	250	43
Коларовград	323	599	83	18
Бургас	850	1881	203	16
Ямбол	436	1133	122	17
Ст. Загора	309	1037	195	43
Хасково	563	629	165	29
Пловдив	743	4132	284	52
Горна Джумая	507	582	135	13
общо	10 577	23 572	3550	536
ВСИЧКО	34 149		4086	

IV. Освободени, въдворени и превъдворени лагеристи през 1950 г. според заповедите на министъра на вътрешните работи[580]

със заповед от дата	ТВО	въдворени		превъдворени		отменени		освободени	
		ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ
01.	Белене	33				6		4	
	Ножарево	2						14	
	Димитрово					3		33	
02.	Белене	84		18				6	

[577] От общия брой 277 души са „задържани за въдворяване“. От тях 18 са освободени. От останалите задържани са въдворени 256 души.

[578] Няма данни за въдворените по линия на ДС.

[579] Няма данни за въдворените по линия на ДС.

[580] **ЦДА,** ф. 335, оп. 3с, а.е. 8; а.е. 9. Данните за въдворените по линия на НМ са непълни – такива заповеди са приложени едва от втората половина на юни. Отменяне на заповед за въдворяване най-често се прави, когато въдвореният е бил осъден и изпратен в затвора, но има подобни случаи със заповед за освобождаване. Издавани са колективни заповеди за освобождаване при изтичане на срока и други при предсрочно освобождаване, както и индивидуални заповеди за предсрочно освобождаване. Заповедите за въдворяване и освобождаване по линия на ДС са издавани от министъра, а по линия на НМ – от директора на Народната милиция. Заповедите за въдворяване по линия на НМ са по предложения на Криминалния и Административния отдел, но през втората половина на годината също и по искане на Министерството на горите за нарушения по закона за горите. Заповеди за освобождаване на въдворени по линия на НМ са издавани както по предложения на органите на МВР, така и на ЦК на БКП и околийски народни съвети. Въдворяваните по линия на ДС са „опасни за обществения ред и държавната сигурност“, а по линия на НМ – „опасни за обществения ред и морал“.

	Ножарево	1		8		1		3	
	Димитрово	2		12		6		4	
03.	Белене	17		97				77	
	Ножарево			164				22	
	Димитрово			167				99	
04.	Белене	103		88		1		151	
	Ножарево	3		11				67	
	Димитрово			24		2		34	
05.	Белене	71		123		7		142	
	Ножарево	5		39		2		37	
	Димитрово			7				10	
06.	Белене	108		98		1		254	
	Ножарево	8	9	22				106	
	Димитрово			2				26	
07.	Белене	75		328		5		305	15
	Ножарево	5	82	205				225	50
	Димитрово			24		1		15	
08.	Белене	23		47				60	2
	Ножарево	2	112	12	1	1	5	25	3
	Димитрово			3				10	
09.	Белене	41		99	1	1		316	18
	Ножарево	1	60	14	4			158	7
	Димитрово			2				14	
10.	Белене	20		37				116	
	Ножарево	1		12	9		1	33	34
11.	Белене	55						14	
	Ножарево	1	24		20		1	7	4
12.	Белене	18						30	
	Ножарево		5		22		2	11	13
общо	ТВО „Белене“	648	-	935	1	21	-	1475	35
	ТВО „Ножарево“	29	292	487	56	4	9	708	111
	ТВО „Димитро	2	-	241	-	12	-	245	-

	во“								
	ВСИЧКО	679	292	1663	57	37	9	2428	146

Началникът на ТВО „Белене“ изпраща до началника на отделение ВИ десетдневни *сведения за движението на въдворените* образец „З“ и месечни *аналитични таблици за въдворените в ТВО* образец „Ж“.[581] Десетдневните сведения дават информация за броя на въдворените към начална и крайна дата (налице, в болница, в делегация, в бягство, всичко по списък), пол, режимна категория, въдворени по линия на ДС и криминална линия, и промени през десетдневния период: нововъдворени, завърнали се от болница, завърнали се от делегация, заловени бегълци, пристигнали по друга причина, общ брой пристигнали, освободени, заминали в болница, заминали в делегация, избягали, починали, напуснали по друга причина (напр. изпратени в затвора), общ брой напуснали. Месечните аналитични таблици обобщават сведенията за въдворените по общ брой, политическа принадлежност, по линия на ДС и криминални, пол, вид на престъплението, социален произход, социално положение, народност, възраст и размер на наказанието. Най-ранната налична аналитична таблица е за въдворените в ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ към 31 декември 1951 г., но на практика сведенията в нея са само за ТВО „Белене“. Първите редовни сведения са от началото на декември 1952 г. – аналитична таблица за ноември 1952 г. и десетдневно сведение за периода 30.XI. – 10.XII.1952 г. Последната аналитична таблица е за август 1953 г., а последното десетдневно сведение – за 10 септември 1953 г.

[581] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, .а.е. 391.

V. Брой на лагеристите по списък в ТВО „Белене“ в периода 31 .XI. 1952 г. – 10.IX.1953 г. според десетдневните сведения за движението на въдворените.[582]

	общ брой	политически		криминални	
		мъже	жени	мъже	жени
10.XII.1952	2200	2000	40	124	36
20.XI1.1952	2219	2019	41	124	35
31.XII.1952	2286	2060	44	144	38
10.1.1953	2289	2057	44	145	43
20.1.1953	2294	2060	44	147	43
31.1.1953	2286	2053	44	145	44
10.11.1953	2281	2051	43	143	44
20.11.1953	2278	2050	43	141	44
28.11.1953	2272	2043	43	141	45
10.III.1953	2247	2006	47	144	50
20.III.1953	2245	2000	48	147	50
31.III.1953	2236	1995	47	143	51
10.1V. 1953	2228	1988	47	143	50
20.IV. 1953	2220	1979	45	145	51
30.IV. 1953	2254	1998	57	146	53
10.V.1953	2112	1868	56	138	50
20.V.1953	2120	1869	60	139	52
31.V.1953	2106	1856	60	139	51
10.VI.1953	2097	1851	60	135	51
20.VI.1953	2094	1848	59	137	50
30.VI.1953	2089	1842	59	138	50
10.VII.1953	2085	1846	58	131	50
20.VII.1953	2079	1842	58	130	49
31.VII.1953	1948	1724	57	120	47
20.VIII.1953	1046	866	18	111	51
31.VIII.1953	1043	864	18	111	50
10.IX.1953	509	436	6	57	10

[582] Броят по списък включва и намиращите се в болница или в делегация (следствени, подсъдими, свидетели, ответници). Пример за дела им от списъчния състав: към 20 май 1953 г. има 12 болни и 41 в делегация, а към 10 септември 1953 г. – 4 болни и 26 в делегация.

VI. Движение на лагеристите в ТВО „Белене“ в периода 31.XI. 1952 г. – 10.IX.1953 г. според десетдневните сведения:

	въдворени		освободени		избягали		починали	
	политически	криминални	политически	криминални	политически	криминални	политически	криминални
1-10.12.1952	53	3	-	-			1	
10-20.12.1952	27	-	8	1			1	
20-31.12.1952	43	22	2	1			-	
1-10.1.1953	3	6	6	-			-	
10-20.1.1953	1	2	-	1			-	
20-31.1.1953	6	1	13	-			1	
1-10.2.1953	2	-	-	1	-		3	1
10-20.2.1953	1	-	-	-			2	2
20-28.2.1953	-	1	8	-			1	1
1-10.3.1953	53	15	88	7			1	-
10-20.3.1953	6	4	9	-			2	1
20-31.3.1953	1	3	7	1			-	-
1-10.4.1953	1	-	8	-			-	1
10-20.4.1953	-	3	9	-			2	
20-30.4.1953	33	2	3	-			-	
1-10.5.1953	13	3	140	13			-	
10-20.5.1953	11	3	5	-			1	
20-31.5.1953	8	3	18	4			2	
1-10.6.1953	2	-	8	5			1	
10-20.6.1953	1	1	4	1			-	1
20-30.6.1953	-		3	-			2	-
1-10.7.1953	1		-	1		1	-	-
10-20.7.1953	-		2	1			3	-
20-31.7.1953	-		100	14			1	-
1-20.8.1953	-		908	1			-	1
20-31.8.1953	-		-	-			1	-
1-10.9.1953	1		-	-			-	-

VII. Политическа принадлежност на политическите лагеристи (мъже и жени) в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	12.51	11.52	12.52	1.53	2.53	3.53	4.53	5.53	7.53	8.53
БКП	147	115	129	128	125	123	122	109	106	53
БЗНС ОФ	256	131	131	131	130	127	125	108	108	44
безпартийни	964	793	852	856	852	837	850	810	800	387
дснм	105	41	48	46	46	49	51	46	46	10
БЗНС-НП, змс	808	527	545	541	539	524	524	475	471	156
социалисти	29	16	15	15	15	13	13	13	13	7
анархисти	83	28	28	28	28	28	28	26	26	17
легионери	117	52	53	51	51	47	47	42	42	19
бранници	23	13	18	18	18	17	17	15	14	6
ратници	12	10	10	10	10	9	9	9	9	6
ВМРО	41	15	21	22	20	20	24	22	22	11
цанковисти	63	32	34	33	34	32	31	32	32	17
демократи	109	63	63	61	61	60	60	55	55	36
бивши полицаи	108	73	82	82	82	82	82	82	81	60
бивши офицери	88	23	23	23	23	23	23	23	23	16
Звено	-	31	33	33	32	30	29	29	29	10
радикали	-	17	17	17	17	15	14	13	13	9
троцкисти	-	5	5	5	5	5	5	5	5	3
разни	169	-	-	-	-	-	-	-	-	-

VIII. Политическа принадлежност към социално положение на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

към 31 декември 1951 г.									
	нетрудещи се	занаятчии	бедни и средни селяни	селяни в ТКЗС	кулаци	служители	учащи	работници	свободни професии
БКП	1	21	43	7	7	42	-	8	25
БЗНС ОФ	-	8	159	18	16	28	1	13	16
безпартийни	10	146	323	45	50	169	3	84	215
дснм	-	18	28	9	2	15	10	7	29
БЗНС-НП, змс	-	68	386	37	83	83	15	66	72
социалисти	1	2	7	1	4	4	-	8	2
анархисти		16	13	1	3	15	10	5	20
легионери		9	22	-	11	34	6	11	24
бранници		2	7	1	1	3	3	-	6
ратници		-	1	-	1	2	4	2	2
ВМРО		4	9	1	5	13	-	-	9
цанковисти	1	5	20	3	8	8	-	10	8
демократи	2	13	40	3	4	17	-	20	10
бивши полицаи	1	14	23	1	4	25	1	7	32
бивши офицери	6	14	8	1	1	33	2	17	6
разни	4	28	49	-	12	21	6	14	35

IX. Вид на престъплението на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	12.51	**11.52**	**12.52**	**1.53**	**2.53**	**3.53**	**4.53**	**5.53**	**7.53**	**8.53**
вражеска агитация и пропаганда	520	478	497	502	497	448	444	415	411	221
саботаж и вредителство	724	557	560	553	551	543	539	486	485	110
бандитизъм и тероризъм	124	53	52	52	53	51	52	50	50	27
бягство през граница	253	110	119	120	121	120	117	101	99	44
помагачество на нелегални	271	250	286	284	282	283	277	250	246	62
помагачество при бягство	38	42	46	46	44	44	70	67	65	39
шпионаж	52	68	83	83	82	80	80	81	81	53
дейност преди 9.IX.1944	498	427	460	456	454	472	475	465	458	312
кражба	5	60	65	65	63	66	67	65	68	59
неморални деяния	47	65	77	82	84	91	94	88	88	82
пиянство и комар	696	35	41	43	41	38	39	38	38	34

X. Социално положение на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	12.51	**11.52**	**12.52**	**1.53**	**2.53**	**3.53**	**4.53**	**5.53**	**7.53**	**8.53**
нетрудящи се	26	23	24	29	28	33	37	31	31	24
занаятчии	368	290	303	301	302	305	304	297	297	232
бедни и средни селяни	1 138	718	774	774	768	724	739	676	665	107
селяни в ТКЗС	128	104	105	106	106	109	108	100	100	27
кулаци	212	71	72	71	70	64	67	58	58	39
служители	512	410	425	418	418	414	413	390	385	269
учащи	61	40	43	44	44	49	49	39	39	22
работници	272	344	368	372	365	365	365	342	341	231

свободни професии	511	145	172	171	171	173	172	173	173	92

XI. Народност на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	12.51	**11.52**	**12.52**	**1.53**	**2.53**	**3.53**	**4.53**	**5.53**	**7.53**	**8.53**
българи	3072	2101	2240	2240	2227	2187	2187	2041	2017	984
югославяни	10	6	6	6	6	10	27	25	25	20
гърци	72	11	10	10	10	10	10	11	11	7
евреи	3	-	-	-	-	-	1	1	1	1
турци	40	14	15	16	15	13	13	25	24	17
руснаци	18	5	5	5	5	5	5	5	5	4
арменци	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
албанци	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
англо-американци	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
цигани	2	8	10	9	9	11	11	11	11	10

XII. Размер на наказанието на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	XII 1951	**XI 1952**	**XII 1952**	**I 1953**	**11 1953**	**III 1953**	**IV 1953**	**V 1953**	**VII 1953**	**VIII 1953**
до 3 месеца	22	7	12	11	9	2	2	2	1	-
до 6 месеца	265	43	51	47	44	29	24	16	12	1
до 9 месеца	36									
до 1 година	886	563	594	596	596	421	408	329	315	74
до 2 години		463	499	509	506	521	525	485	488	200
3 години		342	376	382	382	475	506	494	492	227
4 години		150	153	155	153	143	142	145	146	76
5 години		308	323	319	317	365	366	351	350	234
6 години		33	33	33	32	33	33	32	32	23
7 години		218	230	228	227	243	244	247	248	207
без срок	2019	18	15	6	6	4	4	5	5	1

XIII. Възраст на въдворените по линия на ДС и НМ в ТВО „Белене“ според месечните аналитични таблици.

	XII. 1951	**XI. 1952**	**VIII. 1953**
до 18 години	14	2	3
18-30 години	707	305	184
30-50 години	1642	1236	614
над 50 години	865	602	242

През юни 1953 г. отделение ВИ изработва *Таблица-сведение за движението на въдворените държавни престъпници в ТВО за периода от 1 януари 1951 година до 31 май 1953 година, обр. 1-а* и *Таблица-сведение за движението на въдворените криминални престъпници в ТВО за времето от 1 януари 1951 година до 31.XII.53 год., обр. 1-б.* Таблиците съдържат месечни данни за освободените, въдворените, починалите, превъдворените (само за 1952 и 1953 г.), изпратените в затвора (само за 1953 г.), въдворените по чл. 72 „а“ и „б“ от НК близки на „изменници на родината“ (само за 1953 г.), срока на въдворяване и намиращите се в ТВО към 31 декември 1950, 1951 и 1952 г. Двете таблици съдържат несъответствия в някои от месечните и годишните сборове, тук са коригирани.

XIV. Движение на лагеристите в ТВО „Белене“ в периода 1.1.1951 г. – 31 .V. 1953 г. (до края на 1951 г. данните са за ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“) според таблиците-сведения за движението на въдворените държавни и криминални престъпници.

	въдворени		превъдворени		освободени		починали		изпратени в затвора		по чл. 72 „а“ и „б“	
	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ	ДС	НМ
I.1951	33	15			220	108	-	-				
II.1951	18	9			11	22	3	-				
III.1951	4	7			27	11	-	1				
IV. 1951	4	2			2	18	-					
V.1951	239	5			53	31	2					
VI. 1951	467	3			1	15	1					
VII.1951	733	7			6	6	2					
VIII.1951	280	5			13	9	6					
IX.1951	344	10			350	19	6					
X.1951	87	3			17	35	4					
XI. 1951	100	2			17	3	3					
XII.1951	48	13			63	13	3					
През 1951	**2357**	**81**			**780**	**290**	**30**	**1**				
I.1952	28	9	-	-	209	1	4	-				
II.1952	18	1	6		74	1	5	-				
III. 1952	1	1	65		40	2	4	1				
IV. 1952	71	4	-		4	41	8	1				
V.952	23	7	-		243	-	3					
VI.1952	40	9	-		5	-	5					

VII. 1952	40	55	2341	75	2	1	-					
VIII. 1952	12	19	-		571	9	2					
IX.1952	39	14	9		213	12	2					
X.1952	16	9	-		4	1	-					
XI. 1952	8	9	-		3	-	-					
XII.1952	123	25	-		10	1	2					
През 1952	**419**	**162**	**2421**	**75**	**1378**	**69**	**35**	**2**				
I.1953	10	9	-		19	1	1	-	-	-	-	
II.1953	3	1	-		8	1	6	4	-	-	-	
III.1953	58	22	-		104	8	3	1	-	-	-	
IV. 1953	9	5	9		20	-	2	1	21	10	27	
V.1953	25	9	-		163	17	3	-	-	-	7	

Двете таблици-сведения дават данни за намиращите се в ТВО в края на съответната година и на отчетния период:

налице в ТВО към	общо	държавни престъпници	криминални престъпници	по чл. 72 „а“ и „б“ (близки на ИР)
31.XII. 1950 г.	3297	3175	122	-
31.XII. 1951 г.	3228	2480	748	-
31.XII.1952 г .	2286	2103	183	-
31.V.1953 г.	2106	1881	191	34

Данните за намиращите се в ТВО към 31 декември 1950 г. са очевидно неверни. В края на 1950 г. съществуват само ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“. Към края на януари 1951 г. в „Белене“ по списък има 987 въдворени[583], а към 1 януари 1951 г. в „Ножарево“ има по списък 852 въдворени, от които 404 неполитически[584], или общо в двата лагера – 1839 въдворени. Данните за 31 .XII. 1951 г. също са неточни за броя на политическите и криминалните лагеристи. Според доклад на началника Китов към тази

[583] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.
[584] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

дата в ТВО „Белене“ има по списък 3225 души, от които 82 криминални и 67 жени по линия на ДС и НМ[585], а аналитичната таблица към същата дата посочва 3228 въдворени, от които 82 мъже и 23 жени по линия на НМ.

[585] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

XV. Моментен брой на въдворените и затворниците в ТВО „Белене“ според месечните доклади на лагерния началник, десетдневните и месечните сведения на лагерната администрация и доклади от проверки в лагера[586]

към	общо	лагеристи		затворници
		ДС	НМ	
2.9.1949	800	800		
21.3.1950	1496	1496		
31.07.1950	1490	1490		
31.10.1950	1129	1129		
21.1.1951	987	987		
28.2.1951	992	992		
30.4.1951	998	998		
31.5.1951	1226	1226		
30.6.1951	1750	1750		
1.8.1951	2579	2579		
1.9.1951	2939	2939		
1.10.1951	2923	2923		
1.11.1951	3007	3007		
1.12.1951	3098	3098		
31.12.1951	3225	3142	82	
1.2.1952	3052	2934	118	
1.5.1952	3147	2895	122	130
1.10.1952	4191	2023	143	2025
20.3.1953	4197	2048	197	1952
20.6.1953	4768	1907	187	2674
31.7.1953	?	1781	187	?
31.8.1953	ок. 4000	882	161	?
25.9.1953	2961	485		2476
1.11.1953	ок. 4000	ок. 150		3845 (3120 политически и 725 криминални)
28.11.1953	ок. 4700	ок. 150		над 4500
2.2.1954	4000	-		4000

[586] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5; 6; 7; оп. 6с, а.е. 4; оп. 17с, а.е. 18; ЦДА, ф. IБ. оп. 8, а.е. 532; **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 391, ф. 10, оп. 5, а.е. 70; ф. 1. оп. 2, а.е. 67; ф. 1, оп. 1, а.е. 3104.

1956-1959 г.

И в този период началникът на ТВО „Белене“ изпраща до началника на отделение ВИ десетдневни статистически сведения за движението на въдворените образец „З“ и месечни аналитични таблици за въдворените образец „Ж“[587] На 19 януари 1957 г. е изпратено първото десетдневно сведение, а месечно сведение образец „Ж“ не е изпратено, тъй като лагерната администрация не разполага с необходимите данни за въдворените. Първото месечно сведение е изпратено на 28 януари 1957 г., но с данни само за 231 въдворени по линия на ДС и 544 въдворени по криминална линия. От юли 1958 г. не се изпращат аналитични таблици. От септември 1958 г. сведенията за движението на въдворените стават месечни, последното сведение е от 4 август 1959 г. Аналитичните таблици за политическите лагеристи се отклоняват от броя на въдворените спрямо десетдневните сведения с по няколко души – изпратени в затвора или въдворени без справки. Аналитичните таблици за въдворените по криминална линия имат много по-големи несъответствия спрямо действителния брой на лагеристите – в сведенията от януари 1957 г. липсват около 200 души, изпратени без справки, а въдворените след Хулиганската акция не са отразени в следващите сведения – например в сведението за април 1958 г. няма данни за 1356 мъже и 257 жени.

В следващата таблица не са отразени данните за лагеристите в болница, делегация или затвора, които формират разликите в броя между списъчния и наличния състав. Данните в скоби показват разминавания в две последователни сведения. Така например двете политически лагеристки, присъстващи в сведението за 1 май 1959 г., в сведението от 1 юни са прехвърлени със задна дата към общия брой на въдворените по криминална линия жени.

В таблиците за политическата, етническата и социалната принадлежност, вида на престъплението и размера на наказанието са използвани данните от аналитичните таблици, а за декември 1958 г. – *Справка за състоянието на*

[587] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1568.

работата в ТВО Белене, Свищовско[588].

[588] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

XVI. Движение на въдворените в ТВО „Белене“ според десетдневните сведения.

месец	брой към 1-во число по списък в наличност				въдворени	освободени	починали	избягали	заловени
2.1957	1077	ДС	мъже	237	19				
	1047	НМ	мъже	738	104				
			жени	102	7				
3.1957	1206/1201	ДС	мъже	256	20				
	1138	НМ	мъже	841/836	27		1		
			жени	109	3				
4.1957	1250	дс	мъже	276	23		1		
	1170	НМ	мъже	862	6			1	
			жени	112	1				
5.1957	1278 1191	ДС	мъже	298	17				
		НМ	мъже	867	7				1
			жени	113	2				
6.1957	1305 1212	ДС	мъже	315	22				
		НМ	мъже	875	25	7			
			жени	115	2	11			
7.1957	1336	ДС	мъже	337	19				
	1229	НМ	мъже	893	25	1	1		
			жени	106	4	2			
8.1957	1380	ДС	мъже	356	12	2			
	1253	НМ	мъже	916	20				
			жени	108	1				
9.1957	1411	ДС	мъже	366	1	69			
	1278	НМ	мъже	936	5	103	1		
			жени	109	2	13			
10.196	1233	ДС	мъже	298	3				
	1114	НМ	мъже	837	6	1			
			жени	98					
11.196	1242	ДС	мъже	301		27			
	1120	НМ	мъже	843	2	24	1		
			жени	98	3	3	1		
12.196	1191	ДС	мъже	274	6	2			
	1072	НМ	мъже	820		22			
			жени	97		5			

1.1958	1168	ДС	мъже	278	1	1			
	1056	НМ	мъже	798					
			жени	92					
2.1958	1168	ДС	мъже	278	1				
	1065	НМ	мъже	798	1328				
			жени	92	238				
3.1958	2735	ДС	мъже	279		2			
	2623	НМ	мъже	2126	62	7	1		
			жени	330	16	1			
4.1958	2802	ДС	мъже	277		9			
	2637	НМ	мъже	2180	19	80			
			жени	345	5	10			
5.1958	2727	ДС	мъже	268	7	7			
	2556		жени		3				
		НМ	мъже	2119	21	23	1		
			жени	340	10	5			
6.1958	2732	ДС	мъже	268	11	6	1		
	2550		жени	3					
		НМ	мъже	2116	12	21	1		
			жени	345	2	2			
7.1958	2726	ДС	мъже	272	17				
	2505		жени	3					
		НМ	мъже	2106	13	9			
			жени	345	1	8			
8.1958	2740	ДС	мъже	289	41	4			
	2505		жени	3	1				
		НМ	мъже	2110	34	4			
			жени	338	4				
9.1958	2812	ДС	мъже	326	36	8			
	2576		жени	4	1	2			
		НМ	мъже	2140	16	81	1		
			жени	342	2	19			
10.196	2756	ДС	мъже	354	34	4			
	2543		жени	3		1			
		НМ	мъже	2074	11	94	1	2	1
			жени	325	3	18			
11.196	2685	ДС	мъже	384	8				
	2473		жени	2					
		НМ	мъже	1989	8	130	1		
			жени	310	1	15			
12.196	2556	ДС	мъже	392	12	21			
	2319		жени	2					
		НМ	мъже	1866	9	141			
			жени	296	2	20			
1.1959	2397	ДС	мъже	383	6	2			

	2189		жени	2					
		НМ	мъже	1734	21	59			
			жени	278	3	5			
2.1959	2361 2150	ДС	мъже	387	5	5	1		
			жени	2					
		НМ	мъже	1696	54	429	1		
			жени	276	9	92			
4.1959	1901	ДС	мъже	386		28	2		
	1782		жени	2					
		НМ	мъже	1320	9	146		2	
			жени	193	5	1			
5.1959	1737 1631	ДС	мъже	356		58			
			жени	2/0					
		НМ	мъже	1182	14	223	1		1
			жени	197/199	1	17			
6.1959	1452	ДС	мъже	298	5				
	1354	НМ	мъже	973	44	6		2	2
			жени	181	6	2			
7.1959	1499	ДС	мъже	303	6				
	1399	НМ	мъже	1011	110	2	1		
			жени	185	18				
8.1959	1630	ДС	мъже	309					
	1521	НМ	мъже	1118					
			жени	203					

XVII. Политическа принадлежност на политическите лагеристи в ТВО „Белене“

	1957 г.									1958 г.						
	I	**III**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**XII**
БЗНС(о), ЗМС	87	94	114	113	120	101	102	94	95	94	94	93	91	90	90	111
социалисти	1	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	
анархисти	5	5	7	7	8	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	8
легионери	23	25	27	28	29	25	25	24	24	24	24	24	23	23	23	34
бранници	-	-	-	-		-	-	-		-	-	-	-	-	-	
ратници	1	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	
ВМРО	10	II	11	12	12	8	8	5	5	5	5	5	5	5	5	7
цанковисти	8	9	9	10	10	7	7	6	6	6	6	6	5	5	5	3
демократи	4	5	5	4	5	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	9
Звено	2	2	3	3	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	4
радикали	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	
безпартийни	53	65	97	103	112	97	97	89	92	94	93	91	88	89	94	125
бивши полицаи	10	10	13	14	16	13	14	13	13	13	13	13	12	11	10	8
бивши офицери	26	25	25	25	27	21	21	19	19	19	20	20	20	21	21	22
БКП (от 12.57 е БКП изключени)	-	2	3	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	17
БЗНС ОФ	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
ДСНМ (от 12.57 е ДКМС изключени)	-	-		2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	14
РМС	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
белогвардейци	-	-	-	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Отец Паисиевци	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5

XVIII. Вид на престъплението на политическите лагеристи в ТВО „Белене“

	1957 г.									**1958 г.**						
	I	**III**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**XII**
вражеска агитация и пропаганда	220	243	296	301	312	254	255	231	229	229	228	225	219	214	215	254
саботаж и вредителство	1	2	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5	10
бандитизъм и тероризъм	3	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	8	4
бягство през граница(от юли 1957 е опит за бягство)	-	-	1	9	15	15	16	16	21	22	22	22	19	20	23	29
помагачество на нелегални	-	-	-	-	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	
помагачество при бягство	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	
шпионаж	6	5	10	10	11	10	10	8	8	8	8	8	8	9	9	37
дейност преди 9.IX.1944	1	-	1	2	5	5	5	5	5	5	6	6	6	6	6	
дейност против ТКЗС																7
за различна вражеска дейност																36

XIX. Социално положение на политическите лагеристи в ТВО „Белене“. Данните за януари 1957 г. включват и 544 от въдворените по линия на НМ, за които има изпратени справки.

	1957 г.									**1958 г.**					
	I	**III**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**
нетрудящи се	511	64	77	81	94	80	81	74	73	74	74	73	72	73	80
занаятчии	66	17	28	29	29	28	28	26	26	27	27	27	26	25	26
бедни и средни селяни	47	36	39	42	46	35	35	30	30	30	30	29	27	28	27
селяни в ТКЗС	9	10	15	14	15	15	15	13	19	19	19	19	19	20	19
кулаци	5	16	18	17	18	12	12	12	12	11	11	11	11	11	11
служители	46	72	84	93	95	75	75	68	67	67	67	67	63	63	61
учащи	1	2	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
работници	63	30	41	41	42	40	41	39	39	39	39	38	38	36	36
свободни професии	37	9	12	12	12	8	8	7	7	7	7	7	6	6	7

XX. Размер на наказанието на политическите лагеристи в ТВО „Белене“. Данните за януари 1957 г. включват и 544 от въдворените по линия на НМ.

	1957 г.									**1958 г.**					
	I	**III**	**VI**	**VII**	**VIII**	**IX**	**X**	**XI**	**XII**	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**
до 3 месеца	-														
до 6 месеца									6	6	6	6	6	6	6
до 9	-														

месеца															
до 1 година	572	256	317	332	354	295	297	271	269	270	270	267	258	258	263
без срок	213														

XXI. Етническа принадлежност на политическите лагеристи в ТВО „Белене“. Данните за януари 1957 г. включват и 544 от въдворените по линия на НМ. Графите „австрийци“ и „македонци“ са добавени в аналитичните таблици от март 1957 г. и водените дотогава като югославяни преминават в графата „македонци“.

	I. 1957	III. 1957	VI. 1957	VII. 1957	VIII. 1957	IX. 1957	X. 1957	XI. 1957	XII. 1957	I. 1958	II. 1958	III. 1958	IV. 1958	V. 1958	VI. 1958	XII. 1958
българи	651	235	284	291	313	263	265	242	241	241	241	239	232	232	237	259
югославяни	14															4
македонци		14														
гърци	1	-												-	1	3
евреи	-															
турци	33	5	10	13	16	14	14	14	14	14	14	14	14	14	13	93
руснаци	1	-	-	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
арменци	9															
албанци	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
англо-американци	1															
цигани	74															
австрийци		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2

XXII. Изселване в периода 1957-1961 г.[589]

През пролетта на 1957 г. изселени от София 384 семейства, всички по линия на ДС. От 1958 г. до 1961 г. включително изселени 1651 семейства по линия на НМ. От всички изселени семейства 850 са български, 1168 цигански, 9 турски, 6 еврейски, 4 арменски и 1 югославянско.

[589] **Докладна** записка на министъра на вътрешните работи Дико Диков до Политбюро, с която предлага да се вдигне изселническият режим за всички изселени, 10 юни 1962 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. J02.

1964-1977 г.

XXIII. Движение на изселените в ДЗС „Белене“ 1964-1965 г.[590]

към дата	Постъпили от 19.1.1964	налице	преведени другаде	починали от 19.1.1964	освободени от 19.1.1964	избягали към момента
19.VI. 1964 г.	36	32	4	-	-	-
1.1.1965 г .	68	39	1	1	26	1
15.1.1965 г.	71	41	1	1	27	1
1.II.1965	74	44	-	1	28	1
1.111.1965	78	49	-	1	28	-
4.1V.1965	78	45	-	1	32	-
15.VI11.I965	82	37	-	1	44	-
1.XI. 1965	91	43	2	1	45	-

XXIV. Прилагане на трите административни мерки по чл. 14 от УНМ[591] от началото на 1971 г. до 30 юли 1976 г. според статистически данни на под. 10001.[592]

		1971	1972	1973	1974	1975	1976 (до 30.VII)
по линия на ДС	чл. 14.а	97	?	115	110	49	38
по линия на НМ	чл. 14,а	335	421	541	406	59	39
	чл. 14,б	111	144	237	162	115	122
	чл. 14,в	408	248	757	638	555	564

[590] **Сведения,** изпращани от началника и зам.-началника на Охранително отделение НМ при ТПО „Белене“ до началника на под. 1248 – МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1565.

[591] Буква „а“ – принудително установяване на друго местожителство за определен срок или за постоянно; буква „б“ – забрана да се напуска местожителството за срок до 6 месеца, а за лицата, които не са имали постоянно местожителство, които водят скитнически живот или се занимават с просия – за срок, необходим за установяване на постоянната им уседналост; буква „в“ – поставяне под административен надзор за срок до 6 месеца.

[592] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 2, а.е. 1; ф. 12. оп. 3, а.е. 1389; ф. 12, оп. 3, а.е. 708.

XXV. Брой на лицата, които изтърпяват мерки по чл. 14 към дата:[593]

		31.XII.1973	31.XII. 1974	26.VIII. 1975	31.XII. 1975	30.VII.1976
по линия на ДС	чл. 14,а	9	338	377	356	348
по линия на НМ	чл. 14,а	1479	1702	1526	1436	1327
	чл. 14, б	184	240	145	162	187
	чл. 14, в	726	634	384	555	564

1984-1987

XXVI. Министерски заповеди за принудително установяване в „Белене“ по чл. 39, ал. 1, т. I от ЗНМ[594]

	1985 г.																					**1986 г.**		
месец	**I**	**II**				**III**			**IV**				**V**		**VI**		**XI I**	**X**	**XI**			**XI I**	**I**	**II**	**VI I**
дата	24	4	15	19	25	5	22	25	3	8	24	26	8	13	3	26	19	23	1	10	27	11	28	10	1
ГСУ							3		8				3		2										
VI-ДС	2																								
72400 (VI-ДС)			1													1									
72800 (ВГУ-ДС)																	1								
СГУ														4	3	1						1			
Бургас	4		2	1		4		11		1		3			1		1								
Варна			7												3					1					
Кърджали					76	52		19				15		27	8	1							1	3	
Ловеч																1									
Плевен										1							1								
Пловдив								4		12					1				1						
Разград			4		2	5		2		7		1				11		2							
Русе																3	3	1			1				
Силистра		11	2			1						1		1		1									
Сливен				24								5		1	11		2								
Смолян																				1					1
Ст. Загора											2														
Толбухин			3			1				1					3										
Търговище		5			8									1		8									
Хасково			4							1				5		1									
Шумен		5		3						4					3	3	2								
общо	6	21	23	28	86	63	3	36	8	27	2	25	3	39	35	31	10	3	1	2	1	1	1	3	1

[593] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389; ф. 12, оп. 3, а.е. 708.
[594] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 405-410.

XXVII. Въдворени, изселени, затворници – сравнителни таблици.

Моментен брой на осъдените, лагеристите и изселените						
	затворници		лагеристи		изселени	
	общо	политически	общо	политически	общо	политически
1948	11 930[595]	3124[596]	1990[597]	1591[598]	6585[599]	6585[600]
1949	13 066[601]	3270[602]	4500[603]	4046[604]	9281[605]	928[606]
195	14 380[607]	5093[608]	2286[609]	2107[610]	23 988[611]	23 910[612]

[595] **Сведение** за лицата намиращи се в Т.В.О. към 1.1.1949 г. **Отчетен** доклад за извършената през 948 год. работа от служба „ВЗ“. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

[596] **Сведение** за лицата намиращи се в Т.В.О. към 1.1.1949 г. **Отчетен** доклад за извършената през 948 год. работа от служба „ВЗ“. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

[597] Сведение за движението на въдворените в ТВО с. Ножарево, Тутраканско, и ТВО с. Белене, Свищовско - по криминална линия. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1653.

[598] **Сведение** за лицата намиращи се в Т.В.О. към 1.1.1949 г. **Отчетен** доклад за извършената през 948 год. работа от служба „ВЗ“. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

[599] Към 26.12.1948 г. въдворени на ново местожителство по политически причини - 742 души, с отнето софийско жителство по политически причини - 3467 души. **(АКРДОПБГДСРСБНА - М,** ф. 17, оп. 1, а.е. 43.) Изселени от граничната зона през 1948 г. 2376 души, през 1949 г. 2 696 души. **(Доклад** от Руси Христозов, 2.12.1949 г. - В: ДС - административни, принудителни и наказателни мерки...)

[600] Пак там

[601] **Предложение** на министър Руси Христозов за помилване по случай 9.9.1949 г., към Решение на Секретариат на ЦК на БКП № 296 от 2 септември 1949 г. ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 532.

[602] Пак там

[603] Пак там

[604] Сведение за движението на въдворените в ТВО с. Ножарево, Тутраканско, и ТВО с. Белене, Свищовско - по криминална линия. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1653.

[605] Към 26.12.1948 г. въдворени на ново местожителство по политически причини - 742 души, с отнето софийско жителство по политически причини - 3467 души. **(АКРДОПБГДСРСБНА - М,** ф. 17, оп. 1, а.е. 43.) Изселени от граничната зона през 1948 г. 2376 души, през 1949 г. 2 696 души. **(Доклад** от Руси Христозов, 2.12.1949 г. - В: ДС - административни, принудителни и наказателни мерки...)

[606] Пак там

[607] **Доклад** за съст. на аг.-опер. работа по затворите и ТВО, 25.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 1, оп. 2, *а.е.* 67.

[608] Пак там

[609] Пак там

[610] Пак там

3						
1958	12 524[613]	2104[614]	2732[615]	271[616]	над 1150[617]	над 1150[618]
1975	10 894[619]	169/ок. 620[620]	ок. 170[621]	ок. 20[622]	ок. 1730[623]	ок. 360[624]
1985	14 454[625]	ок. 170/ок. 550[626]	386[627]	386[628]	1 400[629]	144[630]

---

[611] **Справка** относно извършена проверка по изп. на Заповед № 13606-П, 4.06.1953 г. В „ДС - административни, принудителни и наказателни мерки“. През 1950 г. изселени и 78 души по линия на **НМ. (Справка** относно ист. данни как е прилаган досега чл. 14 от УНМ, 3.06.1967 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 23, оп. 1, а.е. 111.)

[612] Пак там

[613] **Доклад** от Тачо Даскалов - секретар на Президиума на Народното събрание, към Протокол на ПБ „А“№ 197 от 31.07.1958 г. ЦДА, ф. 1Б,оп. 6, а.е. 3683.

[614] Пак там

[615] **Десетдневни** сведения за движението на въдворените в ТВО „Белене“ (към 1.6.1958 г.). АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1568.

[616] Пак там

[617] През 1957 г. изселени от София по линия на ДС 384 семейства. Изселване по линия на НМ започва едва в края на 1958 г. и до 1961 г. вкл. са изселени 1651 семейства: 1168 цигански, 850 български, 9 турски, 6 еврейски, 4 арменски и 1 югославянско. **(Докладна** записка на мин. на вътр. работи Дико Диков, 10.06.1962 г. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 1, оп. 7, а.е. 102.) Неизвестен е броят на останалите по местата на изселване от преди 1954 г.

[618] Пак там

[619] **Информация** по някои въпроси на затворното дело в НРБ, 1976 г.; **Доклад** за съст. на аг.-опер. работа по линия на ДС и НМ в затворите на страната, 10.12.1976 г. - В: *ДС* - административни, принудителни и наказателни мерки... Първият документ посочва като политически само осъдените към 1.12.1975 г. за престъпления против НРБ 169 души. Вторият документ посочва като обект на ДС 171 осъдени за престъпления против НРБ и 450 осъдени за подготовка, опит и бягство през границата към 1.11.1976 г.

[620] Пак там

[621] Към 31.12.1974 г. в ДЗС „Белене“ по списък - 106 души по НМ и 18 по ДС. **(Справка** за прило
жението на чл. 14 от УНМ през П-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.) Към 24.12.1975 г. в Ножарево налице са 48 жени. Няма данни колко от тях са по линия на ДС. (Сведение за изселените по чл. 14 от УНМ жени в ДЗС „Ножарево“. АКРДОП БГДСРСБНА-М, ф. 12, оп. 1,а.е. 1389.)

[622] Пак там

[623] Към 26.08.1975 г., без въдворените в „Белене“ и „Ножарево“. **(АКРДОПБГДСРСБНА - М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

[624] Пак там

[625] Към 1 януари 1986 г. 17 065 затворници, от които 2611 подсъдими и обвиняеми. **(Информация** по изпълнението на Основните насоки за повишаване ефективността от изпълнение на наказанието лишаване от свобода, утвърдени от Секретариата на ЦК на БКП. - В: *ДС* - административни,

Сведение за задържаните от 1 януари до 31 декември 1949 г. в Окръжно управление МВР-София и околийските управления на МВР в окръга 2646 лица[631]						
задържани	предадени на прокурора и подведени под съдебна отговорност	въдворени в ТВО	въдворени на ново место-	препратени на други служби на МВР	екстернира ни	освободени
1065 политически	454	346	1	57	1	206
1581	1548	14	-	-	-	19

принудителни и наказателни мерки...)

[626] Много трудно, ако въобще е възможно, е да се установи действителният брой на осъдените по политически причини; например не всички осъдени във връзка с насилственото преименуване са за престъпления срещу НРБ. Към 1.10.1986 г. от 15 033 осъдени оперативно интересни за ДС са 3700 души: 179 са осъдени за престъпления против НРБ, 102 - за бягство зад граница, 1859 лица „с възстановени имена“, 123 чужди граждани, 617 военнослужещи, 800 от контингента на НМ, категоризирани по линия на терора. **(Доклад** за състоянието на аг.-опер. работа в местата за изпълнение наказанието „лишаване от свобода“. - В: *ДС* - административни, принудителни и наказателни мерки...) Към 18.01.1988 г. оперативно интересните за ДС затворници са 2800, от тях 178 са осъдени за престъпление против НРБ; две трети са „преименувани лица“. **(Стенограма** от съвещание в МВР за „дейността на противодържавни групи“ в Разградски, Русенски и Шуменски окръг. - *Възродителният процес.* Българската държава и българските турци...) Няколко месеца по-късно представител на отдел „Затвори“ - МВР докладва: „Осъдени за политически престъпления са 148 души, но ние имаме над 350 400 души контингент, осъдени за криминални престъпления, но политизирани.“ **(Стенограма** от съвещание в МВР за оперативната обстановка по „възродителния процес“ след Белградската среща, 25.04.1988 г. - В: *„Възродителният процес".* Българската държава и българските турци...) Приемам, че това е близо и до броя на реално осъдените по политически причини към 1985 г.

[627] Към 1 юли 1985 г. **(Оценка** за работата на органите на МВР срещу протурския национализъм, изнесена от кандидат-члена на ПБ на ЦК на БКП и мин. на вътр. работи ген.-полк. Димитър Стоянов на националното съвещание с ръководния състав на министерството на 08.07.1985 г. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 1, оп. 12, а.е. 636.)

[628] Пак там

[629] Към 13.06.1985 г. 1229 изселени по линия на НМ. **(Списък** на лицата, които са установени принудително в други населени места на основание чл. 39, ал. 1, т. 1 и 40-а от ЗНМ. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 12, оп. 4, а.е. 50.)

[630] Изчислени към 30 юни 1985 г. според инвентарния опис на досиетата на изселените по чл. 39.

(АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 12. оп. 3.)

[631] **Сведение** от окръжния началник на МВР-София Богдан Думков, 2 февруари 1950 г. АКРДОП

БГДСРСБНА-М, ф. 1,оп. 1,а.е. 1653.

криминални						

Реализирани и задържания без разработка по линиите на отдел I – ДС през 1950 г.[632]										
	задържани	На съд	следствени	ТВО	вербувани	разра-ботка	изселени	освободени	избягали	убити
в страната	1774	578	505	137	151	7	14	351	25	6
в отдела	156	32	34	38	21	1	3	27	-	-

Осъдени и въдворени след следствие в ДС[633]					
	новоарестувани	заварени подследствени	разследвани общо	ТВО	осъдени
1951	6600	500	7160	2167	2360
1952	2799	513	3312	391	1857
1953 (8 месеца)	1254	255	1509	113	917

Задържани общо за цялата страна по линиите на отдел I при управление III – ДС през 1956 г. (по-голямата част са при операцията на 5.11.1956 г.)[634]							
	разработки	обекти	без р-ки	на съд	ТВО	филтр.	верб.
царски офицери	86	89	2	2	20	12	50
бивши фашисти	37	59	78	20	16	82	19
полицаи	39	42	-	17	6	9	10

[632] **Отчетен** доклад за работата на отдел I-ви ДДС за 1950 год. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 616. - В: *Държавна* сигурност - политическа полиция. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2011.

[633] **Доклад** на министъра на вътрешните работи за състоянието и дейността на органите на МВР за периода 1951-1953 г„ 8.XI.1953 г. - В: *Да* се запази за вечни времена...

[634] **Отчетен** доклад за състоянието на аг.-опер. работа по линия на отдел 1 при III управление на ДС, за 1956 год., АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е.1328. - В: *ДС*-политическа полиция...

анархисти	14	14	-	4	5	1	4
бивши хора	28	37	36	6	28	36	3
православно духовенство	7	7	7	2	2	9	1
католическо духовенство	2	2	-	I	-	1	-
протестантски секти	4	4	14	3	2	13	-
терор	9	9	-	-	2	7	-
издирване	22	22	5	6	1	-	-
общо	248	285	135	61	82	170	87

Реализирани и задържани без разработка в страната по линия на селското стопанство през 1957 г.[635]			
задържани	осъдени на затвор	ТВО	освободени
149	67	27	55

Задържани, арестувани и филтрирани в центъра и страната по линиите на управление III – ДС през 1957-58 г.[636]			
общо	предадени на следствие и съд	ТВО	филтрирани
4581	21%	7%	72% (от тях 35% вербувани)

Реализации по линиите на отдел I при III управление – ДС в страната през 1959 г.[637]							
реализирани	осъдени	следствени	ТВО	вербувани	разработка	разложени	филтрирани

[635] **Доклад** за проявите на контрареволюционните и кулашки елементи в селското стопанство и състоянието на агентурно-оперативната работа на органите на ДС. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1698. - В: ДС - политическа полиция...

[636] **Доклад** относно състоянието на работата и задачите на III управление на **ДС** в изпълнение решенията на ПБ на ЦК на БКП за работата на МВР, ръководните документи на МВР и в светлината на опита на съветските другари и на своя такъв. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1723. - В: ДС - политическа полиция...

[637] **Отчетен** доклад за аг.-опер. работа и състоянието на вражеския контингент по линиите на отдел I, за 1959 год. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1712. - В: ДС - политическа полиция...

806	152	17	25	72	8	138	494

Реализирани и задържани без разработка по линиите на отдел V при III управление – ДС през 1959 г.[638]							
	задържани	осъдени	следствени	ТВО	вербувани	разложени	филтрирани
БЗО	192	19	2	2	56	-	113
„Селско стопанство“	117	24	-	1	30	6	58
„Търговия“	18	3	4	-	2	-	9
ВСИЧКО	327	46	6	3	88	6	180

Реализации в цялата страна по линиите на III управление – ДС през 1958 и 1959 г.[639]							
	реализирани	осъдени	следствени	ТВО	вербувани	разложени	филтрирани
1958 г.	2412	452	46	168	?	?	?
1959 г.	1849	317	23	26	195	144	1223

Двете основни форми на репресия по „възродителния прозее“ в периода 12.1984 – 08.1986 г.[640]		
общо	привличане към наказателна отговорност	принудително заселени в „Белене“ по чл. 39
851	399	452

Репресирани в Хасковска област по линия на „възродителния процес“ 1984-1989 г.[641]					
общо	въдворени в „Белене“	разселени по чл. 39	осъдени за националистическа дейност	уволнени	изключени от БКП
870	233	51	30	400	161

[638] **Отчетен** доклад за аг.-опер. работа на отдел V при III управление на ДС, за 1959 год. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1712. - В: ДС - политическа полиция...

[639] **Доклад** относно аг.-опер работа по линиите на III управление на ДС през 1959 год. АКРДОПБГДСРСБНА - М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1710. - В: ДС - политическа полиция...

[640] **Информация** относно дейността на следствения апарат по възродителния процес.. - В: Ангелов, Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

[641] **Стенограма** от съвещание в МВР по „възродителния процес“ с участие на началниците на централните оперативни поделения, СГУ, областните и общинските управления на МВР, 3 май 1989 г. - В: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци...

ЗАКОНОВО ОСНОВАНИЕ И РЕД НА ВЪДВОРЯВАНЕТО

1945-1948

От януари 1945 г. до март 1948 г. въдворяването е по силата на *Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития* и *Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития за политически опасните лица,* приети от Министерския съвет на 20.12.1944 г., утвърдени с укази на регентите № 8 и № 9 от 11.01.1945 г. и обнародвани на 20.01.1945 г. в бр. 15 на „Държавен вестник“:

„Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития за политически опасните лица.

Чл. 1. Лица, опасни за държавния ред и сигурност, могат да бъдат принудително настанявани в особени трудововъзпитателни общежития, обзаведени при някои държавни стопанства или предприятия, или в определени селища и поставени под надзора на Народната милиция.

Чл. 2. Настаняването става с мотивирана заповед на министъра на вътрешните работи, по доклад на директора на милицията след проведено дознание.

Чл. 3. Срокът за престояването в местата, указани в чл. 1 от настоящия закон, не надминава шест месеца, освен ако бъде подновен с нова мотивирана заповед от министъра на вътрешните работи.

Чл. 4. Особен правилник ще се изработи за реда и усройството на тия трудововъзпитателните общежития, а също и за реда в държавните стопанства, предприятия и в селищата, в които са настанени лицата по чл. 1 от настоящия закон.“

„Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития.

Чл. 1. Създават се трудововъзпитателни общежития, в които се настаняват принудително следните лица:

а) осъждани за престъпления от общ характер (неполитически) повече от един път, ако са опасни за реда и сигурността в страната;

б) проститутки, сводници и сутеньори;

в) изнудвани и комарджии;

г) просяци и безделници.

Чл. 2. Общежитията се обзавеждат при някои държавни стопанства или предприятия, определени със заповед на министъра на вътрешните работи в съгласие със съответния министър.

Целта на общежитията е да отклоняват настанените в тях лица от неморалните им престъпни склонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в морално и интелектуално отношение.

Чл. 3. За постигане на целите, упоменати в чл. 2, в общежитието се провеждат под ръководството на специалисти педагози:

а) трудови занятия с прилагане на принципите на трудовото сътрудничество, самоконтрол и съревнование, участие на работниците в печалбите и награждаванията на проявилите се като добри питомници и работници;

б) учебно-възпитателни и спортни занимания, излети и други подобни;

в) устройват се библиотеки, читални, игрища, къпални и други.

Чл. 4. Управата на общежитието се грижи за настаняването на работа на освободените от общежитието лица.

Чл. 5. Настанените в общежитието могат да се поставят под надзора на органи на Народната милиция.

Чл. 6. Настаняване в общежитието се извършва с мотивирана заповед на директора на Народната милиция. Освобождаването става по доклад на управителя на общежитието до директора на Народната милиция.

Чл. 7. За устройствата и реда на общежитията и за настаняванията по чл. 7 ще се изработи специален правилник. Срокът за представяне не надминава шест месеца, освен ако бъде подновен с нова мотивирана заповед.“

Редът на въдворяване, превъдворяване и освобождаване е определен най-общо в т. 7 на *Правилник за устройството на ТВО и вътрешния ред в същите,* издаден със Заповед на министъра на вътрешните работи № 624 от

1.08.1946 г.:[642][643][644]

„Настаняването в общежитията става за срок не повече от 6месеца по съответно мотивирана заповед на Министра на вътрешните работи или Директора на народната милиция, съгласно горепоменатите закони.

Тази заповед обаче, в зависимост от поведението на въдворения, може да бъде подновена с нова съответна заповед на Министра на вътрешните работи или Директора на народната милиция.

Въдворения също така може да бъде освободен преди срока, за който е настанен, ако докаже, че се е поправил.“

Предложенията за политическото въдворяване се правят от отдел „Държавна сигурност“ при ДНМ и по доклад на директора на Народната милиция заповедите се издават от министъра на вътрешните работи или упълномощено от него лице (което отново е директорът на Народната милиция Руси Христозов). След обособяването на ДДС и ДНМ в две отделни служби от 5 март 1948 г. издаването на заповед става по доклад на директора на ДДС и пом.-министъра за ДС Руси Христозов.

Въдворяването по криминална, административна и стопанска линия става със заповед на директора на Народната милиция на основание Наредбата-закон за ТВО. Предложенията се правят от Криминалния отдел, Стопанския отдел и Административния отдел в ДНМ.

1948-1953

Въдворяването в ТВО е административна мярка срещу общественоопасни лица по чл. 52 и чл. 53 от Закона за Народната милиция, приет от ВНС на 4 март 1948 г. и обнародван в „Държавен вестник“, бр. 69 от 25 март 1948 г.:

„Чл. 52. Народната милиция може да задържа и изпраща в трудововъзпитателни общежития или на ново местожителство лица с фашистки и антинародни прояви, които са опасни за обществения ред, държавната сигурност

642 **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 144.

643 **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 144.

644 **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 144.

или разпространяват зловредни и лъжливи слухове.

Чл. 53. Такива мерки Народната милиция взема и спрямо:

а) изнудвани, измамници и рецидивисти;

б) сводници, сутеньори и лица, опасни за обществения морал;

в) комарджии, просяци и лица със скандално поведение;

г) спекуланти и черноборсаджии.

Чл. 54. Задържането и изпращането в трудово-възпитателни общежития или установяването на ново местожителство за лицата по чл. 53 става по заповед на Министра на вътрешните работи или упълномощено от него лице, а за лицата, посочени в чл. 52 – с заповед на Министъра на вътрешните работи след вземане съгласието на главния прокурор на Народната република.

Срокът за престояване в трудово-възпитателно общежитие не може да бъде по-голям от една година, освен ако не бъде продължен с нова заповед по горния ред.

Установяването на ново местожителство може да бъде за постоянно или временно.

Чл. 55. За реда и устройството на трудово-възпитателните общежития се издава правилник.

Лицата, установени на ново местожителство, не могат без разрешение да го напускат. Ако е нужно, може да им бъде наложено да се разписват в местното милиционерско управление. Когато въдворените нямат средства за препитание и не могат сами да си намерят работа, местното милиционерско управление взема мерки да ги настани на работа.“

През 1948 г. със създаването на отдел „Затвори и ТВО“ има промени в реда на въдворяване по линия на Народната милиция. Той е определен от директора на ДНМ Благой Пенев със Заповед № 607 от 26 март 1948 г. „За координиране работата на отделите при ДНМ и отдел „Затвори и ТВО“ във връзка с настаняването на лица в ТВО“.[645] Заключението за настаняване в ТВО се изготвя от околийските началници на МВР в околиите и районите, те го изпращат на секторните началници (за София – на Столично управление на МВР), които, след като отбележат съгласието си, го препращат на съответния отдел в ДНМ. Началниците на отдели отбелязват съгласието си върху

[645] **АКРДОПБГДСРСВНА – М,** ф. 25, оп. 1, а.е. 81

заключението, изготвят заповед и докладват на директора на ДНМ цялата подписка. Подписаните от министъра или директора на ДНМ заповеди заедно с всички документи се предават на отдел „Затвори и ТВО“ за изпълнение. Отдел „Затвори и ТВО“ разпорежда на поделението, което е изготвило заключението, да задържи и препрати в ТВО въдвореното лице и изпращането се потвърждава пред отдел „Затвори и ТВО“. Настаняването трябва да става само с подписана заповед. Освобождаването при изтичане на срока се прави от отдел „Затвори и ТВО“ и се уведомява поделението, което е направило предложението за въдворяване. За предсрочните освобождавания и превъдворявания се докладва от отдел „Затвори и ТВО“ на директора на ДНМ.

По линия на ДС промяна в реда на въдворяване е направена едва през 1949 г. Дотогава предложенията на секторите и централните поделения на Държавна сигурност се изпращат в служба „Въдворяване и затвори“, службата взема одобрението на главния инспектор при ДДС (от февруари 1949 г. – зам.- директор на ДДС), изготвя заповедите за въдворяване, представя ги на пом,-министъра за ДС и взема съгласието на главния прокурор. Пом.-министърът за ДС с писмен доклад представя предложението на министъра за подпис. Заповедта се издава с нареждане да се изпрати препис от нея на пом.-министъра за ДС за изпълнение. На практика заповедите за въдворяване по линия на ДС на основание чл. 52 се подписват от помощник-министъра за Държавна сигурност Руси Христозов. Изпълнението на заповедта се организира от служба В3 – тя дава нареждане на поделенията на ДС за изпращане на лицата в ТВО и на ТВО за приемане на въдворените, както и за освобождаването им или за преместването им в други лагери.

Заради ликвидирането на служба „Въдворяване и затвори“ редът на въдворяване по линия на ДС е променен с *Инструкция за въдворяване в ТВО и на ново местожителство и освобождаване на въдворените*[646], подписана от помощник-министър Руси Христозов на 19 април 1949 г. Въдворяването в ТВО става по основателно мотивирано предложение на началниците на отделения в

[646] **АКРДОПБГДСРСВНА – М,** ф. 25, оп. 1, а.е. 823

ДДС и секторите. Предложенията се одобряват от съответните началници на отдели и заместник-директори в ДДС и се утвърждават от помощник-министъра за Държавна сигурност. Утвърдените предложения се изпращат от отдела на ДДС в отдел „Затвори и ТВО“ при МВР. Отдел „Затвори и ТВО“ внася предложението при главния прокурор и след получаване на писменото му съгласие върху предложението изготвя заповед за въдворяване. След като министърът на вътрешните работи одобри предложението и издаде заповед за въдворяване, отдел „Затвори и ТВО“ я изпраща на началника на отделението, който е направил предложението, и той изпраща лицето в ТВО. Нарежданията до ТВО за приемане и освобождаване на въдворени се издават от отделение ТВО в отдел „Затвори и ТВО“, като освобождаването става с писмено нареждане на помощник-министъра по ДДС, неговия заместник или министъра на вътрешните работи. Началникът на отделението, който е изпратил лицето в ТВО, може да поиска превъдворяване с добре мотивирано предложение най-късно 14 дни преди изтичане на срока на въдворяване, по същата процедура. Превъдворяването става и по предложение на началника на отдел „Затвори и ТВО“ въз основа на поведението на лицето в ТВО, като в този случай предложението до министъра не се прави от помощник-министъра за ДДС, а заповедта за превъдворяване се изпраща в ДДС за сведение.

По предложение на министъра на вътрешните работи Руси Христозов и с Решение на Политбюро на ЦК на БКП „А“ № 92 от 28 септември 1949 г. в процедурата по въдворяване е включена комисия при МВР с представители на МВР, ЦК на БКП, Главна прокуратура и Върховния съд. Комисията решава „въдворяването и изселването на обществено опасни лица“ и предлага на министъра издаването на заповед, а също така разглежда жалбите и възраженията за неправилно въдворяване и изселване. Предложенията за въдворяване или изселване по линия на ДС се правят от околийския началник на МВР, одобряват се от окръжния началник на МВР и утвърдени от съответния отдел на ДДС, се докладват пред комисията от техническия секретар и началник на отделение ТВО в отдел „Затвори и ТВО“ (в някои случаи – от началника на

Градска служба ДС – София). Одобрените предложения се оформят като заповеди на министъра на вътрешните работи за изпълнение. Предложенията по чл. 53 се правят от криминалната милиция, решават се с протокол на комисията и заповедите се подписват от министъра на вътрешните работи.

Нов ред на въдворяване *е* определен от Политбюро с Решение „Б“ № 27 от 7 август 1951 г., с което се утвърждава Инструкция за работата на комисията, която ще разгледа следствените дела на арестантите, подлежащи на въдворяване в Трудово възпитателни общежития (ТВО)[647]. Създава се *Комисия за разглеждане следствените дела на престъпници или политически опасни лица, които не могат да бъдат съдени по обикновения ред или които по политически причини или други държавни съображения не е целесъобразно да бъдат съдени по обикновения ред.* Комисията решава изпращането в ТВО и срока на въдворяване, а също разглежда следствените дела на подлежащите на изселване или презаселване от забранени зони в други райони в страната. Тя е в състав: министърът на вътрешните работи, помощник-министрите по Държавна сигурност, главният прокурор, председателят на Върховния съд и един член на ЦК на БКП. Без да е променен ЗНМ по отношение на максималния срок на въдворяване – 1 година, Политбюро дава право на комисията да въдворява за срок до 7 години лица с особено тежки политически престъпления и представителите на определени категории: *„При разглеждане следствените дела на арестуваните шпиони, терористи, диверсанти, лица, опитали се да бягат зад граница, както и преминалите нелегално границата, дезертьори и всички категории: полицаи, жандармеристи, техните тайни агенти, провокатори, висши чиновници при бившето Министерство на вътрешните работи, съда, прокуратурата и Дирекция на полицията, бившите фашистки офицери, активни участници в буржоазно-фашистките партии и организации и особено опасните углавни престъпници и рецидивисти – комисията има право да въдворява същите в ТВО за срок до 7 години.“*

Органите на Държавна сигурност, приключили следствието без обвинение, правят предложение за

---

[647] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 64, а.е. 150.

въдворяване на лицето и за мястото и срока на въдворяване.[648] Право да изпращат следствени дела в комисията имат началниците на управления и самостоятелни отдели и окръжните началници на МВР с разрешение на министъра на вътрешните работи или помощник-министрите по Държавна сигурност. Следствените дела се изпращат в отделение ВИ чрез отдел „Картотека и архив“ на ДС. Отделение ВИ проучва материалите, взема съгласието на прокурор и внася в Специалната комисия проектопротокол за въдворяване.[649] Ако няма достатъчно доказателства или делото може да бъде внесено в съда, отделение ВИ може да върне делото с мотивирано заключение, утвърдено от министъра на вътрешните работи или помощник-министрите по ДС. В комисията делото се докладва от служител на отделение ВИ. Комисията може да поиска от ДС събиране на още доказателства по следственото дело, а също да предложи то да се изпрати в съда. Може в някои случаи да разпитва обвиняемия на свое заседание и да изслушва показанията му. В отделни случаи може да изслуша представител на следствения орган, който е водил следствието и е предло-

[648] Съгласно Инструкция за следствената работа на ДС след завършване на следствието следователят съставя обвинително заключение за предаване на съд, заключение за прекратяване на следственото дело или обвинително заключение за изпращане в ТВО. Обвинителното заключение за изпращане в ТВО има почти същото съдържание като обвинителното заключение за предаване на съд (кратко изложение на обстоятелствата на престъплението, преценка на данните за и против заподозрения, подробни сведения за личността му, сведения за произхода, средата и условията, в които живее, подбудите за извършване на престъплението, сведения за размера на причинената вреда, ако има такава, сведения за пострадалия, ако има такъв, но без текстовете на закона, по който трябва да отговаря, лицата, които трябва да се призоват и опис на доказателствата) и резолютивна част, в която следователят преценява дали лицето е опасно за обществения ред и сигурност и предлага да бъде въдворено в ТВО за срок до 7 години. След изготвянето на обвинителното заключение за изпращане в ТВО прокурорът се уведомява за прекратяването на следственото дело и вземането на административна мярка спрямо лицето. (**Инструкция** за следствената работа на ДС, 5.06.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2271.)

[649] В практиката отделение ВИ взема мнението на съответното управление на ДС в центъра за предложенията от окръзите. Всички предложения се утвърждават от пом.-министър Кумбилиев, който определя и срока, след това предложението се докладва на пом.-министър Капитанов, който отговаря за отделение ВИ, и той определя друг срок, а накрая при подписването на проекто-протокола Кумбилиев определя трети срок. (**Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.)

жил въдворяване. Може да преразглежда решенията си по следствени дела, ако се представят основателни материали от прокурора, органите на ДС или управителя на ТВО. Решенията на комисията се изпращат от отделение ВИ на следствените органи на Държавна сигурност, направили предложението за въдворяване. Те съобщават на арестувания срещу подпис решението на комисията (и срока на въдворяване, но не и обвинението[650]) и единият препис на решението се добавя към личното арестантско дело, а другият се изпраща на отделение ВИ с информация кога и къде е изпратен въдвореният, а отделение ВИ изпраща документите от следствения орган и от ТВО в отдел „Картотека и архив“ за отмятане в справочната картотека и прилагане към следственото дело. ТВО трябва да приема „осъдения“ само с личното му арестантско дело и с приложеното решение на комисията. Управителят на ТВО съобщава на отделение ВИ за приемането му.

Един месец преди срокът на въдворяване да изтече, отделение ВИ взема мнението на лагерната администрация и на поделението, което е предложило лицето за въдворяване, и прави предложение до комисията за освобождаване или за удължаване на срока с нова заповед. Решенията за намаляване на срока на въдворяване, за предсрочно освобождаване или освобождаване с отменяне на решението за въдворяване се вземат от Специалната комисия по предложение на прокурора, органите на Държавна сигурност или началника на ТВО или по жалби и молби на лагеристи. Ако резултатите от проверката на жалбите изисква преразглеждане на следствените дела, отделение ВИ ги внася в Специалната комисия със свое заключение, утвърдено от министъра или помощник-министрите по ДС.

Този ред на въдворяване е въведен със Заповед на министъра на вътрешните работи № 35 от 15 февруари 1952 г. „За порядъка, по който се предлагат и настаняват в ТВО политически опасни и престъпни елементи“. Заповедта на практика допълва инструкцията, одобрена от

---

[650] **Доклад** относно настаняване на държавни и криминални престъпници от специалната комисия при МВР и приложение на закона по отношение на изменниците на Родината и невъзвръщенците. От пом.-министър Капитанов, недатиран, към март 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 142.

Политбюро и отнасяща се само до въдворяването по линия на ДС, като отнася този ред и до въдворяването по линия на НМ. Заповедта обявява, че срещу всяко лице, предложено за въдворяване в ТВО, трябва да се провежда пълно следствие по правилата на НПК и заповедите и инструкциите на МВР, като всяко обвинение трябва да бъде документирано и с резултат от проверката на следствените и други данни. Следствието завършва с обвинително заключение, включващо предложение за настаняване в ТВО и срок до 7 години, подписано от следователя и неговите началници и адресирано до окръжен началник или началник на управление или самостоятелен отдел на ДС и зам.-директорите на НМ. Заключението се докладва на съответния пом.-министър на МВР за мнение или утвърждаване, следствените дела се изпращат в отделение ВИ – ДС чрез отдел „Картотека и архив“ – ДС, отделение ВИ ги изучава и подготвя за доклад пред Специалната комисия заедно с проекторешение или връща делото с указание за допълване. „Осъдените“ от Специалната комисия лица се изпращат от следствените органи в ТВО, след като получат от отделение ВИ заверен препис от решението на комисията. Единият препис се подписва от лицето и се връща на отд. ВИ, а вторият се изпраща в ТВО заедно с осъдения и арестантското дело. Началникът на ТВО приема само лица със заверен препис па решението на комисията и уведомява веднага отд. ВИ за постъпването на „осъденото лице“. Органите на МВР, предложили лицето за въдворяване, трябва да следят за изтичане на сроковете и да правят чрез отд. ВИ предложения за предсрочно освобождаване или превъдворяване, а началниците на ТВО трябва един месец преди изтичане на срока да изпратят уведомление до отд. ВИ и съответното поделение. Началниците на ТВО са длъжни да освобождават лицата при изтичане на срока, ако няма друго решение на комисията; за всяко освобождаване уведомяват отд. ВИ.[651]

По-рано, на 1 февруари 1952 г., на заседание на Специалната комисия министърът на вътрешните работи, главният прокурор, председателят на Върховния съд, пом.-министрите на вътрешните работи и началникът на отд. ВИ решават: *„За в бъдеще предложенията от окръзите за*

[651] **АКРДОПБГДСРСБНгХ – М,** ф. 1, оп. 11, а.е.9.

въдворяване трябва да се подписват само от окръжните началници МВР, обаче необходимо е да се взема предварително съгласие на секр. на окр. комитети на Партията и се уведомяват окръжните прокурори.“ Комисията решава и на въдвореното лице да се съобщава решението на комисията и да му се връчва препис от протокола, в който не присъстват имената на членовете на комисията.[652]

На практика при одобряването на лицата за освобождаване от ТВО Специалната комисия съставя два списъка на освободените от ТВО, като единият е на онези, които след освобождаването се изселват във вътрешността на страната.[653]

* * *

В този период някои от основните нарушения на закона и реда на въдворяване са:

- окръжните управления на МВР, Столично управление и Държавна сигурност изпращат в ТВО лица без заповед на министъра на вътрешните работи и съгласие на Главна прокуратура и без справки, основно по време на масовите акции през май 1949 г. и април и юни 1951 г.;
- задържане след изтичане на срока на въдворяване;
- въдворяване без срок въпреки законовото изискване за срок до 1 година;
- от 1952 г. въдворяване за срок до 7 години, без да е променен законът;
- въдворяване по линия на НМ за много дребни закононарушения, с шаблонни формулировки като: „регистриран за блудство, кражба, харчи пари от съмнителен произход и пр.“, без да се посочва конкретно престъпление;
- въдворяване поради сгрешена самоличност.

[652] **Протокол №** 1 от заседанието на Комисията по въдворяване в ТВО на 1.11.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 23, оп. 1, а.е. 142.

[653] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1782.

Въдворяването е на основание чл. 14, ал. 1, буква „в“ от УНМ. (В заповедите: *„На основание параграф единствен, буква „в“ от Указ 468 от 4 декември 1956 г. на Президиума на Народното събрание".)*

В Указа за Народната милиция от 1955 г., обнародван в „Известия на ПНС“, бр. 25 от 29 март 1955 г., няма принудителна административна мярка *въдворяване в ТВО.*[654] Указът е изменен и допълнен с Указ № 468 на Президиума на Народното събрание от 4 декември 1956 г.[655]

---

[654] Текстът на чл. 14 е следният: *„При особено важни случаи спрямо лица, осъждани за престъпления срещу Народната република и спрямо рецидивисти, осъждани за престъпления срещу социалистическата собственост, както и спрямо лица, които нямат постоянно местожителство или систематически скитат из страната, народната милиция с разрешение на министъра на вътрешните работи и с писмено съгласие на главния прокурор на Републиката, може да взема следните мерки: а) принудително установяване на друго местожителство – за определен срок или за постоянно; б) забраняване за напускане на местожителството за срок до 6 месеца. “*

[655] Проектът за указ за изменение и допълнение на УНМ е предложен на Президиума на Народното събрание от Министерския съвет с Постановление № 451 от 3 декември 1956 г. по доклад на министъра на вътрешните работи № 3578 от 28 ноември 1956 г. В първоначалните проекти, изготвени в МВР през ноември 1956 г., настаняването в ТВО е за срок до една година. В доклада си до Министерския съвет за въдворяване на опасни лица в ТВО „Белене“ от 19 ноември 1956 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков предлага следния проект:

Указ за въдворяване на обществено опасни лица в Трудово-възпитателни общежития или на нови местожителства

Чл. 1. Органите на МВР могат да задържат и изпращат в ТВО или на ново местожителство лица, които са опасни за обществения ред и морал, за държавната сигурност, които са извършили престъпления от общ характер неколкократно или имат скандално поведение.

За целта към МВР се организират ТВО, които се откриват по преценка на министъра на вътрешните работи.

Чл. 2. Изпращането в ТВО или установяването на ново местожителство става по заповед на Министъра на вътрешните работи или упълномощено от него лице след вземане съгласието на Главния прокурор на НРБ.

Чл. 3. Срокът за престояване в ТВО не може да бъде по-голям от една година, освен ако не бъде продължен с нова заповед по горния ред.

Установяването на ново местожителство може да бъде за постоянно или временно.

Чл. 4. За реда и устройството на ТВО министърът на вътрешните работи издава правилник.

Изпълнението на настоящия указ се възлага на министъра на вътрешните работи. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 1, а.е. 4606)

В следващите проекти настаняването в ТВО вече е за „определен срок“, който

„УКАЗ за някои права на Народната милиция.

Параграф единствен

При особено важни случаи спрямо лица, осъждани за престъпления срещу Народната република[656] *или такива, които с оглед на миналите и сегашните си антинародни прояви могат да съставляват опасност за обществения ред, спрямо рецидивисти, осъждани за престъпления против обществената и личната собственост, за разврат, подправка на документи и парични знаци, за насилие спрямо органи на властта или за хулиганство, както и спрямо лица, които нямат постоянно местожителство, съзнателно отбягват да се занимават с обществено-полезен труд или систематически скитат из страната, Народната милиция с разрешение на министъра на вътрешните работи и с писменно съгласие на Главния прокурор на Републиката, може да взема следните мерки:*

а) принудително установяване на друго местожителство – за определен срок или за постоянно;

б) забраняване за напускане на местожителството за определен срок;

в) настаняване за определен срок в трудово-възпитателни общежития, ръководени от Министерството на вътрешните работи под надзора на Прокуратурата.

Срокът за престоя в трудово-възпитателното общежитие се определя от министъра на вътрешните работи и Главния

се определя от министъра на вътрешните работи и главния прокурор. **(Доклад** от министъра на вътрешните работи до Министерски съвет за изменение и допълнение на Указа за Народната милиция, 28.11.1956 г. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 1, оп. 1, а.е. 4621.)

[656] По Наказателния кодекс от 1956 г. престъпленията против Народната република са: измяна; предателство и шпионство; вредителство, диверсионни действия и саботаж; други престъпления против Народната република (разгласяване на обидни, клеветнически или неверни твърдения, които уронват достойнството на българския народ или на Народната република; разгласяване на обстоятелства и преценки, които могат да увредят отношенията с други държави; проповядване явно или прикрито на фашистка или друга антидемократична идеология или империалистическа агресия; укриване на фашистка или друга антидемократична литература); общи престъпления (проповядване, възхваляване, одобряване и подбуждане към извършване на престъпления против Народната република; участие или ръководство на съзаклятие за извършване на престъпление против Народната република; приготовление за извършване на такова престъпление; недоносителство за такова престъпление; даване на убежище или укриване на извършител на такова престъпление; отпечатване на инкриминирани произведения); престъпления против друга държава на трудещите се.

прокурор.

Забележка: Редът в трудово-възпитателните общежития се урежда с правилник, изработен от министъра на вътрешните работи, съвместно с Главния прокурор на Републиката и утвърден от Министерския съвет.

Изпълнението на настоящия указ се възлага на министъра на вътрешните работи."

За разлика от периода 1945-1953 г., УНМ от 1955 г. не разграничава в отделни текстове обектите на административните репресии по политическия или криминален характер на провинението. Указ № 468 разширява кръга на политическите обекти на репресията, като добавя към осъжданите за престъпления срещу Народната република и лицата, *„които с оглед на миналите и сегашните си антинародни прояви могат да съставляват опасност за обществения ред",* а също добавя нови причини за неполитическото въдворяване.

До узаконяването на ТВО въдворяването на арестуваните на 5 ноември 1956 г. става след проведено следствие. След приключване на следствието началникът на следствения отдел I – ДС със съгласието на началника на съответното оперативно управление в ДС прави предложение за предаване на съд или изпращане в ТВО. Предложението се утвърждава от заместник-министъра на вътрешните работи Георги Кумбилиев, след което следователят издава заключение за приключване на следственото дело, ако лицето се изпраща в ТВО.[657] Заповедите за въдворяване са подписани от министъра след узаконяването на ТВО.

Към края на 1956 г. и началото на 1957 г. предложенията за въдворяване от окръжните управления на МВР и централните управления на ДС вече се разглеждат от комисията по изселването, определена с решението на Политбюро от 17 ноември 1956 г.

Според Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно

[657] За разлика от Инструкцията за следствената работа на ДС от 26 септември 1952 г., според която следствието завършва с обвинително заключение за предаване на съд, заключение за прекратяване на следственото дело или обвинително заключение за изпращане в ТВО, новата Инструкция за следствената работа на ДС от 13 януари 1957 г. предвижда следствието да приключва с обвинително заключение за предаване на съд или заключение за прекратяване на следственото дело.

общежитие от 1957 г. за *„всяко лице, подлежащо на въдворяване в ТВО се събират пълни данни и се извършва обстойна документирана проверка съобразно заповедите и инструкциите на Министерство на вътрешните работи. Настаняването в ТВО се извършва въз основа на писмена заповед, издадена от Министъра на вътрешните работи или от упълномощен от него зам.-министър. В заповедта за настаняване се определя срока, за който лицето се въдворява в ТВО, който първоначално не може да бъде по-дълъг от 5 години, но в последствие може да бъде намален или увеличен с допълнителна заповед“*[658]

Въдворяването е по линия на ДС и по линия на НМ, но процедурата е една, администрирана от отд. ВИ – ДС.

На практика административната процедура на въдворяването е следната. Предложенията на окръжните началници на МВР и на управленията и отделите в ДС със съгласие на окръжния прокурор се изпращат в под. 1248 (отделение ВИ), което ги подготвя и представя за утвърждаване от зам.-министъра по ДС, отговарящ за под. ВИ, след което се докладват пред комисията по изселването. Утвърдените от комисията предложения отделение ВИ представя на главния прокурор за съгласие и на министъра на вътрешните работи за издаване на заповед. Комисията по изселването вероятно действа до лятото на 1957 г. Дотогава предложенията за въдворяване са подписвани от началника на отделение „Въдворяване и изселване“ – ДС и са утвърждавани от заместник-министъра на вътрешните работи Апостол Колчев. Заповедите са подписвани „за министъра“ от първия заместник-министър Георги Кумбилиев със съгласието на главния прокурор Йордан Чобанов. Срокът в заповедите е 1 година. След като Мирчо Спасов става зам.-министър, отговарящ за под. ВИ, той утвърждава предложенията и подписва заповедите от името на министъра.

Освобождаването става със заповед на министъра на вътрешните работи и съгласието на главния прокурор.

Според *Правилник за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие* началникът на ТВО и началникът на поделението, което е предложило въдворяването, могат да

[658] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф 12, оп. 1, а.е. 1582.

правят предложения пред ръководството на МВР за предсрочно освобождаване на лагеристи, които са се проявили като *„особено дисциплинирани, с добро поведение и висока производителност на труда или поради тежко заболяване на въдворения или на член на семейството му, както и по оперативни съображения. За въдворените, които имат лошо поведение, разхищават имуществото в общежитието, вършат систематически дисциплинарни простъпки, симулират, правят опити за бягство и др., началникът на ТВО може да направи мотивирано предложение пред ръководството на МВР за превъдворяване."* Предложенията на лагерната администрация са *„след преценка на поведението, държанието и отношението на въдворените към труда и мероприятията на Партията и по оперативни съображения, съгласувано с поделенията на МВР в центъра и по места".*[659]

Указът за Народната милиция е изменен с Указ № 10 на Президиума на Народното събрание от 10 януари 1959 г., обнародван в „Известия на Президиума на Народното събрание", бр. 5 от 16 януари 1959 г. Буква „в" – „настаняване за определен срок в трудово-възпитателни общежития" – е премахната.

„Указ за изменение на Указа за народната милиция.

Параграф единствен. Чл. 14 се изменя така:

При особено важни случаи, спрямо лица, осъждани за престъпления против Народната република, или такива, които с оглед на антинародните си прояви могат да представляват опасност за обществения ред, спрямо рецидивисти, осъждани за престъпления против обществената и личната собственост, за разврат, за подправка на документи и парични знаци, за насилие спрямо органи на властта или за хулиганство, както и спрямо лица, които нямат постоянно местожителство, водят скитнически живот или се занимават с просия, като отбягват да се занимават с обществено полезен труд, могат с разрешение на министъра на вътрешните работи и с писмено съгласие на главния прокурор на Републиката да се вземат следните мерки:

а – принудително установяване в друго местожителство – за определен срок или за постоянно;

[659] Пак там.

б – забрана да се напуска местожителството за срок до шест месеца, а за лицата, които не са имали постоянно местожителство, които водят скитнически живот или се занимават с просия – за срок, необходим за установяването на постоянната им уседналост.

Сроковете се определят от министъра на вътрешните работи и главния прокурор.

Подробностите по прилагането на този член се уреждат с правилник.

Изпълнението на настоящия указ се възлага на министъра на вътрешните работи.“

През март 1959 г. главният прокурор Йордан Чобанов изпраща писмо до министъра на вътрешните работи да се отмени „погрешната практика“ да се иска съгласието на главния прокурор при освобождаване, тъй като изтичането на срока е достатъчно основание. Министър Г. Цанков поставя резолюция предложението на главния прокурор да се приеме и с освобождаването да не бъде занимавана прокуратурата, но издаването на заповеди за освобождаване да продължи, тъй като това е „вътрешно наша работа“.[660]

Редът на въдворяване в Ловешкия лагер остава формално същият до август 1961 г. Но според изказването на Борис Велчев на заседанието на Политбюро на 5 април 1962 г. до август 1961 г. въдворяването е ставало с подпис на окръжния прокурор, първия секретар на окръжния комитет на БКП и окръжния началник на МВР.[661]

С окръжно от 10 август 1961 г. до директора и зам.-директорите на Народната милиция и началниците и зам.-началниците на окръжните управления на МВР, с което Мирчо Спасов нарежда засекретяването на концлагера, е определен нов ред на въдворяване, който също е секретен. Тъй като *„въдворяване на лица в ТВО няма вече и не може да има занапред",* окръжните управления на МВР трябва да изпращат своите предложения за въдворяване лично на директора на ДНМ, без да ги съгласуват с прокуратурата, а директорът на ДНМ ги докладва на Мирчо Спасов. Отделение ВИ – ДС продължава да администрира въдворяването под секретното си име под. 1248 – МВР.[662]

---

[660] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 144.
[661] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 131.
[662] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 1594

Предложенията за изпращане в Трудовата група се правят от зам.-началник на отдел НМ или зам.-началник на окръжно управление на МВР със съгласието на началник на окръжно управление на МВР. В някои от случаите, когато лицето е обект на ДС, предложенията са и с писменото съгласие на началника на съответното II или III управление – ДС. От 5 август 1961 г. предложенията се одобряват от тричленна комисия. От наличните документи не може да се каже как е съставена тя, но един от подписите е на зам.-началника на под. 1248 Делчо Чакъров. Одобрените предложения се утвърждават от зам.-министър Мирчо Спасов и пак той подписва заповедите за изпращането в Трудовата група. Преписи от заповедите се изпращат за сведение и изпълнение на началника на ОУ МВР – Ловеч, началника на окръжното управление, направил предложението, началника на управлението на ДС, ако е дал съгласие, и ДНМ.

По-късно този ред търпи известна промяна. Предложенията от началото на октомври 1961 г. не са одобрявани от вътрешната комисия и вече се изпращат на Мирчо Спасов от директора на Народната милиция, както е според заповедта на Спасов от 10 август 1961 г. През ноември 1961 г. предложенията се правят от зам. окръжен началник със съгласието на окръжния началник или от началника на Криминален отдел със съгласието на зам.-началник и началник на окръжно или Столично управление на МВР и се изпращат за утвърждаване на Мирчо Спасов от директора на Народната милиция Петко Стоянов, като той „не възразява лицето да бъде изпратено в работната група при ОУ МВР – Ловеч“ и уточнява, че предложението „има санкция от окръжния прокурор“. От ноември 1961 г. предложенията се позовават на изложения на другарски съд при съответния ОФ район с настояване за вземане на административни мерки – най-вероятно заради издаденото от министъра на вътрешните работи окръжно „органите на МВР да не пристъпват към принудителни мерки преди да са изчерпани всички усилия и мерки на обществеността за поправително въздействие върху лицата и обществеността да е поискала това“, всички поделения на МВР, които имат обекти в Трудовата група – Ловеч, да поставят на обсъждане пред съответните обществени

организации дали те да останат в ТГ, или да се освободят, а „в бъдеще предложения за изпращане в ТГ да се правят само по решение и искане на обществеността“.[663] През януари 1962 г. предложенията също са със съгласието на директора на Народната милиция. Преписи от заповедите се изпращат за изпълнение и сведение до окръжния началник на МВР – Ловеч, направилите предложенията окръжни началници и ДНМ. Само заповедите от октомври и ноември 1961 г. се изпращат не до окръжния началник на МВР – Ловеч, а до началника на Трудовата група.

* * *

Основните нарушения в този период са следните:

- въдворяване преди узаконяването на ТВО;
- въдворяване след Указ № 10/10.01.1959 г. на ПНС;
- въдворяване в ТВО „Ловеч“ по устно разпореждане на Мирчо Спасов, впоследствие оформяно със заповед.

1963-1977

Въдворяването в „Белене“ е под формата на принудителна административна мярка по чл. 14, буква „а“ от УНМ – *„принудително установяване в друго местожителство за определен срок или за постоянно.“*

Редът на изселване е определен с Правилник за приложение на чл. 14 от Указа за Народната милиция, издаден със Заповед на министъра на вътрешните работи № І-737 от 12 декември 1962 г., Заповед на главния прокурор № 418/12.12.1963 г. и Заповед на началника на управление „Народни съвети, местна промишленост и комунална дейност“ № А-1-605/12.12.1963 г.

Правилникът се отличава от закона с уточнението за актуалност на антинародните прояви: *лица, чиито антинародни прояви от последно време са несъвместими с нормите на социалистическото общество и представляват опасност за обществения ред".*

[663] **Окръжно** за обсъждане в обществените организации предложенията за изпращане на лица в Трудовата група-Ловеч. Без дата. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 101.

Съгласно т. 6 на правилника минималният срок на изселване е 1 година.

Предложенията за изселване се правят от поделенията на МВР, като те предлагат и срока, мястото на изселване и на работа според „характера на проявите, морално-политическия облик и степента на обществена опасност“. Подлежащите на изселване лица се разделят на две групи. Принудителното местожителство на „лицата с по-леки прояви“ може да се съобрази с тяхното желание, ако си намерят жилище и работа. Към втората група се отнасят „лицата с по-тежки антинародни и антиобществени прояви, рецидивисти и др.“. Те се изселват на определените със заповед места за устройване на работа, „като се вземе предвид степента на обществената им опасност, възрастта, пола, професионалната квалификация, физическите възможности и др.“. Предложението се подписва от началника на поделението, взема се мнението на съответния прокурор и с мнение от окръжния началник на МВР и окръжния прокурор се изпраща в Дирекция на Народната милиция. Постъпилите в ДНМ предложения по чл. 14 се разглеждат от комисия, назначена със заповед на министъра на вътрешните работи и главния прокурор. Председателят на комисията докладва одобрените предложения за утвърждаване от министъра на вътрешните работи и главния прокурор. Утвърдените предложения се съобщават на окръжния началник на МВР, който издава заповед за прилагането на мярката. Мярката се съобщава срещу подпис на лицето и то е длъжно доброволно и в определения в заповедта срок да се установи на новото местожителство и да постъпи на определената работа. Ако не го направи, се изселва принудително под конвой. Обжалването е само пред ръководството на МВР. Отменяне и изменяне на мерките може да прави министърът на вътрешните работи, съгласувано с главния прокурор.

Въдворяването в „Белене“ е едно от наказанията за нарушаване на мерките по чл. 14 (т. 26, буква „г“ от правилника): „превеждане за определен срок на местожителство в с. Белене и работа в ДЗС „Белене“, и става с решение на министъра на вътрешните работи и съгласие на главния прокурор. Декларацията, която изселеният подписва при връчване на заповедта и образец

на която е приложен в правилника, съдържа следното предупреждение за неизпълнение на заповедта за напускане на населеното място и явяването на мястото на принудителното установяване: *„Известно ми е, че при неизпълнение на заповедта ще ми се търси най-строга отговорност, включително превеждането ми на местожителство в с. Белене и на работа в ДЗС „Белене“ или привличането ми към наказателна отговорност по чл. 207 ал. I и чл. 285а от НК.“*

Този правилник описва процедурата по линия на НМ и не определя мястото на под. ВИ в нея. Заповед на министъра на вътрешните работи № I-32 от 7 януари 1964 г. нарежда поделение 1248 – МВР да получава предложенията за прилагане на принудителните административни мерки по линия на ДС и НМ и да ги представя пред комисията по чл. 14.

Няма сведения за процедурата на прилагане на принудителните административни мерки по линия на ДС по времето, когато КДС е отделно от МВР ведомство. Известно е само, че изселването се организира от под. 5380-КДС – отд. ВИ – ДС, което през октомври 1969 г., след сливането на МВР и КДС, е обединено с под. 1248 – МВР.

С Указ № 437 на Президиума на Народното събрание от 6 март 1970 г., обнародван в бр. 24 на „Държавен вестник“ от 24 март 1970 г., са внесени промени в чл. 14 от УНМ. Като буква „в“ е добавена мярка „поставяне под административен надзор до 6 месеца“, а случаите на приложение на чл. 14 са допълнени с *„квалифицирана митническа контрабанда и валутни престъпления“* и *„неморален начин на живот“.* Чл. 14 добива следния вид:

„При особено важни случаи, спрямо лица, осъждани за престъпления против Народната република, или такива, които с оглед на антинародните си прояви могат да представляват опасност за обществения ред, спрямо рецидивисти, осъждани за престъпления против обществената и личната собственост, за разврат, за подправка на документи и парични знаци, за квалифицирана митническа контрабанда и валутни престъпления, за насилие спрямо органи на властта или за хулиганство, както и спрямо лица, които нямат постоянно местожителство, водят скитнически живот или се

занимават с просия, като отбягват да се занимават с обществено полезен труд и срещу лица, които водят системно неморален начин на живот, могат да се вземат следните мерки:

а) принудително установяване в друго местожителство – за определен срок или за постоянно;

б) забрана да се напуска местожителството за срок до шест месеца, а за лицата, които не са имали постоянно местожителство, които водят скитнически живот или се занимават с просия – за срок, необходим за установяването на постоянната им уседналост;

в) поставяне под административен надзор за срок до шест месеца.

Мерките на административния надзор са: забрана за посещаване на определени населени места, напускане през определено време на денонощието жилището си, срещане с определени лица, пребиваване в някои части на населеното място, посещаване на някои обществени заведения, спортни и други подобни мероприятия, ползуване на някои видове превозни средства на обществения транспорт, отнемане ползуването на телефон като абонат и задължение за явяване в определено време в най-близкото поделение на Министерството на вътрешните работи.

Посочените в предходните алинеи мерки се вземат с оглед степента на общественоопасното поведение на лицето и с цел да се предотврати извършването на престъпления.

Мерки по буква „а“ могат да се вземат спрямо лицата, които водят скитнически живот или се занимават с просия, ако против тях не е образувано предварително производство по чл. 328, ал. III, и чл. 329, ал. II от НК.

Мерките по букви „а“ и „б“ могат да се вземат с разрешение на министъра на вътрешните работи и с писмено съгласие на главния прокурор на Народна република България, а тези по буква „в“ – от упълномощени от министъра на вътрешните работи длъжностни лица и с писмено съгласие на съответния прокурор.

При добро поведение срокът на мярката може да бъде намален или отменен от длъжностното лице, което е взело мярката.

Разпоредбите на този член не се прилагат спрямо лица, които не са навършили 18 години.

За приложението на този член министърът на вътрешните работи издава правилник, съгласуван със заинтересуваните ведомства.“

Със Заповед на министъра на вътрешните работи № I-29 от 8 януари 1971 г. е издаден нов *Правилник за приложение на чл. 14 от Указа за Народната милиция,* който отменя правилника от 12 декември 1963 г. Правилникът е съгласуван с Главна прокуратура и отдел „Народни съвети“ към Президиума на Народното събрание. Предложението за изселване се прави от местните поделения на МВР. Те предлагат и срока, и принудителното местожителство, като окръжните управления могат да предлагат изселване само на територията на окръга си, а Софийско градско управление – във всички окръзи без граничните, за предпочитане в родните места на изселените. Предложенията за мерки по чл. 14 се съгласуват с районния прокурор, като му се предоставят материалите, след което районните управления ги изпращат в Софийско градско или окръжните управления. Предложенията се обсъждат от ръководствата на Софийско градско или окръжните управления, подписват се от техните началници, взема се съгласието на софийския градски или съответния окръжен прокурор и заедно с материалите по делото се изпращат на поделение 1248 – МВР. Под. 1248 – МВР ги докладва на централната комисия, тя взема решение за прилагането на мерките и ги предлага на министъра на вътрешните работи за утвърждаване и на главния прокурор за писмено съгласие. Утвърдените предложения се изпращат на началниците на Софийско градско или окръжните управления за издаване на заповед. Съдържанието на заповедта се съобщава на лицето и то е длъжно в определения срок да се яви на новото местожителство, а ако не го направи доброволно, се изпраща принудително под конвой. След изтичане на срока на мярката началникът на поделението провежда беседа с лицето и му дава служебна бележка, че мярката е изтърпяна. Служебната бележка се изземва и съхранява от поделението, издало заповедта. Обжалването е по административен ред съгласно Указа за жалбите,

сигналите и предложенията. Другите по-съществени разлики с правилника от 1963 г. са, че мерките по чл. 14 не се прилагат спрямо лица, които не са навършили 18 години или са невменяеми, не е посочен минимален срок на мярката, изселването е за определен срок или за постоянно (при *определен срок* практиката е да се определят максимално 5 години).

В новия правилник не е предвидено наказание „презаселване в ДЗС „Белене“. С министерска Заповед № I-835/13.08.1971 г. (подписана от зам.-министър Мирчо Спасов) са определени 188 населени места за принудително установяване, като „Белене“ не фигурира в списъка.

Правилникът за приложение на чл. 14 е допълнен и изменен със Заповед № I-1387 от 4 ноември 1972 г. Заповедта не променя реда на изселване, а привежда правилника в съответствие с Разпореждане № 334 на Министерския съвет от 25 август 1972 г. за създаване на общежития за групово принудително установяване и издържането им от министерствата и народните съвети. С министерска Заповед 1-1389 от 4 ноември 1972 г., съгласувана с Главна прокуратура, отдел „Народни съвети“ при Държавния съвет на НРБ и заинтересуваните министерства, са определени първите пет общежития, като ДЗС – гр. Белене е едно от тях.

Издаденият на 29 октомври 1976 г. и публикуван с Указ № 1677 на Държавния съвет в „Държавен вестник“, бр. 89 от 9 ноември 1976 г. Закон за народната милиция не предвижда *принудително установяване в друго населено място.*[664]

[664] *Чл. 39. (1) За предотвратяване на престъпления и други противообществени прояви органите на Народната милиция могат при особено важни случаи да прилагат следните превантивни административни мерки:*

1. забрана за напускане на местоживеенето, а за лицата, които нямат постоянно местоживееене – забрана за напускане на определено населено място за срок до шест месеца;

2. поставяне под административен надзор за срок до шест месеца.

(2) Поставянето под административен надзор обхваща прилагането на една или повече от следните мерки: забрана за посещаване на определени населени места, за напускане жилището през определено време на денонощието, за посещаване на някои части на населеното място или на някои обществени заведения и задължение за явяване в определено време в най-близкото поделение на Народната милиция.

(3) Превантивни административни мерки се прилагат спрямо:

1. лица, осъждани за престъпление против Народната република:

Редът на приложение на останалите административни мерки е уреден с Наредба за прилагането на чл. 39-41 от Закона за народната милиция, издадена със Заповед № I-349 от 15 август 1977 г. на министъра на вътрешните работи и съгласието на главния прокурор и секретаря на Комисията за изпълнителните комитети на народните съвети при Министерския съвет.

* * *

В този период нарушенията на закона и правилника са следните:

- изселвани са семейства и непълнолетни;[665]

---

2. рецидивисти, осъждани за умишлени престъпления против личността и против социалистическата или личната собственост, за подправяне на документи и парични знаци, за квалифицирана контрабанда и валутни престъпления, за употреба на сила или заплашване или за оказване на съпротива спрямо органи на властта, както и за хулиганство;

3. лица, които водят скитнически живот или се занимават с просия, като отбягват да упражняват общественополезен труд;

4. лица, които водят системно неморален живот;

5. лица, които извършват противообществени прояви, засягащи сигурността на страната.

3. Спрямо лица по т. 1-4 на предходната алинея превантивни административни мерки могат да се прилагат само когато те имат прояви, които представляват опасност за обществения ред или за сигурността на страната.

4. По отношение на едно лице може да се приложат една или повече превантивни административни мерки.

5. Превантивни административни мерки не се прилагат спрямо лица ненавършили 18 години.

Чл. 40. (1) Превантивните административни мерки се прилагат с мотивирана заповед, която се издава:

(4) по чл. 39, ал. 1, т. 1 – от министъра на вътрешните работи;

(5) по чл. 39, ал. 1, т. 2 – от началника на окръжното управление на Министерството на вътрешните работи:

6. Заповедта за прилагане на превантивна административна мярка може да се обжалва по административен и по съдебен ред съгласно Закона за административното производство.

7. Заповедта за прилагане на превантивна административна мярка подлежи на незабавно изпълнение освен ако органът, който я е издал, не разпореди друго.

Чл. 41. При добро поведение срокът на превантивната административна мярка може да бъде намален или мярката отменена от органа, който я е приложил.

Чл. 42. За прилагането на чл. 39-41 министърът на вътрешните работи съгласувано с главния прокурор издава наредба.

[665] При възстановяването на изселването през декември 1963 г. министърът на вътрешните работи инструктира за начина за изселване на цялото семейство: „Имаше умуване дали чл. 14 да се прилага само по отношение на виновното лице или и по отношение на цялото му семейство. Ние останахме на

- нарушава се разпореждането за доброволно преместване на новото местожителство;[666]
- политическото въдворяване в „Белене“ в периода 1963-1971 г., когато то е наказателно общежитие, е директно, а не след нарушаване режима на изселване;
- в разрез с правилника от 1963 г. са изселвани лица, които нямат антинародни прояви „от последно време“;
- от януари 1971 г. до ноември 1972 г. „Белене“ не е определено като място за принудително установяване;
- принудително установяване без законово основание.[667]

принципа – наказание само за виновното лице. Ако е виновна и съпругата, подписва се заповед и за нея. Ако е виновно и детето, заповед и за него. За всяко лице по отделно се издава заповед.“ **(Протокол** от съвещание с ръководния състав на окръжните управления на МВР и Софийско управление МВР, 17.12.1963 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. 310.) В мнение-тълкуване от 4 декември 1975 г. началникът на под. 10001 – МВР съобщава, че има изселени цели семейства българи мюсюлмани „за постоянно“ и твърди, че в тези семейства и мъжът, и жената са провеждали „националистическа дейност“, а децата им са заминали доброволно с тях. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

[666] През 1963 г. министърът дава указание за нарушаване на току-що приетия правилник: „Веднага след подписването на заповедта, лицето се арестува и се изпраща на новото местожителство. **(Протокол** от съвещание с ръководния състав на окръжните управления на МВР и Софийско управление МВР, 17.12.1963 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. 310) Това се случва и при арестите на българи мюсюлмани през 1972-1973 г.

[667] Проверка на управление „Охранително“ – ДНМ, управление „Криминално“ – ДНМ и под. 10 001 – МВР в края на 1974 г. установява, че мерки по чл. 14 от УНМ се прилагат спрямо хора, които не отговарят на условията за приложението на тези мерки. Най-често това са алкохолици, които подлежат на принудително лечение. Една от констатираните „неправилни практики“ е в Софийско градско управление, което предварително запланува лицата, спрямо които ще се прилагат мерките по чл. 14. Често при определяне на лицето се изхожда от неговото минало, не се вземат предвид поведението и проявите му през последните две години, както е посочено в Правилника. Има случаи, когато лицето е в затвора или току-що е освободено и без да се провери ефектът от изтърпяното наказание, се предлага за санкциониране по чл. 14 от УНМ. Не се правят писмени предупреждения, не се изчаква определено време след предупреждението. Предложенията се изпращат без необходимата документация, имената не са по паспорт, има противоречия между документите и предложението. Предлагат се лица за буква „а“, без да са прилагани преди това мерки по буква „б“ и „в“. Районните и окръжните прокурори подписват предложенията на МВР, без да са налице законни основания за това. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1385.)

1984-1987

Въдворяването е по чл. 39, ал. 1, т. 1 от ЗНМ – *принудително установяване в друго населено място.* Тази мярка не съществува в приетия през 1976 г. Закон за народната милиция и е добавена към превантивните административни мерки в ЗНМ с Указ № 2254 на Държавния съвет на НРБ от 28 юли 1983 г., обнародван в „Държавен вестник", бр. 63 от 12 август 1983 г.:

„Чл. 39. (1) За предотвратяване на престъпления и други противообществени прояви органите на Народната милиция могат при особено важни случаи да прилагат следните превантивни административни мерки:

1. принудително установяване в друго населено място за срок от една до три години;

2. забрана за напускане на местоживеенето, а за лицата, които нямат постоянно местоживееене – забрана за напускане на определено населено място за срок до шест месеца;

3. поставяне под административен надзор за срок до шест месеца.

(2) Поставянето под административен надзор обхваща прилагането на една или повече от следните мерки: забрана за посещаване на определени населени места, за напускане жилището през определено време на денонощието, за посещаване на някои части на населеното място или на някои обществени заведения и задължение за явяване в определено време в най-близкото поделение на Народната милиция.

(3) Превантивни административни мерки се прилагат спрямо:

1. лица, осъждани за престъпление против Народната република;

2. рецидивисти, осъждани за умишлени престъпления против личността, против социалистическата или личната собственост, подправка на документи или парични знаци, контрабанда, валутни престъпления, спекулация, хазарт, хулиганство, употреба на сила или заплашване или оказване съпротива спрямо органи на властта;

3. лица, които водят скитнически живот или се занимават

с просия;

4. лица, които извършват системно неморални прояви;

5.лица, които извършват противообществени прояви, засягащи сигурността на страната.

(4)Спрямо лица по т. 1 и 2 на предходната алинея превантивните административни мерки могат да се прилагат само когато те след осъждането имат прояви, които представляват опасност за обществения ред или за сигурността на страната.

(5) По отношение на едно лице може да се приложат една или повече превантивни административни мерки.

(6) Превантивни административни мерки не се прилагат спрямо лица ненавършили 18 години.

Чл. 40. (1) Превантивните административни мерки се прилагат с мотивирана заповед, която се издава:

1.по чл. 39, ал. 1, т. 1 – от министъра на вътрешните работи съгласувано с главния прокурор на Народна република България;

2.по чл. 39, ал. 1, т. 2- от началника на окръжното управление на Министерството на вътрешните работи съгласувано с окръжния прокурор;

3.по чл. 39, ал. 1, т. 3 – от началника на окръжното управление на Министерството на вътрешните работи;

(2) Заповедта за прилагане на превантивна административна мярка може да се обжалва по административен и по съдебен ред съгласно Закона за административното производство.

(3)Заповедта за прилагане на превантивна административна мярка подлежи на незабавно изпълнение освен ако органът, който я е издал, не разпореди друго.

Чл. 40а. (1) Пълнолетно трудоспособно лице, което по неуважителни причини не по-малко от четири месеца в продължение на една година не упражнява общественополезен труд и получава нетрудови доходи от експлоатация на чужд труд, спекулация, валутни нарушения, контрабанда, хазарт, изнудване на близки, неморален живот или има други прояви, които представляват опасност за обществения ред или за сигурността на страната, ако извършеното не съставлява престъпление, може да бъде установено принудително в друго населено място за срок от една до три години.

(2) Мярката по ал. 1 се прилага от районния съдия по реда на Указа за борба с дребното хулиганство в седемдневен срок от получаване на предложението на началника на окръжното управление на Министерството на вътрешните работи.

Чл. 41. (1) Лицата, установени в друго населено място, се устройват задължително на подходяща съответно заплатена работа.

(2) Когато лицата по предходната алинея с примерното си поведение и честното си отношение към труда са дали доказателства за своето поправяне, срокът на превантивната административна мярка може да бъде намален или мярката отменена от органа, който я е приложил.

Чл. 42. За прилагането на чл. 39-41 министърът на вътрешните работи съгласувано с главния прокурор издава наредба.“

Редът на прилагане на административните мерки е определен с *Наредба за прилагане на чл. чл. 39, 40 и 41 от Закона за Народната милиция,* издадена със Заповед № I-383 от 28 ноември 1983 г. на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов, съгласувана с министъра на правосъдието Светла Даскалова, главния прокурор Костадин Лютов и секретаря на Комисията по териториалното и селищното устройство при Министерския съвет Костадин Карамитрев. Тази наредба отменя Наредба № I-349/15.8.1977 г. за прилагане на чл. 3941 от ЗНМ. Местата за принудително установяване по чл. 39, ал. 1, т. 1 от Закона за Народната милиция са определени със Заповед № I-381 от 28 ноември 1983 г. на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов и със съгласието на министъра на правосъдието Светла Даскалова и главния прокурор Костадин Лютов. Местата за изселване по чл. 40а са обявени със Заповед на министъра на правосъдието Светла Даскалова № ЛС 03-1820 от 23 ноември 1983 г. със съгласието на министъра на вътрешните работи и главния прокурор.

Редът за изселване по чл. 39, ал. 1, т. 1 е следният. Предложението за изселване се изготвя от началника на районното управление на МВР, след което той провежда среща с лицето за запознаването му с предложението и се

съставя протокол. Възраженията на лицето се проверяват в 7-дневен срок. Изготвеното предложение се изпраща на началника на Софийско градско или на съответното окръжно управление на МВР, който след съгласуване с окръжния прокурор изпраща преписките в поделение „Превантивни административни мерки“ при Дирекцията на Народната милиция. Поделение ПАМ – ДНМ прави мотивирана преценка на законосъобразността и целесъобразността на мярката и внася предложението и преписката в Комисията по чл. 6 от Наредба 1-383. След като комисията излезе с мотивирано решение, поделение ПАМ – ДНМ изготвя заповедта, съгласува я с главния прокурор и я внася за подпис от министъра на вътрешните работи, след което изпраща заповедта за изпълнение на съответното поделение на МВР. Началникът на районното управление на МВР призовава лицето, запознава го със заповедта срещу подпис и му нарежда в срок от 10 дни да се яви в районното управление на МВР в мястото на изселване. Ако след този срок лицето не се яви доброволно, се отвежда принудително. Заповедите по чл. 39, ал. 1, т. 1 могат да се обжалват само по съдебен ред (останалите две мерки – и по административен) съгласно закона за административното производство, като подлежат на незабавно изпълнение независимо от обжалването им. За разлика от предходната Наредба № I-349 в тази не е определено, че не подлежат на обжалване заповедите, свързани непосредствено със сигурността и отбраната.

Така определеният ред на изселване е само по линия на НМ. Предложенията за изселване по линия на ДС са правени от началниците на окръжните управления на МВР и съответните управления на ДС (въдворяването в „Белене“ – и по предложение на Главно следствено управление), процедурата се администрира от под. 72 001 – МВР, решенията се вземат от централна комисия по линия на ДС, а заповедите се издават от министъра на вътрешните работи. Съществуването на две комисии – по НМ и по ДС, не е обявено в Наредбата.

* * *

При въдворяването в „Белене“ законът и редът,

определен с Наредба 1-383, са нарушавани в следните пунктове:

- изселването е на територията на затвора, при режим и изолация, непредвидени в превантивните административни мерки;
- в първия месец въдворяването е без заповед за изселване;
- въдворяването е правено преди гр. Белене да бъде обявен в списъка с населените места за принудително установяване;
- министерски заповеди за принудителното установяване в „Белене“ са издавани постфактум;
- заповедите за изселване в „Белене“ са подписвани от зам.-министър Григор Шопов, а не от министъра;
- върху заповедите за изселване в „Белене“ и за презаселване от „Белене“ в други населени места е отбелязано, че не могат да се обжалват;
- задържаните са отвеждани в „Белене“ принудително, без да бъде спазена процедурата за възражение преди издаването на заповед и без предоставяне на срок за доброволно явяване[668];
- мерките са прилагани, без да са правени предварителни предупреждения;
- предложения за изселване са правени от началник на районно управление (Кирковско районно управление МВР – София и РУ МВР – Белене).

[668] Единственото свидетелство за въдворяване съгласно процедурата е на Бейти Шевкиев от Русе в „Те минаха през Белене“- 2, с. 140. Той е извикан на 5 септември 1985 г. в окръжното управление на МВР в Русе, връчена му е заповедта за изселване и му е наредено на 9 септември да се яви в „Белене“. Той отлага отиването си в лагера чрез медицинско и е там през октомври.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА КОНЦЛАГЕРНАТА СИСТЕМА

1944-1953

През есента на 1944 и началото на 1945 г. новата власт използва за задържане, изолация и репресия на политическите си противници три ***селища държавна сигурност,*** функциониращи по време на войната. Много малко е известно за тях. Едно от тях е *Селище държавна сигурност №2- Софийска област* (в Дома на слепите на ул. „Нишка“ в София). Друго такова селище най-вероятно има при рудник Куциян. Те обаче не отговарят на съветския модел с неговото политическо и трудово превъзпитание на въдворените и самоиздръжка на концлагерите. Изграждането на тоталитарната концлагерна система започва с издаването на укази на регентите № 8 и № 9 от 11 януари 1945 г., обнародвани на 20 януари 1945 г. в бр. 15 на „Държавен вестник“, с които се утвърждават приетите от Министерския съвет на 20 декември 1944 г. *Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития* и *Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития за политически опасните лица.*

По бюджета за 1944 г. административният персонал на трите *селища държавна сигурност* е на щат към отдел „Униформена милиция“ при Дирекция на Народната милиция. За 1945 г. се запазва щатът на *селищата държавна сигурност* към отдел „Униформена милиция и учебно-подготвителен“ при ДНМ и към същия отдел се създава щат за три трудово-изправителни селища – общо 36 души цивилен и униформен персонал.

Униформен отдел – ДНМ		
	Селища ДС 1944-1945	Тис 1945
коменданти	3	-
управители	-	3
възпитатели	-	6
домакини	3	3
майстори	3	3
регистратори	3	3

машинописци	3	3

Охраната на концлагерите също е организирана от отдел „Униформена милиция“ и се осъществява от милиционери от Народната милиция.

Първото общежитие, организирано по наредбите за ТВО в края на януари 1945 г., е *Трудово-изправително селище гара Белица, Свети Врачка околия* (край днешното с. Струмяни). Лагерът е известен и като „Свети Врач“.[669] Управител е Йордан Нешев, назначен със заповед от 14 февруари 1945 г., преди това служител в отделение А при отдел ДС.[670] Със заповед от същата дата милиционерът Кръстьо Гершанов е назначен на длъжност учител в ТИС „Гара Белица“.[671] В началото на април 1945 г. общежитието е закрито и лагеристите и персоналът са преместени в нов лагер край Дупница.

Към началото на април вече съществуват три концлагера: „Дупница“, „Росица“ и „Бошуля“ (създаден февруари 1945 г.). Те са предвидени в бюджета на МВР за 1945 г. и създаването им е оформено с министерска Заповед № 1016 от 19 май 1945 г., считано от 1 март 1945 г. като *Трудово-изправително селище № 1 – Софийска област – Бобов дол-Дупница, Трудово-изправително селище № 2 – Плевенска област – язовира Росица, Севлиевско,* и *Трудово-изправително селище № 3 – Пловдивска област – с. Бошуля, Пазарджишко.* Със Заповед № 1015 от същата дата се закрива Селище държавна сигурност № 2 – Софийска област, а предвиденият за него щат от 15 старши и 150 младши милиционери със Заповед № 1017/19.05.1945 г. е разпределен към трите трудово-изправителни селища, считано от 1 юни 1945 г. (на тази дата са издадени заповеди за преместване на милиционери от селище ДС-2 към новите концлагери). За усилване на охраната и

[669] Някои от въдворените в него разказват, че лагерът се намира край Белица, а други – край гара Св. Врач. Вероятно лагерът е имал няколко обекта – според Стефан Вълков там има три лагера и въдворените са около 1000 души. (Адът. Лагерите и затворите..., с. 506.)

[670] ЦДА, ф. 335, оп. 3с, а.е. 7.

[671] Към юни 1946 г. Гершанов е началник на Народната милиция в Балчик. Със Заповед № 86 от 29 август 1946 г. е назначен за помощник-началник и началник-охрана на ТВО „Поручик Геново“. По-късно е назначен за началник-охрана на „Куциян“, с което е и известен.

попълване на щата се командироват за по 45 дни милиционери от управленията на Народната милиция, а за ТИС „Бобов дол-Дупница“ – и от Столично комендантство. Управител на ТИС „Бошуля“ е Ангел Куртев, а на ТИС „Дупница“ – Йордан Нешев. За управител на ТИС „Росица“ от 14 април 1945 г. е назначен Менахем Коен, а от 22 август 1946 г. – Цветко Андреев.

Лагерите „Дупница“ и „Росица“ са наричани *Трудово-изправителни селища Държавна сигурност* и в тях се изпращат въдворени от отдел „Държавна сигурност“, а в „Бошуля“ – от отделите Криминален и Стопански. Двете ТИС – ДС са организирани на регионален принцип за деветте области на страната[672] и в тях трябва да бъдат събрани до края на април 1945 г. всички определени от отдел „Държавна сигурност“ за въдворяване от цялата страна.[673] В Петропавловския манастир край Лясковец е създадено общежитие за жени, въдворени от отделите на ДНМ „Държавна сигурност“, Административен и Криминален. Административно то е към ТИС „Росица“.

Трудово-изправително селище № 1 – Софийска област (Бобов дол – Дупница) е закрито със Заповед № 2458 на министъра на вътрешните работи Антон Югов от 10 ноември 1945 г. и е създадено *Трудово-изправително селище Софийска област – гр. Перник,* в което са преместени лагеристите и персоналът от Дупница. За негов управител от 1 ноември 1945 г. е назначен Георги Атанасов, преназначен на същата длъжност със Заповед № 263 от 29 януари 1948 г. От средата на ноември в документите на МВР лагерите вече се водят трудово-възпитателни общежития – ТВО.[674]

---

[672] ТИС – ДС „Дупница“ е предвидено за около 1800 лагеристи от София, Софийска, Пловдивска, Плевенска и Горнодакумайска област и е с работен обект жп линията Дупница – Бобов дол (предоставен от Министерството на благоустройството, Дирекция „Нови жп линии“). ТИС – ДС „Росица“ е планирано за около 1500 души от Старозагорска, Бургаска, Варненска, Русенска и Врачанска област и е с работен обект язовир „Росица“ (към Министерството на земеделието, дирекция „Водни строежи“).

[673] **Доклад** от инспектора Държ. сигурност – Желязко Делчев Троев, заведующ трудово-изправителните селища, София, 19 април 1945 г. До министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 4. Събирането на всички въдворени се бави, защото наемащите лагеристите ведомства не са осигурили спални помещения, домакински инвентар и храна.

[674] В документите на МВР от този период – понякога в една и съща заповед –

ТВО „Бошуля“ с административния си персонал е преместено в Заград със Заповед на вътрешния министър Антон Югов № 1668/8.VII. 1946 г., считано от 28 юни с.г. Малко по-късно управлението на лагера, който има няколко филиала в околността, е преместено от Заград в с. Поручик Геново (от 15.08.1947 г. – с. Ножарово, от 08.01.1966 г. – с. Ножарево).

През лятото на 1946 г. общежитието за жени в Петропавловския манастир е преместено в с. Босна като клон на ТВО – с. Поручик Геново, Тутраканско, след като отпада първоначалната идея на МВР в „Босна“ да бъдат само политическите лагеристки, а за въдворените по административна линия жени и деца да бъдат създадени специални лагери.[675] През 1946 г. е открито и ТВО „Плевен“ в стария затвор в града. В началото на 1947 г. ТВО „Росица“ е закрито и на 28 януари 1947 г. въдворените са преместени в ТВО „Перник“ (разпределени в „Куциян“ и „Богданов дол“), а инвентарът е поделен между ТВО „Ножарево“, ТВО „Перник“ и централното управление. През 1948 г. е открито ТВО „Николаево“ с около 150 лагеристи от ТВО „Перник“ – рудник Куциян.

Административно и стопанско ръководство

През 1944-1945 г. в МВР няма поделение за централно ръководство на концлагерите. Оперативното ръководство на двата лагера за въдворени от ДС е възложено на **завеждащ трудово-изправителни селища** (към ноември 1945 г. вече *завеждащ трудово-възпитателни общежития).*

лагерите са наричани *трудово-изправителни селища, селища ДС, трудово-изправителни общежития* и *трудово-възпитателни общежития,* но от втората половина на ноември 1945 г. се налага наименованието *трудово-възпитателни общежития.*

[675] На 2 май 1946 г. Тодор Миленков предлага на началника на отдел ДС политическите лагеристки да бъдат преместени в с. Босна съгласно устно нареждане на министър Югов. (**АКРДОПБГДСРСБНА**-М, ф. 1, оп. I.а.е. 122.) В доклад до директора на ДНМ за времето от 1 януари до август 1946 г. началникът на отдел Административен съобщава, че поради несработване с Министерството на социалната политика и Министерство на народното здраве отделът не е успял да открие нови ТВО за жени и за деца, в които да има разделяне на обектите според степента на моралнa пропадналост, както и ТВО за болни от венерически болести обекти на службата. (**АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 228.)

До октомври 1945 г. това е инспекторът от Държавна сигурност Желязко Троев[676], а от октомври 1945 г. до март 1946 г. **завеждащ ТВО** (вече и трите лагера) е Тодор Миленков. Завеждащият ТВО ръководи и контролира административното и битовото организиране на концлагерите, стопанската им дейност и принудителния труд, вътрешния ред, сключва споразуменията с министерствата и ведомствата, на чиито обекти работят въдворените, докладва на министъра на вътрешните работи за състоянието на концлагерите, за стопанската дейност, за броя на въдворените и политическата им принадлежност и прави предложения за организацията на концлагерната система. Със задачи по устройването на ТВО са ангажирани и други длъжностни лица от Централно управление, отдел „Държавна сигурност“, Криминален отдел, Административен отдел, отдел „Стопанска милиция“ и др.

Първоначално ТВО се разполагат в близост до държавни строителни обекти, в които да бъде ангажиран трудът на въдворените. МВР прави постъпки да получава заплащане за лагеристкия труд, но до есента на 1945 г. ведомствата, на чиито обекти работят лагеристи, осигуряват само храната и някои от битовите условия.[677] През лятото на 1945 г. МВР предлага да бъде създаден фонд ТВО. Това е отхвърлено от министъра на финансите с мотива, че

[676] Желязко Троев през 1945-1946 г. е инспектор на ДС, към ноември 1949 г. е началник на отделение ОМВ (обслужване на милицията и войските), към 1951 г. е началник на отдел IX – ДС (борба с вражеската дейност в личния състав на МВР), към юни 1951 г. е началник на ОУ МВР – Сталин, към май 1954 г. е началник на отдел „Затвори“ – МВР, остава такъв след преминаването на отдел „Затвори“ към Министерството на правосъдието през 1957 г. и е на тази длъжност до 1975 г.

[677] В началото на 1945 г. министърът на вътрешните работи прави постъпки пред министъра на финансите трудът на въдворените лица да се отдава на строителни обекти на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството срещу определена надница. Това е отхвърлено от министъра на финансите, но по-късно със 7-о постановление Протокол № 82 от 11 май 1945 г. Министерският съвет разрешава Дирекция „Нови жп линии“ в Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството да продоволства с храна за нейна сметка групите от въдворени лица, изпращани на работа на обекти на дирекцията. През лятото на същата година министърът на вътрешните работи Антон Югов предлага с доклад до министър-председателя това да се допълни и за Дирекция на пътищата. **(Доклад** от министра на вътрешните работи относно допълване на 7-о постановление на Министерския съвет. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...)

средствата за този фонд по естеството си биха били държавни и следва издръжката на ТВО да се поеме от държавния бюджет. На 2 август 1945 г. министър Антон Югов предлага същия проект на министър-председателя.[678] С ПМС № 2 Протокол № 127 от 9 август 1945 г. се одобрява *Наредба-закон за учредяване на фонд „Трудово-възпитателни общежития при Министерството на вътрешните работи* Наредбата е утвърдена с указ на регентите № 56 от 21.09.1945 г. и публикувана на 15.11.1945 г. в бр. 267 на „Държавен вестник".

Съгласно наредбата-закон фонд ТВО има за задача обзавеждането и поддържането на ТВО за политически и за неполитически лица и *„черпи средствата си:*

а) от продажбата на произведенията, добити в работилниците и стопанствата на ТВО;

б) от сумите, заплащани от държавните, общинските, автономните и обществени учреждения за ползуване труда на настанените в общежитията лица;

в) дарения и други

Министърът на вътрешните работи в съгласие с министъра на финансите издава *Наредба за управлението, събирането, разпределението, изразходването на средствата и отчетността на фонда „Трудово-възпитателни общежития" при Министерството на вътрешните работи.*[679] Фонд ТВО се управлява от управителен съвет с председател директорът на Народната милиция и членове: началникът на отдел „Държавна сигурност", началникът на Административен отдел, началникът на Криминален отдел, началникът на Стопанската милиция, завеждащият ТВО и началникът на Бюджетно-контролен отдел или негов заместник.[680] Управителният съвет на фонд ТВО упражнява върховното административно и стопанско ръководство и контрол на трудово-възпитателните общежития[681], а

[678] **Доклад** относно отказа на Министъра на финансите да се създаде фонд „Трудововъзпитателни общежития", София, 2.08.1945 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[679] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 144.

[680] Съставът на УС се променя според структурните промени в МВР и до 1950 г. негови председатели стават отговорният секретар на МВР, пом.-министърът на вътрешните работи по тиловите въпроси и помощник министърът за ДС, а членове – директорът на Народната милиция, заместник-директорът на ДС, главният инспектор при МВР и началникът на отделение ТВО като секретар.

[681] Съветът: а/ предлага откриването и закриването на общежития и

неговите решения се провеждат след одобряване от министъра на вътрешните работи. Оперативното ръководство на дейността на фонда се упражнява от завеждащия ТВО.

Създаването на фонда поставя началото на същинското институционално и стопанско организиране на концлагерната система.

През ноември 1945 г. завеждащият ТВО Тодор Миленков предлага да се обособи самостоятелно управление на трудово-възпитателните общежития, което да решава задачите по самоиздръжката на лагерите и битовото им устройване и което да бъде поделение на Централното управление на ДНМ, тъй като ще бъде във връзка с всички отдели. Изключителната грижа на управлението на ТВО ще бъде „рационалното използуване труда на въдворените и създаване на все по-добри битови, културни и трудови условия в общежитията“. Останалите отдели на ДНМ запазват задачите си по въдворяването в ТВО – всеки по своите линии, а управлението на ТВО и на отделните

поделения от тях; б/ определя трудовия характер на общежитието; в/ определя начините за използването на труда на настанените в общежитията лица; г/ изготвя щата на служителите в общежитията; заплатите, представителните пари и други лични и парични възнаграждения на служителите при фонда; д/ определя начина и реда за пласиране произведенията на общежитията; е/ одобрява калкулацията на същите произведения в общежитията, извършени от комисии при същите общежития; ж/ изработва бюджета на фонда; з/ одобрява правилниците за вътрешния ред на общежитията и предприятията на фонда; и/ решава всички въпроси, свързани със стабилизирането, подобряването и успеха на инициативите, вложени в наредбите-закони за трудово-възпитателните общежития и трудово-възпитателните общежития за политически опасни лица. Управителният съвет гласува редовните и допълнителните бюджети на фонда, с които средства се финансират общежитията и стопанските инициативи на фонда, а министърът на вътрешните работи в съгласие с министъра на финансите одобрява бюджета за следващата календарна година. Разходи за общежитията от 50 000 до 500 000 лв. от едно и също естество за цялата година се разрешават от председателя на Управителния съвет, а за такива над 500 000 лв. – от Управителния съвет. Управителният съвет дава годишен отчет на министъра на вътрешните работи най-късно до 31 март следващата година с подробно изложение за дейността си през изтеклата бюджетна година, състоянието на отделните мероприятия и подробна сметка-баланс за приходите, разходите и имуществата на фонда. Тегленето на суми от средствата на фонда, вложени по сметка в Б.З.К. Банка, стават с писмени нареждания, подписани от началника на Б.К. отдел при МВР, по искане на завеждащия ТВО и отчетника на съответното трудово-възпитателно общежитие. Най-късно до 31 март следващата година завеждащият ТВО дава отчет за изтеклата бюджетна година, за приходите и разходите на фонда, който се проверява от Б.К. отдел при МВР.

лагери *„само ще дават мнение кой как носи службата в общежитието"* и няма да имат права по освобождаването и задържането на отделни лица. За централизиране управлението на общежитията се предлага щат на управлението: завеждащ общежитията, контрольор-счетоводител, домакин и машинописка. Миленков смята, че за да се постигнат по-добри резултати в устройството и управлението на общежитията, персоналът им трябва да бъде униформен. Щатът за всяко общежитие трябва да е: комендант, началник на охраната, помощник-началник на охраната, възпитател, домакин, картотекар, регистратор-цензор, машинописец и куриер. Длъжностите на помощник-началниците са нужни, тъй като се предполага, че много често, особено през работните сезони, някои от общежитията ще организират свои клонове на други работни обекти. Миленков смята, че е оглед състоянието и близките задачи на фонд ТВО е необходимо да се създадат 5 общежития: едно за жени, две за въдворени по криминална, стопанска и административна линия и две за въдворени по линия на ДС.[682]

Фонд ТВО започва да функционира като административна и стопанска структура от 15 март 1946 г., когато е приет бюджетът на фонда. С бюджета на фонд ТВО и бюджета на ДНМ за 1946 г. е създадена служба „Трудововъзпитателни общежития“ като самостоятелна служба при Дирекцията на Народната милиция. Със Заповед № 459/28.03.1946 г. за началник на служба ТВО е назначен Тодор Миленков. Той продължава да бъде член на управителния съвет на фонд ТВО и да упражнява оперативното ръководство на дейността на общежитията и фонда. Поделения на службата (общо 13 *пункта)* към този момент са:

1) Централно управление – София, ул. „Хр. Белчев“ № 3;
2) ТВО „Перник“ – с клонове София и Богданов дол;
3) ТВО „Росица“ с клон гр. Перник;
4) ТВО – е. Поручик Геново, Тутраканско, с клонове е. Заград, е. Босна за жени, с. Бащино, с. Главиница, Тутракан и с. Бошуля, Пазарджишко.[683]

[682] **Доклад** за състоянието и препоръки за устройството на трудово възпитателните общежития при Министерство на вътрешните работи, ноември 1945 г., от завеждащ ТВО инспектор Тодор Миленков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 125.

[683] **Доклад** за устройството на трудово възпитателните общежития и

Щатният състав на службата за 1946 г. е 89 служители: 22 по държавния бюджет и 67 по бюджета на фонд ТВО. По държавния бюджет са длъжностите на началника на служба ТВО – ДНМ Тодор Миленков, тримата управители на ТВО „Перник“, ТВО „Бошуля“ (впоследствие – ТВО „Поручик Геново“) и ТВО „Росица“, възпитателите, домакините, регистраторите, деловодителите, машинописците и началниците на охраната (милиционерски капитани).

ДНМ		
Служба ТВО, държавен бюджет		
	1946	1947
нач. служба	1	1
управители	3	3
възпитатели	3	6
домакини	3	3
регистратори	3	-
машинописци	3	3
деловодители	3	3
началник охрана	3	3

По бюджета на фонд ТВО са останалите щатни длъжности в централното управление на служба ТВО – ДНМ, в държавните стопанства Бащино, Заград, Главиница и Босна – клонове на ТВО „Поручик Геново“, в останалото след закриването на ТВО „Бошуля“ държавно стопанство и в новооткритото ТВО „Плевен“: 7 помощник-началници на служба, 1 контрольор-счетоводител, 2 счетоводители, 1 уредник, 8 регистратори, 3 деловодители, 1 машинописец, 7 ръководители на бюро, 2 касиери, 1 агроном, 1 лекар, 1 главен машинотехник, 1 строителен техник, 3 трактористи, 4 фелдшери, 7 шофьори, 6 майстори специалисти, 2 надзиратели и 1 ветеринарен лекар.

Охраната на концлагерите се осъществява от 7 началници, 18 старши и 190 младши милиционери. От седемте началник-охрана тези на трите основни концлагера са щатни длъжности по бюджета на ДНМ, а останалите 4 – по бюджета на фонд ТВО. Старшите и

състоянието на фонд „Трудово възпитателни общежития“ към 15.XI.1946 г., 26.11.1946 г. От началника на служба ТВО Тодор Миленков пред УС на фонд ТВО. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 315.

младшите милиционери се командироват от околийските управления на МВР за по 45 дни.[684]

Служба ТВО – ДНМ упражнява пряко административно ръководство на лагерите и стопанствата на принципа на единоначалието. Организира битовото устройване на общежитията и централизира снабдяването им с храна, облекло и постелочни принадлежности и домакински инвентар; организира медицинското им обслужване; ръководи културно-просветната и политико-възпитателната работа. Организира и ръководи стопанската дейност и принудителния труд, като сключва договорите за отдаване труда на въдворените, закупува земи, закупува и снабдява общежитията и стопанствата с инвентар, машини, добитък, организира производството и пласмента на продукцията, строежа на собствени сгради и шосета към лагерите в Добруджа, изграждане на собствена телефонна мрежа между добруджанските лагери, електрификацията на някои от добруджанските села, в които има лагери. Службата има счетоводство, което ръководи и контролира домакините на общежитията и стопанствата.

Служба ТВО – ДНМ организира закриването и преместването на концлагери по заповед на министъра на вътрешните работи, а началникът на службата предлага местоположенията на новите концлагери, докладва на министъра на вътрешните работи и на директора на Народната милиция за броя и движението на въдворените, трудовата заетост на различните лагерни обекти и иска тяхното разрешение за преместването на големи групи

[684] *„Обикновено се командироват най-неподготвените да носят лостовата и конвойната служба или провинени милиционери, което е причина за много слабости и опущения в общежитията.“* (Пак там.)

лагеристи за пласирането на работна ръка.

От създаването си служба ТВО – ДНМ се посвещава най-вече на стопанското организиране на лагерната система. От 1 ноември 1945 г. – още преди обнародването на наредбата-закон за фонд ТВО – започва отдаването на лагеристки труд на стопанските предприятия срещу заплащане на МВР.[685] Това е временно положение, докато фонд ТВО набере достатъчно средства за създаване на собствени предприятия, на първо време стопанства,[686] с постоянни ТВО към тях, в които *„по-рационално да се пласира труда на въдворените“* и независимо от външни причини *„да се създават условия за превръщане на труда във възпитателен фактор* [687]

---

[685] Между фонд ТВО и мини „Перник“, където работят 400 лагеристи, е сключено споразумение да се заплаща за работен ден по 160 лв. на човек, като мината се задължава да храни въдворените и да създаде необходимите битови условия в общежитието. Воден синдикат „Язовир Росица“, където работят над 600 лагеристи, считано от 1 ноември 1945 г., заплаща по 200 лв. на човек за работен ден, включително храната, и се задължава да създаде необходимите битови и културни условия в общежитието за своя сметка. С Дирекция на пътищата при Министерството на благоустройството е сключено споразумение, считано от 1 ноември 1945 г., за заплащане на 200 лв. на ден за работещите около 100 души на кариерата Бошуля, включително храната, а след определяне на норми за различните видове работа, трудът ще се заплаща на акорд. (**Доклад** за състоянието и препоръки за устройството на трудово възпитателните общежития при Министерство на вътрешните работи, ноември 1945 г., от завеждащ ТВО инспектор Тодор Миленков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. I, оп. 1, а.е. 125.)

[686] Към ноември 1945 г. вече са организирани няколко стопанства: стопанството в София до Безжичен телеграф (градината на ДНМ), зеленчукова градина от 115 дка в Бошуля и обработваемите земи на Петропавловския манастир край Лясковец, за наемането на които МВР преговаря със Светия Синод. Те трябва да станат основа за предприятията на фонда. А завеждащият ТВО Тодор Миленков е направил проучване на бивши румънски чифлици в Дуловска околия със запазена собственост съгласно чл. 5 от Крайовската спогодба и посочва три в селата Любен, Босна и Дамадасъ (Заград), с обработваема площ 18 000 дка и 70 80 000 дка дъбова гора, стопански постройки и жилищни помещения за около 500 души, като смята, че селскостопанското производство на едно ТВО там би задоволило нуждите на ДНМ в цялата страна от фасул, слънчогледово масло и царевица за изхранване на свине. Максималният брой лагеристи ще бъде 1000 души, а в неработни сезони – до 200 души. (**Доклад** за състоянието и препоръки за устройството на трудово възпитателните общежития при Министерство на вътрешните работи, ноември 1945 г., от завеждащ ТВО инспектор Тодор Миленков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 125.)

[687] В началото на 1946 г., вече като началник на служба ТВО, Тодор Миленков докладва на министъра на вътрешните работи, че дотогавашната практика да се установяват ТВО към различни държавни и автономни предприятия поставя големи препятствия „пред създаването на по-трайни битови, културни и трудови условия“, а честите размествания на концлагерите, които се правят,

През 1946 г. концлагерната система изгражда собствени стопански обекти, но продължава да отдава работна ръка на язовир „Росица“, кариерата „Бошуля“ и Мини „Перник“. Битовото устройване е пренебрегнато в името на стопанското изграждане.[688] През 1947 г. средствата отново са насочени към организиране на стопанската дейност за сметка на условията на живот и труд в лагерите.[689] Въпреки това резултатите от собственото производство отново са

за да се нагодят към нуждите на предприятията, никога не ще позволят „да се заработи системно, да се създадат традиции в трудово-възпитателните общежития и да се влее истинско съдържание в това понятие“. Характерът на работата в Мини „Перник“, язовир „Росица“ и кариерата „Бошуля“ не позволява „да се пласират повече категории квалифициран труд“. Затова Миленков смята за абсолютно необходимо фонд ТВО да се ориентира към създаване на собствени предприятия или комбинат от предприятия, в които да се пласира повече квалифициран труд, като се даде предимство на зеленчукови градини и земеделско скотовъдно стопанство, за да се осигури по-добра прехрана. Миленков предлага добруджанските чифлици да бъдат купени от румънските им собственици и там да бъдат развити земеделско стопанство, зеленчукови градини, скотовъдство, свинарство, овцевъдство, птицевъдство, зайчарство, пчеларство, овощарство, консервна фабрика за месо, зеленчуци и плодове, мандра, работилница за щавене и преработване на кожи, дърводелска работилница за инструменти и материали за предприятия, бъчви, паркет и мебели, керемидарна и тухларна фабрики, маслобойна, мелница, шивашка и обущарска работилница, машинотехническа работилница, производство на дървени въглища, камионен, тракторен и земеделско-машинен парк, електроцентрала. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 143.)

[688] Приходите са значително по-малки от предвидените в бюджета: от лагеристки труд при гласувани 35 млн. лв. са постъпили 18 млн. лв., а от продажба на продукция при гласувани 70 млн. лв. са постъпили 22,4 млн. лв., като голяма част от продукцията – храни и материали – *е* използвана за собствените нужди на лагерите. За да балансира бюджета, служба ТВО прави икономии от 46 млн. лв., в това число от храната на лагеристите (изразходвани 15 млн. лв. при гласувани 30 млн. лв.), от трудови премии на лагеристите (изразходвани 1 млн. лв. при гласувани 10 млн. лв.), от строежи и ремонти (изразходвани 3,6 млн. лв. при гласувани 12 млн. лв.), от работно облекло на нуждаещите се лагеристи (изразходвани 11 млн. лв. при гласувани 15 млн. лв.). **(Годишен** отчет на управителния съвет на фонд ТВО до министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 314.)

[689] В бюджета за 1947 г. кредитите за битовото осигуряване на въдворените по предложение на служба ТВО са намалени спрямо тези в бюджета за 1946 г.: за храна – от 30 млн. лева на 10 млн. лева, само за продукти, които не са собствено производство; за работно облекло – от 15 млн. лева на 5 млн. лева, тъй като през 1946 г. е „набавено достатъчно горно облекло“ и предстои закупуване предимно на цървули и долни дрехи; за медикаменти и санитарни материали – от 1,5 млн. лева на 500 хил. лева, тъй като Министерството на народното здраве ще отпусне безплатни за болницата в Главиница; за книги, вестници и списания – от 1 млн. лева на 300 хил. лева, тъй като библиотеките от Росица, Петропавловски манастир и Бошуля са събрани в лагерите в Добруджа. Увеличен е само кредитът за стоки за лавките в общежитията – от 1

разочароващи. Бюджетът за 1947 г. предвижда приход 21 млн. лева от отдаден лагеристки труд[690], 68 млн. лв. от продажба на продукция на стопанствата на фонда и 16 млн. лв. от лавките в концлагерите. Постъпленията са 22,5 млн. лв. от труд (почти изцяло от Мини „Перник“), 36 млн. лв. от продажба на продукция[691] и 27,5 млн. лв. от концлагерните лавки и от ресторант „Светлина“ в София, които пласират главно продукти на концлагерните стопанства.

Отдел „Затвори и ТВО“

От 1 януари 1948 г. за кратко е създадено самостоятелно **отделение ТВО при МВР** и със Заповед № 263 от 29 януари 1948 г. служителите при служба ТВО – ДНМ (управителите, началниците на охраната, възпитателите, домакините, деловодителите и машинописците на съществуващите към този момент ТВО „Перник“ и ТВО „Ножарево“) са преназначени към отделение ТВО, считано от 1 януари 1948 г.[692]

млн. лева на 8 млн. лева, тъй като постъпленията от лавките през 1946 г. са били 16 млн. лв. при предвидени 4 млн. лв. Намалени са и кредитите за трудови премии за въдворените – от 10 млн. лв. за 1946 г. на 5 млн. лв. за 1947 г. (Тодор Миленков предлага да бъдат предвидени 3 млн. лв., тъй като „оказа се, че фондът не е в състояние още да дава голями суми за трудови премии, поради организационния период и за да се затвърди финансовото и в всяко отношение и да се ускори създаването на по-добри битови и др. условия за въдворените“.) Намалените кредити са подложени на икономии: за облекло са изразходвани 3 млн. лв., тъй като се купува износено и бракувано облекло от войската и се доизносва старото; за храна – 5,7 млн. лв., тъй като са използвани продукти от стопанствата на фонда и не е отразена храната, която Мини „Перник“ приспадат от надниците на въдворените; за трудови премии – 4 млн. лв. Значително са превишени кредитите за закупуване на машинен инвентар и материали за новооткритите работилници, за поправка и поддръжка на превозни средства, за строеж на постройки и водопровод в Босна, Ножарево и Главиница. (**Мотиви** към бюджетопроекта на фонд ТВО за 1947 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 490; **Отчет** на фонд ТВО за 1947 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 533.)

[690] В началото на 1947 г. фонд ТВО има само един обект, на който отдава лагеристки труд – Държавни мини „Перник“, като броят на въдворените там е силно намален. При един постоянен състав от 500 души и надница 200 лв. фондът очаква 30 млн. лв., от които след приспадане на процент за болни лагеристи, домакински и други непредвидени разходи очакваните постъпления са 20 млн. лв.

[691] Земеделските стопанства в Добруджа приключват 1947 г. със загуба (особено сериозна за Ножарево – близо 6 млн. лв.). Печалбите на предприятията на фонда са от производство на тухли, градинарство и отдаване на работна ръка на държавни предприятия.

[692] **ЦДА,** ф. 335, оп. 3с, а.е. 7.

С Указ № 169 на Президиума на Народното събрание от 24 февруари 1948 г. затворите, поправителните домове и възпиталищата преминават от Министерството на правосъдието към МВР. С бюджета за 1948 г. е създаден **отдел „Затвори и ТВО“** при МВР за управление на затворите, трудово-възпитателните общежития, поправителните домове и възпиталищата. Отделът *„трябва да обедини, организира, ръководи и контролира изпълнението на наказанията, наложени с присъди на съдебните власти и други несъдебни органи, които издават наказателни актове, трудововъзпитателната дейност, осигурителните мерки, поправителната и възпитателната дейност.“*[693] През 1948 г., а вероятно и през 1949 г. няма назначен началник на отдел.

Съгласно бюджета за 1948 г. отдел „Затвори и ТВО“ има пет отделения: отделение „Затвори“, отделение „Трудово-възпитателни общежития и възпиталища за малолетни“, отделение „Стопанско“, отделение „Културно-просветно и възпитателно“ и отделение „Счетоводно“, като така трябва да се обособят административното ръководство на затворите и на концлагерите от стопанското и политическото ръководство на обединената наказателна система. Отделение ТВО преминава към отдел „Затвори и ТВО“ като **отделение „Трудово-възпитателни общежития и възпиталища за малолетни“.** То има началник на отделение (Тодор Миленков) и двама началници на служби. Към неговия щат продължават да бъдат лагерните длъжности (комендант на ТВО – милиционерски майор, е нова длъжност, създадена за ТВО „Николаево“, най-вероятно съчетаваща длъжностите управител на ТВО и нач,- охрана).[694]

Отделение ТВО при отдел „Затвори и ТВО“		
	1948	1949
нач. отделение	1	1
нач. служба	2	2
комендант ТВО	1	1
управители	3	2
възпитатели	6	6

[693] **Правила** за изпълнение наказанията и осигурителните мерки. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[694] **АКРДОПБГДСРСБНА-М,** ф. 1, оп. I.а.е. 745.

домакини	3	3
статистик	-	1
деловодители	3	4
машинописци	3	5
началник охрана	2	3
картотекар	-	1

През 1949 г. отдел „Затвори и ТВО" се състои от отделение ТВО, към което са и щатовете на лагерните администрации, поправителните домове и възпиталищата за маловръстни, отделение „Затвори" (със служба „Затворно дело" и служба „Снабдяване"), отделение „Стопанско", отделение „Културно-просветно и възпитателно", затворническите администрации. В структурата на отдел „Затвори и ТВО" влиза и самостоятелното дотогава отделение „Трудова мобилизация", с което отделът получава ръководството на всички трудови ресурси, които са под разпореждане на МВР.

На практика отделенията ТВО и „Затвори" продължават да упражняват и стопанското, и политическото ръководство на своите поделения. Към май 1949 г. отделенията „Стопанско", „Счетоводно" и „Културно-просветно" все така не са попълнени; планира се с бюджета за 1950 г. те да бъдат сведени до служби.

През 1948 г. фонд ТВО разширява дейността си с нови производства, извършва строежи на стопански и жилищни сгради, като отново спестява от разходите за бита на лагеристите.[695] Фондът очаква допълнителен приход от

[695] Фонд ТВО получава фабриката за гребени и копчета „Народна република" и дърводелска работилница, освен това нараства броят на въдворените. Това налага гласуване на допълнителен бюджет, който увеличава както размера на очакваните приходи, така и на кредитите за надници на наетите работници и производствени материали, инвентар и машини в новите предприятия, за строежи и ремонти, за храна, която в Мини „Перник" вече се поема от фонда, за обзавеждане на болницата в Главиница. Повечето от тези кредити са с преразход дори след увеличението в допълнителния бюджет. От кредитите за строежи и ремонти са икономисани 6 млн. лв., работно облекло на въдворените – 3,7 млн. лв. (гласувани 14 млн.), заплати на незаетите длъжности – 2 млн. лв., трудови премии – 1 млн. лв., купуване и издръжка на добитък – 1 млн. лв., медикаменти – 1 млн. лв. (при предвидени 1,3 млн. лв.), отопление и осветление – 600 хил. лв., и т.н. В бюджета са предвидени 15 млн. лв. за храна на въдворените, увеличени на 27 млн. лв. с допълнителния бюджет. По решение на УС на фонда кредитът е намален на 22 млн. лв., но разходът се оказва 28,6 млн. лв. Същевременно с допълнителния бюджет на фонда, считано от 1.1.1948 г., са създадени нови щатни длъжности на счетоводители, директор на стопанствата, агроном, уредници, лекар на

продажба на продукция заради новите предприятия и очакваната добра реколта в земеделските стопанства, но резултатите не оправдават очакванията – от продажба на продукция са получени 67 млн. лв. вместо предвидените в бюджета 88 млн. лв. Надхвърлени са приходите от наетия труд на въдворените – 75 млн. лв. при гласувани 64 млн. лв.[696], и от лавките, стола и ресторанта – 24,6 млн. лв. при гласувани в бюджета 10 млн. лв.

През тази година окончателно става ясно, че концлагерната система печели от отдаването на лагеристки труд, а не от собствените си стопанства. При чиста годишна печалба за фонда 53,6 млн. лв. тази от ТВО „Перник" е 48,2 млн. лв. Началникът на отделение ТВО Тодор Миленков прави следните изводи:

- *90% от чистия годишен резултат идва от работата на въдворените в ТВО-Перник и то от работата им в Мините.*
- *Средно взето, във всички останали стопанства производителността на труда на въдворените е била равна на разходите по тяхната издръжка.*
- *Като източник на средства и в бъдеще остава, поне за близките няколко години ТВО-Перник и без този източник (или друг подобен нему) фонда рискува изцяло своята дейност."*[697]

Въпреки това и през 1949 г. на концлагерите се гледа като на голямо стопанско начинание. През април Министерският съвет предава Беленските острови на МВР за изграждане на ТВО с голямо земеделско стопанство. А през май 1949 г. плановете на отд. ТВО за стопанската дейност в още несъздадения лагер са направени с предвиждане за 2000-3000 лагеристи на острова – колкото към момента няма в българските концлагери, очевидно в очакване на масово въдворяване. Но бюджетът на фонд

болницата в Главиница и ветеринарен лекар – управител на лечебница.

[696] Предвидената по бюджета сума от 35 млн. лв. от отдаване на работна ръка е постъпила още през първите четири месеца на годината, тъй като фондът издейства Държавни мини „Перник" да увеличат надницата от 200 на 280 лв. и да се внася брутната сума, без да се удържа стойността на продуктите за храна на въдворените. Освен това въдворени се наемат от ДИО „Марсилски керемиди" за фабриката за керемиди при гара Батановци и за тухларната фабрика в Красно село в София, а въдворени в ТВО „Ножарево" строят държавни пътища. Затова с допълнителния бюджет приходът е увеличен.

[697] **Отчет** на фонд ТВО за изтеклата 1948 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. I, оп. 1, а.е. 776.

ТВО за 1949 г. основава оптимистичните си очаквания на заплащането на лагеристкия труд.[698]

Резултатът надхвърля предвижданията[699] и приходът в повече е 243 млн. лв. (в тази сума са и 69 млн. лв. заем от фонд „Затворно дело“, получен от фонд ТВО през годината за посрещане на неотложни нужди, с което кредитите са превишени). Същевременно заради близо трикратното нарастване на въдворените и стопанското разрастване е направен преразход от 202 млн. лв.[700]

Обособяване на стопанското ръководство

Отдел „Затвори и ТВО“ трябва по съветски модел да превърне затворите и концлагерите (а от 1949 г. и „Трудова мобилизация“) във важна структура в производителните сили на страната. Но създаденото в отдела Стопанско отделение, което трябва да поеме ръководството на стопанската дейност на обединената наказателна система, не е развито. До 1950 г. отделение „Затвори“ и отделение ТВО продължават да ръководят стопанската дейност в

[698] Очакваните от продажба на продукция приходи от 90 млн. лв. са същите като гласуваните за 1948 г. (по редовния и допълнителния бюджет 88 млн. лв.). Но бюджетът предвижда двойно по-големи от гласуваните за 1948 г. (64 млн. лв.) приходи от лагеристки труд – 110 млн. лв. Разходите остават същите като гласуваните за 1948 г. – 161 млн. лв. (като някои от кредитите, например за храна или облекло, са увеличени до действително извършените през 1948 г.).

[699] До 31 август 1949 г. от лагеристки труд вече са постъпили 118,6 млн. лв., предимно от ТВО „Димитрово“ (ТВО „Перник“). Миленков очаква за четирите месеца до края на годината да постъпят още 50 млн. лв. от ТВО „Димитрово“ и 20 млн. лв. от ТВО „Белене“, където въдворените работят за изграждане на канали за сметка на „Стройобединение“ – гр. Плевен. Към 31 декември 1949 г. от продажба на продукция са постъпили 180 млн. лв. – 90 млн. лв. повече. От отдаване на лагеристки труд фонд ТВО получава 181 млн. лв. – 71 млн. повече от предвиденото. (**Мотиви** към допълнителния бюджето-проект на фонд ТВО. ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 18.)

[700] „Непредвиденото увеличаване неколкократно броя на въдворените главно през месеците май и юни 1949 година, наложи да се извършат извънредни и непредвидени в редовния бюджет на фонда разходи по обзавеждане със жилища, домакински и стопански инвентар (земеделски машини и други), за превози на материали и хора, за храна и облекло на въдворените, за купуване материали за производствените предприятия и стопанства.“ Разходите за храна са 57 млн. лв. при кредит от 38 млн. лв., за облекло и постелъчни принадлежности – 43 млн. лв. при кредит от 15 млн. лв., за домакински и канцеларски инвентар – 9 млн. лв. при кредит 5 млн. лв. (**Допълнителен** бюджето-проект на фонд ТВО при МВР за 1949 г. ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 18.)

своите поделения, като при разнородния характер на дейността им работят самостоятелно и без координация. Счетоводството им също не е обединено поради различията в стопанската дейност и структурната организация на двата фонда – фонд ТВО и фонд „Подобряване на затворното дело в България“.

С Указ на Президиума на Народното събрание № 88 от 20 февруари 1950 г., публикуван в „Държавен вестник“, бр. 47 от 25 февруари 1950 г., фонд „Трудово-възпитателни общежития“ и фонд „Подобряване на затворното дело в НРБ“ са слети във фонд „Затвори и трудово-възпитателни общежития“. Целите на фонда са:

„1. да организира оползотворяването труда на затворниците и въдворените лица, като за това създава работилници, стопанства и други стопански мероприятия:

2. допринася за подобряването на културно-битовите условия на затворниците и въдворените.“

Новият фонд се ръководи от управителен съвет от 7 души под председателството на помощник-министъра по финансово-стопанските и домакинските поделения на МВР.[701]

Стопанското ръководство е изведено от отдел „Затвори и ТВО“. С бюджета на фонда за 1950 г.[702] като негов оперативен орган е създаден Стопански отдел, който обединява стопанската дейност на отделение „Затвори“, отделение ТВО и бившето отделение „Трудова мобилизация“.[703] Началник на Стопански отдел е Тодор

---

[701] Със Заповед № 334 от 23 октомври 1950 г. е назначен управителен съвет с председател Любомир Ангелов – пом.-министър, и членове: Ангел Кузманов – началник-отдел „Затвори и ТВО“, Тодор Миленков – нач. Стопански отдел, Александър Басмаджиев – нач. Финансово-счетоводен отдел при МВР, Стефан Банков – нач. отдел „Снабдяване“ при МВР, Панайот Панайотов – нач. Планов отдел при МВР, Петър Варков – главен инспектор при отдел „Затвори и ТВО“.

[702] Одобрен с Постановление П-1313 на МС от 19 май 1950 г.

[703] Стопански отдел има служба „Кадри“, Планова служба (за цялостната дейност на фонда), служба „Работилници и предприятия“, служба „Земеделски стопанства“, която организира, контролира и инструктира дейността на земеделските стопанства, утвърждава нормите по земеделско-стопанските работи, изготвя дажбените таблици за добитъка и птиците, изработва сеитбооборотните планове, участва при утвърждаване на производствено-финансовите планове на земеделските стопанства и плановете по строителството на земеделско-стопанските сгради, Финансово-счетоводно отделение, Снабдителна служба (с бюрата „Домакинско“, „Строителни материали“, „Храни, фураж и др“, „Техническо“, „Моторни превозни средства“, „Експедиция“), която организира и провежда снабдяването на всички

Миленков. Началникът на отдела под ръководството на УС на фонд „Затвори и ТВО“ трябва да организира и провежда финансово-стопанската дейност на фонда, да ръководи, контролира и отговаря за дейността на предприятията и стопанствата на фонда, да изготвя годишния и тримесечните финансови планове и годишните отчети за дейността на фонда, да проучва и предлага на УС мероприятия за оползотворяване труда на затворниците и въдворените, да планира дейността на фонда и организира оперативната отчетност по изпълнението на производствено-финансовите планове.

Макар и извън отдел „Затвори и ТВО“, Стопански отдел е оставен под ръководството на неговия началник, който трябва да „контролира и обединява цялостната административна и стопанска дейност“.[704] Така отговорност за ръководството на Стопански отдел имат началникът му, началникът на отдел „Затвори и ТВО“, помощник-министърът на вътрешните работи и Управителният съвет на фонда, който рядко заседава, а трябва да утвърждава и най-дребните оперативни решения. Затова след съвещание на Стопански отдел с ръководителите на предприятията, затворите и ТВО, проведено на 20 февруари 1951 г., министърът на вътрешните работи Георги Цанков издава заповед да се изготви нова наредба за управление на фонда на принципа на едноличното ръководство и отговорност, а ръководството на Стопански отдел да се поеме пряко от помощник-министър Любомир Ангелов, който ръководи и отдел „Затвори и ТВО“.[705]

Бюджетът на новия фонд „Затвори и ТВО“ за 1950 г. не предвижда разходи по битовото устройване на затворите и лагерите, а внася приход в държавното съкровище за издръжка на въдворени и затворници. При първоначално определения си размер от 60 млн. лв. тази вноска е 2,27% от разходната част, в която основната тежест е върху

поделения на фонда с материали и стоки за производството, строителството и домакинството и с фураж и храни, отделение „Високи строежи“, отделение „Ниски строежи“ (бившето отделение „Трудова мобилизация“). Малко по-късно са създадени служба „Пласмент“ и служба „Норми и заплата“.

[704] **Обяснителна** записка към таблицата за личния състав на отдел „Затвори и ТВО“. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 10, оп. 5, а.е. 82.

[705] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

разходите за стопанската дейност – 69%.[706] (Но „поради липса на достатъчно бюджетни възможности“ МВР не успява да посрещне прехраната и другите веществени разходи на затворите и общежитията изцяло и част от разходите са поети от фонда, като общият размер на така направените разходи към 30.06.1950 г. е 104 млн. лв.[707]) От следващата 1951 г. издръжката на затворите и ТВО (както и на поправителните домове и отдел/управление „Затвори и ТВО“, с изключение на заплатите на щатния състав, които са по бюджета на МВР) отново е по бюджета на фонд „Затвори и ТВО“, но фондът продължава да прави (по-малка) вноска в държавния бюджет.

През 1950 г. предприятията на фонда са включени в народостопанския план, дейността им се планира и отчита пред Държавната планова комисия. Земеделските стопанства също са включени в народостопанския план и са им определени държавни доставки като на всички ДЗС.

Бюджетът на фонда за 1950 г. предвижда приходи от растениевъдство, животновъдство, птицевъдство, риболов и преработка 293 млн. лв., от които 195 млн. лв. са от концлагерните стопанства[708]. Допълнителният бюджет, съставен след приключване на третото тримесечие, завишава очакваните приходи от растениевъдство с 95 млн. лв. поради добрата реколта в стопанствата на ТВО „Ножарево“ и ТВО „Белене“ и зеленчуковите градини при затворите, а от животновъдство – с 80 млн. лв. поради възложените наряди за свинеугояване. Но земеделските стопанства на фонда завършват годината с обща загуба 50 млн. лв. Постигнати са 65% от плановата продукция на полевъдството, а животновъдството изпълнява плана си, но приключва със загуби по ред причини, най-вече заради

[706] Според проектобюджета на фонд „Затвори и ТВО“ за 1950 г. вноската в републиканския бюджет е 60 млн. лв. При одобряването на бюджета с Постановление № П-1313/19.05.1950 г. Министерският съвет завишава вноската на 200 млн. лв.

[707] **Отчет** на фонд „Затвори и ТВО" за 1950 г. ЦДА, ф. 335, оп. 1 Ос, а.е. 1а.

[708]месо, мляко и др. – 78 млн. лв., от които 51 млн. от ТВО „Ножарево“; от продажба на птици, птиче месо, яйца и др. – 11 млн. лв., от които 1,6 млн. лв. от ТВО „Ножарево“, от продажба на риба, мед, восък и др. – 13 млн. лв., от които 1 млн. от ТВО „Ножарево“ и 5,5 млн. от ТВО „Белене“; от млечни произведения, брашно, консерви, мармалад, плодове, вино, ракия и др. – 37 млн. лв., от които 20 млн. от ТВО „Ножарево“.

налаганите държавни доставки и нормираните цени за изкупуване на животните. Гласуваните приходи от труд са 360 млн. лв., от които 163 млн. лв. са от концлагерите – 143 млн. от ТВО „Димитрово“ и 20 млн. лв. от ТВО „Белене“. Допълнителният бюджет увеличава прихода от труд със 125 млн. лв., тъй като не са били предвидени постъпленията от новосъздадените обекти в Димитровград и „Ниски строежи“ в Белене (напоително-отводнителната система в Беленската низина) и поради увеличението на блоковите надници.[709]

Данните за първото тримесечие на 1950 г. илюстрират как основните приходи на концлагерите идват от отдадения на държавни предприятия труд на лагеристите, а концлагерното стопанство се гради за сметка на икономиите.[710]

	приходи в млн. лв.		разходи в млн. лв.	
	запланувани	изпълнени	запланувани	извършени
ТВО „Белене“	27,8	9,7	28,8	13,9
ТВО „Ножарево“	20	15	38	29,4
ТВО „Димитрово“	34	38,6	12,4	13

През 1950 г. наказателната система обаче започва да губи както рудници, така и кариери, на които пласира затворнически труд: *„При работата на затворническите групи в мините обаче се указа, че не се подават на контрол и непосредствено ръководство, макар и индивидуални успехи да имаше значителни. Главно по тези причини управлението на мините Димитрово реши освобождаването на нашата група от рудник „Толбухин В втората половина на 1950 г. поради освобождаване на работна ръка от селата Министерството на транспорта освободи и продължава да освобождава затворническите групи от кариерите при техните обекти.“*[711]

[709] **Мотиви** към допълнителния бюджет на фонд „Затвори и ТВО“ за 1950 г. ЦДА, ф. 335, оп. 17с, а.е. 160.

[710] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 7.

[711] **Доклад** за организацията и задачите на фонд „Затвори и възпитателни общежития“ и резултатите от изпълнението плана на същите за 1950 година.

През тази година става ясно, че докато съветската лагерна система е стратегически източник на работна сила, у нас това е колективизираното село. Ако през 1948 г. директорът на „Балканбас“ моли МВР да отпусне повече затворници за работа в мините, тъй като миньорите са селяни, които с началото на летния работен сезон се самоотлъчват масово,[712] само две години по-късно с напредъка в отнемането на земята ситуацията е коренно променена: *„В течение на 1950 г. от мините и кариерите, поради притока на работна ръка вследствие масовизацията на ТКЗС в село, бяха освободени големи групи затворници и въдворени и се ограничи възможността за пласиране работна ръка в мелиоративни обекти. Последните все повече се поемат от местното население.“*[713] Затворнически труд продължава да се използва в мините, а същата година е създадено затворническото общежитие в Димитровград.[714] Но през 1950 г. ТВО „Перник“ е закрито и лагеристите в мините са заменени със затворници. Каналите в Беленската низина (1950 г.) са първият и последен голям обект, на който се оползотворяват обединените трудови ресурси на затворите и лагерите. След приключване на работата Стопански отдел предлага на ръководството на МВР да поиска от Министерския съвет нов „траен национален обект за осигуряване на работа за около 1500 затворници“. Но МВР не получава повече подобен голям обект, в който да ангажира работна ръка. Лагеристкият труд продължава да се използва само в лагерните земеделски стопанства на двата останали концлагера – ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ (с малки изключения за местни ТКЗС и ДЗС).[715]

АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

[712] **Доклад** до помощник-министъра на мините и подземните богатства, с. Твърдица, 30 май 1948 г. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

[713] **Доклад** относно съвещанието на Стопанския отдел при фонд „Затвори и ТВО“. Без дата, 1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1. а.е. 143.

[714] През 1952 г. повече от 2000 затворници работят в затворническите общежития при Мини „Димитрово“ и Димитровград.

[715] По бюджета на отдел „Затвори и ТВО“ за 1950 г. има щат за ТВО – с. Горни Богров, но остава под въпрос дали това е филиал на някой от трите концлагера, лагерно стопанство с малък брой въдворени или обект, останал при преминаването на „Трудова мобилизация“ към отдела.

* * *

За отдел „Затвори и ТВО“ остава административно-политическото ръководство, като структурата е променена така, че то да бъде единно за концлагерите и затворите. С бюджета за 1950 г. са ликвидирани отделение „Затвори“ и отделение ТВО и отделът има: „Инспекторат“, отделение „Административно“ и отделение „Политическо“. През 1951 г. структурата остава същата. Отделът се ръководи от началник, който „контролира и обединява цялостната административна и стопанска дейност на отдела“. Към март 1950 г. началник е Стоян Илиев, а към октомври 1950 г. – Ангел Кузманов, който остава на тази длъжност до 1953 г.

Инспекторатът извършва проверките на режима и административната дейност на затворите, ТВО и поправителните домове за маловръстни. Началник „Инспекторат“ е главен инспектор Петър Варков, първи помощник и заместник на началник на отдела. Политическото отделение контролира и ръководи политпросветната и изправително-трудовата работа в затворите, общежитията и поправителните домове. Към началото на 1950 г. длъжността началник на отделение е вакантна, а през 1951 г. началник е Христо Гергов, на тази длъжност и към февруари 1952 г. Към октомври 1952 г. началник на отделение е Таско Тасков, а през 1953 г. – подполк. В. Вълков. Административното отделение ръководи и контролира цялостната административна работа на затворите, ТВО и поправителните домове за маловръстни. Длъжността началник на отделение през 1950 г. е вакантна. Отделение „Административно“ има две служби: служба „Затвори“ и служба „Въдворявания и изселвания“. Служба „Затвори“ следи за движението на затворниците, провежда административните наредби за затворите и контролира правилното функциониране на деловодството, архива и картотеката на затворите. Службата има две бюра: „Картотека“, което управлява централната картотека на затворите и изготвя ежемесечни сведения за движението на затворниците, и „Административно“. Служба „Въдворявания и изселвания“ е с вакантно място за началник. Службата има бюро

„Въдворявания“ и бюро „Изселване“. Бюро „Въдворявания“ е с началник Кирил Гаджев, който ръководи и контролира картотеката, следи за движението на въдворените и подготвя материалите за въдворяванията и превъдворяванията по линия на ДС и НМ. Бюро „Изселване“ е с началник Делчо Чакъров, който ръководи и контролира работатата на картотекарите и деловодителите по изселванията, подготвя работата и материалите за изселване пред комисията при МВР. Щатът на двете отделения на отдел „Затвори и ТВО“ е следният:

Отделение „Административно“			Отделение „Политическо“		
	1950	1951		1950	1951
нач. отделение	1	1	нач. отделение	1	1
нач. бюро	1	-	инспектори	3	2
архивар	1	-	деловодители	1	-
деловодители	2	-	ст. проверител	-	1
машинописци	2	-			
статистик-проверител	-	1			
служба „Затвори“					
нач. служба	1	1			
нач. бюро	1	1			
деловодители	3	7			
картотекари	2	-			
архивар	-	1			
служба „Въдворяване и изселване“					
нач. служба	1	1			
нач. бюро	2	1			
деловодители	2	6			
машинописци	2	-			
картотекари	2	-			

С бюджета за 1950 г. униформеният щат на концлагерите (комендант, ротни и взводни командири на милиционерската охрана и старши и младши милиционери) преминават на щат към съответните окръжни управления,[716] а в цивилния щат остават служителите на отдел „Затвори и ТВО“: директор, поддиректор, 7 възпитатели, 7 ръководители на общежития за ТВО „Ножарево“, управител и 2 възпитатели за ТВО „Димитрово“ и 2 възпитатели за ТВО „Белене“ и останалият персонал от домакини, радиотелеграфисти, деловодители, машинописци и телефонисти за трите концлагера (цивилните служители в ТВО „Белене“ са

[716] На 18 февруари 1950 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“, като констатира, че охраната на ТВО не е на нужната висота и не се полагат достатъчно грижи за повишаване на квалификацията на милиционерите и командирите, прави предложение до министъра на вътрешните работи организацията и ръководството на охраната на ТВО да се поеме от ДНМ чрез окръжните управления на МВР, като те извършват назначенията, уволненията и размествания на милиционери. (**Доклад** относно допуснатите слабости във връзка с администриране на затворите, стопанската работа при същите и отношенията с началниците на МВР по места, 18 февруари 1950 г. До министъра на вътрешните работи от началника на отдел „Затвори и ТВО“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1482.)

служители на отдел „Затвори и ТВО“ в окръга). С щата за 1951 г., утвърден от министър Христозов на 30 декември 1950 г., целият административен и надзорен персонал на ТВО „Ножарево“ и ТВО „Белене“ е отново към отдел „Затвори и ТВО“, докато милиционерската охрана остава към окръжните управления. Още през първата половина на 1951 г. административният и надзорен персонал на ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ отново се връща към ОУ МВР – Плевен (в щата на Околийско управление – Свищов) и ОУ МВР – Русе (в щата на Околийско управление – Тутракан).

Към нов вид трудово-изправителен лагер

С установяването на единно ръководство на наказателната система и особено е обединяването на трудовите ресурси на затворите и лагерите е направен опит за създаване на трудово-изправителни учреждения от съветски тип. Това се случва първо с ТВО „Ножарево“, където в края на октомври 1950 г. са преведени 100 възрастни и 29 малолетни затворници от различни затвори при 1040 въдворени, а към средата на декември затворниците са 147 възрастни и 27 малолетни.[717] Към 1 януари 1951 г. в „Ножарево“ има 184 затворници и 29 маловръстни затворници при 852 въдворени, а към 1 май 1951 г. затворниците вече са 761 (726 възрастни и 35 малолетни), а въдворените – 537 (271 ДС и 266 НМ).[718] Към 1 май 1951 г. в Тертер и Тутракан има затворници, лагеристите са в „Заград“ и „Куфалча“, а затворници и въдворени са настанени заедно в „Ножарево“, „Бащино“ и „Босна“ (жени). В края на 1951 г. само в два от седемте лагера на ТВО „Ножарево“ – „Куфалча“ и „Босна“, има съжителство на затворници и въдворени. Тогава е издадена заповед от пом.-министър Ангел Цанев за преместване на всички въдворени в ТВО „Белене“. Жените затворнички от лагера в „Босна“ са изпратени в затвора в Сливен.[719]

Следващият опит е в ТВО „Белене“ през 1952 г. при много по-строга изолация на затворници от лагеристи

[717] **ЦДА.** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

[718] Пак там.

[719] **Доклад** от нач. отдел „Затвори и ТВО“ Кузманов до пом.-министър Ангел Цанев. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

заради политическия характер на лагера. През лятото на 1953 г. началникът на III управление – ДС Б. Думков предлага наименованието *трудово-възпитателно общежитие* да се измени на *трудово-изправителен лагер,* „което е по-уместно и удачно да се каже за нашата обстановка".[720]

[720] **Предложение** относно режима на допускане литература, радио, кино и работата на култсъветите в затворите и ТВО. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1056.

Управление „Затвори и ТВО“

С бюджета за 1952 г. отдел „Затвори и ТВО“ прераства в управление „Затвори и ТВО“.[721] Управлението се създава, за да обедини отново административното и стопанското ръководство на наказателната система, като „обхване работата на двата отдела – „Стопански“ и „Затвори и ТВО“.

Началник на управлението е подполк. Васил Късовски, а зам.-началник е майор Михаил Димитров Статев. Управлението е под ръководството и контрола на помощник-министъра по тиловите въпроси Ангел Цанев[722].

По щата на МВР, подписан на 24 януари 1952 г., управлението има отдел „Стопански“, отдел „Затвори и ТВО“, „Инспекторат“, счетоводство, отделение „Планово“ и отделение „Снабдяване и пласменти“. Вероятно по-късно през годината е създадено и Съдебно отделение.[723] Стопански отдел е с отделение „Промишлено“ (или „Производствено-техническо“), което ръководи промишлените предприятия към затворите[724], отделение „Строежи“ и служба „Земеделски стопанства“, която ръководи дейността на земеделските стопанства. Началник на Стопански отдел е Тодор Миленков. Отдел „Затвори и ТВО“ е с две отделения – „Административно“ и „Политическо“. Началник на отдел „Затвори и ТВО“ е Ангел Кузманов. Административно отделение включва служба „Затвори и общежития“ и служба „Разпределение и статистика и затворнически трудови резерви“ (служба

[721] Управлението е с адрес: София, ул. „Веслец“ № 8.

[722] Който ръководи и управление „Тил“ – МВР, управление „ПП Защита“, управление „Архивно“, отдел „Капитално строителство“, отдел „Финансово-счетоводен“, отдел „Планов“, отдел „Телефонни връзки“ и отделение „Комендатура“.

[723] Със заповед на началника Късовски от 6 октомври 1952 г. е наредено началникът на отдел „Затвори и ТВО“ да ръководи Административно отделение, Политическо отделение и Инспекторат; началникът на Стопански отдел – Промишлено и Планово отделение и служба „Земеделски стопанства“; главният инспектор – Главно счетоводство, Снабдително отделение и Съдебно отделение; началникът на Поверителна служба – поверителната и неповерителната канцелария. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.)

[724] Ръководи организирането на производствения процес, анализирането и изработването на трудовите и разходните норми, внедряването на нова техника, рационализациите, техническите усъвършенствания, внедряването на новите съветски производствени почини и на сделно-разрядната система на заплащане, организирането на квалификационни курсове за затворниците.

„Въдворяване и изселване“ е ликвидирана с щата за 1952 г.). Политическо отделение е с две служби – за партийно-политическа и масово-възпитателна работа на служителите и за политико-превъзпитателна и изправително-трудова работа сред затворниците и въдворените.

През 1953 г. Стопански отдел става отдел „Планово-икономически“, в него са включени отделенията „Планово“ и „Снабдително“[725], а отделение „Строежи“ е закрито. Началник-отдел на мястото на Миленков става майор Петър Варков. Отдел „Затвори и ТВО“ е закрит, а Политическо и Административно отделение стават самостоятелни отделения в управлението. Политическо отделение е с две служби: служба „Партийна политическа работа“ и служба „Политпросветна и изправително-трудова работа сред затворниците и въдворените“. Ръководи политпросветната работа сред служителите и превъзпитанието на затворниците и лагеристите, като провежда задачите си чрез заместник-началниците по политическата част на затворите и концлагерите, които се опират на партийната организация, ДСНМ и профорганизациите и държат постоянна връзка с околийските/градските комитети на БКП, където ежеседмично дават сводки за работата си и получават указания за подобряването ѝ. Политическо отделение спуска тримесечни планове, дава указания и контролира работата сред надзорно-строевия персонал и сред затворниците и въдворените, дава указания за цялостното

[725] До 1953 г. отделение „Снабдително“ е изпълнително, а планирането на снабдяването с материали се прави от отделение „Планово“, което не познава нуждите на предприятията. През 1953 г. с включването на двете отделения в Планово-икономически отдел служба „Планиране на материално-техническото снабдяване“ е преместена от отделение „Планово“ към отделение „Снабдително“, което става с две служби – „Снабдяване и пласмент“ и „Планиране на материално-техническото снабдяване“. През същата година към отделните предприятия на управлението са създадени снабдителни служби. Освен снабдяването на производствените предприятия с материали и суровини, Снабдително отделение извършва и планирането и снабдяването на затворите и ТВО по домакинска линия с облекло и храна. Ръководството на управлението намира, че така Снабдително отделение дублира дейността на управление Тил и е излишно звено между него и домакинствата при затворите и на няколко пъти предлага снабдяването по домакинска линия да бъде поето от тиловите служби във всеки окръг, но до юли 1953 г. не е направена промяна. (**Доклад** на нач. управление „Затвори и ТВО“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2965)

изучаване на затворниците и въдворените, „за да се приложат най-успешните методи на въздействие и категоризирането им“. Административно отделение ръководи и контролира надзорно-строевия и административно-управленския персонал на затворите и лагерите, осъществява контрол по изпълнение на режимните изисквания, разпределението, изолирането и ограничаването правата на затворниците и въдворените, по дисциплинарната практика на затворите и движението на молбите и жалбите. Началник на отделението през 1953 г. е кап. Д. Киричев.

Отдел „Затвори и ТВО“			
Отделение „Административно“	1952	Отделение „Административно“	1953
нач. отделение	1	1	1
статистик-проверител	1	-	-
служба „Затвори и ТВО“		служба „Затвори и ТВО“	
нач. служба	1	1	1
нач. бюро	2	2	2
деловодители	7	5	5
архивар	1	-	-

служба „Разпределение и статистика и затворнически трудови разерви“		служба „Разпределение и статистика“	
нач. служба	1	-	-
статистик	3	2	2
деловодители	2	2	2
Отделение „Политическо“		Отделение „Политическо“	
началник отделение	1	1	1
начални служба	2	2	2
инспектори	2	2	2
деловодител	1	-	-
машинописец	1	-	-

От 1954 г. управление „Затвори и ТВО“ – МВР става отдел „Затвори“ – МВР.

Въпреки своята структура и задачи управление „Затвори и ТВО“ не се превръща в местен вариант на ГУЛАГ, а българската концлагерна система не успява да следва икономическия модел на съветската. Тя не придобива големи производствени предприятия и цели отрасли, не прераства в лагерно-производствен комплекс и неквалифицираният безплатен труд при минимални инвестиции няма същото приложение като в сталинските мегапроекти на територии с дефицит на работна ръка. Страдащи от всички пороци на социалистическата икономика, неособено значимите промишлени предприятия на затворите[726] преизпълняват финансовите си

[726] През 1950 г. фонд „Затвори и ТВО“ има 72 работилници, включени в народостопанския план (обувни, шивашки, дървообработващи, книжно-

планове най-вече заради насочването си към специално производство за МВР и безплатната експлоатация на затворническия труд при завишени норми, докато земеделското стопанство на концлагера търпи огромни загуби главно заради наложените му държавни доставки и ниски изкупни цени.

Сравнителна таблица за печалбите и загубите на предприятията към фонд „Затвори и ТВО"за 1951 г.[727] (в млн. лв.):

	годишна печалба	загуби	чиста печалба
промишлени предприятия	398	0,735	397,265
земеделски стопанства	49,8	47.2	2,6
продоволствени магазини	6,4	-	6,4
КБДО	26,4	5,6	20,8
строителни организации	13,2	-	13,2

Агентурно-оперативна работа в концлагерите

Първата служба за агентурно-оперативна работа в концлагерите е **служба „Трудово-изправителни селища" – ДС.** Тя е самостоятелна служба в отдел „Държавна сигурност", ръководена пряко от началника на отдела. Според началника на отдел ДС Димо Дичев задачите на служба ТВО – ДС са да проучва миналото на въдворените („за хората, които се въдворяват, да се събират конкретни обективни данни и сведения за миналата и настоящата им дейност") и поведението им в лагера („след въдворяването, как му действа самото въдворяване и какви

мукавени, химико-технически, металообработващи, керамични, текстилни и др.), и 31 земеделски стопанства. Според министър Георги Цанков „от предприятия или стопанства ведомствени и подсобни, които създават работа на затворниците и задоволяват нуждите на МВР, те прерастват в предприятия окрупнени, които изпълняват големи планови задачи на държавата" и през 1952 г. фондът има 15 промишлени предприятия (8 дървообработващи, 4 текстилни, 2 обувни, 1 хранително-вкусово) и 3 селскостопански предприятия (земеделското, свиневъдното и горско-риболовното в ТВО „Белене") – „всички планирани от Държавната планова комисия", и 25 спомагателни предприятия за културно-битово и домакинско обслужване (КБДО), които са приемници на действащите до 1950 г. при затворите разни работилници. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.)

[727] **ЦДА.** ф. 335, оп. 10с, а.е. 43.

са неговите прояви там“), да работи за пречупването им и да вербува с перспектива: *„По пътя на въдворяването има извършени много несъобразности, но главната е тази, че въдворените не са добре проучени, няма достатъчно материали, а някъде има предприети и лични отношения. Главната слабост в лагерите е недостатъците на политическата работа за превъзпитанието на хората. Сега съществува повече желанието да се използват хората до крайния предел на техните сили. Също друга слабост е неумението да създадем там хора, които после да използваме за агентурна работа.“* [728]

Този доклад на началника на отдел ДС от 1946 г. не посочва тази служба сред създадените през годината, следователно тя е създадена 1945 г. От доклада не става ясно какъв щатен състав има службата. Най-вероятно е тя да се ръководи от инспектор на ДС Желязко Троев, който през 1945 г. е завеждащ ТВО и който прави годишния доклад до началника на отдел ДС за дейността на ТВО през 1946 г. Тези две години Желязко Троев е ангажиран с политическите задачи на концлагерната система – репресирането, изолацията и пречупването на политическите противници. Троев докладва на началника на отдел „Държавна сигурност“ за въдворяването през годината, броя на лагеристите, възпитателната работа и вербуването. В доклада си за 1946 г. оценява високо резултата от репресията и изолацията в концлагерите, но като „много слаба“ оперативната работа – тя се ограничава с вътрешно разузнаване, а не се вербуват секретни сътрудници, което е първата и най-важна задача в *много благоприятните* условия на концлагера.[729]

---

[728] Доклад за организацията и дейността на отдела, 7.IX.1946 г. От началник на отдел ДС до началника на ДНМ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 219.

[729] *„Целите и задачите на въдворяването в трудово-възпитателни общежития и на разписване са:*

1. Да се предпази сигурността и спокойствието на страната от политически опасните елементи, враговете на О.Ф. власт и

2. Чрез обществено полезен труд и политико-просветен, възпитателно разяснителна работа да се превъзпитат въдворените така, че след излизането им от общежитията да станат годни и приобщени към О.Ф. власт.

Близо двегодишното съществуване на трудовите общежития ни показа ясно, че тяхното образуване е било една необходимост за новата О.Ф. власт и едно ефикасно средство в борбата за обезвредяване враговете на днешната власт. Чрез тях наказахме голяма част от фашистките елементи неосъдени от Народния съд, неоткритите навреме по една или друга причина врагове на

През 1947 г. със структурното обособяване и разрастване на Държавна сигурност [730] в сборния отдел IV – ДДС е създадена **служба „Въдворяване и затвори“** „по администриране въдворените в лагери и другаде и водене агентурна работа в лагерите и затворите“[731].

Щат на служба ВЗ при отдел IV – ДС:

отдел IV-ДДС		
Служба ВЗ	1947	1948

народа, непосредствено след 9. IX. 1944 год. По-късно през втората половина на 1945 год. и през настоящата година чрез трудововъзпитателните общежития обезвредихме и наказахме останките от старите кадри на фашистките организации: легионери, отец Паисиевци, ратници, бранници и терористичната македонска организация ВМРО, за които нямахме достатъчно данни за подвеждането им под съдебна отговорност. Също чрез тях обезвредихме и наказахме злостните и реакционни прояви на членове от опозиционните и някои О.Ф. партии. Навреме въдворявайки някои врагове на О.Ф. власт ние предпазихме страната от шпионски афери, вредителски диверсионни саботажни действия. В това отношение, предпазване сигурността и спокойствието на страната, трудово-възпитателните общежития имат голям дял и за в бъдеще в това отношение ще играят голяма роля.

Досегашната работа и резултати от възпитателната културно просветна дейност е незадоволителна. През настоящата година в това отношение се направи нещо повече отколкото миналата година, но все още сме слаби в това направление.

[...] Относно секретната работа и вербуването на секретни сътрудници в трудововъзпитателните общежития е много слаба. До сега се е ограничавала само за вътрешно разузнаване. Не сме използвали до сега както трябва създадената обстановка и условия за вербуване на СС сред въдворените. А условията и обстановката са много благоприятни за такава работа.

[...] За в бъдеще една от първите и най-важни задачи е тази за вербуване в най-скоро време на добри секретни сътрудници от въдворените в трудово-възпитателните общежития.

[...] Трудовите-възпитателни общежития се указаха като едно много подходящо и ефикасно средство в борбата срещу враговете на О.Ф. власт. Ако не бяха те, нашата борба срещу враговете на народа щеше да бъде доста затруднена. В това отношение общежитията напълно оправдават своето съществуване. Но и за в бъдеще трудово-възпитателните общежития ще играят голяма роля в борбата срещу враговете на народната О.Ф. власт. Е то защо ще трябва да се обърне сериозно внимание и отделят повече сили за тяхната добра организация в всяко едно отношение. “ (**Доклад** от Инспектор Д.С. Ж. Троев относно работата в трудово-възпитателните общежития Д.С. през 1946 г. До началника на отдел Държавна сигурност. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 225.)

[730] С бюджета за 1947 г., ПМС № 1 Протокол № 68 от 19 април 1947 г. и Заповед на министъра на вътрешните работи № 489-П от 23 май 1947 г. Дирекцията на Народната милиция се развива в Главна дирекция на Народната милиция с две дирекции – Дирекция на Държавна сигурност и Дирекция на Народната милиция.

[731] **Паметна** бележка по организацията на ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 32.

началник служба	1	1
началник група	1	2+1
деловодител	1	1
машинописец	-	1
картотекар	-	1

Службата започва работа само с началник – инспектор на ДС Ангел Гешков, и една деловодителка. Към юни 1947 г. за групов началник, който „замества началника, разучава досиетата, изработва справки, проучва донесения и пр.“, е назначен Петър Флоров, а службата има двама разузнавачи и картотекарка, които не са в първоначалния щат. През 1948 г. груповите началници са двама – Петър Флоров за ТВО и Григор Дойнов за затворите, а от юли 1948 г. и още един за изселванията – Кръстев.

Службата трябва да води агентурно-оперативна работа и да изгражда агентурен апарат в затворите и ТВО чрез вербуване на агенти и информатори, като една от основните задачи на агентурно-оперативната работа е разкриването на подготвяните бягства и конспиративните групи. Обслужва следственото отделение на Държавна сигурност с камерни агенти и предоставя секретни сътрудници на оперативните отдели. Създава картотека на въдворените и досиета с обвинителен материал и предоставя досиета и справки на оперативните поделения на ДС при поискване. Оперативните работници от служба ВЗ обследват работата в затворите, извършват анкети в ТВО, провеждат следствия, въдворяване, изселване, екстерниране.

Вербуването и ръководенето на агентите се извършва от възпитателите и затова в ТВО „Николаево“, където няма назначен възпитател, служба ВЗ не провежда агентурно-оперативна работа. В ТВО „Ножарево“ агентурно-оперативната работа и връзката с агентите (трима души) е предадена на ДС – Русе. Единствено в ТВО „Перник“, където служба ВЗ започва да изгражда агентурно-информаторски апарат от юли 1948 г., към края на 1948 г. службата има 14 агенти и 20 информатори. В началото на 1948 г. службата е натоварена да картотекира всички политически затворници по места, да им направи досиета, да довърши проучването на щатните служители по

затворите и да изгради агентурно-информаторски апарати във всички затвори. Но както и през 1947 г., тя продължава да води агентурно-оперативна работа само в Софийския централен затвор. От началото на ноември 1948 г. службата започва да получава сводки от агентурни материали от 23-те затвора в страната, систематизира ги и ги обобщава в една обща сводка, която трябва да бъде издавана в бюлетин, но е публикуван само един такъв.[732]

В края на 1948 г. Флоров предлага агентурно-оперативната работа в концлагерите да бъде централизирана – в трите ТВО тя да се води от един оперативен работник от служба В3, ангажиран само с това, а секторите на ДС, като Русе, само да го подпомагат. Флоров предлага да се настоява пред помощник-министър Руси Христозов за назначаването на възпитатели в лагерите, „като му се обясни голямата задача, която те вършат в ТВО". Това е нужно, защото „врага в ТВО трябва да чувствува, че се намира в ТВО на ДС – т.е. да се разкрива, разработва, пречупва и дори унищожава."[733]

В началото на 1949 г. началникът на отдел IV – ДС Стефан Богданов оценява работата на служба В3 така: *„Основния недостатък на тая наша служба си остава все още административно-регистраторския характер на службата."*[734]

При изготвянето на проектобюджета на Държавна сигурност за 1949 г. е решено служба В3 да се закрие, като бъдат разделени агентурно-оперативната работа от администрирането на въдворяването, което да бъде изведено от ДС: *„Отдел IV като сбор от нееднородни служби се оказа не крепко звено в системата на ДС. По същество това не е отдел. [...] Администрирането на службата „Въдворяване и затвори" се оказа само тормозещо върху оперативната дейност на ДС. При това подобна служба има в другите поделения на МВР. [...] Службата В3 да се прехвърли в Министерството на вътрешните работи, а при I*

[732] **Доклади** от началника на службата и груповите началници за дейността на службата през 1948 г., декември 1948 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

[733] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

[734] Отчет за извършената работа от IV отдел през 1948 година, 9 януари 1949 г. началник на отдел IV Стефан Богданов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 42а.

отдел да се отделят оперативни работници за водене агентурната работа всред лагерниците и затворниците.“[735]

С бюджета за 1949 г. отдел IV – ДС е разформирован. Функциите на служба ВЗ по агентурно-оперативната работа в затворите и ТВО са възложени на новосъздадената ***Група за разработки на затвори и лагери*** в отдел I – ДДС, която е сформирана в края на март 1949 г. Изглежда, групата е в състава на отделение „А“ в отдела, тъй като неговият началник прави отчети за дейността ѝ. Нейният щат е:

отдел 1-ДДС	
Група „Затвори и лагери“	1949
началник група	1
разузнавач	2

Груповият началник се занимава с ръководството на групата и контролира и ръководи най-важните разработки на обектите в лагерите и затворите. Единият разузнавач – о.р. Б. Марков – ръководи и контролира разработките на обектите във всички ТВО, а другият ръководи и контролира всички по-важни разработки на обектите в затворите в цялата страна, като непосредствено ръководи разработките в СЦЗ.

На място работата в затвори и лагери се води от оперативните работници от секциите на I отдел в секторните управления.

В ТВО и затворите се командироват и оперативни работници от различните отдели, отделения и групи на ДДС по съответните линии и обекти. Те завеждат активни разработки, провеждат разпити, набелязват или извършват вербуване.

Поради силно нараснalия брой на въдворените през 1949 г. група ВЗ не успява да се справи с увеличения брой искания от групите при ДДС и сектори ДС в страната за провеждане на оперативни мероприятия (вербувания, следствия, разработки и пр.) на политически лагеристи, нито с големия брой искания на справки за въдворените, нито пък успява да предостави качествени камерни агенти

[735] **Паметна** бележка по организацията на ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 32.

за следствието на ДС. Началникът на групата предлага увеличаване на щата ѝ.

През 1949 г. оперативните работници в секторните управления на практика оставят работата в затворите и ТВО на възпитателите. В началото на 1950 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ докладва: *„Политическата и агентурно-оперативната работа в общежитията досега бе предоставена почти изцяло на отделение ТВО с изключение до известна степен само на Димитрово. Отделение ТВО нямаше дори персонална възможност централно да се грижи и развива тази дейност. Нито ДДС, нито ДНМ чрез своите поделения в окръзите полагаха досега някакви грижи. Не считаха общежитията като особени обекти за обслужване, нито даваха помощ на възпитателите по места.“*[736]

С щата за 1950 г.[737] групата за лагери и затвори се отделя от отдел I – ДДС и отново е създадена **служба ВЗ** („Въдворяване и затвори“) към Държавна сигурност като *„самостоятелна оперативна единица в управлението на ДДС по агентурно-оперативното обслужване на политическите престъпници, намиращи се в затворите и ТВО в страната“.*[738]

Основните задачи на служба ВЗ са:

- по-нататъшна активна разработка на осъдените или въдворените за шпионаж, диверсия, терор, вредителство, за участие във вражески групи и други антиправителствени формирования с цел предотвратяване контрареволюционните прояви в затворите и ТВО;
- разкриване вражеските нелегални центрове и организации и останалите на свобода престъпни връзки на затворниците и въдворените от горните категории, които не са били разкрити от следствието;

[736] **Доклад** относно допуснатите слабости във връзка с администриране на затворите, стопанската работа при същите и отношенията с началниците на МВР по места, 18 февруари 1950 г. До министъра на вътрешните работи от началника на отдел „Затвори и ТВО“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1482.

[737] И със Заповед № 17 на ДДС от 15 февруари 1950 г. – „за структурни промени“.

[738] **Инструкция** за работата на служба „ВЗ“ при ДДС – МВР, утвърдена от министъра на вътрешните работи Руси Христозов на 19 август 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 783.

- разкриване на престъпните замисли на политическите затворници и въдворени против БКП и българското народно правителство и на връзките им с чужди разведки;
- разкриване на замислите и подготовката за бягство на политическите затворници и въдворени;
- разкриване и разработване на връзките на политическите затворници и въдворени с лица, намиращи се на свобода.

Служба ВЗ обслужва всички затвори и ТВО в страната, в които има *политически престъпници.* Нейни обекти са и углавните престъпници в затворите, и въдворените в ТВО по административна и криминална линия, които имат вражески прояви от политически характер.

Непосредственото ръководство на цялата агентурно-оперативна работа по *политическите престъпници* в затворите и ТВО в страната се осъществява от началника на служба ВЗ. Той е подчинен на директора на ДДС и на неговия заместник и им докладва обобщения и анализи на материалите от агентурно-оперативната работа. Оперативните работници от служба ВЗ по места са подчинени на съответните окръжни управления на МВР, на чието оперативно подчинение се намира затворът или трудово-възпитателното общежитие.

Служба ВЗ работи самостоятелно, но в постоянно оперативно взаимодействие с оперативните отдели на ДДС, като получава от тях материалите за въдворените и осъдените по техни разработки, компрометиращи ги материали, информация дали е допустима вербуване и дали лицето подлежи на изолиране от определена среда или конкретни лица. След изтърпяване на наказанието началникът на служба ВЗ трябва да върне всички материали, изпратени в затвора и ТВО или създадени там, на поделението на ДС, към което обектът е бил на оперативно обслужване.

Оперативните работници на службата трябва да информират началника на затвора или ТВО при подготовка за бягство или за друга престъпна дейност, а началникът на затвора или ТВО е задължен *да създава на оперативните работници нормални условия за агентурно-оперативната работа по политическите престъпници.* Оперативните работници дават на началника на окръжното управление

на МВР справки и мнения при разглеждане на освобождаването на политически престъпници на оперативен отчет, а началникът на окръжното управление изпраща своите изводи на комисията по освобождаването.[739]

Щатът на служба ВЗ е утвърден през март 1950 г. Началник-служба ВЗ е Григор Дойнов. До края на март 1950 г. все още са заети само две длъжности – на груповия началник Григор Дойнов и на един оперативен работник – и има 9 вакантни места. През втората половина на 1950 г. щатът на оперативните работници е увеличен от 7 на 23 души, като са формирани група за затворите и група за трите концлагера:[740]

Служба ВЗ	1950
инспектор	1
началник група	2
разузнавачи	7/23
машинописка	1

През втората половина на 1950 г. ***„благодарение съветите и помощта на съветските другари“*** се пристъпва „към коренно подобряване дейността и привеждане структурата на органите на ДС в съответствие с нуждите на оперативната обстановка“.[741] С утвърдения щат за 1951 г. от 6 февруари 1951 г. служба ВЗ е закрита, а е създаден самостоятелен **отдел XIII – ДС** за агентурно-оперативно обслужване на затворите и ТВО. Началник на отдела е В. Димов. Отделът има две отделения – за

---

[739] **Инструкция** за работата на служба ВЗ при ДДС – МВР, утвърдена от министъра на вътрешните работи Руси Христозов на 19 август 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1. а.е. 783.

[740] Щатната разстановка за 1950 г. на служба ВЗ – ДС от 21 март 1950 год. е следната:

„1. Един инспектор. Занимава се с ръководене, планиране, контролиране и отчитане на агентурно-оперативната работа, като на подчинените му две групи работещи съответно по линия на ТВО (всичко три в страната – Белене, Димитрово и Ножарево) и затворите (всичко 22 в страната), така и на операт, работници обслужващи тези обекти, като освен това държи и ръководи ценна агентура в по-важните обекти.

[741] **Доклад** за състоянието и работата на органите на ДС, от вътрешния министър Георги Цанков до Политбюро, 12.04.1951 г. – В: ДС – структура и основни документи...

затворите и за ТВО. Началник на отделение II – за ТВО, е кап. Никола Ялъмов. Щатът на отдела е следният:

Отдел XIII – ДС	1951 г.
началник отдел	1
главен инспектор	1
началник отделение	2
инспектор	2
старши разузнавач	8
разузнавач	11
младши разузнавач	8
секретар на отдел	1
машинописец	1

Оперативните работници към отдел XIII по места са по щата на окръжните управления, те са и под ръководството и контрола на окръжните началници.

В доклад от 12 април 1951 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков оценява агентурното обслужване на затворниците и лагеристите като *„недостатъчно, поради което връзките с външния свят не са прекъснати и не се върши никаква работа за превъзпитанието на затворниците и въдворените.“* Освен това се работи без ценна агентура, изхождаща от и ползваща се с доверието на вражеските среди, а с информатори. Отдел XIII разполага със следния брой секретни сътрудници: 334 информатори, 0 агенти и 0 резиденти (секретните сътрудници на I отдел – „за борба с вътрешната контрареволюция“ – са 1896 агенти, 3919 информатори и 322 резиденти).[742] Въз основа на този доклад „издирването, проучването, проверката, вербуванета, внедряването, ръководството и възпитанието на ценна агентура“ е поставено като „най-главната агентурна задача на целия оперативен състав на органите на ДС“ с постановление на Политбюро от 4 юли 1951 г.[743]

На 1 юни 1951 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков издава Заповед № 9441 „За състоянието на

[742] **Доклад** за състоянието и работата на органите на ДС от вътрешния министър Г. Цанков до Политбюро. – В: *ДС* – структура и основни документи…

[743] **Строго** поверително постановление на Политбюро на ЦК на БКП за състоянието и дейността на органите на ДС по доклад на министъра на вътрешните работи. – В: *ДС* – структура и основни документи…

агентурно-оперативната работа на отдел XIII и мероприятията за подобрение на работата на отдела“.[744] *„Основната задача на XIII отдел е агентурно-оперативно да обслужва политическите престъпници по затворите и ТВО, своевременно да разкрива престъпните им връзки с чуждите разведки и нелегални центрове, активно да ги разработва и парира техните замисли и подготовка на вражеска дейност насочена срещу партията и народната власт. Изпълнението на тая своя непосредствена задача отдел XIII все още не е организирал и поел всецело в свои ръце. Мероприятията, които досега са предвиждани, са общи, не конкретно насочени към даден обект и определена цел, а провеждането им е слабо, незадоволително и безрезултатно.“* С малочисления състав на агентурно-информационния апарат не може да се осигури правилно обслужване на политическите престъпници[745], водят се недостатъчно агентурни разработки[746], една четвърт от оперативния състав на отдела е непопълнена, ръководството на отдела упражнява слаб контрол. Министърът на вътрешните работи заповядва до 2-3 месеца с нови целеви вербувания да се попълни агентурно-информационният апарат, така че количествено и

[744] Заповедта е предизвикана от това, че намиращите се в затворите и ТВО „значително количество политически престъпници, в това число и лидерите на Н. Петковата опозиция, активни участници от Трайчо Костовата банда, крупни агенти на чуждото разузнаване и други опасни и непримири врагове на народната власт“ по време на следствието и съда не са били напълно разоръжени, не са разкрили цялата си вражеска дейност и дори поставени в условията на затвора и ТВО, не престават да провеждат активна вражеска дейност. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 7.)

[745] Едва една четвърт са агенти, около 80 души, като не всички са ценни агенти, срещите са нередовни, ръководството и възпитанието – слабо. Сливенският затвор с 500 политически престъпници, между които крупни фигури, се обслужва от 9 сътрудници, предимно информатори, при крайно лошо ръководство и възпитание. Само николапетковистите са 150 души и се обслужват от 3 сътрудници. В Коларовград 280 николапетковисти се обслужват от 4 сътрудници, 72 бивши офицери, между които 3 генерали и 11 полковници и подполковници, се обслужват от двама секретни сътрудници. Състоянието в другите затвори не е по-добро.

[746] От общо 121 разработки само 37 са активни и при това не са обезпечени с достатъчно агентура и не са заведени на най-крупните фигури. В Сливенския затвор с 500 политически затворници, „които активно се проявяват“, се водят само 3 активни разработки. В Коларовградския затвор при 280 николапетковисти се водят само 3 разработки, и то не на „най-крупните“. По 45 бивши полицаи няма нито една разработка. В Софийския централен затвор на 34 легионери няма нито една разработка, на 59 бивши офицери – нито една разработка, на 34 шпиони – нито една разработка.

качествено да съответства на основните задачи на отдела. Всички лица по затворите и ТВО, представляващи оперативен интерес, да бъдат взети на активни агентурни разработки, особено николапетковистките лидери, а тези без данни за прояви да бъдат поставени под постоянно агентурно наблюдение. Да се активизират наличните разработки е придобиване на агентура и провеждане на агентурни комбинации. Помощник-министърът по кадрите да попълни щата на XIII отдел, а окръжните началници в Русе и Плевен да предложат до 20 юни по двама о.р. за попълване на щата на XIII отдел в окръзите им. Окръжните началници се задължават да упражняват системен контрол върху оперативните работници от ХШ отдел, като преглеждат работата им и оказват конкретна помощ при провеждане на агентурно-оперативните мероприятия, и да не ги използват за друга работа.

Тази заповед е изготвена по указание на съветския съветник в МВР. Пак той определя и конкретните срокове по придобиване на агентура и количеството ѝ. В доклада за изпълнението на заповедта началникът на отдел XIII В. Димов пише: *„Заповед 9441 от 30 май 1951 год. беше изготвена под непосредственото ръководство и указание на др. съветник. Трябва да отбележим, че заповедта своевременно беше изпратена на окръжните началници и направена достояние на целия оперативен състав на отдела. Едновременно с заповедта бе изготвен и план конкретно за всеки затвор и общежитие каква агентура е необходимо да се придобие през юни и юли, за да се обезпечи правилното обслужване на тия обекти. В плана бе посочено освен какво количество агентура трябва да се придобие през тоя период от време, но и от каква политическа окраска да изхожда тая агентура. Тук му е мястото да отбележим, че заповедта на др. Министър [...] предизвика известна реакция в някои от оперативния състав. Реакцията се изрази в това, че плана е много натегнат и не може да се изпълни. Нека си признаем, че такова схващане беше залегнало и в ръководството на отдела, но гласност не се даде. Другари, дължа да отбележа, че сроковете по придобиване на агентурата и количеството на същата бяха набелязани лично от др. съветник. Др. Съветник, който има богатия опит на*

съветската разведка, ясно и недвусмислено ни заяви, че отдела в каквото е състояние, ако не ускори темпите на придобиване на агентура, ако не мобилизираме силите си, ние не ще можем да придвижим напред и подобрим работата на отдела. И действително трябва да подчертаем, че благодарение на настойчивостта и изискванията на др. Съветник [...] първа точка от заповедта, където се и слагаше тяжеста на работата на XIII отдел, а именно попълване на агентурно-информационния апарат за всеки обект, [...] е изпълнена 92 процента.“[747]

На 28 февруари 1952 г. помощник-министър Кумбилиев предлага на основата на I и XIII отдел ДС и две отделения от XII отдел („За борба с бандитизма“) да се сформира ново управление на ДС, за да се обезпечи по-голяма оперативност и съгласуваност в работата на органите на ДС за своевременно разкриване, пресичане и обезвреждане на престъпната дейност, провеждана от вътрешната реакция: *„Над 80% от политическите престъпници в затворите и ТВО са контингенти разработвани, осъдени или наказани по линиите на I-ви отдел.*[748] *При досегашната система на организация и работа на I, XII и XIII отдели ДС липсваше необходимата съгласуваност в агентурно-оперативната работа – имаше много случаи на дублиране, несвоевременно информиране, преплитане, спорове кой на кого да води разработката и пр. Разработването от XIII отдел на повече от 80% от наказаните в ТВО и затворите е крайно неудовлетворително и несъчетано. Остават несвоевременно или недобре разработени много важни сигнали за вражеска дейност. Една от главните причини затова е неправилното разпокъсване на тези отдели на ДС, които работят восновном срещу едни и същи категории вражески елементи.“*[749]

---

[747] **Доклад** относно изпълнението на Заповед № 9441 от 30 май 1951 год. на др. Министър за състоянието и подобрение работата на отдел XIII – ДС, 10 август 1951 г. От началник на отдел XIII – ДС В. Димов. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 13, оп. 3, а.е. 949.

[748] Линиите на I отдел през 1951 г. са: *БЗНС „Никола Петков“, БЗНС-ОФ; антинародни партии и организации; фашистки организации, бивши хора, царски офицери, бивши полицаи и др.; централен терор: малцинства; трайчо костовци, троцкисти, анархисти; интелигенция и младежи; държавен апарат; духовенство; анонимки.*

[749] **Предложение** за преустройство на I, XII и XIII отдели ДС в управление на

С министерска Заповед № 89 от 19.IV. 1952 г. на базата на отдел I ДС се създава контразузнавателно и секретно политическо **управление III – ДС –** „За борба с контрареволюцията“. Отдел XIII е закрит, а дейността му е поета от новото управление. Агентурно-оперативната работа по *вражеските контингенти* в затворите и ТВО „Белене“ се поема от **отдел IV** в управлението. Структурата на IV отдел е:

отделение I – *политически престъпници в страната;*

отделение II – *криминални затворници в страната;*

отделение III – „ТВО – Белене“.

Същата структура се запазва до есента на 1953 г. Началник на отдела е майор В. Димов. Някои от оперативните работници в центъра са Никола Ялъмов, Ангел Рангелов, Н. Вутов, Ангел Маринов. Началник на отделението за „Белене“ е кап. Васил Панев.[750]

IV отдел ръководи работата на оперативните работници в затворите, затворническите общежития и ТВО „Белене“, като по-важните разработки се вземат на ръководство и контрол от оперативния състав на отдела в центъра. Вербуването се съгласува с ръководителите на съответните линии и поделения по места и в центъра. Оперативните работници по места са под контрола и на окръжните и околийските началници на МВР.

Според доклад на началника на III управление – ДС полк. Богдан Думков от 25 март 1953 г. за състоянието на работата в затворите и ТВО през 1952 г. и особено през втората половина на годината агентурно-информационният апарат силно е нараснал и почти се е удвоил в сравнение с 1951 г. Към началото на 1953 г. агентурният апарат на IV отдел се състои от 733 сътрудници – информатори и агенти. Процентът на агентите значително се е увеличил в сравнение с този на информаторите. Резидентите обаче са крайно недостатъчни като брой и некачествени. През първото полугодие са вербувани резиденти само от надзорния персонал, които не могат да изпълняват

ДС за борба с вътрешната контрареволюция, от помощник-министър Г. Кумбилиев, 28 февруари 1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2579.

[750] **Доклад** за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО, 5 март 1953 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

функциите си „поради заеманото положение, ниския си културен уровен и политическа подготовка“. От втората половина на 1952 г. започва вербуване на резиденти сред затворниците и въдворените, но броят им е недостатъчен. Агентурният апарат не е малък, но не обезпечава пълното разработване на репресираните, защото е неправилно разставен и качеството му е незадоволително. Част от агентурата е „негодна“ и подлежи на изключване, други са „преминали на предателство“, трети са разшифровани. Някои „дават отказ от сътрудничество“. Все повече агенти се вербуват „с перспектива, съгласувано с другите оперативни поделения“. Прави се по-задълбочено изучаване на набелязаните за вербуване, търсене и набиране на компроматериал и процентът на вербуванията на компробаза се повишава. Над 85% от вербуваните са по пътя на постепенно привличане и разложение чрез режима и условията, при които са поставени набелязаните. След излизането на свобода редица от тези агенти работят добре. Голям недостатък е, че оперативният състав гони количество, а не качество при придобиването на агентура. Често се вербуват тези, които сами се предлагат или лесно биха отишли на вербуване. Поради неудачен подбор и незадълбочено проучване някои от вербуваните преминали на предателство. Ръководството и възпитанието на агентурата са незадоволителни, но постепенно се подобряват. Агентурни сведения се приемат от оперативните работници както при тайни срещи, така и писмено чрез тайник. Оперативните работници имат особени трудности с провеждането на редовни и продължителни срещи с агентите. Всяко отсъствие събужда подозрението на останалите затворници и лагеристи и това налага срещите да се провеждат по-рядко, което „понижава дисциплината и активността“ на агентурата. Липсата на изобретателност на оперативните работници води до разшифроването на агентура. Кратките срещи пък не позволяват да се води правилно ръководство и възпитание на агентурата, което улеснява обектите да ѝ влияят политически и да я разколебават. Събрани по килии и месторабота, затворниците и лагеристите „с висок културен уровен“ имат възможност да наблюдават, да проверяват и лесно да разкриват сътрудниците. Освен това

„немалко от обектите са били кадрови разведчици и резиденти на капиталистическите разузнавания, други, минавайки през следствието, са разкрили част от методите на нашата работа, особено при тяхното камерно разработване“.

Думков оценява като незадоволителна работата на целия отдел. От намиращите се в затворите и ТВО 7590 контрареволюционери оперативният състав на отдела води на оперативен отчет 260 обекта, а на помощен отчет – 1774. Водени са едва 241 разработки, само на „най-отявлените врагове“. На най-многобройната и с най-активна дейност група – на геметовците, николапетковистите и гичевистите – се водят само 72 разработки. Разработват се само най-отявлените врагове. В много обекти и най-вече в ТВО „Белене“, Софийския и Старозагорския затвор вражеският контингент не е оформен напълно, не са издирени онези неразоръжени врагове, които представляват оперативен интерес, за да бъдат взети на разработка и разобличени докрай. Не се работи достатъчно по прихващане на каналите за връзка на обектите извън затвора и ТВО, агентурата не се използва достатъчно за установяване на връзките на обектите с техни съмишленици и близки навън, не се проверяват достатъчно внимателно колетите и писмата и идващите на свиждане. Причините за слабата агентурно-оперативна работа в затворите и ТВО са, че оперативният състав по места работи без непосредствен контрол и ръководство, окръжните началници смятат тази работа за маловажна („работа с вързани хора“). Отделът до ноември 1952 г. не е комплектовал състава си и също не осигурява достатъчен контрол и помощ по места. Оперативните работници по места нямат достатъчно квалификация и оперативни качества и има текучество и оголване на обектите. Ръководството на отдела има слаба взискателност и контрол над оперативния състав. Оперативните работници от центъра, които отиват по места, не оказват действителен контрол и помощ на местните о.р. Окръжните и околийските началници също оказват слаба помощ и контрол на о.р. и поради това не се провеждат редица мероприятия от разработките и не се обвързва работата по разработване на затворниците с враговете по места.

Липсва съгласуваност между оперативните отдели, следствените поделения и IV отдел, тъй като първите не се интересуват от своите обекти след изпращането им в затвора или ТВО и не изпращат справка и мнения за вземане на оперативен отчет. Затова началникът на управлението предлага оперативните работници на IV отдел по места да бъдат ръководени пряко от началниците на третите отделения при окръжните управления на МВР и да отчитат работата си така, както се отчита по другите линии на управление III; ръководството на IV отдел и оперативният състав в центъра да оказват помощ, контрол и ръководство на оперативните работници по места, и то главно по умелото водене на разработките и агентурата; вербуването на нова агентура да се съгласува с ръководителите на съответните линии и поделения по места и в центъра. Агентурно-оперативната работа отбелязала редица успехи, след като в състава на отдела били включени оперативни работници от други отдели на управлението е по-добра политическа подготовка и служебна квалификация.[751]

С бюджета за 1954 г. отдел IV в управление III е закрит и ръководството на агентурно-оперативната работа в затворите преминава към създадения на мястото на управление „Затвори и ТВО“ отдел „Затвори и общежития“ при МВР. В отдела има отделение „Агентурно-оперативно“ с **Група за затворническото общежитие „Белене“** (като началникът на затвора е общ ръководител на затвора, включително на агентурно-оперативната работа), но в повечето затвори работата се води от оперативни работници към щата на окръжните и околийските управления. Следващата година това се променя. Със Заповед № И-50 от 4 февруари 1955 г. е обявено, че агентурно-оперативната работа сред лишените от свобода в затворите и затворническите общежития се води от оперативния състав на отдел „Затвори“ – МВР и оперативните работници по места през 1955 г. следва да минат към щата на отдел „Затвори“ – МВР. Това отново се променя с щата за 1956 г.

[751] **Доклад** за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО – обслужвани от отдел IV-ти при Управление III-то на ДС, 25.03.1953 г. От началник III управление на ДС полк. Б. Думков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 67.

и оперативните работници в „Белене“ преминават на щат към ОУ МВР – Плевен в състава на затворническо общежитие „Белене“ като отделение ДС.

* * *

Въдворяването в този период се прави главно от Държавна сигурност, но това не изчерпва нейната роля в концлагерната система, въпреки че административното ръководство на концлагерите е извън ДС.

През 1945-1946 г. управителите на концлагери се обръщат директно, а не чрез завеждащия ТВО, към началника на отдел ДС с рапорти за поведението на въдворените и прояви на неподчинение, а началникът на отдел ДС дава преки нареждания на управителите на ТВО за реда и режима в концлагерите и по конкретни поводи, например посещения на чуждестранни журналисти и общественици.

Със създаването на отдел „Затвори и ТВО“ е направен опит да се разграничат правомощията на отдела, ДНМ и ДДС по отношение на концлагерите. От страна на ДНМ това е определено още през март 1948 г.: отдел „Затвори и ТВО“ организира изпълнението на заповедите за въдворяване по линия на НМ, единствено този отдел разрешава посещенията в ТВО на служебни лица от ДНМ по искане на секторните началници или отделите при ДНМ, както и разрешава свижданията освен за случаите, предвидени в правилника.[752] Едва година по-късно във връзка със закриването на служба „Въдворяване и затвори“ при ДДС и поемането на част от функциите ѝ от отдел „Затвори и ТВО“ със Заповед № 200 от 10 март 1949 г. помощник-министър Руси Христозов заповядва:

- нарежданията до поделенията на ДС за изпращане на лица в ТВО и до ТВО за приемането, освобождаването и излизането им да се издават само от отдел „Затвори и ТВО“ след издаване на министерска заповед (предсрочното или при изтекъл срок освобождаване става само с писмено

[752] **Заповед №** 607 от 26 март 1948 г. на директора на НМ Благой Пенев за координиране работата на отделите при ДНМ и отдел „Затвори и ТВО“ във връзка с настаняването на лица в ТВО. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 1, а.е. 81.

нареждане на пом.-министъра по ДС или негов заместник или с нареждане на министъра);

- посещенията на служебни лица в ТВО да стават само с разрешение на отдел „Затвори и ТВО“, на пом.-министъра по ДС и на министъра;
- секторите и отделите при ДС, когато се налага изпращане на служебни лица в ТВО, да искат съгласието на отдел „Затвори и ТВО“, като отделът дава разрешение само ако искането е направено от секторните началници, началниците на отделения при ДС или по-отговорни длъжностни лица;
- извънредни свиждания да се разрешават само от отдел „Затвори и ТВО“ по искане на същите началници в ДС;
- справки за въдворените в досиетата им в ТВО и в отдел „Затвори и ТВО“ могат да правят служебни лица само с искане на горепосочените началници в ДС и началника на отдел „Особена инспекция“ при МВР.[753]

Издадената на 19 април 1949 г. с писмо № 655 *Инструкция за въдворяване в ТВО и на ново местожителство и освобождаване на въдворените* добавя:

- превъдворяването може да стане както по предложение на началника на съответното поделение в ДС, така и на началника на отдел „Затвори и ТВО“ въз основа на държането на въдворения и ако такава заповед бъде издадена, тя се изпраща в ДС за сведение;
- отдел „Затвори и ТВО“ дава разрешение за свиждане по свое усмотрение, освен ако за някои от въдворените има писмена заповед от ДС;
- режимът на въдворените се определя от службите на ТВО, освен ако ДС не го е определила;
- отпуски могат да се дават съгласно правилника за ТВО само при изрично съгласие на съответния отдел на ДС;
- отделът води и контролира културно-просветната работа в ТВО и затворите, като улеснява с всички свои средства и възможности агентурно-оперативната работа, която ДС води в ТВО и затворите самостоятелно.[754]

Проект за инструкция за въдворяването и изселването от март 1950 г. допълнително разграничава агентурно-оперативната работа от административното ръководство.

[753] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 819.
[754] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 829.

Режимът в ТВО се определя, следи и провежда от отдел „Затвори и ТВО“, съгласувано с ДС. Отделът е задължен да извърши спешно всички искания за преместване на затворници и въдворени, ако те са по оперативни съображения и са най-малко от началник на отделение ДС или окръжен началник; да дава на оперативния кадър на служба ВЗ при ДС всякакви справки, ако искането е подписано най-малко от началник на отделение; да осигурява достъп на определени лица по предложение на ДДС. Възпитателите и оперативните работници *„са длъжни да осведомяват директорите и управителите за общото положение в тези обекти, дух и настроение на затворници и въдворени, замисли за бягства, саботажи и др., обаче не и за неща, които интересуват само органите на ДДС и които не засягат общото състояние и безопасност на затвора или общежитието* Проектът има два варианта за подчинението и действителните задачи на възпитателите. Според първия – на Варков от отдел „Затвори и ТВО, културно-просветната работа в затворите и ТВО се води и контролира от отдел „Затвори и ТВО“, като отделът *„улеснява с всички свои средства и възможности агентурно-оперативната работа, която само ДДС води в ТВО и затворите самостоятелно. [...] Възпитателите са пряко отговорни пред отдел „Затвори и ТВО“ за културно-просветната и политическата работа по затворите и общежитията и са непосредствено подчинени на директора на затвора (управителя на общежитието). Същите извършват и резидентска работа дотолкова, доколкото им е възложена от ДДС.“* Според втория вариант – най-вероятно на ДС, възпитателите са преди всичко резиденти на ДС: *„Възпитателите са преко отговорни за своята работа, която е преди всичко такава на резиденти на ДДС, само и преко пред ДДС, а вършат просветна работа, за която отговарят пред отдел „Затвори и ТВО“ само за законспирирането си.“*[755]

Въпреки това, поради характерните задачи на тоталитарния концлагер, съществува голямо припокриване

[755] **Инструкция** за въдворяване в ТВО, за въдворяване на временно пребиваване, за изселване на ново местожителство, за освобождаване на въдворените, както за културно-просветната работа в ТВО и затворите и агентурно-оперативната работа при същите. 29.03.1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. l.a.e. 1257.

на интереса и работата на двете структури. Характеристиките на въдворените, изработвани от възпитателите за отдел „Затвори и ТВО“, и докладите на началника на лагера до отдел „Затвори и ТВО“ за „духа и настроението“ на въдворените дублират докладите на оперативните работници от ДС. По спомени на лагеристи административните лагерни началници провеждат вербуване. И обратно, оперативните работници се намесват в административното ръководство. През ноември 1953 г. след няколко бягства от затворническото общежитие „Белене“ и проверки на управление III – ДС и управление „Затвори и ТВО“ става ясно, че оперативните работници в лагера са упражнявали нерегламентирана власт да налагат по оперативни съображения неуставни наказания с характер на издевателства, поощрявали са разстрелите и побоите.[756]

Към лятото на 1953 г. управление III – ДС се намесва в ръководството на политическата работа в концлагерите. Началникът на III управление Б. Думков подписва предложение за политико-превъзпитателната работа в затворите и концлагерите, която е в правомощията на политическото отделение на управление „Затвори и ТВО“, както и за регламентация на превъзпитателната работа, кадровия подбор на състава на отделението и на заместник-началниците по политическата част и за състава на културсъветите.[757]

По същото време управление „Затвори и ТВО“ предлага да поеме дейността на III управление в лагерите и затворите и да премине като управление в ДС: *„За правилното поддържане режима и съгласуваност в работата със затворниците е нужно сливането в управление „Затвори и ТВО" на IV отдел при III управление на Държавна сигурност и приемането на целия апарат на Управлението към Държавна сигурност. Тази организация се налага от оперативни съображения, защото апаратът при затворите охранява и бди непрекъснато над престъпниците и той трябва да бъде оценен. От друга*

[756] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12; а.е. 3.

[757] **Предложение** относно режима на допускане литература, радио, кино и работата на културсъветите в затворите и ТВО. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1056.

страна, когато влиза друг сътрудник в затвора се забелязва и прави впечатление на затворниците. Освен това ще се премахне съществуващата морална, пък и икономическа разлика между едните и другите.“[758]

Администриране на въдворяването

До 1947 г. няма специално поделение в МВР за координиране, изпълнение и контрол на заповедите за въдворяване и изселване. По линия на ДС такава служба е създадена през 1947 г. – **служба „Въдворяване и затвори“** към отдел IV – ДС.

Създаденият през 1948 г. отдел „Затвори и ТВО“ е натоварен да привежда в изпълнение присъдите и издадените заповеди за въдворяване. Съгласно издадената от директора на Народната милиция през март 1948 г. заповед за реда на въдворяване по линия на НМ подписаните от директора на ДНМ заповеди се предават заедно с документацията на отдел „Затвори и ТВО“ за изпълнение и отделът издава нареждания до поделенията на ДНМ за изпращане на задържаното лице в ТВО; отделът извършва освобождаването при изтичане на срока и уведомява поделението на НМ, а за предсрочни освобождавания докладва на директора на ДНМ.[759] Администрирането на въдворяването по линия на ДС продължава да се изпълнява от служба ВЗ. Вероятно заради припокриването на правомощия на служба ВЗ и отдел „Затвори и ТВО“ в годишния си доклад за 1948 г. началникът на службата предлага всички нареждания за освобождаване на въдворени и за спиране или отменяне на изселвания да стават само чрез служба ВЗ.[760]

Вместо това заради припокриването на функции на служба ВЗ и отдел „Затвори и ТВО“ и *затормозването* на

[758] **Доклад** от началника на управление Затвори и ТВО, б.д. – юли 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2965.

[759] **Заповед №** 607 от 26.03.1948 г. на директора на НМ Благой Пенев „За координиране работата на отделите при ДНМ и отдел „Затвори и ТВО“ във връзка с настаняването на лица в ТВО“. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 1, а.е. 81.

[760] **Отчетен** доклад за извършената през 948 год. работа от служба „В.З.“, 26.ХП.1948 г. От началника на сл. ВЗ А. Гешков до началника на IV отдел при ДДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 17, оп. 1, а.е. 43.

оперативната дейност на службата, което администрирането оказва,[761] с бюджета за 1949 г. служба ВЗ е закрита.

Със Заповед № 200 от 10 март 1949 г. помощник-министър Руси Христозов заповядва нарежданията до поделенията на ДС за изпращане в ТВО на лицата с издадена заповед за въдворяване да се дават от **отдел „Затвори и ТВО“,** а нарежданията до ТВО за приемане, освобождаване и излизане на въдворени да се дават само от **отделение ТВО в отдел „Затвори и ТВО“.** Освен това отдел „Затвори и ТВО“ поема част от вътрешната за ДС до този момент процедура по въдворяване: отделът получава утвърдените от пом.-министъра за ДС предложения на отделите на ДС за въдворяване, взема съгласието на главния прокурор, изготвя заповедта и след подписването ѝ от министъра дава нареждане до секторите и другите поделения на ДС, които са предложили въдворяването, да изпратят лицето в ТВО, а поделенията са длъжни да потвърдят в отдел „Затвори и ТВО“ изпращането им. Съгласно Инструкцията за въдворяване в ТВО и на ново местожителство и освобождаване на въдворените от 19.04.1949 г. отдел „Затвори и ТВО“ води картотека на всички въдворени лица. На въдворените се образуват досиета с всички материали (предложението за въдворяване, заповед за въдворяване, писмото за изпращане в ТВО, предложение и заповед за превъдворяване, характеристиките на поведението в ТВО и пр.). В самите ТВО също се създават досиета. Тези досиета са под контрола на отдел „Затвори и ТВО“ до освобождаването, смъртта или бягството на лицето, след което се предават в ДДС. Отдел „Затвори и ТВО“ изпълнява и заповедите за въдворяване на ново местожителство. Отделът организира изселването по същата процедура, както за въдворяването. За изселените на нови местожителства отделът също води картотека и създава досиета. Самото изселване се извършва от отдел „Затвори и ТВО“ с помощта на милицията.[762]

През 1950 г. с промените в отдел „Затвори и ТВО“ и ликвидирането на отделение ТВО с администрирането на

---

[761] **Паметна** бележка по организацията на ДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 32.

[762] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 829.

въдворяването се занимава **служба „Въдворяване и изселване"** към новосъздаденото Административно отделение при отдела. Службата има две бюра – „Въдворяване" и „Изселване". Тя подготвя материалите за въдворяването, превъдворяването и изселването по линия на ДС и НМ, които се представят пред комисията на МВР, следи за движението на въдворените и изселените, контролира архива, деловодството и картотеките за въдворените и изселените.

През 1951 г. функциите на тази служба се припокриват с тези на създаденото същата година отделение „Въдворяване и изселване" в Държавна сигурност и при създаването на управление „Затвори и ТВО" през 1952 г. служба ВЗ е закрита. Отделение ВИ поема изцяло администрирането на въдворяването и изселването по линия на ДС и НМ.

Отделение „Въдворяване и изселване" (ВИ) е създадено с щата на МВР за 1951 г., утвърден от министър Георги Цанков на 1 февруари 1951 г., и е самостоятелно отделение при Държавна сигурност. Създаването му е обосновано с това, че до този момент ръководството на МВР няма адекватни сведения за въдворените в ТВО, а отчетност за изселените въобще не е водена. Не само на централно, но и на окръжно ниво поделенията на ДС нямат сигурни данни за своите въдворени.[763] Новосъздаденото отделение ВИ трябва да централизира материалите за изселените и въдворените, да въведе единна отчетност и да сложи ред в процедурите на издаване на заповеди за въдворяване, превъдворяване и освобождаване.[764] Щатът на

[763] „В окръга не се „води никаква отчетност на изпратените и освободените от ТВО лица. [...] Нито една секция от отделение ДС при окръга не може да даде данни колко лица, за какъв срок и въз основа на какво са въдворени. Когато им се поиска мнение кои лица трябва да бъдат освободени и кои превъдворени, от окръга се изпращат писма до околиите и отговора просто го преписват без да се отнесат критически към него. [...] Във връзка със смъртта на др. Г. Димитров са били въдворени в окръга около 184 души, от които за 30 души изобщо не се знае нищо, нито имената, нито срока за въдворяване или причините." (**Справка** за допуснатите нередности от окръжното управление на ДС гр. Пловдив и отдел „В.З." при МВР по отношение на въдворяването, 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 145.)

[764] Според плана за първото тримесечие на 1951 г. отделението трябва да оформи материалите и подготви издаването на редовни заповеди за въдворените в ТВО с временни заповеди, а за подлежащите на освобождаване или превъдворяване през януари, февруари и март 1951 г. да прегледа

отделение ВИ е следният:

Отделение ВИ					
1951 г.		1952 г.		1953 г.	
началник отделение	1	началник отделение	1	началник отделение	1
инспектори	2	инспектори	2	деловодител	1
ст. следовател	1	ст. разузнавачи	2	машинописец	1
следователи	2	разузнавачи	3	служба А	
мл. следовател	1	мл. разузнавач	1	зам. нач. отделение	1
деловодител	1	деловодител	1	ст. разузнавач	1
		машинописец	1	разузнавачи	1
		картотекар	1	мл. разузнавач	1
				картотекар	1
				служба Б	
				зам.-нач. отделение	1
				ст. разузнавач	1
				разузнавач	2

Попълването на щата започва през март 1951 г. и продължава до юли 1951 г. Към 1 март 1951 г. началник на отделението е П. Бранев, а от 1 май 1951 г. – Стефан Папалезов. Отделение ВИ е под ръководството на помощник-министър Делчо Чолаков[765], а от 1952 г. – на помощник-министър Димитър Капитанов.

Отделението започва работа без напълно изяснени задачи и без инструкция. Едва на 17 април 1951 г. е издадено Окръжно № 774, което определя срока за провеждане на изселването, но не изяснява реда на предлагане, осъществяване, контрол и отчетност на изселването. Отделението работи без ясни инструкции до 1 август 1951 г., когато е издадена министерска Заповед № 13606-П за контрола върху движението на изселените и „привеждането им в известност“. Основна задача на

досиетата им с главния прокурор и да подготви съответни заповеди, като за февруари и март трябва да получи и мнението на окръжните управления на МВР. (АКРДОП**БГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. І.а.е. 1.)

765 Назначен за помощник-министър на вътрешните работи по Държавна сигурност в началото на 1951 г. при назначаването в ръководството на Държавна сигурност на голяма група партийни функционери по съвет на съветските съветници. Преди това – секретар на Градския комитет на БКП в София.

отделение ВИ е да регистрира всички изселени семейства, като изиска от окръжните управления на МВР в граничните окръзи списъци и справки за изселените от тях; да им открие досиета и да изпрати справките до окръжните управления, където са изселени, за вземането им на оперативен отчет; да открие досиета на всички въдворени и да извършва справки при поискване от другите поделения на МВР (до края на 1951 г. извършва и справки директно за Министерския съвет, което от началото на 1952 г. вече става чрез отдел Секретариат – МВР).

Съгласно одобрената от Политбюро на 9 август 1951 г. и обнародвана през октомври 1951 г. с Указ № 513 на Президиума на Народното събрание *Инструкция за работата на комисията, която ще разгледа следствените дела на арестантите, подлежащи на въдворяване в ТВО* отделение ВИ има координиращи и контролни функции по реда на въдворяването и изселването. Отделението прави предварително проучване на предложенията за въдворяване и на следствените дела, докладва ги на Специалната комисия, изпраща решението ѝ за изпълнение на направилите предложенията окръжни управления на МВР и отдели и управления на ДС. Централизира сведенията от поделенията за изпращането на арестанта в ТВО и от ТВО за приемането му и ги изпраща в отдел „Картотека и архив" при ДС за прилагане към следственото дело. Получава всички жалби, молби и заявления на въдворени и решава дали да ги изпрати на водилите следствието органи на ДС за проверка и заключение и дали да внесе в Специалната комисия следственото дело за преразглеждане, а също така съставя заключения по тези дела и по предложенията за намаляване на срока, за предсрочно освобождаване и за освобождаване с отмяна на решението.

До ноември 1951 г. поради липсата на оперативни работници отделение ВИ продължава да изпълнява само текущата техническа работа по оформяне и препращане на заповедите за изселване и въдворяване и да работи по жалбите и молбите на въдворените и изселените.[766] По същата

[766] Отделението на два пъти иска от окръжните управления списъци на изселените, но не ги получава, а няма възможност да изпрати проверка на място. (**Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ, 27.08.1953 г.

причина и поради откъснатостта си от другите поделения на ДС отд. ВИ не е в състояние да дава мнения по постъпилите предложения за въдворяване и изселване и затова предлага да премине към отдел XIII – ДС. Назначена от пом.-министъра комисия намира мотивите за основателни, но ръководството на МВР решава отделението да остане самостоятелно.[767] С министерска Заповед № 15759-11 от 12 октомври 1951 г. е заповядано отделение ВИ – ДС съгласно инструкцията за работата на Специалната комисия да подготви следствените дела на въдворените и на подлежащите на въдворяване в ТВО лица, които са задържани, и да ги представи в комисията. От ноември 1951 г. отделението започва работа по подготовка на материалите за въдворените в ТВО за тяхното превъдворяване от Специалната комисия. Първите месеци отделението не е наясно как да изработва справките, това е определено на второто заседание на комисията през февруари 1952 г., а на 27 март 1952 г. пом.-министър Капитанов и началникът на „Инспекторат“ Луко Иванов нареждат до 1 май всички материали за въдворените да се представят пред комисията, но подготвянето на материалите продължава до края на юли 1952 г.[768]

Задачите на отделението за 1952 г. са: подработване на материалите за Специалната комисия; привеждане в наличност на изселниците и картотекирането им[769]; изпращане на справки за изселените в окръзите и околиите, където са заселени; разглеждане и подготовка на постъпилите предложения за изселване и въдворяване[770]; контрол върху изпълнението от Министерството на

АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.) До март 1952 г. отделение ВИ е успяло да „приведе в известност“ 6787 от изселените семейства, като за много други няма информация. Не успява да отговори и на исканията на окръжните управления за справки за около 2000 изселени семейства. (**Доклад** от подполк. Луко Иванов – Началник на отдел „Инспекторат“, относно извършената проверка в отделение ВИ – ДС, съгласно резолюцията на др. Министър от 15.Ш.1952 год. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2523.)

767 **Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ, 27.08.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.

768 **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 1, а.е. 2523.

769 По изселването отделението създава три картотеки: общосправочна, статистична по изселване, статистична по заселване.

770 През 1952 г. редът на изселване, за разлика от реда на въдворяване, продължава да не е уреден с инструкция.

земеделието и Министерството на комуналното стопанство и благоустройството на ПМС №183/25.11.1952 г. за заменяне на имотите на изселените и предложения пред ръководството на МВР за преместване на изселени на места със свободни държавни имоти; предложения за освобождаване на групи въдворени по случай 1 май и 9 септември; разглеждане на молбите на въдворените и изселените.[771] През 1952 г. отделение ВИ работи и по изменение и допълнение на Наказателния закон относно *изменниците на родината* и техните близки и тези поправки са приети през февруари 1953 г. През март 1953 г. отделението е натоварено да организира изселването на всички близки на ИР от големите градове и граничните райони, които не са били изселени във вътрешността на страната, и въдворяването на част от тях в ТВО, като съвместно с управления II и III – ДС, Столично управление и съответните окръжни управления на МВР трябва да ги установи, а съвместно с ДНМ трябва да изготви план за депортацията и охраната им.

Отделение ВИ продължава да предлага преминаването си към отдел IV на управление III – ДС, като се аргументира с недостатъчната информация заради липсата на оперативни работници по места. В архива на III управление съществува изготвено от името на зам.-министър Г. Кумбилиев и пом,-министър Д. Капитанов предложение отделение ВИ да премине към отдел IV на управление III – ДС с целия си щат.[772] Документът не е датиран, но е създаден между 25.03. и 13.08.1953 г. (крайните дати на архивната единица). Основанията са, че някои от задачите на отделение ВИ се дублират със задачите на отдел IV при III управление на ДС и се налага отделението да съгласува повечето въпроси с III управление. Например отделение ВИ подготвя предложенията за въдворяване за доклад пред комисията, но не е в състояние да прави проверки на място по основателността на предложенията и често не е в

[771] Работата на отделението по жалбите и молбите намалява, тъй като отдел „Жалби“ при Секретариат – МВР разглежда получените чрез Министерския съвет, Президиума на Народното събрание и Главна прокуратура. По същото време инспектор от отдел „Жалби“ докладва, че отделение ВИ създава пречки и не предоставя материали за проверка по жалби на лагеристи. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 2523.)

[772] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 1, а.е. 1056.

състояние да отговаря на въпроси на членовете на комисията за оперативните съображения за въдворяване, за предлагания срок или защо лицето не се съди. В такива случаи отделение ВИ се обръща към III управление, тъй като 90% от въдворените и изселените са негови обекти. Освен това отделение ВИ не е в състояние да следи поведението на въдворените и въз основа на него да прави предложения за превъдворяване на „вражески елементи, на които срокът изтича, а имат лошо държане в общежитието“ или при решаване на освобождаването, докато отдел IV при III управление познава поведението на въдворените, тъй като агентурно обслужва ТВО. При преминаване на отделението към III управление ще може чрез оперативните му отдели по-добре да се следи движението на въдворените, за което някои поделения на МВР дори не уведомяват отделение ВИ. Същото важи и за движението на изселените, което отделение ВИ не може да следи поради липса на оперативни работници по места.

С бюджета за 1954 г. отд. ВИ е съкратено от щата на МВР. През август 1953 г. началникът на отделението предлага архивът на отделението и досиетата на изселените да бъдат предадени на отдел VIII – ДС „Картотека и архив“, справките за политическите лагеристи – на управление III – ДС, а за криминалните – на Криминалния отдел при Столично управление. Заповедите за изселване, заповедите за въдворяване и протоколите на Специалната комисия да бъдат предадени на отдел Секретариат – МВР, който работи по възстановяване на жителството на изселените.[773]

Централни комисии по административната репресия

До 1948 г. въдворяването не подлежи на външен контрол или обжалване. Приетият през март 1948 г. Закон за Народната милиция определя въдворяването по линия на Държавна сигурност да става със съгласието на главния прокурор. Масовите въдворявания през май и юли 1949 г., при които не се спазва законовата процедура и на прокуратурата не се дават всички материали от ДС,

[773] **Доклад** относно преценка работата на отделение ВИ – ДС, 27.VIII.1953 г. От началник отд. ВИ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 10.

предизвикват остър конфликт между МВР и Главна прокуратура и за разрешаването му се намесва Политбюро.[774] Този конфликт е елемент от процеса на утвърждаване на доминацията на Държавна сигурност не само в системата на МВР, но и над прокуратурата и съда. В резултат Главна прокуратура, Върховният съд и ЦК на БКП са включени във вътрешната за МВР процедура на

[774] Основни фигури в конфликта от страна на МВР са помощник-министър Руси Христозов, заместник-директорът на ДС Георги Ганев и началникът на отделение ДС при Столично управление на МВР Мирчо Спасов, а от страна на прокуратурата – главният прокурор Димитър Георгиев и прокурорът Марко Димитров. На 20 юни 1949 г. помощник-министър Руси Христозов внася в ЦК на БКП оплакване, в което обвинява Главна прокуратура в „непартийно отношение към органите на МВР", тъй като привлича към съдебна отговорност отговорни партийни работници от МВР без съгласието на министър Югов и на ЦК на БКП и тъй като „органите на МВР срещат значителни затруднения от страна на Главна прокуратура и при въдворяването на вражески елементи в ТВО". Съгласието за въдворяване се получава трудно от Главна прокуратура, от МВР се изискват не само справките за дейността на лицата, а цялото досие, включително агентурните материали. Много от предложенията не се утвърждават поради недоказаност на антинародните прояви „изпускайки из предвид, че съгласно закона не се искат доказани прояви". Проявява се недоверие към отговорни партийни работници, тъй като предложенията носят подписите на 4-5 отговорни лица от МВР. В свой доклад Мирчо Спасов описва няколко случая на отказ на прокурора от Главна прокуратура Марко Димитров да утвърди въдворяването поради липса на доказателства за вражеска проява или обратно – поради достатъчно данни за съдебно преследване. Христозов предлага: да не се привличат към съдебна отговорност отговорни партийни работници от МВР без съгласието на министър Югов и ЦК на БКП; Секретариатът на ЦК на БКП да реши дали да се даде ход на съдебното преследване; Секретариатът да реши дали заедно със справките-предложения за въдворяване да се предоставят на Главна прокуратура и всички останали материали. В своето мнение до ЦК главният прокурор, като защитава задължението на прокуратурата да упражнява надзор и наблюдение за законност, прави равносметка, че за по-малко от година и половина – от началото на действието на ЗНМ – е дал съгласието си за повече от 1800 предложения за въдворяване и е възбудил анкета само за няколко десетки случая. Георгиев се съгласява с две от предложенията на Христозов: „Аз всъщност това отдавна практикувам. Всички следствени дела против отговорни партийни и държавни работници изпращам в ЦК на разпореждане." Но не приема Секретариатът на ЦК да решава дали да се предоставят всички материали за предложените за въдворяване. На 27 юли 1949 г. Политбюро с Протокол „Б" № 38 издава решение главният прокурор да бъде в най-тясна връзка с Политбюро и в течение на всички решения на Политбюро, които засягат сигурността на страната, и да внася в Политбюро всички по-важни решения за дейността на прокуратурата и решенията за подвеждане под отговорност или за възбуждане на следствие срещу отговорни партийни и държавни деятели; между органите на МВР, и по-специално ДС, и Главна прокуратура и прокуратурата по места да има пълно доверие и сработване; ДС да предоставя всички материали по дадено дело на главния прокурор.

административната репресия.[775]

На 20 септември 1949 г. министърът на вътрешните работи Руси Христозов внася в Политбюро предложение за създаване на комисия при МВР за въдворяване и изселване на общественоопасни лица:

„Драги другари,

За да се внесе по-голяма обективност и по-правилна политическа оценка при решаването на въпросите за

Същевременно Политбюро нарежда прекратяване на дело за побой над опозиционери и разследване на случай на събиране на сведения за членове на ЦК и министри. **(Протокол** „Б“ № 38 от 27 юли 1949 г. от заседание на Политбюро (ПБ) с взети решения за: определяне реда на взаимодействие между Министерството на вътрешните работи (МВР), Главна прокуратура, ПБ и Секретариата на ЦК на БКП. ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 54.)

[775] Прокуратурата не се отказва незабавно от контролните си функции. През есента на 1949 г. главният прокурор изпраща писма до министър-председателя за нарушения при изселванията, задържане на затворници за по-продължителен срок, изселване на лица от южната граница и др. На 2 ноември 1949 г. министър-председателят Васил Коларов изпраща бележка до министъра на вътрешните работи Руси Христозов: „1. Да се спре принудителното изселване както от София, така и от другите градове на България, веднага. 2. Министерският съвет ще изработи правила по този въпрос.“ На 1 декември 1949 г. главният прокурор прави изложение до министър-председателя, в което изброява нарушенията на законността при въдворяването и изселването: въдворяване в ТВО „Перник“, ТВО „Ножарево“ и ТВО „Белене“ от отделни органи на ДС без заповед на министъра на вътрешните работи и съгласието на главния прокурор, изпращане на хора в ТВО без обвинителен материал; отдел „Затвори и ТВО“ при МВР систематично допуска престояване над определения срок от 1 до 6 месеца без допитване до прокуратурата. На 3 декември Васил Коларов изисква поверителни обяснения от министъра на вътрешните работи в срок от 10 дни. Руси Христозов дава отговор на 30 декември 1949 г„ като признава, че в двете акции през май и юли 1949 г., при които са въдворени над 4000 души, по негово указание са въдворявани лица не по законовия ред, но оформянето на въдворяванията било направено до октомври, а онези, които все още нямали оформени заповеди, били освободени. Христозов твърди, че след учредяването с решение на Политбюро на Специалната комисия по въдворяването и изселването с участието на представител на Главна прокуратура няма нито един случай на въдворяване, който да не е разгледан от комисията, като решенията са вземани с единодушие. Руси Христозов прави извод, че: „Главна прокуратура често поставя себе си и своите разпореждания над всичко – над съдебни институти, над отделни министри, над Правителството и едва ли не над Партията. [...] Контролната функция на прокурорите над работата на органите на МВР никой не отрича. Но неправилно ще бъде, ако тази функция се въздигне като основна и единствена и ако прокурорите не съдействуват и активно не участвуват в борбата срещу класовия враг.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 1180)

Прокуратурата е включена и на едно по-ниско и предварително ниво в тази процедура. През май 1951 г. министърът на вътрешните работи назначава две комисии, които трябва да министър-председателят Васил Коларов изпраща бележка до министъра на вътрешните работи Руси Христозов: „1. Да се спре

въдворяване и изселване на обществено опасните лица, както и за разглеждане на жалби и възражения за неправилни въдворявания и изселвания, предлагам да се създаде към Министерството на вътрешните работи комисия в състав:

Председател – Иван Райков, Пом. министър на вътр. работи; Членове: 1. Тодор Прахов – член на ЦК и ЦКК на БКП; 2. Марко Димитров – зам. главен прокурор; 3. Георги

принудителното изселване както от София, така и от другите градове на България, веднага. 2. Министерският съвет ще изработи правила по този въпрос.“ На 1 декември 1949 г. главният прокурор прави изложение до министър-председателя, в което изброява нарушенията на законността при въдворяването и изселването: въдворяване в ТВО „Перник“, ТВО „Ножарево“ и ТВО „Белене“ от отделни органи на ДС без заповед на министъра на вътрешните работи и съгласието на главния прокурор, изпращане на хора в ТВО без обвинителен материал; отдел „Затвори и ТВО“ при МВР систематично допуска престояване над определения срок от 1 до 6 месеца без допитване до прокуратурата. На 3 декември Васил Коларов изисква поверителни обяснения от министъра на вътрешните работи в срок от 10 дни. Руси Христозов дава отговор на 30 декември 1949 г„ като признава, че в двете акции през май и юли 1949 г., при които са въдворени над 4000 души, по негово указание са въдворявани лица не по законовия ред, но оформянето на въдворяванията било направено до октомври, а онези, които все още нямали оформени заповеди, били освободени. Христозов твърди, че след учредяването с решение на Политбюро на Специалната комисия по въдворяването и изселването с участието на представител на Главна прокуратура няма нито един случай на въдворяване, който да не е разгледан от комисията, като решенията са вземани с единодушие. Руси Христозов прави извод, че: „Главна прокуратура често поставя себе си и своите разпореждания над всичко – над съдебни институти, над отделни министри, над Правителството и едва ли не над Партията. [...] Контролната функция на прокурорите над работата на органите на МВР никой не отрича. Но неправилно ще бъде, ако тази функция се въздигне като основна и единствена и ако прокурорите не съдействуват и активно не участвуват в борбата срещу класовия враг.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 1180)

Прокуратурата е включена и на едно по-ниско и предварително ниво в тази процедура. През май 1951 г. министърът на вътрешните работи назначава две комисии, които трябва да прегледат материалите за въдворените в „Белене“ и „Ножарево“ и да направят предложения за превъдворяването им. Комисията за ТВО „Белене“ е с председател началник на отделение в отдел XIII – ДС и членове: прокурор при Главна прокуратура, инспектор от Криминален отдел, инспектор от отдел I – ДС, инспектор от отдел II – ДС, следовател при отделение ВИ – ДС. Комисията за ТВО „Ножарево“ е с председател старши инструктор при политическия отдел на ДНМ и членове: зам.-прокурор при Софийски окръжен съд, инспектор отдел I – ДС, инспектор отдел XIII – ДС, началник на отделение при Криминален отдел и оперативен работник от отдел II – ДС. А с инструкцията за реда на въдворяване от август 1951 г. предложенията се съгласуват с прокурор преди внасянето им в Специалната комисия.

Надзорът на прокуратурата над затворите, и особено над ТВО, остава само на хартия. Чл. 181 на проекта за правилник за изправително-трудовите учреждения от август 1951 г. определя, че общият надзор за правилното

Мешков – член на Върховния съд; Благой Пенев – директор на Нар. милиция. Технически секретар – Тодор Миленков – началник отделение ТВО.“

Предложението е утвърдено от Вълко Червенков на 22 септември и оформено като решение на Политбюро с Протокол „А“ № 92 от 28.IX.1949 г., а първият протокол на комисията е от 26 септември, като материалите по линия на ДС са докладвани от Мирчо Спасов, началник на отделение ДС при Столично управление на МВР. Комисията въдворява както по линия на ДС, така и по линия на НМ.

Най-вероятно заради нарастващата репресия срещу комунисти „трайчо-костовисти“ Политбюро на ЦК на БКП с Протокол „А“ № 238 от 6 юли 1950 г. взема решение да поеме прекия контрол върху въдворяването и изселването:

„Възлага се на др. Руси Христозов до 20 т.м да подготви предложение /правилник/ за Политбюро във връзка с въдворяването в ТВО.

Комисията, определена от Политбюро (с председател др. Георги Дамянов), да приготви списъците за помилване на затворници и освобождаване на въдворени в ТВО по случай 9 Септември, до 10 август т.г. да прегледа състава на всички въдворени в ТВО и направи предложение в Политбюро кои от тях трябва да бъдат освободени и за кои се налага да останат в ТВО.[776]

изпълнение на присъдите се осъществява от прокурорите (като е отбелязано, че текстът е включен по предложение на прокурора М. Димитров). В забележките на Министерството на правосъдието № П-159 от 4.09.1951 г. се отбелязва, че в целия правилник не е изразена ролята на прокуратурата – разпореждане за привеждане на присъдите в изпълнение и следене за правилното изтърпяване на наказанията, и че чл. 181 трябва да дава по-конкретни указания за участието на прокуратурата при следене за правилното изпълнение на наказанията. Одобреният с Разпореждане на МС № С-1293/8.05.1952 г. Правилник за реда на изтърпяване на наказанията в затворите оставя този текст без промяна.

[776] На 30 май 1950 г. министър Руси Христозов предлага списъците за предстоящото помилване и освобождаване по случай 6-годишнината от 9 септември 1944 г., които обикновено са изработвани от министъра на вътрешните работи, да бъдат съставени от комисия под председателството на представител на ЦК на БКП с по един представител на ДДС, Криминална милиция и отдел „Затвори и ТВО“, Министерството на правосъдието, Главна прокуратура и МНО. С Протокол „А“ № 219 от 15 юни 1950 г. Политбюро определя комисия, която да помилва затворници, да освободи предсрочно въдворени и да амнистира бегълци. Председател е Георги Дамянов, подпредседател Минчо Минчев, членове: Борис Лозанов – председател на Върховния съд, Марко Димитров – зам. главен прокурор, Благой Пенев – зам.-

В бъдеще въдворяване в ТВО може да става само с решение на Политбюро или на определените за тая цел членове на Политбюро.“[777]

В изпълнение на това решение на 26 юли 1950 г. пом.-министърът по ДС Иван Райков внася в Политбюро предложение за нов ред на въдворяване и изселване, е който „да се гарантира обективност и политическа оценка при въдворяване в трудово-възпитателни общежития и установяване на ново местожителство.“[778] Основната форма на наказателно преследване трябва да бъде даването под съд, а административното преследване по чл. 52 и чл. 53 от ЗНМ *„се допуща само в случаите когато обвинителния материал е недостатъчен за подвеждане под съдебна отговорност, но съществуват улики, убедителни за вземане на предохранителни мерки. Това преследване става под непосредствения контрол на Политбюро на ЦК на БКП“.* Централната комисия престава да съществува. Събраните материали от околийския началник на МВР се докладват на бюрото на ОК на БКП, приетите предложения за въдворяване се изпращат за одобрение от окръжните началници на МВР в съгласие с окръжните секретари на БКП, а след това – на директора на ДДС, който взема мнението на Главна прокуратура и ежеседмично ги докладва в Политбюро за решение. Решението на ПБ се провежда от министъра на вътрешните работи съгласно ЗНМ. Превъдворяването или предсрочното освобождаване става според поведението на лицата в ТВО и със съгласието на бюрото на ОК на БКП и околийските началници на МВР или по оперативни съображения на ДС.

Този ред на въдворяване не е възприет.

С Решение „Б“ № 27 от 7 август 1951 г. Политбюро утвърждава нова инструкция за реда на въдворяване и създава **Комисия при МВР по разглеждането на следствените дела на престъпници или политически опасни лица, които не могат да бъдат съдени по**

директор на ДДС, Димитър Капитанов – директор на Народната милиция, полк. Вакарелски от МНО, Петър Варков – временен началник на отдел „Затвори и ТВО“ при МВР. (ЦДА, Ф. 1Б, оп. 6, а.е. 926.)

[777] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 6, а.е. 951.

[778] **Предложение** относно реда на въдворяване в трудово възпитателни общежития и установяване на ново местожителство, 26.VI1.1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1272.

обикновения ред или които, по политически причини или други държавни съображения, не е целесъобразно да бъдат съдени по обикновения ред.[779] В нея влизат министърът на вътрешните работи, помощник-министрите по Държавна сигурност, главният прокурор, председателят на Върховния съд и един член на ЦК на БКП. На 6 декември 1951 г. с Решение на Политбюро „Б“ № 35 за представител на ЦК на БКП в комисията е определен Георги Дамянов – член на Политбюро и председател на Президиума на Народното събрание.[780]

Комисията, неформално наричана **Специална комисия,** започва работа на 1 февруари 1952 г. с председател Георги Дамянов и членове: министърът на вътрешните работи Георги Цанков, помощник-министрите по Държавна сигурност Георги Кумбилиев, Апостол Колчев, Христо Боев и Димитър Капитанов, главният прокурор Димитър Георгиев и председателят на Върховния съд Борис Лозанов. Комисията взема решенията за въдворяване, превъдворяване, намаляване срока на въдворяване, предсрочно освобождаване или освобождаване с отменяне на решението за въдворяване. Материалите се обработват и внасят в комисията от отделение ВИ.

През 1952 г. Специалната комисия трябва да прегледа следствените дела на въдворените и да извърши превъдворяване. На практика комисията почти не се събира, материалите се разглеждат от помощник-министрите Кумбилиев, Колчев, Боев и Капитанов, а решенията се подписват поотделно от членовете ѝ. В началото на 1953 г. Специалната комисия е натоварена с две нови задачи: да бъдат изселени на ново местожителство всички близки на изменници на родината от София, Сталин (Варна), Бургас, Пловдив и граничната зона по западната и южната граница и да се обезпечи прилагането на измененията на Наказателния закон за изпращане на близките на изменници на родината в ТВО и на техните деца в трудови школи.

Висше ръководство на концлагерната система

[779] **ЦДА.** ф. 1Б, оп. 64, а.е. 150.
[780] **ЦДА.** ф. 1Б, оп. 64, а.е. 158.

Общото ръководство на концлагерната система се осъществява от министъра на вътрешните работи: Антон Югов – 1944-1949 г., Руси Христозов – 1949-1951 г., Георги Цанков – 1951-1962 г. Пред Политбюро министърът докладва за изпълнението на политическите задачи пред концлагерната система, прави предложения за конкретни акции на МВР, внася предложения по правилници за въдворяването, по структурните промени, по стопанската организация, за освобождаване на големи групи, докладва за работата на Специалната комисия, за състоянието на концлагера, за броя на въдворените и аналитични данни за лагеристите.

Пряко ръководство и контрол върху концлагерната система от създаването на ТВО до 1948 г. упражнява директорът на Народната милиция – в този период Руси Христозов. Той подписва и заповедите за въдворяването по криминална, стопанска и административна линия, а въдворяването по политическа линия се прави по негово предложение, като обикновено Христозов подписва заповедите от името на министъра. През 1945-1946 г. управителите на ТВО все още се обръщат директно, а не чрез завеждащия ТВО или началника на служба на ТВО към директора на ДНМ (с копие до началника на отдел „Държавна сигурност“) с доклади за устройването и състоянието на концлагерите, за стопанската дейност и условията на принудителния труд, за движението на въдворените, за режима и превъзпитанието (включително със запитвания и предложения за критериите за предсрочно освобождаване). Държавните организации и предприятия също се обръщат към директора на ДНМ с искания за предоставяне на лагеристи за определен работен обект, за техния брой и квалификация. Началникът на служба ТВО – ДНМ адресира докладите си за организацията на концлагерната система до министъра на вътрешните работи с копие до директора на ДНМ.

След март 1948 г., когато ДДС и ДНМ се обособяват в отделни служби, концлагерната система продължава да се ръководи от Руси Христозов като пом.-министър и директор на ДДС, а директорът на ДНМ (Благой Пенев) вече има отношение само към неполитическото въдворяване, което става с негова заповед. След като през август 1949 г. Руси

Христозов става министър на вътрешните работи, той продължава да упражнява пряко ръководство, но заместилият го като пом.-министър и ръководител на ДДС Иван Райков влиза в управителния съвет на фонд ТВО, а от есента на 1949 г. е председател на комисията при МВР по въдворяването и изселването. През юли 1950 г. Иван Райков прави и предложението до Политбюро за нов ред на въдворяване и изселване.

След смяната на ръководството на МВР в началото на 1951 г. първият пом.-министър Георги Кумбилиев утвърждава предложенията за въдворяване, превъдворяване, освобождаване, превеждане в други лагери, дава съгласие по предложенията на III управление за масови арести, които след това министърът утвърждава, дава указания по категоризацията, изолацията и превъзпитанието и докладва на министъра по всички въпроси на концлагерите. В ресора на Георги Кумбилиев е и III управление за борба с контрареволюцията, по чиито линии главно е въдворяването и което води агентурно-оперативната работа в концлагерите.

От 1948 г. почти всички помощник-министри на вътрешните работи упражняват ръководство и контрол върху един или друг сектор на концлагерната система. Като ръководещ отдел „Затвори и ТВО“ в периода 1949-1950 г. отговорният секретар на МВР Йордан Стефанов получава през 1949 г. доклади на началника на отд. ТВО Тодор Миленков за организацията на ТВО „Белене“, както и справки за въдворени лица и молби за тяхното освобождаване. Помощник-министърът, който ръководи финансово-стопанските и домакинските поделения на МВР, ръководи и отговаря за отдел „Затвори и ТВО“, както и за Стопанския отдел при отделянето му от отдел „Затвори и ТВО“, и е председател на управителния съвет на фонд ТВО, а от 1950 г. – на фонд „Затвори и ТВО“. От 1948 до 1951 г.

това е Любомир Ангелов, от 7 юли 1951 г. – Ангел Цанев, от 1953 г. – Никола Цачев. След създаването на отделение ВИ със Заповед № 1347-П от 23.01.1951 г. помощник-министър Георги Кумбилиев е натоварен да ръководи и отговаря за отделението, но със Заповед № 2559 от 10.02.1951 г. това става задължение на пом.-министър Делчо Чолаков. От 1952 г. отделение ВИ се ръководи от пом.-министър Димитър Капитанов. През 1951 г. в Специалната комисия влизат пом.-министрите Г. Кумбилиев, Апостол Колчев, Христо Боев и Димитър Капитанов.

Политическо ръководство

Политбюро на ЦК на БКП поставя общите цели и задачи на политическата репресия и посочва политическите и социалните групи, които са обект на конкретната репресивна кампания.[781]

Освен това Политбюро одобрява откриването и закриването на концлагери, освобождаването на конкретни лагеристи, взема решенията за кампаниите за масово въдворяване и изселване, одобрява инструкциите за реда на въдворяване, съставите на комисиите за въдворяване и изселване и структурните промени в МВР, свързани с концлагерната система. С решенията си Политбюро

[781] Политбюро задава превантивния характер на репресиите – преследването не за извършени престъпления, а поради принадлежност към определени групи. С Решение № 132 от 21 юли 1948 г., с което нарежда въдворяване на най-активните бивши опозиционери, изселване и въдворяване на уволнените офицери, лишените от права адвокати, индустриалците и др., създаването на трудови лагери и на специален лагер „за всички уволнени офицери за фашистка дейност“, Политбюро изисква „редица мерки както срещу конкретните прояви на враговете, така и въобще срещу известни вражески категории, които могат да представляват постоянна угроза за нашата народна власт“ (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 520.), а с Решение „Б“ № 27 от 7 август 1951 г. Политбюро одобрява максималното въдворяване в ТВО до 7 години на „арестуваните шпиони, терористи, диверсанти, лица, опитали се да бягат зад граница, както и преминалите нелегално границата, дезертьори и всички категории: полицаи, жандармеристи, техните тайни агенти, провокатори, висши чиновници при бившето Министерство на вътрешните работи, съда, прокуратурата и дирекция на полицията, бившите фашистки офицери, активни участници в буржоазно-фашистките партии и организации и особено опасните углавни престъпници и рецидивисти“. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 150.)

възлага на вътрешния министър, също и на помощник-министрите и на директора на Държавна сигурност, конкретни задачи по въдворяването и организирането на концлагери. С Решение на Политбюро, Протокол № 102 от 10 юли 1952 г.[782] вътрешният министър е задължен на всеки 3 месеца да докладва в Политбюро за разрешените от него въдворявания.

От началото на 1952 г. Политбюро има пряко участие във вземането на всяко конкретно решение за административните репресии чрез свой член – Георги Дамянов като председател на Специалната комисия по въдворяването и изселването. Георги Дамянов оглавява и Комисията по помилванията на затворниците, по положението на намиращите се в ТВО лица и по положението на разселените семейства от Столицата, големите градове и граничните райони, създадена след решението на Политбюро от 4 юли 1953 г. Предложенията на комисията се разглеждат и утвърждават от членовете на Политбюро Георги Дамянов, Минчо Нейчев и Георги Цанков и те представят работата на комисията пред Политбюро за одобряване и потвърждаване на освобождаването на въдворени и на дадените от Президиума на НС помилвания на затворници. А за част от въдворените окончателното решение се взема от Политбюро. По отношение на концлагерната система ролята на Президиума на Народното събрание е да облича в законова форма решенията на Политбюро, а на Министерския съвет – да урежда с нормативни актове отношенията между МВР и други министерства, бюджета на системата, размера на хранителните дажби и облеклото и пр.

Партийният контрол върху административната репресия и на по-ниски нива се засилва след 1950 г. Въпреки че редът на въдворяване, предложен от пом.-министър Иван Райков през юли 1950 г., според който въдворяването, превъдворяването и освобождаването от ТВО става с одобрението на окръжните комитети на БКП, не е приет, участието на местните комитети на БКП в процедурата на

---

[782] **ЦДА,** ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1616. (По писмо на В. Червенков до Георги Чанковот8АП.1952 г. относно забавянето работата на специалната комисия по въдворяването и превъдворяването. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.)

изселването и въдворяването е съществуваща практика. Съгласно радиограма на помощник-министъра на вътрешните работи Руси Христозов към Заповед № 287-П от 9 май 1949 г. при акцията през май 1949 г. въдворяването става след съгласуване с околийските комитети на БКП и пълномощниците на ЦК на БКП, без да се чакат министерските заповеди.[783] Назначените от министър Цанков през май 1951 г. две комисии за освобождаване на въдворени от ТВО „Ножарево“ и ТВО „Белене“ искат мнението на околийските началници на МВР, окръжните комитети на БКП и съответните отдели на ДС за част от определените за освобождаване политически лагеристи. А в предложението си до ЦК на БКП от 10 август 1951 г. за освобождаване от ТВО на трудещи се елементи министърът на вътрешните работи предлага създаването на нови две комисии за двата концлагера в състав: отговорен работник от ДС за председател, един работник от административния отдел на ЦК на БКП, прокурор от Главна прокуратура, служител от отдел „Затвори и ТВО“, служител от отделение ВИ – ДС и директорът на съответното ТВО. Комисиите трябва да вземат мнението на околийските комитети на БКП и околийските управления на МВР кои от въдворените да бъдат освободени.[784] Въпреки че приетата през 1951 г. с решение на Политбюро инструкция за въдворяване не предвижда такава процедура, на 1 февруари 1952 г. на заседание на Специалната комисия министърът на вътрешните работи, главният прокурор, председателят на Върховния съд, пом.-министрите на вътрешните работи и началникът на отд. ВИ решават предложенията за въдворяване от окръзите да бъдат подписвани от окръжния началник на МВР, след като се вземе съгласието на секретаря на окръжния комитет на БКП.[785]

Концлагери извън системата на ТВО

Към 1 февруари 1945 г. съществува трудов лагер

[783] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 1175.
[784] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, а.е. 354.
[785] **Протокол №** 1 от заседанието на Комисията по въдворяване в ТВО на 1.II. 1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 142.

„Куциян“[786], който не е по наредбата за ТВО и най-вероятно е едно от ***селищата за държавна сигурност,*** предшествали създаването на ТВО. Според едно свидетелство такъв е и лагерът „Росица“, съществувал през октомври 1944 г. край с. Горско Косово.[787] През есента на 1944 г. местни органи на Народната милиция и Държавна сигурност създават ***незаконни лагери*** за задържане.[788] От 13 декември 1944 г. до 22 декември 1945 г. съществува ***лагерът за чужди поданици,*** който първоначално е в Павел баня, а след това е преместен в Зелендол, Благоевградско. Лагерът е под управлението на МВР, но е създаден по искане на Съюзната контролна комисия съгласно чл. 1, буква „б“, ал. 2 от Съглашението за примирие. СКК издава нареждания по отношение въдворяването и по въпроси като местоположението на лагера. През 1944-1945 г. съществуват и ***места за въдворяване на временно местожителство и работа,*** някои от които са за големи групи и вероятно са с режим на лагери.[789]

В периода 1947-1949 г. функционират лагери на **„Трудова мобилизация“.** Съгласно Закона за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитниците, приет на 8 август 1946 г., всички работоспособни български поданици от 16 до 50-годишна възраст (за жените до 45-годишна възраст), които *„са се отдали на безделие, празноскитане или прекарват голяма част от времето си в питейни заведения, кафенета, барове, сладкарници и др. подобни* се мобилизират на задължителен обществен труд

[786] **Доклад** от инспектор Държавна сигурност за обиколка в 4 околии на Софийска област. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 14.

[787] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 38

[788] Според свидетелства в края на 1944 г. по разпореждане на Мирчо Спасов е създаден незаконен лагер за принудителен труд в Делиормана за селски земеделски дейци и друг в ДЗС „Силистра“, в който са задържани около 60 търговци, няколко от тях били убити. (**Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 92-95.) През 90-те години МВР издава поне един документ, потвърждаващ извършено убийство в лагер край Силистра. (Адът. Лагерите и затворите..., с. 111-112.)

[789] Например с една и съща заповед от 14 август 1945 г. се освобождават 33 души, въдворени на временно местожителство и работа в мина „Марийно“ – гара Раковски, и 220 души от трудово-изправителни селища. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 1.)

за приучаването им към полезен труд и „използване на физическата им енергия и умствени способности за повдигане производството и благоустройството на страната“. Срокът на трудовото мобилизиране е 6 месеца. Заповедите се издават от министъра на вътрешните работи или упълномощено от него лице. Заповедта може да се обжалва в 7-дневен срок пред комисия, назначена от министъра на вътрешните работи, без обжалването да спира изпълнението ѝ. При МВР се учредява специална служба за прилагане на закона. Списъците на лицата, предложени за мобилизиране, се изготвят от администрацията, милицията и селските общински съвети и се представят с мотивиран доклад за всяко лице поотделно на министъра на вътрешните работи. Отклоняването от трудово мобилизиране се наказва с тъмничен затвор и глоба, отклоняването от работната група до 5 дни – дисциплинарно, а над 5 дни – с тъмничен затвор. Който в печата, в публични речи или по какъвто и да било начин подбужда към неизпълнение на заповед за трудово мобилизиране или въобще на закона, се наказва с тъмничен затвор и глоба.

На 8.II. 1947 г. е одобрена от министъра на вътрешните работи *Наредба за прилагане на закона за трудово мобилизиране.*[790] Като органи за издирване и мобилизиране на безделниците и празноскитниците се образуват областни[791], околийски[792], градски – за околийските и областните градове[793], и селски[794] комисии. Селските комисии представят списъците и сведенията на околийските комисии, а околийските и градските комисии – на областните комисии. Областната комисия решава кои лица да бъдат мобилизирани и изпраща

[790] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 831.

[791] С председател областният директор или негов заместник и членове: областният началник на Народната милиция, началникът на Инспекцията на труда, председателят и секретарят на Областния комитет на ОФ.

[792] С председател околийският управител и членове: околийският началник на милицията, председателят и секретарят на околийския комитет на ОФ и един представител на Министерството на социалната политика.

[793] С председател кметът и членове: комендантът на милицията или околийският началник на милицията, председателят и секретарят на градския ОФ комитет и представител на Инспекцията на труда, ако има такава.

[794] Кметът, представителят на държавната милиция и един представител на местния ОФ комитет.

списъка в МВР, а заповедите се издават от областния директор, след като МВР определи срока, датата и мястото на мобилизиране. Заповедите се връчват от органите на милицията срещу разписка. В София се формира комисия, която създава свои поделения по райони и която изготвя окончателния списък за столицата. Заповедите се подписват от упълномощено от министъра на вътрешните работи лице.

През 1949 г. ролята на МВР в изготвянето на списъците нараства. То се извършва от околийските комисии в състав: околийският началник на МВР, председателят на околийския народен съвет и председателят на ОФ комитета, а в МВР е създадена централна комисия, която утвърждава списъците.

Службата при МВР, която прилага закона, е създаденото с бюджета за 1947 г. самостоятелно **отделение „Трудова мобилизация на безделниците“.** Отделението организира работните групи, ръководи трудовата им дейност и културно-просветната работа (превъзпитателната работа на място в лагерите се води от възпитатели). Отделението има снабдителна служба, която се грижи за снабдяването с храна, работни инструменти, инвентар и помещения. Органите на администрацията и милицията изпълняват нарежданията на отделението, които се отнасят до трудовата мобилизация.

Мобилизираните имат право на храна, при преизпълнение на нормата – на парично възнаграждение, живеят и работят при един и същ режим, в общи помещения, хранят се „на общ котел“ и се явяват със собствено облекло и постелочни принадлежности, а в лагера получават работно облекло. Те се изпращат в държавни, държавно-автономни или общински предприятия по предварително споразумение между ведомствата и МВР. Съответните ведомства заплащат на МВР труда им. Издържането на мобилизираните с храна, работно облекло, инвентар и др. е за сметка на възнаграждението. Договори за работа могат да се сключват и с частни предприятия. Мобилизираните се организират в работни групи, отделно мъже и жени.

Младежите от 16 до 20 години се организират в отделни групи при особени условия на възпитание, просвета и труд. Работните групи се подразделят на отряди, бригади, отделения.

Отделение „Трудова мобилизация“ може да открива собствени технически или занаятчийски работилници и образцови стопанства. Обектите през работния сезон, местата, начинът и условията на работа, оползотворяването на труда на мобилизираните, програмата за трудовата дейност на работните групи и всички мероприятия и въпроси по приложението на закона се решават в общи линии от съвет под председателството на главния секретар на МВР и членове: представители на Националния комитет на ОФ, Министерството на войната, Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Министерството на народното просвещение, Министерството на социалната политика, Върховния стопански съвет, Дирекцията на администрацията, Дирекцията на милицията, Главна дирекция на БДЖ и Трудови войски. В съвета участва и началникът на отделение „Трудова мобилизация“. Решенията на съвета се утвърждават от министъра на вътрешните работи, който по закон определя местата и обектите на трудовата мобилизация.[795]

Окръжно на главния секретар на МВР № 3 от 18.II. 1947 г.[796] дава нареждане за сформиране на комисиите и разяснява закона, като подчертава, че обект на този закон

[795] Младежите работят най-вече по корекции на коритото на река Искър – лагерите в Гиген, Чомаковци, Горник, Бреница, Борил и други села по поречието на реката, а също в с. Долни Богров, Софийско, тухларната в Красно село, с. Бръшлен, Русенско, и др. Трудово мобилизираните жени работят в лагери в с. Куртово Конаре, ДЗС „Тутракан“, ДЗС „Георги Димитров“ (чифлик „Клементина“), Плевенско, с. Тузлу-Алан (дн. с. Майско), Еленско, с. Прослав, Пловдивско, с. Садово, Асеновградско, с. Оброчище, Балчишко, ДЗС „Васил Коларов“, Шуменско, и др. През 1949 г. са сключени договори за ангажиране на 2530 човека с Плевенското строително обединение, Държавно строително обединение „Мостострой“ – София, Държавно провинциално строително обедиение – София, Държавна керамична фабрика „Г. Манасиев“ – Красно село, София, Водния синдикат – Червен бряг, Русенското строително обединение. Освен на обекти по договор мобилизирани работят и за вътрешни производства на тухли, в земеделски стопанства на отделението и др. **(Сведение** за сключените договори и предстоящи да се сключат за работа на трудово мобилизираните през работния сезон 1949 т. АКРДОПБГДСРСБНА-М.ф. 1, оп. 1, а.е. 1205.)

[796] **АКРДОПБГДСРСБНА** –М, ф. 1, оп. 1 .а.е. 1175.

са само лицата, които не упражняват общественополезен труд, а досегашният опит показал, че се мобилизират и лица, които са обект на наредбата-закон за ТВО. Самото окръжно обаче задава политически момент в прилагането на закона. В приложения образец на сведението, попълвано от комисиите, съществува графа „политическа принадлежност“, въпреки че такова сведение не е предвидено в наредбата за прилагане на закона. (Останалите данни са: *имена, занятие, пол, възраст, семейно положение, образование, народност, местожителство, адрес, занятие, материално положение и източници за препитание и какво го характеризира като безделник, наказания, работоспособност.)*

На практика този закон е използван за репресия предимно на членове на младежките организации на разтурените опозиционни партии, на изключени в политическите чистки студенти, на младежи за западна музика и облекло, но и срещу по-възрастни политически противници. Такова приложение на закона е наредено с Окръжно на пом.-министъра към Заповед № 613/8.03.1948 г. и Окръжно № 633/9.03.1948 г.: за трудово мобилизиране трябва да бъдат представени както лицата, които не работят, работят привидно или недостатъчно работят и водят разгулен живот, така и онези, които се занимават с „обществено вредна дейност“, като например „системно разпространяват зловредни слухове, агитират за война, хулят бригадирството, ударничеството и строителната дейност в страната“, занимаващите се с „обществено безполезна дейност“, „изключените за противонародни прояви учащи се“.[797] Според доклад на началника на отделение „Трудова мобилизация“ Дочо Колев до министъра на вътрешните работи от лятото на 1948 г. *„повечето от предложените от селата и част от градовете и специално малките градове са нарушители на редица закони и наредби (черноборсаджии, комарджии, пияници и скандалджии, нарушители на Закона за горите, на Закона за опазване на полските имоти, на наредбите по храноснабдяването, по засяването на земите, разпространители на слухове и пр.) и политически враждебно настроени към властта и нейните мероприятия*

[797] **АКРДОПБГДСРСБНА** – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

(разпространители на слухове, пропагандатори на нова война, саботьори на наредбите на правителството и на местните органи).“[798] След приемане през февруари 1948 г. на *Закона за народните съвети* милицията и администрацията, без да имат законово основание, се обръщат към отделението за изпращане на задължителна работа на лица, наказани от народните съвети, на които „е трудно наказанието им чрез съдебните власти или дори пращането им в ТВО“.[799]

По политически и класов белег става и разпределянето в работните групи. Безпартийните и *по-бедните* са изпращани на обектите във и около София, а останалите – на корекциите по река Искър и отводнителните канали в Бръшлянската и Айдемирската низина.[800]

С бюджета за 1949 г. отделение „Трудова мобилизация“ става отделение в отдел „Затвори и ТВО“. От 4 май 1949 г. името на закона е *Закон за трудова мобилизация* и обхваща всички лица, които не упражняват общественополезен труд или с живота и поведението си представляват заплаха за обществения ред и морал. Засилва се тенденцията към политическа репресия – намалява общият брой на предложените (поради местни строителни проекти), но се повишава процентът на „заможните и вражески настроените“.[801] През 1949 г. отделение „Трудова мобилизация“ започва да прави планове за създаване на постоянни лагери и собствени обекти, стопанства и работилници.[802] То вече има помощно стопанство в района на

---

[798] **АКРДОПБГДСРСБНА –** М, ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

[799] **АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. Б, а.е 8.**

[800] **Доклад** от началник на отделение „Трудова мобилизация“ относно подготвителната работа по мобилизацията за 1949 година, 19.05.1949 г. До отговорния секретар при МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 1, а.е. 1205

[801] Пак там.

[802] При преговорите с Правна дирекция на Държавните земеделски стопанства се изяснява, че нуждите на ДЗС са за 1600 трудово мобилизирани жени, но обектите са малки, за по 50-150 човека, и са разпръснати из цялата страна, което прави трудни контрола и ръководството от МВР и създава чести неразбирателства за задълженията и сметките на ДЗС. Като се аргументира с това, че работата на разпръснати из страната обекти, които се определят на момента, *е* свързана с големи трудности и неоправдани разходи и неуспешно провеждане на политико-възпитателната работа, началникът на отделение „Трудова мобилизация“ предлага на министъра на вътрешните работи да докладва пред Министерския съвет за издаването на постановление, с което на отделението да се възложи корекцията на река Искър до Червен бряг в срок от 5 години, като земите между двете диги на корекцията, принадлежащи на

Гиген с около 200 дка зеленчукови и фуражни култури и собствено производство на тухли в тухларната фабрика „Гошо Манасиев“ в Красно село в София. Но през май 1950 г. отделение „Трудова мобилизация“ е ликвидирано и се преустройва в отделение „Ниски строежи“ (мелиоративни работи и ръководство на затворническите групи в мините и кариерите) в Стопанския отдел при фонд „Затвори и ТВО“. Законът за трудовата мобилизация е отменен с указ на Президиума на Народното събрание №521, обнародван в „Държавен вестник“, бр. 235 от 5 октомври 1950 г.

Спомените на трудово мобилизираните са, че са задържани от милицията и изпращани в лагерите на „Трудова мобилизация“ с охрана и на групи. Лагерите на „Трудовата мобилизация“ са сезонни. Условията и режимът в тях зависят от ръководството на трудовата група и от профила ѝ (младежи, жени, врагове).[803]

Извън системата на ТВО е и ***лагер „С“*** или ***Специален лагер, гр. Пазарджик.*** Създаден е в края на 1947 г. като поделение на контраразузнавателния отдел II в ДДС. Функционира без никаква законова регламентация, нелегално и секретно за всички институции извън ДДС, със знанието и разрешението само на Георги Димитров и Антон Югов от политическото и държавното ръководство.

служба „Мелиорации“ при Министерството на електрификацията, бъдат дадени за ползване от отделението и така то да установи лагерните обекти на едно място, да може да си съставя реален производствен план и да развие зеленчуково и скотовъдно стопанство. Освен това отделението планира със съдействието на МВР, Министерството на индустрията и Министерството на комуналното стопанство да създаде собствени занаятчийски работилници. (**Доклад** от началник на отделение „Трудова мобилизация“ относно подготвителната работа по мобилизацията за 1949 година, 19 май 1949 г. До отговорния секретар при МВР. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 1, оп. 1. а.е. 1205.)

[803] По спомени в с. Борил за неизпълнение на тежките норми се нанася побой; пребити са и двама възрастни селяни, които не гласували в подкрепа на смъртната присъда на Никола Петков (**Българският** ГУЛАГ, с. 41,42-44); в Биримирци бараките са с охрана, строи се ТЕЦ „София“, нормите са тежки, работи се до изпълнението им, наказанията са карцер и побой (**Българският** ГУЛАГ..., с. 41,70-73); в Бръшленската низина помещенията са стари складове за риба, охраната е строга, има вечерни проверки, мобилизираните са криминални и политически, между които бивши офицери (**Българският** ГУЛАГ..., с. 46-48); Горник и Чомаковци са младежки, „макаренковски“ лагери, с трудно изпълними норми, неограничен работен ден до изработването им, побои, унижения (**Българският** ГУЛАГ..., с. 48-49); Микре е с палатки, охраняван, със сравнително лек режим (**Адът.** Лагерите и затворите..., с. 542); в Крушовене няма грубости и побои, командирите са цивилни (**Адът.** Лагерите и затворите..., с. 45-46)

Помещава се в стария пазарджишки затвор. Охраната е възложена на милиция от Униформен отдел. Лагерът се ръководи от следствена група от трима разузнавачи и началник на група от отдел II – ДДС. Началникът на групата Кирил Божков е и *началник специален лагер* (през 1950 г. –*управител специален лагер).* Лагерът е под ръководството на началника на отдел II – ДС, но още в самото начало тогавашният началник на отдела Николай Задгорски нарежда за лагера да отговаря главен инспектор Т. Комитов, към когото следствената група да се обръща по всички въпроси за функционирането на лагера и на когото да докладва резултатите от следствията.

Съгласно *Инструкция за работата на групата ДС в СЛ-Пазарджик,* издадена от началника на отдел II – ДС през януари 1948 г.: *„В СЛ-Пазарджик се приемат ония лица, които са обекти на Втори отдел при ДДС – били в чужбина и върнали се нелегално. Лицата се изпращат само от Втори отдел. Лицето се поставя при пълна изолация съгласно препроводителното писмо и се работи по него съгласно поставените задачи в това писмо. Да се проверят сведенията дадени при първите разпити в Гранични войски или ДДС. Надеждните лица да се поставят в съответна обстановка за системна работа за идеен прелом и да се направят пригодни и възможни за вербуване. Добитите сведения от военен характер се изпращат на 15 дни на началника на Втори отдел за препращане в щаба на Гранични войски.“*[804]

На практика в лагера се изпращат заловени на границата или върнати от гръцките власти бегълци, турски контрабандисти, търсещи убежище чужди поданици (грък, „преминал нелегално на наша територия понеже бил преследван от монархофашистите“, арменец, преминал от Турция на път за Съветска Армения). Изпращат се и хора от следствието на ДС или вече въдворени в ТВО „Перник“.[805] Разпореждащ се безконтролно с лагер „С“, II

[804] **АКРДОПБГДСРСБНА** – М, ф. 10, оп. Б, а.е 8.

[805] Изпращането от ТВО „Перник“ в лагер „С“ става по искане на началника на II отдел до управителя на ТВО „Перник“ чрез началника на служба ВЗ или с нареждане на началника на отдел IV - ДС и началника на служба ВЗ. Управителят на ТВО „Перник“ получава указания да изпрати лицата на адрес: *за началник бюро ДС гр. Пазарджик за „С“,* като строго спазва разпределянето от II отдел на лицата в групи и датите на изпращане на всяка група.

отдел от самото начало изпраща там и дейци на ВМРО.[806] Според едни от сведенията те са „терористи и убийци от ВМРО (Ив. Михайлов), които са избивали наши партийни и прогресивни дейци“[807], а според други те са част от задържаните в масовите акции на 5-8 юни 1946 г. „във връзка с реализацията по михайловистка линия редица македонстващи и терористи бивши членове на ВМРО Ив. Михайлов, които нямаха близка дейност, за да бъдат подведени под отговорност. Поради това те бяха изпратени в специалния изолационен лагер „С“. По спомените на задържани в тази акция те преминават през жестоко следствие с инквизиции и глад в V милиционерски участък в продължение на 20-30 дни, след което са изпратени в лагера в стария плевенски затвор. В края на 1947 г. са разпратени в ТВО „Росица“, ТВО „Перник“ и лагер „С“. II отдел използва лагера и за да разрешава всякакви случаи на подозрения в шпионаж, извънзаконова репресия или грешки на следствието (например сътрудник на ДС, който „не е изпълнил възложената му задача и така провалил цялата комбинация“; българин, „неправилно обвинен в подготвяне атентат срещу др. Георги Димитров поради не-добре проведено следствие“; арменец, „служил на германското разузнаване преди и след 9.IX. 1944 г.“; български общински полицай на о-в Тасос през 1942-1944 г., който бил предаден на българската страна, след като изтърпял присъда в гръцки затвор, и пр.) *„Още от началото ни направи впечатление какво, че формирането на лагера, нелегалното му съществуване и тайнственост е едно недоразумение с самата действителност. Първо, тук се изпращаха хора по шаблон, достатъчно да е минал границата без да се държи сметка за големината на неговото провинение. Въобще изпращаха се хора безразборно, независимо от това дали са минали или не границата. Има и такива, невинни или хора с много малко провинения. Всички с малки изключения, съобразно тяхните провинения са могли да бъдат съдени или изпратени в ТВО. [...] На въпроса ми защо се изпращат хора неподходящи за лагера и такива случаи като [...] и [...], Т.*

---

[806] До 1948 г. ВМРО е обект на контраразузнавателния отдел.

[807] **Предложение** относно ликвидирането на лагер **„С“** в сегашното му състояние, 22..04.I949 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. Б, а.е. 8, т. 1.

Комитов ми отговори, че това е грешка, но нека стоят до второ нареждане, тъй като сега е неудобно да ги освободим или преместим другаде.“[808]

Така лагерът от следствен и за вербуване се превръща в лагер за продължително секретно задържане, а изглежда, и за негласно ликвидиране на някои от лицата.

За времето на съществуване на лагер „С“ в него са въдворени 137 души (1948 г. – 130, 1949 г. – 5, 1950 г. – 2). Загиват 65 от въдворените: 1947-1948 г. – 52, 1949 г. – 8, 1950 г. – 4, 1951-1952 г. – 1. Към средата на 1948 г. вече са починали 13 българи, 10 *македонци* (всъщност членовете на ВМРО), 23 турци и един германец, като *македонците* са починали от 14 до 24 март, в някои дни по двама или трима. Докладите на началника на лагера съобщават за лошото здравословно състояние на въдворените и го отдават преди всичко на условията, при които са били задържани преди това.[809] Вероятно част от смъртните случаи се дължат на тежкото състояние, в което пристигат от следствените арести, строго изолирания режим, липсата на медицински грижи и на елементарни битови условия в секретния лагер. Но свидетелски разкази говорят за извършвани убийства. В „Белене“ двама от оцелелите членове на ВМРО – четникът Стоян Вардарски и Борис Бунев, брат на Мара Бунева, споделят, че в лагер „С“ група, предвождана от Лев Главинчев, е извършвала убийства на членове на ВМРО с железни лостове и

---

[808] **Справка** от началник на лагера Кирил Божков от 22 октомври 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. Б, а.е. 8, т. 1.

[809] Според справката на началника на лагера от 22 октомври 1950 г. въдворените първоначално са били задържани в V милиционерски участък в София и са били „държани при крайно лоши условия, вследствие на които са били толкова изтощени, че не са могли да се придвижат от килията до клозета“: „Тук докараните бяха с рани по телата, туберколозни с кръвохрачене и други заболявания. Почти всички приличаха на сенки, нямащи нищо освен кожа и кости.“ През февруари 1948 г. началникът на лагера докладва на началника на отдел II – ДС, че лагеристите са с разклатено здраве, всички страдат от различни хронични заболявания, вследствие на което състоянието им от ден на ден се влошава. През април 1948 г. докладва, че тежкото здравословно състояние се дължи на застоялия живот и много малкия оклад и предлага да се направи работилница за четки или за плетене на серкмета. През юли 1948 г. е изработен правилник за вътрешния ред при специалния лагер, който определя ежедневен график по килии и етажи за едночасови разходки, бръснене през две седмици, стригане през два месеца, очевидно дотогава строгата изолация не е допускала излизане от килиите.

чукове.[810] През 1949 г. заместник-директорът на ДДС Каприел Каприелов посочва невъзможността определени лица да бъдат *законно ликвидирани* като причина за създаването на лагера: *„Лагер „С“ беше създаден [...] с цел да бъдат събрани на едно място престъпници, извършили най-тежки нарушения спрямо нашата власт, като убийства, предателства и пр., обаче в нашите закони по онова време не съществуваха текстове, по които биха могли да бъдат подведени, осъдени и ликвидирани чрез присъди.“* За двама сътрудници на РО, които са в лагера, но се оказали верни и предани на Партията другари, Каприелов подчертава, че те не познават останалите лагеристи *„и не знаят истинската цел, с която са задържани“*[811]

Към края на 1948 г. лагерът вече е изпълнил задачата си и на 6 декември 1948 г. е направено предложение за преобразуване и прехвърляне на лагер „С“ към отдел IV – ДДС и разпределяне на лагеристите според причините за въдворяването им в лагер „С“ в ТВО и за „СН“ (?). Това не е направено.

На 22 април 1949 г. заместник-директорът на ДДС Каприел Каприелов предлага на помощник-министъра за ДС Руси Христозов лагер „С“ тайно да бъде закрит, а част от лагеристите – ликвидирани:

„Горепосочените категории арестанти [...] са способни със всички средства да продължат борбата срещу страната ни, ако им се удаде и най-малкия случай за това. Освен това, дългото им престояване там им е дало възможност да узнаят за това, че редица лагерници са починали (над 60 души) и че нито един от тях не е освободен. По това не знаят нищо само напълно изолираните: втория арменец и гърка. Поради това, че съществуването на лагера в този му вид не е необходим за бъдещата работа на службата ни, както и поради възможността по един или друг начин да бъде узнат и разкрит от външни хора (което досега не е станало) и да предизвика излишни политически и други усложнения, предлагаме: посочените 16 македонци, 27 българи, 24 турци и един арменец – да бъдат ликвидирани; [...] – да бъдат освободени; гърка да бъде пратен в лагер

---

[810] **Адът.** Лагерите и затворите..., е. 485-487.

[811] **Предложение** относно ликвидирането на лагер „С“ в сегашното му състояние. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. Б, а.е. 8, т. 1.

Берковица; втория арменец да бъде пратен в ТВО“.[812]

Върху предложението на Каприелов помощник-министър Руси Христозов поставя резолюция: *„С предложението не съм съгласен. Да се изготви доклад до министъра със списък и справки за всеки поотделно заедно с белогвардееца.“*

След като на 1 декември 1949 г. Главна прокуратура внася оплакване до министър-председателя Васил Коларов за случаите на незаконно въдворяване, министърът на вътрешните работи Руси Христозов е принуден да му съобщи за съществуването на лагер „С“ и моли за запазване секретността му: *„Моля, др. Министър-председател, сведенията за тях да не се дават на Главна прокуратура, за да не бъде съобщено на близките им и да се информира чуждото разузнаване за местонахождението им. Специалният затвор в Пазарджик е създаден още през времето на др. Югов със съгласието на др. Георги Димитров. Нови лица там вече не се пращат, а намиращите се сега са представени за изселване на север.“*[813]

През септември 1950 г. по предложение на началника на отдел II – ДС министър Христозов нарежда лагерът да бъде закрит. Към 22 октомври 1950 г. в лагера се намират 54 души: 34 минали незаконно границата, 6 емигранти, 7 „македонстващи“, 4 души „ненапускали страната“, 3 души „официално предадени от гърците“. На 13 ноември 1950 г. началникът на лагер „С“ дава предложенията си за освобождаване или изпращане в ТВО „Ножарево“, ТВО „Белене“ и ТВО „Димитрово“. На 14 ноември 1950 г. комисия в състав: началникът на отдел II – ДДС Димитър Мурджев, следовател при Окръжно управление на МВР – Пловдив и управителят на лагер „С“ Кирил Божков, предлага на министъра един човек да бъде изпратен в пазарджишкия затвор за излежаване на присъда, 36 души да бъдат изпратени в ТВО „Белене“, 6 души да бъдат освободени и принудително заселени в провинцията, 9 души да бъдат оставени временно в две килии в пазарджишкия затвор, *„поради това, че знаят всичко онова, което е ставало в лагера; за същите да се излезе допълнително с предложение от името на др. министър до*

[812] Пак там.

[813] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 836.

др. Червенков да бъдат оставени завинаги в Пазарджишкия затвор или другаде поради горепосочените съображения и поради това че са врагове и даването на възможност да имат контакт с външни лица се явява опасно за авторитета на властта Със заповед на министъра от 20 ноември 1950 г. 36 души се въдворяват в ТВО „Белене“.

С доклад до министър-председателя Вълко Червенков от 30 януари 1951 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков предлага деветте души (които *знаят всичко онова, което е ставало в лагера)* да бъдат оставени завинаги в пазарджишкия затвор. На 12 февруари 1951 г. околийският началник на МВР отправя искане до началника на отдел II – ДС „осемте лица задържани без постановление по нареждане на нач. на втори отдел в затвора да бъдат изместени на подходящо място, защото не може да се осигури изолация“. Вероятно тогава са преместени в новия затвор.[814] Един от тях умира, останалите 8 остават в затвора до юни 1952 г. С министерска Заповед № 100 от 26 юни 1952 г. Антон Перосанов, Борис Бунев, Иван Янкулов, Маркар Пабучян, Никола Кангалов, Славчо Нечков, Стоян Антонов и Щерю Кощиков са въдворени в ТВО „Белене“ за срок от 7 години.[815]

На 1 юли 1954 г. началникът на управление II – ДС предлага на министър Георги Цанков, *„тъй като напоследък зачестиха твърде много заявления от страна на близките на починалите които искат да знаят за съдбата на свойте близки* да се съобщи на местните власти, за да оформят смъртни актове и да съобщят на близките.

[814] Според доклад на началника на отдел II – ДС до министъра на вътрешните работи от март 1952 г. изолацията на лагеристите е добра, те са на етажа на смъртните, настанени са в една килия, поради което няма място да легнат нощем, храната им е намалена. Предложението е да бъдат настанени в две килии и да излизат на разходка, при условие че няма да бъдат виждани.

[815] По спомените на Асен Рашев от арестуваните в плевенския затвор членове на ВМРО в пазарджишкия лагер са изпратени 25 души, от които оцеляват и са въдворени в „Белене“ през март 1952 г. Борис Бунев, Славе Чавчето, Стоян Вардарски, Никола Кангала, Антон Перосанов и Иван. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 93.) Стефан Чакъров назовава имената на Борис Бунев – брат на Мара Бунева, Слави Нечев – Чавчето, Стоян Вардарски, Петрунов, Кольо от с. Рила, Щерю Щерев, Иван Янкулов и Марко Папукчан.

1956-1962

Решението на Политбюро за повторното откриване на концлагера (Протокол „Б“ № 9 от 17 ноември 1956 г.) задава първоначалните рамки на концлагерната система. Определен е един концлагер – ТВО „Белене“, а като обект на въдворяването са посочени *„най-опасните за реда и сигурността на страната вражески и престъпни елементи, настанили се на местожителство в София и други големи градове на страната.“*

Комисия по въдворяването

Със същото решение Политбюро определя комисия за решаването „конкретно кои лица трябва да бъдат изселени от София“[816] в състав: министърът на вътрешните работи Георги Цанков – отговорник, Димитър Попов (длъжностите не са посочени, вероятно това е председателят на Софийски градски народен съвет), главният прокурор Йордан Чобанов и завеждащият отдел в ЦК на БКП Демир Борачев. Същата комисия утвърждава предложенията за въдворяване в ТВО.[817] Най-вероятно тази комисия се занимава с въдворяването само до лятото на 1957 г.

[816] Решението е: „Да се отнеме софийското жителство на ония капиталистически и кулашки елементи и разни криминални рецидивисти, за които има данни, че работят против народната власт и сега представляват обществено опасни лица. Същите, настанили се в София след 9 септември 1944 година, да бъдат изпратени в предишните им местожителства и бъдат настанени в собствените им домове или в домовете на техни близки“.

[817] В началото процедурата не е отработена. На 14 декември 1956 г. Георги Кумбилиев предава на Апостол Колчев: „Др. Колчев, др. Министър поръча да ти предам този материал ти да го доложиш в комисията“, а на 18 декември: „Др. Колчев, др. Министър поръча в бъдеще предложения за изпращане в ТВО да се проучват и докладват от теб в комисията или друг начин какъвто определите. Изпращам ти на разпореждане 3 предложения, които са постъпили при мен. Ще съобщя на др. Георгиев да предупреди поделенията да отпращат предложенията до теб.“ На 10 януари 1957 г. Апостол Колчев пише: „Др. Кумбилиев, предлагам това предложение да се даде на комисията, която преглежда постъпилите материали от провинцията. С др. Министър се договорихме на мене да се изпращат тези, които се предлагат за изселването от София или за въдворяване, за да минат през комисията, която е натоварена да се занимава с прочистването на София.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1524.)

Административно, стопанско, агентурно-оперативно ръководство

В този период няма централни структури, натоварени с административното, стопанското, политическото и агентурно-оперативното ръководство и контрол на концлагера. ТВО „Белене“ е под административното ръководство на окръжния началник на МВР – Плевен. С министерската Заповед за откриване на ТВО „Белене“ № I-182 от 22 декември 1956 г. с организацията на концлагера е натоварен окръжният началник на МВР – Плевен Георги Аргиров като председател на смесена комисия с представители на МВР и отдел „Затвори“. Ръководният, охранително-надзорният и оперативният състав на лагера е на щат към ОУ МВР – Плевен. Окръжният началник утвърждава изготвените от началника на лагера разпоредби по реда и режима в лагера и по организацията и режима на принудителния труд, утвърждава инструкциите и плановете по вътрешната охрана и пропускателния режим на острова, съгласувано с окръжния прокурор утвърждава категоризацията на въдворените. Окръжно управление МВР – Плевен има задължение да контролира, помага и отчита агентурно-оперативната работа в лагера и затвора. Органите на ДС в лагера трябва да взаимодействат с Дирекцията на Народната милиция, окръжните управления на МВР и управленията и отделите на Държавна сигурност, които са изпратили въдворените. По нареждане на началника на III управление проверки на състоянието на агентурно-оперативната работа в ТВО „Белене“ правят оперативни работници от отделение III в ОУ МВР – Плевен. По-активно участие в работата в концлагера взема V отдел в III управление, който работи по земеделската опозиция.

Този период е характерен със съжителството на ТВО и затворническото общежитие, което от 1 януари 1957 г. преминава към Министерството на правосъдието. С утвърдените от окръжния началник на МВР – Плевен на 22.XII. 1956 г. план за вътрешна охрана и отбрана на ТВО и инструкция по пропускателния режим началникът на ТВО е определен за общ ръководител на охраната на 3О и ТВО и на пропускателната служба за ТВО, 3О и о-в Персин. При

създаването на ТВО службите на ДС и Народната милиция преминават под ръководството на началника на ТВО, а земеделското стопанство остава под ръководство на затворническото общежитие.

При повторното откриване на ТВО „Белене“ вече не съществува фонд за стопанската му дейност и самоиздръжка.[818] Концлагерът се издържа от бюджета на МВР (по т. 7 – „Поддържане арести и ТВО“). При поделянето на острова между ТВО и затворническото общежитие земеделското стопанство остава към затвора и се ръководи и отчита от отдел „Затвори“ към Министерството на правосъдието.

Удвояването на въдворените в началото на 1958 г. създава затруднения с издръжката на концлагера.[819] На 4

[818] С ПМС № 79 от 12 март 1955 г. на базата на фонд „Затвори и ТВО“ е създадено предприятие на стопанска сметка „Държавни стопански предприятия при затворите“, подчинено на отдел „Затвори“ при МВР, което от 1 април 1955 г. поема цялостната издръжка на затворите, включително заплатите на управленския апарат. Съгласно ПМС № 422/30.X.1956 г. затворите, поправителните домове, „ДСП при затворите“ и ръководещият ги отдел „Затвори“ при МВР преминават от 1 януари 1957 г. към Министерството на правосъдието.

[819] На 30 януари 1958 г., в хода на Хулиганската акция, началникът на отдел „Финансово-планов“ предлага в проектобюджета за 1958 г. да се предвидят средства за издръжка освен на намиращите се в ТВО 1200 души и на допълнително 1000 въдворени „във връзка с борбата с хулиганите“, а предвидените за изграждане на път през острова до концлагерното общежитие 400 000 лв. да се съкратят, като пътят да бъде построен от въдворените, „още повече, че броят им се увеличава с хулиганите“. На 23 декември 1958 г. зам.-министър Стоян Гюров иска увеличение на кредита по „Превоз на хора“ с 465 000 лева, тъй като с одобрените кредити са посрещнати разходите по превоза на „хулиганите“ и въдворяването им в ТВО, а за покриване недостига по издръжката на въдворените в ТВО „Белене“ – с 682 000 лева.. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 21, оп. 1, а.е. 24.) В края на годината кредитът за „Поддържане арести и ТВО“ е увеличен от 2 234 000 лв. на 3 226 000 лв., а действителният разход е 3 239 000 лв. „Увеличението се наложи във връзка с въдворяването на хулиганите в ТВО „Белене“, за които при съставянето на плана и бюджета нямаше предвидени никакви средства. Поставяйки въпроса в Министерство на финансите, да ни се отпуснат необходимите средства, като за ново мероприятие, което не беше известно при изготвянето на бюджета, отговори ни се, че това ще стане в края на годината, когато стане известно какви средства точно ще ни са необходими общо по бюджета. Затова храната на въдворените хулигани се осигуряваше, като прехвърляхме кредит от други статии.“ **(Финансов** отчет за 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 21, оп. 1, а.е. 26.) Проектобюджетът на МВР за 1959 г., съставен в края на април 1959 г., предвижда 2 510 000 лв. „за разходи за издръжка на временно задържани и въдворени в ТВО „Белене“. „Намалението на кредитите за 1959 г. в сравнение с извършените разходи за 1958 г. произхожда от това, че през настоящата година значителен брой от

март 1958 г. Колегиумът на МВР решава: *„Засега да се отпусне от бюджета на МВР известна малка сума за ТВО. Възлага се на др. М. Спасов, Анг. Цанев, П. Панайотов и Басмаджиев в срок от 15 дни да проучат въпроса за издръжката на ТВО за средствата, които се получават от въдворените и да доложат в колегиума."*[820]

Идеята на Мирчо Спасов е концлагерът да получи стопанската дейност на острова. На 13 април 1958 г. в с. Белене е проведено съвещание, в което участват зам.-министър Мирчо Спасов, министърът на правосъдието Ради Найденов, неговият заместник Г. Михайлов, началникът на отдел „Затвори" Желязко Троев, заместникът му по стопанската работа Петър Варков, началникът на затворническото общежитие „Белене" Дочо Колев с няколко свои заместници, началникът на ТВО „Белене" полк. Иван Тричков с помощника си кап. Гогов, Сава Дълбоков и Петър Пушкаров от окръжния комитет на БКП в Плевен, околийският секретар на БКП в Свищов Генов и окръжният началник на МВР – Плевен полк. Георги Аргиров. Представителите на отдел „Затвори" са против предаването на целия остров с всичките стопански дейности на концлагера. Партийните функционери подкрепят МВР, като предлагат стопанските специалисти и ръководители от щата на отдел „Затвори" да бъдат прехвърлени към ТВО. На 14 април 1958 г. Спасов излага предложението си до министър Георги Цанков „да се изпълнят Правителствените указания по отношение на въдворените лица, а именно: поставени при пълна изолация от обществото, на въдворените да се осигури непрекъсната трудова дейност за тяхното времепрестояване в ТВО":

„В настоящия момент вече от един месец насам почти целия остров е залят от Дунава, като помещенията, в които се намират нашите въдворени, са обкръжени до самите входове с вода и няма никаква възможност за

въдворените лица са вече освободени и по данни на поделение ВИ предстои да бъдат освободени и др. За периода от 1 .IV. до края на годината са предвидени средства за 1500 души въдворени." В крайна сметка в бюджета са заложени 2 062 000 лв. по статия „Поддържане на арести и ТВО", а според финансовия отчет за 1959 г. действителният разход е бил 2 030 000 лв. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 21, оп. 1, а.е. 29.)

[820] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 21, оп. 1, а.е. 24.

осъществяване на трудова дейност. Обаче западната част на острова, която по разпределението се държи от затворническото общежитие, както в този момент на заливането, така и при всички досегашни няколкогодишни заливания на острова запазва в територията си една площ от около 5-6000 декара незаливана от Дунава. Върху тази площ може да се работи през всяко време на годината, като се организират различни дейности не само полевъдство, а също така производство на тухли и евентуално други трудови дейности. За използване на въдворените за работа върху тази суха площ при това сегашното положение това не може да се осъществи, тъй като водното пространство от обекта, на който са настанени въдворените, до тази суха площ е около 10 км, обаче в съседство с нея се намира обекта – помещенията на затворническото общежитие, от където по всяко време може да се организират трудови задачи на въдворените при положение, че се намират именно в обекта на затворническото общежитие. Времетраенето на заливането на острова обикновено и ежегодно продължава около 4-5 месеца, а в територията на сегашното разположение на ТВО дори и повече време. При тази обстановка очевидно е за всекиго запознат с това положение, че на остров Персин, ако се поеме изцяло от нашето министерство за трудовата дейност на ТВО, може през всяко време на годината през всички сезони да се оплътни напълно трудовите възможности на въдворените с различните съществуващи възможности за трудова дейност, като полевъдство, зеленчукопроизводство, дървообработване, ново лесозасаждане, тухларство, направа на диги с цел опазване на по-големи сухи площи при наводнение, построяване на пътища и др. Ако не се разреши въпроса за предаване на целия остров за нуждите на ТВО, въдворените лица сега на брой около 2800 души ще продължат да стоят в бездействие, както сега се намират от един месец насам в такова положение, а това очевидно напълно срива най-съществените указания за превъзпитанието на въдворените чрез ежедневен труд. В случай, че острова изцяло незабавно се предаде на разположение на ТВО върху сухата площ ще имаме възможност да организираме напрегната трудова дейност за всички въдворени без прекъсване.

Опасявайки се, че ТВО не ще може да се справи със стопанската дейност на острова, че нямало специалисти за тази цел, че въдворените работели по-лошо от затворниците, че стопанската дейност на острова била свързана с тази на затворническите общежития вън от острова и с други подобни мотиви представителите на затворническото общежитие и началниците от отдел „Затвори“ се противопоставиха за предаване на целия остров към ТВО, като излязоха със свои предложения за съвместна дейност, т.е. да освободят острова от затворници и трудовите дейности да се извършват от въдворените под тяхно ръководство. Освен това направиха и други предложения, ако се реши да бъде предаден целия остров на ТВО, то в такъв случай към ТВО да бъде предаден намиращия се край селото на брега пети обект, а също и рибното стопанство край Никопол, според мен с явна цел да осуетят предаването на целия остров към нашето министерство или най-малко да ни принудят да се съгласим на съвместна дейност.“[821]

В крайна сметка МВР приема стопанството да остане под ръководството на затвора с мотива, че цялата стопанска дейност и особено животновъдството и производството на залесителен материал и отчасти полевъдството могат да се развиват, само ако са свързани с оборите, свинарниците, складовете и други сгради на V обект край селото, където при големи и продължителни наводнения на острова се настаняват всички животни и голяма част от затворниците и тъй като островът служи като база за паша на добитъка, производство на тревен фураж, царевица за силаж, кореноплодни фуражи и зърнен фураж.[822] С нареждане № I-920 на министъра на вътрешните работи и министъра на правосъдието от 30 април 1958 г. е потвърдено оставянето и за в бъдеще под разпореждане на МВР на ползваната територия на острова, заедно със сградите, добитъка, съоръженията и инвентара съгласно Постановление на МС № 451 от 3 декември 1956 г. Отдел „Затвори“ се задължава

[821] **Докладна** записка относно съвещание в Белене между представители на Министерството на правосъдието и МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1552.

[822] **Докладна** записка за осигуряване работа на въдворените и стопанската дейност на остров Белене, 21.04.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1552.

да изтегли затворниците от острова и да освободи сградите на 1 обект. Затворниците заедно с милиционерската охрана се настаняват на V обект, на обект ДЗС „Сталин“ и в „Рибно стопанство“ край е. Белене. Работата по дигите, каналите, изкореняването и почистването на обработваеми площи, залесяването и изработването на тухли на острова се поема от въдворените и между тях постепенно се подбират хора за риболова, полевъдната работа и животновъдството. Ръководствата на ТВО и затвора се задължават да си оказват пълно съдействие в охраната, режима, работата и стопанската дейност както на острова, така и на затворническите обекти на брега, като за единоначалник е определен началникът на ТВО „Белене“. Стопанската дейност на острова продължава да се ръководи и отчита от затвора, като ръководството на ТВО трябва да оказва пълно съдействие и помощ в използването на острова за паша на добитъка, набиране на фураж и използване на подходящи площи за зърнени, фуражни и други култури.[823]

В края на 1958 г. началникът на лагера Иван Тричков отново се оплаква от двуякото ръководство на стопанската дейност на ДЗС – от една страна, работната ръка е от въдворени, намиращи се в концлагера под контрола на надзиратели и служители на ТВО, обработващи земя – собственост на МВР, а от друга страна, земята се стопанисва от Министерството на правосъдието, респективно от земеделското стопанство при затвора, „което присвоява резултатите от труда на въдворените“. За една и съща дейност се изпращат двама служители – надзирател и бригадир от стопанството. За извършването на полските работи отговарят началникът на лагера, респективно началниците на обекти, и директорът на земеделското стопанство. При това двояко ръководство не всички въпроси се решават своевременно и правилно. Тричков предлага да се приложи в действие 451-во ПМС от 3 декември 1956 г. и концлагерът *„да стане пълен господар на територията на островите в Белене и поеме в свои ръце и провеждането на стопанската дейност, като земеделското стопанство се слее с поделението. Ако се осъществи горното мероприятие и земеделското стопанство се слее с поделението и се обособи като помощно стопанство на*

[823] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. I, а.е. 4137.

същото, в организацията на поделението няма да се направи почти никаква промяна. Няма да се направи също така съществена промяна и в отчетността на поделението, тъй като сметко-плана на нашето Министерство е пригоден за отчитане дейността на помощните стопанства.“[824]

Стопанството остава към Министерството на правосъдието, а концлагерът започва да изпраща все повече работна ръка на външни обекти. Официално този труд на обекти на МВР и на местните ТКЗС, комитети на БКП и народни съвети не е заплащан, с него се „реализират икономии и печалби за държавата“. Такава форма придобива в този период идеята за самоиздръжка на концлагера.

[824] **Справки** за дейността на поделението от създаването му от XI. 1956 г. до XI. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

Отделение ВИ

Според историческата справка на фонд 12 в архива на МВР при повторното създаване на ТВО със Заповед № I-182/22.XII.1956 г. „на група служители от ДС се възлага да изпълняват задачите на отделение въдворяване и изселване“. В действителност в заповедта няма такова разпореждане, но в нея се посочва като член на комисията по организирането на концлагера Делчо Чакъров с длъжност заместник-началник на отделение ВИ.[825]

Отделение ВИ е възстановено с щата за 1957 г. като самостоятелно отделение в Държавна сигурност.[826] През 1957-1960 г. щатният състав на **отделение ВИ – ДС** с явно наименование **под. 1248**[827] се запазва един и същ и е намален през 1961 г.[828] Според историческата справка на фонд 12 с утвърдения щат за 1961 г. под. 1248 е понижено от отделение в служба, но според щата, изготвен от началника на управление „Кадри“ на 3.03.1961 г., и докладна записка за реорганизация на структурата на МВР от 6.06.1961 г. то е отделение.[829] През 1963 г. под. 1248 остава с двама щатни служители.

Щат на отделение ВИ – ДС (под. 1248)							
	1957	1958	1959	I960	1961	1962	1963
нач. отдел	-	-	-	-	-	1	-
нач. отделение	1	1	1	1	1	-	-
зам.-нач. отделение	1	I	1	1	1	1	1
ст. разузнавач	1	1	1	1	-	-	-
разузнавач	2	2	2	2	1	I	1
деловодител	1	1	1	1	1	1	-

[825] Делчо Чакъров е на тази длъжност при закриването на отделение ВИ през 1954 г.

[826] На 5 декември 1956 г. е предложено към отдел VII – ДС – „Проучване и проследяване“ да бъде създадено отделение „Въдворяване и изселване“ с 5 щатни офицерски длъжности и 2 волнонаемни, но това не е направено. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 5, а.е. 424.)

[827] На 25 декември 1957 г. са утвърдени явните наименования на някои поделения на МВР съгласно Инструкцията за работата със секретните материали, която трябва да влезе в сила от 1 януари 1958 г. В секретната кореспонденция отделение ВИ продължава да е отделение ВИ ДС – МВР, а в явната – поделение 1248. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 11, а.е. 25.)

[828] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 5, а.е. 660

[829] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 5, а.е. 660; 663.

машинописец	1	1	1	1	1	1	-

Началник на отделението е Семко Ковачев, а негов заместник е Делчо Чакъров. Със заповед от 17 април 1962 г. за началник е назначен полк. Иван Чуков и длъжността на началника на под. 1248 ***е*** повишена в началник на отдел.

Както и през първия период отделение ВИ – ДС формално продължава да бъде административна служба по организацията на въдворяването и изселването – както по линия на ДС, така и по линия на НМ. Подготвя материалите и администрира процедурата по въдворяване, превъдворяване и освобождаване от ТВО и по изселването, получава съгласието на главния прокурор, съставя досиета и поддържа картотека на всички въдворени и изселени, занимава се с молбите и жалбите, прави проверки кои от изселените не са напуснали София.

Но докато през 1951-1953 г. отделение ВИ е само координиращо звено между ТВО, окръжните и оперативните управления, отдел/управление „Затвори и ТВО“ и Специалната комисия, сега в отсъствието на централни структури за административно, стопанско, политико-превъзпитателно и агентурно-оперативно ръководство на концлагерната система то поема неформално и тези функции. На място служители на отделение ВИ (най-често Делчо Чакъров) правят проверки и дават указания по принудителния труд, битовото устройство, охраната и надзорната работа. Отделение ВИ докладва на ресорния зам.-министър на всеки 10 дни за въдворените, освободените и загиналите в концлагера, за режима и принудителния труд, за постъпилите в отделението искания за въдворяване на лица, за постъпили молби на близки на лагеристи и пр. Отделение ВИ контролира и отчита и агентурно-оперативната работа, въпреки че формално няма такива правомощия.[830] Началникът на ТВО „Белене“ изпраща на началника на отделение ВИ тримесечни перспективни планове за

[830] На 19 януари 1958 г. върху плана на отделение ВИ за работата му през първото четиримесечие на 1958 г. Мирчо Спасов поставя резолюция: „Вие не се ли интересувате имате ли задължения по агентурно-оперативната работа?“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. l.а.е. 1513.)

работата на оперативния състав и доклади за изпълнението им. През юли 1958 г. началникът на отделение ВИ докладва на зам.-министър Мирчо Спасов, че от създаването на лагера през 1956 г. оперативната работа в него се контролира и отчита от ОУ МВР – Плевен, а централно – от нито едно поделение, и ръководството не е в течение на оперативната обстановка. Тъй като в лагера има хора от цялата страна, към които проявяват интерес и централните управления на ДС, началникът на отделение ВИ предлага оперативната работа да се ръководи и отчита от поделение в министерството, като смята, че най-подходящо е отделение ВИ, което подработва материалите за въдворяване и освобождаване, а оперативните работници, които са на щат към ОУ МВР – Плевен, да преминат на щат към отд. ВИ.[831] Но и през 1959 г. оперативните работници остават в щата на ТВО „Белене" към ОУ МВР – Плевен.

* * *

Докато в предходния период ръководство и контрол върху различните сектори на концлагерната система имат няколко зам.-министри на МВР, сега това е само един от заместник-министрите по ДС, под чието ръководство е отделение ВИ. В първите месеци това е Апостол Колчев. Със Заповед № I-51 от 24 юни 1957 г. с ръководството на дейността на отделение ВИ е натоварен назначеният за заместник-министър през май 1957 г. Мирчо Спасов.[832] Мирчо Спасов упражнява непосредствено ръководство върху административната, превъзпитателната, стопанската и агентурно-оперативната дейност в концлагера.

[831] **Докладна** записка относно оперативната работа в под. 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, 8.07.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1549.

[832] Със Заповед№ I-51/24.06.1957 г. за разпределяне отговорностите на зам.-министрите на вътрешните работи на Мирчо Спасов са възложени ръководството и контролът на управления III – ДС (за борба с контрареволюцията) и V – ДС (военно контраразузнаване), отдели VII – ДС (проучване и проследяване) и IX – ДС (контразузнаване във войските, милиция-та, сред волнонаемния състав на МВР), отдел „Затвори" и отделение ВИ. Със Заповед № I-24/3.03.1958 г. е натоварен да ръководи и лично да отговаря за работата на упр. III и V – ДС, отд. VIII и IX – ДС, отдел „Затвори" и отделение ВИ – ДС. Със Заповед 1-49 от 19 март 1959 г. е натоварен да ръководи упр. III и V – ДС, упр. „Вътрешни войски", отдел IX – ДС, отдел „Затвори", отделение ВИ – ДС и ВРОГ (Въоръжените работнически отряди и групи).

Началникът на концлагера адресира лично до него доклади за обстановката в ТВО, броя и поведението на въдворените, принудителния труд, стопанската дейност, дисциплината, превъзпитанието, агентурно-оперативната работа, представя предложения за нови производства и обекти, а Мирчо Спасов му дава преки указания за концлагера, за тежестта на режима и принудителния труд на конкретни групи въдворени.

В началото еднократно Мирчо Спасов запознава останалите зам.-министри на вътрешните работи – Кумбилиев, Михайлов, А. Колчев, Гюров и А. Цанев, и началниците на II и III управление – ДС с доклад за агентурно-оперативната работа в ТВО „Белене“, взема техните мнения и забележки и внася докладите за разглеждане в Съвещателния орган на ДС.[833] Спасов докладва за състоянието на концлагера и за кампанийното въдворяване на министъра на вътрешните работи Георги Цанков. Предложения за въдворяване и освобождаване по линия на ДС продължават да се утвърждават и от Кумбилиев и Колчев до закриването на ТВО „Белене“, а заповедите се подписват от министъра и заместниците му по ДС.

Съгласно Указ № 468 на ПНС от 4 декември 1956 г. ТВО функционира под надзора на прокуратурата, принудителните административни мерки се налагат с писменото съгласие на главния прокурор, а редът в ТВО се урежда с правилник, изработен от министъра на вътрешните работи съвместно с главния прокурор и утвърден от Министерския съвет. Няма данни обаче прокуратурата да е упражнявала реален надзор.

С насочването му към „хулиганите“ местните партийни и властови структури получават по-голямо неформално участие във въдворяването, а с изпращането на „хулиганите“ на външни обекти те вземат и пряко участие в работата на концлагера. Според доклад на началника Тричков от 31 май 1958 г. една от групите *хулигани,* изпратени на външни обекти – група от 20 души, която изработва тухли за ТКЗС и съвета на с. Драгомирово и е настанена в оборите на ТКЗС „Драгомирово“, е поставена под ръководството на местните власти: *„местните*

[833] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1.а.е. 1589.

ръководители оказват съдействие при охраняването на групата и пълното оползотворяване на труда им“.

Ловешки лагер

При създаването си Ловешкият лагер продължава да бъде под. 0789 – МВР (ТВО „Белене“), но преместен на ново местоположение с част от ръководния, надзорния и охранителния състав, както и с част от въдворените в ТВО „Белене“, които зам.-министър Мирчо Спасов е утвърдил за задържане в ТВО. Концлагерът остава на административно подчинение и щат към ОУ МВР – Плевен. Както в щатното разписание на окръжното управление, така и в заповедите за въдворяване лагерът се води *ТВО Белене* или *под. 0789-МВР, с. Белене.* С министерска Заповед № К-812 от 9 ноември 1960 г. лагерът е предаден по щат към ОУ МВР – Ловеч и вече се нарича ТВО „Ловеч“, а щатът е поделен между затворническото общежитие „Белене“ и ТВО „Ловеч“.

ОУ МВР – Плевен, под. 0789 – МВР		ОУ МВР – Ловеч, ТВО „Ловеч“		
	1960		XI. 1960	1961
началник ТВО	1	началник ТВО (началник група ДС)	1	1
секретар	1			
началник отделение НМ	2	началник отделение НМ	1	1
инспектор полит. работа НМ	1			
началник обект	1			
мл. фелдиегер – сержант ДС	1			
разузнавач ДС	1	разузнавач ДС	1	1
ст. контрольор – сержант ДС	1			
машинописец	1	машинописец ДС	1	1
Надзорна служба				
ст. надзиратели	4	ст. надзиратели	3	3
надзиратели	17	надзиратели	13	13
Охрана на ЗО и ТВО				
нач. отделение НМ (нач. охрана)	1			
зам.-командир рота по полит. работа	1			
командир на рота	2	командир на рота	1	1
взводни командири	4	взводен командир	1	1
отдельонни командири	12	отдельонни командири	3	3
милиционери	124	милиционери	42	42
Тил				
началник служба Тил	1			
домакин	1	домакин	-	1
касиер	1			
заведущ склад	1	заведущ склад	-	1
старшина на рота НМ	2	старшина на рота НМ	2	2
шофьор	2	шофьор	1	1
мичман	1			
механик	1			
телефонист	2			
статистик	1			
машинописец	1			
медицински техник НМ	1	медицински техник	1	1
майстор готвач	-	майстор готвач	1	-
чистачка на цял ден	1			
всичко	191	всичко	72	73

Със Заповед на министъра № К-425 от 3 юли 1961 г. щатът на ТВО „Ловеч“ е увеличен с 1 началник на обект, 6 надзиратели, 1 отдельонен командир, 15 милиционери, 1 мл. помощник (продфуражна и вещево-обозна служба – „Тил“), 1 мл. фелдиегер ДС, 1 шофьор и 1 деловодител. Малко по-късно, вероятно в началото на август, ТВО „Ловеч“ става Трудова група към отделение „Ред и охрана“ при ОУ МВР – Ловеч. От 5 август заповедите вече не са за въдворяване в ТВО „Ловеч“, а за *изпращане в Трудовата група Кариерата – гр. Ловеч.* Щатът на Трудовата група е следният:

ОУ МВР – Ловеч, отд. „Ред и охрана“, Трудова група			
	VII. 1961	X.1961	III.1962
началник група ДС, началник Трудова група	1	1	1
началник отделение НМ (началник обект)	2	1	1
разузнавач ДС	1	1	1
машинописец ДС	1	1	1
мл. фелдиегер ДС	1	1	1
деловодител НМ	1	-	
Надзорна служба			
ст. надзиратели	3	-	-
надзиратели	19	-[834]	-
Охрана ТГ			
командир на рота	1	1	1
взводен командир	1	1	1
отдельонни командири	4	4	4
милиционери	57	79	64[835]
Тил			
заведущ склад	1	1	1
старшина на рота НМ	2	2	2
шофьор	2	2	2
медицински техник НМ	1	1	1
майстор готвач	-	-	-
домакин на стол	1	1	1
мл. помощник продфураж и ВО	1	-	-

[834] *Промените в щата на Трудовата група са утвърдени от зам.-министър Григор Шопов на 9 октомври 1961 г., като надзирателите преминават към охраната.*

[835] *Със Заповед № К-169 от 24 март 1962 г. от щата на охраната са съкратени 15 милиционери.*

ВСИЧКО	100	97	82

* * *

С преименуването на ТВО „Ловеч“ в Трудова група концлагерът е засекретен. На 10 август 1961 г. Мирчо Спасов издава окръжно до директора и зам.-директорите на Народната милиция и началниците и зам.-началниците на окръжните управления на МВР:

„Съобщавам Ви следното за напред да има точно и правилно разбиране, а именно:

Както Ви е известно ТВО с № 0789 като поделение е ликвидирано от Правителството. На това основание въдворяване на лица в ТВО няма вече и не може да има занапред. Поради това не е необходимо занапред да изпращате такива предложения по досегашните образци, съгласувано с прокурори и пр. Всичко това свързано с ТВО по досегашната практика напълно отпада и не съществува вече.

Обаче за отделни изключителни случаи по отношение на лица проявени и доказани безспорно като непоправими рецидивисти-престъпници, за които въз основа на солиден доказателствен материал се вижда, че с никакви законни средства не могат да бъдат поправени и полезни за обществото, то за такива лица изпращайте обосновани преписки, за да ви се дадат указания как да постъпвате с тях. За тази цел изпращайте справки лично на Директора на НМ, който ще докладва на мен.

Ако се наложи на някое поделение да се допита по въпроси свързани с ТВО, писмата да се изпращат до поделение 1248-МВР, а не до отделение „ВИ“ ДС, тъй като последното не съществува“.[836]

Решението за ликвидиране на под. 0789 (ТВО „Белене“), на което се позовава Мирчо Спасов, би трябвало да е решението на Политбюро от 27 август 1959 г. Не е ясно какво налага в този момент преименуването на концлагера от ТВО в ТГ и засекретяването му. Най-вероятната причина е, че заради извеждането на лагеристите на множество външни обекти и увеличаването от пролетта на 1961 г. на смъртните случаи и съответно на погребенията на остров

[836] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, а.е. 1594.

Предела край Белене концлагерът става известен на все по-широк кръг хора.[837] Освен това на 21 юли 1961 г. е извършено успешно бягство[838], след което на 24 юли министър Цанков нарежда въдворените в Ловеч да работят само на кариерата, силозите, асфалтобазата и по постройките в обекта и без негово разрешение да не бъдат извеждани на външни обекти.

Смъртността, която се е увеличила драстично от март 1961 г., след засекретяването на лагера нараства почти двойно през септември и октомври.[839] Най-накрая след редица сигнали Секретариатът на ЦК на БКП създава комисия в състав: Борис Велчев, Апостол Колчев, Никола Ангелов и Съботин Генов, която да извърши проверка.[840] Преди проверката и след нея се правят опити лагерът да бъде запазен чрез заличаването на следите за извършените престъпления и преместването му на ново място[841], както и чрез регламентиране на съществуването и

[837] На 25 май 1961 г. Мирчо Спасов докладва на министъра данните за извършената работа, като подчертава икономическата изгода за държавата от лагера – изглежда, вече е бил поставен въпросът за съществуването му. На 19 юли 1961 г. Спасов нарежда да се вземат всички мерки за запазване в тайна пренасянето на труповете и погребенията на починалите в ТВО „Ловеч“, като това се съгласува между началника на 30 „Белене“ полк. Никола Томов, началника на ОУ МВР – Плевен Александров, зам. окръжния началник на МВР – Плевен Съйков и началника на лагера Гогов. На 5 август Мирчо Спасов дава и устни указания на Гогов. (**АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1595.)

[838] Лагеристът е въдворен на 17 юли с устна заповед на Мирчо Спасов и е изпратен на външен обект – Дом на съветите в Ловеч. Той удря по главата охраняващия милиционер, взема пистолета му и успява да избяга. Обявен е за издирване и същевременно въдворяването му е оформено със заповед, подписана от зам.-министър Григор Шопов на 29 юли 1961 г., с която се изпраща в ТГ за срок от 1 година.

[839] **Таблица –** извлечение на починалите питомци в трудовата група – Ловеч за времето от месец октомври 1959 г. до 1 март 1962 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 111.

[840] В края на 1961 г. двама бегълци от лагера са заловени и предадени на следствения отдел I – ДС. Началникът на отдела Димитър Капитанов и неговият заместник Гатю Гатев правят негласна проверка на сведенията за режима в лагера чрез новоназначения началник на отделение ВИ Иван Чуков и нарушавайки служебния ред, без знанието на ръководството на МВР информират ЦК на БКП. (**Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 115-122.)

[841] В писмо до Тодор Живков началникът на отделение ВИ Иван Чуков обяснява, че през януари 1962 г., когато бил на проверка в лагера заедно с Мирчо Спасов и други служители на отделение ВИ, научил, че по заповед на Спасов се освобождават лагеристи, заличават се следи и се планира преместването на лагера на ново място. (**Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 117.)

функционирането му.[842] Въз основа на доклада на комисията с Протокол № 101 от 5 април 1962 г. Политбюро на ЦК на БКП „осъжда като порочен, несъвместим със социалистическата законност и морал, режима, установен в Трудовата група в Ловеч" и решава тя да бъде разформирована. Със Заповед № I-123 от 20.04.1962 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков и главният прокурор назначават комисия с председател ген.-майор Петко Стоянов – директор на Народната милиция, и членове: Ангел Велев – зам. главен прокурор на НРБ, и

---

[842] През февруари 1962 г. ръководството на концлагера, ОУ МВР – Ловеч и отделение ВИ работят върху правилник на Трудовата група, какъвто не е имало до този момент. ТГ е поставена под ръководството едновременно на под. 1248 – МВР и окръжния началник на МВР – Ловеч. В мнение от 17 февруари 1962 г. ОУ МВР Ловеч предлага повече конкретност при изброяване на отговорностите, особеностите на режима, грубостите, които да не се допускат, кой ще определя дали лицето се е поправило и подлежи на освобождение и т.н. Вместо това в проекта Мирчо Спасов заличава всички конкретни текстове за критериите на въдворяване, срок, условията за освобождаване, на труд, режим и бит. Заличено от Спасов е изискването в ТГ да се приемат „само закоравели престъпници – рецидивисти, безнадеждни пияници и хулигани, които с деянията и поведението си са особено опасни за обществото. Приемането в ТГ става по предложение на обществеността, ако лицата продължават да вършат остри противообществени деяния, след като са положени всички усилия и грижи за тяхното поправяне." Изпращането в лагера е „за неопределено време с цел изолация и до пълното им поправяне". Всеки трудоспособен питомец е длъжен да работи, като Спасов задрасква „трудоспособен питомец" и добавя, че тежкият и напрегнат физически труд е „без определен работен час и норми". Режимът в ТГ е строг, строга изолация от обществото с постоянен и усилен денонощен надзор. Въдворените имат право да получават писма, храна и пари отвън, като нормите се определят от ръководството на ТГ конкретно за всяко лице като поощрения, без да се допускат излишества, самоиздръжка и пр. На 30 март 1962 г., вече след проверката на комисията на ЦК, чийто доклад е подписан на 24 март 1962 г., началникът на ТГ Петър Гогов предлага като допълнения към правилника продължителността на работния ден да е до 10 часа съобразно закона и определя дисциплинарните наказания (мъмрене насаме, мъмрене със забележка на вечерна проверка, ограничаване правото на колет, кореспонденция и пари, изолиране в уединителна килия до 14 денонощия, изолиране в уединителна килия на хляб и вода до 14 денонощия) и режима (по 1 писмо да пишат и получават в месеца, до 10 лева в месеца, колет с хранителни продукти до 4 кг, като в това влизат и сурови или преработени плодове, на третия месец могат да получат по един колет с дрехи, бельо, обувки, тоалетни принадлежности и др., които не влизат в броя на колетите). Гогов предлага и нов раздел за „културно-масовата и възпитателна дейност и художествената самодейност" (каквато дотогава не е провеждана и дори изработеният през февруари 1962 г. правилник определя: „За лицата в Трудовата група главното и единствено възпитателно и поправително средство е тежкия физически труд. [...] Поправянето и превъзпитанието е основано на тежък и напрегнат общественополезен труд."). (В: ДС-административни, принудителни и наказателни мерки...)

полк. Иван Чуков – началник на под. 1248 – МВР, „която да приведе в изпълнение решението на ПБ на ЦК на БКП за трудовата група – Ловеч“. На 23 април комисията освобождава всички 30 жени от филиала на ТГ в Скравена, а от 24 април в продължение на 3 дни освобождава всички 209 мъже от ТГ „Ловеч“, като 5 са изпратени на съд.[843] Трудовата група и филиалът ѝ в Скравена са разформировани с министерска Заповед № I-152 от 8 май 1962 г., щатните бройки за нея по щата за 1962 г. са съкратени, а личният състав трябва да бъде преназначен на вакантни места.

Ловешкият лагер е замислен като концлагер за „непоправими и злостни криминални рецидивисти и хулигани“ и така довежда до логичен край развитието на ТВО „Белене“ след февруари 1958 г. като „най-ефикасно средство за борба срещу криминалната престъпност и нарушителите на общественото спокойствие“. Държавно-партийното ръководство на страната и МВР не виждат в него политически концлагер и като цяло той не е средство за репресия на традиционните политически противници.[844] Случаите на политическо въдворяване са представяни като криминални още в предложенията от местните органи на МВР. Същевременно в много от предложенията наред с криминалния или битов мотив се изтъкват и политически провинения, следвайки създадената в последната година на ТВО „Белене“ практика на заличаване на границата между политическото и криминалното въдворяване.[845]

Този „криминален статут“ на концлагера довежда до

[843] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп 1, а.е. 1520.

[844] По условията на създаването му въдворяването в Ловешкия лагер трябва да е само по линия на НМ и повечето от заповедите са оформени именно така. Изключение прави заповедта от 24 ноември 1960 г. за въдворяване на лица по линия на ДС. В обвинителния акт по делото за лагерите прокуратурата посочва 31 души, които са въдворени по политически причини. **(Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 182.) Дори бегъл преглед на тези 31 имена показва, че списъкът е непълен и в него отсъства например религиозният проповедник Йордан Дренков.

[845] Вероятно в случаите на лично преследване това е било начин да се осигури по-тежка репресия. Например при въдворяването на „безделник, водещ неморален живот с жени, заради когото жената на партиен секретар напуснала семейството си“, окръжният началник на МВР – Пазарджик добавя, че лицето е имало гаменско, хулиганско държание в Народното събрание и е влизало в лични разправии с др. Георги Димитров. Към заповедта за въдворяване Мирчо Спасов нарежда с бележка: „Др. Ковачев, да се постави на най-тежка работа в кариерата.“

пълна завършеност започналото в ТВО „Белене“ смесване на криминални и политически лагеристи, овластяването на криминални като бригадири, абсолютното отнемане на правата на въдворените и произвола с човешкото достойнство и живот.[846] Максималната експлоатация на лагеристкия труд тук също достига своя нечовешки апогей (тежък и напрегнат физически труд без норми, без почивка и определено работно време, извършван на бегом и с побои) – веднъж като единствено средство за превъзпитание на „непоправимите нетрудови елементи“, втори път като начин да бъде компенсирана тяхната издръжка от държавния бюджет и дори да се излезе на чиста печалба.

До своята крайност достига и едноличното ръководство и контрол върху концлагера. Изпращането в него става с устно нареждане на Мирчо Спасов, а впоследствие се оформя със заповед. Ако до есента на 1959 г. заповедите за въдворяване в ТВО „Белене“ са подписвани от министъра на вътрешните работи Георги Цанков и неговите заместници Кумбилиев, Колчев и Мирчо Спасов, то сега те се подписват само от Мирчо Спасов (с едно изключение – бягството през юли 1961 г.). Резолюциите на Мирчо Спасов върху заповедите за въдворяване, адресирани до началника на отделение ВИ Ковачев, *(„да се изобличи пред състава като безделник и неморален и да се изпрати на най-тежка*

[846] И комисията на ЦК на БКП през 1962 г., и прокуратурата след 1990 г., и самите началници на лагера преценяват, че жестокият лагерен режим се дължи на функционирането на лагера в условия на секретност и нерегламентираност и на убеждението, че в лагера е „утайката на обществото“, „кал, която трябва да се чисти“. Режимът и трудовите норми са определяни от лагерните началници не въз основа на правилници и наредби, а следвайки буквално указанията на Мирчо Спасов да се работи до умиране, при най-тежък режим. Лагерният персонал е знаел, че такива са указанията на висшето партийно и държавно ръководство и че в лагера се изпращат най-непоправимите криминални престъпници. „На нас ни казваха, че всички, които идват, са криминални престъпници, и ние ги смятахме за такива.“ **(Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 28, 31-32) Заключението на назначената от военната прокуратура през юли 1990 г. лекарска експертиза е, че при постъпването в лагера и през цялото време въдворените са подлагани на жесток и безпричинен побой, на заплахи и издевателства, нечовешки условия на живот и труд, системно недохранване, не са можели да говорят помежду си, да се оплакват, да имат контакт с външния свят, да четат литература, да получават медицинска помощ – те не са имали никаква възможност да запазят личното си достойнство и самочувствие на човешки същества. **(Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 29.)

работа в кариерата“) са решавали съдбата на въдворения. Отделение ВИ ежеседмично докладва лично на Мирчо Спасов за въдворените, освободените и смъртните случаи в Ловешкия лагер, за режима, принудителния труд и производствената дейност и координира между окръжните началници и началника на лагера изпълнението на нарежданията на Спасов. Той лично или чрез отделение ВИ (най-често чрез зам.-началника на отделението Делчо Чакъров, докато назначеният в началото на 1962 г. нов началник Чуков е заплашително предупреден да не се занимава с лагера) дава нарежданията си на началника на лагера и на окръжните началници на Плевен и Ловеч. Окръжните началници на Плевен Георги Аргиров и на Ловеч Кирил Александров осъществяват прекия контрол. Изглежда, те се занимават и с осигуряването на работни обекти.

Министър Цанков получава доклади от Мирчо Спасов за концлагера, а според показанията на Григор Шопов пред прокуратурата той лично е чувал устни указания от Георги Цанков за най-строго третиране на лагеристите.[847]

Политическо ръководство

Политбюро на ЦК на БКП взема решенията за откриване на ТВО „Белене“ и закриването му и определя обектите на въдворяването (с решението от 17.11.1956 г.: „вражеските и престъпни елементи от София и другите големи градове“, с решението от 21.01.1958 г.: „отявлените и вредните за обществения ред и спокойствие хулигани, крадци-рецидивисти и други разложени елементи“). Получава докладите на вътрешния министър Георги Цанков за въдворяването след масовите акции на 5 ноември 1956 г. и януари-февруари 1958 г., за условията на живот в лагера, режима, мерките за превъзпитание, принудителния труд и поведението на въдворените. Политбюро се занимава и с конкретни въпроси – след Хулиганската акция министър Цанков предлага Политбюро да одобри въдворяването в ТВО „Белене“ за срок от една година на задържаните непълнолетни лица. За разлика от първия период, сега решенията на Политбюро само формализират вече

[847] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 137.

приведените в действие решения на Тодор Живков по предложения на министъра на вътрешните работи Георги Цанков и зам.-министър Мирчо Спасов или вече подготвените акции.

За първи път Политбюро замаскира своята роля при създаването на Ловешкия лагер. Министърът на вътрешните работи се обръща към Политбюро за разрешаване на въдворяването в края на октомври 1959 г., когато лагерът вече е създаден. Но след Указ № 10/10.01.1959 г. на ПНС и след решението на Политбюро на ЦК на БКП от 27 август 1959 г. за ликвидиране на ТВО няма законово основание за съществуването на новия лагер и предложението е оставено без решение „черно на бяло“. С мълчаливото си съгласие Политбюро одобрява съществуването на Ловешкия лагер извън закона и го предопределя като място на произвол без нормативна регламентация на процедурата на въдворяване, на режима, реда, принудителния труд, ръководството и контрола на концлагера.[848]

---

[848] Политбюро не взема формално решение за продължаване на въдворяването, но друго негово решение от началото на 1960 г. води до една нова кампания срещу хулиганите. С Протокол „Б“ № 1 от 14.01.1960 г. Политбюро приема решение „За по-нататъшно подобряване дейността на органите на МВР, за по-широко участие на социалистическата общественост в опазване на обществения ред, за засилване на профилактичната и възпитателната работа в борбата срещу престъпността“. То копира постановлението на ЦК на КПСС и Съвета на министрите на СССР от 2.03.1959 г. „За участие на трудещите се в охраната на обществения порядък в страната“, според което профилактиката и възпитанието трябва да вземат превес над репресията и някои функции на органите за сигурност да се прехвърлят на обществените организации. По съветския пример Политбюро създава доброволни отряди на трудещите се и другарски съдилища по месторабота и към обществените организации и задължава МВР, Министерството на просветата и културата, ЦК на Комсомола и окръжните комитети на БКП да засилят борбата с младежката и детската престъпност и трудовото им превъзпитание. Решението е взето по доклад на министър Цанков, след като от средата на юни до средата на юли 1959 г. в Москва са били за запознаване с опита на КГБ министър Цанков, първият зам.-министър Кумбилиев, началникът на I управление Господин Гочев и началниците на отдели Андрей Андреев и Георги Куманов, началникът на II управление Богдан Думков и заместникът му Борис Манов, началникът на III управление Георги Кръстев и Никола Ангелов от отдел „Административен“ на ЦК. Кумбилиев и Ангелов посещават и две детски трудови колонии край Москва. (**Информация** на Г. Кумбилиев пред съвещание на актива на МВР, 11.08.1959 г. – В: *КГБ* и ДС – връзки и зависимости. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2010.) С Окръжно № I-45 от 15.03.1960 г. до началниците на всички самостоятелни поделения на МВР и окръжните управления министърът на вътрешните работи дава заповед за вземане на мерки против хулиганството и престъпността, сред които и изпращането на обвиняеми в

Създадена е и система, в която политическите нареждания са предавани устно и по тесни персонални канали, пораждайки атмосфера на безнаказаност и всепозволеност. В показанията си бившият зам.-министър Григор Шопов допуска, че Тодор Живков е давал указания на Мирчо Спасов за режима в лагера и третирането на лагеристите.[849] А началникът на лагера Петър Гогов дава следните показания: *„Когато ме разпитваше комисията на ЦК и ме обвиниха, че са избивани хора, казах на Борис Велчев: „Този режим не съм го измислил аз. Това е разпореждане от София и по-специално на др. Тодор Живков.“ При тези думи Борис Велчев замълча.“*[850] Тази система на извънзаконова репресия не се ограничава до лагерния персонал, окръжните началници на Плевен и Ловеч и отделение ВИ. В нея участват местните ръководители на МВР, прокурорите и партийните функционери в страната – именно те изпращат в „несъществуващия лагер“. Според изказването на Борис Велчев на заседанието на Политбюро на 5 април 1962 г., до август 1961 г. въдворяването е ставало с подпис на окръжния прокурор, първия секретар на окръжния комитет на БКП и окръжния началник на МВР.[851] Дори през есента на 1961 г. след засекретяването на концлагера изпращането в трудовата група става е участието на всички нива на органите на МВР и със санкция на окръжния прокурор. В писмо до Тодор Живков след закриване на лагера началникът на под. 1248 – МВР Иван Чуков пише: *„Знаеха окръжните началници и целият ръководен състав на МВР,*

Ловешкия лагер: *„Срещу хулигани, за които съда не е взел мерки „под арест ", по ваша преценка може да се предлага на ръководството на МВР задържането им в каменната кариера – Ловеч, до излизането на съдебното дело".* Въз основа на решението на Политбюро от 14.01.1960 г. е издадено и Окръжно № I-38 11.03.1961 г. „За успешно водене борба с престъпници – крадци, рецидивисти и др.“. То нарежда: *„За онези криминални престъпници рецидивисти и скитници, за които органите на НМ и обществените организации са положили всестранни грижи за превъзпитанието и трудоустрояването им, но те въпреки всичко злостно нарушават обществения ред – пиянствуват, вдигат скандали и не желаят да работят, да се изготвят предложения за въдворяване.* " Окръжното е подписано от зам.-министър Ангел Цанев, а на ръка към горния текст е добавено: *„Към такива лица милост и снизхождение не бива да има!".* **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. I, оп. 11, а.е. 44.)

[849] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 137.

[850] Пак там.

[851] Пак там, с. 131.

защото те изпращаха хората в лагера, знаеха отдел „Административен" на ЦК, защото 6 месеца преди това др. Дочо Шипков е търсил помощ от отдела, знаеше главният прокурор, знаеха членовете на ЦК. Те мълчаха. Защо? Те мълчаха, защото са считали, че онова, което се върши в лагера, е правилно, и защото са били убедени, че това става със съгласието и одобрението на Политбюро."[852]

Самото закриване на концлагера е бягство от отговорност за неговото създаване и функциониране. Лагерът е закрит само защото разкритията са приети от Тодор Живков и Мирчо Спасов като персонално насочена политическа атака. Въпреки че създадената от Секретариата на ЦК комисия потвърждава нарушенията на закона и сведенията за режима в лагера, въобще не е поставен въпросът за съдебно преследване, нито е дадена гласност на случая. Наложени са партийни и служебни наказания на пряко замесените, като партийното наказание „порицание" на Мирчо Спасов е отменено по негова молба 2 години по-късно с Решение на Политбюро „А" № 162 от 2 юли 1964 г.

1964-1977

През този период съществуват поне две общежития за принудително установяване с характеристиките на концлагер. Това са ДЗС „Белене", определено като наказателно общежитие за изселени при възобновяването на изселването с правилника за приложението на чл. 14 от УНМ от декември 1963 г., и ДЗС „Ножарево", създадено във връзка със Световния младежки фестивал през 1968 г.[853]

[852] Пак там, с. 117.

[853] Възможно е към 1968 г. подобен характер да имат още две общежития: към ДСО „Стройрайон" – гр. Ихтиман и Тухларна фабрика – гр. Самоков. В подготовката на Световния младежки фестивал те заедно с общежитията в Белене и Ножарево са отбелязани като места, където специално трябва да бъдат засилени охраната и явният контрол и по време на фестивала в тях са назначени по двама служители, които да подпомогнат въоръжената охрана. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 24, оп. 1, а.е. 94.) През 60-те групи изселени са принудително установявани в селата Черни Вит и Черни Осъм, Ловешки окръг, Ножарево, каменната кариера „Мътница", Шуменски окръг, и Бобов дол. Но няма данни тези общежития да са с режим и охрана, каквито имат общежитията в Ножарево и Белене. Подобна практика на концентриране на изселени лица съществува и преди това. На 25 юли 1957 г. членът на комисията по изселването Демир Борачев пише на отговарящия за отделение ВИ зам.-министър Мирчо Спасов: „Другарю Спасов, получава се тъй, че някои

Настанените в тях са под ограничителен режим, какъвто мярката по чл. 14, буква „а“ от УНМ не предвижда: въоръжен денонощен надзор, забранено или ограничено движение извън района на общежитието, режим на свиждане и кореспонденция, хранителни дажби в зависимост от изработената норма. Така двете общежития имат основните характеристики на концлагера: **места за лишаване от свобода без присъда, по административен ред от органите на МВР като политически мотивирана наказателна репресия или като превантивна изолация на членове на политически, социални, етнически, религиозни и други групи и на лица с предишни криминални и противообществени прояви.**

Режимът обаче гледа на тези общежития като на по-тежка ограничителна форма на принудителното установяване или поне като на незавършени, незадоволителни концлагери. Основната причина е, че те са с малък брой въдворени. Освен това в тях не са изпращани главните обекти на политическата репресия. Въдворяването в тези общежития е малка част от общата репресия. Възобновеното през декември 1963 г. изселване[854] остава през целия период най-масовата

села, каквото е М. Търново, Чирпанско, се превръщат в ТВО. Аз считам, че не е целесъобразно да ги групираме.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1524.)

[854] След закриването на Ловешкия лагер МВР престава да прилага мярката изселване, без тя да е премахната от УНМ. Но изселването започва да се прилага от съда. На 4 август 1962 г. е издаден Указ № 325 на Президиума на Народното събрание *за засилване на борбата срещу лицата, отклоняващи се от обществено полезен труд и водещи противообществен, паразитен начин на живот.* Указът дава право на изпълнителните комитети на окръжните народни или приравнените с тях градски народни съвети принудително да устройват такива лица на работа в същото или в друго населено място в същия окръг от 6 месеца до 2 години, а на съда – да ги установява в друго местожителство от 2 до 5 години със задължително настаняване на работа за същия срок и с конфискация на имуществото, придобито по незаконен или нетрудов начин. Мерките могат да се прилагат и срещу лица, които „ *привидно са се устроили на работа"*, но извършват *„други противообществени постъпки".* Издирването на лицата и проверките се правят от Народната милиция и прокуратурата по инициатива на обществените организации, държавни органи и отделни граждани, а след проверката предложенията до народните съвети за мерките се правят от другарските съдилища, доброволните отряди на трудещите се, отечественофронтовските, професионалните, комсомолските, кооперативните и другите обществени организации, а предложенията до съда – от районния прокурор. Решението на съда за изселване се прилага от органите на

репресивна мярка. МВР, Министерството на правосъдието и Главна прокуратура държат на запазването на административните мерки заради възможностите за спешна, масова и превантивна репресия.[855]

Но изселването не притежава възможностите на ТВО за изолация, контрол, репресия и принуда към труд на големи групи хора. При възобновяването на изселването през декември 1963 г. министър Дико Диков заявява, че чл. 14 от УНМ и самият УНМ е слаб и МВР ще работи за

Народната милиция.

[855] През април 1966 г. при обсъждането на новия наказателен кодекс началникът на под. 1248 – МВР аргументира запазването в УНМ на принудителното установяване: „Независимо от това, че в проекто-наказателния кодекс се предвижда въз основа на чл. 37 и 51 задължително заселване, то правилно ще бъде чл. 14 от УНМ да се запази за особено важни случаи, тъй като съдът няма да бъде в състояние да проведе по-голяма акция, като тази по унгарските събития, януарската 1958 година и др. Освен това, нека се има предвид и това, че административната мярка „изселване" престъпният свят я има за по-тежко наказание отколкото изтърпяването на присъда." **(Справка** как е прилаган досега чл. 14 от Указа за Народната милиция, 2.04.1966 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 3.) През 1969 г. при обсъждането на промени в чл. 14 от УНМ Министерството на правосъдието с писмо № VI-1179/13.V.1969 г. и Главна прокуратура с писмо № Н-330/20.V.1969 г. заявяват съгласието си със съществуването на административните мерки, намират ги за „целесъобразни и оправдани" и смятат, че имат „подчертано превантивен характер и значение" и „несъмнено допринасят за ограничаване на престъпните прояви от определена категория лица – рецидивисти, безделници, скитници и други, които въпреки вземаните мерки, продължават да имат опасно за обществото поведение", поради което мерките „представляват ефикасно средство за предотвратяването на престъпността и антиобществените прояви и за осигуряване на обществения ред в страната". През 1974 г. началникът на под. 10001 – МВР („Въдворяване и изселване") полк. Семко Ковачев обобщава резултата от прилагането на изселването в този период: „Приложението на чл. 14 от УНМ е важно средство в ръцете на МВР. При всички случаи, когато вражеските елементи се надигнат – прилагането му дава добър ефект. Така беше през януари 1968 г. във връзка с корекцията на цените на някои стоки. След като бяха изселени стотина човека – вражеските изказвания изведнаж секнаха. Във връзка с фестивала също се взеха известни мерки като се изселиха към 200-300 души по линия на ДС и НМ – това също даде добри резултати." **(Справка** относно поведението на лицата изселвани по линия на ДС и завърнали се по предишните си местожителства, 12.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 708.) През 1975 г. в становище по проектозакона за Народната милиция ДНМ изказва мнение, че: „Този институт [принудителните административни мерки] следва да продължи своето съществуване и през следващите години, тъй като с негова помощ се решават важни задачи, свързани с осигуряване на

изменение на указа, „за да дадем подобрение и на чл. 14, да го направим по действен и настъпателен“: *„Този правилник засега удовлетворява. Ставаше въпрос при нас и за лагер или ТВО. Ние се спряхме на с. Белене, но това не е лагер, тъй като последния предвижда охрана, храна, легла и т.н. Но в новия указ и този въпрос за лагерите трябва да се реши, за да имаме ние в ръцете си законна форма и в случай на усложнена обстановка, да действуваме.“*[856]

На 10 октомври 1964 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков, министърът на правосъдието Петър Танчев и главният прокурор Иван Вачков докладват на Политбюро на ЦК на БКП, че от възобновяването на изселването на 9 декември 1963 г. са изселени 754 лица. Те са настанени на работа в ДГС, ДЗС, каменни кариери, мини и др. работни обекти, повечето работят добре, но някои „отказват да работят, отдават се на пиянство, крадат, бягат от работните места и разлагат дисциплината сред останалите добри производственици“. Тъй като „не се охраняват от органите на Народната милиция и няма орган, който да ги застави да работят, те на практика дискредитират мероприятията по чл. 14 от УНМ“. Такива лица трябва бързо да бъдат изолирани от останалите изселени. *„До сега 38 души от изброената категория лица са изпратени на остров „Персин“ край с. Белене, Плевенски окръг, като са придадени на работа в ДЗС – Белене, което експлоатира земята на острова. Същите не могат да напускат острова без разрешение на началника на поделението, което охранява Трудово поправителното общежитие за*

обществения ред, охраната на социалистическата и личната собственост и пр. С него се действува възпиращо на асоциално настроени лица, извършва се индивидуално-възпитателна работа с потенциалните извършители на престъпления и пр. Последните не са извършили престъпления (след последното изтърпяване на наказание), но начинът на живот, който водят в разрез с моралните норми на обществото и голямата вероятност да извършат нови престъпления, сами по себе си застрашават обществените интереси. С помощта на института за налагане на принудителни административни мерки се предотвратява настъпването на очаквания обществено-опасен резултат.“ **(Справка** относно мотивиране на становището на Народната милиция за запазване института за принудителните административни мерки, налагани по чл. 14 от УНМ, възпроизведени в проекта на Закона за Народната милиция, 14.08.1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

[856] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 7, а.е. 310.

затворници. Срещу положения труд те получават възнаграждение. Но и тук същите лица не се включват в активен труд и изпълняват нормите едва 20-30%. Някои не могат да изработят дори стойността на храната, която получават. Имайки предвид, че за в бъдеще такива лица ще бъдат изпращани в ДЗС „Белене“, намираме, че е необходимо да се подобри базата на изселените лица, в която те ще работят като работници на ДЗС, ще получават пълно възнаграждение за изработената работа и ще се създаде възможност за провеждане на по-голяма възпитателна работа.“ По тази причина, както и за по-добро използване на труда на затворниците, а също и заради това, че островът е затвор, а от 1962 г. земеделското стопанство е към Министерството на селскостопанското производство и *„създадената многостранна организация и експлоатация на острова се явява крайно неудобна, особено сега, когато се увеличи броя на изселените лица, настанени на работа при ДЗС – Белене* те предлагат земеделското стопанство да се предаде на „ДСП при затворите“ при Министерството на правосъдието заедно с всички активи и пасиви, земи, машини и съоръжения, селскостопанска дейност, гори и риболов.[857]

В онзи момент Политбюро не взема подобно решение. Въпросът за концлагерно общежитие отново се повдига през 1966 г., когато за пореден път започва „борба с хулиганството“.

През април 1966 г. при обсъждането на проекта за нов наказателен кодекс началникът на под. 1248 – МВР подчертава преимуществата на въдворяването пред изселването – през 40-те и 50-те години не е извършвано изселване по линия на НМ, защото се е считало, че и на новите си местожителства лицата ще извършват престъпления и затова са изпращани в ТВО: *„Характерно е и това, че след всяка акция и изпращане на криминалния контингент в ТВО при пълна изолация и нямане възможност да извършват престъпления, значително се намаляват престъпленията, докато при изселването това не може да се постигне, тъй като и на новите си местожителства извършват кражби, хулиганства и пр.“*[858]

---

[857] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1521.

[858] **Справка** относно как е прилаган чл. 14 от УНМ от Народната милиция, 2

На 10 май 1966 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков изпраща на министъра на правосъдието Светла Даскалова проект за съвместно окръжно на МВР, Министерството на правосъдието, Главна прокуратура и Върховния съд до окръжните началници на МВР, председателите на окръжните съдилища и окръжните прокурори за засилване на борбата с хулиганството, а на 14 май – и свой доклад до Политбюро на ЦК на БКП за създаване на общежитие на МВР към ДЗС „Белене" и проектоправилници за приложението на чл. 14 от УНМ и за вътрешния ред в общежитието (вторият проектоправилник не е съхранен в архивната единица). В доклада си Диков пише, че през последните три години криминалната престъпност непрекъснато се увеличава, като двата основни фактора са скитничеството на „лица от циганското малцинство", което увеличава кражбите, и рецидивизмът, който освен че увеличава престъпността, създава нови престъпници сред младежта. Мерките, които МВР взема с постоянно наблюдение и воденето на специален оперативен отчет на рецидивистите, настаняването на работа на излезлите от затвора и вземането на административни мерки по чл. 14 от УНМ, дават някои резултати, но има една категория особено опасни престъпници рецидивисти, не повече от 500-600 души за цялата страна, с които органите на МВР не могат да се справят и които напускат работа, напускат мястото на принудително установяване, скитат из страната и извършват нови престъпления. Те не полагат обществено-полезен труд, нямат трудови навици, безделието и престъпният им начин на живот увличат млади хора, поведението им дразни трудещите се и те задават въпроса: „Няма ли власт да се справи с тях". Към тези категории са добавени и някои „много опасни форми на проституция от жени, които нямат трудови навици и не желаят да изкарват прехраната си с полезен труд" и „опасни форми на сводничество на чужденци с български гражданки". Затова целесъобразно е тези най-злостни и най-опасни за обществото около 600 души временно да бъдат изолирани от обществото. *„С тази мярка ще им се отнеме възмож-*

април 1966 г.

От началник поделение 1248 – МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 2, а.е. 3.

ността да извършват престъпления, а същевременно ще им се предостави възможност през същото време да полагат обществено полезен труд и да се издържат с трудови доходи. Не се касае за връщане към старите методи на работа, а за временно изолиране от обществото на най-опасните елементи в едно общежитие на МВР към ДЗС – Белене, където ще се устройват на подходяща работа и ще разполагат с трудовите си доходи. Режимът в общежитието ще бъде под най-строг контрол на прокуратурата. Основната цел на общежитието ще бъде със законни средства да им се въздействува да се трудят и да се отклонят от престъпния начин на живот. Изолирването от обществото на най-опасните рецидивисти ще окаже възпитателно въздействие и върху останалите рецидивисти и неустойчиви елементи на обществото. Ще бъдат взети всички мерки да не се допускат беззакония спрямо временно изселените и настанени в общежитието. […] За да се изключи възможността в общежитието на МВР да се изпращат лица с по-малка степен на обществена опасност в Правилника за приложение на чл. 14 от Указа за Народната милиция ще се внесат изменения.“ Министърът предлага Политбюро да вземе решение: *„Дава съгласие МВР да създаде общежитие към ДЗС Белене, в което да се настаняват при особено важни случаи най-опасните за социалистическото общество лица, спрямо които чл. 14 от УНМ предвижда да се взема мярката „принудително установяване в друго местожителство – за определен срок или за постоянно.“*

В изработения от МВР проект за правилник за приложение на чл. 14 от УНМ са направени следните промени. Разпределянето на изселените в две групи – едните изселвани по възможност в населени места според тяхното желание, вторите – на определени от МВР местожителства, сега става: *„Към втората група се отнасят лицата с по-тежки антиобществени прояви, рецидивисти и др., които се изселват и принудително настаняват на работа в общежитие на Министерството на вътрешните работи, към ДЗС Белене. Устройството и редът в общежитието на МВР, а също редът за работата на изселените в ДЗС се урежда с отделен правилник.“* Всяко лице, за което се предлага принудителна административна

мярка, се извиква в поделението на МВР и в присъствието на съответния прокурор началникът на поделението му обявява установените факти и се предупреждава с протокол, че при повторение на проявите ще му бъде наложена мярка по чл. 14 от УНМ. Рецидивистите и лицата, заловени в скитничество, подписват освен протокола и декларация, че до 6 месеца или друг срок, необходим за установяване на постоянната им уседналост, няма да напускат местожителството си и да посещават София, Пловдив и други големи градове и през летните месеци населените места по Черноморието по каквито и да е причини без разрешение на органите на МВР. Ако предупредените лица извършат нова антиобществена проява, срещу тях се вземат мерките по чл. 14 от УНМ. Ако предупредените рецидивисти и лица, заловени в скитничество, бъдат заловени в забранените им населени места, се предлагат за изселване в общежитието на МВР към ДЗС „Белене“. Промяна има и в реда на изпращане на новото местожителство – освен лицата, които не са изпълнили доброволно заповедта за изселване, също и тези, които се изпращат в общежитието на МВР в Белене, се изпращат там принудително под конвой.

В мнение по предложението за създаване на общежитие на МВР към ДЗС „Белене“ председателят на Върховния съд Ангел Велев прави следните забележки:

„[...] Предлаганият проект, независимо от наименованието на мястото и заведението, където се предвижда да бъдат настанявани известна категория опасни за обществото лица, по същество означава да се налага по административен път наказание лишаване от свобода. Това е в разрез с Конституцията на НРБ (чл. 82) и нашето законодателство. Не намира опора и в чл. 14 от Указа за народната милиция.

Основно положение в социалистическото наказателно право е, че не може да се наложи никому наказание, без да е извършил престъпление и че това наказание може да бъде наложено само от съдилищата по предвидения процесуален способ, който осигурява възможност на лицата да защитят законните си права и интереси. В този дух са всички партийни постановки след XX, XXII и XXIII конгреси на КПСС, Априлиския пленум и Осмия конгрес на

БКП.

Споделяме необходимостта да се вземат по-решителни мерки за борба срещу известна категория опасни за обществото лица. Считаме обаче, че предлаганото мероприятие няма да реши въпроса. Както е известно до 1961 г. в нашата страна имаше подобно общежитие, то обаче не даде положителен резултат, а напротив – доведе до груби нарушения на социалистическата законност. [...]"

Такова е становището и на министъра на правосъдието Светла Даскалова от 1 юни 1966 г.:

„[...] Ние считаме, обаче, че предлаганото мероприятие за създаване на трудово общежитие на територията на Беленския затвор изградено на принципа на изолацията и въоръжената охрана, в което да се изпращат по административен път по реда на чл. 14 от Указа за Народната милиция общественоопасни лица, поставени да работят и живеят при определен режим свързан с наказания, не е целесъобразно и не може да намери законно основание. Преди всичко нормативната уредба, предвидена в чл. 14 от Указа за Народната милиция, не може да се използува за създаването и функционирането на такова общежитие. Този текст от Указа предвижда само възможност да се установят принудително за определен срок или за постоянно посочените обществено опасни лица на друго ***местожителство.*** *Това означава, че те са длъжни да живеят в новото населено място и да работят по свой избор в съответните предприятия или учреждения, намиращи се на територията на това населено място. Създаването на трудово общежитие с изолация, охрана и определен режим свързан с наказания по същество е лишаване от свобода, което не може да бъде постановено по административен път и без наложено наказание от съд за извършено престъпление. Такова мероприятие би било в разрез с постановките на нашата Партия след Априлския пленум и с основните наши закони. Съображението, че настанените в такова общежитие лица ще работят и получават изработеното от тях трудово възнаграждение, от което ще се приспаднат разноските за издръжката им, не изменя характера на общежитието.*

[...] По тези съображения Министерство на правосъдието счита, че не е правилно и законосъобразно предложението

за създаване на трудово общежитие към ДЗС „Белене“ със специален режим и охрана за настаняване в него по реда на чл. 14 от Указа за Народната милиция на някои категории особено опасни за обществото лица. Доколкото ни е известно подобни принудителни мерки не съществуват и в другите социалистически страни. Нека при това се има предвид, че Министерството на правосъдието подготвя предложение за преминаване на ДЗС „Белене“ към Министерство на правосъдието – респ. към затвора в Белене, в какъвто случай предлаганото от Вас трудово общежитие фактически трябва да бъде устроено към едно предприятие към затвора.“[859]

Въпреки собственото си становище на 30 юни 1966 г. министърът на правосъдието Светла Даскалова заедно с министъра на вътрешните работи Дико Диков внасят в Министерския съвет доклад, с който възразяват срещу плановете островите да се предадат на Министерството на горите и горската промишленост, като два от аргументите им са следните:

„[...] Наред с това трябва да се има предвид, че територията на островите край Белене е най-подходящото място за провеждане на налагащи се в интерес на сигурността на страната мероприятия в случай на усложнена политическа обстановка или във военно време, в какъвто случай единното ръководство в тях е абсолютно необходимо условие.

Все в тази връзка трябва да се отбележи и обстоятелството, че МВР е изготвило предложение за организиране на територията на островите на трудово общежитие за временно настаняване на работа и изолиране по реда на чл. 14 от Указа за Народната милиция на най-опасните за обществото рецидивисти и други обществено-опасни лица, спрямо които приложените досега мерки за възпитателно въздействие не дават резултати“

Същият текст е повторен във възражение на министъра на правосъдието до ЦК на БКП от 11 ноември 1966 г. във

[859] **Доклади,** правилник, писма и др. за борба с хулиганските прояви; изготвяне на правилник за приложение на чл. 14 от УНМ; създаване на общежитие на МВР към ДЗС Белене. ЦДА, ф. 88, оп. 2с, а.е. 6.

връзка с искането на Министерство на горите и горската промишленост и в доклад на министрите на правосъдието и на вътрешните работи до Политбюро от 2 декември 1966 г. с предложение ДЗС към Министерството на земеделието и „Рибовъдното стопанство“ към Министерството на хранителната промишленост на остров Персин да преминат към Министерството на правосъдието. По-рано, на 13 юли 1966 г., в мнение по искането на Министерството на горите и горската промишленост завеждащият отдел „Административен“ на ЦК на БКП Иван Драгоев и зам.-завеждащият отдел „Военен“ на ЦК на БКП Г. Гочев също изказват мнение, че: *„Освен посочените съображения, островите – Белене, съгласно мобилизационните планове, са единственото място, където при усложнена политическа обстановка или във военно време могат да се изолират опасни за сигурността на страната лица. От друга страна Министерство на вътрешните работи и сега, по силата на чл. 14 от Указа за народната милиция, изпраща на същите острови опасни за обществото лица, което налага създаването и поддържането на съответната организация за тези цели.“*

На 6 декември 1966 г. с Протокол „А“ № 347 Политбюро взема следното решение: *„Смята за целесъобразно островите „Белене“ да се предоставят на Министерство на правосъдието за изграждане на производствена база на затворите и за трудово-поправително общежитие.[...]"* [860]

Така Политбюро не взема решение за узаконяване на общежитието. Проектът за нов правилник за прилагането на чл. 14 от УНМ не е утвърден и в сила остава правилникът от 1963 г. Общежитието на острова обаче продължава да съществува, а през 1968 г. е създадено и общежитието за жени в Ножарево. При това в новия правилник за приложението на чл. 14 от 8.01.1971 г. наказанието *презаселване в с. Белене* е премахнато, а с министерска Заповед № I-835/13.08.1971 г. (подписана от зам. министър Мирчо Спасов) са определени 188 населени места за принудително установяване, между които „Белене“ не фигурира.

През 1972 г. е направен нов опит за легализиране на

[860] **Протокол** на Политбюро № „А“ 347 от 6 декември 1966 г. ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6458.

общежитията от концлагерен тип. На 11 ноември 1971 г. Секретариатът на ЦК на БКП приема решение „за борба срещу моралната разпуснатост на някои граждани", а с Решение № 165 от 24 февруари 1972 г. Секретариатът одобрява министърът на вътрешните работи, съгласувано с главния прокурор и отдел „Народни съвети" при Държавния съвет, *„да определя местата за настаняване на лица, които водят неморален начин на живот, както и режима в тези места"* и възлага на министъра и главния прокурор да внесат в МС проект за постановление за задълженията на министерствата, ведомствата и народните съвети по битовото, трудовото и пр. осигуряване на настанените лица. МВР и Главна прокуратура извършват проучване на местата за настаняване, като имат предвид *„местата да бъдат подходящи за настаняването на по-големи групи лица и да създават възможности за ангажирането им с трудова дейност. По този начин ще може да се води по-организирана политико-възпитателна работа и да се въздейства на настанените лица да придобият трудови навици и усвоят известна професия. С настаняването на повече лица на едно място ще може да се осигурява системен и ефикасен контрол върху тяхното поведение и да се ограничи отрицателното влияние, което могат да окажат на трудещите се и особено на подрастващото поколение."*[861]

На 30 юни 1972 г. министърът на вътрешните работи Ангел Цанев и главният прокурор на НРБ Иван Вачков внасят проектопостановлението в Министерския съвет, но то получава забележка, че *„няма законно основание водещите неморален начин на живот да бъдат принудително настанявани в общежития и на работа под режим и контрол на Народната милиция.* Проектът отново е обсъден в отдел „Административни органи" на ЦК на БКП и преработен от вносителите. Издаденото Разпореждане № 334 от 25 август 1972 г. на Бюрото на Министерския съвет се връща към изселването по чл. 14 от УНМ, като заменя „настаняване" с „принудително установяване в друго местожителство", „местата за настаняване" с „населени

[861] **Доклад** на министъра на вътрешните работи Ангел Цанев и главния прокурор Иван Вачков до председателя на Министерски съвет Станко Тодоров, към Разпореждане № 334 на МС от 25 август 1972 г.

места за принудително установяване в друго местожителство“ и „режима в местата за настаняване“ с „реда за пребиваване в местата за принудително установяване“. Единственото ново в разпореждането е, че възлага жилищно-битовото и трудовото устройване на изселените на министерствата, ведомствата, стопанските организации и изпълнителните комитети на народните съвети, а издръжката на щатните длъжности на общинската милиция, които осъществяват административния надзор – на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети.[862]

Разпореждането не предвижда групово принудително установяване, но то е уредено с изменението на Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ, издадено във връзка с Разпореждане № 334 на МС със Заповед на министъра на вътрешните работи № I-1387 от 4 ноември 1972 г. В параграф 9 е добавена нова алинея втора: *„В определените места за принудително установяване в друго местожителство лицата, които системно водят неморален начин на живот, освен по единично могат да се настаняват да живеят и в работнически общежития, организирани, стопанисвани и ръководени от съответните министерства, ведомства, стопански организации и техните клонове или изпълнителните комитети на народните съвети, ако работят в тях.“* На същата дата, 4 ноември 1972 г., с министерска Заповед 1-1389, съгласувана с Главна прокуратура, отдел „Народни съвети“ при Държавния съвет на НРБ и заинтересуваните министерства, са определени първите пет общежития: Белене, Ножарево (за жени), Черни Осъм, Гурково и Милчина лъка (за жени). Село Милчина лъка, с. Черни Осъм и гр. Белене са добавени в списъка на населените места за принудително

[862] Разпореждането на Министерския съвет задължава министерствата, ведомствата, стопанските организации и изпълнителните комитети на народните съвети с трудовото и жилищно-битовото устройване на изселените, както и с производственото обучение и политико-възпитателната работа. Министерството на народната просвета и ИК на окръжните народни съвети са ангажирани с осигуряване на образователни курсове, а Министерството на народното здраве и ИК на ОНС трябва „да осигуряват необходимата медицинска помощ и провеждането на профилактични и възпитателни мероприятия за здравна просвета на лицата, установени принудително в други места“.

установяване. В заповедта са посочени капацитетът на общежитията и съответните предприятия, в които трябва да работят изселените.[863] В следващите месеци Черни Осъм отпада, а са добавени нови. Към 1 октомври 1974 г. съществуващите общежития са в Белене, Ножарево, Милчина лъка, Гурково и Главановци. В тях са настанени 396 лица – 168 жени и 228 мъже (тези данни са само по линия на НМ).[864]

Промяната в правилника от ноември 1972 г. и Заповед № I-1389 легализират общежитията в Белене и Ножарево, без да променят нещо в тяхната организация, освен назначаването на охрана от общинска милиция и задължаването на окръжните народни съвети с битовото им устройване. Въпреки назначенията на общински милиционери, в повечето общежития контролът над изселените се осъществява от кварталния отговорник, който трябва да прави ежедневни проверки. От създадените общежития само тези в Белене и Ножарево имат постоянна охрана и ограничителен режим.[865]

---

[863] До 100 жени в ДИП „Вида“ – гр. Видин; до 100 мъже в ДЗС – гр. Белене, Плевенски окръг; до 100 жени в ДЗС „Янко Забунов“ – с. Ножарево, Силистренски окръг; до 70 мъже в ДГС и ДДЗ „Обнова“ – с. Черни Осъм, Ловешки окръг; до 30 мъже в ДИП „Бук“ – с. Гурково, Старозагорски окръг.

[864] **Справка** за някои въпроси по приложението на чл. 14 от Указа за Народната милиция и мерки за подобряване на работата (във връзка с предстоящото обсъждане работата на Комисията по приложението на чл. 14 от УНМ). 29 октомври 1974 г. От началник на управление „Охранително“ – ДНМ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1385.

[865] В „Белене“ движението на изселените през деня е свободно само в района на II обект и се контролира от дежурния милиционер. Изселените лица не се допускат в други части на острова и на затворническите I и III обект. Напускането на острова става само с разрешение на началника на охраната на затвора. Изселените имат режим на свиждане и кореспонденция. Изселените по линия на ДС не излизат на работа на външни обекти, а тези по линия на НМ се извеждат на външни обекти под охраната на двама милиционери. Според проверка на представители на Групата за контрол и помощ при МВР, под. 10001 – МВР, управление „Охранително“ – ДНМ и Главна прокуратура от октомври 1973 г. жените от общежитието в Ножарево могат да се движат свободно на територията на селището, но са задължени в 22 часа да се завърнат в спалните помещения съгласно правилника за вътрешния ред на общежитието. Назначените един подполковник и 5 милиционери „осъществяват системен и ефикасен административен надзор“. Не се провежда „системна и целенасочена политико-възпитателна и масова работа, сега недостатъчно се оползотворява свободното време на същите лица“ и се предлага назначаването на един щатен масовик. (Доклад до министъра на вътрешните работи и главния прокурор. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.) Според проверка на Групата за контрол и помощ при МВР към 30 януари 1974 г. контролът в Ножарево се осъществява от един квартален

Независимо че съгласно разпореждането на МС тези общежития са предназначени само за лица, които водят неморален начин на живот, в тях са изолирани и лица с политически провинения, криминални прояви или психически заболявания. Общежитията за изселени дават по-добри възможности за насочване на работна ръка към определени предприятия,[866] но по правило не могат да им бъдат осигурени работни обекти, целогодишна заетост и

отговорник и 6 милиционери по щата на общинска милиция. Общежитието е в двор с жилищни сгради, в които са настанени изселените. В една от сградите е цехът на Завода за оргтехника – Силистра, в който могат да работят 40 изселени. Дворът на общежитието е заграден, пред портала на двора има постоянен милиционерски пост. Столът се намира в непосредствена близост до общежитието. Отиването до стола и до сгради на ДЗС в непосредствена близост става само с разрешение на лостовия милиционер, а установеният режим допуска отиване в селото само когато се налага. **(Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнение на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция. От началник на Групата за контрол и помощ
МВР. 30.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.)

[866] През 60-те и 70-те е направен опит чрез принудителното установяване да се насочва работна сила. В началото на 60-те комунистическото ръководство е разтревожено от недостига на работна ръка в производството, а пленумът на ЦК на БКП на 23-24 септември 1969 г. обсъжда, че след 1975 г. положението в редица отрасли ще бъде „свръхсериозно“, естественият прираст няма да може да ги осигурява с необходимата работна ръка, а големият резерв на работна сила – селското стопанство, все повече се изчерпва. Съгласно правилника от 1963 г. лицата с по-тежки престъпления са изпращани на тежка работа и в изолирани обекти: ДГС, ДЗС, мини и кариери, като местата за изселване се определят след съгласуване с ръководствата на обектите; така освен наказание и изолация се гарантира трудовото и жилищното настаняване и експлоатацията на труда на изселените. През декември 1963 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков дава указание окръжните началници да определят местата за принудително установяване, като *„ особено внимание да се обърне на Сливен – Балканбас, Толбухин – ДЗС, Силистра – ДЗС и Кюстендил – Бобов дол* **", (АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 7, а.е. 310.) До края на 60-те години обаче изселените работят главно в селското стопанство и само единици – в големи промишлени предприятия. В края на 1968 г. от 1042 изселени по линия на НМ 325 души работят в ДЗС и ТКЗС, 325 са в родните си места, 287 са изселени поединично в други населени места, 56 работят в държавни горски стопанства, 25 – в каменни кариери, 18 – в керамичен завод, 6 – в ДМП „Бобов дол“. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 10, а.е. 1423.) В правилника от 8.01.1971 г. са посочени по-конкретно органите, които имат задължения по настаняването на работа на изселените – изпълнителните комитети на народните съвети, ръководителите на предприятия, на ДЗС, ТКЗС, ДГС и други. С министерска Заповед № I-835 от 13.08.1971 г., подписана от зам.-министър Мирчо Спасов, са определени 188 места за принудително установяване в друго местожителство, като 99 са за работа в селското стопанство, 18 – в горското стопанство, 16 – в каменни кариери, 18 – в строителството и строителни предприятия, 10 – в керамичната промишленост, 14 – минната промишленост и др. Разпореждане № 334 на МС от 1972 г. и из-

приемливо заплащане.[867] В общежитията без постоянен надзор трудовата и общата дисциплина са слаби и изселените не ходят редовно на работа. Нерядко МВР среща съпротива от определените за работа предприятия, които нямат нужда от неквалифицирана работна ръка, и от местните народни съвети и партийни комитети, които не желаят да приемат изселени.[868] Други предприятия настояват пред ръководството на МВР за повече и по-постоянна работна ръка, но няма данни мащабът на изселването или неговият срок[869] да са били повлияни от стопански

мененият правилник за приложението на чл. 14 дават нови възможности за предоставяне труда на групи изселени на местни предприятия. Осигуряването на работа вече става задължение и на министерствата, а в определянето на местата за принудително установяване са включени Главна прокуратура, отдел „Народни съвети“ при Държавния съвет и съответните министерства и ведомства. Към 28 август 1975 г. от 377 изселени по линия на ДС 71 са по родните си места, 29 – в ТКЗС и ДЗС, 15 – в ДГС, 7 – в мини и кариери, 254 – индивидуално в други населени места, само един е на работа в завод, а от 1526 изселени по линия на НМ по родните места са настанени 198 души, в ТКЗС и ДЗС работят 255, в ДГС – 86, в мини и кариери – 64, на язовири и каскади – 98, поединично в други населени места – 699, във фабрики и заводи – 126 души.

[867] Към началото на октомври 1973 г. от намиращите се в Ножарево 48 жени 12 работят в промкомбинат „Камъшит“, а 36 – в селското стопанство. През зимата обаче стопанството може да осигури постоянна работа само на 10-15 жени в свинефермата. Изселените жени не желаят да работят в „Камъшит“ заради високите норми и ниското заплащане. В „Камъшит“ най-добрата работничка от селото с 4-годишен стаж за 25 работни дни получава 42,80 лв., а в селското стопанство за същите дни заплащането е средно 135,75 лв. Ниската квалификация и остарялото производство на „Камъшит“ не позволяват да се достигне заплащане от 50-60 лв., което може да осигури самоиздръжката на изселените. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.) Към 30 януари 1974 г. в цеха на Завода за оргтехника – Силистра в общежитието в Ножарево могат да работят 40 жени, но поради нередовното снабдяване с материали в някои дни не се работи и има вероятност цехът да бъде закрит. Месечната заработка е малка – за декември 1973 г. е 34 лв., а в цеха към промкомбинат „Камъшит“ изселените не желаят да работят, защото заработката *е* 60-80 стотинки на ден и в него работи само една жена. (АК**РДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 25, оп. 2, а.е. 339.) Същото е положението в „Белене“, където работата в горското стопанство е сезонна, селскостопанската работа на острова е предоставена на затвора, а затворнически групи изместват изселените и от външните работни обекти.

[868] **Справки** за работата на органите на НМ по прилагането на чл. 14 за установяване на лица на принудително ново местожителство. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 27, оп. 4, а.е. 367. **Справка** относно извършена проверка, 27 ноември 1972 г., от началник на отдел „Охранителен“ ОУ МВР – Ловеч до у-ние „Охранително“ – ДНМ и под. 10001 – МВР. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф.12, оп. 3, а.е. 708.

[869] След проверка през март 1975 г. в общежитията за групово принудително установяване в с. Милчина лъка, с. Гурково, с. Ножарево, ДЗС „Белене“ и на индивидуално заселени лица в Силистренски, Разградски, Търговищки и Сливенски окръг директорът на ДНМ обобщава: „В селищата, определени за

съображения, нито въдворяването в Ножарево и Белене – от нуждите на местните предприятия.

* * *

Организирането, ръководството и контролът върху общежитията са възложени на окръжните управления на МВР, въпреки че с прилагането на принудителните административни мерки, контрола върху изселените, битовото и трудовото им устройване, превъзпитанието и т.н. са ангажирани и народните съвети, прокуратурата, различни ведомства и тоталитарните обществени организации.[870] Началниците на окръжните управления на

групово настаняване, се осъществява по-ефикасен контрол и там следва да се изпращат лица за срок от 2-3 години. При по-голяма санкция настъпва разочарование и озлобяване на лицата, а при по-малка недоволстват ръководствата на предприятията и е невъзможно да се постигне индивидуално-възпитателно въздействие в степента, която се цели с наложената санкция." **(Справка** относно мотивиране на становището на Народната милиция за запазване института за принудителните административни мерки, налагани по чл. 14 от УНМ, възпроизведени в проекта на Закона за Народната милиция, 14 август 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

[870] Съгласно Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от декември 1963 г. контролът върху принудително установените на друго местожителство лица се осъществява от органите на МВР, прокуратурата и народните съвети. Осигуряването на работа и жилища – от съответните ведомства, към които са определени да работят. Предложения за принудителни административни мерки могат да правят другарските съдилища, доброволните отряди на трудещите се, отечественофронтовските, професионалните, кооперативните и другите държавни и обществени учреждения и организации. Органите на МВР събират писмени сведения за поведението на лицето и мнение за евентуалната мярка от обществените организации по местоживеене и месторабота. В населени места, където няма органи на МВР, народните съвети са задължени да водят книгата за разписване, да предават молбите на изселените за временно напускане на местожителството на органите на МВР, като председателите на народните съвети дават мнение, когато предават молбата. Административните мерки и наказанията се съгласуват с прокуратурата на ниво районен, окръжен и главен прокурор. По указание на министъра на вътрешните работи Дико Диков партийните секретари по места „се държат в течение, за да знаят за мерките, които предприемаме по отношение на това или онова лице". **(Протокол** от съвещание с ръководния състав на окръжните управления на МВР и Софийско управление МВР, 17 декември 1963 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 7, а.е. 310.)

Съгласно Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ, издаден със Заповед № I-29 от 8 януари 1971 г., контролът по изпълнението на мярката принудително установяване на друго местожителство се осъществява от съответните поделения на МВР. Началниците на поделенията организират

МВР предлагат местата за изселване и предприятията за трудово устройване, организират и отговарят за общежитията за групово установяване, изискват от предприятията осигуряването на общежития и работни места, а от окръжните народни съвети през 70-те – средства за ремонт и обзавеждане, организират контрола, превъзпитанието и агентурно-оперативното обслужване на изселените. През 70-те за общежитията, както и за изселените поединично пряко отговарят началниците на отдел „Охранителен“ в съответните окръжни управления на МВР. Началниците на окръжните управления и началниците на отдел „Охранителен“ изпращат справки на началника на под. 10001 – МВР за състава в общежитията за групово принудително установяване, движението на настанените в тях, нарушенията на режима и трудовата дейност. Няма и централни структури за водене на

оперативно наблюдение над принудително установените лица, провеждат лични беседи, контрол върху трудовата им дейност и мероприятия за превъзпитанието им. Контролът върху поведението на лицата се упражнява чрез оперативните работници и кварталните отговорници в района. Трудовото и битовото устройване се възлагат на ръководителите на предприятия, ДЗС, ТКЗС, ДГС и други ведомства, към които работят принудително установените. Изпълнителните комитети на народните съвети също са задължени да упражняват контрол върху поведението на изселените, съвместно с органите на МВР и обществените организации да провеждат мероприятия за превъзпитанието им, при добро поведение да правят предложения за намаляване срока на мярката, да дават мнение за разрешаването на временно напускане на населеното място. Сигнали и предложения до органите на МВР за прилагане на принудителни административни мерки могат да правят държавните и обществените органи и организации, гражданите и служителите на МВР. Сведения могат да се събират ог съответните комитети на БКП и ДКМС, от народните съвети, профсъюзите, ОФ и отделни граждани по месторабота на лицето. Репресията се съгласува с районния, окръжния и главния прокурор. Остава същата и ролята на председателите на народните съвети и пълномощниците в места, където няма органи на МВР. Ако лицето е член на БКП, за наложените мерки се уведомяват съответните партийни комитети, а ако е безпартиен – по преценка съответните народни съвети и комитетите на ОФ и ДКМС.

Съгласно Заповед № I-1387/4.11.1972 г., с която се изменя и допълва правилникът за приложение на чл. 14 от УНМ, министерствата, ведомствата, стопанските организации и изпъл-нителните комитети на окръжните народни съвети са натоварени с организирането, стопанисването и ръководството на общежитията, с трудовото и жилищно-битовото устройване, производственото обучение и политико-превъзпитателната работа с изселените, МНЗ и ИК на ОНС – и с осигуряването на медицинска помощ, профилактични мероприятия и здравна просвета, а МНП и ИК на ОНС – с курс за завършване на основно образование. Разрешение за временно напускане на принудителното местожителство се дава след съгласуване с ръководството на съответното министерство, ведомство, стопанска организация или народен съвет.

агентурно-оперативната работа по изселените и в частност в общежитията.

Задачите на ДНМ и под. 10001 – МВР по организирането на общежития не са ясно разграничени. Например през 1973 г. са били утвърдени 4 места за групово настаняване в Пернишки и Софийски окръг, без да бъдат съгласувани с ДНМ и без осигуряване на сили за милиционерски надзор. ДНМ се опитва да натовари отделение ВИ с определянето на нови общежития и трудовото им осигуряване, а отделение ВИ смята, че това е задължение на окръжните управления на МВР.[871] ДНМ предлага устройването и обзавеждането на общежитията да става под контрола на под. 10001 – МВР, а управление „Охранително“ – ДНМ да отговаря за организирането и осъществяването на административния надзор; настаняването на изселените да не става преди общежитията да бъдат завършени в окончателен вид и да бъдат приети от комисия с представители на управление „Охранително“ – ДНМ, под. 10001 – МВР, съответното териториално поделение на МВР и инвеститора и след като бъдат осигурени сили за милиционерски надзор.[872]

В случая с общежитието в „Белене“, поради това, че е на територията на затвора, има припокриване на отговорностите на МВР и други министерства. През 1963 г. с възстановяването и организирането на общежитието на II обект е натоварен началникът на ОУ МВР – Плевен Стойко Нинов, но надзорът над въдворените е възложен на

[871] През октомври 1974 г. началникът на управление „Охранително“ – ДНМ предлага под. 10001 – МВР да изучи възможностите за трудово и битово устройване на изселените и нуждата от определяне на други места за групово установяване, тъй като много от местата не са съобразени с възможностите на народните съвети да осигурят жилища и постоянна работа за изселените, особено в селскостопанските райони през зимния сезон АКРДОПБГДСРСБЦА – М (ф. 12, оп. 3, а.е. 1385). В мнение от 21 април 1975 г. по справка за ефективността на явния и негласен контрол, осъществяван от органите на НМ на лицата с приложена мярка по чл. 14 буква „а“ от УНМ, началникът на под. 10001 – МВР възразява, че не е във възможностите на поделението да търси и разкрива нови общежития за принудително настаняване на изселени – това са задължения на окръжните управления на МВР. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1389.)

[872] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнение на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция. От началник на Групата за контрол и помощ – МВР. 30.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

началника на поделението, което охранява затворническото общежитие и което въпреки че е към ОУ МВР – Плевен, е на ръководство към затвора.[873] Освен това до 1966 г. ДЗС „Белене“ е към Министерството на селскостопанското производство. Вероятно и битовото устройване е задължение едновременно на ОУ МВР – Плевен и на затвора. През 70-те това положение се запазва. Началниците на отделите „Охранителен“ в окръжните управления ръководят и контролират служителите на общинската милиция, назначени за общежитието в „Белене“, но тези милиционери са предадени на пряко ръководство към затвора. В края на 1974 г. зам.-началникът на Окръжно управление МВР – Плевен предлага: *„За поддържането на обекта и през 1975 г. Окръжният народен съвет ще осигури необходимите средства. Считаме обаче, че следва да се регламентират със съвместни заповеди взаимоотношенията и задълженията на ръководството на затвора по отношение на изселените в острова лица и нашите органи.“*[874]

През 60-те години проверки в поделенията на МВР, на чиято територия има изселени, се правят от отделение ВИ заедно с представители на отделите „Криминален“ и „Охранителен“ при Народната милиция. В края на 60-те години посещения на местата за изселване, като ДМП „Бобов дол“, ДЗС „Янко Забунов“ в Силистренски окръг и филиалите му, Пазарджик и Пловдив, прави и комисията по чл. 14. През 70-те комисията по чл. 14 посещава общежитията в Белене и Ножарево. През 70-те години контрол върху изпълнението на задълженията на окръжните управления на МВР по битовото устройване и организирането на труда и охраната на местата за групово принудително установяване осъществяват управление „Охранително“ – ДНМ, под. 10001 – МВР и Групата за контрол и помощ. Проверки на общежитията за изселени извършват комисии, в които влизат представители на

[873] **Доклад** от Д. Диков, министър на вътрешните работи, П. Танчев, министър на правосъдието, и Ив. Вачков, главен прокурор на НРБ, до ПБ на ЦК на БКП за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към ДСП при затворите при Министерство на правосъдието. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. I.а.е. 1521.

[874] **Справка** на окръжното управление на МВР – Плевен за приложението на чл. 14 от УНМ през второто шестмесечие на 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

Групата за контрол и помощ, под. 10001 – МВР, управление „Охранително“ – ДНМ, Главна прокуратура, началниците на отдел „Охранителен“ в окръжните управления на МВР и окръжните прокурори.

Формално прокуратурата е включена във всички етапи на процедурата на административната репресия. Предложенията се съгласуват с районния и окръжния прокурор. (В разясненията си от 17 декември 1963 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков дава указания, ако районният прокурор не иска да подпише предложението за мерки по чл. 14, преписката да не се спира, а да се изпрати за подпис на окръжния началник на МВР и окръжния прокурор.) Съгласието на главния прокурор е необходимо при налагане или отменяне на мярката, преместване на ново местожителство, намаляване срока на мярката и при налагане на две от по-тежките наказания: *„увеличаване срока на мярката, преместване на ново местожителство, преместване на по-тежка работа или едновременно налагане на повече от едно от тези наказания“* и *„превеждане за определен срок на местожителство в с. Белене и на работа в ДЗС „Белене“, Плевенски окръг“.* Комисията за разглеждане на предложенията вече се назначава от министъра на вътрешните работи и от главния прокурор. С изменението на правилника от ноември 1972 г. местата за изселване се съгласуват и с Главна прокуратура.

Отделение ВИ

Администриращата изселването служба продължава да е **под. 1248 (ВИ).** В щата и секретните документи то се назовава „Въдворяване и изселване“. Под. 1248 е самостоятелно поделение в МВР.

Щат на под. 1248 (ВИ) – МВР						
	1963	1964	1966	1967	1968	1969
зам.-началник отдел в управление	-	-	-	-	1	1
нач. отделение	-	1	1	1	1	1
зам.-нач. отделение	1	-	-	-	-	-
ст. инспектор	-	1	1	1	-	-

разузнавач	1	-	-	-	-	-
машинописец-специалист	-	-	1	1	1	1

Задълженията на под. 1248 в процедурата на административната репресия не са уточнени в правилника за приложението на чл. 14 от УНМ, издаден през декември 1963 г. Това става със заповед на министъра на вътрешните работи № I-32 от 7 януари 1964 г. Съгласно заповедта поделение 1248:

- получава предложенията за прилагане на принудителните административни мерки по линия на ДС и НМ и ги представя пред комисията по чл. 14;
- получава заповедите за наложените мерки за прилагане към досието и предложението;
- картотекира изселените лица, създава им спомагателни досиета за ползване от оперативните поделения, съхранява предложенията, преписи от заповедите, спомагателните досиета и всички други документи по административната мярка;
- извършва проверки по молби и жалби на изселените и техни близки, внася ги в комисията и уведомява молителите за решението;
- получава предложенията за поощрително изменение на мярката и за наказания и ги внася в комисията;
- бива уведомявано за наказанията, наложени от окръжния началник на МВР;
- в края на всяко тримесечие получава от началниците на окръжни управления на МВР аналитични справки и цифрови сведения за състоянието и резултатите от взетите мерки по чл. 14 от УНМ, а началникът на под 1248 обобщава сведенията и ги докладва на комисията и ръководството на МВР.

През 60-те години служители на под. 1248 – МВР посещават поделенията на МВР, на чиято територия има изселени. Налични са сведения от 1964 и 1965 г. за движението на изселените в ДЗС „Белене“, които началникът на охранителното отделение на затвора изпраща на началника на под. 1248 – МВР. Някои от досиетата, създавани от под. 1248 – МВР на изселените в ДЗС „Белене“ през 60-те години, съдържат сведения за надниците им, но няма достатъчно информация дали

службата е била ангажирана по пряко с организирането на общежитието и стопанската дейност на изселените.

Най-късно от 1966 г. Семко Ковачев отново е началник на поделението, а негов заместник е Делчо Чакъров.

При разделянето на МВР и КДС през 1965 г. **под. 1248** остава в МВР, а в КДС е създадено **под. 5380** за въдворяване и изселване по линия на Държавна сигурност с ранг на служба.

След обединяването на МВР и КДС отново в едно ведомство (Указ № 1156 на ПНС от 27 декември 1968 г.) в МВР продължават да съществуват две поделения – по НМ и по ДС. В утвърдения през април 1969 г. щат на МВР **поделение 1248 – МВР** има трима служители: началник на поделение с длъжност *зам.-началник отдел в управление;* зам.-началник на поделение с длъжност *началник отделение;* машинописец-специалист – волнонаемен. **Отделение ВИ – ДС при МВР** има щат (утвърден на 22 април 1969 г. от Мирчо Спасов) от един началник на отделение с длъжност – *зам.-началник самостоятелен отдел.*

Под. 1248 – МВР и отделение ВИ – ДС са обединени с министерска Заповед № I-5620 от 17 октомври 1969 г. в едно самостоятелно поделение – **под. 1248 (ВИ) при МВР. С** промени в щата от 23 октомври 1969 г. личният състав на поделение 1248 (ВИ) при МВР за 1969 г. е:

Щат на под. 1248 (ВИ) при МВР	
	1969
Зам-началник самостоятелен отдел /началник на поделението/	1
от инспектор 1V-I ст. до зам началник самостоятелен отдел	2
машинописец-специалист, волнонаемен	1

Правилникът за приложение на чл. 14 от УНМ, приет през януари 1971 г., определя следните задължения на поделение 1248 – МВР:

- картотекира лицата с мярка по чл. 14;
- съхранява оригиналните предложения и преписи от издадените заповеди;
- образува спомагателни досиета на лицата с мерки по чл. 14, букви „а“ и „б“ за ползване от поделенията на МВР;
- извършва проверки по молби и жалби на лицата с мерки по букви „а“ и „б“ и техни близки и ги внася в комисията по изселването за решение и докладване на министъра на вътрешните работи и главния прокурор;
- извършва периодични проверки по поделенията за приложението на мерките по чл. 14;
- в края на всяко шестмесечие обобщава за ръководството на МВР аналитичните справки и цифровите данни за състоянието и резултатите от мерките по чл. 14, изпратени от окръжните началници на МВР.

Съгласно този правилник предложенията за прилагане, изменение или отмяна на мерките *принудително установяване* и *забрана за напускане на местожителството* се разглеждат по доклад на началника на под. 1248 – МВР от комисия, назначена от министъра на вътрешните работи и от главния прокурор.

Щат на под. 1248 – МВР	
	1972
зам.-началник самостоятелен отдел, полковник	1
от инспектор до зам.-началник самостоятелен отдел, полковник	2
машинописец-специалист, волнонаемен	1

В изменения със Заповед № I-1387 от 4 ноември 1972 г. Правилник за приложението на чл. 14 от УНМ поделение

1248 – МВР е преименувано на поделение 10001 – МВР. Щатът за 1973 г. на **поделение 10001 (отделение „Въдворяване и изселване“) при МВР** от 4 души е утвърден на 9 февруари 1973 г. В сравнение с 1972 г. две длъжности се занижават от *зам.-началник самостоятелен отдел* в *началник отделение* и *зам.-началник отделение,* а една длъжност *началник на отделение* се занижава в инспектор IV-I степен.[875]

Щат на поделение 10001 /отделение ВИ/ при МВР	
	1973
нач. отделение, полковник	1
зам.-нач. отделение, подполковник	1
инспектор IV-1 ст., подполковник	1
машинописец-специалист, волнонаемен	1

Началник на под. 10001-МВР е полковник Семко Ковачев, а негов заместник – подполковник Делчо Чакъров.

През 70-те години ролята на отделение ВИ отново нараства и то определя местата за изселване и местата за групово изселване, контролира трудовата дейност на изселените[876], битовите условия в общежитията и организирането им, предлага промени в законодателството относно административните мерки.

След влизането в сила през 1977 г. на Закона за народната милиция, който не предвижда мярка *принудително установяване на ново местожителство,* а само *забрана за напускане на местоживеенето* (чл. 39, ал. 1, т. 1) и *поставяне под административен надзор* (чл. 39, ал. 1, т. 2), поделение 10001 – МВР продължава да организира и контролира налагането и изпълнението на административната репресия.[877] Под. 10001 – МВР се води и

[875] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф 10, оп. 6, а.е. 127.

[876] Например през 1975 г. началникът на поделение 10001 – МВР получава от началника на районното управление на МВР в Тутракан месечни сведения за заработката на изселените жени в Ножарево, на работа към завод „Добруджа“.

[877] Под. 10001 – МВР получава предложенията на окръжните или централните поделения по чл. 39, ал. 1, т. 1 и ги докладва на комисията, назначена от министъра на вътрешните работи. След което изготвя мотивирана заповед, представя я за подпис от министъра на вътрешните работи и я изпраща на Софийско градско или окръжното управление на МВР за изпълнение.

под старото си наименование под. 1248 – МВР. Заповед № I-6 от 2.1.1978 г., с която е издадена *Таблица за условните наименования в мирно време на някои поделения на МВР,* определя на под. 1248 – МВР условно наименование **под. 72020 – МВР.**[878]

Комисии по изселването

Съгласно Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от 1963 г. постъпилите в ДНМ предложения за вземане на мярка по чл. 14 от УНМ се разглеждат от комисия, назначена със заповед на министъра на вътрешните работи и главния прокурор на НРБ. Недостатъчно обоснованите предложения се връщат на съответното ОУ за допълване или нова проверка.[879] Одобрените предложения се

Решението по предложението за мярка по чл. 39, ал. 1, т. 2 – административен надзор, се взема от началника на централното поделение, окръжното управление или Софийско градско управление, който издава и мотивираната заповед, а под. 10001 – МВР получава препис от заповедта и му се възлага контролът по изпълнението ѝ. След изтичане на срока на забраната за напускане на местоживеенето поделението на МВР уведомява под. 10001 – МВР за снемането на лицето от отчет. Под. 10001 – МВР има задължение да картотекира лицата по чл. 39, ал. 1, т. 1 и да съставя спомагателни досиета за ползване от поделенията на МВР; да извършва проверки по жалби на лицата с наложена мярка по ал. 1, т. 1 или техните близки, да ги внася в комисията по налагането на мярката и да докладва решенията ѝ на министъра; да извършва периодични проверки в поделения на МВР за прилагането на превантивните административни мерки; на 6 месеца да обобщава изпратените от началниците на поделенията на МВР аналитични и статистически справки за наложените мерки и да информира ръководството на МВР.

[878] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** СДОТО – служебен архив, а.е. 102.

[879] До октомври 1964 г. комисията е върнала на Софийско управление на МВР 52 предложения по линия на ДС и 8 по линия на НМ поради „слаби или стари данни“ и въпреки това са изселени някои лица, чиито дела комисията е върнала. Зам.-министър и директор на НМ Григор Шопов пише: „Вина за това има др. Стефанов, който често пъти безпринципно настояваше да се изселват лица без достатъчно основания и липса на документация. Главната вина обаче е в комисията и преди всичко лично в мен, тъй като не можахме твърдо да отхвърлим всички непълни, недокументирани и без нова вражеска и престъпна дейност предложения за изселване.“ Според директора на НМ през декември 1963 г. материалите са по-добре под- работвани, а по-късно, през май и юни, когато в София и окръзите няма вражески и дръзки хулигански прояви, оперативните работници от Софийско управление МВР са предлагали лица за изселване въз основа на стари деяния. Ръководството на Софийско управление ги е утвърждавало и внасяло в комисията, като неведнъж липсва каквато и да е документация за предложените лица, а под. 1248 – МВР също не е реагирало на необоснованите предложения. (**Съдоклад** относно работата на Софийско управление МВР по изпълнение на чл. 14 от УНМ, 9 октомври 1964 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1522.)

докладват от председателя на комисията и с писменото мнение на комисията за утвърждаване от министъра на вътрешните работи и главния прокурор. Изселените лица могат да подават молби и жалби до централните органи на МВР чрез окръжните началници на МВР. Жалбите се разглеждат от комисията по чл. 14.[880]

На 24 декември 1963 г. със Заповед № I-765 на министъра на вътрешните работи Дико Диков и главния прокурор Иван Вачков е назначена **Комисия за разглеждане предложенията за мерки по чл. 14.** Председател е Григор Шопов – зам.-министър и директор на Народната милиция, а членове са ген.-майор Димитър Капитанов – зам. главен прокурор и прокурор на Въоръжените сили, ген.-майор Георги Кръстев – зам.-директор на Народната милиция, ген.-майор Съби Стефанов – началник на Софийско управление МВР, полк. Иван Ралев – началник на Групата за контрол и обобщаване опита на МВР, и капитан Делчо Чакъров – зам.-началник на поделение 1248 – МВР. Заповедта определя задължението на комисията да преглежда постъпващите предложения за вземане на мерки по чл. 14 от УНМ и с мнение да ги докладва за утвърждаване съгласно т. 13 от правилника за приложение на чл. 14.

Не успях да изясня дали след отделянето на КДС е създадена комисия по изселването при комитета. След сливането на МВР и КДС, през март 1969 г. министърът на вътрешните работи нарежда да се подготви сливане на двете служби – под. 1248 – МВР и отд. ВИ – ДС, и назначаване на централна комисия за разглеждане предложенията за изселване с председател зам.-министър по ДС, заместник-председател зам.-министър по НМ, представител на Главна прокуратура, представител на Групата за контрол и помощ при МВР и секретар. Привлечени към комисията квалифицирани юристи от

[880] От 9 декември 1963 г. до октомври 1964 г. са изселени 795 души – 268 по линия на ДС и 527 по линия на НМ. От тях са постъпили 263 жалби, като някои изселени подават по няколко молби. Комисията е разгледала 147 молби и е уважила 60 от тях, като е отменила мярката изселване на 29 души по линия на ДС и на 11 души по линия на НМ, а на останалите е променила мястото на изселване или е намалила срока. Разглеждането на жалбите се бави и Григор Шопов предлага комисията до края на октомври да разгледа всички жалби, след което да разглежда постъпилите жалби своевременно. (Пак там.)

Оперативно-правната група при Секретариат – МВР предварително трябва да разглеждат предложенията и да дават становище.[881] Не намерих данни дали такава комисия е създадена.

Правилникът от 1971 г. (1-29/8.01.1971) определя в параграф 10, че министърът на вътрешните работи и главният прокурор назначават комисия, която по доклад на началника на под. 1248 – МВР разглежда предложенията за прилагане, изменение или отмяна на мерките по букви „а" и „б" от чл. 14 от УНМ. Комисията разглежда предложенията по същество и предлага на главния прокурор за съгласие, а на вътрешния министър за утвърждаване на сроковете и местата за прилагане на мерките; разглежда жалбите и исканията за изменение или отмяна на мерките и прави предложение до министъра на вътрешните работи и главния прокурор; връща предложенията, които не отговарят на изискванията на чл. 14 и правилника за допълване и събиране на нови доказателства; когато има доказателства за престъпление, предлага на съответната прокуратура да образува предварително следствие или дознание за търсене на наказателна отговорност; предлага на направилите предложенията началници на поделения на МВР да приложат мерки по буква „в" или да направят предупреждение по чл. 16 от УНМ; ако намерят за необходимо, да провеждат беседи с предложените за мярката лица.

Със Заповед на министъра и главния прокурор № I-297 от 3 март 1973 г. съгласно параграф 10 от Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ са назначени две комисии.

Комисията по линия на ДС е с председател ген.-лейт. Минчо Агаин – заместник-министър на вътрешните работи (починал няколко дни по-късно), и членове: генерал-лейтенант Димитър Капитанов – заместник-главен прокурор на НРБ и прокурор на Въоръжените сили, ген.-лейт. Георги Минев – началник на Софийско градско управление на МВР, ген.-лейт. Георги Кръстев – началник

[881] **Окръжно** на министъра на вътрешните работи до началниците на централните поделения по ДС и НМ, Софийско градско и окръжните управления на МВР в страната, във връзка със заседание на Съвета по ДС за приложението на чл. 14 от УНМ, проведено през март 1969 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 708.

на Групата за контрол и помощ – МВР, и полк. Семко Ковачев – началник на поделение 10001 – МВР.

Комисията по линия на НМ е с председател полк. Георги Кръстев – заместник-директор на Народната милиция, и членове: Марин Кожухаров – началник на отдел „Специален“ в Главна прокуратура, полк. Александър Бакърджиев – заместник-началник на Софийско градско управление на МВР, полк. Кольо Демирев – заместник-началник на Групата за контрол и помощ – МВР, и полк. Семко Ковачев.

Със Заповед № 973/73 на министъра и на главния прокурор от 3 юни 1973 г. се изменя Заповед № I-297 и председател на комисията по ДС става ген.-майор Стоян Савов – зам.-министър на вътрешните работи, а на мястото на ген. Г. Кръстев влиза новият началник на Групата за контрол и помощ ген.-лейт. Георги Аргиров.

На заседанията на комисиите по чл. 14 от УНМ се вземат решения освен за изселване и прекратяване на мярката *изселване,* също и за превеждане на мъже в ДЗС „Белене“ и на жени в ДЗС „Ножарево“. Комисиите правят и посещения на място на общежитията в Белене, Ножарево, Бобов дол и др.

След 1 март 1977 г., когато влиза в сила новият ЗНМ, комисиите по НМ и ДС продължават да работят, но тъй като предложенията вече не се съгласуват с Главна прокуратура, от съставите им са извадени нейните представители. (С влизането на ЗНМ изселените за определен срок се връщат на старите си местожителства. На изселените за постоянно не е позволено да се завърнат, а е вдигнат изселническият им режим и са регистрирани като жители на новите си местожителства, като само на *далите доказателства за поправяне на поведението* са отменени заповедите и е възстановено предишното местожителство – тази отмяна става без участие на комисиите, след съгласуване с главния прокурор.)

Политическо ръководство

Според министър Дико Диков през декември 1963 г. изселването е възобновено, след като *„на органите на МВР е обърнато внимание, че сред тях има разпускане, свиване*

и отстъпване пред проявите на враговете, хулиганите и другите носители на нездрави антиобществени прояви Това очевидно е направено без специално решение на партийното ръководство. В началото на периода въпросите на административната репресия все още се отнасят до Политбюро. През 1964 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков предлага на ЦК на БКП да се разреши на органите на МВР да предприемат наказателни и административни мерки спрямо организаторите и най-активните участници в „метежа“ в Рибново.[882] През октомври същата година министрите на вътрешните работи и правосъдието и главният прокурор се обръщат към Политбюро за предоставянето на стопанската дейност на острова на Министерството на правосъдието за изграждането на собствена стопанска база на затворите и заради разширяването на общежитието за изселени. А през 1966 г. министърът на вътрешните работи предлага на Политбюро създаването на общежитие на МВР на остров Персин. Но Политбюро не взема такова формално решение, въпреки че общежитието функционира непрекъснато през периода. През 70-те години политически нареждания по административната репресия издава Секретариатът на ЦК на БКП, като в случая с Решение № 165 от 24 февруари 1972 г. за настаняване в общежития на *„лица, които водят неморален начин на живот, както и режима в тези места*

* * *

След подписването през август 1975 г. на Заключителния акт от Хелзинки МВР работи по нов Закон за Народната милиция. В проекта принудителните административни мерки са запазени, тъй като *„по отношение на определена категория лица са нужни на сегашния етап от развитието на обществото, съобразно състоянието на престъпността и противообществените прояви“.* Но тъй като *„съществуването на такива мерки, прилагани изцяло по административен ред, може да бъде повод за политически спекулации от западната пропаганда“,* са направени следните промени: премахва се принудителното установяване на друго местожителство „за постоянно“, а се

[882] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 10, а.е. 90.

определя максимален срок 5 години, забранява се прилагането на принудителни административни мерки спрямо бременни жени[883], въвежда се административно обжалване. Наред с това в проекта се премахва текстът, че мерките по чл. 14 се прилагат „в особено важни случаи“. Въвежда се еднакъв ред за прилагане на трите вида мерки – със заповед на министъра на вътрешните работи или определени от него лица, което на практика дава право на окръжните началници да налагат еднолично и трите мерки. Елиминирана е фигурата на главния прокурор, а съгласието за трите вида мерки вече се получава от окръжните прокурори. Надзорът за законност се упражнява от съответната окръжна прокуратура. Това ликвидиране на централния контрол върху административната репресия е оспорено от ръководството на ДНМ, Секретариат – МВР и отделение ВИ.[884]

[883] Само през 1974 г. в общежитието в Милчина лъка са били принудително установени 4 бременни жени. **(Справка** за някои въпроси по приложението на чл. 14 от Указа за Народната милиция и мерки за подобряване на работата (във връзка с предстоящото обсъждане работата на Комисията по приложението на чл. 14 от УНМ). 29.10.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1385.)

[884] ДНМ не е съгласна с отпадането на текста „при особено важни случаи“, като предлага това условие да се запази за мерките по букви „а“ и „б“, както и с отпадането на утвърждаването на мерките по букви „а“ и „б“ от министъра на вътрешните работи със съгласието на главния прокурор, и смята, че трябва да се запази диференцираната процедура. В случай че бъде прието окръжните началници на МВР да налагат и трите принудителни административни мерки по своя преценка и само със съгласието на окръжните прокурори, ДНМ предлага да се даде възможност за административно обжалване на мерките пред министъра на вътрешните работи или главния прокурор или за съдебно обжалване по Закона за административните наказания. Друго предложение на ДНМ е максималният срок на изселване да бъде намален на 3 години, като при повторно прилагане на мярката срокът може да бъде 5 години. ДНМ предлага и да се добави алинея, която да задължава прилагането на по-тежката мярка да е предхождано от прилагането на по-леките. **(Справка** относно мотивиране на становището на Народната милиция за запазване института за принудителните административни мерки, налагани по чл. 14 от УНМ, възпроизведени в проекта на Закона за Народната милиция, 14 август 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.) Мнението на Секретариат – МВР също е за намаляване на срока до 3 години с възможност за 5 години по изключение. За да се засилят гаранциите за законосъобразност и по-ефикасна правна защита на принудително установените, изселването да става само по решение на министъра на вътрешните работи и със съгласието на главния прокурор; да се допусне съдебен контрол от Върховния съд на НРБ, като обжалването не спира изпълнението на мярката, а съдебно обжалване не се допуска при актовете, свързани с държавната сигурност или народната отбрана. Възможността за съдебен контрол трябва да „обезсили възможните спекулации и нападки на западната пропаганда против административния ред за установяване в друго местожителство“. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

Издаденият на 29 октомври 1976 г. Закон за народната милиция не предвижда мярка *принудително установяване на ново местожителство,* а само *забрана за напускане на местоживеенето* (чл. 39, ал. 1, т. 1) и *поставяне под административен надзор* (чл. 39, ал. 1, т. 2), като прилагането им е поставено под централен контрол[885].

Но според свидетелства и някои данни, посочени тук, в главата за периода 1963-1977 г., въдворяване без законово основание продължава да има и след 1977 г. и задържани по политически причини са изпращани без присъда в затвора „Белене“ и през 1981 г. Съдейки от свидетелството на Владимир Писарски[886], въдворяването и освобождаването се прави от централна комисия на МВР, а в „Белене“ въдворените лица са под контрола на затворническата администрация.[887]

1984-1989

Въдворяването в концлагера „Белене“ отново е под формата на *принудително установяване в друго населено място.*[888] За разлика от предходния период обаче, сега режимът не гледа на въдворянето като на по-строга, общежитийна форма на изселването, а като на негласна концлагерна изолация [889] и в секретни документи на ДС общежитието е наричано ТВО „Белене“. Докато в периода 1964-1977 г. функционирането на общежитията в Белене и Ножарево е регламентирано с правилника за приложение

Началникът на поделение 10001 – МВР също възразява срещу отпадането на текста, че мерките по чл. 14 се прилагат при „особено важни случаи“, тъй като „това може да доведе до извращения“. Възразява и срещу това предложенията за мерки по чл. 14, букви „а“ и „б“ да бъдат утвърждавани от окръжните началници на МВР, тъй като в редица случаи окръжните управления предлагат за административни мерки лица, които не отговарят на изискванията на чл. 14 и само за 1974 г. са им върнати 100 предложения. Освен това изселването в друг окръг следва да се решава от ръководството на МВР и Главна прокуратура. (**Мнение** по справките на Секретариат – МВР и ДНМ, във връзка с прилагането на мерките по чл. 14 от Указа на Народната милиция, 4 декември 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.)

[885] За разлика от стария закон заповедта за мярката „забрана за напускане на местоживеенето“ се издава от министъра на вътрешните работи, а не от началника на окръжното управление. Новост е и възможността за обжалване на заповедта по административен или съдебен ред. В наредбата за прилагането на превантивните административни мерки обаче се определя, че „не подлежат на обжалване заповедите, свързани непосредствено със сигурността и отбраната на страната“.

на чл. 14 от УНМ от 1963 г. (за „Белене“) и изменения правилник от 1972 г. и заповедите за определяне местата за групово принудително установяване, сега за организирането на концлагера са издадени специални заповеди и инструкции. Под знака на кризисната целесъобразност този път създаването на концлагера не среща правните възражения на Министерството на правосъдието, Върховния съд или юристите на

[886] **Българският** ГУЛАГ..., с. 393-400.

[887] Съгласно Постановление на МС № 65 от 6 октомври 1977 г. местата за изпълнение на наказанието „лишаване от свобода“ преминават към МВР.

[888] Заради наблюдаваното от 1980 г. увеличаване на престъпността и в духа на новата политика на съветския лидер Андропов за „осигуряване жизнения стандарт“ принудителното установяване е възобновено с Указ № 2254 на Държавния съвет на НРБ от 28 юли 1983 г. като мярка по чл. 39, ал. 1, т. 1 и чл. 40а от ЗНМ. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 4, а.е. 6.) Изселването по чл. 40а, което се налага е решение на районния съдия по реда на Указа за борба с дребното хулиганство по предложение на началника на окръжното управление на МВР, става предпочитано от органите на МВР. Изборът на чл. 40а се дължи на няколко причини: изменението на чл. 39 от ЗНМ е въвело по-определени изисквания за прилагането на административните мерки, отколкото чл. 40а; чл. 40а се прилага в много кратък срок – до 7 дни, за разлика от чл. 39, който има по-сложна процедура; маскирането на политическата репресия, тъй като чл. 40а се прилага при неупражняване на общественополезен труд и неправомерен начин на доход; „сработването“ на МВР и съда на местно ниво. За годините 1984-1986 съдилищата издават 2122 решения по чл. 40а по предложение на Народната милиция, докато в комисията на МВР са внесени 153 предложения по чл. 39, ал. 1, т. 1, от които 99 са върнати поради липса на основание. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 4, а.е. 14.) Тези данни не включват принудително установените по линия на ДС. Още в началото на прилагането на принудителното установяване през 1984 г. началникът на VI управление на ДС ген. Петър Стоянов обяснява приложението на тези мерки спрямо обекти на ДС: „Чл. 39 и 40а е използван по отношение на 11 лица, които можем да считаме, че по политически причини са заселени на други места. Това е известният ви Володя Наков, който ни създава трудности и грижи. Той имаше закана, че от вчера ще започне гладна стачка и ще излезе да живее на поляните. Той е презаселен в Ножарево, където има чисто българско население и много силна партийна организация и няма други изселени. Друг случай, който ние сме използвали, това е Янко Янков, сега намиращ се в следствието. По отношение на други 5 лица от Рибново е приложен този член за изселването. Там се разбила вратата на черквата, изгорили се две знамена и т.н. Опожарителите не са намерени, но тези петимата се явяват като най-активни националисти и в същото време са намерени и други мотиви в тези два члена, за които става дума. [...] Ние считаме, а такива са и Вашите указания [на министъра на вътрешните работи], че тези членове от ЗНМ трябва да се прилагат по отношение на някои обекти и на ДС. Всъщност половината или една голяма част от тях са за контакти с капиталистически посолства, искания за изселване. Мислим, че трябва много внимателно да подхождаме по този въпрос, за да не правим „политически герои“. Заедно е това считаме, че още един път трябва да огледаме нещата, към някои обекти от списъчния отчет да приложим тези членове от ЗНМ. Нашите обекти са

Министерския съвет. Със Заповед № I-5/22.01.1985 г. на вътрешния министър Димитър Стоянов, съгласувана с министъра на правосъдието Светла Даскалова и главния прокурор Костадин Лютов, гр. Белене е добавен в списъка с определените населени места за принудително установяване на мъже по чл. 39 от ЗНМ, а организирането на концлагера *(„създаване на необходимата организация на работата по наблюдението и контрола на изселените лица, оказване конкретна помощ по битовото и трудовото им устройване“*) е възложено на окръжния началник на МВР – Плевен. Контролът по изпълнението на заповедта е възложен на съответните зам.-министри на вътрешните работи, „по чието направление ще се установяват принудително лицата“. Тъй като въдворяването на

главно онези и такива, които са изявени в някаква степен като политически противници. Изводът е, че трябва да се върнем към контингента на ДС и в София и в по-големите градове на страната.“ **(Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена в заседателната зала от 9.00 ч. на 04.06.1984 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 4, а.е. 11.) Самото изселване не е замисляно като прикрито въдворяване и при възобновяването му директорът на ДНМ Иван Димитров инструктира: „Измененията, които бяха направени в чл. 39 41, нямат нищо общо с изселванията, които се правеха в миналото по чл. 14 от отменения Указ за народната милиция, когато хората се изселваха в над 150 населени места, без да се държи точна сметка за тяхното трудово и битово устройване, а в Белене и Ловеч те работеха и живееха при изключително тежки условия. Прилагането на тези бих казал извънредни мерки, които са продиктувани от условията на оперативната обстановка през последните няколко години, е едно мощно, но извънредно опасно оръжие, което може да се обърне срещу авторитета на държавата и партията, ако ние не го овладеем и майсторски прилагаме. Затова спазването на социалистическата законност е задача номер едно при прилагането на тези мерки.“ **(Доклад** за измененията и допълненията на чл. 39-41 от Закона за народната милиция и задачите на органите на МВР по приложението на превантивните административни мерки. Без дата, вероятно ноември 1983 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 4, а.е. 6.)

[889] Съществуват и други общежития за принудително установени, но те нямат характеристиките на концлагер, нямат денонощна охрана и липсва законова възможност за принуда към труд според директора на ДНМ Ив. Димитров. **(Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена в заседателната зала от 9.00 ч. на 04.06.1984 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 4, а.е. 11.) Те са създавани при големи предприятия на промишленото строителство, металургията, въгледобива, добива на инертни материали и АПК и изселените са задължени да работят в тях. Предприятията се определят от министъра на вътрешните работи за чл. 39 и от министъра на правосъдието за чл. 40а, съгласувано с местните власти, министерствата и предприятията, които ползват принудителния труд. В началото на 1985 г. най-големи са общежитията в с. Колош, Радомирско (205 души), Трояново, Старозагорско (174), Бобов дол (170), Дебелт (163), Радомир (161), Равно поле, Софийско (147), Девня (135) и др.

българските турци е по линия на ДС, това е първият зам.-министър на вътрешните работи и ръководител на ДС Григор Шопов, който въобще контролира административната репресия по линия на ДС.[890] Заповедите за въдворяване в „Белене“ също са подписвани от Григор Шопов, въпреки че по закон заповедите по чл. 39, ал. 1, т. 1 се подписват от министъра на вътрешните работи.

Със Заповед № I-64 от 9 април 1985 г., подписана от министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов и съгласувана с главния прокурор Костадин Лютов, с ръководството на концлагера (*„наблюдението и контрола на принудително установените на остров Белене лица, битовото им устройване, ангажирането в общественополезен труд и възпитателната работа“*) е натоварен отдел „Затвори“ – МВР. На началника на отдел „Затвори“ са прехвърлени и правомощията на началника на териториалното поделение на МВР да разрешава временно напускане на принудителното местожителство в случаите по чл. 22 от Наредбата за прилагане на чл. чл. 39, 40 и 41 ЗНМ, съгласувано със съответното териториално поделение на МВР. Началникът на ОУ МВР – Плевен и РУ МВР – гр. Белене трябва да оказват необходимата помощ и съдействие по изпълнението на принудителната мярка.

С преместването на около 85 от въдворените турци в

[890] Административната репресия се контролира от двама зам.-министри – по линия на НМ и ДС. Заповед № I-383 от 28.11.1983 г., с която се обявява наредбата за прилагане на превантивните административни мерки, възлага контрола по изпълнението на наредбата на зам.-министъра на вътрешните работи и директор на Народната милиция (Иван Димитров). А Заповед № I-28 от 28.02.1984 г., с която е назначена комисията по прилагането на чл. 39 по линия на ДС и са определени задълженията на Шесто управление – ДС, възлага контрола по изпълнението на заповедта на първия заместник-министър на вътрешните работи ген.-полк. Григор Шопов.

затвора в Бобов дол през април 1985 г. най-вероятно отдел „Затвори“ – МВР запазва тези ръководни функции, а ОУ МВР – Кюстендил трябва да съдейства.

Друга съществена разлика с предходните периоди е, че въдворяването е само по линия на Държавна сигурност.[891] Шесто управление – ДС получава водеща роля в политически мотивираната административна репресия и конкретно при въдворяването. При създаването на централна комисия за изселването по линия на ДС със Заповед № I-28/28.02.1984 г. Шесто управление получава председателството на комисията и му е възложено да създаде картотека за централизиран отчет на принудително установените по чл. 39 от ЗНМ лица, както и на въдворяваните по политически причини след 9.09.1944 г.

Агентурно-оперативната работа в лагера се води от оперативни работници от окръжните управления, които имат въдворени лица, от централните управления на ДС и най-вероятно от оперативните работници на затвора „Белене“. Специална роля както по линия на „протурски национализъм“, така и по ръководството на агентурно-оперативната работа в затворите има Шесто управление – ДС.[892] Агентурно-оперативната работа се отчита и от Второ

---

[891] Съгласно наредбата за прилагане на ПАМ сигнали за административна репресия могат да подават държавни и обществени органи и организации или граждани, а сведения могат да се събират „чрез първичните партийни и комсомолски организации, общинските народни съвети и кметствата, профсъюзните и отечественофронтовските органи и организации, доброволните отряди на трудещите се, домовете за временно настаняване на пълнолетни лица, заведенията за отрезвяване, центровете за възпитателна работа по местоживеене, съветите за профилактика по месторабота, другарските съдилища, председателите на домсъветите, домоуправителите, както и от отделни граждани, познаващи лицето и неговия начин на живот“. Въдворяването в „Белене“ обаче е изцяло по инициатива и преценка на местните и централните органи на Държавна сигурност и окръжните управления на МВР.

[892] С министерска Заповед № I-46 от 2 април 1980 г. „Задачи и организация на агентурно-оперативната работа в местата за изпълнение на наказанието лишаване от свобода“ агентурно-оперативната работа в местата за лишаване от свобода по линия на ДС се организира и осъществява от Шесто управление – ДС, Софийско градско и съответните окръжни управления на МВР, с активното съдействие на останалите централни и териториални поделения. В отделите и шестите отделения на Софийско градско и окръжните управления се определя оперативен работник по ДС за организиране и провеждане на оперативна работа като отделно направление. Оперативните работници, обслужващи затворите по линия на ДС, се ръководят и

главно управление – ДС и отдел „Затвори“ – МВР. Със Заповед № I-260 от 1 октомври 1985 г. „Мероприятия на ръководството на МВР за подобряване работата в борбата срещу терористично-диверсионната дейност и по подпомагане на възродителния процес в периода до 13 конгрес на БКП“ на зам.-началника на управление „И“-ВГУ – ДС полк. Сл. Тодоров и началника на отдел „Затвори“ ген.-майор Т. Ганчовски е възложено да докладват в ръководството на МВР за състоянието на оперативната и възпитателната работа по лицата, изпратени на остров Белене за антидържавни прояви.

Прокуратурата остава звено от административната репресия. Предложенията на окръжните началници на МВР за принудително установяване се съгласуват с окръжния прокурор. Заповедите на министъра на вътрешните работи по чл. 39 се съгласуват с главния прокурор. Съгласно наредбата за прилагане на чл. 39 централната комисия се назначава със съгласието на главния прокурор и в нея влизат представители на Главна прокуратура. Прокуратурата трябва да упражнява надзор за законност в местата за принудително установяване, но

контролират пряко от началниците на отдели и шестите отделения в Софийско градско и окръжните управления на МВР. Работата на СГУ и окръжните управления по агентурно-оперативното обслужване на местата за лишаване от свобода се отчита пред ръководствата на управленията и пред Шесто управление – ДС. Оперативните работници по ДС на щат към отдел „Затвори“ – МВР отчитат своята агентурно-оперативна работа пред началниците на СГУ, съответните окръжни управления на МВР и Шесто управление. Шесто управление упражнява ръководство и контрол и координира дейността на СГУ и ОУ по организиране наблюдението и разработването на представляващите интерес за органите на ДС лишени от свобода български и чужди граждани; по своя преценка разработва лишени от свобода и води на контрол оперативни дела, заведени от СГУ и ОУ; организира наблюдението на чуждите граждани, лишени от свобода, и вербува ценна агентура сред тях с перспектива за ползване зад граница. Отдел „Затвори“ също организира активни, комплексни агентурно-оперативни и административни мероприятия за компрометиране и изолиране на проявяващите се като лидери враждебно настроени лица и ограничаване на негативното им въздействие сред останалите лишени от свобода. Със Заповед № I-30 от 18 март 1987 г. с организацията, ръководството и контрола на агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ в местата за лишаване от свобода е натоварен отдел „Затвори“ – МВР. Непосредственото ръководство и контрол върху оперативния състав по ДС и НМ в затворите се извършва от сектор „Оперативен“ при отдел „Затвори“ – МВР. Агентурно-оперативната работа се отчита чрез сектор „Оперативен“ пред началника на отдел „Затвори“ – МВР, а той – пред ръководството на МВР. Шесто управление – ДС, ДНМ, СГУ и ОУ МВР оказват оперативна и методическа помощ на отдел „Затвори“ и поделенията му при работата по линия на НМ и ДС.

редки проверки са правени в другите общежития за изселени и няма данни за проверка в концлагера „Белене“.[893]

Според чл. 34, ал. 1 от Наредбата за прилагането на чл. 39, чл. 40а и чл. 41 от 1983 г. мярката по чл. 39, ал. 1, т. 1 се обжалва само по съдебен ред съгласно Закона за административното производство. На всички заповеди за въдворяване в „Белене“ обаче текстът „Заповедта подлежи на незабавно изпълнение и може да се обжалва пред Върховния съд – чл. 34 ал. 1 от Закона за административното производство“ е коригиран: „Заповедта подлежи на незабавно изпълнение и **не** може да се обжалва пред Върховния съд – чл. 34 ал. 1 от Закона за административното производство.“

По отношение на концлагера в този период не са издадени специални политически разпореждания на Политбюро или Секретариата на ЦК на БКП. Ако е имало нареждания на партийното ръководство, то те са били давани устно на министър Димитър Стоянов. Откриването на концлагера „Белене“ и прилагането на другите концлагерни форми са предприемани като решения на МВР

[893] Сектор „Надзор за законност при изпълнение на наказанията“ в Главна прокуратура съвместно с под. ПАМ – ДНМ извършва проверки в някои общежития за изселени по чл. 39 и чл. 40а и констатира, че нито една прокуратура не е извършвала проверка за законност. **(Информация** за състоянието на законността и упражнявания надзор от прокуратурата в местата, в които са настанени лица по принудителен ред на основание чл. 39, ал. 1, т. 1 и чл. 40а от Закона за народната милиция, 8 февруари 1985 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 4, а.е. 49.)

със съгласието на Министерството на правосъдието и Главна прокуратура.

Администриране на въдворяването

Наредбата за прилагане на чл. 39,40 и 41 от ЗНМ, издадена със Заповед № I-383 от 28 ноември 1984 г., определя принудителното установяване да се администрира от поделение „Превантивни административни мерки“ към ДНМ като оперативно поделение по Народната милиция.[894] Поделение ПАМ – ДНМ е създадено в началото на 1984 г. То е приемник на под. 72020 – МВР. Под. ПАМ – ДНМ не се занимава с принудителното установяване и въдворяването по линия на ДС.

В първите месеци на „възродителния процес“ предложенията на окръжните началници за въдворяване в „Белене“ са изпращани на зам.-министър Григор Шопов за утвърждаване и заповед. Най-вероятно в началото на юли 1985 г. е създадено **под. 72 001 – МВР,** което да администрира изселването и въдворяването във връзка с „възродителния процес“. Със Заповед на министър Д. Стоянов № I-170 от 3 юли 1985 г. е обявено условното наименование под. 72 001 на **„Административно-изпълнителска служба“ към Централната комисия на МВР за установяване на ново местоживеене на определени категории лица,** като заповедта трябва да

[894] Поделение ПАМ – ДНМ получава преписките за мерките по чл. 39, ал. 1, т. 1, извършва проверка по пълнотата на доказателствата по преписките, като може да върне преписката за събиране на допълнителни доказателства, прави мотивирана преценка относно законосъобразността и целесъобразността от прилагането на мярката и внася предложението и преписката в комисията по изселването. След като комисията излезе със становище, поделение ПАМ изготвя заповедта, съгласува я с главния прокурор и я внася за подпис от министъра на вътрешните работи, след което изпраща заповедта за изпълнение на съответното поделение на МВР. Освен работата по преписките и предложенията за изселване поделение ПАМ води статистическите сведения за лицата с приложени мерки по чл. 39, ал. 1 и чл. 40а от ЗНМ; следи за явяването на лицето на мястото на изселването в посочения срок; извършва проверки по жалби на лицата с приложени мерки или техни близки, като по чл. 39, ал. 1, т. 1 жалбите се разглеждат от комисията по изселването; извършва проверки в поделенията на МВР по изпълнението на мерките; анализира и информира ръководството на МВР за състоянието и резултатите от прилагането на ПАМ. За 1984 г. щатът на под. ПАМ – ДНМ е 1 началник, 1 помощник и 1 нещатен служител.

влезе в сила от 10 юли 1985 г.

Началник на под. 72 001 – МВР към август 1985 г. е ген.-майор Стоян Зурлев, а към 10 юни 1986 г. – ген.-майор Иван Ачанов.

Централни комисии

С възстановяването на принудителното установяване наредбата за прилагането на чл. 39, 40 и 41 от ЗНМ определя, че предложенията за изселване по чл. 39, ал. 1, т. 1 се разглеждат от комисия, определена със заповед на министъра на вътрешните работи, съгласувана с главния прокурор на НРБ, в която влизат представители на заинтересованите централни поделения на МВР и на Главната прокуратура на НРБ. Съгласно чл. 6, ал. 3 от наредбата комисията: 1) разглежда предложенията по същество и при наличие на основание излиза със становище за прилагане на мярката; 2) когато няма основание за прилагане на мярката, предлага прекратяване на преписката или прилагане на друга административна мярка; 3) разглежда преписките по молби и предложения за изменение или отменяне на приложената мярка.

Създадени са две централни комисии – по НМ и по ДС. **Комисията за разглеждане предложенията по прилагане на превантивната административна мярка по чл. 39, ал. I, т. 1 от Закона за Народната милиция – за Държавна сигурност** е назначена със Заповед на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов № I-28 от 28 февруари 1984 г.

Съгласно заповедта тя е *„консултативен помощен орган на ръководството на Министерството на вътрешните работи с право на съвещателен глас по прилагането на превантивната административна мярка „принудително установяване в друго населено място“ по чл. 39 ал. I т. 1 от Закона за Народната милиция* Комисията е упълномощена да определя местата за принудително установяване по линия на ДС „от позиции на оперативна целесъобразност“ и по предложение на съответните поделения на МВР.

Председател на комисията по ДС е ген.-майор Боян Велинов, зам.-началник на Шесто управление – ДС.

Членове са: полк. Симеон Цеков, началник на отдел във Второ главно управление – ДС; полк. Никола Динчев, зам.-началник на ОЩ на Трето управление – ДС; ген.-майор Ив. Ачанов, първи зам.-началник на Софийско градско управление на МВР; полк. Георги Топузов, първи зам.-началник на Софийско окръжно управление – МВР; подполк. Петър Бъчваров, зам.-началник на отдел в Главно следствено управление – МВР, Марин Кожухаров, прокурор при Главна прокуратура.

Със заповедта на Шесто управление е възложено създаването и опериранeто с картотека за централизиран отчет на лицата, които са изселени по чл. 39 по линия на ДС и на всички, които са принудително въдворявани по политически причини след 9 септември 1944 г.[895]

Със Заповед № I-210 от 12.08.1985 г., допълваща Заповед № I-28/28.02.1984 г., в състава на комисията е включен ген.-майор Стоян Зурлев, началник на под. 72 001 – МВР.

Със Заповед № I-96 от 10 юни 1986 г. е променен съставът на комисията, като ръководството ѝ, както и картотеката за централизиран отчет на изселените и въдворените по политически причини преминават от Шесто управление към под. 72 001 – МВР. Новият председател е ген.-майор Иван Ачанов, началник на поделение 72 001 – МВР. Членове: Георги Панайотов, главен прокурор в Главна прокуратура, полк. Симеон Цеков, началник на отдел във Второ главно управление – ДС, полк. Диньо Динев, началник на Оперативен щаб в Трето управление – ДС, полк. Веселин Божков, началник на отдел в Шесто

[895] Ролята на Шесто управление е определена няколко дни по-рано, когато министър Стоянов нарежда да се подготви процедурата на изселване, тъй като „Белене“ е нещо временно: „Ние тук не дискутираме, не обсъждаме един въпрос, който е много важен. Др. Стоилов беше натоварен. Въпросът за подготовката на документ за заселване. Ние не можем само в Белене да пращаме. Белене е временна работа. Ние трябва да подготвим документ за заселване на ново местоживеене. И този въпрос трябва да видим кой ще го работи. Аз мисля, че ДНМ трябва да го поеме заедно със следствието и Шесто управление. Ние такъв документ сме имали по-рано, трябва да се върнем към него, да го използваме и да видим указ ли ще правим. В това отношение ние още отсега трябва да действаме категорично, но да си имаме законно положение. Имам предвид административно изселване за погазване на законите. Кой ще бъде водещ? Др. Димитров, заемете се вие. Вие заедно с Шесто, ДНМ и ГСУ Вижте кой е документът, но трябва да има един водещ. Шесто управление ще бъде водещо. (**Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...)

управление – ДС, подполк. Атанас Вълков, зам.-началник на Софийско градско управление – МВР, полк. Стефан Александров, първи зам.-началник на Софийско окръжно управление – МВР, подполк. Петър Бъчваров, зам.-началник на отдел в Главно следствено управление.[896]

Други форми на концлагерна изолация

В хода на насилствената смяна на имената на българските турци режимът използва и други форми на превантивно задържане и изолация на големи групи хора.

Едно от предложенията на началника на Шесто управление – ДС Антон Мусаков от 17 януари 1985 г. по организацията на насилственото преименуване е: *„Преди провеждането на мероприятията чрез военните окръжия да се вземат запас отделни протурски националисти, които могат да се ангажират в престъпна дейност.“*[897] През зимните месеци на 1985 г. в няколко военни поделения във Враца, Плевен, Хасково, Сливница и др. са военно мобилизирани турци от районите, в които предстои смяна на имената. Те са изолирани от общността и събитията в родния им край, в тревожна неизвестност за близките и собствената им съдба и имената им са сменени с психологически натиск или без тяхното съгласие. Според справка на Шесто управление за оперативната обстановка

---

[896]„Ние тук не дискутираме, не обсъждаме един въпрос, който е много важен. Др. Стоилов беше натоварен. Въпросът за подготовката на документ за заселване. Ние не можем само в Белене да пращаме. Белене е временна работа. Ние трябва да подготвим документ за заселване на ново местоживеене. И този въпрос трябва да видим кой ще го работи. Аз мисля, че ДНМ трябва да го поеме заедно със следствието и Шесто управление. Ние такъв документ сме имали по-рано, трябва да се върнем към него, да го използваме и да видим указ ли ще правим. В това отношение ние още отсега трябва да действаме категорично, но да си имаме законно положение. Имам предвид административно изселване за погазване на законите. Кой ще бъде водещ? Др. Димитров, заемете се вие. Вие заедно с Шесто, ДНМ и ГСУ Вижте кой е документът, но трябва да има един водещ. Шесто управление ще бъде водещо. (**Стенограма** от оперативката, състояла се на 18.02.1985 г. от 17.00 ч. в заседателната зала на министерството. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...)

[844] Към 1988 г. като представител на Главна прокуратура фигурира Платиканов, началник на следствения отдел.

[897] **Предложение** относно инструктажа във връзка с провеждане на мероприятия за подмяна на турско-арабските имена. – В: *ДС* – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

в страната към 23 януари 1985 г. в Шуменски окръг са военно мобилизирани 404 души, от които са се явили 282, останалите се издирват; в Търговищки окръг са мобилизирани 23 души; Силистренски окръг – 100 души; Русенски окръг – 100 души; Варненски окръг – 200 души.[898] Според началника на ВКР Чергиланов общо са били мобилизирани 1676 „националистически елементи от окръзите“, но мярката е „проведена много набързо“ и „дойдоха много хора с протези, с рязани крака, на 55-60 години, мобилизирани за войник, 8 души дойдоха от затворите, 16 души, които са се изселили в Турция“. *„Какво става с тази категория? Подготвя се почвата. Трябваше от днес да започне преименуването им. На три от местата преименуването вече е завършено. В Лом един категорично отказва, от 50 души в Разград един отказва да се преименува. Три дни се държа, ние го задържахме и се преименува. Той е бягал зад граница и заявява открито – ще убива и пак ще бяга, затова го и задържахме. Със съгласието на ОУ на МВР – Разград го изпращаме в Белене.“*[899]

През юли и август 1989 г. нараства напрежението сред желаещите да се изселят в Турция българи мюсюлмани, тъй като властите не им издават паспорти. Протестите са предимно в селата Борино, Грохотно, Гьоврен, Нова махала, Фотиново, Дъбница, Блатска, Хвостяне, Бел извор, Диамантово, Кран, Кокаляк, Корница, Лъжница, Рибново, Аврамово.[900] (Няколко от посочените села са с турско

[898] В: ДС-смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

[899] **Стенограма** от оперативката на ръководството на министерството, проведена на 28.01.1985 г. от 10.00 ч. в заседателната зала. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

[900] На 10 август в Нова махала 800 души демонстрират пред кметството с искане да им се издадат паспорти за пътуване в Турция. Протести има и сред помаците в Североизточна България, изселени там от Велинградско, Разложко, Гоцеделчевско и Смолянско през 50-те, 60-те и 70-те години. Пред общинското управление на МВР в Омуртаг 40 жени провеждат седяща стачка. Група от с. Климент посещава приемните на Народното събрание и Държавния съвет с искане за издаване на паспорти. МВР има данни за намерения да се проведат гладни стачки в тези райони, където има помаци, и там са командировани групи от Второ и Шесто управление на Държавна сигурност, Инспекторат – МВР и СГУ Отделения на Вътрешни войски са разположени в селата Нова махала и Борино. Батальонът на Вътрешни войски в Брезово е дислоциран в района на Девин. Вътрешни войски са изпратени и в селата в Гоцеделчевско. **(АКРДОПБГДСРСБНА-М.ф** 1, оп. 12, а.е. 935.)

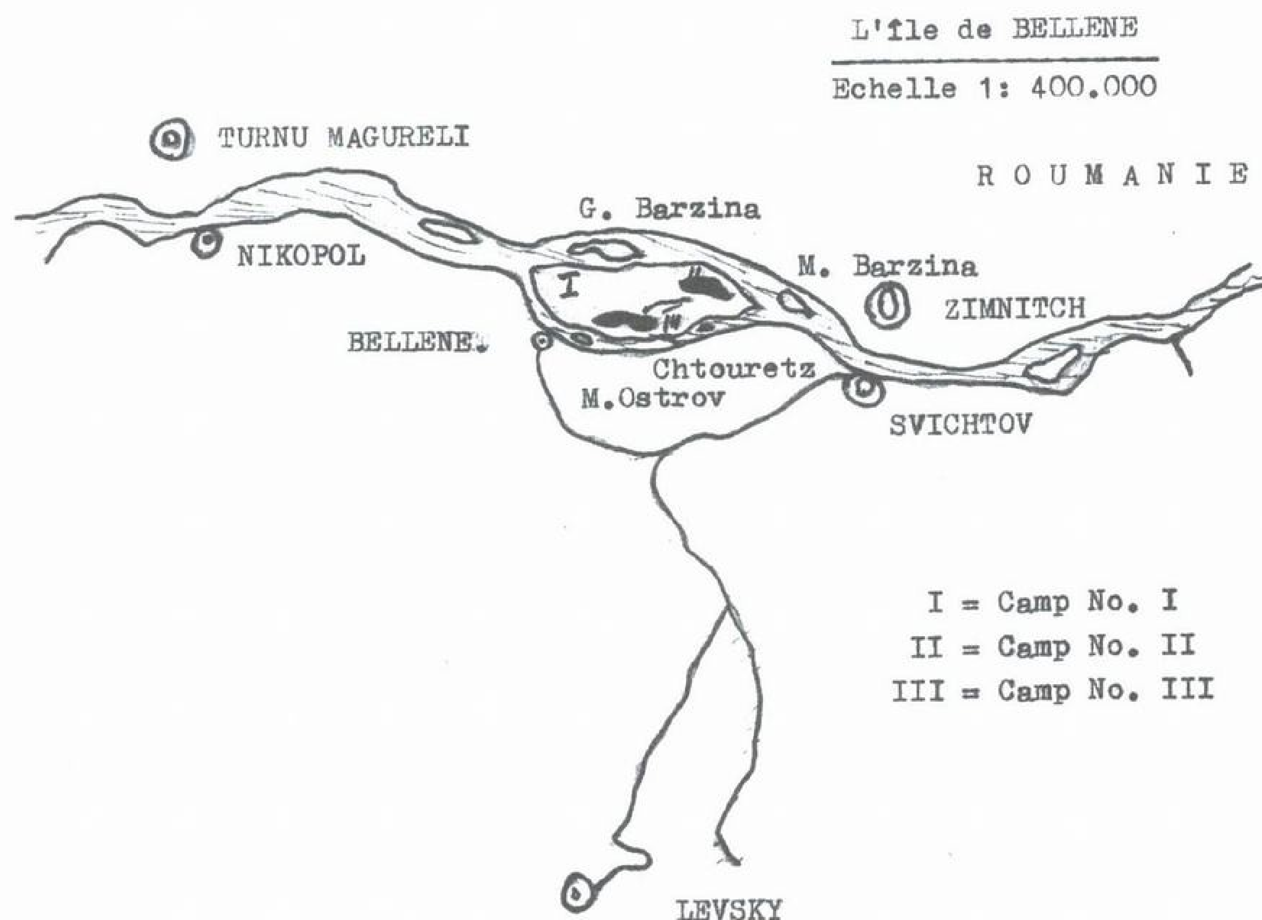
население, но географски отделени от районите с компактно турско население, те са третирани като „българо-мохамедански“.) На 15 август 1989 г. на съвещание на ръководството на МВР зам.-началникът на Шесто управление ген. Силянов предлага: *„За временно извеждане на група лица от местата с по-усложнена обстановка да се организират от тях бригади за оказване на помощ по прибирането на реколтата или решаване на стопански задачи в други райони на страната. Да се проведе мобилизация на най-активните екстремисти и подстрекатели с цел тяхното изолиране и пресичане възможностите им за провеждане на подстрекателска и друга враждебна дейност.“* Съставен е списък на 118 лица от Гоцеделчевско и Разложко, които ще бъдат мобилизирани по Указа за трудовата мобилизация и 35 лица, които ще бъдат мобилизирани чрез военните. Министър Георги Танев нарежда мобилизация за по-леките и масови случаи и задържане за вражеския контингент и вражески настроените: *„Там където има такива, които трябва да се мобилизират, да се предложат хора от по-широк кръг за изпращане на съответните места. Мобилизацията няма да е свързана с някакво пренебрежение – напротив, демонстриране на същото доверие и вярност, като се отива и се служи в съответните части, бойни части на БНА. Така да се разбира тази задача. Не става въпрос за контингента или най-враждебно настроените. Най-враждебно настроените ще ги задържим ние за 30 дни, на базата на дейност, която са извършили. Всичко това трябва да стане до 20 август.“*[901]

Този план търпи промяна по време на изпълнението му. След няколко дни на лицата от предварително изготвените списъци са връчени заповеди за гражданска мобилизация и незабавно са отведени в местните управления на МВР, а оттам – в затворнически производствени предприятия в други градове. Но 2-3 дни по-късно са транспортирани във военно поделение в Сливница. По спомени на свидетели в

[901] **Стенограма** от проведеното съвещание на 15 август 1989 г. в заседателната зала на министерството от 10.00 ч. Т. „а“ – По оперативната обстановка сред помохамеданчените българи във връзка е приложението на измененията и допълненията на Закона за задграничните паспорти и необходимите мерки на органите на МВР. **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 12, а.е. 935.

поделението са докарани 105 души от Родопите и Гоцеделчевско. В поделението не се извършват репресии и изолацията по нищо не се отличава от обикновен „запас“, мобилизираните имат военни занятия, маршировки и полагат труд във военното поделение. На офицерите е казано, че това са „безделници, които организират въстание“, но те бързо разбират, че пред себе си имат трудови хора, които са отведени буквално от работните си места. След около 30-35 дни, в средата на септември, хората са откарани с автобуси на автогара „Овча купел“, за да заминат направо към родните си места, без да се срещнат с все по-активните правозащитни групи в София.

КОНЦЛАГЕРНИ ОБЕКТИ

Карта на концлагера от доклад на холандския шарже д'афер Андре Бринк от 24 юли 1952 г. (**Brink**, A. M. E. Les camps de concentration et le travail forcé en Bulgarie, rapport 650/312, Sofia 24.07.1952. Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Gezantschap en Consulaten in Bulgarije, nummer toegang 2.05.79, inventarisnummer 912.)

Основните лагерни обекти се разполагат на остров Персин (о-в Белене), но лагерни и работни обекти има също на брега и на някои от останалите острови на Беленския архипелаг: Щурчето (Щуреца, Белица), Предела (Провалията, Превалията), Голяма Бързина, Малка Бързина, Магареца (Магарешкия остров, Магаряца, Магарока), Кичето (Китка, Люта), Милка.

Връзката на остров Персин с българския бряг е чрез понтонен мост. Изглежда, че изграждането му започва още преди създаването на концлагера, през 1946-1947 г., като част от граничните съоръжения[902], но ежегодно е бил

[902] Според доклад на ЦРУ в продължение на една година до 15 юли 1947 г. 300 войници били настанени край Белене със задача да монтират около 30 понтона

демонтиран при високи води[903] и тогава превозването е ставало със салове, каици и пароми. Например „хулиганските“ групи през февруари 1958 г. са превозвани с каици и понтони; според въдворените през зимата на 1985 г. арестантските коли минават по моста с помощта на лебедка заради заледяването, но въдворените през пролетта на 1985 г. разказват, че са превозвани с понтони.

Щабът на концлагера е в селото, на брега на Дунав. Според Стефан Бочев изграждането му започва в средата на август 1949 г. и се ръководи от въдворения инж. Йордан Константинов, завършил политехника в Германия. В щаба се помещават началникът, канцеларията и командването на охраната. В отчет от 11 януари 1957 г. началникът на затворническото общежитие съобщава, че през 1956 г. е построена двуетажна административна сграда с приземие и тавански стаи – вероятно днешната сграда при портала на затвора.[904]

Според **карта А,** изработена от изследователския институт на Радио „Свободна Европа“/Радио „Свобода“ (РСЕ/РС) и отразяваща ситуацията в концлагера не по-късно от януари 1952 г., на брега са разположени: щаб на милицията и спалня за 30 милиционери (2); дървена

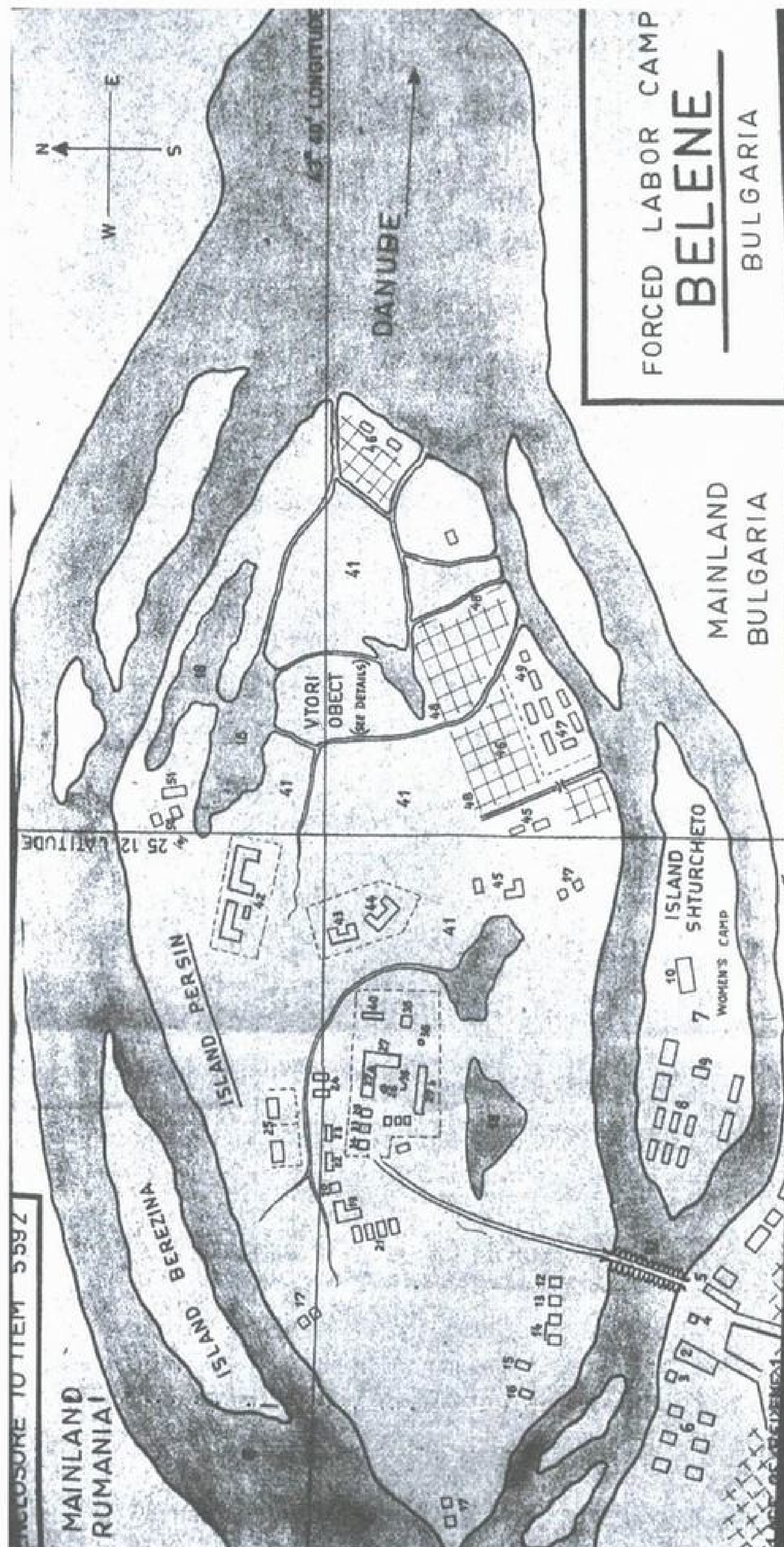
за мост през Дунав. (**Pontoon** Bridge at Belene, 15 September 1947. CIA-RDP82-00457R000900310008-4. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. *https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R000900310008-4.pdf*

[903] Според Бойчо Огнянов до началото на 1950 г. няма понтонен мост и връзката е с две моторни лодки. Източник на РСЕ/РС, в лагера през 1951 г. (но не по-късно от септември 1951 г.), разказва, че съобщението с острова е с подвижен мост, а също и с малки лодки. („Detailed Information about Belene Camp“, 15 November 1951. HU OSA 300-1 –2-10993; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.) Тодор Хаджиниколов, пристигнал в лагера май-юни 1951 г., бил превозен с лодка – „тогава още нямаше понтонен мост“. На съвещание на служебното и партийното ръководство на лагера на 18 август 1951 г. ЗНПЧ Борис Митев казва: „След направата на моста ще се спре голямото движение на въдворени в селото“. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 3.) Харалан Попов пише, че през юни 1952 г. затворниците са превозени със салове, а мостът е завършен по-късно през лятото. Цанко Луканов пише, че през юни 1953 г. пристигащите политически затворници са превозвани с понтони, теглени от моторница. **(Луканов,** Цанко. Остров Персин – в търсене на българския дух. София, Стилует, 2015. Навсякъде следващите позовавания на Цанко Луканов се отнасят към това издание.)

[904] **ЦДА,** ф. 335, оп. 11с, а.е. 7.

наблюдателна кула, висока 30 м, с картечница (3); милиционерски пост (4); спални помещения и складове на милицията (5); бараки за милиционерския състав в строеж, погрешно посочени като V обект **(6);** понтонен мост **(52).** През септември 1953 г. зам.-началник Тодор Николов докладва, че при щаба се строи помещение за свиждане на мястото на развалена конюшня на граничарите.[905]

[905] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

Карта А – концлагерът към януари 1952 г.[906]

[906] A **Profile** of Bulgarian Forced LaborCamp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Карта Б – към 5 септември 1953 г.[907]

[907] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 1.

Карта В – към декември 1956 г.[908]

[908] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 149.

Карта **А** обозначава в края на моста IV обект, в който работят около 300 лагеристи: барака (25 х 7 м) на колетната служба **(12);** шивашка работилница за милиционерския персонал **(13);** две бараки на машинно-тракторната станция и ремонтна работилница за селскостопански машини **(14);** ковачница (15); работилница за ремонт на каруци (16); дървена наблюдателна кула, висока 30 м, в основата 10 х 10 м, на върха 4 х 4 м, с тежка картечница, и тухлена барака (15 х 6 х 7 м) за 15 милиционери **(17).** Доклад на ЦРУ, доста точен в останалите си сведения, също посочва към края на 1951 г. IV обект като разположен най-близо до моста, с 1500 въдворени офицери, полицаи и предвоенни държавни чиновници, които отглеждат свине или работят в администрацията.[909] Но съществуването на такъв обект не се потвърждава от документите.

От понтонния мост до I обект води път, прокаран още в първите месеци. През декември 1951 г. започва издигането му върху насип, като трябва да е с ширина 3 коловоза, да се валира с валяк и на най-ниското място да се предвиди мост. Пътят е завършен към май 1952 г. Въпреки издигането върху насип през зимата е непроходим, заобикаля се и разстоянието се удължава със 7-8 км.

Два са основните лагерни обекти, които съществуват през всички периоди на концлагера. Те са създадени в края на юни 1949 г. съгласно предварителния план за изграждане на два бивака – в местността Черницата с една дървена и една плетена барака (II обект) и в западния край на острова *до високите дървета* с плетени бараки за 300-400 души (I обект). Вероятно още през лятото на 1949 г. е създаден и обект „Градината“ при зеленчуковата градина на южния бряг на острова. Пак по това време са изпратени лагеристи „на брега“ край с. Белене. През септември 1949 г. на сушата е организиран обект „Каналите“ за работещите на напоително-отводнителна система от канали в Беленската низина. При повторното изпращане на лагеристи на каналите през март-април 1950 г. в околностите на с.

[909] The Belene Forced Labor Camp, 28 August 1952. CIA-RDP82-00457R013400180006-2.
General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CIA-RDP82-00457R013400180006-2.pdf.

Белене е създаден новият III обект. Към юли 1950 г. според месечния доклад на началника на лагера лагеристите са разпределени на 1, II, III обект („Каналите“), „на градина“ и „на брега“; милиционерска охрана има и „в Сандански“, но не е известно нищо повече за този обект. Към есента на 1950 г. работата по каналите е завършена, III обект вече не съществува и през октомври 1950 г. лагеристите са на I и II обект, „на градината“ и „на брега“. През ноември 1950 г., съдейки от проведените седмични прегледи на печата, лагеристи има на I, II, „6 обект“ (този обект остава неизяснен) и на остров Бързина (през октомври о-в Бързина не е посочен в разпределението на лагеристите, но е посочен в разпределението на охраната и вероятно още е само работен обект на дърводобива). През януари 1951 г. лагеристите са разпределени на обектите I, II, III и IV, като най-вероятно IV обект е „селото“, а III обект е споменаваният в доклада за този месец „новия бивак“, „новостроящия се обект“ и „новостроящия се стопански двор“, където били монтирани 3 бараки и настанени питомците, работещи по строежите – бъдещият V обект. През февруари 1951 г. обектите, на които са разпределени лагеристите, вече са назовани I, II, V и „селото“. От април 1951 г. лагеристите са разпределени на обектите I, II, III и V, като III обект вече е градината. В края на юни 1951 г. е създаден нов IV обект на остров Щурчето, където без охрана работят малко въдворени (според Славейко Павлов те са 5 души) на новопостроените свинарници. Друга група от 5-6 души от I обект идва всяка сутрин за строежа на свинарници. Този обект по-късно не се споменава; в подготовката за усилена охрана около Девети септември се предлага на Щурчето да се поставят денонощен и нощен пост и лагеристите да бъдат подменени с въдворени белогвардейци и комунисти. IV обект на Щурчето отново е открит в края на декември 1951 г. като женски лагер. Със Заповед на началника Китов № 13010 от 15.12.1951 г. III обект е ликвидиран във връзка с усилването на охраната и недопускането на бягства и лагеристите са преместени на 1 обект, но отново е открит през 1952 г., най-вероятно след пристигането на затворниците (това става ясно от бягството на политически затворник през август 1952 г. и наказанието по този повод на и.д. ръководителя на III обект

Борис Митев). Вероятно обектът е ликвидиран като постоянен лагерен обект през септември 1952 г., защото след това няма информация за него. От този момент до декември 1953 г. обектите са I, II, IV и V. От февруари 1952 г. V обект, а от май 1952 г. и I обект стават затворнически. В края на 1953 г. със закриването на женския лагер и ликвидирането на свинарниците на Щурчето IV обект е закрит. През 1954 г. обектите на затворническото общежитие са I, II, III и V, като III обект вече са оборите в близост до I обект. Следващата таблица представя разпределението на лагеристите и затворниците (1952-1953 г.) по обекти.

	общо налице	I обект	II обект	III обект	III обект	IV обект	V обект	на брега
31.7.1950	1467	658	155	423	202		-	29
31.10.1950	1069	700	213		109		-	46
31.1.1951	944	200	562		-		150	32
28.2.1951	948	358	489		-		97	14
31.5.1951	1175	820	9		9		?	
1.8.1951	2535	1114	709		406	109	167	
30.11.1951	3098	1140	1384		466	-	108	
9.10.1952	4320	2000 з.	2000 л.			120л.	200 з.	
25.9.1953	2961	470 л., 1524 з.	847 з.			15 л., 3 з.	102 з.	

След повторното откриване на ТВО през 1956 г. обектите на концлагера първоначално са II обект и женският лагер на Щурчето, а на затвора – I обект, III обект и V обект на брега. В първите месеци на 1957 г. жените са преместени в оборите край II обект. Пак там е създаден и обектът за „хулигани“ през февруари 1958 г. Към 21 април 1958 г. на I, III („Краварника“) и V обект има 1800 затворници, а на II обект – 2800 лагеристи.[910] В края на април 1958 г. затворниците се изнасят на V обект, „Рибно стопанство“ край Никопол и обект на ДЗС „Сталин“ – Белене. Към 31 май 1958 г. разпределението на лагеристите, общо 2729 души, е следното: I и III обект – 1070 *хулигани,* II обект – 1007 души (262 мъже *контрареволюционери,* 396 мъже *криминални* и 349 жени), V обект – около 110 непълнолетни *хулигани,* на външни обекти – 539 *хулигани?*[911]

След закриването на концлагера през 1959 г. затворническото общежитие се завръща на острова. Към 4 юли 1962 г. 1455 затворници са разпределени: I обект – 556 криминални; II обект – 341 политически и 20 криминални;

[910] **Докладна** записка за осигуряване работа на въдворените и стопанската дейност на остров Белене. 21.04.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1552.

[911] **Справка** за разстановката и разпределението на силите на въдворените при поделение 0789 – МВР, с. Белене, и включването им в работа, 31.05.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1544.

III обект – 3 политически и 105 криминални; V обект – 2 политически и 120 криминални; ДЗС „Свищов“ – 1 политически и 307 криминални.[912] От началото на 1964 г. новооткритото общежитие за изселени е на II обект. Същото поделяне на обектите между концлагера и затвора остава през 60-те и 70-те години. Към 30 август 1974 г. общо 1260 затворници са разпределени така: I обект – 694 затворници с охрана; III обект – 48 затворници без охрана; V обект – 102 затворници, 51 от тях работят на външни организации в града; обект „Плевен“ – 416 затворници, работят на строежите в града и в района на ТПО „Плевен“.[913] Към 31.12.1974 г. на II обект има 67 изселени по линия на НМ и 18 по линия на ДС.

I обект

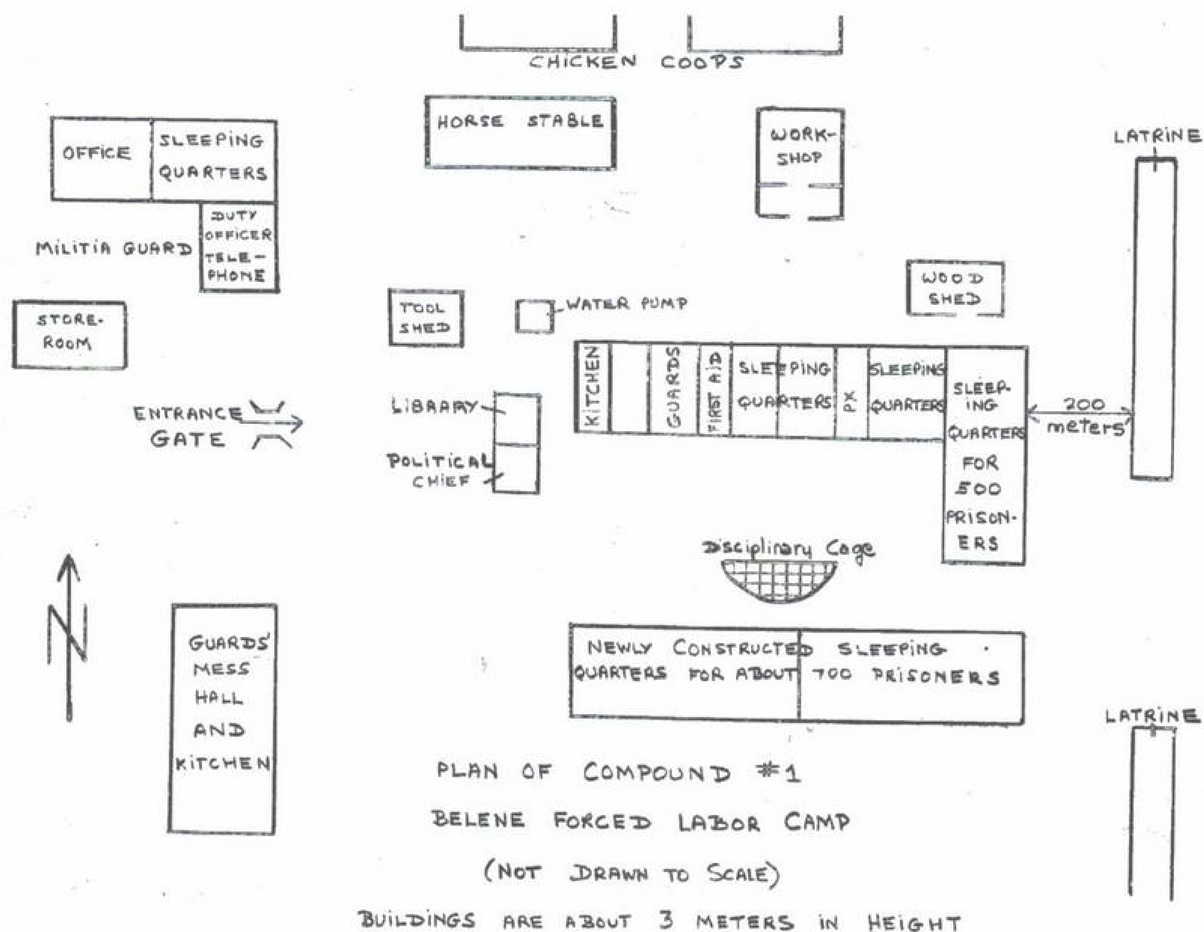
Най-големият и достъпен обект, на 2,5 км от понтонния мост. Изграждането му започва в началото на юли 1949 г. с построяването на заслон за конете, помещения за милиционерите и складови бараки. След това са направени 5 бараки-землянки от плетена върбова леса – 6 х 6 м, с двукатни нарове, като четирите са в права линия, а петата е под прав ъгъл с тях.[914] Тези бараки постепенно са свързани и към есента на 1950 г. представляват една голяма едноетажна Г-образна барака. Според източник на РСЕ/РС тя е разделена на 7 големи помещения.[915] На 10 ноември 1950 г. пожар унищожава източната половина на бараката.[916] На 15 ноември повечето лагеристи са преместени на II обект. През май 1951 г. на обекта отново са 70% от всички 1200 лагеристи, като голяма част от тях живеят на открито или в палатки. В края на септември 1951 г. е построена голяма барака за 500-700 човека, в която са настанени спящите на открито лагеристи. През

[912] **Информация** за агентурно-оперативната работа при ТПО – с. Белене, Плевенски окръг. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.
[913] **Проверка** в ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 404.
[914] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 283-284.
[915] **Belene,** The Bulgarian Dachau, 8 April 1953. HU OSA 300-1-2-32640; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.
[916] Според Петър Байчев пожарът тръгнал по време на вечерна проверка от едно малко помещение – № 24, което по-рано било междина между бараките, и се разгорял почти мигновено.

ноември са завършени още 3 бараки – жилищни и за култсъвета.

Карта А представя обекта към януари 1952 г.: I обект с 1800 лагеристи, ограден с бодлива тел, порталът е на западната страна **(26);** L-образна тухлена барака за 35 милиционери и за оръжието и амунициите (40 х 19 х 5 м) **(19);** тухлена сграда, телефонна централа на милицията **(20);** четири дървени хамбара (30 х 4 х 4 м) (21); склад за цивилните дрехи на лагеристите (25 х 4 х 5 м) **(22);** конюшня **(23);** два склада за хранителни продукти (25 х 8 х 5 м) **(24);** пилчарници (20 х 7 х 4 м) **(25);** тухлена постройка, в която се провеждат разпитите на Държавна сигурност (5 х 5 м) (34); склад за селскостопанските инструменти (8 х 4 м) (33); тухлена барака (10 х 6 м) за политическия командир (29); дървена барака за 800 лагеристи, построена септември-октомври 1951 г., висока 6 метра L-образна сграда, с покрив от слама, северното крило е дълго 120 метра и широко 20 м, източното крило е по-малко **(27а);** 3-4 бараки за лагеристите (необозначените три постройки в западния край) **(28);** дървена барака за 650 лагеристи (85 х 20 х 10 м) (27Ь); голяма дървена платформа, наричана „Естрадата“, от която на комунистически празници се държат речи (35); едностайна кирпичена барака за туберкулозни лагеристи, построена ноември 1951 г. (30 х 15 м) **(38);**
клозети (40); необозначена постройка до западната ограда – кухня и стол за милиционерите.[917]

[917] **A Profile** of Bulgarian Forced LaborCamp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

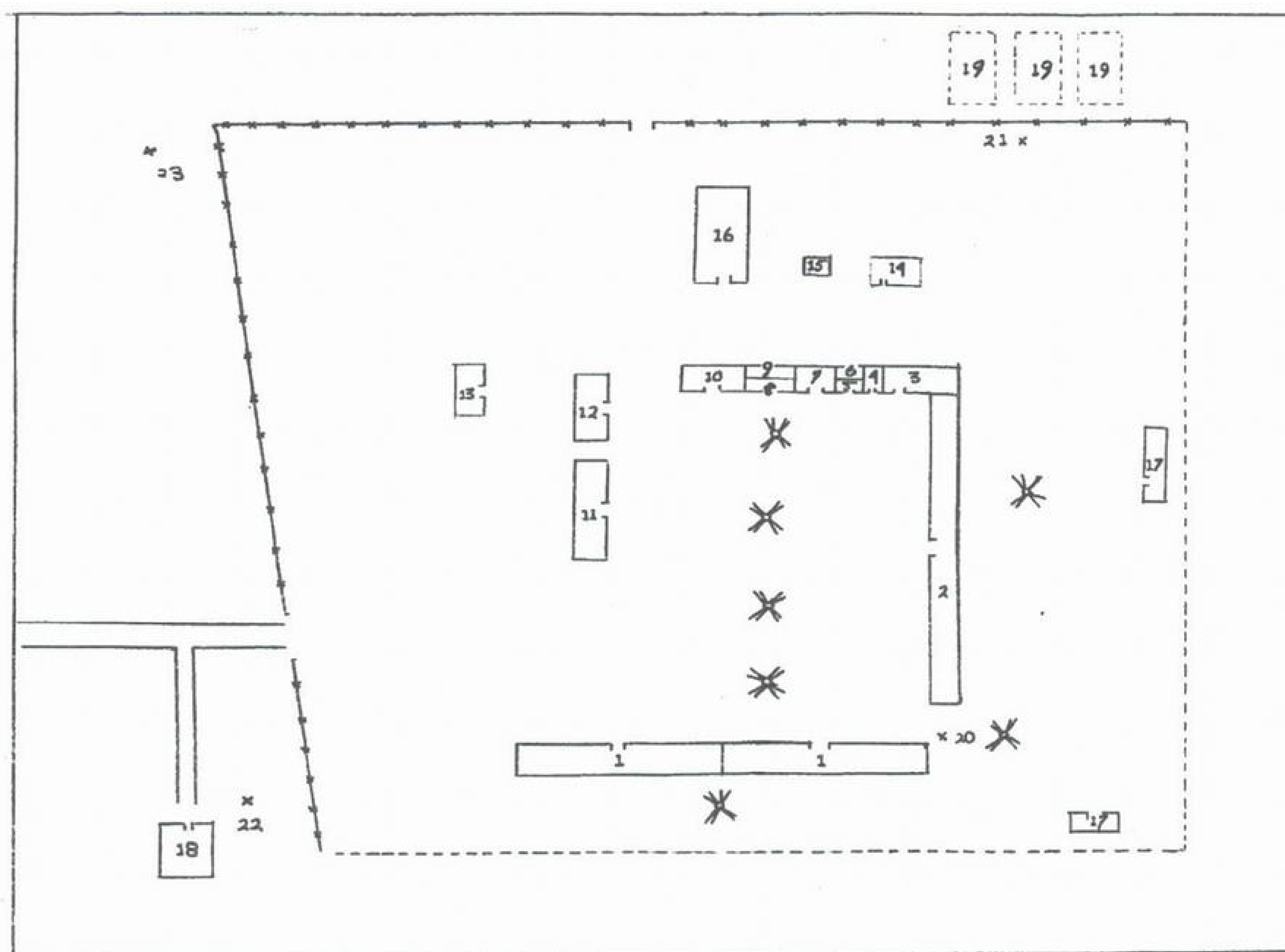
Карта към доклад на ЦРУ представя ситуацията също към началото на 1952 г.; на нея е отбелязана барака за 700 души, построена през лятото на 1951 г., в която били настанени спящите на открито.[918]

През юли 1952 г. след идването на затворниците започва строителство на нови бараки върху насип, те са завършени октомври 1952 г. и част от затворниците са настанени в тях. След наводнението в началото на 1953 г. започва строеж на нови бараки върху дървени пилоти и 3-метров насип, иззидани с тухли и покрити с керемиди. Славейко Павлов описва карето бараки с врати и прозорци към вътрешността като манастир.

Карта от доклад на ЦРУ, вероятно от началото на 1953 г.

918 The Belene Forced Labor Camp, 28 August 1952. CIA-RDP82-00457R013400180006-2. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CIA-RDP82-00457R013400180006-2.pdf.

(в оригинала е обърната на 180°):[919] затворнически бараки (1); затворнически бараки, вкопани 1 м (2); спални на чиновниците (3); столова (4); лазарет (5); складове за дрехи **(6** и **9);** зала за събрания **(7);** канцеларии **(8** и **11);** кухня **(10);** нови затворнически бараки **(12);** склад за инструменти **(13);** дърводелна **(14);** шлосерна **(15);** баня **(16);** нужници **(17);** милиционерска барака **(18);** землянки за политически затворници **(19);** милиционерски постове **(20-23);** от запад и юг – бодлива тел, от изток и юг неограден.

Към януари 1954 г. е направен проект за строителство и преустройство на обекта, като капацитетът на помещенията е 2250 души.

„Обяснителна записка към проекто-плана за преустройство на обект № 1 при затворническото

[919] **Belene** Concentration Camp: Section #1,22 June 1953.CIA-RDP80-00810A000800480011-9.
General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CI A-RDP80-00810A000800480011 –9.pdf.

общежитие с. Белене, Свищовско

1. Обект № 1 се намира в западната част на о. Белене, на 2 км плюс 500 м североизточно от понтонния мост и на 3 км плюс 500 м източно от най-западната точка на острова. Обекта е свързан посредством черни пътища с понтонния мост, „Оборите“, II-ри обект, „градините“ и др. Обекта е разположен на равнина, обграден е с ров и насип за охраната и заема 4 400 кв. м. Сградите са разположени в правоъгълник с вътрешен плац. Постройка № 4 по съображения на управата е поставена встрани, изолирана от останалите сгради.

2. Обектът е разположен на терен с ниво 22 м над морското равнище. При високи води на р. Дунав по-голяма част от острова бива заливана. През наводнението 1952/53 г. водите са достигнали около 23 м над морското равнщце. При това наводнение I-ви обект е бил залят с вода висока около 1 м. Проекта за охранителната дига на острова е изработен, като е взето за най-високо възможно ниво на водите на р. Дунав 24,5 м над м.р.

3. С оглед на това, че темпото, с което се строи охранителната дига, не може да осигури в близко бъдеще отстраняване на наводненията, налага се постройките на I-ви обект, за да бъдат предпазени от заливане, да бъдат поставени на 3-метрови насипи, т.е. на кота 25 м.

4. Липсата на камък за строеж е наложила сега съществуващите постройки да бъдат поставени върху върбови или тополови пилоти и направени с паянтова зидария. Този начин на строеж придава временен характер на постройките. Предполага се, че тези постройки след няколко години, поради изгниването на пилотите, ще станат несигурни за обитаване. През това време насипите ще се олегнат достатъчно, за да може върху тях, с каменни основи и железобетонни пояси да се осигури по-нататъшното съществуване на сградите.

5. Изграждането на новите постройки, издигнати на 3-метрови насипи направо на каменни основи, ще изисква тези основи да легнат в терена и да надвишат насипа, т.е. да бъдат високи 4 м. Следователно, за този начин на строеж ще бъдат необходими много повече камъни.

6. Досега като разтвор при тухлените зидарии е използувана кал. Това значително отслабва постройката и

съкращава живота ѝ. Предвижда се за новите постройки в каменната и тухлената зидария, а така също и за мазилките да бъде използуван варов разтвор.

7. Клозетите досега са правени в земни ями в района на обекта. След изпълването им ямите се зариват и в тяхно съседство се откриват нови ями. За да се прекрати по-нататъшното замърсяване на терена, предвижда се построяването на постоянни клозети, с бетонна шахта, подлежаща на периодично чистене.

8. За оттичането на дъждовните води от плаца, той ще се отводни с дренажни тръби.

9. Поради това, че почвата е льос, примесен с глина, и се разкалва много, предвижда се направата в района на обекта на каменни пътеки 900 кв. м.

10. Сега водоснабдяването на обекта се извършва от две ръчни помпи в района на обекта. Едната от помпите е на 50 м от клозетните ями. За да се доведе вода от незамърсено место, да се освободи сега запланираната работна ръка за водоснабдяване и да се доведе вода направо до кухнята, банята, фурната, лазарета и до жилищните помещения, предвижда се централно водоснабдяване на обекта с автоматична помпа и резервоарна кула.

11. От приложения чертеж се вижда, че сега положението в обекта е следното:

Построени са вече върху насипи, на пилоти и с паянтова зидария сградите №№ 2, 5, 6, 7, 8, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24.

В строеж по същия начин са сградите № 3, 4, 19.

Предстои да бъдат построени наново сградите №№ 1, 9, 10, 11, 13, 14, 16.

12. По-долу приведените изчисления за необходимите строителни материали са направени за два строителни варианта.

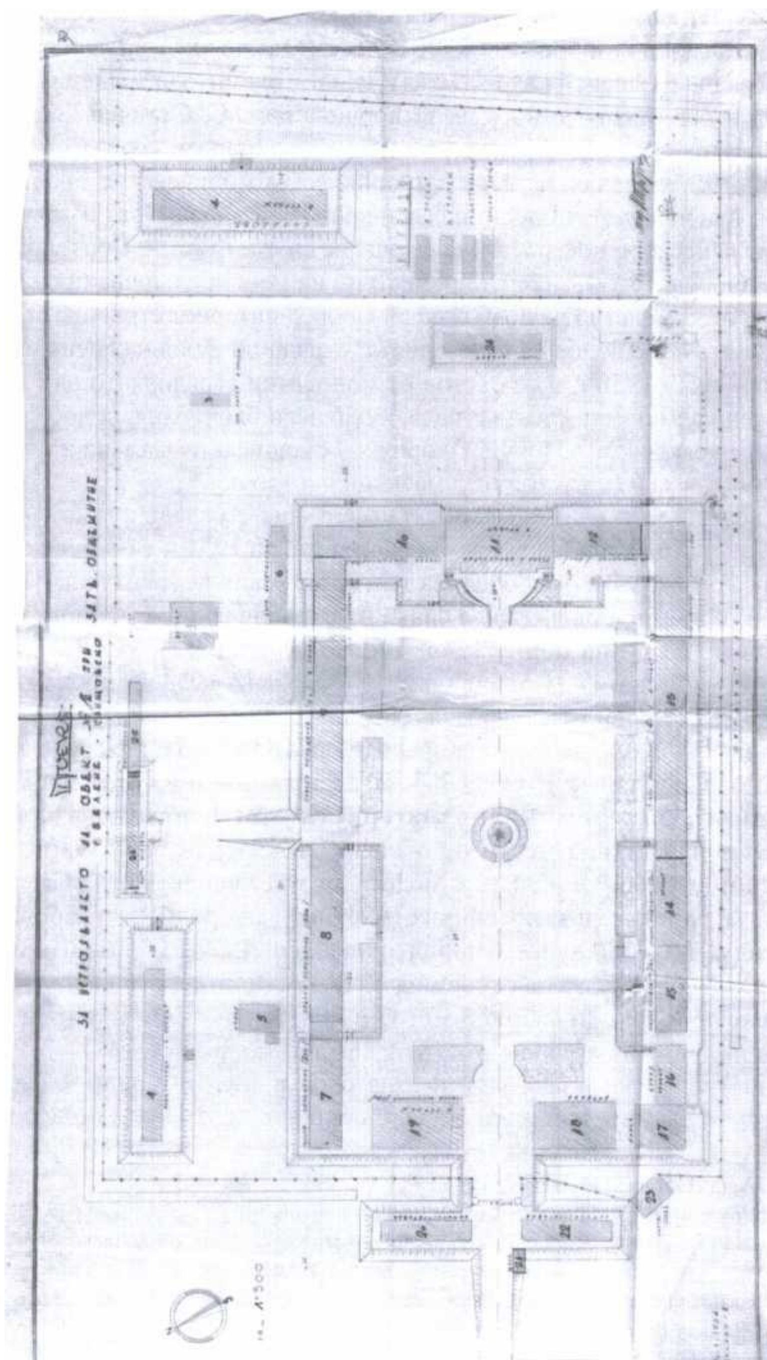
I-ви вариант: новите постройки се поставят на каменни основи, изхождащи от терена, с долен и горен железобетонен пояс. Сега съществуващите вече постройки на насип и пилоти се преустройват след няколко години, когато пилотите изгният и насипите се слегнат достатъчно, на плитки каменни основи и с долен и горен железобетонен пояс.

II-ри вариант: Новите постройки се строят както досегашните на насип и пилоти и с паянтова зидария. След няколко години всички постройки (новите и вече построените) се поставят на плитка каменна основа и с железобетонни пояси.“[920]

Не е известно какво от предвиденото строителство е осъществено. Според инж. Г. Н. Василев към ноември 1956 г. I обект наскоро е обновен с 5-6 нови големи сгради, предвидени да издържат на най-големите наводнения, строени по проект и под ръководството на затворника инж. С. Стойчев. Възможно е новите сгради да са построени в съседство със старите, защото в отчет от 11 януари 1957 г. началникът на затворническото общежитие съобщава, че всички сгради на *стария* I обект падат и през 1957 г. ще станат напълно неизползваеми, а наскоро построените все още не са измазани.[921] През май 1958 г., когато въдворените *хулигани* са преместени на I обект, започва производство на тухли и строителство на нови сгради. Според интернет страницата на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ сградният фонд на днешния затвор е построен 1957-1958 г. и се състои от монолитни сгради, като на I обект са разположени административна сграда, кухненски блок, баня, киносалон, библиотека и параклис, а основният корпус – същинската част на затвора, е с площ 33 600 кв. м и се състои от 5 масивни постройки.[922]

---

[920] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.
[921] **ЦДА,** ф. 335, оп. 11с, а.е. 7.
[922] *http://www.gdin.bg/Pages/Prisons/Default.aspx?evntid=25695* [прегледан 15.01.2015].

До късната есен на 1949 г. обектът все още е ограден само с колчета. Според Тодор Хаджиниколов през късната есен на 1951 г. е ограден с колове, на които са опънати 16 реда бодлива тел, кръстосани по диагонал; направена е вишка с голям върбов чадър за сянка на охраняващия милиционер. Върху вертикалните греди на портала Хаджиниколов изписва „Мир“ и „Труд“, а върху хоризонталната – „Социализъм“. Към края на 1953 г. I обект е ограден с бодлива тел и с ров от северната, източната, южната и част от западната страна и насип за охраната. Въдворените през 1985 г. го виждат с три реда ограда от бодлива тел с височина 3-4 м и с наблюдателни кули с прожектори.

Секцията за криминални лагеристи към 1 обект е в собствено ограждение на стотина метра от обекта. Създадена е през март 1952 г., когато са построени землянки с подръчни материали. През март 1952 г. броят на лагеристите в тази секция е 92 души[923], а през 1953 г. броят им варира между 120 и 150 души. Според профила на РСЕ/РС[924] (който на карта А погрешно я разполага на север под № **50)** секцията е оградена с бодлива тел и няколко рова с дължина 8 метра и широчина 4 метра, охраната е от 15 милиционери, които живеят в малка сграда до лагера.

Денчо Знеполски пише, че е в една барака със 150 души, бараките са изплетени от върба и измазани с кал, с покрив от слама или пръст, широки 5-6 метра и с различна дължина – от 40 до 60 метра. Вместо прозорци имат малки отвори с дървени решетки, вътре е студено и мрачно. Наровете са на два етажа от двете страни на коридора, застлани със слама, на човек се падат по 50 см и се спи на една страна.

Възможно е през лятото на 1958 г. именно в тези вече изоставени бараки да е организиран **обектът за цигани.**

I обект остава основен обект на затвора до днес.

II обект

С тежка работа на дигата, по-изолиран от останалите обекти и ограден с блата, които препятстват бягствата, той е предназначен за *най-опасните политически врагове,* както и за въдворени, за които има сигнали, че подготвят бягство. През юни 1951 г. с увеличаването на лагеристите в него са концентрирани „най-закоравелите врагове“, през ноември 1951 г. е определен за двете по-тежки политически режимни категории I-I и I-II, а през май 1952 г. с идването на затворниците тук са събрани всички политически лагеристи. През май 1953 г. става затворнически обект и в следващите години е пред-назначен за политическите затворници от най-тежките

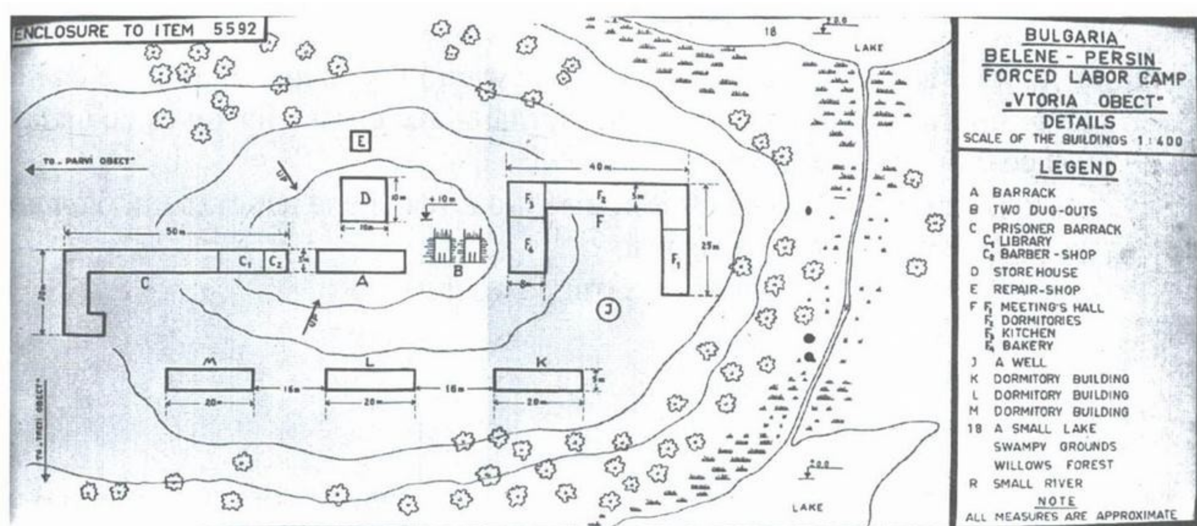
923 **Доклад** от Стефан Китов, началник общежитие с. Белене, Свищовско. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

924 A **Profile** of Bulgarian Forced Labor Camp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1 – 2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

режимни категории. От ноември 1956 г. е ТВО, като в него са настанени както въдворените по политически причини, така и въдворените по линия на НМ мъже. След закриването на ТВО „Белене“ през 1959 г. на II обект са настанени политическите затворници и част от криминалните. От 1964 г. до 1977 г. е общежитие за изселените. От април 1985 г. до края на 1986 г. в него са въдворените.

Разположен в източната част на острова на 9,5 км от понтонния мост по пътя през I обект. Територията му е около 30 декара с дължина изток-запад около 250 м и ширина север-юг 100-120 м и включва най-високата точка на острова. Ограден от изток и запад от малки потоци, а от север и юг – от блата.

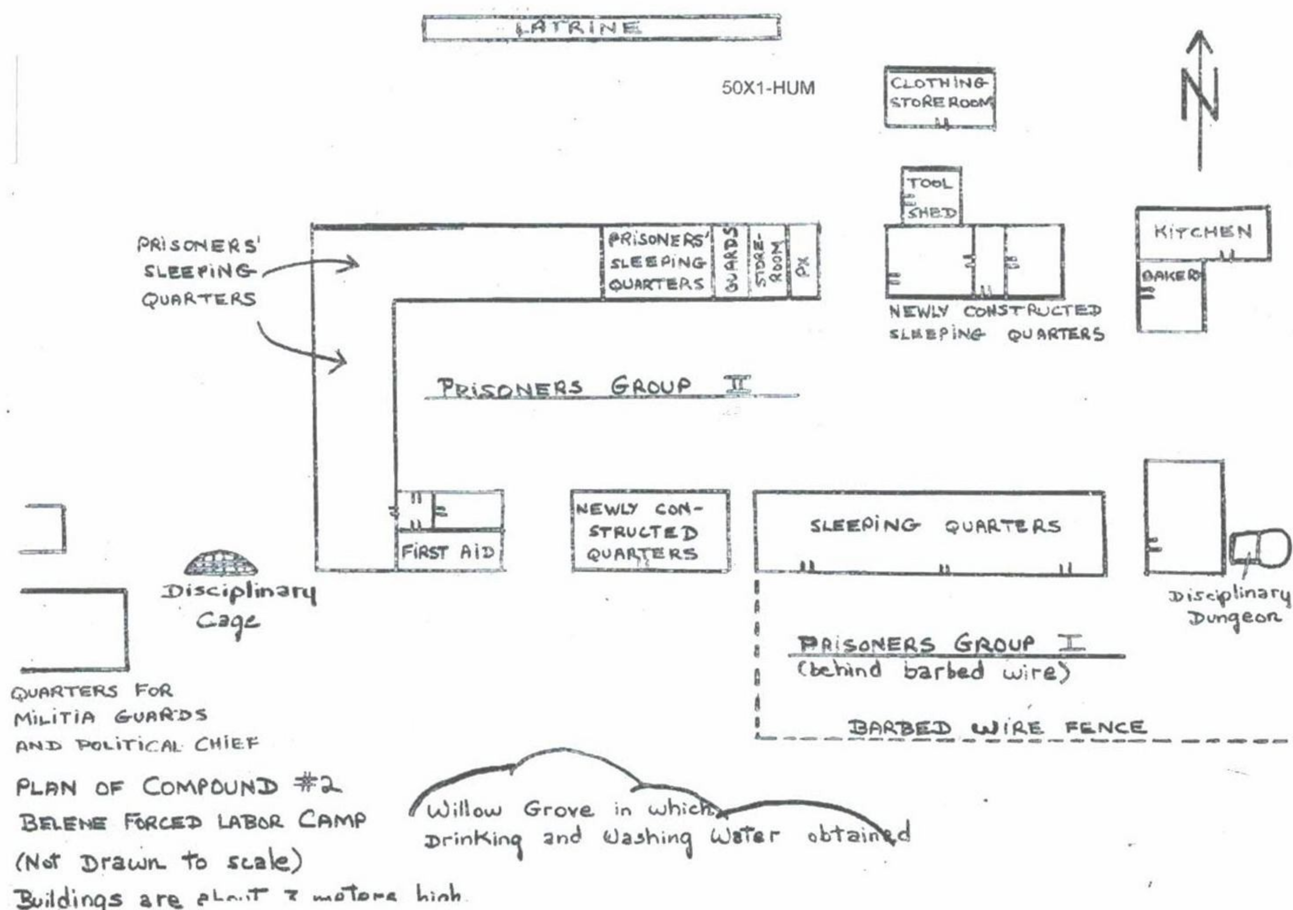
Изграждането на обекта започва преди пристигането на първите лагеристи в края на юни 1949 г. с построяването на върха на хълма на дървена барака 30-40 м^2. Според д-р Кантарев тази барака е висока 4 м, заради което я наричат Силоза, с голи варосани стени, без таван и без под и в нея първите дни са настанени 100 души. По лагерни спомени в първите дни са построени 23 землянки за по 20 души, разположени в две редици, и е изкопана кариерна яма, дълбока 4,5 м[925], а според д-р Кантарев са построени 30 землянки за по 6 души. Според карта на РСЕ/РС към януари 1952 г. II обект изглежда така:[926]

925 **Българският** ГУЛАГ..., с. 90.

926 A **Profile** of Bulgarian Forced Labor Camp Bclenc, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Карта към доклад на ЦРУ представя обекта също към началото на 1952[927]

Трудно е да се възстанови хронологията на изграждането на II обект. Д-р Кантарев пише, че след построяването на първите землянки са построени кухня, склад и сервизно помещение. Според един от източниците за изработването на картата на РСЕ/РС до април-май 1950 г. съществува само барака **А** на върха на хълма и двете землянки със сламени покриви **В,** построени в началото на лагерния живот, всички останали постройки са направени след това. Но според повечето лагерни спомени строежът на нови бараки започва в края на 1949 г.[928] Те са по-солидни и

[927] The Belene Forced Labor Camp, 28 August 1952. CIA-RDP82-00457R013400180006-2.
General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CI A-RDP82-00457R013400180006-2.pdf.

[928] Петър Байчев е преместен от II обект на 17 август 1949 г. и върнат там на 20 декември 1949 г., той вижда нови, но недовършени бараки, само някои от прозорците им имат стъкла, останалите са с тенекия или мукава, през покрива се виждат звездите.

хигиенични от тези на I обект, но поне до късната есен на 1950 г. повечето остават непокрити.[929] Вероятно отбелязаните като новопостроени в картата на ЦРУ бараки са направени след нареждането на пом.-министър Ангел Цанев от края на август 1951 г. на II обект да се построи ново помещение от подръчен материал *„за концентрирането на болшинството въдворени на тоя обект при евентуално заливане от високи води или задръстване от ледоходи на острова* Към 1 декември 1951 г. Китов докладва, че заповяданите от Цанев помещения на II обект са завършени 90%. На горната карта се вижда изолацията на категория I-I с телена мрежа.

През май 1952 г. започва строеж на 10 бараки за преместените от I обект лагеристи от категория I-III. Те са на север от бараките С, разположени север-юг по дължина. Бараките са готови за нанасяне през септември или октомври 1952 г. През 1954 г. в тези бараки е втора чета на политическите затворници, а първа чета е в старите бараки и двете чети са разделени с телена ограда с портал, на който пазят затворници от вътрешната охрана.

През септември-октомври 1952 г. в западната част на обекта е построена тухлена сграда за лагерната болница.

В северната част на обекта на около 10 м зад бараките са клозетите – открит ров, дълъг 50-70 метра, широк 2 м и дълбок 2 м, покрит с греди и дъски и с процеп по дължина. В северозападната част на обекта има складове – за инструменти, за цивилното облекло и вещеви. Южната част на обекта не е застроена. Тя е по-ниска с около 1 м и при наводненията е под вода, докато северната остава над водата. Тук са редиците дървени маси за хранене и плацът,

[929] В доклада за юли 1950 г. Куртев пише, че е необходимо да се утвърдят плановете за нови постройки, за да започне строежът им, в доклада за октомври 1950 г. Китов не пише за ново строителство, а за това, че помещенията са потегнати, но липсват покриви и са нужни 20 000 цигли за I и II обект, а в доклада за ноември 1950 г. – че на всички помещения на II обект е направено измазване, почистване, потягане на наровете и са пригодени за живеене. Трифон Терзийски и Александър Наков, преместени от I на II обект през есента на 1950 г., намират бараките на II обект за по-стабилни и просторни от тези на 1 обект, няколко от тях са кирпичени – паянтови с долма зидария, с покриви от цигли. Преместен на I обект на 18 февруари 1950 г., Петър Байчев е върнат на II обект на 15 ноември 1950 г. и го вижда подобрен под ръководството на въдворения инж. Божков, но новата барака, в която е настанен, отново е с непокрит покрив.

на който се провеждат сутрешните и вечерните проверки.[930] В източния край на обекта са наказателното отделение и складове за продукти.

Най-вероятно обектът е ограден (както и I обект) в края на 1951 г. с 12-13 реда бодлива тел, опъната на дървени колове. От вътрешната страна на оградата има 1-2 м широка ивица, разкопана, почистена от трева и маркирана с варосани дребни камъни, в която се стреля без предупреждение. Вън от южната и северната ограда има пълен с вода ров, дълбок 2-3 м и широк няколко метра. Край рова има насип с обходна пътека за охраната, а зад насипа са блатата. В югозападния ъгъл на обекта е главният портал – голяма двукрила дървена решетъчна врата с катинар, през която минават бригадите и колите, а до нея по-малка врата за надзирателите и отделни лагеристи. До портала е стаята на дежурните надзиратели. Над портала е изписано „Човек – това звучи гордо. Максим Горки“, а от вътрешната страна: „Ако врагът не се предава, той се унищожава. М. Горки“.[931] На източната страна на обекта има друг портал за стопански нужди, дървен и обвит с бодлива тел.

Първоначално е издигната една наблюдателна кула при портала, с площадка на върха и голям дървен чадър, с насочена към бараките картечница, покрита с платнище. Към 1953 г. кулите са две – на източната и западната страна, а на северния насип има лостова будка. Към края на 1953 г. наблюдателните кули вече са 4 – по средата на всяка от страните на оградението. Височината им е 6-8 м, с междинна платформа и две последователни дървени

---

[930] Георги Константинов пише, че в края на 1953 г. 2600-3000 затворници (53-60 бригади) се строяват във формата на буквата „П“ по дължината на обекта, като строят е отворен на запад към портала. Пред всяка бригада стои бригадният отговорник с табела с номера на бригадата високо над главата си. По северната греда на буквата „П“ са първите 25 бригади, като строят започва от запад с първата бригада, източната тясна страна е от около десетина бригади, южната – около 25 бригади. (**Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том I. София, Шрапнел, 2006, с. 303-304.)

[931] За тези надписи съобщават лагеристи, изпратени на II обект през 1950 г., както и затворници след 1954 г. Според Харалан Попов „Човек – това звучи гордо“ е изписано върху стената на малката тухлена постройка на главния надзирател пред портала, а Горкиевата фраза за врага е на вътрешната стена на наблюдателната кула. Според възстановката на Крум Хорозов лицевият надпис е: „Трудово възпитателно общежитие – Втори обект, Белене“.

стълби. Горната платформа е 2 x 2 м, оградена с дървен парапет, засенчвана от голям кръгъл чадър от папур, поставен на дървен стълб.

Извън обекта от южната страна на главния портал е административната сграда, построена върху 2-3-метров насип. Тя е наричана Бялата къща или Белият дом и според Цанко Луканов е построена през лятото на 1953 г. Край портала са и спалните помещения за милиционерите – ниски тухлени постройки, оградени с бодлива тел.

Състоянието на II обект към януари 1954 г. е описано в „Обяснителна записка към идейния проект за преустройване на 3.0. № 2, с. Белене, Свищовско (първи вариант)" от началника на затвора Марин Ханджийски:

1. *С оглед нуждите на 30 № 2 се налага основно преустройство и разширение на всички жилищни сгради на общежитието, както и построяване на нови работилници и складове.*
2. *Като основна причина от техническо гледище, преустройването на жилищните сгради се налага от обстоятелството, че всичките са строени паянтово и застрашават да се съборят сами, което може да повлече след себе си не само материални, но и човешки жертви. Освен това работилниците и складовете не отговарят на изискванията и не могат да задоволят нарасналите нужди на общежитието. Съществуващата сграда, приспособена за болница, също така не отговоря на предназначението си. За нуждите на културно-просветната работа в общежитието се налага да се построи театрален салон, който ще служи за събрания, кинопрожекции, чествания, курсове и пр.*
3. *Сградите на обекта са разположени на най-високото място на острова, което не е бивало заливано от водите на Дунава. Понеже високото място е малко по площ, то сградите са построени на гъсто, като за част от тях се е наложило да се направят допълнителни насипи.*
4. *С новия идеен проект се прави разширение на западната страна, където се проектира построяването на театралния салон. На изток също се прави едно разширение с оглед да се получи по-широк двор за работилниците. На юг и на север се прави малка*

корекция на оградата също с цел разширение на двора около работилниците. Блатата, които обграждат общежитието почти от всички страни, не позволяват да се правят по-големи разширения.

5. Преустройването засяга всички постройки, с изключение на новопостроената жилищна сграда, отбелязана в идейния проект с номера 5 и 6, фурната, банята и кухнята. Всички останали жилищни сгради ще се съборят и на тяхно място ще се построят нови разширени и с подобрени битови условия, като в тях се предвиждат отделни писоари и канализация, използваеми, когато хората са прибрани в помещенията (например през нощта).

6. Към помещенията 8 и 9 в западната част ще се поставят: колетната служба, бръснарница, лавка, обущарна и шивална за нуждите на затворниците и делегационна стая. Останалите служби в общежитието като четна канцелария, култсъвет, библиотека, художници, трудова отчетност и инженерен колектив ще се помещават в сградата на театралния салон.

СИТУАЦИОНЕН ПЛАН на З.С. №2 Свищовско

М 1:500

Склад продукти

Идеен проект за преустройство на З.О. №2 с. Белене, Свищовско
Ситуация - М 1:500
Лист №1
32
Блато
Блато
Блато
Блато

7. Артелната ще се построи близо до кухнята и фурната, като от източната страна се получава денивелация на терена, което ще се използува за построяване същата на маза, която ще се направи склад за зимнина. Отделните складове за артелната ще служат за продукти за по-дълго запасяване. Към сградата на артелната ще се поставят складовете за цивилното облекло на затворниците и вещевия склад, като сутерена на същите може да се използува за наказателно отделение.

8. В източната част на района ще се построят работилниците: гатер-банциг, дърводелна, кошничарна, бъчварска работилница и коларожелезарна. За нуждите на агрегата за електрическо осветление ще се построи отделен склад за гориво.

9. Сегашната сграда на болницата ще се събори, с което ще се открие един двор пред театралния салон. Новото място на болницата ще бъде към източната част на двора. Същата се разширява с оглед да задоволи нуждите на общежитието. Ще бъдат застъпени: амбулаторно лечение, клинично лечение с вътрешно отделение, хирургическо отделение и изолационна за гръдоболни. Също така към болницата се предвижда самостоятелна кухня, баня, пералня, дезинфекционно и домакински складове.

10. Една от основните необходимости за общежитието са клозетите. Досегашните са крайно примитивни и представляват опасност от зараза. Използват се обикновени трапове, които след запълването са засипвани с пръст и изкопават нови. Затова се налага да се построят нови с камък и бетонна облицовка, за да се почистват периодически. Високото ниво на подпочвените води и заливането на близките места почти до самото общежитие не позволяват да се правят септични ями.

11. Друга основна необходимост във връзка с битовите условия в общежитието е въпросът с водоснабдяването. Досега се ползват две помпи, които са крайно недостатъчни и лошо поставени – близо са до септичните ями на болницата. Освен това смукателите са набити в ситния пясък, вследствие на което при изпомпването на водата се извлича и пясък. Там вероятно се е образувала

кухина, което може да повлече пропадане на почвата около помпите. Също така има и един кладенец с чекрък, близо до банята и при изгребване на водата се изгребва и пясък и има едно пропадане на почвата около самия кладенец. Затова се налага да се направи едно централно снабдяване, като водата се вземе от место определено от специалисти и с моторна помпа се отведе във водна кула, построена в общежитието, откъдето под налягане да се отправи към определените места. На идейния проект между спалните помещения 2 и 3 с К е отбелязана водната кула, в която е достатъчно да се постави един резервоар от .... л. свързан автоматично с помпата. Под самата кула може да се подстави проход за минаване от единия двор в другия.

12. Всички постройки трябва да се поставят на каменни основи с възможност да се усилят с железобетонни пояси, понеже почвата е с слабо сцепление и се предполага, че има подвижни пясъци.

13. Преустройването може да се извърши в една година при положение, че се осигури навременно снабдяване с материали, като камък, негасена вар, гвоздеи, керемиди, цимент и желязо. Тухлите и дървения материал ще се набавят на место.

14. Като първи етап на строежа предлагам да се построят болницата и театралния салон, а старата болница се използува за жилища до направата на нови такива, като първо се построи жилищния блок под №16..., след това съседните и така последователно докато се завърши целият строеж. Водоснабдяването и електрическата инсталация могат също да се извършат на етапи.

15. В новите жилищни помещения отбелязани с номера от един до седемнадесет ще могат да се настанят около 3150 човека.

16. За осъществяване на горните строежи по предварителни неточни изчисления ще трябва да се набавят: камък около 4000 куб. м., негасена вар за зидарии и мазилки – около 420 тона, цимент за железобетонни пояси, цимент за замазки и водопроводни нужди – около 120 тона, марсилски керемиди – около 50 000 броя, гвоздеи около 2000 кг и бетонно желязо

26 000 кг.

17. За водопроводната инсталация, електрическата инсталация, както и за всички строежи ще се представи точна спецификация след изготвяне на техническите проекти и след като бъдем уведомени с какви материали ще можем да разполагаме."[932]

Планираното строителство не е извършено. Възстановката, направена от Крум Хорозов, който е затворник на II обект от май 1954 г. до октомври 1955 г., представя същото разположение и сгради като в ситуационния план от есента на 1953 г.[933] Към началото на 1957 г. според отчет на началника на 30 някои от помещенията на затворниците са пред срутване, а през 1956 г. на обекта са били построени само два царевични коша.[934]

Обектът запазва вида си и през втория лагерен период. Христо Цанев, въдворен в началото на 1957 г., го описва така: *„Лагера беше ограден с бодлива тел, като на всеки 80-100 м. имаше вишки, кучета и силно въоръжена охрана. Дадоха ни стари окъсани войнишки дрехи и по две изтъркани одеяла. Бараките бяха плетени от пръти и измазани с кал, а покрива, със стари турски керемиди, като на много места бе продънен и сутрин върху нас имаше сняг. Наровете бяха на два етажа, също плетени и покрити с папур. Особено лете, не можеше да се спи от дървеници и комари, които ни смучеха кръвта. [...] В помещението бяхме около 170 човека. Имаше една иззидана печка, отгоре с дебела ламарина, но тя нищо не можеше да затопли, понеже на много места покрива беше пропаднал, небето се виждаше и върху нас навяваше сняг. Но върху печката поне можехме да си затоплим вода в кутии от халва."*

Обектът е разделен с телена ограда, за да бъдат изолирани въдворените по линия на ДС от въдворените по линия на НМ. *Контрареволюционерите* са настанени първоначално в една, а в началото на 1958 г. – в две бараки. Към август 1957 г. управление „Вътрешни войски" препоръчва обектът да бъде ограден с 2-3 реда телена

---
[932] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.
[933] **Хорозов,** Крум. Затвора – Белене. Албум. София, Изд. авт., 2002.
[934] ОДА, ф. 335, оп. 11с, а.е. 7.

ограда вместо един ред и да бъдат поставени решетки на прозорците.[935]

През юни 1959 г. Борис Гиков е настанен е останалите нововъдворени на II обект в старите землянки-плетарки; обектът е заграден с висока над 2 м телена ограда с кльон, през 40-50 м има дървени наблюдателни кули с охрана, която стреля при доближаване до оградата.[936]

През лятото на 1958 г. лагеристите започват строеж на две жилищни сгради. Те са масивни, описвани в спомените като просторни и светли. Вероятно това са съществуващите и днес две монолитни двуетажни сгради с железобетонна конструкция и тухлен градеж, с покрив от цигли. Разположени са в една линия в посока изток-запад. Централно на двете им дълги страни има по един вход от северната и южната страна. По северната дължина на сградата минава коридор, а помещенията са в южната част. На етаж има 6 помещения с приблизителен размер 6х4х3,5 м и две помещения от двете страни на централния вход е приблизителен размер 3 х 4 х 3,5 м. Помещенията са светли, с големи прозорци с решетки. Двете сгради са завършени преди разтурването на лагера през есента на 1959 г., но в тях не се нанасят лагеристи (по спомените на П. К. Чинков в южните стаи е сушен магданоз). В началото на 60-те затворниците са настанявани и в тези сгради, и в старите бараки.[937] Георги Константинов пише, че към април 1960 г. зад двете нови сгради има втора редица от незавършени складове и други помещения. Зад тях на север са клозетите – дълги 20-30 м трапове, покрити с върбови греди, с плетени върбови оградки с височина 50-60 см около всяко отходно място. Вместо старата помпа има изкопан кладенец с дълбочина 6-7 м, облицован с цимент.[938]

Няма сведения за състоянието на II обект по-късно през

---

[935] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 2, а.е. 283.

[936] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 22-23.

[937] През януари 1960 г. Дечко Драгиев е настанен в старите бараки, които оставил през 1956 г., но сега много по-прогнили и с пробити покриви. **(Драгиев,** Дечко. Жаравата на спомените. София, Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2014.) В края на април 1960 г. Георги Константинов е настанен в една от двете нови сгради. **(Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том II. София, Шрапнел, 2006, с. 250.) През март 1961 г. Харалан Попов е настанен в старите лагерни бараки.

[938] **Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том II, с. 250- 251.

60-те години. През 70-те години въдворените са настанени в една от бетонните сгради – „блок първи“, определяна от докладите на МВР като *слънчева и хигиенична.*

По описания на лагеристи към лятото на 1985 г. лагерът има правоъгълна форма, ограден е с 3 реда телена мрежа с кльон от бодлива тел, на четирите ъгъла има наблюдателни кули с въоръжена охрана, по оградлението на 30-40 метра има кучета. Въдворените живеят в двете масивни сгради. През лятото на 1985 г. на около 30 м северно от двете жилищни сгради е построена столова за въдворените с клубна зала – едноетажна монолитна Г-образна постройка.

„Женобектът“ е лагерът за жени при II обект в периода 1957-1959 г. Разположен е в обори на около 500 м северозападно от II обект, които вероятно са построени през есента на 1953 г. (според спомените на Цанко Лука-нов). През пролетта на 1957 г. в него са настанени въдворените жени, които преди това са в стария лагер на Щурчето. Той не е самостоятелен обект, но е в собствено ограждение и сгради, има свой началник – ст. лейт. Стойко Нешев, и надзиратели, които към май 1957 г. са четирима. Според Христо Цачев обектът е ограден с бодлива тел и наблюдателни кули, охраняван от въоръжени милиционери и кучета. Няма достатъчно сведения за условията в „женобекта“. Към 10 ноември 1958 г. в него има 302 жени, от които 2 са политически.

„Хулиганският обект“ също не *е* отделен лагерен обект. Разполага се в обори в близост до оборите, в които е женският лагер, недалеч от II обект („стария обект“, както началникът на лагера Тричков го нарича в докладите си). В него от февруари до края на април 1958 г. са настанени въдворените в Хулиганската акция близо 1400 мъже, с изключение на последната партида *хулигани,* за които няма място в оборите и са настанени в I обект в отделно оградена сграда, за да нямат контакт със затворниците. Според докладите на Иван Тричков за изолирането на 31 девойки от 14- до 21-годишна възраст, въдворени по време на Хулиганската акция, е направена малка постройка за 35 души в източната част на новия обект. Младежите под 19-годишна възраст са отделени в три бригади в отделни помещения. След настаняването на „хулиганите“ около оборите е издигната телена ограда, а към 25 февруари

1958 г. въдворените в „новия обект“ вече са изградили около обекта околовръстна дига с дължина 520 м.

Ш обект – „Каналите“

Създаден в периода преди март-април 1950 г. за изграждането на Беленската напоително-отводнителна система.[939] Изглежда, че този обект е имал няколко бивака, защото според едни от спомените той е на запад, а според други – на изток от с. Белене.

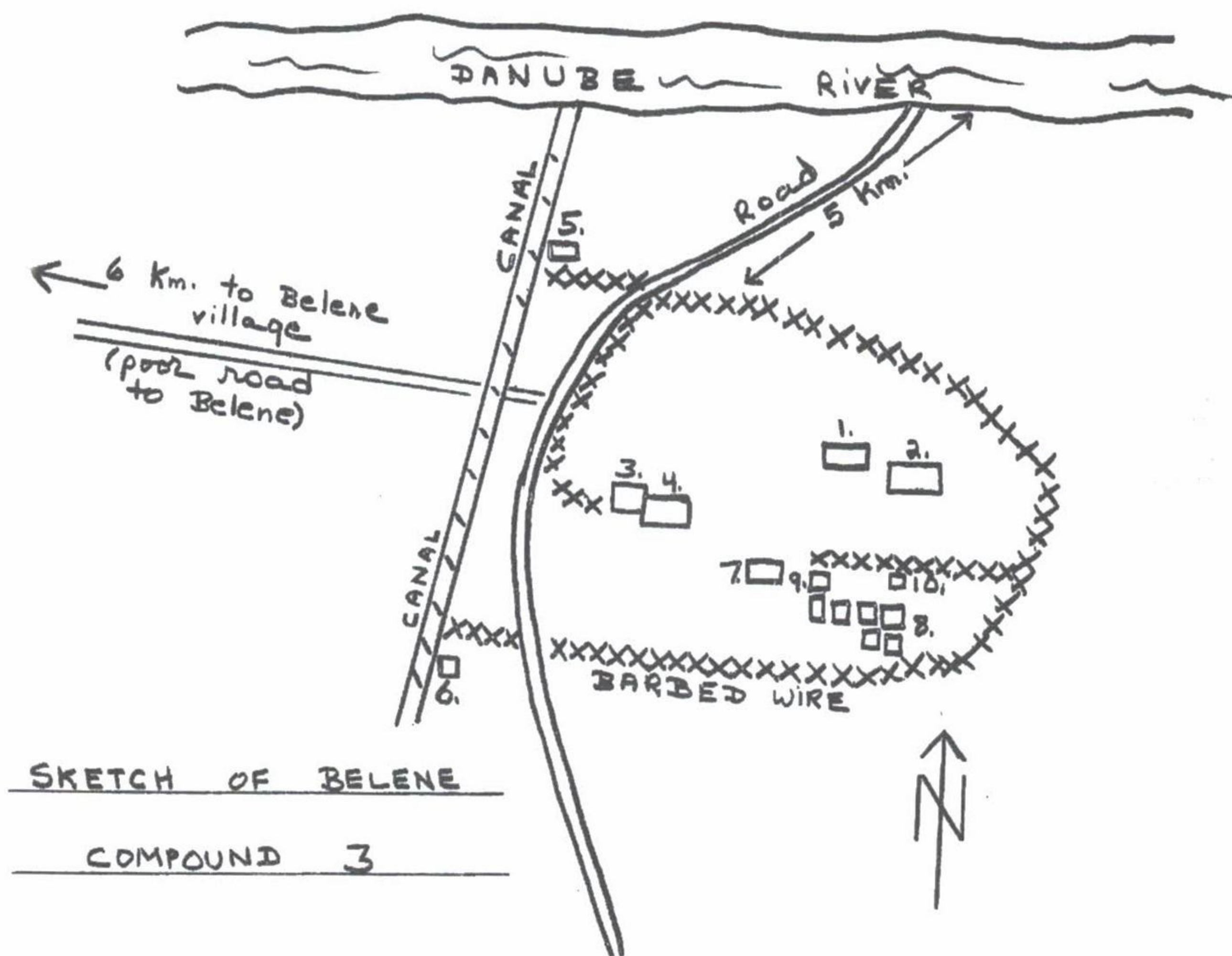
Доклад на ЦРУ представя следната схема на обект III: административна сграда (1); спални на милицията **(2);** склад за храни (3); кухня **(4);** сгради на милицията **(5** и **6);** склад за инструменти **(7);** палатки за лагеристите **(8);** лавка **(9);** лазарет (10).[940] Според друг доклад на ЦРУ, визиращ 1950 г., обект III се намира на 5-6 км от „Белене“ в посока Никопол и на 5 км южно от Дунав; същевременно пише, че е свързан с „Белене“ чрез стария път Белене – Ореш. Обектът използва бараките на бившата „Трудова мобилизация“, както и 7 големи палатки за лагеристите, тухлена сграда за администрацията, бараки за милиционерите, кухня и склад за храната. Ограден е с бодлива тел и бяла линия на 10 м от оградата, зад която се стреля без предупреждение. Сериозно болните се лекуват в малка палатка от въдворен лекар, който няма правото да освобождава от работа. Зад обекта има изкопан от въдворените напоителен канал 4-5 м широк и 1,5 м дълбок. Подобни канали има из цялата околност.[941]

---

[939] Според източник на РСЕ/РС III обект е създаден през април 1950 г. в бившите казарми на „Трудова мобилизация“ на 5 км от Белене. (Special Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.) Петър Байчев е отбелязал в стенографските си бележки от лагера за 20 март 1950 г., когато е изпратен на каналите: *„об. 3 (4) канала ",* в бараки от кирпич, с нарове, покрити с черна мушама, където преди това е имало трудово мобилизирани.

[940] Belene Concentration Camp, Compound 3, 24 September 1953. C1A-RDP80-008ЮА002400090009-7. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia. gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00810A002400090009-7.pdf

[941] The Belene Concentration Camp in Bulgaria, 10 March 1952. CIA-RDP80-00809A000700050030-1. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/ library/readingroom/docs/CI A-RDP80-00809A000700050030-1 .pdf

III обект – „Градината“

Разположен при зеленчуковата градина на южния бряг на острова в местността Тополите срещу източния нос на остров Щурчето. Вероятно е създаден още през 1949 г. като работен и сезонен лагерен обект, а от началото на 1950 г. е постоянен обект, наричан „Градината“. От април 1951 г. е обозначаван като III обект и е един от трите главни лагерни обекта. Първоначално лагеристите спят в бракувани, силно износени военни палатки, които текат при дъжд, с двуетажни нарове от върбови леси, пренаселени. През август 1951 г., когато на обекта има над 400 души, с подръчен материал се строят две бараки за 250 човека, но са завършени в края на ноември.

Карта А (която погрешно го разполага срещу остров Предела) и профилът на лагера дават следното описание: зеленчукова градина (46); напоителна система с няколко моторни помпи **(48);** 6 бараки за лагеристите (20 х 8 х 4 м) **(47);** барака за 20 милиционери и наблюдателна кула **(49).**

III обект – „Оборите“

Разположен на 1 км източно от I обект. Наричан **„Краварника“** или **„Оборите“.** „Оборите“ съществуват на това място от началото на 1952 г. (в края на 1951 г. лагерната администрация планира до 31 декември оборите да бъдат завършени и там да се преместят кравите от V обект). Според профила на РСЕ/РС това са два големи обора (80 x 12 x 5 м) в собствено ограждение: **43** е за волове, а **44 –** за крави.

Оборите стават лагерен обект през 1954 г. По щата за 1955 г. обаче за него не се предвижда самостоятелен началник на обект и се ръководи от началника на I обект. Няма и собствена охрана.[942] Още от 1952 г. на оборите работят малка група затворници с малки присъди за неполитически престъпления.[943]

При повторното откриване на ТВО през ноември 1956 г. III обект остава към затворническото общежитие. Към този момент обектът вече е електрифициран. През 1956 г. е бил построен нов хамбар, но старите обори са пред срутване.[944] През май 1958 г., както всички останали обекти на острова, и III обект е поет от ТВО и в животновъдната ферма работят лагеристи от I обект. След закриването на ТВО отново е обект на затвора. През март 1961 г. пастор Харалан Попов вижда III обект с нови обори и къщи върху насипи.

Остава обект на затвора и през 70-те и 80-те години, като там вероятно са затворници с по-леки присъди. В доклад на ОУ МВР – Плевен от 1974 г. се съобщава, че на III обект има 48 затворници без охрана.[945] В спомените на въдворените 1985-1986 г. обектът е наричан „Кравефермата“, със затворници с по-лек режим, изпращани и на полска работа.

---

[942] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 119.

[943] Според Недялко Гешев през 1952 или 1953 г. в животновъдната ферма работят три бригади затворници от I обект с малки присъди от 1-2 години, като получават храната си от I обект.

[944] **ЦДА,** ф. 335, оп. lie, а.е. 7.

[945] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 20, оп. 1, а.е. 404.

IV обект – „Щурчето“

От края на 1951 г. IV обект е женският лагер на остров Щурчето, наричан в докладите на лагерната администрация най-често „Щурчето“. Щурчето е остров в ръкава между Персин и българския бряг. Има дължина 3 км и широчина 900 м в най-широката си част. Обрасъл с върби, заблатен в по-ниската източна част.

Женският лагер е създаден в края на декември 1951 г. с пристигането на жените от лагера „Босна“. При идването си жените намират построена върху насип жилищна барака в средата на острова и сгради на свинефермата в по-високата западна част, която не се залива при наводненията. От доклада на началника на лагера за ноември 1951 г. се разбира, че при посещението си през август пом.-министър Ангел Цанев е наредил построяването на бараки на IV обект – „Щурчето“, от които в края на ноември са построени 50%. Според доклада от 31 декември 1951 г. жилищната постройка на „Щурчето“ трябва да се довърши и покрие с цигли (взети от навеса на „Градината“, а той се покрива със слама); планирано е поставянето на 2 помпи при свинете. В началото на февруари 1952 г. помпа за вода на острова все още не е поставена.

Карта А представя обекта така: десет свинарника, построени от кирпич, (30 x 10 x 3 м) (8); мелница за храната на животните, тухлена сграда (15 x 8 x 6 **м) (9);** тухлена барака за около 120 души (40 x 10 x 8 м) **(10).**

Жилищната барака е издигната върху 2 м насип и се смята за сигурна при наводнения, капацитетът на помещенията е 200 души.[946] Според лагерните спомени бараката е тухлена сграда, разделена от коридор на две помещения – едното за политическите, а другото за административните *(морално разложените}* и криминалните лагеристки. Помещенията са дълги стаи с две редици нарове – едните до закованите единични прозорци, а другите до стената, с тясна пътечка между тях. Пространството върху наровете не достига и жените спят на една страна. До жилищната барака има още две постройки – кухня и навес. Пред помещенията има малък

[946] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

плац, на който се провеждат сутрешната и вечерната проверка. Клозетът се намира под насипа. За карцер служи малка землянка. Свинарниците са на 300-500 м западно от помещението на жените.

В средата на октомври 1953 г. жилищната сграда е освободена за казармено помещение на Вътрешни войски. На „Щурчето“ се строят 6 нови свинарника на 250-300 м южно от жилищната барака без пряка видимост с нея поради гората. За гледачи на свинете в старите свинарници са изпратени затворници, осъдени за леки и случайни престъпления. За тях трябва да се направят нови помещения извън района на казарменото помещение на Вътрешни войски.[947] В края на ноември 1953 г. на „Щурчето“ все още има затворници, но по искане на Вътрешни войски в края на 1953 г. свинефермата е закрита и островът остава само за Вътрешни войски.

При повторното откриване на концлагера през ноември 1956 г. „Щурчето“ не е предвиждано за лагерен обект, защото постройките са пред срутване, а и островът остава извън системата на охрана. Но тъй като оборите край II обект не са подготвени за живеене, за известно време, вероятно 2-3 месеца, женският лагер отново се помещава на Щурчето.

IV обект – „Тухларната“

Разположен край село Белене, източно от гара Белене. За първи път се споменава като V обект през февруари 1951 г., а строежът му вероятно започва през януари 1951 г. като нов стопански двор и резервен лагер при наводнение. Много е вероятно да е построен при вече съществуващите тухларна, краварници и свинарници на лагера.[948] Според доклад на началника на лагера за май 1951 г. въдворените на V обект живеят при най-добри условия и хигиенични бараки от всички лагеристи. През юли Китов също

[947] **Справка** от началника на управление „Затвори и ТВО“ до пом.-министъра на вътрешните работи ген.-майор Ст. Гюров. X.1953 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[948] В спомените си Стефан Власков разказва, че през юли 1949 г. млади лагеристи са изпратени на брега да произвеждат тухли, спят в палатки, охранявани са от няколко войника от Гранични войски и през септември 1949 г. са върнати на острова.

докладва, че условията са добри, но на обекта липсва вода за пиене, миене и готвене. През август на обекта е поставена помпа за вода. През декември 1951 г. е поставена помпа за вода при свинарниците. По описанието на Стефан Бочев към лятото на 1951 г. обектът е ограден с телена мрежа и наблюдателни кули, лагеристите живеят в барака с ламаринен покрив.

Към обекта има тухларна и свинарници, а също и краварник до края на декември 1951 г., когато кравите са преместени в оборите на острова. Въдворените работят също и в селското стопанство, и по строежите в селото.

Лагеристите на този обект са около 100 души, като през лятото на 1951 г. са 170, а в края на годината броят им отново намалява. В края на февруари 1952 г. на V обект са настанени 140 затворници от най-леката неполитическа категория II-III. Към 1 май 1952 г. те са 130 души. Работят в свиневъдната ферма на обекта и на строежите в обекта и селото.[949] През април 1952 г. са направени някои подобрения в битовите условия на обекта. През 1953 г. докладите съобщават, че там условията са добри, затворниците са в подобрени бараки, които „вършат работа“. Към септември 1953 г. се строи ново помещение, в което ще се настанят 200 души, като повече затворници не са необходими на този обект.[950]

След закриването на ТВО V обект остава предназначен за криминални затворници с малки присъди и политически затворници, на които предстои освобождаване. Режимът е по-лек. Работят в селското стопанство. През 1954 г. капацитетът на обекта е изчисляван на 400-500 затворници, а свинарниците при обекта са планирани за 2000-3000 свине.[951] През 1956 г. е построена фуражна кухня с баня и пералня, готварница и фурна.[952] При повторното откриване на ТВО през 1956 г. V обект остава към затвора. В края на април 1958 г. част от непълнолетните лагеристи *хулигани* са настанени на V обект, вероятно до есента на 1958 г., когато започва освобождаването на непълнолетните лагеристи. Те са

[949] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.
[950] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.
[951] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 119.
[952] **ЦДА,** ф. 335, оп. lie. а.е. 7.

изолирани от затворниците и работят в тухларната. Остава обект на затвора до днес.

„Заставата“

Съществува от края на ноември 1985 г. до април 1986 г. На него са изолирани около 35 души от въдворените турци. По разказа на Сабри Искендер, че са отведени недалече на север от II обект срещу течението на Дунав и по скицата, която нарисува по моя молба, установих, че обектът е бившата гранична застава „Славей“ срещу о-в Китка. Помещението е стара тухлена постройка, заобиколена от мочурища, оградена с три реда бодлива тел, със строга охрана, до килиите се минава през 6 катинара.[953]

Друго свидетелство за използване на застава като лагерен обект е това на въдворения през 1968 г. А. Б.[954] Според разказа му група от 200 въдворени е оставена в източния край на острова на „тъй наречената „Застава „Акация“, в изоставената сграда на заставата с парцаливи дюшеци и голи нарове. В разказа има несъответствие, тъй като съществувалата през 50-те години гранична застава „Акация“ е разположена на западния нос на острова. В отчет на началника на 30 от 11 януари 1957 г. се съобщава, че постройките на застава „Акация“ падат и през 1957 г. ще станат неизползваеми.[955] Възможно е това да е била заставата „Еделвайс“ на източния край на острова, близо до II обект, тъй като А. Б. разказва, че от заставата до понтонния мост и селото имало 10 км път, а край заставата минавал пътят на корабите.

[953] Те минаха през Белене – 1..., с. 95, 100.
[954] **Българският** ГУЛАГ..., с. 386.
[955] **ЦДА,** ф. 335, оп. 11с, а.е. 7.

ЛАГЕРНА АДМИНИСТРАЦИЯ И АКТИВ

1949-1953

Министерска Заповед № 373-П от 30 май 1949 г., с която се създава ТВО „Белене“, нарежда *„необходимият административен персонал да се набере от щата на отделение Трудово възпитателни общежития* а охраната да се осигури с милиционери от Дирекция на Народната милиция. Със Заповед № Т-827 от 28 юни 1949 г., подписана от отговорния секретар на МВР Йордан Стефанов, длъжността комендант (милиционерски майор) от щата на служителите по държавния бюджет при отделение ТВО за бюджетната 1949 година се дава от I юли на ТВО „Белене“ вместо на ТВО „Николаево“. Със Заповед № Т-852 от 29 юни 1949 г. се закрива ТВО „Николаево“ и щатът му се прехвърля към ТВО „Белене“. Щатът на ТВО „Николаево“ при отделение ТВО за 1949 г. е: униформен щат: 1 началник, 2 ст. милиционери, 24 мл. милиционери (4 вакантни места); цивилен щат: 3 чиновници (1 вакантно място).

През 1950 г. униформеният персонал на ТВО „Белене“ преминава на щат към Окръжно управление МВР – Плевен, като комендантът, заместникът по политическата работа и 2 взводни командири са към щата на централното управление, а милиционерите – към „Униформени“. Цивилните длъжности в ТВО „Белене“ също преминават на щат към окръжното управление, но като служители на отдел „Затвори и ТВО“.

ТВО „Белене“, ОУ МВР – Плевен	1950 г.
комендант ТВО – милиционерски майор	1
заместник по полит. работа – подпоручик	1
взводни командири – подпоручици	2
пеши ст. милиционери	8
пеши милиционери	80
ТВО „Белене“, отдел „Затвори и ТВО“	
възпитатели	2
домакин	1

радиотелеграфист	1
деловодител	1
машинописец	1

На 30 декември 1950 г. министър Христозов утвърждава щата за 1951 г., според който ръководството на ТВО „Белене“ отново е към щата на отдел „Затвори и ТВО“, а милиционеската охрана с командирския си състав остава към ОУ МВР – Плевен в щата на Околийско управление – Свищов. Длъжността *комендант на ТВО „Белене“* става *началник на ТВО,* а възпитателите – *помощник-началници по политическата част.* В щата са включени надзиратели. Нова е и длъжността *зам.-началник ТВО.*

Малко по-късно през 1951 г. ръководният, надзорният и административният персонал на ТВО „Белене“ се връща към ОУ МВР – Плевен в щата на Околийско управление – Свищов, като щатът остава същият. Пом.-началниците по политическата част стават заместник-началници по политическата част (ЗНПЧ) и по-късно са увеличени с един. Към щата на ОУ МВР – Плевен има и отделен щат за домакински персонал на ТВО „Белене“: домакин, касиер и магазинер.

В доклада за август 1951 г. началникът Китов настоява отделът да ускори даването на чинове на служителите. Присвояването на офицерски звания на служителите на МВР, в т.ч. на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“, започва в средата на януари 1952 г. Ръководните служители в концлагера вероятно получават офицерски чинове през февруари 1952 г., защото докладът за този месец е първият, който Китов подписва като капитан.

С щата за 1952 г., утвърден от министър Г. Цанков на 3 януари 1952 г., лагерната администрация и охранителната рота остават към Околийско управление МВР – Свищов и значително се увеличават. Зам.-началниците ТВО стават трима, нови са длъжностите *ръководител общежитие,* надзирателите се увеличават двойно заради увеличаването на лагеристите през 1951 г. Със Заповед № 108 от 16 май 1952 г., с която се закриват затворническите общежития в Ножарево и Пиргово, от административно-домакинския щат на 30 „Ножарево“ за 1952 г. се прехвърлят към ТВО „Белене“ ръководител общежитие, машинописец, началник

касово бюро, лекар, счетоводител, домакин и 5 надзиратели, а от милиционерския щат – пом.-ротен командир, взводен командир, отдельонен командир и 36 милиционери. От милиционерския щат на Пиргово – един ротен командир. Със Заповед № С-144 от 1 юли 1952 г. милиционерският и командирският щат на 30 „Ножарево“ и 30 „Пиргово“, прехвърлен със Заповед № 108 към 30 „Димитрово“, се дава на ТВО „Белене“: ротен командир, отдельонен командир и 30 милиционери.

С бюджета за 1953 г. ТВО „Белене“ и охранителната рота са извадени от щата на Околийско управление – Свищов и стават самостоятелен щат към Окръжно управление МВР – Плевен.

ТВО „Белене“, ОУ МВР –	**1951 г.**	**1952 г.**	**1953 г.**
началник ТВО	1	1	1
зам.-началник ТВО	1	3	2
зам.-началник по полит. част, I	3	1	1
зам.-началник по полит. част, II	-	2	4
нач. служба	-	1	1
нач. бюро	-	1	1
ръководител общежитие	-	3	4
счетоводител ръководител	-	1	1
счетоводител	-	-	1
старши надзирател	3	5	5
надзирател	9	16	21
деловодител	3	3	4
машинописец специалист	-	1	1
машинописец	2	1	1
архивар	1	1	1
старши статистик	-	1	1
статистик-проверител	2	-	-
статистик	-	1	2
радиотелеграфист	2	2	-
телефонист	2	2	3
нач. касово домакинско бюро		1	1
домакин		1	1
касиер		1	1
магазинер		3	3
шофьор		1	-
секретар		-	1
общо	28	53	62
Охранителна рота ТВО	**1951 г.**	**1952 г.**	**1953 г.**
нач. охрана ТВО	-	-	1
зам.-нач. по полит. част	-	-	1
ротен командир	1	1	2
пом. ротни командири	2	2	-
взводни командири	2	5	6
отдельонни командири	6	10	15
милиционери	75	95	161
домакин	-	-	1
шофьор	-	-	1
общо	86	113	186

Съгласно *Правилник за устройството на ТВО и вътрешния ред в същите,* изработен от служба ТВО, утвърден от Управителния съвет на фонд ТВО и одобрен със Заповед на министъра на вътрешните работи № 624 от 1 август 1946 г.:

„Общежитието се ръководи от управителя, подпомогнат от възпитателя, началника на охраната и канцеларския персонал. При отсъствие на управителя замества го възпитателят, а при отсъствие на последния – замества го началника на охраната.

Управителят ръководи общежитието съобразно закона, настоящия правилник и нарежданията на Дирекция на народната милиция. По въпроси, които той не може да разреши сам, се отнася до Дирекция на народната милиция.

Управителят следи и отговаря особено:

а/ за реда и дисциплината и санитарно състояние в общежитието;

б/ за правилното настаняване на въдворените по помещения и разпределението им на групи за целесъобразно използуване на труда им с оглед да бъде постигната главната цел на общежитието – превъзпитанието на въдворените;

в/ за своевременното освобождаване на въдворените и представянето им за освобождение преди срока, когато те заслужават това или обратно – за определяне на нов срок, когато това е необходимо и целесъобразно;

г/ грижите за подобряването на битовите, културни и трудови условия на въдворените.

Управителят следи за приложение на правилника за вътрешния ред от Дирекция на народната милиция.

Възпитателят при общежитието по-специално се грижи и отговаря:

а/ за намиране и прилагане на най-подходящите методи за превъзпитанието на въдворените, като действува, както индивидуално, така и колективно над тях;

б/ той организира политико-възпитателна и културно просветна работа в общежитието, като провежда беседи, сказки, образователно-просветни акции и др. такива. Може да привлича за тази цел от въдворените, а така също и

външни лица (в последния случай с съгласието на управителя);

в/ възпитателят урежда библиотека, радио, кино, четене на вестници, издаване на стенни вестници, спортни игри, оркестър, хор, забави, утра, чествувания и пр. Той може да организира просветен комитет от въдворените, който да го подпомага в тази му дейност;

г/ възпитателят следи за поведението и проявите на въдворените за характеристики за тях, които се вписват в досиетата, дава мнение по въпросите за награждаването на въдворените, обявяването на последните за ударници, за даването им отпуски и за представянето им за освобождение преди срока или обратното за определяне на нов срок.

Началник охраната по-специално се грижи и отговаря за:

а/ организиране охраната по начин, щото да не се допуска бягство, неразрешено свиждане и връзки с външни лица, тайно внасяне и изнасяне кореспонденция, пакети и др.;

б/ следи лично и чрез подчинените му милиционери за поддържане реда, дисциплината и хигиената в помещението и селището, въобще и в време на работата на въдворените за добросъвестно изпълнение на работата от тях;

в/ следи за правилното конвоиране на въдворените, опретният им вид, когато излизат навън от общежитията, за редовна проверка на въдворените, като прави внезапни проверки;

г/ следи за навременното ставане на въдворените от сън и за своевременното им построяване за проверка, за своевременното приготовляване на храната и раздаването ѝ, за реда при храненето, за редовното и своевременно изпращане на работа.“[956]

Началникът на ТВО оглавява, контролира и ръководи цялостната дейност на концлагера – охрана, режим, превъзпитание, битови условия, стопанска дейност, строителство, издава заповеди и инструкции и контролира изпълнението им, следи за изпълнението на поставените задачи по стопанска и административна линия и на

[956] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф 23, оп. 1, а.е. 144.

финансово-производствените планове. Началникът наказва и отстранява от работа служители и милиционери, а за уволнение административните и стопанските служители предлага на отдел „Затвори и ТВО“, а милиционерите – на ОУ МВР – Плевен.

Първият комендант на ТВО „Белене“ е милиционерски майор Ангел Куртев, назначен на 28 юни 1949 г.

Ангел Куртев е един от първите концлагерни началници. Той е управител на ТВО „Бошуля“ от пролетта на 1945 г., а при преместването на лагера в Добруджа е назначен на 9 април 1946 г. за управител на новото ТВО „Поручик Геново“ (ТВО „Ножарево“). По спомените на Славейко Павлов при въдворяването му в „Куциян“ в края на март 1947 г. капитан Куртев е управител на лагера. Според доклади за преместването на помаци от „Богданов дол“ в обект на лагера в Красно село той е управител на ТВО „Перник“ и към март-април 1948 г.[957] Възможно е да е бил временно управител и на ТВО „Ножарево“, и на ТВО „Перник“, замествайки Г. Михайлов, защото според заповед от 29 януари 1948 г., с която, считано от 1 януари 1948 г., се преназначават служителите при служба ТВО – ДНМ в отделение ТВО при МВР, Куртев е преназначен за управител на ТВО „Ножарево“, а Георги Михайлов – на ТВО „Перник“.[958] Със създаването на ТВО „Николаево“ същата 1948 г. година е назначен за негов комендант. При назначаването си в ТВО „Белене“ и поне до юли 1950 г. има чин милиционерски майор. Не е известна последващата му кариера, но вероятно от началото на 1951 г. е служител в отдел „Затвори и ТВО“.[959]

Атанас Москов го описва като мълчалив, говорещ на диалект, намръщен, лагеристите предпочитат да мълчат пред него, защото иначе избухва и става жесток. Според Стефан Власков той е възпълен, нисък, нервен, заплашителен. Трифон Силяновски пише за него: „Специално *аз докато бях, мога да кажа, че Ангел Куртев не удари човек, не би никого, никого не напсува. Човешки се отнасяше с*

[957] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 774

[958] **ЦДА.** ф. 335, оп. 3с, а.е. 7.

[959] Върху оценка на началника на отдела по доклада на управителя Китов за ноември 1950 г. е поставена резолюция с дата 5.01.1951 г.: „Куртев, да се приходи в досието на Белене“.

хората, е, човешки, разбира се, в рамките на възможното. Дори беше изтеглил охраната да не ходи с нас по обектите – и фактически ние четири месеца работихме без охрана. Нали нема да бегате – вика, – да не ви главоболят, работете си там. После дойде Китов, той беше майката си трака. Диаметрална противоположност.“ Куни Кунев разказва, че близките му, които дошли за редовното свиждане за 9 септември 1950 г., след обиди и конфузии все пак получили от коменданта Куртев разрешение за 10-минутно свиждане, въпреки че Кунев бил в наказателната бригада. Стефан Бочев, който едва не бил разстрелян от Куртев (казал, че от наносната глина ще направи един хубав бюст на Георги Димитров, а комендантът не знаел значението на думата „бюст“), го характеризира като „извънредно напрасничав, но по душа не лош човек“. Според източник на РСЕ/РС Куртев е сменен, защото бил много снизходителен към лагеристите, не ги биел и не се отнасял лошо с тях, освен когато бил ядосан, което ставало, когато заловят лагерист при опит да открадне домати, диня или царевица, дори бил видян да плаче при вида на жена с две деца, дошла на свиждане на мъжа си и баща си, докато останалите от управата – възпитателят Доневски, управителят Пешо (Гогов), милиционерът Марин – били садистични и жестоки мъчители и изпитвали удоволствие да бият лагеристите.[960] Д-р Константин Кантарев пише, че в едни моменти Куртев говорел тихо и кротко с лагеристите, а друг път ги биел и псувал.

Комендантът Куртев е сменен от Стефан Китов в края на октомври или началото на ноември 1950 г., но не по-късно от 5 ноември, на която дата месечният доклад за октомври е подписан от Китов като *управител на ТВО с. Белене, Свищовско.* По щата за 1951 г. длъжността на Китов вече е *началник на ТВО* (последният доклад, подписан от Китов като управител, е за януари 1951 г., а този за февруари подписва като *началник общежитие).*

Стефан Рашков Китов е роден през 1919 г. в с. Кътина,

---

[960] **Demeanor** of Guards at Belene No. 1 Camp, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4750; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Софийско (съселянин на министъра на вътрешните работи Георги Цанков). Член на РМС от 1938 г., а на БКП от 1940 г. За нелегална дейност е осъден на 6 години затвор. През 1943 г. бяга от затвора и става партизанин в Рило-Пиринския отряд. Признат за активен борец против фашизма и капитализма. На работа в МВР от октомври 1944 г.[961]

Според Денчо Знеполски Китов е брат на комуниста Венко Рашков Китов и бил политзатворник и партизанин в Горноджумайския край с псевдоним Викентий. Христо Колев пише, че до 9 септември 1944 г. бил в Софийския централен затвор заедно с Китов, осъден като криминален, а след ареста на конференцията на анархистите на 10 март 1945 г. Колев бил отведен във временния следствен затвор в Дома на слепите в София, където Китов бил началник-охрана. От 29 август 1946 г. Китов е ръководител-бюро в стопанство „Главиница“, а през 1947 г. е пом.-началник на ТВО „Поручик Геново“ (ТВО „Ножарево“) и управител на „Главиница“. По лагерни спомени в периода май 1948 г. – юли 1949 г. е началник на стопанство „Куфалча“ при ТВО „Ножарево“ и вероятно е такъв до назначаването му в ТВО „Белене“. Капитан от февруари 1952 г., майор от септември 1952 г. При ликвидирането на ТВО напуска „Белене“ – в доклад от 25 септември 1953 г. зам.-началникът Т. Николов съобщава, че от 11 септември 1953 г. Стефан Китов е на едногодишен служебен курс. Към април 1968 г. е началник на II районно управление на МВР – София с чин полковник. В свой доклад от 23 юли 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Кузманов пише, че „ръководството на общежитието е комплектувано от млади и енергични другари“, началникът Стефан Китов е най-възрастен между тях, „той е бивш партизанин, член на партията от преди 9-ти септември 1944 г. и е в системата на ТВО още от 9 септември, придобил е опит и сравнително добре се справя с огромната административно-политическа и стопанска работа, ползва се с авторитет между служителите и в партийната среда в селото и околията“.[962]

---

[961] **Указ** на ПНС № 1229 от 17 октомври 1969 г. за награждаване на полковник Стефан Рашков Китове орден „НРБ“-III степен за 50-годишнината му. ЦДА, ф. 117, оп. 33, а.е. 1352.

[962] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

Всички спомени го характеризират като *страшилище,* жесток и груб човек. Описват го нисък, дебел, черен, с големи мустаци, космат и масивен – *като мечка* или *същинска горила,* с голямата си глава *прилича на кит.* Според източник на РСЕ/РС към 1951 г. Китов е 45-годишен, 1,65 м, масивен, месесто лице, оплешивяващ, черна коса и тъмни очи, ходи с камшик и удря всеки лагерист, за когото смята, че не работи добре, най-малката грешка наказва с карцер и бой.[963] Според доклад на заместника му кап. Тодор Николов вниманието на Китов е съсредоточено повече върху стопанските задачи и по-малко време отделя за администрацията, режима и политическата работа, по характер строг и служителите изпитват притеснение от него, прибързва и дава неправилни нареждания, а после ги отменя, дружи с началника на отделение ДС, а останалите служители са изолирани, не полага грижи за самообразованието си.[964]

Заедно с Китов през ноември 1950 г. от ТВО „Ножарево“ пристига милиционерски ст. лейт. Тодор Николов като началник на охраната на ТВО „Белене“. За януари 1951 г. Китов докладва, че Т. Николов е ангажиран с административната работа на общежитието и на практика не изпълнява функциите на началник-охрана. По щата за 1951 г. Тодор Николов става *зам.-началник общежитие* по административната част.

Зам.-началникът на ТВО отговаря за администрацията, режима и охраната на концлагера. Под негово пряко ръководство са ротният командир на охраната и началникът на канцеларията. Николов е натоварен да ръководи строителството в концлагера.

Според Денчо Знеполски **Тодор Николов** е от с. Рани луг, Трънско, и е бил около 20 дни партизанин преди 9 септември 1944 г. От 8 октомври 1946 г. е уредник на

---

[963] **Commandant** Kitov (fnu) of Forced Labor Camp Belene, Deathly Afraid of Water, 17 February 1953. HU OSA 300-1-2-30944; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest. През есента на 1951 г. в една буря Китов се изплашил, че лодката му ще потъне и молил лодкаря – негов доверен лагерист, да го спаси, а следващите няколко месеца бил по-толерантен и не така самоуверен, но скоро подновил терора.

[964] **ЦДА,** ф. 336, оп. 6с, а.е. 3.

стопанство „Главиница“, където управител е Стефан Китов. Към май 1948 г. е началник-охрана на обекта „Куфалча“, отново заедно с Китов. Към 30 декември 1949 г. е началник-охрана при ТВО „Ножарево“, милиционерски поручик. Назначен в ТВО „Белене“ през ноември 1950 г. Към май 1952 г. вече е капитан, в края на 1953 г. все още е с този чин. От 11 септември 1953 г. на практика изпълнява длъжността началник на ТВО до назначаването на майор Марин Ханджийски за началник на затворническото общежитие през ноември 1953 г. След закриването на ТВО „Белене“ остава зам.-началник по администрацията и режима на затворническото общежитие, такъв е и през 1954 г.

Според доклад на началника на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов от юли 1951 г. Николов е завършил ШЗО, в ТВО е от 1946 г., служил дълго време в ТВО „Ножарево“ като пом.-началник на милиционерската охрана, преместен в края на 1950 г. и впоследствие преназначен за зам.-началник на ТВО „Белене“. Притежава добър служебен опит и което е най-важното, има желание да служи във важни и трудни обекти, строг и изпълнителен, силно мрази враговете, много се дразни, че на въдворените се разрешава да получават по 2 колета и по 4 писма в месеца и на своя отговорност в нарушение на правилника връщал получените в повече от 1 колет.[965] Денчо Знеполски пише, че от Николов се плашат и въдворените комунисти, и опозиционерите и бягат като от чума, за да не го срещнат. Според доклад на РСЕ/РС Николов е 35-годишен, физически силен, среден ръст, кръгло лице, светлокафява коса, сини очи. Известен като един от най-жестоките милиционери на острова, лагеристите всячески избягват да го срещат, изпитва удоволствие да удря с камшик.[966]

По щата за 1952 г. зам.-началниците стават трима: по администрацията и режима – Тодор Николов, по стопанската част – Любен Данев, и по политическата част. Последната длъжност остава вакантна и в края на

[965] **ЦДА.** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

[966] A **Profile** of Bulgarian Forced LaborCamp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

октомври 1952 г. Китов докладва, че се чувства остра нужда от зам.-началник, „който цялостно да оглави политико-превъзпитателната и трудово-възпитателната дейност“ в концлагера. Едва в края на ноември 1952 г. за ЗНПЧ на целия лагер е назначен Андрон Брезоев.

Любен Данев (в документите се среща и като Любомир) ръководи и отговаря за цялостната стопанска дейност и за снабдяването. Той пристига в лагера през април 1952 г. и поема ръководството на стопанската дейност, но началникът Китов продължава най-добре да познава и да ръководи всички стопански дейности на острова. Според Денчо Знеполски Данев е от Русе, като войник бил пленен от югославските партизани, те го предали на Знеполски през август 1944 г., след което бил партизанин в Трънския и Брезнишкия отряд с псевдоним Жельо. След септември 1944 г. „установявал народната власт“ в Русенско. На външен вид дебел, охранен, обезформен. По лагерни спомени към юли 1949 г. е възпитател в „Куфалча“.[967] Според докладите на директора на ТВО „Ножарево“ към ноември 1950 г. е възпитател в обекта „Куфалча“, а към 1 май 1951 г. е зам.-началник (вероятно ЗНПЧ) на същия обект. През 1954 г. остава в затворническото общежитие като зам.-началник по стопанската част. През 1954 г. има чин старши лейтенант.

Андрон Брезоев е общ ръководител на политическата работа в ТВО „Белене“ – политико-възпитателната работа сред въдворените и затворниците и политпросветната работа сред служителите. Докладите го характеризират като слаб ръководител, без началнически авторитет, неподходящ за заеманата длъжност, политическата работа „куца и с двата крака“. Брезоев остава в затворническото общежитие като ЗНПЧ и след закриването на концлагера.

Възможно е длъжността комендант да е съвместявала длъжностите на управител на **ТВО** и **началник-охрана.** Но към ноември 1949 г. **подпоручик Крантев** се води началник-охрана на ТВО „Белене“.[968] По щата за 1950 г.

[967] **Българският** ГУЛАГ..., с. 311.
[968] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 73.

милиционерската охрана има зам.-началник по политическата работа и двама взводни командири подпоручици (от есента на с.г. с въвеждането на новите военни звания – лейтенанти). Единият взводен командир е Владимир Крантев, а вторият боледува и иска преместване; според Китов от него „не може да се чака работа“ и в доклада за януари 1951 г. настоява за изпращането му на лечение и за назначаването на ротен командир и взводен командир по политическата работа. Изглежда, че вторият взводен командир изпълнява функциите на зам.-началник по политическата работа, защото в доклада за февруари 1951 г. Китов пише, че ОУ не е разрешило въпроса с бездействащия и болен зам.-началник по политическата работа **Васил Тодоров.** Най-вероятно и двамата взводни командири напускат към март 1951 г., защото имената им повече не се срещат. Към края на 1950 г. като началник-охрана (такава длъжност по щат няма и вероятно формално заема длъжността зам.-началник по политическата работа) е назначен кап. Тодор Николов, който обаче не изпълнява тези функции. Към април 1951 г. охраната временно се командва от лейт. **Силвестър Силвестров** като помощник ротен командир. През юни 1951 г. щатът е попълнен с един ротен и още един зам. ротен командир. Ротният командир е комунист, изпратен от Окръжния комитет на БКП – Плевен, но стоял само няколко дни и отказал да приеме длъжността. За ротен командир е назначен лейт. Силвестров, вероятно през август 1951 г., тъй като в началото на септември вече е на тази длъжност. Към септември 1951 г. един от пом. ротните командири е **ст. лейт. Вълев.** Лейт. Силвестров остава ротен командир и отговарящ за охраната и през 1952 г. По щата за 1953 г. е назначен *началник охрана* – **ст. лейт. Андрей Бинаков,** а лейт. Силвестров остава ротен командир поне до края на октомври 1953 г. Към декември 1952 г. – февруари 1953 г. за охраната на I обект отговаря ротният командир Силвестров, а на II обект – **лейт. Скорчев.** Според докладите на Китов лейт. Скорчев е „политически отговорник към НМ“, т.е. възможно е той да е зам.-началник по политическата част на охранителната рота, но по-вероятно е един от двамата ротни командири. Според доклада на Тодор Николов за деветмесечието на 1953 г.

Бинаков сложил охраната на здрави основи, благодарение на което били предотвратени около 30 опита за бягство, но имало още какво да се желае. Към август 1953 г. **лейт. Марин Баев** е взводен командир, ръководещ охраната на II обект.

С щата за 1951 г. са назначени надзиратели, като старши надзирателите са по един за основните обекти: по щата за 1951 г. са трима, а за 1952 и 1953 г. – петима. Старши надзирател на I обект е **Йонко Йонков,** а от май 1953 г. с преместването на затворниците той е старши надзирател на II обект. Йонко, както е известен на лагеристите и затворниците, е запомнен като един от най-жестоките надзиратели, умен и мнителен, изобретателен в издевателствата. Куни Кунев разказва, че Йонко е от Горнооряховско и идва като надзирател в лагера през лятото на 1951 г. Йонко Йонков остава в затвора след закриване на ТВО и е произведен офицер. Според Г. Константинов след назначаването на Гогов за началник на Ловешкия лагер Йонков е назначен за началник на II обект.

Възпитателите по щата за 1949 и 1950 г. са двама. С щата за 1951 г. те стават *помощник-началници по политическата част,* също двама, а от втората половина на 1951 г. са трима **зам.-началници по политическата част** (ЗНПЧ). По щата за 1952 г. също са трима, а по щата за 1953 г. – петима, от които единият е общ ръководител.

Основното задължение на възпитателите/ЗНПЧ е да ръководят и контролират културно-просветната работа в лагера, като разработват плановете, изпратени от отдел „Затвори и ТВО“, и ги възлагат за изпълнение на подбраните от тях членове на културно-просветния комитет на въдворените. Освен това те трябва да опознават въдворените, техните досиета и поведението им и една от важните им задачи е издаването на атестации за въдворените. Обикновено възпитателите са резиденти и до назначаването на оперативни работници в лагера вършат тяхната работа. Очевидно такъв е и случаят в „Белене“, защото в доклада си за юли 1950 г. Куртев пише, че възпитателите сравнително добре гледали работата си, но *„повечето се занимават със своята специална работа и са изоставили културно-просветната и разяснителна работа*

сред въдворените, малко време отделят за колективно и индивидуално работене сред въдворените; не са опознали добре хората си, вследствие на което се допусна и горереказаното бягство“.[969]

През 1949 г. възпитатели са **Кръстю Донински** и **Борис Митев.** Според документ на ДС от октомври 1949 г. резидент на ДС в лагера, който ръководи агентурата, е **Донински.**[970] Източникът на РСЕ/РС, който казва, че началникът Куртев бил сменен като твърде снизходителен към лагеристите, съобщава: *„В лагерната управа имаше няколко садистични мъчители, като „възпитателя“Доневски, „управителя“ Пешо, милиционера Марин. Всички те изпитваха удоволствие да бият лагеристите.“*[971] За Донински не е известно друго. Най-вероятно напуска лагера през 1950 г.

Борис Митев е една от основните фигури в ТВО „Белене“ от 1949 до 1959 г. През 1946 г. е регистратор в ТВО „Поручик Геново“ (ТВО „Ножарево“). Със заповед от 4 ноември 1949 г. Митев, тогава книговодител в ТВО „Ножарево“, е преместен по негово желание на същата длъжност в ТВО „Белене“. Същата година е и.д. възпитател в ТВО „Белене“, през 1950 г. – възпитател, от 1951 г. – ЗНПЧ. Борис Митев е ЗНПЧ до март 1952 г., а след завръщането си от курсове става ръководител-общежитие. Към юли-август 1953 г. по спомени на лагеристи е назначен за оперативен работник ДС в лагера. През 1956-1959 г. е инспектор на ДС в концлагера. Описват го като хилав, дребен и зъл човек, изобретателен и жесток в наказанията. Според Недялко Гешев Митев не е завършил гимназия, когато започва работа в МВР.

Към 23 август 1950 г. нов възпитател е **Давко**

---

[969] **ЦДА.** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

[970] **План** за отстраняване нередностите, грешките и извращенията, допуснати от служителите в страната при отд. „А“ – ДДС. ф. 13, оп. 1, а.е. 486. – В: *ДС* – политическа полиция...

[971] **Demeanor** of Guards at Belene No. 1 Camp, АКРДОПБГДСРСБНА-М, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4750; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Гаврилов.[972] Това име не се среща повече в докладите на началника на лагера, но в един фактологично и хронологично много точен доклад на холандския шарже д'афер в София Андре Бринк се споменава като възпитател едновременно с началника Китов и зам.-началника Николов, което дава основание да се допусне, че е останал в лагера поне до края на 1950 г.[973] За февруари 1951 г. Китов докладва, че няма възпитатели, а отчетният доклад за културно-просветната работа сред въдворените през първото тримесечие на 1951 г. е подписан на 25 април 1951 г. от Китов и Митев. Очевидно по-късно са назначени нови ЗНПЧ и към 23 юли 1951 г. концлагерът има трима ЗНПЧ: **Борис Митев, Никола Джалев** и **Петър Гогов.**

През 1949 и 1950 г. началниците на охраната на лагерните обекти ръководят и режима, и трудовата дейност на съответния обект. Според Атанас Москов и Петър Байчев през 1949 г. началник на охраната на I обект е подпоручик Крантов.[974] Според Стефан Бочев началник-охрана на II обект е старши сержантът Иван Партизанина, който най-вероятно е Иван Пантелеев от село Алеково, Великотърновско, бивш партизанин в Горнооряховския отряд, чийто дневник от ТВО „Белене" и ТВО „Ловеч" Стефан Цанев публикува.[975] Източник на РСЕ/РС назовава като началник на III обект „Каналите" към април 1950 г. кап. Андреев – груб и безмилостен към лагеристите, но очевидно той не е от персонала на лагера, а от отделение „Ниски строежи" в Стопански отдел на фонд „Затвори и ТВО", което ръководи строителните работи.[976] Изглежда,

---

[972] **Характеристика** на полк. Д. Младенов. – В: *Троански,* Христо. Кажи кога да умра. Едно преднамерено убийство. Случаят полковник Младенов. София, Работилница за книжнина „Васил Станилов", 2007, с. 250-252.

[973] **Brink,** A. M. E. Les camps de concentration et le travail force en Bulgarie, rapport 650/312, Sofia 24.07.1952. Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands Gezantschap en Consulaten in Bulgarije, nummer toegang 2.05.79, inventarisnummer 912.

[974] Петър Байчев разказва, че ръководещите охраната на 1 обект подпоручик Крантев и сержант Сивков били особено озлобени и при брането на царевицата през октомври 1949 г. на кон с камшици ги подканяли да работят.

[975] **Цанев.** Стефан. Български хроники. Т. 4. История на нашия народ от 1943 до 2007 г. София, Книгоизд. къща Труд; Пловдив, Жанет 45, 2010.

[976] **Special** Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest. Доклад на ЦРУ също посочва капитан Андреев, брутален и жестоко биещ лагеристите, като началник на обекта. **(The Belene** Concentration Camp in Bulgaria, 10 March 1952. CIA-RDP80-00809A000700050030-1. General CIA Records,

през лятото на 1950 г. е направен опит за определяне на началници на обекти, защото в доклада за юли 1950 г. комендантът Куртев пише, че Петър Гогов е ръководител общежитие (такава длъжност по щат няма). От 1951 г. ЗНПЧ изпълняват функциите на административни ръководители на съответния лагерен обект, контролират режима в него и отговарят за изпълнението на трудовите норми и на стопанските и строителните задачи. Към края на годината тези им задачи почти изцяло са изместили културпросветните. Към 23 юли 1951 г. Борис Митев ръководи I обект, Никола Джалев – II и III обект „Градината“, Петър Гогов – V обект. Началникът на отдел „Затвори и ТВО“ характеризира първите двама като млади и неопитни другари, с малък партиен и служебен стаж и слаба идейно-политическа подготовка, те малко работят за повишаване на своята обща и политическа култура. *„Поради това им е трудно да се справят и да провеждат системна и настъпателна идейно-политическа и превъзпитателна работа сред надъханите и отявлени врагове, които имат висока култура и богат буржоазнополитически опит.“* Третият, Петър Гогов, е *„с много слаба политическа и обща култура, завършил е III или IV отделение, но е много предан и честен другар, бил е политически затворник, ремсист преди 9 септември. Може би защото е най-слаб, залага на своята подготовка упорито, в кръжока е един от първенците, избран е за секретар на парт. организация при общежитието.“*[977]

Петър Гогов също е от първите кадри на концлагерната система. На 5 февруари 1945 г. е назначен за домакин на трудово-изправително селище „Гара Белица“. След преместването на лагера край Дупница е домакин в новото трудово-изправително селище. На 31 октомври 1945 г. със закриването на ТИС „Дупница“ е назначен за домакин в ТВО „Перник“. По спомените на Славейко Павлов към края на март 1947 г. Петър Гогов е зам.-управител на „Куциян“. Според Йордан Сотиров – Жокера през есента на 1949 г.

[онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000700050030-1.pdf)

[977] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

или в началото на 1950 г. става административен началник на „Куфалча“, където е заедно с управителя Стефан Китов и политическия началник Любомир Данев.[978] Към 30 декември 1949 г. Гогов като ръководител общежитие в ТВО „Ножарево“ е командирован в ТВО „Днмитрово“, за да приведе в известност имуществото и касата на този лагер.[979] Според Стефан Власков Петър Гогов се появява в „Белене“ през лятото на 1950 г. – на кон и с камшик, свиреп и безпощаден, лицето му бълва омраза, принуждава работилите през нощта по прибирането на боба лагеристи да останат на полето до обед, за да събират с ръце падналите в лехите бобени зърна, и ги бие с камшика си. Към 7 януари 1952 г. Гогов е с чин ст. лейтенант. След курсовете за ЗНПЧ и ръководители през пролетта на 1952 г. той не се завръща в „Белене“, а със заповед от 8 април 1952 г. е изпратен в Русенския затвор като зам.-началник. Към октомври 1952 г. е зам.-началник по административната и стопанската работа на затворническо общежитие „Димитрово“ (Перник), а към януари 1953 г. – негов началник.[980] В много лагерни спомени Гогов е посочван като началник през 1953 г. – на I обект по време на наводнението през януари 1953 г. (Петко Огойски); на II обект при пристигането на нови затворници в края на юни 1953 г. (Цанко Луканов). Но в докладите на администрацията за 1953 г. Гогов не се споменава сред лагерния персонал, а в доклада на кап. Тодор Николов от септември 1953 г. за деветмесечието на 1953 г. за началник на II обект е посочен мл. лейт. Найден Мишев. Най-вероятно Петър Гогов е назначен в затворническото общежитие като началник на II обект през октомври-ноември 1953 г., защото д-р Найденов завежда дело за измръзването си в карцера в края на 1953 г. и началото на 1954 г. срещу началника на затвора Ханджийски, Петър Гогов и Найден Мишев, а в спомените си посочва Найден Мишев като началник на охраната, а Петър Гогов като началник на II обект. Гогов е началник на II обект през 1954-1956 г. и остава такъв и след създаването на ТВО до началото на 1958 г., когато, изглежда, става зам.-началник

[978] **Българският** ГУЛАГ ..., с. 311.
[979] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 73.
[980] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11, 17; оп. 6с, а.е. 11.

на ТВО. През 1954 г. е ст. лейтенант, към 1956 г. е капитан. От 1960 г. е началник на ТВО „Ловеч“, майор.

С пристигането на жените в края на 1951 г. ЗНПЧ и ръководител на IV обект е **Радка Денева.**

С щата за 1952 г. са създадени длъжностите *ръководител общежитие* – административни ръководители на лагерните обекти, по щата за 1954 г. преименувани *ръководител обект.* За 1952 г. тези длъжности са 3, а за 1953 г. – 4. През януари 1952 г. началникът Китов планира със *закрепяването им по обекти* те да поемат административната работа, а културпросветната работа на ЗНПЧ да се подобри. Въпреки това ЗНПЧ продължават да ръководят обекти почти до края на 1952 г.

През март и април 1952 г. ръководителите общежитие и ЗНПЧ са на курсове. Ръководители не достигат, за м. май Китов докладва, че задачите и отговорностите на всеки ръководител се определят не само с министерската заповед за длъжността, но и с вътрешни заповеди на началника на лагера. При отсъствието на ЗНПЧ Китов натоварва зам.-началника по стопанската част Любен Данев да оглави политическата работа. След завършването на курсовете Петър Гогов и Никола Джалев не се завръщат в „Белене“, а са назначени в други затвори. В края на март Китов докладва, че за обезпечаване на режима по обектите предстои да бъдат набрани ЗНПЧ и ръководители общежитие.

През юни и юли 1952 г. Борис Митев е ръководител на I обект. През юни 1952 г. за ЗНПЧ е назначен **Владо Митев** (в някои документи – Владимир). От август 1952 г. I обект се ръководи от ЗНПЧ Владо Митев, II обект – от ръководител общежитие **лейт. Любомир Манолов,** III обект – от и.д. ръководител общежитие Борис Митев (вероятно ръководи и V обект), IV обект „Щурчето“ – от ЗНПЧ Радка Денева, която е и ръководител общежитие. Заради изоставането на културпросветната работа на I обект, към края на октомври за ръководител на обекта е назначен **Михаил Събев,** а Владо Митев остава ЗНПЧ.

През ноември 1952 г. е извършена реорганизация, така че I обект е с ръководител Борис Митев и ЗНПЧ Владо

Митев. II обект е с ръководител Любомир Манолов. Радка Денева остава ЗНПЧ и ръководител на IV обект, а V обект най-вероятно е с ръководител Михаил Събев. През декември 1952 г. ЗНПЧ Владо Митев е преместен на II обект заради разногласия с Борис Митев.

От средата на май 1953 г. (след като затворниците и лагеристите разменят обектите си) II обект е с ръководител Борис Митев и ЗНПЧ **Стойко Нешев,** I обект е с ръководител лейт. Манолов и ЗНПЧ ст. лейт. Владо Митев. До юни ЗНПЧ са Нешев, Денева и Владо Митев. През юни 1953 г. Китов разменя ръководителите на I обект – лейт. Манолов става ЗНПЧ, а ст. лейт. Владо Митев – ръководител. Вероятно заради преминаването на Борис Митев към ДС като оперативен работник към август 1953 г. ръководител на II обект става **мл. лейт. Найден Мишев.**

При закриването на концлагера през септември 1953 г. I обект е с ръководител ст. лейт. Владо Митев и ЗНПЧ лейт. Любомир Манолов, II обект – ръководител мл. лейт. Найден Мишев и ЗНПЧ Стойко Нешев, IV обект – ЗНПЧ и ръководител лейт. Радка Денева, V обект – ръководител лейт. Михаил Събев, изпълняващ и длъжността на ЗНПЧ.[981] След закриването на концлагера Радка Денева остава ЗНПЧ и през декември 1953 г. замества Брезоев по време на отпуската му, но изглежда, през 1954 г. е преместена в женския затвор в Сливен.

Според доклада на коменданта Куртев за юли 1950 г. в **канцеларията** работят 4 души, като една от служителките следи сроковете на въдворените и заповедите за въдворяване и превъдворяване. Към ноември 1950 г. служителите в канцеларията също са 4: една служителка е деловодителка и машинописка и води радиограмите, поверителната поща, шифъра и картотеката за движението на въдворените по обекти, в делегация и в болница, друга служителка води регистъра, един служител завежда досиетата, а втори – сроковете на въдворените. Предвижда се разделяне на канцеларията и прехвърляне на картотеката към завеждащия сроковете. През януари 1951 г. кореспонденцията започва да се води в два

[981] **Доклад** на зам.-началник кап. Тодор Николов. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 6.

регистъра – на стопанството и на общежитието. Към май 1951 г. в канцеларията работят 3 деловодители и 1 машинописец и има нужда от още двама, предвидени по щат, от които единият ще се занимава с картотеката, а вторият – със сроковете. През юни 1951 г. в канцеларията са назначени една архиварка и две проверителки. В края на август има три вакантни места, а през септември щатът вече е почти изцяло попълнен.[982] Към лятото на 1951 г. в канцеларията не се използва нито един въдворен; но въдворени се използват в стопанските канцеларии и най-много в счетоводството. Освен картотеката за движението на въдворените е създадена и картотека за кореспонденцията и колетите. Една деловодителка изпълнява функциите на началник на канцеларията, а за канцеларията отговаря зам.-началникът Тодор Николов. През 1952 г. канцеларията е със значително увеличен щат. През февруари шифровачката е изтеглена в Плевен, през март персоналът в канцеларията е почти попълнен, но няма радисти, въпреки че лагерът разполага с радиостанция за връзка с Плевен и София. Още през януари 1952 г. Китов иска на длъжността началник-бюро „Канцелария“ да бъде назначен мъж, за да организира работата в канцеларията. Като такъв през април е назначен Иван Стоянов. През юни 1952 г. с идването на затворниците канцеларията е разделена на две – за затворниците и за въдворените. В края на месеца са назначени трима проверители на кореспонденцията на въдворените и затворниците, като щатът е взет от този на КБДО. Към септември 1953 г. канцеларията се ръководи от началник-

[982] Канцеларията често греши с освобождаването на въдворени със съвпадащи имена, по нейна вина неправилно се задържат въдворени, не уведомява отдела за пристигането на въдворените, забавя проверката и предаването на писмата и колетите. От своя страна отделът не снабдява канцеларията с картони за досиетата на въдворените и за водене движението на въдворените, с папки за подшиване на досиетата. С нарастването на въдворените през лятото на 1951 г. работата в канцеларията се увеличава и става все по-хаотична. Материалите не се разпределят по досиетата. Въдворените не се водят по обекти, а при нужда се търсят по всички обекти. Има въдворени, приети само със справки, а после се изисква заповедта и не се знае с коя заповед са въдворени, получени са писма, че се изпраща заповедта за въдворяване на посочените в писмата лица, а заповедта не е приложена, получена е заповед за въдворяване от столично управление на ДС, но заповедта не е изведена с номер, получени са заповеди с имена, които не отговарят на имената в справките. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.)

бюро мл. лейт. Иван Стоянов под прякото ръководство на зам.-началник кап. Тодор Николов, а в нея работят 7 служителки: две машинописки, една архиварка, една служителка по досиетата на въдворените и три – по досиетата на затворниците. Освен това има секретарка на началника. При ангажираност на ЗНПЧ и старшите надзиратели служителите в канцеларията извършват и проверките на писмата на лагеристите и затворниците.[983]

Стопанските длъжности на ТВО „Белене“ са по бюджета на фонд „Затвори и ТВО“ и за 1950 г. те са:[984]

[983] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16, 18.
[984] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 160.

счетоводител ръководител	1
счетоводители	2
книговодител счетоводител	1
магазинери	3
отчетник на труда	1
закупчик	1
плановик	1
книговодител	1
шофьор	1
мотористи на моторна лодка	4
рибари	10
ръководител дърводелска работилница	1
калкулант	1
телефонисти	3
агрономи	3
зъболекар	1
ветеринарен лекар	1
лекар	1
старши работници	3
горски милиционер	1
каруцари	3
лодкари	2
градинар	1
шивач	1
готвач	1
куриери	2
прислужник	1
проверяващ кореспонденцията	1

На 24 февруари 1951 г. Управителният съвет на фонд „Затвори и ТВО“ е утвърдил следния щат на административно-управническия кадър на ТВО „Белене“[985], но ръководните длъжности очевидно не са били заети.

земеделско стопанство	
директор	1
началник отдел – полевъдно, скотовъдно, ветеринарни	4
началник служба – управител горско стопанство	1
нормировчик	4
счетоводител ръководител	2
счетоводител	2
началник служба домакинско снабдяване	1
магазинер	6
продоволствени магазини	
магазинер	1
културно-битово и домакинско обслужване	
счетоводител	1

Допълнителен щат от 27 октомври 1951 г.:

земеделско стопанство	
завеждащ кадри	1
групов майстор	1
контрольор по качество	1
КБДО	
ръководител на отдел	1

В доклада си за ноември 1951 г. Китов се оплаква, че работата много е нараснала и тази по стопанската дейност му отнема 60% от времето. Той предлага поне по стопанска линия да има кадър, който да облекчи общия ръководител. Проверка на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ в началото на декември 1951 г. също установява, че

[985] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 118.

началникът и зам.-началникът на концлагера са се посветили на стопанската и строителната работа и са изоставили административната и превъзпитателната.[986] Затова ръководството на отдела предлага стопанството да се отдели и да има свои ръководители, като от 1 януари 1952 г. земеделското стопанство, строителният сектор, лавките и пр. се обособят в отделна стопанска единица и пряко се ръководят от Стопански отдел при фонд „Затвори и ТВО“, а ръководството на общежитието да се занимава изключително с административно-политическата работа, вътрешната охрана (вътрешния надзор) и политико-превъзпитателната работа. Началникът да ръководи само дейността на общежитието, но не и стопанската дейност.

През 1952 г. стопанството на острова е разделено на 4 предприятия с финансово-производствени планове: земеделско стопанство, свиневъдна ферма, горско-риболовно стопанство и КБДО *(Културно-битово и домакинско обслужване* – различните работилници и лавки). През април 1952 г. са назначени **стопански ръководители.** Директор на земеделското стопанство е Марко Марков, а на свиневъдната ферма – Лазар Атанасов, управител на КБДО е Петър Бонев. Земеделското стопанство има два отдела с началници агрономи – отдел „Полевъден“ и отдел „Специални отрасли“. Свиневъдната ферма има поне един отдел – по свинеугояване. През октомври 1952 г. служебното и партийното ръководство вземат решение за уволнение на директора на земеделското стопанство и Китов съобщава, че има остра

[986] Началникът Китов се съсредоточил върху прибирането на реколтата, срочното завършване на големите строителни обекти и изграждането на дигата и доверил административно- политическата работа на ЗНПЧ. Те обаче също се посветили на стопанските въпроси. На зам.- началника по административната част Николов било възложено да отговаря за строителната работа и той доверил работата по движението на въдворените, картотеката и канцеларията на деловодителката Иванка Бонева. Тя сама подработвала административно-канцеларските въпроси и ги докладвала на началника за утвърждаване без проверки и задълбочаване, и можело да се каже, че последните 2-3 месеца тя била фактическият началник на ТВО „Белене“, докато Китов бил нелош стопански деятел, а Тодор Николов – отличил се в своята област строител. Поради това били допуснати редица нередности в освобождаването и задържането на въдворени, нередовното доставяне на писмата и колетите, неизпълнение плановете за политпросветната работа и побои над въдворени от милицията. След наказания и заповеди от министъра сега пък била изоставена стопанската работа. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.)

нужда от агрономи за земеделското стопанство, защото от назначените не останал нито един. Същия месец началникът на Стопански отдел Тодор Миленков предлага земеделското стопанство, горското стопанство и свинефермата да се слеят в една финансово-стопанска единица.[987] В края на ноември 1952 г. Китов докладва, че няма стопански ръководители и планова служба и остава само зам.-началникът по стопанската част, който отговаря за цялостната стопанска дейност. През декември 1952 г. стопанската дейност общо се ръководи от зам.-началника по стопанската част, а ръководителите общежитие и ЗНПЧ са натоварени и със стопанската работа по обекти: *„Реорганизацията е допълнена така, че административните ръководители да оказват пълно съдействие за изпълнение на стопанските задачи, които се поставят на съответните обекти, съобразявайки се с режима и охраната, тъй като стопанските ръководители са малко“.* В началото на 1953 г. земеделското стопанство вече е едно. То има различни отдели: растениевъдство (полевъдство и зеленчукопроизводство); животновъдство (кравеферма, овцевъдна ферма, птицеферма, работен добитък); свиневъдна ферма; риболов и пчеларство. В доклада на началника за февруари 1953 г. вече се говори за директор на стопанството, вероятно назначен през януари, това е Йордан Стоев. Към октомври 1953 г. има и зам.-директор по животновъдството.

За първи път в наличните доклади се споменава за служебно ръководство и партийно бюро в доклада за ноември 1950 г. Към този момент **служебното ръководство** най-вероятно е съставено от началника, партийния секретар, възпитателите, началника на охраната и взводните командири. През 1953 г. то вече включва: началника (майор Ст. Китов), зам.-началниците по административната (кап. Т. Николов), стопанската (Любен Данев) и политическата част (Андрон Брезоев), директора на земеделското стопанство (Йордан Стоев), началника на охраната (ст. лейт. Андрей Бинаков), партийния секретар (М. Лонгочев), секретаря на ДНСМ (лейт. Радка Денева) и председателя на профорганизацията

[987] ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.

(Михаил Кърчев).[988] В периода октомври-февруари съвещанията на служебното ръководство са ежеседмични, а с увеличаване на стопанската работа – два пъти месечно.[989] На тях се обсъждат административните и стопанските задачи пред концлагера и се решават кадрови въпроси.

Изискванията за „колективен метод на работата“ се засилват през 1952 г. Освен ежеседмичните служебни съвещания провеждат се и съвещания на производствениците и административните служители по обекти. През октомври 1952 г. Китов докладва, че служителите не се обръщат направо към него, а към съответните заместници и ръководители и те решават самостоятелно, а ако не могат, тогава се обръщат към началника с подработени предложения и въпроси. За неизпълнение на задача съответният ръководител освен от началника се вика за обяснения и от партийното ръководство в присъствието на началника.

Служебното и партийното ръководство в голяма степен се припокриват кадрово, те провеждат съвместни съвещания, заедно изработват политпросветния план на служителите, обследват работата на някои от концлагерните ръководители, „упражняват сериозна критика“ и им „оказват съдействие за подобряване на работата“, осъществяват контрол върху началниците на милиционерската охрана за подобряване на професионалната и политическата подготовка на милиционерите и си поставят задачи по превъзпитанието на въдворените. Служебното ръководство решава дисциплинарните наказания на служителите за служебни, стопански, финансови, битови или политически нарушения и ги предлага на партийното бюро за партийно наказание.[990]

---

[988] **Доклад** от кап. Тодор Николов, зам.-началник, за деветмесечната дейност по линия на режима и стопанството при ТВО Белене, Свищовско. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[989] Например през юни 1953 г. има две съвещания на служебното ръководство по прибирането на реколтата.

[990] Например през ноември 1950 г. милиционер, който завел у дома си и нахранил въдворени, е отстранен от длъжност от началника до издаването на заповед от окръжното управление за дисциплинарното му уволнение. Партийната организация го изключва, а партийното бюро и служебното ръководство правят предложение пред окръжния началник да бъде въдворен, и то на същия обект. През юни 1952 г. началникът на домакинско и снабдително бюро е отстранен от работа за злоупотреба със служебни пари и изключен от

Партийната организация на служителите в концлагера е създадена най-вероятно в самото начало. От доклада за ноември 1951 г. става известно, че към този момент има партийни отговорници по обекти. Партиен секретар на концлагера към декември 1951 г. е Петър Гогов – вероятно от 1950 г. През февруари 1952 г. е избрано ново партийно ръководство с партиен секретар Михаил Събев, който през 1951 г. е нормировчик при земеделското стопанство, а през 1952 г. е плановик. Пак тогава се обособява и отделна партийна организация на охраната с партиен секретар Ангел Кръстев. През март 1952 г. на всички обекти се формират партийни групи, които трябва да подобрят служебната и политическата работа. През юни 1952 г. в партийното бюро влиза зам,- началникът по стопанската част Любен Данев. В края на февруари 1953 г. партиен секретар все още е Михаил Събев, а към 26 юни 1953 г. – Марин Лонгочев, зам.-директор по политическата работа на стопанството. Според отчет на Китов и Брезоев към 10 март 1953 г. в концлагера има една партийна организация с 45 члена и 6 кандидат-члена. Към нея са изградени 5 партийни групи. През октомври 1953 г. е проведено отчетно партийно събрание и е избран нов секретар – счетоводител, и ново ръководство, в което влизат зам.-началникът по стопанската част Любен Данев, зам.-директорът по животновъдството, домакинът и един старши надзирател. Партийната организация на служителите на концлагера е под ръководството на Околийския комитет на БКП – Свищов.[991]

Главна задача на партийните, както и на младежките и профсъюзните организации в МВР е „посредством организиране и провеждане на партийно-политическа и

БКП. В началото на 1953 г. низовата партийна организация разглежда партийното положение на служител, който внесъл ракия и баници при затворниците.

[991] Редица доклади на началника от края на 1951 г. съобщават, че партийното ръководство няма редовен организационен живот, не е в състояние да осигури изпълнението на задачите и от това произтичат редица слабости, а „работата повече се движи от служебното ръководство, което се събира на ежеседмични съвещания“. След избирането на ново партийно бюро през февруари 1952 г. Китов докладва, че работата се подобрила, но малко по-късно критикува партийния секретар, че не е достатъчно активен и работата се движи от служебното ръководство; въпросът за секретаря е отнесен пред Околийския комитет на БКП – Свищов.

масово-възпитателна работа да помагат за успешно изпълнение на служебните задачи". Цялата им дейност трябва да способства за провеждане на линията на Партията в работата на МВР. Те трябва да изграждат желязна и съзнателна дисциплина сред състава, да работят за повишаване на служебната квалификация, общата култура и идейнополитическата подготовка и закалка на служебния състав, за повишаване на революционната бдителност, за строго съблюдаване на народнодемократичната законност. Трябва да мобилизират своите членове за изпълнението на служебните задачи, да търсят лична отговорност за изпълнението им, да разгръщат критиката и самокритиката, да засилват контрола и проверката по изпълнението.[992]

В концлагера партийната организация организира партийно-политическата работа сред служителите[993], която се провежда по план на ОК на БКП. Партийното ръководство определя просветните звена за партийната учебна година и пропагандистите, които към март 1953 г. са 11 души и участват в семинарите към ОК на БКП. За деветмесечието на 1953 г. кап. Николов докладва, че политическата подготовка на охраната е лоша, няма командир по политическата част и едва напоследък служебното ръководство задължило ЗНПЧ на общежитието да обхванат и милицията. За май 1951 г. Китов докладва: *„Всички кампанийни и оперативни планове се разглеждат от партийната организация и за съдействие за тяхното изпълнение. Партийното ръководство взема участие в всички служебни въпроси за правилното им разрешаване и бързото им изправяне на допуснатите грешки* Партийната организация „мобилизира партийните и безпартийни служители, затворниците и въдворените по прибиране на реколтата" и по други стопански и строителни дейности. При прибиране на реколтата от членовете на партийната организация са определяни отговорници по охраната, на

[992] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 46. Историческа справка.

[993] Просветни събрания с доклади и политинформации, кръжоци по история на КПСС и на БКП, политшкола първа и втора година. В политпросветната работа са обхванати дори рибарите към стопанството и жените на служителите, например за изборите в края на 1953 г. ЗНПЧ Манолов е натоварен да изнесе беседа пред рибарите, а ЗНПЧ Радка Денева – пред жените от блоковите жилища.

посевите, по проверка на инвентара и за осигуряване качествената и количествената работа на затворниците и въдворените; през април 1952 г. всички комунисти са натоварени със задачи по пролетната сеитба и укрепването на дигата, дежурство на дигата дават членовете на партийното ръководство, партийната организация и ДСНМ; в дните около 1 май и 9 септември комунистите дават дежурства по охраната на лагерните и стопанските обекти.

Организация на Димитровския съюз на народната младеж (ДСНМ) на служителите и милиционерите в концлагера е създадена февруари 1951 г. Тя трябва „да допринесе за идейно-политическото им възпитание“ и да „подпомага младежите при изпълнението на служебните им задачи“. Секретар е Вяра Николова, статистик, през 1953 г. сменена от лейт. Радка Денева, ЗНПЧ на IV обект.

Не е известно откога съществува профорганизация (ОРПС). В наличните документи за първи път се споменава през юли 1951 г. Председател е Михаил Кърчев, началник на служба към домакинството. Профорганизацията е „пръв помощник на служебното и партийното ръководство в борбата за изпълнение на служебните задачи“. Както и останалите организации, има за задача да работи за изграждане на съзнателната трудова дисциплина на служителите и повишаване на служебната квалификация, да разгръща широка културно-масова и възпитателна работа, да набелязва и осъществява мерки по подобряване на материалното и културно-битовото положение, охрана на труда и здравето на личния състав. Организира и провежда социалистическото съревнование сред служителите, а Кърчев е председател на комисията по съревнованието.[994]

Първична организация на Доброволна организация за съдействие на отбраната (ДОСО) е създадена в лагера най-вероятно през 1951 г. (учредителната конференция на ДОСО при МВР е на 17.11.1951 г.) и има за задача „да води активна борба за мир“, да запознава със съвременната техника и да обучава по стрелково дело и други военноприложими знания и умения.[995]

Към 10 март 1953 г. в организациите на ДСНМ, ОРПС и ДОСО в концлагера членуват 151 служители. Масовите

---

[994] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 40. Историческа справка.
[995] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф 50. Историческа справка.

организации се оглавяват от партийни членове, а партийното ръководство ръководи дейността им, поставя им задачи, изготвя месечните партийни планове и ги *снема* на партийната организация и масовите организации за изпълнение. На събранията на масовите организации присъства партийният секретар.

* * *

Лагерната управа формира актив от средите на въдворените и затворниците, който осъществява непосредствения низов контрол и организация на дисциплината, реда, труда и превъзпитанието. Членовете на този актив ползват известни привилегии – не работят физическа работа или работят по-лека; имат по-голяма свобода на движение; получават запазени дрехи и нови цървули; хранят се по-добре, тъй като дневната им дажба не зависи от изработена норма и по задължението си да следят за качеството на храната имат достъп до хранителните продукти и до котловата храна; бригадните имат места на наровете близо до печката, а четните и култсъветниците спят в отделни помещения.

Съгласно *Правилник за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите* от 1946 г. въдворените се разпределят на групи и отделения според работните обекти и с оглед опазването от вредно влияние. Групата носи колективна отговорност „за всички нередовности“. Управителят на общежитието назначава един от въдворените за старши на групата или отделението. Старшият е отговорен за реда, дисциплината и хигиената в помещението, за своевременното излизане за проверка, храна и работа на поверените му хора и за извършването на възложената им работа.

Към 1948 г. лагеристите са организирани в роти, взводове и отделения, а по-късно тези подразделения се наричат чети, бригади и звена. При откриването на ТВО „Белене“ през 1949 г. лагеристите са организирани в отделения по 25 души, а към есента на 1949 г. в бригади от 50 души. Бригадите се формират от лагерната управа и на всеки 3 месеца тя прави разместване с цел да разбие групите от политически съмишленици и да разстави агентура.

Бригадата работи на един обект и живее в едно помещение. Всяка бригада има 5 звена по 10 души. Бригадите са организирани в чети. След категоризацията през 1951 г. четите се формират от лагеристи от един режимен разряд на една и съща категория.

От въдворените са назначавани отговорници: четни, бригадни и звеневи (преди това ротни, взводни и отдельонни). Звеневите отговорници са избирани от самите лагеристи, а бригадните и четните се назначават от началника на лагера, като назначаването на бригадните обикновено е по предложение на четните отговорници. При специализирана работа – като строителство на лагерни сгради, работа на понтона, оразмеряване на дигата – за бригаден се назначава човек с опит и той има право да подбере работниците си. Според Трифон Терзийски има и групови отговорници – на 3 бригади по един, както и стопански отговорници по обекти; самият той е назначен за стопански отговорник на II обект през есента на 1950 г. Бригадните отговарят за работата на бригадата и отчитат изпълнените норми. В края на деня съставят сведения за извършената работа от всеки лагерист и от бригадата като цяло, които се преглеждат от управителя на общежитието. Въз основа на техните сведения се съставя дневното сведение за извършената работа по обекти и месечните сведения за извършената работа по работни обекти, които лагерната администрация изпраща в отделение ТВО. Според списъците на бригадните за изпълнените норми се дава и дневната дажба хляб. Бригадните правят преброяването на сутрешна и вечерна проверка и докладват на четния. Редовните проверки на работния обект също се извършват от бригадните, а те докладват на милиционера. Не успях да намеря инструкция за задълженията на бригадния отговорник, но те би трябвало да са привнесени от съветската практика. Според *Инструкция за бригадира* в *Проект за инструкция за режима на затворниците в специалните лагери на МВР на СССР* от 17 септември 1950 г. бригадирът има следните задължения:

„1. Своевременно и организирано (в строй) да извежда бригадата на проверка, развод и до месторабота;

2. Правилно да организира разстановката и труда на затворниците от бригадата в производството;

3. Да осигурява изработването от бригадата на установените производствени норми както по количество, така и по качество;

4. Своевременно да получава инструментите, да следи за тяхното състояние и съхранение и да ги сдава;

5. Да осигури дисциплината и изпълнението на установените режимни изисквания от затворниците в бригадата;

6. Да следи за своевременното преминаване през санитарна обработка на затворниците от бригадата по установения график;

7. Да осигури правилното разпределение на храната вътре в бригадата в съответствие с изработеното от всеки;

8. Да следи от неговата бригада да няма бягства, незабавно да докладва на надзирателя за всички подготвяни бягства;

9. Да не допуска кражба на лагерното имущество от затворниците;

10. Безпрекословно да изпълнява изискванията на конвоя, надзирателите и производствения персонал;

11. Да осигури спазване от затворниците в бригадата на установените правила на режима и трудовата дисциплина в производството;

12. Да проверява наличието на затворниците от своята бригада на всеки 30 минути. При откриване на отсъствието на някой от затворниците, незабавно да докладва на началника на конвоя или надзирателя;

13. Да не допуска дори и краткотрайно отсъствие на затворник от месторабота;

14. Винаги да има в себе си списък на своята бригада с установъчни данни (фамилия, име, бащино име, година на раждане, член по НК, срок на наказанието, № на личното дело);

15. Да следи затворниците да излизат на работа с поправени и подсушени обувки и дрехи;

16. Да присъства при раздаването на храната на затворниците от бригадата;

17. При посещение на лагерната администрация и командирите на охраната на работното място да представя

и докладва номера на бригадата, числеността на хората по списък и налице и каква работа извършва бригадата. Команда „Внимание“ по време на работа не се подава.

Бригадирът има право да се обръща към началника на лагерното подразделение за налагане на наказание на нарушителите на трудовата дисциплина и лагерния режим.

За неизпълнение на инструкцията бригадирът носи отговорност.“[996]

Четните отговорници ръководят работата на четата според работния план и я разпределят между бригадите, отговарят за дисциплината, предлагат назначаването на бригадните отговорници, свеждат заповедите за наказания, издадени от началника на лагера. За изпълнението на работния план могат да поискат преместването на бригади към тяхната чета и лагерен обект. Разпределят лагеристите според категорията им в различните бригади, ако не е направено от лагерните началници. Те не работят и имат свобода на движение из острова. Имат собствена канцелария, в която водят документацията за състава на четата и зачисляването на лагеристите.

В ТВО „Перник“ лагерната управа назначава за четни и бригадни отговорници предимно бивши офицери с опит в командването на групи хора. Първоначално това продължава и в ТВО „Белене“. Но от 1951 г. постовете на четните, култсъветниците и повечето от бригадните са заети от репресирани комунисти и бивши началници в ДС. Първите такива назначения са още от 1949-1950 г. Стефан Бочев пише, че групов на „Градината“ през 1949 г. бил адвокатът Васил Живков, за когото казвали, че е комунист и брат на партийния функционер Живко Живков, а според Петър Байчев Живков пристигнал през есента на 1949 г. и бил назначен първоначално за библиотекар, а през 1950 г. – за секретар на културно-просветния комитет. Според източник на РСЕ/РС към април 1950 г. бригаден отговорник на дисциплинарното ядро на новосъздадения III

[996] **Проект** инструкции о режиме содержания заключеннмх в особмх лагерях МВД СССР, направленный МВД в МГБ СССР на согласование, 17.09.1950. – В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960. Москва, Изд. МФД, 2000. [прегледан 25.06.2016] https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010399

обект „Каналите“ бил Давид Видас, бивш шеф на ДС в Берковица, който се отнасял много жестоко с подчинените му лагеристи.[997]

Според Петър Байчев първият лагерист, назначен за четен на II обект, бил майор Страхинов, но много скоро бил изпратен в карцера. През лятото на 1949 г. – Иван Павлов; на „Каналите“ през септември 1949 г. – Тодор Лалчев, земеделец, адвокат; на I обект октомври-ноември 1949 г. – Д. Комсиев с помощник Попов; на II обект след декември 1949 г.: полк. Марин Диков; изброени са последователно и Динчо Динчевски (вероятно Денчо Денчовски), Кирил Попов, Георги Йорданов, Димитър Пенчев, Цеко, Иван, Иван Китанов, адвокат комунист, бай Рачо. Атанас Москов посочва като четни: към август 1949 г. – Иван Павлов, секретар на д-р Г. М. Димитров; есента на 1949 г. на Беленско-Никополските канали – Христо Ралчев от БЗНС (вероятно Тодор Лалчев), заменен от Йоновски заради бягството на трима души; лятото на 1950 г. на обект „Градината“ – Георги Димчев (офицер, организатор и командир на четите за самозащита на българското население във Воденско през 1943-1944 г.); септември 1950 г. на Беленско-Никополските канали – полк. Марин Диков; Комсиев; на II обект към есента на 1952 г. – Георги Йорданов, началник на ДС – Русе. Според спомените на Тодор Хаджиниколов Георги Йорданов от ДС – Русе бил назначен за четен на II обект към лятото на 1952 г. За четен на I обект през есента на 1951 г. бил назначен бай Рачо Цанев от Сливен; той бил четен на II обект към края на 1952 г. и на I обект по време на наводнението през януари 1953 г. и при смъртта на Сталин. Според източник на РСЕ/РС Рачо Ангелов (Рачо Цанев) при пристигането си в лагера през лятото на 1951 г. бил назначен за бригадир, а през септември 1951 г. – за четен. През октомври 1951 г. бил наказан с карцер, след което бил изпратен на обща работа.[998] Трифон Терзийски посочва дядо Рачо от Сливен

[997] **Special** Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[998] **Communist** „Deviationist“ Inmates of Camp Belene, 17 April 1953. HU OSA 300-1- 2-33580; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University,

като четен на II обект, Радко Радоев от четата на Славчо Трънски – четен на трета група лагеристи, а Денчо Денчовски – четен на I обект, но не става ясно дали през есента на 1951 или на 1952 г. Според Славейко Павлов Денчовски е четен на I обект към юни 1951 г., а към началото на 1952 г. четен на II обект е Георги Илиев, бивш член на ОК на БКП в Русе. Според Стефан Бочев четен на лагеристкия 1 обект към юни 1953 г. бил полк. Марко Чиков. Недялко Гешев пише, че при пристигането си през лятото на 1952 г. затворниците заварили като четен отговорник на I обект Любен Гумнеров, бивш партизанин и партиен функционер от Пазарджишко, а помощник-четен бил Петър Делийски, бивш началник в ДС – Плевен. Петко Огойски посочва като четен при пристигането на затворниците Димитър Пенчев със заместници Велю Баев от ДС – Бургас, Иван Гечев от ДС – Преслав, полк. Боян Михнев, бивш партизанин, Любен Гумнеров, бивш партизанин и партиен шеф в Пазарджик, а по-късно Денчо Знеполски и др., а по време на наводнението и при смъртта на Сталин: четен Димитър Пенчев от ДС – Нова Загора със заместници Иван Гечев, Велю Баев, Боян Михнев, Борис Текерлеков, Любен Гумнеров. Според Цанко Луканов четен на първа чета на II обект към юни 1953 г. е Димитър Пенчев.

По същия начин се развива и формирането на култсъветите и след 1951 г. те са попълнени главно с комунисти, като съставът и функциите на култсъветите и отговорниците започват да се припокриват и често в спомените се объркват лагерните длъжности, например Денчо Знеполски е посочван за четен към началото на 1953 г., но по собствените му спомени той е секретар на култсъвета. Петър Байчев пише, че през зимата на 1949-1950 г. председател на културно-просветния комитет (КПК) е ген. Никола Грозданов, библиотекар е Васил Живков, комунист, който малко по-късно станал председател на КПК. На друго място Петър Байчев изброява като членове или председатели на КПК Васил Живков, Михаил Димитров, Иван Масларов, Веселин Манов, Нарцис Смилков, П. Гочев, Тодор Войнов. Според източник на РСЕ/РС към април 1950 г. председател на културно-просветния

Budapest.

комитет е ген. Грозданов, а членове са д-р Христо Кунчев, бивш лидер на Националсоциалистическата българска работническа партия, Николай Минчев – социалист и личен секретар на Григор Чешмеджиев, запасен капитан Евстати Попов, Левчо Игнатов и др.[999] Според Тодор Хаджиниколов към есента на 1951 г. култсъветът на I обект се състои от бивши началници на ДС (поименно назован е само Велю Баев от бургаската ДС), а маскировката „културно-просветна работа“ прикрива *друга дейност.* Секретар на култсъвета е Нарцис Смилков. Денчо Знеполски пише, че е назначен за секретар на култсъвета на I обект към есента на 1952 г., а в съвета са Любен Гумнеров, Велю Баев, Радко Миланов, Димитър Пенчев, Нарцис Смилков, Никола Николов и др. По спомените на Стефан Бочев Радко Миланов е секретар на култсъвета на II обект през зимата на 1952-1953 г. и на I обект през лятото на 1953 г., след като лагеристите са преместени там. Цанко Луканов посочва Нарцис Смилков като секретар на култсъвета на затворническия II обект към юни-юли 1953 г.

На 7 декември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов, главният инспектор в отдела Петър Варков и началникът на Политическо отделение в отдела Христо Гергов докладват на пом.-началника Ангел Цанев, че в ТВО „Белене“ „съставът на култсъветите е подбран от бивши членове на партията, провалени като капитуланти или служители в ДС и милицията и пр.“, а ръководството на общежитието е особено затруднено в подбора, защото „въдворените по линия на ДС са повечето отявлени врагове, бивши агент провокатори, анархисти, троцкисти и др. пропаднали типове.“[1000] На 14 декември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ издава Заповед № П-4419 за категоризация на всички въдворени, в която нарежда да се конструират правилно култсъветите и на всеки член да се определи конкретна работа съгласно

[999] **Demeanor** of Guards at Belene No. 1 Camp, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4750; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1000] **Доклад** за проверка на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ в ТВО „Белене“, 7 декември 1951 г. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

инструкцията на отдела.[1001] С Окръжно № П-4912 от 24.07.1952 г. началникът на управление „Затвори и ТВО" заповядва да се прегледат отново съставите на култсъветите и неподходящите членове да се подменят.[1002] Въпреки това комунистите и бившите служители на ДС запазват привилегированите си места. В доклад от март 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО" съобщава, че в култсъветите „се включват най-добрите, е показано положително отношение към правителствените мероприятия", но в подбора „са допуснати отявлени врагове, трайчокостовисти и др., които ръководят културно-просветната работа и завеждат важни сектори в същата, болшинството от трайчокостовистите са натоварени с ръководството на кръжоците, с нагледната агитация и изнасяне на редица доклади". Политическата подготовка на зам.-началниците по политическата част не е достатъчна, за да могат да контролират дейността им, и те могат да провеждат схващанията си сред затворниците, без опасност да бъдат разкрити. Въпреки специалната инструкция за подбора на култпросветниците началниците на затворите, зам.-началниците по политическата част и оперативните работници не я спазват. Редовно се подменят „неподходящите членове" на култсъветите, но началниците и оперативните работници включват нови такива.[1003] Според друг доклад от март 1953 г. в култсъветите влизат „предимно злостни контрареволюционери, трайчокостовци и фашисти". В ТВО „Белене" лектори са някои николапетковисти и звенарски генерали, участници в деветосептемврийския преврат. Въпреки че в затворите има „немалко членове на БКП, осъдени за надчети и други е по-малки присъди, не чужди класово, на които може да се опрат", ЗНПЧ не са подхождали класово, привличали за членове и активисти към култсъветите хора, „които умеят да се нагаждат, да говорят повече, както и да вършат

[1001] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1002] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 2.

[1003] За членове на култсъветите в затворите са предпочитани *класово близките* криминални затворници – към март 1953 г. в култсъветите и затворническите активи влизат 750 затворници и въдворени, от които 630 са осъдени за криминални деяния. (**Доклад** за работата на управление „Затвори и ТВО" пред Колегиума на МВР, изнесен на 20 март 1953 г. от началника на управлението подполк. В. Късовски. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф.1, оп. 2, а.е. 65.)

работата на зам.-началниците по политическата част“, а те оставили работата на самотек, без ежедневно ръководство и темите за докладите се подбирали от самите културсъвети. ЗНПЧ на някои затвори и на ТВО „Белене“ дори не присъствали при изнасянето на лекциите, което можело да се използва за извращения.[1004] С Окръжно № 3205-35-П от 12.06.1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ отново нарежда да се прочистят културсъветите и активите към тях от неподходящи затворници – трайчокостовисти, николапетковисти, сътрудници на полицията, легионери и други контрареволюционни елементи или криминални рецидивисти, и да се включат затворници от средата на трудещите се, осъдени за леки престъпления, с добро поведение в затвора и положително отношение към народната власт.[1005] В доклад за работата през ноември от 2 декември 1953 г. (когато все още остават няколко въдворени, неизпратени в следствието на ДС) ЗНПЧ лейт. Радка Денева докладва, че въпреки дадените указания затворниците контрареволюционери да бъдат подменени с подходящи членове на културсъвета с по-добър произход и осъдени за криминални престъпления, секретарят на културсъвета на II обект и двама от членовете са лагеристи; поставена била задача те незабавно да се сменят.[1006]

Съгласно чл. 39 на Правила за изпълнение на наказанията и осигурителните мерки от 1948 г. „от задържаните в ТВО може да се формират групи за охрана“.[1007] Такива групи в ТВО „Белене“ вероятно са създадени през пролетта на 1953 г., защото по спомените на Недялко Гешев с формирането на наказателната бригада след смъртта на Сталин за неин отговорник бил назначен затворник – Лако Лаков от Михайловградско, осъден от Народния съд. Той носел храната, отключвал килиите и имал властта да бие и наказва. След освобождаването му (според Гешев Лаков бил убит от неизвестни във влака, тъй като се превърнал в неудобен свидетел на престъпленията в затвора) отговорник станал Пламен Сариев, освободен 1955 г.

[1004] ТВО. 18 март 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 2, а.е. 65.
[1005] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 2.
[1006] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.
[1007] В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

Петър Байчев пише, че отговорник на наказателната бригада на лагеристите, формирана след смъртта на Сталин, бил Янко Гунов, бивш полицай, въоръжен с брадва, а след преместването на I обект – Димитър Молдованов, комунист от Ямбол. Според Атанас Москов бригадирът на наказателната бригада Молдованов бил на общ режим, а не наказан.

В заповед от 1 ноември 1953 г. за подобряване на охраната началникът на затворническото общежитие Ханджийски нарежда за обезпечаване на *затворническия самоконтрол* и за в бъдеще по работните обекти и районите на общежитията в помощ на охраната да се поставят затворници, подбрани от ЗНПЧ и съгласувани с оперативните работници от ДС.[1008]

Недялко Гешев пише, че затворниците наричали вътрешната охрана „Гестапо на Държавна сигурност“. Идеята за създаването ѝ била на Петър Гогов и Борис Митев. За началник бил назначен известният комунистически екзекутор Лев Главинчев, наричан Главорез Главинчев. Вътрешната охрана се състояла от около 20 човека, някои от които със слава на садисти и побойници или на агенти на Държавна сигурност, които по-късно били произвеждани в помощник-четни, бригадни и отговорници за наказателното отделение. Те спели в отделна барака, сутрин излизали първи и заемали определените им от Главинчев места. Били въоръжени с кърпели. След наводнението през 1954 г. обектът бил разделен на две с телена мрежа и преминаването от едната към другата чета ставало през две врати, на които пазели „хората на Главинчев“. От вътрешната страна на оградата на обекта също пазели хора от вътрешната охрана. Администрацията знаела, че членовете на вътрешната охрана са „гестаповци, способни да натопят дори милиционера“. Според слуховете, след като спречкванията между затворниците и вътрешната охрана станали ежедневие и се стигнало до побои, началникът на милицията предупредил Гогов, че затворниците могат да вдигнат бунт срещу непрекъснатия тормоз. Вътрешната охрана била разпусната, а Главинчев бил изпратен в друг затвор.

[1008] **ЦДА.** ф. 335. оп. бс.а.е. 12.

Според Петър Семерджиев, който е в „Белене“ през есента на 1953 г., вътрешната охрана участва в конвоирането до работните обекти и се придвижва пеша встрани от колоната, докато милиционерите са на коне.

Георги Н. Василев пише, че поради липса на достатъчно въоръжена охрана управата на затвора поддържала една група от 10-12 души криминални затворници, бивши комунисти, които били невъоръжени. Те охранявали малки групи политически затворници на работните обекти – на група по един. Началник на групата бил Лев Главинчев, той не ходел на работа. Г. Н. Василев не пише за разтурване на вътрешната охрана, а Главинчев бил освободен или преместен през 1956 г. Групата спяла в отделно помещение. На друго място Василев пише за побой, нанесен на Тодор Берберов от пазача на карцера – политически затворник, но озверен и доверен на управата, при което бил счупен черепът на Берберов и в страха от анкета карцерът бил разрушен (началото на 1956 г.).

1956-1959

През ноември и декември 1956 г. лагерът все още няма собствена администрация и вероятно в началото се ръководи от началника на затворническото общежитие (той изпраща уведомления до отдел „Затвори“ и началника на следствения отдел I – ДС за приемането на въдворените). С бюджета за 1957 г., утвърден от министър Г. Цанков на 29 януари 1957 г., щатът на концлагера е взет от щата на затворническото общежитие:[1009]

Щат на ТВО „Белене“ към ОУ МВР – Плевен			
	1957	1958	1959
нач. ТВО	1	1	1
секретар	1	1	1
началник отделение по НМ	-	-	1
началник обекти	2	2	1
инспектор полит. работа НМ	1	1	1
инструктор полит. работа НМ	2	2	2
мл. фелдиегер	1	1	1
Отделение ДС			
нач. отделение ДС	-	-	1
зам.-нач. отделение ДС	1	2	1
разузнавачи ДС	-	-	2
ст. разузнавачи	1	2	2
разузнавач	1	1	-
разузнавач НМ	1	1	1
следовател НМ	-	-	1
ст. контрольор	1	1	1
контрольор	1	1	1
машинописец	1	1	1
Административна служба			
нач. служба	1	1	-
статистик	1	1	1
деловодител	I	1	1
машинописец	1	1	1
картотекар	1	1	1
Снабдителна служба			
нач. служба	1	1	1

[1009] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 5, а.е. 420а.

домакин	1	1	1
закупчик	1	1	1
зав. склад	1	1	1
шофьори	2	2	2
мичман	1	1	1
механик	1	1	1
тел.техник	1	1	1
телефонист	1	1	1
прислужник	1	1	1
Финансово-планова служба			
ст. счетоводител	-	1	1
счетоводител	1	-	-
книговодител	1	1	1
касиер	1	1	1
Надзорна служба			
гл. надзиратели	-	2	-
ст. надзиратели	8	8	8
надзиратели	37	38	36
Охрана ТВО			
началник охрана, нач. отд. НМ	-	1	1
нач. отделение НМ	1	-	-
лекар	1	1	1
мед. техник	1	1	1
домакин	1	1	1
командир на рота	1	1	1
зам. командир рота по полит. част	1	1	1
взводни командири	2	2	2
старшина на рота	1	1	1
отд. командири	7	7	7
милиционери	68	69	68
водач опер. куче, отд. командир	1	1	1
Охрана ЗО – „Белене“			
командир рота	1	1	1
зам. командир по полит. работа	1	1	1
командир взвод	4	4	4
старшина рота	1	1	1
отд. командири	12	12	12
милиционери	118	118	118
касиер	1	1	1
машинописец	1	1	1

Началникът на ТВО ръководи лагерната администрация, надзорния персонал, стопанската дейност и е общ ръководител на охраната на концлагера и затворническото

общежитие[1010]. Определя реда и режима в лагерния обект и организацията и режима на принудителния труд, като окръжният началник ги утвърждава. За разлика от първия период, ръководи и отчита агентурно-оперативната работа. Председателства лагерната комисия по категоризацията и прекатегоризацията на въдворените. Може да предлага за предсрочно освобождаване или превъдворяване.

В лагерното ръководство влизат и зам.-началникът по режима, зам.-началникът отделение ДС, началниците на обекти и инспекторът по политическата част, който провежда политико-възпитателната работа. В ръководството е и партийният секретар на ТВО „Белене“ като член на комисията по категоризацията и прекатегоризацията на въдворените.

Началниците на обекти ръководят и отговарят за поверените им обекти и са пряко подчинени на началника на ТВО.[1011] Те водят и политпросветната работа сред надзорния персонал.

От този период са запазени значително по-малко документи за организацията и персоналния състав на концлагера. В министерска Заповед № I-182 от 22 декември 1956 г. за откриване на ТВО „Белене“ като негов началник е посочен **полк. Георги Куманов,** въпреки че концлагерът все още няма щат. Според Христо Колев той е „млад и хубав човек, много строг, но много почтен, който не позволяваше никакво посегателство върху нас“. Документите обаче показват, че Куманов предлага (или подписва предложението на оперативните работници) утежняването на режима на политическите лидери в лагера за целите на агентурно-оперативната работа и разложението, в резултат на което е създадена наказателната бригада. Куманов е началник ТВО до средата на януари 1958 г., когато е сменен от полк. Иван

[1010] Началник на затворническото общежитие „Белене“ е подполк. Дочо Колев Йоловски, назначен на мястото на майор Марин Ханджийски към 1955 г. Дочо Колев умира през 1958 г.

[1011] „Началникът на обекта отговаря за точното прилагане на Правилника в поверения му обект и за всяко нарушение на същия своевременно донася на началника на ТВО, комуто е преко подчинен“. **(Правилник** за реда на изтърпяване административно наказание в трудово-възпитателно общежитие, без дата, 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1582)

Тричков.[1012]

Полк. Иван Георгиев Тричков (1916-1966)[1013] е началник на ТВО „Белене“ от януари 1958 г. до октомври 1959 г., когато концлагерът е преместен и той става началник на ТВО „Ловеч“ до 1960 г. Роден в Белица, командир на беличката партизанска чета, създадена през 1942 г., зам.-командир и командир на Разложкия партизански отряд „Никола Парапунов“. След 9.9.1944 г. е комендант на Разложка околия, офицер в Гранични войски.[1014]

Инспектор по политическата част към 31 май 1957 г. е **лейт. Георги Атанасов,** който към 1955 г. е ЗНПЧ на II обект на затвора.

Ръководител на оперативните работници (зам.-началник на отделение ДС) е **лейт. Борис Митев,** към ноември 1958 г. – ст. лейтенант. Най-вероятно напуска лагера в края на 1958 г.

Кап. Петър Гогов е началник на II обект до 1958 г. В докладната записка на Мирчо Спасов за проведеното на 13 април 1958 г. съвещание по прехвърлянето на целия остров към ТВО Гогов е наречен помощник на началника на ТВО.

Цвятко Горанов е началник на II обект в периода 1958-1959 г. Според биографичната справка на **Цвятко Горанов Бановски** в „Секретното дело за лагерите“, той е назначен за началник на II обект през лятото на 1958 г.[1015]

[1012] Не успях да установя дали е съвпадение на имената, но служител на МВР със същото име е окръжен началник на МВР – Благоевград през 1953 г., през 1954-1955 г. е окръжен началник на МВР – Коларовград, през 1959 г. е началник на отдел в управление **I – ДС (Съвещание** с актива на М-во на вътрешните работи, проведено на 11 август 1959 г. – В: *КГБ* и ДС – връзки и зависимости...), а на 6 септември 1969 г. с указ на ПНС № 1044 е награден с орден „9 септември 1944 г.“ – I степен за 50-годишнината му. Според указа той е член на РМС от 1936 г., на БКП от 1942 г., на БОНСС от 1938 г., ятак и помагач на комунистическите партизани, сътрудник на щаба на VI оперативна партизанска зона по военна линия, АБПФК, от 1961 г. работи в МВнР. (ЦДА, ф. 117, оп. 33, а.е. 1196).

[1013] **Личности,** герои и синове на Белица. – В: *Белица – туризъм, отдих и почивка* [онлайн]. [прегледан 5.11.2016] http://www.belitsa.com/bg/belitsa/lichnosti

[1014] **Паметниците** в Белица. – В: *Белица – туризъм, отдих и почивка* [онлайн]. [прегледан 5.11.2016] http://www.belitsa.com/bg/belitsa/svobodno-vreme-v-belitsa/pametnitsite_v_belitsa

[1015] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 35.

Началник на обекта на жените е **ст. лейт. Стойко Нешев.**

Видно от плана за приемане на въдворените хулигани от 8 януари 1958 г., началник-охрана на II обект е **кап. Петров,** един от взводните командири е **лейт. Георгиев,** началник по снабдяването е **ст. лейт. Кърчев.** Ръководители с неизяснени длъжности: **майор Иван Лалчев** и **ст. лейт. Тачев.**[1016] Борис Гиков, въдворен през юни 1959 г., посочва като началници на лагера полк. Тричков, майор Гогов, капитан Атанасов, майор Нешев, чиято жена – Тотка Нешева, отговаряла за жените лагеристки, майор Горанов.[1017] Сведения за движението на въдворените от февруари 1957 г. са подписвани „за началника“ от **инспектор Иван Нейков** и са съставяни от **Газдов** през април 1957 г., по-късно от **Ж. Парашкевов** и отново от Газдов през март 1958 г., но длъжностите им не са известни.

* * *

В този период лагерният актив загубва много от ролята си както заради намаляването броя на политическите лагеристи, така и заради това, че принудителният труд става приоритетна задача на концлагерната управа. За бригадни и четни са назначавани криминални лагеристи. Христо Цачев пише, че по нареждане на началника на ДС Борис Митев зам,- четният Жабаров – криминален лагерист, касоразбивач, а в лагера „бияч на лагеристи“, му нанесъл жесток побой. Съдейки по хода на разказа, това се отнася към март-април 1957 г. Художникът Теню Желев, въдворен през февруари 1958 г., разказва, че за бригадири и ръководители на „хулиганските“ бригади са назначавани криминални лагеристи, въоръжени с тояги.[1018]

Първоначално просветният актив на *контрареволюционерите* е създаден като инструмент на

[1016] **План** на поделение 0789 (Т.В.О.) с. Белене, Свищовско, относно приемане, настаняване и отпочване следствие на враждебно-престъпните елементи, които ще бъдат изпратени в поделението от София, 8 януари 1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1017] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 23.

[1018] **Българският** ГУЛАГ..., с. 177.

разложителната работа. Съставът на Комисията за политико-просветна дейност е главно от земеделци, които „възприеха поведение, че са виновни и правилно изпратени в ТВО“. Председател е земеделският деец Атанас х. Попов. Към април 1957 г. просветният актив обаче *„не е проявил достатъчен отпор за предотвратяване на „великденската случка“ характерна с организирането от страна на намиращите се в помещенията двама свещеника на религиозни обряди, а на следващата вечер са пяли и други песни с шовинистично съдържание. [...] Нужно е да се потегне просветния актив, който тепърва има да играе роля в това отношение.“*[1019] През лятото или есента на 1958 г. на I обект е създаден още един просветен актив, в който влизат творци, а не политически фигури. Художникът Теню Желев, въдворен с хулиганските групи през февруари 1958 г., разказва, че е включен в *културна бригада,* в която са и Иван Обов (Иван Оббов, един от най-добрите преводачи от френски), Асен Шопов (вероятно художника Асен Николов – Шопа), Кирил Григоров – бивш асистент на Рене Клер. Членовете на културната бригада работели на намалено работно време или на по-лека работа в зеленчуковата градина.[1020] В края на ноември 1958 г. лагерната администрация предлага да бъде създаден култсъвет, „който ще представлява връзката между администрацията и въдворените и посредством него ще се провежда открита разложителна дейност“.[1021] Няма данни да е създаден такъв култсъвет.

[1019] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.
[1020] **Българският** ГУЛАГ..., с. 177.
[1021] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

1964-1977

Концлагерът няма собствено ръководство, администрация, охрана и надзорен персонал. За изселените на острова отговаря началникът на окръжното управление на МВР – Плевен, но на място надзорът над изселените е възложен на затворническата администрация.[1022] Конкретна отговорност по надзора очевидно има началникът на охранителното отделение НМ при трудово-поправителното общежитие „Белене“, подполковник. През 1964-1965 г. той, както и зам.-началникът на охранителното отделение, майор (подписите не се четат), изпращат сведенията за движението на въдворените на началника на отд. ВИ. Едва през 1973 г. са назначени 1 офицер и 6 милиционери от общинска милиция към ОУ МВР – Плевен, които са предадени на пряко ръководство към затвора.

Към 1966 г. началник на ТПО „Белене“ е Цветан Цветков. Според емигрантското издание „Затвори и наказателни лагери“ от есента на 1967 г. до есента на 1973 г. началник на затвора „Белене“ е полк. Величко Свиленски, който от 1958 г. до 1967 г. с чин майор е бил зам.-началник по режима. През 70-те зам.-началник по режима е подполк. Басаров, който наследил на тази длъжност Свиленски през есента на 1967 г., а от есента на 1973 г. станал началник на затвора. Зам.-началник по политическата част е подполк. Кънев, споменат и като капитан Здравко Кунев.[1023] *Справка за изселените по чл. 14, т. „а“ от УНМ в ДЗС „Белене“ към 1 май 1975 г.,* адресирана до началника на под. 10001 – МВР, е изготвена от майор Кънев, без посочена длъжност.[1024]

[1022] **Доклад** от Д. Диков, министър на вътрешните работи, П. Танчев, министър на правосъдието, и Ив. Вачков, главен прокурор на НРБ, до ПБ на ЦК на БКП за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към ДСП при затворите при Министерство на правосъдието. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1521.

[1023] **Затвори** и наказателни лагери. Книга първа. Париж, Българско освободително движение, 1979. – В: *Комунизмът* в България, [онлайн]. София, НБУ. [прегледан 28.06.2016]. *http://ebox.nbu.bg/comunism/view_lesson.php?id=251*

[1024] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

1984-1987

От този период са разсекретени твърде малко документи, не са достъпни и документите на отдел „Затвори“ от 80-те години. Организацията на концлагера остава недостатъчно изяснена. Най-вероятно концлагерът няма собствен административен и надзорно-охранителен щат и съгласно министерска Заповед № I-64 от 9 април 1985 г., с която отговорността за лагера е възложена на началника на отдел „Затвори“ – МВР, за лагера отговаря началникът на затвора, а служители на затвора са натоварени с охраната и надзора, превъзпитанието и организирането на трудовата дейност на въдворените. Възможно е някои от ръководителите да са командировани от ОУ МВР – Плевен.

Сезай Кьосев посочва като началник на затвора и лагера към февруари 1985 г. **кап. Винаров,** зам.-началник – **кап. Андреев,** следовател на затвора и лагера – **Парашкевов.**[1025] От лятото на 1985 г. като началник на лагера вече се посочва **майор Матеев.** Според Рашид Юсеинов през юли 1985 г. по време на гладната стачка майор Матеев заедно с офицерите от ДС Ламбев и Лазаров обещава на въдворените да получат право на колет на 2 месеца и пари.[1026] Хасан Дургудов (Hasan Akar) също посочва майор Матеев като началник на лагера към февруари 1986 г., а като заместник-началник – **подполк. Арабаджиев.**[1027] На 18 май 1986 г. Хасан Оджаклъ адресира своето обяснение за отказ от работа до началника на лагера майор Матеев.[1028] **Майор Парашкевов** е посочен от Рашид Юсеинов като следовател на затвора и към юли 1985 г. по време на гладната стачка, когато се държал крайно грубо с лагеристите.[1029] Сабри Искендер разказва, че през март 1985 г. майор Парашкевов питал пред лагерния строй кои няма да ходят на работа и защо.[1030] Ахмед Нуманов си спомня, че майор Парашкевов често посещавал обект „Заставата“ и събирал лагеристите, за да ги убеждава да приемат смяната на имената, а също

1025 **Българският** ГУЛАГ..., с. 401-402.
1026 Пак там, с. 402-405.
1027 Те минаха през Белене – 1..., с. 74.
1028 Пак там, с. 63-68.
1029 **Българският** ГУЛАГ..., с. 402-405.
1030 Те минаха през Белене – 1..., с. 109.

така вземал решенията дали лагерист да бъде пуснат в домашен отпуск.[1031] Гюлтекин Салиев пък го посочва като началник: през юли 1985 г. ст. лейт. Пироев и подполк. Арабаджиев опитали да „вразумят“ стачкуващите, тогава се намесил началникът майор Парашкевов, като обещал да подобри условията на живот.[1032] Майор Парашкевов присъства в спомените до края на периода. Възможно е той да е служител на окръжното управление в Плевен, командирован в лагера, защото *Списък на лицата по чл. 39, преминали през о-в Белене,* изготвен от ОУ МВР – Плевен на 28 юли 1986 г., е подписан от майор П. Парашкевов.[1033] Друг от често споменаваните началници е **ст. лейт. Пироев –** вероятно служител на затвора. По спомените на лагеристи той прави проверки в килиите, контролира да не се говори на турски, надзирава по време на работа. Според Фезула Фейзулов **майор Енчев** е началник на обект „Заставата“. Фейзулов го нарича „най-големият националист на концлагера“, който обаче го предупредил да прекрати гладната си стачка, защото лагерът се закрива, и лично предал неговото завещание на децата му в едно търговищко село. Майор Енчев говорел съвършен турски език, което може да означава, че е бил офицер от ДС.[1034]

[1031] Пак там, е. 97.
[1032] Пак там, е. 47.
[1033] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1779.
[1034] Те минаха през Белене – 1..., с. 113-120.

СТОПАНСТВО

1949-1953

ТВО „Белене“ е замислено и организирано като голямо земеделско стопанство към МВР. До 1949 г. Беленските острови били предоставени на горското стопанство, което експлоатирало горската върбова растителност, а незалесените площи отдавало на местното население за паша. До този момент земите не били обработвани. Блатата на остров Персин били използвани за риболов.[1035] Според предложението на министъра на вътрешните работи Антон Югов за създаване на ТВО „Белене“ *„трудът на въдворените в общежитията за неблагонадеждни лица ще може да бъде оползотворен в извършване на работи по укрепяването на островите, пресушаване мочурищата в тях, залесяване подходящите части, както и в превръщане по-голямата част в обработваеми площи.“*[1036] С Постановление на МС Протокол № 50 от 27 април 1949 г. дунавските острови Персин, Голяма Бързина, Малка Бързина, Милка, Кичето, Магареца, Белица, Совата и Предела са изключени от обекта на горите и са предадени на МВР за организиране на ТВО. Министерството на електрификацията и мелиорациите е задължено до края на 1949 г. да електрифицира остров Персин и да изготви план за мелиоративните мероприятия, с които островът да се укрепи и да се превърне площта му в обработваема, а МВР – да извърши залесяванията и дърводобива от островите по плана на Министерството на горите.

Строежът на околовръстна дига, която да предпазва острова от наводненията, започва през декември 1949 г., но е прекъснат заради наближаващото наводнение.[1037]

[1035] Цанко Луканов пише, че каналът от Мъртвото блато до източния нос на острова бил прокопан навремето от италианска риболовна компания. Каналът бил широк няколко метра и дълбок 2 м и при вливането си в Дунав завършвал с набити големи дървени стълбове с преплетена между тях солидна желязна мрежа, преграждаща пътя на едрата риба от блатата. Това съоръжение било наричано Гардата.

[1036] **Доклад** до министър-председателя №296-11 от 15 април 1949 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1175.

[1037] С писмо от 20.08.1949 г. отговорният секретар на МВР Йордан Стефанов

Подновен е най-вероятно през септември 1951 г., когато за първи път в месечния си доклад Китов пише, че се работи по подготвяне на дигата. Според лагерните спомени с проектирането и ръководството на строежа е натоварен лагеристът инж. Методи Бакалов, който според докладите на Китов ръководи изграждането ѝ и към лятото на 1952 г. Дигата е планирана с височина няколко метра над кота 24,5 м, която се смята за максимално възможното повишение на водата при наводнение. Към края на 1952 г. се работи на сектор от 3000 м от вече изградената дига, като тя трябва да бъде разширена в основата с 6 м и надградена с 1,5 м, от тях според докладите на началника на лагера до края на ноември 1952 г. са завършени 2000 м. Според Цанко Луканов към края на юни 1953 г. дигата в източния край на острова е широка 30 м в основата и е издигната 2 м, като предстои издигането ѝ на 10 м, а срещу о-в Предела има 1 км участък от дигата, строен от лагеристите от I обект и наскоро изоставен, с основи 40 м и височина 7-8 м, който скоро след това затворниците издигат до 15 м. Според „Доклад на комисията по проверка състоянието на работата в поделенията на управление „Затвори и общежития" и даване препоръки за нейното подобрение" към ноември 1953 г. е завършен само 1 км от дигата.[1038] Към началото на 1954 г. обработваемата площ на остров Персин е 14 600 дка, а останалите 35 500 дка са покрити с блата, върбови гори, къпинаци и пясъчни площи.[1039] Наводненията през 1953 и 1954 г. разрушават големи завършени и недовършени участъци от дигата. Инж. Г. Н. Василев пише, че към момента на наводнението в началото на 1954 г. от проектираните 27 км дига е започнало изграждането на 7 км, от които само един участък от 400 м е насипан до окончателната височина. На

настоява пред Министерството на електрификацията и мелиорациите за необходимите действия, които да осигурят започването на изграждането на дига до края на 1949 г. На 16.09.1949 г. началникът на отдел „Водно строителство" възлага на ВТО „Енергохидропроект" проучване и изготвяне на проектосметна документация за направа на дига за отводняване на остров Персин със срок 30.12.1949 г. През януари 1950 г. с проучвателните работи е натоварен геолог. Но от писмо от 9.12.1949 г. става ясно, че лагерната администрация вече е започнала изграждането на дигата и възнамерява да я завърши до края на 1950 г. (ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 33.)

[1038] В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1039] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

изработената на 11.01.1956 г. **карта В** дигата е с дължина около 7,5 км и обхваща източния нос на острова и около една трета от южния бряг. През 1956-1959 г. въдворените и затворниците работят предимно по две секторни диги. С Разпореждане № 2284 на МС от 5 декември 1961 г. е възложено на ПО „Водпроект“ през 1962 г. да извърши проучвателни и проектантски работи за изготвяне на цялостен работен проект за отводняване, напояване, залесяване, укрепване и зарибяване на остров Персин, като техническата задача включва работни проекти за отводняване и андигиране на 20 000 дка, за напояване на 20 000 дка, за залесяване на 15 000 дка и за угоително шараново стопанство на 3000 дка. През 1962 г. са разработени проекти за мелиоративно строителство на стойност 5000 лв. Строителството започва през 1963 г. с пусков срок 1968 г., който многократно се отлага и към 1980 г. обектът все още не е завършен. Към началото на 80-те вече е изградена околовръстна дига с дължина 36 км, пуснат е в експлоатация първият етап на отводнителната мрежа с помпена станция „Персин-1“ и се изгражда втори етап с помпена станция „Персин-2“.[1040]

Предварителният план на отделение ТВО предвижда на острова да се развива селско стопанство (растениевъдство и животновъдство), горско стопанство и риболов. Началото на растениевъдството трябва да бъде положено със засяването на 6000 дка мохар и просо, 2500 дка коноп, а останалата обработваема площ – с царевица.[1041] През лятото на 1949 г. или пролетта на 1950 г. се създава и зеленчуковата градина на южния бряг на острова. През 1950 г. са засети 2470 дка ечемик, 1859 дка царевица, 8047 дка коноп, 515 дка захарно цвекло, 211 дка памук, 458 дка мохар, 120 дка кръмно цвекло, 298 дка тикви, 324 дка бостани, 100 дка люцерна, 730 дка зеленчуци и др. Получени са 419 т зърнени храни, 17 т варива, 254 т слънчоглед, 6,3 т памук, 2000 т конопени стъбла, 170 т конопено семе, 480 т захарно цвекло, 270 т картофи, 627 т дини, 850 т зеленчуци, 300 т сочни фуражи, всичко на обща стойност 89 570 623 лв. За 1951 г. производственият план

[1040] **ЦДА.** ф. 335, оп. 35с, а.е. 9.

[1041] **Перспективен** план за работата в ТВО с. Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1205.

на земеделското стопанство предвижда засяването на 1500 дка ечемик, 500 дка рапица, 650 дка овес, 2000 дка царевица, 1300 дка варива, 2500 дка слънчоглед, 210 дка памук, 800 дка захарно цвекло, 1395 дка зеленчуци, 1000 дка картофи, 570 дка дини, 400 дка кръмно цвекло, 237 дка люцерна, 4500 дка коноп и др.[1042]

През 1949 г. фонд ТВО закупува 11 трактора, вероятно всички или повечето за ТВО „Белене". Към август 1953 г. земеделското стопанство на концлагера има 10 трактора[1043], 15 тракторни плуга, 7 тракторни редосеялки, 1 сноповързачка, 7 култиватора, 6 лющилници. Всички машини са стари и лошо ремонтирани, чупят се още в първите дни на кампаниите (по време на пролетната сеитба през 1952 г. от 17 редосеялки останала да работи само една), трактористите са неподготвени, липсва ремонтна работилница. Към февруари 1953 г. от 10-те трактора са ремонтирани напълно само 4 СТЗ-5-НАТИ („Сталинец"), а средните и леките машини са в ремонт. През първите 5 месеца на 1953 г. тракторите извършват работа за 98 000 лв., а разноските по тях са 174 000 лв. Затова през 1952 г. и повторно през 1953 г. МВР предлага машинно-тракторният парк да бъде предаден на МТС – с. Деков.[1044]

Според предварителния план животновъдното стопанство трябва да бъде основано със закупуването на 1000 глави агнета и шилета за разплод и ялови овце за месодобив и 100 глави едър добитък за угояване и месодобив. По-късно се създават свинеферма, птицеферма и пчелин. От 1950 г. на земеделското стопанство на ТВО „Белене" (и на останалите стопанства на фонд „Затвори и ТВО") са определяни държавни доставки като на всички ДЗС.[1045]

[1042] **Справка** относно земеделското стопанство към ТВО – с. Белене, Свищовско. От нач. Стопански отдел Т. Миленков, 21.06.1951 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[1043] Към края на 1953 г. стопанството има следните трактори: 2 Steyr, 4 СТЗ, 1 гъсеничен АТЗ, 1 Fordson Major, 3 Lanz Bulldog. (ЦДА, ф. 335. оп. 10с, а.е. 88.)

[1044] **Доклад** на началник служба „Земеделски стопанства" при Стопански отдел, май 1952 г.; доклад от министъра на вътрешните работи Цанков до министър-председателя Червенков. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 31.

[1045] През 1953 г. животновъдното стопанство е задължено да предаде: 500 000 яйца, 5 000 кг птиче месо, 17 000 кг едър добитък, 13 000 кг дребен добитък, 9 000 кг агнета, 36 750 л краве мляко, 40 220 л овче мляко, 402 т свине по 55-о ПМС и 139 т свинско месо за нуждите на МВР. **(Доклад** от лейт. Г. Димитров, н-

Заради държавните доставки свиневъдството измества овцевъдството и говедовъдството. Производственият план на земеделското стопанство за 1951 г., включен в общия план на земеделските стопанства на МВР и одобрен с ПМС от 22.12.1950 г., предвижда отглеждане на 500- 600 глави добитък, от които 60 крави, 2600 овце, 800 свине, 4500 птици, 200 кошера[1046], но през годината се отглеждат много повече свине. През 1952 г. планът по свинеугояването е 1000 свине със 135 000 кг живо тегло, а за 1953 г. при същите помещения и фуражна база планът е 4400 свине с 541 000 кг (3000 свине по 55-о ПМС и 1400 за нуждите на МВР). През октомври 1952 г. овчарникът е преустроен на свинарник с фуражна кухня.[1047] Стопанството разполага с:[1048]

	овце	свине	говеда	коне	птици	биволи	магарета	кошери
края на 1951 г.	2386	2485	206 (66 крави)	90	2767			
началото на 1953 г.	3750	5000	308 (130 крави)	164	9000			
началото на 1954 г.	4396	4876	427	194	3041	8	18	250

Според **карта Б** към 5 септември 1953 г. обори има на „Краварника“ и край II обект, свинарници – един на около километър от „Краварника“, един до блатото Писчине и 4 край II обект, построени през 1953 г. (същата година в тях са преместени пилетата), кокошарник – до застава „Тигър“, птичарник – край I обект.[1049] Въпреки че не са отбелязани, свинарници има и на островите Щурчето и Магареца, закрити ноември-декември 1953 г. по искане на Вътрешни войски. Към май 1952 г. според доклад на началника на служба „Земеделски стопанства“ при Стопански отдел свинарникът на Щурчето е за свинеугояване, а на V обект –

к служба при управление „Затвори и ТВО“. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.)

[1046] **Справка** относно земеделското стопанство към ТВО – с. Белене, Свищовско. От нач. Стопански отдел Т. Миленков, 21.06.1951 г. – В: *ДС* и колективизацията...

[1047] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1048] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11; оп. 6с, а.е. 31; а.е. 4.

[1049] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 4.

за свиневъждане.[1050] Към лятото на 1953 г. основният свинарник е на V обект, с площ 80 дка, и там са 3000 от всички 4810 свине.[1051]

Горското стопанство експлоатира върбовите гори на Персин и съседните острови Бързина, Милка, Предела и Кичето. Продукцията е строителен материал, дърва за огрев и върбови кошове и част от нея се продава по договор на „Топливо" – Свищов за снабдяване на Свищовска и част от Никополска околия с дърва, а друга част е за собствените нужди от строителен материал и топливо. През 1953 г. са предадени на „Топливо" 15 000 м^3 дърва.[1052]

За 1951 г. земеделското стопанство на ТВО „Белене" при план за печалбата 28,835 млн. лв. има изпълнение 25,2 млн. лв. печалба и 29,3 млн. лв. загуба, или чист резултат 4,1 млн. лв. загуба.[1053] През 1952 г. общо трите стопанства на ТВО „Белене" – земеделското, свиневъдното и горско-риболовното, при план за печалбата 742 000 лв. реализират загуби за 845 000 лв., като само горско-риболовното е на печалба.[1054]През март 1953 г. проверка на ръководството на МВР установява: *„Стопанството при ТВО Белене откакто е създадено до сега винаги е приключвало с огромни загуби. Същото за времето от 1950 до 1952 г. е реализирало загуби от земеделското стопанство възлизащи на 28 045 915 лв. стари пари"*.[1055] Земеделското стопанство на ТВО „Белене" приключва и 1953 г. със загуба 590 000 лв. при план за печалба 1 507 000 лв.[1056]

Загубите на стопанството се дължат на сушите и наводненията, които унищожават голяма част от есенните посеви и забавят сеитбата на пролетните и вторите култури, унищожават животни и птици и са причина за епидемии[1057], на лошото планиране от ръководството на

[1050] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 31.

[1051] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1052] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[1053] **ЦДА,** ф. 335, оп. 10с, а.е. 43.

[1054] Горско-риболовното стопанство реализира печалба 87 000 лева. (**Доклад** до председателя на Министерски съвет от ген.-лейт. Г. Цанков, министър на вътрешните работи, относно годишния отчет и баланс за стопанската дейност на фонд „Затвори и ТВО" за 1952 г., 28.01.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1993.)

[1055] **Справка** относно извършената проверка по състоянието на работата в затворите и ТВО, 18.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

[1056] **ЦДА,** ф. 335, оп. 1 Ос, а.е. 92.

[1057] През 1950 г. земеделските култури са засети късно заради опасността от

МВР и некомпетентността на административното и стопанското ръководство на концлагера, дефицита на семена, изкуствени торове и селскостопанска техника, високата смъртност на животните и птиците поради непригодните, нехигиенични и пренаселени помещения и дефицита на лекарства.[1058]

Но основната причина за загубите на полевъдството са наложените държавни доставки при намалени изкупни

наводнение и добивите са значително по-ниски, а от сушата са унищожени 2000 дка коноп, 2500 дка просо, 300-400 дка картофи. **(Отчет** на фонд „Затвори и ТВО“ за 1950 г. ЦДА, ф. 335, оп. 1 Ос, а.е. 1а.) Наводнението в края на март 1951 г. унищожава 7328 дка: 296 дка пшеница, 125 дка. ръж, 540 дка ечемик, 470 дка овес, 1426 дка слънчоглед, 332 дка грах, 922 дка цвекло, 2002 дка коноп, 1147 дка зеленчуци **и** 68 дка други култури. **(Справка** относно земеделското стопанство към ТВО – с. Белене, Свищовско. – В: *ДС* и колективизацията...) Наводнението през 1953 г. унищожава 2772 дка засети площи. **(Справка** относно извършената проверка по състоянието на работата в затворите и ТВО, 18.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65) Вследствие на наводнението и евакуацията в началото на 1953 г. умират и са заклани по необходимост 437 овци, 2340 свине, 3151 птици. (ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.)

[1058] В доклад от юли 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ подполк. В. Късовски описва проблемите на стопанството: „Опитите да се утвърди земеделското стопанство като животновъдно бяха отклонени от ръководството на Министерството с плана за 1953 г. като се оставиха значителни площи за индустриални култури, без да се намали броя на животните, с което се подкопа фуражната база. През I-та половина на т.г. не се дойде до катастрофа в животновъдството поради получаването на около 800 тона зърнени фуражи от Министерството и който фураж бе използуван за подхранване на животновъдното стопанство. Поради загубването на около 3000 дка ечемик от наводнението през тази зима, поради липсата на достатъчно площ за фураж, изхранването на добитъка до м. юли 1953 г. с наш фураж бе затруднено и се отрази на млякодобива и отглеждането на младите телета, прасета и пилета. Необходимо е на земеделското стопанство Белене да се даде концентриран фураж около 1000 тона, а в плана за 1954 г. стопанството да се насочи като фуражна база за изхранване на заложения добитък, или ако се оставят площи за технически култури, да се намали животновъдното стопанство. Иначе резултатите ще са такива – недостиг на фураж, скъпа продукция и спъване на животновъдството. Постройките на стопанството – свинарници, краварници, кокошарници, обори и др. са крайно недостатъчни и примитивни; паянтови, нехигиенични, покрити със слама – течащи, влажни и тъмни. Както се вижда, условия за епидемии и болести по животните. Одобрените лимитни строежи по плана за 1953 г. не се строят. Започнатите не се довършват, тъй като все още не може да бъде придвижено проекторазпореждането за разрешаване от Министерския съвет употребата на минимални количества дефицитни материали. Ръководството на общежитието е некомпетентно и с недостатъчен авторитет да движи стопанските въпроси, а ръководството на земеделското стопанство не е укрепено. Директора е агроном с недостатъчен опит и организаторски възможности, без достатъчен опит и отчасти недисциплиниран. Болшинството от кадъра не е попълнен със свободни лица, а се заема от затворници и въдворени, които малко болеят по

цени за зърнените храни, а за загубите на животновъдството – високата себестойност на продукцията, дължаща се на високата смъртност, тъй като животновъдство се развива в мащаби, за които предварително не са осигурени условия, на скъпия фураж, тъй като животновъдството се развива без собствена фуражна база, и на оскъпяването на прираста заради високия план на задължителните държавни доставки на свиневъдството, налагащ закупуване на свине за угояване на високи цени и форсирано угояване, което води до преждевременното затлъстяване и спиране на растежа. [1059] Следващата таблица показва резултатите за първите 9 месеца на 1953 г. Продадените 100 000 л краве мляко са донесли загуба от 130 000 лв., загубата от продадените 245 000 яйца е 19 600 лв., а при планираното производство на 400 т угоени свине загубите ще са около 1 млн. лв.[1060]

Полевъдство

несполуките на стопанството. Допуска се преразход на зърнен фураж, въпреки че фуража е крайно недостатъчен и същия няма да може да покрие нуждите на стопанството. Няколкократното искане да ни се помогне с необходимия кадър от „Кадри“ при Окръжно управление МВР Плевен и пред управление „Кадри“ МВР не дадоха особен резултат. Стопанството се нуждае от научни кадри, от специалисти агрономи, зоотехници, ветеринарни лекари. Нужна е уредена лечебна амбулатория за ветеринарна служба с лаборатория за опазване и ефектна лечебно и профилактична помощ на животновъдството. Тая година рано през зимата острова бе залят, поради необичайните за времето високи води на р. Дунав. Заливането можеше да се предотврати, ако замислената и започната дига бе изградена изцяло. Последната се гради от 1951 г. и все още не е завършена. За същата се отпуска лимит, поради което сме принудени да я строим само с извънлимитни средства, а това пречи на минималното механизиране на строителния процес. Най-тежката работа се върши на ръка, а пръстта се пренася по 150-200 м на тарги, което забавя строежа. За останалите лимитни постройки, като обект № 158 (Електрификация) и жилищни постройки не бяха осигурени достатъчно лимити и същите са в застой. Така за обект 158 – Електрификация са вложени около 280 х. лв. и почти всичко е завършено. Остава да се изправят само железорешетъчните стълбове, да се тегли медното въже и се включат електропомпите. За целта са необходими 80 х. лв. Ръководството на Министерството отказва да включи същия обект в списъка на строителството за 1953 г., с което се замразиха капиталовложения в размер на 280 х. лв и не се позволи използуването на електропомпите за поливане на земеделските култури.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 2965.)

[1059] **Отчет** на фонд „Затвори и ТВО“ за 1950 г. ЦДА, ф. 335, оп. 1 Ос, а.е. 1а. **Доклад** за работата на земеделското стопанство при ТВО – Белене, Свищовско, през настоящата 1953 год. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1060] **Доклад** за работата на земеделското стопанство при ТВО – Белене, Свищовско, през настоящата 1953 год. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

	запланувана себестойност	фактическа себестойност	продажна цена	загуба	печалба
пшеница	0.52	0,52	0,45	0,07	-
ръж	0,62	0,38	0,40	-	0,02
боб	0,73	0,28	0,90	-	0,62
рапица	0,77	0,77	1,31	-	0,54
чумиза	0,33	0,49	0,45	0,04	-
дини	0,13	0,07	0,20	-	0,13
ечемик	0,39	0.43	0,33	0.10	-
Животновъдство					
	запланувана себестойност	фактическа себестойност	продажна цена	загуба	печалба
свини, 1 кг	6,80	9,86	7,30	2,56	
краве мляко	1.99	2,50	1,17	1,33	
овче мляко	1,56	1,95	1,56	0,39	
вълна	10,40	14,21	14,11	0,10	
приплод	3,60	5,40	4,04	1,36	
яйца редовни	0.29	0,58	0,50	0,08	-
Яйца, маломерни	0,29	0,48	0,40	0,08	-
мед	11.73	11,33	16,00	-	4,67

1956-1959

С ПМС № 451 от 3 декември 1956 г. територията на острова, сградите, добитъкът, съоръженията и инвентарът са оставени под разпореждане на МВР. Без това да е формално уредено, МВР дава съгласие по-голямата част от територията на острова заедно със сградите, съоръженията, добитъка и инвентара да се ползват и стопанисват от затворническото общежитие, което от 1 януари 1957 г. преминава към Министерството на правосъдието. Със Заповед на министъра на вътрешните работи № I-920 от 30 април 1958 г. е потвърдено, че и занапред стопанската дейност на острова ще се ръководи и отчита от затворническото общежитие, като работата на острова – полевъдство, животновъдство, риболов, диги, канали, изкореняване и почистване на площи, изработване на тухли, залесяване и други подобни дейности ще се извършват от въдворени.

В доклад до министъра на вътрешните работи Г. Цанков Мирчо Спасов дава следните сведения за стопанството:

„Остров Белене има около 40 000 дк. Една част от острова е блатиста – около 5000 дк, и то главно в района на II обект. При напълно сушави години може да се използува 15-20 000 дк. обработваема площ, а при средни наводнения – около 8-10 000 дк, а при големи наводнения – около 4-5000 дк. Площите се засяват главно с царевица, зеленчуци, кръмно цвекло, фуражни треви, коноп и др. подобни. При нормални сушави години обработваемата площ може да даде продукция, с която да покрие загубите на 3-4 ненормални години.

Съгласно плана през 1958 г. ще бъдат засети 10 760 дк, от които с царевица – 4000 дк, коноп – 1000 дк, зеленчукова градина и бостан – 660 дк, фуражни култури – 5000 дк. Ще се отглеждат 121 коня, 490 глави едър рогат добитък, от които дойни крави 170 глави. Свинефермата щеотглежда 2930 свине, от които 180 свине-майки. На държавата ще бъдат предадени 250 тона свинско месо, 380 т мляко, 30 т месо от едър рогат добитък и 150 т риба.

През м.г. е достигнато 3200 литра мляко на фуражна крава.

До сега са залесени с културни дървесини около 2500 дк, като през следващите години до 1962 г. следва да бъдат залесени около 15 000 дк. Предстои да бъдат изкоренени и почистени около 5000 дк. площ.

Работи се и ще бъде завършен пътя-дига от щаба до застава „Славия“ (около 5 км). Предстои да се започне втора секторна дъга от III-ти обект (краварника) до „Гонково гърло“ (старата градина) около 2 км. Предвижда се и са трасирани да се прокопаят отводнителни и съединителни канали от блато „Средна гора“ и блато „Череша“ в основното блато „Пишчене“.

За изпълнението на всички тези мероприятия и други подобни са необходими повече от 3000 затворници или въдворени.

Цялата тази стопанска дейност на острова и специално животновъдството и производството на залесителен материал и отчасти полевъдството са планирани и неразривно свързани с оборите, свинарниците, складовете и др. сгради на V-ти обект – край с. Белене. Тази връзка се състои в следното: а) При големи и продължителни наводнения на острова – V обект приема всички животни и голяма част от затворниците настанени на острова; б) Острова служи като естествена база за паша на добитъка, производство на тревен фураж, царевица за силаж и др. кореноплодни фуражи; в) при нормални и години със средно ниво на водите острова служи за основна база за производство на зърнен фураж – главно царевица.“[1061]

Според справка на лагерната администрация от 1958 г. стопанската и административната дейност се провеждат по организационната система на ДЗС, за стопанството важат всички инструкции и указания за ДЗС, заплатите на специалистите се изплащат по таблиците за ДЗС. Земеделското стопанство обработва 10 760 дка. От тях 4000 дка ежегодно се заливат за един-два месеца и не могат да се използват за засяване на зърнени култури.[1062] Главен

[1061] **Докладна** записка от генерал-майор Мирчо Спасов, Зам. Министър на вътрешните работи, относно осигуряване работа на въдворените и стопанската дейност на остров Белене, 21.04.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

[1062] През 1957 г. Дунав унищожава 6 086 дка при засити 9 257 дка. След оттегляне на водата отново са засети 2 514 дка и плановите добиви са достигнати. По план за печалбата 1 995 000 лв. са изпълнени 1 251 000 лв., но

отрасъл е животновъдството, а полевъдството е подчинено на неговите нужди. Засяват се изключително фуражни култури, основно царевица, а също ръж за зелено, ечемик, кръмно цвекло, фуражни картофи, фиево семе, фуражна царевица за силаж, кръмни тикви и др.[1063] Стокова продукция са само зеленчукът, дините и малко картофи. Технически култури не се сеят поради недостига на фураж и оформеното мнение, че за тях няма подходящи условия. Поради ежегодните наводнения и унищожаването на част от засетите култури планът за обема на продукцията почти никога не се изпълнява и не може да се подсигури нужният фураж за животновъдството. Недостигът се покрива с отклоняване от държавния фураж за свиневъдството или закупуване от други стопанства и предприятия и това се отразява върху себестойността на продукцията от животновъдството, която е главната стокова продукция на стопанството. Главен отрасъл в животновъдството са свиневъдството и свинеугояването. Средният годишен брой на прасетата е 3000-3500. Фуражът е отпуснат от държавата. Със собствен фураж се изхранват 180 крави, 100 вола, 70 коня и 300 млади животни – телета, кончета, юнци и юници. Поради наводненията и недостига на фураж е ликвидирано овцевъдството, силно намалено е птицевъдството[1064], както и броят на кравите, конете и младите животни.[1065] Една трета от доходите на

в сравнение с други години резултатите са подобри. Почти всички държавни доставки са преизпълнени. (**Годишен** отчет и баланс на отдел „Затвори и ТВО" за 1957 г. ЦДА, ф. 335, оп. 11с, а.е. 28.) През 1958 г. са засети 9 294,5 дка, от които наводнението унищожава 3 294,1 дка. (ЦДА, ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.)

[1063] През 1958 г. са засети: ечемик – 446 дка, ръж за зелено – 100 дка, овес – 200 дка, грах-фиева смес – 240 дка, фий за зърно – 100 дка, царевица за зърно – 4488 дка (450 дка като втора култура след ечемика), царевица за силаж – 2 326 дка, кръмно цвекло – 304 дка, кръмни картофи – 200 дка, дини – 297 дка, суданка – 224 дка, картофи летни – 60 дка, картофи за консумация – 50 дка, кръмни тикви – 100 дка, патладжан – 125,5 дка, пипер – 34 дка, домати – 75 дка, лук каба – 25 дка, зеле късно – 25 дка, моркови – 5 дка. (ЦДА, ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.)

[1064] В края на 1958 г. обаче има добри резултати от отглеждането на патици и се планира увеличаването му, като са ремонтирани старите и построени нови инкубатори, ремонтирани са старите обори за птичарници, в които ще се отглеждат патиците до едногодишна възраст, а след това – в леки постройки при блатата в местността Череша. (ЦДА, ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.)

[1065] През 1957 г. държавните доставки са: говеждо месо 19 т, изпълнени 44 т, свинско месо-250 т, изпълнени 250 т, краве мляко 336 т, изпълнени 392 т. През 1958 г.: говеждо месо 36 т, изпълнени 39 т, свинско месо – 250 т, изпълнени

стопанството идват от риболова, който се оказва най-доходен, почти без разходи по развъждането и отглеждането на рибата. Стопанството разполага с достатъчно основни средства, солидни обори и краварници на острова, машинен парк, ремонтна работилница, 4 трактора СТЗ-НАТИ, 3 „Булдога“ и 2 леки трактора. Тракторите са износени и работят в България от 1947 г., необходимо е да се подменят с ДТ-54. До 1956 г. включително стопанството приключва с големи загуби. За първи път приключва на печалба през 1957 г. в резултат на повишаването от МС на изкупните цени на селскостопанските продукти, неплатения труд на затворниците – около 75-80% от възнаграждението им, и подобряване организацията на производство. Но и в края на 1958 г. финансовото състояние на стопанството „не е много укрепнало“.[1066]

Горското стопанство е натоварено е постановление на МС да залеси 20 000 дка от Беленските острови с канадска топола. До есента на 1958 г. на Персин са залесени 3200 дка, а през есента на 1958 г. – още 4300 дка.[1067]

Все още се строи с подръчни материали, но строителството е по-мащабно. През 1958 г. са построени 3 обора, рибарско помещение, гарда и шлюз (увеличена е пропускателната способност на гардата, направена по-солидно и с подвижни мрежи за по-лесно почистване), канализация на V обект, преустройство на две помпени станции, преустройство и обзавеждане на III и V обект, кухня, баня и пералня на V обект, клозет на V обект, милиционерски сгради на V и I обект, подпорна стена при щаба, завършена до кота 22. Поради липса на материали и инсталации не са започнати планираните бензиностанция, инсталация за лед, изоставено е преустройството на един свинарник. Направени са леки свинарници по летните лагери Пехчиня (Писчине), „Рибно стопанство“, Магаряца и остров Бързина. Произведени са 1 млн. тухли за строителството на 30, от които 350 000 предадени на ДСП „Топливо“ срещу въглища, а 300 000 – на ТВО за тяхното

273 т, краве мляко 376 т, изпълнени 430. (ЦДА, ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.)

1066 **Справки** за дейността на поделението от създаването му през XI. 1956 г. до XI. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

1067 **ЦДА,** ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.

строителство. Извозени са от кариерата Пиргово 3520 кубика камъни и със собствена драга са извадени над 5000 кубика баластра, от които 2024 кубика са продадени. През 1958 г. на главната секторна дига са насипани 125 000 кубика пръст и остават още 70 000 кубика на най-уязвимото място, където в края на годината е мобилизирана цялата работна сила за завършване преди наводнението. Изкопани са 25 000 кубика пръст за направа на отводнителни канали за рибното стопанство.[1068]

1964-1977

На 5 април 1962 г. Политбюро на ЦК на БКП приема Решение № VII Протокол „А“ № 101 за създаване на ДЗС „Белене“ на основата на стопанството на МВР, в което да се използват и затворници. В изпълнение на решението Министерският съвет издава Разпореждане № 797/12.V.1962 г. земеделското стопанство на Беленските острови, което дотогава е към отдел „Затвори“ при Министерството на правосъдието, от 1 юли 1962 г. да бъде предадено на Министерството на земеделието като самостоятелно ДЗС. На Министерство на правосъдието са оставени за нуждите на затвора 800 дка земя от I обект, 200 дка земя от II обект и блатото Вирци. С Решение на МС Протокол № 9 от 4 март 1964 г. риболовното стопанство е отделено от ДЗС и преминава към Министерството на хранителната промишленост – Рибен център, гр. Русе.

С решение на Политбюро „А“ № 347 от 6 декември 1966 г. и Разпореждане на Министерския съвет № 229 от 7 декември 1966 г.[1069] островната група Белене е

[1068] Пак там.

[1069] *„Предоставя на Министерството на правосъдието – островите „Белене“ за изграждане на производствена база на затворите и за трудово-поправително общежитие. За тази цел от 1.1.1967 г.: а) ДЗС „Белене“ да премине към „Държавни стопански предприятия при затворите“, заедно с всичките си активи и пасиви; б) ДСО „Рибно стопанство“ при Министерството на хранителната промишленост да предаде на „Държавни стопански предприятия при затворите“ ползуваните от него блата на остров „Персин“ – Белене, заедно със стопанските сгради и съоръженията, обслужващи риболовната група. Министерството на правосъдието, при тясно взаимодействие с Министерството на горите и горската промишленост, Министерството на земеделието и Министерството на хранителната промишленост, да състави план за залесителните и лесокултурни мероприятия на островите, за използуване на обработваемата земя и за развитие на рибното*

предоставена на Министерството на правосъдието за изграждане на производствена база на затворите и за трудово-поправително общежитие. Това е направено в рамките на цялостно разширяване на собствената производствена база на затворите, която трябва да ангажира труда на около 2400 затворници, докато към онзи момент затворите имат база за 1600 затворници. В доклада на министъра на правосъдието Светла Даскалова за предаването на островите от 29 октомври 1966 г. се планира в ДЗС „Белене“ да бъдат настанени на работа около 800 затворници,[1070] а според доклада на Даскалова и Диков от 2 декември 1966 г. – около 1000 затворници.

Според доклада от 10 октомври 1964 г. на министъра на вътрешните работи Дико Диков, министъра на правосъдието Петър Танчев и главния прокурор Иван Вачков до Политбюро за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към „ДСП при затворите“ при Министерството на правосъдието до 1962 г. чрез обща обиколка и две секторни диги са били усвоени около 16 000 декара обработваема земеделска земя с възможност за усвояване на още 5000 дка, а организираното ДЗС към отдел „Затвори“ се развило във високопродуктивно животновъдно стопанство, което давало на държавата над 1 милион литра мляко, над 400 т свинско и много тонове телешко месо. На острова се развиват горско стопанство, улов на риба и се извършват мелиоративни работи.[1071]

Според доклад на министъра на вътрешните работи Диков и министъра на правосъдието Даскалова от 2 декември 1966 г. за преминаването на ДЗС „Белене“ към Министерството на правосъдието стопанството развива полевъдство, животновъдство със собствена фуражна база, горско стопанство, риболов и други дейности. До края на 1961 г. са усвоени 12 000 дка обработваема площ, като през тази година е произведена продукция за 920 000 лв.: 1602 т зърнени култури (ечемик, овес, царевица), 193 т коноп, 1447 т зеленчуци, 4152 т фуражни култури, 320 т фий и сено, 3520 т люцерна и др. Отгледани са около 2000

стопанство.“ **(Разпореждане №** 229 на Министерския съвет от 7 декември 1966 г. за разрешаване на някои основни въпроси на затворното дело у нас. ЦДА, ф. 136, оп. 42, а.е. 283.)

[1070] **ЦДА,** ф. 136, оп. 42, а.е. 283.

[1071] **АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф.** 12, оп. 1, а.е. 1521.

прасета, от които са доставени 350 т свинско месо, 300 дойни крави, от които са добити 1026 т мляко, получени са 40 400 бр. яйца и др. От 1955 до 1961 г. са залесени 15 000 дка с канадска топола. Печалбата през 1961 г. достига 490 000 лв. В стопанството работят повече от 1000 затворници.[1072]

През 70-те години земеделското стопанство на затвора произвежда пшеница, ечемик, царевица зърно, фуражна соя, слънчоглед, захарно цвекло, дини, силажна царевица, зелен пипер, патладжан. Отглеждат се крави, телета, телета за угояване, свине майки, ремонтни свине, свине за угояване. Други стопански дейности на затвора са папуропреработка, производство на парникови рогозки, производство на домашни метли, белене на върбова пръчка. В горското стопанство на острова затворниците работят през зимата, когато липсва работа в селското стопанство и е затруднено извеждането на външни обекти. Близо половината затворници работят на външни обекти. Например към 1 януари 1975 г. работещи са 1025 затворници, а неработещи – 167. От работещите заети в собствена производствена база са 594 души: 475 в земеделско стопанство, 119 в помагателен щат и спомагателни производства. Заети в чужда производствена база са 431 души: 346 в ТПО „Плевен“, 73 строители в „Белене“, 12 в МВР, прокуратура, съд.[1073]

1984-1987

През четвъртия концлагерен период земеделското стопанство отново е към МВР, след като с ПМС № 65 от 6 октомври 1977 г. местата за лишаване от свобода преминават към МВР. Според доклад на администрацията към 1980 г. земеделското стопанство на затвора е разположено на 10 острова с площ 49 170 дка, като най-голям е остров Персин – 43 590 дка. От общата площ са усвоени за земеделие 18 623 дка, 8860 дка са блата, 2500 дка са пътища, канали и стопански дворове, 19 274 дка са гори, от които 9700 дка новозалесени. Климатът е с рязко

[1072] **ЦДА.** 1Б, ОП. 6, а.е. 6458.
[1073] **ЦДА,** ф. 335, оп. 32с, а.е. 2.

изразена континенталност – студена зима с минимални валежи и горещо лято с максимални валежи, средна годишна сума на валежите 540 л/кв. м, средната продължителност на немразовитото време е 205 дни. Почвите са с високо естествено плодородие, алувиално-ливадни и ливадно-блатни, развити върху алувиални наноси под въздействието на ливаден процес, тежко и средно песъчливо-глинести. Подпочвените води през пролетта са до 1 м, през лятото до 2 м. Основните култури, от които се получава най-голям икономически ефект, са пшеница и ечемик, царевица за зърно и силаж, люцерна и зеленчуци. Това определя животновъдството – свиневъдство и млечно говедовъдство с оборно-пасищно отглеждане. Към 1980 г. стопанството има 877 говеда, от които 349 крави, и 2684 свине, като свинефермата е извън острова. Насажденията към 1979 г. са: 4500 дка пшеница, 1500 дка ечемик, 2000 дка царевица за зърно, 2126 дка царевица за силаж, 1500 дка люцерна за сено, 50 дка кръмно цвекло, 3000 дка соя, 1000 дка захарно цвекло, 450 дка тикви и дини, 50 дка други зеленчуци, 120 дка патладжан. За да се осигури работа през зимата, е организирано бране на папур и преработка; бране, изваряване и белене на върбова пръчка; добив на дърва и дървен материал.[1074]

[1074] ЦДА, ф. 335, оп. 35с, а.е. 9.

ПРИНУДИТЕЛЕН ТРУД

1949-1953

Приетите на 20 декември 1944 г. *Наредба-закон за трудово-възпитателните общежития* и *Наредба-закон за трудово-възпитателните общежития за политически опасни лица* още с наименованието си посочват принудителния труд като основно средство за превъзпитанието на въдворените. Според чл. 3 на Наредбата-закон за ТВО средствата за постигане на целта на общежитията – „да отклоняват настанените в тях лица от неморалните им престъпни склонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в морално и интелектуално отношение" – са на първо място *„трудови занятия с прилагане на принципите на трудовото сътрудничество, самоконтрол и съревнование, участие на работниците в печалбите и награждаванията на проявилите се като добри питомници и работници",* а след това – учебно-възпитателните, културните и спортните занимания. Съгласно *Правилник за устройство на ТВО и вътрешния ред в същите* от 1946 г. ТВО служат за „временно изолирване от обществото и превъзпитание чрез труд и просвета". *Общият правилник за изправително-трудовите учреждения* от 1951 г. и *Правилникът за реда на изтърпяване на наказанията в затворите* от 1952 г. също поставят като цели на изправително-трудовата политика изолацията и превъзпитанието и приучването към общественополезен труд, организиран на началата на постоянното социалистическо съревнование и ударничество. Принудителният труд е „възпитателен процес, професионална школа и подготовка за колективен трудов живот" чрез съзнателна и доброволна трудова дисциплина, чието най-ярко проявление е включването в социалистическото съревнование и добиването званието „ударник" („първенец", 1952 г.) или „отличник".

Според чл. 25 на *Правилника за устройство на ТВО и вътрешния ред в същите* от 1946 г.: „Работата е задължителна за всички въдворени в общежитието. Освобождаването от работа за определено време става по здравословни причини по предписание на лекаря." Според

чл. 6 на Общия правилник за изправително-трудовите учреждения от 1951 г.: „Провъзгласеното от Конституцията на НРБ задължение за обществено полезен труд за всички граждани се разпростира и върху лишените от свобода, способни на труд.“ Според чл. 39 задълженията на лишените от свобода са: „а) добросъвестно да изпълняват възложените им работи в стопанствата и предприятията; б) ежедневно да покриват трудовите си норми, да се стремят да надвишават същите, да уплътняват работното си време и да увеличават производителността на труда; в) да дават висококачествена работа при възможно най-голяма икономия на материали, труд, електроенергия, спомагателни материали, гориво и др.; г) да спазват общите правила, които осигуряват нормална обстановка в предприятията или стопанствата; д) да се отнасят с особена грижа към имуществата на предприятието“. Според чл. 42: „Неизпълнението на трудовите задължения от страна на затворниците носи за последните дисциплинарна отговорност.“ Чл. 51 на правилника от 1952 г. също определя, че при неизпълнение на трудови задължения затворниците се наказват дисциплинарно, а чл. 32 посочва същите като в правилника от 1951 г. трудови задължения на затворниците, включени на работа в предприятията и стопанствата.

На практика от работа са освободени само лежащо болните. Останалите болни са оставяни в обекта на домакинска или по-лека работа.[1075] Инвалидите работят в

[1075] Според доклад на РСЕ/РС от август 1951 г. нито напредналата възраст, нито болестта се приема като извинение за освобождаване от работа, а едва след като колабира, лагеристът е изпращан на по-лека работа в оборите или свинарниците и само понякога в болница. (**Composition** and Location Belene Camp, 14 August 1951. HU OSA 300-1-2-4431; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.) Д-р Москов описва случай, вероятно от пролетта на 1952 г., когато болните, оставени в бараките, били изпратени на работния обект от старши сержанта на обекта, при което починали трима души: запасният подофицер Стефан Ганев, болен от сърце, зъболекарят Йоновски и Димитър Търкаланов. След два дни болните заедно с бригадите на старците и инвалидите – около 100 души, били изпратени от началника Китов на II обект и на дигата с двойна норма и тъй като не успявали да я изпълнят, били оставяни да работят до полунощ, след което трябвало да стоят на плаца до 3 часа сутринта. Колю Кондов пише, че през пролетта на 1953 г. при работа на дигата затворниците отнасяли на тарга болните и

домакинството на лагера. Не са освободени от работа и старците.[1076] През лятото на 1950 г. комендантът Куртев подава рапорт в отдел „Затвори и ТВО“ за многото старци и тежко болни лагеристи с предложение те да бъдат освободени. През януари 1951 г. началникът Китов съобщава за 25 хронично болни и недъгави въдворени, а през февруари 1951 г. докладва, че недъгавите и възрастни въдворени не изпълняват нормите. През този период лагеристите над 50-годишна възраст са една четвърт от моментния лагерен състав: 865 души през декември 1951 г., 602 през ноември 1952 г., 242 през август 1953 г.

Бригадата е базовото структурно подразделение в организацията на концлагерния труд. Задачите и работните обекти за всяка бригада се възлагат ежедневно и често се променят през деня. Съгласно ПМС № 1254 от 9 октомври 1951 г. всяка бригада в полевъдството трябва да бъде прикрепена към определени площи. Такова изискване е имало и преди това и през февруари 1951 г. Китов докладва, че 20-те бригади на лагеристите са формирани на производствен принцип и всяка бригада е прикрепена към съответна площ и култура. С хаотичната организация на работата и увеличаването на броя на лагеристите това остава само на хартия. Не може да се изпълни и изискването животновъдните бригади да имат постоянен състав в продължение на две и повече години, защото в тях работят въдворени и затворници с малки срокове и съставът им се

изработвали нормите им, за да не бъдат наказани с извънреден труд през нощта. Недялко Гешев разказва, че след въстанието в Берлин през юни 1953 г. лейт. Борис Митев и старшината Йонко Йонков станали безмилостни към болните затворници и ги изпращали на работните обекти, а оставените в обекта болни трябвало да почистват водорасли от блатото – те работели до гърдите във вода и следоперационните рани загноявали.

[1076] Атанас Москов пише, че старците над 70 години, които не можели да работят тежка физическа работа – 50-60 души, били в отделна бригада – 28-о отделение, наричано „Гвардията“. През 1952 г. анонимно писмо от група въдворени, че двама старци на 78 и 84 години са принуждавани да работят тежка физическа работа, предизвиква проверка на инспектор от управление „Затвори и ТВО“ по заповед на началника на управлението от 27 юни 1952 г. При разговор с двамата старци те отрекли, че са принуждавани да работят. Според инспектора по-възрастният не работи никаква работа, а 78-годишният лагерист казал, че миналата година ходел да работи на обектите по желание и е вземал преходното знаме, но тази година бил освободен на лека работа, тъй като пътят до обектите го изморявал. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.)

мени в рамките на година, а освен това администрацията често сменя внезапно и изцяло работещите в животновъдството.

Най-големи групи въдворени работят в полевъдството, дърводобива и на дигата, докато в животновъдството и строителството са ангажирани по-малък брой лагеристи. В доклад от 2 септември 1950 г. комисия за определяне размера и начина на заплащане труда на затворниците и въдворените предлага на началника на отдел „Затвори и ТВО“ с оглед „да се ограничи разхищаването на труда и да се използва в максимален размер затворническият труд и този на въдворените за производствени цели“ заетите с домакинска и помощна работа да бъдат само 2% от общия брой на затворниците или въдворените в дадено поделение, и то предимно стари и недъгави, с физически недостатъци или разклатено здраве.[1077] Очевидно това не е било напълно приложимо в концлагера, защото в домакинството (кухня, фурна, бръснарница, лавка, колетна, складове за инструменти, за цивилно облекло, за гориво, вещеви, артелна, за брашно и др.) са заети 8-9% от лагеристите. Например при 944 лагеристи през януари 1951 г. в производство, строежи и изкореняване са били ангажирани средно 850 души, в домакински работи – 80 души, болни с почивка са били 27 души, а хронично болни и негодни за работа – 25 души.

Концлагерният труд има своя годишна цикличност. През януари и февруари въдворените са на дърводобив и укрепване на дигата, а ако островът е наводнен, малка част от тях работят – по почистването на терените на наводнените места, в животновъдството, строителството на стопански сгради или по електрификацията на острова. През март се работи основно на дигата. През април и май – в полевъдството и зеленчукопроизводството,[1078] въпреки че

[1077] ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 10.

[1078] През април 1953 г. лагеристите завършват сеитбата на пролетните култури, с изключение на конопа, тъй като част от площите са под вода, и на чумиза и люцерната поради липса на семе; подхранват есенни посеви (400 дка пшеница и 100 дка рапица) с 4 кг на декар амониева селитра; брануват всички есенни посеви и старата люцерна; двукратно окопават рапицата и един път слънчогледа, есенните зеленчуци и някои ранни зеленчуци; довършват пикировката на всички разсади от ранните зеленчуци и засяват разсада на късните; изнасят на постоянно място 20 дка зеле и 4 дка ранни домати; подготвят мястото за изнасяне на постоянно място всички зеленчукови

през тези месеци част от обработваемата площ е наводнена.[1079] През юни се извършва жътвата и вършитбата на рапицата и жътвата на всички останали култури без овеса, окопаване на окопните култури, поливане и работа в градината. През юли продължава прибирането на реколтата, вършитба и издължаване на всички зърнодоставки, поливка на памука, поливане на градината, засяване на вторите култури. През август – вадене на цвеклото, коситба, скубане на белия коноп, поливане на дръвчетата, на градината, редовна беритба на зеленчуци, почистване на обектите от тръни. През септември – прибиране на зеленчуците, прибиране на късните култури, започва подготовка за работа на дигата. През октомври – прибиране на реколтата от слънчоглед, коноп, царевица, превозване на зеленчука, вадене на картофите, есенна сеитба на пшеница, ръж, ечемик, есенна дълбока оран, бране на памука. Този месец все повече бригади започват работа в дърводобива, в производството на тухли и в строежите и поправките на стари стопански сгради. Но най-важната задача през октомври вече е изграждането на дигата, на която се хвърлят силите на целия II обект (което от есента на 1952 г. означава всички въдворени). През ноември дигата е главна задача, но продължава прибирането, извозването и съхраняването на реколтата, доизваждане на картофите, обиране на зелето, лука, прибиране на памука и царевицата, изваждане и прибиране на кръмното цвекло, почистване блоковете на полевъдството. Другите основни дейности през месеца са дърводобивът за строителен материал, производството на тухли, строежите и ремонтите на стопански постройки, изкореняването. През декември почти всички въдворени работят на дигата и по направата на пътища из острова, но отделни групи са *хвърляни* в закъсняло прибиране на

разсади в очакване на подходящо време; окопават слънчогледа, който не е предварително окопан с конски окопвачки или култиватор, и почистват на ръка от хоботник и стригач 1550 дка слънчоглед и 150 дка кръмно цвекло; извършват редовна беритба на репички, лук и чесън. (**Отчетен** доклад за работата на земеделското стопанство при ТВО Белене, Свищовско, за м. Април 1953 год. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.)

[1079] Например през по-голямата част на април 1951 г. лагеристите не работят, а в останалото време работят на 7-8 обекта, отдалечени на по 4 км; през май все още има наводнени площи и дори през юни няма достатъчно работни обекти за всички лагеристи.

продукцията от полето – зеле, картофи, праз лук.

Организирането на работата е и според категоризацията. Лагеристите на II обект от категориите I-I и I-II работят тежка физическа работа на дигата и дърводобива. Лагеристите на I обект от категорията I-III, а след 1952 г. затворниците на същия обект работят селскостопанска работа, както и на сектор от дигата срещу българския бряг. В „Оборите“ и на V обект в животновъдството, строежите и тухларната работят въдворени и затворници от по-леките режимни категории. Не е известно да има такова разделение при жените на Щурчето, половината от тях работят в свинефермата, а останалите изкореняват дървета, работят селскостопанска работа и на насипа на жилищните помещения. В строителството са подбирани хора с известен опит. През есента на 1952 г. Китов неколкократно иска разрешение от отдел „Затвори и ТВО“ да бъдат изпратени затворници строители от най-леката неполитическа категория II-III, тъй като изостават със завършването на строежите поради липса на работна ръка, или да му се разреши да подбере от затворниците I категория, предимно осъдени от Народния съд, между които има майстори строители, при добро поведение и малък остатък от присъдите да работят на строежите в селото с охрана. Предложението е представено от началника на управление „Затвори и ТВО“ на пом.-министъра Ангел Цанев, но е отхвърлено с резолюция „Никакво изкарване на I категория“. Като ръководители на такива групи се използват лагеристи и затворници, като въдворените инженери се задържат и се предлагат за превъдворяване, тъй като лагерът има нужда от тях. Един от ръководителите на строежите е въдвореният инж. Пунджев, но към юли 1952 г. той вече е освободен. Строежите на дигата, каналите и стопански постройки се ръководят и от лагериста инж. Методи Бакалов, бригадир на строителна бригада, въдворен през 1949 г. и намиращ се в лагера поне до лятото на 1952 г.

Работният ден през зимата е 8-10 часа, а през лятото е 12-15 часа. Към това трябва да се прибави и времето за прехода до работния обект, който заради лошото планиране често е на 5-10 км. По жътва или при закъснение с прибирането на реколтата лагеристите и

затворниците са събуждани в 3 часа сутринта, а с надзора на работата се заема лично заместник-началникът по стопанската част. При неизпълнение на нормата работата се удължава и през нощта. За работещите в животновъдството работният ден е от 4 до 22 ч. При завръщане в лагерния обект лагеристите са използвани да пренасят тухли или дървета за огрев. Неделята почти винаги е работен ден въпреки докладите на началника на лагера, че на въдворените се осигурява редовна седмична почивка.

Организацията на концлагерния труд е хаотична, подчинена на съображения за сигурност, зависима от наводненията, липсата на съоръжения, машини и превозни средства. В доклада си за май 1952 г. началникът Китов съобщава, че в ежедневната работа, особено в земеделското стопанство, липсва плановост. Ръководителите не могат да направят правилно разпределение за следващия ден, а изпращат 500 души за 2-3 часа на един обект, след което ги преместват на друг на разстояние 3-4 км. Началниците на отдели в земеделското стопанство се конкурират в заявките за работна ръка и искат по 2000-3000 души на ден за полевъдството и зеленчуковата градина.[1080] Ежегодните наводнения прекъсват плановата работа, за да бъдат спасявани продукцията, инструментите и животните. През летните суши нощните поливки не се извършват заради бягствата. През юли, август, септември полската работа е прекъсвана, тъй като заради страха от бягства не се извеждат на работа големи групи, закъснява прибирането на реколтата, коситбата, поливането на дръвчетата и зеленчуковата градина, редовната беритба на зеленчуците.[1081] Техниката е недостатъчна, често се поврежда или не може да бъде използвана на калния терен. Лятно и есенно време строителството закъснява и се извършва без превозни средства, които са ангажирани с извозване на реколтата, материалите се пренасят от хората. В края на годината, когато се щурмува прибирането на останалата на полето реколта, лагеристите я вадят от ледената вода, калният

[1080] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

[1081] През септември 1952 г. 70% от въдворените не са работили поради спадането на водите на Дунав и извършените бягства.

терен е непроходим за превозни средства и изнасянето на продукцията става на ръка на 5-6 км разстояние, при което нормите не могат да бъдат изпълнени. (Проверяващ от управление „Затвори и ТВО“ докладва, че при тази работа лагеристите пеели „Ей, ухнем“, което злепоставяло народната власт.)

Работата се извършва по примитивен начин с допотопни инструменти или въобще без инструменти и с подръчни материали. Първите лагеристи трябва да разбиват огромните буци в изораните от трактори „Сталинец“ площи с некачествени мотики, които се чупят и огъват (А. Москов). Царевицата се обира, когато вече вали сняг, листата са замръзнали и тя не може да се обели и лагеристите си правят дървени шила, с които да разкъсат листата, ръкавиците се мокрят и замръзват и с тях трудно се работи (Бойчо Огнянов). При усвояването на обработваема земя изкореняването става, като се изкопава яма с диаметър по-голям от височината на дървото, която бързо се наводнява от подпочвените води, подсичат се корените, група лагеристи разклащат дървото или го дърпат с въже, докато падне в ямата, където стволът се отрязва и извлича от няколко двойки лагеристи със саморъчно направени кобилици и самари или с голи ръце. Работата се затруднява допълнително от замръзналата почва, тъпите брадви, произволните норми и ледената вода в ямата. Други бригади плетат кошове от върбови клони, а трети пренасят с тях пръст от по-високите места на по-ниските, които се наводняват, за да стане годно за оран. При дърводобив отсечените дървета се пренасят на ръка няколко километра от сечището или от брега на Дунав, ако сечта е на някой от съседните острови. Дънери с дължина 15-20 м и дебелина 60 см се носят върху пръти от две редици лагеристи. Ако са по-малки, се носят на рамо, като носачите се сменят на всеки 20-30 метра, или се влачат по снега. През 1949-1950 г. при работата на каналите в Беленската низина насипите се трамбоват с валяк, в който са впрегнати по 4 лагеристи. Когато таргите и количките не достигат, пръстта се пренася с шинели и куртки, за да бъде изпълнена нормата (Куни Кунев).

Най-тежка е работата на дигата. Трасето на дигата се окосява и се изсичат храстите и дърветата, разчертава се

от ръководещия строежа инженер и неговата група от 4-5 лагеристи, основата се набраздява. Всяка бригада получава измерен работен участък и се определя нормата. Бригадата се разделя на групи от трима, петима или повече души, според това с какви инструменти разполагат – например един копач и двама носачи на тарга; двама копачи и 4 носачи с тарги; един копач с лизгар, един товарач с лопата, един извозван с ръчна количка и двама носачи с тарга, като всяка група има съответната на броя лагеристи норма. Пръстта се взема от широки 2-3 м и дълбоки до 2 м перпендикулярни на дигата изкопи на разстояние от 50 до 300 м, пренася се, насипва се и се трамбова. Когато височината на дигата започне да нараства, извозването с количка и пренасянето с тарга става все по-трудно по стръмна пътечка до върха на насипа. В доклада си за септември 1951 г. началникът на лагера съобщава, че няма инструменти за работа на дигата и през първата половина на месеца не работят около 1000 души, а през втората половина на месеца е подсигурена работа за 50% от тях. Ръчните колички са малко и пръстта се пренася с тарги, носени от двама души.[1082] Според Георги Константинов върху една тарга се пренасят 100-150 кг влажна пръст. За да намалят тежестта върху ръцете, лагеристите изработват хамути – 150-сантиметрови въжета, колани или подшити ивици плат с клупове в двата края, в които се вмъкват дръжките на таргите, а хамутът се прехвърля през раменете. Трамбоването се прави с тежки дървени пънове със заковани дръжки и тази работа е изключително изморителна за ръцете. През зимата заледената пръст не може да се трамбова добре, тогава работата обикновено се прекратява. В дъждовните месеци, когато пръстта се превърне в кал, работата става много по-тежка, а заради предстоящото наводнение се форсира, като поради приижданието на водата пръстта трябва да се носи от по-далечно разстояние.

[1082] През 1954 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков докладва на министър-председателя Вълко Червенков, че затворническото стопанство на острова има много добри резултати, но за създаване на голямо стопанство е нужно изграждането на дигата и предлага тя да се изгради със затворническа работна ръка до края на 1954 г., като се задължи МНО – управление „Трудова повинност“, да даде на МВР 1 000 железни колички за временно ползване до края на 1954 г. (ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 31.)

Според *Правилник за устройство на ТВО и вътрешния ред в същите* от 1946 г. за работата на въдворените се определят производствени норми, освен когато видът труд не подлежи на нормиране. Въдворените, които систематично надвишават тези норми, се обявяват за ударници, като получават добавъчно парично възнаграждение за ударния труд и се ползват от привилегии: усилена дажба на храната, право на покупки от лавката и ползване услугите на бръснаря и работилниците преди останалите въдворени, ползване на отпуск, когато това е възможно, и др. подобни. Въдворените, които не изпълняват нормите, получават по-малко и понижена дажба хляб и възнаграждение за труда си, могат да бъдат лишени от правото да купуват от лавката и други подобни наказания. При тежки и систематични провинения могат да бъдат заставяни да работят извън определеното време, за да изпълнят нормите си. Според правилниците от 1951 и 1952 г. лишените от свобода са задължени да покриват трудовите си норми, да се стремят да ги надвишават и да увеличават производителността на труда.

В първите години трябва да се прилагат трудовите норми, одобрени от Министерството на социалната политика. Но нормите се определят произволно от началниците на лагерите или служба ТВО.[1083] С Окръжно на отдел „Затвори и ТВО“ № 3-3081 от 19 май 1949 г., подписано от началника на отделение ТВО П. Варков, са отменени определените през 1948 г. трудови норми за затворниците в земеделското стопанство и зеленчукопроизводството и като две брошури са изпратени новите, задължителни за всички държавни и обществени земеделски стопанства в страната норми, изготвени от Института за рационализация при Министерския съвет. Те са предвидени за 10-часов работен ден и са в сила от 1 март 1949 г. Според конкретните условия нормите за зеленчукопроизводството могат да се

[1083] В доклад от 15 февруари 1945 г. управителят на трудово-изправителното селище „Гара Белица“ Йордан Нешев пише: „От 1 февруарий работата в селището продължава на акорд, по таблица на секцията е определено на най-лошата почва да се изработва по един и половина куб. метра, обаче ние се разбрахме с инженера и надзирателя на секцията и решихме да изработват по два и половина куб. метра на човек на ден и резултата на работата доказа, че може да се изработва по два и половина куб. метра.“ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 122.)

отклоняват с 15% под или над установените. Ако нормата не може да се изпълни за 10 часа, се допуска удължаване на работното време с 2 часа.[1084] Според доклад от края на септември 1953 г. организацията на труда и заплащането в земеделското стопанство при ТВО „Белене“ е на принципа на ПМС № 1254 от 9 октомври 1951 г.[1085], което урежда организацията и заплащането на труда в ДЗС, установява бригадната организация и обявява примерни трудови норми и разряди за конните и ръчните работи в полевъдството и животновъдството.

В концлагера обаче нормите не са строго определени и непрекъснато се завишават, особено при затягане на режима и закъснение с изпълнението на работните планове. Лагерните спомени от първите месеци на лагера (Петър Байчев, Атанас Москов) са, че при работа на полето се обявява произволна норма – „оттук до върбите“. Стефан Власков разказва, че през ранната есен на 1949 г. нормата при изкопаване на каналите е 1,5 кубически метра пръст, лагеристите я изработват до обяд, заради което комендантът Куртев я увеличава на 3, 4 и накрая на 5,5 кубика.[1086] Окръжно на Стопански отдел № С-О-IV-11192 от 26 август 1950 г. съобщава, че представените в отдела за одобрение проектни трудови норми на земеделските стопанства не са изработени в съответствие с установените от Института за рационализация при Министерския съвет (ИНРА) единни трудови норми в земеделието, а редица затвори и ТВО, в това число ТВО „Белене“, не са представили исканите сведения. Началникът на Стопански отдел Миленков нарежда незабавно да се приложат трудовите норми в земеделието и зеленчукопроизводството, издадени от ИНРА през 1949 г. и допълнени през 1950 г., и занапред проектните норми няма да се одобряват, а ще се следват установените; на 1-во и 15-о число да се представя в отдела сведение за процентното изпълнение на всяка норма с подробни обяснения за

[1084] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.

[1085] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1086] Според изложение от възпитател в ТВО „Ножарево“ от 24 май 1950 г. при норма 3000 тухли се искат 5000 бр., неизпълнилите нормата се наказват да довършват работата нощем на фенери и огньове. (В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...)

причините на преизпълнението или неизпълнението ѝ.[1087] В доклада си за май 1952 г. началникът Китов пише, че в ежедневната работа, особено в земеделското стопанство, на производствениците не се съобщава работата за седмицата и съответните норми, но и в процеса на работа нормите се изменят.[1088] На 30 октомври 1953 г. зам.-началникът на IV отдел в III управление – ДС подполк. Васил Дончев докладва на началника на III управление, че в ТВО „Белене“ липсва правилно оперативно стопанско ръководство, има стихийност в работата, която довежда до неизпълнение на нормите, не се води отчетност на работата, често затворниците отиват на участъците, без да знаят какво ще вършат и без необходимите инструменти. Например на 17 и 18 октомври 1953 г. за прочистване на тръни за посев на ечемик са изпращани по 300-400 затворници на ден, а са им давани 50-60 коси, но изпълнението на нормите се разпределя между всички, като то става невъзможно. Извършената работа за товарене и разтоварване не се отчита. Дончев предлага бригадите да се закрепят за определени полски участъци, всеки четен отговорник да получи определен полски участък, който той да разпредели между бригадите, а администрацията да изработи твърди норми за всеки вид работа.[1089] С писмо от 11 ноември 1953 г. лагерната администрация иска разрешение от управление „Затвори и ТВО“ да се подработят „по-реални и твърди норми“ за работата на затворниците и въдворените в земеделското стопанство, съобразени с ПМС № 1254 от 1951 г.[1090]

По лагерни спомени нормите в концлагера за окопаване на царевица са: 1 декар за 1 час (лятото на 1949 г., Атанас Москов); 10,8 дка (към пролетта на 1951 г.[1091]). Беритба на памук: 15 кг, като лагеристите успяват да наберат не повече от 4-5 кг, тъй като климатичните условия не са подходящи и памукът едва се разпуква (Трифон Терзийски). Прибиране на царевица: 5 дка (есента на

[1087] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.

[1088] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

[1089] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1090] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с.а.е. 12.

[1091] Belene Concentration Camp, 4 December 1951. HU OSA 300-1-2-12104; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

1949 г., Бойчо Огнянов). Изкореняване: три дървета на човек (зимата на 1949-1950 г., Трифон Силяновски); 3 кубика гора (към пролетта на 1951 г.[1092]). Производство на тухли: 5000 тухли (есента на 1949 г., Стефан Власков). Дърводобив: 6 отсечени и издялани мертека по 5 м (към януари 1950 г., Стефан Бочев); 2 кубика на човек (края на 1953 г., Георги Константинов).

Най-много варират нормите при работа на дигата и каналите: 2,40 кубика на 150 м, за работна тройка – 7,20 кубика (на дигата, декември 1949 г., Стефан Бочев); 6 кубика пръст, пренесени на 20 м с ръчна количка (на напоителните канали, 1949-1950 г.[1093]); 6 кубика на 300-400 м с количка (на дигата, февруари 1950 г., Т. Силяновски); 3-6 кубика пръст, изкопана и пренесена на 35-40 м с гарги и колички, 18 кубика за тройка (Беленските канали, пролетта на 1950 г., Куни Кунев); 5 кубика на 200 м с колички (на насипите за нови бараки в I обект, лятото и есента на 1952 г., Петко Огойски); 1-2 кубика на 100-150 м (на дигата, есента на 1952 г., Хараламбов Попов); 4 кубика на 100 м (на насипа на терена в I обект след наводнението през 1953 г., Хараламбов Попов); от 3 до 6 кубика на 200 м, като нормите се менят всеки ден (дигата на II обект, пролетта на 1953 г., Колю Кондов); 3,6 кубика на човек или 7,2 кубика на тарга на 50 м, постижима само на бегом (на дигата, 1952-1953 г., Георги Радев[1094]); 4,8 кубика на 300 м с колички, изнесена до върха на дигата (лятото на 1953 г., Петко Огойски); 4,8 кубика пръст на 30-75 м и изнесена на височина 6 м (на дигата, юни 1953 г., Димитър Баталов); 1,5 кубика на дигата в източния край на острова и 2 куб. м на дигата при Предела, където пръстта се носи по-отблизо (юни 1953 г., Цанко Луканов); 1,6 кубика на насипа на оборите до II обект (есента на 1953 г., Цанко Луканов); 6 кубика (на дигата, началото на 1954 г., Г. Константинов). Нормата за жените на насипа за бараките на Щурчето в началото на 1952 г. е 3,5 кубика изкопана, пренесена с колички и натрупана пръст – непостижима за лагеристките

[1092] Пак там.

[1093] **News** from Belene, 23 September 1953. HU OSA 300-1-2-39123; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1094] **Българският** ГУЛАГ ..., с. 156.

(Лиляна Пиринчиева).

От 1 декември до 1 март в затворите влизат в сила намалени зимни норми.[1095] Но в стопанството на концлагера нормите на въдворени и затворници не се променят, например при работа на дигата замръзналата земя не се категоризира като трудно изкопаем скален вид и нормите не могат да бъдат достигнати. Нормите не само не се намаляват заради влошените климатични условия, но дори се увеличават. През октомври 1952 г. управление „Затвори и ТВО“ утвърждава двойни норми за работа на дигата, а през ноември 1952 г. тези норми за 10-часов работен ден се изпълняват при намален на 6 часа работен ден (работи се само в светлата част на деня от съображения за сигурност) и при непрестанен дъжд и кален терен.[1096]

Докладите на началника на лагера дават сведения за изпълнението на нормите. През юли 1950 г. те са преизпълнени със 125%, което се дължало на активното включване на въдворените в Деветосептемврийското съревнование с надеждата за освобождаване („опозиционните елементи в общежитието“ се стремели да провалят съревнованието, като казвали, че с труд лагеристите няма да бъдат освободени). Октомври 1950 г.: 98%, което се дължало на „организираност всред питомците да не изпълняват трудовите норми и слабия контрол извършван от нас“. Ноември 1950 г.: 97%, което било задоволително. Януари 1951 г.: 93% поради липса на надзиратели и неефикасен контрол. Февруари 1951 г.: 97% заради неизпълнението на нормите от големия брой недъгави и възрастни въдворени, умишленото неизпълнение от анархистите и николапетковистите и недостига на надзорен персонал. Април 1951 г.: общо 98%, а по обекти: I обект – 99%, II – 101%, III – 98%, V – 98%, но това било нереално, тъй като имало само трима надзиратели и контролът се извършвал от въдворените бригадири и звеноводи. Май 1951 г.: 96%, все така няма добър контрол,

[1095] Например с Окръжно на отдел „Затвори и ТВО“ № 7787 от 29.11.1949 г. за времето от 1.12.1949 г. до 28.02.1950 г. трудовите норми се намаляват: за работи на открито – с 25%, за работи на закрито – с 15%, за строителни работи на закрито с отопление – с 10%. Директорите на затворите трябва да изискват предприятията да заплащат затворническия труд като при редовни норми.

[1096] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 8.

николапетковистите *провеждат линия* за неизпълнение на трудовите норми, а анархистите подбуждат останалите за неизпълнението им. Юни 1951 г.: 80-105% на отделните обекти, за първи път на въдворените се заплаща наднорменото, саботажни действия не са констатирани, качеството на работата е задоволително, бригадирите лагеристи допринасят извънредно много за количественото и качествено изпълнение на работата, 80% от въдворените са включени в Деветосептемврийското съревнование, но няма достатъчно работни обекти за пласиране на работната ръка. Юли 1951 г.: 94%, все така няма достатъчно обекти, тези, които изпълняват трудовите норми, не искат да ги преизпълняват, защото наднорменото не им се заплаща. Август 1951 г.: 101%, преизпълнението се дължало на сключените от мнозинството въдворени договори за включване в съревнованието. Септември 1951 г.: 84%, дължащо се на слабата политическа дейност на ЗНПЧ и липсата на инструменти и съоръжения за дигата, заради което през първите две седмици около 1000 души не работили. Октомври 1951 г.: 86% заради слабия контрол на стопанските ръководители, слабата работа на ЗНПЧ, липсата на инвентар и разнообразната дейност, но в отчитането на труда не влизал „бригадирският труд“ по строежите. Ноември 1951 г.: строежи – 100%, полевъдство, дърводобив и останалите дейности на I обект – 97%, животновъдство и свиневъдство – 100%, дигата на II обект – 94% при недостиг на инструменти и използване на тарги вместо колички. Декември 1951 г.: 96%, много от въдворените изпълняват нормите, но „не дават наднормено, защото не им се заплаща“. Януари 1952 г.: 100%, но „истинското положение е съвсем друго, стремейки се да получат по-високи дажби хляб, въдворените надуват нормите“. Февруари 1952 г.: 100%, контролът подобрен. Март 1952 г.: I обект – 100%, II обект – 94% заради разнообразна дейност и липса на колички за работа на дигата; липсва контрол по стопанска линия и „все още съществува възможността при по-слаб контрол да ни лъжат за ежедневното изпълнение на трудовите норми и ефикасната контрола я провеждаме чак на края на месеца или извършената цялостна работа“. Април 1952 г.: 100%,

сведенията се приподписват от съответните стопански и административни ръководители, но Китов е сигурен, че има въдворени, които не са изпълнили нормите си, а по една или друга причина отговорниците не са направили точна проверка.

Докладите за следващите месеци не дават данни за изпълнението на нормите, но в доклада за юни 1952 г. се съобщава, че рапицата е ожъната със закъснение заради слабата производителност на труда на затворниците и лошата организация и контрол, а сред затворниците, особено младежите, са създадени групи, които нанасят побои на изпълняващите нормите. Юли 1952 г.: отношението на въдворените и затворниците към трудовата дейност е *задоволително* и макар някои бригади затворници още да не изпълняват 100% нормите си и някои затворници правят опити за спъване прибирането на реколтата, мнозинството затворници и всички въдворени, работещи на дигата, преизпълняват нормите. Август 1952 г.: не изпълняват нормите си затворниците земеделци и особено младежите от ЗМС „Сърбински“ и легионерите. Септември 1952 г.: контролът и административните мерки срещу неизпълняващите нормите са засилени. Октомври 1952 г.: на II обект при работа на дигата все още има организиран бойкот на изпълнението на нормите от единични въдворени николапетковисти и анархисти. Ноември 1952 г.: животновъдство – 100%, на дигата – 90%, полевъдство – 80%; работният ден е намален, а теренът е кален, ръководството е „маневрирало със своите методи и е разбило всички опити сред въдворените за неизпълнение на нормите“. Декември 1952 г.: в животновъдството – 95%, работата на дигата, прибирането на селскостопанската продукция и строителството се извършват в изключително трудни условия. Февруари 1953 г.: почистват се наводнените терени, което не се поддава на нормиране, а наводнените места трябва да се заобикалят при отиване на работа и не се осигурява дори 7-часов работен ден; работа е осигурена само на една трета, а останалите работят по подобряване на обектите. Докладите за следващите месеци съобщават само, че се води борба за изпълнение на трудовите норми, най-вече чрез обявените съревнования.

Фалшифицирането на изпълнението на нормите,

осигуряващо дажбата за изпълнена норма или допълнителния грамаж хляб за наднормена работа, наричано в съветските лагери *туфта,* съществува и в българските концлагери. Според Стефан Бочев при работа на дигата кубатурата се изчислява по площта и дълбочината на дупката, от която се изкопава пръстта, и лагеристите намаляват незабележимо площта на дъното. При дърводобив се подбират криви дървета, които оставят по-големи кухини при подреждане. Цанко Луканов разказва, че със съгласието на бригадира изчислявал изпълнение на нормата за цялата бригада и преизпълнение над 120% за две от звената, които получавали извънредна дажба, като всеки ден редувал преизпълнилите нормата звена, като разчитал, че никой от началниците няма след края на работния ден да проверява изкопите. При изкопни работи търсел стари изкопи, които могат да се представят за новоизкопани, а при сеч подбирал сечище с повалени дървета, за които не би могло да се познае дали са отсечени от неговата бригада или от друга преди това.

Според чл. 29 на *Правилник за устройство на ТВО и вътрешния ред в същите* от 1946 г. въдворените получават възнаграждение за труда си, като размерът му за различните категории труд се определя от съвета на фонд ТВО. От възнаграждението въдвореният може да получи една част на ръка с разрешение на управителя на ТВО, а една част се удържа за покриване разходите по издръжката – храна, облекло и пр. Останалата част се начислява по сметка на въдворения, като му се изплаща при освобождаването. По заявление на въдворения и със специално разрешение на управителя една част от сумите в сметката може да бъде изпращана на семейството на въдворения. Според чл. 37 освен възнаграждение въдворените, „които проявяват усърдие в работата си, дисциплинираност, разкаяние и проява на желание да преминат към почтен труд и дават доказателство, че ще бъдат добри граждани“, могат да бъдат наградени, като една от наградите е парична премия или дрехи и обуща.

Въпреки това до юни 1950 г. възнаграждения получават само затворниците[1097], а въдворените получават трудови

[1097] Съгласно Окръжно № 3-955 от 22.03.1949 г. затворниците, работещи на тухларните, кариерите, варопекарните и минните предприятия, получават

премии, ако бъдат предложени от концлагерното ръководство, като предложенията се утвърждават със заповеди от началника на отделение ТВО. През втората половина на 1949 г. неколкократно на групи от 40 до 280 въдворени от ТВО „Ножарево“ и ТВО „Димитрово“ са отпускани трудови премии в размер от 500 до 3000 лв. За същото време са дадени премии само на двама или трима въдворени в ТВО „Белене“.[1098] Не може да се каже дали това е заради все още изграждащото се стопанство в „Белене“ (въпреки че фонд ТВО печели от труда на каналите в Беленската низина през август-септември 1949 г.), или е по политически съображения.

Със Заповед № П-325 от 9 юни 1950 г. се разрешава заплащането на възнаграждение за наднормен труд на работниците в земеделските стопанства на затворите и ТВО.[1099] С Окръжно на Стопански отдел № С-О-IV-11192 от 26 август 1950 г. е наредено незабавно във всяко стопанство да се приложат установените от ИНРА таблици

само стойността на наднорменото производство. Всички останали затворници на външна работа в земеделското стопанство, постройките или чужди предприятия или учреждения и каквито и да е други обекти не получават процентно възнаграждение, тъй като външната работа се смята за привилегия. Всички на помощен щат към затвора, като писари, помощници на касиера, на счетоводителя, викачи, метачи и общи работници, не получават възнаграждение. Работещите във вътрешните производствени предприятия на затворите получават процентно възнаграждение: начинаещите, учениците, помощният щат и общият щат не получават възнаграждение; счетоводителите в затвора и едрите стопански предприятия получават 20% от надницата, предвидена по надничния блок; майсторите и калфите в производствените, но не и в помощните работилници получават процентно възнаграждение 20% от определената надница по надничния блок за 100% изпълнена норма, 15% за 95% изпълнена норма, 10% за 90% изпълнена норма и 5% за 85% изпълнена норма; тези, които имат наднормено производство, получават 50% от съответното наднормено възнаграждение. Изпълнението на нормата се изчислява средно за целия месец. За да се признаят работните дни на затворниците (за намаляване срока), те трябва да имат 25 работни дни всеки месец, с изключение на болните; работещите в производствени предприятия трябва да са изпълнили нормите, като работните дни се изчисляват спрямо средния процент изпълнение през месеца – при 25 работни дни и изпълнение 60% от нормата се признават 15 работни дни. (ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.) Със Заповед № 111-291 от 9 юни 1951 г. се разрешава процентно и наднормено възнаграждение на затворниците, работещи на обекти на отделение „Високи строежи“, със Заповед № П-325 от 9 юни 1950 г. се разрешава наднорменото възнаграждение на затворниците в земеделските стопанства, а със Заповед № 547 от 5 август 1950 г. се урежда заплащането на труда на затворниците шофьори. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 10.)

[1098] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 73.

[1099] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 160.

за заплащане на допълнително възнаграждение за преизпълнение на трудовите норми и реализирани по-високи от средно определените добиви. Но към 2 септември 1950 г. в ТВО все още е запазено заплащането с трудови премии по преценка на служебното ръководство, става ясно от доклад на комисия за определяне размера и начина за заплащане на труда на затворниците и въдворените. Тази комисия в състав Давид Коен, Димитър Кискинов и Кирил Стефанов предлага на началника на отдел „Затвори и ТВО“ заплащането да се постави в съответствие с неговата обществена полза и физическа или умствена тежест и да се създаде стимул за по-високопроизводителен труд. Трудът на затворниците и въдворените трябва да бъде разделен на четири категории със съответното процентно заплащане на блоковата надница и пълно заплащане на наднорменото производство без прогресивно премиално възнаграждение. Първа категория получава 25% от нормената надница за съответната категория работа по надничния блок и в нея са физическите работници в мините, кариерите, тухларните, варопекарниците, ниски и високи строежи. Втора категория с 20% заплащане са физическите работници от работилниците, огнярите, шофьорите, коларите и каруцарите и висококвалифицираните кадри като инженери, техници, агрономи и т.н. В трета категория с 15% заплащане са физическите работници в земеделското стопанство – полевъдство, градинарство, лозарство, животновъдство, както и канцеларският персонал в работилниците, предприятията и стопанствата. В четвъртата категория са викачи, свръзки, метачи и пр. в затвора – техният труд не се заплаща. Така трудът на лагеристите – и то само този в земеделското стопанство – попада в III категория с 15-процентно възнаграждение.

Според проектоправилника от 1951 г. и правилника от 1952 г. за всички работи от производствен характер и работите по обслужването на затвора, когато не са по дежурство, затворниците получават процентно възнаграждение, определено от отдел „Затвори и ТВО“. Най-вероятно заплащането на процентно възнаграждение на труда на лагеристите е уредено с Окръжно на Стопански отдел № C-O-V-4192 от 26 март 1951 г., но аз не успях да го

намеря.

На практика лагерният труд не се заплаща. По определение не се заплаща работа на дигата, в дърводобива, строителството и всички останали вътрешнолагерни дейности. Но не се заплаща нито процентното, нито наднорменото възнаграждение и в земеделското стопанство. В доклада си за юни 1951 г. Китов докладва, че за първи път на въдворените се заплаща *наднорменото* (вероятно само при жътвата), а в доклада за юли 1951 г. съобщава, че въдворените изпълняват нормите, но не искат да ги преизпълняват, защото не им се заплаща процентното и наднормено възнаграждение. Това особено важи за V обект, за който нямало кредити. Друга причина за неизплащането на процентно и наднормено възнаграждение според началника на лагера е липсата на трудови книжки и дори на хартия за отчитане на трудовата дейност и изпълнението на трудовите норми. След май 1952 г., когато лагеристите са заместени от затворници на I обект, въдворените са ангажирани в дейности, които не се заплащат. Но това се отнася и за мнозинството затворници. В доклад на зам.-началник Тодор Николов за първите 9 месеца на 1953 г. се казва: *„При нас се заплаща труда само на затворници, включени в работа на финансово-производствен план на Земеделско стопанство. Поради това много малко са затворниците, които получават пари.“*[1100] В доклада си от 30 октомври 1953 г. зам.-началникът на IV отдел в III управление на ДС подполк. Васил Дончев съобщава, че работещите на дигата, на строителните обекти, на дърводобива и на непостоянни работи затворници не получават пари и затворниците искали да се върнат по затворите, където работата им се заплаща. Дончев предлага заплащането да бъде не 15%, а 20% от начислената заплата по линия на полевъдството.[1101]

През 1953 г. земеделското стопанство на ТВО „Белене“

[1100] При кампанията за участие в Държавния заем за развитие на народното стопанство от 1952 г. затворниците записали суми от 1000-2000 лв., но повечето нищо не внесли с обяснението, че разчитали на заплащането на труда си; към септември 1953 г. остава неиздължена една „баснословна сума“ от 132 000 лв., която постоянно се увеличава с идването на нови затворници и това администрацията приема за преднамерено вражеско поведение, заради което в бъдещи заеми трябва да участват затворници, които имат парите налице. (ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.)

[1101] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

трябва да внася в приход на републиканския бюджет неплатената на затворниците и въдворените част от трудовото възнаграждение, както и начисленията, надбавките и пр. Към края на деветмесечието на 1953 г. поради липса на средства лагерното земеделско стопанство не е внесло в управление „Затвори и ТВО“ сумата от 989 325,40 лв. начислен неплатен труд за 80-85% изпълнение на нормите.[1102]

[1102] **Доклад** за работата на земеделското стопанство при ТВО – Белене, Свищовско, през настоящата 1953 год. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

1956-1959

Съгласно *Правилник за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателното общежитие* от 1957 г.:

„Чл. 23. Трудът в ТВО се явява като основен фактор за превъзпитаването на въдворените лица. Затова работата е задължителна за всички, с изключение на болните, старите и недъгавите. Въдворените лица са длъжни добросъвестно да изпълняват възложените им задачи, да уплътняват работното си време и изпълняват трудовите си норми. Те трябва да се отнасят с особена грижа към повереното им имущество. При установяване на умишлено повреждане на това имущество ръководството на ТВО може да прилага дисциплинарни и други наказания.

Чл. 24. За дисциплиниран и особено производителен труд въдвореното лице се награждава: с публична похвала; с разрешаване на извънредна кореспонденция и получаване на допълнителни колети храна.

Чл. 25. Въдворените лица, които са се проявили като особено дисциплинирани, с добро поведение и висока производителност на труда или по други мотиви (тежко заболяване на самия него или член от семейството му и др.), началника на ТВО или поделението, което ги е предложило за въдворяване, могат да направят предложение пред ръководството на МВР за предсрочното им освобождаване.

Чл. 26. За неизпълнение на трудови задължения, за нарушаване на реда и дисциплината в ТВО, въдворените се наказват дисциплинарно в зависимост от степента на вината им.“[1103]

По спомените на Христо Колев първоначално след ноември 1956 г. лагеристите не били ангажирани с труд. След около два месеца им било предложено да работят доброволно – залесяване на млади тополки при лесно изпълнима норма. Това не продължило дълго и след като страхът на комунистите от Унгарската революция преминал, в лагера пристигнали началници от МВР начело с пом.-министъра на вътрешните работи, който наредил

[1103] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1582.

всички да бъдат задължително изведени на работа и обявил, че ще се строят диги. От този момент започнал убийствен труд на дигите. За разлика от първия период, сега имало повече колички, но се работело и с тарги.

Инспекторът по политическата част лейт. Георги Атанасов докладва, че първите групи лагеристи са изведени на работа в началото на януари 1957 г. – сеч на дървета, изкопаване на плавателен канал, направа на насип за път, насип за зеленчукова градина, по-късно – копаене на дупки за залесяване и др. До юни 1957 г. са дадени за външна работа над 30 000 трудодни. За изкоп на канала по посока на застава „Ястреб", дълъг 1100 м, дълбок средно 0,80 м, широк 8 м, е изнесена 7040 куб. м пръст, от която е направен път с дължината на канала и са изразходвани 5200 трудодни. Направен е насип за зеленчукова градина с площ 10 дка, средна височина 1,60 м, с 16 300 куб. м пръст, той няма да бъде заливан и е засят със зеленчукови култури, които ще задоволят нуждите на служебния стол. Направено и озеленено е продължение на насипа на административната сграда. Засети са 100 дка с пролетни култури: 18 дка картофи, 30 дка слънчоглед, 30 дка царевица, 30 дка бостан с дини и пъпеши и др. – всички те вече залети от дунавските води, с изключение на едно много малко пространство. Залесени са над 120 000 фиданки тополи. Залесяването и дърводобивът се извършват предимно от *контрареволюционери.* Други дейности са изграждане на нова сграда при въглищарника за нуждите на обекта, изкопи за ограждане на залесените площи, пътища, засаждане на зеленчуци, направа на градинки пред административните сгради, работа в парниците и т.н. За работата в обекта – в работилниците и за домакински нужди, са изразходвани 24 000 трудодни. Във фурната работят 8 души, в кошничарната – 16-18. Във фурната ежедневно се вадят средно 950 кг хляб. В кошничарната се изработват кресла от папур, чанти, бебешки кошчета, плетени бутилки и др. Жените са направили площадка с насип, цветна и малка зеленчукова градина, изработили са 70 рогозки от папур и др.[1104]

[1104] Доклад от лейт. Георги Атанасов – инспектор по политическата част при подел. 0789 с. Белене Свищовско, във връзка с поставената ми задача по работата с въдворените от основаването на общежитието (12.IX.1956 г. – до

Пристигащите през февруари 1958 г. „хулигански групи“ са изпращани на работа още в деня на пристигането си и работят със завишени норми. В доклад от 25 февруари 1958 г. началникът Тричков съобщава: *„От всички мъже 11,5 на сто поради болест (ТБЦ и др.), инвалиди, сакати епилиптици и др. са негодни за тежка физическа работа и възнамеряваме да ги прехвърлим към стария обект. [...] До сега е направено околовръстна дига около обекта дълга над 520 метра. Изхвърлени са за тази цел над 12 хиляди кубически метра пръст, при завишени норми с 30%. Жените окопават горските насаждения на затвора.“* За „по-правилното и добро оползотворяване труда на въдворените и включването им по-пълно в трудовия процес“ Тричков предлага да се организира:

Производство на тухли – 200 човека; 20 тухларски тезгяха с по 8 човека, които ще произвеждат по 60 000 тухли на ден при норма 3000 тухли на тезгях, така при произведени 2 млн. тухли за работен сезон от 3 месеца половината ще бъдат използвани за ведомственото строителство – за жилищни блокове за въдворените, окръжното управление на МВР – Плевен и околийското управление на МВР – Свищов, а останалите ще бъдат продадени на РКС – Свищов за около 100 000 лв.

Кошничарско производство – 250 човека, негодни за тежка физическа работа, ще изработват:

•пощенски колетни кошници за Министерството на транспорта и съобщенията – 60 000 броя по 3,60 лв. едната, очакван доход 200 000 лв.;

•плетени столчета, масички, бебешки кошчета, канцеларски кошчета и др. за почивните станции на МВР или продажба при очакван доход 200 000 лв.

Дърводелска работилница с 20 работници. Изработване на 400 м^2 дограма за жилищния блок на въдворените № 2 (дограмата за бл. № 1 се изработва в ТПК „Червена звезда“ в Свищов по спуснат наряд за дървен материал) – очаквана икономия от 80 000 лв.

Ментодобив, в който ще бъдат ангажирани слабоболните, възрастните и негодните за тежка физическа работа. Добив на 100 кг ментово масло от диворастящата мента на острова с очакван доход 26 000 лв.

31.V.1О57 год.), недатиран. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

Изкоп, насип и строителство – годните за тежка физическа работа:

- 800 човека ще работят за затвора за изграждане на дигапът между I и II обект, която ще предпазва от заливане I и III обект, дълга 1400 м с 50 000 кубически метра землен насип, за която ще се вложат 45 000 трудодни при завишени дневни норми – с 30% по-високи от тези на затворниците;
- след направата на дигата въдворените ще продължат изграждането на пътя до II обект;
- обработка на залесените райони – 200 жени и 200 мъже;
- строителство – строеж на два жилищни блока, една административна постройка и направа на оградите на обектите и на два гарнизона – 150 въдворени строители.

Дърводобив. Добив на дърва за домакинството на лагера и за изпичане на тухли – 100 въдворени.

Изплитане на папурени рогозки – 80 жени, негодни за тежка физическа работа, очакван доход от 20 000 лв.

От тези производства Тричков очаква доход за държавата в размер на 600 000 лв. и икономии от строителството и административната издръжка на поделението в размер на 150 000 лв.[1105]

След като в края на април 1958 г. затворниците са изведени от острова и работата е поета от лагеристите, началникът Тричков докладва на Мирчо Спасов, че към 31 май 1958 г. на I обект има 1070 *криминално въдворени,* които работят в полевъдството, в животновъдната ферма на III обект и като гатеристи, рибари, градинари, трактористи, понтонери. Основната работа е полевъдната – окопаване на пролетните култури, засяване на нови и др. На 10 май 204 въдворени са изпратени за направа на шосеен път между селата Драгомирово и Козловец и до момента са направили трасе от 3 км, готово за настилка, с преизпълнение на нормите 140%. Друга група от 20 души изработва тухли за ТКЗС и съвета на с. Драгомирово и е настанена в оборите на ТКЗС – Драгомирово, за 2 седмици са направили ръчно и на ръчна преса 100 000 тухли. На 25 май група от 200 души

[1105] Доклад от полковник Иван Тричков, Началник под. 0789 – МВР-Белене, Свищовско, относно работата, обстановката, дисциплината и предложение за бъдеща дейност с новопристигналите въдворени, 25 февруари 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 145.

е изпратена на 5 км от Свищов, където ще работят по корекция на шосето от града. На 31 май друга група от 50 *криминално въдворени* ще бъде изпратена от острова на работа на пътя за Свищов. По нареждане на Мирчо Спасов е подготвена група от 100 човека за работа по корекцията на р. Осъм. 115 *криминално въдворени* са *дадени* за работа към съвета и ТКЗС на с. Белене, където са започнали производство на тухли за културен дом и дом на ТКЗС.

Непълнолетните момчета са изведени от острова и настанени на V обект изолирано от затворниците; те правят тухли и чукат камъни за пътя от V обект за гара Белене. Ежедневно произвеждат над 7000-8000 тухли.

На II обект се намират 1007 души, от които 262 политически, 396 *криминално въдворени* и 349 жени:

„Контравъдворените са включени на груба физическа работа: риголване на отводнените от водата места и подготвянето им за посев, пренасяне на пясък за нуждите на новостроящия се жилищен блок за въдворените, дърводобив и др. Негодните за тежко-физическа работа болни и старци се ползуват за домакинска работа и събиране на билки.

Всички трудоспособни жени са включени в окопаването на тополките, засаждане на слънчоглед и царевица на площи в близост до обекта. Негодните за физически труд се използуват за изплитане на пазарски чанти за износ. Слънцето добре ги изпече и ръцете им са мазолести.

Така като спада водата, ще се наложи до 30.IV.1958 година последователно да ликвидираме Драгомировския, Свищовския и Никополския обекти, тъй като задачите в острова ежедневно нарастват. Годината се очертава като изключително благоприятна за стопанската дейност в острова поради ранното оттегляне на водата. "[1106]

През лятото на 1958 г. целият селскостопански труд на острова е поет от концлагеристите. През септември 1958 г. началникът Тричков докладва:

„I. Извършена работа от въдворените при I обект.

1.Окопаване на царевица I и II път с мотика, бране и

[1106] **Справка** относно разстановката, разпределението на силите на въдворените при поделение 0789 – МВР с. Белене и включването им в работа, 31.05.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

извозване 753 дек. са вложени 13 563 човекодни при средна дневна заетост 10 часа.

2. Засятата площ 2 373 дек. с кръмни картофи, кръмно цвекло, кръмни тикви и бостан, за обработка на които са вложени 6 921 човекодни със средна заетост 10 часа.

3. Жътва на ечимик, овес, вършитба и силажиране е работено на една площ от 456 дек., за която работа са вложени 10 349 човекодни.

4. Зеленчуково производство. За обработка на зеленчуковата градина са вложени 11 019 човекодни.

5. За дърводобив и по разчистване площи за залесяване на островите са вложени 23 057 човекодни, със средна заетост 10 часа.

6. За направа на диги и канали по територията на острова са изкопани 38 472 кубика, за което са вложени 25 354 човекодни.

7. Изваждане на баластра от каналите – 2 814 кубика, за което са вложени 2762 човекодни.

8. За извършване на строителна работа по сградите на обектите са вложени 21 024 човекодни.

9. За направа на тухли за поделението и ТКЗС с. Белене са вложени 25 238 човекодни за направа на 3 200 000 тухли.

10. За трасиране на 6 клм. шосе в с. Драгомирово, Свищовско, са вложени 24 000 човекодни.

11. За корекция на шосето до гр. Свищов са вложени 27 000 човекодни.

12. За корекция на р. Осъм при с. Мусалиево са вложени 36 000 човекодни.

13. За извършване на разна друга работа от въдворените са вложени 33 967 човекодни.

Или общо са вложени 214 916 човекодни от въдворените при I обект при средна заетост 10 часа. В тая заетост са работили 95%. Останалите 5% са били болни и по делегация.

II. Извършена работа от въдворените при II обект.

1. Превоз на камъни с понтони – 650 куб. м. вложени 1800 човекодни.

2. За направа на дига и прокопаване на канали – 34 000 куб. м., за което са вложени 9 000 човекодни.

3. Прекопаване и залесяване на площи с тополи са

вложени 1123 човекодни.

4. *Косене на сено за поделението и ДЗС – 140 тона, за което са вложени 4340 човекодни.*
5. *Жетва и събиране на папур – 1050 декара, са вложени 1400 човекодни.*
6. *Копаене и засаждане на царевица, слънчоглед, тополи – 1500 дек., където са вложени 4350 човекодни.*
7. *Сечене на дърва – 4500 куб. м. са вложени 3310 човекодни.*
8. *Бране на царевица и слънчоглед на поделението и ДЗС са вложени 3280 човекодни.*
9. *За строежа на сградите на II обект и направа на тухлите са вложени 15 000 човекодни.*
10. *За изработка на мебели в кошничарната са вложени 10 800 човекодни.*
11. *В дърводелската работилница за направа дограмата на строящите се сгради на острова са вложени 3400 човекодни.*
12. *За инженерно-техническо обслужване по строителството в острова са вложени 3600 човекодни.*
13. *Други дейности за сметка на ДЗС и поделението са вложени 32 650 човекодни.*

Или общо на втори обект са вложени 94 050 човекодни със средна заетост през деня 8 часа. Нормите са изпълнявани средно от 100 до 775%.

Общата заетост на въдворените от втори обект е 97% от наличния контингент.

III. Работата на въдворените при жен. отдела.

1. *Изработени 350 бр. малки и големи рогозки, за което са вложени 2500 човекодни.*
2. *Изработени са малки и големи папурени кошнички – 1450 бр., за което са вложени 4800 човекодни.*
3. *Направена е дига при обекта, където е насипано 1323 куб. м. пръст, за което са вложени 1050 човекодни.*
4. *Залесяване и окопаване на тополки, за което са вложени 13 000 човекодни.*
5. *Засяване, окопаване и бране на царевица, цвекло и други са вложени 5600 човекодни.*
6. *Извършени други дейности на поделението и ДЗС, са вложени 3200 човекодни.*

Или общо въдворените мъже и жени са изработили посочената работа със 339 124 човекодни за посоченото време. Средната норма на изпълнение се движи между 100 и 115%. От всички въдворени мъже и жени средно са излизали на работа 93%. Останалия процент от 7% са били болни и част от тях изпращани по делегация, т.е. за тоя период от време всичко което е било годно за работа, е уползотворявало за сметка на ДЗС и затвора, за сметка на поделението и посочените вънкашни обекти. Средната заетост се е движила към 10 часа средно.“[1107]

Към ноември 1958 г. лагерната администрация прави равносметка на работата през шестте месеца от май 1958 г. В полевъдството са вложени 31210 човекодни за отглеждане на 7570 дка царевица, 200 дка картофи, 500 дка кръмно цвекло, 100 дка кръмни тикви, 300 дка динен бостан, косене на 2342 дка ливади, жътва на 456 дка ръж и ечемик. В зеленчукопроизводството са вложени 11013 човекодни за обработването на 300 дка зеленчукова градина. За почистване на площи за залесяване и дърводобив са вложени 11 870 човекодни. За направа на дига – 12 040 човекодни. За направа на напоителни канали – 638 човекодни. За строителството – 10 512 човекодни. На външни обекти: изработени са 4 млн. тухли на ТКЗС – Белене, затворническото общежитие, с. Белене, с. Драгомирово, Свищовско, с. Муселиево, Никополско. Направени са 6 км шосеен път между селата Драгомирово и Козловец. Група въдворени са работили по коригиране шосето Свищов – гара Ореш на стойност над 150 000 лв. Друга група е работила по корекцията на р. Осъм – работа на стойност 200 000 лв. Трета група – по довършване дома на МВР – Плевен. Извършени ремонтни работи по казармата на граничния батальон в Никопол и МВР, постройка на гранична застава в с. Загражден, Никополско, изграждане на културен дом в с. Белица, Разложко – родното село на началника на лагера Тричков. От 12 юни група от 130 души работи на стадион „Спартак“ в София, но лагерната администрация няма информация за

[1107] Справка за извършената работа от въдворените при под. 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за времето от м. Май 1958 год. до м. Септември 1958 год. АКРДОПБГДСРСБНА –М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

обема на работата; по-късен доклад посочва 3,4 млн. лв.[1108] В с. Белене са направени ресторант, хотел, сладкарница и кебапчийница на селкоопа, пристройка на средния селскостопански техникум, довършване на ловния дом, в Свищов е направен детски дом и ремонтиран друг, построен гараж на МВР и ОК на БКП. Окопани са над 1000 дка царевица на селата Въбел и Брест, Никополско. На външни обекти са работили общо средно 800 човека, които давали добра и качествена работа и изпълнявали нормите със 160%. Отклоняването към външни обекти на работна ръка от работите на острова, които не носят приходи на МВР, натоварва извънредно останалите. *„Изкарването на голямо число въдворени на външни обекти създаде високо напрежение по изпълнението на мероприятията в острова, което доведе до удължаване на работния ден от 10 до 12 часа, както за въдворените, така и за администрацията. Заангажирани са били в работа 98% от всички въдворени мъже и жени, а останалите 2% са били в болница.“*[1109]

През 1959 г. лагеристи са извеждани на работа на външни обекти в села в Плевенски окръг, около Никопол. По спомените на Христо Запрянов бригада работи на културния дом в Белица, Разложко, откъдето е освободена на 8 септември 1959 г. По спомените на Васил Урумов – Чико в началото на май 1959 г. група от 200 лагеристи е изпратена на кариерата при Тотлебеновия вал в Плевен до днешното затворническо общежитие, а по-късно през лятото – в тухларната в Плевен на шосето за София.[1110]

Според Тричков нормите на въдворените на дигите и насипите са завишени с 30%[1111], но изглежда, те са били по-високи и произволни. Инж. Г. Н. Василев, който като затворник ръководи строежите на острова, пише, че за лагеристите не важели държавните трудови норми, които се спазвали при затворниците. Техните норми били определяни от началника на лагера и неговите помощници

[1108] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[1109] **Справки** за дейността на поделението от създаването му през XI. 1956 г. до XI. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

[1110] **Българският** ГУЛАГ..., с. 324-337.

[1111] **Доклад** от полковник Иван Тричков, Началник под. 0789 – МВР-Белене, Свищовско, относно работата, обстановката, дисциплината и предложение за бъдеща дейност с новопристигналите въдворени, 25.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 145.

и за изкопно-насипни работи били много завишени. При неизпълнение лагеристите били оставяни да работят през нощта на прожектори и понякога осъмвали на работния участък, където им донасяли храната. При обиколките си по работните участъци на лагеристите инж. Василев виждал по голите гърбове незараснали и гноясали рани от побои. Въпреки това насилие лагеристите отказвали да изпълняват нормата.

По спомените на Христо Колев през 1957 г. при започване на работата по дигата нормата е 2 кубика пръст и постепенно нараства до 4 кубика пръст. Според Христо Цачев нормата на дигата за политическите лагеристи е 5 кубика пръст, пренесена на 100-200 м. В наказателната бригада, в която Цачев е изпратен, нормата е двойна – 10 кубика на човек, лагеристите се групират по двама на тарга с обща норма 20 кубика. Наказателната норма била невъзможна за изпълнение, заради което лагеристите били наказвани с намаляване грамажа на хляба, а впоследствие с денонощна работа и побои от криминални лагеристи. Манол Журналов, който бил в наказателната бригада, също пише за норма от 10 кубика изкопана и превозена пръст, която никой не успявал да изпълни, въпреки че се работело и нощем на изкуствено осветление. Според Борис Тодоров, въдворен с хулиганските групи на 8 февруари 1958 г., нормата на дигата е 3 кубика пръст на разстояние 500-600 м. Работи се с тарги.[1112] Борис Гиков, въдворен юни 1959 г. и изпратен в наказателната XI бригада, разказва, че лагеристите работят на дигата под охраната на милиционери с автомати и един бригадир, нормата е 10 кубика пръст, а се говорело, че на жените е 8 кубика. Работи се с тарги. При неизпълнение на нормата се доработвало през нощта на осветление – цепене на дърва, силажиране на храна за животните.[1113]

В този период лагерният труд е напълно безплатен. За разлика от предишните правилници за ТВО, Правилникът за реда на изтърпяване административно наказание в ТВО от 1957 г. не посочва, че въдворените получават възнаграждение или парични премии за своя труд.

[1112] **Българският** ГУЛАГ..., с. 184.

[1113] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 23-25.

Чл. 14 от УНМ не обявява задължението на изселените да се трудят на определено от МВР работно място. Това прави чл. 15 на Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от декември 1963 г., според който „изселеното лице е длъжно в указания от заповедта срок да се установи на новото временно или постоянно местожителство и постъпи на определената работа“. Съгласно чл. 6 на правилника срокът на изселване, новото временно или постоянно местожителство и месторабота се определят съобразно характера на проявите, морално-политическия облик и степента на обществена опасност на изселените лица. На тази основа те се категоризират в две групи. В първата група са лица с по-леки прояви и тяхното ново местожителство се определя, като по възможност се взема предвид и тяхното желание, ако сами си осигурят жилище и работа. За втората група лица „с по-тежки антинародни и антиобществени прояви“ новото местожителство се определя по обявените със заповед места за устройване на работа според степента на обществената им опасност, възрастта, пола, професионалната квалификация, физическите възможности и др.

Съгласно чл. 21 на Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от януари 1971 г. заповедта за принудително установяване трябва да съдържа указание къде се настанява лицето на работа. Според чл. 36 изселеното лице е длъжно да изпълни заповедта; след пристигане на новото местожителство да се представи на председателя на народния съвет и на ръководителя на предприятието за настаняване на работа и битово устройване; на тримесечие да представя на началника на поделението на МВР и на председателя на народния съвет служебна бележка за помесечното трудово възнаграждение.

Поради липсата на документи и свидетелства не знаем каква е била принудата към труд в „Белене“ през 60-те години, когато общежитието е предназначено именно за отказващи да работят изселени. В повечето случаи изселените са били принудени да работят, за да се издържат. Това би трябвало да важи с особена сила за острова, където

е трудно да се купува храна.[1114] С новия Наказателен кодекс, влязъл в сила на 1 май 1968 г., който възвежда в престъпление „противообществения и паразитен начин на живот“ (което дотогава е нарушение и се наказва по административен ред), изселените, отказващи да работят, трябва задължително да бъдат привличани към наказателна отговорност по чл. 329, който предвижда задължително заселване или принудителен труд.[1115] През октомври 1974 г. началникът на управление „Охранително“ – ДНМ, като отчита, че в правилника за приложение на чл. 14 не са предвидени мерки за въздействие на онези лица, които не работят или не изпълняват трудовите си норми, предлага за изпълнение на мярката да се признава само времето, признато за трудов стаж.[1116] През пролетта на 1975 г. е направено предложение изпълнението на мярката изселване да бъде обвързано с упражняване на общественополезен труд. На това началникът на отделение ВИ възразява, като напомня, че съгласно чл. 329 от НК лицата, които не се трудят, се съдят.[1117] През 70-те години едно от средствата за принуда в „Белене“ е дневната дажба хляб. Юсеин Машев си спомня: „Които работеха – по 600 г. хляб на ден, който не работеше – по 200, 100 и т.н.“.[1118]

Най-вероятно въдворените в ДЗС „Белене“ през 60-те години са работили в горското стопанство. Според доклада

[1114] Според доклад от октомври 1973 г. някои жени в общежитието в Ножарево отказват да работят постоянно, тъй като получават средства от свои близки и „не съществува възможност да се принудят към активна трудова дейност“. (**АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.) Към 30 януари 1974 г. в общежитието в Ножарево от наличните 48 жени само 24 са на работа, като останалите са заявили, че са болни, но 10 от тях въобще не желаят да работят. (**АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 25, оп. 2, а.е. 339.)

[1115] **Окръжно №** 3277 от 25 юни 1968 г. на министъра на вътрешните работи, министъра на правосъдието и главния прокурор по приложение чл. 272, 300 и 329 от НК. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 11, а.е. 111.

[1116] **Справка** за някои въпроси по приложението на чл. 14 от Указа за Народната милиция и мерки за подобряване на работата (във връзка с предстоящото обсъждане работата на Комисията по приложението на чл. 14 от УНМ). 29 октомври 1974 г. От началник управление „Охранително“-ДНМ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1385.

[1117] **Мнение** на началника на под 10001 – МВР по справка за ефективността на явния и негласен контрол, осъществяван от органите на НМ на лицата с приложена мярка по чл. 14 буква „а“ от УНМ, от 21 април 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1389.

[1118] **Горчиви** разкази..., с. 78.

на министрите на вътрешните работи и правосъдието и главния прокурор от октомври 1964 г. срещу положения труд те получават възнаграждение, но изпълняват нормите си едва 20-30%, а някои не могат да изработят дори стойността на храната, която получават. В делата на някои от въдворените се съдържат откъслечни сведения за труда. През 1964 г. един въдворен изработил: февруари – 17 надници, 24 лв., март – 19 надници, 41 лв., април – 22 надници, 47 лв., май – 15 надници, 27 лв., юни – 25 надници, 57 лв., юли – 25 надници, 71 лв., август – 23 надници, 74 лв. В сведение от 1966 г. се съобщава, че въдворените получават от ДЗС за дърводобив по 1,20 лв. на кубик. А според сведение от 1968 г. за един от въдворените месечната му заработка е била 120 лв. Към октомври 1973 г. при 54 въдворени по линия на НМ и 18 по линия на ДС тридесет души работят в химкомбинат „Свилоза“ край гр. Свищов, като ежедневно се извозват с автобус. Ръководството на химкомбината настоява за повече работници. Въдворените получават месечно възнаграждение от 100-150 лв. Останалите въдворени работят на острова в горското и земеделското стопанство.[1119] Към януари 1974 г. ДЗС и горското стопанство не могат да осигурят постоянна работа и е сключен договор с химкомбината „Свилоза“. В него работят 27 от наличните в общежитието 29 въдворени по линия на НМ. Останалите двама не работят по здравословни причини. На острова има и неизвестен брой въдворени по линия на ДС (вероятно същите 18 души), които не напускат острова и са на работа към ДЗС и горското стопанство. *„Работниците в завода имат добра заработка, другите обаче не работят редовно и живеят мизерно.“*[1120] Към 31 декември 1974 г. осигуряването на работа е „голям проблем“. В химкомбината „Свилоза“ работят само 19 души от 65 въдворени по линия на НМ. ОУ МВР – Плевен прави опити да организира дърводобив с една част от останалите. Около 20 души „изобщо отказват да работят, дори когато им се

[1119] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1120] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция, 30.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

предлага лека работа – вадене на мед в пчелина, обработка на папур и др.“. На няколко болни въдворени „в острова е немислимо да се осигури работа“.[1121] През първото шестмесечие на 1975 г. затворът организира своя работна група за химкомбинат „Свилоза“ и „изселените се наложи да работят изключително в острова на дърводобив“. Затворът отпуска две моторни резачки, с които се улеснява работата по дърводобива. *„През зимните месеци работата вървеше добре и някои от изселените кубираха по 500-600 кубика дърва. Обаче след като се появиха комарите, малко са тия които могат да работят на дървата.“* Това налага да се търсят други работни обекти и със съдействието на ГК на БКП в „Белене“ от наличните 33 въдворени по линия на НМ 20 души са приети на работа във фабриката за креда в с. Бяла вода. *„Тук изселените си изкарват добри пари, ръководството на фабриката осигурява общежитие, квартири и стол за храна, но все пак ние сме техни временни работници.“*[1122]

По спомените на Юсеин Машев въдворените на II обект работят тежка работа на дърводобива и получават надница от 1 лв., която им се взема за заплащане на храната в стола. Мехмед Хане и Джемал Пентов описват работата на I обект: един ден пренасяне на дървета, един ден – на пръст. При пренасянето на дърветата ръцете „бяха направо свити от носене“. Хората разрязват одеялата си и си правят хамути и тезгерета, за да влачат дърветата. Нормата за пренасяне на дърва и на пръст е 6 кубика, наказателната норма, определена от кап. Горанов след разстрел на затворник при опит за бягство, е 12 кубика пръст, пренесена на 300 м, а при неизпълнението ѝ – цяла нощ цепене на върбови дървета.[1123]

1984-1987

[1121] **Справка** за приложението на чл. 14 от УНМ през II-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. От зам.-началник на ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1122] **Справка** за осъществяване на административния надзор над изселените лица и приложението на мярка по чл. 14 от УНМ през I-вото шестмесечие на 1975 г. в Плевенски окръг, 2 юли 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1123] **Горчиви** разкази..., с. 52, 71, 78.

Съгласно чл. 41, ал. 1 на ЗНМ „лицата, установени в друго населено място, се устройват задължително на подходяща съответно заплатена работа“. Предприятията или отраслите, в които задължително работят принудително установените, са определени със Заповед № I-381/28.11.1983 г. на министъра на вътрешните работи за принудително установените по чл. 39 от ЗНМ и Заповед № ЛС 03-1820 от 23.11.1983 г. на министъра на правосъдието за принудително установените по чл. 40а.

Съгласно чл. 19 на Наредба за прилагане на чл. 39, 40 и 41 от ЗНМ от 1983 г. принудително установените по чл. 39 лица са длъжни при пристигането си на новото местожителство да се представят на кметовете и ръководителите на предприятия за битово устройване и настаняване на работа, да се явяват редовно на работа и да спазват трудовата дисциплина, всеки месец да представят на началника на районното управление на МВР служебни бележки от предприятията за явяване на работа и за полученото трудово възнаграждение. Според чл. 20 от наредбата при явяването на лицето в районното управление то подписва декларация, че е запознато с отговорността, „която ще носи при самоволно напускане на населеното място, както и при отказ да работи предложената му работа“.

Наредбата предвижда да се търси отговорност по чл. 272 от НК за нарушаване на мерките, но това се отнася до отклоняването от принудителното местожителство. В доклад на Главна прокуратура се препоръчва отказ от работа да се преследва по чл. 329 от НК, както и да се наказва с допълнителни административно-надзорни мерки. „Данните сочат, че около 70% от принудително настанените лица работят редовно, а останалите системно правят самоотлъчки или отказват да работят и се издържат от лични средства или такива на свои близки“.[1124] Въпреки това МВР не вижда достатъчно възможности да оказва принуда към труд върху изселените, каквито възможности

[1124] **Информация** за състоянието на законността в местата, в които са настанени лица по принудителен ред на основание чл. 39, ал. 1, т. 1 и чл. 40 А от Закона за народната милиция и упражнявания върху тях надзор за законност от прокуратурата, 08.02.1985 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 2, а.е. 1.

са съществували в концлагерите.

Заповед № I-5 от 22.01.1985 г. на министъра на вътрешните работи, която допълва Заповед № I-381/28.11.1983 г., като в списъка с населените места за принудително установяване добавя гр. Белене, Плевенски окръг, определя принудително установените там лица да работят в строителството и селското стопанство на територията на селищната система.

Извеждането на работа на въдворените в „Белене“ започва от април 1985 г. По спомените на лагеристи те са разпределени на работа в стопанството на острова, на строежи в града, в АПК и към Пътно управление. В града лагеристите работят по изграждането на административна сграда на МВР – Белене, довършват жилищен блок на МВР, строят поликлиника и битов комбинат, стопанска сграда за животни за МВР, работят като гипсаджии и бояджии в новопостроени жилищни блокове за служители на АЕЦ „Белене“, други поставят фаянс. От II обект са превозвани с камиони, като обикновено работният обект е на 5 минути път от щаба на затвора. Лагеристите, които не са изпращани на външни обекти, работят в дърводобива и полевъдството на острова и изкопни работи около II обект. Изпратените на „Заставата“ секат дървета. Работният ден е 8-9 часа. Нормата е 5 кубика, но първия ден всички 23 въдворени общо имат едва 2-3 кубика.[1125] Според спомените възрастните лагеристи са освободени от работа.

Лагеристите получават заплата за труда си, от която се удържат битовите разходи. Исмаил Дауд Лютви, който работи на строежа на поликлиниката и битовия комбинат в Белене, получава 18 лв. като първа заплата. *„Блъскахме до припадък по строежите, а накрая се оказахме длъжници за ток, отопление и вода. Аз платих 168 лева, когато ме пуснаха.“*[1126]

[1125] Те минаха през Белене – 1..., с. 96.
[1126] Те минаха през Белене – 2..., с. 102-110.

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РАБОТА

1949-1953

При създаването на ТВО „Белене“ през юни 1949 г. ръководството на агентурно-оперативната работа в затворите и ТВО вече е преминало от служба ВЗ при отдел IV – ДС към *Групата за затвори и ТВО* в отдел I – ДС, сформирана в края на март 1949 г. На място работата в затвори и лагери се води от оперативните работници от секциите на I отдел в секторните управления. По щата за 1949 г. 1-ва секция при секторното управление на ДС – Плевен има 1 инспектор, 4 групови началници, 14 разузнавачи и 1 деловодител. Инспекторът ръководи работата в сектора по всички линии на I отдел и непосредствено ръководи груповите началници. Един от груповите началници е зам.-инспектор 1-ва секция. Той непосредствено ръководи груповия началник „В“ и разузнавачите за „Анонимки“ и „Въдворяване и затвори“. Един от разузнавачите завежда работата в целия сектор по „Въдворяване и затвори“. Той ръководи предоставената му от центъра и други поделения агентура, вербува и провежда разработки в затворите в Плевенско и ТВО „Белене“.[1127] Разузнавачът, обслужващ ТВО „Белене“, е **о.р. Лазаров.**

При преминаването на работата към 1-ва секция в сектора тя се поема от нов оперативен работник и вече трябва да се води на „чисто оперативни начала“ и да се изгради агентурно-осведомителен апарат, *„посредством който секцията да чувства темпа на живот, който съществува както в затворите, находящи се в Секторния район, а така също и в Общежитието в с. Белене, което все повече се разрастваше и изискваше нови усилия и добра опитност.“* Оперативният работник обаче е неопитен и трудно е овладял работата си, не познава обектите в общежитието, ангажиран е и в друга оперативна работа, изпращан е на служебни курсове и не му е била оказвана

[1127] **Щатна** разстановка на отдел I ДДС за 1949 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 613.

помощ от инспектора в секцията.[1128] В центъра работата му също се преценява от началника на отделение „А“ при отдел I – ДДС като слаба – той предоставил ръководството на агентурата на резидента в лагера, а вербуване извършват оперативни работници от отделение „А“ при отдел I:

„Опер. работник от сектор ДС-Плевен работещ по линия на „ВЗ" въобще не се справя с работата по наша линия, същият обслужва затворите в Плевен, Ловеч и Търново, както и ТВО-Белене, Свищовско, независимо от това той в разстояние на три месеца е посетил само по веднаж общежитието в Белене и затвора в Търново нещо което сериозно уврежда на работата по тази линия, като се има предвид, че най-малко по два пъти в месеца трябва да посещава поменатите свои обекти.

Предоставил е ръководството на агентурата в Белене напълно в ръцете на резидента Донински без да проявява нито най-малко интерес как се ръководи и възпитава същата.

Независимо, че многократно сме му напомняли да ни изпраща месечните си планове за работа и да дава отчет за изпълнените мероприятия по същите планове, това досега не е извършил.

Показвал е също незаинтересованост по отношение охраната на общежитието и несработване с Началника на охраната в резултат на което от общежитието избегаха злостния анархист Атанас Симеонов Карталски и международния авантюрист Стефан Георгиев Ганжалиев – незаловени и до сега.

Показва лекомислено отношение и несериозност към работата видно от това, че бивайки поканен от о.р. Марков на 5.IX. т.г. да остане в общежитието за провеждане на няколко вербуване и вербуването на въдворения [...] за която вербуване на 1 август му бе дадено устно нареждане и писмено такова на н-к отдел 1-ви от 15 август т.г. той заяви, че бил заангажиран в комисия по украсата за 9 септември в гр. Плевен и си замина като вербуването проведе о.р. Марков.

[1128] **Годишен** отчетен доклад за времето от 1 януари 1949 год. до 31 декември 1949 год. за работата на 1-ва Секция при Сектор Д.С. – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 461.

За тези нередности и допуснати слабости в работата от страна на о.р. Лазаров от сектор ДС-Плевен се предвижда посещение с цел отстранение на горните слабости и привеждане в ред работата в ТВО-Белене.

Ще бъде наредено на опер. работник да прави редовни посещения по своите обекти и задълбочава своето внимание в агентурната работа.

Ще се приведе в известност агентурата в ТВО-Белене като се разстанови правилно по съответните обекти на общежитието и се предвидят нови вербуване, поради това, че наличната е недостатъчна. Ще бъде наредено опер. работник да ни изпраща месечните си планове, като за изпълнението на предвидените мероприятия по тях ни изпраща отчети.

Срок: 5-8 октомври 949 г. Отг. о.р. Б. Марков“[1129]

През 1950 г. централното ръководство на агентурно-оперативната работа в затворите и ТВО се поема от новосъздадената служба ВЗ към ДДС. За ТВО „Димитрово“, ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ отговаря един групов началник, на негово подчинение е група от трима оперативни работници в центъра, а ръководи и оперативните работници, обслужващи трите общежития. Също така държи ценна агентура в тези обекти.[1130] Оперативните работници от служба ВЗ по места са подчинени на съответното окръжно управление на МВР.

Въпреки че формално не е посветено в агентурно-оперативната работа, лагерното ръководство също има отношение към нея. В доклада си за януари 1951 г. началникът Китов съобщава, че 15% от получените през месеца колети са с дрехи и лекарства. *„Лекарствата се получават предимно от анархистите. От агентурно донесение се констатира, че анархистите получават от вънка хранителни продукти и лекарства от техни самишленици които ги подкрепят. Поставени са под наблюдение и се следят адресите на изпращачите. Техните колети се щателно преглеждат от милицията.“*[1131]

[1129] **План** за отстраняване нередностите, грешките и извращенията, допуснати от служителите в страната при отд. „А“ – ДДС. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. I, а.е. 486. В: *ДС* – политическа полиция...

[1130] **Обяснителна** записка към проектощата и щатната разстановка на I-ви отдел при ДДС за 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 10, оп. 5, а.е. 70.

[1131] **ЦДА.** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

С одобрения на 6 февруари 1951 г. щат служба В3 е закрита, а е създаден отдел XIII – ДС за агентурно-оперативно обслужване на затворите и ТВО. За ТВО „Белене“ са определени двама оперативни работници, които са под контрола и ръководството и на окръжния началник в Плевен. Те са от околийско управление МВР – Свищов. Вероятно същите оперативни работници са отговаряли за концлагера и през 1950 г., защото в доклада си за февруари 1951 г. началникът Китов поставя като една от основните задачи: „Оперативните работници от Свищов да си обхванат цялостно работата като представят план за всеки месец ще бъдат в острова.“[1132] От министерска Заповед № 9441 от 1 юни 1951 г. „За състоянието на агентурно-оперативната работа на отдел XIII и мероприятията за подобрение на работата на отдела“ става известно, че ТВО „Белене“ е с предвидени по щат двама оперативни работници, но се обслужва от един.[1133] Заповед № 9441 нарежда до 20 юни 1951 г. окръжните началници в Русе и Плевен да предложат по двама оперативни работници за попълване на щата на XIII отдел в окръзите им. Окръжните началници се задължават да упражняват системен контрол върху оперативните работници от XIII отдел, като преглеждат работата им и оказват конкретна помощ при провеждане на агентурно-оперативните мероприятия, и да не ги използват за друга работа. Окръжният началник на ДС – Плевен е упрекнат не само че не проявява интерес към работата по тази линия, но систематично ангажира оперативните работници с друга работа и ги отклонява от непосредствената им задача.

Според публикуваните документи в „Спомени от лагерите. Портрети на лагеристи от Белене“ към 2 март 1951 г., когато иска разрешение от началника на отдел XIII – ДС за откриване на активна разработка на о.з. подп. Петър Байчев, оперативният работник, обслужващ ТВО „Белене“, е **Коста Папуров,** а към 23 май 1951 г. вече е старши оперативен работник. На 15 септември 1951 г. старши оперативен работник К. Папуров издава постановление за откриване на еднолична активна разработка на ген. Боню Бонев, въдворен в ТВО „Белене“, което е

[1132] **ЦДА.** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1133] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 7.

одобрено от началника на отделение ДС ст. лейт. М. Лазаров и утвърдено от началника на отдел ДС – Плевен К. Александров на 29 септември 1951 г.[1134]

Към края на август 1951 г. оперативният работник все още е един. Помощник-министърът на вътрешните работи Ангел Цанев пише в свой доклад: *„Оперативни работници има двама. Единият е в отпуск и сега цялото общежитие се обслужва от един оперативен работник. Естествено, при тая разпокъсаност на обектите в острова и даже вън от него, да* [не] *може да се обхване цялостно работата и своевременно да се разкрива всяка замисъл за бягства или други действия от страна на въдворените."* Цанев предлага „да се формира една група от 6 оперативни работника от ДС, която да може ефикасно да разработва въдворените".[1135]

На 5 октомври 1951 г. Окръжно управление МВР – Плевен предлага в щата за 1952 г. да бъде предвидена Група ДС – ТВО – Белене с един групов началник, 1 ст. разузнавач, един разузнавач, 1 мл. разузнавач, тъй като досегашните двама оперативни работници, обслужващи въдворените, са недостатъчни. Групата ДС да се води към Околийско управление МВР – Свищов.

Към 8 февруари 1952 г. ТВО „Белене" все още се обслужва от двама оперативни работници.[1136] С щата за 1952 г. концлагерът се сдобива със собствени оперативни работници, но те не са към ОУ МВР – Плевен, както предлага окръжното управление, а към IV отдел на III управление – ДС като отделение III ТВО „Белене". Отделението има щат от един началник на отделение, един старши разузнавач и двама разузнавачи. Началник на отделението е **кап. Васил Панев.** Към ноември 1952 г. един от оперативните работници продължава да е лейт. Папуров. Към 18 юни 1952 г. оперативен работник е и (Блажо?) **Стойчев.**[1137] Третият оперативен работник е

[1134] **Постановление** за откриване на ЛАР на ген. Бонев. – В: *ДС* и офицерите от БНА...

[1135] **Доклад** от Ангел Цанев – пом. министър на вътрешните работи, относно състоянието на охраната и битовите условия в ТВО – Белене, Свищовско. До министъра на вътрешните работи. Недатиран, август 1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1. а.е. 1275.

[1136] **Доклад** за агентурно-оперативната работа на отдел XIII – ДС през 1951 година, 8.11.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 949.

[1137] **План** за агентурно-оперативни мероприятия по ЛАР на ген. Бонев. – В: *ДС* и

Борис Тричков.[1138]

Отделение III „ТВО – Белене“	1952	1953
началник отделение	1	1
инспектор	-	1
старши разузнавач	1	1
разузнавач	2	2

С щата за 1953 г. съставът на отделението е увеличен с един инспектор. Според справка от 23 март 1953 г. ТВО „Белене“ се обслужва от отделение с трима оперативни работници, началник на отделението и инспектор.[1139] През пролетта на 1953 г. инспектор е Борис Тричков, който работи главно по политическите затворници. През 1953 г. началникът на отделението кап. В. Панев е понижен в инспектор.[1140] Началник на отделението за „Белене“ става **Любомир Филипов –** капитан или майор според различните спомени. Към 22 юни 1953 г. лейт. Б. Стойчев е старши разузнавач.[1141] През 1953 г. един от оперативните работници (вероятно Папуров, защото Тричков и Стойчев са о.р. и по-късно) е сменен от дотогавашния ЗНПЧ **Борис Митев.** Според Харалан Попов, чийто опит за вербуване се води от Митев и Тричков, Борис Митев става оперативен работник през юли 1953 г.

В края на 1949 г. I секция при секторното управление на ДС – Плевен разполага в ТВО „Белене“ с 26 информатори, от които 17 предадени в ДДС и 9 вербувани през последното тримесечие, но ръководството на секцията планира 6 от тях да отпаднат поради „лоша работа“, а други ще бъдат освободени и използвани навън. Работата в ТВО „Белене“ *не е на нужната висота,* концлагерът е много голям и непрекъснато се разраства. Няма открити разработки и взети на отчет лица. Извършва се само общо

офицерите от БНА...

[1138] Недялко Гешев пише, че разпитът след опита му за бягство в средата на януари 1953 г. се води от Тричков като инспектор на ДС.

[1139] **Справка** относно агентурно-оперативната работа в отдел IV при III управление на ДС, 23.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 67.

[1140] **Доклад** за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО, 5.03.1953 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1141] **Справка** за К. Лекарски. – В: *ДС* и офицерите от БНА...

наблюдение на всички въдворени по обекти.[1142]

До края на 1949 г. ДС не констатира „особени прояви“ в ТВО „Белене“ *„освен няколко случая на бягство, голяма част от които бяха заловени, и сериозен опит на анархистите в ТВО да водят организационен живот“*,[1143] В *Справка за броя, духа и настроението на Н.Петковистите въдворени в ТВО* от 17 ноември 1949 г. оперативният работник от центъра Джамбазов съобщава, че в ТВО „Белене“ има около 115 бивши ръководни членове на БЗНС – Н. Петков. Духът на земеделците в концлагерите не е понижен, *„хладната война на англоамериканците ги окуражава, че скоро ще бъдат освободени, лагерите разтурени и БЗНС под водачеството на Темето и под англоамериканска закрила ще поеме властта* Те смятат, че ако България не приеме условията на Англия и Щатите, тя ще бъде окупирана и „тогава ще отмъстят на комунистите за техните злодеяния, грабежи и убийства“. Убедени са, че в ръководството на БКП има голямо разцепление заради „процесите, които се готвят срещу някои ръководни дейци“, комунистическата партия ще загуби много стари дейци, обвинявани в троцкизъм и ляв уклон, от двете крила на БКП надмощие има „руската група“ с водач Вълко Червенков и в тази комунистическа саморазправа начело ще излязат Червенков, Югов и Георги Чанков. Според наблюденията на ДС групите на николапетковистите в лагерите не се чувстват едно цяло. Не е констатирано да има центрове, които да обединяват дейността им, но отделни личности със злостните си изказвания и прояви, с които саботират труда, се опитват да станат обединители, но това им се удава в незначителна степен, и то временно, *„тъй като такива опити биват парирани веднага от управата на ТВО по настояване на оперативния работник, който обслужва общежитието“.* След въдворяването на земеделските лидери те получавали постоянно колети с масло, мед, луканки, но не ги споделяли с бедните николапетковисти и този егоистичен начин на живот и в отделни случаи приспособяването им пред управата на

[1142] **Годишен** отчетен доклад за времето от 1 януари 1949 год. до 31 декември 1949 год. за работата на 1-ва Секция при Сектор Д.С. – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 461.

[1143] **Тримесечен** доклад от началник сектор МВР – гр. Плевен за IV тримесечие на 1949 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 960.

лагера ги излагали пред земеделците и другите групи въдворени. Бягства на земеделци от началото на годината и опити за бягство няма. Някои земеделци установили връзки с външния свят. Например Вангел Горов, въдворен в ТВО „Белене“, установил връзка със свой роднина николапетковист от родното му село, но още първото писмо било заловено и каналът бил разкрит.[1144]

В края на 1949 г. плевенската секция I обобщава настроенията в ТВО „Белене“ и затворите в окръга: *„Трябва да отбележим, че политическите събития, които се развиват както от вътрешен, така и от международен мащаб, които дават отзвук във всеки човек отвън, същите тия събития своевременно намериха отзвук и в средите на затворническата маса и на тия въдворени в общежитието. Нещо повече, политическите събития като че ли в затвора и общежитието се пречупват и добиват един специфичен вид характеризиращ се с един своеобразен за закоравелите типове оптимизъм. Така напр. особено категорията съдени от народния съд или по-късно бивши офицери, разни легионери и др. такива, постоянно разпространяват сред непросветените затворници зловредни слухове, че в най-близко време ОФ щяло да си замине под давлението на Американците, предстояло ревизиране на чл. 2 и 36 от мирните договори, пак под натиска на англоамериканците. Живеят с илюзията, като се ръководят от прищевките си, че всички затворници ще бъдат освободени, в резултат на което отправят закани против комунистите. Смъртта на др. Димитров бе посрещната от изключителното болшинство на цялата тази категория с голяма радост, заявявайки, че са се освободили от един кабинетен герой. Възхваляват Тито и Трайчо Костов и събитията, които стават във връзка с тях, те свързват с настъпилия някакъв мним край на ОФ власт. Изказванията както на затворниците, така и на въдворените се покриват. В общежитието най-активни и безогледни в изказванията си са анархистите, троцкистите, михайловистите и хората на бившия Н.Петков Съюз. Особено първите две категории са станали знаменосци на вражеската дейност в общежитието и там Тито и Трайчо Костов се издигат в Култ, като казват, че те са герои от международен мащаб, хора, които не са бягали и не са се*

[1144] В: *ДС* и политическите партии в България...

плашили от трудностите и ред подобни изказвания.[1145] *В едни свои изказвания те казват, че Турците са управлявали България 500 год. и не могли да я разтурят, обаче комунистите я разкатали (казват го в по-чинна форма) за 5 години. Непрекъснато коментират, че в България няма никаква свобода, че това е разбойническа власт. Саботират работата по обекти, като в това увличат и останалите питомци, които смятат да усъзнаят грешките си. Не един път са забелязани единици от страна на анархистите да ходят по другите групи, където между другото подстрекават, че трябва да се борят против трудовите норми и пр.“*[1146].

През 1950 г. според инструкцията за работата на служба ВЗ основното и главно средство на агентурно-оперативната работа в лагерите и затворите е агентурно-информационният апарат. Други средства и способи са контрол над кореспонденцията и използване на техническите средства за разработка на важните престъпници. Агентурният апарат се вербува от средите на политическите затворници и въдворени, с изключение на резидентите, които се вербуват от средата на административния персонал на затворите и ТВО. Забранено е създаването на агентурно-информационен апарат от средата на осъдените или въдворените за провокация, терор и шпионаж и от ръководители на контрареволюционни групи. Тъй като между политическите затворници и въдворени има лица, „които по характера на своето служебно положение в миналото и по силата на престъпната си дейност са запознати с формата и методите на агентурно-оперативната работа“, от служба ВЗ се изисква особена бдителност, конспиративност и избор на най-подходящите методи за разработка.[1147]

[1145] „Възхваляването“ на Трайчо Костов и Тито има ясно изразен антисъветски характер, както и често фиксираните от ДС в този период „вражески изказвания“, разграничаващи комунистите и смятащи, че дошлите от СССР емигранти са задушили местните комунисти и са въвели диктатура по съветски модел.

[1146] **Годишен** отчетен доклад за времето от 1 януари 1949 год. до 31 декември 1949 год. за работата на 1-ва Секция при Сектор Д.С. – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 461.

[1147] **Инструкция** за работата на служба „ВЗ“ при ДДС – МВР, утвърдена от министъра на вътрешните работи Руси Христозов на 19 август 1950 г.

На 7 април 1951 г. с писмо № 465 отдел XIII поставя пред оперативните работници в затворите и лагерите задачата да категоризират политическите престъпници по тяхната политическа окраска, служебно положение в миналото и вражески прояви в момента, за да бъдат взети на разработка и обезпечени с агентура и да се насочат правилно усилията на агентурно-оперативната работа на отдела. Към 1 юни 1951 г. това все още не е направено.

Според Заповед на министъра на вътрешните работи Г. Цанков № 9441 от 1 юни 1951 г. „За състоянието на агентурно-оперативната работа на отдел XIII и мероприятията за подобрение на работата на отдела" в ТВО „Белене", където има към 1000 *политически престъпника,* николапетковистите, които са над една пета от тях, с над 20 бивши депутати, се обслужват от трима агенти; легионерите, които са 62 души, не се обслужват от никаква агентура; анархистите са 75 души и се обслужват от двама сътрудници. По линия на николапетковистите – към 200 души – се водят само 3 разработки. По линия на легионерите – 62 души – няма нито една разработка. На полицаите – 55 души – също няма разработка. На 75 анархисти – „закоравели престъпници" – се води само една разработка. Заради липсата на активни разработки „систематически се правят опити организирано да избягат от общежитието".[1148] С тази заповед, изработена по указанията на съветския съветник в МВР, министърът на вътрешните работи нарежда до 2-3 месеца да се извършат нови целеви вербувания, всички затворници и лагеристи, представляващи оперативен интерес, и особено николапетковистките лидери да бъдат взети на активни агентурни разработки, а останалите да бъдат поставени под постоянно агентурно наблюдение; да се активизират наличните разработки с придобиване на агентура и провеждане на агентурни комбинации. Към 10 август 1951 г. в ТВО „Белене" от планираните в изпълнение на Заповед № 9441 32 вербувания са извършени 26.

Към 8 февруари 1952 г. в ТВО „Белене" ДС има 90 сътрудници и само двама резиденти. Николапетковистите не са обезпечени с ценна агентура, а наличната е

АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 783.

[1148] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 7.

периферна, не произхожда от техните среди и от ръководния им състав. Анархистите не са обезпечени с никаква агентура. В лагера и затворите често виканите от администрацията са наричани „антени“ и са отбягвани. По предложение на началника на II отделение в XIII отдел кап. Н. Ялъмов срещите с агентурата в ТВО „Белене“ стават при получаване на колетите в съседни стаи. Създават се разработки на маловажни обекти без достатъчно материали и основание. Над 70% от активните разработки в затворите и ТВО са на николапетковисти, следвани от легионери, трайчокостовисти и пр. Към този момент в ТВО „Белене“ има около 3000 въдворени, от които към 1200 са бивши членове на БЗНС – николапетковисти и гичевисти, като втората група е по-малка. Земеделците *„представляват най-голям интерес за нас, тъй като те са най-активни и непримирими врагове, които постоянно с разпространение на най-различни слухове за близка война, която ще им донесе свободата и идването им на власт, за неизбежното падане на комунистическата власт и пр. поддържат духа на своите съидейници. И не само в това се изразява тяхната дейност, но и в опити за създаване на канали и опити за бягство, които не рядко излизат сполучливи.“* През 1951 г. по агентурни сведения са били предотвратени около 25 бягства от ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“, получени са сигнали за внасяне на оръжие в ТВО „Белене“ и е започната разработка, но не било изяснено дали сигналите са верни. Забелязвало се известно раздвижване и активизиране, особено след идването на Уинстън Чърчил на власт във Великобритания, нараснали надеждите за скорошно освобождаване и смяна на властта. Повишеният дух на обектите се изразявал в тяхното държание, злостни изказвания, опити да създадат канали (връзки) навън и опити за бягство. Особено се активизирали николапетковистите, легионерите, бившите офицери, съдените от народния съд, трайчокостовистите.[1149]

Според справка от 23 март 1953 г. в ТВО „Белене“ от 4197 „престъпни елемента“ (общо затворници и лагеристи, от които 3736 *контрареволюционери)* на оперативен отчет се

[1149] **Доклад** за агентурно-оперативната работа на отдел XIII – ДС през 1951 година, 8.II.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 949.

водят 50. Секретните сътрудници са 168, от тях 32% са предадени на резиденти. Някои от секретните сътрудници не правят донесения. На затворническия I обект се намират 2000 души и въпреки че вражеските елементи там са най-активни, се разработват едва 7 души: двама на активна разработка и петима на ОНД. През януари 1953 г. в резултат на слабата работа 20 души организирали открито недоволство против режима в ТВО, поради което ръководството „било принудено да ги натовари на понтона и закотви сред реката“.[1150]

В доклад от 25 март 1953 г. за състоянието на работата в затворите и ТВО началникът на III управление – ДС полк. Богдан Думков оценява работата в ТВО „Белене“ като най-слаба. Оперативните работници под ръководството на кап. Васил Панев работят лошо, водят малко разработки в лошо състояние, плановете и мероприятията са шаблонни и не се изпълняват. От 3736 *контрареволюционери* на разработка са 50. Агентурата по тях е некачествена, такива са разработките „Лисица“, „Мариана“, „Сенко“, „Реставратор“ и мн. други. Оперативната обстановка в затворите и ТВО „Белене“ към началото на 1953 г. е следната:

„Голяма част от наказаните, макар разобличени и поставени в затвора и на острова Белене, продължават да провеждат активна вражеска дейност. Неразоръжените и с неразкрита напълно вражеска дейност търсят начини да се свържат с техните съидейници и привърженици, като ги сигнализират за това което е разкрито по тяхното следствие или търсят тяхната материална и др. подкрепа. Такива опити врага прави постоянно и по всички затвори и общежития се мъчи да създаде канали за кореспондиране, внасяне и изнасяне на непроверени материали с вражеско съдържание. Оперативният състав на отдела отбелязва известни успехи в това отношение, но все още не е разкрил всички канали, за да ги прехване и използва оперативно. [...] Вражеската дейност на затворниците и въдворените се провежда вече по-законспирирано и е по-замаскирана. Докато през 1951 г. те открито заставаха на вражески позиции и демонстративно се обявяваха против политико-превъзпитателната работа и другите мероприятия

[1150] **Справка** относно агентурно-оперативната работа в отдел IV при III управление на ДС, 23.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 67.

провеждани от страна на администрацията на затворите и общежитията, сега привидно се отказват от своите разбирания, изявяват „желание“ за вземане участие в политико-просветната работа, изпълняват нормите в производството и се стремят да бъдат „примерни“ при изпълнението на разпоредбите на администрацията. Разчитат на американска агресия на Балканите и реставрация на капитализма у нас. Но имаше известен брой контрареволюционни елементи, които открито изразяват своята вражеска дейност като саботират политико-просветната работа, разпространяват еднотипни слухове за война, за „мощта“ на империалистическия лагер и клевети срещу страните с Народна демокрация и Съветския съюз. Такава дейност развиват най-вече геметовците, гичевистите, михайловистите, бившите офицери и легионерите. [...] Осъдените тр. костовци през този период промениха на няколко пъти своето поведение, отношение и държание спрямо мероприятията на Партията и правителството. Първоначално почти всички държаха линия на „невинно“ осъдени и очакваха ревизия на техните присъди. В последствие някои от тях направиха завой, като отчитаха и подчертаваха вината си спрямо Партията и Народната власт.“[1151]

Според Думков тази промяна във вражеската линия на затворниците и въдворените се дължи на взетите административни мерки, възпитателната работа и по-голямото маневриране с наличната агентура, което се подобрило през втората половина на 1952 г.

През първата половина на 1953 г. ДС наблюдава сред затворниците в ТВО „Белене“ сближаване между земеделци и легионери, между които до този момент имало остра борба, а земеделците се заканвали, че един ден отново ще съдят легионерите. Сега под влиянието на д-р Никола Грозев легионерите започнали да се солидаризират със земеделците геметовци. Лидерите на легионерите призовавали към неизпълнение на нормата, за да не бъде непрестанно повишавана, и влияели върху включването на

[1151] Доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО – обслужвани от отдел IV-ти при Управление III-то ДС, 25 март 1953 г. От началник III управление на ДС полк. Б. Думков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 67.

останалите в затворническото съревнование, като публично демонстрирали отрицателното си отношение. Авторитетни земсисти заявявали, че политическите затворници не трябва да изпълняват нормите и нарежданията на комунистите. Някои от лагеристите открито разобличили бригаден отговорник, че е агент на Държавна сигурност, получава пари от оперативния работник и му донася. Специален оперативен интерес представляват младите затворници, особено земеделците. Те водели „свой собствен живот“, подпомагали по-бедните и ги убеждавали да не приемат назначения като просветници и дори дневални. Тези млади земеделци затворници са преместени на II обект в началото на март, тъй като „се подсмивали и доволно потривали ръце при смъртта на Сталин“. Те разпространявали слуха, че Иван Костов, Петър Сърбински и други земеделски лидери били изпратени в София, освободени под натиска на Запада, и водят преговори за съставяне на кабинет. По-късно са върнати на I обект и са разпръснати в различни бригади, но продължават своето приятелство. На 2 май 1953 г. агент „Пловдивски“ донася: „Най-свободно и спокойно всички партии си провеждат своята политика и от ден на ден стават все по-организирани и надеждата им за свобода расте. Всеки казва: „Много мина, малко остана“. Затворниците смятат, че ще има амнистия като тази в СССР и за 1 май 1953 г. очакват 25% помиловка, свободно свиждане и свободна храна. Агентът донася, че след като това не се случило, коментарите били: „Абе те стискат, но изведнъж ще пуснат“; „1953 г. донесе началото на края“, „Това положение така не ще стои. Края му се види и то скоро.“ „Успели са враговете да създадат дух почти у всички затворници“ – заключава агент „Пловдивски“.

От есента на 1953 г. една от основните цели на агентурно-оперативната работа става приобщаването на земеделците, като едно от средствата за това е разпалването на противоречията между различните земеделски крила и групи. Според Цанко Луканов ръководна роля в тази дейност има полк. Васил Дончев от Трето управление – ДС.[1152]

[1152] Цанко Луканов, който бил разпитван в лагера от полк. Васил Дончев, пише, че той бил човек на възраст, бивш политически емигрант, много добре

Като средства на агентурно-оперативната работа в лагера са използвани всички възможности на административната и превъзпитателната работа, трудовите и битовите условия. Тежката физическа работа, предназначена за политическите лагеристи от по-тежките режимни категории, лошите условия на живот, натискът за участие в политпросветната дейност са средства на разложителната работа. Освобождаването на големи групи по повод комунистически празници е използвано за извършването на вербуване и за прикриване на оперативното освобождаване на агенти. През юни 1952 г. във връзка с превъдворяването и с цел вербуване лагерът много често е посещаван от оперативни работници от София. Почти всички въдворени са викани на разпит. През декември 1952 г. оперативни работници провеждат чести разпити на „добрите производственици“ от лагеристите и някои от тях са предсрочно освободени. Разстановката по бригади, извършвана от лагерната администрация, се съгласува с оперативните работници от ДС, за да се „неутрализира влиянието на отявлените контрареволюционери“ и да бъде внедрена агентура.

Освен че обикновено възпитателите са резиденти на ДС, самата превъзпитателна работа е средство за пречупването и компрометирането на въдворените и особено на опозиционните лидери. Те трябва да бъдат принудени да изнасят лекции или обратно – да бъдат провокирани да направят *вражески изказвания* при задаването на въпроси по просветните теми. В спомените си Андрея Момерин разказва, че когато като културпросветник трябвало да подготви лекция за седмата годишнина от Сталинградската епопея (следователно през февруари 1950 г.), получил от управата листче с имената на лагеристите, които след лекцията да посочи за изказване, както и задачата да си води бележки кой как се изказва. Някои от набелязаните били Стойчо Мушанов, младежкият земеделски водач Петър Сърбински, националлибералът Думанов, уволнени

запознат с опозиционната борба на БЗНС, говорел спокойно и не реагирал на неприятните отговори, преценявал внимателно събеседника, не го притискал, но преследвал набелязаната цел. Знаел много и за Луканов, и за живота в обекта. Бил известен с прякора Лабавото, защото идвал в лагера при освобождаването на групите лагеристи.

офицери.[1153]

Едно от основните средства на разложението са дисциплинарните наказания. Лишаването от свиждане и кореспонденция цели да деморализира, прекъсвайки връзките с близките и излагайки лагериста на глад без помощ отвън. Оперативните работници смятат карцера за особено ефикасно средство, при което физическото изтощение дава възможности за вербуване. Те налагат сами дисциплинарни наказания като карцер и лишаване от кореспонденция и свиждане, което е в нарушение на правилника, но на което лагерните началници не се противопоставят. Според едно свидетелство на Тодор Хаджиниколов някои от тези мерки не са инициатива на оперативните работници. В карцера на II обект Радко Миланов, бивш шеф на ДС – Бургас, му казал, че карцирането на проф. Петко Стоянов под измислен предлог че откраднал два картофа, е по нареждане от София да бъде притиснат, а на София нареждат от Москва.

Върху лагеристите се въздейства и чрез близките им, съгласувайки тези мерки с органите на ДС по места. Александър Наков разказва, че за 4 години в ТВО „Белене“ имал само едно свиждане с майка си. Когато попитал лагерната управа защо не му се разрешава свиждане, отговорът бил, че близките му не искат да дойдат. А когато съпругата му питала в МВР, отговаряли ѝ, че Наков не е искал да я покани. Когато през 1950 г. бащата на Бойчо Огнянов се обърнал към управлението на ТВО с молба за освобождаване на 19-годишния му син, бил принуден да му напише писмо, с което да го укори и призове да се поправи. Писмото било одобрено в управлението, изпратено в лагера по служебен път и предадено на лагериста от началника на лагера с обещанието, че ще го пуснат, ако докладва кой говори противодържавни работи и кой готви бягство. След като младежът отказал, началникът му се заканил, че няма да излезе от лагера, и го изпратил в карцера за няколко денонощия без хляб и вода. Любомир Банковски разказва, че докато е в лагера, съпругата му била викана редовно в ДС – Плевен, където оперативен работник на име кап. Георгиев правел опити да я вербува с обещания за работа и квартира

[1153] **Момерин,** Андрея. От Диарбекир до Белене и по-нататък: Пътят на габровската фамилия Момерин. София, Делова седмица Консулт, 2005.

в Плевен, постъпване на двете им деца в гимназия, а след това и в университета, и със заплахи, че никога няма да излезе от селото, в което е изселена, няма да получи работа, децата няма да получат образование, а мъжът ѝ няма да излезе от „Белене“. Родителите и съпругите на затворници в „Белене“ са гонени от ТКЗС, оставайки без никаква материална помощ.[1154] Лиляна Пиринчиева пише, че на лагериста постоянно се напомня, че поведението му се отразява върху съдбата на близките му, и това е едно от най-йезуитските средства за пречупването му.

И обратно, освобождаването или превъдворяването на лагериста зависи и от поведението на близките му: *„При изпращане или освобождаване на лица от ТВО в района на Пловдивски окръг, от органите на ДС и отдел „В.З.“ при МВР са допуснати съществени слабости. Така например в окръга не се води никаква отчетност на изпратените и освободените от ТВО лица, за поведението на техните близки, за срока на въдворяването и пр. Поради това са допуснати случаи да се превъдворяват лица без основания, други да се освобождават, въпреки че за тях се изпращат от околиите данни за вражеските прояви на техните близки, а има и случаи, когато лица стоят в ТВО повече от определения срок, без да се държи сметка за това. [...] След изтичане срока на въдворяване до отдел „ВЗ“ са отправяни няколко пъти писма с мнение да бъде освободен, тъй като близките му имат добро държание спрямо народната власт. [...] Констатирани са също така много случаи, когато отдел ВЗ освобождава лица от ТВО, въпреки че близките им продължават да развиват активна вражеска дейност.“*[1155]

* * *

Лагеристите остават обект на оперативен интерес и след освобождаването си.

Инструкцията „Видове антинародни прояления провеждани от вражески елементи, които трябва да бъдат взети на оперативен отчет“ от 1 юни 1947 г., подписана от

[1154] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. БНТ, 1993.

[1155] **Справка** относно допуснати нередности от окръжното управление на ДС гр. Пловдив и отдел „В.З.“ при МВР по отношение въдворяването, 1950 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 145.

директора на Държавна сигурност Руси Христозов, посочва като подлежащи на задължително вземане на оперативен отчет в категорията „Засегнати от Народната власт лица“ като точка „г“ *освободените от трудово-възпитателните общежития.*"[1156]

Във връзка с освобождаването на лагеристите от ТВО „Белене“ през август 1953 г. министърът на вътрешните работи издава Заповед № 174 освободените от ТВО „Белене“ и затворите да бъдат приведени в известност, някои да бъдат взети на оперативен отчет, да бъде инструктирана и насочена проверената агентура за наблюдение на освободените лица и да се провеждат активни мероприятия за дискридитиране и разложение на една част от тях. В изпълнение на заповедта отделение ВИ изпраща на окръжните управления списъци на освободените от ТВО „Белене“, които трябва да бъдат доведени до знанието на околийските управления.[1157]

Заповед № С-276 от 10 октомври 1953 г. обявява нова *Инструкция по оперативния отчет в поделенията на ДС на Министерството на вътрешните работи на НРБ*[1158] и задължава началниците на управления и отдели в ДС и на окръжни управления и техните заместници по ДС да прочистят оперативния отчет от незначителни дела. Без да бъдат изрично посочени, бившите лагеристи попадат неизбежно в някоя от категориите на оперативния отчет, на които задължително се завежда ЛАР (лична активна разработка), наблюдателно дело (при липса на данни за настояща активна вражеска дейност) или отчетно дело (първоначален спомагателен отчет по съответните линии, при който лицата не се разработват и не се осигуряват с агентурно наблюдение) като трайчокостовисти, анархисти, ръководни и редови членове на „фашистки организации“, ръководни и редови членове на „буржоазни партии“, офицери от войската на Царство България, бивши чиновници от държавния апарат на Царство България, бивши индустриалци, банкери, фабриканти, търговци и предприемачи, бивши разузнавачи и контраразузнавачи, бивши полицаи и жандармеристи, бивши полицейски

[1156] В: *ДС* – структура и основни документи...
[1157] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 5, а.е. 36.
[1158] В: *ДС* – структура и основни документи...

агенти, членове на ВМРО, висши православни, католически и протестантски духовници, кулаци, членове на семействата на изменници на родината и невъзвращенци, белоемигранти, завършилите чужди колежи, изключените по политически причини студенти. Отчетно дело се завежда и на лицата над 18-годишна възраст, родителите на които са репресирани от органите на народната власт за вражеска дейност.

1956-1959

След закриването на ТВО „Белене“ оперативният състав остава в затворническото общежитие вече като „Група за Белене“ в състава на отделение „Агентурно-оперативно“ при отдел „Затвори“ – МВР. Щатът на групата за 1954 г. е 4 оперативни работници: зам.-нач. на отделение, ст. разузнавач, разузнавач и мл. разузнавач. През 1956 г. същият оперативен състав минава на щат към 30 „Белене“ при ОУ МВР – Плевен. Щатът на ДС групата включва и трима сержанти – ст. контрольор, контрольор и мл. контрольор, както и един волнонаемен машинописец.

Началник на група през 1954 г. и зам.-началник на отделение през 1955 и 1956 г. продължава да бъде **Филипов,** най-вероятно до лятото на 1956 г. Инж. Георги Василев, който пристига като затворник в „Белене“ през ноември 1953 г., е приет на II обект от началника на ДС кап. Филипов. Негов заместник бил Горанов, а друг оперативен работник – лейт. Блажо Стойчев. Според инж. Василев след XX конгрес на КПСС само за няколко седмици са сменени най-грубите и жестоки надзиратели, както и милиционерите, извършили убийства на затворници. Сменени са и кап. Филипов и лейт. Блажо Стойчев, които се отличавали с много грубото си отношение към политическите затворници. Крум Хорозов, който е затворник на II обект от май 1954 г. до октомври 1955 г., посочва Филипов като началник по режима от ДС. Според Димитър Куманов, политически затворник в „Белене“ към 1954-1955 г., началник ДС в затвора е майор Филипов, а негов заместник е ст. лейт. Блажо Пенев.[1159]

Блажо Стойчев, Борис Митев и **Борис Тричков**

[1159] **Българският** ГУЛАГ..., с. 168.

остават като оперативни работници в затвора след закриването на ТВО. Към 12 юни 1956 г. ст. лейт. Борис Тричков е вече зам.-началник на отделение ДС в затвора[1160], очевидно на мястото на Филипов, но през втория лагерен период името му не се среща.

През 1957 г. групата ДС минава на щат и ръководство към ТВО „Белене" и се състои от зам.-началник на отделение, ст. разузнавач, разузнавач и разузнавач по линия на НМ, както и двама контрольори на кореспонденцията и машинописец. Към април 1957 г. лейт. Борис Митев е зам.-началник на отделение ДС. Заети са само 2 места на оперативни работници – в доклад от 4 декември 1957 г. началникът на лагера Георги Куманов съобщава, че *контрите* са обслужвани от инспектор Борис Митев и началника на лагера, а другият оперативен работник работи по *криминалните* лагеристи, тъй като предвиденият оперативен работник по линия на НМ не е назначен.[1161] Според *Сведение за въдворените по криминална линия в ТВО Белене към 20 февруари 1957 г. и справка за някои техни прояви* от 15 март 1957 г. в началото на годината не е имало оперативен работник по линия на НМ, а след това е назначен о.р. Георгиев.[1162]

През 1958 г. щатът на групата ДС се увеличава на двама зам.-началници на отделение (инспектори), 2 ст. разузнавачи ДС, 1 разузнавач ДС, 1 разузнавач НМ, двама контрольори и една машинописка. А с промени в щата от 28 април 1958 г. са добавени длъжностите 1 разузнавач ДС и 1 следовател НМ.[1163]

Според доклад на началника на лагера от 4 ноември 1958 г. в поделение 0789 – МВР, с. Белене, има оперативна група от 5 оперативни работници и 2 зам.-началници на

[1160] **Донесение** от 12 юни 1956 г. по линия на легионерите в затвора. – В: *Адът.* Лагерите и затворите..., с. 287.

[1161] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВР, с. Белене, Свищовско, за периода от 15 XI 1956 г. до 1 IX 1957 г., разгледан от Следствения орган в заседание VII-Т.5,14.11.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 328.

[1162] От началото на март 1957 г. Георгиев заедно със заместник-началника на Криминален отдел към ДНМ провеждат разпити на криминалните, които играели хазарт, и набелязват лагеристи, които ще бъдат вербувани за работа след освобождаването или ще бъдат използвани в лагера за разкриване на извършени преди това престъпления и за долавяне на слухове за бягство. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 26, оп. 1, а.е. 436.)

[1163] **Заповед №** К-732. АКРДОПБГДСРСБНА – **М.** ф. 10, оп. 5, а.е. 495.

отделение (инспектори). Двама о.р. обслужват затвора и са на ръководство към единия от инспекторите. Другите трима са на ръководство към втория инспектор. От създаването на лагера групата е на контрол и помощ към ОУ МВР – Плевен и не е била на пряко ръководство и отчет към по-висша инстанция, не е правено цялостно обследване на дейността освен едно изслушване на доклад от Колегиума при МВР през есента на 1957 г. Началникът Тричков предлага групата ДС да се обособи в отделение, като едната инспекторска длъжност се повиши в началник на отделение.[1164] Зам.-началник на отделение за агентурно-оперативната работа в ТВО продължава да бъде ст. лейт. Борис Митев. В спомените си за потушаването на протеста на неосвободените лагеристи през септември-октомври 1959 г. Васил Урумов – Чико споменава като о.р. и „капитана от ДС **Цаков“.**[1165]

През 1959 г. групата ДС става отделение ДС и длъжността на един от зам,- началниците на отделение е повишена в началник на отделение. Отделение ДС има състав: началник на отделение ДС, зам.-началник на отделение ДС, двама разузнавачи ДС, двама старши разузнавачи, един разузнавач НМ, един следовател НМ, един ст. контрольор (сержант ДС), един контрольор (сержант ДС) и един машинописец. Отделението обслужва концлагера и затвора.

За разлика от първия лагерен период, сега началникът на лагера ръководи оперативните работници и в лагера, и в затворническото общежитие и отчита агентурно-оперативната работа с доклади до отд. ВИ и зам.-министъра на МВР по ДС Мирчо Спасов. Отдел „Затвори“ при Министерството на правосъдието се обръща към него с искане за доклади от оперативните работници към затвора. Ръководство и контрол върху работата осъществяват ОУ МВР – Плевен и отд. ВИ. От централните поделения на ДС най-пряко отношение към работата в лагера има управление III – ДС, което осигурява агентура и оказва помощ в разработките. Вербуването в лагера се провежда

[1164] **Справка** относно състоянието на агентурно-оперативната работа в поделение 0789 – МВР с. Белене, за периода от основаването му до сега. От нач. поделение 0789, 4.11.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

[1165] **Българският** ГУЛАГ..., с. 331.

от оперативните работници при ТВО „Белене“, както и от ОР от окръжните управления на МВР и централните поделения на ДС. Според докладите за агентурно-оперативната работа окръжните управления не изпращат справки за въдворените и насоки за разработването им, спират да се интересуват от тях след въдворяването и не изпращат оперативни работници за наблюдение на поведението и превъзпитанието им. Често предлагани за освобождаване поради добро поведение са отхвърляни категорично от окръжните управления в Коларовград, Русе, Плевен, Търново, Пловдив и София, а предлагани от лагерната администрация за превъдворяване са освобождавани по предложение на окръжните управления – несъгласуваност, която „пречи на лагерната администрация при превъзпитанието на въдворените“. Всички получени от разработките материали с оперативна стойност се препращат на поделението на МВР, което е поискало разработване, за съгласуване на следващите действия.[1166]

В първите месеци ДС не разполага с никакви агенти в концлагера и лагерното ръководство поставя въпроса за изпращане на агентура. На съвещание на ръководството на МВР, на което присъстват началникът на ТВО и ръководители от III управление – ДС, е съгласувано с различните поделения колко и каква агентура да бъде изпратена и каква да се вербува на място. След съвещанието е изпратена *ценна агентура* по линия на III управление и е поставено началото на агентурно-оперативната работа. Изпратените 11 агенти са по един от Бургаски, Коларовградски, Търновски, Хасковски окръг и II управление МВР – София и по трима от Старозагорски окръг и III управление МВР – София. На място в лагера различните управления вербуват нови 5 агенти: II управление МВР – София, Варненски и Пловдивски окръг по 1 и Хасковски окръг – 2. Оперативният състав на ТВО вербува 3 души – по 1 от Софийски, Варненски и Пловдивски окръг, а към септември 1957 г. е набелязал и подработил за вербуване други 35 души: по 1 от Бургаски,

[1166] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

Варненски, Врачански, Коларовградски и Хасковски окръг, 2 от Плевенски окръг, по 3 от Пловдивски и Благоевградски окръг, по 5 от Русенски и Старозагорски окръг и 12 от Софийски окръг. Набелязаните *кандидати за вербуване* предварително се използват като *доброволни заявители* и се проверяват в процеса на работата, след което вербуването се съгласува със съответните управления на МВР и тогава се пристъпва към него."[1167]

До края на 1957 г. оперативните работници в лагера вербуват общо 7 агенти по линия на ДС и НМ.

При въдворяването на хулиганските групи през януари-февруари 1958 г. ръководството на концлагера предлага да се изпратят и няколко секретни сътрудници, „за да започне разработването им веднага“."[1168] През 1958 г. с увеличаването на оперативната група се увеличава и вербуването. През първото шестмесечие на 1958 г. оперативните работници на лагера вербуват 22 агенти по линия на ДС и НМ. Извършени са и други вербувания съвместно с представители на различни поделения на МВР в страната. През първото шестмесечие на 1958 г. на връзка към оперативния състав е имало 61 агенти и над 40 доверителни връзки; 28 агенти са освободени с изтичане на срока или предсрочно и в края на отчетния период в лагера има 33 агенти. Всяка бригада е осигурена с необходимия брой агенти в зависимост от обектите в нея. От откриването на лагера няма изключени агенти или преминали на вражески позиции. Към юли 1958 г. все още няма сформирани резидентурни групи."[1169]

От откриването на концлагера до края на ноември 1958 г. оперативните работници в него извършват 22 ценни вербувания по линия на ДС и 28 ценни вербувания по линия на НМ.[1170]

[1167] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР е. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI. 1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1168] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1169] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание с участието на зам.-министър Мирчо Спасов.

[1170] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско.

От 1959 г. оперативният състав работи по перспективни планове, като се старае да ги преизпълнява. Вербуванията се предлагат от зам.-началника на отделение ДС със съгласието на началника на лагера Тричков и се утвърждават от окръжния началник на МВР. За времето от 5 декември 1958 г. до 31 март 1959 г. са запланувани 28 вербувания, а са вербувани 34 агенти и 2 резиденти. Обезпечени са е агентура 20 обекта, водещи се на различен вид отчет, и за всички тях има агентурни донесения. Във всяка бригада има поставени от 1 до 3 агенти и доверителни връзки (ДВ). Като много ценни се очертават агентите „Първан“, работещ по БЗНС(о), „Планинец“ – по немско разузнаване, „Благо“ и „Асенов“ – по турско разузнаване.[1171]

За второто тримесечие на 1959 г. трябва да бъдат извършени вербувания: на бивш легионер; по линия на турско малцинство; по линия на бивши полицаи; по линия ратници; 4 вербувания на криминални от I обект; вербуване от средите на затворниците на III обект; 4 вербуване от криминалните на II обект; 2 вербуване от средите на враждебно настроените жени; вербуване от средите на затворниците, работещи на рибното стопанство край с. Белене; вербуване на агент (криминален) по обект на ОНД; вербуване на агент из средите на затворниците в коларската бригада на 7-и обект; вербуване на агент по ОНД по линия на кулаци. Да бъде извършена проверка за изясняване честността на 5 агенти.[1172] Планът за второто тримесечие е преизпълнен и вместо планираните 19 вербувания са извършени 24.[1173]

За третото тримесечие на 1959 г. се планират 18 вербувания: на един легионер; на агент по линия на реакционна интелигенция; на агент по линия на реакционно турско малцинство; на 4 агенти с цел

АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[1171] **Доклад** относно изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за времето от 5.XII.1958 год. до 31.111.1959 год., 28 март 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

[1172] **План** за работата на оперативния състав при поделение 0789 – МВР с. Белене за времето от 1 април до 30 юни 1959 година. 28 март 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1517.

[1173] **Информация** за изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за II-рото тримесечие на 1959 година, 1 юли 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

обезпечаване с агентурно наблюдение вражеския и криминалния контингент на I и III обект; 4 вербувания на криминални на II обект; вербуване сред вражески настроените въдворени жени; вербуване по ОНД; на 1 агент сред затворниците, работещи на обект „Рибно стопанство“; на 2 агенти сред затворниците, работещи в 7-а и 8-а бригада на V обект; 2 вербувания сред затворниците, работещи на обект ДЗС „Сталин“ край Свищов. Планира се проверка на честността на агентка, за която има сигнали, че се е разконспирирала и не е искрена.[1174]

Държавна сигурност няма голям успех с вербуването на политически лагеристи, особено сред легионерите и анархистите. В доклад от 23 май 1957 г. зам.-началникът на отделение ДС пише за групата на легионерите: *„Сред тях досега нямахме агенти и по тая причина не сме доловили по-конкретните им замисли и намерения. Напоследък е проведено мероприятие и е поставен сред тях агент „Петър“,* а за групата на анархистите: *„Досега по агентурен път не са придобити данни за някои прояви от тяхна страна.“*[1175] Към септември 1957 г. ДС разполага в концлагера с 10 агенти по линия на БЗНС опозиция, 4 агенти по линия на офицери, 1 агент по линия на легионери и 6 „по линия на останалите“.[1176] В края на септември 1957 г. началникът на III управление на ДС Думков прави бележка върху отчетния доклад на началника на лагера за агентурно-оперативната работа по линия на ДС: *„Работата по придобиване на агентура сред анархистите и легионерите не е привършена. Особено важно е да се подработят и придобият с.с сред анархистите.“*[1177] През март 1959 г. началникът Тричков докладва на началника на отд. ВИ: *„Заплануваните вербуване по линия на легионери 1 агент и по линия на*

[1174] **План** за работата на оперативния състав при поделение 0789 – МВР с. Белене за времето от от 1 юли до 30 септември 1959 година, от Тричков до нач. отд. ВИ, 2 юли 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1517.

[1175] **Строго** секретна справка за настроенията сред въдворените контрареволюционери в поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за времето от 8 април до 20 май 1957 г., Белене, 23 май 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1530.

[1176] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[1177] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

анархисти също 1 агент не изпълнихме поради липса на подходящи кандидати от тия линии. Трябва да отбележим обаче, че през цялото време сме работили по някои въдворени произхождащи от тези линии, с цел политическото им разоръжаване и довеждането им до вербуване. [1178]

В процеса на подработването за вербуване оперативните работници изпращат до местните органи на ДС предложения за съгласувани мероприятия и някои вербувания се провалят, защото окръжните и околийските управления на МВР не провеждат предложените мероприятия.[1179]

Не са рядкост случаите на принудени да подпишат декларация за сътрудничество лагеристи, които не дават донесения или се разкриват пред другарите си, а някои дори открито отказват да работят за Държавна сигурност. Началникът Куманов докладва, че към септември 1957 г. добре са се справили с възложените им задачи агентите „Петров“, „Райков“, „Тошо“, „Трендафил“, „Караджата“, „Везиров“, „Петър“, „Стоянов“ и др., но има и такива, „които не дават никаква работа“: агентите „Мороза“ и „Владимиров“, изпратени от МВР – Стара Загора, и „Стоян“, изпратен от МВР – Коларовград. *„Характерен е случая с агент „Киро ", който при среща заяви определено, че не желае да работи и отказа си даде в писмена форма. Последния ни е изпратен от МВР – Стара Загора.“*[1180] Началникът на Трето управление Думков настоява да се прецени каква вреда на оперативната работа може да нанесе изпращането от Стара Загора и други поделения на нечестна агентура и използването ѝ. [1181] През второто тримесечие на 1959 г. от заплануваната проверка на честността на петима агенти са проверени двама (другите трима били освободени) и агент „Зарко“ е изключен за предателство и взет на разработка. Получени са сигнали за

[1178] **Доклад** относно изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за времето от 5.XII.1958 год. до 31.III.1959 год., 28 март 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

[1179] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1180] Пак там.

[1181] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 12, оп. 1, а.е. 1589.

разконспириране на 3 нововербувани жени. Извършена е проверка и се установило, че две от тях споделили със свои близки въдворени. Лагерът уведомил II управление – ДС, което извършило вербуването, а за третата жена проверката продължава към момента на написване на доклада."[1182]

Срещите с агентурата са трудни, тъй като през повечето време лагеристите са заедно. Получаването на донесения и поставянето на задачи става на *зашифровани срещи* на обекта или в щаба на концлагера, като агентът е включен в група с призовка. В щаба агентите имат време да направят писмени донесения. На обектите срещите се правят чрез комбинации: използване на сблъсъци между лагеристите, изпращане в наказателна килия и привикване на групи въдворени за *опознаване.* На срещите присъства понякога началникът на лагера, както и офицери от центъра, най-често от Трето управление. Получаването на писмени донесения става и чрез тайници. Агентите излагат и лични въпроси и им се разрешават допълнителни писма, колети и парични записи, на някои са давани парични средства. В края на ноември 1958 г. „все още не са преодолени трудностите по въпроса за срещите с агентурата“.[1183] През юли 1958 г. началникът Тричков докладва, че се прилагат всички изисквания за правилното ръководство и възпитание на агентурата, интересуват се живо от нуждите на агентите и се удовлетворяват техните искания, без да се нарушават принципите на лагерната работа, на някои агенти дават парични възнаграждения, по негласен път им е разрешавано да получат и изпратят извънредни писма. Но недостатъчно са провеждани контролни срещи от по-отговорни другари и някои от агентите давали информация без оперативна стойност.[1184] Към края на март 1959 г.

[1182] **Информация** за изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за II-рото тримесечие на 1959 година, 1 юли 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

[1183] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[1184] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание с участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3. а.е. 948.

Тричков докладва, че наличната агентура и ДВ са срещани редовно, в резултат на което са получени ценни донесения."[1185]

Работата с агентите цели подготвянето им за дейност след освобождаването. Тричков посочва създаването на перспективна агентура като една от главните задачи на агентурно-оперативната работа: *"В агентурно-оперативно отношение активно да ги разработваме, да създадем из тяхната среда качествена и с перспективи агентура, да ги изолираме и обезвредим политически".*[1186] *„С вербованата агентура в ТВО се е работило системно, упражнявало се е правилно ръководство и възпитание на същата и след като се е преценило, че даден агент е достатъчно укрепнал и заангажиран, се е излизало с предложение за освобождаване и предаване на съответните поделения на МВР""*[1187] Още в концлагера агентурата се насочва към обекти, по които ще работи и след освобождаването. През юли 1958 г. Тричков докладва, че след като вербуването е съгласувано със съответните поделения на МВР и е дадена линията на поведение и задачите за изпълнение, *„стремили сме се нововербованата агентура да я насочваме към обекти, по които ще може да работи и след освобождаването им от ТВО."* В докладите си лагерната администрация се хвали с качеството на своите агенти. Окръжният началник на МВР-Варна на място в ТВО „Белене" заявил, че агентът, вербуван в лагера и предаден му след освобождаването, вършел работа за 15 техни агенти. Такива отзиви имало и от Пловдив, София и другаде.[1188] В края на ноември 1958 г.

[1185] **Доклад** относно изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за времето от 5.XII. 1958 год. до 31.111.1959 год., 28 март 1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

[1186] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание е участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3. а.е. 948.

[1187] **Справка** относно състоянието на агентурно-оперативната работа в поделение 0789 – МВР с. Белене, за периода от основаването му до сега. От началник поделение 0789, 4 ноември 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

[1188] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание е участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3,

справка съобщава, че за по-голямата част от освободената агентура се получават високи оценки от поделенията на МВР, на които е предадена, като Разлог, Търново, Благоевград, Русе, Варна и др. Същевременно се предлага нововербуваната агентура да бъде освобождавана след основна проверка на честността ѝ към службата, „а не както досега в някои случаи вербуват го и веднага освобождават“.[1189]

Не всички обекти са обезпечени с агентура както поради недостиг на агенти, така и заради стопанската дейност и движението на въдворените: *„Характера на работата налагаше известно текучество. Някои хора биваха премествани от един обект на друг, някоя от агентурата се освободи преждевременно, някои от обектите се изпратиха на работа, където беше нецелесъобразно да се изпраща агент след тях. Това особено затрудни оперативния състав сега, когато в последно време някои от въдворените бяха изкарани на работа извън острова, като в селата Драгомирово, Муселиево, градовете Свищов, Никопол, София и т.н.“*[1190] Стремежът е във всяка бригада да има един до трима агенти или доверени лица. Разместването по бригади и звена, както и по легла в бараката трябва да осигури всеки от най-активните обекти да се наблюдава агентурно, а към по-интересните обекти се насочва агентура за конкретното им разработване. Разместването служи и за дезинформиране за действащата в бригадата агентура и за разбиване на групите политически съмишленици. В доклад от 23 май 1957 г. зам.-началникът на отделение ДС пише: *„От срещите, които проведохме с агентите: „Райков“, „Петров“, „Тошо“ и „Петър“ се установи, че въдворените контрареволюционни елементи, особено бившите земеделски опозиционери, сериозно са отпочнали действия за разкриването на нашата агентура в обекта. [...]* С *оглед правилната разстановка и зашифровка на наличната агентура и за създаване условия за по-пълното наблюдение на обектите, бяха разстановани*

а.е. 948.

[1189] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

[1190] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

въдворените от цялата чета по бригади и помещения и бяха разбити оформилите се до сега групички, като на всеки въдворен по конкретни наши оперативни съображения беше наредено чрез администрацията на поделението, къде конкретно да спи, в коя бригада и звено.“[1191]

В самото начало оперативната работа се свежда до привикване и опознаване на въдворените. При пристигането на лагеристите в края на 1956 г. са изпратени *„кратки справки, които отразяваха в миналото вражеската им дейност, главно поведението им и държанието по време на унгарските събития“.* Въз основа на тези справки са открити дела за всеки от политическите лагеристи. За повечето обаче няма никакви други материали, а за останалите данните за *вражеска дейност* се изясняват само от един агент и това затруднява воденето на *беседите* и не позволява *разобличаването* на разработваните. Към септември 1957 г. активно се разработват някои от земеделските лидери: Христо Стоянов, Константин Муравиев, Стоян Божков, Иван Титев, Страти Тодоракиев, Рачо Домусчиев и др."[1192]

Към 1 юли 1958 г. в лагера има 2726 въдворени, от които 2424 по линия на НМ и 272 по линия на ДС. От въдворените по линия на ДС „още от вън“ са се водили на активна разработка 22 души и на отчетно-наблюдателно дело 69 души. По линия на НМ по писма на различни служби за изясняване на сигнали са разработвани 53 въдворени. През шестмесечието агентурно са наблюдавани 91 обекта, като наблюдението е било обезпечено 100%. Обектите на разработка – 22 души (а според таблицата – 23 души), са обезпечени с агентура 60%. Обектите на ОНД – 69 души, са обезпечени с агентура 100%. Разработките на ДС са по следните линии:"[1193]

	ОНД	активни разработки

[1191] **Строго** секретна справка за настроенията сред въдворените контрареволюционери в поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за времето от 8 април до 20 май 1957 г., Белене, 23 май 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1530.

[1192] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1193] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

БЗНС (о)	20	5
Легионери	7	1
Анархисти	4	-
Царски офицери	3	1
Вражеска агитация и пропаганда	19	2
ВМРО	-	2
Цанковисти	1	-
Бивши полицаи	1	1
Опозиционни младежи	1	1
Отец Паисиевци	1	-
Православно духовенство	-	2
Бивши хора	3	1
Гръцко разузнаване	1	2
Немско разузнаване	2	-
Американско разузнаване	-	2
Изменници на родината	3	1
Италианско разузнаване	-	1
Демократи	1	1
Гичевисти	1	-
Френско разузнаване	1	-

Според доклад на Тричков от откриването на концлагера до края на ноември 1958 г. са водени дела за оперативно наблюдение и активни разработки по следните линии (данните се разминават с доклада за юли 1958 г. и най-вероятно те не са за целия период, а са към ноември 1958 г.)[1194]:

	ОНД	активни разработки
По линия на БЗНС (о)	17	11
По линия на легионерите	6	5
По линия на офицери	4	-
Американско разузнаване	1	1
Турско разузнаване	20	15
Гръцко разузнаване	5	2
Анархисти	3	-
Демократи	1	-
Френско разузнаване	1	1
Италианско разузнаване	1	1
Бивши хора	3	-
ВМРО	-	2

[1194] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО Белене, Свищовско. Без дата, края на 1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

През второто шестмесечие на 1958 г. нарастват разработките по линия на турското разузнаване. *„През отчетния период беха въдворени и една внушителна група турци. Останалите въдворяни смятат, че тях ги въдворяват затова защото са изявили желание за изселване в Турция. За самите турци първоначалния период беше период на опознаване. Още с идването им, болшинството от тях са посрещани и предупреждавани от по-рано въдворените турци, че те трябва да се пазят, да си затварят устата да не говорят много, защото тук имало агенти на Държавна сигурност, които всичко донасяли. Получават се вече агентурни данни, че някои от тях при задържането не са си признали изцяло вражеската дейност, а освен това са укрили вражеската дейност на други турци, които и сега са навън. Някои от тях правят изказване, че щом бъдат освободени, наново ще направят опит за изселване, ако по тоя начин не успеят – ще избягат.“*[1195]

Основни обекти на агентурно-оперативната работа на ДС в концлагера са групите на земеделците, легионерите и анархистите. Наблюдава се склонността им към компромис или непримиримостта им, групирането около лидери, разделенията в групите и отношенията между тях. Най-сериозни усилия се насочват към опозиционните земеделци. ДС ги дели на три подгрупи: приобщаващи се (в резултат на разложителната работа), геметовци и гичевисти. Още през 1954- 1955 г. ръководството на МВР поставя като основна задача пред органите на ДС в затворите разложението на бившите опозиционери и главно на земеделската опозиция, но също и на останалите *контрареволюционери.*[1196] През септември 1957 г. началникът на лагера Георги Куманов определя така задачите на агентурно-оперативната работа по линия на ДС: *„Органите на ДС при поделение 0789-МВР с. Белене, Свищовско, въоръжени с решенията на Политбюро на нашата Партия за работата на органите на МВР от 1953 и 1957 години, ръководейки се от указанията и заповедите на*

[1195] Пак там.

[1196] **Доклад** (схема) за състоянието на агентурно-оперативната работа на оперативния състав при отдел „Затвори“ – МВР за отчетната 1956 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3. а.е. 948.

ръководството на МВР, се заеха с важната задача да разработват въдворените в поделението врагове, а също така и да водят разложителна работа сред онези от тях, които по своя класов произход стоят по-близко до трудящите се у нас.“[1197]

В началото *най-закоравелите* между политическите лагеристи провеждали агитация, че няма законово основание за въдворяването им и скоро ще бъдат освободени. Получаването на заповедите за въдворяване обаче променило нагласите и било използвано за провеждане на разложителна работа и подхождане към вербуване на нова агентура.[1198] Разложителната работа започва с *опознавателните беседи: „Започна се индивидуална разложителна работа в процеса на личните срещи с отделните въдворени [...] заостри се вниманието по прегледа на кореспонденцията и колетните пратки.“* Контролът върху кореспонденцията на въдворените трябва да разкрие техните връзки, възгледи, минала дейност, замисли.

Освобождаването е едно от средствата на разложителната работа. В доклад от 23 май 1957 г. зам.-началникът на отд. ДС пише: *„Ще се подберат и излезе с предложение за освобождаването на 5-6 земеделски опозиционери, с оглед да се окаже разложително въздействие върху останалите въдворени. Тези лица ще бъдат из средата на най-примерните, най-лоялните към ОФ и честни лица.“*[1199] В доклада си от септември 1957 г. началникът Куманов предлага за целите на агентурно-оперативната работа и за засилване на разложителната работа и вербуването освобождаването да става, като се държи сметка за поведението на въдворените, а предсрочното освобождаване – само след съгласуване с отделите и управленията в центъра; да се забрани на околийските управления да разрешават свиждане с

[1197] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 – МВРс. Белене. Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, ой. 1, а.е. 1589.

[1198] Пак там.

[1199] **Строго** секретна справка за настроенията сред въдворените контрареволюционери в поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за времето от 8 април до 20 май 1957 г., Белене, 23 май 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1. а.е. 1530.

близките при изпращане на въдворените на дела в съдилищата; да се разреши свиждане на контрареволюционерите само по оперативни съображения."[1200]

Друго средство е натискът върху и чрез близките на лагеристите. Той се прави съвместно с местните органи на МВР. В доклада от септември 1957 г. началникът на лагера Куманов пише: *„Съгласувано със съответните окръжни управления и отдели някои от въдворените започнаха да получават писма от близките си със съдържание и даване указания да бъдат изпълнителни и послушни, за да бъдат по-скоро освободени, тъй като семействата им страдат навън. Писмата от подобен род се предаваха лично от нас, като се използуваха за разложителна работа.*[1201] В бележките си по този доклад началникът на III управление Богдан Думков подчертава ролята на външните поделения на ДС в разложителната работа: *„Трябва да се отрази каква помощ е искана и каква работа са дали външните поделения на ДС на чиито райони се намират близките идейни и други връзки на въдворените. Добива се впечатление, че съгласуваността между ТВО и външните поделения на ДС не е на необходимата висота. Това конкретно трябва да се обоснове в доклада. Търсят ли помощ работниците по ДС в ТВО от външните поделения и каква помощ им е оказана."*[1202] През юли 1958 г. началникът Тричков също докладва: *„Използувана бе част от входящата и изходящата лична кореспонденция на въдворените съгласувано със съответните поделения на МВР за разложителна работа."*[1203]

Като средство за деморализиране Държавна сигурност прави опити да разтрогне семействата на лагеристите. В спомените си Христо Запрянов описва случай със студент по медицина, който получавал редовно колети и писма от

[1200] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789-МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1201] Пак там.

[1202] **АКРДОПБГДСРСБНА**-М.ф. 12. оп. 1, а.е. 1589.

[1203] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание с участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

съпругата си, но внезапно кореспонденцията секнала и 10 месеца по-късно лагеристът получил призовка за бракоразводно дело. След завръщането си от окръжния съд лагеристът разказал, че успял да разговаря с жена си и научил, че била заплашвана, че ще загуби работата си, ако не се разведе. След като не се поддала, нейните писма били връщани с бележка, че съпругът ѝ вече е получил от любовницата си позволеното съгласно режима писмо. Накрая ДС изфабрикувала иск за развод от името на лагериста. Съпрузите изяснили това в съда и делото било прекратено.

За целите на разложителната работа след първите няколко месеца е създаден просветен актив от средата на въдворените, „които се признават за виновни" – основно членове на опозиционния БЗНС. Създаването на просветния актив става с участието на зам.-началника на отдел V при управление III – ДС (отд. I в отдел V е „Земеделска опозиция и БЗНС") полк. Дончев. *„Сформирането на просветния актив се използва също за водене на индивидуална разложителна работа сред въдворените, като за целта се изнасят беседи от подобен род. В резултат на индивидуалната разложителна дейност, водена от просветния актив, който бе подхранван от наша страна, една група от около 50 човека изхождаща от различни политически групировки излязоха с писмени изказвания, че те отчитат своята вина и са правилно въдворени, но все още малцина говорят за провиненията си."*[1204] В края на ноември 1958 г. лагерната администрация предлага да бъде създаден културсъвет, „който ще представлява връзката между администрацията и въдворените и посредством него ще се провежда открита разложителна дейност".[1205]

Индивидуалните писмени декларации, с които земеделците осъждат досегашните си *погрешни и вражески позиции* и се приобщават към ОФ, най-често се подписват на специални събрания. Тези декларации са изпращани на отделение ВИ. В края на март 1959 г.

[1204] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1205] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

началникът Тричков съобщава на началника на отд. ВИ: *„С помощта на агентурата и честите срещи с лидера [...] можахме да го доведем до положение да излезе с декларация за приобщаване към народната власт. Такава бе написана от [...] и изпратена на отделение „В.И.“ДС гр. София.“*[1206] Същевременно от агентите си ДС разбира, че някои от подписалите писмени изложения за приобщаване към ОФ смятат това за „временно явление до тяхното освобождаване“.[1207]

Груповата разложителна работа си поставя за цел да разбие политическите групи, като изостри противоречията в тях, посее недоверие и компрометира лидерите им, както и да не позволи съюзяване на различните групи: *„Ударението на работата се слагаше главно по агентурен път да се установи каква е линията на поведението на различните групи и различните контрареволюционни елементи и в зависимост от това съгласувано с управленията, от където са изпратени, се работи през целия период за разработването на най-злостните от тях, разложението и вербуването на тези, които се подаваха на това. В резултат на проведената агентурно-оперативна работа се получиха данни за съществуването на някои политически групировки.“"*[1208]

Основен обект на разложителната работа са трите земеделски групи, но към септември 1957 г. оперативният състав възнамерява *да пренесе процеса на разложението* и в редовете на другите политически групировки, което било по-лесно осъществимо, защото вече разполагали с много повече данни за поведението и държанието на въдворените, а освен това положителен ефект имало предсрочното освобождаване по случай Девети септември на онези с добро поведение и признаци на приобщаване.[1209]

Създаването на просветен актив – *Комисия за политико-просветна дейност,* главно от земеделци, предизвиква

[1206] **Доклад** относно изпълнението на мероприятията запланувани в перспективния план за времето от 5.XII. 1958 год. до 31.III. 1959 год., 28.03.1959 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1518.

[1207] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789 МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI. 1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1208] Пак там.

[1209] Пак там.

вътрешни напрежения и разслоение сред земеделците: *„Със създаването на актив от контри, вземащи становището на преориентиращи и направените изказвания открито по горните случаи, започнаха да се чувствуват известно раздвижване и групиране, което се опитват да прикриват“.*[1210]

За компрометиране на водачите те често се привикват в щаба, за да се внуши, че са сътрудници на ДС. В доклада си от септември 1957 г. Куманов пише: *„Започнаха се периодически привиквания някои от по-видните лидери от отделните политически групировки, с цел компрометиране като сътрудници от органите на ДС.*"[1211] Мероприятията по компрометиране на лидерите на земеделската опозиция се съгласуват с V отдел при управление III – ДС. През първото шестмесечие на 1958 г. едно съгласувано с V отдел на III управление мероприятие за компрометиране на трима от видните лидери от БЗНС(о) „дава положителни резултати“.[1212]

В доклада от септември 1957 г. началникът Куманов предлага най-активните лидери да се поставят на специален режим – изолиране, получаване на по-малко писма, колети и записи.[1213] Това е направено с изолирането на авторитетните лидери в създадената през 1958 г. на II обект дисциплинарна бригада.

В мнение от септември 1957 г. по отчетния доклад на началника на лагера за агентурно-оперативната работа в концлагера от откриването му до септември 1957 г. подполковник Георгиев (не е посочена длъжност, вероятно зам.-началник на III управление или началник на отдел в управлението) препоръчва: *„Главната задача на*

[1210] **Доклад** от лейт. Георги Атанасов – инспектор по политическата част при под. 0789 с. Белене, Свищовско. До началника на под. 0789 – МВР. Недатиран, около 1 юни 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

[1211] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI. 1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1212] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание с участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[1213] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789-МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

ръководството на поделението, т.е. да се разгръща и задълбочава разложението всред появилите се течения между въдворените земеделци, се изпълнява задоволително, но същата трябва да обхване и останалите въдворени като легионери, полицаи и др.“[1214] Препоръка на началника на III управление Богдан Думков към същия доклад е: *„Да се компрометират водачите на легионерите и да се разбият групите сред тях. От Трето управление ще се окаже помощ.*[1215] В доклад за работата на III управление – ДС през 1957 г. се казва: *„Управлението помагаше непосредствено с агентура и лично участие на наши работници за приобщаването и по засилване разложението и разприте между отделните групи земеделци-опозиционери, намиращи се в ТВО – Белене и в затвора.“*[1216] Подклаждането на конфликтите е една от задачите, които оперативните работници дават на своите агенти: *„Когато видят да се карат от средите на земеделците някои въдворени, да защитят единия от двамата с цел да се озлоби другия въдворен“.*[1217]

Подписването на декларации за приобщаване подпомага и груповата разложителна работа, като създава недоверие и раздори сред лагеристите. Според началника Тричков такъв ефект има и въдворяването на *хулиганите* в началото на 1958 г.: *„С пристигането на нововъдворените през м. февруари т.г. по линия на НМ, особено обезкуражи някои от лидерите на отделните групировки и болшинството от тях изпаднаха в униние, което доведе до озверяването им един към друг по политическа линия. Всеки започна да подозира в лицето на своя съсед сътрудник на органите на ДС.“*[1218]

Една от дейностите на оперативните работници е разследването на *вражеска дейност* в концлагера и проверките на сигнали. Срамежливо признание за насилието при разпит прави началникът Тричков: *„Като*

[1214] Пак там.

[1215] Пак там.

[1216] **Доклад** за състоянието на работата на Трето управление през 1957 год., 25.03.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1475

[1217] **Справка** за агентурно-оперативната работа от зам .-н-к отделение ДС, 4.02.1958 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ОД на МВР-Плевен, ф. 3, оп. 3в, а.е. 260.

[1218] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

обща слабост можем да отбележим, че по време на водене на разпитите на въдворените, се допуска известна нервност и сприхавост.“[1219] В някои разследвания участват и оперативни работници от съответните отдели и управления в центъра. Такова е разследването на нелегалната Великденска служба на 20 април 1957 г., извършено от лейт. Борис Митев и началника на 1 отдел при III управление – ДС Иван Димитров.

През първото шестмесечие на 1958 г. са получени сигнали:

• за подготовка за бягство от острова и намерение за бягство зад граница на въдворени, повечето по линия на НМ;

• за влизане на въдворени във връзка с лица навън – например опит на бившия лавкаджия на Селкооп – Белене да изнесе писма на въдворени от острова, опити за връзка на въдворени с техни близки, когато са изпратени на дело (адвокатите предават писмата на въдворените на близките им или обратно), като това най-често се случва в София, където има най-много изпратени по дела;

• за връзка между мъже и жени на острова: *„През отчетния период сме се натъквали на редица сигнали, че жените искат да изпращат писма до някои от мъжете. Такива случаи са констатирани от страна на [...], [...], [...], [...] и др. Някои от тях написват писмата, оставят ги на самите работни обекти до някои отличителен белег и на следващия ден последните се вземат от мъжете въдворени. Всички писма, които сме заловили досега, съдържанието им е от любовен характер*

• за закани и планирани нападения – данни за планирано от въдворени бягство, като убият някои от охраняващите ги милиционери или надзиратели; един от въдворените на всеослушание се заканвал в помещението, че ако бъде повикан след проверка от някой надзирател (очевидно, за да бъде бит), „ще му извади червата“;

• за укрито оръжие „навън“ и неразкрити престъпления (политически и криминални).[1220]

От ноември 1956 г. до края на ноември 1958 г. по агентурни донесения са предотвратени 23 бягства от

[1219] Пак там.

[1220] Пак там.

външни обекти и 3 от острова. През есента на 1958 г. са получени агентурни донесения за неразкрита вражеска дейност на въдворени турци или такива, които не са били репресирани, както и намерения на въдворени след освобождаването им да продължат опитите за изселване в Турция. Получени са сигнали за неразкрити кражби от 1953-1954 г.; по донесение са заловени две укриващи се циганки; разкрит е, разпитан и признал вината си въдворен, който изпълнявал длъжността колетчик на поделението и изнасял писма на *контрареволюционери* и *криминални;* получени сигнали за въдворени *контри,* които търсели водачи за превеждане през границата след освобождаването им."[1221]

Оперативните работници имат и редица други задачи. В доклада за първото шестмесечие на 1958 г. Тричков съобщава, че съгласувано с оперативния работник, обслужващ селото, е извършено наблюдение и проследяване на 4-5 неизвестни за оперативните работници лица, които посетили с. Белене. Съгласувано с управление II – ДС е проведено мероприятие *създаване на канал с перспективна цел,* по него „се постигат известни резултати". Проведено е съгласувано взаимодействие между МВР – Свищов и оперативния състав на концлагера при посещението в с. Белене на дипломати от капиталистически страни. При получаване на сигнал за готвено бягство оперативните работници провеждат съгласувани мероприятия с охраната и надзорния състав на обекта, изяснява се обстановката и се дава името на готвещия се за бягство, без да се разшифрова агентурата. На началниците на обекти се предават списъци с имената на лагеристите, за които са получени агентурни данни за бягство, за да вземат *административно отношение.* При изпращане на лагеристи на външни обекти оперативните работници запознават командира на охраната със състава на бригадата и кои от въдворените са способни на бягство или провокация. Оперативен работник от ТВО изнесъл доклад пред войниците от поделение 0650 (ВВ) за необходимостта от *осторожното охранение* на въдворените в острова. Оперативните работници извършват

[1221] **Справка** относно състоянието на работата в ТВО – Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

индоктриниране и на надзорния персонал: *„С надзорно-строевия персонал по обекти се изнесоха серия от лекции, с които бяха запознати с методите и формите на действие на въдворените изобщо.“*[1222]

* * *

И в този период освободените лагеристи остават под наблюдението на ДС. Доклад за агентурно-оперативната работа по линиите на Трето управление през 1959 г. съобщава, че от оперативния отчет се свалят дела на обекти, които не представляват интерес за органите на ДС, а „новооткритите дела са в повечето случаи на излезлите от затворите и ТВО през 1959 година вражески елементи“.[1223]

1964-1977

Липсват достатъчно сведения за агентурно-оперативната работа сред въдворените на острова през 60-те и 70-те години.

Министерска Заповед № I-32 от 7 януари 1964 г. *Мероприятия във връзка с Правилника за приложението на чл. 14 от УНМ* натоварва местните органи на МВР и ДС с контрола върху изселените и определя задачите на агентурно-оперативната работа: *„10. Оперативните работници и кварталните отговорници да водят на отчет и упражняват контрол върху поведението на изселените по реда на чл. 14 лица в поверения им за обслужване район, като своевременно сигнализират за констатирани нарушения. 11. По отношение изселените за антипартийно и вражеско поведение лица и по отношение рецидивистите да се организира агентурно наблюдение и се провеждат мероприятия за тяхното* ***изолиране, разлагане и превъзпитание.“*** Възможно е в общежитието в „Белене“

[1222] **Отчетен** доклад за агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ при поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 1.1. до 1.VII. 1958 година. Вероятно изнесен от началника Тричков на съвещание с участието на зам.-министър Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

[1223] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 13, оп. 1, а.е. 1710. В: ДС-политическа полиция...

да се е работило съвместно със затвора.[1224]

При разделянето на КДС и МВР въдворените на острова по политически причини би трябвало да са разработвани от КДС – Плевен, а въдворените по линия на НМО – от ОУ МВР – Плевен. Изглежда, агентурно-оперативната работа сред изселените не е особено активна и МВР и КДС не разполагат с агентура. За това говори едно от малкото сведения от 60-те: през март 1968 г. охраната на изселените получила сведение от един от изселените (очевидно не е агент, тъй като е споменат с имената си) за друг от изселените, който се уговорил със сина си да информира чуждите гости на Деветия световен младежки фестивал за съществуването на политически лагери в

[1224] Към 1962 г. агентурно-оперативната работа в ТПО „Белене“ се води от началника на трудово-поправителното общежитие под ръководството на отделение ДС при отдел „ТПО и затвори“ при Министерството на правосъдието и в сътрудничество с окръжните и оперативните управления на МВР и ДС. (**Информация** за агентурно-оперативната работа при Т.П.О. – с. Белене, Плевенски окръг, юли 1962 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.) Министерска Заповед № 1124 от 16 април 1964 г. за „Организацията на агентурно-оперативната работа в трудово-поправителните общежития и затворите в страната“ нарежда цялостната агентурно-оперативна работа по линия на ДС и НМ в ТПО, затворите и поправителните домове да се организира и ръководи от началниците им под ръководството на съответните началници на ОУ на МВР и техните заместници. Заповед № I-2522 от 23.VII.1964 г. допълва Заповед № I-1124/16.4.1964 г. За агентурно-оперативната работа по линия на ДС началникът на отдел „ТПО и затвори“ е ръководен от началника на управление II – КДС, а по линия на НМ – от първия заместник-директор на НМ; началниците на ТПО, затворите и поправителните домове се ръководят от началниците на ОУ МВР и техните заместници; оперативните работници по ДС и НМ за затворите и ТПО се легендират като служители от администрацията – зам.-началници по режима, работа в затвора им се възлага само по изключение и по необходимостта от маскировка, непосредственото им ръководство се осъществява от началниците на съответните ТПО и затвори. Предложенията за откриване на дела по оперативния отчет и за вербуване на агентура се утвърждават от съответните началници в ОУ МВР по места. С министерска Заповед № I-3650 от 4 юли 1970 г. агентурно-оперативното обслужване на затворите в страната се възлага на органите на ДС и НМ. Организацията на оперативната работа се осъществява от съответните ОУ МВР. Към декември 1975 г. оперативният състав, обслужващ затворите по линия на ДС, е 5 ОР – трима в Стара Загора и двама в София, а в останалите затвори, в т.ч. „Белене“, обслужването по линия на ДС се осъществява на териториален принцип от оперативен работник от съответното окръжно управление, по съвместителство по линия на VI управление на ДС. За подобряване на организацията на работата в затворите по линия на ДС по предложение на ръководството на VI управление на ДС през март 1976 г. в V отдел на VI управление е създадено отделение от 5 ОР за работа по най-важните обекти, оказване помощ и контрол на окръжните управления. (**Доклад** за състоянието на агентурно-оперативната работа по линия на ДС и НМ в затворите, 10.12.1976 г. – В: *ДС – административни, принудителни и наказателни мерки*...)

страната. Този сигнал бил предаден от ОУ МВР – Плевен на ръководството на КДС – Плевен и Оперативно управление – МВР за вземане на мерки.[1225]

През 70-те агентурно-оперативната работа по изселените в ДЗС „Белене“ е задължение на ОУ МВР – Плевен. През януари 1974 г. проверка на Групата за контрол и помощ при МВР по изселените в страната по линия на НМ констатира, че агентурно-оперативното наблюдение се осъществява от работниците по криминална линия. Чрез агентурния апарат са обхванати 96 лица от най-активния контингент от изселените в страната. Недостатъчно се ползва агентурата в ОУ МВР – Перник, където се наблюдават само 2 лица, ОУ МВР – Шумен – 9 лица, и ОУ МВР – Плевен – 12 лица. Ползваната агентура е с малки възможности. Не се придобива нова агентура от техните среди, което особено се отнася за общежитията в Ножарево, Белене, Главановци и др.[1226] Проверка на работата на ОУ МВР – Плевен, извършена от Групата за контрол и помощ през пролетта на 1974 г., установява: *„Недостатъчно са обезпечени с агентура разселените лица в ДЗС-Белене.“*[1227] Към края на септември 1974 г. началникът на ОУ МВР – Плевен докладва: *„По работата с тях* [изселените на острова] *ние срещаме трудности. Определили сме ОР, който да се занимава с тях, но той отговаря и за др. линии и повече работи в гр. Плевен.“*[1228]

* * *

Бившите лагеристи и в този период остават под наблюдението на ДС.

[1225] **Информация** във връзка по подготовката и провежданите мероприятия във връзка с 9-тия световен фестивал на младежта от органите на МВР в Плевенски окръг, 28 март 1968 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 24, оп. 1, а.е. 309.

[1226] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнение на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция. Подписана „за“ началник на Групата за контрол и помощ – МВР, 30 януари 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 25. оп. 2, а.е. 339.

[1227] **Доклад** за резултатите от проверката на цялостната работа на окръжното управление на МВР в Плевен, извършена от 26.3. до 4.4.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 403.

[1228] **Оценка** за проведените мероприятия и резултатите от тях във връзка с изпълнение на МЗ № 1114/04.04.1974 г., 23.09.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 404.

На 14 декември 1964 г. министърът на вътрешните работи Дико Диков издава Заповед № I-4430 до началниците на централните поделения на ДС, Софийско и окръжните управления на МВР в страната. Като констатира, че в последните години работата по вражеския контингент е до голяма степен занемарена, нарежда да се има предвид, че *„във вражеския контингент по линия на контрареволюционните и други вражески елементи се включват онези български граждани, които по своя социален произход, реакционна и опозиционна политическа дейност в миналото или по други причини имат отрицателно отношение към народната власт, понастоящем стоят на вражески позиции и с поведението и дейността си оказват отрицателно влияние в изграждането на морално-политическото единство на народа, спъват социалистическото развитие на страната и се стремят да променят съществуващия у нас социалистически обществен строй".* На първо място от вражеските категории е тази на бившите опозиционни земеделски лидери, деятели от национален, окръжен и околийски мащаб на БЗО, някои бивши ръководни членове на БЗО, които са се проявявали активно и са били в затворите и ТВО, участници в нелегални организации и друга остра вражеска дейност, които не са се разоръжили и са годни да активизират вражеската си дейност. Бившите лагеристи могат да попаднат и в останалите категории: *царски офицери, които стоят на старите си реакционни позиции; бивши полицейски началници, разузнавачи и такива от РО; бивши ръководни дейци на фашистките партии, които са били репресирани и продължават да стоят на вражески позиции; бивши дейци на буржоазните партии и бившите хора – класовите врагове на народа като крупните индустриалци, търговци, царски чиновници, царедворци, царски дипломати, техните синове и дъщери с буржоазно възпитание и антиобществени прояви и поведение, вражески лица от средите на духовенството; анархистите, които имат вражеско отношение към народната власт; репресирани лица с вражеско отношение към народната власт, непопадащи в горните категории, но осъждани за контрареволюционна дейност; авантюристи и хулигани под западно влияние и водещи борба против партията и*

народната власт. Тези, които се ползват с авторитет, трябва да се вземат на наблюдателно дело и спрямо тях да се провеждат мероприятия за по-системното им наблюдение за своевременно пресичане на евентуалната им вражеска дейност, а останалите вражески елементи, включени в контингента, трябва да се водят на списъчен отчет и да се осигурява периодичното им наблюдение за изясняване на поведението и отношението им към мероприятията на народната власт.

Съгласно Инструкцията за формите на контраразузнавателна работа и организация на оперативния отчет на органите на КДС от 1968 г. много от бившите лагеристи подлежат на списъчен отчет, попадайки в следните категории: *бивши лидери и активни дейци на земеделската опозиция от национален и местен мащаб; царски офицери, активно участвали в борбата против революционното движение в миналото; бивши полицейски служители и военни разузнавачи, участвали в борбата против революционното движение; бивши деятели на фашистките организации; бивши крупни индустриалци, търговци, държавни служители, царедворци, дипломати; дивили активни анархисти; лица, съдени за шпионаж и други противодържавни престъпления; реакционно настроени деятели на религиозния култ; завърнали се бегълци и невъзвращенци с неизяснено поведение зад граница.* Онези от тях, които се ползват с авторитет и „оказват отрицателно влияние в изграждането на морално-политическото единство на народа и социалистическото развитие на страната“, се вземат на оперативно наблюдение"[1229]. Синовете и дъщерите на лицата, попадащи в горните категории, *„които имат буржоазно възпитание и отрицателно отношение към народната власт“,* също са една от категориите, подлежащи на задължително вземане на списъчен отчет или на оперативно наблюдение.[1230]

В Инструкция за оперативния отчет на Държавна сигурност, обявена със Заповед № I-20 от 20 януари 1978 г.,

[1229] „Оперативното наблюдение е негласен процес, при който се контролира поведението на лица, които поради своя социален произход, реакционна политическа дейност в миналото или по други причини имат отрицателно отношение към народната власт, ползуват се с влияние сред вражеските среди, не провеждат вражеска дейност, но в даден момент могат да започнат такава.“

[1230] В: *ДС* – структура и основни документи...

„лица, осъждани, изселвани и изпращани в ТВО за антинародна дейност“ са една от категориите (т. „п“), на които се открива *дело за оперативно наблюдение."*[1231] В т. „с“ са посочени *„синове и дъщери на лица, по отношение на които е било приложено смъртно наказание или лишаване от свобода по политически причини и такива на лица от горепосочените категории, за които е установено, че имат враждебно отношение към социалистическия строй“.*[1232]

Към 31 декември 1981 г. са взети на отчет като вражески контингент общо за страната 20 834 души, от които 3214 души са в категорията „лица, осъждани, изселвани и изпращани в ТВО за антинародна дейност“, а бившите лагеристи могат да попаднат под определенията и на почти всички останали категории.[1233]

[1231] „Образува се при откриване на оперативно наблюдение за контролиране поведението на лица, за които няма данни, че провеждат противодържавна дейност, но поради своя социален произход, служебно и обществено-политическо положение и антинародна дейност преди 9 септември 1944 г. или поради наказания за враждебна дейност след победата на социалистическата революция представляват опасност за сигурността на страната, имат враждебно отношение към социалистическия строй, ползват се с влияние сред вражеските среди и могат в даден момент по собствена инициатива или под влияние на противника да започнат подривна дейност.“

[1232] В: ДС- структура и основни документи...

[1233] **Справка** за вражеския контингент към 31 декември 1981 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 8, оп. 2, а.е. 1534.

Бивши индустриалци, едри търговци, кулаци, буржоазни народни представители, царедворци, царски дипломати, висши служители от държавния апарат, ръководители и дейци на буржоазни партии, издатели и журналисти	266
Бивши ръководители и активни членове на фашистки организации	2977
Бивши царски офицери и разузнавачи от РО	806
Бивши полицейски началници, разузнавачи, техни сътрудници и други служители от полицията и жандармерията	871
Бивши агенти и сътрудници на капиталистически разузнавания	189
Бивши агенти и помагачи на Гестапо	36
Членове на масонски ложи и други международни организации с буржоазна ориентация	12
Бивши ръководители и активни дейци на белоемигрантски организации	20
Бивши ръководители и активни дейци на опозиционни партии след 9.9.1944	1637
Бивши ръководители и активни дейци на анархистически организации	256
Ръководни и други лица от средите на духовенството (православни, католици, мюсюлмани), религиозни секти и други религиозни фанатици	693
Националисти – турски, промакедонски, еврейски, арменски и др.	4263
Бивши участници в задгранични антибългарски организации, завърнали се в страната бегълци и невъзвращенци	958
Лица, привърженици на западни буржоазни, ревизионистични и националистически теории и течения в областта на науката, културата и изкуството	570
Лица, осъждани, изселвани и изпращани в ТВО за антинародна дейност	3214
Лица, изтърпяващи присъда за престъпления срещу НРБ	202
Синове и дъщери на лица, по отношение на които е било приложено смъртно наказание	1302
Синове и дъщери на лица от горепосочените категории, за които е установено, че имат враждебно отношение към социалистическия строй	2565

1984-1987

Агентурно-оперативната работа сред въдворените в „Белене“ се води от оперативния работник от ОУ МВР – Плевен, натоварен с агентурно-оперативната работа в затвора, и от командировани от окръжните управления на МВР и централните управления на ДС оперативни работници. На 4 февруари 1985 г. зам.-министър Стоилов препоръчва: *„Вербуването на агентура в Белене трябва да се извършва с представители на окръжните управления, които най-добре познават и които съвместно с отдела и VI у-ние да решават въпроса към кого да се подходи, в условията на това как да се реализира и да се обвързва тази нова агентура.“*[1234]

На 9 юли 1985 г. министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов обобщава резултатите от агентурно-оперативната работа в „Белене“:

„Недостатъчно ефективно се работи по лицата, въдворени в Белене. Към 1 юли 1985 г. там се намират 386 лица, от които 11 са политизиран криминален контингент и 375 – протурски националисти. Въпреки това досега са вербувани 25 агенти, 16 от които от оперативните работници от Окръжно управление на МВР – Кърджали, 5 от Окръжно управление – Плевен и по 2 от VI управление ДС и Окръжно управление на МВР – Силистра. След извеждането на част от вербуваната агентура сега се ползват само 20 агенти, което е крайно недостатъчно. Необходимо е агентурният апарат най-малко да се удвои. Трябва да се вземат мерки и за изпращане на стара, проверена агентура (по договорка срещу заплащане), чрез която да се укрепят агентурните позиции в Белене.

Незадоволителна е и работата по идейното разоръжаване и неутрализиране на въдворените лица. Недостатъчна е и получаваната информация за настроението и намеренията на обектите и контингента. Не е решен още въпросът за оперативно-техническите мероприятия и липсва база за

[1234] **Стенограма** от срещата на ръководството на МВР с ръководителите на оперативни групи от централните поделения за оказване помощ на окръжните управления по преименуването, проведена на 4.II.1985 г. 18.00 часа в заседателната зала. – В: ДС – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). Том I...

тяхното провеждане.

Много от окръжните управления не проявяват интерес към въдворените лица от техните окръзи. Окръжните управления на МВР – Сливен, Бургас, Шумен и Търговище са изпратили досега по няколко работници за работа на място за два до осем дни. Не са изпращали свои служители въобще окръжните управления на МВР в Разград, Пловдив, Хасково, Толбухин, Варна и Стара Загора. До Окръжно управление на МВР Плевен не са придвижени оперативни материали за миналата дейност на много въдворени лица.

По този начин сериозна работа в Белене не може да се върши. Тези слабости трябва да бъдат ликвидирани.“[1235]

Задачи на агентурно-оперативната работа са разколебаването и пречупването на онези, които не се примиряват със смяната на имената, вербуване на агентура, използването ѝ за получаване на информация за настроенията и намеренията на въдворените и подготовката на агенти за работа извън концлагера. Средствата за това са самото въдворяване, следствието в лагера, дисциплинарните мерки, натискът върху близките, освобождаването.

На срещата с министъра на 8 юли 1985 г. някои от началниците на окръжни управления дават информация за работата на техните оперативни работници в концлагера:

Георги Милушев, началник ОУ МВР – Хасково: *„Изпратени са в Белене 6 лица и е утвърдено още едно предложение. Тук виждаме своето място, за сега все още като слабост. Явно, че трябва от наша страна по-активно да се работи по тези лица, които са изпратени в Белене – чрез техни близки, чрез други да търсим пътя за тяхното разколебаване, възпитаване, превъзпитаване. Да не чакаме само другарите от Белене, тъй като там много работа ги чака. В същото време да ги готвим за работа след излизането от Белене.“*

Иван Христов, началник ОУ МВР – Търговище: *„През този бурен период най-злостните пропагандатори, разпространители, клеветници, националистически и*

[1235] Оценка за работата на органите на МВР срещу протурския национализъм, изнесена от кандидат-члена на Политбюро на ЦК на БКП и министър на вътрешните работи генерал-полковник Димитър Стоянов на националното съвещание с ръководния състав на министерството на 08.07.1985 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 636.

политически вредни, развиващи националистически и вредни политически слухове и твърдения, водещи до създаването на настроения, психоза с цел да повдигат и поддържат протурски дух сред населението, ние също както другите окръзи изпратихме в Белене. Но слабо работим с тях на територията и от позицията на Белене. Пращахме на няколко пъти оперативен работник, но от ръководния състав досега ние не сме направили нищо сериозно.“

Андонов, началник ОУ МВР – Бургас: *„В Белене са изпратени 25 лица. Предстои изпращането на още 1. Група от 4 ОР агентуристи командировахме там за 1 седмица и установихме оперативен контакт с 14 лица, по които се работи с цел вербуването им. Установен е оперативен контакт и с децата на две от разселените лица.“*[1236]

Според анализ на Висшата специална школа на МВР „Г. Димитров“ от септември 1986 г. основно и решаващо средство за работа сред *гражданите с възстановени имена* е и ще бъде и в бъдеще агентурата на ДС, вербувана от тази категория граждани. Агентурните позиции трябва да дават възможност за постоянно наблюдение на големи групи от тези граждани във всички обществени сфери и такива позиции трябва да се изградят най-вече сред интелигенцията и учащата се младеж, специалистите, трудовите колективи в промишлеността и селското стопанство, представителите на религиозния култ. Чрез агентурата вражеските лица трябва да се наблюдават и разработват по местожителство, месторабота и други обществени места. Към момента *„вербуването на агенти следва да се извършва из числото на въдворените в ТВО, сред осъдените за престъпна дейност, във формалните и неформални групи, в трудовите колективи с компактна маса от лица с възстановени имена* В работата на ДС трябва да се използват и възможностите на агентурния апарат на органите на НМ. Актуалните задачи пред наблюдението на вражеския контингент са установяване на отношението към „Възродителния процес“ и стремеж за оказване на влияние върху определени групи, отношение към турската

[1236] **Стенограма** от срещата на др. министър с ръководствата на оперативните поделения от Центъра и ОУ на МВР на 08.07.1985 г., състояла се в НТУ. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 12, а.е. 636.

държава и готовност да ѝ служат при определени условия, търсене на контакт с турски граждани, наличие на родствени или приятелски връзки с лица, изселени в Турция, кореспонденция с чужбина. Агентурно-оперативната работа трябва да съчетава спешните си задачи с превантивно-профилактичната работа. *„Особено внимание заслужава проблемът за провеждането на разложителни мероприятия от органите на ДС както във формалните, така и в неформалните групи, сред въдворените в ТВО. В това отношение е необходимо да се върнем и използваме творчески, съобразно новата обстановка, опитът на органите на ДС при разлагането и ликвидирането на вражеските групи и нелегални организации сред бившите опозиционни организации през 50-те години. Сериозно внимание заслужава въпросът с компроментирането пред обществеността на изявени националисти и други престъпни елементи от лицата с възстановени имена.“*[1237]

Твърде малко са наличните документи от този период. Лагерните свидетелства дават следните сведения за оперативните работници.

Узунов – вероятно служител на ДС в затвора, тъй като през октомври 1985 г. свиждане на карциран лагерист се провежда в кабинета му.[1238] През февруари 1985 г. цивилен служител с това име раздава на лагеристите на I обект формуляри за доброволно приемане на българско име.[1239]

За въдворените от Бургаски окръг: **Ангел Чинков** (всъщност Ангел Синков[1240]). По спомените на Ремзи Бекиров от Айтос петима лагеристи били изпратени в карцер на 1 обект на 17 юни 1985 г. Трима от тях останали в килиите 5 месеца (Бекиров бил изведен от карцера на 5 ноември). При тях идвали служители на ДС, за да провеждат събеседване за приемане смяната на името. Бекиров разказва, че най-много бил мъчен и заплашван от

[1237] **Съображения** относно усъвършенстването на агентурно-оперативната работа на органите на ДС по проблемите на Възродителния процес и по делата на оперативния отчет, 2.09.1986 г. – В: *ДС* – смяната на имената – Възродителният процес (1986-1990 г.). Том II...

[1238] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 73.

[1239] Пак там, е. 86.

[1240] **Стенограма** от оперативната на ръководството на МВР, която се проведе на 13.03.1986 г. от 17,00 ч. в заседателната зала. – В: *Ангелов,* Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания...

началника на ДС – Айтос Ангел Чинков."[1241]

За въдворените от Кърджалийски окръг: **Ангел Митрев, Петър Ламбев, Христо Димитров, Иван Чавдаров, Добри Василев –** следователи от ОУ МВР – Кърджали.[1242] Въдворените от Кърджалийски окръг споменават най-често Петър Ламбев като командирован в лагера оперативен работник от ДС – Кърджали. Ахмед Нуманов пише, че през септември 1985 г. в лагера пристигнал началникът на ДС в Ардино Ламбов, въдворените попълвали анкети и 200-300 души били освободени същия месец, а „твърдите глави" останали.[1243] Фехим Махмудов си спомня, че при освобождаването му на 11 март 1985 г. началникът на ДС – Кърджали подполковник Ламбрев му дал пари за път до родното му село."[1244] Мюмюн Юсеинов разказва, че следователят Василев от ОУ МВР – Кърджали го изпратил в „Белене", а при разпит в концлагера му предложил да „работи за тях", в замяна на което ще го измъкне от лагера и възстанови на предишната работа и дори ще го повиши.[1245]

Спомените назовават имена на офицери от София, като вероятно някои са служители на Държавна сигурност, а други – на отдел „Затвори":

Полк. Панов. Към януари-февруари 1985 г. присъства при заставянето на турците да си сменят имената, Сезай Кьосев го споменава като „полковника от ДС Панов"[1246].

Ген. Тодоров от София. Според Ислям Бейтуллах наредил проверка на килиите за внесен струг, след като видял дърворезбите, които въдворените изработвали.[1247] Пристигнал в лагера с шефа на ДС – Сливен и направил опит да вербува Али Дуралиев.[1248] Вкарал в карцера татарин от Варна заради думите му, че с турците са братя.[1249]

Полк. Тодоров от ДС – София. В началото на януари 1986 г. направил опит да вербува Али Орманлъ, като го

1241 **Те** минаха през Белене – 2..., с. 168.
1242 Пак там, с. 107.
1243 Пак там, с. 152.
1244 Пак там, е. 72.
1245 Пак там, с. 118.
1246 **Българският** ГУЛАГ..., с. 401-402.
1247 **Те** минаха през Белене – 1..., е. 21.
1248 Пак там, с. 70-71.
1249 Пак там, е. 91.

лишил от спешна медицинска помощ[1250]. По разказа на Сабри Искендер полковник от София със същото име пристигнал в лагера през април 1986 г. в опит да убеди провеждащите гладна стачка лагеристи да я прекратят. Родителите му били изселници от Турция и той говорел отлично турски език.[1251]

Полк. Лазаров. Според Рашид Юсеинов към март 1985 г. полк. Лазаров от ДС – София като отговарящ за въдворените на I обект, видял, че събират фасове на път за тоалетните, и разрешил да им се отпускат цигари. На 2 април 1985 г. заедно с Ламбев от ДС – Кърджали предал на въдворените нареждането да работят, въпреки че не са осъдени. По време на гладната стачка през юли 1985 г. заедно с Ламбев и майор Матеев обещал облекчаване на режима.[1252]

Полк. Василев. Предупреждавал и наказвал лагерист от с. Воден, Пловдивско, да не извършва намаз в килията.[1253] От сведението не става ясно дали е служител на затворническата администрация, от окръжно управление или от центъра.

Ген. Златев от София. През април 1986 г. пристигнал в лагера, за да убеди лагеристите да прекратят гладната си стачка.[1254]

[1250] Пак там, с. 55-61.
[1251] Пак там, с. 105.
[1252] **Българският** ГУЛАГ..., с. 402-405.
[1253] Те минаха през Белене – 1..., с. 35.
[1254] Пак там, с. 105.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА РАБОТА

1949-1953

Самото създаване на комунистическите трудово-възпитателни общежития декларира превъзпитанието като основна тяхна цел. Превъзпитанието има две главни средства: принудителния труд и принудителната политическа просвета.

Същевременно е възпроизведено противоречието в съветската лагерна концепция, според която могат да бъдат превъзпитани само неполитическите и класово близките престъпници.[1255] От двете наредби-закон за ТВО, приети от МС на 20.12.1944 г., само тази за ТВО за криминални рецидивисти, проститутки, сводници, сутеньори, изнудвани, комарджии, просяци и безделници поставя като основна цел на ТВО *„да отклоняват настанените в тях лица от неморалните им престъпни склонности и навици, да се приучат към почтен труд и да се издигнат в морално и интелектуално отношение* За политическото въдворяване единствена цел е изолацията. Правилникът за устройство на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите от 1946 г. заявява като цел и на политическото, и на неполитическото

[1255] Според чл. 45 от Положението за изправително-трудовите лагери от 07.04.1930 г. (според което главната задача на ИТЛ е да предпазват обществото от особено социалноопасните закононарушители чрез тяхната изолация, придружена с общественополезен труд, и приспособяването им към условията на трудовото общежитие): *„Културно-възпитателната работа в лагерите трябва да съответства на класовия характер на цялата изправително-трудова лагерна система с преимуществено обслужване на затворниците, произхождащи от работническата класа и селячеството."* (В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерен). 1918-1960. Москва: Изд. МФД, 2000. [прегледан 25.06.2016] https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009086) А според чл. 1 на Положението за културно-възпитателната работа в ИТЛ и колониите на НКВД от 20.04.1940 г.: *„Културно-възпитателната работа в изправително-трудовите лагери и колонии на НКВД на СССР има за цел: а) превъзпитание на затворниците, осъдени за битови и длъжностни престъпления на основата на високопроизводителен обществено-полезен труд; б) съдействие за най-ефективно и рационално изплезване на труда на всички затворници в производството за изпълнение и преизпълнение на производствените планове."* (В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ… [прегледан 25.06.2016] https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009117)

въдворяване на първо място временното изолиране от обществото и на второ място превъзпитанието чрез труд и просвета.[1256] Проектът за Общ правилник за трудово-изправителните учреждения от 1951 г.[1257] и одобреният с Разпореждане на МС № 2457 от 10 август 1952 г. Правилник за реда на изтърпяване на наказанията в затворите[1258], прилагани и в ТВО, обявяват като основни цели на изправително-трудовото въздействие[1259] изолацията и превъзпитанието чрез труд: „[...] *изправително-трудовата политика има за цел: а) да постави осъдените в условия, които преграждат възможността им да нанасят вреда на социалистическото строителство и б) да ги превъзпитава и приучва към обществено полезен труд, организиран на началата на постоянното социалистическо съревнование и ударничество“* (чл. 2). И двата правилника ограничават задачата на превъзпитанието до *класово близките: „Изправително-трудовото въздействие има за задача превъзпитаването и приспособяването* [в проектоправилника от 1951 г. – *главно] на затворниците, произхождащи от средата на трудящите се към условията на трудово общежитие, към постоянна, упорита и колективна работа, то ги подпомага: да изкоренят залегналите в тях преживелици от миналото в бита, съзнанието и поведението им; да повдигнат политическото си, културно и класово съзнание и да укрепят съпротивителната си воля срещу порочни навици и престъпни наклонности.“*[1260]

[1256] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 144

[1257] **Общ** правилник за изправително-трудовите учреждения от 1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1745.

[1258] **ЦДА.** ф. 136, оп. 12, а.е. 2328.

[1259] Чрез изправително-трудовото въздействие се осъществява основната задача на наказателната политика на Народна република България „да пази установения от Конституцията държавен и обществен строй и осъществяваното от него социалистическо строителство от посегателствата на класово-враждебни елементи и от престъпленията на декласирани и неустойчиви елементи от средата на трудящите се“ (чл. 1 от Правилника).

[1260] В доклад от юли 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ подполк. В. Късовски пише: *„Както е вече установено, в Народна република България възпитанието на нашия народ върви по две направления или линии. Едната линия е доброволната, а другата е принудителна. По първата се възпитават свободните трудящи се, на които са на разположение многообразните учебни заведения. По линия на принудителното, което се отнася за затворите и общежитията на управление „Затвори и ТВО". Ясно е, че в този вид учреждение попадат по принуда разбира се, отпадъците от обществото. Този тип хора, които принудително трябва да се възпитават в*

Изправително-трудовото въздействие е *политико-възпитателно въздействие* и *трудово-възпитателно въздействие.* Цел на политико-възпитателната работа е *„да се ликвидира общата политическа неграмотност на затворниците и да се повиши културния уровен, както и да се обезпечи изпълнението на поставените производствени задачи* Тя включва: организиране на курсове за неграмотни и малограмотни и за професионално-производствена квалификация; литературно-просветна работа – гласно четене на вестници, научно-популярни и художествени произведения и провеждане на беседи върху изнесените лекции и доклади; изнасяне на политпросветни доклади и научно-популярни лекции, организиране на кръжоци – общообразователни, литературни, музикални, спортни, за кооперативна пропаганда, санитарни и др.; библиотека; организирани от затворниците концерти, литературни вечери, спортни упражнения, литературни обсъждания, жив вестник и др.

Въпреки класовата насоченост, политико-възпитателната работа е преди всичко средство за пречупването на лагеристите и затворниците и затова правилникът от 1951 г. (чл. 7) и този от 1952 г. (чл. 3) обявяват, че: „Политико-възпитателната работа сред лишените от свобода е задължителна“. Забранява се отстраняването от културно-просветната работа като дисциплинарна мярка, като това може да става само при изключителни случаи и само със съгласие на началника на затвора или зам.-началника по

определените за целта затвори са носители на капитализма в своето съзнание. Тяхното отношение към обществените, държавни, кооперативни и народни блага е безразлично, техните чувства за уважение към достоянието народно са най малко развити. По-скоро в тях са развити чувства на ограбване, присвояване на незаработена със собствен труд вещ, и за сметка на нея да си поживеят. Режимът в затворите и общежитията е еластичен комплекс от условия, при които изтърпяват престъпниците своите наказания. Влязъл в затвора и при правилно и внимателно прилагане на режима за всеки престъпник последния не може да не се превъзпита, с изключение на гърбавите, които се изправят само в гроба (отнася се, както за политическите, така и особено за криминалистите-рецидивисти). Болшинството от затворниците подлежат на превъзпитание и се превъзпитават, още и затова, че по социално положение са от трудящите се селяни (бедни и средни), занаятчии, работници и само една малка част от тях са с буржоазен и кулашки произход. По данните оп 1 юли 1953 г. в затворите и общежитията осъдени и следствени затворници има –16 554 души, от тях: произхождащи от буржоазни и кулашки семейства само 1 136 души. “ **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1. а.е. 2965.)

политическата част, а посещаването на курсовете за ограмотяване е задължително за всички неграмотни и малограмотни затворници под 50-годишна възраст. Но класовият принцип е прокаран и тук: ползването на услугите на учебно-възпитателната работа, учебните пособия, тетрадки, учебници, моливи, хартия и др., посещенията на кино, театър и други литературно-музикални забави, устройвани в затвора, е безплатно за затворниците от средата на трудещите се, а състоятелните затворници заплащат урежданите културни забавления (чл. 23, 24, 25- 1951 г.; чл. 22, 23, 26 – 1952 г.).

До 1951 г. превъзпитанието в лагерите се води от възпитатели (през 1945 г., когато все още са на щат към Униформена милиция, се наричат учители).[1261] Съгласно Правилника за устройството на ТВО и за вътрешния ред в същите от 1946 г. възпитателят се грижи и отговаря за превъзпитанието на въдворените. Организира политико-възпитателната и културно-просветната работа в общежитието (чрез сказки, беседи, образователно-просветни акции и др. подобни), като може да привлича за тази цел някои от въдворените и външни лица; урежда библиотека, радио, кино, четене на вестници, издаване на стенни вестници, спортни игри, оркестър, хор, забави, утра, чествания и пр. Той може да организира *просветен комитет* от въдворените, който да го подпомага в тази му дейност. Възпитателят следи за поведението и проявите на въдворените и прави характеристики, които се вписват в досиетата им, дава мнение по въпросите за награждаването на въдворените и обявяването на ударници, за отпуски и за представянето им за освобождение преди срока или за превъдворяване.

От пролетта на 1951 г. възпитателите стават заместник-

[1261] Но като свое задължение го приемат всички от лагерния персонал – от началника на лагера и началника на охраната до старшините и милиционерите. Източник на РСЕ/РС, в ТВО „Белене“ от ноември 1949 г. до 1 май 1950 г., разказва, че след вечеря лагеристите стоят на студа с тънките си изпокъсани дрехи, гладни и изморени, за да слушат назидателната реч на коменданта, облечен с кожух и с вълнен шал около главата и шията. (**Comments** of a Turkish Ethnic on Zlatograd Communists, Persecution, Arrest, and Life in Nojarovo and Belene Prison Camps., 18 July 1953. HU OSA 300-1-2-36824; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

началници по политическата част (ЗНПЧ). Според правилниците от 1951 и 1952 г. отговорник по изправително-трудовото въздействие е началникът на затвора, а негов помощник и отговорник по обезпечаване изправително-трудовото въздействие е зам.-началникът по политическата част. Основни задачи на ЗНПЧ в превъзпитанието са:

„а) провеждане на практика изправително-трудовата политика;

б) устройване периодически методически съвещания с помощниците и сътрудниците на началника на затвора за обсъждане на плана за работата и другите затворно-режимни въпроси;

в) организиране практическото изучаване личността на затворниците;

г) организиране, насърчаване и отчитане на съревнованието и ударничеството сред затворниците заети в работа.“

ЗНПЧ ръководят и провеждат културно-просветната (политико-просветната) работа сред въдворените и партийно-политическата работа сред служителите. Културно-просветната работа сред въдворените се води по указания и разработени теми на отдел/управление „Затвори и ТВО“. А партийно-политическата – по планове на Околийския комитет на БКП – Свищов (към лятото на 1952 г.).

Една от главните задачи на ЗНПЧ е да опознават въдворените, техните досиета и поведението им и да издават атестации (характеристики). В изготвянето на атестациите взема участие и зам.-началникът по режима на ТВО „Белене“ Тодор Николов, а също се взема мнението на надзирателите и милиционерите. Характеристиките обикновено са решаващи за освобождаването на въдворения.[1262]

[1262] Според доклад на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ от декември 1951 г. на всеки три месеца ЗНПЧ викат въдворените в канцеларията си, разпитват ги и издават характеристиката въз основа на водения разпит, без да отидат на работния обект и да видят „как въдвореният се проявява в труда“. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13) Лагерната управа издава и неверни характеристики, за да задържи въдворените на работа. Такъв е изводът от проверка на комисия през юни 1951 г. Например за инженер-строител, въдворен от ДС – Благоевград на 7 юни 1949 г. като николапетковист и обвинен в саботаж по строежите, администрацията дава характеристика, че

Според правилника от 1951 г. изправително-трудовото въздействие, а според този от 1952 г. – политико-възпитателното въздействие, се провежда чрез ***културен съвет.*** Членовете му трябва да бъдат избрани на общо събрание на лишените от свобода под председателството на ЗНПЧ (но на практика се назначават от ръководството на концлагера). *Класово враждебните елементи* не могат да се избират в култсъветите. Култсъветът действа по инструкции, издадени от управление „Затвори и ТВО". Състои се от различни секции: масово-производствена, културно-масова, санитарно-битова, редакционно-издателска и други. Масово-производствената секция *„ръководи провеждането сред лишените от свобода ударничество,* (в правилника от 1951 г. – *социалистическото) съревнование и други* (в правилника от 1951 г. – *социалистически) методи за организиране на труда".* Културно-масовата секция *„ръководи политическата и културно-просветната работа, работата по развиване на колективното и обществено чувство всред лишените от свобода и дейността на техните просветни групи* (в правилника от 1951 г. – *работата по развиване обществеността всред лишените от свобода и деятелността на техните обществени организации), а така също общообразователното обучение – кино, библиотека и др.* (в правилника от 1951 г. – *обслужването на лишените от свобода с училище, кино, библиотека, театър и др.).*

През първите две години на ТВО „Белене" има един ***културно-просветен комитет*** (КПК) за целия концлагер,

---

работи лошо и не се поддава на превъзпитание. При срещата с лагериста комисията разбира, че той е ръководител на строителна бригада по каналите и постройките на стопанството и както бригадата, така и той са получавали парични награди за работата си. Началникът на лагера Китов признава, че е дадена такава характеристика, защото администрацията не разполага с друг въдворен инженер, с когото да го замести като ръководител на строежите в лагера. За придобиване на собствени впечатления комисията се среща със 150 лагеристи и изяснява на управителя, възпитателите и оперативния работник „необходимостта да бъдат дълбоко принципални, когато ще дават мнения (характеристики) за освобождаване или превъдворяване на даден питомец. Обърна се внимание, че без да подценяват стопанската дейност е необходимо да не се откъсват от основните задачи, които стоят пред ТВО – превъзпитанието и обезпечаване на здрава охрана за въдворените." **(Доклад** относно извършената работа от комисията, натоварена да прегледа досиетата на въдворените в ТВО – Белене и излезе с предложение за освобождаване или превъдворяване. 10.VI.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.).

а във всяка бригада лагерното ръководство определя ***просветници,*** които изнасят политпросветни лекции. През юли 1951 г. са създадени КПК на всеки обект, но към декември 1951 г. този на III обект все още не е попълнен. От есента на 1951 г. КПК в лагера вече се наричат ***култсъвети*** в съответствие с новия правилник. След събирането на всички въдворени на II обект през лятото на 1952 г. там са създадени две чети (едната включва I разряд, другата – II и III разряд), всяка със свой култсъвет. Към февруари 1953 г. лагерът има 6 култсъвета с 34 членове – на I обект, на II обект към I, II и III чета, на IV обект и на V обект. Към юни 1953 г. култсъвети има към всяка чета.

Към култсъвета има *актив* от сътрудници – художници и текстописци за нагледната агитация, хорове. Активистите са прикрепени към различните секции на култсъветите. ЗНПЧ определят и просветен отговорник във всяка бригада. Всички те получават указания от ЗНПЧ на съвещания по култпросветната работа и работят под ръководството на култсъветите. С Окръжно № П-4912 от 24.07.1952 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ заповядва към всеки член на култсъвета, завеждащ даден сектор, да се оформи съответна група: към секретаря – група на килийните отговорници, към завеждащия учебно-възпитателната работа – група на пропагандистите, към завеждащия агитацията – група на докладчиците; килийните отговорници и агитаторите да минат курс за агитатори; затворниците, включени в актива, да бъдат освободени от всякакви други ангажименти, като им се зачитат работни дни.[1263] Към юни 1953 г. във всяка чета, бригада и звено в ТВО „Белене“ има *просветен актив,* който да провежда указанията на култсъветите.

Идейно-политическата и масово-разяснителната работа – изнасяните от въдворените *доклади,* свързани с чествания или политически събития. Води се главно през зимата и по време на пролетните наводнения, когато не може да се работи, и в неделните следобеди, когато неделята е почивен ден. Първите години затворниците и въдворените отбягват идеологическите теми. С Окръжно № 569 от 14.03.1949 г. началникът на отделение „Затвори“ в отдел „Затвори и ТВО“ укорява директорите на затворите,

[1263] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 2.

че се четат доклади за китайската, японската, турската, гръцката и пр. литература.[1264] Следващите години темите на докладите се изпращат от Политическото отделение при отдел/управление „Затвори и ТВО“ с указания и тезиси за разработването им. ЗНПЧ ги свеждат на членовете на културпросветния комитет, а самите те са задължени да проверяват и ръководят написването им.

През юли 1950 г. в „Белене“ са изнесени два доклада: „Примерният устав на ТКЗС – основен закон на ТКЗС“ и „Класовото разслоение на село, ролята на кулаците и отношението ни към бедните и средните селяни“. През ноември 1950 г. докладът „33 години от Октомврийската революция“ е четен на всички обекти пред всички въдворени, докладът „Производителността на труда в 5-годишния народостопански план“ е четен на два обекта пред 600 души, докладът „Титовата клика – оръдие на англо-американските империалисти“ е четен по всички обекти и изслушан от 1000 лагеристи, зададени са 132 въпроса, на които са дадени „правилните отговори“ от докладчиците, докладът „Агресията на САЩ“ е изнесен на обект „Градината“ пред 100 души. През първото тримесечие на 1951 г. са изнесени 13 доклада от членовете на КПК: „Христо Ботев – поет и революционер“; „Държавен план за развитието на народното стопанство“; „Ленин – гений на съвременната епоха“; „Изпълнението на държавния план за 1951 год. като най-важен показател за социалистическото отношение към труда“; „Войната в Китай и борбата за мир, демокрация и социализъм“; „Държавната и кооперативната социалистическа собственост – източник за заможен и културен живот на всички трудящи се“; „Червената армия – страж и гаранция на мира“; „Държавното устройство на СССР“; „Борба за увеличение на производителността на труда с 13,5% за промишлените работници, с 15,1% за строителните работници – да снижим себестойността на готовата продукция с 6,8% в сравнение с 1950 година“; „Парижката комуна“; „Великото строителство на Сталинската епоха“; „Отчетен доклад на КПК за дейността през първото тримесечие“; „Международното положение и борбата на народите за мир“. Поради групови размествания на

[1264] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.

въдворени от един на друг обект не са изнесени докладите „Борбата на Корейския народ за мир“ и „Международния ден на жената“. Докладите са слушани от 90% от въдворените, зададени са общо 198 въпроса. Възпитателят Борис Митев съобщава *по-характерните* от въпросите (изглежда, без да схваща провокативната ирония): „Докога ще има диктатура на пролетариата в СССР?“; „Има ли в СССР класи и класови противоречия?“; „Какви изводи и поуки могат да се направят от Парижката комуна във връзка с нейното пропадане?“; „Каква е разликата между конкуренция и съревнование?“; „Ако се обяви война, какво ще прави световната организация на борците за мир?“; „Защо победи китайската революция?“; „Ако Албания бъде нападната от Гърция и Югославия, България, след като има договор за взаимопомощ, ще се притече ли на помощ?“; „Какви перспективи разкрива пред народите от изток победилата китайска революция?“. През април 1951 г. са изнесени четири доклада: „Основни положения на новия Наказателен кодекс“; „Борбата на народите за мир в новата фаза“; „Задълженията на въдворените по лична и обществена хигиена“; „Отчетен доклад по Първомайското съревнование и бойния празник 1 май“. Други 5 доклада са изнесени по обекти. Слушани са средно от 80% от въдворените. През май 1951 г. – пет доклада: „Тито враг на Съветския съюз и своя народ и агент на американските империалисти“; „Трайчо Костов – агент на англоамериканските империалисти“; „Ден на славянската писменост“; „Кога и как ще се ликвидира различието между града и селото“; „Димитър Благоев – Дядото“. През ноември 1951 г. по обектите са изнесени докладите „Буржоазният национализъм и космополитизъм“ и „Преходът на капитализма към социализма“. Въпросите били: „Има ли опасност в СССР да се дойде до свръхпроизводство и да стане нужда Съветският съюз да търси пазари?“; „Каква е разликата между СССР и народната демокрация у нас?“; „Какви бяха източниците за построяване на социализма в СССР?“; „Кой и кога е създал космополитизма?“; „Разлика между космополитизъм и империализъм?“. През декември 1952 г. по всички обекти са изнесени доклади за Сталинската и Димитровската конституция, за 73-годишнината на Сталин и за изборите

за народни съвети на 14 декември 1952 г. През януари и февруари 1953 г. са проведени 42 просветни събрания и са изнесени докладите: „Борбата на Китай против колониалния гнет“, „Червената армия – страж на мира и народната демокрация“, „Васил Левски – велик революционер“ и др. От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. са изнесени 60 доклада.[1265]

Прегледите на печата са с *коментар по международното и вътрешното положение* и трябва да са ежеседмични. Обикновено през зимата това се спазва, но не и с началото на активната работа. Например през януари 1951 г. са проведени четири прегледа на печата, а през април 1951 г. – три прегледа. Според администрацията те се следят с интерес от въдворените, особено когато през седмицата е имало събития. От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. са изнесени 50 прегледа на печата.[1266]

Нагледна агитация. В концлагера още от 1949 г. се издават два стенвестника – „Нов път“ и „Персински Стършел“. Според Петър Байчев през 1950 г. на I обект художниците издават „Персински Стършел“ всяка седмица в три екземпляра, както и стенвестник за милиционерите – „Милиционерско око“. По-късно стенвестниците трябва да излизат два пъти в месеца – на 15-о и 30-о число, но понякога излизат само веднъж. В тях *„трябва да се отразява живота в общежитието и да се бичуват безделието и лошите прояввления на отделни въдворени и да съдействуват за правилното провеждане на стопанската, административната и изправителна работа на управата“.*[1267] „Персински Стършел“ заклеймява с карикатури провинените лагеристи, например онези, които не изпълняват нормите си или не желаят да участват в държавния заем. Според началника Китов „Персински Стършел“ се чете масово, защото „изразява вътрешните нередности на въдворените“.

Веднъж в месеца на I и II обект се организират *говорящи „Стършели".*

[1265] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8; а.е. 10; ЦДА, ф. 335, оп. 17с, а.е. 18; а.е. 19.

[1266] **Доклад** на зам.-началника на ТВО Белене кап. Тодор Николов. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1267] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.

За юбилейни дати се изработват агиттабла. През ноември 1950 г. на II обект и „Градината“ са издадени 4 стенвестника и едно агиттабло за годишнината на ВОСР, в изработването участвали 15 души. За първото тримесечие на 1951 г. са издадени по 6 броя от двата стенвестника и 5 агиттабла: по случай 102 години от рождението на Христо Ботев, една година от смъртта на Васил Коларов, 27 години от смъртта на Ленин, 33 години от създаването на Червената армия и 73 години от Освобождението на България. От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. са издадени 26 агиттабла, 16 „Стършела“, 18 стенвестника, написани са повече от 100 лозунга, направени са 5 диаграми.[1268]

В края на 1952 г. началникът на лагера докладва: *„Във връзка с изборите* [за народни съвети на 14 декември 1952 г.] *бяха художествено изработени плакати, лозунги, диаграми, агиттабла, стенвестници, изразяващи преимуществото на социалистическото строителство у нас и страните с народна демокрация и постигнатите успехи в това отношение.“*[1269] За тази „предизборна агитация“ в концлагера Стефан Бочев пише като за един от големите лагерни абсурди.

Художниците рисуват портрети на комунистическите вождове (Тодор Хаджиниколов рисува портрети на Димитров, огромен портрет на Сталин върху специално построена край милиционерските сгради на I обект стена с размер 20 кв. м).

Колективни четения. Трябва да се провеждат ежедневно по бригади и звена и по помещения и работни обекти. През февруари 1951 г. са проведени 300 колективни четения на пресата по обекти. През първото тримесечие на 1951 г. са проведени общо 780 четения на ежедневната ***ОФ преса.*** През април 1951 г. – 150 колективни четения по бригади и звена. Един цинизъм на политпросветната работа е четенето и коментирането на цикъл от статии за Титова Югославия, в които се говори за политическите репресии и тежките условия в концлагера „Голи оток“ (Любомир Банковски).

Провеждат се и колективни четения на литература. През

[1268] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.
[1269] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 8.

януари 1951 г. началникът на лагера докладва, че колективни четения се правят след вечерна проверка по помещенията, но и колективните, и индивидуалните четения са предимно на художествена литература, политическа се чете малко. Някои от четените и обсъжданите колективно книги са: „Мъжество“ от Вера Кетлинская, декември 1949 г.; „Далеч от Москва“ от Василий Ажаев, ноември 1950 г. пред 100 въдворени; „Жива вода“ от Алексей Кожевников, ноември 1953 г.; „Кавалерът на Златната звезда“ от Семьон Бабаевски; „Как се каляваше стоманата“ от Николай Островски и „Далеч от Москва“, четени по помещения през декември 1953 г.[1270]

Чествания. През юли 1950 г. са проведени две чествания: за Георги Димитров и по случай 100-годишнината от рождението на Иван Вазов, придружени с доклади и „литературно-музикална забава“.[1271] През ноември 1950 г. честването е по случай 33-годишнината от ВОСР и в литературно-музикалната програма взел участие новосформираният хор. За първото тримесечие на 1951 г. са проведени три чествания: през януари – „102 години от рождението на Христо Ботев“ и „27 години от смъртта на В. И. Ленин“ и през февруари – „33 години от създаването на Червената армия“, посетени от 90% от въдворените. Честването на Христо Ботев било с литературно-музикална програма на хора, а на Ленин – с литературно-музикална програма. И двете чествания са проведени на II обект, присъствали по 500 души.

На тържествените събрания за Първи май и Девети септември се отчитат постиженията на „социалистическото строителство“, награждават се „ударници“, рецитира се революционна поезия и се пеят масови песни. Източник на РСЕ/РС описва честването на 9 септември 1951 г. Предната вечер всички лагеристи били строени на плаца след вечеря. Хор изнесъл кратка програма от патриотични песни, след което политическият командир Борис Ангелов (вероятно Борис Митев) държал дълга реч, в която описал големите победи на партизаните, които направили възможен този ден, възхвалил постиженията на строителството на комунизма, прославил СССР и

[1270] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10; оп. 2с, а.е. 5.
[1271] **ЦДА.** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

заклеймил всички западни държави. На следващия ден лагеристите били заети с дребни задължения до 11 часа, след което били строени на плаца. След известно чакане пристигнали началникът Китов, политическият командир Ангелов и другите заместник-началници и административни ръководители, следвани от милиционери с автомати. След прегледа на лагеристите Ангелов направил отчет на лагерното производство през годината. След това Китов прочел имената на около 200 лагеристи, които се освобождавали.[1272]

Според Петър Байчев на I обект има хор от началото на лагерния живот, като от хористите се формира едно отделение. В началото диригент бил капелмайстор от Стара Загора – Симеонов или Спиридонов, след него и по-дълго – един габровски самодеец, а след това диригент бил Борис Калайджиев, един от най-старите лагеристи, притежател на бар във Виена. Тодор Хаджиниколов разказва, че за честването на 9.09.1951 г. лагерното началство заповядало да се създаде хор в срок от 5 дни. Диригент бил отец Константинов, диригент на хора в една от големите пловдивски църкви. Хористите били 100 души, сред които 60 свещеници и хористи от хор „Гусла“. На концерта присъствали лагерните началници. Първата песен била „Черней, горо, черней, сестро..- „тъжен вопъл на сто гърла“. Остриганите глави на лагеристите се свеждали, мнозина плачели, в това число някои от хористите, лицата на началниците омекнали и добили човешки вид; това мероприятие дало обратен ефект и никога не се повторило. Стефан Бочев си спомня, че „някакъв находчив питомец“ през лятото на 1952 г. предложил да създаде хор, в който се включили 20-30 души, освободени от работа. Хорът репетирал в усамотена сред полето барака, хористите повече си почивали и при приближаването на милиционер всички запявали „Широка страна моя родная“ („Песня о Родине“ към филма „Цирк“, 1936 г.), „Който дръзне война да запали по огромното земно кълбо, ще се срещне с мъжете на Сталин и ще падне

[1272] **September** 9 Celebration at Camp Belene, 24 February 1953. HU OSA 300-1-2-31270; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

в грозния бой...“ (вероятно „Страж на мира“ на Асен Карастоянов), „Републико наша, здравей!“ (държавен химн 1947-1950 г.)... Според отчет на началника Китов и ЗНПЧ Брезоев към 10 март 1953 г. на всеки обект има хор, а на II обект – и театрален състав с оркестър.[1273]

Кръжоци и курсове. В доклада си за юли 1950 г. комендантът Куртев не съобщава за провеждани кръжоци и курсове, те най-вероятно започват от 15 октомври 1950 г., когато са формирани кръжоци по биографията на Г. Димитров с 15 души, по изучаване устава на ТКЗС и доклада на Вълко Червенков пред националната конференция на ТКЗС с 45 души и по изучаване историята на ВКП(б) с 20 души, както и една политшкола с 18 души. През първото тримесечие на 1951 г. основните кръжоци са по история на ВКП(б), започнал с 43 курсисти и поради разместванията завършил с 23 души с успех „добър“; по изучаване примерния устав на ТКЗС, започнал със 140 и завършил със 109 курсисти с успех „добър“; по изучаване биографията на Сталин, започнал и завършил с 12 курсисти с успех „добър“. В началото на декември 1951 г. на I обект има 15 кръжока за изучаване устава на ТКЗС с общо 400 души, а кръжоците по ВКП(б) и БКП не са започнали; на II обект има два кръжока по ВКП(б) – от I чета 87 души и от II чета 111 души, два кръжока по устава на ТКЗС – съответно със 107 и 84 души, два кръжока по БКП и курс за неграмотни с 34 души; на III обект има четири кръжока по ВКП(б) – с 15, 10, 14 и 17 души, три кръжока по ТКЗС – с 48, 56 и 48 души. Поради големия брой кръжочници било невъзможно задълбоченото изучаване и заниманията се превръщали на събрания или конференции.[1274] От 1952 г. учебно-възпитателната работа е организирана в учебна година, която започва на 2 октомври и завършва в края на юни. Политшколите стават двугодишни. Организирани са курсове за изучаване на руски език. По инструкция на управление „Затвори и ТВО“ курсовете за грамотност се провеждат през един от работните дни, заради което според лагерния началник се записвали множество „симуланти“ – лагеристи и затворници, и със съгласието на управление „Затвори и

[1273] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.
[1274] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

ТВО“ занятията са преместени в почивния ден.

През февруари 1953 г. в лагера има 28 просветни звена със следния брой участници:

	I обект	II обект I и II чета	II обект III чета	IV обект	V обект
Кръжок по КПСС	52	15	-	-	-
Кръжок по БКП	43	12	(не се чете)	7	-
Курс по биография на Сталин	32	19	-	-	13
Курс по биография на Димитров	34	-	-	-	12
Общообразователна школа	160	-	(не се чете)	17	
Политшкола	-	23	37	-	
Политшкола I година	-	-	-	15	
Политикономия		16	60	-	
Икономически проблеми	-		-	26	
Курс по руски език	120	30	38	12	
Устав ТКЗС	-	-	32	-	20
ВСИЧКО	441	115	245	67	45

Просветните звена провеждат по едно занятие седмично. Те се водят от 39 пропагандисти. Освен това се провеждат 5 курса за неграмотни с 69 участници и 2 курса за малограмотни с 31 души, започнали в началото на годината и предвидени да завършат в края на март. Провеждат се и 4 курса за квалификация: по полевъдство с 34 участници, по хлебопекарство с 21 души, по свинеугояване с 68 души и по електротехника с 18 души, като провеждат занятия веднъж седмично.[1275]

От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. са ограмотени около 200 души, от които половината издържали успешно изпита, функционирали са 23 просветни звена с повече от 960 слушатели.[1276]

Курсовете не са задължителни и Любомир Банковски пише, че в тях се включват само нагаждачи, нравствено нестабилни и безхарактерни хора. Както се вижда от тези данни, лагеристите от по-тежките политически категории

[1275] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

[1276] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

вземат по-слабо участие, а онези лагеристи, които се включват в просветната дейност, предпочитат изучаването на устава на ТКЗС.

Събеседвания по помещения **–** разискване по бригади на изнесените доклади, реда и принудителния труд. Например през януари 1951 г. бюрото на КПК под контрола на възпитателя провежда разисквания за качеството на работата по изкореняването, за дисциплината в четата, за пазене на инструментите.

Библиотека. Библиотеката за лагеристите на всеки обект е в канцеларията на културсъвета. Отговорниците на библиотеките са назначавани от секретаря на културсъвета, ако по негова преценка са с „правилно съзнание“. В лагерната библиотека задължително са съчиненията на Сталин и Ленин, „Капиталът“ на Маркс, „Млада гвардия“ на Александър Фадеев, „Тихият Дон“ и „Разораната целина“ на Михаил Шолохов, „Песен над водата“ на Ванда Василевска, стихове на Маяковски, „Повест за истинския човек“ на Борис Полевой.[1277] Но в концлагерните библиотеки се намират и книги на Теодор Драйзер, Тургенев, Толстой, Джек Лондон, Стефан Цвайг, Йовков, Яворов, Димитър Бояджиев... Женският лагер на Щурчето има своя библиотека, която през януари 1952 г. е донесена от закритото ТВО „Ножарево“. Според Лиляна Пиринчиева това е доста добра библиотека и в нея наред с пропагандните сталинистки книги има и немалко стойностни литературни произведения. Според Стефан Бочев най-четените книги от библиотеката на II обект били „Записки от мъртвия дом“ на Достоевски, „Анета и Силвия“ на Ромен Ролан и съчинения на Трайчо Костов, които администрацията пропуснала да изземе. Книги се изземат от библиотеките както при проверки за „вредна литература“[1278], така и по конкретни политически поводи.

[1277] **Concentration** camps in Bulgaria, 2 March 1954. HU OSA 300-1-2-44311; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1278] При проверка в затвора в гр. Гоце Делчев по заповед от 3 ноември 1952 г. е иззета следната „вредна литература“: „Третото поколение Друмеви“ от Емил Коралов, „Златният ключ“ от Димитър Талев, „Победни песни 1913-1916“ от Кирил Христов, „Велики сенки“ от Фани Попова-Мутафова, „На война с 28-и пех. Стремски полк“ от Генко Митов, „В окопите“ от Дамян Калфов, „През огън и кръв“ от Илия Мусаков, „Цар Симеон“ от Драго Попов. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 17с,

Например по нареждане на МВР от 8.10.1950 г. и окръжно на отдел „Затвори и ТВО“ от 13.10.1950 г. от библиотеките трябва да бъдат иззети брошурите „Две години борба“, „Гръцкият народ се бори...“ и „Аз видях Маркос“, издания на „Елас Прес“.[1279]

Лагеристите имат право да внесат свои книги, върху които прегледалият ги надзирател, възпитател или милиционер поставя подписа си и печат „Разрешавам“. Според Стефан Бочев през есента на 1952 г. секретарят на култсъвета на II обект иззема „за проверка“ личните книги и те са върнати след смъртта на Сталин или през лятото на 1953 г.

Според доклада на Китов за октомври 1950 г. 60% от въдворените четат научна литература, 30% художествена и 10% не четат. Към април 1951 г. библиотеката на ТВО „Белене“ разполага с 2531 книги, от които 866 не се ползват, защото трябва да бъдат подвързани. Според докладите предпочитана е художествената литература – през първото тримесечие на 1951 г. са прочетени 213 бр. марксистко-ленинска литература, 262 бр. научна и 354 бр. художествена. През април 1951 г. са прочетени 451 книги художествена литература, 73 политическа, 121 научна. През май 1951 г. началникът Китов отново докладва, че са закупени книги за 50 000 лв., въдворените предпочитат художествена литература. В началото на декември 1951 г. проверка от ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ установява, че на I обект има около 600 книги, на II обект също, на III обект около 680 книги, от които повечето са без подвързия и не могат да се ползват; чете се предимно художествена литература. За февруари 1953 г. Китов съобщава, че са раздадени за прочит над 2000 книги – 70% от тях художествена литература, останалите – научна и марксистка. От началото на 1953 г. до 25 септември с.г. са прочетени 12 400 броя книги.[1280]

а.е. 21.)

[1279] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.

[1280] **Доклад** на зам.-началника на ТВО Белене кап. Тодор Николов. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

Културно-просветната дейност се отчита гръмко в количествени измерения. Началникът на управление „Затвори и ТВО“ докладва пред ръководството на МВР, че само за четвъртото тримесечие на 1952 г. в затворите и лагерите са изнесени 340 доклада, на които са зададени над 5000 въпроса и са направени

Разпространение на ОФ преса. Според докладите на началника Китов през първото тримесечие на 1951 г. ежедневно сред въдворените са пласирани по 200 броя ОФ вестници, на първо място „Работническо дело". През февруари 1951 г. се пласират 150 бр. вестници, от които 94 бр. „Работническо дело", 35 бр. „Изгрев", 14 бр. „Отечествен фронт" и 7 бр. „Земеделско знаме". През октомври 1951 г. се разпространяват „Работническо дело", „Отечествен фронт", „Земеделско знаме", „Литературен фронт", „Народна младеж", „Стършел". През април 1951 г. ежедневно се пласират 50 бр. „Работническо дело" и 80 бр. „Отечествен фронт". През ноември 1951 г. са пласирани ежедневно по 800 бр. вестници, като 70% са „Работническо дело". През декември 1951 г. на II обект има 401 абонати на „Работническо дело". През октомври 1952 г. лагерната администрация си поставя за цел да увеличи двойно абонамента за ОФ вестниците. Любомир Банковски обаче пише, че на лагеристите не се разрешава да получават и четат вестници и само на задължителните прегледи на печата могат да научат нещо за събитията по света.

Съревнование и производство. Културсъветите отговарят за производствената дейност и дисциплината и ги отчитат пред лагерната администрация. Секретарите на културсъвета заместват четните и бригадните отговорници в тяхно отсъствие. Когато доведените от затворите през лятото на 1952 г. политически затворници и особено младите николапетковисти отказват да работят, културсъветниците са натоварени със задачата да ги накарат да не се бунтуват. Под ръководството на ЗНПЧ те организират Първомайски и Деветосептемврийски съревнования по бригади и звена, с писмени договори за

над 1000 изказвания, прочетени са 62 000 книги (19 000 тома марксистка литература, 12 000 общонаучна и 31 000 художествена), изработени са над 1000 стенвестника и агиттабла, над 5000 лозунга и плакати, 150 „Стършели" и карикатурни табла, диаграми и пр. За 1952/1953 г. са подготвени 300 пропагандисти, които водят 250 кръжока по КПСС, БКП и пр. и в които са обхванати 4000 затворници и въдворени. Организирани са курсове и кръжоци за изучаване на руски език, ГСО, авиомоделизъм и др., 83 курса за неграмотни с 1430 курсисти и 59 курса за малограмотни с 844 курсисти, от които 1100 завършили успешно. (**Доклад** за работата на управление „Затвори и ТВО" пред Колегиума на МВР, изнесен на 20 март 1953 г. от началника на управлението подполк. В. Късовски. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.)

изпълнението на плана на всяка бригада, звено и отделни въдворени.

През октомври 1950 г. е организирано социалистическо съревнование по случай 33-годишнината от ВОСР с подписани „договори за преизпълнение на трудовите норми“, в което се включват всички отделения от четата. Въдворените са принуждавани да дават и индивидуални обещания за изпълнението на плана, но в края на 1951 г. проверка на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ открива, че до момента не са давани индивидуални обещания, а съревнованията са само по бригади.[1281] Според доклада за февруари 1953 г. в производството са 1300 затворници и въдворени (останалите не работят заради наводнението), а от тях в съревнованието са включени 98 души.

Лагерната администрация отчита провеждането на *производствени съвещания* с въдворените, например през януари 1951 г. са проведени две производствени съвещания с всички отдельонни, бригадни и групови отговорници и култпросветниците за отчитане на дейността през 15-дневието и за изпълнението на производствения план на управление „Затвори и ТВО“. През януари и февруари 1953 г. се провеждат ежеседмично производствени съвещания с производствениците затворници за отчитане на работата и изпълнението на производствените планове в присъствието на ЗНПЧ или в тяхно отсъствие – на ръководителите на обекти.

През есента на 1952 г. култсъветът извършва агитация за участие в Държавния заем за развитие на народното стопанство. Култпросветниците дават *личен пример,* но лагеристите подозират, че администрацията им е дала парите за участие.[1282]

Според докладите има сформирани шахматни, волейболни и баскетболни тимове.

Строевата песен на отиване или връщане от работа също е средство на превъзпитанието. Според Стефан Бочев от есента на 1951 г. се въвежда практиката след вечерна проверка въдворените да пеят и понякога трябва да

[1281] **ЦДА.ф.** 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1282] Солженицин пише, че в ГУЛАГ лагеристите не участват в държавния заем, но след лагера в заточение това „право“ им е възстановено.

повтарят една песен, докато изпълнението се хареса на старши милиционера. Бившите лагеристи споменават следните песни: „Хей, картечнико, бъди готов“, „А от север ни свети петолъчката“, „Когато над Дунав се мръкне“, „Маршът на Будьони“, „Цял народ е днес свободен“, „Нашто знаме кат кръв е червено, сърп и чук – наший символ свещен, и в борбата под тях беззаветно до един сме готови да мрем“. Задължително е изпълнението на „Марш на лагерниците“, написан от концлагеристи.[1283]

Сгрешили пред народа ний дойдохме
във ТВО духът да преродим
и с устрема на новата епоха
социализъм светъл да градим.

Прелом, прелом в душите и сърцата,
със този лозунг създаваме блага
във рудници дълбоко под земята,
в стопанствата, сред житните нивя.

Със труд корав вината ще изкупим,
с просвета своя дух ще възродим
и като нови граждани ще стъпим
във пътя на народа ни любим...

И когато ний отново пак свободни
спечелиме народната любов,
със устрем ще градим страната родна,
предвождана от вожда Димитров!

[1283] Според доклад на PCE/CE по заповед на МВР маршът на лагерниците се пеел във всички лагери; автор на текста бил лагеристът Васил Янков, бивш съдия във Видин, който получил награда от 2500 лв. за създаването на песента, въпреки че музиката била композирана от друг лагерист – Марко Иванов, учител по музика от София. (**Concentration** camps in Bulgaria. 2 March 1954. HU OSA 300-1-2-44311; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest) Според Бойчо Огнянов този марш бил изпълняван в ТВО „Ножарево“ през 1948 г. и преди смъртта на Димитров пеели „Ще вървим напред със Димитров“, а след това – „с духа на Димитров“. Бойчо Огнянов смята, че автор е нацисткият лидер Христо Кунчев. Според проучване на Веселин Байчев автор на текста е офицер от Видин, а на музиката – Марко Цанов, учител и хормайстор на Ломската оперета. (**Байчев,** Петър. Спомени от лагерите..., с. 174-178.)

Една от задачите на превъзпитанието е *„да повиши равнището на културния уровен“* (проектоправилника от 1951 г.). В действителност този период е характерен с високо културно ниво и политическа осведоменост на лагеристите и затворниците, много от тях са представители на националния елит, а самите зам.-началници по политическата част са с проблематична грамотност и култура. Докладите на ЗНПЧ Борис Митев за културно-просветната работа в ТВО „Белене“ например изобилстват с многократно повтаряни правописни грешки („весници“, „кражоци“, „смърта“, „устъв“, „социализъм“, „переспективи“, „литаретура“, „между народното положение“, „ходожествена“ и пр.). Неграмотността на възпитателите се признава от ръководителите на концлагерната система като един от главните проблеми на превъзпитанието. На 20 юни 1951 г. началникът на отделение ВИ Стефан Папалезов докладва:

„Провеждането на възпитателната работа сред възпитаниците от страна на възпитателите е слаба. Това се дължи на:

а) Недостатъчната политическа и обща култура на самите възпитатели.

б) Недостатъчното време, което се отделя за тази цел.

в) Трудности в провеждането на възпитателната работа се срещат и от това, че не се подхожда диференцирано към провеждането на възпитателната работа сред възпитаниците, а към всички се подхожда еднакво, без да се съобразяват с техните политически убеждения, с техния културен уровен.

г) Не се отстраняват тези възпитаници, които по една или друга причина са се осъзнали и в които е настъпило разочарование от досегашните им разбирания – погрешния път по който са тръгнали. Всички се държат на едно място, което удължава срока на превъзпитанието и е по-мъчителен.

Въпреки слабата възпитателна работа не малка част от заблудилите се и не класови врагове скъсват със своите разбирания и се преориентирват, но след като бъдат освободени и излезнат навън, благодарение на това, че

всички които са лежали в общежитие се слагат под един знаменател и обикновено на такива не се дава работа и продължава да се третира като враг, същия наново попада под влиянието на враговете.

В общежитията има не малко младежи, а даже и малолетни, които не се отделят от възрастните и закоравели престъпници, а се държат на едно място и тровят неукрепналия им мироглед. Особено валидно е това за жените, при които има момичета от 11 до 16 г. и се държат при морално пропаднали жени, които развращават тяхните млади души.“[1284]

Папалезов предлага възпитателите да използват освобождаването за *широка разяснителна работа* сред тези възпитаници, които не се освобождават; да се назначат *по-подготвени другари* за възпитатели и за тях да се организират едномесечни или тримесечни курсове за повдигане на политическата им подготовка; да се отдели малко повече време за възпитателна работа; възпитателната работа да се диференцира, като към всяка група се подхожда конкретно; превъзпитаните да се отделят и изпращат на специален обект; да се отделят младежите от възрастните; малолетните веднага да бъдат отделени от възрастните и да им се назначат специални преподаватели от щата на отдел „Затвори и ТВО“; след освобождаването да се изготвят специални атестации, които да показват доколко въдвореният е осъзнал своята грешка и се е превъзпитал; тези атестации чрез отделение ВИ да се изпращат до съответните окръжни и околийски управления на МВР и тези, които са осъзнали своята грешка, да бъдат привлечени от ОФ и ДСНМ и да продължи превъзпитателната работа, за да бъдат приобщени към днешната власт.

В доклад от 10 юни 1951 г. комисията, натоварена да прегледа досиетата на въдворените в ТВО „Белене“ и да излезе с предложение за освобождаване или превъдворяване, предлага културно-просветната работа да се засили, като *„се използват и някои от техните среди, с цел да се дискредитират отделените врагове от средата от която произлизат и повлияе положително на тези, които*

[1284] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

подлежат на превъзпитание“.[1285]

През лятото на 1953 г. началникът на III управление – ДС Богдан Думков предлага редица мерки за подобряване на превъзпитателната работа. Според Думков до този момент не е установен строго определен правилник и режим на политико-превъзпитателната работа и тя е добила стихиен характер. Политическо отделение при управление „Затвори и ТВО“ не е успяло да канализира работата на ЗНПЧ, самите ЗНПЧ са недостатъчно подготвени и оставят затворниците в култсъветите да ръководят култпросветната работа. Началникът на III управление предлага в Политическото отделение на управление „Затвори и ТВО“ и за ЗНПЧ да се назначат политически грамотни и културни, проверени и предани членове на Партията. Служителите на Политическото отделение съвместно с Политическото управление при МВР да изработват проекти на провеждането на беседи, доклади и лекции и да контролират тази програма. ЗНПЧ лично да утвърждават и да присъстват на беседите, лекциите и останалите мероприятия в затворите и ТВО. В култсъветите да се привличат затворници и въдворени с по-малки престъпления и в никакъв случай „лидери на бивши партии и агенти на империалистически страни с големи престъпления, извършени спрямо нашата Народна власт“. Доклади, лекции и беседи да не се възлагат на затворници и въдворени с тежки престъпления. Участващите във формите на културно-просветна работа да се определят от култсъветите под непосредственото ръководство на ЗНПЧ и да се допускат трудещи се елементи с по-малки престъпления и подлежащи на превъзпитание. Затворници и въдворени, които правят коментари по изнесеното в пресата и съобщеното по радиото, да се лишават от преса, радио и кино и да им се налагат други наказания. Според Думков до този момент „ограничение за допускане на вестници, списания и литература, разрешени от законите на нашата Народна власт, не са правени, с изключение на ония затворници, които са поставени при изолационен режим, каквито понастоящем няма.“ Библиотеките в затворите и ТВО трябва да бъдат прочистени от *„оста-рялата и политически неиздържаната или промъкната по*

[1285] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

различни пътища с вражеско и реакционно съдържание литература, проверките и обиските всред затворниците и въдворените да се провеждат системно и добре организирано, така щото да не се допуща да става достояние на репресираните каквато и да било реакционна литература".[1286]

С Окръжно на управление „Затвори и ТВО" № 5249-ЗО-П от 8.07.1953 г. началникът на отделение „Политическо" подполк. Вълков нарежда във връзка с предстоящото помилване в близките дни и седмици да се разгърне най-широка масово-политическа възпитателна и превъзпитателна работа сред всички затворници, с оглед на това онези, които ще бъдат освободени, да се включат веднага като пълноценни граждани в социалистическото строителство. При освобождаването да се провеждат събрания с помилваните затворници, на които да се разясни в резултат на какво са били помилвани и какви са техните задължения като свободни граждани.[1287]

1956-1959

В този период политико-възпитателната/културно-просветната работа загубва значението, което има преди това, и почти единственото средство на превъзпитанието – особено след 1958 г. – остава тежкият принудителен труд.[1288] Доколкото се провежда такава работа, тя е насочена към *криминалните* лагеристи и *хулиганите,* а при политическите лагеристи е само средство на разложителната работа.

Съгласно чл. 1 на Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г. целта на въдворяването на лица с антинародни и престъпни прояви е „да бъдат изолирани от обществото, за да се предотвратят всякакви техни опити да

[1286] **Предложение** относно режима на допускане литература, радио, кино и работата на култсъветите в затворите и ТВО. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 1, а.е. 1056.

[1287] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 2.

[1288] Това е особено видно в Ловешкия лагер, в който до закриването му „главното и единствено възпитателно и поправително средство е тежкия физически труд", както е записано в утвърдения през февруари 1962 г. правилник.

нарушават обществения ред и сигурност, както и да посягат на личната и обществена собственост“. Превъзпитанието вече не е една от двете главни цели на въдворяването, но според чл. 2: *„В ТВО се организират и провеждат система от политически и културно-масови мероприятия и обществено-полезен труд за политическото им и трудово превъзпитание* а чл. 23 гласи: *„Трудът в ТВО се явява като основен фактор за превъзпитанието на въдворените лица.“*

Според раздела „Изправително трудово въздействие“ в правилника:

„21. Политико-възпитателната работа сред въдворените лица се провежда от инспектора по политическата част в общежитието с помощта на подбран от него актив от служители и някой въдворени лица.

22. Със силите на въдворените лица могат да се устройват концерти, литературни вечери, спортни упражнения, жив вестник и др., които трябва да отговарят на задачите за превъзпитание на въдворените в ТВО лица. Разрешава се на въдворените лица да четат колективно вестници, списания, научно-популярни и художествени книги, доставяни чрез ръководството на ТВО.

Ръководството на ТВО организира за въдворените лица курсове за ограмотяване и кръжоци за изучаване история на България, география и др.“[1289]

Този правилник, вероятно издаден през втората половина на 1957 г., за разлика от първия концлагерен период, не допуска внасянето на проверени книги и индивидуалното четене (което през първата половина на годината все още е възможно).

Инспектор по политическата част през 1957 г. е лейт. Георги Атанасов. В доклад за дейността на поделението от основаването му през ноември 1956 г. до 31 май 1957 г. той съобщава, че са изградени просветни активи – при *контрареволюционерите* от 7 души, при *криминалните* – от 11 души. Превъзпитанието при *криминалните* започва с колективно четене на книги и вестници, а след това с доклади и беседи. До края на май са изнесени 8 доклада по повод бележити дати: „Обесването на Васил Левски“, „Деня на съветската армия“, „Парижката комуна“, „87 години от

[1289] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1582.

рождението на Ленин“ и др. Изнесени са 5 политинформации и 2 беседи за класовата борба в преходния период от капитализъм към социализъм, по които са зададени над 15 въпроса. Проведени са 15 колективни четения на художествени книги и 40 на вестници. Организиран е курс за неграмотни и слабограмотни, в който са включени 46 души и са проведени 248 часа. Курсът се ръководи от въдворен. Библиотеката разполага с 5200 книги – 2100 броя художествена, 1100 научна и 2000 политическа литература, но голяма част от книгите са в лошо състояние, „поради това, че са минали през много читатели“. От откриването на концлагера са прочетени 3000 броя художествена, 800 броя научна и 200 броя политическа литература, като „по-голям интерес проявяват контрите към четене на книги – индивидуално“. При въдворените по линия на НМ са създадени хорове при мъжете и жените. При въдворените по линия на НМ мъже са изнесени 8 програми по случай бележити дати, 4 говорещи „Стършела“, „посредством които са бичувани отделни прояви на въдворени“, един театрален монтаж. Съставени са 4 футболни отбора, „които ежеседмично играеха и будят голям интерес сред въдворените криминални“. По физкултурна линия „са застъпени и други дисциплини като борба, шах и др.“. Редовно се получава пресата и се чете с интерес – за юни 1957 г. има 559 абонати. *„Общо взето, работата в това отношение е недостатъчна, слабо е застъпена лекционната работа, особено по патриотичното възпитание на младежта, нормите на социалистическият морал, за новите трудови хора и пр. Добри резолтати бихме имали, ако към изнасенето на горните въпроси бъдат привлечени подготвени другари от околийската лекторска група, ок. на отечествения фронт и пр.“.* При жените са „застъпени повече кръжочните форми“: кръжоци по история и география на НР България, география на страните с народна демокрация. Три пъти месечно се изнасят информации по международни и вътрешни въпроси. Колективно са прочетени книгите „Педагогическа поема“ (на Макаренко), „На живот и смърт“ (вероятно романът на Димитър Ангелов) и др. Редовно се провежда колективно четене на

пресата. Изнесена е малка пиеска. При честване на бележити дати хорът *излиза с програма.* Осигурени са книги за прочит, а също получаване на пресата. Организираният курс за неграмотни с 13 жени „има резолтати“, но липсват учебни помагала, както и помещение за водене на заниманията. Работата сред контрареволюционерите основно е *даването за колективен прочит на важни правителствени документи.* В присъствието на служебно лице са изнесени докладите: „Изказвания и решения на IV конгрес на ОФ“[1290], „Изказвания и решения на XXIX конгрес на БЗНС“[1291], „Значението на съревнованието“. Към първите два доклада лагеристите „са проявили голям интерес“.[1292]

От втората половина на 1957 г. докладите на лагерния началник отделят много повече място на отчетите на принудителния труд и агентурно-оперативната работа, отколкото на културно-просветната. На 25 февруари 1958 г. началникът Тричков докладва на зам.-министър Мирчо Спасов подробно за трудовата заетост на новопристигналите към този момент близо 1400 *хулигани* и отбелязва само, че към *новия обект* е организиран курс за ограмотяване (при въдворените до 20.02.1958 г. 1316 хулигани неграмотни са 5,1%, слабограмотни – 17,3%, а при всички нововъдворени и заварени 314 жени неграмотни са 9,6%, слабограмотни – 8,1%). В края на 1958 г. в докладите си, които подробно разглеждат труда на въдворените и агентурно-оперативната работа, началникът Тричков съобщава лаконично, че за превъзпитанието на *хулиганите* и за добрата им производствена дейност допринасят и културно-просветните мероприятия – *„изнасянето на доклади, беседи, политинформации, провеждане на различни видове кръжоци, курс по ограмотяване и др. Редовно се доставят вестници и списанията на абонатите въдворени.“*[1293] От спомените на художника Теню Желев знаем, че през лятото или есента на 1958 г. на I обект е създаден просветен актив от въдворени с „хулиганските групи“

[1290] Проведен 11-12.02.1957 г.
[1291] Открит на 5 април 1957 г.
[1292] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.
[1293] **АКРДОПБГДСРСБНА –**М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.

творци.

1964-1977

Правилникът за приложение на чл. 14 от УНМ от 1963 г. не предвижда мерки за политико-възпитателна работа сред изселените. Превъзпитанието е чрез самата административна мярка и системата от наказания и поощрения. Министерска Заповед № I-32 от 7 януари 1964 г., с която се допълва правилникът, отнася превъзпитанието на изселените по политически причини и рецидивистите към агентурно-оперативните мероприятия: *„По отношение изселените за антинародно и вражеско поведение лица и по отношение рецидивистите да се организира агентурно наблюдение и се провеждат мероприятия за тяхното изолиране, разлагане и превъзпитание."*

Няма сведения да е провеждана културно-просветна и политико-възпитателна работа сред въдворените в „Белене" през 60-те години.

Съгласно правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от 1971 г. началниците на поделенията на МВР „задължително провеждат лични беседи с изселените, контрол върху трудовата им дейност и други мероприятия за превъзпитанието им" (чл. 32). Изпълнителните комитети на народните съвети са задължени да упражняват контрол върху поведението на изселените лица и съвместно с поделенията на МВР и обществените организации да провеждат мероприятия за превъзпитанието им и при добро поведение могат да правят предложения до МВР за намаляване срока на мярката (чл. 34, т. „в").

Разпореждане № 334/25.08.1972 г. на Бюрото на Министерския съвет задължава министерствата, ведомствата, стопанските организации и изпълнителните комитети на народните съвети, на чиято територия има изселени лица, *„които системно водят неморален начин на живот* да осигуряват освен работните места и жилищно-битовите условия, и *„производствено обучение и политико-възпитателна работа, за да придобият трудови навици и да усвоят определена професия* Министерството на народната просвета и изпълнителните комитети на окръжните

народни съвети трябва да осигуряват условия тези лица да преминат курс на обучение, ако нямат завършено основно образование. А Министерството на народното здраве и изпълнителните комитети на окръжните народни съвети освен медицинска помощ трябва да провеждат и профилактични и възпитателни мероприятия за здравна просвета. С министерска Заповед № I-1387 от 4.11.1972 г. са направени съответните промени в параграф 35 на правилника за приложение на чл. 14 от УНМ.

Проверка на Групата за контрол и помощ при МВР от края на януари 1974 г. установява за общежитието в „Белене“: *„Почти не се провеждат възпитателни мероприятия“,* и препоръчва: *„Ръководствата на окръжните управления на МВР и изпълнителните комитети на окръжните народни съвети не набелязват и не провеждат съвместни мероприятия за превъзпитанието на принудително заселените лица, поради което не се изпълнява & 35 от правилника. Това особено е необходимо в общежитията Белене, Ножарево, Главановци и местата, където са съсредоточени повече такива.“*[1294]

През март 1975 г. проверка на ДНМ по приложението на чл. 14, буква „а“ от УНМ в местата за групово принудително установяване Милчина лъка, с. Ножарево, с. Гурково, ДЗС „Белене“ и на някои индивидуално заселени лица в Силистренски, Разградски, Търговищки и Сливенски окръг констатира, че са взети мерки за разнообразяване на политико-възпитателната работа сред настанените в общежитията жени, провеждат се беседи и се изнасят лекции от прокурори, лекари и обществени деятели, организират се екскурзии до исторически места, другарски срещи, посещения в младежки увеселителни заведения и др., някои от жените са включени в художествената самодейност на предприятията, в които работят. Не се споменава нищо за такава дейност в общежитията за мъже.[1295]

[1294] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция, 30 януари 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

[1295] **Справка** за мотивите на Народната милиция за запазването на Института на принудителните административни мерки, налагани по чл. 14 от Указа за Народната милиция, възпроизведени в проекта на Закона за народната

1984-1987

Наредбата за прилагане на чл. 39, 40 и 41 от ЗНМ № I-383 от 28.11.1983 г. определя, че началникът на районното управление на МВР организира контрола и наблюдението над принудително установените лица и е длъжен „съвместно с ръководствата на стопанските и обществените органи и организации да организира индивидуално-възпитателната работа с лицето“ (чл. 20, ал. 2, т. 3).

Заповед № I-5 от 22 януари 1985 г., с която „Белене“ е добавено в списъка на местата за принудително установяване, натоварва началника на Окръжно управление МВР – Плевен с наблюдението и контрола на въдворенитеи оказването на помощ с битовото и трудовото им устройване. Заповед № I-64 от 9 април 1985 г., с която организацията на концлагера е възложена на отдел „Затвори“, вече включва освен организацията по наблюдението и контрола, битовото устройство и ангажирането с общественополезен труд, също и „възпитателната работа с тях“.

Липсват документи как е организирана превъзпитателната работа в концлагера. Според Гюлтекин Салиев всеки петък в лагера идват лектори, които изнасят беседи на исторически или съвременни политически теми, старайки се да убедят въдворените в българския им произход и в предимствата на социалистическа България пред капиталистическа Турция. Веднъж лектор бил окръжният прокурор на Плевен, който говорил за неизбежната победа на СССР в противостоянието му със САЩ, друг път – млад лектор от софийското дружество „Георги Кирков“ с тема за турското робство и ислямизацията на българското население. След лекцията лекторите настоявали за въпроси от въдворените, които били задължени да записват и предават на администрацията. Един от въдворените репликирал окръжния прокурор и бил наказан с 2 седмици карцер, докато лекторът от дружество „Георги Кирков“ изпълнил молбата на учителя Мустафа Нури да не отбелязва репликата му като въпрос, а да я приеме като допълнение

милиция, 14 август 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

на лекцията, и така Нури избегнал наказанието.[1296] Али Дуралиев също разказва, че окръжен прокурор посещавал лагера и убеждавал въдворените да не се надяват нито на турския президент Кенан Еврен, нито на американския президент и че заради собственото им твърдоглавие ще тегли поколението им до девето коляно.[1297] Според Ахмед Чобанов (Ahmet Yilmaz) след преместването на част от лагеристите в затвора в Бобов дол там се провеждат редовни лекции от лектори от Научното лекционно дружество „Георги Кирков“ в София на тема „българския произход на турците в България“.[1298]

[1296] Те минаха през Белене – 1..., с. 48-49.
[1297] Пак там, с. 70.
[1298] Те минаха през Белене – 2..., с. 92.

ОХРАНА И НАДЗОР

1949-1953

През май или юни 1949 г. началникът на служба ТВО Тодор Миленков и началникът на отделение „Строево“ при Униформен отдел майор от милицията Петко Григоров изработват предварителен план за охрана на концлагера.[1299]

Външна охрана – за изолация на острова: Гранични войски да повишат режима за охрана като този на южната граница, да забранят риболова около острова, да увеличат заставата на I-степенна с един командир офицер и 32 войници, да открият 6 постоянни поста. ДНМ да въведе режим на открит лист за района на Белене и милиционерски час от 22,30 ч. до 3,30 ч.; подучастъкът в с. Белене да се завежда не от мл. милиционер, а от опитен ст. милиционер; в подучастъка да се уреди районна адресна служба за с. Белене и околните села; по линия на ДС към подучастъка да се прикрепи специален оперативен работник; ръководството на цялата общинска охрана да се поеме пряко от подучастъка; околийският началник на МВР и началниците на ДС и милицията в Свищов да изработят съгласуван с Гранични войски план за обхождане и наблюдение в района на подучастъка от държавната милиция и общинската охрана; управителят на ТВО да уреди начина на влизане на селяните на съседните острови, където имат добитък, със специални пропуски в определени дни и часове.

Вътрешна охрана: За охрана на брега (за да не се позволява никакво влизане за връзка или нападение над общежитието и за предотвратяване на бягства) да се поставят 12 денонощни неподвижни поста, разположени на вдадени във водата места, всеки от които да контролира визуално средно 2 километра от брега, а на откритите места в западната част на острова – на по-голямо

[1299] Доклад от милиц. подполковник Тодор Миленков – началник на отдел ТВО и милиц. майор Петко Григоров – н-к на отделение „Строево“ при Униформен отдел. До директора на Народната милиция. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1205.

разстояние. За връзка и контрол на постовете и охрана на брега – 5 конни и 5 пеши патрула, единични през деня и двойки през нощта, като пешите обхождат 1-1,5 км, а конните средно 4 км. Необходими 81 мл. милиционери (12 денонощни поста х 3 = 36, 5 пеши двойки х 4 = 20, 5 конни двойки х 5 = 25) и 6 старши милиционери (на два поста по един), от които 2 конни и 4 пеши. **За охрана на жилищата:** *Постоянните жилища* (бъдещият II обект): 1 денонощен пост за охрана на жилището на въдворените, 1 денонощен пост за охрана на милиционерите, 1 нощна патрулна двойка за общо обхождане. *Летните бараки* в западния край на острова (бъдещият I обект): 1 денонощен пост за охрана на жилището на въдворените, 1 денонощен пост за охрана на жилището на милиционерите, без патрулна двойка, тъй като мястото е открито. Необходими 16 мл. милиционери *(4* денонощни поста х 3 = 12, 1 патрулна двойка = 4) и 2 ст. милиционери. **За охрана на групите до работните обекти:** 40 мл. милиционери – 20 групи по 2 милиционери. Ако има по един надзирател, охраната може да е от един милиционер, но към момента няма надзиратели. Двамата ст. милиционери на двата лагерни обекта изпращат и милиционерите за охрана на работните групи. **Конвойна група** до етапните комендантства в Горна Оряховица и Плевен: 5 милиционери. Конвойната група се ръководи от пом.-началника. Или общо са необходими 147 младши милиционери (121 пеши и 26 конни) и 8 старши милиционери. Милиционерите, охраняващи жилищата и работните групи, ще спят в помещенията, а тези за охрана на брега – в землянки близо до постовете. Предлага се милиционерите да бъдат командировани за по 45 дни. Конните милиционери с конете си могат да отидат от Плевен до Белене (60 км) за едно денонощие. **Командири на охраната:** началник на охраната – капитан, и пом.-началник на охраната – подпоручик. Пом,- началникът трябва да бъде много добре подготвен в строево отношение. Той подрежда нарядите и разпределя милиционерите по постовете; определя и дава указания на часовите; проверява оръжието и дрехите на милиционерите; изготвя планове за действие при нападение отвън или бягство на въдворени. Началникът на охраната има за главна задача

„да осигури в политическо отношение охраната да бъде на нужната висота“. Той „трябва да бъде много добре подготвен политически“ и „лично отговаря за политическото осигуряване на службата на милиционерите, защото ще се охраняват политически опасни лица, а от друга страна службата на милиционерите ще бъде много тежка, понеже острова е маларичен и са откъснати от живота и семействата си, причини, които ще доведат много лесно милиционерите до лоша служба и дисциплина“.

Новият концлагер не получава така предвидения милиционерски щат. Със Заповед на министъра № Т-852 от 29 юни 1949 г. 2 старши и 20 младши милиционери от униформения щат на закритото ТВО „Николаево“[1300] са прехвърлени към ТВО „Белене“, считано от 1 юли 1949 г. На основание тази заповед началникът на отделение ТВО Тодор Миленков издава Заповед № Т-II-158 от 2 август 1949 г., с която се определя следният щат при отд. ТВО, считано от 1 юли 1949 г.: ТВО „Димитрово“ (ТВО „Перник“) – 4 ст. милиционери и 38 мл. милиционери, ТВО „Белене“ – 2 ст. милиционери и 20 мл. милиционери, ТВО „Ножарево“ – 6 ст. милиционери и 51 мл. милиционери.[1301]

Вероятно за охраната на концлагера са командировани и милиционери от окръжното управление. Между лагеристите се говори, че милиционерите са командировани от страната за 45 дни или за 3 месеца като наказание или по тяхно желание, за да удовлетворят злината си. За охрана на работещите на брега са използвани и войници от граничната застава – Стефан Власков пише, че към лятото или есента на 1949 г. „на тухлите“ край село Белене лагеристите били охранявани от няколко момчета от Гранични войски, а според доклад за бягството на лагерист през февруари 1950 г. граничар охранявал лагеристите, работещи на постройката на граничната застава на българския бряг.[1302]

Лагерните спомени свидетелстват за малобройна и

[1300] Щатът на съществуващите в началото на 1949 г. концлагери е: ТВО „Перник“ – 4 ст. милиционери (2 вакантни места) и 30 мл. милиционери (7 вакантни); ТВО „Ножарево“ – 6 ст. милиционери (3 вакантни) и 51 мл. милиционери (13 вакантни); ТВО „Николаево“ – 2 ст. милиционери и 28 мл. милиционери (4 вакантни).

[1301] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 18.

[1302] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 35.

неособено строга охрана в първите месеци на лагера; в началото работят под наблюдението на милиционери, но скоро след това въдворените са изпращани на работните обекти без охрана (Трифон Силяновски, д-р Константин Кантарев, Петър Байчев). Милиционерите се ожесточават след няколкото бягства през есента на 1949 г. Но дори и след това, през късната есен на 1949 г., по спомените на острова лагеристите работят без охрана. Това продължило до изпращането на лагеристите на Беленските канали, но охраната се ожесточила след първото бягство (в края на август), върнала се на работните обекти и били поставени скрити постове с картечници (д-р Константин Кантарев).

С бюджета за 1950 г. милиционерската охрана на ТВО „Белене“ преминава на щат към ОУ МВР – Плевен и се състои от заместник-командир по политическата работа, двама взводни командири подпоручици и 88 пеши милиционери. Униформените служители са административно подчинени на началника на Окръжното управление на МВР – Плевен, а оперативно – на началника на концлагера. Началникът на ТВО може да им налага наказанията *арест, глоба, лишаване от отпуска* и *мъмрене,* а за по-тежки дисциплинарни наказания, уволнение или съд ги предлага на окръжния началник.

Щатът на охраната в този период е:

	1949 г.	1950 г.	1951 г.	1952 г.	1953 г.
			Охранителна рота ТВО „Белене“		
нач. охрана ТВО		-	-	-	1
зам.-нач. по полит. част		-	-	-	1
зам. по полит. работа		1	-	-	-
ротен командир		-	1	1	2
пом. ротни командири		-	2	2	-
взводни командири		2	2	5	6
отдельонни командири		-	6	10	15
ст. милиционери	2	8	-	-	-
мл. милиционери	20	80	-	-	-
милиционери	-	-	75	95	161
домакин	-	-	-	-	1
шофьор	-	-	-	-	1
общо	22	90	86	113	186

В административния щат на концлагера за 1951 г. за първи път са предвидени надзиратели.

	1951	1952	1953
старши надзиратели	3	5	5
надзиратели	9	16	21

Щатът на милиционерската охрана не е попълнен изцяло.

През юли 1950 г. наличната охрана е от 60 младши и 5 старши милиционери, разпределени така: I обект – 25 мл. и 2 ст. милиционери, II обект – 5 мл. и 1 ст. милиционер, „Градината“ – 4 мл. и 1 ст. милиционер, на каналите – 3 мл. милиционери, в Сандански[1303] – 6 мл. милиционери, на енерговлака – 6 мл. милиционери, в селото – 7 мл. и 1 ст. милиционер. Те поддържат 3 денонощни и 4 нощни поста. Денонощните постове са с по 4 мл. милиционери, а нощните – по 2 милиционери. Милиционерите извършват нощни проверки на хората, които се намират без охрана по различни обекти на острова.[1304]

През октомври 1950 г. охраната се състои от двама взводни командири, 64 младши сержанти и 6 сержанти,

[1303] Неизяснен обект.
[1304] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

разпределени така: I обект – 33 мл. и 2 сержанти, II обект – 9 мл. и 1 сержант, „Градината“ – 7 мл. и 1 сержант, на о-в Бързина – 5 мл. и 1 сержант, в селото – 10 мл. и 1 сержант. Те поддържат 5 денонощни и 3 нощни поста, а се използват и за конвой и охрана по работните обекти. Дисциплината на милиционерите е слаба, има отклонения от лагера, закъснения от отпуска, нарушаване на конвойната служба, побои върху въдворени. Професионалната подготовка е слаба.[1305]

През ноември 1950 г. охраната се състои от 66 мл. сержанти, 6 сержанти, 2 взводни командири и 1 началник-охрана (Тодор Николов). I обект: 32 мл. и 2 сержанти, II обект: 15 мл. и 2 сержанти, в селото: 13 мл. и 1 сержант, „Градината“: 6 мл. и 1 сержант. Професионалната подготовка е слаба. Един от милиционерите е изключен от партийната организация, отстранен от длъжност и предложен за дисциплинарно уволнение, защото купил вино на двама въдворени, завел единия вкъщи и му дал храна. Партийната организация и ръководството на лагера предлагат на ОУ МВР – Плевен да бъде въдворен в същия обект. Двама милиционери, които заплашвали селяните, за да им дават алкохол, са наказани с мъмрене. Предложен за уволнение е милиционер, за когото се предполага, че е служил в полицията.[1306]

Януари 1951 г.: Строевият персонал е 6 сержанти, 60 мл. сержанти и двама взводни командири, както и един началник-охрана, който обаче е ангажиран с административната работа на общежитието. Професионалната подготовка е слаба, милиционерите закъсняват от отпуска, нарушават конвойната и лостовата служба и *нямат правилно отношение* към въдворените. Двама са наказани 10 дни без отпуска, един – 15 дни без отпуска, трима са глобени по 100 лв., един е наказан с 3 дни арест, един с 2 дни арест, един за *неправилно отношение* към въдворените е наказан с мъмрене.[1307]

Февруари 1951 г.: 56 мл. сержанти, 6 сержанти, 2 взводни командири. Уволнени 6 мл. сержанти – трима *за сътрудничество с въдворените,* един *за преследване на*

[1305] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.
[1306] Пак там.
[1307] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

партизани, един *за разложителна работа* сред милиционерите, един подал оставка. Професионалната подготовка остава слаба, нарушения в лостовата служба, неправилно конвоиране, сядане на пост, пушене и др. Битовите условия на милиционерите са много лоши, гладуват заради лошо снабдяване, ботушите са в лошо състояние.[1308]

Април 1951 г.: Налице са 57 мл. сержанти, не са заети местата на 1 ротен командир, 1 пом. ротен командир и 2 взводни командири, а има само един пом.-ротен (Силвестров). Наличната охрана е разпределена на I, II, III и V обект, общо 15 поста, а отделно има и конвойна служба и куриер. Трима милиционери са предложени на окръжния началник за наказание *за непристойно държание с въдворените,* един е наказан от началника на ТВО с 5 дни арест *за непристойно държание пред гражданството.* Битовите условия са лоши, снабдяването с храна е нередовно, милиционерите ходят при въдворените лавкаджии и с молби или насилие вземат на вересия. Китов предлага на семействата им да се дават продукти като за самите служители, защото са на минимални граждански дажби и милиционерите заделят от своята храна. За петте месеца от идването на Китов са уволнени 17 милиционери, защото правели услуги на въдворените, изнасяли писма, пиели заедно с тях или са служили на „фашистката власт", а нови от „честните и предамите" не желаят да постъпят заради трудните условия.[1309]

Май 1951 г.: Вакантни са местата на ротен командир, двама взводни командири и 20 мл. сержанти. Организацията на охраната е същата като през април. Няма подобрение в битовите условия. Дисциплината е слаба, има случаи на заспиване на пост, *морално разложение,* опит за самоубийство по любовни причини.[1310] През този месец двама лагеристи правят опит за бягство от II обект. Според месечния доклад на Китов дотогава се смятало, че от II обект, заграден с обширни пространства вода, бягството е невъзможно и част от охраната му била прехвърлена за подсилване охраната на V обект на брега, където опасността от бягство била най-голяма.

[1308] Пак там.
[1309] Пак там.
[1310] Пак там.

Юни 1951 г.: Сержантският състав е попълнен с 5 души, от които един ст. сержант; налице са 62 мл. сержанти. Щатът е попълнен с ротен командир и един зам. ротен командир, но изпратеният от ОК на БКП – Плевен ротен командир останал само няколко дни и отказал да заеме длъжността. Един сержант е предложен за взводен командир и остава вакантна една длъжност на взводен. Един милиционер откраднал часовник на въдворен при проверка на багажа, един е уволнен за опита за самоубийство и даден под съд, един наказан за заспиване на пост, един уволнен за битово разложение.[1311] Едва този месец са назначени трима надзиратели. Към 10 юни 1951 г. комисия констатира: *„Охраната на въдворените е незадоволителна, от предвидения щат за милиционери има вакантни 20 места, 2 командирски места и 4 сержанти. Освен това наличната охрана е разпределена неправилно. Голяма част от охраната се ползва за охраняване на въдворените, работещи по обектите в с. Белене, като постройки, тухларници, дърводелници и др. на общежитието, където работят по-безопасни въдворени, докато на острова, където са концентрирани 70% от въдворените и най-опасни престъпници, се охраняват от 5 милиционери и 1 сержант. Трябва да се отбележи, че нощно време не се поставят постове около помещенията на въдворените, а има по един дежурен милиционер в щабовете на първи и втори обекти, които стоят само на телефона, а останалите милиционери почиват. Охраната отчасти е подсилена от граничния пост намиращ се на втори обект, състоящ се от 8 войника, които също стоят на пост само пред свойто помещение. Наличната охрана на милиционерите денем е разпределена по 1 при работещи на по-големи групи въдворени, като след свършването на работа откарват въдворените в помещенията и се прибират в щаба. При тая охрана, даже и да бъде осведомена същата от някой въдворен, че дадена група е напуснала помещението и се готви да бяга, на което обикновено охраната разчита, те не са в състояние да предотвратят евентуално бягство.“* Комисията предлага да бъде попълнен щатът на охраната и да бъдат поставени нощни

[1311] Пак там.

секретни постове около помещенията на I, II и III обект.[1312]

Юли 1951 г.: Назначени са няколко надзиратели, все още неопитни. Китов докладва, че с увеличаване броя на лагеристите с този щат е невъзможно занапред да се осигурява вътрешната охрана и че битовите условия на охраната и надзирателите на острова и особено на III обект „Градината“ „не са много по-добри от тия на въдворените“. Професионалната и политическата подготовка е слаба.[1313] В доклад от 23 юли началникът на отдела Кузманов докладва на пом.-министър Ангел Цанев, че от 75 щатни места за милиционери 13 са вакантни, което е крайно недостатъчно за ефикасна охрана. Докато лагеристите са били около 1000, надзорът и охраната са били задоволителни, но с нарастването им над 2300 души охраната е крайно недостатъчна. *„Малкият брой милиционери, многото постове и неуреденият техен бит създават условия за нарушения в службата и сприятеляване с въдворените, пораждане на желания за напускане на работа и пр.“* Милиционерският състав е разпределен на групи и разставен на 4 обекта. От тези групи се отделят за конвой на острова, до щаба и по делегация. Необходимо е да се влезе във връзка с директора на ДНМ Капитанов и да се уреди попълване на щата, като същевременно се командироват нови групи милиционери до края на годината и влизане в сила на новия щат. Ако това не може да се изпълни, пред министъра трябва да се постави въпросът външната охрана на острова да се поеме от Вътрешни войски. В Плевен Кузманов водил разговор с окръжния началник Мирчо Спасов за попълване вакантните места за надзиратели, милиционери и канцеларисти.[1314]

Август 1951 г.: Щатът на милиционерите не е попълнен. Надзорният персонал е малко на брой. Битовите условия на III обект са подобрени, направени са столови на самоиздръжка и са назначени готвачки, но качеството на храната е лошо и милиционерите заделят половината от

[1312] **Доклад** относно извършената работа от комисията натоварена да прегледа досиетата на въдворените в ТВО Белене и излезе с предложение за освобождаване или превъдворяване. До министъра на вътрешните работи. 10.06.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

[1313] **ЦДА.** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1314] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

нея за семействата си.[1315] В края на август за проверка на състоянието на охраната и зачестилите бягства в лагера пристига помощник-министър Ангел Цанев. Той докладва на министъра, че охраната на ТВО „Белене“ по щат е 75 милиционери – за охрана на обектите, за конвоиране и охрана на лагеристите на работните обекти, за нощна караулна служба и за конвойна служба, но са попълнени 64 места. При това положение на някои места на острова охраната е само формална и едно неразкрито по агентурен път бягство на въдворен или група въдворени би успяло. Цанев предлага милиционерската охрана да се занимава само с охрана на острова срещу бягства и достъп на чужди лица, да не живее при въдворените и да не изпълнява надзирателски функции на работните обекти, тъй като се превръща *„в капка в море, която винаги без голямо усилие може да бъде обезоръжена, всяко нейно движение се следи от въдворените, а се изпускат от наблюдение границите на острова – местата, където фактически може да се реализира бягство“.* Да се увеличат милиционерите от 75 на 150 (без увеличаване на щата по бюджет, а с командироване от всеки окръг през 3-4 месеца по 6 мл. сержанта). Да се увеличат пом. ротните командири от един на двама и взводните на шест. Охраната в най-скоро време да бъде снабдена с бинокли и сигнални пистолети, да се подобрят телефонните връзки между обектите и щаба, които са в „безобразно състояние“. Да се построят 14 наблюдателни кули по периферията на острова за дневно наблюдение и нощно патрулиране между тях. Вътрешното наблюдение и придружаване на въдворените да става от надзиратели и за целта да бъдат назначени допълнително 21 надзиратели за сметка на фонд „Затвори и ТВО“. На място Цанев заповядва 780 лагеристи от II обект да изсекат гориста местност с ширина 200 м на северния бряг, за да минава свободно охраната и да наблюдава движението по брега; незабавно да започне строеж на наблюдателни кули около острова и на 7 малки помещения от подръчен материал за охраната към кулите. Нарежда на окръжния началник на МВР – Плевен Мирчо Спасов да попълни милиционерския щат в неколкодневен срок.[1316]

[1315] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1316] **Доклад** от Ангел Цанев – пом. министър на вътрешните работи, относно

Септември 1951 г.: Щатът е попълнен, но новата дислокация не е осъществена, милиционерите остават по лагерните обекти, а външната охрана не е разпределена, защото помещенията за нея не са готови. Подобрено е снабдяването на милиционерските столове със зеленчук от островното стопанство, изкърпени са ботушите и облеклото на милиционерите, нерешен остава въпросът с квартирите и битовите условия на семействата им. При преследване на бегълци или при опити за бягство милиционерите проявявали инициатива и издръжливост, но допуснали бягства и нанесли побои на въдворени.[1317]

Октомври 1951 г.: Командирският щат е попълнен и разпределен по обекти, така че няма обект без взводен командир или пом.-командир. Милиционерите са недостатъчно и остават претрупани с постовата служба на множество разпръснати работни обекти, не ползват своите почивки и годишни отпуски. Охраната се осъществява от секретни постове. Не е получено зимното облекло, спрени са маларичните добавките към заплатата.[1318]

Ноември 1951 г.: Охраната е „крайно недостатъчна поради нарасналия брой на въдворените“ и голямото разпръскване по множество работни обекти. Милиционерите са лишени както от домашните отпуски, така и от седмичните почивки. Извършени са побои над въдворени, за което са наложени наказания от окръжния началник.[1319] До 31 декември е планирано да се изсече и изоре ивица с ширина 30 метра по цялата дължина на северния бряг, като пътят остане от вътрешната ѝ страна; да се направят 9 вишки по ивицата; до 15 декември да се направят огради на помещенията на охраната, като три от тях са с телени огради; да се надпишат и поставят 180 табели с предупредителни надписи.

Декември 1951 г.: Щатът не е изцяло попълнен, но и попълнен не би покрил нуждите от охрана. Много милиционери са подали докладни за уволнение, тъй като били преуморени. Китов предлага Гранични войски да

състоянието на охраната и битовите условия в ТВО – Белене, Свищовско. До министъра на вътрешните работи. Недатиран, август 1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1275.

[1317] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1318] Пак там.

[1319] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

поемат външната охрана на концлагера. Секретни постове са разположени покрай североизточния сектор на дигата.[1320] В доклад от 7 декември 1951 г. ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ настоява час по-скоро да се реши въпроса с поемането на външната охрана на общежитието от Вътрешни и Гранични войски, а милицията да остане за конвой и вътрешен надзор и охрана.[1321] Със секретно писмо № 1629 от 12 декември 1951 г. отдел „Затвори и ТВО“ прави постъпки пред Гранични войски да поемат охраната на ТВО „Белене“. Пом.-министър Ангел Цанев съобщава на началника на отдела Кузманов, че министърът е утвърдил плана за охрана и „трябва да се направи пътека“ до ГВ с настояване да поемат охраната. Главният инспектор на отдела се среща с началника на Гранични войски Банков, но той отрича да има утвърден от министъра план за такава охрана и казва, че е изключено ГВ да поемат охраната на лагера и че такова е становището и на *другарите съветници* при ГВ. На 22 декември 1951 г. ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ докладва на Ангел Цанев, че при това положение въпросът с охраната на общежитието остава неразрешен, а осигуряването на ефикасна охрана е крайно наложителна при новата обстановка, когато ще има въдворени за срок до 7 години.[1322]

Заради многобройните бягства от затвори, ТВО и арести на окръжни и околийски управления на МВР министърът на вътрешните работи издава Заповед № 3 от 3 януари 1952 г. С нея нарежда началниците на столичното, окръжните и околийските управления на МВР, заместниците им по милицията, началниците на затворите и ТВО да прегледат системата на охрана и да я организират така, че да бъдат изключени всякакви бягства. Арестантските помещения да бъдат със здрави, заключващи се врати, с укрепени стени, с железни решетки на прозорците и звънчева връзка на поста с дежурния началник. Ротните и взводните командири и началниците на затворите ежедневно да инструктират постовите милиционери и надзирателите. Да не се допускат на външна работа затворници и въдворени без

[1320] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.
[1321] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.
[1322] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

охрана. Занапред на външна работа да се извеждат затворници само от II категория – II и III разряд, осъдени за криминални и стопански престъпления, които не са имали бягства или опити за бягство, и при осигурена надеждна охрана. Категорично се забранява да се извеждат на външна работа осъдени за контрареволюционна дейност, бандитизъм, въоръжени грабежи и умишлени убийства. Извеждането на външна работа да става по списък, утвърден от началниците на окръжните управления на МВР. Всички бягства да се разследват, да се установяват причините, поради които са допуснати, а виновните да се предлагат за съд или дисциплинарно наказание. На 3 месеца да се докладва на министъра за състоянието на охраната и случаите на бягства.

През януари 1952 г. охраната на северния бряг на острова по цялото му протежение се поема от Гранични войски. Те са настанени в новопостроените 3 застави („Акация“, „Славея“ и „Еделвайс“). Направени са 5 наблюдателни кули. Започнато е изсичането на просеки за видимост между заставите. Прочистената охраняема ивица е широка 50 метра и е отделена с 10-метрова ивица гора от брега на острова. От вътрешната ѝ страна са поставени табели „Стреля се без предупреждение“.[1323] Определена е контролно-следова полоса. Милицията се пренася в останалите застави на южния бряг („Ястреб“ и „Тигър“). Забранено е въдворените да излизат на работа в селото. В съответствие със Заповед № 3 се отделя охранителната работа на милицията от надзорната на надзорно-строевия персонал. Администрацията е „пуснала хора“ за набиране на милиционерски кадър, нужни са още 20 души за попълване на щата.[1324] Режимът в концлагера се осигурява от 4 старши и 5 младши надзиратели.[1325]

[1323] Тодор Хаджиниколов пише, че като художник на I обект в началото на 1952 г. трябвало да изпише стотина табели с надпис „Не приближавай, стреля се на месо!“. По същото време били насечени колове и обектът бил ограден с бодлива тел – 16 реда, кръстосани по диагонал, направен бил портал и вишка за милиционерския пост.

[1324] Според въдворена от април до септември 1953 г. милиционерките на създадения в края на 1951 г. женски лагер са млади момичета, 16-20-годишни. (The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

[1325] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

Февруари 1952 г.: Продължава попълването на щата с милиционери и надзиратели. Изработен и утвърден от ОУ МВР – Плевен е специален план за охрана на острова. Съгласно Заповед № 3 на министъра е решено районите на движение на въдворените в обектите да бъдат заградени с плет, но от ОУ МВР – Плевен не са съгласни, защото това ще пречи на видимостта на охраната, и смятат, че оградата трябва да е от бодлива тел. За заграждането на тези райони, както и на заставите и помещенията на милиционерите по обекти е необходимо да се отпуснат 6 тона бодлива тел и 150-200 кг пирони. Надзорният състав е още неопитен и няма униформи, облечен е с цивилно облекло.[1326]

Март 1952 г.: Попълнен е щатът на надзирателите и милиционерите от охранителната рота, очаква се назначаването на предложените от лагерното ръководство командири. Командването на охранителната рота се премества от щаба в I обект, за да ръководи охраната непосредствено. Телефонната връзка между щаба и I обект поради липса на материали е направена с тел с гумена изолация, без изолация и дори от бодлива тел. Битовите условия на охраната са подобрени, по всички обекти и застави има столове с готвачки от жените на милиционерите. Липсват бинокли за визуалния контрол на брега. Районите на обектите са нивелирани, някои от обектите са оградени с наличната бодлива тел, а за други се чака да бъде доставена бодлива тел. След бягството на затворник на 26 март са засилени мерките за сигурност, усилен е конвоят, ст. надзирателят ежедневно трябва да контролира работния обект, трябва да се правят редовни проверки за скрити цивилни дрехи.[1327]

Април 1952 г.: Охраната е денонощна външна от милиция и Гранични войски и нощна вътрешна по обектите. След бягството на двама лагеристи през Дунав на 6 април се затяга режимът. Направен е обиск на всички лагеристи. Иззети са всички предмети, които могат да послужат при бягство като поплавъци – манерки, шишета, дамаджани. Лагеристите са прибирани по-рано в бараките, след което излизането им е строго забранено. По Заповед № 162 на пом.-министър Ангел Цанев помещенията се заключват

[1326] Пак там.

[1327] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

през нощта, на прозорците са поставени дървени решетки, милиционерските постове са увеличени, на работните обекти се извършват проверки на всеки час. На 23 април на I обект е застрелян криминален лагерист „при опит за бягство“. Китов иска щатът да бъде увеличен с 50 милиционери, а Гранични войски да попълнят щата си за тяхната охранителна линия.[1328]

Май 1952 г.: С пристигането на политическите затворници милиционерският състав става все по-недостатъчен, а охраната според началника на лагера е „абсолютно незадоволителна“. Налице са един ротен командир, един пом. ротен командир, 3 взводни командири, 10 сержанти и 107 мл. сержанти, в това число 14 мл. сержанти и 1 сержант, преведени от ТВО „Ножарево“. Те са разставени на 2 застави и 5 обекта, включително в селото. Битовите условия на милиционерите са подобрени, направени са мрежи от тензух против комарите, осигурени са готварски печки, лятното облекло не е доставено, липсват помпи за вода и радиоапарати. Професионалната и политическата подготовка на милиционерите и командирите е слаба. Надзорният персонал е слабо подготвен по осигуряване на режима, повечето надзиратели нямат курс за квалификация и се учат в процеса на работата. Един милиционер е отстранен от служба, тъй като се свързал с близки на въдворени.[1329]

Юни 1952 г.: Милиционерите от закритото ТВО „Ножарево“ са взети обратно от ОУ МВР – Русе, а на тяхно място са командировани милиционери от Плевен. За втората половина на годината щатът е увеличен на 161 милиционери. Изпратени са командири да набират кадри в Плевенско и Никополско, но в работния сезон кандидати за милиционери няма. С идването на затворниците броят на постовете е увеличен. На милиционерите не се разрешава годишен отпуск или седмична почивка, иначе трябва да се съкращават постове.[1330]

Юли 1952 г.: Командированите милиционери са със слаба професионална подготовка, липсва контрол на командирите върху лостовата служба, допуснато е бягство

[1328] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.
[1329] Пак там.
[1330] Пак там.

на двама въдворени.[1331]

Август 1952 г.: Една рота на Вътрешни войски поема външната охрана на 6-километров участък от южния бряг на острова. Милиционерската охрана със 160 човека подсигурява охраната на 12 км от брега на острова, караулна служба в 5 обекта, постоянен конвой от общежитието и охрана на работните обекти. Според зам.-началника Николов дислокацията е нереална и няма съотношение между нея и наличния щат. Милиционерите нощем дават пост, а денем са конвой. Битовите им условия са „крайно лоши“, заплатата им не може да осигури сносно съществуване на тях и семействата им. През месеца има две бягства. На няколко пъти затворници и лагеристи са затваряни в бараките при режим на нощна охрана, с поединично излизане до клозетите, и не са извеждани на работа 2 седмици.[1332]

Септември 1952 г.: Усилена е външната охрана и охраната на лагерните обекти – особено нощната им охрана, милиционерите са концентрирани по заставите и обектите. Заради страха от бягства се работи само по най-неотложните дейности, като прибиране на реколтата и някои строителни обекти, за които има охрана. Въпреки забраната за извеждане на големи групи администрацията на свой риск го прави заради изпълнението на стопанските планове. През месеца близо 70% от затворниците и въдворените не са работили, остават в бараките, като излизат само за закуска, обяд и вечеря. Щатът е попълнен и въпреки това поради претоварването на милиционерите са нужни още 40 души. 60% от кадъра е нов, със слаба професионална и политическа подготовка. Битовите условия са лоши, тъй като помещенията са станали недостатъчни с увеличаването на милиционерите. Има нужда от 500 кг гвоздеи за построяване по заставите и обектите на столови и Димитровски стаи за политическата и професионалната подготовка.[1333] В средата на месеца Китов съобщава, че предвиденият район за охрана от Гранични войски и Вътрешни войски не е зает напълно от тях и охраната на западния бряг на острова и южния бряг

[1331] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 7.
[1332] Пак там.
[1333] Пак там.

към селото до III обект се охранява от милицията. Заради това се налага да се отделят за охрана повече милиционери, отслабена е вътрешната охрана и се налага да се спрат редица дейности като работата по дигата, дърводобива, ваденето на пясък от Дунав. Командването на Гранични войски е изпратило подкрепление, но то е подсилило заставите по северния бряг. Началникът на управление „Затвори и ТВО" моли пом,- министър Ангел Цанев да постави въпроса пред командването на Гранични войски да поемат охраната на брега към селото от западния край до III обект.[1334]

Октомври 1952 г.: Вътрешни войски увеличават частите си, на 5 октомври 1952 г. пристигат още 30 войници и това позволява от 9 октомври работата по дигата да бъде подновена.[1335] Продължава усиленият режим на охрана. На работния обект се извършва проверка на всеки час, а в лагерния обект проверките са увеличени на 3 на ден. Професионалната и политическата подготовка на милиционерската охрана и специално на командирския състав е много слаба. Допуснати са заспиване на пост и неправилно конвоиране. Битовите условия са лоши, помещенията за милиционерите са недостатъчни и на I обект са направени две помещения с подръчен материал.[1336] В доклад от 9 октомври Таско Тасков, началник на Политическо отделение при отдел „Затвори и ТВО", описва охраната на концлагера. Откъм Румъния островът се охранява от Гранични войски, половината от южния бряг – от Вътрешни войски, а другата половина (1/4 от общата брегова линия) от милицията. Дневните постове са на вишки с бинокли, а нощните са обходни и секретни постове. Вътрешните обекти – затворнически и работни, в т.ч. V обект на брега, се охраняват от милицията, оградени са с бодлива тел, но тя е рядка и недостатъчна. Няма електрическо осветление, пунктовите агрегати са недостатъчни да дадат осветление на обектите и телената ограда и се чупят често. Вътрешният надзор е от надзиратели, неподготвени и неграмотни, които не познават въдворените и много трудно провеждат вечерната проверка. На II обект

[1334] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.
[1335] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.
[1336] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 8.

има 1 старши надзирател и 5 надзиратели.[1337]

Ноември 1952 г.: Вътрешни войски изтеглят частите си от острова. Външната охрана на южния бряг е поета изцяло от милицията и е направена реорганизация и нова дислокация.[1338]

Декември 1952 г.: С новата дислокация милиционерите са лишени от седмични и домашни (на 15 дни) почивки. Допълнително затруднение създава влошеното здравословно състояние на охраната, болните милиционери са разпределяни на по-лека работа. Битовите условия остават лоши, въпреки че храната малко е подобрена.[1339]

Февруари 1953 г.: Направена е нова дислокация на охраната с възстановяването на заставите „Тигър“ и „Ястреб“ (вероятно пострадали при наводнението). Подадени са много докладни за уволнение. Битовите условия продължават да бъдат лоши, столовите не са добре снабдени, милиционерите не са зачислени на котлова храна, заради което се „подават под влиянието на гадовете, по-добре снабдени и задоволени“, на V обект са разкрити четирима служители, които били подкупени.[1340]

Юни 1953 г.: С идването на много нови затворници не може да се осигури охрана на всички работни обекти. Надзирателите не достигат на II обект, където се концентрират затворниците, а от затворите, откъдето се превеждат нови надзиратели, все още не е пристигнал нито един.[1341]

През юли, август и септември 1953 г. милиционерският състав е недостатъчен, затворниците се изкарват почти без охрана на работните обекти из острова, усилва се охраната на уязвимите места при лятното спадане на водите на Дунав и абсолютно се забранява каквото и да е движение без милиционер, а по протежение на дигата и непосредствено до главния ръкав на Дунав към Румъния са разположени секретни постове, които стрелят „на поражение“. При работа на околните острови групите са с усилена охрана.[1342]

[1337] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.

[1338] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 8.

[1339] Пак там.

[1340] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

[1341] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 6.

[1342] **Доклад** от майор Ханджийски, началник на 30 Белене до началника на

Октомври 1953 г.: Съставът на охраната продължава да е недостатъчен, все още има групи затворници, които отиват на работните обекти без охрана или се конвоират от надзиратели.[1343] Ръководството на лагера планира да поднови вишките с нови стълби, в района на заставите „Еделвайс“ и „Ястреб“ да се направят нови вишки, да се почисти граничната ивица; настоява час по-скоро Вътрешни войски да поемат външната охрана на острова, за да бъдат милиционерите съсредоточени в обектите и да бъде осигурен конвой до работните обекти.[1344]

Към 1 ноември 1953 г. след поредицата бягства през октомври 1953 г. и в изпълнение на Заповед № 831 на управление „Затвори и ТВО“ началникът на затворническото общежитие Ханджийски нарежда затворниците да бъдат конвоирани на работните обекти от милиционери, надзиратели или полевъдни бригадири, отиването на работа в острова без охрана да става само с разрешение на началника или зам.-началника Т. Николов; вечерната проверка да става по светло, след влизане в спалните помещения да се прави лична проверка от дежурния надзирател и помещенията да се заключват; абсолютно се забранява на служителите да задържат затворници след работно време без личното съгласие на началника на затвора; задължават се ръководителите на обекти, ЗНПЧ, командирите от охраната и всички свободни от наряд милиционери и надзиратели по изготвен график всяка вечер да обикалят района на обекта и да наглеждат затворниците; да се подобрят охранителните съоръжения и система; конвоирането по делегация да става само сутрин, за да не се допусне бягство от влака.[1345] А началникът на управление „Затвори“ нарежда да се повиши бдителността, особено в есенните дъждовни нощи, в бури и при спадане водите на Дунав; да се обезпечи видимост в забранените зони по брега, като се изсекат храстите и дървета; да се извършват нощни проверки на бараките и на дневалните; да се прехвърлят 4 т бодлива тел, която се освобождава

отдел „Затвори и 30“ – МВР. Без дата, към февруари 1954 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

1343 **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

1344 Пак там.

1345 **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

след закриване на обекта „Пиргово“ към Русенския затвор, за да се усили ограждането на обектите на острова. Предлага се Вътрешни войски да поемат охраната на южния бряг на острова, за да се освободят милиционерите за вътрешна охрана на обектите.[1346]

Ноември 1953 г.: Вътрешни войски все още не са пристигнали, за да поемат външната охрана.[1347] Към 20 ноември 1953 г. охраната по щат е 161 милиционери, разпределени така: I обект с охранявана площ около 100 дка – 31 милиционери (трисменни постове 2х3-6, двусменни постове 9х2 – 18, седмична почивка – 4, домашен отпуск и болни – 3); II обект с охранявана площ около 150 дка – 31 милиционери (трисменни постове 3х3 – 9, двусменни постове 8х2- 16, седмична почивка – 4, домашен отпуск и болни – 2); обект „Щурчето“ с охранявана площ около 50 дка – 7 милиционери (трисменни постове 1 х 3 – 3, двусменни постове 1х2-2, седмична почивка – 1, домашен отпуск и болни – 1); V обект с охранявана площ около 80 дка – 24 милиционери (трисменни постове 5х3- 15, двусменни постове 2х2-4, седмична почивка – 3, домашен отпуск и болни – 2); застава „Тигър“, дължина на охрана 8 км – 22 милиционери (трисменни постове 6х3 – 18, седмична почивка – 2, домашен отпуск и болни – 2); застава „Ястреб“, дължина на охрана 8 км – 28 милиционери (трисменни постове 7х3-21, двусменни постове 1х2-2, седмична почивка – 3, домашен отпуск и болни – 2); щаб, за охрана на управлението на общежитието и моста – 18 милиционери (трисменни постове 2х3-6, двусменни постове 2 х 2 – 4, за конвой по БДЖ – 4, седмична почивка – 2, домашен отпуск и болни – 2).[1348] Тази дислокация предвижда само охрана на обектите, но милиционерите са ангажирани и с конвоиране по работните обекти. Ежедневно се изпращат по 7-8 групи затворници. На група от 500 души се поставя само един милиционер, „което крие опасност да бъде нападнат“. Предлага се да се изработи нова дислокация, а за 1954 г. щатът да е 191 милиционери. В края на ноември 25 места от милиционерския щат не са заети (вероятно са попълнени с командировани

[1346] Пак там.
[1347] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.
[1348] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

милиционери), а има други 40 молби за напускане поради тежките условия на работа, при която се дава нощен караул по обектите и охрана на работните обекти през деня. Има разрешение на министерството външната охрана да бъде поета от Вътрешни войски от 1.01.1954 г., но е направено предложение пред министъра тя да бъде поета от 1 декември.[1349]

Същия месец с министерска заповед е наредено по отношение на охраната да се изпълнява стриктно Заповед № 3 от 3.1.1952 г.; до 1 декември да се запълнят всички канавки и ниски места, минаващи под телените огради на обектите, да се изсекат и окосят до пълна видимост мъртвите зони около острова, да се прегледат и укрепят всички уязвими места, да се провери изправността на осветителната инсталация и здравината на вратите, решетките и други уязвими места; да се приберат всички греди в близост до реката и каналите, с които може да се избяга; да се бди непрекъснато, особено нощем и при дъжд; надзирателите да правят постоянно проверки по носенето на дневалната служба, особено нощем; нощем обектите в никакъв случай да не остават без дежурен офицер, отговорник по охраната, който да проверява постовете и бдителността на охраната. Външната охрана на острова да се поеме незабавно от Вътрешни войски, а наличната милиционерска охрана, намираща се по заставите, да се съсредоточи около самите обекти.[1350]

От началото на 1954 г. външната охрана се осъществява от Гранични войски на северния бряг и от Вътрешни войски на южния бряг. Тяхната дислокация не е известна на ръководството на затворническото общежитие и доколкото затворът има връзка с тях, те абсолютно забраняват всякакво движение в граничната ивица и на малките острови не само на затворници, но и на персонала. За да отидат затворници на малките острови за изпълнение на стопански задачи, затворническата администрация изготвя план и изпраща засилена охрана от милиционери. По искане на Вътрешни войски от Щурчето са изтеглени затворниците, които работят в свинефермата, закрити са свинефермите на Магареца и Щурчето, а постройката на

[1349] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.
[1350] Пак там.

бившия женски лагер на Щурчето е предоставена за казармено помещение на Вътрешни войски.[1351] От щата на милиционерската охрана на затвора за 1954 г. отпадат длъжностите на милиционерите и командирите, предвидени за външна охрана, и остават само длъжностите за вътрешната охрана: 1 батальонен командир, 1 ротен командир по политическата част, 1 ротен командир по строевата част, 4 взводни командири, 10 сержанти и 100 милиционери. През 1954 г. охраната е разпределена така. I обект: 3 денонощни трисменни поста, 8 нощни двусменни поста, 11 едносменни поста – конвой по работните обекти. II обект: същото като I обект. На II обект има 20-25 надзиратели. И двата обекта имат по един взводен командир, 4 отдельонни командири и 36 лостови милиционери, а са нужни 46 за осигуряване на отпуск, почивка и др. V обект: 3 денонощни трисменни поста, 7 нощни двусменни. Щаб: 1 трисменен денонощен пост, 1 нощен двусменен и 9 конвойни милиционери.[1352]

През тези години съотношението охрана – охраняеми е следното:

	милиционери	въдворени/ затворници	съотношение
юли 1950 г.	65	1 490	1:23
октомври 1950 г.	70	1 129	1:16
януари 1951 г.	66	987	1:15
февруари 1951 г.	62	992	1:16
април 1951 г.	57	998	1:17
юни 1951 г.	63	1 750	1:28
август 1951 г.	64	2 939	1:46
септември 1951 г.	81	2 923	1:36
март 1952 г.	105	3 052	1:29
май 1952 г.	117	3 147	1:27
август 1952 г.	160	4 191	1:26
ноември 1953 г.	161	4 500	1:28
1954 г.	110	4 000	1:36

Броят на милиционерите варира от 6,7% до 2,2% спрямо

[1351] **Доклад** от майор Ханджийски, началник на 30 Белене до началника на отдел „Затвори и 30“ – МВР. Без дата, към февруари 1954 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[1352] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 119.

броя на лагеристите и затворниците, като през 1952-1953 г. това съотношение е около 3,6%. За сравнение: определеният от съветското правителство лимит на военизираната охрана на общите лагери и колонии към 1950 г. е 9% от общия брой на затворниците, но към 1.01.1948 г. реално е 7%.[1353]

Според повечето лагерни спомени първоначално милиционерската охрана е въоръжена с карабини. Бойчо Огнянов пише, че до есента на 1949 г. милиционерите са въоръжени с руска винтовка и пистолет „Парабелум“ 9 мм, а по време на брането на конопа – октомври или ноември, пистолетите са сменени с „ТТ“. През 1950 г. към въоръжението вече има и картечен пистолет „Шпагин“, а в караулното трябва да има картечница „Дегтярьов“.[1354] Проверка на състоянието на затворите и ТВО „Белене“ от март 1953 г. установява, че: *"На много ниско ниво е професионалната и стрелковата подготовка на охраната в ТВО Белене. Повечето от милиционерите не познават оръжието, с което са въоръжени и не могат свободно да манипулират с него. В тази насока слабо се работи с тях. Оръжието не се съхранява добре. При проверката се установи, че много от пълнителите на картечните пистолети „Шпагин“ и боеприпасите са потънали в ръжда. Това безобразно състояние не е виждано от началника на общежитието майор Китов и лейт. Селвестер – н-к на охраната, което е указание за слаб контрол и лош стил на работа.“*[1355]

Охраната се усилва около 1 май и 9 септември, за да не се допуснат бягства и саботажи, като специалните мерки са от 25 април до 2 май и от 25 август до 10 септември. Всички лагерни началници и старшини дават дежурства по обекти, прислужниците – в административните и стопанските канцеларии, а от цивилните служители се формира наряд за охрана на складовете в селото. Например за 9 септември 1951 г. въдворените на II обект не се изпращат на работа, на V обект спира изпичането на тухли,

[1353] **Петров,** Н. В. История империи „Гулаг“. – В: *pseudology.org* [онлайн]. [прегледан 26.06.2016]. www.pseudology.org/GULAG/Giava 15.htm.

[1354] **ЦДА.** ф. 335.оп.2с, а.е. 21.

[1355] **Справка** относно извършената проверка по състоянието на работата в затворите и ТВО. 18.03.1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

дърводелската работилница в селото прекратява работа, работещите на оборите и овчарниците лагеристи се заменят с въдворени белогвардейци, комунисти и лагеристи с по-малки срокове, лагеристи не се допускат в селото освен работещите в счетоводството, рибарите събират нощем всички лодки и дежурят при тях, извършва се обиск по обекти за цивилно облекло и *цивилни пари,* реорганизират се бригадите и ядрата, засилва се контролът на началниците върху охраната, изнася се информация пред милиционерите и се мобилизират всички партийци, вечерните проверки стават по-рано, на II обект се прави извънредна проверка на обед, поставят се допълнителни постове, усилват се патрулните двойки по брега на Дунав, партийните организации от съседните села организират секретни постове на брега.

Мерки на усилена охрана, при която лагеристите са заключени в бараките и не са извеждани на работа в продължение на няколко седмици, се вземат както при бягства, така и при кризисна политическа ситуация, например при известието за смъртта на Васил Коларов лагеристите спешно са прибрани от работните обекти в лагера; при смъртта на Сталин също са прибрани в лагерните обекти.

В доклад от 25 септември 1953 г. зам.-началник Тодор Николов пише, че ОУ МВР – Плевен оказва помощ на концлагера само по линия на охраната, за да не се допускат бягства, с който въпрос се занимава лично началникът полк. Мирчо Спасов, „като често посещава общежитието."[1356]

[1356] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

1956-1959

Министерска Заповед № I-182 от 22 декември 1956 г. за откриване на ТВО „Белене“ нарежда 30 „Белене“, ТВО „Белене“, Народната милиция, Вътрешни войски и Гранични войски да уредят отношенията си по охраната на общежитията.

Външната охрана се осъществява от Вътрешни войски[1357] и Гранични войски. Вътрешната охрана на общежитията на затворниците на I и V обект и на ТВО на II обект се осъществява от милиционерския състав. Охраната на ТВО и на затворническото общежитие е на щат към Окръжно управление МВР – Плевен. Щатът на охраната на ТВО за 1957 г., 1958 г. и 1959 г. е началник-охрана (за 1957 г. – началник-отделение НМ), лекар, мед. техник, домакин, командир на рота, зам.-командир рота по политическата част, двама взводни командири, старшина на рота, 7 отдельонни командири, 68 милиционери (за 1958 г. – 69), водач на оперативно куче. Охраната на затворническото общежитие е: командир на рота, зам.-командир по политическата работа, 4 взводни командири, старшина на рота, 12 отдельонни командири, 118 милиционери, касиер и машинописец. За 1960 г. охраната на ТВО и 30 е обединена и щатът е: началник-охрана, зам.-командир на рота по полит. част, 2 командири на рота, 4 взводни командири, 12 отдельонни командири, 124 милиционери, като със Заповед № К-812 от 9.11.1960 г. този щат е поделен между ТВО „Ловеч“ и охранителното отделение за охрана на затвора „Белене“ към ОУ МВР – Плевен.

При откриването на лагера началникът на ТВО и

[1357] На 11 ноември 1956 г. вътрешният министър Георги Цанков прави предложение пред Политбюро за увеличаване състава на Вътрешни войски и за дислокация на частите. Трябва да бъде сформиран 4-ти отделен охранителен батальон, дислоциран в „Белене“, с 556 щатни бройки: офицери – 38, старшини свърхсрочнослужещи – 16, волнонаемни – 7, и срочнослужещ състав – 495. „Сформирането на батальона е необходимо за охрана на репресираните лица в затвора Белене и петролната база на Държавен резерв в с. Деветаки, Ловечко. Също гака за евентуално поемане под охрана на радиопредавателя в гр. Плевен“. **(Доклад** от министъра на вътрешните работи Г. Цанков относно увеличение численията състав на Вътрешни войски. ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 231.) С Протокол „Б“ № 9 от 17 ноември 1956 г., с който се открива ТВО „Белене“, Политбюро решава съставът на Вътрешни войски да се увеличи с 1 500 срочнослужещи.

началникът на 30 изработват план за охрана и отбрана на ТВО и затвора. Според него милицията осигурява конвоирането на затворници и въдворени, охраната до и на работните обекти и съвместно с Вътрешни и Гранични войски – отбраната на обектите от външно нападение и потушаването на вълнения сред затворниците и въдворените. Охраната на общежитията става по периметър от външната им страна. Охраната на ТВО (II обект) е от 6 денонощни трисменни поста, 7 нощни двусменни поста, 4 блок-поста и ядро от 15 младши сержанти за конвой и охрана на работните обекти. Охраната на двата обекта на затворническото общежитие е: I обект – 4 денонощни трисменни поста, 8 нощни двусменни поста и ядро от 15 младши сержанти за конвойна служба и охрана до работните обекти; V обект – 5 денонощни трисменни и 5 нощни двусменни поста, 3 блок-поста и ядро от 10 младши сержанти за конвой и охрана до работните места. При администрацията на затвора и ТВО в селото се поддържат два денонощни трисменни поста, контролно-пропускателен пост и конвоен взвод към ТВО за изпълнение на задачи по конвойната служба. При усилен вариант на охрана се поддържат допълнителни постове. Общ ръководител на охраната на затвора и ТВО е началникът на ТВО. Непосредственото ръководство и контрол се осъществяват от началника на охраната по милицията.

Милиционерският състав е две роти. Първа рота охранява II обект и администрацията, а втора рота – I и V обект. Командирите на роти ръководят служебно-оперативната дейност, лично ръководят действията на милиционерския състав в обстановка, непосредствено подчинени са на началника на охраната по милицията, а дейността си съгласуват с началниците на обектите. Началник на охраната на съответния обект е старшият взводен командир, определен със заповед на началника на ТВО; подчинен е на командира на рота. Дежурен по милиция в обектите е сержант – командир на отделение, подчинен на началника на охраната на обекта. Часовите от дневните постове водят наблюдение от наблюдателните кули, а при лоша видимост и през нощта слизат от кулите и се движат по определения им маршрут. При наводнение на обектите часовите носят

охраната от наблюдателните кули. Преминаването от дневно към нощно охранение става в 18 ч. през зимата и в 20,30 ч. през лятото. Усиленото охранение става за сметка на резервите и увеличаване времетраенето на службата до 10-12 часа в денонощие. Към усилено охранение се преминава по заповед на окръжния началник на МВР, а при обстановка – по указание на началника на ТВО. Милиционерите в охрана са въоръжени с 30 патрона за пушка (карабина), 70 патрона за автомат и 16 патрона за пистолет. В резерв в дежурните стаи се осигурява половината от това количество боеприпаси и по една граната на милиционер. Оръжие от часовите се употребява съгласно *Устава за постовата и караулната служба в народната милиция* и при бягство на затворник или въдворен. При всеки случай часовият сам преценява дали ще действа с приклад или с огнестрелно оръжие. При обстановка (бягство на затворници или въдворени, нападение по земя или от въздуха, изпълнение на оперативнобойни задачи, наводнение, пожар и други бедствия в района или в близост до обектите) милиционерският състав във взаимодействие с надзорно-строевия състав действа самостоятелно по бойния разчет. Ако е задействано и поделението на Вътрешни войски, действат по неговия план и се поставят под ръководството на неговия командир.[1358]

Началникът на ТВО и началникът на затвора определят и пропускателния режим на острова. Ръководството и контролът на пропускателната служба за ТВО, затвора и остров Персин се осъществяват от началника на ТВО, а за тази на I, II и V обект – от съответните началници на обекти. За контролно-пропускателния пункт за ТВО и затвора денонощният наряд е от личния състав на Народната милиция, предназначена за вътрешна охрана – 7 мл. сержанти и един сержант – командир на отделение. За КПП на I, II и V обект денонощният наряд е по трима надзиратели от надзорно-строевия състав. За началник на КПП се назначава сержант от милиционерския състав. Той е подчинен на началника на ТВО. За дежурен по КПП се

[1358] План за вътрешната охрана и отбрана на обектите на ТВО и затвора в с. Белене, Свищовско. Утвърден от окръжния началник на МВР Плевен полк. Г. Аргиров, 27.12.1956 г. АКРДОПБГДСРСБНА-М.ф. 23, оп. 1, а.е. 142.

назначава младши сержант от милицията, който носи службата 8 часа и в това време е непосредствено подчинен на началника на КПП, а чрез него – на дежурния офицер и по-старшите преки началници. За часови на КПП се назначава мл. сержант от милицията, подчинен на началника на КПП и дежурния офицер. Определени са два коридора за преминаване на канала между българския бряг и острова. Първият е мостът при администрацията, а вторият е 700 м източно от гарнизон № 1 на Вътрешни войски срещу остров Предела и се използва при наводнение и друга необходимост. Контрол по преминаването на моста (коридор № 1) осъществява денонощен КПП на брега на острова, на 80-100 м източно от монтажната работилница, със състав от надзорно-строевия състав на затвора. При използване на коридор № 2 се организира КПП на брега на острова от надзорно-строевия състав на ТВО. При наводнение, евакуация и други ситуации могат да се създават и други КПП от началника на ТВО и затвора и с уведомяване на командира на поделението на Вътрешни войски. За движение на служебни или други лица до обектите на острова са определени маршрути. За I обект: маршрут № 1: монтажната работилница и пътят в североизточно направление към I обект; маршрут № 2, само за превозни средства при лоши атмосферни условия (вода, кал и др.): монтажната работилница, пътят северозападно към гарнизон № 3, източно от гарнизона, пътят към I обект; маршрут № 3: пътят източно от монтажната работилница към Гонково гърло. За II обект: маршрут № 1: монтажната работилница, пътят североизточно към I обект, оборите, II обект; маршрут № 2, само за превозни средства при лоши атмосферни условия: монтажната работилница, пътят северозападно към гарнизон № 3, пътят към 25-а линейна застава, пътят към II обект. За граничната застава: маршрутите за II обект. За гарнизони № 1 и № 2 на Вътрешни войски: монтажната работилница, пътят по южния бряг на остров Персин. За гарнизон № 3 на ВВ: монтажната работилница, пътят северозападно от гарнизона. Маршрутите за движение на служебните наряди (войскови, милиционерски и от надзорно-строевия състав), свързани с войсковото прикритие, охраната на

границата, конвоирането и съпровождането на работните групи от затворници и въдворени, ежедневно се определят от съответните началници. Маршрутите и работните обекти се определят така, че да не се допусне контакт между въдворени и затворници и стълкновения между служебните наряди. Плавателните съдове без рибарските лодки и понтоните на обектите се пазят през нощта на пристана на десния бряг срещу администрацията, охранявани от милиционерския състав. Рибарските лодки и понтоните на обектите се прибират през нощта на определени места, под непосредствения контрол на милиционерския състав. Маршрутите на плавателните съдове се определят за деня от съответните началници и се уведомяват дежурният по ТВО и затвора и командирът на ротата от Вътрешни войски в прикритие. Забранено е движението на плавателни съдове с въдворени или затворници без охрана. Конвойни групи от затворници и въдворени не могат да минават едновременно през КПП на острова, за да не се допусне контакт между тях. Не се допуска извеждане и приемане на затворници и въдворени през нощта. При пристигане на такива групи се осигурява охраната им на жп гара Белене, но малки групи до 20 човека се приемат. Пропускането на служителите на ДС, офицерския състав от Народната милиция, офицерския и сержантския състав от Вътрешни и Гранични войски става срещу служебната им карта; на сержантския и редовия състав на милицията, надзорно-строевия персонал и войските – срещу постоянни безименни пропуски заедно със служебни карти или служебни бележки; на служителите от администрацията на ТВО, затвора и войските – срещу постоянни безименни пропуски; на превозните средства – срещу материални пропуски от съответните началници; на затворници и въдворени – срещу специален пропуск по образец, издаден от началника на ТВО и затвора, или в група под конвой и охрана; на войскови команди – само с легитимация на старшия; на лица от други служби, учреждения и министерства – с разрешение на началника на ТВО и затвора срещу еднократен пропуск, издаван от дежурния по КПП, който уведомява дежурния офицер. Снимки в района или в близост до ТВО и затвора могат да се правят само с разрешение на началника на ТВО. Лицата, които

правят опити да снимат в района на ТВО, се задържат от дежурните на КПП и охраната.[1359]

През юли 1957 г. ръководни офицери от управлението на Вътрешни войски и от отдел „Затвори“ в присъствието на окръжния началник на МВР – Плевен и на зам.-министър Мирчо Спасов правят проверка на охраната на острова. Въз основа на проверката началникът на управление „Вътрешни войски“ прави предложения, съгласувани с Мирчо Спасов. Преценката е, че планът за охрана е реален, от началото на действието му не са допуснати бягства на затворници и въдворени, но е разработен с оглед охраната на обекта и по-малко с оглед отбраната му. Два от постовете е целесъобразно да се поддържат не само при усилен вариант, но и при нормални условия, за да се осигури непрекъснато наблюдение и обстрел на южния бряг на остров Персин. Една двусменна дозорна двойка трябва да се учреди в участъка на гарнизон № 1. Забранената ивица от 80-120 м по брега не навсякъде е обозначена и се допускат в нея затворници и въдворени по работа, при което имат възможност да разузнаят удобните подстъпи за бягство и системата на войскова охрана. В забранената ивица не е предвидено изграждането на контролно-следова полоса, сигнализатори и други технически средства. До 1 месец забранената ивица трябва да се обозначи с табели и в нея да не се допускат затворници, с изключение на района на помпената станция. До 3 месеца да се оборудва контролно-следова полоса с широчина 8-12 м. Не са ремонтирани наблюдателните кули и не са построени междинни такива. Това трябва да се направи от управлението на затвора. Сградите на гарнизоните се намират извън забранената ивица и до тях затворници извършват полска работа. Сградите на гарнизоните, милиционерските помещения и тези на граничната застава трябва да се оградят с телена мрежа, за да не се допускат нападения. Да се оборудват с решетки прозорците на помещенията, в които се съхраняват оръжие и боеприпаси. Не са разработени

[1359] **Инструкция** по пропускателния режим и режимните мероприятия на Трудово възпитателното общежитие и затвора в с. Белене, Свищовско. Утвърден от окръжния началник на МВР Плевен полк. Г. Аргиров, 22.12.1956 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 142.

подробно въпросите по съвместните действия на войсковите поделения с другите органи на МВР за ликвидиране на противник, извършил десант в района на остров Персин. Във връзка с това да се предислоцира един тежкокартечен взвод в батальона на ВВ в рамките на утвърдения щат на ВВ за 1957 г. и да се включи в щата на батальона за 1958 г. Милицията по обектите и граничната застава нямат еднотипни радиостанции с тези на ВВ. В щата на 20-а линейна застава и на милицията по обектите за 1958 г. да се включи по една радиостанция, еднотипна с тези на ВВ. В щата на 4-ти отделен мотострелкови батальон на ВВ за 1958 г. трябва да се предвидят два катера с екипаж и въоръжение и управлението на затвора в срок от 1 година да построи шосеен път от понтонния мост до затвора и ТВО за бърз маньовър на силите на ВВ. На 20-а линейна застава да се даде една моторна лодка със съответен екипаж. Съществуващата проводна връзка между гарнизоните не е надеждна. Затворът трябва да достави стълбове за полупостоянна линия, но ръководството му не проявява отзивчивост. Северната част на острова не е надеждно прикрита от 20-а линейна застава на 15-и граничен отряд, която с личен състав от 20 военнослужещи прикрива участък от 18 километра. Личният състав на заставата да се увеличи до 45-50 военнослужещи и до 2 месеца да се разработи план за прикриване на североизточната и северната част на острова и прилежащите острови. Управление „Гранични войски“ да организира взаимодействието с граничните войски на Румъния. Въдворените са настанени в неподходящи постройки, на прозорците няма решетки, а телената ограда на затвора и общежитието не отговаря на никакви изисквания. Постовете на милицията не са оборудвани със сигнализационни средства, липсва осветление и телефонна връзка. Плановете за охрана на милицията не са обвързани с тези на ВВ и ГВ. Не се спазват режимните мероприятия по северната част на острова, където има плавателни съдове без контрол и охрана. КПП от северната страна на понтонния мост се поддържа неправилно и не се осигурява контрол. В срок от 2 месеца управлението на затвора и ТВО да оградят обектите с телена мрежа 2-3 реда, на прозорците да се поставят решетки, постовете на

милицията да се оборудват със сигнална и телефонна мрежа и да се осигури осветление. Милицията в срок от 1 месец да обвърже плановете за охрана и отбрана с тези на ВВ и 20-а застава.[1360]

Съгласно изработения на 8 януари 1958 г. от началника Куманов *„План на поделение 0789 (Т.В.О.) с. Белене, Свищовско, относно приемане, настаняване и отпочване следствие на враждебно-престъпните, които ще бъдат изпратени от поделението в София“* група от концлагера в състав майор Иван Лалчев – началник на групата, ст. лейт. Тачев – пом.-началник на групата, лейт. Георгиев – взводен командир, и 20 милиционери от конвойния взвод на концлагера посреща на гарата вагоните с въдворените и подсилва конвоиращата ги група до отвеждането им на II обект, по списък приема въдворените и ги предава на началника на обекта кап. Гогов. На началника на охраната на II обект кап. Петров е наредено да организира охраната на новосъздадения обект (за *хулигани)* в оборите на II обект, като вземе необходимия брой милиционери от конвойния взвод и за сметка на наличния резерв, ползван за работните групи (План на поделение 0789 (Т.В.О.) с. Белене, Свищовско, относно приемане, настаняване и отпочване следствие на враждебно-престъпните, които ще бъдат изпратени от поделението в София).

На 27 януари 1958 г. зам.-началникът на отд. ВИ ст. лейт. Делчо Чакъров съобщава, че са уточнили с ръководството на концлагера как да разставят охраната и надзорно-строевия персонал, но ръководството на ТВО моли да се освободят блокираните осем длъжности за надзиратели, а началникът на ОУ МВР – Плевен полк. Аргиров е обещал на полк. Тричков да командирова 14 милиционери до попълването на щата. Ръководството на ТВО „Белене“ предлага „хулиганите“ да се изпращат на партиди по 100 души, добре облечени с топли зимни дрехи, с лични паспорти, но без други документи и вещи, с не повече от 100 лв. Да се изпращат с арестантски вагон и да пристигат

[1360] Справка до министъра по доклада и план на началника на у-ние ВВ за охраната и прикритието на ТВО – Белене, разгледани на заседание на Колегиума с Протокол № 9, т. 5, 30.07.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 283.

в „Белене“ сутрин, в никакъв случай вечерно време[1361].

В този период щатът на надзорната служба е:

Надзорна служба	1957	1958	1959
гл. надзиратели	-	2	-
ст. надзиратели	8	8	8
надзиратели	37	38	36

Това е общият брой надзиратели за затворническото общежитие и ТВО. При създаването си концлагерът започва да функционира със 7 надзиратели при мъжете и 1 при жените. В края на май 1957 г. е прехвърлен надзорен персонал от други обекти на затвора и надзирателите са 16 при мъжете, от които трима изпълняват функциите на старши надзиратели, а при жените – 4.[1362] Няма сведения как се увеличават надзирателите с пристигането на „хулиганските групи“.

Според *Права и задължения на надзорно-строевия персонал при под. 0789- МВР*[1363] надзирателите следят за реда и дисциплината сред въдворените, за своевременното и качествено изпълнение на нормите и поставените задачи, проверяват лично кой и каква работа е свършил, свеждат и разпределят трудовите задачи, предлагат за наказание, опознават въдворените, изучават техните прояви, характер и настъпили промени, от което зависи срокът на въдворяването. Надзирателите отговарят за охраната на поста си и изпълнението на възложените им задачи. Дежурният старши надзирател е длъжен да осигури точно спазване на реда в ТВО по време на дежурството му; да следи за навременното и редовно почистване на помещенията, битовото устройване и хигиената на въдворените; да следи за редовното и сигурно заключване на помещенията и изходните врати; да контролира приготвянето на храната съгласно установените таблици и разкладката на деня, а също така за нейното правилно и

[1361] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки…

[1362] **Доклад** от лейт. Георги Атанасов – инспектор по политическата част при подел. 0789 с. Белене, Свищовско. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

[1363] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. 1, а.е. 1591.

навременно раздаване; да следи за правилното изпълнение на дисциплинарните наказания, наложени на въдворените лица; да не позволява извеждането на въдворени лица от помещенията след вечерна проверка без заповед на министъра на вътрешните работи или негови заместници, началника на ТВО или негови заместници; да запознава с най-съществените точки от настоящия правилник всеки новодошъл въдворен, като му разяснява реда, който трябва да спазва в ТВО; да се грижи за общата и личната хигиена на въдворените, като осигури един път в месеца баня и медицински преглед. Дежурният старши надзирател приема въдворените под брой съгласно книгата за движението на въдворените, изпраща за делегация, провежда сутрешната и вечерната проверка. Длъжен е да изпрати на работа всички годни въдворени, да организира изпращането на храната по работните обекти, да осигури щателна проверка на колетите, посрещането и изпращането по делегация и на освободените и новодошлите.[1364]

1964-1977

Няма достатъчно сведения за охраната на общежитието на II обект в периода 1964-1972 г., но поне в първите години тя е възложена на охранителното отделение на затвора. Според доклада от 10 октомври 1964 г. на министрите на вътрешните работи и правосъдието и главния прокурор с предложение земеделското стопанство на острова да премине към Министерството на правосъдието изселените не могат да напускат острова без разрешение на началника на поделението, което охранява затворническото общежитие.[1365] Освен това през 1964-1965 г. сведенията за изселените се изпращат на отд. ВИ от началника и зам.-началника на охранителното отделение.

Охранителното отделение НМ осъществява вътрешната

[1364] **Правилник** за реда на изтърпяване административно наказание в трудово-възпитателно общежитие, без дата, 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1582.

[1365] **Доклад** от **Д.** Диков, министър на вътрешните работи, П. Танчев, министър на правосъдието, и Ив. Вачков, главен прокурор на НРБ, до ПБ на ЦК на БКП за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към ДСП при затворите при Министерство на правосъдието. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1521.

охрана на затвора (през 1964 г. външната охрана преминава към Министерството на правосъдието като ведомствена милиция и считано от 1 май 1964 г. от щата на охранителното отделение са съкратени длъжностите на 6 отдельонни командири и 58 милиционери). Щатният състав на охранителното отделение НМ при ОУ МВР – Плевен през 1964-1965 г. е: началник на отделение, ротен командир, 2 взводни командири, 8 старшини, 82 милиционери, мичман, механик, зав. склад, шофьор Тил, секретар-машинописец.

Съгласно Разпореждане № 334 на МС от 25 август 1972 г. административният надзор над общежитията за групово принудително установяване се осъществява от общинска милиция. В началото на 1973 г. за ДЗС „Белене“ са назначени 1 офицер и 6 старшини за контрол и охрана. Те са придадени на подчинение на ръководството на затвора. Контролът върху въдворените на II обект се осъществява от дежурния милиционер. През деня лагеристите могат свободно да се движат в района на обекта, а през нощта са заключвани в блок първи. Групата, която е извеждана на работа в химкомбинат „Свилоза“ в Свищов, се охранява от един или двама милиционери.

1984-1987

Заповед № I-5 от 22 януари 1985 г. възлага организацията на работата по наблюдението и контрола на принудително установените на острова на началника на ОУ МВР – Плевен, а Заповед № I-64 от 9 април 1985 г. – на отдел „Затвори“ – МВР. Към момента не са достъпни по-конкретни документи за охраната на концлагера, но според свидетелствата на бившите концлагеристи те са охранявани от милиционери и надзиратели от затвора. На работа на и извън острова лагеристите са под въоръжена охрана. Когато работят в града, на всеки 2 часа са строявани за проверка пред строежа. Според Исмаил Дауд Лютви работещите в града са охранявани от въоръжени милиционери с кучета. Мотоциклет с кош с двама въоръжени милиционери обикаля непрекъснато строителните обекти. Цивилните граждани не са допускани в контакт с лагеристите.[1366]

[1366] Според Гюлтекин Салиев за 9 часа полска работа на острова се правят 14

проверки. Други разказват за 20 проверки дневно, дори когато лагеристите са двама или трима и са постоянно пред очите на охраната. Един ден Исмаил Дауд Лютви преброил 27 проверки. Според Ахмед Нуманов проверките са около 15 по време на работа. (Те минаха през Белене – 2..., с. 102-110)

РЕЖИМ

1949-1953

През 1945 г. според доклад на завеждащия ТВО инспектор от ДС Желязко Троев въдворените в трудово-изправителните селища на ДС имат право на кореспонденция (получаване и изпращане) 2 пъти месечно и на 2 колета, като в тази бройка не влизат колетите с дрехи. Разрешено е получаването на вестници. В събота следобед и неделя не се работи, като това време се използва „за почивка, почистване, просвета и подобрение на селището“.[1367]

Режимът в ТВО – ограничителните условия, при които въдворените изтърпяват наложената им административна мярка, е регламентиран през 1946 г. с *Правилника за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите.* Въдворените имат право да изпращат по 4 пощенски картички и да получават по 4 кратки писма в месеца. По изключение управителят може да разреши допълнителни писма или телеграми. Когато се получат повече писма за въдворения, той избира кои четири да получи. Въдвореният може да получава в месеца по 2 колета с хранителни продукти, не по-тежки от 5 килограма всеки, като в определения брой и тегло не влизат колетите с дрехи. Свиждането става с разрешение на ДНМ, като свиждания се допускат не по-рано от изтичането на един месец от въдворяването. Въдворените могат да получават и четат вестници, списания и книги, разрешени от възпитателя. Те имат право *„в свободното си време да пишат научни, художествени, технически и др. трудове, за което уведомяват предварително възпитателя и които при поискване представят на последния за преглед* Принудителният труд и превъзпитанието са според *„индивидуалността, възрастта и миналото на всеки от въдворените с оглед да не се допустне отрицателно въздействие върху младите, подлежащи на по-лесно изправление възпитаници от страна на стари закоравели*

[1367] **Доклад** до министъра на вътрешните работи, 19.04.1945 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

рецидивисти и морално покварени лица, по-мъчно поддаващи се на превъзпитание. Мястото в помещението също се определя *„с оглед на възрастта, моралното състояние, степента на политическото и криминалното провинение на въдворения, така че той да бъде предпазен от отрицателното въздействие на стари рецидивисти, престъпници и лица с утвърдени противонародни убеждения“* и не може да се променя без разрешение. Разпределянето на въдворените в групи и отделения става освен според работните обекти, също и *„с оглед опазването от вредното влияние“.*

Съгласно *Инструкция за въдворяване в ТВО и на ново местожителство и освобождаване на въдворените* от 19 април 1949 г., издадена във връзка с ликвидирането на служба ВЗ, режимът, при който са поставени въдворените, се определя от службите на ТВО, освен ако не е определен от ДДС. Разрешенията за свиждане се дават от отдел „Затвори и ТВО“ по собствена преценка, освен ако за някого от въдворените има писмена заповед от ДДС. Отпуски могат да се дават съгласно правилника за ТВО само при изрично съгласие на съответния отдел на ДДС.[1368] Със Заповед № 200 от 10 март 1949 г. пом.-министър Руси Христозов определя редовните свиждания да са на 1 януари, 1 май и 9 септември. Извънредни свиждания могат да се разрешават само от отдел „Затвори и ТВО“ по искане на секторните началници, началниците на отделения при ДС или по-отговорни длъжностни лица.[1369]

Според отчетите на началника Китов поне до юни 1951 г. в ТВО „Белене“ са в сила разпоредбите на правилника от 1946 г. Д-р Константин Кантарев пише, че към лятото на 1949 г. лагеристите имат право седмично по едно писмо (пощенска картичка или открит плик) до 10 реда. Разрешено им е да изпратят първите писма в края на юли 1949 г. и след десетина дни започнали да пристигат първите колети. По-късно това се променя. Според едни от спомените към април 1950 г. въдворените имат право да получат и изпратят 2 пощенски картички на месец, като някои писма са унищожавани, ако цензорите нямат време

[1368] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. I, а.е. 823.
[1369] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 819.

да ги проверят.[1370] Според други към юни 1950 г. имат право на колет от 5 кг на месец и писмо до 7 реда.[1371] Такова е и свидетелството на Петър Байчев: към началото на 1950 г. – 1 писмо и 1 колет на месец.

В доклада си за април 1951 г. началникът Китов предлага на началника на отдел „Затвори и ТВО" въдворените да имат право само на 1 писмо и 1 колет до 5 кг в месеца като ефикасна мярка за превъзпитанието и изпълнението на трудовите норми. „Също *така трудовите норми по мое мнение са малко, приравнени са към външните, а те са наказани и ще трябва трудовите норми за тех да се увеличат с още 50%, а както е досегашната практика неизпълнение на трудовите норми, получават колети колкото им изпратят прилича на пансион, не искам да кажа с това, че трябва да бъде лагер за което сме против, обаче искам като изтърпяват наказание да извлечат поука от грешките си само чрез труда които трябва да вложат в производството и като седи 1 год. и като излезе да не помисля да се занимават с подриване на народната власт, а просто да имат дори и страх, а сега имаме въдворени престояват по 3 год. и могат още 3 да седят без да почувстват нищо. Моята преценка мисля, че ефикасна мерка ще бъде това че ако се осъществи, а именно само 1 писмо в месеца и само 1 колет и то не повече от 5 кгр. по такъв начин да преизпълняват трудовите норми, да вземат съгласно Вашата заповед наднормено, процентно от нормено то и с тези пари да си закупуват допълнително храна от лавките тогаз ще има старание, за да получи полагаемото му се наднормено и нормено, за да си засили храната."*[1372] Върху доклада е поставена резолюция, че съгласно правилника за вътрешния ред (от 1946 г.), чл. 31, буква „б", въдворените имат право на 2 колета по 5 кг единия.

В доклада си за май 1951 г. Китов отново настоява за ясни указания от отдел „Затвори и ТВО", тъй като според

[1370] **Men** Interned at Camp Belene No. 1,20 August 1951. HU OSA 300-1-2-4783; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1371] Belene. The Bulgarian Dachau, 8 April 1953. HU OSA 300-1-2-32640; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1372] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

правилника въдворените имат право на 2 колета на месец с хранителни продукти до 5 кг, а за колети с долни дрехи неограничено количество, но според писмо на отдела № ВИ-363 от 28 февруари 1949 г., което не е отменено, всеки въдворен има право на 1 колет с 5 кг храна месечно и неограничено количество колети с дрехи.[1373]

В доклад от 23 юли 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ отбелязва, че въпреки разпорежданията на отдела зам.-началникът на ТВО „Белене“ Тодор Николов е наложил ограничения. Той *„силно мрази враговете и много се дразни от обстоятелството, че на въдворените се разрешава да получават по 2 колета и по 4 писма в месец; същият на своя отговорност в противоречие на правилника на ТВО беше решил и връщаше получените в повече от 1 колет“.*[1374]

Вероятно режимът е променен през август 1951 г., защото на конференция на ръководствата на отдел „Затвори и ТВО“ и затворите и лагерите на 13-14 юли 1951 г. началникът на отдела Кузманов съобщава, че ще се изпрати съобщение, съгласно което въдворените ще имат право на един колет от 10 кг месечно.[1375] Според доклад на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ от 7 декември 1951 г. въдворените имат право „съгласно правилника за вътрешния ред на общежитията и окръжните предписания“ месечно на 1 колет с храна и един извънреден колет с дрехи, могат да изпратят и да получат по 2 писма на месец и извънредно писмо за потвърждаване на получения колет.[1376]

Същият доклад обявява: *„Получаването на храна и кореспонденция отвън е уредено без класов принцип и подход. И най-злостните класови врагове получават храна и писма, колкото попадналите за случайни нарушения и такива извършили поради заблуда и вражеска агитация. [...] Справедливо и политически оправдано е количеството на получаваната кореспонденция и храна отвън да се поставят в зависимост от вината на въдворения, класовия му произход и обществената опасност на инкриминирания*

[1373] Пак там.
[1374] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 16
[1375] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 3.
[1376] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

за въдворяване материал." Поради това началникът на отдела майор Ангел Кузманов, главният инспектор Петър Варков и началникът на отделение „Политическо" Христо Гергов предлагат:

„I. Да се извърши категоризация на въдворените, като изпратените по линия на ДС се поставят в I категория, а тия по линия на Народната милиция в II категория. В зависимост от класовия произход, инкриминирания материал и поведението на въдворените, същите да се разделят по на три категории.

2.Във връзка с така извършената категоризация да се направи и разстановка на въдворените по обекти, като по такъв начин ще се избегнат вредните влияния на класово непоправимите врагове над случайно попадналите въдворени.

3.В зависимост от категорията на въдворените същите да се поставят и на съответния режим."

Категоризацията на затворниците и лагеристите по съветски модел е въведена с проекта за *Общ правилник за изправително-трудовите учреждения.*[1377] Правилникът е изработен според новия Наказателен закон, обнародван на 13.02.1951 г. Разделът „Категоризация на затворниците" в правилника гласи:

„Чл. 12. Според социалното им положение и произход, характера на извършеното престъпление, мотивите по които е извършено то, размера на наказанието и степента на класовата опасност[1378]*, затворниците се делят на две*

1377 ежимна категоризация на затворниците е правена и по-рано. С Окръжно до директорите на затворите № 3-285-49 от 7.03.1949 г. на началника на отделение „Затвори" в отдел „Затвори и ТВО" се нарежда категоризация, която разграничава режима според политическия или неполитическия характер на престъплението, срока на присъдата и според това дали затворникът работи. Политическите затворници (осъдени от Народния съд, по ЗЗНВ и по НК и други закони за шпионаж, саботаж, предателство и др. подобни) с присъда до 10 години имат право на 1 свиждане и да пишат и получат по 2 писма на 3 месеца, а с присъда над 10 години – по 1 свиждане и да пишат и получат по 2 писма на 6 месеца. Неполитическите затворници: с присъда до 3 години – 1 свиждане и да пишат и получат по 2 писма на 1 месец; от 3 до 10 години – 1 свиждане и да пишат и получат по 2 писма на 2 месеца; над 10 години – 1 свиждане и да пишат и получат по 2 писма на 3 месеца. Неработещите – два пъти месечно колет с 3 кг храна или наведнъж 6 кг. Работещите – два пъти месечно колет с 5 кг храна или наведнъж 10 кг. Следствените затворници нямат право на разходка до приключване на следствието, а политическите – до гледане на делото. (ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.)

1378 В одобрения през 1952 г. правилник „класовата" е заменено с „обществена-

категории.

Чл. 13. Всяка категория затворници от своя страна се подразделя по принципа на прогресивната система на три разряда: I – начален, II – среден, III – висш разряди.

Чл. 14. Начинът на категоризиране и разпределение на категории и разряди се определя по инструкция, изработена от отдел „Затвори и ТВО" при МВР.

Чл. 15. Режимът на свижданията, кореспонденцията, получаването на колети, храна и пари от вън, характера на работата, режима на разходки, разстановка по помещенията и др. подобни се поставят в зависимост от категорията и разряда, в която е поставен затворника.“

На практика разпределението в категории е единствено според политическия или неполитическия характер на *престъплението.* Осъдените или въдворените по политически причини са в по-тежката режимна I категория, а тези за криминални и стопански престъпления или по административни причини – II категория. Определянето на разряда е „в зависимост от степента на опасност на извършеното престъпление, размера на наказанието, обществената укоримост, политическия мироглед и показаното поведение преди и след влизане в затвора“.[1379] В I категория I разряд са „т.нар. контри – най-опасните политически престъпници“.[1380]

Опити за категоризация на въдворените са правени и преди това. През есента на 1950 г. ТВО „Белене“ получава нареждане от отдел „Затвори и ТВО“ да бъде извършена категоризация и разместване на въдворените. В доклада си за ноември 1950 г. Китов пише: *„Мерки също така се взеха, като се категоризираха всички въдворени по тяхната трудова дейност и поведението им в различни помещения, при различни грижи, примерно: най-хубавото помещение, най-добре уреденото и най-голями грижи се полагат към тех, тези които са винаги над трудовите норми. Следващото помещение с следващите питомци, които редовно си*

та“, за да съответства на НЗ, съгласно бележките на Министерство на правосъдието (№ П-159/4.09.1951 г.).

[1379] **Доклад** за работата на управление „Затвори и ТВО“ пред Колегиума на МВР, изнесен на 20 март 1953 г. от началника на управлението подполк. В. Кьсовски. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф.1, оп. 2, а.е. 65.

[1380] **Доклад** на началника на управление „Затвори и ТВО“ подполк. В. Кьсовски, юли 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1, оп. 1, а.е. 2965.

изкарват трудовите норми, спазват правилника на ТВО и така постепенно до стигане на дисциплинарното отделение, което е изолирано от останалите с отделен двор и отделен обект на работа, по намалена разкладка, лишени от колети и кореспонденция и от грижи на управлението.“[1381] Но в писмо до управителя на ТВО „Белене“ началникът на отдел „Затвори и ТВО“ пише: *„В доклада си отчитате дейност, която и до 10 декември не е била проведена – какъвто е случаят с категоризацията и разместването на въдворените.“*[1382] През април 1951 г. са направени размествания на бригади, за да бъдат разпръснати групите, които николапетковисти и анархисти създават за взаимопомощ и съпротива. В началото на юни 1951 г. комисията по освобождаването и превъдворяването в ТВО „Белене“ предлага, „за да не се дава възможност да се провежда организирана вражеска дейност и поддържане духът на въдворените, да се направят размествания, за да не бъдат концентрирани на един и същи обект политически престъпници на големи групи от една и съща окраска“ и „да бъдат изолирани младежите и подлежащите на превъзпитание от закоравелите врагове“.[1383] Същия месец с увеличаването на лагеристите до 1800 души след Великденската и Юнската акция „най-закоравелите врагове“ са отделени на II обект, но с удвояването на лагеристите в следващите два месеца и това разпределение е нарушено.

Но категоризацията по съветски модел е въведена с Общия правилник за изправително-трудовите учреждения. В ТВО „Белене“ категоризацията е направена в края на 1951 г. В доклада си от 1 септември 1951 г. началникът Китов съобщава, че в лагера все още не са получили новия правилник за затворите. Върху доклада на помощник-министър Ангел Цанев[1384] пом.-министър Георги Кумбилиев поставя резолюция с дата 24 септември 1951 г.: *„Да бъдат категоризирани въдворените с оглед най-опасните и*

[1381] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 19.

[1382] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1383] **Доклад** относно извършената работа от комисията, натоварена да прегледа досиетата на въдворените в ТВО – Белене и излезе с предложение за освобождаване или превъдворяване, 10.06.1951 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 354.

[1384] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

закоравели политически престъпници да нямат допир с младежи, с неукрепналите политически, трудящите се селяни и други. По този начин ще бъде възможно превъзпитанието на една значителна част от въдворените.“ През ноември 1951 г. е направена частична категоризация, като лагеристите на II обект са разделени в две чети. На 14 декември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов издава Заповед № П-4419 да се извърши категоризация на всички въдворени, като бъдат поставени в първа или втора категория според линията, по която са въдворени, и в три разряда според социалния произход, инкриминиран материал и поведението им. Да се направи разстановка по категории и разряди в отделните обекти, така че да бъдат изолирани едни от други. Строго да се спазва Заповед № П-2953 от 14 декември 1951 г. за правата на въдворените на писма и колети.[1385]

Към 1 януари 1952 г. лагеристите и затворниците в страната са категоризирани по следния начин:[1386]

категория	разряд	въдворени	затворници
I	I	549	2 159
	II	1 155	1 797
	III	1 374	936
II	I	34	1 132
	II	35	2 641
	III	34	5 105

С Окръжно № П-368 от 28.01.1952 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ обявява, че при категоризацията се извършват много грешки, и нарежда да се извършва пълно проучване на поведението преди и в затвора, политическата принадлежност и отношението към народната власт, социалния произход и положение на всеки постъпващ затворник. Проучването да се извършва чрез органите на МВР и председателите на народните съвети по местожителство, а в някои случаи и по месторождение, а за поведението в затвора – от ЗНПЧ чрез надзорния персонал. За всеки категоризиран затворник да

[1385] **Доклад** за проверка на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ в ТВО Белене, 7 декември 1951 г. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1386] **Доклад** на началник на отдел „Затвори и ТВО“ от 12 януари 1952 г. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

се изготвя характеристика, която да съдържа материалите от проучването и следните показатели: трите пълни имена; материално положение (беден, среден, богат, кулак); социален произход; на колко е осъден и за какво, кратко описание на извършеното престъпление; партийна принадлежност преди затвора, каква дейност е развивал и с какво име се е ползвал сред обществото; поведение в затвора и отношение към надзорния персонал и управата; наказван ли е в затвора, за какво и колко пъти; включен ли е в работа, как работи, отношение към труда, бил ли е отличник; какво е участието му и отношението към политико-превъзпитателната работа, взема ли участие и как се проявява; отношението му към мероприятията на властта, към СССР и как гледа на тях; ориентировка в затвора – в каква среда се движи, какви изказвания прави.[1387] Окръжното съдържа образец на протокол на наблюдателната комисия по категоризацията и прекатегоризацията, от който се вижда, че в нея влизат началникът на затвора като председател, ЗНПЧ, представител на ДС, представител на НМ и партийният секретар (вероятно на затвора).

Според докладите на началника на лагера въдворените се категоризират ежеседмично, като протоколите заедно с характеристиките се изпращат на началника на управление „Затвори и ТВО“. Прекатегоризирането се потвърждава от управление „Затвори и ТВО“. През февруари 1953 г. Китов докладва, че от управлението няма потвърждение на новата прекатегоризация и режимът на писмата и колетите на прекатегоризираните остава по старите разряди, което е неблагоприятно за настроението им.

Ето как се разпределят по категории въдворените (списъчен състав) към 10 декември 1952 г. и към 10 септември 1953 г.:[1388]

	10.XII.1952Г.		10.IX.1953 г.	
	по линия на ДС	по линия на НМ	по линия на ДС	по линия на НМ

[1387] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 2.

[1388] **Десетдневни** сведения за движението на въдворените. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 391.

	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени
I-I	516	18			150	4		
I-II	638	6			145	1		
I-III	846	16			141	1		
II-I			51	5			29	-
II-II			32	14			14	4
II-III			41	17			14	6

Без да копира буквално съветската категоризация, категоризацията в българските затвори и концлагери следва главното: политическия и класов принцип на класификация и прогресивната система на изтърпяване на наказанието.[1389]

[1389] *Изправително-трудовият кодекс на РСФР* от 1924 г. класифицира затворниците в три разряда (режима) – начален, среден и висш, и в три режимни категории според класовата принадлежност, вида на престъплението и опасността за държавата. Режимът е построен върху прогресивната система за изтърпяване на наказанието, като затворниците са изпращани в изправително-трудови учреждения от различен тип и след като изтърпят различен за всяка от трите категории срок при начален режим, могат да преминат в по-лек разряд според личните особености, социално положение, мотиви и причини за престъплението, поведението и успехите в работата и занятията. *Положението за изправително-трудовите лагери* от 1930 г. също определя три категории според класовата принадлежност, вида престъпление и размера на присъдата (първа категория – работници, селяни и служещи, осъдени за първи път до 5 години за престъпления, които не са контрареволюционни; втора категория – същите, осъдени над 5 години; трета категория – нетрудови елементи и лица, осъдени за контрареволюционни престъпления) и три вида режим: първоначален, облекчен и привилегирован, като отново трите категории се поставят на начален режим за различен срок. *Изправително-трудовият кодекс на РСФР* от 1933 г. не прави класификация по категории, но предвижда класово враждебните елементи и трудещите се, които са извършили класово опасни престъпления, да се изпращат в отдалечени колонии за масова работа при по-суров режим. *Временната инструкция за режима на затворниците в изправително-трудовите лагери на НКВД на СССР* от 2 август 1939 г. определя, че осъдените за контрареволюционни престъпления се изпращат в лагери в отдалечени местности. Посочени са три категории: а) осъдените за тежки контрареволюционни и криминални престъпления и чуждите поданици; б) осъдените за контрареволюционни престъпления, непосо- чени в т. „а“; в) всички останали. Затворниците от т. „а“ не могат да бъдат разконвоирани, имат свиждане само с разрешение на началника на ГУЛАГ, имат право на кореспонденция веднъж на 3 месеца; тези от т. „б“ са разконвоирани с разрешение на началника на лагера, свиждане – с разрешение на началника на лагера, кореспонденция – веднъж на 1 месец; т. „в“ – разконвоират се с разрешение на началника на лагпункта, имат свиждане веднъж на 6 месеца, нямат ограничения върху кореспонденцията. Осъдените за контрареволюционни престъпления имат право на 1 колет на 3 месеца, останалите – 1 колет на месец. *Контрареволюционерите* получават по-високи дисциплинарни наказания. Така в редица конкретни случаи тази инструкция разграничава на практика две категории – осъдените за контрареволюционни

Правилниците от 1951 г. и 1952 г. предвиждат понижаване в категория или разряд като дисциплинарно наказание, но не и преминаване в по-лека режимна категория или разряд. Преминаване в друга категория на практика не е възможно, но движението в рамките на трите разряда на категорията, които, както е посочено в правилника от 1951 г., представляват прогресивната система за изтърпяване на наказанието, трябва да стимулира превъзпитанието и труда. Според доклад на началника на управление „Затвори и ТВО“ от март 1953 г. категоризацията цели да създаде стремеж у затворниците за преминаване към по-благоприятни разряди, а категоризацията и прекатегоризацията „играят не малка

престъпления и останалите. Инструкцията не предвижда различни режими, а само общолагерен и наказателен. По време на войната е въведен единен строг режим. Не успях да се запозная с *Инструкцията по режима на затворниците в изправително-трудовите лагери и колонии на МВР на СССР* от 1947 г., но според руски изследователи тя възстановява общия и усилен режим и определя четири категории: осъдени за контрареволюционни престъпления, осъдени за бандитизъм, осъдени по указите от 26.06.1940 г. и от 26.12.1941 г. (за самоволно напускане на предприятията по време на войната) и всички останали. Още по-радикално разграничение на режима е въведено през 1948 г. със създаването на специалните лагери със строг режим за осъдени „шпиони, диверсанти, терористи, троцкисти, десни, меншевики, есери, анархисти, националисти, белоемигранти и участници в други антисъветски организации и групи и лица, представляващи опасност поради своите антисъветски връзки и вражеска дейност“. Те са под охрана от конвойни войски, а не военизирана охрана, при пълна изолация от външния свят и носят номера на дрехите си. Строгият режим предвижда: използването на затворниците за тежка физическа работа под усилена охрана; усилен надзор в жилищните зони и производствените обекти; забрана за намаляване срока на наказанието и забрана на всякакви облекчения и премии; утежнени наказания за простъпки и престъпления; строги изисквания за изпълнението на установените норми. Не им се полагат поощрения. Във всяко лагерно подразделение има наказателна барака с общи килии за 15-20 човека и карцер с единични килии в каменно или дървено помещение. Имат право да получават пратки с вещи и храна. Могат да изпращат 2 писма на година и да получават писма само от близки без срок на ограничение. През 1954 г. е прието *Положение за изправително-трудовите лагери и колонии на МВР на СССР,* което разграничава осъдените за контрареволюционни престъпления, за други тежки престъпления, рецидивистите и злостно нарушаващите режима от останалата маса затворници и изисква изолацията на двете категории една от друга. Установени са три вида режим: общ, строг и облекчен. Общият и строгият режим се прилагат в лагерите, а облекченият – в колониите и специалните подразделения на лагерите. При постъпване в лагер всички затворници се поставят на общ режим с изключение на особено опасните държавни престъпници, осъдени за контрареволюционни престъпления, и осъдените за бандитизъм, умишлено убийство и грабеж, които се поставят на строг режим. (Документи – В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960...)

роля в производителността на труда“. Преминаването към по-лек режим е за добро поведение, трудови постижения или „актове на особено доверие“. [1390] Прекатегоризирането се прави най-вече за въдворените по линия на НМ. Например през май 1952 г. „са прекатегоризирани предимно жени *криминални* за добро поведение и работа“.[1391]

Не успях да намеря Заповед № П-2953 от 14 декември 1951 г., но според свидетелствата въведеният от 1 януари 1952 г. режим на кореспонденция, хранителни пратки и свиждане за политическата I категория е съответно на **4 месеца за I разряд, 3 месеца за II разряд и 2 месеца за III разряд.[1392]** Лагеристите категория I-I имат право на 4 месеца на 1 колет с хранителни продукти до 10 кг, в които влизат и плодове (сурови и преработени), 1 колет с дрехи, да изпратят 1 писмо и да получат 1 писмо.[1393]

Изглежда, този режим е облекчен към май-юни 1953 г. и в доклад от юли 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ подполк. В. Късовски пише, че режимът е определен с инструкция на управление „Затвори и ТВО“ въз основа на правилника за реда на изтърпяване наказанията и е следният[1394]:

I категория:
I разряд – писмо, колет до 4 кг и свиждане на 3 месеца;
II разряд – писмо, колет до 4 кг и свиждане на 2 месеца;
IIIразряд – писмо, колет до 5 кг и свиждане на 1 месец.

[1390] **Доклад** за работата на управление „Затвори и ТВО“ пред Колегиума на МВР, изнесен на 20 март 1953 г. от началника на управлението подполк. В. Късовски. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

[1391] **Доклад** от Стефан Китов, н-к ТВО, с. Белене, Свищовско. До началник управление „Затвори и ТВО“. ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

[1392] В спомените си Любомир Банковски е публикувал съобщение до майка му от кап. Т. Николов с дата 18 април 1953 г., че лагеристът има право на колет на 4 месеца, а не на 3. В спомените на Петър Байчев – колет от 10 кг на 4 месеца. Според сведението на освободен през януари 1952 г. лагерист режимът за колет и изпратено писмо за трите разряда на I категория е: I – колет от 10 кг на 4 месеца; II – 10 кг на 3 месеца; III – 5 кг на 2 месеца. (A Profile of Bulgarian Forced Labor Camp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

[1393] **Писмо** на Борис Ждребев от ТВО „Белене“ до брат му Боян в София, 30.12.1951 г. Личен архив на Иван Боянов Ждребев.

[1394] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. l.а.е. 2965.

Работещите затворници от I категория имат право на два колета по 5 кг за съответното време на всеки разряд.[1395]

II категория:

I разряд – писмо и колет до 4 кг на 2 месеца. Работещите – 2 колета до 5 кг и 1 свиждане на 2 месеца;

II разряд – писмо на 1 месец и 2 колета до 4 кг на 2 месеца. Работещите – 2 колета до 5 кг и 2 свиждания в месеца.

Някои от лагерните спомени са за колет от 10 кг (Любомир Банковски, Петър Байчев, източник на РСЕ/РС[1396]). Други са за колети от 5 кг за съответното време на разряда. Това би могло да означава, че въдворените са били лишавани от допълнителния колет за работещи, под предлог че не са изпълнили нормата 100%.

Според правилниците от 1951 г. и 1952 г. изпращаните и получаваните писма трябва да са до 2 страници обикновен формат; те минават проверка от администрацията и са подпечатвани с печат, в тях не трябва да се говори за реда, дисциплината, режима, устройството и числеността на затвора и да съдържат данни за дисциплинарни постъпки или престъпни деяния. Задължително кореспонденцията се води на български език. Изключения се правят за онези, които не знаят български език, но писмата им се проверяват от доверен преводач. Ако бъдат получени повече от определеното количество писма, лагеристът избира кое писмо да получи, а останалите може да получи следващия път или да се откаже от получаването им и с негово означение на плика те се връщат на подателя. Бандеролната кореспонденция – вестници, списания, книги – не се включва в броя на разрешената кореспонденция. Получаването ѝ става след проверка и

[1395] Според Цанко Луканов нова категоризация на политическите затворници на II обект е направена през втората половина на декември 1953 г., като тези е най-тежките присъди са в категория I-I, с присъди до 10 години и добро поведение – I-1I, и с най-леки присъди – I-I1I. Всеки разряд има право на едно свиждане, един колет от 4 кг, едно писмо от 7 реда и един запис от 100 лв. съответно на 3, 2 и 1 месец.

[1396] 29-годишна жена от София, въдворена за „открито изразени вражески настроения“ – 10 кг колет на 2 месеца. (The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1- 2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

поставяне на печат „Проверено“. Получаването на храна отвън и кореспонденцията са лични права и не могат да бъдат преотстъпвани. Нарушенията се наказват дисциплинарно.

Според различни спомени правилото е изпращаните писма да бъдат до 7, 8 или 9 реда, има запазени и малко по-дълги писма, но не повече от една страница. Картички и марки се продават в лагерната лавка, но поради лошото снабдяване има постоянен недостиг и въдворените често искат от близките си да им изпратят картички. Заради лошата организация на проверка на писмата и колетите тяхното раздаване се забавя със седмици и месеци, нетрайните хранителни продукти в колетите се развалят, други се унищожават при пренасянето и проверката.

Според докладите на началника на лагера до края на 1950 г. изходящите и входящите писма са проверявани от служителки в канцеларията, които не се интересували от характера им и рядко докладвали на възпитателите някои писма. Затова с проверката трябвало да се занимават възпитателите, за да опознават по-добре поверените им въдворени, но за целта били необходими още 1-2 възпитатели. През януари 1951 г. проверката на колетите се прави от милиционерите, а на писмата – от сержантите, в резултат получаването и изпращането на писмата става с голямо закъснение, затова в края на месеца проверката е възложена на възпитателите. Този месец са получени 1849 колета (в общежитието са налице 944 въдворени) – 75% с хранителни продукти, 10% с плодове, 15% с дрехи и лекарства. Въдворените имат право на 2 колета, но има 20%, които не получават колети. През февруари 1951 г. са получени 1250 колета, част от тях са върнати, защото не са добре опаковани, други тежат повече от определените килограми, а трети са за въдворени, които са наказани (подателите не са уведомени каква е причината за връщането, което началникът на лагера отчита като пропуск на администрацията). През април 1951 г. входящата и изходящата кореспонденция е забавена, особено на II и III обект, тъй като се получават и изпращат много писма. Китов отново предлага въдворените да имат право само на 1 писмо в месеца и тогава възпитателите ще могат да правят по-внимателна проверка и да опознават

въдворените. Същия месец в канцеларията е организирана картотека за колетите. През май 1951 г. са върнати около 100 колета, надхвърлящи определеното количество. Записите се изплащат ежеседмично. През юни 1951 г. проверката е възложена на две проверителки от канцеларията и писмата се раздавали своевременно, но ежедневно се получавали по 100 колета и трудно се транспортирали до обектите. През юли 1951 г. получаването на колетите било редовно, малко от въдворените се оплаквали, че не са получили пратки, но това било по тяхна или на близките им вина. (Същия месец началникът на отдел „Затвори и ТВО" докладва, че зам.-началникът Тодор Николов самоволно ограничава получаването на колети и писма.) През август 1951 г. в канцеларията е организирана и картотека за писмата. През есента на 1951 г. двете статистички не успяват да се справят с проверката на кореспонденцията на нарасналия брой въдворени. През ноември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО" докладва на пом.-министър Ангел Цанев, че напоследък в отдела отново зачестили оплакванията за връщане на колети, за невръчени и неизпратени писма, непредадени навреме пощенски записи. При проверка се установило, че по вина на двете проверителки и зам.-началниците по политическата част са изоставени повече от 1200 писма от септември и не са изпратени на адресите. В доклад от 7 декември 1951 г. ръководството на отдел „Затвори и ТВО" предлага ограничаване на правото на кореспонденция, тъй като 3000-те въдворени имат право да изпратят 6000 редовни и 3000 извънредни писма и да получат 6000 писма, което правело невъзможно обработването им. А ежемесечно в лагера се получавали 6000- 8000 колета, тъй като всеки въдворен има право на един колет с храна и извънреден колет с дрехи. Кореспонденцията намалява с въвеждането на категоризацията и в следващите месеци получаването на писма и колети и изплащането на записи било редовно, въпреки някои малки опущения, но през май 1952 г. има големи затруднения с раздаването на колетите и писмата, особено по време на паричната реформа. През 1952 г. контролът върху входящата и изходящата кореспонденция е възложен на надзирателите, но те не успяват да се справят след

пристигането на затворниците и в края на юни 1952 г. са назначени по щата на КБДО трима проверители на кореспонденцията на въдворените и затворниците. През юли 1952 г. Китов докладва, че има подобрение и само няколко случая на забавени записи и колети заради разместването по обекти и няколко случая на колети с развалена храна. Но на 12 юли началникът на отдел „Затвори и ТВО“ докладва на началника на управление „Затвори и ТВО“, че получаването на писмата от близките се бави при проверките, а „общежитието е останало без пликове и хартия за писма и пощенски марки и хората не могат да се обадят на своите близки“. През август Китов докладва, че режимът на писмата и колетите се спазва редовно, но през септември 1952 г. очевидно е имало оплаквания на близки на лагеристи пред управление „Затвори и ТВО“, защото в доклада си Китов упреква за това положение, което породило „недоволство сред гражданите“, ръководителите на обекти, които не подсигурявали и не изисквали редовното получаване и изпращане на писмата и получаването на колетите, както и зам.-началника Николов, който не упражнявал добър контрол върху административната канцелария и колетната, където неправилно се работело с картотеката за писмата и колетите, а заповедите на началника за награждаване с извънредни писма и колети оставали в канцеларията и не се изпращали преписи в колетната служба, за да се отразят в картотеката. През октомври 1952 г. получаването на колетите и писмата „се обезпечава“, но в канцеларията се допускат сериозни грешки – без основание се връщат колети, особено при две еднакви имена. Близките на затворниците и въдворените правели опити за „пробив в заведения ред“, като изпращали колети над определеното тегло и се налагало администрацията да ги връща. Затворниците и въдворените подвеждали близките си, като им пишели да изпратят извънреден колет, тъй като полевъдните бригадири обещавали да ги представят за награда като ударници, а такива заповеди не били издадени. Заради връщането на колети без основание през октомври 1952 г. по обектите се откриват контролни картотеки, водени от затворници и въдворени. В следващите месеци Китов докладва, че има подобрение

след упражнен контрол върху служителите в режимната картотека, а за февруари 1953 г. – че в получаването на колетите, писмата и записите има голямо подобрение, ликвидирано е забавянето и експедирането по обектите, раздаването на писмата и изплащането на записите става навреме. През юни 1953 г. Китов докладва, че колетите и записите се раздават своевременно, при което няма нарушения от надзирателите; трудности има с изпращането на писмата на затворниците, тъй като се проверяват от ЗНПЧ и старши надзирателите. В същия доклад обаче Китов съобщава, че в началото на месеца е имало много молби за неизплатени записи. Един от надзирателите, който се занимавал с изплащането им, бил начетен. Администрацията взела мерки да се изплатят записите и да не се допускат подобни нередности. От доклад на зам.-началник Тодор Николов за деветмесечието на 1953 г. става известно, че надзирателят, който изплащал записите, не бил проверяван 3 години и бил начетен с 16 000 лв. нови пари, теглени срещу записи на затворници, като прикривал кражбата с тегленето на нови записи. След разкриването му и в резултат на молбите и оплакванията Китов наредил от наличните записи да се изплащат старите неизплатени суми. Китов смятал, че надзирателят ще възстанови сумата, но това не станало, дефицитът си оставал, жалбите продължавали и „необходимо е с помощта на управлението да се ликвидира с тая каша“. Подобен случай има и при жените – през есента на 1953 г. надзирателка получила пощенски запис за вече освободена лагеристка и подправила подписа ѝ. През юли 1953 г. Китов докладва, че раздаването на колетите се подобрило, те се раздавали веднага, като се карали с каруци на обектите, проверката на писмата ставала по график и веднага се изпращали по местопредназначение. Към септември 1953 г. при претрупване с работа на ЗНПЧ и старши надзирателите проверките на писмата се извършват и от канцеларския персонал. Според доклад на зам.-началник Тодор Николов от 25 септември 1953 г. ръководителите на обекти трябва да задължават наказаните затворници и въдворени да изпращат на близките си картички, с които да им съобщават срока на наказанието, но не го правят винаги и

това пречи на режима по колетите. Николов признава, че най-сериозни слабости по режима има с изплащането на записите и раздаването на колетите. Раздаването на колетите се бави, някои са връщани неправилно, за което са отговорни служителите в картотеката. След като до закриването на концлагера графикът за кореспонденцията и свиждането на въдворените и затворниците се води от картотека при щаба, в началото на ноември 1953 г. началникът на затворническото общежитие нарежда до 15 ноември да се уредят картотеки по обекти, които да се водят от затворник колетчик, за да се правят бързо справки за разпределяне на колетите, писмата, записите и извикването за свиждане; да се приведе в ред картотеката на администрацията за контрола на колети, писма и свиждания и на всеки картон да се отбележат категорията и разрядът на затворника; ръководителите на обекти да обезпечат ежедневен превоз на колетите и да не се бавят повече от два дни от датата на получаване; записите да се изплащат не повече от 2 дни от получаването им; писмата да се проверяват от надзирателите по зачислените им бригади, а ръководителите на обекти и ЗНПЧ да носят лична отговорност за качествената проверка и своевременното им раздаване; затворниците да се извикват на свиждане след лична проверка от ръководителите, да са обръснати, прилично облечени и с проверен амбалаж; за неправилно върнати колети и писма ще се търси материална и дисциплинарна отговорност от отговорните служители.[1397]

Награждаването с извънредни колети и писма става със заповед на началника на лагера. Награждават се предимно класово близки и участващи в политико-превъзпитателната работа въдворени и затворници. (Но от доклада на началника Китов за септември 1952 г. става известно, че тези заповеди не са били изпращани от канцеларията в режимната картотека и не са били изпълнявани.) Извънредни колети и писма са разрешавани на политическите лагеристи за комунистическите празници. Според доклад на зам.-началник Тодор Николов за деветмесечието на 1953 г. 600 души са наградени с извънредни колети и писма по случай Първи май и Девети

[1397] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13; оп. 6с, а.е. 5; а.е. 8; а.е. 12; оп. 17с, а.е. 16.

септември.[1398]

Съгласно *Общия правилник* от 1951 г. свижданията на I и II разряд на двете категории са посредствени, а на III разряд – непосредствени, а съгласно правилника от 1952 г. непосредствени са и за II разряд на II категория. Началникът на затвора може да разреши непосредствено свиждане като поощрение или поради физическото състояние, глухотата или преклонната възраст на затворника или посетителите. Свиждането става в присъствието на надзирател. Разговорите се водят на български език, а ако посетителите не го знаят – с помощта на преводач, одобрен от управата на затвора, чиито разноски се поемат от посетителите. Времетраенето на свиждането се определя с инструкция на отдел „Затвори и ТВО“. При свиждането не се позволява да се водят разговори, *„от които може да произлезе вреда за правната сигурност на страната, разстройство на трудово-изправителното възпитателно въздействие или пречки за разкриване на дадена истина по дадено обвинение".*

Първото свиждане в ТВО „Белене“ става на 6 септември 1949 г. в двора на училището в селото. На 25 декември е новогодишното свиждане. То става на брега. По лагерни спомени свиждането в „Белене“ протича по следния начин. Преди определените за свиждане дати по заповед на администрацията лагеристите пишат на близките си писмо с установен текст за предстоящото свиждане, а администрацията решава кои от писмата ще бъдат изпратени. Получилите разрешение за свиждане са отвеждани до щаба и са оставяни да чакат в заграждение на брега, докато посетителите чакат при редица дървени маси.[1399] Улиците са завардени от милиционери. Под

[1398] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1399] Петър Байчев пише, че работещите на каналите в Беленската низина имат свиждане на 8 май 1950 г. Те чакат на 100 м от близките си и само на някои от по-малките деца е разрешено да отидат при бащите си. И според друг разказ за свижданията на 1 май и 9 септември 1950 г. само на децата е позволено да отидат в заграждението. След неколкогодишна раздяла обаче бащите им не могат да ги разпознаят, особено ако са малки и не знаят имената на майките си. При предишните свиждания майките закачали на децата бележки е имената, но впоследствие това било забранено. Преди началото на свиждането комендантът Куртев държи пред посетителите и лагеристите реч за превъзпитанието и за Сталин. (Moral Tortures at Camp Belene, 9 September 1952. HU OSA 300-1-2-24828; Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central

наблюдението на охраняващите милиционери извиканите поименно лагеристи и близките им застават от двете страни на дървените маси, без право да се прегърнат. Свиждането продължава 10 минути. Преди свиждане лагеристите са предупреждавани да не говорят за условията в лагера и милиционерите прекратяват свиждането, ако решат, че лагеристът се оплаква. Милиционерите следят разговорите и проверяват донесения багаж. Ако от едно семейство има няколко лагеристи – баща и син или братя, разпределени в различни бригади или лагерни обекти, администрацията не им разрешава едновременно свиждане с близките. Лагеристите от наказателната бригада и карцера нямат право на свиждане. На пристигналите, без да са получили известие, близки не се разрешава свиждане.

Според спомените на лагеристи свиждането за новата 1951 г. е последното до закриването на лагера през 1953 г. В доклада си замай 1951 г. Китов съобщава, че от началото на годината не е имало свиждане. По-рано, през април, началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов докладва на пом.-министър Ангел Цанев, че началниците на ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ питат дали за 1 май 1951 г. ще се разреши свиждане и кои категории „ще засегне тази привилегия“. Кузманов смята, че общо свиждане не трябва да се разрешава, а такова трябва да има за онези въдворени, които дават доказателства за осъзнаване на своите грешки с поведението си и участие в производствената дейност. С телеграма от 20 април 1951 г. Кузманов съобщава на началниците на двата концлагера, че свиждане не се разрешава и въдворените да предупредят близките си да не правят постъпки.[1400] На 28 август 1951 г. с доклад до пом.-министър Ангел Цанев Кузманов предлага министърът да разреши свиждане по случай 9 септември 1951 г. само на онези въдворени, които дават признаци на поправяне и осъзнаване на своите престъпления, но не и на отявлените и непоправими врагове, недисциплинираните и мързеливците.[1401] В докладите си за 1952 г. Китов твърди, че режимът на

European University, Budapest.)

[1400] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.

[1401] **ЦДА.** ф. 335, оп. 17с, а.е. 21.

писма, колети и свиждане на затворниците и лагеристите се спазва. Възможно е от свиждане да са били лишени само двете по-тежки режимни категории.

Но и преди 1951 г. свижданията са много редки – поради дисциплинарните наказания или по преценка на концлагерната администрация. Според източници на РСЕ/РС въдвореният има право на едно свиждане годишно.[1402] Лиляна Пиринчиева пише, че за 5 години и 8 месеца в лагерите има две 15-минутни свиждания – едно със съпруга си и едно с него и дъщеря си.

Свижданията на затворниците в ТВО „Белене“ не са прекратени. През 1952 г. Китов съобщава в докладите си, че свиждане се осигурява на затворниците, които имат право, то става в селото при осигурена охрана и надзорен персонал. В края на юни 1953 г. с идването на все повече затворници Китов предлага на началника на управление „Затвори и ТВО“ управлението да издаде наредба, с която да ограничи свиждането, което след прибиране на реколтата ще се увеличи, „тъй като условията са лоши не само за нас, но и за самите посетители, тъй като в селото нема хотели, където да пренощуват, създават се връзки с вражески елементи и т.н“.[1403] След проверка в затворническото общежитие от 3 до 5 декември 1953 г. лейт. Кирил Гаджев, началник на служба към Административно отделение на управление „Затвори и ТВО“, докладва, че свижданията създават доста големи трудности, защото на едно свиждане идват средно 140-160 посетители (при 4500 затворници към онзи момент това означава едно свиждане на 7 месеца), а довеждането на затворниците до щаба от обектите е много трудно заради далечното разстояние и необходимостта от конвоиране. Свижданията стават само в събота, което е крайно недостатъчно. Големи трудности създава и превозът на гражданите от гара Ореш до гара Белене заради неизпълнението на разписанието на влака от Свищов за Белене – вместо в 7 ч. посетителите пристигат в 9,30-10 ч., което пречи на навременното провеждане на свижданията. Лейт. Гаджев предлага да се

[1402] **Concentration** camps in Bulgaria, 2 March 1954. HU OSA 300-1-2-44311; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1403] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 6.

определи за свиждане и неделята, да се осигурят транспортни средства за превозване на затворниците от обекта до щаба[1404] и да се поиска от Министерството на транспорта да уреди спазването на разписанието на влака от Свищов за Белене.[1405]

Категоризацията изисква изолация на отделните категории и разряди. Отделните категории и разряди трябва да бъдат изолирани едни от други, така че *отявлените контрареволюционери* да не могат да влияят на криминалните и на *класово нечуждите* затворници и лагеристи, *да ги настройват срещу народната власт и да ги вербуват за вражески цели в и навън от затвора.* С тази цел се прави *разстановката* на лагеристите по бригади, обекти и помещения. Контактите между отделните категории се наказват с карцер и лишаване от писма, колети и свиждане.

Със Заповед № П-4419 от 14 декември 1951 г., с която началникът на отдел „Затвори и ТВО“ нарежда да се извърши категоризация на всички въдворени, е заповядано да се направи разстановка по категории и разряди в отделните обекти, така че да бъдат изолирани едни от други. Двете чети на II обект са поставени в категориите I-I и I-II, а тази на I обект – в по-леката категория I-IIL След събирането на всички въдворени на II обект през лятото на 1952 г. там са формирани две чети – едната включва I разряд, другата – II и III разряд. Според доклад на РСЕ/РС трите разряда са разделени с телена ограда през 1952 г.[1406] Според доклад на началника на Политическо отделение в отдел „Затвори и ТВО“ от 9 октомври 1952 г. на II обект има

[1404] Затворниците, които имат свиждане, се придвижват под конвой на групи от 30-40 човека от II обект до щаба на брега. На връщане, ако се стъмва или при буря, в страха си от бягство милиционерите с конете си принуждават затворниците да изминават тичешком цялото разстояние от десетина километра. Затворниците загубват цървулите си в калта, повечето захвърлят кошниците с храна, донесени от близките им, за да се пазят от ударите. След едно такова свиждане Кирил Тонев писал на майка си да не идва повече на свиждане, защото разстоянието от обекта е голямо и много се изморява, а негов освободен другар ѝ обяснил истинската причина. (**Тонев,** Кирил. Една пречупена съдба. София, ГорексПрес, 1999. Навсякъде следващите позовавания на Кирил Тонев се отнасят към това издание.)

[1405] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1406] **Concentration** camps in Bulgaria, 2 March 1954. HU OSA 300-1-2-44311; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

две чети, като I разряд е изолиран от II и III разряд. Стефан Бочев пише, че четата на „най-лошите“ е изолирана в бараки в отделно ограждение от 3-метрова стена от измазани с кал леси – т.нар. *Китайгород,* но към края на 1952 г. забраната за влизане в тази зона вече била отпаднала. Според доклад на РСЕ/ РС изолацията на трите разряда е прекратена десетина дни след смъртта на Сталин.[1407] През февруари 1953 г. Китов докладва, че ненапълно е направена разстановката на затворниците по разряди, защото работят на едно място. А и лагерните власти имат колебания как да правят разстановката.[1408]

Съгласно правилниците от 1951 (чл. 83, 85, 97, 99) и 1952 г. (чл. 74, 76, 87, 89) настаняването в килиите е съобразно категорията и разряда. Най-хигиеничните и приветливи килии се дават по предимствата на категоризацията, а първенците, отличниците, рационализаторите и тези с добро поведение са с предимство пред останалите от своята категория и разряд. При преминаване в друга категория и разряд става и смяна на килията по разпореждане на началника на затвора. Облеклото, бельото, обувките и другото вещево доволствие също се дава по предимствата на прогресивната категоризация, при което крайно бедните, първенците и отличниците имат предимство в своята категория и разряд.

В първите години е забранено въдворените да се обръщат към началниците и милиционерите с „другарю“, а обращението е „господине“ – „Господин комендант“, „Господин милиционер“. Правилникът от 1951 г. определя обращението към длъжностните лица в затвора да е „другарю“, а правилникът от 1952 г. въвежда обращението „гражданино“.

[1407] **How** the death of Stalin came to Belene. 9 March 1955. HU OSA 300-1-2-55999; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1408] Ръководството на управление „Затвори и ТВО“ е разколебано дали при разстановката да събират заедно осъдени или въдворени с разнородни *антидържавни и антинародни престъпления* (някой, който е запалил фуража на ТКЗС, с друг, който е организирал група за борба срещу Партията и държавата), или да съберат в една бригада николапетковистите, което ще облекчи „тяхната вражеска работа и организация“. (**Доклад** от началник управление „Затвори и ТВО“ подполк. В. Късовски, юли 1953 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2965.)

* * *

Дневният режим се определя от началника на лагера и се променя според сезона, стопанската дейност и мерките за сигурност. Според доклад на РСЕ/ РС за времето от 1949 г. до началото на 1951 г. ставането е в 4 ч., започването на работа е в 6 ч., обикновено след преход от 5-7 км.[1409] Според друг доклад на РСЕ/РС към пролетта на 1951 г. ставането е в 4 часа, след закуска се тръгва към обекта в 4,30 ч., работи се от 5 до 12 ч., обяд до 13 ч., след което се работи до изпълнение на нормата, след вечеря и вечерна проверка изгасянето на светлините е в 20,30-21 ч.[1410] Според Цанко Луканов към края на юни 1953 г. ставането на политическите затворници на II обект е в 5 ч., събуждането става със сигнал на тръба. Бойчо Огнянов пише, че лятно време вечерната проверка е в 21,30 ч. (1949-1950 г.).

[1409] **Composition** and Location Belene Camp, 14 August 1951. HU OSA 300-1-2-4431; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1410] **Belene** Concentration Camp, 4 December 1951. HU OSA 300-1-2-12104; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

1956-1959

По спомените на Христо Колев въдворените през ноември-декември 1956 г. първоначално имат право на колет и писма, не им се налагат наказания и карцери, трудът е доброволен. Според Колю Кондов през март 1957 г. на лагеристите е раздадена по една пощенска картичка, за да пишат на близките си: „Жив и здрав съм. Намирам се в ТВО № 0789 Белене, Свищовско. Изпратете ми дрехи и храна“.

Категоризацията и режимът са определени с *Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателното общежитие* от 1957 г. :

„Според степента на опасността, която представляват въдворените лица за обществения ред и сигурност, техния произход, поведение и работа в ТВО, те се разделят на две категории, а всяка категория – на два рязряда.

Към I-ва категория 1-ви разряд се включват всички въдворени лица, които са развивали контрареволюционна дейност или са се явявали лидери и активни ръководители на бивши фашистки организации, полицейски началници, крупни индустриалци и кулаци, бивши фашистки министри и други държавни ръководители, царски офицери и др.

Всички останали въдворени лица от I-ва категория се включват във 2-ри разряд.

Към II-ра категория 1-ви разряд се включват всички въдворени лица, които в миналото са провеждали активно престъпна дейност – тежки криминални и стопански престъпления (убийства, грабежи, крупни кражби, фалшификатори на парични знаци, рецидивисти и непоправими хулигани).

Всички останали въдворени лица от II-ра категория се включват във 2-ри разряд.“[1411]

Ето как се разпределят по категории въдворените (по

[1411] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1282. Правилникът вероятно не е утвърден, но се прилага в ТВО „Белене“ – през септември 1957 г. началникът на ТВО Куманов предлага да се забрани на окръжните управления да провеждат свиждания на въдворени с близките им при изпращане на дела в съда, а главният прокурор да нареди на окръжните и околийските прокурори да не разрешават свиждане, тъй като то е забранено от проектоправилника. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1. а.е. 1589.)

списъчен състав).[1412]

[1412] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, а.е. 1568.

	1 май 1957 г.				1 януари 1959 г.			
	ДС		НМ		ДС		НМ	
	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени	мъже	жени
I-I	298				383			
I-II		-				2		
II-I			867				1 734	
II-II				113				278

Според правилника въдворените могат да преминават в друг разряд на съответната категория в зависимост от поведението и трудовата си дейност по предложение на началника на ТВО. Категоризацията и прекатегоризацията се извършват от комисия с председател началникът на ТВО и членове: заместник-началникът по режима, инспектора по политическата част, оперативният работник и партийният секретар. При категоризирането и прекатегоризирането началникът на ТВО и инспекторът по политическата част трябва да съставят подробни характеристики на въдворените. Окръжният началник на МВР утвърждава категоризацията съгласувано с окръжния прокурор.

Режимът на съответните категории е:

Категории I-I и **II-I –** по едно писмо и по един колет от 10 кг хранителни продукти на 3 месеца;

Категории I-II и **II-II –** по едно писмо и по един колет от 10 кг хранителни продукти на 2 месеца.

За разлика от първия период, в тези определени количества храна сега влизат и плодовете – сушени, преработени или сурови. Лагеристите от всички категории могат да получават на всеки 3 месеца и по 1 колет с дрехи, бельо, обувки, тоалетни принадлежности и др. и имат право да получават месечно до 100 лева, с които могат да пазаруват хранителни продукти и други стоки в лавката.

Лагерните спомени обаче почти единодушно посочват 8 кг храна на три месеца.[1413] Изглежда, че в месеците преди

[1413] Според Христо Колев Йорданов през 1957 г. политическите лагеристи имат право на 1 писмо и 1 колет от 8 кг на три месеца. Според Христо Цачев – 4 кг храна и 4 кг плодове на три месеца и по едно писмо и по 8 лева на месец. Според Асен Пасков, въдворен с хулиганските групи през февруари 1958 г. – 1 писмо и колет от 8 кг на 3 месеца. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 181) Само според майор Страхинов – 10 кг на 4 месеца. (Личен архив на Иван Страхинов.)

закриването на ТВО „Белене“ този режим се спазва само по преценка на лагерната управа, което става правило в Ловешкия лагер. Борис Гиков, въдворен юни 1959 г., разказва, че е разрешено получаването на 100 лв. (по стария курс), едно писмо и колет от 5 кг на 3 месеца, но само като награда за добро поведение по преценка на офицерите. За 5 месеца в „Белене“ Гиков получава само един колет. В писмата не могат да се пишат подробности за живота, а само „добре съм“.[1414]

Като награда за „добра производствена дейност“ са разрешавани извънредни писма и колети, но вероятно това е само за неполитическата категория.[1415] От май до септември 1958 г. са наградени за добра производствена дейност 468 мъже и 147 жени с извънредни писма, а 147 мъже и 78 жени – с извънредни колети.[1416]

Друга разлика с режима от предходния концлагерен период е, че лагеристите нямат право на свиждане, само в изключителни случаи свиждане се допуска с разрешение на министъра на вътрешните работи и неговите заместници, главния прокурор и окръжните началници на МВР по оперативни съображения. Също така въдворените нямат право да получават вестници, списания и книги и могат да четат колективно само такива, доставени чрез ръководството на ТВО. В този период режимът на лагеристите е утежнен в сравнение с този на затворниците.[1417]

[1414] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 25.

[1415] Например със Заповед № 407 от 8 юли 1958 г. началникът на лагера Тричков награждава 106 жени „за показана добра работа в жътвата и копанта“ – някои с изпращане на 1 писмо и получаване на 1 писмо и колет, други с изпращане и получаване на 1 едно писмо, а трети с изпращане на 1 писмо. Една жена е наградена със свиждане с мъжа си. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ОД на МВР – Плевен, ф. 3, оп. 3в, а.е. 260.)

[1416] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

[1417] Режимът на затворниците е определен със Заповед № И-51 от 5 февруари 1955 г., с която се издава „Инструкция относно режима на затворниците и вътрешния ред в затворите“. I категория са всички затворници, следствени и осъдени, извършили контрареволюционни престъпления против Народната република. Към тази категория: I разряд – осъдени на смърт, осъдени за тежки престъпления, злостните и опасни престъпници, произхождащи от класово-враждебни среди и класово опасните елементи; II разряд – всички затворници трудящи се, осъдени за тежки престъпления, които подлежат по-лесно на превъзпитание; III разряд – всички затворници трудови елементи, извършили по-леки престъпления и осъзнаващи своята вина. II категория са всички затворници следствени и осъдени за криминални и стопански престъпления. I

В този период съответните разряди на двете категории имат еднакъв режим на кореспонденция и хранителни пратки. Разликата е в степента на изолация и охрана и допускането на работа на външни обекти. Категоризацията изисква и изолирането на двете категории една от друга. На II обект двете режимни категории – политически и криминални – са разделени с телена ограда. Въдворените младежи се изолират „от влиянието на по-възрастните и закоравели вражески елементи и криминални престъпници в отделни общежития.“ През 1958 г. в женобекта непълнолетните момичета са изолирани в отделна барака, а в *хулиганския лагер* и по-късно на I обект непълнолетните младежи са отделени в три младежки бригади в отделни бараки. Въдворените жени се настаняват в отделни помещения, изолирани от тия на мъжете. Според правилника влизането при тях не може да става без присъствието на дежурната надзирателка. Разпитът на въдворените жени от служители по ДС и НМ може да става с разрешение на началника на ТВО в определена за целта стая.

При подготовката за посрещането на *хулиганските групи* през януари 1958 г. ръководството на концлагера предлага да се разреши на въдворените да изпратят веднага едно уведомително писмо на своите близки.[1418] Обращението към административния и надзорния състав е „гражданино“.

Разпоредбите за режима и реда в помещенията и лагерния обект и за организацията и режима на трудовите обекти се изготвят от началника на ТВО и се утвърждават от окръжния началник на МВР. Ставането от сън, отиването на работа и храненето са според определеното от началника на ТВО сезонно разписание. Вечерната

разряд – осъдените за най-тежки криминални престъпления при отегчаващи вината обстоятелства, рецидивисти, бегълци, убийци и пр.; II разряд – всички затворници от трудов произход, осъдени за първи път за тежки престъпления и подлежащи на превъзпитание; III разряд – трудовите елементи, извършили за първи път леки престъпления и осъзнаващи вината си. Правото на свиждане, писмо и колет от 5 кг е следното: I-I – по 1 на 2 месеца, I-II – по 1 на 1 месец, I-III – по 2 на 1 месец; II-I – по 1 на 2 месеца, II-II – по 2 на 1 месец, II-III – по 3 на 1 месец. Свижданията на I категория са 15 минути, на II категория – 20 минути.

[1418] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

проверка се провежда всяка вечер не по-късно от 21 часа. Спалните помещения се заключват през нощта. Новопристигналите се приемат в лагера между 6 и 18 ч. Тези, които пристигат между 18 и 6 ч., се настаняват временно в приемно помещение и охраната им се поема от охраната на ТВО. Вещите на пристигналите се подлагат на преглед и не се допуска притежаването на такива, които могат да служат за самоубийство, нападение или бягство. Вещите, които са забранени, се оставят в специално складово помещение и се съставя протокол в 4 екземпляра, срещу който въдворените могат да ги получат при освобождаването. Новоприетите преминават медицински преглед за изолиране и лечение на болните.

Борис Гиков разказва, че към лятото и есента на 1959 г. ставането е в 5 ч., тоалет до 5,30 ч., като лагеристите се състезават кой ще отиде пръв в клозетите и умивалните. Работи се до изпълнение на нормата, включително през нощта на прожектори. Вечерната проверка продължава неопределено време, лагеристите са строени във формата на буквата „П“ и се извикват с 4 имена като в затворите. Ставането, проверките, храненето, лягането са по сигнал с тръба.[1419]

* * *

Така режимът в периода 1956-1959 г. е с по-големи ограничения от този до 1953 г. Това съответства на промените в СССР. Според Александър Солженицин след периода на лагерна либерализация (1954-1956 г.) режимът на охрана и надзор, на получаване на храна отвън, на свиждане и кореспонденция в заместилата ГУЛАГ система на изправително-трудовите колонии е с много повече ограничения, отколкото в лагерите до 1953 г., и ги превръща в институции от нов тип. С ограниченията върху получаването на храна и парични записи в зависимост от режима, поведението, участието в „обществената дейност“ затворникът в много по-голяма степен е поставен в материална и лична зависимост, лишен от външната моралната подкрепа, напълно управляем и подчинен.[1420]

[1419] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 24.

[1420] С Постановление на Съвета на министрите на СССР № 1334 от 8 декември

1963-1977

Мярката „принудително установяване на друго местожителство“ не предвижда ограничителни условия, при каквито са поставени изселените на острова. Не е известно дали режимът е бил регламентиран, но е известно, че те не могат да напускат острова, движението им е ограничено в района на II обект, поставени са под въоръжена охрана. От информация от март 1968 г. за свиждане на принудително установено лице с неговия син става известно, че през 60-те години имат свиждания.[1421]

Според доклад на работна група от МВР от октомври 1973 г. принудително установените на острова могат да се движат свободно в района на II обект, но не могат да го напускат и да отиват на I и III обект, където са затворниците, за да не установяват връзка с тях. Тридесет от изселените, които пътуват на работа в химкомбината „Свилоза“, са охранявани от един общински милиционер.[1422] Според справка на Групата за контрол и помощ при МВР от 30 януари 1974 г. принудително установените лица нямат право да напускат без разрешение острова; движението им на острова се контролира от дежурния милиционер; няма ограничения върху свижданията и получаването на писма и колети; при извеждането им на работа в химкомбината „Свилоза“ са охранявани от двама милиционери.[1423] Тъй като сведенията са за изселените по линия на НМ, остава неизяснен режимът на изселените по линия на ДС. От спомените на Хюсеин Даракчи от с. Брезница, принудително установен

1958 г. е утвърдено „Положение об исправительно-трудовмх колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел СССР“, с което се определят три вида режим в ИТК – общ, облекчен и строг. А с Указ на Президиума на Върховния съвет на РСФСР № 154/3 от 9 септември 1961 г. са утвърдени „Положения об исправительно-трудовъiх колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел РСФСР“, с които се създават 4 вида трудово-изправителни колонии със съответните режими – общ, усилен, строг и специален.

[1421] **Информация** по подготовката и провежданите мероприятия във връзка с 9-тия световен фестивал на младежта от органите на МВР в Плевенски окръг, 28 март 1968 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 24, оп. 1, а.е. 309.

[1422] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1423] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления по изпълнение на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

на острова през 1973 г., може да се предположи, че настанените в общежитието по линия на ДС са имали право на писмо и свиждане на 3 месеца, тъй като едва три месеца след изпращането му в „Белене“ получава разрешение да пише на близките си, които дотогава не знаят къде се намира и какво се е случило с него. Свиждането се провежда в затвора на I обект, където Даракчи е доведен от II обект.[1424]

1984-1987

Въдворените в „Белене“ са поставени под ограничения, каквито наложената им превантивна административна мярка по чл. 39 не предвижда. Първоначално на I обект са под режим на следствен арест. Те са строго изолирани, нямат контакти с въдворените в другите килии, не са извеждани на разходка и работа, нямат право на кореспонденция и свиждане и близките им не знаят какво се е случило с тях. Това продължава до април 1985 г., дори и след като в края на януари започва издаването на заповеди за изселването им по чл. 39 от ЗНМ.

Заповед № I-64 от 9 април 1985 г., издадена от министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов и съгласувана с главния прокурор Костадин Лютов, с която организацията на концлагера се възлага на отдел „Затвори“, нарежда: *„Предвид настаняването на посочените лица на строго охраняваната територия на остров Белене, произтичащите от това допълнителни ограничения, свързани с движението и контактите им с външни лица, да се уредят с Временни правила, утвърдени от зам.-министър на вътрешните работи.“* Не успях да намеря „Временните правила“, които уреждат режима на въдворените.

От април 1985 г. на I обект започва извеждане от килиите на разходка, степента на изолация е намалена, като са позволени среши с хора от съседните килии. От 20 април започва извеждането на въдворените на работа на острова и на външни обекти. За първи път им е позволено да изпратят писмо, с което да съобщят на близките си къде се намират и че имат право на свиждане.

На II обект въдворените са под въоръжена охрана,

[1424] **Горчиви** разкази..., с. 75.

конвоирани до работния обект и охранявани по време на работа, с режим на свиждане, кореспонденция и колети. Данните не са достатъчни, за да се направи извод дали има категоризация на въдворените, но съществува разграничение при изпращането на външни обекти. От лагерните спомени може да се съди, че режимът на кореспонденция е на 3 месеца. Тъй като администрацията забавя раздаването на писмата, през лятото на 1985 г. въдворените обявяват гладна стачка. Според Гюлтекин Салиев в резултат на стачката (вероятно през лятото на 1985 г.) на лагеристите са раздадени 3 чувала със задържани писма и им е разрешено на 3 месеца да имат по едно свиждане и да получават 2 кг месо и 3 кг плодове.[1425] (Затворниците имат право на свиждания с продължителност 40 минути и на хранителна пратка до 3 кг хранителни продукти и до 5 кг сурови плодове и зеленчуци с честота според вида на режима.[1426])

Според лагерните спомени първото свиждане е на 28 април 1985 г. Свижданията вероятно също са на 3 месеца.[1427] Те стават в помещенията за свиждане на затворниците при портала на българския бряг.[1428] Спомените се разминават за продължителността на свиждането, според едни – 15 минути, според други – 1 час. Провежда се в присъствието на надзирател, прекратява се, ако се разговаря на турски. Не е разрешено близките да имат физически контакт, но според разказите в някои случаи надзирателите го допускат, както и разговорите на турски.[1429]

[1425] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 47

[1426] **Сборник** нормативни актове във връзка с изпълнение на наказанията, I-195-I-103/1.7.1982 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, СДОТО – служебен архив, а.е. 238.

[1427] Сабри Гаваз за 2 години в концлагера има три разрешени свиждания – на 19 май 1985 г., 19 август 1985 г. и 19 април 1986 г. (Те минаха през Белене – 1..., е. 121.)

[1428] Според Сабри Гаваз в залата за свиждане се провежда едновременно свиждане на 200-300 души. (Те минаха през Белене – 1..., с. 123.)

[1429] Исмаил Дауд Лютви при първото свиждане на 28 април 1985 г. не може да прегърне детето си, вижда го само през стъклото. (Те минаха през Белене – 2..., с. 110.) Според Ахмед Юджетюрк свиждането продължава 15 минути, посетителите и лагеристите са разделени от стъкло с малък отвор, защитен с мрежа, забранено е да се говори на турски език. По негова молба надзирателят допуска за 5 минути дъщеря му и той има възможност да я прегърне. **(Когато** ми отнеха името..., с. 292.) Чрез децата близките правят опити да предават пари и съобщения на въдворените. Ахмед Нуманов разказва, че първото му свиждане на 12 юли 1985 г. е прекратено, когато

Според Гюлтекин Салиев на II обект дневният режим е: ставане в 5,30 ч., до 6,30 ч. лично време. От 6,30 до 7,00 ч. е отворена столовата. От 7 до 16 ч. се работи. В 20,30 ч. са затваряни в килиите.[1430] В неделя не се работи.

При смъртни случаи в семейството някои лагеристи са пускани в отпуска, а други – не, като това зависи от поведението им.[1431]

Режимът на концлагеристите не съответства на нито един от видовете затворнически режим. Например помещенията се заключват само нощем като при лек режим, свиждането и кореспонденцията са на 3 месеца като при строг режим, а използването им на работни обекти на и извън острова е като при общ и лек режим.[1432]

опитва да извади от дрехите на дъщеричката си скрити пари. (Те минаха през Белене – 2..., с. 150.)

[1430] Те минаха през Белене – 1..., с. 47.

[1431] Например Рамис Халилов от Айтос е пуснат на погребението на сина си на 2 юни 1985 г. (Те минаха през Белене – 2..., с. 49.), но на Мохамед Еминов (Muhamed Akin) не е разрешено да отиде на погребението на баща си на 15 юли 1985 г., тъй като взема участие във всички протести. (Те минаха през Белене – 2..., с. 124.)

[1432] Според правилника за реда на изтърпяване на присъдата от 1982 г. режимите са следните. Лек режим: свиждане и хранителна пратка на 1 месец; кореспонденцията е неограничена; помещенията се заключват нощем. Общ режим: свиждане и хранителна пратка на 2 месеца; 3 писма на месец да изпрати, получаване без ограничения; помещенията могат да бъдат заключени и през деня. Строг режим: свиждане и хранителна пратка на 3 месеца; 2 писма на месец да изпрати, получаване без ограничения; затворниците се държат в заключени помещения; работа в апарата на затвора по изключение. Усилено строг режим: свиждане и хранителна пратка на 6 месеца; 1 писмо на месец да изпрати, получаване без ограничения; затворниците се държат в заключени помещения; не се използват за работа в апарата на затвора. Специален режим: свиждане и хранителна пратка на 1 година; 1 писмо на 2 месеца да изпрати, получаване без ограничения; затворниците се държат в заключени помещения; не се използват за работа в апарата на затвора. **(Сборник** нормативни актове във връзка с изпълнение на наказанията, I-195-I-103/1.7.1982 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, СДОТО – служебен архив, а.е. 238.)

НАКАЗАНИЯ

1949-1953

Съгласно чл. 33 на *Правилника за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите* от 1946 г. за нарушаване на правилника и наредбите на управата на общежитието или за нанесени умишлено материални щети на общежитието или на предприятието въдворените – ако не подлежат на съдебна отговорност – се наказват с:

а) заплащане стойността на щетата, която са причинили;

б) мъмрене публично или насаме;

в) лишаване от кореспонденция – до 2 месеца;

г) уединяване – не повече от 10 денонощия;

д) изпращане на по-тежка работа или възлагане на извънредна такава;

е) представяне за нов срок на въдворяване.

При опит за бягство заловеният се уединява (изпраща се в карцер) за 10 денонощия, като през първите 5 се оставя само на хляб и вода, изтърпяното в ТВО време не се зачита и срокът на въдворяване започва да тече отначало, за което се издава нова заповед (чл. 34). Групата, в която е бил беглецът, се наказва, както и въдворените, които са знаели, но не са направили нищо за предотвратяването на бягството (чл. 35).

Групата отговаря солидарно и за всички нередности в реда, дисциплината и хигиената в помещението, за своевременното излизане на проверка, храна и работа и за извършването на възложената ѝ работа (чл. 20). При нарушение на реда и чистотата в спалното помещение, ако не се открие виновният, отговарят всички живущи в спалното помещение (чл. 22).

При големи простъпки като бягство, саботаж или посегателство срещу някого от управата или охраната могат да се налагат няколко наказания едновременно (чл. 35).

Всички наказания в пълен размер могат да бъдат налагани от министъра на вътрешните работи, директора

на ДНМ, началниците на отделите на ДНМ, началник на служба ТВО и главните инспектори при ДНМ. Управителят на общежитието има право да налага всички наказания, като е ограничен в налагането на уединение – до 5 денонощия, и лишаване от кореспоненция – до 1 месец. Всички служебни лица в общежитието или предприятието долагат за провиненията на съответния по-горен началник, който има право да налага наказания. Наказанията се отбелязват в досието на въдворения.

Освен горните наказания правилникът предвижда и други наказателни мерки в раздела за трудовата дейност (чл. 27). Въдворените, които не изпълняват нормите за работа, **получават по-малко и понижена дажба хляб и възнаграждение за труда си,** могат да бъдат **лишени от правото да купуват от лавката** и др. подобни. При тежки и систематични провинения въдворените **могат да бъдат заставени да работят извън определеното време,** за да изпълнят нормите.

Този правилник е в сила в концлагера до есента на 1951 г., когато там е получен *Общият правилник за изправително-трудовите учреждения* от 1951 г., а по-късно и *Правилникът за реда на изтърпяване наказанията в затворите,* одобрен с разпореждане на МС № 2457 от 10 август 1952 г. Съгласно тези правилници дисциплинарните наказания се налагат за неизпълнение на трудовите задължения, за нарушаване на реда и дисциплината, установени с правилника, с окръжни предписания и разпореждания на органите на затворните управления, и за неприлично, непокорно и недисциплинирано държание във или извън затвора. Те са:

а) **бележка;**

б) **бележка с предупреждение за по-строго наказание;**

в) **мъмрене при вечерна проверка, нанесено в личното досие на затворника;**

г) **лишаване от право на кореспонденция – най-много до 3 писма за получаване и 3 писма за изпращане;**

д) **ограничаване правото на свиждане или за получаване на храна отвън** (в правилника от 1951 г. – и

правото на разпореждане със сумите, които се числят на сметка на затворника) – **най-много до времето за 3 свиждания;**

е) конфискация в полза на фонд „Затвори и ТВО“ на вещи, забранени да се внасят в затвора, или на суми и вещи, придобити на комар;

ж) изолиране в отделна килия до 14 денонощия;

з) понижаване в разряд или категория;

и) преместване в друг затвор с особен режим.[1433]

Дисциплинарните наказания по букви „а“ до „ж“ се налагат от началника на затвора или в негово отсъствие от неговия заместник, а всички – от началника на отдел „Затвори и ТВО“ и неговия заместник. Във важни случаи всяко длъжностно лице в затвора може да вземе *предохранителни мерки.*

Ако някой затворник „систематично извършва дициплинарни провинения и не проявява воля да се поправи“, наложеното дисциплинарно наказание може да се удвои и едновременно с него да се наложат още две наказания, предшестващи по степен наложеното, или да се поиска от отдел „Затвори и ТВО“ налагане на наказанията в неговите правомощия. Наказанието „понижаване в категория и разряд“ е допълнително наказание и се налага едновременно с главните наказания. Дисциплинарните наказания се налагат в зависимост от степента на вината, важността и значението на нарушената наредба, обстоятелствата, при които е станало провинението, категорията и разряда на затворника и общото му поведение. За всяко наказание трябва да се издава писмена заповед, като един препис се влага в личното досие, втори се поставя на видно място, а трети се изпраща в отдел „Затвори и ТВО“. Не се допускат никакви други наказания под каквато и да е форма, освен посочените в правилника.

1433 В правилника от 1951 г. буква „е“ е „заплащане стойността на виновно повредени уреди, машини и инструменти, материали или друго затворно имущество или причинени щети“, но правилникът от 1952 г. го изважда от дисциплинарните мерки и го определя като материална отговорност на затворниците. Проектът от 1951 г. предвижда и т. „к“: *отменяне отчасти или изцяло на зачетени работни дни* за затворниците, която в правилника от 1952 г. е премахната по препоръка на Министерството на правосъдието като противоречаща на НЗ.

В ТВО „Белене“ наказанията се налагат със заповед на началника на концлагера; тя се прочита пред строя на вечерна проверка, а виновникът се „разобличава“ от началниците на обекта. Но в практиката наказанията се налагат често без заповеди, в това число от оперативните работници от ДС.

Според месечните доклади на началника на лагера през януари 1951 г. за кражба на брашно от склада, кражба на колети, кражба на царевица и праз лук, неотиване на работния обект, нестопанисване на държавното имущество, неизпълнение наредбите на управлението са налагани наказанията лишаване от колети и кореспонденция, изпращане в дисциплинарното отделение, заплащане на повреденото имущество. През февруари 1951 г. един лагерист е наказан с 5 дни в дисциплинарното отделение за кражба на колети и с 10 дни за кражба на брашно; 6 лагеристи са наказани с 5, 10 и 15 дни в дисциплинарното отделение за кражба на царевица и царевично брашно и заплащане на консумираното в двоен размер, а един от тях – с един месец без колети и кореспонденция; един лагерист – с 3 дни в дисциплинарното за кражба на лук; един – с 10 дни в дисциплинарното за опит да изнесе непроверено писмо; един – с 3 дни в дисциплинарното за отклонение от работния обект; един – с 10 дни в дисциплинарното и снемане като член на културно-просветния комитет за кражба и вражеска дейност като член на комитета. През април 1951 г. нарушенията са малко, тъй като поради наводнението въдворените почти не излизат на работа: кражби на колети, кражби на заровен праз лук, неизпълнение указанията на бригадира, опити за измама в измерването на извършената работа. През май 1951 г. нарушенията са кражби на продукти от кухнята, зеленчуци, царевица и брашно, неизпълнение на трудовите норми. Общо са наказани 79 души: 27 с лишаване от колети и писма, 30 с изпращане в дисциплинарното отделение, 8 с извънредна работа за изпълнение на нормите, 14 със заплащане на материалните повреди. Две преписки са предадени на прокурора в Свищов за подвеждане под съдебна отговорност. През юни 1951 г. 10 души са наказани с лишаване от колети и кореспонденция за кражби, неподчинение на охраната, кражби на продукти и

др., 5 души – да заплатят стойността на повредени и унищожени вещи на общежитието, 20 души – от 5 до 10 дни в дисциплинарното отделение за отлъчване от работния обект, неподчинение на охраната и др., 4 души – с извънредна работа за нарушаване на вътрешния ред. През юли 1951 г. е наказан един въдворен за открита вражеска агитация и неизпълнение нарежданията на управлението, трима (художниците от културно-просветния комитет) – за неизпълнение на заповед за вътрешния ред, 5 души – за отклонение от работния обект, 4 – за разложителна работа и непристойно държание с администрацията, 9 – за неизпълнение заповедта за вътрешния ред, 2 – за отлъчка от обекта. Не са посочени наказанията. През август 1951 г. са наказани 28 души за кражба на зеленчук на III обект „Градината“, нарушаване на вътрешния ред на II обект, отклонение от работните обекти и непристойно държание с персонала на I обект. За следващите месеци не са дадени данни за наказанията, а нарушенията са кражби на дини и зеленчук, отклонения от работния обект за кражби на зеле, пипер, моркови, царевица, непристойно държание с охраната, нарушаване на вътрешния ред – писане на писма с провокационно съдържание спрямо персонала, систематично неизпълнение на трудовите норми, нарочно чупене на лопати. През декември 1951 г. са наказани за отклонение от работния обект 15 души, за лошо държание с охраната – 12 души, за нарушаване на вътрешния ред – 9 души, за кражби – 7 души. През януари 1952 г. са наказани 27 въдворени, от които 5 жени: кражби – 7, отклонения от работния обект – 2, нарушаване на вътрешния ред – 9, лоша трудова дейност – 8, неизпълнение на нареждане на служител – 1. Февруари 1952 г. – наказани 65 души: саботиране на културно-просветната работа – 3, злоупотреба – 3, нарушаване на вътрешния ред – 8, побой – 9, присвояване на държавни вещи – 2, лошо държание с персонала – 3, отклонение от работния обект – 11, неизпълнение на нареждане – 12, кражби – 14. Март 1952 г. – наказани 17 души: спъване на културно-просветната работа – 2, нарушаване на вътрешния ред – 10, лоша трудова дейност – 1, кражба – 4. Април 1952 г. – наказани 101 души: кражба на ярма – 14, систематично неизпълнение на трудовите норми – 53, лошокачествена

работа – 6, нарушаване на вътрешния ред – 15, неподчинение на охраната – 3, самоотлъчка от работен обект – 5, опит за неразрешена кореспонденция – 1, опит за връзки с изолирани въдворени – 2, симулиране – 2. В следващите доклади не се дават сведения за наказанията.

Според правилника мерките за дисциплинарно наказание имат възпитателна цел и трябва да са лишени от всякакви признаци на мъчителство. Забранени са мерките, които противоречат на тези задачи или са нецелесъобразни. В концлагера обаче са обичайна практика неуставните наказания и насилието.

За побоите, извършвани от милиционери и лагерни началници, разказват всички лагерни спомени. Петър Байчев пише, че още с началото на робския труд в „Белене“ милиционерите започват да си записват имената на онези, които малко по-дълго стоят изправени с мотиката и вечерта ги викат в сградата на милицията на около 200 м от лагера, нанасят им побой и ги държат цяла нощ в трап с вода до пояс. Докладите на началника на лагера и вътрешните доклади на управление „Затвори и ТВО“ отразяват част от тези случаи. Според доклада на Китов за октомври 1950 г. духът на част от милиционерите е паднал заради напредването на американските войски в Корея и един от мл. сержантите казал на другарите си: „Недейте ги бихте, защото не се знае какво ще стане“. През януари 1951 г. един милиционер е наказан с мъмрене за „неправилно отношение към въдворените“, през април 1951 г. трима са предложени на окръжния началник на МВР – Плевен за наказание за „непристойно държание с въдворените“.

По заповед на началника на отдел „Затвори и ТВО“ един такъв случай е проверяван на място от Никола Ялъмов, началник на отделение при отдел XIII – ДС, и Йордан Рошков, инспектор при отдел „Затвори и ТВО“. След бягството на двама лагеристи от II обект на 5 септември 1951 г. десетина въдворени, съседи по нар на бегълците, по нареждане на началника Китов били изпратени в дисциплинарното отделение. На 6 септември след вечер-ната проверка милиционерите извели наказаните един по един от дисциплинарната землянка и им нанесли побой, като ги биели с дървета, скачали върху тях и ги ритали с

ботуши. Това продължило и следващите няколко вечери, като били бити и други лагеристи, които не били от наказаните. Един от битите лагеристи, Али Салиев, няколко дни по-късно умрял от „пневмония“. В доклада си проверяващите допускат, че смъртта е настъпила в резултат на побоя, тъй като по сведение на лекаря лагерист по тялото на починалия имало много кръвонасядания, кръв по пениса и пр. На друг лагерист била счупена ръката, а бившият народен представител от БЗНС Минчо Драндаревски бил със счупени ребра. Проверката установила, че в побоите взели участие 7 мл. сержанти, един сержант и мл. лейтенантът, отговорник на охраната на II обект. Подбудители и организатори били петима от милиционерите. Милиционерите криели побоите от ръководството на лагера, а началникът Стефан Китов, заместникът му Тодор Николов и ротният командир Силвестър Силвестров минавали през обекта по няколко пъти на ден, но се задоволили с обяснението на лагериста, че ръката му е счупена при падане от нара. Проверяващите научили от един от милиционерите, че пом. ротният командир ст. лейт. Вълев им казал, че могат да „попритиснат“ непокорните лагеристи, стига някой да не ги види. Подобно нещо им казвал и окръжният началник на НМ – Плевен Русинов, като уверявал един от милиционерите, който имал последно предупреждение за побой на въдворен, че „няма нищо страшно“. Въпреки смъртния случай проверяващите не предлагат предаване на съд, а следните наказания: един от мл. сержантите (който и преди е имал наказание „строго мъмрене с последно предупреждение“ за побои) да бъде уволнен, четиримата мл. сержанти, които подбудили останалите – „строго мъмрене с последно предупреждение“, двама мл. сержанти, които участвали в побоите – „строго мъмрене“, сержантът, който допуснал побоите и участвал в тях – „строго мъмрене с последно предупреждение“, мл. лейтенантът, който допуснал побоите и участвал в тях, но бил назначен в края на август и „не му било разяснено от ръководството при общежитието, че боят над въдворените е забранен“ – „строго мъмрене“, началникът Китов, зам.-началникът Тодор Николов и ротният командир Силвестров, тъй като не разкрили извършваните

нарушения и не взели мерки за прекратяване на понататъшен произвол – наказание „мъмрене“. Проверяващите предлагат окръжният началник на НМ – Плевен и пом. ротният командир да бъдат разпитани от органите на ДНМ, за да се установи верни ли са сведенията, че са поощрявали побоите.[1434] Според доклада на Китов за октомври двама от милиционерите са уволнени, а останалите са наказани с арест.

През октомври 1951 г. има нов случай на побой, нанесен от двама милиционери над въдворен на III обект. Милиционерите са уволнени.

През ноември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов докладва на пом.-министър Ангел Цанев, че напоследък зачестили сигналите за редица нередности в работата на ръководството на ТВО „Белене“, в това число: „Побоищата над въдворените от страна на милиционерската охрана се повтарят“. Кузманов предлага да бъде изпратен в лагера, за да подобри работата.[1435] В началото на декември 1951 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Ангел Кузманов, главният инспектор на отдела Петър Варков и началникът на Политическото отделение в отдела Христо Гергов извършват проверка в лагера. Една от задачите на проверката е да установи какви мерки са взети от ръководството на ТВО и командирите на милиционерската охрана във връзка с нанасянето на побои от милицията над въдворени, но не и да разследва случаите. Проверката установява, че виновните за последните случаи милиционери са открити, разобличени и представени за наказание, а някои ще бъдат дадени на съд. Комисията разбрала, че една от причините за побоите е желанието на милиционерите да бъдат наказани с преместване от ТВО „Белене“ или уволнение поради трудните условия на живот и работа.[1436]

Побоите продължават и следващите години. В доклад от 30 октомври 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ Късовски признава, че побои са извършвани от оперативните работници и допускани и поощрявани от ръководството на общежитието: *„Не бива да се*

[1434] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.
[1435] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.
[1436] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

премълчават и побоищата, които се допускат там [в ТВО „Белене“]. Известен е случаят с един беглец, който избягва от ареста на ДС, след като му хвърлили един бой, но лабаво го затворили и той избягва и пеша си дохожда чак в София, където се предава като уведомява лично др. Министър, но това не е единственият случай. Другарите от общежитието и ДС се лъжат, като не уведомяват нас, че никой не знае.“[1437]

Едно от неуставните наказания е изолирането на лагеристи и затворници върху понтон сред реката. По разказа на Бойчо Огнянов то било практикувано като наказание за неизпълнена норма през лятото на 1949 г. и било прекратено след оплакване на въдворения майор Страхинов пред проверяващи от София. Атанас Московпише, че по време на наводнението (очевидно това в началото на 1950 г.) един железен понтон служел за спасяване на лагеристите, а след това възпитателят Борис Митев изпращал на него онези, които критикували порядките, разпространявали „неверни слухове“, не приели предложението му за „сътрудничество“ или за които доносниците му съобщили, че са „опасни“. Без шинел и одеяло, на открито при заледяващ студ на понтона имало понякога до десетина човека. Със замръзнали лица и заскрежени дрехи падали един по един на понтона. Някои прекарвали на понтона по няколко дни. На репликата на земеделеца Григор Данов към възпитателя, че тук умират хора, Митев отговорил с нареждане към лостовия милиционер който умре, да бъде хвърлен на купчината боклук. По време на наводнението през януари 1953 г. около 36 затворници са изолирани върху понтон на наводнения I обект.

Друго наказание е оставянето на лагериста след вечерната проверка прав под лампата при сградата на милицията в продължение на няколко часа или цяла нощ.[1438] През лятото това наказание се съчетава с

[1437] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1438] Стефан Бочев разказва, че през януари 1952 г. за отказа си да се разкае на публично събрание младежкият земеделски водач Петър Сърбински е оставен в продължение на ден и половина без шинел при минус 20 градуса. Колю Кондов пише, че от глад по време на наводнението през пролетта на 1953 г. група затворници изяли зелето от хранителния склад на милиционерите и били наказани да стоят голи на снега, докато другарите им съберат 125 лв.

излагането на хапането на комарите. След вечерната проверка наказаните са оставяни на плаца голи до кръста със завързани отзад ръце в продължение на половин час или повече. Телата им се покриват с рояци комари, ужилванията са мъчителни, някои припадат. В доклад за първите 9 месеца на 1953 г. зам.-началник Тодор Николов пише, че Радка Денева допуснала „грубо извращение“ и била наказана, тъй като „предложи такива средства за наказание въдворените, което не е предвидено в правилника – изкарване жени голи да стоят на комарите“.[1439]

При дребни нарушения – например лагеристът не е поздравил милиционер със снемане на шапка или песента не се харесва на старшината, милиционерите наказват с лицеви опори в калта и лишават от обедна чорба (Атанас Москов).

Лишаването от храна и извънредната работа за неизпълнение на нормата са позволени от правилника от 1946 г., но в правилниците от 1951 и 1952 г. отсъстват и въпреки това продължават да се прилагат.[1440]

Друго наказание е изпращането на политически лагеристи при криминалните. За това свидетелстват д-р Кантарев (1949-1950 г.) и Денчо Знеполски (1952-1953 г.).

Заловеният при бягство лагерист е подлаган на побой и изпращан в карцера за максимален срок. При бягство се налагат и колективни наказания, някои от които позволени от правилника от 1946 г., но не и от правилниците от 1951 и 1952 г.: еднократно лишаване на всички лагеристи от писма и колет и лишаване на бригадите на избягалите от храна и вода за 24 часа, както и побой и карцер за съседите на беглеца по помещение, какъвто е цитираният по-горе случай от септември 1951 г.

За разлика от съветските, българските правилници за

[1439] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1440] Според източник на РСЕ/РС неизпълнението на нормата се наказва с намаляване на дажбата хляб, а ако неизпълнението е 3 поредни дни, това се смята за саботаж и следващите 3 дни лагеристът получава 250 г. хляб без друга храна. Този, който не е изпълнил нормата и е имал лошо поведение, се оставя 24 часа без храна. За по-тежки нарушения наказанието е карцер с 200 г. хляб и топла вода. (A **Profile** of Bulgarian Forced Labor Camp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

изтърпяване на наказанието не възвеждат дисциплинарните наказания в ТВО в наказателен режим (тези от 1951 и 1952 г. предвиждат само за затворниците превеждане в затвор със специален режим). Въпреки това в българските ТВО по съветски образец са създадени наказателни бригади и са обособени наказателни изолатори в лагерния обект.[1441]

Изпращането в наказателната бригада (дисциплинарна бригада, дисциплинарно отделение, наказателно отделение, режимно отделение, изолационно отделение) е за нарушаване на реда и дисциплината, за неизпълнение на трудовата норма, като допълнително наказание след карцер, за превантивна изолация на авторитетните лагеристи и затворници или средство на агентурно-

---

[1441] Положението за ИТЛ от 1930 г. предвижда като дисциплинарно наказание превеждането в наказателно отделение за срок до 1 година и изолация в отделно помещение до 30 денонощия. Временната инструкция за режима в ИТЛ на НКВД на СССР от 1939 г. изисква във всеки лагер да се организира централен наказателен лагпункт. А във всеки лагпункт или район – наказателен изолатор, в който се изпращат нарушители на режима за 20 денонощия от началника на лагера, до 10 денонощия от началника на района и до 5 денонощия от началника на лагпункта. Наказаните работят само под охрана, нямат право на свиждане, колети и кореспонденция, лишават се от тютюн, хартия и кибрит. Получават дажба по нормите на изработеното, а ако не работят – наказателна дажба. В централния наказателен лагпункт освен наказателния изолатор се организира и единична килия (карцер). В карцера се изпращат особено злостни елементи, нарушаващи реда и режима и отказващи да работят. Наказанието се налага до 10 денонощия от началника на лагера, до 5 денонощия от началника на района и до 3 денонощия от началника на лагпункта. Карцираните не се извеждат на работа, получават 400 г. хляб и топла вода, а веднъж на три дни – чорба. Според инструкцията от 1950 г. за режима в специалните лагери във всяко лагерно подразделение се организира наказателна барака с общи помещения – за 15-20 души, и карцер с единични килии в каменни сгради или от дървени греди. Наказателните бараки се ограждат с два реда бодлива тел. Наказателният режим е с излизане на работа. Изпращането в наказателната барака с обща килия е до 6 месеца, в карцер – до 15 денонощия. Наказателните бараки се оборудват с нарове в два реда, постелни принадлежности като на останалите затворници, прозорците са с решетки, вратите са с катинар и наблюдателно прозорче. Използват се за особено тежки работи, получават дажби по нормите за изработеното или ако не работят – по наказателната норма. Лишени са от кореспонденция и колети. Карцерът се разполага в двора на наказателната барака и се огражда с бодлива тел. В камерите има койка, която се спуска за 6 часа, и гърне, няма постелни принадлежности, прозорец 60 х 60 см с решетка, вратите са винаги под ключ, на вратата има шпионка и прорез за подаване на храната. Извеждане на работа, кореспонденция, колети и пушене не се разрешават. Получават 300 г. хляб и топла вода, веднъж на 3 дни – топла чорба по нормите на наказателната дажба. (В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей)...)

оперативната работа. Срокът на наказанието според докладите на началника на лагера е от 5 дни до 15 дни, но на практика може да продължи месеци – например наказателната бригада на затворниците, формирана след смъртта на Сталин през март 1953 г., е разпусната през ноември 1953 г. и някои лагеристи остават в нея 9 месеца. Наказателната бригада е строго изолирана от лагеристите на общ режим и е под усилен контрол и охрана. Натоварена е с по-тежка физическа работа при завишена, най-често двойна норма (на дигата или в лагерния обект – изкопни работи, производство на тухли, пресушаване на блата, преместване на клозетни ями). Независимо от изпълнението на нормата лагеристите получават дажбата за неработещи. Лишени са от правото на свиждане, кореспонденция и колети. Бригадата е извеждана на работа с подсилена охрана и без никакъв контакт с другите бригади, започва работа един час по-рано и завършва един час по-късно от останалите, почивката за обяд е 15 минути. Условията в наказателната бригада често са същите като в карцера. В определени периоди наказателната бригада се помещава в подземния карцер. На изпратените в нея не се дават завивки.[1442]

Наказателната бригада е закрита като неуставна от началника на управление „Затвори и ТВО“ подполк. Късовски през ноември 1953 г. след проверки на режима и охраната от отдел „Затвори и ТВО“ и управление III – ДС, предизвикани от поредица бягства. В обясненията си пред министъра на вътрешните работи Късовски пише: *„Констатирах нарушения, които са допускали нашите надзиратели и ОР на ДС отнасящи се към извращение политиката на партията и правителството и Вашите нееднократни указания. Нанасяли са побои над затворници, организирали наказателна бригада от затворници по препоръка на ОР на ДС, която бригада враговете използват против нас. Тази бригада бе поставена при най-тежък режим, какъвто няма в Правилника за изтърпяване наказанията на затворниците. Затворниците*

[1442] Пред съда по делото на д-р Найденов д-р Никола Грозев свидетелства, че са му дадени завивки едва 5 месеца след изпращането му в наказателната бригада, т.е. едва през август 1953 г., когато режимът започва да се облекчава.

от тази бригада бяха лишавани от право на колет, лавка като им се дава хляб предвиден по таблиците независимо от това дали нормата е изпълнена или преизпълнена. Същите работеха най-тежка физическа работа. Това безобразие аз отмених, защото е против Правилника. Предупредих всички, че ако има случай на нанасяне побои над затворници, ще бъдат представени на Вас и то не само тези които бият, но и техните укриватели.“[1443]

Карцерът *(уединението)* е най-тежкото наказание в лагера. По правилниците от 1951 и 1952 г. то има максимален срок 14 дни. Често в спомените лагеристите говорят за 28 дни карцер – тоест двоен срок. Има немалко свидетелства за много по-дълги срокове карцер.[1444] Карцираните не се извеждат от килиите и не работят. Не им се позволяват завивки, а при вкарването в карцера надзирателите им вземат горните дрехи. Въпреки че наказателна дажба не е регламентирана, в карцера тя е минимална дажба хляб и разредена чорба или само топла вода. В някои случаи кардираният е извеждан на работа в обекта – например да цепи дърва на милиционерите, но и тогава остава на наказателна дажба (Трифон Терзийски).

На 30 октомври 1953 г. зам.-началникът на отдел IV при управление III – ДС подполк. Васил Дончев докладва, че затворниците често пъти се карцират заради невъзможните за изпълнение норми.[1445] В отговор началникът на управление „Затвори и ЗО“ подполк. Васил Късовски пише:

„В доклада леко се казва за карцирането, а не се анализират случаите на карцираните кой и защо ги

[1443] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

[1444] Христо Колев Йорданов, който е изпратен в карцера за 16 денонощия и там намира заловения при опит за бягство Кирил Андонов, твърди, че той изтърпява в карцера повече от 3 месеца. Източник на РСЕ/РС също твърди, че опит за бягство се наказва с побой и карцер за 1-3 месеца. (A Profile of Bulgarian Forced Labor Camp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.) Денчо Знеполски пише, че през лятото на 1952 г. е изпратен за 33 дни в карцера. През есента на 1953 г. Христо Колев е в карцера заедно с ген. Вълков, който до този момент е изтърпял 74 денонощия. Костадин Събев разказва, че ген. Вълков и Александър Гиргинов изтърпяват 100 денонощия в карцера за „саботаж“ – неизпълнение на нормата. Петър Байчев пише, че ген. Иван Вълков (78 г.) и Александър Гиргинов (74 г.) през лятото на 1953 г. са изпратени от наказателната бригада в карцера за 57 дни, след което са върнати в наказателната бригада.

[1445] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

карцират. Не се разкриват случаите на извращенията там с това карциране и по чие нареждане са създали наказателна бригада и съгласно с Правилника ли е. Трябва направо и открито да се каже, че ОР на ДС са създали тези условия за изтезание на някои от затворниците и ги карцират в повечето случаи по тяхно нареждане.

Аз лично отмених наказателната бригада и забраних подобни извращения. В тази бригада затворници могат да изпълняват и по две норми, но хляба си е определен по таблицата за неработещите. Дадох указание на началника съгласно личните указания на др. Министър, че в работите на затворите никой друг няма да се меси освен неговата администрация и управлението и че всеки произвол и извращение смущава затворниците, не им гарантира живота да изтърпят наказанието си. За тези извращения станали в Белене не бива да се мълчи и отминава. [...] За тези извращения др. Дончев мълчи и то неслучайно."[1446]

С Окръжно № П-14226 от 1 декември 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО" обявява, че проверката в затворите и общежитията в Димитрово и „Белене" е констатирала, че грубо се нарушава Правилникът за реда за изтърпяване на наказанията в затворите, като не се прави обстойна проверка на искането за наказание; не се издава предварително заповед за поставяне в режимното отделение и налаганите наказания не съответстват на степента на извършеното провинение; наказаните се събличат по долни дрехи, не им се дават лъжици, канчета за храна и др. или се оставят да спят на голия цимент; в режимното отделение или наказателните килии се поставят затворници, без да са наказани. И нарежда в бъдеще да се проучва провинението преди издаване на заповед, наказаните да се поставят на твърдо легло, да ползват ежедневните си горни дрехи, бельо, канчета и лъжици и да получават полагаемата им се по оклад храна, за едно провинение да се налага едно наказание, наказателните килии да се под държат в необходимата хигиена, за всички наложени наказания препис от заповедта да се изпраща в управлението.[1447]

[1446] **Доклад** от подполк. Васил Късовски, началник управление „Затвори и 30", 28 ноември 1953 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1447] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 2.

Проверка на лейт. Гаджев от Административния отдел на управление „Затвори и 30", извършена на 2-3 декември 1953 г. по заповед на зам.-началника на управлението, установява, че в две наказателни килии на I обект има 12 затворници, като само на 8 от тях са издадени заповеди. На въпрос за техния случай зам.-началникът Тодор Николов и надзирателят отговорили, че те са поставени в килиите по нареждане на „другаря от ДС". В наказателната килия няма осветление, затворниците са без постелочни принадлежности, накарани са да съблекат фланелите си и спят на влажната пръст, „без да има поставено върху същата поне няколко дъски". Само двама от тях знаят причината за наказанието си, останалите разказват, че са викани от оперативния работник Борис Митев, който ги заплашил, че ще намерят гроба си, нарекъл ги гадове и ги поставил в наказателната килия. Проверяващият отбелязва, че началникът на затвора Ханджийски и зам.-началникът Николов не смеят да влязат в пререкание с оперативния работник. Ханджийски заявил: „Не може да им се противопоставиш, току виж, че са изготвили доклад и те наредят". Очаквало се окръжно от пом.-министър Никола Цачев, с което да се забрани поставянето в наказателните килии по оперативни съображения без съгласие на управление „Затвори и 30" или на началника на III управление на ДС.[1448]

Според лагерните свидетелства наказателно отделение е формирано на II обект още през есента на 1949 г. Според източник на РСЕ/РС към април 1950 г. на новосъздадения III обект „Каналите" е формирано дисциплинарно ядро, в което се работи с двойни норми.[1449] В края на ноември 1950 г. Китов докладва, че е направена категоризация и най-непоправимите лагеристи са в *„дисциплинарното*

[1448] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1449] В дисциплинарното ядро имало 120 души, подбрани по сведенията за тях от предишни лагери или по доноси. Бригаден отговорник бил Давид Видас, бивш шеф на ДС в Берковица. Той наказвал многократно да коленичат лагеристите, които при завръщане от работа не пеели, и биел онези, които не можели да изпълнят трудовата си норма, като Димитър Недевски, земеделски лидер, който не можел да работи заради двойна херния, и Цвети Иванов, бивш главен редактор на в. „Свободен народ". **(Special** Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

отделение, което е изолирано от останалите с отделен двор и отделен обект на работа, по намалена разкладка, лишени от колети и кореспонденция и от грижи на управлението.“[1450] От доклада не става ясно дали дисциплинарно отделение има на I и II обект, но най-вероятно до пристигането на затворниците през 1952 г. то е едно за концлагера.[1451] Според Петър Байчев наказателната бригада е формирана на II обект на 21 ноември 1950 г., след пожара на 1 обект и преместването на повечето лагеристи на II обект. Самият той е в наказателната бригада, наричана „депутатската бригада“, защото в нея преобладавали бившите земеделски и други опозиционни народни представители.[1452] Те разтоварвали камъни от шлеп на брега при щаба, на ръце или с колички по тясна дъска, и работели до разтоварването на шлепа, включително нощем на газени фенери.

Според доклад на ЦРУ към края на 1951 г. карцерът на I обект е разположен в средата на обекта.[1453]

За затворниците на I обект наказателно отделение е създадено през септември 1952 г. В доклада си за този месец Китов съобщава, че през месеца са разтурени младежките бригади и младите затворници са разпръснати в другите бригади, „за да не се групират и да не се проявяват“, създадено е *дисциплинарно отделение с по-специален режим,* което успяло „да обуздае грубите прояви

[1450] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 19.

[1451] През септември 1950 г. Куни Кунев е изпратен от II обект в наказателното отделение на I обект. В края на 1951 г. Тодор Хаджиниколов от I обект е изпратен да изтърпи наказанието си в наказателното отделение на II обект. В началото на 1952 г. Хаджиниколов отново е изпратен от I обект в наказателната бригада на II обект, но за разлика от първия път, сега наказаните били извеждани на работа на дигата, което облекчавало положението им.

[1452] Петър Байчев споменава земеделците Димитър Сираков, Михаил Михайлов, Слави Попигнатов, Асен и Петър Сърбински, Минчо Драндаревски, Борис Паланков, Минчо Панов, Кочо Бонев, Ради Радев, Вангел Горов, Симеон Тодоров, Борис Чанджиев, социалдемократа д-р Атанас Москов, звенаря Борис Чобанов, анархиста Христо Колев, полк. Марин Диков, майор Иван Страхинов, адвоката Милан Маджарски, Георги Гюров, Момчо Момчев, Димитър Добруджански – огняр в английската легация, футболиста Димитър Банков – Мордото.

[1453] The Belene Forced Labor Camp, 28 August 1952. CIA-RDP82-00457R013400180006-2. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CI A-RDP82-00457R013400180006-2.pdf.

на лоши изказвания, грубото държание пред надзорно-строевия персонал“.

Наказателното отделение на I обект до септември 1952 г. е сламена барака, оградена с телена ограда, около която патрулират часови. Недялко Гешев я описва като плетарка със сламен покрив, разделена на две: малкото помещение е карцер, а голямото е наказателното отделение, двете помещения са разделени с тухлена стена с 10 см междина за звукова изолация. Бараката не се отоплява и студът е най-страшното изпитание за наказаните. Прозорецът е отвор с дървена решетка. Наровете са от плетени върбови пръчки, без сламеник, постеля и завивка. Наказателната бригада работи на отделен сектор на дигата или прави тухли на обекта. Денчо Знеполски също пише, че първоначално карцерът е в една сламена барака, преградена на две, като малкото помещение е карцер, а голямото – наказателното отделение. В началото на лятото на 1952 г. той изтърпява там 33 дни карцер.

След бягството на двама затворници на 21 август 1952 г., които пробиват покрива и прескачат оградата, началникът на управление „Затвори и ТВО“ нарежда да се построи нова землянка-арест, по-стабилна, с 3-4 единични килии за *уединяване* на онези, които трябва да се върнат в затворите, или *по служебни съображения.*[1454] Петко Огойски разказва за изграждането на новия карцер. През лятото на 1952 г. неговата бригада изкопава дълбок изкоп пред портала, извън лагерния обект. Седмица по-късно там е направена изба, като са набити една до друга дебели обгорени греди за стени, а за таван са поставени два реда от същите греди и са замазани с кал. Няколко дни по-късно Огойски е изпратен с група от 20 души в този карцер – подът е от кал, вътре е пълен мрак и задух. Според Колю Кондов към 1952 г. карцерът представлява няколко ями с дължина 2 м, широчина 1 м и дълбоки 2,5 м, изкопани пред портала на I обект. Покрити са с плетеница и пръст, с един отвор за въздух. През отворите влизат водни змии и плъхове. Денчо Знеполски, който изтърпява няколко наказания по 20-30 дни в този карцер, го описва като кална

[1454] ЦДА. ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

и тъмна барака, покрита с пръст. В карцера няма светлина, студът и влагата са страшни. При една буря уплашени плъхове и водни змии преминават върху него, но в изтощението си той може да пази само очите и устата си.

В началото на май 1953 г. Знеполски отново е изпратен в карцера за един месец, но това вече е нов карцер, строен преди месец-два по проект на началника на обекта лейт. Борис Митев – подземен тунел с няколко различни помещения за изолация според тежестта на провинението. Стените и таванът са от дебели греди, насипани отвън с дебел слой пръст, а отвътре от плет, измазан с кал. Той е оставен в най-вътрешната изолирана и тъмна килия. Надзирателите идват веднъж дневно, за да оставят хляб и вода. Недялко Гешев също пише, че в края на март 1953 г. под ръководството на лейт. Борис Митев е изграден нов карцер, тъй като наказателната барака е полуразрушена от наводнението. Направен е изкоп, в който една до друга са забити дебели греди за стени, а отвън е насипана пръст. Отгоре са наредени греди и са покрити с леса и половин метър пръст. Вътрешните стени са покрити с леса и са измазани с кал. Върху карцера трябва да бъде построено помещението на бригадните отговорници. Входът за подземието е отзад и около него има няколко квадратни метра дворче, оградено с бодлива тел. Разположението на помещенията е следното: първа килия – 4х6х2 м, с врата от дебели върбови дъски и малко прозорче с дървена решетка; втора килия – същите размери, но разделена на две, същата врата, прозорчето е дупка с диаметър 20 см; трета килия в задната част на втората, в нея цари вечен мрак. Пред трите помещения има друга дървена врата. В пространството между двете врати се раздава храната. В голямата килия са наказаните за неизпълнение на нормата и рушене на дисциплината, броят им достига до 100 души. Втората килия е за политически провинения като подстрекателство към размирици и неподчинение. Третата е за хората с най-тежко политическо минало. В дъното на всяка килия има буре за ходене по голяма нужда, миризмата е непоносима, особено лятно време. Стените са покрити с плесен, подът е кал, подземието е пълно с мекотели. При повече от 20 души в килия от дишането се образуват едри капки по тавана. През зимата влагата замръзва и се превръща в

скреж. Петко Петков, карциран през 1953 г., описва карцера като землянка със стени и таван от тополови трупи, с две помещения 3 х 3 м, свързани с коридор. Въздухът влиза през малко прозорче и е недостатъчен. Нощем излизат плъхове и за да ги гонят, карцираните спят през деня.[1455] Христо Колев е в този карцер през есента на 1953 г. и пише, че е с две помещения – в едното е той с ген. Вълков, а в другото е Александър Гиргинов с други карцирани. Костадин Събев, карциран през първата половина на август 1953 г., го описва така: *„Карцерът, този който беше на първи обект, където бяхме, я имаше, я нямаше 2,5 – 3 метра. Беше вкопан в земята, отгоре покрит с греди, горени греди, за да не гният. И отстрани намушкани греди също и това представляваше – една дупка в земята. И когато се вдигне нивото на река Дунав, става наводнение и всичко това се залива с вода. Когато спадне нивото на реката и водата се поотцеди, вътре пак остава мокро и кално. Никога не изсъхва, винаги е кално. Това представляваше карцерът – влага, кал, пълно с плъхове, мушици, клозетни червеи. Вътре имаше едно мармаладено буренце за тоалетна, с години неизхвърляно, беше препълнено догоре с мръсотии. И това беше тоалетната ни там. И там се яде, там се спи, там се живее. Една дъска имаше, на нея лежим, тя потъва, ако е по-мека калта, извадиш я, търсиш да я преместиш някъде, където калта е по-засъхнала, по-твърда. Лежиш, тя пак потъне, пак се мъчиш в тъмното, то не се и вижда, през това прозорче не се и вижда, беше северно. Едно снопче лъчи влиза през деня и ние – вътре. Няма излизане.*[1456]

Към лятото на 1953 г. наказателната бригада се помещава в една от лагерните бараки. По описанието на Харалан Попов тя е от плетени върбови клони и греди без никаква замазка, вятърът преминава безпрепятствено през стените и отнася миризмата от кофата за физиологичните нужди, която само вечер се изнася от двама лагеристи. Петър Байчев пише, че наказателната бригада е настанена в най-крайната и най-лошата барака, а карцерът е в насипа между пилоните в северозападната част на обекта,

[1455] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 96.
[1456] **Горчева,** Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други...

подземие без светлина, само влага и кал – „истинска гробница“.

Наказателното отделение на II обект. Наказателно отделение на II обект според Димитър Гуцин е създадено към декември 1949 г., а по-късно е направен карцер за неизпълнилите нормата.[1457] Според Димитър Сираков още през юни-юли 1949 г., веднага след изграждането на първите землянки, е изкопана дълбока 4,5 м четириъгълна яма, която служи за карцер и в която наказаните са спускани със стълба.[1458] Славейко Павлов също пише, че кариерният трап е изкопан през август за неизпълнилите нормата при прибирането на конопа; той е в района на лагера, покрит с дървена решетка от изплетени върби и нощем наказаните са нападани от орляци комари. Атанас Москов предава описанието на социалдемократа Александър Каменски, който прекарал в този карцер няколко денонощия: трап с дълбочина 3-4 м, тесен като кладенец, затворен с капак от дебели дъски, няма нито въздух, нито светлина, на карцирания се хвърля половин хляб на ден като на животно, а на 24 часа се спуска стълба, за да излезе за няколко минути за тоалет. Според Атанас Москов в този карцер изтърпява наказание извършилият бягство през април 1952 г. Кирил Андонов. Д-р Константин Кантарев пише, че карцер е създаден (не става ясно дали на II или I обект) през лятото или есента на 1949 г. Представлявал открита яма с диаметър 3 м, от която не можело да се излезе. Доклад на ЦРУ описва „Тел Авив“ към края на 1951 г. като отделна лагерна секция, а карцерът на II обект е землянка без прозорци, оградена с бодлива тел, разположена на запад от обекта до милиционерския щаб.[1459]

Най-вероятно наказателната бригада първоначално е изолирана в една от бараките, а едва в края на 1950 г. е преместена в барака в източния край на обекта, оградена е бодлива тел, заради което е наричана „Тел Авив“, а според Славейко Павлов – „Кесон“, напомнящо за буферната зона

[1457] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 71.
[1458] **Българският ГУЛАГ..., с. 90.**
[1459] The Belene Forced Labor Camp, 28 August 1952. CIA-RDP82-00457R013400180006-2. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/ CIA-RDP82-00457R013400180006-2.pdf.

между двете Кореи. Според Трифон Терзийски, който е в наказателното отделение през февруари 1951 г., бараката е огромна, дълга 18, широка 6 и висока 4 м, построена от върбови леси и покрита със слама. Намира се на гърба на лагерните постройки и е заградена с 3-мегрова телена ограда, пред вратата на която има милиционерска постова будка. Денчо Знеполски, който в началото на май 1953 г. изтърпява карцер на I обект и след това е изпратен в наказателната бригада на II обект, описва наказателното отделение като барака-плетарка, скрита в близката гора, наблъскана с хора, плъхове нощем хапят спящите, но с повече въздух, по-топла и светла от карцера на I обект. Харалан Попов, който също идва от I обект в началото на май 1953 г., описва малка барака навътре в зоната на няколко крачки от западната кула (очевидно става дума за източната кула), с малък двор, заграден с груба бодлива тел.

През май 1953 г. е построен нов карцер до старата наказателна барака в същия двор. Представлява подземно помещение със стени от няколко реда дънери, измазани с кал, с покрив от дънери и пръст. От подпочвената вода стените плесенясват, по подпорите растат гъби, а подът е покрит с дълбока кал. През лятото е много горещо и задушно, а през зимата – много студено. При тези условия и намалената хранителна дажба след месец карцираните са крайно изтощени и приличат на живи скелети, при извеждане на работа падат с таргите и губят съзнание, страдат от белодробни заболявания, възпаление на бъбреците, стомашно-чревни инфекции.

Харалан Попов пише, че карцерът е строен от бригадата на бивш инженер. Вътрешната му страна е висока 1,5 м, а входът е широк 50 см. Стените и таванът са от дебели греди, измазани с пръст. Коридор дели бункера на две – от едната страна има единични килии с размер 3 х 1,9 м, а от другата – една голяма килия с размер 20 х 4 м. Наказателната бригада е вкарана в голямата килия, от едната страна на вратата има варел с вода за пиене, от другата – варел за физиологичните нужди. Два пъти на ден влиза надзирател, който носи дажбата хляб и рядка чорба. Затворниците лягат на пода, за да вдишват въздуха, влизащ през процепа под вратата. Следващите дни мнозина при-

падат от недостига на въздух и за няколко дни са върнати в старата барака, за да бъдат направени вентилационни отвори в тавана. През юли 1953 г. започва офанзива по изграждането на дигата и в общата килия са вкарани затворници, които не са изпълнили нормата си, те прекарват нощите прави в бункера, а сутрин отново са извеждани на дигата, а наказателната бригада е преместена в единичните килии, по 17 души в една килия, и спят на смени, защото не могат всички да легнат.

Денчо Знеполски описва бункера: вкопан дълбоко в земята, входът му е от северната страна, а върху бункера има сгради (тук вероятно смесва описанието с бункера на I обект). От двете страни на коридора има три двойни килии и 6 единични в дъното, а Знеполски допуска, че има и още едно по-голямо помещение. Въздухът влиза през процепите на вратата или под нея, ако водата не е висока. Знеполски е настанен в най-вътрешната и напълно тъмна единочка. В килията има нар от леса, върху който се лежи през цялото време, защото краката затъват до глезените, а понякога и до коленете в кал. Светлина влиза само когато дневалните идват един път на ден, за да оставят дневната дажба; те се събличат по гащета при влизането и си светят с фенери. Дъждът преминава през тавана и вътре тече часове след спирането му. Според Знеполски карцерът е наречен „Живата гробница“ и е строен под ръководството на Борис Митев, в него един от затворниците се самообесва, а самият Знеполски прави опит за самоубийство като прерязва вените си.

Според Недялко Гешев от едната страна са шест малки килии, а от другата – три двойни, а според Димитър Баталов карцерът е разделен на 6 килии. Георги Радев, който е в наказателната бригада от март до ноември 1953 г., разказва, че бункерът представлява тунел с коридор в средата и килии от двете страни. В началото на коридора има голямо помещение, в което е събрана цялата наказателна бригада. (Към лятото или есента на 1953 г. повечето са освободени, а четирима легионери и трима земеделци са преместени в единочките.) Покривът на бункера е половин метър пръст, при дъжд капе кална вода с дни. Наказаните стоят в постоянна тъмнина. Надзирателят идва да раздаде храната с подвижна лампа –

електрическа крушка на дълъг кабел. Хлябът трябва да се изяде веднага, за да не бъде изяден от десетките плъхове наоколо. През решетъчната врата и отдушника на килията става много силно течение, а наказаните са само в изтънели от употреба куртки и панталони.[1460]

Цанко Луканов описва карцера вкопан под нивото на блатото, дълъг 15 м, по дължина по средата минава коридор, от дясната страна е голяма килия, в която през лятото или есента на 1953 г. са наказани 117 души, до нея има една единична, а от другата страна на коридора – още няколко единични килии. В голямата килия има грубо скован дървен нар от върбови дъски и леси, върху който затворниците стоят и спят, защото подът е в кал.

Инж. Георги Н. Василев има възможност да види конструкцията при разрушаването ѝ през 1956 г. Той описва двора на наказателното отделение като четириъгълно пространство 30 х 30 м в източния край на обекта. Оградено е от юг и север е висока дъсчена ограда, от запад – от телена ограда, в северозападния край – от гърба на домакинска барака, а от изток – от високата 2,20 м със 17 реда бодлива тел ограда на обекта, зад която са охранителният ров и наблюдателната кула на денонощната охрана. Влиза се през тясна дъсчена врата в южния край на двора, винаги заключена с катинар. Дворът е празен, при дъжд и сняг е покрит с дълбока кал. В единия ъгъл има клозетна яма с размери 1,5 х 3 м, покрита с греди. В двора има две постройки. Едната е на наказателната бригада, в която изпращат за неизпълнение на нормата и други по-леки прегрешения. Тя е широка 5,50 м, дълга 10 м, висока 1,80 м, ориентирана по дължина изток-запад и разположена в северозападния ъгъл на двора. Представлява барака-землянка от върбови леси, измазана отвън с кал, с двускатен покрив от папур и слама. Вратата, скована от груби дъски, е на тясната източна страна откъм двора. От двете ѝ страни има два отвора вместо прозорци, с решетка от летви и без стъкла, светлината влиза на 3-4 м. Подът е едно стъпало под терена, от двете страни на коридора са двуетажни нарове, крепени от върбовите греди, които поддържат и покрива. Другата постройка е карцерът.

[1460] **Свидетелство** на Георги Радев. – В: *Марков,* Дянко. Свидетелствам под клетва...

Отвън прилича на огромна призма от засъхнала жълта кал. Дълъг 15-16 м, широк 10-11 м, висок около 2,20 м. Изграден от два реда плътно долепени обли върбови греди с диаметър 20-25 см и дължина 3,5 м, от които 1,5 м е забит в земята. Отвън и отвътре е измазан с кал, която се поддържа само отвън, а отвътре на места е опадала и открила гредите. Таванът е от същите греди, но двата реда са кръстосани. Върху него е насипана 30 см пръст и е измазана с кал. Няма никакъв отвор, освен една двукрила ръчно скована ниска врата без прозорец на нея, двете крила на която винаги са заключени с тежки железни халки и грамаден катинар. Вратата се отваря навътре. Коридорът е дълъг 15 м. Отляво има три помещения 3 х 3 м, а отдясно две помещения 3 х 5 м е височина около 2 м. Помещенията са напълно тъмни, задушни и влажни. Подът е повече или по-малко кален в зависимост от времето. В помещението няма нищо друго, освен потънали в калта дъски. Вратата на килията е ниска, над нея има преграден с телена мрежа отвор с широчина 70 см и височина 15 см, през който влиза въздух от коридора и зад който виси електрическа крушка.

В наказателното отделение могат да влизат само дежурният надзирател и един затворник от вътрешната охрана (за бригадата на затворниците), който носи храната и отключва килиите.

Петър Байчев пише, че наказателната бригада на лагеристите от 14-15 души е преместена от I обект на затворническия II обект на 14 ноември 1953 г. и е настанена в една от лагерните бараки, в която има общо 150 човека, но се строява отделно. Малко по-късно, без да разберат причината, са изпратени за 3-4 дни в карцера – „истинска душегубка“, в пълна тъмнина и голям студ, в която лежат завити на наровете (вече не са вземани връхните им дрехи). Последните няколко души от наказателната бригада на затворниците са изведени от бункера вероятно в края на ноември 1953 г., когато по заповед на началника на управление „Затвори“ наказателната бригада е разпусната. Впоследствие за карцер се използва старата наказателна барака. Последният изпратен в подземния бункер вероятно е д-р Найден Найденов – от 22 декември 1953 г. до 7 януари

1954 г. От спомените на д-р Найденов не става ясно кой е карцерът,[1461] но през 1958 г. д-р Никола Грозев свидетелства по делото на д-р Найденов срещу началниците на затвора Ханджийски и на обекта Петър Гогов и Найден Мишев, че това е именно подземният карцер, а след този случай Ханджийски наредил карцерът повече да не бъде използван.

Според Здравко Брадваров (затворник в „Белене“ до есента на 1956 г.) подземният карцер е разрушен през 1955 г. заради очакваното посещение на международна комисия.[1462] Иван Гуляшки пише, че е един от последните карцирани в подземния бункер затворници, преди „Операта“ да бъде разрушена (от текста може да се съди, че това е през лятото на 1956 г.), а след това са използвани карцерите на брега при щаба.[1463] Инж. Георги Н. Василев е в една от двете бригади, натоварени от началника на обекта капитан Петър Гогов със спешното разрушаване на карцера за 2-3 дни през 1956 г., след XX конгрес на КПСС, в очакване на проверяваща комисия. През лятото на 1960 г. на строителната бригада, в която е Георги Константинов, е наредено да започне строеж на нов карцер на мястото на стария подземен карцер.[1464]

През 1985 г. лагеристите виждат на около 300 м североизточно от сградите останки, които наричат „подземните килии“ и „на дъното“. Оприличават ги на подземно скривалище с насип наоколо. Според Гюлтекин Салиев килиите са 12 еднакви по размер и една двойно по-голяма, в която има комин от огнеупорни тухли.[1465] А според Юсуф Юсуфов това са ями с размер 12 х 10 м, със стени от бетон и железни решетки отгоре, а до тях са

[1461] Д-р Найденов описва карцера като помещение с дължина 6 м, широчина 1 м и височина 3 м, със стени от плетени върбови клони, измазани с кал, която е изпадала на места и открила дупки, в дъното на помещението има комин с височина 10 м, а на вратата – голям прозорец с решетка и без стъкло, което предизвиква силно течение, няма нар за сядане или лягане, през лятото земята е подгизнала от вода, а зимно време навява сняг от комина. В тези условия при около –20 градуса д-р Найденов прекарва до 7 януари. Краката му измръзват и ходилата му са ампутирани.

[1462] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 42.

[1463] Пак там, с. 444.

[1464] **Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том II..., с. 257.

[1465] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 45.

крематориуми с комини.[1466]

Женският лагер на Щурчето има собствен карцер в малка землянка. Прилаганите наказания в женския лагер са: работа на дигата за различен период; уединяване в землянка-карцер; излагане на комарите в продължение на 2-3 часа; забрана на кореспонденцията и колетите.[1467]

[1466] Пак там, с. 100.
[1467] The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

1956-1959

Съгласно *Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателното общежитие*[1468] от 1957 г. дисциплинарни наказания се налагат за неизпълнение на трудови задължения и за нарушаване на реда и дисциплината в ТВО в зависимост от степента на вината. Те са:

- **бележка с предупреждаване за по-строго наказание;**
- **мъмрене при вечерна проверка;**
- **ограничаване правото на кореспонденция;**
- **ограничаване правото на получаване на колет;**
- **изолиране в отделно помещение (карцер) до 14 денонощия.**

Други наказания не се допускат под каквато и да било форма.

За въдворени лица, които имат лошо поведение, разхищават имуществото в общежитието, вършат систематически дисциплинарни простъпки, симулират, правят опити за бягство и други, началникът на ТВО може да прави мотивирано предложение пред ръководството на МВР за превъдворяване.

В правилника не е посочено кой има право да налага дисциплинарните наказания, но очевидно това е началникът на лагера: *„Началникът на обекта отговаря за точното прилагане на Правилника в поверения му обект и за всяко нарушение на същия своевременно донася на началника на ТВО, комуто е пряко подчинен."* Дежурният старши надзирател е *„длъжен да осигури точно спазване на реда в ТВО през време на дежурството му"* и *„да следи за правилното изпълнение на дисциплинарните наказания, наложени на въдворените лица"*. А според *Права и задължения на надзорно-строевия персонал при под. 0789-МВР*[1469] (недатиран, от текста става ясно, че е от 1957 г.) старши надзирателят по доклад на надзирателя има право

[1468] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. l, а.е. 1582.
[1469] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 10, оп. l.а.е. 1591.

да наказва с бележка, мъмрене и уединяване до 24 часа (карцер).

Побоите са практика и в този период. В документа *Права и задължения на надзорно-строевия персонал при под. 0789-МВР,* очевидно представляващ изказване на началника на лагера или на друг от ръководството пред надзорния състав, се казва: *„Чували сме отделни изрази от някои надзиратели какво че задължения имат безбройно много, а правя нямат никакви. Това разбира се не почива на никаква истина. Такива настроения са ставали по повод на това, че отделни провинения на въдворените дошли в резултат на нецелесъобразни действия от страна на нашите надзиратели, са накърнили неговото служебно честолюбие и не може правилно и бързо да се ориентира като са склонни да смятат, че единствено разрешение на въпроса е в нанасянето на побой. [...] Никой няма право да се разпорежда със съдбата на въдворения, да превишава своите права и използва служебното си положение. В това отношение могат да се приведат примери с [...], който се гаври с въдворена, [...], който открадна пари от лавката на въдворените, за нанесените побоища от страна на някои от охраната и надзорния персонал, които бяха наказани, а други уволнени. Такива права никому не са дадени и няма да се дадат. За такива прояви наказват и съдят. Те са в разрез с моралния облик на служителя от МВР."*[1470] А с пристигането на *хулиганските групи* в началото на 1958 г. побоите стават ритуал при посрещането, известен и допускан, ако не и организиран от ръководството.

Показателно за неуставно налаганите наказания е разминаването между документите на лагерното ръководство и свидетелствата на лагеристите. Заради богослужението в концлагера по случай Възкресение Христово на 20 април 1957 г. зам.-началникът на отделение ДС лейт. Борис Митев и началникът на отдел I при управление III – ДС Иван Димитров докладват, че тримата свещеници и двама други лагеристи са наказани с 24 часа карцер. Никола Куртоклиев обаче разказва, че всички участници в богослужението са вкарани в карцера за 10 дни, а след това са лишени от колет за 3 месеца.[1471] За друг

[1470] Пак там.

[1471] **Адът.** Лагерите и затворите..., е. 580.

случай – посрещане на Нова година с църковни и новогодишни песни, Христо Цачев пише, че четирима от участниците – той, Страти Димитров, Стойко Коричев и Иван Титев, всички те земеделци, са изпратени за 28 денонощия в карцера без дрехи посред зима.

Друго наказание, непредвидено в правилника, е наказателната бригада. Такава е създадената през 1958 г. по оперативни съображения и по предложение на началника Куманов наказателна бригада за политически лагеристи. В нея по признание на зам.-началника на управление III – ДС *„се е стигналов някои случаи до нарушение на социалистическата законност, като са прилагани непозволени средства и методи на превъзпитание* прекомерно завишена и невъзможна за изпълнение норма, денонощна работа до изпълнението ѝ (в случая е Хр. Стоянов 8 денонощия непрекъсната работа), организирани побои от криминални лагеристи под наблюдението на началника на обекта Горанов и надзирателите.[1472] Към ноември 1958 г. началникът на лагера докладва, че са създадени дисциплинарни бригади по обектите на острова, в които се работи на двойно по-висока норма: *„Тая форма се оказа много подходяща и добра, има възпитателен характер, както за наказаните, така и за останалите.“*[1473] Борис Гиков, въдворен юни 1959 г. и изпратен в наказателната XI бригада на II обект, разказва, че лагеристите работят на дигата при двойна норма, при неизпълнението ѝ работят през нощта на осветление и това наказание е наричано „танцова забава“.[1474]

Според Христо Цачев наказанията с карцер, както и побоите на зам. четния криминален лагерист над политически лагеристи са нареждани от началника на ДС отделението Борис Митев: *„Той винаги може да намери повод, когато реши да вземе здравето и живота на някого!“.*[1475]

[1472] **Докладна** записка относно държането и проявите на въдворените в ТВО – Белене бивши земеделци опозиционери. – В: *ДС* – административни, наказателни и принудителни мерки...

[1473] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, оп. 1, а.е. 1586.

[1474] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 25.

[1475] Христо Цачев е изпратен в карцера, след като му е издаден обвинителен акт, за да не може да се обади на адвоката и близките си, а призовката му е

Изглежда, след 1956 г. на II обект е построен нов карцер-землянка. Христо Цачев дава следните сведения за карцера: „покрит с турски керемиди, през които снежинките прелитаха“, с циментов под, с още една килия в съседство; в него карцираните са по долни гащета и ризи с къс ръкав. Никола Куртоклиев, карциран през април 1957 г. за нелегалната великденска служба, дава следното описание: „Карцерът представляваше подземие на два метра под земята с тесни влажни килии, по стените на които капеше постоянно вода от снеговете и дъждовете.“[1476] Кирил Шемков, изпратен в карцера за 14 дни в първите дни на 1958 г. при минус 20-30 градуса, пише, че той бил помещение дълго около 8 метра, без таван; когато валял сняг и имало дори малко вятър, снегът падал вътре, а нощем през керемидите се виждали звездите. Подът бил от бетон, а стените – измазани с цимент, всичко било покрито със скреж и лед. Вечерно време събличал шинела, събувал гумените цървули, сядал, вмъквал нозете си в ръкавите на шинела, завивал се с него до кръста и лягал на бетона. По-дълго от половин час не можело да се спи, събуждал се измръзнал и дълго тичал и скачал. После отново лягал и така нощ след нощ, ден след ден само с тристаграмово парче хляб и замръзнала чорба. Една нощ, на Нова година, бил оставен без шинел, непрекъснато скачал, за да се топли, и тази нощ му се видяла по-дълга от всички останали.[1477] Според Борис Гиков, въдворен юни 1959 г., карцерът на II обект са единични килии с размер 1 х 1 м, в които наказаните стоят прави във вода до глезените.[1478]

В „хулиганския лагер“ към II обект има карцер, който по описанието на Георги Минк е на открито, „като клетката на лъва в зоологическата градина“. В него изпращат през нощта за неизпълнение на нормата, а на сутринта лагеристът отново е на работа. След два поредни карцера

връчена същия ден, когато го изпращат на съд. Въпреки заплахите отказва да подпише призовката със стара дата от деня, когато е вкаран в карцера, и след завръщането си от делегация е изпратен в карцера от Борис Митев под измислен предлог.

[1476] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 580.

[1477] **Шемков,** Кирил. Вяра зад бодлива тел или радост в страдания. София, Унисон, 1995. Навсякъде следващите позовавания на Кирил Шемков се отнасят към това издание.

[1478] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 25.

следва изпращане в дисциплинарната бригада с двойна и след това тройна норма.[1479]

1964-1977

Наказанията за изселените, които нарушават определената им принудителна мярка, съгласно Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ, издаден със Заповед № I-737 на 12 декември 1963 г., са:

а) въвеждане на режим на разписване, а ако са на такъв – утежняването му чрез увеличаване броя на разписванията в денонощието до 3 пъти;

б) предупреждение за увеличаване срока и преместване на ново местожителство и по-тежка работа;

в) увеличаване срока, преместване на ново местожителство, преместване на по-тежка работа или едновременно налагане на повече от едно от тези наказания;

г) превеждане за определен срок на местожителство в с. Белене и работа в ДЗС „Белене“, Плевенски окръг;

д) привличане към наказателна отговорност съобразно случая по чл. 207, ал. I или чл. 285-а от НК.

Наказанията по букви „а“ и „б“ се налагат от окръжния началник на МВР, по букви „в“ и „г“ – с решение на министъра на вътрешните работи със съгласието на главния прокурор по предложение на окръжния началник, по буква „д“ – съгласно закона. Съгласно Заповед на министъра № I-32 от 7 януари 1964 г. за всички заповеди за наказание по букви „а“ и „б“ се уведомява поделение 1248 – МВР, а всички заповеди за поощрение и наказание се четат пред останалите изселени лица, ако има такива на работния обект.

С влизането в сила на новия Наказателен кодекс на 1 май 1968 г. изселените се привличат към наказателна отговорност по чл. 272, който за самоволно отклоняване от населеното място, в което лицето е изселено по административен ред, предвижда до 1 година лишаване от

[1479] **Българският** ГУЛАГ..., с. 174.

свобода и задължително заселване, и чл. 329, който възвежда в престъпление и наказва със задължително заселване или поправителен труд лицата, водещи противообществен и паразитен начин на живот – за изселените, които отказват да работят. С Окръжно № III-1487/25.VI.1968 г. до окръжните и народните съдилища, окръжните и районни управления на МВР и окръжните и районните прокуратури на Министерството на правосъдието, № I-3277/25.VI. 1968 г. на МВР и № 340/25.VI. 1968 г. на Главна прокуратура на НРБ министърът на правосъдието Светла Даскалова, министърът на вътрешните работи Дико Диков и главният прокурор Иван Вачков разясняват приложението на чл. 272, чл. 300 (който предвижда до 1 година лишаване от свобода за самоволно напускане на мястото, в което се изтърпява присъда задължително заселване) и чл. 329 и нареждат разпоредбите им да се прилагат във всички случаи, когато се констатират такива престъпления.

Новият правилник за приложение на чл. 14 от УНМ, издаден със Заповед 1-29 от 8 януари 1971 г., определя, че при нарушаване на режима на изпълнение на мерките „изселване“ и „забрана за напускане на местожителството“ могат да се прилагат надзорните мерки по буква „в“ – поставяне под административен надзор[1480], а когато самоволно напуснат населеното място, началниците на поделения правят предложение до съответната прокуратура за търсене на наказателна отговорност по чл. 272 от НК.

Както се вижда, с изключение на привличането към наказателна отговорност останалите наказания и надзорни мерки не са приложими към въдворените на остров Персин. Налагани са им наказания, непредвидени в правилниците за прилагане на принудителните административни мерки. Според свидетелствата в сборника

[1480] Надзорните мерки по буква „в“ са: – забрана да се посещават определени населени места; – забрана през определено време на денонощието да напуска жилището си; – забрана да се среща с определени лица; – забрана да се пребивава в някои части на населеното място; да се посещават някои обществени заведения, спортни и други мероприятия; – забрана да се ползват някои видове превозни средства на обществения транспорт; – отнемане ползването на телефон като абонат; – задължително явяване в определено време в най-близкото поделение на МВР (разписване).

„Горчиви разкази“ през 70-те години въдворените са наказвани със завишаване на нормите и извънредна работа. Мехмед Хане, който през 1972-1973 г. заедно с други българи мюсюлмани е в затвора на I обект без присъда в продължение на 24 месеца, разказва за наказание, наложено от капитан Горанов, вероятно началник на обекта. След опит за бягство на млад затворник и неподчинението на останалите затворници, които отказали да излязат от помещенията, за да не бъдат застреляни, той завишил нормите от 6 на 12 кубика пръст на 300 м, а неизпълнилите я трябвало да цепят цяла нощ върбови дърва и на сутринта отново да отидат на работа.[1481]

През първото шестмесечие на 1975 г. за нарушаване на режима са осъдени по чл. 272 от НК 17 души от въдворените в ДЗС „Белене“. Към 1 юли 1975 г. в затвора „Белене“ изтърпяват присъда 43 изселени, от които 34 са от ДЗС „Белене“. Десет от изселените в ДЗС „Белене“ изтърпяват на острова присъда „задължително заселване“: *„По повод на изтърпяване присъдите „Задължително заселване“ окръжният съд – Плевен с писмо № 662 от 18 януари 1975 г. дава следното тълкуване: „Съобщаваме Ви, че присъдите трябва да се изпълняват там, както е постановено, включително и в ДЗС-Белене – острова, щом като в общежитието има създадени условия за нормално обитаване на живеещите там.“ При тази обстановка, имаме законното основание лицата осъдени по чл. 272 от ПК щом като са изтърпели наказанието „Лишаване от свобода“ да ги връщаме в ДЗС-Белене.“* В същия доклад зам.-началникът на ОУ МВР – Плевен обобщава: *„В заключение трябва да подчертаем, че през шестмесечието работата по приложението на чл. 14 от УНМ и обезпечеването на надзора на същите лица е била на висота. Никога до сега не сме изпращали по чл. чл. 272 и 300 от НК толкова много лица на съд.“*[1482]

Изглежда, малко по-късно присъдата „задължително заселване“ вече се изтърпява другаде, защото в справка от 13 ноември 1975 г. се съобщава, че 12 от изселените са

[1481] **Горчиви** разкази..., с. 52.

[1482] **Справка** за осъществяване на административния надзор над изселените лица и приложението на мярка по чл. 14 от УНМ през I-вото шестмесечие на 1975 г. в Плевенски окръг, 2.07.1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

„изпратени на други поделения“ за изтърпяване на такава присъда.[1483]

1984-1987

Съгласно чл. 30 от Наредбата за прилагане на чл. 39,40 и 41 от ЗНМ, издадена със Заповед № I-383 на 28 ноември 1983 г., при самоволно напускане на населеното място, в което лицето е изселено, се образува предварително производство по чл. 272, ал. 1 от НК, като органите на МВР в тридневен срок уведомяват под. ПАМ. Не са предвидени други наказания.

На въдворените в „Белене“ е налаган карцер, какъвто мярката по чл. 39 не предвижда. Според Ислям Бейтуллах Ерди въдвореният Реджеб от Асеновградско изтърпял 2 месеца в карцер, тъй като ежедневно правел намаз в общата килия.[1484] Исмаил Дауд Лютви изтърпява един месец карцер заради тайна среща на работния обект със съпругата му, преоблечена като работничка.[1485]

Сезай Кьосев разказва, че още с пристигането в лагера в края на януари 1985 г. по разпореждане на началника на I обект е изпратен в карцер, за да бъде принуден да приеме смяната на името; той описва карцера като помещение без стъкла, при студ и влага, на които и най-здравият организъм не може да издържи.[1486]

Карцерът се намира в затвора на I обект, там са изпращани за изтърпяване на наказанията лагеристите от II обект.

[1483] **Рекапитулация** от началника на отдел „Охранителен“ в ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1484] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 35.

[1485] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 110.

[1486] **Българският** ГУЛАГ..., с. 401-402.

ХРАНА

1949-1953

През ноември 1945 г. завеждащият ТВО докладва: *„Досега въдворените работеха в различни държавни и автономни предприятия само срещу заплащане на храната им. Тия, чиито труд нямаше къде да се пласира[1487], следваше да получават издръжка от парагр. 24 по бюджета на МВР, считано по 30 лв. дневно едному.[1488] [,..]Тази издръжка от 30 лв. е крайно недостатъчна да покрие разходите за храната, колкото и лоша да е тя, при днешните цени на продуктите. Прехраната на въдворените в Росица, Бошуля и Перник е организирана от предприятията, като стойността ѝ се приспада от възнаграждението, което се получава срещу работен ден. Навсякъде храната е приравнена с войнишките оклади.“*[1489]

Правилникът за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите, одобрен със Заповед на министъра на вътрешните работи № 624 от 1 август 1946 г., определя, че *„въдворените получават храна по дажбата на трудовите войници. При пътуване получават суха храна. Болните по предписанието на служащия лекар могат да получават специална храна.“*[1490]

В края на 1946 г. началникът на служба „ТВО“ Тодор Миленков докладва:

„Прехраната на въдворените е значително подобрена. По

[1487] Това са болните и неработоспособните лагеристи и работещите в собствените стопанства на фонд ТВО.

[1488] С 22-ро ПМС от 23 август 1944 г. Протокол № 163 на основание чл. 258 от правилника за прилагане на закона за бюджета, отчетността и предприятията, във връзка с текста на параграф 24 от бюджета на Министерството на вътрешните работи и народното здраве за 1944 бюджетна година, е одобрен дневен продоволствен оклад на задържани лица, на въдворените в концентрационен лагер и на интернираните до 30 лв.

[1489] **Доклад** за състоянието и препоръки за устройството на трудово възпитателните общежития при Министерство на вътрешните работи, ноември 1945 г., от завеждащ ТВО инспектор Тодор Миленков. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1. оп. 1, а.е. 125.

[1490] От 1 януари 1946 г. окладът на затворник е до 30 лв., на болен затворник – до 50 лв, а окладът на войници, трудоваци и затворници на работа в стопанствата е до 80 лв. (**Доклад** на министъра на финансите Станчо Чолаков за определяне на дневните оклади за храна на хората през 1946 бюджетна година, 24 януари 1946 г. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 273.)

инициатива на службата е одобрено постановление на Министерски съвет, с което порциона на въдворените е увеличен от 30 на 70 лева. Така в Росица и Перник храната на въдворените е приравнена напълно с тая на минните работници[1491]*, а останалите въдворени са почти изключително към стопанствата на фонда, където получават по-обилна и питателна храна. Въдворените в стопанствата в Добруджа получават по-често месна храна – 3, 4 до 5 дни в седмицата, поради това, че на местния пазар се намира и предлага до 100, дори до 80 лева месо. Поради липса на сирене и кашкавал и поради това, че мармалада е много скъп и не се нрави, там за закуска се дава супа от месо. В много случаи въдворените получават по-добра храна от гражданите в София.“*[1492]

Лагерните спомени от тези години са за постоянно недохранване.[1493] Най-добра е храната в минните лагери, които са печеливши за концлагерната система, но и в тях дажбите са различни за подземен, надземен миньорски или друг вид труд. Дажбите за миньорска работа също са

[1491] Съгласно 8-о постановление на Министерския съвет от 13 февруари 1945 г. Протокол № 23 дажбите от хранителни продукти на минните работници са: а) хляб – 1000 г. дневно за подземните минни работници и 800 г. за надземните физически работници. Дажбата от 1000 г. хляб може да се замени със 740 г. типово брашно, а 800 г. хляб – с 590 г. типово брашно; б) месо – по 250 г. за три месни дни в седмицата или 3 кг месечно; в) ориз, фиде, макарони или други тестени изделия – 50 г. дневно за три дни през седмицата – 600 г. месечно; г) сирене или кашкавал – по 50 г. дневно за всички дни през седмицата, когато има налични количества; д) мазнини – 33 г. дневно или 1 кг месечно; е) захар – 33 г. дневно или 1 кг месечно. За ударниците в рудниците, които преизпълняват своя ежедневен и месечен план, се отпускат: за всеки преизпълнен дневен план – един питателен обяд от 100 г. месо, 25 г. мазнини, 150 г. фасул; за преизпълнен месечен план – допълнително 1,5 кг месо, 2 кг фасул, 1 кг картофи.

[1492] **Доклад** за устройството на трудово възпитателните общежития и състоянието на фонд „Трудово възпитателни общежития“ към 15.XI.1946 год. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 23, оп. 1, а.е. 143.

[1493] Лиляна Пиринчиева, въдворена в „Босна“ в края на 1947 г., пише: *„Храната беше много лоша и недостатъчна. Сутрин даваха леко подсладен чай и много рядко мармалад, повечето пъти прокиснал. На обяд – чорба от фиде с коприва, сушени пиперки и праз с булгур, зеле, а фасул чорба беше разкош. Само на празници – 9 септември, 1 май и Нова година – се готвеше ядене с месо. Казваха, че то било от болни заклани животни, най- често свине. Мазнина едва личеше, че е сложена в яденето, хлябът беше лошокачествен и го даваха в зависимост от изпълнение на нормите, а те бяха много високи, недостижими, както на копан, така и на жътва и другаде. Нищо не беше достатъчно да се нахраним и вечно бяхме гладни. “*

различни в различните лагери. Стефан Власков, който през април-юни 1949 г. е в ТВО „Николаево“, си спомня, че храната е достатъчна, дава се допълнително, порционът е като на цивилните работници, обядът е супа, обилно ястие и десерт, хлябът е 800 г., пресен, понякога топъл. А според Александър Наков, който е в „Богданов дол“ от януари 1949 г. до март 1950 г., храната е от зеле, праз, лук и картофи, месо има рядко, само хлябът е миньорски и утолява глада. Петър Байчев, който е в Богданов дол през първата половина на 1949 г., също пише, че храната е лоша, но хлябът предостатъчен, като за миньори – повече от килограм. Още по-големи са разликите между минните лагери и тези към работещите на загуба земеделски стопанства на фонд ТВО. Много от спомените разказват, че идващите от ТВО „Перник“ и ТВО „Николаево“ за първи път изпитват същински глад в „Белене“.

В ТВО „Белене“ през 1949 г. окладът на работещите лагеристи е 70 лв. Служителят на отделение ТВО Димитър Киричев, който на 27 септември 1949 г. проверява острова и обект „Каналите“, докладва на началника на отделение ТВО, че храната е слаба и при тази тежка физическа работа не могат да се очакват добри резултати, окладът е 70 лв., въпреки че цената на хляба е повишена. С коменданта Куртев наредили да се увеличи окладът до 80-90 лв. за сезона, докато трае тежката работа по каналите, а после да се намали, за да се изравни до 70 лв. Киричев излага мнение, че „трябва да се направят постъпки за увеличаване на оклада до 100 лв., както е при Трудова мобилизация, за да може действително да се подобри храната“, от това фондът няма да загуби, а ще спечели, защото продукцията ще е по-голяма.[1494] По същото време окладът на работещите затворници е до 90 лв.[1495]

В българските концлагери се прилага съветският модел за обвързване на дневната дажба с принудителния труд. Диференциацията е опростена в сравнение със съветската – според няколко вида труд, според това дали лагеристът

[1494] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 3.

[1495] С ПМС № 16 от 19 март 1948 г. Протокол 44 са определени порционните пари и стойността на дневната храна, получавана в натура, в това число на затворниците и трудоваците. Стойността на дневната храна на затворник става от 50 лв. на 60 лева; за затворник на работа – от 70 лв. става до 90 лв; за болен затворник – от 90 лв. става до 100 лв.

работи, не работи или е болен и според неизпълнението, изпълнението 100% или преизпълнението на трудовата норма.[1496]

С Постановление на Министерския съвет № 1011 от 20 април 1950 г. се определят окладите и дажбите в МНО, МВР и Главна дирекция на трудовата повинност. Затворниците и въдворените в ТВО получават безплатна котлова храна по таблици от № 19 до № 23.[1497] Когато затворниците и въдворените не изработват установените норми, те преминават към съответната по-ниска категория. Дневните дажби (в грама) са обобщени в следващата таблица.

Продукти	**Таблица № 19** Работещи особено тежка физическа работа – подземни минни копачи **Оклад 100 лв.**		**Таблица № 20** Работещи особено тежка физическа работа – надземни минни копачи **Оклад 90 лв.**		**Таблица № 21** Работещи тежка физическа работа **Оклад 90 лв.**		**Таблица № 22** Работещи физическа работа **Оклад 70 лв.**		**Таблица № 23** Които не работят **Оклад 50 лв.**	
	21	10	21	10	21	10	21	10	26	5

[1496] Формулата на Нафталий Френкел, изобретена на Беломорканал, е пет вида дажби: гарантирана – за 75-99% изпълнение на нормата, трудова – 100-124%, усилена – 125-149%, стахановска – над 150%, и наказателна – при по-малко от 75% изпълнение на нормата и за провинение. С нормите от 1939 г. диференциацията е и за лагерите отвъд Полярния кръг, за няколко отделни лагера, за подземните работи, за изработващи нормата 60%, 60-99%, 100%, за стахановци, за инженерно-технически работници, за непълнолетни, за болни, за бременни и кърмещи жени, за неработещи слабосилни, за работещи слабосилни, за етапирани затворници и наказателна дажба. Нормите от 10.08.1949 г. са: за изпълняващи нормата, за работещи тежка физическа работа, за неизпълняващи нормата и неработещи инвалиди, за работещи на специалните строителства, преизпълняващи нормите над 110%, за някои лагери от специалния списък на МВР, за подземни работи, за стационарно болните и амбулаторно болните на диетично хранене, за болните в лагерите от специалния списък и спецстроителството, за оздравителните лагери, за деца, за етапирани затворници, за наказателните изолатори без извеждане на работа, отказчиците и симулантите, изпълняващи нормите под 50%, за затворниците в карцера (300 г. хляб и топла вода, през ден топла храна по наказателната норма).

[1497] Съгласно Правилника за изправително-трудовите учреждения от 1951 г. и Правилника за реда на изтърпяване наказанията в затворите от 1952 г. затворниците получават безплатна храна по разписание, размер и оклад, определени по одобрени от Министерския съвет таблици. Работещите и болните получават храна по подобрен оклад. Храната трябва да е питателна и разнообразна.

	безмесни дни	месни дни	безмесни дни	месни дни	безмесни дни	месни дни	безмесни дни	месни дни	безмесни Дни	месни дни
Типов хляб	1200	1200	900	900	720	720	540	540	360	360
Липов чай	0,5	0.5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
Захар на пясък	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
Сирене или кашкавал	15	15	15	15	15	15	15	15	-	-
Мармалад	80	50	80	50	65	50	45	30	35	35
Месо с кости	-	100	-	100	-	100	-	100	-	100
Сух фасул	150	100	150	100	150	100	150	100	75	50
Макарони или фиде	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
Свинска мас или олио	15	15	15	15	15	15	15	15	10	10
Пресни зеленчуци	300	200	300	200	300	200	300	200	200	100
Картофи	200	100	200	100	200	100	200	100	200	100
Червен пипер	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2
Доматено пюре	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
Брашно за запръжка	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
Оцет	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Сол	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
Калории на ден	3792		3103		2663		2200		1459	

Тези норми за хранене са въведени в поделенията на МВР със Заповед на министъра № 1403-П от 25 май 1950 г. С нея се нарежда, че при изработването на месечната разкладка при нужда може да се използва заменителна Таблица № 20 (липсва в приложението към заповедта).

Спрямо лагеристите и затворниците в ТВО „Белене“ са прилагани таблици № **22** и **№ 23,** съответно оклад от 70 и 50 лв.[1498] Според спомените от този период основната

[1498] За сравнение, на свободния пазар цената на килограм масло през март 1950 г. е 850- 900 лв.; през октомври 1950 г.: масло – 1200 лв., сирене – 600 лв., кашкавал – 800 лв.; през май 1951 г.: сирене – 300 лв., масло – 650-700 лв.; през октомври 1951 г.: зелен фасул-80 лв., сирене-400 лв.; през декември 1951 г.: бял хляб 800 г. – 120 лв., черен хляб 800 г. – 30 лв. След обмяната на парите

дажба хляб при изпълнена норма е 540 г., а за неработещите и за неизпълиилите нормата е 360 г.[1499]

С ПМС № П-749 от 3 юли 1951 г. са внесени промени в Постановление № П-1011 от 1950 г. Затворниците и въдворените в ТВО, които се хранят по Таблици № 20, 21 и 22 и систематически изпълняват производствените си норми с 25%, преминават на храна към съответната по-горна категория. Така при системно преизпълнявана норма лагеристите в ТВО „Белене“ би трябвало да се хранят но **Таблица № 21** за работещи тежка физическа работа и към дажбата им да се добавят 180 г. хляб. Одобрени са и нови таблици: № 22а, по която се хранят затворници и въдворени в ТВО, работещи канцеларска и лека домакинска работа, и № 10а за суха храна, давана на затворници и въдворени на път.[1500]

през май 1952 г.: 1 кг черен хляб – 2,40 лв., сирене – 9-13 лв., брашно – 5-6 лв. През октомври 1952 г.: едно пиле – 15 лв., пиперки – 4 лв.; юли 1953 г.: пиперки – 3 лв., зарзали – 3 лв. **(Чудомир.** Дневник (1947-1967). Варна, LiterNet, 2004.)

[1499] По същото време основната дажба в съветските лагери и колонии е: 700 г. хляб, 110 г. крупа различна, 10 г. макарони вермишел, 20 г. месо, 40 г. брашно пшенично, 160 г. херинга, 13 г. растително масло, 15 г. захар, 20 г. сол, 2 г. сурогатен чай, 10 г. доматено пюре, 0,1 г. пипер, 0,1 г. дафинов лист, 400 г. картофи, 250 г. зеленчуци. За работещите тежка физическа работа хлябът се увеличава със 100 г. За затворниците в наказателно отделение без извеждане на работа, отказващи да работят или изпълняващи по-малко от 50% от нормата: 400 г. хляб от едро смляно брашно, 10 г. пшенично брашно, 40 г. крупа различна, 40 г. риба, 4 г. растително масло, 150 г. картофи, 100 г. различни зеленчуци, 15 г. сол. **(Приказ** МВД СССР № 0562 с объявлением норм продовольственного снабжения заключенннх исправительно-трудовмх лагерей и колоний МВД, 10.08.1949. – В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960. Москва, Изд. МФД, 2000. [прегледан 25.06.2016] *https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010396*)

[1500] Одобрена е и нова таблица № 19а със средна дневна калорийност 4457 калории и стойност 150 лв. за затворниците и въдворените в ТВО, хранещи се по таблица № 19, които системно преизпълняват производствените си норми с 25%. При нея хлябът остава типов 1200 г., но месните дни са 15 и по-значително увеличение има в месото с кости – 200 г. в месни дни, свинската мас – 30 г., сиренето – 35 г., пресните зеленчуци – 700 г., картофите – 500 г. в безмесни дни и 300 г. в месни. Тъй като по това време вече няма минни лагери, тази таблица би могла да се прилага само за затворници.

Продукти	Таблица № 22а Работещи канцеларска и лека домакинска работа; Оклад 60 лв.	
	21 безмесни дни	10 месни дни
Типов хляб	400	400
Липов чай	0,5	0,5
Захар на пясък	20	20
Сирене или кашкавал	15	15
Мармалад	40	25
Месо с кости	**-**	100
Сух фасул	150	100
Макарони или фиде	10	10
Свинска мас или олио	15	15
Пресни зеленчуци	300	200
Картофи	200	100
Червен пипер	3	3
Доматено пюре	10	10
Брашно за запръжка	10	10
Оцет	3	3
Сол	15	15
Калории на ден	1866	
Продукти	**Таблица № 10а –** дажба суха храна	
	Затворници и въдворени на път **Стойност 85 лв.**	Малолетни затворници на път **Стойност 103 лв.**
Хляб	360	540
Консерви месни или рибни	**-**	250
или сланина	**-**	125
или колбаси	**-**	200
или сирене	200	200
или кашкавал	150	150
Мармалад	100	90
Стойност	85 лв.	103 лв.

В доклад до началника на управление III – ДС от 30 октомври 1953 г. за проверка в 30 „Белене“ зам.-началникът на отдел IV при управление III подполк. Васил Дончев прави предложение за изпълнение на нормата над 65% хлябът да се увеличи на 500 г., за изпълнение 80% – на 750 г., а за изпълнение 100% – 1 кг.[1501] На 28 ноември 1953 г. началникът на управление „Затвори и 30“ В.

[1501] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

Късовски в доклад до пом.-министър Н. Цачев изказва категорично несъгласие с предложението на подполк. Дончев и твърди, че съгласно таблиците неработещите затворници получават 500 г. хляб, а при изпълнение 100% на нормата съобразно тежестта на труда (ФР, ТФР) дажбата хляб е 750 г., 900 г. и 1000 г.[1502] Очевидно това не отговаря на действителното положение, защото няколко дни по-късно лейт. Кирил Гаджев, началник на служба към Административния отдел на управление „Затвори и ТВО", докладва на Късовски за проверка в 30 „Белене" от 3 до 5 декември 1953 г.: *„Хляба, който се полага на затворниците, е крайно недостатъчен, особено за тези, които по независещи от тях причини не работят. Неработещите затворници получават по 0,380 кг хляб дневно, което за условията на з.о. Белене е крайно недостатъчно. От друга страна затворниците въпреки наличието на лавка, не могат да се снабдяват от същата със свободен хляб, тъй като поради известни злоупотребления от страна на магазинерите, числящи се на работа към специална търговия, са задържани и снабдяването на лавката с продукти е крайно лошо."*[1503] Изглежда, малко по-късно работещите затворници започват да се хранят по таблица №21, защото по спомените на Цанко Луканов към есента на 1953 г. за тежка работа на дигата при изпълнена норма 100% се получават 750 г. хляб, над 100% – 1 кг, над 120% – 1125 г., а наказателната дажба за неизпълнена норма е 360 г.

Дажбата за неработещи е драстично по-ниска от останалите. В сравнение с останалите дажби при нея двойно намаляват месните дни и количеството сух фасул и пресни зеленчуци, както и мармаладът, а сирене или кашкавал не са включени. До февруари 1952 г. храната за двата оклада в лагера се готви в един казан, а след това в два отделни. През февруари 1953 г. началникът Китов отново съобщава, че не се готви отделно за работещи и неработещи. По-слабата дажба за неработещи се получава чрез разреждане и в спомените се описва като черпак топла вода с няколко бобени зърна.

Въпреки че таблиците не определят наказателна норма,

[1502] **Доклад** до пом.-министър Цачев. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1503] Пак там.

дажбата за неработещи е и наказателна дажба за неизпълнена норма, както и дажба на лагеристите и затворниците в наказателната бригада, независимо дали те работят и дали изпълняват двойната наказателна норма. Дажбата в карцера е същата, а според редица спомени и по-ниска: 360 г. хляб и черпак топла вода (Александър Наков, есента на 1950 г., Недялко Гешев, края на 1953 г.), 220 г. и канче вода (Петко Петков, 1953 г.[1504]), 150 г. хляб (Петър Семерджиев, Денчо Знеполски, 1953 г.), хляб и вода или само вода (източник на РСЕ/РС, преди 1952 г.[1505]), 200 г. хляб (Бойчо Огнянов, ТВО „Ножарево“, 1948 г.), хляб и студена солена вода с парче зелен домат от туршия (Т. Хаджиниколов, 1951- 1952 г.). Костадин Събев, затворник в ТВО „Белене“, пише за дажбата в карцера към август 1953 г.: *„Даваха ни чорба, но то не можеш да познаеш чорба ли е, какво е. По един черпак, една консервена кутия, закована за гвоздея на една пръчка и това ни е мярката. Даваха ни и едно парче хляб 360 грама, толкова се водеше, но порциите минаваха през разни складове, този ще открадне малко, онзи ще открадне малко, после във фурната пак ще откраднат малко и до теб докато стигне, я дойде 250 грама, я не. Това ни е дажбата.“*[1506]

Таблиците не определят и различна дажба за жените, но според едни спомени тя е 160-400 г. хляб, като 400 г. се полагат при работа на дигата[1507], а според други е 230 г. черен хляб[1508].

Въпреки определените в двете таблици 5 и 10 месни дни в месеца спомените са единодушни, че дажбата включва месо много рядко, обикновено на комунистическите празници Девети септември и Първи май (според Любомир Банковски – на 1 май, 9 септември и 7 ноември).

Според Постановление № 1011 от 20 април 1950 г. болните затворници и лагеристи се хранят в размера на

[1504] **Адът.** Лагерите и затворите..., е. 96.

[1505] **Belene** Concentration Camp, 23 December 1952. HU OSA 300-1-2-28914; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1506] **Горчева,** Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други...

[1507] **The Belene** Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1508] **Българският** ГУЛАГ..., с. 363.

оклада от 90 лв. по Таблица № 20, като храната се определя в зависимост от лечението им. Но в края на януари 1951 г. началникът на ТВО „Белене“ докладва, че администрацията все още няма указания дали храната за лежащо болните в лазарета трябва да е болнична, или по разкладка. Според източници на РСЕ/РС през първите месеци на 1952 г. дажбите намаляват, като в най-тежко положение са болните, те получават 200 г. хляб.[1509]

Дажбата от 2200 калории за работещите и 1459 за неработещите е крайно недостатъчна.[1510] Според формулата Харис-Бенедикт дневните нужди на 50-годишен мъж с тегло 70 кг и височина 170 см са 1850 килокалории при отсъствие на физическо натоварване, 2660 килокалории при тежка и 2930 килокалории при много тежка работа. А повечето от дейностите, извършвани от лагеристите в „Белене“ в дърводобива, изкопните работи по каналите и дигата и селскостопанската работа, имат едни от най-високите енергийни разходи, по-високи дори от тези на дейностите в мините.[1511] При това разходът на енергия в по-голямата част от годината е с поне 10-15% по-висок заради неблагоприятните климатични условия, студените и влажни жилищни помещения и лошокачественото и оскъдно облекло. За сравнение, с Постановление № П-820 от 17 октомври 1952 г. граничарите получават увеличение с 948 калории или 2,91 лв. – от 3500 калории дневно на 4448 калории, а служебните кучета – от 1906 на 2308 калории или от 6,60 лв. на 7,24 лв.

Освен това дажбите не се спазват по съдържание,

[1509] A **Profile** of Bulgarian Forced Labor Camp Belene. 30 May 1953. HU OSA 300-1 – 2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1510] Дори миньорският оклад от 100 лв. по Табл. № 19 е недостатъчен за тежкия труд на въдворените и затворниците. На съвещание на Стопанския отдел на фонд „Затвори и ТВО“ на 20 февруари 1951 г. се съобщава, че окладът на подземните работници в затворническото общежитие „Марица“ – Димитровград е 55 лв. за храна и 45 лв. за хляб, но това не е достатъчно, „за да се даде добра работа“. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 143.)

[1511] **Energy** and protein requirements. Report of a Joint FAO/WHO/UNU Expert Consultation. © World Health Organization, Geneva 1985; Human energy requirements. Report of a Joint FAO/ WHO/UNU Expert Consultation. Rome, 17-24 October 2001. UNITED NATIONS UNIVERSITY, WORLD HEALTH ORGANIZATION, FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS. Rome, 2004

храната е еднообразна и не достига определената калоричност. Снабдяването на концлагера става по остарели разчети, които не включват големия брой новопристигнали лагеристи и затворници. Липсват основни продукти поради закъсненията на нарядните писма и нередовните доставки от Снабдително отделение при управление „Затвори и ТВО“. Лагерната администрация прави икономии от оклада на лагеристите. Липсващите продукти се заменят в котловата храна със собствено производство зеленчуци и месо, обикновено некачествени. През есента се приготвя зимнина – туршии от изостанала и негодна собствена продукция, с която се хранят лагеристите през зимата и пролетта, но според докладите на Китов не достигат каци и бурета. Като заместител на основните продукти в храната се слага много фиде и така тя е еднообразна и недостатъчно калорична. Консумацията на захар е силно ограничена, а на моменти е забранена.[1512]

Разположението на обектите и климатичните условия на острова също играят роля за лошото снабдяване. През ноември 1953 г. инспекторът от управление „Затвори и ТВО“ Христо Симеонов докладва, че е необходимо II обект да бъде снабден с нужните хранителни продукти за запас през зимата, тъй като със застудяването на времето и разкалването на терена ще е невъзможно превозването на каквито и да е хранителни и фуражни припаси.[1513] На 28 ноември 1953 г. в доклад до пом.-министър Никола Цачев зам.-началникът на управление „Затвори и 30“ майор Михаил Димитров предлага на общежитието да бъде разрешено да има запаси от храна за 3 месеца поне през зимните месеци. До този момент лагерът е можел да има

1512 С писмо на отдел „Планов“ на МВР от 19.12.1950 г. се разпределят отпуснатите за IV тримесечие количества захар – 161 тона. Гранични войски трябва да получават 60% от досегашните си дажби захар, Вътрешни войски и другите поделения на котлова храна – 50%. Затворниците и въдворените няма да получават захар и тя трябва да се заменя с мармалад или конфитюр; нераздадените дажби за месеците септември и октомври се анулират. Отделът предупреждава поделенията, че през 1951 г. за първите 9 месеца ще бъдат отпуснати само 200 т захар и трябва да се правят максимални икономии по заменителната таблица. С окръжно на началника на отдел „Затвори и ТВО“ от 22.12.1950 г. се забранява консумацията на захар от затворниците и въдворените, тя трябва да бъде заменяна с конфитюри, желета и мармалади. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.)

1513 **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

запаси за не повече от 15 дни.[1514]

Докладите на началника на лагера рисуват като цяло успокоителна картина. През юли, октомври и ноември 1950 г. храната е добра. През януари 1951 г. храната е добра по качество, но лагерът разполага само със следните продукти: картофи, зеле, туршия, фасул, фиде, макарони и мармалад. През февруари 1951 г. местните търговци и продоволствие отказват да снабдяват лавките с продукти, тъй като ТВО е „централно запланувано и трябва да получава централно стока“, в лавката има само цигари и понякога салам и пощенски картички. През април 1951 г., за да се постигне дажбата, продуктите се заменят със собствено производство: *„С продуктите, с които разполагаме, е разнообразна. Изработените разкладки с наличността на продуктите са спазвани.“* Следващите доклади от май до август 1951 г. съобщават, че храната е добра и съгласно разкладката, снабдяването с месо – редовно, лавките – снабдени (например през май: с извара, зеленчуци, локум, бонбони, халва, бисквити, цигари, конци, игли, трикотажни фланелки и чорапи, картички и други стоки от първа необходимост). През септември 1951 г. храната по количество се спазвала, а качеството ѝ било добро „по изказване на самите въдворени при обиколките ми“. Снабдяването на лавките през част от месеца било проблематично, защото и в околийските градове нямало стоки. През октомври 1951 г. „храната по качество и количество е сравнително добра, изготвената разкладка съгласно заповедта на др. министър с заменителната таблица се спазва редовно“. През ноември 1951 г. не са подсигурени необходимите продукти по разкладка и това се отразява върху количеството и качеството на храната, липсват главно боб и картофи, тъй като не са изпратени навреме нарядните писма за тях, а в Свищовска околия не могат да се вземат. През декември 1951 г. и януари 1952 г. храната е подобрена, месото е подсигурено, но стоките в лавките са намалели. През май 1952 г. доставката на мармалад закъснява и в продължение на две седмици на закуска не се дава мармалад, а само сирене, и то в определените дни от седмицата. С идването на затворниците през юни 1952 г. положението става тежко:

[1514] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

„Не разполагаме с достатъчно храна по изпълнение разкладките на въдворените, особено с фасула.“ През юли 1952 г. разкладката не се спазва поради липсата на варива и мармалад, които не са изпратени от управлението, но храната била количествено и качествено подобрена с излизането на зеленчука и затворниците и въдворените били доволни; в лавките все още няма продукти. За същия месец началникът на отдел „Затвори и ТВО“ докладва: *„Не се прави нужното да се осигури полагаемата се законно храна, на затворниците се готви не по разкладките чорба, лавките не са снабдени с хранителни продукти – хляб, зеленчук, плодове, млечни продукти. Вина за това положение с храната има Снабдително отделение при управление „Затвори и ТВО“, което се оправдава, че нарядите се спускат на база брой въдворени, а още преди два месеца с идването на затворниците общият брой се увеличил повече от двойно.“* През октомври 1952 г. Китов докладва, че качеството на храната не е подобрено, в нея винаги се слага фиде и лагеристите „тълкуват това, че е еднообразна“. При проверка същия месец началникът на Стопански отдел Тодор Миленков също констатира, че фиде се слага в храната всеки ден за обед и вечеря, храната е еднообразна, от глад затворниците ядат конопено семе, слънчогледово семе, зеленчуци, царевично брашно от свинарниците, на обекта не се носи редовно вода – на 1 октомври на 800 души, работещи на слънчогледа, не е докарана вода до 12,30 ч., в лавката няма продукти, продава се свободен хляб, но понеже не е достатъчно количеството му, се продава с купони, които се раздават от бригадните отговорници на проявили се затворници, като това се извършва спекулативно. През ноември 1952 г. „храната е разнообразна“, но се готви по заменителните таблици. В доклада за юни 1953 г. Китов пише, че всички спуснати от управление „Затвори и ТВО“ наряди през месеца са получени, затворниците и въдворените не са оставяни без продукти и хляб, но независимо че нарядите са спуснати, снабдяването от предприятията доставчици е нередовно, бави се и „това ни държи в напрежение и затруднява“, лагерът не разполага с никакви запаси поне за 20 дни и се налага да търсим на заем брашно, олио и други продукти от поделението,

спецторга и др.“. Според доклад на зам.-началник Тодор Николов през първите 9 месеца на 1953 г. храната е била добра, дори при заливането на острова затворниците не са оставали без храна. Дажбите според категоризацията на извършената работа са обезпечени. На всеки обект, с изключение на Щурчето, има фурна (на I, II и V обект). Зеленчук се дава редовно. Изработват се разкладки съгласно Заповед № 1403 на министъра. Но е имало неуредици в снабдяването и моменти, когато концлагерът останал без олио и брашно и се наложило да вземат *взаимообразно* от Беленското поделение и „Спецторг“, „за да спасим положението“: *„Аз си давам сметка какво ще се получи да останат затворниците без хляб.“* Николов смята, че концлагерът трябва да има запаси поне през зимата. Освен това има случаи на „кръстосан пренос“, когато Снабдително отделение нарежда ТВО „Белене“ да изпрати продукти на други затвори, въпреки че те не са в достатъчно количество, например концлагерът предава олиото на Гранични войски, а след това взема назаем от „Спецторг“.[1515]

В доклада си от 30 октомври 1953 г. зам.-началникът на отдел IV при III управление подполк. Васил Дончев съобщава, че не са дадени 118 000 кг полагаеми се продукти: 6866 кг захар, 10 314 кг доматено пюре, 5803 кг месо, 2125 кг оливия, 1079 кг фиде и макарони, 3341 кг оцет, 30 524 кг фасул стар, 52 267 кг картофи и други по-незначителни продукти. До април хлябът се е продавал между затворниците по 30-32 лв., а към момента – по 6 лв. Началникът на управление „Затвори и ТВО“ В. Късовски възразява, че са дадени 103 000 кг зарзават в повече, „с което са заменяли известни продукти, когато не ги е имало и късно са получавани“, а останалите 15 000 кг неизразходвани продукти обяснява с налагащите се икономии заради нередовните доставки и голямото текучество – в казаните има храна за наличните затворници, а през деня пристигат още 100-150 души, които също трябва да получат храна, без да са били предвидени. Захарта била икономисана и заменена с мармалад, който имало опасност да се вкисне от топлината,

[1515] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5, 6, 7, 11; оп. 6с, а.е. 5, 6, 8.

а доматеното пюре не е доставяно навреме.[1516]

Ст. лейт. Христо Симеонов, инспектор при управление „Затвори и ТВО“, прави проверка в затворническото общежитие по заповед на началника на управлението от 16 ноември 1953 г. От 1 януари до 31 октомври 1953 г. затворниците и въдворените в ТВО „Белене“ не са били снабдени с: 533 кг брашно, 6871 кг захар, 479 кг сирене, 2989 кг мармалад, 6120 кг месо, 2220 кг олио, 33 609 кг фасул, 21 733 кг фиде, 52 267 кг картофи, 11 283 кг доматено пюре, 831 кг зеленчуци, 536 кг червен пипер, 1363 кг сол, 3561 кг оцет, 2802 кг сапун за пране. Тези продукти не са били доставени, а „много по-големи количества са заменени с други хранителни продукти, съгласно заменителна таблица № 20 по 1403 заповед на др. Министър на вътрешните работи“. От началото на годината са получени всички наряди за хранителни продукти, с изключение на 4 т говеждо месо, заменено с месо от „заклани свине по необходимост“ от земеделското стопанство.[1517]

След поредицата бягства, през ноември 1953 г. в изпълнение на Заповед № 831 на управление „Затвори и ТВО“ лагерното ръководство нарежда: *„Да не се правят никакви икономии на хранителни продукти, като в казана се влага полагаемото се съгласно заповед № 1403 на др. Министър. [...] Да се вземат бързи мерки за задоволяване на лавките със стоки, включително със свободен хляб* [на свободни цени], *като се иска съдействието на Управлението пред М.В. Т.Х.П. за обезпечаване на брашно.“*[1518]

Според лагерните спомени закуската е чай без захар (топла вода, в която е разтворен малко мармалад) и 35-50 г. сирене или лъжица мармалад. На обед на работния обект се раздава по един черпак чорба. На вечеря лагеристът получава дневната дажба хляб и чорба. Съдържанието на чорбата е според сезона и тежестта на работата. Най-слаба е храната напролет, когато лагеристите не работят заради наводненията – 360 г. хляб и разводнена чорба от зеле и праз или варено кисело зеле, което е започнало да се

[1516] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.
[1517] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.
[1518] Пак там.

разваля.[1519]

Контролът върху приготвянето на храната е задължение на зам.-началниците по политическата част. Според правилника от 1946 г. за „влагане на продуктите съгласно определените цени и правилното им разпределение“ следи и представител на въдворените, избран от тях и утвърден от управителя на общежитието. Според правилниците от 1951 г. и 1952 г. всеки ден в кухнята на затвора, обекта или болницата наред с длъжностните лица дежури и по един затворник, предложен от културсъвета. Той е длъжен да следи продуктите, определени по оклад и по съответната таблица за деня, да се получават от домакинството точно по размер, вид и качество, да се вложат в казана за готвене и от тях да се приготви и разпредели правилно чиста и питателна храна за затворниците. За констатираните нередности дежурният затворник под страх от дисциплинарна отговорност е длъжен да направи съответна

[1519] Лагеристите описват така храната: предимно варен булгур (Янко Маринов, въдворен в „Белене“ август 1951 г., Българският ГУЛАГ..., с. 75); чорба от фиде или някакъв зеленчук (Петър Семерджиев, 1953 г.); рядко чорба от фасул и леща, по-често лукова чорба без никаква мазнина (Тодор Крайнин, въдворен август 1951 г., **Българският ГУЛАГ**..., с. 134); хлябът е тесто, яденето е винаги постно – пипер, зеле, туршия, фиде, почти без олио (Тодор Лалов, въдворен август 1951 г„ **Българският ГУЛАГ**..., с. 137); кисела туршия с фиде, картофи и рядко боб, който е деликатес (Елза Димитрова, **Българският ГУЛАГ**..., с. 367); на обяд бобена чорба с малко мазнина, на вечеря кускус, макаронена супа, месо само на комунистическите празници (29-годишна жена от София, април-септември 1953 г. The Belene Concentration Camp“, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.); чорба с мухлясало фиде без мазнина (Т. Хаджиниколов); 250 г. хляб, супа от зеленчуци лете, от просо зиме (**Belene,** The Bulgarian Dachau, 8 April 1953. HU OSA 300-1-2-32640; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest); 400 г. хляб, чай без захар, супа за обяд и вечеря, веднъж седмично макарони в супата, веднъж на няколко месеца малко месо – август 1951 г. (**Composition** and Location Belene Camp, 14 August 1951. HU OSA 300-1-2-4431; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.) Д-р Найден Найденов, затворник в „Белене“ от август 1952 г., разказва, че редовното ядене на обяд и вечеря е почерняло и вгорчено кисело зеле с малко ориз или макарони, измръзнали картофи, твърди и жилави, или кисела доматена чорба с малко ориз. Веднъж или два пъти в седмицата има фасул чорба с много малко бобени зърна. Чорба с месо получават най-много веднъж на 15 дни. Месото е мърша, от която изплува дебел слой едри бели червеи, готвачите ги изхвърлят или ги размачкват в чорбата. Хлябът се прави от вгорчено, долнокачествено брашно и в него се намират клечки, парчета чувал, понякога цели мишки.

бележка в ежедневния протокол и да донесе за това в култсъвета.

На практика от продуктите и приготвената котлова храна крадат всички по веригата. Например чорбата от казана се сипва в баките на бригадите така, че в казана остава гъстото за работещите в кухнята и култпросветниците.

Храната за бригадата се получава и разпределя от бригадните бакари. Те са един или двама, избират се от бригадата и се сменят периодично. Първоначално обядът се докарва на работния обект в казани. По-късно бакарите по двама от всяка бригада носят от кухните на обекта с кобилици баките с чорбата за бригадата или в гюмове по 40-50 литра. За закуска бакарят получава 1 кг сирене или 1 кг мармалад и го разпределя на 50 порции. След работа се нарежда пред кухнята за вечерята, раздава я, измива баките и внася с тях вода за пиене в бараката. Всяка бригада изработва свой метод за справедливо разделяне на храната. Някъде кутиите се нареждат на земята около бакаря и хората наблюдават разливането на чорбата. Другаде става с „наричане“ – един посочва канчето, а друг с гръб към храната казва за кого е. Който дели, обикновено взема последен. Един хляб се разделя между двама или трима лагеристи според дажбата. Любомир Банковски пише, че разделянето не става на око, а със саморъчно направени кантарчета – дъсчица, провесена в средата на канап, а в двата края има по един шиш за набучване на парчетата хляб; рязането или разчупването на хляба става върху кърпа, за да се запазят трохите.

Стоките в лавките се продават по свободни цени, много по-високи от нарядните, и лавките са едно от най-печелившите предприятия на фонд ТВО, въпреки това в тях почти винаги липсват хранителни продукти и особено хляб. Обикновено има само мухлясали цигари „Бузлуджа“, бракувани вафли с марципан (Т. Хаджиниколов), развалени консерви, понякога домати и краставици от градината на концлагера, но стоките бързо свършват, лавката не се зарежда и с месеци стои затворена (Л. Банковски). (Атанас Москов пише, че новодошлите били наричани *марципани,* защото, когато пристигали от следствието, изтерзани от глад, веднага си купували от лагерната лавка единствената храна, която се намирала в нея – марципани.) Снабдяването

им се прави от Снабдително отделение в отдел/управление „Затвори и ТВО“, а отговорен за снабдяването им в ТВО „Белене“ е зам.-началникът по стопанската част Любен Данев. Заради лошото положение с храната с Окръжно № 10906 от 21.04.1952 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ разрешава продажбата на хляб по свободни цени в лавките на затворите с цел „подобряване прехраната на работещите затворници“. Хлябът трябва да се продава в неограничени количества както за работещи, така и за неработещи затворници.[1520] Паричната реформа през пролетта на 1952 г. и обмяната на парите на въдворените се отразяват в намаляване на стокооборота на лавките. Към септември 1953 г. лавките вече се снабдяват от „Спецторг“, но въпросът с продажбата на свободен хляб все така не е разрешен, тъй като „Спецторг“ отбягва да се занимава с доставка на хляб“.[1521] С промените през есента на 1953 г. достъпът до лавките е улеснен и те са по-добре снабдени. Петър Байчев пише, че към септември-октомври 1953 г. управата разрешила на наказателната бригада на лагеристите на I обект да си купи някои продукти от лавката. А Харалан Попов при излизането си от карцера в края на ноември 1953 г. е изненадан, че в лавката се продава разкошен хляб с дупка в средата. Със специална заповед като наказание може да бъде отнето правото за пазаруване от лавката, което по правилник има всеки затворник и въдворен.

В ТВО „Белене“ като средство срещу бягствата са въведени специални марки с различни стойности. Въдворените предават парите си на касиера, а получават марки на същата стойност, с които могат да купуват от лавката.[1522] Въпреки че марките се описват от комисия от служители на лагера, системата не подлежи на контрол; въдворените често губят марките, не могат да получат парите си от касиера и според началника на отдел „Затвори и ТВО“ Кузманов „какво става с тия суми никой не може да му хване сметката“. Имало случаи въдворени да подправят марките на по-големи стойности, например от

[1520] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1521] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1522] Бойчо Огнянов пише, че в ТВО „Ножарево“ през 1948 г. парите на лагеристите се обменят с „вътрешни пари“ с големината на банкнота от 1 лв., с надпис „ТВО Ножарево“ и стойността – 1, 5, 10, 50 и т.н. лв.

100 на 1000 лв. С доклад от 29 май 1952 г. Кузманов предлага на началника на управление „Затвори и ТВО“ тази система да бъде преустановена, защото освен тези слабости се изразходват твърде големи средства за отпечатване на марките и в момента е нужен кредит от 80 000 лв. Кузманов предлага също така да се премахнат ограниченията в затворите за купуване от лавките и разполагане с личните суми, въведени заради големите суми, с които разполагали някои затворници, тъй като тези суми били ликвидирани от паричната реформа.[1523]

Изключително важна за оцеляването на лагеристите е храната, изпращана от близките им. През март 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ докладва пред Колегиума на МВР, че прехраната на затворниците и въдворените в страната не е уредена добре, готви се в повечето случаи еднообразна храна, в някои затвори не се доставят предвидените продукти и определените оклади не се спазват, като се правят икономии от прехраната. Това не се отразявало на затворниците, които получават колети с храна, „но по-тежко се понася от бедните и особено от ония затворници, които нямат близки“.[1524] Количеството и периодите на получаване на колети се определят от режимната категоризация и това поставя в по-тежко положение политическите лагеристи от по-строгите режимни разряди, наказаните, които в продължение на 3, 6, 9 месеца или година нямат право на колети, и лагеристите, които нямат близки (най-вече чужденците) или пък близките им са изселени или са твърде бедни. Съгласно правилниците от 1951 и 1952 г. началникът на затвора може да разреши на болните по-често да получават отвън диетична храна, ако лекарят е дал мнение за това.

1956-1959

В този период храненето е по таблиците, одобрени от МС и обявени с министерска Заповед № И-105 от 1 март 1955 г.

Според Правилника за реда на изтърпяване на

[1523] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1524] **Доклад** за работата на управление „Затвори и ТВО“ пред Колегиума на МВР, изнесен на 20 март 1953 г. от началника на управлението подполк. В. Късовски. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г.: *„Въдворените получават безплатна храна по разписание, размери и оклад по одобрените от Министерския съвет таблица 13 за работящите и таблица 15 за неработящите. Болните въдворени получават храна по подробен оклад таблица 12. На въдворените, които се изпращат на път за късо време, се дава суха храна, предвидена в таблицата, утвърдена със заповед на Министъра на вътрешните работи № И-105 от 1.III. 1955 год. Началникът на ТВО може да разреши на болните въдворени лица да получават диетична храна по определения оклад, съобразно мнението на лекаря. Всяко въдворено лице може да си доставя от продоволствения магазин допълнителни продукти и други предмети".*

Съгласно Таблица № 12 („за състава на дневната дажба и полагаемите се хранителни припаси на един затворник, работящ особено тежка физическа работа – надземни минни копачи"), Таблица № 13 („за състава на дневната дажба и полагаемите се хранителни продукти на един затворник, работящ тежка физическа работа") и Таблица № 15 („за състава на дневната дажба и полагаемите се хранителни припаси на един затворник, който не работи") дневните дажби са:[1525]

	болни	работещи	неработещи
Типов хляб	900 г	720 г	500 г
Липов чай	0.5 г	0,5 г	0,5 г
Захар на пясък	20 г	20 г	20 г
Сирене или кашкавал	15 г	15 г	-
Мармалад	70 г	60 г	35 г
Месо с кости	32 г	32 г	16 г
Сух фасул	133 г	133 г	70 г
Макарони или фиде	10 г	10 г	10 г
Свинска мас или олио	15 г	15 г	10 г
Пресни зеленчуци	267 г	267 г	183 г
Картофи	167 г	167 г	183 г
Червен пипер	3 г	3 г	2 г
Доматено пюре	10 г	10 г	10 г
Брашно типово за запръжка	10 г	10 г	10 г
Оцет	3 г	3 г	3 г

[1525] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 11, а.е. 22.

Сол	15 г	15 г	15 г
Средна калоричност	3 103	2 663	1 763

Когато въдворените не изработят определените норми, преминават на храна към съответната по-ниска категория. Болните затворници, бременните затворнички 6 седмици преди и след раждане и временно задържаните болни лица се хранят по Таблица № 12. Храната на болните се определя в зависимост от лечението им, като продуктите могат да се заменят по равностойност. Когато в казана се влагат пресни червени домати, доматено пюре не се употребява. Продуктите, необходими за приготвянето на един типов хляб, са определени с Таблица № 19 и за хляб от 800 г. са: брашно типово 559 г., морска сол 10 г. или каменна сол 9 г., пресована мая 1,5-2 г.

Заменителна Таблица № 20 определя продуктите и съотношението на замяна, като например 100 г. брашно типово може да се замени с 90 г. бяло брашно, грис или нишесте; 100 г. типов хляб – с 85 г. бял хляб или 70 г. сухар; 100 г. месо с кости – със 75 г. месо без кости, 70 г. месни консерви, 200 г. карантия, 200 г. пръжки от сланина, 300 г. прясна риба, 38 г. твърди колбаси, 2 яйца, 28 г. сланина и т.н.; 100 г. сирене – със 150 г. мармалад. Разрешава се без ограничение замяната на месо с кости с риба до 4 пъти в месеца, на месо с кости с карантия, на хляб със сухар, на доматено пюре с пресни зеленчуци, консервирани зеленчуци, оцет и пиперково пюре, на оцет с винена киселина, на мармалад с конфитюри и желета, на кашкавал със сирене или извара, на сирене с кашкавал или извара, на олио със свинска мас или топено масло, на свинска мас с олио, топено масло или сланина, на пресни плодове с дини и пъпеши, на брашно типово с грис и нишесте, на макарони-фиде с грис, на 1 г. червен пипер ежедневно с дафинови листа.

Съгласно Таблица № 10 затворниците на път получават суха храна: хляб 500 г., сирене 200 г. или кашкавал 160 г., мармалад 100 г., като на затворниците, на които не се полага сирене по таблиците, по които са се хранили, се отпуска мармалад в съотношение 200 г. сирене – 300 г. мармалад.[1526]

[1526] С министерска Заповед № I-67 от 16 октомври 1957 г., подписана от зам.-

Според чл. 47, т. „г“ от Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г. задължение на дежурния старши надзирател е: „да контролира приготовляването на храната съгласно установените таблици и разкладката на деня, а също така за нейното правилно и навременно раздаване“.

По лагерни спомени ежедневната дажба при изпълнена норма е 720 г. хляб и черпак бобена чорба, а по време на наводнението, когато не се работи – 500 г. хляб и черпак рядка бобена чорба.[1527] *„Храната беше помия, колкото да се каже че ни дават някакво ядене. Хляба уж 500 грама, но нямаше и 400“* – пише Христо Цачев и разказва, че при работа на дигата събирали в пръстта някакви грудки като малки картофчета, които сварявали, а за една Нова година д-р Сиво Чапаров и д-р Свинарски, които гледали добитъка, успели да им донесат малко царевични зърна, сварили ги и раздали на човек по две-три лъжици грудки и една лъжица

министър Апостол Колчев, се разрешава на въдворените лица от под. 0789 с. Белене, Свищовско, изпращани в делегация по искане на прокуратурата, при пътуване до два дни да им се дава суха храна, а от 3 до 4 дни да се требват и дават на ръка порционни пари в размер на 3,75 лв., съставляващи цената на продуктите, полагащи им се за суха храна по таблица № 10 от МЗ И-105 от 1955 г. Това е необходимо, тъй като въдворените, изпратени в делегация, не могат да се хранят от арестите на временно задържаните или етапните комендантства. Парите им се дават срещу подпис в требвателната ведомост, а конвоиращите имат задължението да се грижат за закупуването на храната, като началникът на под. 0789 трябва да осигури контрол. Ако въдвореният се завърне по-рано, връща неизразходваните порционни пари. Ако е изразходвал всички пари, се зачислява на котлова храна едва от деня, в който има право на такава. **(АКРДОПБГДСРСБНА-М.ф.** 1, оп. 11, а.е. 35.)

[1527] За сравнение, от 1958 г. дажбата в съветските лагери и колонии е: 700 г. хляб от ръжено или пшенично пълнозърнесто брашно, 110 крупа различна, 10 г. макаронени изделия, 50 г. месо, 20 г. брашно пшенично II сорт, 85 г. риба, 15 г. растително масло, 4 г. сланина, 15 г. захар, 20 г. сол, 1,5 г. сурогатно кафе, 5 г. доматено пюре, 0,1 г. дафинов лист, 400 г. пресни картофи, 250 г. пресни зеленчуци. За затворници в наказателните отделения на лагерите и колониите без извеждане на работа хлябът е 450 г., крупа 50 г., пшенично брашно 10 г., риба 60 г., растително масло 6 г., пресни картофи 250 г., пресни зеленчуци 200 г, сол 15 г. Определени са и дажби за работещите в минни, лесодобивни и пр. тежки дейности, за следствени, за затворите, за болни в затворите, за болни в лагерите и колониите, за деца, за бременни и кърмещи жени, за кардирани в затворите. **(Приказ МВД СССР № 550** с объявлением норм суточного довольства заключеннмх, содержащихся в исправительно-трудовмх лагерях, колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел СССР, 16.08.1958. – В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей)... [прегледан 27.06.2016] https://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010435)

царевични зърна. *„Храната беше такава, че след много малко време на острова не останаха нито костенурки, нито змии – всичко изядохме“* – разказва Асен Пасков, въдворен с хулиганските групи през февруари 1958 г.[1528] *„Храната – отпадъци с вода...“*- спомня си художникът Теню Желев, също въдворен през февруари 1958 г.[1529] По време на наводнението през април 1958 г., когато не могат да работят, лагеристите получават „бобена чорба без боб и 500 г. хляб“ според Борис Тодоров от Кресна.[1530] Борис Гиков, въдворен юни 1959 г., разказва, че въпреки тежкия режим лагеристите намират начин да се хранят и не гладуват. Но това не е общият случай, защото след като работи 1 месец на дигата, той е изпратен в рибарска бригада, където попълва храната си с риба.[1531]

Според докладна записка на зам.-министър Мирчо Спасов от 21 август 1957 г. „храната е питателна и се подсилва с получаваните колети от въдворените, приготовляваният хляб във фурната е добър.“[1532] Към март 1958 г. вътрешният министър Г. Цанков докладва на Политбюро за Хулиганската акция: *„Голяма част от намиращите се в обекта котки бяха унищожени, като месото им се консумираше или продаваше на други под формата на консерви получени от домашните им. Откраднали бяха торба с брашно от склада, но своевременно заловени и осуетени замислите им.“*[1533]

В края на януари 1958 г. в подготовка за въдворяването на *хулиганите* ръководството на концлагера иска 80 бр. казани-гюмове от 50 л за пренасяне на храната, 60 бр. черпаци за разливането ѝ и 10 бр. термофорни казанчета за разнасяне храната на милиционерите и надзирателите по работните обекти.[1534]

1964-1977

[1528] **Българският** ГУЛАГ..., с. 181.
[1529] Пак там, с. 177.
[1530] **Българският** ГУЛАГ..., с. 184.
[1531] **Станилов,** Васил. За малка справка..., с. 25.
[1532] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 1, оп. 2, а.е. 287.
[1533] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 12, on l.a.e. 1540.
[1534] **Докладна-записка** на зам.-началника на отд. ВИ за възможностите на лагера да приеме нови въдворени, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

Статутът на изселени не предполага безплатна храна за въдворените на острова. Стойността ѝ се приспада от възнаграждението за полагания труд. Според доклад до Политбюро от октомври 1964 г.: *„Срещу положения труд те* (изселените в ДЗС „Белене“) *получават възнаграждение. Но и тук същите лица не се включват в активен труд и изработват нормите едва до 20-30%, а някои не могат да изработят дори стойността на храната, която получават.“*[1535]

Според свидетелски разказ въдворените по време на Световния младежки фестивал през 1968 г. не работят и не получават храна. Ядат тайно от насажденията с царевица и грах. След няколко месеца се оплакват на проверяващ от София и е разрешено един от тях да купува храна от селото с техни собствени средства.[1536]

През 70-те години въдворените се хранят в стол на II обект, който е оборудван и се обслужва с персонал от затвора. Надницата на въдворените се удържа за храненето в стола, но дажбата хляб е според труда. *"Даваха по 1 лв. на ден, само за ядене. Сутрин 30 ст. за чорба, на обяд 30 ст. за чорба и вечер 30 ст. за чорба. Които работеха – по 600 гр. хляб на ден, който не работеше – по 200, 100 и т.н. И така кой издържи там издържи, кой не издържи яка му душица“* (Юсеин Машев)[1537]. *„Работа до зор, гланнутия до зор. Т’ва мога да кажа“* (Джемал Пентов)[1538].

При тази система повечето от въдворените не могат да заплащат храната в стола, когато не може да им се осигури работа. Това особено се отнася за въдворените по линия на ДС, които не работят на външни обекти, а в горското стопанство на острова. Проверка в началото на 1974 г. констатира, че поради липса на средства малко от въдворените се хранят в стола, като някои могат да си позволят само едно хранене на ден. В деня на проверката за обяд се били записали 4 души, а за вечеря 12. По същото

[1535] **Доклад** от Д. Диков, министър на вътрешните работи, П. Танчев, министър на правосъдието, и Ив. Вачков, главен прокурор на НРБ, до ИБ на ЦК на БКП за прехвърляне на ДЗС „Белене“ към ДСП при затворите при Министерство на правосъдието. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1521.

[1536] **Българският** ГУЛАГ..., с. 386.

[1537] **Горчиви** разкази..., с. 78.

[1538] Пак там, с. 71.

време въдворените по линия на НМ работят в химкомбинат „Свилоза“ и се хранят в стола на комбината, като получават и по-добро заплащане.[1539]

1984-1987

Като формално изселени по чл. 39 от ЗНМ концлагеристите нямат право на безплатна храна. От лагерните спомени става известно, че стойността ѝ се удържа от заплащането за положения труд.

Спомените се разминават за количеството хляб: 300 г., 150 г., 125-150 г., по една филия сутрин и вечер. Описват хляба черен, твърд и сух – от десетина дни, замръзнал. Почти всички разказват, че е пълен с едри бели червеи, които трябва да се изчоплят. Закуската е лъжица лютеница, малко сирене и топла вода със захар. Мехмед Тюркер пише, че през януари 1985 г. сутрин въдворените получават обезмаслено мляко от кравефермата на острова и парче замръзнал хляб, който затоплят под мишниците си, намират в него буболечки и червеи. Те не получават месо, хлябът е недостатъчен и с всеки ден губят сили.[1540] Различните спомени посочват като обедно и вечерно ястие паприкаш, картофена супа, чорба от карантия, от рибени глави или от пилешки крака. За работещите на полето на обед се носи готвено тлъсто свинско месо; по-възрастните мюсюлмани не го ядат, а по-младите отделят мръвките и изяждат соса. Криминалните затворници понякога снабдяват лагеристите с глава лук или чесън – „разкош за хората, забравили вкуса на нормалната храна“.[1541]

[1539] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция. 30.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 25. оп. 2. а.е. 339.

[1540] **Тюркер,** Мехмед. Остров Белене. Спомени от огнения обръч на изтезанията, [откъс] – В: *Когато* ми отнеха името..., с. 264-291.

[1541] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 102-110.

ОБЛЕКЛО

1949-1953

Съгласно Правилника за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите от 1946 г.:

„Чл. 8. Въдворените получават от общежитието настолни принадлежности и работно облекло. Ходенето с собствени горни дрехи, както и ползуването с собствени постелни принадлежности се допуска по специални разрешения от управителя на общежитието. [...] Чл. 18. При постъпването на лицето в общежитието прави му се личен обиск и проверка на багажа му, като се изимат по опис, подписан от въдворения и служителя, който ще съхранява вещите, следните предмети: лична карта, оръжие, взривни вещества, нож (не джобно ножче), медикаменти (непроверени от лекаря), парични суми и ценности (като му остане на ръка сума в размер определен от Дирекция на народната милиция), карти за игра, зарове, порнографски картини и снимки, фашиска и криминална литература, горни дрехи и обувки (които се пазят в склада на общежитието до освобождаване на въдворения). За през време докато въдворения е в общежитието му се дава дрехи и обувки от последното, ако той не получи разрешение от управителя да се ползва от свое облекло и обувки.“[1542]

С ПМС № 1010 от 20 април 1950 г. се определят облеклото и обувките, предоставяни на служителите на МНО, МВР и Главна дирекция „Трудова повинност“, в това число и на въдворените. Лагеристите получават облекло и обувки по Таблица № 6, а малолетните – по Таблица № 7.

[1542] А съгласно чл. 37 от правилника една от наградите „за усърдие в работата, дисциплинираност, разкаяние и проява на желание да се премине към почтен труд“ е „премиране е парична сума или дрехи и обувки“, като тази награда се дава с нареждане на ДНМ по представяне от управителя на ТВО.

Таблица № 6 за облеклото, което се отпуска на затворници и въдворени – безплатно и само за служебно ползване			
	Количество	За колко години се отпуска	Основен материал, от който се изработва
I. Облекло			
А.Зимно			
1. Кепе	1	2	местна вълна с памук – шаяк
2. Куртка или яке за жените	1	2	шаяк – местна вълна с памук
3. Панталон или пола-панталон за жените	1	1	шаяк – местна вълна с памук
4. Шинел – къс, 3/4	1	3	шаяк – местна вълна с памук
Б. Лятно			
5. Кепе	1	1	памучно
6. Яке работно с къси ръкави	1	1	памучно
7. Панталон от док (при кариери) или гащета от док, или полапанталон от док	1	1	памучно
II. Обувни принадлежности			
8. Цървули гумени	1	6 м.	гумени
III. Бельо			
9. Ризи долни	1	1	американ
10. Гащи долни	1	1	американ
11. Чорапи – за жените	2	1	памучни
12. Партенки – за мъжете	2	1	памучни

Горното облекло по тази таблица се дава: а) на бедни, нямащи собствено облекло; б) на работещи на външни обекти; в) при отвеждане на съд, следствие или каквото и да било придвижване. Долното облекло се дава само на бедни, нямащи собствено, или на изтърпяващи големи присъди, които са износили собственото. За горно облекло се дава предимно преработено облекло от бракуваното войнишко или милиционерско, както и полуизносено такова, като му се премахват отличителните знаци.

Таблица № 7 за облеклото, което се отпуска на малолетните затворници и въдворени – безвъзмездно			
	Количество	За колко години се отпуска	Основен материал, от който се изработва
I. Облекло			
А.Зимно			
1. Кепе – скиорски тип	1	1	местна вълна с памук
2. Куртка или яке	1	2	местна вълна с памук
3. Панталон или пола-панталон	1	1	памук
4. Шинел или чанто	1	3	местна вълна с памук
II. Лятно			
5. Кепе	1	2	памучно
6. Блуза работна	1	1	памучна
7. Къс панталон или пола-панталон	1	1	памучна
II. Обувни принадлежности			
8. Обувки цели зимни	1	1 1/2	юфтени
9. Обувки летни	1	1	гумени
10. Подметки с капаци	1	1	гьон
III. Бельо			
9. Ризи или комбинезони	2	1	памучни
10. Гащи или кюлоти	2	1	памучни
11. Чорапи мъжки или дамски	2	1	памучни
12. Кърпи за лице	1	1	хавлиен плат

По тази таблица горно и долно облекло се дава на всички малолетни затворници и въдворени. На работници в работилниците на външни обекти се дава и преработено облекло от бракувано милиционерско или войнишко, както и полуизносено след премахване на отличителните знаци.

Докладите на началника на лагера дават следните сведения за облеклото.[1543] Към юли 1950 г. всички въдворени (1467 души) са снабдени с лятно облекло. Октомври 1950 г.: зимното облекло не е достатъчно, има

[1543] ЦДА, ф. 335, оп. 4с, а.е. 2; оп. 5с, а.е. 5, 6, 7, 8; оп. 6с, а.е. 6, 8, 10; оп. 17с, а.е. 18.

голяма нужда от панталони, които въпреки изкърпването са недостатъчни и са нужни поне 600 броя, „за да може поне отчасти да подсигурим работата през зимата“. През ноември 1950 г. все така липсват 600 бр. панталони. Мнозинството от лагеристите разполагат със собствени постелочни принадлежности, а за останалите се шият от бракувани шинели и куртки, като са необходими към 200 бр. През януари 1951 г. Китов докладва на отдел „Затвори и ТВО“, че „с облеклото са зле“, панталоните са изпокъсани, не държат кръпки, изпратени са недостатъчно от тях, а шинелите и куртките са в добро състояние. На всеки лагерист са осигурени по 2 одеяла и сламеник. През февруари 1951 г. положението е същото, в склада има милиционерско облекло, което за да се раздаде, трябва да се пребоядиса, за да бъдат отличавани лагеристите, но няма средства; правени били неуспешни опити за боядисване с кори и корени от дървета. През април 1951 г. зеленото милиционерско облекло все още не е боядисано в черно поради липса на пари за боя. През май 1951 г. е раздадено лятно облекло на три четвърти от въдворените; за останалите няма поради увеличаването на броя им и им е раздадено зимно. През юни 1951 г. има големи трудности с обличането на големия брой нови лагеристи; някои са със зимни облекла, а други са с изпокъсано лятно, което не е предадено за отпадъци, тъй като няма одобрен протокол за бракуване; дадено е само по едно одеяло, а за част от лагеристите няма и по едно. През юли 1951 г. едни от лагеристите са облечени е лятно късо облекло, други с лятно дълго, трети със зимно, а четвърти с бракувано, раздадено, за да се посрещнат новодошлите. През август 1951 г. са взети дрехи от „Ниски строежи“ и са изкърпени стари. В края на същия месец пом.-министър Ангел Цанев докладва, че дрехите не достигат, 150 гърци са без долни дрехи.[1544] През септември 1951 г. времето застудява, а зимно облекло няма; 30% от лагеристите са с лятно късо, а останалите с лятно дълго облекло; Китов иска от отдела 2500 комплекта зимно облекло. През октомври 1951 г. 30% от хората нямат одеяла и сламеници, шинели и куртки, а 70% – панталони; някои са с къси панталони, други – с панталони с един крачол. През ноември 1951 г. 60% от

[1544] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

лагеристите са снабдени с облекло, но 30% все още са с лятно облекло или с изпокъсано зимно – „по-право от брака – брак“. През декември 1951 г. куртки и шинели са раздадени, но все така има нужда от панталони. Към февруари 1952 г. продължава да стои проблемът с панталоните. Тъй като няма снабдяване, от отдел „Затвори и ТВО“ в края на 1951 г. са наредили да се шият панталони от шинели, но в лагера има две шевни машини, от които едната е негодна, а другата не може да шие дебел плат. Към началото на март 1952 г. съгласно Разпореждане № 2903 на МС Снабдително отделение е получило от военното министерство стари дрехи, от които за ТВО „Белене“ са определени 2000 войнишки шинела, 1800 войнишки зимни куртки, 4000 войнишки зимни кепета.[1545] В края на март 1952 г. всички лагеристи имат одеяла, сламеници и шинели, но „по-зле стои въпроса с панталоните“; двете шевни машини, изпратени от „Ножарево“, са без части и от тях се комплектува една, шият се панталони от шинели, но машината не може да задоволи нуждите, още повече че шивалнята поправя дрехите и на надзирателите и охраната. В края на май 1952 г. Китов докладва, че въпросът с облеклото остава един от най-болните; лагерът не разполага с достатъчно летни панталони, летни куртки и сламеници, особено след идването на затворниците; затворниците са с цивилни панталони, а половината от въдворените са крайно окъсани. През юни 1952 г. все така няма достатъчно панталони за затворници и въдворени. През август 1952 г. администрацията отново настоява за части за шевни машини, за да се шият зимни панталони от шинели. През септември на I и II обект са организирани работилници за изкърпване на облеклото и на цървулите. На 20 март 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ докладва пред Колегиума на МВР, че наличното долно и горно облекло в затворите и ТВО „Белене“ е недостатъчно, много износено, старо и изпокъсано, като „особено окаяно“ е положението в общежитията „Белене“, „Димитрово“ и „Димитровград“, където се работи тежък физически труд. Голям процент от затворниците носят собствено облекло, а затворническото се раздава „по предимство на бедните и работящите“. В същото състояние

[1545] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 3.

е и *постелочният материал.*[1546] През август и септември 1953 г. се освобождават големи групи въдворени и затворници, но пристигат нови затворници и облекло продължава да липсва; администрацията се принуждава през август да разреши на затворниците да носят собствени дрехи. Лагерът не разполага с лятно облекло и се раздава зимно облекло, „което е по-скъпо и по-бързо се износва“. Шият се панталони от шинели, но липсват конци за шевните машини. Долно бельо се дава само на крайно нуждаещи се. В края на септември 1953 г. домакинството разполага със следното облекло, като графата „необходимо“ е при база 3000 души:

	налице	годно	необходимо
кепета зимни	3957	1500	1500
шинели	4929	3000	-
зимни куртки	8175	3000	-
зимни панталони	3654	500	2 500
летни куртки	2422	1000	2 000
летни панталони	1893	1000	2 000
цървули гумени	11 423	5000	5 000
одеяла	6747	3500	2 500
сламеници	3520	2800	200
сухарни торби	1199	200	2 800
канчета за храна	5041	3000	-

През октомври 1953 г. пристигат много затворници без облекло и цървули. В началото на ноември началникът на общежитието Ханджийски нарежда да се раздаде всичкото налично затворническо облекло и гумени цървули и ръководителите на обекти да разрешават на затворниците да ползват лично облекло, ако не са снабдени от общежитието, а с писмо от 6 ноември 1953 г. иска от управлението облекло и 5000 гумени цървули. Положението с облеклото към средата на ноември 1953 г. е докладвано от ст. лейт. Христо Симеонов, инспектор при управление „Затвори и ТВО“, който прави проверка в затворническото общежитие по заповед на началника на

[1546] АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 65.

управлението от 16 ноември 1953 г.: *„С облекло и гумени цървули също затворниците и въдворените не са добре. Наличните такива в складовете, които са съвсем малко количество, ако се раздадат, пак не ще задоволят нуждите им. Има от няколко години на склад гумени цървули, нови, обаче с малки номера (40 номер) и почти не могат да се използуват, защото трябва да ги носят на бос крак, а като ги обуят с вълнени чорапи и тарлъци не им стават. С големи номера нови гумени цървули няма и тия, които носят, са разпокъсани и много от затворниците стъпват на бос крак. Облеклото – горното е крайно недостатъчно. Особено панталони липсват. Като се има предвид, че напоследък в Белене се преведоха доста криминални затворници за работа в стопанството и животновъдството и това, че повечето от тях са от трудов елемент, се констатира, че много от тях са изпокъсани или много тънко облечени. Като се има предвид и това, че край реката става едно постоянно течение и е много студено особено сутрин, то много от последните са се простудили и изпоразболели.“*[1547] След проверка през ноември 1953 г. лекарят на Софийския затвор докладва, че на I обект част от затворниците ходят с крайно изпокъсани дрехи и обувки. Много от тях спят без завивки, защото нямат свои, а домакинството не разполага с такива. Д-р Илиев настоява I обект да бъде снабден с обувки и дрехи, тъй като на този обект затворниците са подложени на най-лоши външни метеорологически влияния – студ, вятър, влага.[1548]

Цивилното облекло се взема при въдворяването, опакова се в пакети, върху които се надписват имената, и се предава на надзирателите.[1549] Съхранява се в складове за цивилно облекло – землянки и бараки. Там то е изложено на влагата и молците и след няколко години в лагера освободените получават дрипи.[1550] Администрацията обаче

[1547] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

[1548] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[1549] Тодор Хаджиниколов описва това така. При пристигането в щаба на концлагера новите лагеристи са остригани. След това от камион им хвърлят денкове със стари униформи – миризливи и гнусни на пипане, започва борба за всяка вещ. После от камиона хвърлят амбалажна хартия за опаковане на цивилните дрехи и пакетите се надписват.

[1550] От дрехите си – балтон, мека шапка, обуща, кожухче и панталон, предадени на 12 декември 1948 г., Петър Байчев получава през ноември 1953 г. само проядени от молци панталони. Говорело се, че домакинът на

докладва, че то се съхранява добре и за него се води точна отчетност. Пристигналите от ТВО „Димитрово“ през първата половина на 1950 г. групи лагеристи са изпратени на каналите, а след това на острова. Техните цивилни дрехи пристигат едва в началото на 1951 г. като „безстопанствен багаж“ – разопакован и без етикети. Китов докладва, че в първите месеци на 1951 г. всяка седмица 50-100 души са изпращани в склада, за да разпознават дрехите си, но в крайна сметка това е прекратено като безполезно. Освен това липсват амбалажна хартия и канап за съхраняването на личния багаж. В доклада за май 1951 г. Китов отново съобщава, че за да се сложи ред с цивилното облекло съгласно инструкцията на отдел „Затвори и ТВО“, за магазинер е назначен въдворен белогвардеец, но липсват амбалажна хартия и складови разписки.

Лагерното облекло и цървулите се раздават във вещевия склад на лагера и не могат да се избират по качество и размер. При постъпването лагеристът получава брич, куртка, шинел, цървули, кепе и одеяло.[1551] Когато са изпращани в делегация, на въдворените и затворниците са давани нови дрехи (Т. Хаджиниколов). Не се позволява лагеристите да имат ботуши, туристически обувки и каквито и да е внесени отвън обувки. Според Стефан Бочев в първите месеци на ТВО „Белене“ се позволявало внасянето на цървули от свинска или телешка кожа, но във влагата и калта на острова те се оказали крайно неподходящи; гумените цървули били два вида – произведени от каучуковите заводи „Зебра“ – Курило, и от „Чавдар“ – Световрачене. Лагеристите предпочитали тези от „Чавдар“, които били по-меки и по-издръжливи, докато другите били по-корави и широки, тъпи отпред. Малцина избрани получавали цървули в добро състояние, огромната част били стари и скъсани и трябвало да бъдат завързани за краката и овързани с върви или тел, за да не паднат отпраните подметки. През зимата кракът се увивал в парцали, върху които се навличали по няколко чорапа.

лагера продавал облекло в селото.

[1551] По спомени на въдворена април-септември 1953 г. жените получават два чаршафа и едно вълнено одеяло. (The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

Краката бързо се мокрели, но при движение се запарвали.

„Окъсаните им дрехи не можеха да се опишат, защото бяха комбинация от различни униформи: полицейски, затворнически, трудовашки, германски“ – пише Тодор Хаджиниколов (към лятото на 1951 г.). Дрехите са толкова износени, че много от хората ги кърпят с части от войнишкото одеяло и запазват само половината от него, за да го издадат. Според Бойчо Огнянов към 1950 г. дрехите са полицейски униформи и само кепетата са от раиран арестантски плат. През лятото лагеристите са голи до кръста и с къси панталони, а комарите „хапят като комунисти“. Не им позволяват да носят дълги панталони, които макар и с кръпки, трябва да се пазят за зимата.

Окаяният вид на лагеристите прави силно впечатление на пристигащите на острова затворници. Недялко Гешев, пристигнал от Коларовградския затвор в края на май 1952 г., пише: *„Старите лагеристи представляваха ужасна гледка – имаха вид на каторжници, с изпокъсани дрехи, висящи на дрипи войнишки куртки, пробити от шрапнели летни рубашки, панталони с откъснати крачоли. Изобщо всичко бракувано от войската и милицията идваше в склада за лагера в Белене.“* Описание на облеклото на лагериста към 1952-1953 г. дава д-р Найден Найденов: напълно износени милиционерски панталони и куртка от толкова изгнил плат, че не може да задържи десетките кръпки и те се развяват при ходене; скъсани гумени цървули, завързани с върви за краката; скъсан милиционерски шинел; главата и ушите са завити с голяма чалма от плат, чийто цвят не се познава; през двете рамена са преметнати завързани на връв три консервни кутии – за вода, за чорба и за ходене по нужда по време на строеви поход. П. К. Чинков, пристигнал от Шуменския затвор на I обект на 5 август 1953 г., при вида на лагеристите, които излизат от една барака – парцаливи, мършави, някои сакати, подпиращи се на тояги хора във войнишко облекло, си спомня за израза „пленник от Трикери“, станал нарицателно от приличащите на скелети, полуголи български войници, завърнали се след Балканските войни от гръцки плен на остров Трикери.

1956-1959

Според Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г. „на *въдворените лица се дават по възможност безплатно облекло, обувки и друго вещево доволствие. Въдворените имат право да ползуват и получават с разрешение на началника на ТВО своето лично горно и долно облекло и обувки“.*

Според Иван Делийски пристигащите в лагера в края на 1956 г. са облечени в остатъци от всички видове след Освобождението военни и полицейски униформи – износени и кърпени, парцаливи.[1552] Колю Кондов разказва, че отначало лагеристите били с цивилните си дрехи и нямали завивки, а през март 1957 г. им раздали стари военни дрехи.

Към 27 януари 1958 г., когато в концлагера има 1168 въдворени, а се очакват още около 2000 души в предстоящата Хулиганска акция, ТВО „Белене“ разполага с 3200 шинела, 2300 зимни куртки, 1200 зимни панталони и достатъчно количество долно бельо. Недостатъчен е броят на войнишките канчета, от които има само 200 бр., зимните кепета – 120 бр., одеяла – 340 бр., сламеници – 700 бр., гумени цървули – 800 бр. малки номера, сухарни торби – 700 бр. Ръководството на поделението предлага да му се изпратят: войнишки канчета – 1500 бр., зимни кепета – 1600 бр., одеяла – 2000 бр., зимни панталони – 500 бр., сламеници – 1000 бр., сухарни торби – 1000 бр., гумени цървули големи номера – 1000 бр.[1553]

1964-1977

Като формално изселени, въдворените не би трябвало да носят лагерни униформи и нямат право на безплатно облекло. Въпреки това по спомени на Джемал Пентов, въдворен на I обект през 1972 г., били им раздадени военни дрехи, на които трябвало да откъснат нашивките.

1984-1987

[1552] **Българският** ГУЛАГ..., с. 100.

[1553] **Докладна-записка** на зам.-началника на отд. ВИ ст. лейт. Делчо Чакъров до Мирчо Спасов за възможностите и готовността на лагера да приеме нови въдворени. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

Мехмед Тюркер разказва, че при пристигането на арестуваните през декември 1984 г. и януари 1985 г. са им раздадени по една дочена куртка, панталон и риза, пружините на леглата са покрити не с дюшеци, а с парчета от стари одеяла.[1554] По-късно въдворените през лятото на 1985 г. са с цивилните си дрехи на обекта, а за работа получават работни дрехи. Димитър Пенчев пише: „Когато ме взеха от лозето, бях със сандалети, панталон и риза с ръкав. Тук лагеристите ми дадоха всичко."

[1554] **Тюркер,** Мехмед. Остров Белене...

ЖИЛИЩНИ И САНИТАРНО-ХИГИЕННИ УСЛОВИЯ

1949-1953

Правилникът за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите от 1946 г. гласи: *„Чл. 19. След медицински преглед, баня, изпарване, въдвореният се настанява на определеното му място в едно от помещенията, което той не може да промени без разрешение.* [...] Чл. 22. *„В помещенията за спане, за хранене, за културно-просветни занимания, както и в цялото общежитие трябва да се спазва от въдворените пълен ред и чистота. За реда и чистотата в спалното помещение отговаря на първо място назначеният дневален, който следи за спазването им и долага за всяко нарушение. [...] Чл. 8.* [...]5 *общежитията се организира за нуждите на въдворените: лечебно обслужване с аптека, бръснарница, обущарска и шивашка работилница, баня и пералня, елементарно дезинфекционно помещение за предпазване от овъшляване и други. В помещенията на общежитията се изисква най-строго спазване на абсолютна чистота и лична хигиена.“* Съгласно правилниците от 1951 г. и 1952 г.: *„Най-хигиеничните и приветливи килии се дават на затворниците по предимствата на категоризацията. Удрниците* (в правилника от 1952 г. – *първенците), отличниците, рационализаторите и тия с добро поведение се ползуват с предимство пред останалите затворници от категорията и разряда, в който принадлежат.“*

Първите лагерни жилищни помещения са землянките. Те са вкопани в терена, с нисък покрив от леса, настлана със слънчогледови стъбла, слама, папур или папрат. Д-р Кантарев пише, че първите землянки на II обект били за 6 души. Лагеристите сами ги проектирали и едни от землянките имали една по-плитко изкопана площ за спане с по-дълбоко изкопан проход до нея, а в други „леглата“ били две с проход между тях. В пръстта над главите някои лагеристи изкопавали малки ниши за вещите и кандилата си. Над землянките изграждали скеле и го покривали с чимове. Отворът на землянката бил затворен само със стара риза. Според други спомени първите землянки са за

20 души. По-късно землянките са за 70 души. Според Трифон Силяновски, настанен през октомври 1949 г. в землянка за 70 души, тя е квадратен изкоп, покрит с леса и листа.[1555] На рисунките на Петър Байчев от тези първи землянки се вижда само започващ от земята двускатен сламен покрив, малко по-висок от вратата на челната тясна страна. Според доклад на ЦРУ размерите са 12 х 5 м и в една са настанявани над 100 души, като за всеки остават 40 см от нара.[1556] Димитър Куманов, който в средата на 1953 г. е настанен в такава землянка на I обект, я описва така: вкопана в терена, централният коридор е 1,5 м под нивото на терена и е широк 1,5 м, от двете му страни има по-високи площи с широчина 2 м, върху които перпендикулярно на коридора са „леглата" – парче леса от върбови пръчки. Може да се стои прав само в централния коридор – покривът е съвсем нисък и прихлупен над главите, от леса, измазана с кал, с дупки, през които се вижда небето. Ветровете проникват безпрепятствено и заедно със земната влага правят от землянките царство на пневмонията и плеврита. Най-големият ужас за лагеристите са дъждовете, които размиват замазката на покрива и върху хората тече дъжд от рядка кал, която унищожава вещите им.[1557]

След землянките се изграждат и бараки плетарки. Лагеристите ги описват като сламени колиби и овчарници. Те се строят с „подръчни материали", тъй като гвоздеите, скобите, керемидите, стъклата, циментът,варта, телта, туткалът са дефицитен материал. Основната конструкция е от върбови греди, набити около 1 м в земята и височина 2 м над терена. Гредите се захващат с дървени клинове вместо железни скоби и се завързват с усукани тънки върбови клонки. Стените са от върбови колове през 20 см до 1 м с диаметър 10-15 см. Между коловете се преплитат върбови пръчки, плетът се измазва с кал само отвън и понеже почвата е песъчлива, след изсъхване се образуват големи

[1555] **Българският ГУЛАГ..., с. 111.**

[1556] **Belene** Concentration Camp, 9 June 1955. CIA-RDP80-00810A007000810003-5. General CIA Records, [онлайн]. [прегледан 21.01.2017]. www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA- RDP80-00810A007000810003-5.pdf.

[1557] Димитър Куманов пише, че черджето му е най-ценното нещо, гаранцията, че ще преживее, физическата нишка, която го свързва с живота, и когато завали, го скрива под себе си. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 158.)

дупки. Подът е отъпкана земя, която в лошо време се превръща в дълбока кал. В средата на бараката има коридор с широчина 1,5 м или по-тесен. От двете страни са наровете.[1558] Според инж. Г. Н. Василев долният нар е на 50 см над земята, горният – 70 см над долния. Личният багаж в сандъци или куфари се държи под наровете. Наровете са от леса и са застлани със сламеници. Тъй като сламениците не достигат, лесите често са покрити с шинел или домашна черга или лагеристите се групират по двама, за да подложат едно от одеялата. Заради пренаселването мястото на един лагерист е от 40 до 60 см от нара, спи се на една страна, като всички се обръщат едновременно, и когато някой стане през нощта, трудно може да се върне на мястото си. Понякога хора са настанявани и на земята между наровете и дори под тях.

През октомври 1950 г. Китов докладва, че помещенията на въдворените са потегнати, обаче липсват покриви и има нужда от 20 000 цигли за препокриване на бараките на I и II обект. Петър Байчев пише, че към ноември 1950 г. на I обект слънчогледовите стъбла на покривите били покрити с цигли – подобрение след първата зима. Подпокривното пространство не е затворено и не изолира от студа през зимата и горещината през лятото. Според докладите на Китов през май 1951 г. са направени тавани на половината бараки на II обект, а по останалите се работи, а през юни бараките на обекта са измазани отвътре. Вратите първоначално са от леса с накована асфалтова хартия, а по-късно от дъски. На вратата и в задната част на бараката има малки прозорци с дървени решетки без стъкла. През тях навява сняг през зимата, а през лятото влизат комари, но не са достатъчни за вентилация. За юли 1952 г. Китов докладва, че на старите бараки са поставени отдушници. Въпреки това и Тодор Хаджиниколов, и Петър Байчев пишат, че през август-октомври 1952 г., когато лагеристите са заключени в бараките заради извършените бягства, не може да се диша, хората се струпват при двете малки решетъчни прозорчета, а милиционерите не отговарят на виковете и удрянето по вратата.

[1558] Георги Радев, пристигнал в лагера като затворник през лятото на 1952 г., пише, че е настанен в барака с три реда нарове. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 155.)

Някои от бараките са с кирпичена долма зидария и покрити с цигли. Те са много по-топли и хигиенични от плетарките. Така се строят предимно административните и стопанските сгради, но според Трифон Терзийски към есента на 1950 г. има и няколко такива жилищни сгради на II обект.

Бараките са с различни размери, предназначени за 100, 120, 160, 200, 230, 320 и повече души. В плановете за преустройство на I обект барака с широчина 8,5 м и дължина 22,5 м е предвидена за 160 души, барака 8,5 х 28,5 м – за 200 души, барака 8,5 х 45 м – за 320 души, барака 8,5 х 60 м – за 400 души.[1559] Лагерните спомени са за пренаселване на помещенията, до 500-700 души в по-големите бараки. Според Недялко Гешев на I обект в барака, широка 6 и дълга 40 м, са настанени 500 души. Колю Кондов също пише, че на затворническия I обект са по 400-500 души в барака.

Жилищните помещения са недостатъчни за непрекъснато увеличаващия се брой на лагеристите, с крайно лоши хигиенни условия. През есента на 1949 г. част от лагеристите на I обект са настанени в конюшнята и спят на земята, стените не са измазани и първият ноемврийски сняг ги покрива, едва през зимата са преместени в измазани и отоплени бараки (Трифон Терзийски). Работещите на „Градината“ и в тухларната край селото през 1949-1950 г. са настанени в стари военни палатки, на „Градината“ едва през август 1951 г. са построени с подръчен материал две помещения за 250 човека. В доклада си за юли 1950 г. комендантът Куртев съобщава: *„Помещенията, в които живеят самите въдворени, са нехигиенични и в това направление е необходимо час по-скоро да се одобрят плановете за постройки на жилища на въдворените, за да започнем строежа им.“*[1560] Но към март 1951 г. само на новия V обект са построени нови бараки. От май 1951 г. с увеличаването броя на лагеристите „въпросът с помещенията е доста тежък“, много от въдворените спят в палатки, които според докладите на Китов са доста износени и при дъжд текат. В доклада за юли 1951 г., когато лагеристите нарастват с около 1000 души, Китов съобщава,

---

[1559] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.
[1560] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 18.

че не се строят нови помещения, защото липсват дефицитни материали като гвоздеи и цигли. В края на юли на 1 обект на открито спят 500 човека. В края на август помощник-министър Ангел Цанев е на проверка в лагера: *„За близо 170 души от въдворените няма никаква барака или какъв да е подслон. От 20-25 дни спят и живеят на открито – на една поляна в съседство с обект № 1. Дрехите и покривките им са също на открито.“*[1561] Цанев дава нареждане незабавно да се направят помещения от подръчен материал за живеещите на открито и да се поставят под по-добър контрол. В края на септември 1951 г. на I обект е построена една голяма барака и лагеристите, които все още са на открито и в палатки, са прибрани в нея, а освободените палатки са прехвърлени на II обект, където трябва да бъдат преместени повече въдворени за работата по дигата. В края на ноември заповяданите от пом.-министъра бараки са завършени на I и III обект, на II обект – 90%, а на Щурчето – 50%. Те са с двойни нарове и по-хигиенични от старите, но остават без дограма и стъкла, недоставени от Снабдителна служба при отдел „Затвори и ТВО“. Към 31 декември 1951 г. половината от новите бараки на I обект все още нямат стъкла, а жилищната постройка на Щурчето, в която вече са настанени жените, не е довършена и покрита с цигли. През март 1952 г. са построени нови землянки край I обект за въдворените по криминална линия.

През май 1952 г. на II обект са построени с „подръчни материали“ 10 бараки за преместените от I обект лагеристи. Китов ги нарича в докладите си *землянки.* Според инж. Г. Н. Василев те са широки 6 м, дълги 20 м и са на 1 м една от друга. (Такъв е размерът им и в ситуационния план на администрацията, но с разстояние помежду им 1,5 м.) Конструкцията им е от дървени греди, захванати с дървени клинове; стените са от върбови леси, измазани само от външната страна с кал; покривите са от леса, папур и слама. Помещават по 200 човека. Подът им е наравно или едно стъпало под терена, височината на помещението е 1,80 м. Те са много по-нехигиенични, тъмни

[1561] **Доклад** от Ангел Цанев, пом.-министър на вътрешните работи. До министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

и паянтови от по-старите бараки, които са на юг от тях върху най-високата част на обекта и от които ги дели тясна „улица“. Само след 2-3 години са прогнили и с изпадала на места замазка и инж. Василев ги смята за първите лагерни бараки. В наводнението през 1954 г. две от тях се срутват – без жертви, освен загубата на завивките и личното имущество на обитателите. Цанко Луканов описва тези бараки дълги 15 м, широки 5 м и високи 2 м, с остър двускатен покрив, покрит с клони, папур, конопени стъбла и папрат. По стените зеят дупки, а през покрива се вижда небето. Вратите са скования от груби върбови дъски, нощем се заключват с катинар. Коридорът е широк около 1 м, наровете са на два етажа – първият на 50 см от земята, вторият – около 150 см. Вратите им са от южната страна, от северната страна има улей от дъски, който води навън и служи на затворниците да ходят по малка нужда, когато са заключени. До него има буре, пълно наполовина с вода, за голяма нужда.

С идването на затворниците през май-юни 1952 г. жилищните помещения на I обект отново са недостатъчни. През юли 1952 г. „въпросът с жилищата е разрешен е построяване на нови“. Новите бараки се строят върху насип, но затворниците са настанени в тях едва през октомври и Китов докладва, че „малко са разредени в бараките“. След разрушенията от наводнението в началото на 1953 г. на I обект започва градеж на нови бараки върху дървени пилоти и 3-метров насип, иззидани с тухли и покрити с керемиди. Те са по-големи и по-стабилни от старите бараки. Долните нарове са на 80-90 см от пода, горните – на около 1,5 м. Над горните нарове височината до тавана е 2 м и може да се стои прав върху тях. Коридорът е широк 1,5 м (Тодор Шалев). Въпреки това жилищните условия – особено на 1 обект – остават крайно лоши. В доклада си за октомври 1953 г. кап. Т. Николов съобщава, че поради липса на пирони новите бараки не могат да бъдат завършени[1562], бараката, покрита със слама (най-вероятно това е голямата L-образна барака), е подпряна и при силна буря има опасност да се събори, помещенията са

[1562] Вероятно в някои от тях, без да са довършени, са настанени затворници. Тодор Шалев пише, че през април в една такава барака с дължина 100 м са преместени 400-те затворници от голямата плетена барака – „овчарника“.

недостатъчни и негодни да поберат пристигащите затворници.[1563] Към края на ноември 1953 г. лекарят на Софийския затвор намира, че затворниците на I обект, около 1900 души, живеят в лоши хигиенни и битови условия, за разлика от тези на II, IV и V обект, където битовите условия са сравнително добри: *„На I обект има няколко спални помещения (землянки), които са много влажни, тъмни и студени и не отговарящи на най-елементарните хигиенни изисквания. Освен това гъстотата на затворниците в тях е голяма, което ги прави още по-нехигиенични за живеене. Необходимо е от тези помещения да бъдат изместени всички затворници и да бъдат настанени в нови жилищни помещения, които сега се застрояват на високо и са много по-удобни и хигиенични.“*[1564] След проверка на 2-3 декември 1953 г. лейт. Кирил Гаджев, началник служба към Административното отделение при управление „Затвори и 30“, докладва: *„Жилищните помещения на I обект са крайно нехигиенични и в тях липсват елементарни условия за живеене. Необходимо е Управлението да направи всичко възможно за набавянето на пирони, за да могат да се построят по-добри помещения за настаняване на затворниците. Нека се има предвид, че постройките, които са направени за добитъка, са далеч, далеч по-хигиенични, отколкото тези за затворниците.“*[1565]

Първоначално само в част от бараките има печки. Според Бойчо Огнянов в наскоро направените бараки на I обект през есента на 1949 г. не се разрешава печка поради страх от пожар и през зимата лагеристите спят облечени, като събуват само цървулите. Източник на РСЕ/РС, който бил в ТВО „Белене“ от ноември 1949 г. до 1 май 1950 г., разказва, че в бараката за 150-200 души няма печка.[1566] Същевременно през зимата на 1949 г. групата на Трифон

[1563] Доклад на зам.-началник Тодор Николов за октомври 1953 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6е, а.е. 10.

[1564] **Доклад** за проверка на здравно-хигиенното състояние и битовите условия на 30 Белене, извършена от лекаря на Софийския затвор д-р Димитър Илиев от 20 до 26 ноември 1953 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[1565] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

[1566] **Comments** of a Turkish Ethnic on Zlatograd Communists, Persecution, Arrest, and Life in Nojarovo and Belene Prison Camps.. 18 July 1953. HU OSA 300-1-2-36824; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

Терзийски била преместена от неотоплената конюшня в бараки със зидани печки. Петър Байчев също пише, че през декември 1949 г. II обект е с нови бараки, в които има печки. Според докладите на Китов едва през декември 1951 г. започва иззиждане на отоплителни печки във всички бараки. Печките са разположени в празно пространство между наровете в средата на бараката, перпендикулярно на една от стените. Те са дълги и ниски (70-80 см широки, 80-90 см високи и 2,5 м дълги), зидани от кирпич и покрити с метален лист. Отпред е отворът, през който се пъхат дълги до 2 м върбови дърва, а отзад, залепен за стената, е коминът, също зидан от кирпич. Върху печката лагеристите претоплят храната си, варят чай от мента и други треви, сушат мокрите си дрехи и цървули. До печката се стига трудно заради струпаните дърва и наплива от хора. Към 1953-1954 г. някои от печките са чугунени. Според едни спомени няма дърва за огрев и печките не могат да затоплят цялата барака, а според други спомени дърва не липсват. Любомир Банковски пише, че на връщане от работа всеки лагерист носи клон или парче дърво, но често надзирателят на портала им нарежда да оставят дървата в кухнята.

Бараките са тъмни дори през деня. Нощем се осветяват с един служебен фенер. Някои лагеристи успяват да си донесат фенери или си светят със свещи, изпратени от близките, но най-често над наровете са окачени *кечове* – консервни кутии с потопени в газ фитили, и на това осветление вечер хората се кърпят, пишат писма, четат. За февруари 1951 г. Китов докладва, че положението с осветлението на помещенията на въдворените е много лошо, няма снет кредит и през месеца липсват газ, лампи и фенери и въпреки забраната помещенията да се осветяват с газеничета въдворените са принудени да крадат газ или нафта. Китов настоява за агрегат, който ще облекчи живота на лагеристите и охраната и какъвто нееднократно бил искал с доклади и писма.[1567] През април 1951 г. осветлението било осигурено с газ. В доклада за декември

[1567] Петър Байчев пише, че пожарът през ноември 1950 г. вероятно е причинен от късо съединение; след първата зима на газеничета и свещи към онзи момент на I обект вече имало генератор и по една електрическа лампа във всяко помещение. Възможно е генераторът да е бил унищожен при пожара.

1951 г. Китов пише, че помещенията на милиционерите на повечето от обектите не са осветени, за което *е* необходимо да се набавят агрегати (както и радиоапарати, за да следи охраната „развитието на събитията“). През януари 1952 г. е инсталиран генератор за осветлението на II обект и е завършено осветлението на помещенията на въдворените на този обект. В доклад от 9 октомври 1952 г. Таско Тасков, началник Политическо отделение при отдел „Затвори и ТВО“, пише, че пунктовите агрегати са недостатъчни да дадат осветление на обектите, на телената ограда и пр. и се чупят често. По разказа на Ангел Христозов от с. Марково, Пловдивско, към декември 1952 г. на I обект има един електрически стълб на плаца, който е захранван с агрегат и осветява десетина метра околовръст.[1568] Към септември 1953 г. само V обект е електрифициран, осветлението на Щурчето е с газени лампи, а на I и II обект е с динама, задвижвани от парни локомобили, като динамото на I обект е много слабо; заплануваните за двата обекта генератори не са получени.[1569] По спомените на Цанко Луканов през есента на 1953 г. на II обект бил докаран стар генератор, първо била електрифицирана административната сграда, след това било осигурено осветлението около обекта за добра видимост на охраната и накрая светнала някоя и друга крушка в обекта и в бараките; по същото време били инсталирани няколко радиоговорители, а по-късно – радиоточки в бараките. (Както и в ТВО „Перник“, тази лагерна радиоуредба е наричана *ѝнкя.)* А инж. Георги Н. Василев пише, че към ноември 1953 г. в помещенията на II обект няма никакво осветление и само в постройките на болницата, жилищното помещение на култсъветниците и една голяма едноетажна тухлена сграда има няколко съвсем слаби електрически лампи. Електрифицирането на острова, което е трябвало да бъде завършено до края на 1949 г., е направено едва след закриването на ТВО.[1570]

[1568] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

[1569] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

[1570] С ПМС № 1 Протокол № 50 от 27 април 1949 г. Министерството на електрификацията и мелиорациите е задължено до края на 1949 г. да електрифицира остров Персин. С писмо от 20 август 1949 г. отговорният секретар на МВР Йордан Стефанов напомня това на министъра на електрификацията и мелиорациите. На 21 октомври 1949 г. предприятието „Енергохидропроект“ изпраща отговор, че електрифицирането не може да стане до края на 1949 г. поради трудността да се поставят стълбове през

Водоизточниците първоначално са щерни и кладенци в двора на обектите и край работните обекти, но тъй като водата им е с пясък, лагеристите предпочитат да пият от каците с вода от Дунав, карана с двуколки за нуждите на кухнята или носена от водарите на работните обекти.[1571] На работния обект лагеристи водари носят с баки вода от Дунав, като на човек се полага един черпак от 250 г. преди обяд и един след обяд (Атанас Москов). След бягството през април 1952 г. е забранено лагеристите да си носят вода на работните обекти с бутилки, манерки и котелки, за да не бъдат използвани като поплавъци при бягство през реката. През юли 1950 г. на I обект е поставена помпа. В началото на ноември 1950 г. Китов съобщава, че на I обект са необходими още две помпи, а на II обект – три, за да се задоволят нуждите на въдворените и на кухните. През ноември 1950 г., когато повечето въдворени са преместени на II обект, единственият кладенец там става крайно недостатъчен, но до края на 1951 г. обектът се водоснабдява от кладенец с чекрък, разположен близо до банята. Въпреки че през юни 1951 г. жилищните и хигиенните условия на V обект са най-добри, там липсва вода за пиене, миене и готвене. Едва през август 1951 г. на всички обекти, без II обект, са поставени ръчни помпи. През септември 1951 г. кладенците пресъхват поради сушата и II обект остава без вода. Това продължава и през октомври, постоянният кладенец на II обект не може да задоволява нуждите, а изкопаните временни кладенци се срутват и се копаят нови. Отпуснат е кредит за помпи, но администрацията не може да намери 60 м 3/4-цолови тръби. През декември 1951 г. на I обект се поставя още една ръчна помпа. През януари 1952 г. и I, и II обект вече

ръкава на Дунав и е необходимо да се достави от странство специален кабел. (ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 34.) През юли 1952 г. строежът на електропровода все още не е започнал, доставени са железно-решетъчните стълбове, но няма указания как да бъдат вдигнати и монтирани, не са доставени нужните части, не е определено къде ще бъде поставен трафопостът – извън дигата или между дигата и Дунав, управление „Затвори и ТВО“ трябва да изпрати компетентен специалист, който да ръководи строежа на електропровода, защото инж. Пунджев, който ръководел строежите, е вече освободен. (ЦДА, ф. 335, оп. 5с, а.е. 7.)

[1571] **Доклад** от Ангел Цанев, пом.-министър на вътрешните работи. До министъра на вътрешните работи. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2175.

имат по 2 помпи, а на Щурчето е „в процес“ поставянето на помпа. С пристигането на затворниците водата на I обект отново е недостатъчна и към октомври 1952 г. са необходими 3 помпи и 45 м тръби от 1 1/4 цола. Според докладите за ноември и декември 1952 г. нуждите на затворниците и въдворените от вода за пиене, миене и пране не са задоволени, не са доставени нужните помпи и тръби. Към средата на септември 1953 г. всички обекти имат ръчни помпи, но 1 и II обект имат нужда от още една. При проверката си в края на ноември 1953 г. лекарят на Софийския затвор констатира, че помпите на I и II обект не са достатъчни за задоволяване на нуждите от вода за пиене, готвене и други домакински нужди, не са циментирани и водата се отвежда от открити канали, в които се застоява и в които затворниците ходят по малка нужда, просмуква се обратно в почвата и замърсява питейната вода. Клозетите са открити, изкопани направо в земята, без да са циментирани, срутени са на места, препълнени и крайно замърсени. Клоачните води се просмукват през песъчливите пластове в подпочвената вода на помпите и това може да бъде източник на епидемия. Лекарят препоръчва на всеки 3 месеца проби от водата да се изпращат за бактериологично изследване.[1572]

Помпите често се развалят. Те са извън района на бараките и достъпът до тях е разрешен само сутрин преди работа, вечер след работа и в почивния ден. Лагеристите се редят на дълги опашки, за да напълнят канчето си с вода, но не всички успяват. По време на летните суши е разрешено само да се пие, но не и да се налива вода за миене и пране. Тогава лагеристите пълнят устата си с вода, за да си измият ръцете. В такива суши им е разрешавано да изровят в обекта ями, в които избива подпочвена вода.

Почивният ден е предназначен за къпане и пране, но обикновено лагеристите нямат такъв или са ангажирани с работа за домакинските нужди на обекта. По спомените на Лиляна Пиринчиева на Щурчето лагеристките носят с кофи от Дунава вода за пиене, миене и пране. Затоплят я в измитите работни колички, като палят огън под тях. През късната пролет на 1952 г. им донасят 3 варела за затопляне на водата, а лагеристките си построяват малка

[1572] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

баня от плет и кал. Според доклад на началника на лагера през януари 1951 г. на II обект са потегнати банята и пералнята, което значително подобрило бита на въдворените, а към края на март 1951 г. съобщава, че банята и пералнята на II обект не могат да задоволят нуждите на целия лагер. На I обект едва през ноември 1952 г. се пригодяват помещения за баня и пералня, дотогава това става на открито. В определените с ПМС № 1011 от 20 април 1950 г. оклади и дажби е включено и полагащото се количество сапун – на хранещите се по Таблица № 19 по 500 г. месечно, а на останалите – по 250 г.

Въпреки недостига на вода и дрехи повечето лагеристи полагат усилия за поддържане на личната хигиена. В докладите си началникът на лагера отбелязва, че тя е в по-лошо състояние при бригадите от чужди поданици, които нямат външна подкрепа. Например според доклада за юни 1951 г. личната хигиена се подобрила, като най-лоша е на бригадата гърци, където „трябва насила да се подобрява“, а според доклада за октомври 1951 г. общата хигиена е задоволителна, но личната не е добра, особено на гърци, югославяни и по-бедни лагеристи, които не получават долно бельо отвън и завъждат въшки. За поддържането на общата хигиена „редовно се изтупват одеялата, ежеседмично се почистват помещенията, ежедневно се поддържа необходимата чистота и се оправят леглата“. Любомир Банковски пише, че в почивния си ден лагеристите се къпят на открито, като през зимата си топлят вода на печките или на огньове. През октомври 1952 г. началникът на Политическото отделение в управление „Затвори и ТВО“ Таско Тасков докладва, че на затворническия I обект няма баня и пералня и хигиената е лоша. Въдворена от април до септември 1953 г. разказва, че спалните помещения на Щурчето са поддържани много чисто.[1573] В края на ноември 1953 г. лекарят на Софийския затвор намира, че на II обект казаните са покрити със зелена покривка, което може да предизвика отравяне и трябва да бъдат незабавно калайдисани. Не се прави ежемесечен лекарски преглед на готвачите и работниците

[1573] The Belene Concentration Camp, 1 April 1955. HU OSA 300-1-2-56818; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

в кухните. Личната хигиена на затворниците е задоволителна, с изключение на I обект, където от прегледани 840 души на 40 са намерени въшки, затворниците са с мръсни тела, големи коси и замърсено бельо. На IV обект – остров Щурчето, има постоянни перачи, които през седмицата изпират всички бригади и личната хигиена на този обект е на високо ниво.[1574]

За бръсненето и подстригването са определяни лагеристи бръснари. През цялата 1951 г. Китов докладва, че бръсненето е нередовно, защото липсват машинки за стригане и бръсначи и настоява пред отдел „Затвори и ТВО“ за доставянето им (в началото на годината – 10 машинки и 20 бръснача, а с нарастването на хората към 1 август – 15 машинки и 30 бръснача). Отделът не успява да ги достави и администрацията взема от лагеристите и от селските бръснари. След масовите въдворявания през лятото на 1951 г. нововъдворените бръснари работят със собствените си бръсначи и машинки. През май 1952 г. с идването на затворниците са образувани бръснарски бригади по обекти. През юли 1952 г. кампанийно всички затворници са остригани. В доклада за февруари 1953 г. Китов отново съобщава, че не са доставени машинки и бръсначи и бръснарите работят с личните си.

В годините 1949-1950 г. обезвъшляването е инцидентно. Стефан Бочев пише, че първата група лагеристи преминава през санитарен вагон в „Богданов дол“, преди да бъде натоварена на вагоните за „Белене“. Лагеристите се събличат и предават дрехите си за изпарване, главата и всички окосмявания се остригват с машинка, минават през баня с топла вода и сапун – единствената баня за целия срок в лагера, остриганите места се намазват с газ за горене. По спомените на Атанас Москов през пролетта на 1950 г. част от работещите на каналите на брега и докараните от „Богданов дол“ лагеристи са обезпаразитени в санитарен влак край селото, преди да бъдат изпратени на II обект. Източник на РСЕ/РС, който бил в ТВО „Белене“ от ноември 1949 г. до 1 май 1950 г., разказва, че лагеристите са заразени с въшки и за обезвъшляване е използван препаратът „дик“.[1575] Стефан Власков пише, че по време на

[1574] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

[1575] **Comments** of a Turkish Ethnic on Zlatograd Communists, Persecution, Arrest,

наводнението и евакуацията през февруари 1950 г. оставените на острова въдворени са нападнати от въшки и след оттеглянето на водите са докарани две парни машини за изваряване на дрехите. Вероятно това са мобилни машини, взети временно, защото до края на февруари 1951 г. Китов докладва, че в лагера липсва парна машина и едва през април 1951 г. II обект е снабден с такава, но от спомените се разбира, че и по-късно на I обект са използвани мобилни машини.[1576] Според докладите с пристигането новодошлите се подлагат на преглед, остригват се и дрехите им се изпарват, но на практика това не се прави винаги, поради което през септември 1951 г. има въшлясване на два обекта. През януари 1952 г. с инсталирането на генератор на II обект е осигурен ток и за обезвъшлителната камера, а същия месец е доставена парна машина за обезвъшляване и на I обект; Китов докладва, че въшливостта е ликвидирана и се обмислят мерки като задължително пране, миене, стригане, седмични прегледи. През 1952 г. докладите са, че няма проблем с въшките, освен през февруари при криминалните затворници на V обект, които дошли от затворите с въшки и се вземали мерки за стригане и изпарване с парна машина; през април при тях все още има случаи на въшлясване и са обезвъшлявани насила, с парната машина, доставена на обекта. През ноември 1952 г. началникът Китов докладва, че няма проблеми с въшките, освен при 5-6 души, завърнали се от делегация, но били изпарени те и тези, с които имали контакт.[1577]

При проверка от 4 до 11 юли 1952 г. началникът на отдел

---

and Life in Nojarovo and Belene Prison Camps., 18 July 1953. HU OSA 300-1-2-36824; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1576] Според Бойчо Огнянов в ТВО „Ножарево“ тези машини са наричани „чайници“ – мобилни, превозвани с камион казани с огнища за дърва под тях. Тодор Хаджиниколов пише, че в ТВО „Белене“ малцина били въшливи и приятелите им ги обезвъшлявали насила. Въпреки това една есенна утрин в лагера пристигнал особен камион с огромна цистерна. Обезвъшляването ставало по бригади. Лагеристите събличали дрехите си и се намятали с одеяло, дрехите им се набутвали в един отвор на цистерната, а през друг се изхвърляли на земята, вдигайки облак пара, почти мокри и омачкани до неузнаваемост. Лагеристите бързали да се облекат, борейки се за парцалите си, без да е сигурно, че това са техните дрехи. Облечените изпускали пара като подпалени.

[1577] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

„Затвори и ТВО“ констатира, че стопанската дейност ангажира вниманието на ръководителите и персонала на общежитието и те много малко мислят за режима, политическата работа и уреждането на бита на въдворените и затворниците. Навсякъде в помещенията са гъсто настанени затворници и въдворени, не се използват палатки в горещините. От горещината и гъстотата хората буквално се задушават през нощта, а комарите не им дават спокойствие. Хората са небръснати и неостригани. Работят със собственото си облекло, което в повечето случаи е зимно, нощните поливани например, за да не цапат облеклото си, се събличат голи, а тогава комарите са безжалостни.[1578] Лиляна Пиринчиева нарича комарите „най-жестоките ни инквизитори“. Със скъсани дрехи и къси летни панталони, лагеристите страдат от ухапванията им при дългите вечерни проверки и по време на работа. Според доклада на Китов за май 1952 г. за милиционерите са направени мрежи от тензух, а Лиляна Пиринчиева пише, че милиционерките са с плътни дрехи и шлемове с мрежа. Нощем в бараките лагеристите покриват лицата си с вестник, за да се предпазят от падащите от горния нар и тавана дървеници или увиват главата си с дрехи, за да се пазят от комарите. През юни 1951 г. помещенията на въдворените са пръскани с ДДТ против комари. През май 1952 г. Китов докладва, че в помещенията се появили дървеници, веднага било започнато изпарване и пръскане с ДДТ. През юли 1952 г. също е проведена дезинфекция на спалните помещения срещу дървеници и комари, но и през август 1952 г. все още „не може да манипулира с дървениците на II обект“, донесени с наровете от ТВО „Ножарево“ (според Атанас Москов дървеници са донесени през лятото на 1949 г. с наровете от ТВО „Николаево“). През септември 1953 г. зам.-началникът Тодор Николов докладва за деветмесечието на 1953 г.: *„Особено трудна е при нас борбата с дървениците, тъй като дървените помещения и нари дават условия да се развъждат. Дървениците при нас дойдоха от затворите. За сега продължаваме борбата с тях чрез ДДТ, изпарване, почистване*

[1578] **Доклад** от майор Ангел Кузманов, началник на отдел „Затвори и ТВО“, до началника на управление „Затвори и ТВО“, 17.07.1952 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 5.

и т.н“. На 18 септември 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ Късовски издава поверително окръжно, с което нарежда заради масовата поява на дървеници в ТВО „Белене“, пренесени с превеждането на затворници от един затвор в друг, началниците на затвори в страната да направят най-щателна проверка на помещенията и да предприемат решителна борба, включително с ДДТ, както и да извършват проверка и изпарване на дрехите на затворниците преди приемането им.[1579] В края на ноември 1953 г. лекарят на Софийския затвор констатира, че във всички помещения на обектите поради дървената им конструкция има дървеници, които в топлите сезони са безброй и правят спането невъзможно. За обезпаразитяването на общежитието е необходимо да се доставят 100 кг ДДТ и 2 т петрол.[1580]

Лагеристите са хапани и от плъхове, които нощем влизат през дупки в основите на стените в търсене на храна. В наказателната барака нощем лагеристите спят на смени, за да се пазят. Случва се лагеристи да се събудят върху кълбо от водни змии на нара, а в подземния карцер не са рядкост ухапванията от тях.

Калта е една от най-характерните за острова теготи. През есента и зимата и след пролетните наводнения дворовете на лагерните обекти потъват в кал, омесена от краката на хилядите лагеристи, толкова дълбока, че прелива в цървулите. Въдворените поставят дървени трупи и въпреки това придвижването до помпите и отходните места е силно затруднено. Островните пътища, нивите и брегът също представляват труднопроходима кал, през която не могат да преминат превозни средства и затова пренасянето на товари става на ръце. В предложение до министъра от 28 януари 1953 г. за допълнително възнаграждение от 10% върху пълната месечна заплата на служителите в ТВО „Белене“ като отдалечен и особено важен район се казва: *„Терена, върху който носят службата служителите, особено през есенния, зимния и пролетния сезон е много кален, а на места силно наводнен от проникващата подпочвена вода. При този терен кожените ботуши се износват по-рано от определения срок за износване. Освен това същите*

[1579] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 2; а.е. 8.
[1580] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

пропускат вода, което е причина за изстиване на служителите, заболяване от ревматизъм и др."[1581].

1956-1959

Със Заповед № I-182 от 22 декември 1956 г. за отварянето на ТВО „Белене" зам.-министър Апостол Колчев заповядва ТВО да се устрои в сградата на II обект за мъжете и в сградите на остров Щурчето – за жените. ТВО трябва да се обзаведе с домакински, станен и постелочен инвентар за около 2000 души от домакинския, станен и постелочен инвентар на затворническото общежитие.[1582] Въпреки че на 25-27 декември комисията по подготовката на лагера установява, че постройката на Щурчето е пред срутване и не е подходяща за обитаване, в продължение на няколко месеца в нея живеят въдворените жени, след което са преместени в оборите на II обект.

През 1956-1959 г. лагеристите продължават да обитават старите бараки на II обект. В спомените си Христо Цачев пише, че те са плетени от пръти и измазани с кал, покривът е със стари турски керемиди, на много места продънен и сутрин върху хората има сняг. Наровете са на два етажа, също плетени и покрити с папур. През лятото не може да се спи от дървеници и комари. В помещението са около 170 човека. Има зидана печка, покрита с дебела ламарина, но тя не може да затопли помещението заради пропадналия на места покрив, през който се вижда небето. В края на периода на II обект са построени две двуетажни железобетонни сгради, които до разтурването на лагера не са използвани като жилищни помещения.

Въдворените през февруари и март 1958 г. *хулигани* са в обори на II обект. Според зам.-началника на отд. ВИ Делчо Чакъров те са ремонтирани, обзаведени с нарове и електрифицирани.[1583] Борис Тодоров от Кресна разказва, че той е заедно с 500 души в обор, от който не е изнесен животинският тор и в който духа отвсякъде, наровете са от

[1581] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 1, а.е. 1993.

[1582] В: *Десталинизацията...*

[1583] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

върбова леса, покрита с папур, на лагерист се падат 30 см от нара.[1584] В края на април мъжете *хулигани* са преместени в затворническите сгради на I обект, където условията не са подобри.

Към ноември 1956 г. са електрифицирани I, III и V обект, а на II обект има генератор за оградденията, радиоуредбата и помещенията. В бараките осветлението се изключва след лягане. Комисията по организирането на ТВО предлага II обект също да бъде електрифициран, като за целта трябва да бъдат разрешени лимитни средства, а ако това е невъзможно, управление „Снабдително" да търси възможности за набавянето на един дизелов мотор 52 к.с. и съответното гориво.[1585]

Според Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в ТВО от 1957 г.: *„След приемането на въдвореното лице, същото се изпраща в карантинното помещение, където се подлага на медицински преглед с оглед за евентуално изолиране на болните и тяхното лечение. [...] Въдворените, които се подозират в полово извращение, както и заразно болните се изолират в отделни помещения".* Според чл. 47, т. „б" едно от задълженията на дежурния старши надзирател е да следи за навременното и редовно почистване на помещенията, битовото устройване и хигиената на въдворените, а според т. „з" – да се грижи за общата и личната хигиена на въдворените, като осигури един път в месеца баня и медицински преглед.

В доклад от 23 май 1957 г. за резултата от проверката на медицинската служба на под. 0789 кап. д-р Боянов препоръчва да се създаде мрежа от санитарни отговорници по чети, които да следят за личната хигиена и хигиената в помещенията, ръководени от един или двама хигиенисти за цялото общежитие, които да се грижат и за чистотата в кухнята, банята, пералнята и водоизточниците.[1586] Според докладна записка на зам.-министър Мирчо Спасов от 21 август 1957 г.: *„Битовите условия на въдворените са задоволителни. [...] Редовно се изпира бельото им,*

[1584] **Българският** ГУЛАГ..., с. 184.
[1585] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 148.
[1586] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 14.

подсигурява се баня."[1587] Тези сведения буквално повтарят доклада на инспектора по политическата част от началото на юни 1957 г., в който е казано, че това се отнася и за жените и че забелязаните паразити своевременно се изпарват.[1588]

В края на януари 1958 г. в подготовка за въдворяването на *хулиганите* ръководството на концлагера иска за новия обект 4 бр. водоноски, една водна помпа 2,5 цола с 18 м тръби, 12 бр. бракувани варели и листове ламарина за направа на отоплителни печки, 300 $м^2$ стъкла, 50 бр. газени лампи, 30 бр. ветроупорни фенери.[1589] На 25 февруари 1958 г. началникът Тричков докладва на Мирчо Спасов за обстановката в концлагера след пристигането на по-голямата част от хулиганите. *„Полагаха се и се полагат грижи за общата и лична хигиена и здравеопазване, като за целта се проверяваха* [от] *медицинските органи. [...] Организирано им е и осигурено редовно къпане. Взети са всички мерки за очистването им от паразити и заразни болести."*[1590]

Според Борис Тодоров в *хулиганския* лагер край II обект има една помпа. По време на наводнението през април 1958 г. клозетът и помпата са залети, водата е замърсена и лагеристите боледуват от петнист тиф, холера и дизентерия.[1591] Георги Минк, въдворен с *хулиганските групи* през февруари 1958 г., разказва, че храненето става на открито и канчетата се пълнят от вятъра с пясък.[1592]

[1587] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 1, оп. 2, а.е. 287.
[1588] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. I.а.е. 1528.
[1589] **Докладна-записка** на зам.-началника на отд. ВИ ст. лейт. Делчо Чакъров до Мирчо Спасов за възможностите и готовността на лагера да приеме нови въдворени, 27 януари 1958 г. – В: *ДС* административни, принудителни и наказателни мерки...
[1590] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 145.
[1591] **Българският** ГУЛАГ..., с. 184.
[1592] Пак там, с. 172-174.

1964-1977

Няма сведения за битовите условия през 60-те години, с изключение на разказа на А. Б., въдворен по време на Световния младежки фестивал през 1968 г., според когото около 200 души са настанени в изоставената сграда на застава „Акация“, с дрипави дюшеци и голи нарове, без храна и медицинска помощ. След няколко месеца на острова въдворените са мръсни, окъсани и подивели.[1593]

Според докладите на ОУ МВР – Плевен и проверяващи от центъра към октомври 1973 г. въдворените са в една от железобетонните сгради на II обект – слънчева и хигиенична, извършени са необходимите ремонти и са създадени добри жилищни и битови условия. Окръжният народен съвет – Плевен е отпуснал 12 500 лв. за ремонт, закупуване на кревати, дюшеци, одеяла и необходимите постелочни принадлежности. Предстои да се постави дюшеме в спалното помещение на българите мюсюлмани и в клубното помещение. Закупени са телевизор и радиоапарат за клуба.[1594] Към януари 1974 г. също се съобщава, че помещенията са масивни и слънчеви, обзаведени с всичко необходимо със средства от ОНС. Хигиената в тях обаче е лоша, не се почистват редовно. Някои от стаите са с циментов под, няма шкафчета за лични вещи. Едва сега се строи баня.[1595] През втората половина на 1974 г. били решени редица въпроси по битовите условия, били закупени телевизор, радиоапарат, гардероби, нощни шкафчета и др., поставени пердета на прозорците.[1596] През 1975 г. Окръжен народен съвет – Плевен отпуснал 15 000 лв. за подобряване на битовите условия, за живеене, хранене и пр.[1597]

[1593] Пак там, с. 385-388.

[1594] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1595] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция, 30 януари 1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

[1596] **Справка** за приложението на чл. 14 от УНМ през II-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. От зам.-началник на ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1597] **Справка** за осъществяване на административния надзор над изселените лица и приложението на мярка по чл. 14 от УНМ през I-вото шестмесечие на

1984-1987

Със Заповед № I-5 на министъра на вътрешните работи от 22 януари 1985 г. с „оказването на конкретна помощ по битовото и трудовото устройване“ на въдворените е натоварен началникът на ОУ МВР – Плевен, а със Заповед № I-64 от 9 април 1985 г. битовото им устройване се възлага на отдел „Затвори“ – МВР.

През декември 1984 г. въдворените турци са настанени в складови помещения на затворнически сгради на I обект. Наровете в тези импровизирани килии са от дъски, на два етажа, без постелки. Помещенията са неотоплени, мръсни и с много плъхове. Прозорците са боядисани с бяла боя. Заради пренаселването и ниските температури около 20 февруари 1985 г. въдворените са преместени в освободени затворнически килии в същата сграда, но аварирал котел отново ги оставя без отопление. Наровете са на три етажа. В килията е поставена кофа за физиологичните нужди и една туба с 10 л вода, извеждането до клозета е сутрин за 5 минути. По различни сведения в килия са от 8 до 13 души. На II обект лагеристите са настанени в двата блока на обекта, като според някои спомени се налага въдворените да изчистят помещенията от птичи тор.

На въдворените в края на 1984 г. и началото на 1985 г. е разрешено да се изкъпят, избръснат и да сменят долните и горните си дрехи едва в края на март 1985 г. На II обект тоалетните и чешмите не били достатъчни и двама лагеристи получили разрешение да направят на двора 16 тоалетни и една чешма.[1598]

1975 г. в Плевенски окръг, 2.07.1975 I. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1598] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 77-86.

МЕДИЦИНСКА ПОМОЩ

1949-1953

Съгласно чл. 8 от Правилник за устройството на ТВО и вътрешния ред в същите от 1946 г. в *„общежитията се организира за нуждите на въдворените: лечебно обслужване с аптека“,* а според чл. 19 въдворените се приемат в лагера след медицински преглед.

В средата на ноември 1946 г. началникът на служба ТВО Тодор Миленков докладва, че във всички общежития са организирани амбулатории, обслужвани от лекари и фелдшери.[1599] Въпреки първоначалните намерения не са създадени специални лагерни подразделения за болни и инвалидизирани въдворени по подобие на ГУЛАГ. През 1947 или 1948 г. в Главиница е организирана болница за въдворените в ТВО „Ножарево“, но тежките случаи са изпращани в болницата в Русе.

В ТВО „Белене“ медицинското обслужване е импровизирано, с „подръчни средства“, и само най-тежките случаи са изпращани в болницата в Свищов с разрешение на отдел „Затвори и ТВО“. Съгласно Окръжно на отдел „Затвори и ТВО“ № 3-1815 от 22.04.1949 г. за изпращане на политически затворници за лекуване в болница се иска разрешение от отдела, а за лекуване в друг град за всички затворници се иска разрешение от МВР.[1600] Следват данни за намиращите се в болница лагеристи от ТВО „Белене“

[1599] **Доклад** за устройството на трудово възпитателните общежития и състоянието на фонд „Трудово възпитателни общежития“ към 15.XI.1946 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 315.

Лиляна Пиринчиева, въдворена в края на 1947 г. и като аптекарка натоварена да се грижи за болните и хигиената в лагера „Босна“, пише, че до този момент в женския лагер не било имало никакво медицинско обслужване, а най-тежките случи били изпращани в болницата за въдворени в Главиница. Тя писала на съпруга си да ѝ изпрати необходимите лекарства и книгата „Домашен лекар“. Болните от венерически болести лагеристки не били отделени от останалите. В общежитието имало краста, с която тя се справила с мазило от сяра и гасена вар. За обезвъшляване пригодила буре и варел за изпарване на дрехите, но въшките били ликвидирани едва след като лекарката от болницата в Главиница издействала бригада за обезвъшляване от Тутракан.

[1600] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 5.

към някои дати според докладите на началника на лагера:

към дата		общ брой	в болница
1950 г.	31.7	1490	10
	31.1	1129	10
	31.11	1067	8
1951 г.	31.1	987	2
	28.2	992	3
	30.4	998	1
	31.5	1226	3
	31.6	1750	2
	31.7	2579	2
	31.8	2939	4
	31.9	2923	1
	31.1	3007	1
	30.11	3098	3
	30.12	3225	3
1952 г.	30.11	2145	12
1953 г.	31.3	2236	8
	31.5	2106	12
	10.7	2085	12
	31.8	508	3

През първия лагерен период сред политическите лагеристи има много лекари и от тях ръководството на ТВО „Белене“ определя лагерните лекари. Те разполагат със символичен набор от лекарства от първа необходимост и почти никакви инструменти, а тежко болните се оставят в лагерните бараки. За октомври 1950 г. Китов докладва, че болните се обслужват от лекаря на общежитието, но за ноември 1950 г., както и за януари 1951 г. – че обслужването е от трима лекари, като от втория доклад става ясно, че лазаретът е един за целия лагер. Лагерните спомени за годините 1949-1951 г. говорят за лекари и на трите основни обекта. Според Бойчо Огнянов през 1949 г. на I обект е построена „здравна служба“ – землянка до бараката на милицията, 1 м над земята, иззидана отвътре с тухли, покрита с клони и чимове. Според докладите на началника на лагера в края на 1950 г. на II обект е построено помещение за лазарет. То е измазано, боядисано и обзаведено през януари 1951 г. В края на февруари 1951 г. Китов докладва: *„На Втори обект е подобрено състоянието на лазарета, където при по-добра обстановка са поставени на амбулаторно лечение най-тежко болните.“*

През април 1951 г. се въвеждат амбулаторни книги и книги за преглед. През юни 1951 г. и на останалите обекти са уредени амбулатории за спешна и първична помощ с аптечка с лекарства от първа необходимост и всеки обект се обслужва от лекар. През февруари 1952 г., когато на V обект лагеристите са заменени с неполитически затворници, началникът на лагера иска указания от отдел „Затвори и ТВО“ дали да изпраща периодично лекар лагерист с охрана, или ще се изпратят лекар и зъболекар затворници.[1601] На 17 юли 1952 г. началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Кузманов докладва на началника на управление „Затвори и ТВО“, че всички лекари са затворници и лагеристи и в общежитието няма нито едно служебно санитарно лице; наложително е час по-скоро организирането на специална болница на острова, която да обслужва както персонала, така и „много увеличения брой на затворниците и въдворените“, тъй като „островът представлява едно голямо селище“.[1602] През октомври 1952 г. в нова тухлена постройка на II обект е открита лагерна болница. В края на месеца началникът Китов докладва, че болницата е „отпочнала работа, обаче не в пълния смисъл, тъй като немаме лекари от всички специалности“. В доклада си за февруари 1953 г. Китов съобщава, че е започнала да работи болницата на II обект, където са събрани болните затворници и въдворени, „обаче липсват елементарните условия за правилното ѝ функциониране: недостатъчно по количество и видове медикаменти, инструментариум за леки операции и др.“[1603]. Д-р Никола Грозев разказва, че след наводнението през януари 1953 г. му разрешили да направи болница – по-голямо помещение, с една голяма стая за вътрешно болни с единични нарове със сламени тюфлеци и чаршафи и хирургическо отделение с малка операционна. Първата операция в тази операционна била на бай Саким Ризов от Дъскотна с перфорация на остър апендицит. Упойката д-р Грозев сам сварил от новокаин, оперирал с направено от един от железарите ножче, а за шев използвал изкривени игли. Операционната маса била направена по негово

[1601] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.
[1602] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 5.
[1603] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

нареждане в дърводелната.[1604] В доклада за деветмесечието на 1953 г. зам.-началникът Николов докладва, че през годината се е открила болница на II обект с 40 легла и макар и „неизисквано помещение", тя върши работа и в нея не могат да се лекуват „само по-сложни заболявания". На останалите обекти има амбулатории за леки заболявания с лекари или фелдшери. Болницата и амбулаториите имат почти всички лекарства, но „остра нужда се чувствува от лекари и особено от зъболекари". Налага се лагерът да има щатен лекар, който да се грижи както за затворниците, така и за персонала.[1605]

Според проверката на здравно-хигиенното състояние и битовите условия на затворническото общежитие „Белене", извършена от лекаря на Софийския затвор д-р Илиев от 20 до 26 ноември 1953 г., общежитието се обслужва от 5 лекари затворници – един на I обект и четирима в болницата на II обект, и от един фелдшер на V обект.

„Медицинското обслужване на I обект, където има 1 900 затворници, е незадоволително. Амбулаторията и болничната стая за лежащо болни се помещават в тесни, тъмни и разкъртени стаи, които не отговарят и на най-малките медицински изисквания. Амбулаторията е една опушена стаичка, на която подът не е постелен нито с дъски, нито с тухли. При измитане се вдига голям прах. Няма подходящ шкаф за медикаментите, няма и превързочна масичка, където да могат да се правят най-елементарни превръзки. Липсват и най-необходими медикаменти и инструментариум, които са нужни при амбулаторното лечение. Определянето на заболяванията и даване на медицинска помощ на затворниците при това състояние на лечебницата е много затруднено и недостатъчно. Необходимо е да се направят редица подобрения, като лечебницата преди всичко трябва да бъде преместена в друго по-подходящо помещение, каквато възможност има и след това да се подобри обзавеждането, като в амбулаторията се направи шкаф от подръчни материали и се подредят и етикират всички лекарства.

За добра отчетност и водене на болните да се снабди домакинството на общежитието – амбулаторията с

[1604] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...
[1605] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

амбулаторна и приходо-разходна книга, каквито понастоящем липсват почти на всички обекти с изключение на 5-ти обект, където има такава книга.

В Болницата на 2-ри обект леглата за лежащо болните са недостатъчно в сравнение с броя на затворниците. Има нужда да бъдат разкрити поне още 15 легла във вътрешното отделение, което сега разполага с 15 легла. Това може да стане, като бъдат пристроени като продължение на сегашното помещение още 2 стаи за вътрешно болни и 2 стаи за изолация на заразно болни и болни от туберкулоза. Леглата в хирургическото отделение са достътъчни да покрият нуждата за опериране болните затворници. В болницата работят в настоящия момент 4 души лекари. Двама от тях са специалисти лекари вътрешни болести и двама специалисти хирурзи. Прегледите на болните се водят правилно, обаче и тук отчетността е нередовна поради липса на болнични книги и отчетни документи. Във всички болнични стаи кревати и болнични шкафчета има, но болните затворници лежат в своите дрехи на леглата. Крайно необходимо е да се доставят за лежащо болните в болницата постелочно бельо (чаршафи) и пижами, тъй като при това положение не може да бъде спазвана нужната хигиена, а това до голяма степен затруднява лечението. Необходимо е всички стаи на болничното помещение да бъдат измазани, като на 1,20м височина се направи цокъл с блажна боя или циментова замазка. В предверието на операционната да се направи подходяща мивка за измиване на лекарите при опериране. Необходимо е да бъде спазвана по-добре таблицата за диетичното хранене и на нуждаещите се болни затворници да бъде навреме осигурявана диетична храна. Болницата трябва в непродължително време да бъде снабдена от домакинството на общежитието с необходимия канцеларски инвентар и всички отчетни книжа – болничен дневник, амбулаторни книги, приходо-разходни книги, болнични и температурни листа. Всички отчетни листа да бъдат надлежно заверявани от ръководителя на обекта. При сегашното състояние на обекта лекарите и болногледаческия персонал се справят добре с работата си и са достатъчни за медицинското обслужване на болницата при общежитието.

На 5-ти обект медицинската амбулатория се завежда от медицински фелдшер затворник. Същият е много добре медицински подготвен и се справя с медицинската работа на обекта. Амбулаторията се помещава в хигиенично и удобно помещение. Чиста и добре подредена. Медикаментите са подредени в амбулаторния шкаф и се съхраняват правилно. При проверката се оказаха в наличност доста медикаменти, които не би можало да бъдат използувани от медицинския фелдшер на обекта. За тия медикаменти дадох указание на ръководителя на обекта да бъдат пренесени на 1-ви обект, където има много по-голяма нужда от тия медикаменти и лекаря на 1-ви обект ще може да ги използува за лечението на лежащоболните.“[1606]

Д-р Илиев препоръчва болните затворници, поставянето на диагноза на които се нуждае от рентгеново и лабораторно изследване, да бъдат изпращани в болницата в Свищов и с резултата от изследването да бъдат предлагани в управление „Затвори“ за превеждане на лечение в други затвори. В операционната стая на болницата на II обект да се поставят двойни прозорци, подът да се циментира, а стените и таванът да бъдат боядисани с блажна боя. На I обект лечебницата да бъде преместена в новостроящо се помещение, предвидено за складове, като бъдат отделени 4 стаи – амбулатория, стая за лежащо болни, изолационна и зъболекарски кабинет. Храната за болните затворници да се приготвя отделно от общата и съгласно предписанието на лекаря. Управлението на болницата през 1954 г. да снабди обектите с необходимите медикаменти и инструменти.

Според лагерните спомени и някои доклади на началника лекари на обекти в първия период са:

д-р Ради Генов – на 1 обект през лятото на 1949 г. (А.

[1606] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

Москов);

д-р Христо Кунчев – на I обект към октомври-ноември 1949 г. (Петър Байчев); на 1 обект към юли 1950 г. (А. Москов); според Т. Хаджиниколов към май 1951 г. лекар на I обект е студент по медицина от Видин, активен доносник, а преди него е д-р Кунчев;

д-р Никола Бъров – на 111 обект „Каналите" към април 1950 г. (източник на РСЕ/РС[1607]); на „Градината" към юли 1950 г. (А. Москов);

д-р Тодор Семерджиев – на II обект към февруари-юни 1951 г. (изложение за състоянието на полк. Д. Младенов и рапорт за смъртта му[1608]); август 1951 г. (доклад на Китов);

д-р Иван Балев – в лазарета на II обект към пролетта и есента на 1952 г. (А. Москов); II обект към юни-юли 1952 г. и към края на 1952 г., отстранен и изпратен в карцера за 28 дни към февруари 1953 г. след наводнението, сменен от д-р Хашнов (Хр. Колев); на II обект към края на декември 1952 г. (Славейко Павлов);

д-р Емил Краев – в лазарета на II обект през 1952 г. заедно с д-р Балев, двамата едновременно отстранени (А. Москов);

д-р Никола Грозев – на I обект през 1952 г. и началото на 1953 г.; на II обект в първата половина на 1954 г.;

д-р Георги Хашнов от Бургас – в лазарета на II обект в началото на 1953 г. (Хр. Колев, Т. Томов); началник на болницата на II обект към февруари 1953 г. (П. Байчев);

д-р Брайков от Плевен – в болницата на II обект към юни-юли 1953 г. (Д. Знеполски);

д-р Петър Дертлиев – в болницата на II обект към есента на 1953 г. (Д. Баталов), завеждащ амбулаторията на I обект към септември-октомври 1953 г. (Димитър Тодоров);

д-р Георги Табаков – началник на болницата на II обект в края на 1953 и началото на 1954 г. (д-р Н. Найденов, Г. Константинов);

д-р Маринов – в болницата на II обект в началото на 1954 г. заедно с д-р Табаков и д-р Грозев (Г. Константинов);

[1607] **Special** Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1608] **Гроански,** Христо. Кажи кога да умра..., с. 244-249.

д-р Драгнев – лекар на 1 обект, 1954 г. (Костадин Събев).

Според Тодор Хаджиниколов към есента на 1951 г. на I обект зъболекар е **д-р Стоилов** от Пловдив. Петър Байчев назовава зъболекарите **Пройнов**[1609]**, Василев и Илиев** от Стара Загора. Според Стефан Бочев зъболекарят е николапетковист от Стара Загора и бивш областен управител в първите месеци след 9.09.1944 г. В доклада си за февруари 1951 г. Китов съобщава, че „с зъболекарската помощ се задоволяват нуждите на въдворените“. В доклада за май 1951 г.: „Зъболекарското обслужване през изтеклия месец е добро, но тук стои въпроса, че липсват материалите поради отпускане на малки суми за същата цел“. За юни 1951 г.: „Всички обекти се обслужват от един зъболекар, който задоволява нуждите“. За август 1951 г.: „Зъболекарското обслужване е задоволително, тъй като имаме зъболекари и работят с свой инвентар, и от части наш“. През октомври 1951 г. отново се говори за един зъболекар, който е обслужил 240 души. Февруари 1952 г.: „Зъболекарското обслужване е подсигурено“. Март 1952 г.: „Зъболечението на въдворените с наличните инструменти и лекарства се обслужват добре“. Следващите доклади не съобщават нищо за зъболекарската помощ.

Лекарствата се осигуряват от отдел „Затвори и ТВО“ по кредит на бюджета на фонд ТВО. В началото на 1951 г. Китов докладва, че лекарства и медикаменти почти липсват, тъй като няма кредит по държавния бюджет (през бюджетната 1950 г. фонд „Затвори и ТВО“ внася в държавния бюджет сума за издръжката на въдворените и затворниците), а за следващите месеци, че лекарствата от първа необходимост са получени. През януари 1952 г. лагеристите били „добре обслужвани с медикаменти“, а

[1609] Трифон Силяновски също споменава д-р Пройнов (към 1949-1950 г.): „Спомням си доктор Пройнов, зъболекарят, който беше на турската авиация зъболекар и затова го бяха докарали като шпионин. Един ден ме боли зъб, ама вече от два-три дена, ще пукна. Казвай, докторе, викам, какво да го правим. Ами хубаво бе, в София да си, аз знам какво да направя, ами тук, тук какво да те правя? И казва: да го чакаме да преболи. Бе как ще го чакаме да преболее, аз ще подлудея, каил съм на всякакви мъки. Помня го, че взе един пирон дюлгерски, изгори го на огън – нямаше спирт, нямаше нищо. Взема едни дюлгерски клещи – и с един чук пирона – разкърти ми венеца, подкопа го оттука и оттука, без упойка, само ми каза: хвани се за нара и стискай. И с клещите ми изтегли зъба“.

при липсата им в лазарета били изпълнявани рецепти в аптеката на селото, но „напоследък медикаментите значително са намалели“ и тъй като за първото тримесечие на 1952 г. е отпуснат съответен кредит, отдел „Затвори и ТВО“ трябва незабавно да изпрати медикаменти. В края на февруари 1952 г. медикаментите за тримесечието вече са изразходвани, само най-необходимите са налице. През март 1952 г. били получени достатъчно лекарства и медикаменти. През април 1952 г. били подсигурени „най-необходимите лекарства за медицинска помощ и амбулаторно лечение“, което задоволявало „нуждите от първа необходимост“. През май и юни 1952 г. има медикаменти от първа необходимост, а през юли 1952 г. с пристигането на медикаментите от закритото ТВО „Ножарево“ „състоянието на аптечките се значително подобри с нови лекарства“. В края на октомври 1952 г. има медикаменти от първа необходимост, а Китов направил в управление „Затвори и ТВО“ заявка за зъболекарски медикаменти, „които трябва да ни се изпратят в най-скоро време“. В следващите месеци Китов докладва, че лекуването се извършва с наличните медикаменти. От 1953 г. по инструкция снабдяването на всички поделения на МВР с медикаменти и санитарни материали става два пъти в годината – в началото на януари и началото на юли.[1610] Вероятно това е причината снабдяването на концлагера да става вече чрез болницата при СЦЗ – според доклада за юни 1953 г. „на хората е необходимо аптеката при болницата при затвора София да ни изпраща своевременно исканите лекарства“. В доклада за октомври 1953 г. зам.-началникът Тодор Николов съобщава, че поради липса на средства не могат да се набавят най-елементарни лекарства за болницата, като спирт, йод и др.[1611]

На практика лекарите не разполагат с най-необходимото оборудване, медикаменти и консумативи. Александър Наков разказва случай от пролетта на 1950 г. на Беленските канали: „В палатката имаше един болен от рак, който от болки така силно викаше, че всички се будеха. На този човек управата не му даде и едно успокоително

[1610] **ЦДА.** ф. 335, оп. 15с, а.е. 19.
[1611] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 10.

хапче.“ Тодор Хаджиниколов пише, че в амбулаторията на I обект има само йод и аспирин и д-р Балев излекувал болките в крака му с аспирин. Стефан Бочев сам се лекува от дизентерия със сулфамиден прах и пепел от горена топола. Лекарите препоръчват на лагеристите какви лекарства да изискват от своите близки. Според Петър Байчев за лекарства се разрешават извънредни писма и колети. А Любомир Банковски публикува в спомените си съобщение до майка му от 28 март 1953 г., с което зам.-началникът на концлагера кап. Николов съобщава, че колетът ѝ с лекарства за въдворения се връща, „тъй като общежитието разполага с такива лекарства и не се приемат от вън“. Много пъти лекарите купуват нужните спешно лекарства със собствени средства от аптеката в селото или ги издирват сред останалите лагеристи. Подобна е ситуацията с медицинските инструменти. Павел Тончев разказва, че при работа на дигата един от лагеристите получил криза от апендицит и припаднал, д-р Никола Грозев го оперирал върху заледената земя с джобно ножче, „което наточихме на един камък и дезинфекцирахме на запаления от нас огън“, и зашил раната с обикновена игла и конец от риза, изварен в канче за храна.[1612] По-късно д-р Грозев поръчал на един от железарите изработването на скалпел по собствен чертеж. Според Т. Хаджиниколов единствените инструменти на зъболекаря са два вида клещи и една кофа с вода. Стефан Бочев пише, че стаята на зъболекаря е с размер 3 х 2 м, единственият инструмент, с който разполага, са клещи, а кабинетът е оборудван с импровизиран дървен зъболекарски стол.

Лекарите извършват и кръвопреливане при полеви условия. Докато бил в лечебницата с тежки огнестрелни рани, Димитър Тодоров бил помолен от д-р Грозев да даде кръв за земеделския лидер Иван Костов, който получил кръвоизлив на язвата, тъй като имал същата кръвна група. Тодоров се съгласил и д-р Табаков източвал кръвта, а д-р Грозев преливал на Костов.[1613]

Лагеристите разполагат с един час вечер в личното време между вечерята и вечерната проверка, за да се явят при

[1612] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 139.
[1613] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

лагерния лекар за преглед и амбулаторно лечение. На сутрешната проверка лекарят на обекта докладва имената на болните. Решението дали да бъдат освободени от работа, оставени на по-лека работа в обекта, или приети за стационарно лечение се взема от заместник-началника на лагера или началника на обекта. Политиката на лагерната администрация е болните да се третират като симуланти и да бъдат освобождавани от работа и приемани за лечение само в тежко състояние. Лагеристите и затворниците са убедени, че така администрацията цели смъртта на политическите противници. Един от случаите, предизвикали най-голям отзвук в лагера през този период, е смъртта на Цвети Иванов.[1614] Но случаи на подобно третиране разказват почти всички спомени от ТВО „Белене“.[1615] В „Кажи кога да умра“ Христо Троански

[1614] Много лагерни спомени разказват за смъртта на социалдемократа Цвети Иванов, който при работа на понтона се наранява на ръждив пирон и умира мъчително от тетанус в болницата в Свищов през юли 1950 г. Румен Пенков, който откарва Цвети Иванов на I обект и го подкрепя в палатката на лагерния лекар Христо Кунчев, бивш водач на Българската националсоциалистическа работническа партия, разказва, че Цвети Иванов вече имал силни болки, кракът му кървял и бил превързан с парцали. Цвети Иванов учтиво настоял за инжекция против тетанус, но Кунчев отказал и не му дал никаква помощ. (**Българският** ГУЛАГ..., с. 121.) Атанас Московнарича това „предумишлено убийство“ и предава разказа на д-р Динко Гочев, който с още двама лекари лагеристи поискал обяснение от Христо Кунчев, а той отговорил: „Началството иска такива да мрат!“. Д-р Гочев разказал това, „за да се знае от повече хора, да се търси един ден сметка“.

[1615] Петър Байчев описва смъртта на Александър Гиргинов. Двамата с ген. Иван Вълков са третирани особено жестоко, изпратени от наказателната бригада в карцер за 57 дни и върнати в наказателната бригада. Там двамата старци били принудени от надзирателя Дочо да носят голяма тарга с тухли, тъй като не изкарвали нормата. Вечерта Гиргинов получил слаб удар, едното му око се затворило, а страдал и от гръдна жаба. По-късно вечерта положението му се влошило, повикали надзирателя, но той не отключил и не позволил да бъде отнесен в болницата, като наредил да му правят изкуствено дишане. На сутринта дошъл лекарят, известен социалист (вероятно д-р Дертлиев), прегледал го и наредил да бъде отнесен в болницата, но към 10 часа на 1 ноември 1953 г. Гиргинов починал. Стефан Богданов пише, че Иван Влайков, бивш началник на ДС преди 1944 г., умрял в лагера, без да получи помощ, защото по време на следствието отказал да наклевети отговорни комунисти. Д-р Найденов получава измръзване в карцера, в който прекарва от 22 декември 1953 г. до 7 януари 1954 г. След освобождаването си с разложени от гангрена крака е извлечен на плаца, за да бъде изпратен на работа и там припада. Д-р Грозев го приема в болницата, но един от началниците на обекта, Найден Мишев, нарежда да бъде върнат в общата барака. Д-р Грозев отказва да изпълни заповедта, но Мишев нарежда на двама криминални да отнесат д-р Найденов на носилка. В продължение на месец болният с 40 градуса температура е принуден от началника на обекта Петър Гогов да изминава 5 км

публикува няколко характерни документа. На 16.02.1951 г. полк. Димитър Младенов прави писмено изложение до управителя Китов, че от 5-6 месеца боледува с температура, а от десетина дни е тежко болен на легло с инфлуенца, с температура 40 градуса, крайно изтощен, не може да става от леглото и моли управителя да разреши по-бързо изпращане в болница. Към изложението е приложена бележка на д-р Тодор Семерджиев, лекар на II обект, с която той потвърждава, че полк. Младенов от няколко месеца постоянно слабее, често боледува от инфлуенца, има миокардит и препоръчва болнично, а не лазаретно лечение. На 18.04.1951 г. полк. Младенов отново прави изложение до управителя, че преди два месеца е простинал на обекта, заболял от пневмония, която поразила сърцето и се усложнила с плеврит със сраствалия, а се явило и подуване на аортата. Отново моли за разпореждане да бъде изпратен в болница. На 19 април д-р Семерджиев дава сведение, че полк. Младенов „има плеврит, миокардит и тумор на средностенията и се нуждае колкото се може по-скоро време от рентгеново облъчване, иначе рискува да се увеличи тумора и притисне аортата и други важни кръвоносни и нервни органи“. На 24

до работния обект, подкрепян от двама души или служейки си с две тояги, като непрекъснато пада и припада от болки. Накрая е забелязан от „някакъв големец от МВР“ и е изпратен в болницата, където д-р Грозев ампутира ходилата му. (Според свидетелските показания на д-р Грозев пред съда по делото, което д-р Найденов завежда срещу началника на затвора Ханджийски, Петър Гогов и Найден Мишев, заповедта за повторното приемане на д-р Найденов в болницата е издадена от Ханджийски.) Георги Константинов разказва, че в началото на 1954 г. заболява от воден плеврит, има 41 градуса температура, носен е на носилка до работния обект, но лагерният лекар д-р Табаков отказва да го лекува. Д-р Петър Дертлиев, който по това време е отстранен от болницата, диагностицира заболяването и пред д-р Табаков изтегля вода от дробовете на Константинов. Д-р Табаков признава, че администрацията не разрешава Константинов да бъде лекуван. Д-р Дертлиев го съветва да напише протокол е обективното състояние на болния и прогноза в случай че не се приложи болнично лечение и да поиска резолюциите на лагерните началници, за да поемат те отговорността. Д-р Табаков следва съвета и Константинов е приет в болницата, но е преждевременно изписан по нареждане на оперативния работник от ДС за II обект ст. лейт. Борис Митев. (**Константинов.** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том I..., с. 320-327.) Тодор Шалев пише, че в началото на 1954 г. с тежката работа на дигата и намалените дажби за неизпълнена норма все повече затворници заболяват, но често опашката от чакащи за преглед е разгонвана с камшик или тояга от старши надзирателя Йонко: „Тук няма доктор Хашнов, тука е доктор Йонко! Аз ще ви излекувам на дигата!“.

април болният е отнесен на носилка в лагерния лазарет, а на 20 юни 1951 г. умира. Д-р Семерджиев пише рапорт до началника Китов: *„Донасям до знанието Ви, че въдворения́т Димитър Марков Младенов, 57 год., в продължение на около 4 м. боледува от пневмония, сух плеврит с 2 подкожни абсцеса с величина около кокоше яйце. На 24.IV.51 г. Димитър Младенов бе приет на лечение в лазарета. Пневмонията почва да мигрира от крило на крило в белия дроб. Последното усложнение доведе до гнойна пневмония, която изтощи крайно организма му и доведе до смърт, отбелязана в 15:30 часа на 20. VI. 1951 г.“*[1616]

Лекарите са освобождавани от длъжност и са изпращани на обща работа, ако полагат твърде големи грижи за болните.[1617] Въпреки това много от лагерните лекари на своя отговорност приемат за лечение, оставят болните по-дълго в лазарета, за да възстановят силите си или за да ги спасят от преследване.[1618]

Месечните доклади на началника на лагера съдържат следната информация за заболяванията, прегледите и лечението на въдворените. Юли 1950 г.: *„Здравословното състояние на въдворените е добро, като изключим на първи обект многото старци и тежко болни, за което сме Ви*

[1616] **Троански,** Христо. Кажи кога да умра..., с. 244-249.

[1617] Според източник на РСЕ/РС началникът на създадения през април 1950 г. III обект на каналите на Никополско-Беленската напоително-отводнителна система кап. Андреев не позволявал никой да бъде освобождаван от работа и веднъж нанесъл побой на 60-годишния лагерен лекар д-р Никола Бъров и го изпратил на обща работа, когато видял, че опашка от 60 души го чака за преглед. (Special Prisoner Camp Belene No. 3 Founded, 18 August 1951. HU OSA 300-1-2-4753; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest) В доклада си за август 1951 г. Китов съобщава, че лекарят на II обект д-р Семерджиев е изпратен на обща работа и заменен с друг лекар, защото бил много внимателен към лидерите на опозицията, анархистите и други, когато отивали на преглед в амбулаторията, а на членовете на културно-просветния комитет не оказвал своевременно медицинска помощ. Христо Колев пише, че един ден Китов се развикал като бесен срещу д-р Иван Балев: „Ние сме ги докарали тук да ги угробваме, а той ги изважда от гробовете им“, и наредил лекарят да бъде изпратен в карцера.

[1618] Костадин Събев раказва, че заради постоянните побои затворник започнал да симулира силни болки в корема. Лекарят на I обект д-р Драгнев наредил да откарат болния в болницата на II обект и д-р Грозев оперирал апендикса на затворника, за да не бъде разкрита симулацията.

отправили рапорт с искание, същите да бъдат освободени.“ Октомври 1950 г.: здравословното състояние е добро, като се изключат старците и недъгавите, една част от лагеристите над 50 години страдат от сърце, задух, язви и др., но според Китов те са дошли в лагера с тези хронически болести и нови заболявания има много малко – инфлуенца, простуда, наранявания. Ноември 1950 г.: лекувани и обслужени средно 20% от въдворените или общо през месеца 600 души (към 30 ноември в лагера налице са 1067 души), болни с почивка – 224 души, в болница изпратен един, най-голям брой са заболяванията от разстройства и наранявания, инфлуенца – 153 души, наранявания – 105, циреи – 29, ревматизъм – 14, плеврит – 16, сърдечни заболявания – 18, разни леки (кашлица, набиване и др.) – 86, превръзки – 250, стомашни разстройства – 28. Януари 1951 г.: белодробни заболявания – 42 души, сърдечни – 220, стомашни – 150, нервни – 90, наранявания – 202, циреи – 60, очни и УНГ – 112, ревматизъм – 37, заразни болести – 14, кожни – 4, инфлуенца – 188, паразитни – 31, разни други – 384, лекуване на зъби – 114, направени пломби – 29, изваждане на зъби – 4, симуланти – 36. Февруари 1951 г.: белодробни заболявания – 48 души, сърдечни – 53, стомашни – 150, нервни – 106, наранявания – 32, очни и УНГ – 14, ревматични – 129, инфлуенца – 129, сух плеврит – 12, воден плеврит – 4, циреи – 25, язва – 38, паразитни – 30. Април 1951 г.: белодробни – 102, сърдечни – 30, стомашни – 95, нервни – 50, очни и УНГ – 62, ревматични – 88, болни зъби – 13, кожни – 16, инфлуенца – 61, отравяне – 8, други заболявания – 16. Май 1951 г.: 2123 прегледа, в което число са ежедневните прегледи на някои болни; заразни болести и епидемии няма. Юни 1951 г.: епидемии и заразни болести не е имало. Юли 1951 г.: здравословното състояние на въдворените е по-добро в сравнение с другите месеци, прегледани 400 души, лекувани от невралгия 57 души, простуда – 121, ушна кал – 28, болка на венците – 32, кръвотечение – 10, екзема – 12, главоболие – 140, леки наранявания – 104, други – 68. Август 1951 г.: извършени прегледи и лекувания на общо 1590 души: заболявания – 468 души, прегледани и лекувани в амбулаторията 1122 души с белодробни, сърдечни, кожни, нервни, заразни,

стомашни и други болести и разни наранявания. Септември 1951 г.: обслужени около 1100 души от различни по-леки болести и лекувани 16 души със заразни болести и 73 тежко болни: *„Новозаболяли нямаме, въобще всички болни си идват такива от вън.“* Октомври 1951 г.: обслужени 839 души, от които с почивка са били 196 души, зъболекарят е обслужил 240 души: *„Нови заболявания през месеца нямаме. Всички болести са си носили от вън.“* Ноември 1951 г.: числото на болните се увеличило, което „се дължи не на това, че се разболяват в общежитието, а на това че си идват от вън болни“. В следващите месеци докладите не дават справка за заболяванията и прегледите, здравословното състояние на въдворените се определя като добро и се съобщава, че не са констатирани заболявания, с изключение на хроничните, е „които са дошли от вън такива“. През юни 1952 г. Китов съобщава: *„Има значителен брой както затворници, така и въдворени, които боледуват от хронични болести и постоянно подават молби да бъдат изпратени на болнично лечение, обаче такава възможност нема, тъй като нема къде да ги изпращаме, липсват болнични легла, както в болницата в Свищов, така и в болницата при затвора София“.* Ежемесечно началникът на лагера докладва, че епидемични заболявания няма, в това число и за март 1952 г., когато имало „единични заболявания от грип“, като болните са изолирани от останалите (същия месец умират трима души от тубуркулоза и един от сърдечна болест), както и за април 1952 г., когато има „известни малки заболявания от грип, обаче усложнения нямаше“ (през този месец има 6 починали – трима от бронхопневмония, двама от инсулт и един от възпаление на черния дроб).[1619]

През юли 1951 г. е въведено разделение на болните на леко болни, тежко болни и заразно болни. Заразно болните са изолирани в отделни помещения, но имат контакти с останалите въдворени, „услужват си с продукти и предмети“ и заразата се предава. Лагерната администрация замисля да ги изолира на остров Бързина, но това не може да стане поради липса на охрана и затова

[1619] ЦДА, ф. 335, оп. 4с, а.е. 2; оп. 5с, а.е. 5, 6, 7, 8; оп. 6с, а.е. 6, 8, 10; оп. 17с, а.е. 18.

предлага на отдел „Затвори и ТВО“ тежко болните туберкулозни, „които са без всякаква надежда за оздравяване“, да бъдат преместени в болницата на Софийския затвор, ако не могат да бъдат освободени. През октомври 1951 г. Китов докладва, че 15 човека, които страдат от заразни болести, са изолирани на разстояние и им се оказва медицинска помощ, но трябва да бъдат преместени другаде, където ще има възможност да ги лекуват. Какви са помещенията за изолация на заразно болните, се разбира от лагерните спомени – изоставени землянки или недовършени бараки, птичарници, обори. За ноември 1951 г. Китов докладва, че заразно болните са изолирани в отделна палатка. Към януари 1952 г. заразно болните, предимно туберкулозни, са изолирани в отделно помещение,[1620] а за един болен от сифилис криминален лагерист администрацията предлага на отдел „Затвори и ТВО“ да бъде изпратен другаде поради опасността, която представлява за останалите.[1621] Към март 1953 г. началникът на управление „Затвори и ТВО“ докладва, че общо в затворите и ТВО в страната има около 200 болни от туберкулоза и предлага създаването на обособен затворнически обект, но от доклада на лекаря на СЦЗ става известно, че в края на 1953 г. в концлагера все още има туберкулозно болни.

Не е ясно дали докладваните от Китов случаи на нервни заболявания – 90 през януари 1951 г., 106 през февруари 1951 г. и 50 през април 1951 г., включват и лагеристите с психични заболявания. Според Атанас Москов през 1951 г. лагерното ръководство решило да събере „откачилите“ в една бригада, но и след формирането ѝ психично болни останали в другите бригади. Тодор Хаджиниколов говори за бригада от 50 души „медицински доказани луди“ към лятото на 1951 г., но освен тях имало и временно полудели, докарани от следствието на ДС, при които най-характерен бил страхът от арест. Някои с времето се възстановили,

---

[1620] Според профил на РСЕ/РС през ноември 1951 г. на I обект била построена кирпичена барака за изолацията на туберкулозни лагеристи, като в нея към края на 1951 г. имало 80 болни. (**A Profile** of Bulgarian Forced Labor Camp Belene, 30 May 1953. HU OSA 300-1-2-35021; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.)

[1621] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6.

други били разстреляни от охраната „при опит за бягство“. В много от спомените се разказва за Димо Канев от Старозагорско, млад учител, анархист, психически разстроен в следствието на Държавна сигурност, който в помрачение безпричинно ударил с дърво в главата турчина бай Осман, ранил го тежко и той починал в болницата в Свищов. Христо Колев разказва, че лагеристите били сигнализирали за болестта на Димо Канев, но лагерните началници го смятали за симулант и не позволявали да бъде лекуван. През март 1952 г. Китов съобщава, че от настанените на V обект неполитически затворници „некой от тех се правят на луди“, което било констатирано от проверка на участъковия лекар и бил уведомен инспектор Делчо Чакъров от отдела, а неработоспособните и болните затворници били върнати в затвора.

Поне в един случай през лятото на 1952 г. е въдворена жена в напреднала бременност. С министерска заповед тя е освободена през октомври същата година, за да роди детето си вкъщи.[1622]

1956-1959

Нито Заповед № I-182/22.XII-1956 г. на зам.-министър Апостол Колчев, нито предложението на комисията по организирането на концлагера от 27 декември 1956 г. уреждат организацията на медицинската помощ.

Съгласно чл. 7 на Правилника за реда на изтърпяване на административно наказание в ТВО от 1957 г. при приемането въдворените се изпращат в карантинното помещение и се подлагат на медицински преглед за изолиране и лечение на болните.

Според доклад от май 1957 г. медицинската служба на под. 0789 (ТВО „Белене“) има щатен състав от един лекар и един медицински техник. Те обслужват служителите на МВР и ръководят болницата на въдворените на II обект. Амбулаторията за служителите се помещава в щаба на поделението. Тя е малко и тясно помещение и в нея спи лекарят, оскъдно снабдена е с медико-санитарни материали, стерилността на медицинския инструментариум не е добра. Известно време щатното

[1622] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп.1 , а.е. 36.

място за лекар не е било заето, а към май 1957 г. вече има такъв, по специалност рентгенолог. В болницата на II обект лечението се провежда от въдворени лекари. В болницата има амбулатория, зъболекарски кабинет, който работи отскоро и не разполага със зъболекарски стол, и стая, предназначена за операционна, но неизползваема, защото няма медицински инвентар и хирурзи. Аптеката е сравнително добре снабдена с медикаменти. Болницата може да се справи със средно тежките заболявания, но не и с тежко болните, които се нуждаят от специализирана медицинска помощ, както и с туберкулозните, които трябва да поддържат пневмоторакс. В склад към щаба се съхраняват аптечен шкаф, болничен гардероб, сандъци за бойна готовност, медикаменти и конна санитарна линейка, останали след разформироването на поделението на Вътрешни войски, които трябва да се предадат на болницата на въдворените. Докладът препоръчва да се издирят всички лекари и зъболекари от въдворените и да се изпратят на работа в болницата. Да се ремонтира подът на помещенията и да се снабдят с 15 легла, за да се разпределят болните: една стая – за туберкулозните, една – за инфекциозно болните, останалите – за общи заболявания. Да бъде отпуснат пневмотораксов апарат и лекарят да се обучи да прави пневмоторакс, за да не бъдат изпращани туберкулозните в Свищов. Служебният лекар да използва рентгеновия апарат в с. Белене за въдворените. С обучението на лекаря в пневмоторакс и организирането на операционна трябва да се ограничи изпращането на въдворени на лечение извън концлагера само по жизнени показатели. Да се отпусне от Медицински отдел – МВР допълнително медико-санитарно имущество – зъболекарски стол и др. Да се назначат санитарни отговорници по чети, които да следят за личната хигиена, хигиената в помещенията, кухнята, банята, пералнята и водоизточниците. Докладът препоръчва при изпращане в общежитието да се има предвид здравословното състояние на лицата, особено на тези, които страдат от тежки и неизлечими болести, и на „ненормални“, които подлежат на лечение в неврологични институти.[1623]

[1623] **Доклад** за резултата от проверката на медицинската служба на поделение 0789, 23.05.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1. а.е. 14.

Към момента на проверката, 11 май 1957 г., извън общежитието са изпратени на лечение 4 болни, всички по жизнени показатели: в Свищов – един със счупен крак, един туберкулозен с вода и въздух в белия дроб и една жена с гнойно възпаление на вътрешното ухо в тежко състояние, а в болницата в Плевен – един мъж с инфаркт на белия дроб. По-рано, на 9 април 1957 г., началникът на ТВО „Белене“ е отправил молба до началника на отделение ВИ да се поиска съдействието на Министерството на здравеопазването две стаи в болницата в Свищов да бъдат отделени за въдворените и да бъдат изпратени исканите лекарства за лечение в лагера, тъй като болните се увеличават и се налага да бъдат изпращани в Свищов или Плевен, а окръжното управление в Плевен не може да поеме охраната им поради липса на арестантски отделения.[1624] В доклад от 17 септември 1957 г. началникът Куманов предлага да се разреши изпращането в болница на болните въдворени, които имат нужда от операция.[1625]

Изглежда, че след удвояването на лагеристите в началото на 1958 г. медицинска помощ в лазарета на II обект получават само най-тежките случаи. Въдвореният на 8 февруари 1958 г. Борис Тодоров разказва, че при наводнението през април същата година фекалните води замърсяват питейната вода в *хулиганския лагер,* храната е намалена и има „страшен глад и страшни болести – петнист тиф, холера и дизентерия“. Няма никаква медицинска помощ. Разболял се от дизентерия, той се лекува, като яде сажди от комина.[1626]

На 4 януари 1959 г. окръжният началник на МВР – Плевен Георги Аргиров прави предложение щатната длъжност лекар при под. 0789 – МВР, която е вакантна поради условията на работа и отдалечеността на поделението, а подходящите кандидати, които били поканени да я заемат, са отказали, да бъде прехвърлена по щата на ОУ МВР – Плевен, като лекарят ще обслужва и поделение 0789 – МВР с. Белене, където ще престоява

[1624] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 434.

[1625] **Отчетен** доклад на началника Г. Куманов за агентурно оперативната работа по линия на ДС в лагера за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX.1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1626] **Българският** ГУЛАГ..., с. 184.

минимум 10 дни в месеца.[1627]

В началото на 1959 г. началникът на отделение ВИ – ДС докладва, че въдворените в ТВО „Белене“ се лекуват в лазарета на концлагера и в болниците в Свищов и Плевен, а когато в Плевен и Свищов не разполагат със специалисти или медикаменти, се налага изпращането им в болницата на МВР – София. От създаването на лагера е имало редица случаи, когато тежко болни лагеристи са лекувани там, но сега ръководството на болницата предупредило отд. ВИ, че занапред изпращането на болни за лечение трябва да се регламентира със заповед. Началникът на отд. ВИ смята, че се налага някои тежки случаи по преценка на лекаря на поделението да се приемат на лечение в болницата в София с предварително съгласуване по телефона и предлага на Мирчо Спасов да подпише съответна заповед. Мирчо Спасов поставя резолюция с дата 30 януари 1959 г.: *„Др. Ковачев! Няма нужда чак тука да ги лекуваме в София – такива възможности нямат честните и добри хора от населението, а вие сте се загрижили толкова много за престъпниците. Достатъчно е лекуването им при всички случаи в лазарета на поделението, а в краен случай в Свищов и Плевен. Повече нищо не е нужно и това да се разбере добре.“*[1628]

От лагерните спомени са известни единствено имената на лагерния лекар **д-р Емил Краев,** земеделец, въдворен и през първия период на концлагера, и на зъболекаря **д-р Иван Копчев.**

Към края на май 1957 г. психично болните лагеристи са 14-15 души според ръководството на лагера. *"При новата обстановка някои от тях започнаха да буйстват, да чупят и рушат, като до известна степен дразнени и подстрекавани от останалите под различни форми, което впоследствие наложи изпращането им в психиатричното отделение в Ловеч. Впоследствие след лечение върнати.“*[1629] Към 10 август 1957 г.: *„Големи трудности създават на персонала*

[1627] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф 10, оп. 5, а.е. 530.

[1628] **Докладна** записка относно лекуване на въдворени в болницата на МВР в София. – В: ДС – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1629] **Доклад** от лейт. Георги Атанасов – инспектор по политическата част при под. 0789 с. Белене, Свищовско. До началника на под. 0789 – МВР. Недатиран, около 1.06.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 12, оп. 1, а.е. 1528.

на ТВО душевно болните, които са 14 души.“[1630] Към 1 септември 1957 г. лагерната администрация води 241 от политическите лагеристи като *здрави,* 120 като *болни и негодни за тежка физическа работа,* 4 като луди.[1631] При подготовката за посрещането на *хулиганските групи* през януари 1958 г. ръководството на концлагера предлага: *„Да не се допуска изпращането на нервно-болни въдворени, защото със своето поведение в общежитието въдворяването им се явява неполитично“.*[1632]

Към 10 август 1957 г. в концлагера има 11 души (9 *криминални* и 2 политически) с открити каверни на белодробна туберкулоза.[1633]

Според Правилника за изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г.: *„Бременните жени един месец преди раждането се отделят в отделно помещение, пригодено за родилно отделение. Забранява се държането в ТВО на деца над 6-месечна възраст съгласно чл. 275 от НПК. На майката се дава пълна възможност да влиза във връзка с близките си и урежда въпроса за настаняване на детето. В случай, че въдворената майка няма близки, които биха се погрижили за детето, началникът на ТВО урежда чрез съответния народен съвет настаняването му в детски ясли.“*[1634] Съществуват заповеди за освобождаване на бременни лагеристки. Например със Заповед на министъра №37 от 13 юни 1957 г. на основание писмо от началника на ТВО „Белене“ и медицински свидетелства предсрочно са освободени 8 бременни жени. Предлагането им за освобождаване става по разпореждане на Мирчо Спасов „предвид възможностите в общежитието за отглеждане на бебета“, а предложението е утвърдено от Апостол

[1630] **Справка** относно досегашната работа на ТВО Белене, 21.08.1957 г. От Мирчо Спасов. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

[1631] **Отчетен** доклад на началника Г. Куманов за агентурно оперативната работа по линия на ДС в лагера за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX.1957 година, 17.09.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

[1632] **Докладна** записка относно възможностите и готовността на поделение 0789 – МВР с. Белене, Свищовско за приемане на нови въдворени, София, 27.01.1958 г. – В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...

[1633] **Справка** относно досегашната работа на ТВО Белене, 21.08.1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 2, а.е. 287.

[1634] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 158.

Колчев.[1635] Бременни жени има и между въдворените в Хулиганската акция. На 2 юни 1958 г. началникът на лагера се обръща към началника на отделение ВИ с молба за разпореждане какво да правят с въдворена, която на 31 май е родила момиче в родилния дом на с. Белене, тъй като „на същата не можем да подсигурим условия за правилно отглеждане на детето“. На 12 юни 1958 г. е издадена заповед на министър Георги Цанков, съгласувана с главния прокурор Чобанов, за предсрочното освобождаване на родилката. Но според разказа на Коце Шумков акушерката Живка Лютова-Божкова от Смолян, бивша ремсистка и партизанка, въдворена по време на Унгарската революция, устроила импровизирано родилно отделение, заедно с няколко други лагеристки почистила складова барака, снабдила я с парчета от чаршафи, бельо и няколко дървени корита, а вода вземала от Дунав. Първата родилка родила момче, Наско, с малки дефекти на краката, вероятно поради изнурителния труд, падане или боя с тояги. Второто дете се родило на Гергьовден и било кръстено Гергана. Децата живели около година с майките си в лагера.[1636]

В доклад за проверка в ТВО „Белене“ от 24 ноември 1958 г. зам.-началникът на управление III – ДС съобщава за нанесените побои над земеделския лидер Христо Стоянов, в резултат на които няколко пъти изпадал в безсъзнание, загубил зрението на едното си око и получил изсипване. Към доклада е приложена молба от Христо Стоянов да бъде освободен заради разклатеното му здраве или поне да бъде освободен от работа и да получи възможност да се лекува. Мнението на III управление е, че Христо Стоянов е злостен враг на Народната власт, в молбата си отново проявява демагогия и неискреност по отношение на политическите си позиции и дейност и не трябва да бъде освободен; той вече е поставен на лека работа – в кухнята да бели картофи.[1637]

Полк. Андрей Андреев, който е в ТВО „Белене“ от 20 ноември 1956 г. до 30 април 1959 г., излиза от лагера с тегло 45 кг, с тежка херния, която трябва незабавно да се

[1635] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 434.

[1636] **Българският** ГУЛАГ..., с. 370-372.

[1637] **Докладна** записка относно държането и проявите на въдворените в ТВО – Белене бивши земеделци опозиционери. – В: *ДС* – административни, наказателни и принудителни мерки...

оперира, увредено сърце и рак на панкреаса.[1638]

[1638] **Андреев,** Андрей. Моят живот и моята съдба. София, 2009, с. 257.

1964-1977

За 60-те години липсват сведения.

Към октомври 1973 г. медицинското обслужване на въдворените става в градската болница в Белене. От 72 въдворени по списък един е изпратен в болница.[1639]

Към януари 1974 г. медицинското обслужване се извършва от лекаря при затвора[1640], а при нужда заболелите се изпращат в здравната служба – гр. Белене. От 29 въдворени по линия на НМ не работят двама по здравословни причини.[1641]

Към 31 декември 1974 г. медицинското обслужване е проблематично. *„Въпреки че всички болни са картотекирани в градската болница, в обекта няма кой да се занимава с ежедневните леки заболявания – истинки, кашлица, главоболие и др. И това става причина всеки ден да ги освобождаваме да ходят в болницата.“* Има и болни с тежки и хронични заболявания, „за които в острова е немислимо да се осигури работа“.[1642]

1984-1987

Липсват документи как е била организирана медицинската помощ в този период. Вероятно по-леките случаи са били лекувани от лекаря на затвора, а по-тежките са изпращани в Белене и Плевен.

Повечето от спомените са за липсваща или ненавременна помощ. При откарването му в „Белене“ Исмаил Рубиев от Ябланово бил блъснат от милиционер и си счупил крака. В лагера не получил медицинска помощ, кракът му зараснал накриво и останал сакат.[1643] Със силни болки от остър

[1639] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1640] През 70-те години на I обект има стационар и рентген.

[1641] **Справка** за резултатите от проверката в някои окръжни управления на МВР по изпълнението на Правилника за приложение на чл. 14, буква „а“ от Указа за Народната милиция, 30.01.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 25, оп. 2, а.е. 339.

[1642] **Справка** за приложението на чл. 14 от УНМ през II-то шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг. От зам.-началник на ОУ МВР – Плевен. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1643] Те минаха през Белене – 1..., с. 39-40.

апендицит Али Орманлъ бил оставен от 8 до 11 януари 1986 г. без медицинска помощ, за да бъде принуден да приеме насилствено даденото му име. Накрая бил откаран в болницата в Белене, а два часа по-късно с перфорирал апендикс и перитонит – в окръжната болница в Плевен, където веднага бил опериран. След 12 дни бил върнат в лагера.[1644] Ислям Бейтуллах Ерди пише, че лагеристите много рядко се обръщали за медицинска помощ към ръководството на концлагера, защото надзирателите обещавали да изпратят лекар, но той не идвал с дни. А Ахмед Нуманов разказва, че на „Заставата“ при настъпването на Новата 1986 година го заболял зъб. Надзирателят няколко пъти се обаждал в управлението за зъболекар, но такъв не дошъл. Накрая медицинският техник Ахмед накарал двама лагеристи да хванат здраво Ахмед Нуманов и с нагорещена тел три пъти прогорил корена на зъба, след което болките спрели.[1645]

Сред въдворените турци има немалко лекари и фелдшери, които оказвали помощ на другарите си. Лагеристите споменават д-р Ахмед Мъстанов от Търговище, д-р Бейсим Аптулов от с. Стремци, Кърджалийско, д-р Лютви от Ардино, д-р Садих Мерт от Кърджали. Според д-р Ахмед Мъстанов (Dr. Ahmet Yucetiirk) всеки си отишъл от „Белене“ със „спомен“: болести на бъбреците, високо кръвно налягане, гангрени, тежки и продължителни бронхопневмонии и др.[1646]

[1644] Пак там, с. 55 62.
[1645] Пак там, с. 89-90.
[1646] **Те** минаха през Белене – 2..., с. 28.

СМЪРТНИ СЛУЧАИ

Според десетдневните сведения за движението на въдворените и *Таблиците-сведение за движението на въдворените държавни престъпници и на въдворените криминални престъпници в ТВО* от 1 януари 1951 г. до 10 септември 1953 г. в ТВО „Белене“ умират 98 души – 88 въдворени по линия на ДС и 10 въдворени по линия на НМ.[1647] Тази статистика не включва смъртните случаи на затворници в годините 1952-1953.

	ДС	НМ
1951	30	-
1952	35	2
1953	23	8

От 19 януари 1957 г. до 1 август 1959 г. според десетдневните сведения умират 19 души: 5 въдворени по линия на ДС и 14 въдворени по линия на НМ.

	ДС		НМ	
	мъже	жени	мъже	жени
1957	1	-	4	1
1958	1	-	6	-
1959	3	-	3	-

През юни 1990 г. МВР съставя за Обществено-държавната комисия за подпомагане разследването на извършените престъпления в лагерите край гр. Ловеч, Скравена и на други места *Списък на починалите в ТВО Белене през периода 1949-1953 г. и 1956-1959 г., установени от регистъра за умиране в Общински народен съвет – гр. Белене.*[1648] В списъка има 154 имена, без да е посочено кои са лагеристи и кои са затворници. 120 от имената са

[1647] Данните за 1951 г. включват и ТВО „Ножарево“, но от лятото на тази година всички политически лагеристи, без жените, се намират в ТВО „Белене“. Един въдворен по линия на НМ, починал през 1951 г., не е включен в таблицата, тъй като тази категория е преместена в ТВО „Белене“ в края на 1951 г.

[1648] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 153.

отбелязани като политически, а 34 – като криминални. Двама лагеристи (политически и криминален) са починали в ТВО „Ножарево“ през 1947 г., а един политически от ТВО „Николаево“ е починал в болница в Стара Загора през 1949 г. Следващата таблица представя отразените в този списък смъртни случаи само в ТВО „Белене“.[1649]

	ДС		НМ	
	мъже	жени	мъже	жени
1949	2	-	2	
1950	3		-	
1951	28		-	
1952	38		6	
1953	41		13	
1954	1		-	
1957	1		2	1
1958	1		3	
1959	3		4	
1960	-		2	

Смъртните случаи се съобщават в докладите на началника на лагера до август 1952 г. включително[1650], а някои са отразени и в доклади на началника на лагера и началника на управление „Затвори и ТВО“ за разстрели при „опит за бягство“, както и в доклади от проверки на ДС и отдел „Затвори и ТВО“ на случаи на побои. Следващата таблица е съставена въз основа на списъка на починалите в ТВО „Белене“ през 1949-1953 г. и 1956-1959 г. и на данните от докладите, с които разполагам, съпоставени със статистическите сведения на лагерната администрация.

	ДС		НМ	
	мъже	жени	мъже	жени
1949 г.	2		2	
1950 г.	5		-	

[1649] Случаят през 1954 г. е на починал в болницата, за двата случая през 1960 г. няма допълнителни данни.

[1650] Очевидно по-късно за смъртните случаи са изпращани специални доклади. В доклада за октомври 1951 г. Китов съобщава за 4 смъртни случая, за които било докладвано и били изпратени смъртните актове, а в доклада за юни 1952 г. съобщава: „Имаме три смъртни случая, за които своевременно сме Ви уведомили.“

1951 г.	37		-	
1952 г.	41		7	
1953 г.	42		14	
1954 г.	1		-	
1957 г.	1		4	1
1958 г.	1		6	
1959 г.	3	-	4	
1960 г.	-	-	2	

Сведенията за периода 1964-1977 г. са непълни. Единствено за времето от януари 1964 до ноември 1965 г. е докладван един смъртен случай при удавяне. За периода 1984-1987 г. не разполагам с данни за смъртни случаи.[1651]

Така потвърденият документално брой на загиналите за цялото съществуване на концлагера лагеристи и затворници (в годините 1952-1953) е не по-малък от 173 души.

Може да се приеме, че за годините 1951-1954 и 1956-1960 този брой е близо до реалността, но за годините 1949 и 1950 няма статистически сведения, а от месечните доклади на началника на лагера са налични само тези за юли, октомври и ноември 1950 г. Със сигурност броят на смъртните случаи през първите две години е по-висок от горепосочения. Според източник на РСЕ/РС, който бил в ТВО „Белене“ от ноември 1949 г. до 1 май 1950 г., през първата лагерна зима умрели 20 души.[1652] Свидетелските разкази не са абсолютно достоверен източник[1653], но имена на загинали, за които знаем от други източници, от няколко свидетели или от очевидци, отсъстват от списъка със смъртните случаи и наличните доклади. Например: седемте политически затворници, които се удавили на 10 март 1953 г.[1654]; Цвети Иванов; бай Осман от Провадийско,

[1651] Ислям Бейтулах Ерди твърди, че поради преднамерена лекарска грешка умира Джелил Мехмедов, кмет на едно от селата около Попово. (**Те** минаха през Белене – 1..., с. 90.)

[1652] **Comments** of a Turkish Ethnic on Zlatograd Communists, Persecution, Arrest, and Life in Nojarovo and Belene Prison Camps., 18 July 1953. HU OSA 300-1-2-36824; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1653] Например Куни Кунев, чиито сведения в повечето случаи са точни, посочва Никола Бронзов като починал и погребан на Щурчето, но от доклада на началника Китов за юни 1951 г. става известно, че Бронзов бил изпратен в болница в София и оттам освободен.

[1654] Според Петко Огойски те са: Таню Колев от с. Черково, Карнобатско,

тежко ранен от психично разстроен лагерист; разстреляните при отделяне от строя Петър Стаменчето и циганинът Мехмед от София и умрелият от глад Стефан Яръмов, за които пише Атанас Москов. Отсъствието им може да се обясни както с липсата на документи, така и с това, че са починали в болница (случаят с Цвети Иванов – през юли 1950 г. комендантът Куртев докладва за един смъртен случай, „който почина в болницата Свищов от неизвестна за нас болест, тъй като нямаме препис от смъртния акт“; вероятно същият е случаят и с бай Осман) или телата на удавените не са били намерени.

Много от жертвите на лагера не попадат в статистическите данни на лагерната администрация, защото умиращите са били освобождавани, когато им остават няколко дни или месеци живот. Много са разказите за лагеристи, които умират дни или седмици след освобождаването им.[1655] Лиляна Пиринчиева, която като аптекар била задължена да се грижи за болните и за хигиената в лагера „Босна“, пише, че безнадеждно болните лагеристки били освобождавани, когато ставало ясно, че ще умрат, за да не се регистрират смъртни случаи в лагера. На 20 юли 1952 г. по повод превъдворяването и освобождаването по случай Девети септември пом.-министър Кумбилиев предлага на министъра на вътрешните работи: *„Има доста болни. За някои не е целесъобразно да умират в ТВО. Предлагам да се изпрати комисия от 2 лекари и отговорен работник от III-то управление – 4 отдел, която да прегледа само по-тежко болните и излезе с предложение за всеки. Това също може да стане до 9 септември т.г.“*[1656]

Без 1949 и 1950 г., за които данните са недостатъчни,

Пантелеймон Г. Моцов от с. Гиген, Никополско, Борис Бонков от с. Долна Малина, Софийско, Любен от Кюстендилско, Стоян Георгиев Стоянов от с. Мъдрец, Хасковско, бай Андрей бръснаря и Дечко Костов Дейков от Сливен. Според Недялко Гешев петима от тях са: Панталей Панталеев от с. Гиген, Никополско, Борис Банков, учител от София, Любчо от Кюстендилско, Стоянчо от Хасковско, Таню Колев от с. Черково, Карнобатско.

[1655] Оцелелите отново са връщани в лагера. Юлия Гурковска – Джу разказва, че нейният баща, земеделецът Григор Гурковски, е освободен в много тежко здравословно състояние – тежи 36 кг и не може да стои прав от изтощение. Няколко месеца го хранят с чаена лъжичка. След като се възстановява, отново е задържан. (**Адът.** Лагерите и затворите..., с. 585- 594.)

[1656] **Доклад** от Георги Кумбилиев до министър Георги Цанков, 20 юли 1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 2645.

смъртността в първите два периода е следната:

	1951	1952	1953 (I-IX)	1957	1958	1959 (I-IX)
средносписъчен състав	2060	3800	4133	1255	2570	1631
загинали	37	48	56	6	7	7
смъртност	1,8%	1,26%	1,35%	0,48%	0,27%	0,43%

За сравнение – смъртността в ГУЛАГ:[1657]

1951	1952	1953 (без специалните лагери)	1954	1955	1956
0,92%	0,84%	0,67%	0,69%	0,53%	0,4%

Трябва, обаче, да се държи сметка, че в годините 1952-1953 затворниците са сравнително отскоро в лагера и картината донякъде се променя, ако изчислим смъртността само при лагеристите.

	1952	1953 (I-IX)
средносписъчен състав	2658	1858
загинали	37	31
смъртност	1,39%	1,67%

Според доклад на зам.-началника Тодор Николов от началото на 1953 г. до 25 септември 1953 г. са починали 13 затворници и 31 въдворени, „предимно от порок на сърцето, старост и др. болести“.[1658] За този период през лагера са преминали 3600 затворници и 2477 лагеристи или смъртността при лагеристите е 3,5 пъти по-висока. Това съотношение може да се обясни с факта, че лагеристите в продължение на години са подложени на тежък физически труд, недохранване и лоши битово-хигиенни условия, докато затворниците са били в лагера не повече от 16 месеца. Освен това на лагеристите са възлагани по-тежки дейности, а и до закриването на

[1657] **Справка** о смертности заключеннмх в системе ГУЛАГа за период 1930-1956 г. – В: *Кокурин,* А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей)... [прегледан 27.06.2016]. https://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009320
[1658] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.

концлагера са подбирани по-млади и трудоспособни затворници.

От съобщените в наличните доклади на началника на лагера за 1950- 1953 г. 62 смъртни случая за 14 не е посочена причина за смъртта. За останалите са посочени следните причини: 10 разстреляни, 5 удавили се, 3 – сърце, 3 – сърдечен удар, 2 – миокардит, 2 – сърдечна слабост, 1 – сърдечна декомпресия, 1 – сърдечна болест, I – порок на сърцето, 3 – скоротечна туберкулоза, 3 – белодробна туберкулоза, 1 – туберкулоза, 3 – бронхопневмония, 1 – крупозна пневмония, 1 – пневмония, 1 – рак на стомаха, 1 – преплитане на червата, 1 – язва на дванадесетопръстника, 1 – възпаление на черния дроб, 1 – мозъчен кръвоизлив, 1 – мозъчен удар, 1 – малария, 1 (криминален затворник) убит при разпра.

За смъртния случай от пневмония Никола Ялъмов, началник на отделение при отдел XIII – ДС, и Йордан Рошков, инспектор при отдел „Затвори и ТВО“, установяват, че е причинен от побой.[1659] Очевидно е било практика при разстрел и побой да се фалшифицира причината за смъртта. Д-р Никола Грозев свидетелства, че истинската причина за смъртта е било възможно да бъде написана само скрито от лагерната управа: *„Имаше беглец, застрелян в тила. Написах причината за смъртта на латински: огнестрелна рана в тила. На акта на човек, пребит от бой, написах „пневмония траум“, което значи от бой, от удари. Близките разбираха пряката причина за смъртта.“*[1660] Източник на РСЕ/РС твърди, че през 1951 г. един от лагеристите, Кирчо, бил убит от лейтенант Николов и въпреки че всички знаели това, Китов докладвал, че лагеристът направил опит да избяга, като преплува до брега, но се удавил.[1661] Вероятно това е Кирил Иванов от I обект, който според доклада на Китов за август 1951 г. се удавил при опит за бягство.

[1659] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1660] **Хитов,** Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев е спасил в комунистическите затвори хиляди хора. – В: *Демокрация,* 11 октомври 2001.

[1661] **Commandant** Kitov (fnu) of Forced Labor Camp Belene, Deathly Afraid of Water, 17 February 1953. HU OSA 300-1-2-30944; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

* * *

В първите години телата на починалите лагеристи били предавани на близките им, с изключение на онези, които не са имали близки или те не са били в състояние да приберат покойниците. Цвети Иванов умира в Свищовската болница по обяд на 23 юли 1950 г., неделя, и е погребан на 26 юли 1950 г. в парцел 37 на Софийските централни гробища, алея „Река Йордан“.[1662] Мила Младенова описва получаването на тялото на нейния баща. Въдвореният полк. Димитър Младенов починал на 20 юни 1951 г. на II обект. На следващия ден съпругата му получила телеграма: „Вчера съпругът Ви почина в общежитието. Съобщете веднага ще дойдете ли за трупа. Началник ТВО Китов“. Двете жени тръгнали за Белене, пристигнали привечер и срещу заплащане преспали в къщата на кръчмарката. От нея научили, че починалите се предават в платно, напоено с формалин против разлагане. На сутринта при щаба първо предали платното, което носели. В канцеларията получили от Китов смъртния акт и личните вещи (джобен часовник, пръстен, венчална халка и джобно компасче). Лодка с двама гребци лагеристи докарала грубо скования от нерендосани бели дъски и здраво закован ковчег. До гарата превозили ковчега с конска каручка, водена от циганче, което отказвало да вземе пари. Ковчегът бил натоварен в отделен товарен вагон, върху който железничар поставил надпис „мъртвец“ и го заключил.[1663]"

На 4 юли 1951 г. с Окръжно № П-2832 помощник-министър Ангел Цанев забранява починалите политически затворници и лагеристи да се предават на близките:

„До началниците на затворите и общежитията в страната.

Заведената практика по затворите и общежитията, да се предават труповете на умрелите затворници и въдворени на техните близки, дава възможност на враговете при погребването им, да устройват политически демонстрации и вършат вражеска агитация.

За да се отнеме тая възможност на враговете, за в бъдеще се забранява предаване на труповете на умрели, осъдени за тежки контрареволюционни деяния, независимо при какви

[1662] **ЦДА,** ф. 1051, оп. 1, а.е. 4.

[1663] **Троянски,** Христо. Кажи кога да умра..., с. 250-252.

обстоятелства са починали – естествена смърт или екзекутирани при изпълнение на смъртни присъди.

Веднага щом като е констатирана смъртта от надлежните санитарни власти, началника на затвора взема бързи мерки за погребение в местните гробища, като веднага уведомява близките на починалия, за смъртта и погребението.

На нарушителите на горното нареждане ще се налагат най-тежки административни наказания."[1664]

До лятото на 1952 г. починалите са погребвани в католическите гробища на селото. По спомени на Маргарита Милкова, чийто баща умира през пролетта на 1952 г., той бил погребан в запустяло католическо гробище на брега на Дунава. Там тя видяла 72 безкръстни гроба, последният от които на баща ѝ. По-късно научила, че гробовете били заличени с трактори.[1665] Според Христо Колев старите жени отивали на безименните гробове и оставяли запалени свещи. Това смутило властите и те започнали да правят погребенията на Магареца, гробокопачите забивали върбови колчета, завързани на кръст, и скоро островът се покрил с кръстове.

Възможно е до лятото на 1952 г. погребения да са правени и на островите Магареца, Персин и Щурчето. Трифон Силяновски, който е в лагера през 1949-1950 г., разказва: *„На Магарец погребваха мъртвите. Той беше малко по-югозападно. Но имаше погребани и на самия Персин."*[1666] Куни Кунев разказва, че една пролет, март или април, но не помни 1951 или 1952 г., имало грип, който „много хора изпрати на остров Щурчето, там ги погребваха тогава". Някои от посочените от него 12 имена на погребани на Щурчето са със смъртни актове от първата половина на 1952 г.

На 29 май 1952 г. началникът на ТВО „Белене" се обръща към управление „Затвори и ТВО" за определяне на нов обект за лагерно гробище. В средата на юни 1952 г. началникът на Стопански отдел в управление „Затвори и ТВО" Тодор Миленков докладва на началника на управлението, че най-подходящ е „малкият остров между с. Белене и остров Персин, който е необитаем", той е най-

[1664] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.
[1665] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 504.
[1666] **Българският** ГУЛАГ..., с. 115

близо до селото и това дава възможност близки да посетят гроба на починал въдворен (такива случаи имало с личното разрешение на министъра на вътрешните работи, но Миленков смята, че не трябва да се допускат), без да влизат в района на общежитието, а погребенията да стават, без да се минава през селото. Миленков предлага да се предложи на пом.-министъра на вътрешните работи да одобри това предложение, да даде указания за подготовка, ограждане и опазване на терена, както и да определи дали да се обозначава гробът на всеки починал с определени знаци и кои представители на местните органи на властта да присъстват и какви документи да се съставят.[1667]

Два са близките до селото острови – Щурчето и Магареца. От края на 1951 г. на Щурчето е женският лагер, така че необитаемият „малък остров между с. Белене и остров Персин, разположен най-близо до селото“ е остров Магареца (Магарешкия остров). Спомените на лагеристите от този период говорят за погребения именно на Магареца.

Възможно е и след юни 1952 г. в някои случаи погребения да са извършвани в селото или на остров Персин. През втората половина на януари и целия февруари 1953 г., когато островът бил наводнен, Стефан Бочев превозвал починалите лагеристи с понтон през вътрешното блато и ги оставял върху ивица от южния бряг на острова. Бочев бил чувал, че преди това мъртвите са превозвани с волски каруци до гробищата под селото. Той не виждал кой идва за ковчезите, но предполага, че с каици били превозвани до гробището на селото. Христо Павлов от Пловдив разказва, че при работа на конопа изкопал дупка за вода, но от земята се подала ръка, а Ангел Христозов от с. Марково, Пловдивско, затворник в „Белене“ от юни 1952 г., допълва разказа на Павлов, че след като Магареца се препълнил с гробове, започнали да погребват мъртвите на самия бряг на Персин, а на Магареца свинете изравяли много от погребаните.[1668] Лагеристи от 1984-1987 г. твърдят, че при полска работа в южния край на острова са изкопавани човешки кости.

Остров Предела става лагерно гробище най-вероятно в самия край на 1953 г., защото Костадин Събев разказва

[1667] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

[1668] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

като очевидец за погребението на Александър Гиргинов на Магареца на 1 ноември 1953 г. Според Харалан Попов Магареца е запълнен с гробове към 1954 г. и започва използването на остров Предела. Към февруари 1954 г. началникът на затвора Ханджийски съобщава: *„О-в Провалията освен за дърводобив е определено и за гробище на общежитието, което има поверителен характер.“*[1669]

Предела остава гробище на затвора и лагера в годините 1956-1959 и на Ловешкия лагер 1959-1962 г.

На 19 юли 1961 г. началникът на затворническото общежитие „Белене“ полк. Никола Томов изпраща докладна записка до зам.-министър Мирчо Спасов, в която съобщава, че погребенията на лагеристи са извършвани на остров Предела още по времето, когато под. 0789 – МВР (ТВО „Белене“) е разположено в Белене. Това продължило и след преместването на поделението в Ловеч: *„С камион, който е известен на цялото село Белене и на всички служители и затворници, се докарва през деня трупа в един чувал – сламеник. Камиона спира до моста пред щаба на затвора, стоваря се трупа в една лодка, която се прикачва за моторница „Чавдар“ и заедно с трима затворници, заминават на острова за да заровят трупа. Случвало се е камиона в един ден да дойде по два пъти, веднъж сутринта и още веднъж до вечерта. Когато камиона дойде вечер на мръкване, трупа остава до сутринта в него и чак тогава се сваля и заминава за Предела. При пристигането на камиона и в селото, и в затвора казват ,, пристигна колетна пратка от Ловеч“. Затворника, който ги заравя, се нарича Канто и му казват „погребална агенция Канто“ и пр. Това почти явно заравяне на труповете на въдворените, изхождайки от това, че селото е католишко, че много от служителите в затвора са от същото село и не пазят тайна, може да се ползва от врагове, за да се навреди на престижа на нашата Народна власт. От шофьора на колата от Ловеч или от служители, пътуващи със същата кола от Ловеч до Белене, се научават даже имената на починалите въдворени и данни „кой друг е втасал и ще бъде докаран със следващата пратка* Началникът на затвора предлага, „за да не се вдига толкова излишен шум относно починалите въдворени“, в погребенията да не вземат

[1669] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 4.

участие затворници, а само милиционери от 30 „Белене“ или ТВО „Ловеч“, колата с труповете да тръгва от Ловеч около 3 ч. след полунощ, за да пристигне в Белене не по-късно от 5 ч. сутринта, труповете да се откарват до бившия I гарнизон на Вътрешни войски извън селото и от там да се прехвърлят на Предела, който е срещу гарнизона, служителите, които ще участват в погребенията да се подберат и задължат да пазят тайна. Върху писмото на полк. Томов същия ден, 19 юли, Мирчо Спасов поставя резолюция: *„Бързо, веднага да се сложи край на тия демонстраций и вреден шум с труповете на починали в ТВО Ловеч при пренасянето и заравянето им. Съгласен съм с всички предложения на др. Томов, които трябва точно да се изпълняват. Освен това да се видоизмени, а често и сменява постоянната и позната камионетка. Също може да се вземе за целта камион или газка и от Окръжно управление МВР-Ловеч, за да се разнообразява транспортирането. Заедно с др. Александров – окр. н-к МВР и др. Гогов обсъдете подробно какво още е необходимо, за да се запазва в известна тайна всеки случай поне при пренасянето и заравянето, макар че няма нищо незаконно. Действайте от мое име и за стореното да ми се доложи.“* На 27 юли полк. Ст. Монев (длъжност не е посочена) изпраща докладна записка до Мирчо Спасов, че с предложенията на началника на затвора и указанията на Спасов са запознати окръжният началник на МВР – Ловеч Александров, началникът на лагера Гогов и зам.-окръжният началник на МВР – Плевен Съйков. Направени са и допълнителни предложения: камионът да пътува с различни административни номера, в това число от Плевен и Търново (отхвърлено от Спасов); да се изработи брезентов чувал с дръжки за по-лесното пренасяне на трупа от камиона в лодката и от лодката до гроба; да се приготви дървен улей от две дъски, по който да се пренася трупа от лодката до гроба, за да не се носи на гръб, „което е неприятно“; погребенията да се възложат на няколко затворници, подбрани между бивши членове на БКП, осъдени за катастрофи и други невулгарни престъпления, за което да бъдат възнаградени с лека работа и да спят в отделни помещения, за да бъдат повиквани незабелязано и в ранни часове; ако последното не се приеме, гробовете да бъдат

предварително изкопавани от затворници като дълги траншеи, „които ще се изпълват последователно“, а служителите само ще нахвърлят готовата пръст; ако погребенията ще се извършват от служители, да се ангажират и такива от надзорния състав на затвора и така, „след като сами участвуват в това, надзорният състав няма да проявява излишно любопитство, смятайки че се вършат някакви мистерии и потайности“. (Монев смята, че информацията изтича от надзорния състав.) Полк. Монев изтъква редица проблеми с погребенията на Предела, един от които е, че при всеки курс камионът изразходва 50 л гориво, „което за една година представлява тонове“, и предлага погребенията да стават край Ловеч в охранявания район на военно поделение в близост до кариерите на концлагера: *„Според мене не съществува никаква опасност от прииждането на близки на починалите, плачове по гробовете и евентуално открадване на трупове. Първо мястото ще бъде оградено, второ, то няма да бъде известно и мъчно ще се открие даже и като бъде разгласявано от освободени въдворени и трето, никой няма да знае къде точно е погребан неговият близък. А ако се приеме гробището да бъде в района на поделението на МНО, той е охраняван и недостъпен. Освен това изравянето и преместването на трупове е наказуемо деяние и не всеки ще се реши на това. Сериозна трудност е и транспортирането на труп в разложено състояние“.* Мирчо Спасов отхвърля това предложение. А на 5 август 1961 г. дава и устни указания на Петър Гогов за погребенията на Предела.[1670]

В лагерния и затворническия жаргон на 50-те години гробището е наричано *Шести обект.* Така е известно и сред местните жители. Един от тях го свързва с втория период на концлагера: *„Шести обект беше да те, като те убият – хайде вътре на шести обект, на чувалата и хайде... То беше чувалата, когато такова, когато станаха хулиганите, имаше едни.“*[1671] Въдворените през 1984-1987 г. турци също споменават това име като ехо от страшното минало на лагера.

1670 **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1595.

1671 **Колева,** Даниела. Белене – място на памет? Антропологична анкета. София, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2010, с. 57.

Погребенията в гробищата на селото били анонимни, а в секретните гробища на острова били поставяни нетрайни надписи. Тодор Хаджиниколов пише, че една пролет (най-вероятно 1952 г., тъй като той е въдворен през май 1951 г.) при него като лагерен художник започнал да идва каруцарят гробар, за да изписва върху табелка от шперплат имената на починалите. Погребенията се правели на Магареца, а каруцарят давал указания кои имена да се изпишат с постна и кои с блажна боя според значимостта на мъртвеца. Умрелите били погребвани без дрехи, в направен от върбови клони ковчег. Стефан Бочев пише, че ковчезите били сандъци, сковани от няколко дъски – лагерно производство, и от тях се подавали ръце и ходила. Върху дъските били изписани с химически молив имената на починалите, но размити от влагата и нечетими.

Изяждането на телата на загиналите от свинете е най-популярният символ на комунистическите концлагери. На островите Магареца и Щурчето до края на 1953 г. има свиневъдни ферми, закрити по искане на Вътрешни войски. Въпреки това лятно време свинете са пускани на Магареца, например според доклад от юли 1955 г. свинете от V обект са изкарани на Магареца и Персин на паша. През 1958 г. са изградени леки свинарници при лагерите Пехчиня, „Рибното стопанство“, Магареца и остров Бързина,[1672] а в стопански доклад за 1959 г. се съобщава, че през пролетния и летния сезон свинското стадо е на лагерно отглеждане на островите Щуреца, „Рибно стопанство“ и Магареца.[1673]

Свидетелите разказват, че труповете били погребвани плитко и отглежданите на островите свине разравяли и разнасяли части от телата, а наводненията отнасяли останките. Д-р Найденов, затворник и ветеринарен лекар в лагера в периода 1952-1953 г., бил задължен да присъства на погребенията на Магареца. Изкопаните гробове били не по-дълбоки от 70-80 см, наполовина пълни с вода. Починалите били събличани голи, тъй като дрехите трябвало да се върнат в склада. Двама лагеристи вдигали леките от глада тела и ги хвърляли в пълния с вода гроб. Нахвърляли пръст, отъпквали я с крака и накрая насипвали

[1672] **ЦДА,** ф. 335, оп. 12с, а.е. 21.
[1673] **ЦДА,** ф. 335, оп. 13с, а.е. 5.

още малко пръст върху образуваната рядка кал. Костадин Събев описва така погребението на д-р Александър Гиргинов: *„Като излязох от карцера, ме пратиха на остров Магареца. Нашата бригада сечеше дърва там. На Магареца бяха и гробищата, погребваха там и умрели, и убити. Един ден, на 1-ви ноември сечем дърва, мъглив ден, лодката пристига от обекта, от остров Персин – големия остров, където са обектите. Карат мъртвец. Извикват двама души от тези, които сечем дърва да пренесем ковчега, защото брегът беше стръмен. Водата беше спаднала малко. Като отивам да вадим ковчега, гледам д-р Александър Гиргинов. Аз го познах веднага. Вероятно е бил починал преди 2-3 дена, защото очите му, носът, устните, ушите му бяха гризани от плъховете. Той е лежал явно там няколко дена с плъховете. Изкарахме го на височкото. Милиционерът вика, „Отивайте, гледайте си работа". И той с двама затворници изнасят го и го погребват. Гробището, то беше един тегел лопата, изкопаят 20-30 см, сложат го, малко пръст отгоре и толкова, това беше заравянето, това беше гробът. Ние от нашата бригада ходим да сечем дърва и след 2-3 дена аз отивам да видя гроба на Гиргинов, най-пресно заровения, преди 2 дена. Намирам го разровен. Имаше едни безстопанствени кучета, разровили го и черва, и кости бяха разпръснати около гроба."*[1674] Христо Николов, който е в затвора в „Белене" от лятото на 1956 г., разпитвал затворника Иван Кантов, натоварен с превозването на труповете от Ловешкия лагер с понтон до остров Предела. От него знае, че труповете били закопавани в шанци с дълбочина 40-50 см и свинете на острова ги изравяли и разкъсвали.[1675] Художникът Теню Желев, въдворен през 1958 г., като член на културната бригада бил на по-лека работа в зеленчуковата градина, но била мъчителна гледката на дивите прасета, влачещи човешки останки на съседния остров Магарец, където ставали погребенията.[1676] Очевидно Теню Желев греши името на острова, тъй като зеленчуковата градина е срещу остров Предела, където в тези години стават погребенията.

[1674] **Горчева,** Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други...

[1675] **Българският** ГУЛАГ..., с. 171.

[1676] Пак там, с. 178.

Свидетелят по делото за престъпленията в лагерите Ловеч и Скравена Васил Колибаров разказва, че като затворник извършвал заравянето на труповете, като освен него участвали капитанът на моторницата и един затворник за поддръжка. Свалял трупа от молотовката и го натоварвал в рибарска лодка, моторницата изтегляла лодката на 4-5 м до Магареца и на весла Колибаров достигал брега. Изтеглял трупа, изкопавал с лопата плитък гроб на 2 м от водата в пясъка, изсипвал тялото от чувала (телата били със счупени крака, с кръв и синини, някои лица обезобразени), покривал го с малко пясък и бързал да се върне на лодката, за да не го нападнат полудивите прасета на острова. За два месеца и половина погребал 60-70 души. Свидетелят Иван Парлапанов – затворникът, обслужвал моторния кораб „Чавдар“, разказва, че трупът се слагал в лодка, откарвана на буксир до остров Предела, труповете били заравяни на 5-6 м от брега.[1677]

На 16 юли 1990 г. екипът по делото за лагерите в Ловеч и Скравена извършил разкопки на един от островите, но не открил останки. Според свидетелите ивицата от брега, където погребвали телата, е отнесена от реката. Разкопките били извършени от войници и с багер на местата, показани от Васил Колибаров, но той посочил погрешно островите и вместо в западната част на Предела, разкопките били направени на Магареца.[1678]

[1677] **Христов,** Христо. Секретното дело за лагерите..., с. 88-89.
[1678] Пак там.

БЯГСТВА И РАЗСТРЕЛИ

1949-1953

Всички разстрели в концлагера се докладват като извършени „при опит за бягство“. За много от разстрелите спомените твърдят, че са без причина, при малко отклонение от строя и работния обект или преднамерени убийства за назидание, отмъщение или награда.[1679] Признание за преднамерени и поощрявани от лагерните началници и оперативните работници от ДС убийства прави началникът на управление „Затвори и ТВО“ полк. Късовски в доклад от 30 октомври 1953 г., с който отговаря на обвиненията на зам.-началника на отдел IV при управление III – ДС подполк. Васил Дончев, че условията в лагера са причина за зачестилите бягства: *„От ръководството на общежитието се поощряваха убийства и наранявания, както по обектите на работа, така и в оградените зони на обектите №№ 1 и 2. Виновниците бяха наказани. [...] Другарите от общежитието и ДС се лъжат, че като не уведомяват нас, то никой не знае. Всички затворници знаят за всяка нанесена плесница, знаят и за произволите със стрелбите, убийства, ранявания, но те това не изнасят да не си отежняват положението. [...] За тези извращения др. Дончев мълчи и то неслучайно.“*[1680]

Според д-р Никола Грозев имало заповед при опит за

[1679] Например набелязаната жертва била изпращана от милиционер да налее вода, да реже пръчки или да сече дървета в забранената зона. В такива случаи тръгвали слухове, че милиционерски началник е поръчал убийството по лични причини или че милиционерът и жертвата били съселяни. Спомените разказват и за опити на войници граничари да издърпват лагеристи в забранената зона, за да ги разстрелят заради наградата. Цанко Луканов разказва, че едва се разминал с разстрел през лятото на 1953 г., като причината била, че влязъл в сблъсък с бригадния отговорник и бил наклеветен от него пред известния със стрелбата по затворници милиционер, наричан Архангел Михаил. По време на работа милиционерът извикал Луканов, заредил пистолета си и му наредил да отиде до едно дърво, но Луканов успял да го заговори и да се представи за работник комунист. Никола Иванов, бивш надзирател, разказва за милиционерите в Ловешкия лагер: „Те бяха свикнали така от Белене. И вече не можеха да отвикнат. Убийството се беше превърнало в тяхно задължение, във всекидневна работа... в занаят. Те дори вярваха, че го правят по заповед.“ (**Българският** ГУЛАГ..., с. 225-227.)

[1680] **Доклад** от подполк. Васил Късовски, началник управление „Затвори и 30“, 28.11.1953 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 3.

бягство нарушителите да бъдат убивани. Било практика милиционерите от секретния пост да застрелят човек, който се е отклонил от строя, за да задоволи естествените си нужди, като първо стреляли в краката, а после го доубивали. Самият д-р Грозев на няколко пъти трябвало да състави смъртни актове на застреляни затворници. Първоначално не му позволявали да види убитите, но след като отказвал да напише смъртния акт, бил допускан и констатирал огнестрелни рани, с които краката били пречупени, и рани в тила, с които жертвите били доубити.[1681]

За завършилите със смърт разстрели се извършват проверки и за тях са налични доклади от 1952 и 1953 г. на началника на лагера до началника на управление „Затвори и ТВО“ и на началника на управлението до ресорния пом.-министър на вътрешните работи (в различно време Ангел Цанев, Никола Цачев, Стоян Гюров)[1682], но за много други случаи на ранявания няма запазени сведения, а вероятно и архивът на отдел „Затвори“ е бил прочистен. Например между докладите за бягства в архива на отдел „Затвори“ е запазен един лист от доклад на началника на управление „Затвори и ТВО“, без дата, но от 1953 г., в който Късовски докладва за прострелян затворник. Според обясненията на милиционера затворникът се навъртал около оградата с цел да избяга. Късовски намира, че милиционерът е стрелял своеволно и с нищо неоправдано в група затворници, и то в района на обекта, около 10,30 часа, когато няма никаква възможност за бягство. След стрелбата се струпали затворници и отнесли в лазарета тежко ранения затворник. Политическият ефект сред затворниците бил много лош. Началникът на управлението предлага милиционерът да бъде уволнен дисциплинарно.[1683]

За 1949 и 1950 г. сведенията за разстрели са предимно от разказите на бивши лагеристи. За първия разстрел в ТВО „Белене“ през лятото на 1949 г. разказват в спомените си Христо Колев и Атанас Москов. Според Христо Колев жертвата е младеж, който след престоя си в килиите на ДС изпитвал панически страх и докато го водели към щаба за

[1681] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...
[1682] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12; а.е. 13.
[1683] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

разпит, се изплъзнал във високия коноп. Намерили го свит, парализиран от страх и един от милиционерите го разстрелял на място. Атанас Москов пише, че убитият бил от Троян, въдворен за престъпление от общ характер. Побягнал в конопа, докато го водели към брега по искане на прокурор. Търсили го два дни; лагеристи били включени в претърсването на конопа и царевицата.

В спомен във в. „Про и анти“ Борис Гундеров разказва, че на 29 август 1949 г. като дежурен по бригада чакал пред лавката да получи хляб. Един милиционер го провокирал, лагеристът не отговарял, но го гледал презрително. Милиционерът му заповядал да се изправи до едно дърво. Гундеров не се подчинил и милиционерът изстрелял откос в него. Раненият бил отнесен в безсъзнание в болницата в Свищов, а оттам – в София. След излекуването си бил върнат в лагера за още две години. Медицинското свидетелство, издадено на 26 септември 1949 г. от Университетската нервно-психиатрична клиника, удостоверява, че Борис Гундеров постъпил в клиниката на 6 септември 1949 г. с огнестрелни рани от шмайзер – една на главата в лявата фронтална област, от която пролабира разкъсано мозъчно вещество, три на дясната и две на лявата ръка, която е парализирана и със счупена радиална кост.[1684]

Петър Байчев разказва за случай вероятно от лятото на 1949 г. На II обект една нощ милиционерът на пост разрешил на анархист да излезе от бараката до клозета, но го застрелял в гърба с автомата си, под предлог че искал да бяга.

Бойчо Огнянов пише за подобен случай. През есента на 1949 г. на милиционерите раздали новите пистолети ТТ. Лагерист поискал разрешение от известния с жестокостта си милиционер Митко Злото да отиде по малка нужда. Милиционерът разрешил, но изстрелял 5 куршума в гърба на момчето. То започнало да агонизира. 50-60 лагеристи станали свидетели на разстрела и плачели безпомощно. По нареждане на друг милиционер двама лекари лагеристи прегледали и превързали ранения, с каруца от I обект го откарали на брега и с моторница – в болницата в Свищов. Лагеристът бил спасен и през февруари го върнали обратно

[1684] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 180-181.

в лагера, другарите му изкарвали нормата и го подкрепяли е храна. Митко Злото бил преместен и се говорело, че е осъден, но пристигнали от „Богданов дол“ лагеристи разказали, че е там като милиционер и отново върши жестокости.

Сведенията за бягствата от ТВО „Белене“ през 1949 г. и 1950 г. също са непълни. Заради местоположението и охраната на лагера те би трябвало да са значително по-малко от бягствата от ТВО „Ножарево“, откъдето през 1949 г. бягат 25 души, а през първата половина на 1950 г. – 11 души.[1685]

Според Христо Колев първото бягство от ТВО „Белене“ е на анархиста Атанас Карталски. През август 1949 г. Карталски и негов другар успели да избягат от село Белене, където работела бригадата им. Поели на север към Русе и милицията не могла да ги залови. Самият Атанас Карталски, от с. Голямо село, Дупнишко, пише, че със Стефан Гамжелиев от Разград избягали през август. За 8 денонощия се придвижили с влак през Русе до София, от София с още няколко души с влак до Мездра и с четиридневен преход по Балкана преминали в Югославия. На 11 септември били в Пирот, което датира бягството в края на август.[1686] Вероятно за същото бягство си спомня и Стефан Власков, според когото през август 1949 г. двама души избягали от тухларната край селото, където лагеристите били охранявани от Гранични войски, след което под заплахата от даването им под съд граничарите влошили отношението си към лагеристите и започнали да издевателстват над тях. Към средата на септември 1949 г.

[1685] Според *Протокол по извършено обследване на общежитието и стопанството в с. Ножарево. Тутраканско* от 30 май 1950 г. през 1949 г. от ТВО „Ножарево“ са избягали 25 души: 23 въдворени по линия на НМ и 2 по линия на ДС; заловени са 22, като 4 от тях са убити; опит за бягство са направили 7 мъже и 6 жени, въдворени по линия на НМ. През първите 6 месеца на 1950 г. са избягали 11 души: 6 жени и 5 мъже, въдворени по линия на НМ, от тях 4 заловени, 2 убити – един въдворен НМ и един въдворен ДС, не са заловени 2 мъже по линия на ДС и 3 жени по линия на НМ, опит за бягство са направили 1 мъж и 3 жени. (В: *ДС* – административни, принудителни и наказателни мерки...)

[1686] **Карталски,** Атанас, Карталски, Владимир. В памет на Георги Христов Карталски. – В: *Свободна мисъл* [онлайн], 5 септември 2008. [прегледан 3.09.2018]. https://www.anarchy.bg/articles/v-pamet-na-georgi-hristov-kartalski/ *(работещ линк!)*

началникът на отделение „А“ при отдел I на ДДС съобщава: *„От общежитието избегаха злостния анархист Атанас Симеонов Карталски и международния авантюрист Стефан Георгиев Ганжалиев – незаловени и до сега.“*[1687]

Според д-р Константин Кантарев пък първото бягство било на анархиста Пешо Дългия – интербригадист, затворен, мълчалив човек, след като получил писмо, че майка му е болна. След това направило няколко опита за бягство едно момче – беглец от Турция, което говорело само турски. Първия път избягало при работа на брега, свило се във върбите. Повечето лагеристи хвалели смелостта му да избяга в чужда страна, без да знае езика, без да познава градовете и пътищата. Довели го на втория ден, едното му око насинено, очевидно бит. Не минал месец и Асан отново избягал, заловили го сутринта на следващия ден и го наказали с побой и карцер. След това отново опитал да избяга, като се спуснал по Дунав под купчина клони, в които скрил дрехите си, но бил забелязан от граничарите и заловен след стрелба, отново наказан с бой и карцер. Изглежда, за същия случай пише и Атанас Москов. Избягал помакът Асан, милиционери и въоръжени селяни от Белене претърсвали острова, но не го намерили. Една вечер лагеристите научили, че го заловили – открили го на една върба, направил си чардак, опекъл си царевица. Не знаел да плува и не минал Дунава. Толкова много го били, че дълго не можел да мърда. След време отново избягал – докато беряли царевица, изчезнал в нивата. Заловили го след време – една дъждовна нощ гол, зъзнещ, влязъл в обора да се стопли при говедата. Така бягал няколко пъти, дори спрели да налагат колективни наказания заради него. „Защо бягаш, Асане?“ – питали го лагеристите. „Не знам, нещо ми казва „Бягай, Асане!“ и аз бягам. Тегли ме, тегли ме моят край, помакинята, децата.“

Петър Байчев пише, че след 9 септември 1949 г. избягали трима души. Те били заловени и върнати на 5 октомври, а охраната на „Каналите“ се засилила, подпомагана и от кучета, и започнало налагането на наказания. Атанас Москов и Стефан Бочев също разказват за подобно бягство. Според Атанас Москов от Беленските канали избягали

[1687] **План** за отстраняване нередностите, грешките и извращенията, допуснати от служителите в страната при отд. „А“ – ДДС. – В: *ДС*-политическа полиция...

трима земеделци: Георги Пехливанов и Евтов, които работели на помпата в обекта, и отдельонният на Трето отделение Ташко Богданов. След десетина дни се чуло, че били заловени в Казанлък, след още няколко дни били върнати в лагера и бити от четния Йоновски пред строя, а след няколко месеца били осъдени „за подготовка за бягство през границата“ и изпратени в затвора. Според Стефан Бочев избягалите са двама лагеристи, които се редували като дежурни на помпата близо до спалните помещения на „Каналите“: Пехливанов и Ташков. Ташков бил върнат в лагера, окован с голяма верига, а Пехливанов за два дни стигнал Казанлък и бил заловен в дома на майка си, но не бил върнат в лагера. Според описанието на Бочев бягството станало в края на август или началото на септември, но не става ясно 1949 или 1950 г.

На 27.11.1949 г. от лагера бяга Кирил Гоцков от с. Коларово, Петричко, въдворен на 24.02.1949 г. за срок от 1 година като „титовец и агент на УДБ“. Заловен. Според характеристика на въдворения, издадена на 14.12.1949 г. от коменданта Куртев и и.д. възпитателя Борис Митов с предложение за превъдворяване за срок от 12 месеца, той имал намерение да премине в Югославия.[1688] По спомени в бягството участва и втори човек.[1689] На 14 декември 1949 г. един милиционер е наказан за бягството на двама въдворени – най-вероятно същото бягство.[1690]

На 19.02.1950 г. от ТВО „Белене“ бяга политическият лагерист Вълко Генов. На 18 февруари той погрешно е върнат в лагера от Софийския централен затвор, след като бил осъден на смърт от Софийския окръжен съд. На следващия ден е изпратен на работа в краварника (който по това време е край селото). Бяга в 15 ч., бягството му е открито в 16 ч. Започват проверки в селото и е съобщено на околийските управления на МВР в Свищов и Ловеч и окръжното управление в Плевен. До 4 април 1950 г.

[1688] **Стойков,** Стойко. Табу. Време на страх и страдание. Преследването на македонците в България по времето на комунизма (1944-1989). Сборник спомени и документи. Сандански, Дружество на репресираните македонци в България, 2014. [прегледан 26.06.2016]. *https://documents.tips/documents/-55cf9374550346f57b9d8fee.html*

[1689] Пак там.

[1690] **ЦДА,** ф. 335, оп. 2с, а.е. 73.

лагеристът не е заловен.[1691] Генчо Ангелов разказва за човек, който избягал от „Белене“: „Той се казваше Вълко Генов, също като мен от Горно Павликени. В продължение на пет години се криеше в земята, в една дупка, за да не бъде хванат и убит от комунистите.“[1692] В информация на Трето управление от 1958 г. се споменава политическият затворник Вълко Генов в Пазарджишкия затвор, но не е известно дали е същото лице.[1693]

Спорни сведения за бягство има в профил на РСЕ/РС. Източникът бил въдворен през април 1949 г., избягал от лагера на 16 юни 1950 г., преплувал до Румъния, бил заловен в Чехословакия и върнат в България, но успял да скрие, че е беглец от „Белене“, бил осъден на 8 месеца затвор, които изтърпял в затвора в Плевен и бил освободен на 31 август 1951 г.[1694]

През юли 1950 г. бягат политическите лагеристи Тодор Генов, Любен Начев и Момчил Иванов, вероятно от тухларната на брега, тъй като Начев бил отговорник на тухларната бригада. В доклада на коменданта Куртев за месеца няма сведения дали са заловени. Куртев докладва и за един опит за бягство. На 27 юли въдвореният Стоян Панайотов се отклонил от работния обект с цел бягство, благодарение „неправилното носене на службата“ от милиционера в същата група. Бил заловен от друг мл. милиционер, на когото е изказана похвала пред останалите милиционери.[1695]

Според доклад на отдел XIII – ДС през 1951 г. са извършени 4 бягства от ТВО „Белене“ и 4 от ТВО

[1691] **ЦДА.** ф. 335. оп. 2с, а.е. 35.

[1692] **Данова,** Адриана. Генчо Ангелов: От Осъм чувах викове на страдащи хора в лагера. В: *Новините ГЛАС* [онлайн]. 8 април 2016. [прегледан 3.09.2016]. https://nglas.net/2016/04/08/%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%BE-%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2-%D0%BE%D1%82-%D0%BE%D1%81%D1%8A%D0%BC-%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%85-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5-%D0%BD%D0%B0-%D1%81/

[1693] **Информация** за по-характерни прояви на осъдените контрареволюционери в затворите, 19.04.1958 г. – В: *Ангелов,* Веселин. Строго секретно! Документи за дейността на Държавна сигурност 1944-1989 г..., с. 381-385.

[1694] Belene. The Bulgarian Dachau. 8 April 1953. HU OSA 300-1-2-32640; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

[1695] **ЦДА,** ф. 335, оп. 18с, а.е. 17.

„Ножарево“, а по агентурни сведения били предотвратени около 25 бягства от двата концлагера. През годината в ТВО „Белене“ са предотвратени 3 групови бягства на групи от 2 до 6 човека, главно николапетковисти и *шпиони.*[1696] Лагерният началник докладва през 1951 г. за 6 бягства на 10 въдворени, от които 4 се удавили, 2 са разстреляни и 1 е заловен. Същите 6 случая инспекторът от отдел „Затвори и ТВО“ Киричев включва в доклад от 1 април 1952 г. за бягствата от затворите и ТВО в страната през 1951 г.[1697]

На 13 март 1951 г. от болницата в Свищов извършва бягство въдвореният Дочо Манов.[1698] От доклада на Китов за юли става ясно, че лагеристът е избягал в Троянския Балкан.[1699] Вероятно това е един от случаите, за които в доклада на отдел XIII – ДС от 8.02.1952 г. се казва, че някои от избягалите от ТВО „Белене“ и ТВО „Ножарево“ след бягството си „станаха бандити и тяхното ликвидиране костува много на органите на МВР“. По съвременни сведения избягалият е Дочо Нешев Нанев от с. Малка Желязна, Тетевенско, след 9.09.1944 г. организационен секретар на ЗМС за Ловешка и Плевенска област, а след обесването на Никола Петков преминал през лагерите „Богданов дол“, „Николаево“, „Ножарево“ и „Белене“. След бягството около половин година бил нелегален и тайно възстановил земеделските организации в Ловешка и Плевенска област. Водил сражения с милицията в околностите на селата Лесидрен и Рибарица. През октомври 1951 г., след предателство, близо до родното му село бил обграден от милиция и части на Вътрешни войски, в престрелката бил ранен в крака и заловен. Осъден на смърт и разстрелян на 22 октомври 1952 г.[1700]

На 4 май 1951 г. от II обект бягат Живодин (Живадин) Йоксич и Георги Исайловски. Първият се удавил в канала на самия остров, вторият бил заловен същия ден, скрит в една върба. Разследването установило, че съществува група от 6 българи, които замисляли бягство, и те били

[1696] **Доклад** за агентурно-оперативната работа на отдел XIII – ДС през 1951 година, 8.02.1952 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 949.

[1697] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 11.

[1698] Пак там.

[1699] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1700] **Гечев,** Пейко. 60 години от убийството на земеделеца Дочо Нанев. В: *Народно земеделско знаме,* № 39, 19-25 октомври 2012, с. 6.

изпратени за следствие в ДС – Плевен.[1701]

На 8 юли 1951 г. около обед Атанас Банков и Евтим Цуцевски бягат от I обект, като използват, че са без охрана на работния обект, укриват се и през нощта преплуват Дунав. За бягството е съобщено късно и блокадата с войска и милиция закъснява с 3 часа.[1702] В доклад от 23 юли 1951 г. до пом.-министър Ангел Цанев началникът на отдел „Затвори и ТВО" Ангел Кузманов пише: *„Последното бягство показа, че естествената „охрана" – водата, не е надеждна. Решените на риск врагове лесно преодоляват Дунавската вода. [...] Аз не споделям предположението на др. Гаджев какво, че бегълците са се удавили в Дунава или пък още се укриват на островите. Бегълците според мен са успяли да се доберат живи и здрави до брега и да се укрият. Това дръзко бягство, извършено от двамата въдворени е сериозен сигнал за онова, което би могло да се случи, ако не се вземат мерки за подобряване и засилване на агентурно-оперативното обслужване на общежитието от ДС и организиране и значително засилване на физическата охрана. Няма никакво съмнение, че този успешен опит ще укуражи и насърдчи други въдворени за бягство. Постоянно намаляващата вода в каналите и топлото време също благоприятствува за осъществяване на подобни замисли."*[1703] Евтим Цоцев фигурира в списъка на починалите в ТВО „Белене" със смъртен акт, издаден през август 1951 г.[1704]

На 16 август 1951 г. от II обект избягали Милован Шутич и Владимир Новица. Според докладите на началника на лагера и началника на отдел „Затвори и ТВО" те подготвили торби с горена тел за направа на сал, след вечерната проверка се възползвали от засиленото движение около обектите и се отклонили от обекта в северна посока към главния ръкав на Дунав. Отсъствието им било забелязано от четния отговорник 10 минути по-късно и той уведомил завеждащия охраната. Милиционерите заедно с граничната стража устроили засада. Около 23 ч. забелязали бегълците и ги

[1701] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.
[1702] Пак там.
[1703] **ЦДА,** ф. 335, оп. 17с, а.е. 16.
[1704] **АКРДОПБГДСРСБНА – М.** ф. 23, оп. 1, а.е. 153.

предупредили да се предадат, но те се хвърлили в реката. Милиционерите и граничарите открили огън и двамата били убити. Уведомен бил околийският прокурор на Свищов, било проведено разследване и убитите били погребани. За награда са предложени завеждащият охраната на II обект и милиционерите и граничарите, взели участие в преследването, а четният отговорник е представен за предсрочно освобождаване.[1705] Христо Колев пише за този случай: „Грозно беше убийството на Шутич младши, сърбин, върху една греда близо до Дунав.“

На 18 август 1951 г. при прибиране от работния обект Кирил Иванов от I обект се отклонил от бригадата, която била без охрана, и след 2 часа преминал канала към Магареца. Островът бил блокиран, а трупът на беглеца бил намерен след 2 дни на брега до III обект.[1706]

На 6 септември 1951 г. Христо Атанасов и Ганчо Маринов, и двамата от Горнооряховско, избягали от II обект, като през нощта пробили дупка в стената на бараката. Дневалният и лагеристите, които спели около тях, били изпратени в наказателното отделение.[1707]

Един от източниците на РСЕ/РС, легионер от с. Каравелово, Елховско, 25-годишен през 1951 г., разказва, че е арестуван на 6 януари 1950 г. – Бъдни вечер, и е следствен в ДС – Бургас до 27 август 1951 г., когато е изпратен в „Белене“ в крайно изтощено състояние. Избягал от лагера и на 22 септември преминал турската граница.[1708] В докладите на началника на лагера за август и септември 1951 г. няма информация за такъв случай.

В докладите си Китов съобщава и за „опити за бягство“ през годината. През януари трима души се отклонили от работните обекти и се отправили към брега при I обект, за да преминат с моторниците, но били заловени; те били наказани в дисциплинарното отделение и предложени за превъдворяване. През февруари трима души възнамерявали да откъснат пристана и да се спуснат с него по течението; с оперативна цел били наказани за кражба

[1705] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1706] Пак там.

[1707] Пак там.

[1708] **Atrocities** in Camp in Belene, 12 December 1951. HU **OSA** 300-1-2-12480; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items; Open Society Archives at Central European University, Budapest.

на брашно и предложени за превъдворяване. През юни въдвореният като шпионин Димитър Петров от София замислял „опит за бягство“, но администрацията предварително знаела и взела мерки, лагеристът бил наказан с 10 дни в дисциплинарното отделение и разследван от оперативния работник. На 22 юли двама души възнамерявали да направят опит за бягство, но били разкрити по агентурен сигнал и изпратени на охраняван обект. През август освен двете бягства имало други „опити“ (отклоняване от работния обект), разкривани по агентурен път. На 3 октомври един въдворен на III обект – „Градината“, се отклонил и бил заловен след 5 часа, наказан с 3 дни в наказателното отделение и поставен на разработка. На 6 октомври в 15 ч. 5 въдворени от II обект, се отклонили от дигата, „като смятали да минат Дунав“. Били открити на носа на острова, изпратени в наказателното отделение и поставени на разработка. На същата дата двама души направили „опит за бягство“, като се отклонили на 1000 м от работния обект; изпратени в наказателното отделение и поставени на разработка. През октомври Китов докладва, че „замисъл за бягство има доста в общежитието“, тъй като нивото на Дунав било силно намаляло и към българския бряг можело навсякъде да се прегази, а и лагеристите забелязали, че се усилва охраната и се строят наблюдателни кули и постройки за охраната. През декември 5 души от пристигналите от Ножарево криминални лагеристи направили опит за бягство, като смятали да обезвредят милиционерския пост, но били взети предварителни мерки.[1709]

Доклад на началника на управление „Затвори и ТВО“ съобщава за 3 бягства на въдворени през 1952 г.[1710] Според доклад на IV отдел на Трето управление – ДС през 1952 г. опит за бягство от ТВО „Белене“ са направили 13 души, от които 5 са ликвидирани от охраната, 6 са заловени и двама

[1709] **ЦДА,** ф. 335, оп. 4с, а.е. 2.

[1710] Според този доклад бягствата от затворите и ТВО са 170 през 1950 г., 78 през 1951 г. и 28 през 1952 г., от които 25 на затворници и 3 на въдворени. **(АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 1, оп. 2, а.е. 65) Според Заповед № 3 на министъра на вътрешните работи от 3 януари 1952 г. през 1950 г. са избягали 213 арестувани лица, от които 158 от затворите и ТВО, 21 при конвоиране и 34 от арестанте помещения на окръжните и околийските управления на МВР; през 1951 г. – 124 бегълци, от които 70 от затвори и ТВО, 11 при конвоиране и 40 от арестите.

са в неизвестност.[1711] Според доклад на началника на III управление – ДС Думков бягствата от затворите и ТВО през 1952 г. са намалели в сравнение с предходните години. Извършени са 13 бягства, като 4 души не са заловени. Тези бягства са предимно от ТВО „Белене“ и от слабо охранявани или неохранявани външни обекти на затворите, на които работят главно криминални затворници с по-леки присъди. През 1952 г. оперативният състав на отдела е получил 30 сигнала за подготвяно бягство и те са предотвратени.[1712]

Китов докладва през 1952 г. за 14 души, които са извършили бягство: 6 лагеристи и 8 затворници: 6 заловени, 1 удавен, 5 разстреляни, 2 незаловени.

На 26 март 1952 г. затворникът Танко Кощиев от V обект бяга от строеж в селото и се укрива в нивите, въпреки че обектът е охраняван от един милиционер и един надзирател. За бягството е съобщено 10 минути по-късно, селото и близките села са блокирани от милиция, партийните организации по селата и групите за съдействие. Беглецът е заловен 18 часа по-късно от общинския милиционер и група за съдействие в с. Татари на 18 км от Белене, където отишъл да търси хляб.[1713]

На 6 април 1952 г. лагеристите Кирил Андонов и Кирил Жеков бягат от II обект, като преплуват Дунав. Андонов е заловен от румънските граничари, а Жеков се удавил в Дунав и тялото му било намерено месец по-късно от Гранични войски.[1714] Христо Колев разказва историята на бягството, която научил от единия от двамата бегълци – Кирил Андонов от с. Перивол, Кюстендилско. Дунав бил крайно пълноводен, водите леденостудени, двамата бегълци имали по две дамаджани като поплавъци, връхните си дрехи завързали на главите. Кирил Андонов носел захар, но приятелят му отказал да вземе. Пътят им бил пресечен от съветски кораб, от който им наредили да се предадат. В

[1711] **Справка** относно извършена проверка в IV отдел, III управление по линия на ТВО и затвори. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а.е. 1993.

[1712] **Доклад** за състоянието на агентурно-оперативната работа по затворите и ТВО – обслужвани от отдел IV-ти при Управление III-то ДС, 25.03.1953 г. От началник на III управление на ДС полк. Б. Думков. АКРДОПБГДСРСБНА – М. ф. 1. оп. 2, а.е. 67.

[1713] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6; оп. 6с, а.е. 13.

[1714] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

дирята на кораба двамата се изгубили. Кирил Андонов стигнал със сетни сили до румънския бряг и бил заловен от румънски граничари, предупредени от кораба. В безсъзнание бил пренесен в заставата, а след това – в гранично поделение на 30-40 км от реката. Андонов молил румънския офицер да го пусне да бяга към Унгария, но тъй като бил видян от съветския кораб, офицерът отказал. След неколкомесечно лечение румънските власти го върнали в България и бил изпратен обратно в „Белене“. Изтърпял в карцера 3 месеца.

На 23 април 1952 г. на I обект „при опит за бягство“ е разстрелян въдвореният по криминална линия Димитър Тодоров. Според доклада на Стефан Китов той направил опит за бягство, бил забелязан от постовия милиционер и предупреден да се върне, но продължил бягството и „с първия вистрел милиционерът го заставил да не бяга, като след 3 часа време починал в лазарета на обекта“.[1715] За същия случай разказва Тодор Лалов. Лагерист от секцията за криминални край I обект, който бил оставен в лагера като болен, се промъкнал под мрежата в I обект, за да открие в боклука нещо за ядене. Един от милиционерите го забелязал. Лагеристът се скрил зад дебело дърво и молел милиционера да не го убива, защото имал 6 деца и бил невинен. Когато се показал, бил покосен с автоматен откос. Лалов се притекъл на помощ, но раненият бил прерязан през кръста.[1716] Тодор Хаджиниколов също бил очевидец на разстрела – бригадите били поели към работните си обекти, когато той от клозета видял милиционер с прибежки на ловец да се прикрива зад тополите с насочен автомат. Един криминален се приближавал с лазене към боклука от готварницата, струпан до телената мрежа. Когато посегнал към няколко обелки от праз, милиционерът изпразнил пълнителя на автомата си в главата му.

На 11 май 1952 г. е убит лагеристът Иван Йондев, анархист от Кюстендил, обущарски работник, роден през 1907 г. в село Търновлак, Кюстендилско. В доклада си Китов отбелязва, че въдвореният Йондев се отклонил от работния си обект и бил убит от граничен наряд.[1717]

[1715] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.
[1716] **Българският** ГУЛАГ..., с. 137.
[1717] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5.

Спомените се разминават в детайлите на убийството. Според Дончо Стоянов Йондев е разстрелян на място от охраната.[1718] Според Христо Колев той бил задържан от граничен патрул. Граничарите попитали отговорника на бригадата дали му се е обадил и дали не е възнамерявал да бяга. Бригадирът казал колебливо, че това е възможно. Йондев бил отведен на граничната застава и разстрелян след телефонен разговор с щаба. Асен Рашев разказва като очевидец, че Йондев се отклонил на десетина метра от строя, за да хване жаба и бил разстрелян на място от охраната.[1719] Според Атанас Москов Йондев бил заедно със социалдемократа Тодор Лулчев, който оцелял и бил върнат след двуседмично следствие. Трифон Терзийски, приятел и съмишленик на Иван Йондев, пише, че колоната от около 800-1000 лагеристи от II обект, проточена половин километър, се придвижвала към брега, където лагеристите изкоренявали дървета. Бригадата на Терзийски била в края на колоната и в движение Иван Йондев изостанал от своята бригада, за да сподели с Терзийски писмото, с което жена му съобщавала, че ѝ предстои операция. Колоната достигнала до брега и се движела по коларски път в 10-метровата гориста ивица край забранената зона по брега, като всяка бригада се отбивала в своя работен участък. Когато бригадата на Терзийски се отбила, Иван Йондев продължил по коларския път, за да намери своята бригада. В 9-9,30 ч. Терзийски чул два изстрела. След половин час се разнесла новината: „Убиха Йондев!“. Терзийски научил, че Йондев бил срещнат от войниците от граничния обход, които осъществяват външната охрана откъм румънския бряг. Те стреляли и го ранили. Въпреки молбите на ранения, началникът на милиционерската охрана наредил да бъде доубит. На мястото били повикани няколко бригадири, включително бригадирът на Йондев, за да удостоверят самоличността му. На друго място в спомените си Трифон Терзийски пише, че Йондев е разстрелян от кап. Николов. Това твърди и Стефан Бочев.

На 23 юни 1952 г. „при опит да преминат реката“ са убити двама политически лагеристи – Любен Петров и Цаню Цветков. Същия ден въдворените от категориите I-I и

1718 **Българският** ГУЛАГ..., с. 129.
1719 Пак там, с. 95.

I-П работели на дигата в района на милиционерската застава „Ястреб“ срещу остров Предела. Двамата лагеристи имали задача да косят бурени по трасето на дигата. Според началника на лагера към 10 часа те се отклонили около 800 м от групата си и навлезли 40 м в граничната ивица, като пълзешком преминали по една малка странична дига и навлезли във висока трева по посока източния край на острова. Милиционерът от секретния пост на около 1 км източно от застава „Ястреб“ ги забелязал, промъкнал се на около 40 м от тях, предупредил ги да спрат и след като те побягнали, дал предупредителен изстрел във въздуха, след което открил автоматичен огън и ги убил. Телата са прекарани покрай бригади на въдворени.[1720] Началникът на отдел „Затвори и ТВО“ Кузманов разгледал на място „обстановката по разстрела на двама въдворени при опит за бягство“ и като намерил, че милиционерът е проявил съобразителност, хладнокръвие и героизъм, предлага да бъде награден.[1721] Същият случай е отразен в много от лагерните спомени като убийството на тримата косачи. Според Христо Колев един ден надзирателят поискал петима лагеристи за косачи по трасето на дигата, Колев вдигнал ръка, но бил спрян от друг анархист. Тогава надзирателят посочил петима от последната редица. След два часа се чули изстрели. По-късно се разбрало, че трима от косачите напреднали и спрели за почивка, в този момент били разстреляни с автомат от милиционера на секретния пост. И тримата убити били млади хора – единият, от Павликенско, бил бивш полицай, вторият – селянин от Беленско, стройно и хубаво момче, а името на третия Колев не помни. Двамата оцелели – земеделският народен представител от VI ВНС Минчо Панов и Георги от Радомир, бивш полицай, се върнали при другарите си с думите: „Убиха ги!“. Лагеристите научили, че прокурорът и лагерното ръководство заключили, че тримата лагеристи нападнали милиционера с ножчетата си.[1722] Атанас Москов

[1720] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 5; а.е. 21

[1721] **Доклад** от майор Ангел Кузманов, началник на отдел „Затвори и ТВО“, до началника на управление „Затвори и ТВО“, 17.07.1952 г. ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 5.

[1722] Вероятно същия случай, но изменен от достигналия до затворниците слух,

пише, че един ден към обяд на дигата чули гърмежи от автомат, а после няколко от пушка. Милиционерите започнали да свирят с пищялките си, строили лагеристите на върха на дигата и започнали безкрайна проверка. Тръгнал слухът, че са застреляни няколко души от косачите. Милиционери извели от гората група оцелели, сред които земеделският народен представител Минчо Панов. По-късно научили, че трима от косачите си почивали, единият пушел. Четвърти на същия ред си точел косата. Милиционер в засада изпразнил автомата си в тях, тримата били убити, четвъртият и още няколко души залегнали и оцелели. Славейко Павлов бил в групата по разчертаване на дигата, ръководена от инж. Методи Бакалов. С групата имало милиционер, който се скрил в храстите. Инж. Бакалов наредил на Павлов да окоси просека в капинака за жалона, но той не знаел да коси и като доброволци се явили офицерът Любен от Горна Оряховица и млад земеделец от Търновско. Направили 40-50 м просека и единият се отправил с жалона, когато се чул изстрел от автомат. Милиционерът изскочил с трепереши ръце и заповядал да легнат по корем и да не мърдат. Останали така до следобед, а труповете на убитите били покрити с върбови клонки. В края на работния ден дошла група следователи и прокурори от Свищов и Плевен заедно с коменданта Китов.

На 14 срещу 15 юли 1952 г. бягат политическите затворници Запрян Челебийски и Ангел Костов от I обект. Челебийски бил отговорник на бригадата, която работела нощна смяна на вършачката, и към 22 часа, след като разпределил работата между затворниците, двамата напуснали работния обект. Останалите затворници не сигнализирали охраната, а бягството било открито едва в 6,30 ч. Разследването предполага, че бегълците напуснали обекта между чувалите с жито в ремаркето на камион. Били сигнализирани управленията в Свищов и Плевен и управление „Затвори и ТВО“. Остров Персин и малките острови били блокирани от рота войници от поделението и цивилния персонал.[1723] Началникът Стефан Китов и

описва Недялко Гешев, когато разказва за разстрела без повод на двама овчари край „Оборите“ през лятото на 1952 г.

[1723] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 2; а.е. 13; а.е. 21.

заместникът му Тодор Николов са наказани със заповед на пом.-министър Ангел Цанев със „строго мъмрене“. Недялко Гешев пише, че Панчо от Пловдив и още един политически затворник от Русенско през нощта преплували дунавския ръкав между Персин и българския бряг, стеснен до 150-200 м, и това било първото бягство на затворници от острова. Според Колю Кондов бягството било успешно и Пантелей Челебийски – Панчо от Пловдив се установил в Чили, а Ангел Рибаря – в Калифорния. Харалан Попов също пише, че двамата успели да преминат границата.

На 21 август 1952 г. политическият затворник Мито Гергов извършва бягство от зеленчуковата градина. Към 18 ч. се укрива в царевицата, където престоява целия следващ ден, въпреки че мястото се претърсва от милиция и войска. На следващата нощ преминава през плитката вода на ръкава, загубва дрехите си и излиза гол на българския бряг, отива при един старец, който му дава да се наметне с чувал, след това отива при работниците в помпената станция, за да иска дрехи и хляб, но те го задържат и съобщават в концлагера. Ръководителят на III обект Борис Митев е наказан със „строго мъмрене“.[1724]

На 21 срещу 22 август 1952 г. бягат и политическите затворници Иван Семков и Борис Янков. Те пробиват сламения покрив на наказателната землянка, в която се намират около 40 затворници, и въпреки постоянно патрулиращите часовои прескачат незабелязано телената ограда на наказателното отделение. Заловени са през септември в Асеновградско на път за гръцката граница. Ръководителят на I обект Владо Митев е наказан със „строго мъмрене“.[1725] Недялко Гешев пише, че двамата били заловени след две седмици в Асеновградско, когато се натъкнали на засада за избягал войник, върнати в лагера и веднага изпратени в карцера.

На 24 септември 1952 г. прави опит за бягство политическият затворник Димитър Дерменджиев. Той се укрива на тавана на авторемонтната работилница, където работи, престоява там до вечерта на 25-и и през нощта прави опит да преплува канала, но е заловен.[1726]

[1724] **ЦДА.** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.
[1725] Пак там.
[1726] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 6; а.е. 13.

На 31 октомври „при опит за бягство“ и „след преследване“ е убит политическият затворник Адем Тахиров. Милиционерът е представен за награда. В доклада си за месеца началникът на лагера съобщава, че бегълците вече не се доверяват на друг, подготвят единични бягства и не могат да бъдат разкрити по оперативна линия.[1727] За този случай Недялко Гешев пише, че млад турчин бил разстрелян, защото се отделил от бригадата си да откъсне царевица.

През 1953 г. от ТВО „Белене“ извършват бягство 14 души – 13 затворници и 1 лагерист. От тях 3 затворници и 1 лагерист са убити, други 2 затворници също се водят убити, но всъщност са избягали успешно зад граница, останалите са заловени.[1728] Според рапорт на началника на управление „Затвори и ТВО“ до министъра на вътрешните работи вина има ръководният кадър, чиято бдителност е слаба, със слаба политическа култура, без политически усет, непримиримост и безпокойство, обхванат от успокоение, като „разчитат, че затворниците ги е страх и няма да бягат“. Нито един случай „не е надушен“ нито от оперативните работници на ДС, нито от надзорния персонал, „пипалата на ОР не са подбрани и колкото имат, с тях не работят“.[1729]

На 15 януари 1953 г. бяга политическият затворник Недялко Гешев. В спомените си той прави едно от малкото лични описания на бягство от концлагера. По време на наводнението през 1953 г. той е между 150 затворници, които евакуират добитъка. На 15 януари 38 затворници са натоварени на два парома под охраната на един милиционер и началника на I обект Владо Митев и теглени от моторна лодка, са откарани до III обект – „Градината“, за да изнесат бобовата слама. Гешев забелязва изоставена лодка и понтон до дигата в близост до застава „Тигър“. След приключване на работата той се скрива зад една барака и останалите потеглят, без да забележат отсъствието му. На залез слънце тръгва по дигата и достига изоставената лодка. Понтонът не може да се използва,

[1727] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 8.

[1728] Според доклад на зам.-началник Тодор Николов до 25 септември 1953 г. са предотвратени около 50 опита за бягство, 4 души са ликвидирани, допуснати са 3 бягства на 4 затворници. **(ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 8.)

[1729] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

защото е натоварен с дървен материал и потопен във водата. С полупробитата лодка, неуправляема във водовъртежите, Гешев едва избягва моторна лодка на Гранични войски и патрулна двойка граничари на брега, преминава покрай Щурчето и след източния му нос успява да достигне до дигата на българския бряг. Заравя шинела си в снега, потегля по шосето към гара Ореш, но се озовава край село Деков и се скрива в мазето на недостроена къща. Там е открит от стопанина ѝ, който му донася храна и дрехи и не го предава. След неуспешен опит да се качи на товарен влак тръгва по железопътните релси към вътрешността на страната и се придвижва два дни, като преспива последователно в колиба с кози, срутена сграда и кантон. Сутринта на 18 януари на моста на р. Осъм при гр. Левски е спрян от милиционери, не представя лична карта и е отведен в града. Прави опит да избяга, но е заловен и отведен под конвой в ДС – Плевен. След една нощ в ареста на ДС и една нощ в етапното на гарата е предаден на двама милиционери от Белене и откаран в лагера. Там в продължение на две нощи е разпитван и пребиван от около 25 души, между които са началникът на лагера Стефан Китов, милиционерският командир лейт. Баев, зам.-началникът по стопанската част ст. лейт. Любомир Данев, зам.-началникът на лагера кап. Т. Николов, началникът на I обект ст. лейт. Владо Митев, началникът на ДС в лагера кап. Васил Панев, инспекторът от ДС Тричков, мл. лейт. Борис Митев, лейт. Гогов и други цивилни и военни, които Гешев не познава. Изпратен е в карцера и получава допълнителна присъда от 7 години.[1730]

[1730] Недялко Гешев извършва успешно бягство през 1956 г. През тази година се появява надежда за освобождаване, на 28 април са освободени 150 затворници по случай Първи май. В началото на май е извършено прегрупиране на бригадите, все повече бригади се изпращат на външни обекти. На 12 май 4 бригади – 200 затворници, са изпратени в ДЗС край Свищов. Настанени са в хангар без врати и без ограда, охраняван денем от един, а нощем от двама милиционери. В неделните дни се почива и затворниците се перат на канал на около 200 м. След 15 дни са докарани още 300 затворници. Гешев подбира още двама души, на които има доверие. Отхвърлен е планът да обезоръжат и убият милиционера, защото не искат да убиват. Снабдяват се с цивилни дрехи и самобръсначка. На 8 юни един се отказва, а Недялко Гешев и Григор Илиев, под предлог че отиват да се перат на канала, се отдалечават, сменят затворническите дрехи с цивилни и скриват затворническите, продължават към с. Ореш, прекосяват шосето Свищов – Никопол и през ниви, лозя и овощни градини тръгват на юг. Не правят

На 22 май 1953 г. в 8 ч. сутринта „при опит за бягство“ е убит политическият затворник Драган Дончев, земеделски стопанин. На работния обект той се отклонил от бригадата си и преминал *лежешком* граничната ивица, въпреки че през 5 м били поставени табели „Внимание, забранено е минаването. Стрелба без предупреждение“, успял да достигне главния ръкав на Дунав, но след предупредителен изстрел бил обстрелян от милиционера на секретния пост и убит на място.[1731] Колю Кондов пише за същия случай, че бригада политически затворници работели на дигата на II обект, Драган Колев посегнал да откъсне стрък лапад и бил застрелян от милиционер, негов съселянин. След това пред очите на останалите затворници милиционерът завлякъл тялото в храстите, за да инсценира бягство.

На 29 май 1953 г. извършва бягство политическият затворник Илия Илиев. Известно е само, че е заловен.[1732]

На 28 юни 1953 г. към 8 часа сутринта е убит „при опит за бягство“ политическият затворник Милко Демиров, 63-годишен земеделски стопанин. Неговата 26-а бригада от II обект събирала сено на ливадата западно от застава „Ястреб“. Ливадата била близо до граничната ивица, на 80-100 м от ръкава на Дунав, обозначена с високи колчета с табели „Гранична линия. Забранено е преминаването. Стрелба без предупреждение“. Бригадата била без милиционерска охрана и според доклада затворникът „неколкократно нарушавал граничната ивица с цел да разузнае и извърши бягство“. При последното нарушаване на граничната ивица затворникът „се устремил към Дунав като навлязъл на около 30 метра навътре в граничната линия“. Милиционерът от секретния пост открил огън с автомата си и го убил на място.[1733] За този случай Костадин Събев разказва: *„Имаше един дядо Милко от Провадийско. Той е бил тогава около 54-годишен, ама ние нали бяхме двайсетинагодишни, за нас беше „дядо". Синът на дядо*

впечатление на случайно срещнатите селяни, тъй като не се различават от тях. (Селяните, които работели в ДЗС, имали същия вид като затворниците – слаби и изтощени, недояли и загрубели.) В продължение на две седмици двамата, криейки се и вървейки нощем, преминават през Троянския Балкан, през Средна гора, Пловдив, Асеновград и Родопите и на юг от Девин влизат в Гърция на 22 юли 1956 г.

[1731] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

[1732] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 13.

[1733] ЦДА, ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

Милко и той беше в Белене. Бащата с присъда 20 години, синът – 15 години. Ние, млади хора като работим по нивата, ако се наложи да ходим по малка нужда, обърнеш се и толкоз. Но той, възрастен човек, селянин човекът, с морал, не може така. Аз си спомням като малък с моя баща копаем царевица или слънчоглед на нивата, той оре, спре воловете и ако няма храст, ще иде на 50 метра от мен.... така бяха старите хора. И на дядо Милко, приходило му се по нужда и се отделил, точно до табелката „Стреля се без предупреждение“, където има храст и той зад храста, там клекнал човекът. Табелата пред него, значи той е зад табелата. Ние работим, копаем пръст на дигата, това става на 10-15 метра от нас. И изведнъж един автомат изгърмя. И откъде изгърмя не разбрахме, като нито човек, нито милиционер се вижда наоколо, какво беше това нещо? Дядо Милко реве на няколко метра от нас, но никой не смее да иде. И се развикахме: „Докторът, докторът, къде е докторът?“ По едно време идва докторът. Имаше доктори, те пак от затворниците бяха, с една чанта с червен кръст, малко риванол, малко бинт, малко йод. Отиде докторът и ни вика: „Елате двама-трима човека“. Отивам и аз и гледаме дядо Милко, както са му гащите до коленете събути. Три куршума го улучили. Единият куршум в ръката, другият в коляното, третият в сърцето, смъртоносният. Дядо Милко след 10 минути издъхна. По едно време идва надзирателят и вика: „Хайде бе, защо не работите, какво става?“, ние един в друг се мушкаме, инстинкт. Като че ли като се съберем на едно място няма да ни улучи куршумът. След 15-20 минути почнахме пак да работим, двама – трима души взеха с едно одеяло трупа на дядо Милко, отнякъде докараха една каруца и го закараха в лазарета във втория обект. След около половин час минава един надзирател с кон и се движи зад табелата в тази ничия зона между реката и табелата. По едно време се спря до една върба и говори с върбата, и ние разбрахме, че там между клоните, оттам е стреляно. Ей така убиха човека.“[1734]

На 7 юли 1953 г. е убит „при опит за бягство“ 30-годишният работник Костадин Костадинов, въдворен по криминална линия. Бригадата му от 64 криминални

[1734] **Горчева,** Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други. В: *Диалог,* № 60, Холандия.

лагеристи била изведена за сеч за нуждите на обекта под конвоя на мл. сержант, инструктиран от началника си, че при отклонение от определения район има право да стреля без предупреждение. Малко след като бригадата пристигнала на работния обект на 1 км източно от I обект, лагеристът се отклонил на около 400 м югозападно от района на работа. Конвоиращият милиционер не забелязал това, а бил предупреден от минаващи колари затворници. Той открил лагериста клекнал в храстите, от 15 м без предупреждение открил автоматичен огън и го убил на място. В доклад до пом.-министър ген. Никола Цачев началникът на управление „Затвори и ТВО" Късовски съобщава, че „относно убийството се констатира, че нарушения няма, вината е в самия убит, който без предупреждение се отклонил от обекта с цел бягство".[1735] На милиционера е направена строга забележка, че не е дал знак за тревога и е тръгнал сам да търси избягалия лагерист, като е оставил останалите лагеристи без охрана.[1736] Очевидно това е един от тези случаи, за които пише д-р Никола Грозев: *„Убиваха за страх, сплашваха ни. Някой отиде настрани, защото човек не може да клекне пред 30 души – това е единственият интимен акт, за всички други се иска двама души – и го застрелят."*[1737]

На 11 юли 1953 г. опит за бягство от II обект прави политическият затворник Спас Кунев. Към 10 часа сутринта той се отделя от групата от 500 затворници, които са изведени да пренасят до обекта дърва за изпичане на тухли. Към 11 часа при проверката след прибирането в обекта е установена липсата му. Засилена е външната охрана със секретни постове и един взвод започва преследването му. Взети са кучета от граничния пост, но затворникът е минал през вода и те губят дирите му. Охраната покрай дигите е засилена съвместно с групите за съдействие и Околийското управление МВР – Свищов. Затворникът не успява да премине Дунав заради засилената охрана и търси начин да се предаде на повече хора, за да не бъде разстрелян. На 15 юли към 11 часа той се показва на четирима въдворени, които го отвеждат до

[1735] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 13.
[1736] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.
[1737] **Хитов,** Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев...

обекта. Наказан с 14 дни карцер, след което изпратен в затвора в Шумен.[1738] За този случай Недялко Гешев пише, че в началото на лятото на 1953 г. се носел слухът за бягството от работния обект на затворника Спас. Три денонощия се крил на острова, но не се решил да премине реката, тъй като всичко било блокирано. Предал се край оборите, но никой не знаел какво се е случило с него.

На 22 юли 1953 г. група политически затворници косели трева на ливада край застава „Ястреб“. Към 7,30 ч. Дачо Близнашки се отклонил на 30 м и бил прострелян от милиционера на секретния пост от разстояние 200 м. Ранен в крака и настанен в болницата на общежитието. Началникът на управление „Затвори и ТВО“ докладва на пом.-министър Никола Цачев, че дознанието ще бъде изпратено на околийския прокурор за търсене на съдебна отговорност за „опит за бягство“.[1739]

На 20 август 1953 г. бягат политическите затворници Атанас Пиринчев (Перинчев), бивш търговец, и Стойко Кавруков, бивш офицер. Бригада от 45 политически затворници са изведени на работа в западната част на острова за скубане на конопени стъбла, охранявани от трима милиционери. Пиринчев и Кавруков се отклонили, бягството им е открито едва към 16 часа. Засилена е външната охрана на острова, работата е прекратена и е направена проверка на затворниците. Група милиционери под командването на ротния командир лейт. Силвестров започват издирване. Към 19 часа, след като бегълците не са намерени, са уведомени румънските власти, околийското управление на МВР в Свищов и граничните войски в Свищов, с помощта на МВР – Свищов и групите за съдействие е организирана охрана вън от острова, на Беленската дига, по всички близки гари и кръстопътища. Разпитана е бригадата, но всички затворници твърдят, че двамата са заспали някъде. По тъмно бегълците преминават острова до североизточния му край и в 1,30 ч. след залязването на луната с дърво се спускат по течението на Дунав. Граничен наряд от ст. сержант и редник чува шум, изстрелва осветителни ракети и ги вижда на разстояние 50 м в реката, заловени за дървото и

[1738] **ЦДА,** ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

[1739] Пак там.

плаващи по течението. Ст. сержантът изстрелва над 50 патрона с автомат, а редникът стреля с карабина. При осветяване с ракета виждат как единият беглец се отделя от дървото и плува към острова, при следващо осветяване не забелязват хора във водата и около дървото. Единият граничар взема гребна лодка от намиращите се на 300 м рибари и оглеждат мястото, но не откриват убити. Намират на брега оставените обуща, чорапи и други лични вещи на бегълците. Продължава претърсването с хора и кучета на брега на острова и българския бряг, но следи не са открити. Стефан Китов лично се среща с румънски офицери, които съобщават, че въпреки засилената охрана на тяхна територия не са открити никакви следи. Труповете не са открити и изводите на началника на лагера и на началника на управление „Затвори и ТВО“ са, че двамата затворници са се удавили.[1740] Недялко Гешев пише, че Пиринчев и капитанът от войската Кавръков успяват да преминат в Гърция.[1741] При търсене в интернет се откриват двама души със съвпадащи имена, живели и починали в Съединените щати.

На 3 септември 1953 г. бяга политическият затворник Никола Николов. С група затворници работел по прибирането на конопа, чиято площ била оградена отвсякъде с гора. Дежурният офицер не бил разпределил секретните постове, а старшият на конвоя позволил да се наруши строят при отиване на работа и така бригадните отговорници не можели да контролират поверените им хора. Между 13,30 ч. и 15,30 ч. Николов се отклонил от работния обект. След откриване на бягството била усилена външната охрана на острова и завардени пътищата, било уведомено Околийско управление МВР – Свищов. Заловен е на румънската граница.[1742]

На 7 септември 1953 г. бригадата на политическия затворник Димитър Тодоров режела върбови пръчки за кошове в непосредствена близост до II обект. Той не се бил отделил от бригадата, но при слизането му от една върба към него се приближил охраняващият милиционер и

[1740] Пак там.

[1741] Според Недялко Гешев от юни 1952 г. до юли 1956 г. опит за бягство правят не по-малко от 30 затворници, но границата успяват да преминат само 7.

[1742][1640] ЦДА. ф. 335, оп. 6с, а.е. 12.

стрелял в краката му. Бедрото било прерязано, затворникът паднал по очи и от 5-6 м милиционерът стрелял в главата му. Димитър Тодоров успял да подложи рамото си и откосът от автомата пронизал рамото и гръдната мускулатура, без да пробие гръдния кош. Милиционерът го ритнал в краката, но затворникът се престорил на умрял. Тодоров чул, че милиционерът казал: „Изпълних заповедта, убих и тоя", и отишъл да докладва. Затворникът изпитвал силна жажда и се примъкнал до блатото на десетина метра. Скрит в тревата, чул, че пристигат началниците, тъй като били седем-осем човека, решил, че няма да го доубият и се обадил. Бил отнесен в болницата на обекта, д-р Грозев бил изведен от карцера, направил шестчасова операция и извадил 16 куршума. Лекарят останал през цялата нощ при ранения и му съобщил, че всички началници са останали на обекта, за да не допуснат да му прелива кръв. След като гипсирал крака и ръката, д-р Грозев отново бил върнат в карцера. По-късно Тодоров чул от конвоиращи милиционери, че същият милиционер бил извършил няколко убийства. Този случай не е отразен в наличните доклади на управление „Затвори и ТВО" и за него се знае от разказа на самия пострадал, на д-р Никола Грозев и други политически затворници.[1743]

На 8 октомври 1953 г. от I обект бягат трима политически затворници – Александър Дайч, Марин Колев и Ангел Ценков. Те били преведени в началото на годината от Старозагорския затвор, където били съкилийници, а в „Белене" били в една бригада и едно звено, като един от тях бил пом. бригаден отговорник. Спели в едно помещение близо до прозорец с дървена решетка. Подготвяли бягството един месец, без да кажат другиму. При работа на памука огледали ръкава на Дунав в района на градината и възможностите за излизане от обекта. На 8 октомври след проверка били заключени в помещенията. Времето било лошо, валял силен дъжд. Към 22,30 ч. тримата разковали решетката на прозореца и излезли, пропълзели 30 м и влезли в клозетния канал, отвеждащ извън обекта. По канала стигнали до външната ограда, разбили дървената и телената ограда на около 10 м от милиционерския пост и напуснали обекта. Придвижването им от помещението до

[1743] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

излизането от обекта отнело около 2 часа. Достигнали до градината на южния бряг и с една греда от градината преплували ръкава на Дунав, без да бъдат забелязани от външната охрана. Бягството било открито едва на сутрешната проверка, уведомени били ОУ МВР – Плевен и околийското управление в Свищов. Бегълците се крили в царевицата до сутринта. Към обед били забелязани от четирима беленски овчари, които им описали пътя към гара Ореш, дали им царевица и кибрит, за да запалят огън и да се подсушат. Един от овчарите се върнал в селото и към 3 часа следобед съобщил на милицията. Районът бил претърсен, но без успех. Останалите овчари не съдействали на преследването. Проверени били пътническите и товарните влакове. Към 10 часа вечерта на 10 октомври Дайч и Колев били заловени от домакина на ТКЗС – с. Драгомирово. Третият беглец бил заловен в Плевен на 11 октомври и върнат в „Белене“. Тримата били предадени на съд.[1744] Бягството им предизвиква поредица от проверки на управление „Затвори и ТВО“ и III управление – ДС на условията в лагера и довежда до промени.

На 28 октомври от II обект бяга криминалният затворник Димитър Рогозов. Той бил преведен в „Белене“ от затвора в Русе на 15.10.1953 г. Администрацията била предупредена, че може да извърши бягство, и затова бил изпратен на II обект и настанен на работа вътре в обекта, без право да излиза на гатера, облечен с раирани затворнически дрехи и раирано бельо. Към 18 ч., след вечеря, внезапно се спуснал към оградата и я прескочил с един скок, пропълзял по охранителния ров и се скрил в гората в северна посока, без да бъде видян нито от охраната, нито от надзирателите. Бил забелязан от друг затворник,

който веднага уведомил охраната. Започнало преследване с кучетата на граничната застава, но в тъмнината затворникът не бил заловен. На 28-и и 29-и затворникът престоял на острова, а на 29-и срещу 30-и въпреки усилената охрана преплувал Дунав към българския бряг. На 30 октомври в района на застава „Ястреб“ били намерени кожухче, пуловер, чорапи и син дочен панталон. Същия ден от МВР – Свищов съобщили, че на пристанище Свищов се появило лице, което искало да пътува за

[1744] **ЦДА.** ф. 335, оп. 6с, а.е. 3; а.е. 12.

Силистра, но не било заловено. На 5 ноември 1953 г. беглецът бил убит от органите на МВР – Тутракан „при опит да бъде заловен“.[1745]

* * *

Фиктивното бягство на 12-годишно момче лагерист от острова през 1952 г. е сюжетна основа на романа на датската писателка Анне Холм „David“, издаден през 1963 г. (английско издание – „North to Freedom“, 1965 г.), по който през 2003 г. е заснет филмът „Аз съм Дейвид“.

1956-1959

Според десетдневните сведения на лагерната администрация за времето от 19.01.1957 г. до 1.08.1959 г. има 7 бегълци, всички те въдворени по линия на НМ: между 11.04. и 20.04.1957 г. един, заловен между 11.05. и 20.05.1957 г., през октомври 1958 г. – двама, един е заловен, през април 1959 г. – двама, един заловен през май, през юни 1959 г. – двама, двама заловени.

В справка за разстановката на въдворените от 31 май 1958 г. началникът на лагера Тричков съобщава на зам.-министър Мирчо Спасов, че към онзи момент са предотвратени два опита за бягство от външни обекти, на които се изпращат *хулигани.* Единият е на двама младежи от V обект, а вторият е от обекта „Свищов“, при който беглецът е ранен от охраната и изпратен в болница без опасност за живота.[1746]

В доклад от юли 1958 г. Тричков съобщава, че през първото шестмесечие на 1958 г. опит за бягство са направили 6 въдворени, от които трима на острова. Един от бегълците е убит и един е ранен. Получени са донесения за подготвяно бягство от острова общо за 7 души, както и сигнали за намерения за бягство през граница след освобождаване от острова.[1747]

Според *Справка относно състоянието на работата в ТВО-Белене, Свищовско* от ноември 1956 г. до края на ноември

[1745] **ЦДА. ф.** 335, оп. 6с, а.е. 3; а.е. 12.

[1746] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 23, оп. 1, а.е. 148.

[1747] БГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 3, а.е. 948.

1958 г. са извършени 10 бягства, всички бегълци са заловени, като един е убит, а един – ранен, по агентурни донесения са предотвратени 23 бягства от външни обекти и 3 от острова.[1748]

Васил Урумов – Чико разказва, че през лятото на 1959 г. от каменната кариера на Тотлебеновия вал в Плевен избягал въдвореният Митко от Варна. За да бъдат сплашени лагеристите, двама милиционери застреляли от упор неговия приятел Антон – Тони Германчето и завлекли трупа на шосето, инсценирайки бягство. Същия ден Митко от Варна, заловен в Пловдив, бил върнат на работния обект с белезници. Пред строените лагеристи окръжният началник Аргиров заявил: *„Вижте го този – и посочи вързания беглец – имаше късмет, че го заловиха други на територията на друг окръг, ние нямаше да му простим, а другият, който се опита тази нощ да избяга, си получи заслуженото. Така че правете му сметката. Ние много точно стреляме.“*[1749]

1964-1977

Данните за периода са непълни. От откриването на общежитието през януари 1964 г. до 1 ноември 1965 г. в сведенията за движението и наличността на изселените по чл. 14 от УНМ в ДЗС „Белене“ има данни само за едно бягство. Въдвореният (на острова от 19 юли 1964 г.) избягал от работен обект през 1964 г., до февруари 1965 г. все още се води като избягал, а от 1 март 1965 г. вече не фигурира в сведенията.[1750]

В справка за приложението на чл. 14 от УНМ през второто шестмесечие на 1974 г. в Плевенски окръг зам.-началникът на окръжното управление съобщава, че към 31 декември 1974 г. от въдворените на острова 106 души по линия на НМ и 18 души по линия на ДС 10 души са пуснати в отпуска преди няколко месеца и не са се завърнали, а 8 са избягали и се издирват.[1751]

Към 1 май 1975 г. са избягали и се издирват 7 човека.[1752]

[1748] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1553.
[1749] **Българският** ГУЛАГ..., е. 326.
[1750] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 1, а.е. 1565.
[1751] **АКРДОПБГДСРСБНА – М,** ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.
[1752] **Справка** относно наличността на изселените по чл. 14, буква а от УНМ в

Към края на юни 1975 г. от 112 въдворени по списък (вероятно по линия на НМ и ДС) има 5 избягали.[1753]

В справка от 13 ноември 1975 г. началникът на отдел „Охранителен“ в ОУ МВР – Плевен съобщава: *„Досега лицата* (изселени по чл. 14 в общежитието на острова) *са осъществили 39 бягства, по отношение на 28 от тях са издадени присъди задължително заселване в ДЗС Белене.“*[1754] Не е посочен периодът, в който са извършени бягствата. Вероятно данните не се отнасят за целия период от 1964 г., а се отчитат от 1968 г., когато влиза в сила новият НК с присъда „задължително заселване“.

Юсеин Машев от Рибново описва своето бягство от острова. Той е принудително установен в ДЗС „Белене“ през септември 1973 г. заради отказ да си смени името. На 6 август 1974 г. заедно с друг лагерист от София се спускат по Дунав с вътрешна гума от газка. След като се носят два часа и половина по течението, достигат Свищов, където остават през нощта, а на сутринта се качват на кораб до Русе. На следващия ден с влак пристигат в София и остават 4 дни, като боядисват врати, за да припечелят пари за билет. От Захарна фабрика вземат влака за Кюстендил. На 19 август преминават в Югославия, след като в продължение на седмица се крият край границата.[1755]

За същия случай началникът на ОУ МВР – Плевен докладва, че двамата бягат през Румъния и Югославия и пристигат в Италия. В същия доклад има данни за други трима бегълци, които са заловени: *„По отношение на изселените в Белене, въпроса с бягствата е тревожен. Това са изселени лица, не са лишени от политически и граждански права и не им се полага охрана и такава няма. Там обаче са пратени най-злостните и непоправими от цялата страна, осъждани многократно и лежали в затворите. Една голяма част от тях работят в Химическия завод гр. Свищов, а другата в острова. Те могат да бягат винаги, защото са свободни граждани. Двама от тях избягаха и бяха заловени*

ДЗС Белене към 1 май 1975 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1753] **Справка** за осъществяване на административния надзор над изселените лица и приложението на мярка по чл. 14 от УНМ през първото шестмесечие на 1975 г. в Плевенски окръг. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1754] **Списък** на лицата установени на ново местожителство в ДЗС Белене, Плевенски окръг. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 3, а.е. 1389.

[1755] **Горчиви** разкази..., с. 78.

в София и един заловен от румънските власти и ще бъде съден. По работата с тях ние срещаме трудности. Определили сме ОР, който да се занимава с тях, но той отговаря и за др. линии и повече работи в гр. Плевен. И да се получи сигнал за бягство, отсъствието на охрана и отдалечеността на обекта от Плевен ни затруднява за бързи и своевременни мерки. Мисля, че този въпрос трябва да се обсъди от ръководството на Министерството и се реши. Без охрана и за в бъдеще ще се допускат бягства."[1756]

1984-1987

Няма сведения за извършено бягство или за опити за бягство.

[1756] **Оценка** за проведените мероприятия и резултатите от тях във връзка с изпълнение на МЗ № 1114/04.04.1974 г. От началника на ОУ МВР Плевен, 23.09.1974 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 20, оп. 1, а.е. 404.

ЧОВЕШКАТА СЪПРОТИВА

Имах нещастието от 1944-45 година до 1954 година да мина през всички тези преизподни на човешката съпротива и на човешките страдания.
Д-р Никола Грозев

– Ти какъв си? – лагерният началник пита строените лагеристи за политическата им принадлежност.

– Човек – отговорил анархистът Иван Йондев.

– И аз съм човек, но съм комунист, ти какъв си?

– За разлика от вас, аз съм преди всичко човек.

Скоро след това Иван Йондев бил разстрелян „при опит за бягство“ и вестта се разнесла из острова с думите: „Убиха Човека!“. Това убийство е най-често споменаваното в лагерните спомени – възприето като отмъщение за защитата на достойнството и уникалността на човешката личност.

Известен е задочният спор на Александър Солженицин с Варлам Шаламов дали е възможно в концлагера човекът да остане човек. Шаламов смята, че това е невъзможно, от всички човешки чувства остава само злобата, ако възниква приятелство, значи условията не са достатъчно трудни, ако бедата и нуждата сплотяват, значи не са крайни, ако споделянето на мъката е възможно, значи тя не е достатъчно дълбока. Солженицин е съгласен с Шаламов, че за разлика от затвора, концлагерът е изцяло отрицателна житейска школа, но привежда редица примери, за да докаже, че дори и ако нравственото разложение в създадените с тази цел лагери е масово, то не е неизбежно, не всеки е смачкан, а в специалните лагери дори се създава среда, в която е възможен организиран отпор на разложението.

В историята на българските концлагери съществуват немалко и различни по характера си актове на съпротива. Те са най-много в първия лагерен период въпреки неговата суровост. Една от причините е, че за България липсват историческото време и обстоятелствата за нравствена деградация на обществото. (Солженицин пише, че съветските хора стъпват на Архипелага засегнати от

нравственото разложение още в живота си на свобода, а Хана Аренд – че приспособяването към „обществото на концлагерите“ се предшества от поставянето извън закона и лишаването от държава на стотици хиляди хора и превръщането на милиони други в икономически излишни и социално обременителни.) Друга основна причина е доминиращо политическият характер на българските концлагери и строгата изолация на политически и неполитически лагеристи до 1958 г., с което те са съпоставими със съветските специални лагери. Въпреки че съпротивата заглъхва в Ловешкия лагер с неговата йерархия на криминалните бригадири, свръхчовешкия труд, забраната да се говори с другия и ежедневните побои и убийства, след десетилетия тоталитарен живот тя отново се проявява през 80-те години, когато концлагерът пак е чисто политически, а режимът се опитва да запази видимост на законност и се старае да не изпада в крайност.

Според Хана Аренд първата стъпка към концлагерното превръщане на човешката личност във вещ с програмирано поведение е унищожаването на човека като субект на правото чрез въдворяването без ясна причина, без присъда и без определен срок като отрицание на нормалната наказателна процедура. Следващата стъпка е унищожаването на нравствената личност у човека чрез ликвидирането на солидарността, обезсмислянето на мъченичеството и бунта, превръщането на избора между добро и зло в избор между едно убийство и друго убийство, принуждаването на жертвата да стане съучастник. Последната стъпка е ликвидирането на човешката индивидуалност и свеждането на човека до първичните реакции на оцеляване.

Бихме могли да видим съпротивата в концлагера „Белене“ през тези три условно разграничени стъпки, които в реалността на концлагера са неразчленими.

Самоубийството е най-радикалният акт, който отнема възможността друг да разполага с живота, тялото, свободата и волята на личността. Статистиките и свидетелствата са категорични, че самоубийствата в лагерите са много редки. За Хана Аренд това е доказателство за успешното ликвидиране на човешката спонтанност, докато за Солженицин то е резултат от

осъзнаването, че си жертва на случайна и произволна репресия, на многомилионна *напаст,* която трябва да се преживее. Няколко са известните случаи на самоубийства и опити за самоубийство в „Белене“ и изглежда, че те по-скоро илюстрират тезата на Солженицин, тъй като в ранните години са дело на низвергнати комунисти, които преживяват репресията като несправедливо отлъчване, а не като съдба на милиони.

През септември 1951 г. се самоубива Стефан Чакъров от ДС – Бургас. Христо Колев пише: *„Стефан Чакъров изкупи греховете си, като една привечер преди вечерна проверка издебнал момент да сложи примка на главата си. Това беше паметно. Другите им съпартизани бяха разни отговорници в отделни чети и бригади. Една вечер им дават хубава вечеря. Гладните лагеристи наблюдават това, но Стефан Чакъров отказва да вземе участие в богатата трапеза, казвайки: „Как мога да ям при толкова гладни хора.“ Забележителна проява на човешката съвест.“* Стефан Бочев разказва за бивш началник на ДС – Велико Търново (възможно е Бочев да описва самоубийството на Чакъров), който бълнувал нощем и лагеристите коментирали, че го гризе съвестта, а Бочев усещал в него „нещо добро“. Той направил два неуспешни опита да се самообеси и успял на третия, след като бил три дни в безсъзнание. Наказан в подземния карцер на II обект през лятото на 1953 г., Денчо Знеполски намерил капачка от консерва и веднъж, когато започнал да се задушава от недостига на въздух, разрязал вените на лявата си ръка, но бил спасен от случайно влезлите дневални. Знеполски пише, че един човек се самообесил „по негово време“, но не става ясно дали това е станало в подземния карцер. Стефан Богданов, бивш шеф на следствения IV отдел – ДС, изпратен в „Белене“ в началото на 1953 г., започнал да обмисля самоубийство, след като получил писмо от своята дълго тормозена като жена на народен враг съпруга, че не вярва в неговата невинност и законът ѝ дава право да се разведе.[1757] През 80-те години няма данни за успешни самоубийства, но според разказите в „Те минаха през Белене“ били правени опити, заради което Шериф

[1757] **Богданов,** Стефан. Две смърти няма, а без една не може. Спомени. София, К и М, 1991, с. 83.

Топалоглу от с. Плочник и художникът Шабан от Кубрат направили беседка в двора на II обект и я нарекли за самообесване. Самият Шериф Топалоглу направил такъв опит след унизителен разпит. С големи усилия и с помощта на други лагеристи бил спасен от Мохамед Гьолджюклю от с. Генерал Гешево, Кърджалийско. За друг случай разказва Сабри Йълмаз: мъж от Кърджали получил вест, че жена му го напуснала, взел чаршафа си и тръгнал към беседката; лагеристите едва го спрели.[1758]

Бягствата са друга радикална, но жизнелюбива реакция срещу несправедливото отнемане на свободата. Недялко Гешев, който извършва едно неуспешно и едно успешно бягство от „Белене“, пише: *„Бях жертва на една тирания и не можех да се примиря с несправедливостта.“* Най-упоритият стремеж към свобода, който ми е известен, е този на Кирил Андонов, който на 6 април 1952 г. извършва бягство през Дунав, но е върнат от румънските власти. През юли 1952 г., след като Андонов е изтърпял 3 месеца в карцера, Китов докладва, че отново е получен сигнал за готвено от него бягство и са взети административни мерки. Според докладите на началника на лагера Кирил Андонов и по-рано е правил многократни опити за бягство. През януари 1951 г. замислял бягство с още двама души, но администрацията негласно го предотвратила, като ги преместила на II обект и внедрила агент сред тях. Въпреки това през февруари 1951 г. Андонов и други двама души направили опит за бягство от II обект, като смятали да откъснат пристана и да се спуснат по течението на Дунав. През април 1951 г. администрацията научила за организирани групи за бягство от средите на николапетковистите, офицерите и емигрантите, като един от емигрантите е Кирил Андонов. През май 1951 г. била разкрита конспиративна група от 6 човека, която замисляла бягство, в нея е и Андонов. Кирил Тонев пише, че Кирил Андонов бил емигрант в Париж, избягал от комунистическа България, земеделец по убеждения, търговец на плодове, около 35-годишен към 1949 г. Пристигнал от Париж във Виена по работа и на 25 октомври 1949 г. бил арестуван заедно с няколко български студенти, участници в опозиционна антикомунистическа

[1758] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 77-86.

група (между които и Кирил Тонев), и екстрадиран в България. Във влака към Будапеща Кирил Андонов се освободил от белезниците и въпреки че в купето имало въоръжени унгарски полицаи, възнамерявал да скочи през прозореца на бързо движещия се влак, но бил спрян от другарите си. Кирил Тонев пише: *„Ако не беше Дечо, сигурен съм, че щеше да опита, такава жажда за свобода имаше у него. Доказа го и по-късно. Направи три опита за бягство. Дори от Белене, без да знае да плува, с две дамаджани вързани на раменете, преплува Дунава през април благополучно, но студената вода го докара почти до несвяст, пада на брега, където го намират румънските граничари – и обратно. А Кирчо имал намерение да се крие няколко дни, докато се успокои нашата охрана. После да отиде до родния си край Кюстендил, оттам да премине в Югославия. Направи го по-късно с цялото си семейство. Не знам дали е жив. Беше смел, упорит и свободолюбив.“*

Но онзи акт на съпротива, който руши самия фундамент на концлагера като място на безправие, са протестите. Лагерните правилници категорично забраняват колективните протести и разрешават само индивидуалните жалби в затворения кръг на административния ред.[1759]

[1759] Правилникът за устройството на трудово-възпитателните общежития и за вътрешния ред в същите от 1946 г. (чл. 31, т. „д“) дава право на въдворените „да правят единични оплаквания устно или писмено“. Общият правилник за изправително-трудовите учреждения от 1951 г. (чл. 176) и Правилникът за реда на изтърпяване на наказанията в затворите от 1952 г. (чл. 153) забраняват подаването на колективни молби, оплаквания и протести; разрешено е подаването на молби, жалби и заявления и правенето на устни и писмени оплаквания срещу администрацията, длъжностните лица и надзорната служба до началника на затвора или чрез него до отдел/управление „Затвори и ТВО“, за което лицето не може да бъде наказвано дисциплинарно (в правилника от 1951 г. – „освен ако се установи, че са клеветнически и злонамерени“). Правилникът за реда на изтърпяване на административно наказание в трудово-възпитателно общежитие от 1957 г. (чл. 33) забранява подаването на колективни молби, оплаквания и протести и дава право на всяко въдворено лице да подава молби, жалби, заявления и оплаквания до началника на ТВО и чрез него до по-горните инстанции. Съгласно Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от 12.12.1963 г. (чл. 27) молбите и жалбите на лицата, изтърпяващи мярка по чл. 14 от УНМ, чието разрешаване не е от компетентност на органите на МВР по места или са адресирани до централните органи на МВР, се изпращат от окръжните началници на МВР с мнение и се решават в едномесечен срок от подаването им. Според Правилника за приложение на чл. 14 от УНМ от 8.01.1971 г. жалбите се разглеждат по реда на Указа за жалбите, сигналите и предложенията (чл. 37), жалбите на лицата с наложена мярка изселване и забрана за напускане на местожителството се разглеждат от комисията по чл.

Колективните протести имат сериозни последствия за лагеристите, предизвикват утежняване на режима, но при някои външнополитически обстоятелства водят до облекчаването му и дори до закриване на лагера.

Колективните протести в ТВО „Белене“ започват от лятото на 1952 г., когато в лагера пристигат затворници със съзнание за своя правен статус. Д-р Никола Грозев разказва: *„Когато пристигнахме затворниците, до това време там бяха само лагеристи. Хора без определена присъда и които бяха така деприминирани, така изплашени, защото им се казваше, че от тяхното поведение зависи кога да ги пуснат. И бяха ги направили просто не хора, просто да лазят, като животни. Ние идвахме с друг дух, затворници, с определени присъди, свикнали на съпротива.“*[1760] В доклада си за август 1952 г. зам.-началникът кап. Тодор Николов съобщава, че докато „въдворените в огромното си болшинство са неутрализирани с изключение на единични екземпляри“, затворниците, особено земеделците и легионерите, „проявяват голяма активност“ – имат провокативно държание с персонала, не изпълняват нормите и тормозят онези, които ги изпълняват.

Неизпълнението на нормите се организира в младежките бригади скоро след пристигането в „Белене“. Създадени за изолация на младите затворници от влиянието на по-възрастните и с обещанието режимът им да бъде облекчен, ако имат лоялно отношение към труда и политико-възпитателната работа, в тези бригади младежите получават по-добра възможност за организиране на съпротива. По спомените на Недялко Гешев протестите им били провокирани от доносничеството на култпросветниците. Една вечер култпросветникът на младежката барака се спречкал със затворник земеделец и обидил земсистите. Започнал бой, просветникът повикал бригадните на помощ и повечето лагерни „нагаждани“

---

14 и решението се докладва на министъра на вътрешните работи и главния прокурор (чл. 44, „г“). Според Наредбата за прилагане на чл. 39, 40 и 41 от ЗНМ от 28.11.1983 г. заповедта за принудително установяване по чл. 39, ал. 1, т. 1 може да се обжалва само по съдебен ред, по реда на закона за административното производство, като заповедите подлежат на незабавно изпълнение независимо от обжалването (чл. 34, ал. 1), но не са определени права за жалби по време на изтърпяване на мярката.

[1760] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

били набити. На сутринта десетина от младите затворници били наказани с 14 дни карцер, а вечерта побоят бил подновен като отмъщение. На третата вечер бригадните и културпросветниците не посмели да влязат в младежката барака. Това довело до утежняване на режима, по-строги наказания и по-високи норми, непосилни за по-възрастните и изтощени затворници. Младежите отказали да изпълняват новите норми. Резултатът бил ново утежняване на режима, но младите затворници изпълнявали старите норми до 11 август, когато били заключени в бараките без извеждане на работа, а бригадните отговорници ги убеждавали да подпишат декларации за изпълнение на нормите в чест на Девети септември. Групите на земеделците, анархистите, социалдемократите, легионерите, ВМРО и монархистите съвместно решили да бойкотират подписването. От 500 младежи подписали около 100 и те били изолирани. Десет дни продължило издирването на организаторите на съпротивата. Затворени в бараката, младежите успели да си починат и дори организирали кръжоци по политическо възпитание. Това принудило администрацията да ги изпрати отново на работа и те продължили да изпълняват старите норми. Петко Огойски пише, че при първия опит за бойкот уговорката да не се изкарват нормите била спазена от неговата предимно младежка бригада, но останалите подозирали провокация. На петия ден само 40 души от бригадата на Огойски не изпълнили нормата и били изпратени в наказателното отделение. След формирането на младежките бригади бойкотът бил по-решителен. На молбите на секретаря на културсъвета Денчо Знеполски да осъзнаят безсмислието на всяка съпротива младите земеделци отговаряли, че са наказани „заради едно неотменно човешко и гражданско право, правото на свобода на убежденията, словото, печата...“. Младежите продължили да саботират работата, като организирали групи от десетина момчета в бригада, които да предупреждават останалите да не изпълняват нормата. Решенията си младите земеделци съгласували винаги с групите на легионерите и анархистите. Един ден пред строените младежки бригади дошли лагерните началници с полковник от София и един рускоговорещ цивилен,

смятан от Огойски за представител на НКВД. На въпрос на полковника от какво са недоволни, затворниците отговаряли: *„От високите норми. От несправедливото осъждане. От лошата храна. От жестокия режим.“* Полковникът прекъснал заплахите на Китов, обещал, че ще провери оплакванията и наредил на Китов да разтури младежките бригади.

Бойкотирането на нормите продължава през цялото лято и есента на 1952 г. въпреки налаганите дисциплинарни наказания и изпращането в наказателната бригада. През септември младежките бригади са разтурени, създадена е наказателна бригада „с по-специален режим“ и е прекратено връщането на провинилите се в затвора. Бойкотът продължава и през октомври, когато нормите на дигата са удвоени, но от ноември затворниците земеделци започват да се организират по-прикрито, изпълнявайки нормите частично. Към края на годината съпротивата е почти потушена.

В бунт срещу доносниците и културпросветниците се обръща описаният в първа част сблъсък между политическите затворници и криминалните лагеристи по време на наводнението през 1953 г., завършил с наказанието върху понтона. Колю Кондов пише и за друг протест. В началото на юли 1952 г. 40 затворници били изпратени в наказателното отделение. След два дни те отказали да се хранят с разредената чорба на наказателната дажба. Няколко младежи, между които легионерите Иван Хаджииванов и самият Кондов, застанали на вратата, за да не се приема храната. Когато другите затворници разбрали за протеста, започнали да ръкопляскат и да викат „Браво!“. Започнало следствие за установяване на организаторите. След три седмици групата била върната в общите бараки. Димитър Куманов разказва за затворническо неподчинение през лятото или есента на 1953 г. По време на работа на дигата една от бригадите хвърлила лопатите. На подканването на надзирателя един от затворниците заявил, че те са политически затворници и нямат право да ги заставят да работят. Надзирателят изкрещял, че тук политически няма, но затворниците отказали да работят. Дошло отделение милиционери с автомати. Командирът наредил на затворниците да

работят, но те не се помръднали и той издал команда „За стрелба!“. Затворниците обърнали гръб на милиционерите, а един им подхвърлил, че вече не им разрешават да стрелят на месо. След още няколко команди „За стрелба!“ милиционерите се отказали да ги заплашват.[1761]

Закриването на ТВО възражда съзнанието за собствените права не само у затворниците, но и у останалите в лагера въдворени. Денчо Знеполски пише, че една вечер в края на октомври 1953 г., след като се разбрало за поредното убийство, извършено от старшината Доко Злодея, на чиято съвест тежали седем човешки живота, той предложил да не излизат на работа, докато милиционерът не бъде преместен и не спрат издевателствата. Това било донесено на Китов и на сутрешната проверка заедно със заместниците си и прокурор от Свищов поискал обяснение от Знеполски. Той изложил искането и казал, че те не са напълно безправни хора, а са със статут на политзатворници, не са дивеч, по който всеки и когато си поиска може да стреля. Димитър Господинов от с. Корминско го подкрепил: *„Не сме роби, имаме някакви права, прокурорът да си вземе акт от безчинствата и да въведе ред и законност".* Строените на плаца ги подкрепяли полугласно и нестройно. На следващия ден двамата били изпратени в подземния карцер за десетина дни.

Към 15 септември 1959 г., когато огромната част от лагеристите били вече освободени, останалите на I обект около 150-200 души започнали протест срещу задържането им в лагера. Организатори били Васил Урумов, Георги Симеонов Тачев от София, Спас Манасиев Начев – бивш директор на фабрика „Руно“, изключен от БКП, Добри Стоянов Шулев от с. Перивол, Кюстендилско, Пантелей Баджов и Боян Михайлов, преживял 7 години в съветските лагери след войната, завърнал се и въдворен в „Белене“ през 1958 г. В неделя всички отказали вечерната храна, а в понеделник никой не излязъл на работа. На обекта дошъл целият щаб на лагера начело с началника Тричков и много милиционери с автомати. След като на въпроса на Тричков дали ще работят строят отговорил „Не!“, всички поотделно били бити с тояги и заливани с вода пред портала на лагера, а организаторите и други около 15 души били

[1761] **Българският** ГУЛАГ, с. 158.

пребити един по един в кабинета на Гогов и вкарани в ареста. Следващите дни боят с тояги и всякакви подръчни средства продължил.[1762] Всички били изпратени в Ловешкия лагер.

Поредица от протести има от лятото на 1985 г., след като режимът е облекчен, а изолацията по килии прекратена. Такава е гладната стачка в средата на юли 1985 г., с която въдворените протестират срещу задържането им в затвора и настояват за подобряване отношението към тях и техните близки. Въпреки че повечето се разколебали[1763] и стачката продължила само два дни, тя постигнала по-редовна кореспонденция и свиждания. Такава е и гладната стачка на „Заставата“ през март-април 1986 г., след която започва извеждането на въдворените от „Белене“.

Докато колективните протести са в зависимост от промените в концлагера, много редките индивидуални протести са удивително отстояване на човешките права в ситуация на пълна безнадежност. Няколко лагерни спомена разказват за адвентиста Шемков, който отказвал да работи в събота. Стефан Бочев пише за съботянина Шемков от Скопие, по образование математик, артилерийски офицер от югославската армия, „човек напълно смислен, абсолютно овладян, спокоен, невъзмутим“, който след 2 години побои бил си извоювал правото да не работи в събота. Работел в неделя, ако другите почивали, а ако неделята била работен ден, го слагали на най-тежката работа. Самият Кирил Шемков е описал своята съпротива, започнала още в ТВО „Ножарево“ и продължила в ТВО „Белене“ до 1953 г. и отново в „Белене“ 1956-1959 г. През първите шест месеца в „Ножарево“ бил пребиван почти всяка събота, след което му позволили да не работи. Но в „Белене“ принудата била подновена. Побоите се извършвали всяка събота от различни милиционери, изпращали го от събота до четвъртък в карцера и това се повтаряло всяка седмица, излагали го нощем гол на ухапванията на комарите, карали

[1762] Пак там, с. 198, 290, 330-331.

[1763] Али Дуралиев от Ябланово разказва, че инициатори са Хасан от Варна, Джемил от Варна, Фехим от с. Бенковски и татаринът Талят и че причината за провала на стачката са лагеристите, които са извеждани на външна работа в града. (Те минаха през Белене – 1..., с. 69-70.)

го да работи нощем и го лишавали от сън, оставяли го съблечен до кръста на студения вятър, веднъж шестима милиционери го били с колове в продължение на 5-7 часа, в събота, докато другите работели, трябвало да върви в кръг бос по замръзналата земя, заплашвали го с разстрел, завързвали ръцете му и го товарели с дънери, в началото на 1958 г. бил изпратен в карцера за 14 денонощия при минус 30 градуса. *„Ще ни изкарат на работа, особено по жетва и ето, около единайсет часа ще пристигнат трима или четирима и още с идването си ще попитат бригадния: „Съботянинът работи ли?“ Когато това се случваше в събота, аз обикновено бях наблизо и сам отговарях: „Не След псувни ще почнат да ме гонят с конете си да работя. Обикновено един по един засилваха коня си срещу мене с вик: „Вземай сърпа и започвай да жънеш!". Един засили коня към мене, после вторият, третият и четвъртият. Но чудно, нито един път конят не ме блъсна или сгази, въпреки че стоях на място. Когато виждаха, че не бягам и не се плаша, нито вземам сърпа да жъна, грабваха прътове или дървета и започваха да ме бият. На няколко пъти ги оставих известно време да ме бият, а после издигах гласа си (а той беше силен), та всички да го чуят. Често пъти близо хиляда души бяха на работа: „Защо не спазвате Конституцията на България? В нея е гарантирано правото на всички граждани от всички вероизповедания свободно да изповядват своята религия". Моите приятели се питаха: „Какво ще стане с Шемков?" Новите лагеристи, виждайки как ме мъчат, казваха: „Ей сега ще започне да работи“. „Шемков ли? – отговаряха старите – никога в събота.“ Всички спираха работа и гледаха какво ще стане. Докато не започнех да говоря, те ме принуждаваха с бой да взема сърпа и да жъна, но щом се чуеше гласът ми, забравяха за жътвата и започваха да ме гонят. Страхуваха се да не би тези 1 000 души, всеки със сърп в ръката, да кажат: „Докога, бе, ще ни мъчите?“. И с един „юруш“ да пометат малкото милиционери.“*[1764]

Христо Запрянов разказва за емигрант, завърнал се в България и въдворен в „Белене“ (1958 или 1959 г.). Назначен да пуска радиоуредбата, веднъж той неволно я оставил включена и всички чули по високоговорителите

1764 **Шемков,** Кирил. Вяра зад бодлива тел или радост в страдания...

западна станция. Бил отведен на обекта, но категорично заявил, че има човешки права и никой не може насила да го накара да работи. Въпреки непрекъснатия бой с тояги и ритници той не се подчинил. Дни наред двама криминални лагеристи го отнасяли с тарга на дигата и му тикали лопатата в ръцете, докато други го биели с тояга. Накрая бил отведен неизвестно къде.[1765]

За гладната стачка на Иван Кутровски от юли 1985 г., продължила един месец и завършила с извеждането на българите от лагера, Димитър Пенчев пише: *„Разбрах, че са докарали нов лагерист – българин – Иван Пинков Кутровски. [...] Иван никога не е бил по затворите. По професия е електротехник. Той иска да му се зачитат правата, говори за човешки права. Властите във Варна използват случая, че лагерът в Белене е открит и му лепват чл. 39.*

Иван тъкмо разправяше тия неща и желязото удари за вечеря. Казах му:

– Иване, хайде да отиваме на вечеря.

А той:

– Аз съм обявил гладна стачка. Те ме отвлякоха от дома ми и докато съм зад телените мрежи, храна няма да приема.

Погледнах го в очите и долових, че този човек няма да отстъпи. Решил е да мре. Веднага го откараха в карцера – Първи обект на затвора.“

Михаил Геренски също разказва за този протест: *„Иван Котровски дойде в лагера последния месец. След пристигането си той заяви, че не е извършил никакво престъпление, за да го вкарват тук. И обяви гладна стачка – до смърт. Отказа да яде, но на третия ден го бутнаха в една маза в затвора на острова. Там изкара 30 дни, без да хапне нищо. И ако не ни бяха изкарали от лагера, щеше да умре.“*[1766]

Ислям Бейтуллах Ерди разказва, че в знак на протест и в опит да привлече вниманието на международната общност към репресиите срещу турците бай Салих от Хасково започнал гладна стачка, която продължила 67 дни. В края ѝ не чувал, от устата му бликала кръв и губел

[1765] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 258.
[1766] **Българският** ГУЛАГ..., с. 408.

съзнание.[1767]

На 18 май 1986 г., когато голяма част от лагеристите са вече изведени, учителят Хасан Оджаклъ от е. Малко село, Сливенски окръг, отправил писмено обяснение до началника на лагера майор Матеев за отказа си да работи. Той декларирал, че е турчин и защитава своята народностна принадлежност като мирен човек, не е престъпвал законите, а е за тяхното стриктно спазване, защото смяната на името, задържането и въдворяването му са погазване на конституцията и законите на България. Конкретната причина за отказа да работи била, че не са спазени никакви мерки за безопасност при пълненето на възглавници със стъклен памук и това го застрашава със силикоза.[1768]

* * *

Унищожаването на нравственото начало у човека започва още с тежките условия на живот и труд. Като описва тясното пространство на нара, което се заема веднага, ако лагеристът стане през нощта, опитите да се върне и разменените ругатни и удари в сънно състояние, Атанас Москов отбелязва, че безсънието, гладът, умората и всички други страдания правят хората крайно раздразнителни, избухливи, даже зли. *„Отслабва волята, помрачава се мисълта, потъва идейността. Грубо започват да стърчат първичността, инстинктът, животинското.“* Д-р Москов разказва как при раздаването на вода един от лагеристите му отнел черпака, а на възмутения въпрос „Защо?“ отговорил: „Защото и на мен ми го вземаха преди обяд“. След месеци се запознали при нормални обстоятелства – възпитан, културен запасен полковник. Москов не му припомнил срещата, *„а и той не би си спомнил.“*

Неопитен и физически слаб, на дигата, в дърводобива, изкореняването, жътвата Тодор Хаджиниколов не можел да изкара нормата си. Намирали се добронамерени яки мъже, които му помагали да я изпълни, за да не му „отрежат хляба“. Но в борбата за оцеляване повечето се стремели да пестят труда си, при пренасяне на трупи всеки избягвал

[1767] Те минаха през Белене – 1..., с. 27.
[1768] Пак там, с. 62-68.

дебелия край, гледали да носят в средата, за да отпуснат тежестта върху крайните. *„И тук, като във всички работи, имаше винаги викове, псувни, борба за място – Дарвиновата теория на практика.“*

Петко Огойски пише: *„Човекът е човек само при човешки условия на живот, а мъченическият труд и чудовищният глад довеждаха една част от затворниците и лагеристите до такова скотско положение, което ги елиминира от числото на политическите противници и врагове на властта. Мнозина, под напора на този глад, се изкушаваха и да крадат от колегите си, получили нещо в колет.“*

Особено интересна е срещата на деградиращия глад и робския труд с патриархалното чувство за приличие на българския селянин и неговия култ към труда. Лагеристите наблюдават, че при хранене селяните вземали по малко, изчаквали се и се подканяли един друг: „Айде ба, яж“. Стефан Власков си спомня, че с най-ярко присъствие на острова били земеделците – преобладаваща част от лагеристите, най-често тормозени, унижавани и изпращани в карцера. Те се поддържали един друг и имали авторитет сред останалите. *„Работливи, яки, привързани към земята, те понякога не си даваха сметка, че могат да навредят. Първи си изкарваха нормите вероятно с надеждата, че за награда управата ще гледа по-благосклонно на тях. Това може би се коренеше и в любовта им към труда? Кой знае.“* Стефан Бочев пише: *„Макар и да бяха запрени в концентрационен лагер, земеделците, почти без изключение, бяха много работливи: копаят, замахват с мотиките – сякаш на своя нива. Опитите ми да ги убедя – с един, с друг, – че това е неправилно, пропадаха напълно. „Срам ни е, Стефане... Какво ще кажат сетне, като излезем, за нас, там, на село – все това мислим ние...“ обясняваше ми Петрето* [Сърбински], *казваха ми и други от земеделските водачи...“* В „Куциян“ Йордан Вълчев разказва, че от глад лагеристите нямали сили да работят. Група селяни отказали да излизат на работа. Помещението им било обградено от милиционери с карабини. Анархистът Христо Колев ги убеждавал да прекратят протеста, защото ще ги разстрелят, и ги съветвал да излязат на работа, но да си пестят силите. Един от селяните отвърнал: *„Как така! Не може да се работи по два начина, ние си работим яко,*

докарали са ни за ангария, добре, но да дадат ядене или да допуснат колетите!“. „О, достолепни български селянино, едва след петнайсет-двайсет години ще се развратиш и ще станеш жалък мързеливец!“ – отбелязва Йордан Вълчев.

Върховно насилие върху нравствената личност, вербуването в концлагера често е постигана чрез довеждането до прага на смъртта. Въпреки това не са рядкост случаите на съпротива, отразени в докладите за агентурно-оперативната работа: вече вербувани лагеристи се разкриват пред другарите си („преминал на предателство“) или не дават сведения, въпреки че това се наказва с удължаване на срока или предаване на съд. В поне един случай вербуваният (агент „Киро“ през 1957 г.) дори дал писмен отказ да сътрудничи. Вече на свобода, драмата на пречупения в лагера човек понякога завършва със самоубийство или самоизолация.

На моралната деградация лагеристите в първия и втория период на ТВО „Белене“ противопоставят своя организирана система: изолацията на онези, които крадат от другарите си, които се *приобщават* или са разкрити като доносници (в първия лагерен период лагерният жаргон нарича агентите *антени, рин тин тин, шестици, слушалки* или *телефонисти).* Тази система е ефикасна, страхът от изолация действа възпиращо. Петко Огойски разказва за затворник, измъчван от жесток глад, който споделил с него, че не му излизат от ума курабийките в куфара на друг затворник. Би могъл да ги вземе, но го спира мисълта, че ще бъде изолиран. В годините 1949-1953 за разкриване на агентите лагеристите имат свое контраразузнаване – „домашно разузнаване“, членовете па което се наричат *радиозасечници,* а всеки новопристигнал се *преслушва.* Недялко Гешев пише, че разобличен доносник бил извикан пред групата по преслушването и разпитан. Въпреки че отричал, било решено да бъде изолиран. Мюмюн Исмаилов разказва, че през 80-те години в концлагера бил създаден „Управителен съвет на българските турци“, в който влизали дългогодишният политически затворник Нури Тургут Адалъ като председател и още 7 души. Като член на съвета Исмаилов имал задача да следи кого най-често викат в управлението на концлагера, за да разкрива до-

носниците.[1769] Бейти Шевкиев (Sevki Yilmaz) от Русе, който пристигнал в лагера през октомври 1985 г., заподозрян, че е агент, бил подложен на кръстосан разпит от двама лагеристи – Рамадан Туналъ и Неджип от Момчилград, докато установят дали е „чист“.[1770] В периода 1956-1959 г., когато основна задача на лагерната администрация и оперативните работници е „приобщаването“, агентите донасят, че е започнала „мълчелива кампания“ срещу *приобщилите се.* Другарите им ги изолират и осъждат или им посочват, че с този акт няма да облекчат положението си. *„Във връзка с приобщаването на някои въдворени към ОФ се получиха следните агентурни данни: От донесението на агент „ЛИРА“ е видно, че Никола Куртуклиев и Георги Боцов Ненов легионери са се изказали против тези, които са направили писмени изявления за приобщаване към ОФ. Обвинили са ги в подмазване, като са казали, че и на тях администрацията гледа с лошо око.“*[1771]

Една от първите цели на агентурно-оперативната работа и режима в лагера е да бъдат разкъсани човешките връзки, да бъде унищожено доверието и да бъде предотвратен всеки жест на взаимопомощ. Изолираните от обществото трябва да бъдат приучени на самоизолация. Правилниците за реда забраняват преотстъпването на свиждане, на колет, на кореспонденция и храна. За бягства, нарушения и неизпълнение на нормата се налагат колективни наказания. Оперативните работници посяват подозрения и компрометират водачите.

За разлика от нацистките и съветските концлагери, в българските, ако изключим Ловешкия лагер, не се достига до оцеляването чрез смъртта на другия. И не само не е установена „абсолютната самота“ по израза на Давид Русе (отново с изключение на Ловешкия лагер), но съществува солидарност. Стефан Бочев пише: *„Добри, честни бяха отношенията между нас: ние се обръщахме един към друг като към „колега“, а и в действителност владееше много колегиалност.“* Същевременно Стефан Власков, който е в

[1769] **Те** минаха през Белене – 1..., с. 89.

[1770] Те минаха през Белене – 2..., с. 140.

[1771] **Отчетен** доклад за агентурно оперативната работа по линия на ДС при поделение 0789- МВР с. Белене, Свищовско, за периода от 15.XI.1956 г. до 1.IX. 1957 година. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1589.

„Белене“ от юли 1949 г. до септември 1950 г., наблюдава, че дружбата, взаимопомощта и солидарността са само в групите на политическите съмишленици, липсва обща сплотеност. Изключение били анархистите, които не правели разлика кой от коя партия е и се отнасяли човешки и внимателно с всички, делели залъка си, както и нелегално внесената литература. Власков запомнил най-силно анархистите Йов Попов и Евгени Албошки като етични, благородни и готови да помогнат хора, които нямали нищо общо с образа на Махно от трилогията на Алексей Толстой. Самият Стефан Власков, който не принадлежал към партиен кръг, се чувствал изолиран, самотен, уязвим. Тогава бил подпомогнат от свой земляк и открил, че землячеството чувство е от най-силно развитите у българина. Бойчо Огнянов също пише, че при влизането в бараката новите лагеристи били питани откъде са и земляците им ги викали при себе си. Анархистът Трифон Терзийски бил освободен от карцера по ходатайството на четния отговорник – земеделец и негов земляк, друг негов земляк го препоръчал за стопански отговорник.

Партийните групи, в които най-силно и организирано се проявява взаимопомощта, са тези на николапетковистите, анархистите и легионерите. Николапетковистите се грижат за старите земеделски водачи, като им помагат в работата, намират им дрехи и обувки и ги подкрепят в преход. (Петко Огойски пише за пехливанина Коджа Мехмед от Разградско, който подкрепял земеделския водач Иван Костов на път към лагерните обекти и понякога го носел на гръб.) Анархистите съумяват да си помагат, дори когато не са на един обект. Младите анархисти изработват нормата на по-възрастните и болните. Рано сутрин и привечер подпомагат с храна другарите си по различните бригади (с това най-често се нагърбват Коце Захаринов и Славейко Павлов) и въпреки разпитите, администрацията не успява да разбере кой го прави (Хр. Колев). През 1956-1959 г. лагерната администрация посочва легионерите като най-единната група, членовете на която се подпомагат както материално, така и в изпълнението на трудовите норми.

Но солидарността не остава изцяло затворена в кръга на политическите съмишленици. През 1952-1953 г. жените, които работели в свинарника, изнасяли тайно царевична

ярма за останалите лагеристки, а няколко пъти успели да скрият в храстите бака за мъжете, които идвали на острова да косят (Л. Пиринчиева). Докато лежи с измръзнали крака през зимата на 1953 г., Славейко Павлов е подпомаган не само от своите другари анархисти, но и от младия легионер Стефан Момчев от Исперих. През лятото и есента на 1953 г. при извеждането си от наказателния бункер за операция д-р Грозев донасял на дъното на канчето си с чорба парченца сирене, събрани от затворниците, и всеки карциран получавал независимо от партийната си принадлежност (Харалан Попов). През втория лагерен период администрацията наблюдава, че легионерите се сближават с гичевистите и ги подпомагат с лекарства. В началото на 1954 г. в работната група на Георги Константинов на дигата имало четирима анархисти, трима легионери и един социалдемократ. Анархистът Стойчо Янков и социалдемократът Ангел Дяков помагали на по-възрастните и физически по-слабите затворници от групата.[1772] През 1985-1986 г. работещите на външни строителни обекти понякога успявали да внесат храна и Ремзи Бекиров заделял от нея за Нури Тургут Адалъ, Йомер Осман и Махмуд Юнал, които не били добре със здравето.[1773] След тежка операция в Плевен Али Орманлъ бил върнат в концлагера и другарите му, радостни, че е жив, го посрещнали тържествено, като всеки извадил от най-дълбоките си запаси храна от редките свиждания.[1774] На въпрос какъв е най-яркият му спомен от концлагера „Белене“ Емин Хабибов отговаря, че дажбата хляб била 125-150 г., един ден 62-годишният дядо Хасан от с. Рогозча му казал: „Синко, ти си млад, изяж и моя дял хляб“.[1775] Докато политическата принадлежност поставя граници на взаимопомощта, това не е така с етническата и верската. В концлагера съществува същата пълна солидарност между българи и турци, християни и мюсюлмани, каквато има в българските политически затвори от 40-те до 80-те години. През 1947-1948 г. в лагера „Куциян“ анархистът Славейко Павлов е изолиран от другарите си в отряд от 50 турци, от

[1772] **Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том I..., с. 307.

[1773] Те минаха през Белене – 2..., е. 168.

[1774] Те минаха през Белене – 1..., с. 62.

[1775] Те минаха през Белене – 2..., с. 148.

които само 5-6 души знаят български. Той пише: *„Турците по душа са добродушни хора, готови всеки момент да ти окажат помощ, стига да разберат, че не си лош човек и не работиш срещу тях. Те разбраха, че съм изпратен при тях за наказание и се чудеха как да ми окажат помощ.“* През 1985 г. Димитър Пенчев е снабден с дрехи от турците в лагера, а работещите на външни обекти му изнасят нелегално писма.

Понякога тази взаимопомощ е самопожертвователна. П. К. Чинков разказва, че през 1954-1955 г. затворници в „Белене“ изработвали чуждите норми с цената на неизпълнение на собствената, при което денят не се зачита за работен и не съкращава срока. Описвайки случаи, когато затворници му преотстъпвали шинела или хляба си, Чинков пише: *„Повече, отколкото в същинските затвори, дето под сигурния покрив и между здравите стени човек се чувствува защитен от външни опасности, тук именно, на о-в Персин, дето бяхме изложени на капризите на природните стихии под открито небе, всред водите на Дунава или под сламените покриви и тънките стени от леси на бараките добрите хора имаха всеки ден повод и възможност да проявят своето благородство, да дадат приятелска помощ в тежката нужда.“*

Особено се нуждаят от помощ пристигащите от следствието на ДС и излизащите от карцера. Крайно изтощени, те са посрещани с храна, осигуряват им дрехи, в първите дни им помагат в работата. А тези, които излизали от карцера, оставяли своята дажба хляб на онези, които продължавали да изтърпяват наказанието си. Затворниците и лагеристите отделяли от колетите си храна за болните в лазарета свои другари (Кирил Тонев). Разказвайки, че при анархистите колетите с храна се поделят между всички, като предимство имат болните и слабите и изтърпелите наказание в карцера, Александър Наков пише, че сред анархистите взаимопомощта не е само човешко правило, но е добре организирана. Когато той излязъл от карцера, нямал сили да държи мотиката и двама анархисти, които окопавали съседните редове слънчоглед, няколко дни копаели и неговия ред, докато събере сили. Петър Байчев разказва, че през октомври 1953 г. дали на лагеристите от наказателната бригада на I обект варено кльощаво прасе и

те отстъпили по-голямата част на двамата старци ген. Вълков и Александър Гиргинов, идващи от карцера. Когато в края на 1953 г. всяка затворническа бригада на II обект получила 12 кг сланина и 12 кг халва, бригадата на Харалан Попов ги отстъпила на него и още трима затворници, прекарали месеци в наказателната бригада. Пристигналият през април 1960 г. от друг затвор Георги Константинов бил подпомаган при окопаването на царевицата – затворниците от двете му страни през 4-5 стръка окопавали и неговия ред, за да не изостава и да не бъде застрелян.[1776] През 1985 г. Али Дуралиев от Ябланово бил изведен на третия ден от пристигането си в концлагера да окопава царевица. След 4 месеца в следствието на ДС – Сливен той нямал сили, но другите лагеристи му помогнали да се справи в първия си работен ден.[1777]

За взаимопомощ в изхранването са създавани „хранителни кооперации“. Славейко Павлов пише, че те са създадени първо в „Куциян“ от младите анархисти и последвани от младите земеделци, участието не било задължително, но напусналите (само двама от анархистите) трябвало да разчитат сами на себе си; в „Белене“ въпреки опитите за разбиване на групите съмишленици анархистите създавали такава организация, дори ако са само двама в бригада. Според Петко Огойски в тях влизат 5, 8, 10 души, които се хранят заедно, обединяват храната от колетите си и избраният за домакин допълва с нея ежедневната дажба. Кооперациите се създават от политически съмишленици – земляци, съпроцесници или връстници, обикновено младежи. Най-често кооперации правят земеделците, легионерите и анархистите. Понякога те са „коалиционни“ – между земеделци и анархисти, но според Огойски никога между земеделци и легионери. Всяка кооперация включва като равноправни кооператори по един или двама души, които не получават храна отвън. Определят се дежурни по измиването на съдовете и по набавянето на продукти от нивите и градините. За хранителна кооперация разказва и Г. Константинов. През 1960 г. на II обект той, въпреки че е анархист, е поканен от

[1776] **Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том II..., с. 253-254.

[1777] Те минаха през Белене – 1..., с. 68.

Иван Неврокопски в кооперацията на 25 земеделци.[1778]

Тези кооперации не се ограничават с храната. Младата група анархисти, в която е Славейко Павлов, събира общо лекарствата, получени отвън, и те се дават на най-тежко болните. Недялко Гешев пише, че една десета от паричните записи се отделя за нуждаещите се затворници или за тези от подземния карцер. Колю Кондов разказва, че легионерите събират в обща каса 10% от всичко, което получават от близките си. От общите пари се взема само в краен случай, например за лекарства за тежко болен. Парите държи Кондов, с което рискува най-тежко наказание. При освобождаването през август 1953 г. легионерите лагеристи предали събраните пари и лекарства на оставащите легионери затворници. Цветан Георгиев, затворник на II обект от юли 1954 г. до 1956 г., осъден за нелегална организация като земеделец, също е в подобна кооперация и като най-млад – 19-годишен, е натоварен да държи парите, да купува от лавката цигари и да ги разпределя, като на ден се падат по 11 цигари на човек.

Понякога помощта е и осъзнат нравствен реванш. В „Белене“ Стефан Бочев срещнал следователя, който водил 21-месечното следствие на баща му и го държал 28 нощи прав с насочена в очите му лампа – на свой ред въдворен след дълго следствие и напълно немощен. Бочев и младият земеделец Митю Попигнатов от Стара Загора, на когото в следствието повредили бъбреците, започнали да подхранват бившия следовател с изпратеното им от дома, въпреки че той бил необщителен и според Бочев се чувствал „праведник, неправилно поставен между грешници“. *„Не, не: ние не сторихме това от „докарване“ – от човещина го сторихме. А пък у мене има – струва ми се да си спомням – и известна доза „отмъстителност“. Ама от оная християнската: на ти, демек, яж сега баницата, приготвена от този, когото до завчера си мъчил! Че нали, дето е казано в Писанието, кога на злото от врага ти му отвръщаш с добро, ти „трупаш жупел на главата му“ [...] Пикантно беше да го гледам как яде баницата, пратена от баща ми.“* Тодор Хаджиниколов бил свидетел как

[1778] **Константинов,** Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. Том II..., с. 252.

легионерът Илия Маринов от Разград подпомагал с храна пристигналия от следствието бивш окръжен началник на ДС – Русе Георги Йорданов. По някое време Йорданов му разкрил, че две от петте години срок в лагера са добавени от него – без да го познава, само защото видял в списъка, че е легионер. *„Сега научавам тая подробност. Няма значение. Като те гледам на какво приличаш, трябва да ти се помогне“* – отговорил Маринов.

Затворниците проявяват солидарност и в редица случаи на насилие. При работа на полето Иван Мостров хванал заек. На портала, издаден от доносник, бил извикан пред строя, но отказал да го даде и не позволил на милиционера да му издърпа торбата. Милиционерът заредил автомата си, но 1000 затворници започнали да свиват обръч около охраната от 4 души, която била в паника, с пръсти на спусъците. Охраната отстъпила, без да стреля, обръчът се разхлабил и била дадена заповед затворниците да тръгнат към тухларната. В обекта Мостров бил оставен на портала и пребит с тояга от началника на обекта пред очите на строените и вече безсилни затворници, а след това бил отнесен в карцера. Разказа си за този случай Недялко Гешев е озаглавил „Бунтът на робите“. По подобен начин затворниците спасили и д-р Грозев от надзирател, който му заповядал да остане след проверка, за да го бие. Недялко Гешев разказва и за друг случай от април 1954 г., когато почти целият остров бил покрит с вода след наводнението. Веднъж гребците на паромите, които снабдявали затвора с провизии, изтощени, не се подчинили на заповедта на началника на II обект Петър Гогов да извършат допълнителен курс в края на деня. От всеки пара по двама-трима души били изпратени в карцера и бити с цепеници и ритници. След няколко дни при много силен вятър паромите с храна достигнали до II обект след дълга и изтощителна борба с течението и високите вълни на вътрешното езеро, напрегнато наблюдавани от 2000 затворници и лагерната управа. След щастливото им акостиране Гогов ги поздравил за куража и им предложил да си изберат награда – извънредни колети, писма и свиждане или смяна на категорията. Гребците поискали да бъдат освободени кардираните им другари и с неудоволствие Гогов изпълнил желанието им.

В зоната на загубилия стойността си човешки живот се намират хора, които отказват да приемат обезценяването на живота въобще въпреки изкушенията на глада и изтощението. Стефан Бочев разказва, че трима лагеристи напълнили бака с уловени малки корморани, но когато опитали да ги сварят, въдворените селяни шопи се възмутили: „Как може те щъркелчета да варят, да ядят!“, вдигнали сопите, щели да ги линчуват. Грабнали шопите баката с „щъркелчетата“ и се втурнали да ги закопаят в гората. *„Че какво: не им ли се ядеше и на тях месце, не бяха ли гладни и те? Ядеше им се, гладни бяха – и още как! Само че вътре в тях някаква, тяхна си повеля им каза: „Не!“ И те, тия селяци нашенски прости, целите животночовеци, целите обвързани с животинските, заложените в тях принуди на животното човек – които ги правеха и тях част от кръговрата на естеството – внезапно взеха, че действуваха по някаква друга, различна от оная на кръговрата на естеството повеля.“* Тодор Хаджиниколов пише, че един ден четният съобщил заповедта на лагерната управа да се избият кучетата, които се развъдили на I обект. На екзекуторите щял да бъде даден един ден почивка. Избиването трябвало да стане с дебели пръти. Случило се нещо безпрецедентно – двадесет бригади за първи път, без уговорка, не изпълнили заповед, дори четният бил солидарен с тях и не повторил заповедта. На другия ден избиването било извършено от охраната и надзирателите, за които това било развлечение. Тодор Хаджиниколов се скрил в помещението си, за да не вижда избиването и да не чува предсмъртните стонове на кучетата, и излязъл едва привечер на залетия с кръв плац: *„Друго обаче няма да забравя. Пасивната съпротива е нещо страшно, непревземаемо за властниците.“* Лиляна Пиринчиева твърди: *„В най-ненормална и необичайна обстановка човешкото в човека се проявява, за да го пречисти и му вдъхне вяра и сили да изтърпи, да издържи мъките.“* Лагеристките отглеждали две случайно попаднали на Щурчето котенца и едно петле, което спасили от граблива птица. Петлето излизало с тях, разхождало се пред строя, но веднъж изчезнало. Жените научили, че било удушено от една въдворена същия ден циганка, която била много гладна и не знаела, че петлето е

техен любимец. Лагеристките, особено криминалните, се нахвърлили да я бият и няколко от жените едва я спасили. Петлето било погребано до жилищното помещение, жените плачели.

В концлагера едни от най-респектиращите победи на нравствената личност принадлежат на лекарите. Докато работят редом с останалите на дигата или полето, те правят прегледи, дават съвети, лекуват, дори оперират. Такива са д-р Емил Краев, д-р Никола Бъров, д-р Динко Гочев – „винаги сериозно загрижен спрямо всички болни лагеристи, сам тежко боледуващ“ (А. Москов), д-р Никола Грозев, д-р Иван Балев... Много от тях лекуват със собствени лекарства или купуват със свои средства лекарства от аптеката в Белене, зъболекарят д-р Иван Койчев (1956-1959 г.) дава от себе си половината пари за изработването в с. Белене на мост на лагерист. Когато са назначени в лагерния лазарет, те са поставени в двусмислена морална позиция – задължени да се грижат за здравето на лагеристите, но подложени на натиска на администрацията да третират болните като симуланти. Почти всяко такова назначение завършва с изпращане в карцера или наказателната бригада. Единици са онези, които избират запазването на мястото в лагерната амбулатория пред изпълнението на хуманния си дълг. „Лекарят човек“ е озаглавил Атанас Москов спомена си за д-р Иван Балев, известен хирург от университетската Първа хирургия, специализирал във Франция, известен популяризатор на анархизма и деец на кооперативното движение, около 50-годишен, когато е въдворен в „Белене“,[1779] и за д-р Емил Краев, асистент в университетската рентгенова клиника в София, земеделски деец, подсъдим в задочния процес срещу Г. М. Димитров: *„Двама талантливи лекари, хора на науката, правещи чест*

[1779] Д-р Иван Цветков Балев е роден в с. Павел баня през 1900 г. На 30 юли 1949 г. в показен процес срещу анархисти е осъден на 3 години тъмничен затвор за разгласяване на обидни, клеветнически и неверни сведения, които създават недоверие във властта. (Присъда № 494, гр. София, 30 юлий 1949 год. – В: *Цолов,* Стоян. Спомени. София, Шрапнел, 2007, с. 419-424.) Според Стоян Цолов след няколко месеца в Софийския затвор д-р Балев е изпратен в затвора в Разград. Христо Колев пише, че д-р Балев пристига в „Белене“, след като изтърпял присъдата си от процеса през 1949 г. Вероятно д-р Балев е бил въдворен в „Белене“ към август 1951 г.

на страната ни, са откъснати от обществото, страдат тук заради идеите си. Те са съчетали в себе си качествата, които правят големия лекар и истински човек. Там, в България, хората и науката са лишени от тях. Тук, на тоя остров на страданията, тяхното нещастие служи на отречените – лагеристите понасят с надеждна упоритост болката и болестта, знаейки, че двама лекари човеци, отречени като тях, са готови да им помогнат, да ги защитят, да се борят до последна възможност с болестта и смъртта. За един час д-р Балев и д-р Краев преглеждат, превързват, напътват, информират десетки хора. […]

– Магесници! – казват лагеристите. – От водата лекарство правят и пак лекуват и побеждават, това се казва доктори.

[…] Така непрестанно д-р Балев и д-р Краев съживяват, ободряват, лекуват, работят като спасители за лагеристите. Но както навсякъде по света, така и тук ангелите имат врагове. Мизерни души донасят непрестанно в щаба, че д-р Балев и д-р Краев дават много почивки, че покровителстват приятели и опасни за властта лагеристи. А това не се прощава от властващите.“

Атанас Москов бил спасен от воден плеврит от д-р Балев: *„Чудеса прави д-р Балев. И не само с мен. Виждам го как при всеки болен се бори със смъртта. Фигурата му излъчва сила, доброта. Той завладява болния и с присъствието си му вдъхва надежда в оздравяването, усилия да превъзмогне болката, да победи страданието.“* В лазарета Атанас Москов наблюдава как д-р Балев търси пеницилин за критично болен – алармира всички свои познати, ходи из всички бараки и моли, ако някой има, да го даде, да се спаси един млад живот. Донасят му от друг обект, д-р Балев тържествува, подсвирквайки си, слага първата инжекция и скоро младежът се подобрява. Донасят лагерист с кръвоизлив от язва, д-р Балев се залавя за него, грижи се така, че „и да умира човек, пак ще се запре, преди да затвори завинаги очи, да се възхити пред тоя лекар“. Случай на перитонит, д-р Балев изглежда обезсърчен, дава наставления и излиза, късно вечерта се връща, запъхтян, тържествуващ, и веднага поставя първата инжекция пеницилин. *„Само д-р Балев може да стори това. Издействал си разрешение да отиде до щаба на брега. Оттам добил разрешение да му се купи от аптеката в с.*

Белене пеницилин с негови собствени средства. Делийски е спасен.“ Пристигнал е на проверка в лазарета Ялъмов от ДС:"- *Цял народ се е запретнал да строи социализма, а ти, Балев, си направил лазарет за излежаване и почивка. – И ние помагаме за строежа на социализма, господин Ялъмов. – Как? – Страдайки“.* Скоро след това д-р Балев е изпратен в карцера. Посред лютата зима изкарва повече от месец в карцерния трап, Ялъмов иска да се сломи този горд, силен човек. Атанас Москов се завръща от поредното следствие в Държавна сигурност и вижда д-р Балев: *„Жълтеницата, треската, страданията са го превърнали в призрак, но страшно горд призрак. Лагеристите го обкръжават с обич и адмирации. За всички нас той е мъченик на човечността, на добродетелта, на пожертвувателността.“* А Христо Колев пише за д-р Балев: *„В лагера Белене работеше като лекар и беше морална и духовна опора и за болни, и за здрави. [...] Тази му работа и тази любов, която предизвикваше около себе си, предизвика и гнева на безсмислено жестокия началник на охраната Стефан Китов, който един ден се развика като бесен против Балев: „Ние сме ги докарали тук да ги угробваме, а той ги изважда от гробовете им“ – и с бурни крясъци нареди Балев да бъде изпратен в карцера.“*

Друг легендарен лагерен лекар е д-р Никола Грозев.[1780]

[1780] Д-р Никола Хубенов Грозев е роден на 24 май 1919 г. в с. Злати дол, Харманлийско (днес Симеоновград). Баща му е огняр в българските железници и Никола Грозев е приет в пансиона за деца на железничари във Велико Търново, където завършва гимназия. В гимназията става легионер. Придобива висше медицинско образование в София през 1943 г. По време на бомбардировките над София работи като лекар в хирургическото отделение на болницата на БЧК. След октомври 1944 г. е мобилизиран и участва в двете фази на войната като лекар. Уволнен е от армията на 20 февруари 1945 г. Веднага след завръщането си е въдворен в лагера край гара Белица и лагера край Бобов дол за 6 месеца. След лагера е интерниран до януари 1947 г. в с. Чорбаджийско, Кърджалийско, и там работи като участъков лекар. Не му е позволено да се завърне в София и е назначен в хирургическото отделение на болницата в Силистра. През май 1948 г. е арестуван и съден в скалъпения от военното разузнаване и Държавна сигурност процес срещу т.нар. Втори легионерски център. На 12 август 1948 г. Софийският окръжен съд го осъжда на 8 години затвор. Присъдата изтърпява в затворите в София и Русе, на кариерата в Пиргово, в Шуменския затвор, а от юни 1952 г. до 19 юни 1954 г. – в лагера „Белене“. От 1 октомври 1954 г. до 20 септември 1955 г. работи като ординатор в Окръжна болница – Бургас. От 21 септември 1955 г. до 31 декември 1982 г„ когато е пенсиониран, е завеждащ Хирургично отделение

„За нас д-р Грозев беше ангел Господен, а пък за мене беше пет пъти ангел Господен“ – казва спасеният от него след разстрел Димитър Тодоров, чиято жена по случайност също е спасена от д-р Грозев в Поморие през 1978 г.[1781] Колю Кондов го нарича „истински национален герой“. Комунистическият функционер Петър Семерджиев пише: *„Двама лекари – единият известният младежки социалистически деятел д-р Петър Дертлиев и другият, един от изтъкнатите членове на Съюза на българските национални легиони – извършиха операцията. Вторият лекар д-р Грозев като специалист-хирург, сред лагерниците беше получил извънредно голяма популярност, защото с цената на всички усилия и на всякаква изобретателност беше готов всеки момент да помогне на лагерник, изпаднал в тежко положение. За него разказваха просто – може да се употреби думата – чудеса.“* Бившите лагеристи разказват как д-р Грозев спасява стотици животи с примитивните средства, с които разполага, но преди всичко говорят за

при Общинска болница – Поморие. През февруари 1953 г. в ТВО „Белене“ заради лидерската позиция на д-р Грозев сред легионерите Държавна сигурност му открива разработка „Доктора“, която през април 1954 г. е пререгистрирана в наблюдателно дело, водено и след излизането му от затвора до 1957 г. През 1957 г. ДС отново му открива лична активна разработка (ЛАР „Лисица“) след донесение на агента „Яворовски“, че е „започнал активна вражеска дейност по издирване и вербуване на членове на легиона“. През 1959 г. ДС установява, че донесението не отговаря на истината и д-р Грозев, въпреки че „си остава закоравял враг на народната власт, не развива активна вражеска дейност“, ЛАР е прекратена и преминава в наблюдателно дело по линия „Бивши фашисти“. През 1965 г. Държавна сигурност – Бургас отново открива наблюдателно дело (ДОН „Лисица“) след донесение, че д-р Грозев е говорил за противоречията с Китай и Румъния и предстоящото разпадане на социалистическия лагер, за вътрешните борби в БКП между стари и млади комунисти и че е започнал редовно да се среща с бивши полицаи и опозиционери. ДОН „Лисица“ е приключено 35 години по-късно – на 19 февруари 1990 г„ тъй като „поради напредналата възраст лицето не представлява опасност за сигурността на НРБ“. През всички тези години Държавна сигурност се интересува дали добрата работа на д-р Грозев е „съдействие на народната власт“ и дали е способен да извърши саботаж в болничната си работа, но в крайна сметка стига до извода, че д-р Грозев гледа на работата си като на единствена възможност да бъде полезен на народа си. След 1990 г. д-р Никола Грозев с авторитета си сред бившите политзатворници от целия политически спектър – от анархистите до националистите, е избран за първи председател на все още единния Съюз на репресираните, но се отказва в полза на друг кандидат. Умира на 8 октомври 2001 г.

[1781] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

неговата всеотдайност. Особено характерен е случаят, когато лекарят останал в „Белене“ няколко дни повече заради затворник със спукана язва.[1782] Политическият затворник Ангел Христозов казва: „Такъв лекар няма в България, той колко хора спаси“, и също разказва тази история. За да наблюдава оперирания криминален затворник, почти безнадежден случай, д-р Грозев подал молба да остане след изтичане на присъдата: *„Кой ще подаде... като седем години беше направил той да лежи. Кой е този, който... не знаеш утре дали си жив там. [...] И спаси го тоя човек. И една сутрин излизаме и гледам го д-р Грозев, изкарали го, ама играе също малко дете [...] операцията му готова. [...] И си излезе. Не могат да изкарат хората на работа, докато доктора не го вземаха! Едно ура като започнаха да викат, ще кажеш, че цял полк, грамаден полк вика „Ура!“ И го закараха. Той оттам отива право вкъщи на този и казал така и така, мъжът ви, синът ви, там каквото, има нужда от това и това лекарство да се занесе.“*[1783]

Изолиран в наказателната бригада за цели 9 месеца след смъртта на Сталин като един от авторитетните затворници, лекарят бил извеждан за по няколко часа за операции и сложни случаи. Д-р Никола Грозев изпълнявал своя хуманен дълг независимо кой е неговият пациент. Надзирател, който веднъж опитал да го бие, дошъл при него с абсцес и висока температура, след като не могли да го обслужат в медицинската служба в селото. „Сигурно ще ми удариш ножа“ – казал надзирателят. Д-р Грозев му сложил хлоретил за местна упойка, изчистил циреите и надзирателят се оправил, а след два месеца напуснал службата в концлагера.[1784] Ненавистният на затворниците началник на охраната Найден Мишев довел двете си деца близнаци и съпругата си да ги оперира д-р Грозев.[1785] Харалан Попов разказва, че мнозина от по-младите затворници се разболели от туберкулоза и д-р Грозев им отделял специално внимание, въпреки че били от партия, която той не одобрявал. През януари 1953 г., когато

[1782] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 139.
[1783] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...
[1784] **Хитов,** Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев...
[1785] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев. [документален филм] БНТ, 1993.

тридесетина политически затворници земеделци били оставени върху понтон в продължение на 20 денонощия при адски студ, д-р Грозев от брега им давал указания как да оцелеят, а след това се борил с всички средства да спаси от ампутация почернелите им крайници и само в краен случай ампутирал минимално от ходилото. Кирил Тонев пише: *„Независимо, че докторът беше от крайнодесните, всички го обичаха и уважаваха, защото помагаше на всички – и на леви, и на десни.“* Самият д-р Грозев казва: *„Благодаря на Бога, че ми даде правото да се боря, да отстоявам правото на човека да получи помощ без разлика на религия, цвят, партия, националност. Аз съм най-богатият човек с обичта на хора от цяла България. Хиляди са били моите болни и нуждаещи се. Най-неочаквано ме среща някой, когото вече съм забравил, и ме прегърне или целуне ръка. Искрената хуманност носи радост и утеха.“*[1786]

Ежедневно в борба със смъртта и с лагерната администрация, и д-р Иван Балев, и д-р Никола Грозев се превръщат в естествени лидери. Доклад на д-р Балев за здравното състояние на лагеристите и на карцирания повече от 3 месеца беглец Кирил Андонов бил една от причините да бъде отстранен като лекар и изпратен в карцер за 28 денонощия (Хр. Колев). Държавна сигурност отбелязва още по време на следствието, че д-р Грозев умее да повдигне духа на съпроцесниците си. В Шуменския затвор той прави изложение до министъра на вътрешните работи, че дажбата не може да осигури полагащите се калории, болните от туберкулоза представляват опасност за останалите и затворниците трябва да работят, за да не се влоши здравословното им състояние. При транспортирането от Шуменския затвор в „Белене“ дава указания как да бъде правено изкуствено дишане на припадналите затворници. Донесенията и справките на Държавна сигурност от „Белене“ непрекъснато го сочат като всеобщо уважавана личност, която използва авторитета си, за да примирява враждуващите групи на анархистите, земеделците и националистите. Към него се обръщат не само за лекарска помощ, но и за съвет за живота след затвора. Д-р Грозев поемал риска да направи така, че близките на убитите затворници да научат

[1786] **Хитов,** Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев...

истината – в смъртните актове на разстреляни вписвал като пряка причина за смъртта огнестрелните рани в тила, а като основна причина за смъртта огнестрелните рани в краката, в смъртните актове на пребитите вписвал *„pneumonia traumatica“.* По тайните канали уведомявал близките да обърнат внимание на смъртните актове и те разбирали какво се е случило, започнали да протестират и някои искали да водят дела.[1787] Неколкократно – и като затворник, и по-късно на свобода, д-р Грозев бил свидетел в подобни процеси. През 1958 г., след освобождаването си, д-р Грозев е свидетел на д-р Найден Найденов в процеса му срещу началниците на затвора „Белене“, по чиято вина получава измръзване и са ампутирани ходилата му. Обяснението на това лишено от надежда, но достойно поведение дава сам д-р Грозев: *„Никога не съм се питал защо съм в затвора. Бях убеден, че докато има комунистическа диктатура, демократите ще бъдат смазвани. Психически бях свободен, за мен този въпрос не съществуваше.“*[1788]

* * *

Именно премахването на лидерството е една от важните задачи на третата стъпка към тоталното господство – унищожаването на човешката индивидуалност и свеждането на човека до неговите първични реакции.[1789] От лагера трябва да излезе безлична маса, над която никой не подава главата си. Това е задача на концлагера по определение: въдворените в него предвоенни политически и държавни лидери, войскови командири и полицейски началници, водачите на легалната опозиция и обществено влиятелните движения, неформалните лидери на

[1787] **Истината** или част от нея: Д-р Грозев...

[1788] **Хитов,** Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев...

[1789] Лагеристите разбират отлично целите на концлагера. Любомир Банковски пише: *„Всичко, което се предприема от управата на лагера спрямо нас – разместване по обекти. наказание, разпити, спиране на писма и колети, преместване на по-лека или по-тежка работа – преследва една основна цел: да ни измъчват не само физически, а да рушат и психиката ни, като създават чувство на несигурност, съмнение, завист, недоверие и антагонизъм между нас. И накрая, да смачкат индивидуалността ни и да ни доведат до едно животинско състояние, при което господства само инстинктът за самосъхранение. "*

съпротивата срещу ТКЗС или срещу насилствената смяна на имената на помаците и турците след освобождаването си не трябва повече да излизат начело, да увличат и въздействат. Към пречупването им е насочена културно-просветната работа (да бъдат принудени да изнасят беседи, да се разкайват публично) и агентурно-оперативната работа (да бъдат компрометирани, изолирани и „приобщени“). Когато през 80-те години в лагера се оформят лидери, започва и неговото ликвидиране.

Личностите, у които концлагерът не успява да създаде рефлекса за сливане с масата, са немалко, особено в първия период на концлагера. Въпреки честите карцери такова е поведението на анархиста Христо Колев Йорданов. В „Куциян“ той протестира пред лагерната управа, че въдворените българи мюсюлмани от Родопите, които са бедни и не получават хранителни пратки, гладуват и умират и така се извършва едно национално предателство, като се дава храна на турските журналисти да злословят за България.[1790] Самият Христо Колев разказва как предупредил един дошъл в „Белене“ на проверка инспектор, че до Гърция ще стигнат заплахите на Китов, че всички доведени от „Ножарево“ 150 гърци „ще изпукат тука“, и ако концлагерните началници нямат партийна доблест, ако не държат на класовото си достойнство, то са длъжни да държат сметка за честта и достойнството на българския народ. Колев разказал и за нощните побои, извършвани от милиционерите. След този разговор милиционерите били наказани, а гърците били поставени на лека работа. *„Техните имена ще се помнят. Образите им са скъпи за всички, които са ги опознали. Без такива другари животът в лагера би бил по-тежък. С държанието и делата си те отстояват достойнството и човека в лагериста“* – пише Атанас Москов за хора като майор Страхинов и Жоро Стефанов – студент в Чехословакия, доведен принудително в България, готов да помогне на всекиго. Разказвайки за Методи Янчулев, Кирил Тонев пише: „Фактът, че имаше такива достойни хора сред нас, ни даваше сили да устояваме.“ Владимир Свинтила, Атанас

[1790] **Велинов,** Хр. Колев. Малкия Христо Колев за Големия Христо Колев. – В: *Колев,* Христо. Спомени за израстването..., с. 275-277. Същото разказва и Славейко Павлов, но за групата на въдворените турци.

Москов, Трифон Силяновски, Стефан Бочев, Йордан Вълчев разказват за бойния пилот Добри Станчовски, който „от достойнството е направил религия“ и чието поведение в лагера буди благородното у човека, а Стефан Бочев го причислява към „орловата природа“ – едър мъж, невероятен здравеняк, но и с нещо едро в самата му личност: *„Не знам как да кажа – който е виждал една снимка от младия Стефан Караджа – разгърден, с някак си израз на „свободен човек“ лъхащ от него целия – ще ме разбере.“* Трифон Силяновски разказва, че и душевно най-слабите понасят достойно лагера, но отбелязва специално някои личности: *„Бившият пълномощен министър от Вашингтон Сашо Наумов беше, също секретарят на Никола Мушанов – адвокатът Мушунков, много добър, много достоен човек. От земеделците много добро впечатление ми направи Недко Ботев – на около 70 години, никога не хленчи, работеше си, от никого помощ не искаше. Беше Пешо Сърбина – Петър Сърбински, той също добре се държеше там. Най-добрите обаче, най-чистите и топли хора, където нямаше и капка предателство, това бяха анархистите. Трябва да кажа, че в сравнение с тях ние и пет пари не струвахме. Получават колети – той ще вземе една хапка оттам, другото всичко ще раздаде, ще дойде, ще те подкрепи, ще пита уморен ли си. Това само анархист може да го направи. Бяха нахакани и отговаряха, дръзко се държаха. И милиционери биеха, бе! Носеха си черджета под дрехите – ще му направят мечка и ще му хвърлят боя. И се знаеше кой го прави – само анархистите го правеха. Затова всяка вечер поне по един от тях лежеше в карцера. Спомням си Йов Петров, Трифон Терзийски, дедо Ачо, анархист от Добрич, 76-годишен, горд, като че ли си е при бабата, хич не му пука. […] Помня го Симеон Пенковски, много добър адвокат, каза му: „Гершане, не говори така, защото утре моя лик ще го носят по митингите, а тебе ще те счукат!“ Такъв смелчага беше, и майор Стрихинов също, въобще страхотни хора. Не си пестяха никак думите, говореха, като че ли са си вкъщи.“*[1791]

Майор Страхинов е легендарна със смелостта и предизвикателното си поведение личност.[1792] *„Цвятко*

[1791] **Българският ГУЛАГ..., с. 112.**

[1792] Майор Иван Страхинов е роден на 9 декември 1907 г. в Харманли.

Симеонов и Гершанката извикваха набелязани от тях питомци, които да коментират или да задават въпроси по лекцията. На всяко събрание жертвата бе майор Иван Стрихинов. Красив, стегнат, спретнат човек, трийсетгодишен, безумно смел, много работлив. [...] Гершанката ще каже: – Я, майор Стрихинов, той пак ще ни каже нещо наопаки! Иван Стрихинов наистина винаги казваше нещо наопаки, но винаги със следния смисъл: вие искате да оскотее българският народ. Но той не ще търпи нито Иван Грозни, нито Ленин, нито Сталин – тия гробокопачи на народите! Но всичко това си е работа на тоя ми руски народец! България ще живее, господа, вие мъчители и убийци! И си сяда. Тримата началници се превиват от смях. Понякога след лекцията не замъкваха Иван Стрихинов в карцера, беше омръзнало на началниците, насмешката бе достатъчна. Той бе легендарният юнак на общежитието“ – пише Йордан Вълчев в книгата си „Куциян“. *„..Майор Стрихинов нарочно го наказваха. „Майоре, дай тон за към обекта!“ А песента беше: „Нашто знаме кат кръв е червено, сърп и чук е наш символ свещен...“ И майор Стрихинов дава: „Вашто знаме кат кръв е червено...“ Бият го, пада и пак става, и вика: „Вашто знаме...“* – спомня си Трифон Силяновски. *„Направиха обиск и под нара на майор Стрихинов намериха торба с няколко килограма ярма. Вечерта лагеристът Иван Стрихинов тръгна пред карето на строените лагеристи. Беше му заповядано да вика: „Градих ярма от свинарника!“ Но майорът изменя редакцията и при общо веселие се*

Завършва Военното училище и е произведен подпоручик на 6 септември 1930 г. Служи в 23-ти пехотен полк, 14-и пехотен полк, 27-и пехотен полк, пехотна дружина в Драма (1941-1942), 47-и пехотен полк (1943), 19-и пехотен полк (1944). Уволнен е от армията през 1945 г. Активен привърженик на БЗНС „Никола Петков“, участник в големия предизборен митинг на опозицията на 19 октомври 1946 г. в София, за което е интерниран за 1 година. През 1947 г. е въдворен в концлагера „Куциян“ и преминава през „Ножарево“, „Богданов дол“ и „Белене“, където е изпратен с първата група. Освободен от „Белене“ през декември 1953 г., но следващите 6 месеца е следствен в ДС – Хасково. Работи като хамалин и каруцар в София. Задържан на 5 ноември 1956 г. и отново въдворен в „Белене“. Освободен е при закриването на ТВО „Белене“ през септември 1959 г., но остава под наблюдението на Държавна сигурност и през 60-те години. На два пъти е осъждан в скалъпени процеси. През ноември 1968 г. е принудително установен за 3 години в Делиормана (както гой пише, поради липса на Сибир и Йонийски острови). През 1974 г. е изселен от София в Харманли за постоянно за „вражеска агитация“. Умира през 1976 г. Оставя съпруга и две деца.

провиква: „Крадих ярма от дажбата на моите събратя пра-сетата!" За тая му духовитост той стоя в карцера с пет дена повече, отколкото двамата „готвачи" на каша от ярма" – пише Атанас Москов. При една проверка в лагера майорът имал заповед да мълчи, иначе – да му мисли. Проверяващите питали лагеристите имат ли оплаквания. Мълчание. По едно време се чул гласът на Майора: „Много, много, мно-о-го, много сми щастливи! Много, много, мно-о-ого, много сми доволни!" *„Пропада цялото представление, скроено от началствата ни, комендантът клати озъбено глава към Майора. Само че to no effect: Майора пак поема – въпреки свирепите погледи на коменданта: Много, много, мно-о-го, много сми щастливи! Много, много, мно-о-го, много сми доволни! Избухнала е в смях неудържим цялата чета, смее се и „комисията", дошла да се убеди, че сме добре и доволни. Убеди се.."* – пише Стефан Бочев. Петко Огойски пише, че след смъртта на Сталин затворниците на I обект научават, че на II обект началникът на лагера майор Китов попитал известния лагерист майор Страхинов как се посреща новината за смъртта на вожда, а той отговорил: *„Без особена радост, но и без никаква скръб, гражданино началник".* За което бил вкаран в карцера.

И други лагеристи са запомнени с остроумието или разказите си. Атанас Леринскиa заплаща с живота си това, че поддържал духа на хората с вицове и солени шеги по адрес на надзирателите; един от тях му се заканил, че жив няма да излезе от лагера.[1793] Горянинът Бандит Димо от Габарево, Казанлъшко, който бил „духовит, доста просветен и много страдал", в угнетяващи моменти винаги намирал сили да разсее другарите си с неизчерпаем запас от шеги (Н. Гешев). Преводачът Тодор Берберов поддържал духа на затворниците в наказателното отделение с разкази от културната история на човечеството.[1794] Социалдемократът Любен Генков и анархистът Георги Донев разобличавали доносниците под формата на спиритически сеанси (Кирил Тонев).

Но Майора не е само концлагерният Тил Уленшпигел, който връща лагеристите от света на страха и подчинението в реалността на подиграната, уязвима власт.

[1793] **Адът.** Лагерите и затворите..., с. 592-593.
[1794] **Българският** ГУЛАГ..., с. 165.

Майора е преди всичко лидер. Стефан Бочев пише за него: *„Майора беше роден водач на хора. Нему авторитетът му, когато е бил на служба, очевидно не е идвал от „мундира“. Ако да беше избухнал в лагера някой ден някакъв бунт, сигурен съм, че Майора щеше да стане веднага, от само себе си водачът – признатия от всички и непоколебал се да застане начело водач… Много съм мислил за Майора, още един типичен случай на проигран наш национален капитал: времената – и нашенците, които се разпореждаха с тях – го прахосаха. Такива като него „водачи на хора“ имат вродено свойство-качество да увличат, да вдъхновяват за действие – такива „напрасничавите не може, нито искам да кажа, че би било добре всички да са такива. Но не би било зле да имахме малко повечко от тия – напрасничавите, защото несъгласни да са роби…“*

Една характерна история разказва Бойчо Огнянов. През лятото на 1949 г. той и други 7 души, които не изпълнили нормата, били отведени от милиционерите на брега, пребъркали джобовете им, закачили сухарните им торби на една върба и ги качили на понтонна лодка. Милиционерът Митко Злото им хвърлил една кутия с думите: „Е па довиждане, ако оживеете“, една моторница изтеглила понтона в средата на ръкава, пуснали котва и откачили теглещото въже. От дупка на пода извирала вода и лагеристите се редували да я изтребват с кутията. През нощта били осветявани с прожектор от българския бряг. На сутринта ги изтеглили на брега и милиционерът им забранил да казват къде са били, иначе ще ги разстреля. Оказало се, че те са третите „понтонисти“. След това били наказани още 6 души. Майор Страхинов ги увещавал да се оплачат на проверяващите началници – заради онези, които ще бъдат следващите и могат да загинат. Но хората били наплашени и предпочитали да работят свръхсили, за да изпълнят нормите. През месец-два на острова под предлог за проверка идвали на лов началници от София, персоналът ставал по-сдържан, на най-окъсаните давали нови дрехи. Гостите заговаряли лагеристите, но те не смеели да се оплачат. Веднъж старшината представил на един генерал млади земеделци като криминални. Страхинов изтичал, козирувал, представил се по военному и казал, че още довечера ще го разстрелят уж при опит за

бягство, но това повече не се търпи. Обяснил, че тези момчета са земсисти и разказал за понтона. След това наказанието било прекратено. А Страхинов известно време бил тих, изпълнителен и не отговарял на провокации.

Атанас Москов разказва, че в „Богданов дол“ един лагерист бил наказан прав под лампата на плаца, вързан с ръце нагоре. Лагерен нагаждач, у едни той предизвиквал насмешка, у други съжаление и възмущение. „Господин началник, господин началник!“ – „находчивият и винаги готов да помогне на страдащите“ майор Страхинов се отправил към началника на охраната Гершанов и му казал, че всички пътници от влака гледат вързания, а след малко ще мине и бързият влак за Кюстендил. Гершанов с подозрение се взрял в невинното лице на Майора, но дал заповед и Страхинов бързо развързал жертвата. *„И този път номерът му сполучи, на него винаги може да се разчита“* – говорели си лагеристите.

През лятото на 1951 г. лагеристи били изпратени като строители на Щурчето и там един от лагеристите свинари им дал цял чувал царевично брашно, но милиционерите го открили. Майора поел вината и заявил, че го взел без знанието на свинарите (Тр. Терзийски). *„Майор Стрихинов веднъж го пребили от бой, защото ги хванали да си правят качамак с брашно, което им бях дал. Но не ме издаде“* – разказва и Румен Пенков.[1795]

За Страхинов Атанас Москов пише: *„Той вижда винаги нещата розови. В най-тежките дни и моменти ще намери думи да окуражи другарите си и ако не ги е убедил, то поне ги е накарал да си поосвежат настроението с надеждни предположения.“* През лятото на 1949 г., когато в лагера плъзнал слухът, че в ООН се готви резолюция за нарушаването на човешките права в България, майор Страхинов вдъхвал кураж, „сега, когато такива големи работи стават по света“: „Отиват си, аз ви казвам, отиват си и нас с камбани ще ни извикат от Белене!“. Забелязал, че милиционерите го дебнат, Майора подхвърля: „Ще бъдат скопени всички, които са били милиционери.“ Пореден повод майорът да бъде пребит през нощта, върнат в бараката със счупена ръка, превърнат в безформена кървава каша. *„Невероятно устройство имал майорът.*

[1795] Пак там, с. 120.

Мина време. Кожата му почна да се изчиства, месата да оздравяват, костите да зарастват. Започна да става, да ходи, да работи, да пее и пак да коментира събитията.

– Ще си отидат, с камбани ще ни посрещнат в Белене, аз ви го казвам...“

Тодор Хаджиниколов пише, че майор Страхинов е легендата на острова, всички без „антените“ го обичат. Когато дойде нов въдворен, Майора го разпитва, след това минава по бараките, съобщава кой е и колко време е бил в следствието, че е слабичък и кой колкото може да даде за ядене, събира по залък два и го подхранва, взема му канчето и пръв го пълни на баката. Въпреки че сам е с празен куфар, той е в състояние винаги да снабди нуждаещите се с храна и вещи – игли, конци, джобно ножче. Винаги с висок дух и самочувствие, никога унил, не пада духом, говори с висок глас, разговорлив.

За Стефан Власков лагеристи като Иван Страхинов били рядкост. Жизнен, всеотдаен, всякога бодър, вдъхвал надежда с поведението си. Неговият смях и мощният му глас предизвиквали гнева на охраната и началниците. Често го наказвали, но никога не паднал духом. Никога не го видял покрусен.

Дългите години в концлагерите не успяват да произведат от Страхинов покорен човек. Стефан Власков го срещнал години по-късно по улиците на София и пише, че не го били сломили безкрайните превъдворявания в лагерите. Йордан Вълчев също видял „легендарния юнак“ след години: *„Пак весел, пак си пее, свиваше се с милиционерите от квартала, докато ги научил да не го закачат, когато държи реч от седалката на каруцата си* А Стефан Бочев в края на 50-те го срещнал на кръстовището на „Витошка“ и „Алабин“. Каруцата му била натоварена с бюстове на Сталин. *„Сте-фа-не-е-е, ка-а-рам ги, Сте-фа-не-е! За мазето ги карам, Стефане-е, за ма-зето-о-о-о!“ – И показва с ръка напреде, сякаш сочи къде е това „мазе“. Платформата вече тръгна, пресече „Алабин“, отива. А пък Майора още се извръща към мене, и сочи към олюляващите се под него, в платформата, редици гипсови Сталиновци, и вика ли вика: „За мазето ги карам, Стефане, за мазето!“ Наоколо минувачите се подсмихват, ама едва-едва, с ъгълчето на устата.“*

Едно от средствата за създаване на примирени хора е принуждаването на лагеристите да се отказват от политическите си убеждения, да се разкайват публично за предишната си политическа дейност и да участват в културно-просветната работа с доклади по зададените идеологически теми. Тези опити са насочвани най-вече към земеделските лидери, но почти никой от авторитетните водачи не приема. Петър Байчев пише, че когато в началото на 1950 г. комендантът събрал в КПК „опозиционните величия“ и поискал от тях доклад на тема „Ролята на опозицията в България“, всички те се държали достойно и отказали под някакъв предлог. Накрая комендантът възложил доклада на Петър Сърбински. Той отказал, бил откаран на брега, пребит, върнат на обекта и изпратен в карцер за 10-15 дни, но не изнесъл доклад. За 2 юни 1950 г. свещеник Илия Нинчев, земеделец, изнесъл доклад за Христо Ботев и въпреки че комунистът културпросветник Васил Живков го преглеждал „под лупа“, отецът „изкара Ботев почти дружбаш“. В „Богданов дол“ Христо Колев бил поканен от следователя Марин Гинев да изнесе беседа за религията, по който въпрос комунистите и анархистите имали общи възгледи. Христо Колев отговорил, че не може да говори пред публика, която няма свободата да изложи своите несъгласия. Обсъждането на докладите и беседите често се превръща в демонстрация на несъгласие. В началото на 1951 г. администрацията докладва, че „има една малка част от въдворените, които използват колективните четения и ги разясняват с цел да заблудят колебаещите се въдворени“, и посочва земеделците Асен Сърбински, Вангел Горов, Иван Страхинов, Минчо Драндаревски, Петър Сърбински, Слави Попигнатов, Недко Ботев.[1796] Доклад за проверка на ръководството на отдел „Затвори и ТВО“ от началото на декември 1951 г. отбелязва, че при изнасянето на доклади на I обект е имало подсвирквания, но не могло да се установи кой е и никой не искал да издаде приятеля си.[1797]

[1796] **Доклад-отчет** от началника на общежитието Стефан Китов и възпитателя Борис Митев до началника на отдел „Затвори и ТВО“ (Административно отделение) за просветната работа в общежитието през първото тримесечие на 1951 г. ЦДА, ф. 335, оп. 17с, а.е. 19.

[1797] **ЦДА,** ф. 335, оп. 5с, а.е. 13.

Лагеристите задават подигравателни въпроси, чиято провокативност не може да бъде схваната от необразованите възпитатели. Атанас Московпише, че в „Богданов дол“ лекторът по темата „Социалистическият реализъм в изкуството“ предизвикал социалдемократите Цвети Иванов и Казанджиев да се изкажат. Лагеристите били доволни от разгорения се спор, а управата не могла нищо да разбере, но докладчикът се оплакал, че двамата социалдемократи били против комунистическото становище за изкуството и през нощта възпитателят ги извикал, били ги до припадък и ги хвърлили в карцера. В подобни спорове с лекторите влизат и турците в годините 1985-1986.

Не е рядкост опозиционната политическа принадлежност да бъде открито декларирана. През 1949 г. в лагера „Босна“ Лиляна Пиринчиева заявила на дошлия на проверка началник на отделение ТВО Тодор Миленков, че „сталинизмът не е вечен и всемогъщ, всъщност представлява едно напукано лампено шише, което рано или късно ще се разпадне на жалки отломки“, заради което била изпратена в стаята на болните от сифилис и туберкулоза лагеристки. Трифон Терзийски пише, че при категоризацията, за да провери доколко лагеристът е „смачкан от лагерната инквизиция“, зам.-началникът кап. Николов извиквал имената по списък и питал за партийната принадлежност. При отговора на Терзийски „Анархист!“ кап. Николов го запитал още ли е анархист. Изненадан от твърдия отговор „Да, още, щом съм тук!“, началникът побеснял и го изпратил в карцера. Трифон Терзийски пише: *„Моят достоен отговор защити непробиваемото, идеологическо човешко отношение на анархистите и тогава, когато са поставени в условия на оцеляване.“* В края на юни 1952 г. Китов докладва, че поведението на затворниците през месеца е крайно лошо, без всякаква дисциплина и *„има вражески контрареволюционни елементи, които в лицето на служебни ръководители изказват своето вражеско отношение към мероприятията на властта.“*

Съпротива срещу заличаването на политическата идентичност е и провеждането на организиран партиен живот в лагера. Христо Колев разказва, че малко след

пристигането си в „Белене“ през 1949 г. анархистите чествали годишнината от смъртта на Бакунин и Колев и д-р Кантарев обикаляли землянките и изнасяли беседи. Д-р Константин Кантарев пише, че на 18 март анархистите почитали Деня на Парижката комуна, разказвали за парижките работници, за Прудон, Луиза Мишел, братя Реклю. Говорели на по-младите анархисти за Сен Симон и Фурие, Прудон и Бакунин. Петко Огойски и Недялко Гешев пишат, че затворниците земеделци в „Белене“ отбелязвали със събирания, доклади, стихове на Сергей Румянцев и песни на Цанко Церковски основаването на БЗНС (29 декември), убийството на Стамболийски (14 юни), убийството на Никола Петков (23 септември), Деня на земята и Радомирската република (27 март), Освобождението на България (3 март). Тодор Шалев разказва, че на 2 август 1953 г. 30 момчета от македонския край се събрали в една барака, за да почетат 50-годишнината от Илинденското въстание, като помолили затворниците от другите партии да им отстъпят за 2-3 часа местата си. Извадили по нещо от изпратеното им от дома, Шалев държал слово, пели стари комитски песни, в т.ч. забранената „Изгрей, зора на свободата“. Сбирката завършила преди вечерната проверка. На сутринта Шалев бил извикан в щаба и наказан с 5 дни карцер. През август или септември 1952 г. младите затворници земеделци Петко Огойски, Стефан Ненчев, Георги Малиганов и Митьо Лозев издали вестник „За хляб и свобода“ в три екземпляра. Един екземпляр се озовал при лагеристите на II обект, а оттам се върнал при затворник от I обект, другите два били заловени и Китов изпратил за 5 дни в подземния карцер около 20 случайно подбрани млади затворници. През 1955 г. затворниците легионери Тома Захариев Томов и Гурко Арабаджиев нелегално издали два броя от саморъчно написания вестник „Прелом“. В списването се включил и Христо Армянов от с. Думници, Габровско. След разкриването им Томов и Арабаджиев били наказани с 15 дни карцер.[1798]

С отбелязването на традиционните и религиозните празници също се отстоява религиозната, етническата,

---

[1798] Томов, Тома. Беленски спомени 1952-1956 година. Габрово, Габрово принт, 2000, с. 38-39.

политическата идентичност. Но те добиват ново, по-съкровено значение. С честването им лагеристите съпреживяват празника със своите близки, имат мигове на надежда и на завръщане в отнетия живот. В концлагера тайно се честват Рождество Христово, Възкресение Христово, Заговезни, Гергьовден, Нова година и именните дни. Организирането става в партийните групи. Само анархистите не участват в религиозните ритуали, верни на атеистичните си убеждения.

Атанас Москов пише, че на 1 януари 1953 г. на II обект лагеристите социалдемократи – 28 души, се събрали на новогодишен обяд, разровили снега под върбите и застанали прави в минута мълчание за Кръстю Пастухов, Цвети Иванов, Людмила Славова.

Недялко Гешев също описва посрещането на Новата 1953 г. на 1 обект. Затворниците на групи се подготвили за празника. Вечерта един от затворниците припомнил с кратко слово как комунистите узурпирали властта, забранили политическите партии, стачките и синдикатите, отнели свободата на словото и печата и всички легални средства за борба, как властват в университетите, превърнали са земеделските стопанства в колхози, посегнали са на частния живот и е останала само възможността за въоръжена борба и саможертва и призовал другарите си да останат верни на идеалите. След това слово затворниците останали замислени, докато милиционерите отвън с изстрели не отбелязали настъпването на Новата година. Тогава се поздравили и си пожелали скорошно освобождение. Почерпили се с по един бонбон. Подхванали Чинтуловата песен „Вятър ечи. Балкан стене, всички на оръжие!“, пели и земеделския марш, независимо от политическата си принадлежност.

Христо Цачев разказва за посрещането на Новата 1957 г. На дигата лагеристите събрали няколко килограма малки грудки, а работещите в оборите донесли царевични зърна. На празничната вечеря в помещението всеки получил сварени 2-3 супени лъжици грудки и 1 лъжица царевични зърна. *„След като раздадохме поравно на всеки, към 11-12 часа от големите мъки към семейства и близки и от неизвестността на съдбата ни, без никой да е организирал всички почнаха да пеят разни църковни и новогодишни*

песни, които продължиха почти цяла нощ. Това вбеси надзирателите и администрацията и на следващия ден някой ни е наклеветил. Нас ни извикаха и ни съблякоха голи, по долни гащета и ризи с къс ръкав, и ни вкараха през зимата в карцера, покрит с турски керемиди, през които снежинките прелитаха.“ С 28 денонощия в карцера били наказани четирима земеделци, нарочени за организатори: Христо Цачев, Страти Димитров от е. Ново Паничерево, Бургаско, Стойко Коричев от Ст. Загора и Иван Титев от с. Галата, Варненско.

Едно разследване, проведено на 24 и 25 април 1957 г. от зам.-началника на отделение ДС в лагера лейт. Борис Митев и началника на отдел I, управление III – ДС Иван Димитров, установява, че свещениците в лагера са отслужили тайни служби за Новата 1957 година, на Рождество Христово, Заговезни и Възкресение Христово:

„Ръководството на поделението бе сигнализирано за проведени религиозни обряди сред въдворените от православните свещеници Антон Попов, Христо Минчев и Иван Пинтев.

[...] Възползувайки се от добрия режим, предвиден от проекто-правилника на поделението, горепосочените свещеници без всякакво разрешение и знание на ръководството организирват и провеждат религиозен обряд на 20 април 1957 година.

На 20 април през деня свещениците се договарят, че провеждането на обряда следва да се извърши през нощта срещу 21 април в 12 часа. През деня, с изключение на анархистите, и още някои други по-възрастни и болни въдворени, всички останали са си купили свещи и се подготвят да участвуват в провеждането на обряда. Вечерта Драгомир Божинов, бивш търговец, официално съобщава в помещението, че всички ония които желаят могат да участвуват в посрещането на „Възкресение Христово“.

Поради това, че свещениците не са в едно помещение, то предварително се договарят за едновременното провеждане на обряда.

Точно в 11.30 часа заспалите се събуждат от предварително бодърствуващи въдворени. В първо помещение под ръководството на свещениците Минчев и

Пинтев се оформява хор за изпълнение на църковни песни „Христос Възкресе“. Минчев и Пинтев прочитат текстове от евангелието и призовават богомолците (бивши фашисти, полицаи, жандармеристи, михайловисти, фашисти и др.) за молитва към бога. В същото време оформения хор стои до свещениците. Подготвена е била масичка, покрита отгоре с бяла кърпа, върху която са били нарязани яйца и козунак на дребни парчета.

Точно в 12 часа всички станали прави, запалват свещи като свещеник Минчев взема предварително изготвен от него кръст и произнася слово. Хора изпява „Христос възкресе“. След завършването на молитвата и песента, свещеник Минчев раздава на всички парче от яйцата и козунака.

По същото време в другото помещение, под ръководството на свещеника Антон Попов се извършва същия обряд.

По време на разпита се установи, че подобни обряди са били провеждани и на Нова година, Бъдни вечер и заговезни.

За горната проява свещениците Пинтев, Антон Попов и Христо Минчев заедно с Драгомир Божинов и Иван Страхинов – подпомогнали организирването и провеждането на обряда, бяха наказани с уединяване за 24 часа. След изтърпяване на наложеното им наказание, бяха извикани отново на разпит, където същите отчетоха вината си и заявиха, че ще преустановят всякаква подобна дейност. На 26 април на вечерна проверка пред всички въдворени, те бяха публично разобличени.“[1799]

Никола Куртоклиев разказва за същото събитие:

„Мина Разпети петък. Целият лагерен персонал се държеше безчовечно с нас. Началник на лагера беше майор Петър Гогов, а отговорник по ДС линия ст. лейтенант Борис Митев. Въпреки че бяхме безправни люде и допълнително обработвани да нямаме самочувствие, решихме да отпразнуваме вечерта срещу Възкресение с религиозен обряд. Подготовката започна със закупуване на свещи от лавката, в която нямаше нищо за ядене освен

[1799] **Справка** относно проведената религиозна дейност от въдворени свещеници при поделението. 27 април 1957 г. АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 12, оп. 1, а.е. 1529.

дреболии.

Между лагеристите имаше няколко души свещеници, на всички не мога да си спомня имената, но двама помня. Единият се казваше Иван Пинтев от Алфатар, Силистренско, а другият Христо Минчев, от близкия Свищов.

Докъм 23,30 часа лежахме по наровете. Мои съседи бяха Ив. Ранков, професор по икономика в Софийския и Варненския университет, и Любен Боянов, народен представител от Пазарджик от групата на Никола Петков. И на двамата царство им небесно. Любен Боянов беше убит в началото на 60-те години в лагера край Ловеч. Към 23,45 часа се събрахме в средата около варела, в който се кладеше огън, и запалихме свещите, свещениците започнаха богослужението. Ние им пригласяхме, всеки според певческите си възможности. Страхил Гичев, син на Димитър Гичев, с виеше духовно образование, държеше исо. Всички преживяхме възкресението на Богочовека.

Около мен пригласяха Петър Къосеиванов и Константин Муравиев. Малко по-далече Лерински и поетът Йосиф Петров. След около 10 минути по прозорците се накачулиха от охраната с фенери в ръце. Взираха се да разпознаят някои от нас. Ние продължихме богослужението докъм 0,30 часа. После угасихме свещите и се разотидохме по наровете.

На сутринта дойдоха трима следователи от брега и започнаха разпити под ръководството на майор Гогов. При влизането в стаята скрилият се зад вратата следовател те халосваше с една цепеница и ти щеш, не щеш, падаш на земята. След това те изправя с ритник и започва разпита. Всички участващи в богослужението бяхме вкарани в карцера за по 10 дена. Като изтече срокът, бяхме лишени от колет (един от 4 кг на три месеца). Режимът се затегна изключително много, но великденските свещи грееха душите ни и ни вдъхваха упование въпреки безнадеждното болшевишко време, в което живеехме.“[1800]

Румен Чешанков също описва това концлагерно Възкресение Христово: *„Годината беше 1957-а. Наближаваше Великден. Изтерзани от непосилната работа, телата ни понякога се отпускаха и в душите нахлуваха*

[1800] **Адът.** Лагерите и затворите..., е. 580.

спомените за обични същества. Болката по тях напираше мъчително. Крепеше ни единствено надеждата, че този ад все някога ще свърши и ние отново ще бъдем при близките си. [...] С наближаването на Великденските празници у нас възникна мисълта да отпразнуваме тихомълком Възкресение Христово, макар да знаехме, че ще нарушим строгия лагерен режим. Искахме да почувстваме отново, да докажем, че сме християни, че вяра трудно се погазва. С малко думи, с мълчаливи погледи започнахме подготовката начело с инициативния Драго Божинов. Тихомълком изкупихме свещите от лавката. Между нас бяха и двамата свещеници Христо Минчев от Свищов и Иван Пинтев от с. Алфатар, Силистренско. Вечерта преди Възкресение си легнахме по наровете облечени. Малко преди 12 часа започнахме да се събираме в средата на помещението. Запалихме свещите с трепперещи ръце. Прозвучаха гласовете на свещениците. Съпровождаше ги набързо стъкмен хор, в който пеех и аз. Трудно е да се опише това, което преживяхме тогава. Бяхме възбудени, но смирени като в истинска катедрала. Очите искряха от напиращите сълзи. Мълчаливо стискахме ръцете си, лицата ни светеха от умиление. В този тържествен миг, окриляни от мисълта за Богочеловека, ние бяхме свободни хора. Благ беше иначе суровият поглед на бай Коста Муравиев. Сияйна беше усмивката на бай Петър Кьосеиванов. Особено развълнувани бяха земеделците Йосиф Петров, Марин Жечев и Иван Гинчев. Над нашите гласове се извисяваше красивият баритон на Крум Неврокопски. Анархистите от групата на Христо Колев, мохамеданите и един адвентистки пастор останаха по наровете си. Но не попречиха на тържеството ни. В Белене уважението към убежденията на другия беше на почит. [...] На сутринта се проведе кратко разследване. Свещениците и Драго Божинов бяха изпратени в карцера. Отец Пинтев тръгна с думите: „Ще отида, щом това е за вярата и е Богу угодно!“ В следващите дни режимът в лагера стана още по-тежък и строг за всички ни. Но Великденската искрица светеше в душите ни.“[1801]

И през 80-те години въдворените мюсюлмани така

[1801] **Чешанков,** Румен. Доживях да разкажа. В: *Демокрация,* № 46-47, 14 април 1990.

отстояват своята вяра. Ислям Бейтуллах Ерди разказва, че лагеристите празнували в лагера Рамазан байрам (20 юни 1985 г.) и Курбан байрам (26 август 1985 г.). С помощта на известни духовници като Кара Ахмет от Кърджали, Рамадан от Карнобат, Хюсеин от с. Бенковски и с тайната организация на всички останали бил отслужен молебен навръх празника във всяка стая на II обект поотделно, но в един и същи момент. На сутринта при отключване на килиите лагеристите извършили ритуала на поздравлението с целуване и поднасяне към челото ръката на по-възрастните. Офицерите и надзирателите станали свидетели на ритуала, но не попречили. На I обект, където изолацията била строга и килиите не се отключвали, лагеристите си честитили с почуквания по морзовата азбука. Гюлтекин Салиев добавя, че никой внедрен агент не издал тайните молебени.[1802]

Данните на началника Китов показват, че през първия лагерен период се чете много, главно художествена литература. Стефан Бочев пише: *„А който е бил „там“ дълго, ако е отмалко-отмалко нещо интелектуален, знае, че там без книги може да се полудее.“*[1803] Стефан Власков смята, че единствено книгите в лагера му помогнали да оцелее и да се съхрани. Те го пренасяли в друг свят, потискали надигащата се омраза, давали надежда. Подобен ефект имали разговорите за изкуство или философия с приятеля му Александър Пършев по време на работа. Д-р Константин Кантарев пише (за годините 1949-1950), че вечер лагеристите четели масово на слабата светлина на кандилцата, създали помежду си кръжок за изучаване на френски език, а на път към работните обекти водели разговори на философски теми.

Въпреки умората, битовите трудности и риска от дисциплинарни наказания в лагера е създавано творчество – в годините 1949-1959, когато в „Белене“ е част от националния елит и обществено будната младеж, и

[1802] Те минаха през Белене – 1..., с. 31-33.

[1803] Към края на 1952 г. Стефан Бочев е събрал своя библиотека от 21 тома, между които Библията, том събрани съчинения на Шекспир, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* на проф. Стефан Младенов, *Griechische Kulturgeschichte* на Якоб Буркхарт, историята на Васил Златарски, гръцко-немски речник, *Le Petit Larousse illustre,* тълковен речник *Webster's,* латинска граматика, гръцка граматика, *Фауст.*

1984-1987, когато са въдворени образованите лидери на българските турци. Днес са ни известни малка част от имената на авторите и произведенията. Иван А. Хаджииванов от Шумен, учител, съден от Народния съд, въдворен в „Белене“ от 11 август 1951 г. до 11 август 1953 г., пише стихотворения, които след 1989 г. издава като самиздат. През 1949-1953 г. в „Белене“ журналистът социалдемократ Руен Крумов прави интервюта с ген. Иван Вълков и Стойчо Мошанов за историческите събития от 1923 и 1944 г. и впоследствие изнася записките си. Петър Байчев рисува шаржове и портрети на лагеристи и скици от лагерния живот. През лятото на 1953 г. Петко Огойски и Герчо Джамбазов от с. Неново, Провадийско, нощем рецитирали и обсъждали свои стихове, както и стихове на Ботев, Лермонтов, Яворов, Димитър Бояджиев, Николай Лилиев, земеделските поети Сергей Румянцев и Георги Радоев. Към тях се присъединили и други млади политически затворници, главно земеделци, и кръстили своя таен литературен кръжок „Добри Чинтулов“. Стихотворението „И свободата“, написано през 1953-1954 г. от Илия Стоименов Кехайов, анархист, осъден на 12 години затвор за участие в конспирация, било възприето от политическите затворници като клетва за саможертва в името на свободата. Стихотворението „Полейте гробовете“, създадено през 1956 г. от Васил Зафиров Дичев, легионер, осъден на 14 години затвор за взривяването на паметника на Сталин в Борисовата градина в София на 3 март 1953 г., в което безкръстните гробове на каторжниците в „Белене“ стават метафора на почернената българска земя, продължава да се рецитира на ежегодните срещи на лагеристи на острова. През 1956-1959 г. въдвореният земеделски деец Йосиф Петров създава десетки стихотворения, които помни наизуст и записва едва след освобождаването си. През 80-те години стихове създават и четат на другарите си Юмер Осман Ерендорук, Нури Тургут Адалъ и учителят Хасан Оджаклъ. Шабан от Кубрат, Илхан от Момчилград и учителят Ахмед Карабекир рисуват ескизи и рисунки от лагерния живот, завършилият живопис във Великотърновския университет Расим Йозтюрк прави цикъл портрети на другарите си – „Лагеристи“, а художникът Ахмед – дърворезба

„Оплаквачките“. В неделни дни, когато не се работи, килиите стават художнически ателиета с тайно внесени парчета дърво и режещи инструменти, най-често се изработват дървени табакери и кутии е инкрустирани надписи. Познавачите на турската литература разказват за средновековни и съвременни тюркски поети и писатели.[1804]

В концлагера на песента е отредено да бъде средство на превъзпитанието – строево пеене на покорна маса. Но тя е и бунт, и утеха. С някои комунистически песни, като „Когато над Дунав се мръкне“ („Септемврийци“), лагеристите възпявали своите жертви и отправяли собствената си закана за възмездие; обичали да пеят и военни маршове, но на милиционерите им се струвало, че тези маршове са „някак си против властта“ и ги прекъсвали, пише Стефан Бочев. Освен че пеел „Вашто знаме от кръв е червено“, майор Страхинов обръщал посвоему и химна на ТВО: „Сгрешили пред народа, ВИЙ дойдохте“. Други лагеристи в химна на ТВО вместо „Прелом, прелом в сърцето и душата“ пеели „Погром, погром в сърцето и душата“ (Петър Байчев), а земеделците заменяли „Предвождани от вожда Димитров!“ с „Предвождани от Г. М. Димитров“. В „Босна“, когато ги карали да пеят в строя, жените започвали с песента на младите анархисти:

„Ний сме деца на народа,
наш враг е цар капитал
братство, равенство, свобода,
това е нашия идеал“.

продължавали с песента на троцкистите:

„Ветре, яростен вей по полята,
свивай вековен букак,
на орлите сурови крилата
ти не ще счупиш пак“
(„Бойци на трудовий народ“)

и завършвали с марша на младите земеделци:

„Напред неотстъпно, другари,

[1804] Те минаха през Белене – 1..., е. 20.

напред неотстъпно в борба.
Часът за разплата удари
и бойно засвири тръба.

Готови да бъдем да мреме
и жертви докрай да дадем,
пред нас е великото време,
което ни вика да мрем“.

Накрая поручик Тодор Николов отменил задължителното пеене (Цветана Джерманова).

Песента избликвала в най-тежките моменти на лагерния живот. Когато през юли 1949 г. една група от Богданов дол била натоварена на лодката за острова и българският бряг започнал да се отдалечава, един запасен подпоручик запял „Мила родино, ти си земен рай“. Останалите започнали да пригласят, отначало сдържано, със затворени уста, после все по-високо. *„Всички пеем, от все сърце, прощално. Както християните са пеели верую̀то си преди да умрат [...] Така се пее само веднъж. И тая песен се помни. Тя набраздява душата завинаги“* (А. Московов). Лиляна Пиринчиева пише, че на изкопите в „Босна“ заедно със стоновете се носела песента „Ветре яростен, вей по полята, свивай жилест вековен букак“. *„Разнасяше леденият вятър нашите песни, нашата вяра, че животът може да бъде свободен, справедлив и щастлив за всички хора.“* Вечер в неотоплената стая болните от сифилис жени пеели затрогващи песни, а троцкистката Лиляна Пиринчиева и анархистката Цветана Джерманова, изпратени при тях за наказание, ги научили на нови и като ги слушали, жените от другите стаи плачели. При транспортирането на жените от „Босна“ към „Белене“ в етапното на Тутракан те пеели народни и Ботеви песни, а на понтона към остров Щурчето (а според Цветана Джерманова на път от гара Белене към реката) и политическите, и криминалните лагеристки запели „Заточеници“ на Яворов и песента на ямболските анархисти[1805] въпреки заплахите на милиционерите. Когато

[1805] *„Ветре, ветре, клех те, клех те / с клетви люти, зли. / Где се рееш, где лудееш / в чуждите страни? / Духай, духай и раздухвай / в нашите сърца дух бунтовен, / буен, волен – дух за свобода! / За уречен, безразсъден бой бъди готов! / Огнелика и велика блика в нас любов!“*

през пролетта на 1952 г. няколко жени били накарани да работят в ледената река, за кураж започнали да пеят. Една от тези песни Лиляна Пиринчиева не можела да забрави – по текст на анархиста Липовански и музика на Иван Недялков:

„Край гората бистро е поточе,
край поточе румено девойче.
Китка кичи, в струи се оглежда
и на струи галено нарежда:

„Ой, вий струи, струи сребропищни,
пият ли ви млади харамии?
Либе имам, либе харамия
и за него тази китка вия!“...

В „Белене“ николапетковистката Мария Илиева – Макюн, която никога не се отчайвала от трудния живот, обичала да пее тъжната народна песен „Овчар си стадо пасеше“ (Цв. Джерманова, Л. Пиринчиева). С вярата си в Бог Кирил Шемков бил в състояние да понесе побоите, но в душата му оставала тъга, която можела да го накара да отслабне духовно и да се откаже от вярата и борбата си или да полудее. Чувствал, че след побоите трябва да направи нещо, за да е пак бодър и весел. И започнал да пее: *„Докато душата ми се разведри, докато тъгата изветрее от нея. Да пееш, когато си бит, не е леко. [...] Първите 3-4 песни пея и плача, след това полека-лека плачът изчезва, гласът се усилва и вече към 10-тата песен можех да запея някоя по-весела мелодия и след това обикновено лягах да спя. Комунистите имаха разработени начини да упражняват натиск над волята и духа на хората, за да капитулират. И обикновено един два часа след побоя ще дойдат да видят как той се е отразил на човека. Чудеха се, когато ме намираха заспал.*

– Как можеш да спиш?

– Защо да не спя?

– Та нали преди малко те бихме, как можеш да спиш?

И тогава имах един и същи отговор:

– А, аз трябва да съм готов за утре.“[1806]

Лагеристите, предимно земеделците и анархистите, пеят и вечер в бараката, когато денят не е бил много тежък. Песните често се повтарят – за далечното село, за завръщането, за тъгата от раздялата. Атанас Москов пише, че при посрещането на 1953 г. младият земеделец Иван

[1806] **Шемков,** Кирил. Вяра зад бодлива тел или радост в страдания...

Тончев запял: „Мила майко, напиши ми пак за наше село…“ („Гурбетчия“). *„Мелодията се понася из бараката като топла ласка и насочва мисълта навън, зад заключената врата, далеч към нещо мило. Всички затихват, слушат, вълнуват се. Под ниския покрив, между разкривените греди и скели, по които висят като грамадни прилепи разкъсани дрехи, над приведените тела с клюмнали глави и полузатворени очи, се разстила скръбта на „Печален странник, напразно спомнил майка и родина“… Мекият глас се носи, същинска молитва, която затрогва, възвишава. […] А когато Тончев запява „Та може ли майка сина да забрави и на гроба“, в тоя зов към майчиния спомен, отправен като че ли задгробно от нас, погребани тук живи мъртъвци, откликва безкрайната скръб, напластявана през страдалческите дни на отскубващата се година, прозира плахата надежда, мъжделееща се бледо в неизвестността на пристъпващата нова година.“*

Стефан Бочев си спомня въздействащото пеене на анархиста бай Иван Дърводелеца (вероятно Иван Недялков) и особено една песен, която съчинил по текста на случайно прочетено стихотворение.[1807] Бочев цитира няколко стиха, от които става ясно, че лагеристите пеели и вариант на руската каторжна песен от XIX век *„Лишь только в Сибири займется заря“.*

В годините 1984-1987 въдворените турци си изработили саз, но след един „концерт“ надзирателите го издирили и унищожили. Известни в лагера певци били Осман Партал, който имал издадени грамофонни плочи, Ремзи Бекиров от Айтос, Мехмед Джамджъ от Момчилград, Сабри от Горно Прахово, телефонният техник Ахмед от Ардино, а Рамадан Туналъ написал песен, която се превърнала в химн на концлагеристите турци.[1808]

През март 1986 г. в изолационната килия Ремзи Бекиров от Айтос, за да запази духа си бодър, с цяло гърло пеел

[1807] След първото издание на книгата Бочев научил от сина на Иван Дърводелеца – Михаил Недялков, че това е стихотворението „Харамийско небе“ на учителката Невяна Шиповескиева, публикувано в сп. „Начало“ през 1925 или 1926 г. и написано в памет на убития ѝ приятел. Изглежда, това е същата песен от спомена на Лиляна Пиринчиева.

[1808] Те минаха през Белене – 1…, с. 20.

турските песни, които знаел, и по-късно казва: *„Тази енергия се предаваше на всеки концлагерист-турчин, тя повдигаше духа на унилите, радваше слуха на гордите и караше надзирателите „възродители“ да се страхуват от нас.“* А Шериф Османов от с. Обител, Търговищко, казва: *„Ремзи имаше разкошен глас. Когато всички оклюмвахме нос, той запяваше някоя стара румелийска песен и повдигаше тонуса ни за живот.“*[1809] При посрещането на Новата 1986 г. лагеристите на „Заставата“ криели сълзите си, когато Мехмед Джамджъ изпял турската песен „Далеч от мама гурбетът е нещо толкова тежко“.[1810]

Поддържането на хигиената, облеклото, външния вид е не само въпрос на физическо, но и на психическо оцеляване. По грижата за облеклото и самодисциплината в храненето Стефан Бочев разпознавал кой ще оцелее. Анархистът Христо Колев е запомнен както с достойното си поведение, така и с това, че и в най-трудни моменти бил винаги избръснат, с измити зъби, с бяло шалче около врата, усмихнат. През зимата стоплял бака вода, накършвал върбови клони, за да стъпи върху снега, и се къпел. Със самодисциплина и силна воля надмогвал и оскотяването на глада, никога не изяждал цялата си дажба наведнъж.[1811] Тодор Хаджиниколов разказва за поведението на художника белоемигрант Николай Покровски. Без да има кой да му изпрати колет, смазан физически от глад, той никога не помолил за храна. Веднъж Хаджиниколов го видял да бие млад мъж, който глозгал изровен от боклука кокал: „Това ми било мъж, офицер!“. Любомир Банковски се възмутил, че бивш генерал станал бакар, за която длъжност се давал допълнителен черпак чорба. На висок тон му заявил: *„Господин генерал, не можете ли да разберете, че постъпката ви уронва както вашето, така и нашето офицерско достойнство. Та ние по-малко гладни ли сме от вас? Срамота е!“.*

Класификацията на концлагерите, която Хана Аренд прави в „Тоталитаризмът“ – Хадес, Чистилище и Ад, се основава на общата им характеристика като места за

[1809] Пак там, с. 21-22.
[1810] Пак там, с. 98.
[1811] **Велинов,** Хр. Колев. Малкия Христо Колев за Големия Христо Колев. – В: *Колев,* Христо. Спомени за израстването..., с. 275-277.

изолация на човешки маси, които са *вече несъществуващи,* задържани между живота и смъртта. Десетките спомени на български лагеристи потвърждават, че те преживяват въдворяването си именно така, като „отчислени от живота“. Точно така ги виждат и техните надзиратели: *„Тези хора са отписани от света, те са отписани от България, те не съществуват никъде...“*[1812] Концлагерът трябва да прекъсне техните връзки със света навън – с политическите съмишленици, със съчувстващите, със събиращите помощи. Дори трябва да унищожи връзките на обич и близост, разрушавайки семействата, и така да постави въдворените в пълна изолация – и в концлагера, и по-късно вън от телените мрежи. Тук трябва да отдадем почит на съпругите на лагеристите – на мнозинството от тях, устояли на заплахите и изкушенията с цената на мъки и грижи, но запазили семействата си. Така заради нахлуването на политическата принуда в най-личното човешко пространство обичта и верността неволно и нежелано се превръщат и в политическа и нравствена съпротива.

Последният акт на заличаване на човешката личност е анонимната смърт на поробения човек. Забраната телата на лагеристите да се предават на близките им цели не просто „да *се отнеме тая възможност на враговете при погребването им да устройват политически демонстрации и вършат вражеска агитация“*[1813]*,* но да се изтрие паметта за човешкото съществувание. За най-близките не трябва да съществува място на скръб и възпоменание и лишеното от почит погребение в анонимен гроб, който веднага ще бъде отнесен от Дунав или разровен от свинете, е само изпълнение на тази присъда на окончателно заличаване и забрава.

Хората в концлагера имат своя бунт срещу анонимната и лишена от достойнство смърт. По време на наводнението в началото на 1950 г. един от лагеристите, които укрепвали дигата, бил пометен от голямо парче лед и изчезнал под водата. Въпреки заплахите на милицията останалите

[1812] Свидетелство на лагерист в документалния филм на Анна Петкова „Обвинението“, Гала филм, БНТ, 1999.

[1813] **Окръжно №** П-2832/4.07.1951 г. на пом.-министър Ангел Цанев. ЦДА, ф. 335, оп. 2с, а.е. 6.

хвърлили чувалите, гмуркали се, търсили го, но безуспешно. *„Тогава се чу мощният глас на Страхинов (помощен от онзи глас по фунията): „Шапкиии... долуу!“, развикаха се милъовците, започнаха да стрелят над главите ни...“* – пише Бойчо Огнянов. След убийството на Иван Йондев на път за работа лагерният строй поставял полски цветя на лобното място, някой запял „Тоз, който падне в бой за свобода...“ и останалите подели песента, милиционерите започнали да псуват и бият и повече не ги прекарали оттам. В доклада си за юни 1952 г. Китов съобщава, че когато каруцата с труповете на двама застреляни „при опит за бягство“ минавала покрай лагеристите, земеделският лидер Димитър Сираков извикал: „Застанете мирно, колеги, да дадем почит на двама убити от комунистите борци.“ Пристигналият в края на юни 1953 г. в „Белене“ Цанко Луканов в първия си работен ден на дигата видял на лобното място на убития само преди три дни затворник (Милко Демиров) поставени от затворниците вече полуувехнали върбови клонки и диви цветя. Лагеристите гробари по своя инициатива забивали завързани на кръст върбови колчета върху анонимните гробове.

Безименните гробове на останалите завинаги в блатата и горите на острова са една от основните теми на лагерната поезия. През 1956-1959 г. такива стихотворения създават Йосиф Петров и Васил Зафиров. Когато бригадите били прекарвани покрай лобното място на Иван Йондев, Стефан Бочев напрягал цялото си внимание да запомни мястото, за да се върне един ден и да издигне паметник. Между записките, които опитал да изнесе от лагера, имало и скица на мястото, „където Петър Б. Йондев – където Човекът, но не и духът му, падна в пръстта“.

През януари-февруари 1953 г., когато превозвал починалите и останал насаме с поредните мъртъвци, Стефан Бочев осъзнал, че е единственият им изпращач, единственият им близък в този миг и се опитал да запише имената им, но изписаните с химически молив върху дъските имена били размити от влагата. Когато измръзналите и почти безжизнени лагеристи, наказани на понтона през януари 1953 г., били върнати в бараката, след първите спасителни действия по разтриване и раздвижване

на вцепенените Петко Огойски се заел да ги разпознае и запише имената им. Години наред Огойски се опитвал да установи имената на всички загинали затворници при потъването на лодката на 10 март 1953 г. и последното име уточнил през 1993 г. Четиридесет и пет години след лагера, вече на 75-годишна възраст, Куни Кунев записва имената на 517 „колеги лагеристи“, като повечето от тях посочва с двете, някои и с трите им имена, професията и местоживеенето.

ИЗТОЧНИЦИ И БИБЛИОГРАФИЯ

АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ

Централен държавен архив на Република България (ЦДА):

Ф. 1Б, оп. 5 (Пленуми и съвещания на ЦК на БКП 1945-1964), а.е. 123, 121,352, 189;

оп. 6 (Политбюро на ЦК на БКП 1944-1967), а.е. 520, 926, 951, 1616, 1827, 1865, 3255, 3518, 3683,3984,6458;

оп. 8 (Секретариат на ЦК на БКП 1944-1967), а.е. 532, 2755, 2757, 2758;

оп. 34 (Пленуми и съвещания на ЦК на БКП (1965-1967)), а.е. 52;

оп. 64 (Политбюро и Секретариат на ЦК на БКП 1946-1989), а.е. 54, 150, 158, 231.

Ф. 88, оп. 2с (Министерство на правосъдието 1960-1967), а.е. 6.

Ф. 117 (Народно събрание), оп. 1, 3с, а.е. 1106;

оп. 33, а.е. 1196, 1352.

Ф. 136 (Министерски съвет), оп. 1, а.е. 273;

оп. 3, а.е. 35;

оп. 5, а.е. 987, 988;

оп. 8, а.е. 303;

оп. 11, а.е. 735, 793;

оп. 12, а.е. 2328;

оп. 42, а.е. 283;

оп. 84, а.е. 423.

Ф. 335 (Отдел „Затвори“), оп. 2с, а.е. 5, 6, 10, 18, 21, 33, 34, 35, 73;

оп. 3с, а.е. 7, 8, 9;

оп. 4с, а.е. 1,2, 3, 7;

оп. 5с, а.е. 2, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 17, 21;

оп. 6с, а.е. 2, 3, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 31;

оп. 1 Ос, а.е. 1а, 43, 88, 92;

оп. 11 с, а.е. 7, 28;

оп. 12с, а.е. 21;

оп. 13с, а.е. 5;

оп. 15с, а.е. 19;

оп. 17с, а.е. 16, 18, 19,21, 118, 119, 160;

оп. 32с, а.е. 2;
оп. 35с, а.е. 9.
Ф. 378Б (Живков, Тодор), оп. 1. а.е. 1071.
Ф. 1051 (Иванов, Цвети), оп. 1. а.е. 4.
Ф. 1754К (Йоловски, Дочо Колев), оп. 1. а.е. 59.

Архив на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА):

Ф. 1 (Секретариат – МВР/КДС), оп. 1, а.е. 1, 2, 3, 14, 59, 61, 62, 63, 68, 122, 123, 125, 126, 127, 194, 225, 228,313,314,315,444, 478,485,490, 533, 603, 606, 610, 745, 747, 774, 775, 776, 780, 819, 820, 823, 831, 833, 836, 854, 960, 1079, 1162, 1163, 1175, 1180, 1205, 1215, 1254, 1257, 1272, 1274, 1482, 1607, 1612, 1653, 1668, 1670, 1745, 1993,2146,2174,2175,2268,2271,2292, 2523,2574,2645,2646,2799,2965, 3104, 3407,3682,3843,4024,4048,4137, 4606, 4621,4630, 4631;
оп. 2, а.е. 65, 67, 92, 101,269, 283, 287, 328, 411,
оп. 3, а.е. 3, 61,65;
оп. 5, а.е. 3, 7, 36, 61;
оп. 6, а.е. 6, 520;
оп. 7, а.е. 310, 339, 405, 420, 505, 507, 517;
оп. 8, а.е.е 25, 170, 208;
оп. 10, а.е. 1231, 1357, 1423, 1425, 1430, 1435, 1436, 1440;
оп. 11, а.е. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11,12, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 87, 95, 111, 112, 174, 175, 178, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 199, 200, 212, 213, 237, 239, 261,275, 276, 277, 278, 289, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 381, 386, 401,402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409,410;
оп. 12. а.е. 444, 636, 664, 666, 668, 674, 676, 677, 708, 925, 926, 927, 928, 930, 931,932, 933, 934,935, 936;
оп. 13, а.е. 25.
Ф. 6 (Отдел „Следствен“ – ДС), оп. 1, а.е. 7, 8, 9, 10, 11,25, 26;

оп. 3, а.е. 6, 20, 24, 30, 38, 45, 67, 79, 90.

Ф. 8 („Картотека и архив“), оп. 2, а.е. 26, 224, 422, 475, 1090, 1534.

Ф. 10 („Кадри“ – ДС/МВР/КДС), оп. 1, а.е. 258,259,260,403;

оп. 2, а.е. 1591.

оп. 5, а.е. 6, 7, 15, 16, 17, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 43, 44, 55, 70, 71, 72, 74, 80, 82, 83,96, 101, 103, 104, 105, 112, 147, 151, 165, 178, 229, 229а, 293, 367, 420, 420а, 420б, 422, 423, 424, 493, 495, 496, 528, 530, 534, 593, 595, 658, 659, 660, 663, 664, 720, 742а, 742б, 743а, 743б, 744а, 744б, 744, 745, 748, 749,750,751;

оп. 6, а.е. 22, 127, 172, 315, 430, 525.

оп. Б, а.е. 8.

Ф. 12 („Въдворяване и изселване“), оп. 1, а.е. 1, 2, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 36, 37, 64, 65, 67, 127, 132, 138, 144, 187, 201, 202, 206, 220, 223, 233, 235, 353, 354, 358, 359, 361, 391, 395, 434, 576, 580, 616, 671-677, 679-685, 692, 695, 696, 698, 701, 703, 710, 711, 718, 719, 722, 727, 766, 851, 914, 931,957, 965, 968, 980, 988, 1023, 1043, 1051, 1128, 1129-1139, 1172-1175, 1179- 1199, 1439-1441, 1512, 1513, 1517, 1518-1525,1527-1531,1533,1535,1538, 1540-1542, 1544, 1545, 1549-1553, 1555, 1565-1569, 1582, 1586, 1589, 1591, 1594, 1595, 1604;

оп. 2, а.е. 3, 35, 42, 64, 174, 176, 178, 183, 185, 253, 277, 375, 380, 386, 426, 524, 525, 533, 537, 539, 543, 546, 641, 642, 646, 708, 709, 735, 748, 755, 765, 920, 922, 924, 1105, 1112, 1216, 1220, 1283, 1378, 1393, 1408, 1549, 1550, 1552, 1554, 1561, 1568, 1731, 1732, 1805, 1825, 1877, 1905, 1919-1922;

оп. 3, а.е. 19, 707, 708, 824, 1335, 1385, 1389, 1392, 1519, 1759, 1779, 1781,1782;

оп. 4, а.е. 2, 5, 6, 7, 9, 11, 14, 18, 49, 50, 52, 81.

Ф. 13 (Управление III – ДС – борба с вътрешната контрареволюция), оп. 1, а.е. 454,455, 456,461,468,469,476, 519, 520, 613, 656, 597, 755, 783, 833, 843, 845, 1014, 1056, 1067, 1297, 1475, 1562, 1563, 1598, 1599, 1633, 1710, 1791;

оп. 3, а.е. 948, 949;

оп. 4, а.е. 124.

Ф. 17 (Сборен отдел IV – ДС), оп. 1, а.е. 26, 35, 42а, 43.

Ф. 19 (Тил – МВР), оп. 1, а.е. 47.

Ф. 20 (Група за контрол и помощ – МВР), оп. 1, а.е. 45, 96,

226, 261,276, 389, 403, 404.

Ф. 21 (Отдел „Финансов“ – МВР), оп. 1, а.е. 24, 26, 27, 29, 192, 197;

оп. 2, а.е. 23, 24, 35, 36.

Ф. 22 (VI управление – ДС), оп. 1, а.е. 3, 9-11,15, 20, 26-30, 37, 38, 53, 75, 117, 122, 125, 127, 128, 132, 136, 138, 139, 141, 143, 147;

оп. 1а, а.е. 756, 1710, 1711.

Ф. 23, оп. 1 (Колекция ТВО), а.е. 95-97, 99-101, 103, 104, 107, 111, 117, 127, 142-149, 153, 157, 160;

оп. 2 (Колекция „Изселване“), а.е. 1, 2.

Ф. 24 (Материали за IX Световен младежки фестивал, 1968), оп. 1, а.е. 94, 309.

Ф. 25 (Секретариат – МВР), оп. 1, а.е. 81.

оп. 2, а.е. 339.

Ф. 26 (Отдел „Криминален“ – ДНМ), оп. 1, а.е. 436, 614.

Ф. 27 (Управление „Охранително“ – ДНМ), оп. 4, а.е. 66, 161, 349, 352, 362, 364, 367, 462.

Ф. 66 (Документи на Политбюро и Секретариат на ЦК на БКП), оп. 1, а.е. 4, 7, 15, 19,49, 53.

СДОТО – служебен архив, а.е. 102, 144, 168,206,238,248,301,348,351, 353,356.

ОД на МВР-Плевен, ф. 3, оп. 1а, а.е. 259;

оп. 3в, а.е. 260;

оп. 4а, а.е. 142.

General CIA Records. Freedom of Information Act Electronic Reading Room

CIA-RDP80-00809A000700050030-1, CIA-RDP80-00810A000100470010-1, CIA-RDP80-00810A000300120008-7, CIA-RDP80-00810A000800480011-9, CIA-RDP80-00810A002400090009-7, ClA-RDP80-00810A002700840010-9, CIA-RDP80-00810A003700330004-1, CIA-RDP80-00810A007900090006-3, CIA-RDP82-00457R000900310008-4, CIA-RDP82-00457R005000150008-6, CIA-RDP82-00457R005800070008-7, CIA-RDP82-00457R006500290005-1, CIA-RDP82-00457R007500470010-4, ClA-RDP82-00457R007900590006-9, CIA-RDP82-00457R009500330001-4, C1A-RDP82-00457R009900320003-9, CIA-RDP82-00457R011000240007-0, CIA-RDP82-00457R012500350009-0, CIA-RDP82-00457R013300120009-6, ClA-RDP82-

00457R013400180006-2, CIA-RDP82-00457R015100220003-4, CIA-RDP82-00457R016100140004-8.

Nationaal Archief, Den Haag, Nederlands

Gezantschap en Consulaten in Bulgarije, nummer toegang 2.05.79, inventarisnummer 912.

Open Society Archives at Central European University, Budapest (OSA)

Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute: General Records: Information Items: HU OSA 300-1-2-3319, 3423, 3482, 3567, 3627, 3936,4431,4750, 4753, 4783, 5294, 7069, 8344, 8843,10149,10161, 10232, 10403, 10404, 10587,10993,11431,11835,12104,12263, 12443, 12480, 12898,13020,13763,13893,13952,14405,14770, 15267, 16040,16043, 16045,16128,16277,17051,18353,19118,19189, 21613, 21619,22210, 23601,23603,24215, 24821,24828,24882,28485, 28859, 29720,30085, 30417,30521,30941, 30944,30945,31270,31845, 32351, 32561,32640, 32704,33580,34529, 35021,36211,36649,36824, 39123, 40744,41045, 44295, 44311, 44482, 44570, 44659, 45478, 52100, 55999, 56243, 56493, 56818, 63221,73346.

The National Archives (United Kingdom) (TNA)

FO 371/95056, FO 371/95057, FO 371/106258.

СБОРНИЦИ С ДОКУМЕНТИ

Ангелов, Веселин. Провеждане на насилствената възродителна кампания срещу турското национално малцинство в България (23 декември 1984 – 31 март 1985 г.). Документи. София, Симолини 94, 2016.

Ангелов, Веселин. Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989). София, Гутенберг, 2008.

Ангелов, Веселин. Строго секретно! Документи за дейността на Държавна сигурност 1944-1989. София, Симолини, 2007.

Баева, Искра, Калинова, Евгения. „Възродителният процес". Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). София, ДА „Архиви", 2009, Т. 1.

Държавна сигурност – административни, принудителни и наказателни мерки. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2014.

Държавна сигурност и колективизацията (1944-1959). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2015.

Държавна сигурност и малцинствата. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2015.

Държавна сигурност и офицерите от БНА (1944-1960). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2014.

Държавна сигурност и политическите партии в България (1944-1949). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2014.

Държавна сигурност и юриспруденцията (1944-1975). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2015.)

Държавна сигурност-политическа полиция. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2011.

Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1945-1985 г.). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2013, Том I.

Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес (1986-1990 г.). София, КРДОПБГДСРСБНА, 2013, Том 11.

Държавна сигурност. Структура и основни документи. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2010.

Киряков, Бойко, Пиндикова, Галина, Коев, Мирослав.

Десталинизацията. Дилемата на едно противоречиво десетилетие 1953-1964. София, КРДОПБГДСРСБНА, ДА „Архиви“, 2013.

Кирякова, Татяна, Кацунов, Валери, Ангелова, Надежда, Славчев, Славчо. КГБ и ДС – връзки и зависимости. София, КРДОПБГДСРСБНА, 2010.

Кокурин, А. И., Петров, Н. В. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960 [онлайн]. Москва: МФД, 2000. [прегледан 25.06.2016]. *http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010399*

Комисия за разкриване на документи и установяване на принадлежност към бившата Държавна сигурност или бившето Разузнавателно управление към Генералния щаб. Да се запази за вечни времена. Състав. Веселин Ангелов. София, КРДУПБДСБРУГЩ, 2002.

Спейт, Ричард, Ламбърт, Антъни, Линкън, Антъни. Съветска България през три британски мандата. Състав. Димитър Димитров. София, Би Би Си Лондон, 1994.

ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ

- Държавен вестник (Известия на Президиума на Народното събрание)
- Литературен фронт
- Народна младеж
- Отечествен фронт
- Работническо дело

МЕМОАРНА ЛИТЕРАТУРА ЗА БЕЛЕНЕ

Азизоглу, Азиз. Те минаха през Белене – 1. Сопот, Дениз, 2004.

Азизоглу, Азиз. Те минаха през Белене – 2. Сопот, Дениз, 2004.

Андреев, Андрей. Моят живот и моята съдба. София, 2009.

Байчев, Петър. Спомени от лагерите. Портрети на лагеристи от Белене (1948-1953). София, Сиела, 2014.

Банковски, Любомир. Моят живот. Трагедията на едно поколение. София, Св. Никола, 1997.

Баталов, Димитър. Моите 290 сезона. София, Бул-Корени, 2004.

Богданов, Стефан. Две смърти няма, а без една не може. София, К&М, 1991.

Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. София, Фондация „Българска наука и изкуство“, 2003.

Българският ГУЛАГ. Свидетели. Сборник от документални разкази за концлагерите в България. Състав. Екатерина Бончева, Едвин Сугарев, Свилен Пътов, Жан Соломон. София, в. „Демокрация“, 1991.

Василев, Георги Н. Остров Персин – позорът на България. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1995.

Власков, Стефан. Спомен за един провален живот. София, Иван Вазов, 2001.

Гешев, Недялко. Белене – островът на забравените. София, Робинзон, 1992.

Горчиви истини. Свидетелства за комунистическите репресии, ред. Евгений Генчев. София, Център за подпомагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, 2003.

Горчиви разкази. Тяхната истина за „възродителния процес“. Книга първа. Ред. Сенем Конедарева, записал Али Авдиков. Благоевград: Фондация за регионално развитие „Родопи – XXI век“, 2003.

Даскалов, Никола. Няма оазиси в червената пустиня. София, Сиела, 2014.

Джерманова, Цветана. Спомени от лагерите. София, Фараго, 2011.

Драгиев, Дечко. Жаравата на спомените. София, Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2014.

Дренчев, Милан. Кратки спомени. София, 2005.

Запрянов, Христо. Живот в отминали години. Пловдив, EX LIBRIS, 2004.

Знеполски, Денчо. Посмъртна изповед. София, Хр. Ботев, 1997.

Кавалджиев, Тодор. Богат съм с любовта си към хората. Пловдив, Зеница, 1997.

Казашки, Васил. Белене – островите на смъртта. Видин, 2000.

Кантарев. Константин. Един безвластник в лапите на властта. Бургас, Димант, 2011.

Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век в литературата на мюсюлманските общности. Състав. Зейнел Зафер, Вихрен Чернокожев. прев. Зейнеп Зафер, Айтян Делихюсеинова. София, Изток-Запад, 2015.

Колев, Христо. Спомени за израстването. София, Арт издат – 5, 2006.

Кондов, Колю. Истината е много страшна. Варна: Народен будител, 2000.

Константинов, Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. София, Шрапнел, 2006, Т. 1.

Константинов, Георги. Адски калейдоскоп. Спомени на затворника. София, Шрапнел, 2006, Т. 2.

Крумов, Руен. Записано в концлагер Белене. София, Хр. Ботев, 1995.

Лазаров, Тодор. Капанът не щракна. Варна, Сдавена, 1999.

Луканов, Цанко. Остров Персин – в търсене на българския дух. София, Стилует, 2015.

Матеев, Митко. На Словото Ти уповавах. София, ОРА-България, 1993.

Момерин, Андрея. От Диарбекир до Белене и по-нататък. Пътят на габровската фамилия Момерин. София, Делова седмица Консулт, 2005.

Москов, Атанас. Спомени. Възходи и падини. София, Захарий Стоянов и Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2004, Т. 3.

Найденов. Найден. Спомени с Иван Багрянов. София, Галик, 2002.

Наков, Александър. Досие на обект № 1218. София, Шрапнел, 2009.

Огнянов, Бойчо. А бях само на 17 години. София, Изток-Запад, 2013.

Огойски, Петко. Записки за българските страдания 1944-1989 г. София, Феномен, 2005, Т. I.

Павлов, Славейко. Одисеята на един анархист. Благоевград, 2005.

Пенчев, Димитър. Идеалната жертва. София, Мултипринт, 2011.**Пиринчиева,** Лиляна. По бодлите на

идеалите. В. Търново, Абагар, 2007.

Писахме да се знае. Кн. 3: Адът. Лагерите и затворите. Състав. Васил Станилов. София, Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2007.

Попов, Харалан. Българската Голгота. София, Аб, 2005.

Свидетелство на Георги Радев. – В: *Марков.* Дянко. Свидетелствам под клетва. София, Ренесе, 2012.

Семерджиев, Петър. Спомени. София, Сиела, 2010.

Спомени на Христо Цачев от лагера „Белене“ (1956-1959 г.) – В: *Божилов,* Григор Симов. Срещу течението. София, Българи, 2010.

Станилов, Васил. За малка справка. София, Иван Вазов, 2000.

Терзийски, Трифон. Достоен живот. София, 2004.

Томов, Тома. Беленски спомени 1952-1956 година. Габрово, Габрово принт, 2000.

Тонев, Кирил. Една пречупена съдба. София, Горекс Прес, 1999.

Хаджиниколов, Тодор. Островът на залезите. Неизпепелени спомени от Белене. Пловдив: Академично изд. на Аграр. унив., 2007.

Хорозов, Крум. Затвора – Белене. [Албум]. София, 2002.

Хорозов, Крум. Озарението. София, Скорпион, 1999.

Чакъров, Стефан. Боже, прости им, но не забравяй. Записки на един каторжник от Белене. София, Планета 3, 2000.

Чинков, Панайот Константинов. Сега ще чуете нашия коментатор. София, Синева, 2001.

Шалев, Тодор. Не съм живял на колене. Изповед на един политически затворник. Благоевград, Ирин-Пирин, 2015.

Шемков, Кирил. Вяра зад бодлива тел или радост в страдания. София, Унисон, 1995.

Янев, Григор. Персин, Белене – островът на смъртта. Пловдив, Полиграф, 1998.

ДРУГА ЛИТЕРАТУРА

Бюксеншютц, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989). София, IM1R, 2000.

Вълчев, Йордан. Куциян. София, П.К. Яворов, 1990.

Груев, Михаил. Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век. София, Сиела, 2009.

Данаилов, Георги. Доколкото си спомням. София, РВР, 2000.

Дертлиев, Петър. Ден първи – ден последен. София, Свят. Наука, 1996.

Затвори и наказателни лагери. Книга първа. Париж: Българско освободително движение, 1979. – В: *Комунизмът в България* [онлайн]. София, НБУ [прегледан 28.06.2016]. *http://ebox.nbu.bg/comunism/view_lesson.php?id=251*

Знеполски, Ивайло. Без следа? Лагерът Белене 1949-1959 и след това. София, Институт за изследване на близкото минало, 2009.

Иванов, Михаил. Като на празник. Документални страници за „Възродителния процес“ (1984-1989). – В: *ОМДА* [онлайн]. [прегледан 27.06.2016]. *http://www.omda.bg/public/biblioteka/mihail_ivanov/praznik_2.htm*

Илиев, Красимир. Форми на съпротива. София, СГХГ, 2016.

Йосифов, Калин. Тоталитарното насилие в българското село (1944- 1951) и последиците за България. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2003.

Колева, Даниела. Белене – място на памет? Антропологична анкета. София, Институт за изследване на близкото минало, Сиела, 2010.

Липчев, Атанас. Тихият бял Дунав. Варна, Книгата, 2007.

Лулева, Ана, Троева, Евгения, Петров, Петър. Принудителният труд в България (1941-1962). Спомени на свидетели. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2012.

Марков, Георги. Задочни репортажи за България. София. Профиздат, 1990.

Петров, Никита Васильевич. История империи „Гулаг“. – В: *pseudology.org* [онлайн]. [прегледан 26.06.2016]. *http://www.pseudology.org/GULAG/Glava15.htm*

Рисков, Марко. Спомени и документи. София, БНБ, 2006.

Смирнов, М.Б., Сигачев, С.П., Шкапов, Д.В. Система мест заключения в СССР. 1929-1960. – В: *Система* исправительно-трудовмх лагерей в СССР [онлайн]. Москва: Знание, 1998. [прегледан 02.09.2017]. *http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm*

Солженицин, А. И. Архипелаг ГУЛАГ 1918-1956. София, Нар. култура, 1994.

Стоянова, Пенка, Илиев, Емил. „Политически опасни лица“. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания в България след 1944 г. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1991.

Трифонова, Цвета. Писатели и досиета. София, Фабер, 2004.

Троански, Христо. Кажи кога да умра. Едно преднамерено убийство. Случаят полковник Младенов. София, Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2007.

Христов, Христо. Секретното дело за лагерите. София, Сиела, 2012.

Цанев, Стефан. Български хроники. Т. 4. История на нашия народ от 1943 до 2007 г. София, Труд; Пловдив, Жанет 45, 2010.

Цолов, Стоян. Спомени. София, Шрапнел, 2007.

Чудомир. Дневник (1947-1967) [онлайн]. Варна: LiterNet, 2004. [прегледан 03.09.2017]. *https://liternet.bg/publish2/chudomir/dnevnik/index.html*

Шаламов, Варлам. Колимски разкази. София, Комунитас, 2010.

Arendt, Hannah. The Origins of totalitarianism. New York: Meridian Books, 1958.

FAO/WHO/UNU Expert Consultation. Energy and protein requirements [онлайн]. Geneva: World Health Organization, 1985. [прегледан 01.09.2017]. *https://apps.who.int/iris/handle/10665/39527*

FAO/WHO/UNU Expert Consultation. Human energy requirements [онлайн].Rome: World Health Organization, 2004. [прегледан 01.09.2017]. *http://www.fao.org/3/y5686e/y5686e00.htm*

US Department of State. Implementation of Helsinki Final Act. Eighteenth Semiannual Report. October 1, 1984 – April 1, 1985 [онлайн]. Washington: Department of State, 1985. [прегледан 26.06.2016]. *https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Eighteenth%20Semiannual%20Report%20on%20the%20Implementation%20of%20the%20Helsinki%20Final%20Act%20-%20US%20Department%20of%20State.pdf*

ПУБЛИКАЦИИ В ПРОДЪЛЖАВАЩИ ИЗДАНИЯ

Генов, Едуард. Бихме се до край. – В: *Нова борба* [САЩ], май-юни 1992.

Гечев, Пейко. 60 години от убийството на земеделеца Дочо Нанев. – В: *Народно земеделско знаме,* 19-25 октомври 2012.

Горчева, Даниела. Костадин Събев: Такава беше съдбата на Гиргинов и на много други. – В: *Диалог* [Холандия], № 60, 2010.

Данова, Адриана. Генчо Ангелов: От Осъм чувах викове на страдащи хора в лагера. – В: *Новините ГЛАС* [онлайн]. 8 апр. 2016. [прегледан 3.09.2016]. https://nglas.net/2016/04/08/%d0%b3%d0%b5%d0%bd%d1%87%d0%be-%d0%b0%d0%bd%d0%b3%d0%b5%d0%bb%d0%be%d0%b2-%d0%be%d1%82-%d0%be%d1%81%d1%8a%d0%bc-%d1%87%d1%83%d0%b2%d0%b0%d1%85-%d0%b2%d0%b8%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b5-%d0%bd%d0%b0-%d1%81/

Карталски, Атанас, Карталски, Владимир. В памет на Георги Христов Карталски. – В: *Свободна мисъл* [онлайн]. 5 септ. 2008. [прегледан 3.09.2016] https://www.anarchy.bg/articles/v-pamet-na-georgi-hristov-kartalski/

Найденов, Владимир. Съвременни изследвания върху произхода на християнството. – В: *Работническо дело,* 8 февруари 1958.

Пенчев, Димитър. Спомени от Димитър Пенчев за солидарността между християни и мюсюлмани по затворите и лагерите, написани на 14 август 2009 година за мемоарния труд „Петър БОЯДЖИЕВ и приятели“. – В: *Блог на Петър Бояджиев* [онлайн]. [прегледан 27.06.2016]. http://democrata92.blogspot.bg/2011/03/blog-post_18.html

Тодорова, Румяна. Българо-турски отношения след Втората световна война (40-те – 60-те години). – В: *Исторически преглед,* 1994-1995, № 5.

Хитов, Румен. Хуманистът д-р Никола Грозев е спасил в комунистическите затвори хиляди хора. – В: *Демокрация,* 11 окт. 2001.

Чешанков, Румен. Доживях да разкажа. – В: *Демокрация,* 14 април 1990.

Kertesz, Stephen D. Human Rights in the Peace Treaties. – В: *Law and Contemporary Problems* [онлайн]. 1949, vol. 14, № 4, с. 627-646. [прегледан 01.09.2017] *https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol4/iss4/4*

ФИЛМИ

Истината или част от нея: Д-р Грозев [документален филм]. Режисьор Любен Марков. София, БНТ, 1993.

Обвинението [документален филм]. Режисьор Анна Петкова. София, Гала филм/БНТ 1999.

Оцелелите. Лагерни разкази. Режисьор Атанас Киряков. София, 1990.

УЕБСАЙТОВЕ

Паметниците в Белица. – В: *Белица – туризъм, отдих и почивка* [онлайн]. [прегледан 5.11.2016]. *http://www.belitsa.com/bg/belitsa/svobodno-vreme-v-belitsa/pametnitsite_v_belitsa*

Личности, герои и синове на Белица. – В: *Белица – туризъм, отдих и почивка* [онлайн]. [прегледан 5.11.2016]. *http://www.belitsa.com/bg/belitsa/lichnosti*

Затвор Белене. – В: *Главна дирекция "Изпълнение на наказанията" (ГДИН)* [онлайн]. [прегледан 02.09.2017]. *http://www.gdin.bg/zatvori/belene*

Борислав Скочев

КОНЦЛАГЕРЪТ „БЕЛЕНЕ“ 1949-1987

Българска
Първо издание

Отговорен редактор: *Христо Блажев*
Редактор: *Катя Найденова*
Коректор: *Стойчо Иванов*
Предпечатна подготовка: *Петър Дамянов*
Формат 70/100/16
Печатни коли 58

http://4eti.me

ISBN: 978-954-28-2435-0
Сиела Норма АД
1510 София, бул. Владимир Вазов № 9
тел. 02 903 00 23
http://www.ciela.bg/

Печат: Алианс Принт